אנציקלופדיה
לתולדות גדולי ישראל

ספרייית אגודת חסידי חב"ד
אהל יצחק
ליובאוויטש
ארה"ב – U.S.A.

כרך ראשון

ר' אבא מרי–ר' גרשון בר' שלמה

הוצאת יהושע צ'צ'יק / תל־אביב בסיוע מוסד הרב קוק שעל יד המזרח העולמי
ירושלים, תש"ו

ENCYCLOPEDIA
OF GREAT MEN IN ISRAEL

being

A BIOGRAPHICAL DICTIONARY OF JEWISH SAGES AND SCHOLARS
FROM THE 9th TO THE END OF THE 18th CENTURY

WITH THE COLLABORATION OF PROMINENT SCHOLARS

Edited by

MORDECHAI MARGALIOTH, M.A., Ph.D.

Volume One

R. Abba Mari — R. Gershon b. Shlomo

All rights reserved by Joshua Chachik
Publishing House, Tel-Aviv, Palestine
Printed in Palestine

כל הזכויות שמורות ליהושע צ'צ'יק
הוצאת ספרים, תל-אביב
נדפס בארץ-ישראל

סודר בדפוס י. וויס, ירושלים, נדפס בדפוס הפועל המזרחי, תל-אביב

הקדמת העורך

ספר זה כולל תולדות גדולי חכמי התורה בישראל מראשית צמיחת תרבות ישראל באירופה (במחציתה השניה של תקופת הגאונים) עד תקופת הגאון מוילנא (נפטר בתשרי תקנ"ח, 1797). במובן יחוצ ספר זה הריהו המשכו של ספרי "אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים" (ירושלים, תש"ה). אף ספר זה כקודמו מיועד לקהל קוראים רחב, לכל מבין עם תלמיד השואף לדעת ולהביד את תולדות חכמינו, מאורעותיהם, דרך חייהם וקורות ספריהם. גם כאן לא היתה כוונה לחקירות ודקדוקים ולא רדפנו אחרי "חידושים", אלא השתדלנו לתת סיכום הידיעות המבוררות ביותר בצורה נוחה ומסבירת. כן לא ראינו צורך להכביד על הקורא בציוני מקודות וברשימות ביבליוגרפיות בסוף כל ערך וערך, אלא הסתפקנו ברשימה ביבליוגרפית כללית בראש הספר.

מכיון שגדולי חכמי התורה בימי הבינים ובפרט חכמי הספרדים היו ברובם גם חכמים כוללים הבקיאים במדעים שונים, מהם רופאים ותוכנים ומהם פילוסופים, מדקדקים או פייטנים, הרי בהגישנו את תולדות חכמי התורה מתרחבת היריעה ממילא גם על תולדות חכמי ישראל בכלל. את תולדות חכמי הכתות השונות שצמחו מתוך היהדות הוציאו עצמם מן הכלל (כגון הקראים) לא הבאנו כאן. להם יהא צורך להקדיש מדור מיוחד.

הספר מסודר בסדר א"ב של השמות הפרטיים. בסיום הספר יבואו מפתחות אשר יקלו למצוא את הערכים לפי שמות המשפחות ולפי כינוייהם של החכמים בקיצורי ראשי תיבות וכיוצא בזה.

בסיום דברי עלי להביע תודתי הנאמנה לכל החכמים המובהקים אשר הואילו לתת ידיהם עמי והשתתפו בכתיבת ערכים. תודה מיוחדת הנני מביע לידידי הנכבד מר א. מ. הברמן אשר השתתף עמי בעריכה בערכים של הפייטנים והמשוררים.

מרדכי מרגליות

המשתתפים בכרך הראשון וסימני חתימותיהם

הרב פרופ׳ שמחה אסף	א.
מר שמואל אשכנזי	אש.
מר נפתלי בן־מנחם	ב.
מר מאיר בניהו	בנ.
מר אברהם מאיר הברמן	ה.
פרופ׳ א. ש. הרטום	הר.
ד״ר מנחם הרטום	הרט.
מר יצחק ורפל	ו.
הרב ד״ר יצחק זאב כהנא	כ.
מרת רחל מרגליות	מ.
מר שלום פרשינסקי	פ.
הרב יהודה ליב הכהן פישמן	פי.
הרב ד״ר עקיבא פוזנר	פו.
ד״ר אברהם חיים פריימן	פר.
ד״ר יחיאל צימלס	צ.
פרופ׳ משה דוד קאסוטו	ק.
ד״ר בנימין קלאר	קל.
מר יהודה רצהבי	ר.
ד״ר משה אביגדור שולוואס	ש.

כל ערך חתום בסימן קיצור של שם מחברו. הערכים שאינם חתומים נכתבו בידי העורך.

ביבליוגרפיה

רחבה ומסועפת היא הספרות הביאוגרפית של חכמי ישראל ואם באנו לרשום את כל הספרים והמאמרים העוסקים בנושא זה אין אנו מספיקין. מלבד הספרות ההיסטורית ואנציקלופדיות וספרי שימוש שונים העוסקים בין השאר גם בתולדות חכמי ישראל הוקדשו הרבה ספרים ומאמרים לתולדות חכמי ישראל בלבד, מהם מסודרים לפי סדר התקופות ומהם לפי סדר האישים או החיבורים וכיוצ״ב. כאן ירשמו תחילה הספרים העבריים הדנים בתולדות חכמי ישראל, בכלם או רובם, ואחריהם החיבורים על תולדות חכמי ארצות וקהלות חשובות שנדפסו. מאמרים וספרים שהוקדשו לתולדות אישים בודדים לא ראינו אפשרות לרשום מחמת רבויים.

א

אוצר הספרים לר׳ יצחק אייזיק בן יעקב, וילנא תרל״ז—תרי״ב.

אוצר השירה והפיוט לר׳ ישראל דאוידזאן, ניויארק תרפ״ה—תרצ״ג.

אור החיים לר׳ חיים בר׳ יוסף מיכל, פרנקפורט אנ״מ. תרפ״א.

דעת קדושים לר׳ שמואל ויגר, פטרבורג תרנ״ז—ח.

יהדי המזרח בארץ ישראל, מ. ד. גאון, חלק שני, ירושלים תרצ״ח.

יוחסין השלם לר׳ אברהם זכות, בהוצאת ר׳ צבי פילישטוסקי, לונדון תרי״ז.

כנסת ישראל לר׳ שמואל יוסף פין, וארשא תרמ״ז.

כתבי הגאונים לר׳ צבי הלוי איש הורוויץ, פיטרקוב תרפ״ח.

לקורות חרבנות, מאת א. ש. הורודצקי, ורשה תרע״א.

מבוא לספר ראבי״ה לר׳ אביגדור אפטוביצר, ירושלים תרצ״ח.

מליצי אש, מאת אברהם שטרן, גאלאנטא — וורשוב תר״ץ—תרצ״ד.

מסעות של ר׳ בנימין, מהדורת ר׳ מרדכי אדלר, לונדון תרס״ז.

המעלות לשלמה לר׳ שלמה חזן, נא אמון תרנ״ט.

סדר הדורות לר׳ יחיאל היילפרין, מהדורת משכיל לאיתן, וארשא תרס״ה.

סדר חכמים וקורות הימים, מהדורת נויבויאר, אוקספורד תרנ״ג.

עמודי העבודה לר׳ אליעזר לאנדסהוטה, ברלין תרי״ז.

צמח דוד לר׳ דוד גאנז, וארשא תרי״ט.

קורא הדורות לר׳ דוד קונפורטי, מהדורת קאסטעל, צילום ירושלים—ניו-יורק תשי״ח.

שלשלת הקבלה לר׳ גדליה אבן יחייא, וארשא תרמ״א.

שם הגדולים ועד לחכמים לר׳ חיים יוסף דוד אזולאי, וארשא תרל״ח.

שם הגדולים החדש לר׳ אהרן וואלדען, וארשא תרכ״ד.

תולדות, מאת ר׳ שלמה יהודה רפאפורט (שי״ר), וארשא תרע״ב.

תולדות אנשי שם לר׳ דוד טעבלי האפרתי, וארשא תרל״ה.

תולדות גדולי הוראה לר׳ שבח קנעבל, וינא תרפ״ז.

תולדות גדולי ישראל, מאת אליקים כרמולי, מיץ תקפ״ח.

תולדות חכמי ישראל, מאת קלמן שולמאן, וילנא תרס״ח.

תולדות הפוסקים לר׳ שמעון משה תאגעס, וארשא תרפ״ט.

מזכרת לגדולי אוסטרהא לר׳ מנחם מנדל ביבער, ברדיטשוב תרס״ז.
תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליאה לר׳ מרדכי שמואל גירונדי, טריעסט תרי״ג.
אזה למושב, תולדות רבני אלטונה האמבורג ואנדסבעק, מאת יחזקאל דוקקעס, קראקא תרס״ב.
עיר תהלה, קורות עיר בריסק, ווארשא תרמ״ו.
עיר גבורים, קורות עיר הוראדנא, מאת ר׳ שמעון אליעזר פרידנשטיין, ווילנא תר״ם.
רהובות עיר, תולדות רבני וגדולי עיר הוראדנא, מאת ר׳ שלמה זלמן איש הירוויץ, ווילנא תרנ״א.
קריה נאמנה, קורות עדת ישראל בעיר ווילנא, מאת ר׳ שמואל יוסף פין, ווילנא תרע״ה.
קריה נשגבה, תולדות רבני זאלקווא, לר׳ שלמה בובר, קראקא תרס״ג.
תולדות חכמי ירושלים לר׳ אריה ליב פרומקין, ירושלים תרפ״ח—תר״ץ.
מצבת קודש לר׳ גבריאל סוחוסטוב, למברג תר״ך—תרל״ס.
כלילת יופי, תולדות הרבנים בעיר לבוב, לר׳ חיים נתן דמביצר, קראקא תרמ״ת.
אנשי שם, תולדות רבני לבוב, לר׳ שלמה בובר, קראקא תרנ״ה.
עיר לסק וחכמיה לר׳ פנחס זליג גליקסמן, לודז תרפ״ו.
נר המערב, תולדות ישראל במארוקו, לר׳ יעקב משה טולידאנו, ירושלים תרע״א.
טוב מצרים, תולדות רבני מצרים, לר׳ רפאל אהרן ן׳ שמעון, ירושלים תרס״ח.
עיר הצדק, תולדות רבני עיר קראקא, לר׳ יחיאל מתתיהו צונץ, למברג תרל״ד.
לחזות זכרון, מצבות חכמי קראקא, מאת חיים דובריש פרידברג, דראהביטש תרנ״ז.
תולדות הרבנים למשפחת ישראל מרודזס, מאת ד״ר סימון מרכוס, ירושלים תרצ״ה.
גדולי שלטיקי לדורותם, מאת ד״ר י. ש. עמנואל, תל-אביב תרצ״ו.
דברי ימי ישראל בתוגרמה לר׳ שלמה רוזאניס, ה׳ חלקים, הוסיאטין—סופיא, תרס״ח—תרצ״ח.

א

ר׳ אַבָּא מָרִי בֶּן אֱלִיעֶזֶר

פילוסוף וגדול בתורה ובמדעים במאה הראשונה לאלף הששי (מסביב לשנת 1300). יליד העיר נובש (Noves) במחוז אביניון בצרפת הדרומית. ידוע בכנויו שין אסתרוק די נובש, או שין נגרי. זמן מה התגורר בעיר שלון (Chalon). שם למד אצלו ר׳ שמואל בר יהודה ממרסיליא את חכמת התכונה. גם ר׳ קלונימוס בר׳ קלונימוס היה תלמידו. לפי עדות ר׳ יצחק די לטאש ב„שערי ציון" שלו חיבר ר׳ אבא מרי חיבורים בכל חכמה וביאר כמה מספרי חכמת ההגיון, הטבע והפילוסופיה. יחד עם זה היה גם חכם תלמודי חשוב ופירש כמה מסכתות התלמוד, בדרך פירוש ופסק הלכה. וכן כתב פירושים לתורה ולספר איוב וגם לספר פרקי ר׳ אליעזר. פירושו לאיוב נמצא עדיין בכתב יד בכמה מספריות אירופה. רק מעט נתפרסם מתורתו של חכם מופלא זה.

ר׳ אַבָּא מָרִי (בר׳ מֹשֶׁה) הַיַּרְחִי

מחכמי צרפת הדרומית (פרובינצה) במאה הראשונה לאלף השישי. בן העיר לוניל שהתישב במונטפלייר. ידוע בכנויו דן אסתרוק. חכם תלמודי חשוב שעמד במשא ומתן של הלכה עם כמה מחכמי דורו. אף כי בעצמו היה משכיל התנגד בחריפות ללמוד השכלה ומדעים, וביחוד פילוסופיה. לבני הנעורים עד מלאת להם עשרים וחמש שנה, משום שהעסק בפילוסופיה גורם לדעתו תקלה לאמונה הדתית. באגרותיו הוא מעיד שראה כמה מהמתפלספים דורשים דרשות של חזפי ומבארים את המקראות שבתורה בדרך משל ואליגוריה. כגון: אברהם ושרה רומזים לחומר וצורה; שנים עשר השבטים הם י״ב המזלות, וכיוצא באלה. ומתוך כך הם באים לזלזל במצוות התורה. על כן יצא לקנא קנאה גדולה ועורר את חכמי דורו, וביחוד את גדול הדור שבספרד, ר׳ שלמה בן אדרת (הרשב״א), להטיל חרם על העסק במדעי הטבע ופילוסופיה לצעירים עד מלאת להם עשרים וחמש שנים. תעמולתו עשתה פרי והחרם הוכרז (בחדש אב ה״א ס״ה—1305). חרם זה הביא בעקבותיו מלחמת תרבות עזה בכל קהלות פרובינצה. ר׳ אבא מרי אסף את כל הכתבים הנוגעים לענין זה בספר, שקרא לו „מנחת קנאות" (פרעסבורג, 1838), והקדים לו מבוא, בו דן בשלשה עיקרים: א) ידיעת ה׳, ב) חידוש העולם, ג) השגחה פרטית.

בשנה הסמוכה גורשו כל יהודי צרפת והמריבה שככה.

ר׳ אַבְטַלְיוֹן (בר׳ מָרְדְּכַי) מְמוֹדִינָה

מחכמי איטליה במאה השלישית לאלף הששי. נולד במודינה והרבץ תורה בפירארה בבית מדרש הישיבה של הספרדים. היה רבו של ר׳ עזריה מן האדומים ולפי עדות ר׳ יהודה אריה

ממודינה. רוב דבריו של ר' עזריה בספרו „מאור עינים" הוא „קמח שטחן בריחים של רבו". מלבד גדולתו בתורה היה גם בקי בחכמות וכשנתעורר בימיו קיטרוג על התלמוד ועמדו לגזור על שריפתו הלך ר' אבטליון בשליחות קהלות איטליה אל האפיפיור גריגור הי"ג ובנאום שנשא לפניו למעלה משתי שעות בלטינית פעל לביטול הגזירה. נפטר בפיררה בן שמונים ושתים בשנת שע"א (1611).

ר' אֲבִיגְדוֹר (בר' אֵלְיָהוּ) הַכֹּהֵן

הוא ר' אביגדור כהן צדק. מגדולי חכמי אוסטריה בראשית האלף הששי. היה תלמידו של ר' שמחה בר' שמואל מאשפירא והרביץ תורה בקהלת ווינא. מהר"ם מרוטנבורג בתשובתו לבני ווינא מפליג בשבח חכמתו של ר' אביגדור וכותב: „הלא עמכם ארון הברית, הכרתי והפלתי והאורים והתומים, מורי הר"ר אביגדור הכהן הגדול, אשר חושן המשפט על לבו" (שו"ת מהר"ם ב"ב, דפוס קרימונה, סימן יב). גם ר' צדקיה בר' אברהם הרופא מרומי, מחבר ספר „שבלי הלקט", עמד עמו בחליפת שאלות ותשובות, והרבה עשרות מתשובותיו של ר' אביגדור הכניס לספרו. כן עמד במשא ומתן של הלכה עם ר' אהרן בר' אליעזר, ועם ר' יצחק בעל „אור זרוע" מוינא ועם הרבה מחכמי דורו. גם הרא"ש דן בתשובותיו באחת מהוראותיו של ר' אביגדור וקורא לו „רבנו הגדול", אלא שנזדלק עליו, מחיבוריו ידוע ספר „פסקים ופשטים" על התורה וחמש מגילות, שלא נדפס עדיין. וכן חיבר כנראה תוספות לתלמוד. שמו של ר' אביגדור נזכר ב„תוספות ישנים" (כתובות סג, ב). גם תשובותיו הרבות המפוזרות בקבצי מחברים שונים לא נאספו יחד.

ר' אֲבִיגְדוֹר (בר' יִצְחָק) קָרָא

רב ומחבר ברגנסבורג ובפראג במאה השניה לאלף השישי. פייטן ושליח ציבור בעל ניב מיוחד, ושמונה מפיוטיו נודעים לנו. בסליחתו „את כל התלאה" נתן ביטוי לסבלות היהודים בטבח פראג בשנת קמ"ט (1389). הרבין תורה ברבים וחיבר פירוש על התורה ושאר ספרים. נפטר בפראג בשנת קצ"ט (1439). בדברי אגדה נמסר, כי ר' אביגדור בא לפני מלך ביהם (וונציסלאוו) ונשא חן בעיניו. פעם אחת שוחח עם המלך בענייני הדתות והמלך הודה לו כי משה אמת ותורתו אמת. על מצבתו חרות: „האיש המשכיל שיר ידידים, הלומד תורה עם רבים ועם יחידים, בקי היה בתורה, בכל ספרי החכמה ובספרי המקרא". ה.

ר' אֲבִיעַד שַׂר שָׁלוֹם בַּאזִילָה

מחכמי איטליה במאה החמישית לאלף השישי. תלמודי ומקובל ויחד עם זה בעל ידיעות מרובות בפילוסופיה ומדעים. נולד במנטובה בשנת ת"מ (1680) בערך. היה תלמידו של ר' יהודה בריאל וחברו של ר' יצחק לאמפרונטי, בעל „פחד יצחק". שימש ראש ישיבה במנטובה. הוא היה אומר: „כל החכמות למדתי במשך עשר שנים אך חכמת התלמוד נער הייתי גם זקנתי ויגעתי ולא מצאתי כי אם שמץ מנהר". בהיותו

כבן ארבעים וארבע נשתקע בלמוד הקבלה של האר"י וחיבר ספר בשם "אמונת חכמים" (מנטובה, ת"ק), בו הוא מוכיח את קדמות הקבלה ואמתתה. לספר זה כתב ר' יעקב עמדן הגהות ב"מטפחת ספרים", חלק שני. מחיבוריו ידוע עוד פירושו לספר "תפתה ערוך" של ר' משה זכות. כמה מתשובותיו ופסקיו הובאו בספר "פחד יצחק" ובחיבורי בני דורו ר' משה חגיז ור' יעקב עמדן. השאיר אחריו כתבים בחכמת התכונה והשיעור שלא נדפסו. נפטר ביום א' דסוכות שנת תק"ד (1743).

ר' אַבְרָהָם (בר' שְׁמוּאֵל) אַבּוּלַעְפְיָא

מקובל ספרדי בעל שיטה מיוחדת בראשית האלף השישי. נולד בסרגוסה שבארגוניה בשנת ה' אלפים (1240). בילדותו עבר עם הוריו לגור בטודילה אשר בנברה. מימי עלומיו החל בחיי נדודים שנמשכו בכל ימי חייו. נסיעתו הראשונה היתה לארץ ישראל, לחקר ולחפש שם אחרי עשרת השבטים. בדרכו לארץ ישראל עבר בארץ יון ונשא שם אשה, אבל דבר זה לא עיכבו מנסיעתו. בהגיעו לעכו מצא את דרכי הארץ משובשות בגייסות של נוסעי הצלב והחליט לחזור. בשובו התישב לזמן מה באיטליה בעיר קפואה. שם נתקרב לרופא ופילוסוף בשם ר' הלל (אולי הוא ר' הלל מוירונה) ולמד עמו בספרי פילוסופיה, ביחוד בספר "מורה נבוכים" להרמב"ם. ברם שיטות פילוסופיות רציונליסטיות לא היו מתאימות לאופיו הנלהב ולרוחו שהיתה נוטה למסתורין והן שימשו לו רק מעבר אל הקבלה, שהתחיל עוסק בה באותו זמן. כעבור שנים אחדות שב לספרד והתישב בברצלונה, שם השתקע בלמוד "ספר יצירה" ומפרשיו הרבים, וביחוד בפירושו של ר' אלעזר מגרמיזא בעל ספר הרוקח. השפעת שיטתו הקבלית של בעל הרוקח היתה חזקה עליו מאוד. ממנו קיבל את הנטיה לקבלה מעשית ממין מיוחד, העלולה לפי דעתו להביא את האדם העוסק בה להשגת רוח הקודש. למטרה זו יש לעסוק בצרופי שמות קדושים, כי יש בידי האדם היודע להשתמש באותיות כהוגן, בעזרת צרופים וגימטריאות של שמות קדושים, לחולל נפלאות, לעשות אותות ומופתים ואפילו לברוא עולמות. דעתו לא היתה נוחה משיטות המקובלים שקדמוהו בעניין עשר ספירות והיה קובל עליהם בחריפות: "הם חפצו ליחד השם ועשרותו". כן היה מגנה את אלה התופסים את דברי התורה כפשוטם ואומר: דברי התורה כפשוטם ועשית המצוות כהלכתן נועדו לגסי השכל ואנשים הפשוטים, כמו החלב ליונקי שדי אמם, אך ליודעי חן נמסר הדבר לגלות רזי עליון בצרופי אותיות שבתורה וחלופי מלים באפנים ותחבולות שונים. בשיטתו זו הדריך תלמידים רבים שהעריצוהו מאוד, ובראשם ר' יוסף ג'יקאטיליא. לשם השגת רוח הקודש היה עוסק בצרופים של שמות הקודש והיה מרבה בצומות וסגופים עד כי נדמה לו שאמנם הגיע למטרתו. הוא מתאר את מצב נפשו במלים אלו:

"ותחי רוחי בקרבי ורוח ה' הגיע לפי ורוח קדושה נוסכה בי... ובכללם התקבצו סביבי רוחות קנאות וראיתי דמיונות ושגיאות... על כן הייתי כעור ממשש

בצהרים ט״ו שנה והשטן על ימיני לשטני״. עשרים וששה חבורים כתב, ביניהם כמה ספרי חזיונות ועל רבים מהם לא חתם שמו בפירוש אלא בכנוי שהגימטריא שלו עולה רמ״ח כשמו אברהם (כגון רזיאל, זכריהו, ברדתואל ועוד). רוב ספריו אבדו.

בשנת ה׳ אלפים מ׳ (1280) עלה במחשבתו רעיון נועז שרק אדם בעל דמיון חזק כמוהו היה מסוגל לו. הוא פנה אל האפיפיור שברומי וניסה להשפיע עליו שיתגייר. מיד נתפס ובמצות האפיפיור עמדו לשרפו חיים וכבר הוכנה לתכלית זו במת שרפה מחוץ לעיר, אך באורח פלא עלה בידו להשמט מן העיר מבלי שירגישו בו ולברוח. כאשר נתפס אח״כ מת האפיפיור ואחרי שישב ארבעה שבועות במאסר יצא לחפשי. לאחר שנשתחרר עבר לאי סיציליה והתישב בעיר מסינה. כאן אסף תלמידים רבים והתחיל לנבא לקץ הימים ולגאולה קרובה בשנת ה׳ אלפים נ׳ (1290). הטפותיו ונבואותיו עוררו מבוכה אצל יהודי מסינה והם פנו בענין זה לגדול הדור ר׳ שלמה בן אדרת (הרשב״א). בתשובתו דיבר הרשב״א קשות על אבולעפיא והנגררים אחריו. אז הלך לארץ יון ומשם שלח תשובתו למתנגדיו בשני חבורים („וזאת ליהודה״ ו„שבע נתיבות התורה״). הוא טוען שרשב״א אינו מכיר אותו ושפט רק על פי השמועה.

מחבוריו יש להזכיר את ספרו „אמרי שפר״, המכיל חקירות בענין בריאת העולם ויצירת האדם בצלם ובאור פסוקי מעשי בראשית. ספר זה נתחבר בשנת ה״א נ״א. יש חוקרים המיחסים לו את חיבור ספר הזהר (שד״ל ולנדויר), אך הדבר הזה מופרך מכמה צדדים. כמו כן לא הוכחה דעת כמה חוקרים שהוא חשב עצמו למשיח. מקום וזמן מותו אינם ידועים. השפעתו של אבולעפיא ניכרת עוד מאות בשנים אחרי מותו, ביחוד על המקובלים האחרונים מתקופת צפת, האר״י ותלמידיו. פ.

ר׳ אַבְרָהָם אַבִּישׁ בר׳ צְבִי הִירְשׁ

מחשובי הרבנים בראשית המאה השישית לאלף הששי. נולד בשנת ת״ס (1700) בערך ושימש ברבנות בקהילות מיזריטש וליסה ולאחרונה בפרנקפורט דמיין. שמו נתפרסם מאוד בקשר למחלוקת שפרצה בשנת תקכ״ו בענין „הגט מקליווא״ שרבה של קליווא ר׳ ישראל ליפשיץ סידר גט לאיש אחד חודש אחרי חתונתו ואמרו עליו שהמגרש לא היה שפוי בדעתו באותה שעה. ר׳ אברהם אביש פסק שהגט פסול וציוה להכריז שהמגורשת עדיין אשת איש היא. רבה של קליווא עורר את גדולי הדור לעמוד לימינו ובשני קבצי תשובות (בשם „אור הישר״ ו„אור ישראל״) יצאו להצדיק את מסדר הגט. אולם קהילת פרנקפורט ובית דינה עמדו לימין רבם ואף לאחר פטירתו בתשרי תקכ״ט (1768) לא הסכימו לקבל לרב בפרנקפורט מאותם הרבנים שחלקו על רבם והכשירו את הגט.

מחיבוריו נדפסו „ברכת אברהם״ (ורשה, תרמ״א), חדושים על הש״ס; „קנה אברהם״ (שם, תרמ״ד), פירוש לתורה בדרך פרד״ס.

ר׳ אַבְרָהָם אַבְּלִי (בר׳ חַיִּים הַלֵּוִי) גּוֹמְבִּינֶר

פוסק מפורסם על שם ספרו „מגן

אברהם" לשולחן ערוך אורח חיים. נולד בשנת שצ"ז (1637) בערך בגומבין הסמוכה לקליש אשר בפולין הרוסית (ולא בגומבינן אשר בפרוסיה המזרחית, כדברי אחרים). בהיותו כבן שמונה עשרה ראה בהריגת אבותיו על ידי הקוזקים של חמלניצקי בשנת תט"ו. באותם הימים, כנראה, עזב את עיר מולדתו והלך לליסא ולמד שם תורה מפי קרובו ובן עירו ר' יעקב יצחק גומבינר רב העיר. משם הלך לקליש ונתמנה לראש ישיבה ולדיין בבית דינו של ר' ישראל שפירא (בנו של ר' נתן שפירא בעל "מגלה עמוקות") רבה של קליש.

בני קליש מספרים שבתחלה היה ר' אברהם רק מלמד עם נערים בבית הכנסת שבעירם והיה צנוע בתורתו וחכמתו עד שנודמן לקליש, בשנת ת"כ, הגאון ר' שבתי כהן בעל הש"ך שבא להשיא אשה לבנו ר' משה, את בתו של אחד מנכבדי העדה. כנהוג, כבדוהו ראשי הקהל לדרוש בבית הכנסת, וכאשר הציע בתוך דרשתו לפני חכמי העיר קושיא חמורה שלא יכלו לתרצה היה בין השומעים גם בחור אחד מתלמידי ר' אברהם שהלך וסיפר את הדבר לרבו והלה תירצה בתירוץ מספיק. כשנשמעו הדברים להש"ך שלח מיד אחריו ופלפל עמו בדברי תורה שעה ארוכה ומאז נתפרסם לתלמיד חכם מובהק. וכאשר באחד הימים שלפני חג הפסח הובאה לפני רבה של קליש שאלה חמורה בהלכות חמץ שלא ידע לפתרה, שלח אחרי חכמי העיר ובתוכם גם ר' אברהם, להועץ אתם כדת מה לעשות. ר' אברהם חיוה את דעתו שמצאה חן בעיני הרב ובעיני כל הלומדים והם הפצירו בו מאד לקבל עליו משרת מור"ץ בהלכות אורח חיים, בבית הכנסת, וכשנתפנה מקומו של אחד מדייני העיר נתמנה הוא לדיין במקומו.

למרות שכל ימיו סבל מכאובים ועסק בתורה מתוך עוני ויסורים של אהבה, הספיק בכל זאת לכתוב את ספרו הגדול "מגן אברהם", הוא ביאור לשולחן ערוך אורח חיים המצטיין בחריפות, עמקות ובקיאות בתלמוד ובספרות ההלכה. בשנת תכ"ה בערך התחיל בחיבורו ובשנת תל"א כבר היה מוכן לדפוס וקבל עליו את הסכמותיהם של גאוני פולין. בשנת תל"ג נסע אחיו ר' יהודה הלוי גומבינר (מחכמי קראקא) לאמשטרדם כדי להדפיס שם את הספר, אולם נטרפה לו השעה ונפטר לעולמו והחיבור נשאר בכתובים ביד המחבר. בינתים נתפרסמו בדפוס כמה ספרים חדשים כמו שו"ת "צמח צדק" (אמשטרדם, תל"ה) וספר "עולת התמיד ועולת השבת" על שו"ע או"ח (אמשטרדם, תמ"א) ועוד. זה הביאו לבעל "מגן אברהם" לעבור שנית על ספרו, לשנות ולהוסיף בו כמה חידושי דינים והערות על פי הספרים ההם. כמה וכמה דברים בספר "עולת תמיד" מצא לבלתי מכוונים להלכה והשיב עליהם. בכמה מקומות הוא מסתפק ברמזים קצרים לאמר: "עולת תמיד לא דק", או "ודלא כעולת תמיד" וכדומה.

הספר נתפרסם בדפוס רק כעבור כמה שנים לאחר מותו של המחבר על־ידי בנו יחידו ר' חיים גומבינר, ועל ידי ר' שבתי בס (הביבליוגרף הראשון בישראל) — שהוציאהו ביחד עם הספר "מגן דוד"

(„טורי זהב") לר' דוד ב"ר שמואל הלוי, מסביב לשלחן ערוך, בשם הכולל "מגיני ארץ" (דיהרנפורט, תנ"ב), ובאו עליו הסכמותיהם של 21 רבנים וגאונים מלבד ארבע ההסכמות אשר קבל ר' אברהם בחייו.

המחבר קרא תחלה את שם ספרו „נר ישראל", שהוא נוטריקון: נ'ר' י'פה ש'ל ר'בי א'ברהם ל'וי, אולם בנו המו"ל שינה את שמו ל„מגן אברהם", בהסכמת גדולי הדור, ורשם בראש הדף „מגן אברהם נ"י". ר' אהרן מוירמייש קרא עליו תגר על אשר קרא לחיבורו של אביו בשם ה', הנאמר בחתימת ברכה ראשונה של תפלת שמונה עשרה, אבל אין בכך כלום, שכן גדולי ישראל קראו לספריהם בשמות דומים.

דרכו של בעל „מגן אברהם" לחפש ולמצוא דרך פשרה בין פסקיו של ר' יוסף קארו והגהות הרמ"א, שאת שניהם הוא מעריץ מאד. הוא היה אומר: „אנו אין לנו אלא דברי השולחן ערוך", ואפילו כשהיה רואה הכרח להגיה את דברי השו"ע, הוא כותב ביראת הכבוד: „לולא דמסתפינא הייתי אומר שיש כאן טעות סופר". אולם לפעמים היה מעדיף את דעת הרמ"א על דעתו של ר' יוסף קארו ואומר: „נראה לי דמשה אמת ותורתו אמת ודברי הרב בית יוסף תמוהין". בכלל יש להבדיל בין יחסו של „מגן אברהם" לשו"ע ובין יחסו לספר „בית יוסף" על הטור. השולחן ערוך הוא בעיניו הפוסק האחרון שאין להרהר אחר דבריו כלל, ואילו את ה„בית יוסף" הוא מבקר הרבה, ורגיל הוא לומר: „דלא כהרב בית יוסף". גם את ספר הלבושים של ר' מרדכי יפה הוא מבקר קשה.

הספר „טורי זהב" לר' דוד הלוי על או"ח שנדפס ביחד עם ספרו הוא, היה לפניו בכ"י אבל בנוסח משונה מאשר זה שלפנינו, אולי היתה לפניו המהדורא קמא. במקום אחד הוא מצטט קטע שלם מספר ט"ז והוא מעיר עליו בדברים אלה: „בעל ט"ז הפריז על מדותיו להקל ראש בדבר שאבותינו ואבות אבותינו נהגו בו איסור". בכלל התיזוז למנהגי ישראל בהערצה עמוקה והיה משתדל הרבה ליישב את המנהג אף על פי שהוא בניגוד לדברי הפוסקים. את דברי הזוהר ובעלי הקבלה היה מעריץ מאד ולפעמים פסק הלכה כמותם נגד דעת הרמ"א ושאר פוסקים. ביחוד הוא מחשיב את כתבי האר"י והשל"ה שהוא מצטטם תכופות.

טוהר לבו ותכונתו המוסרית הנעלה משתקפים מתוך דבריו בהלכות משא ומתן (סימן קנ"ו). שם הוא שונה לנו פרק בהלכות מדות ודרך ארץ, בין השאר הוא כותב: „מצוה על כל אדם לאהוב את כל אחד מישראל כגופו שנאמר ואהבת לרעך כמוך; והשונא אחד מישראל בלבו עובר בלא תעשה שנאמר לא תשנא את אחיך בלבבך; כשיחטא איש לרעהו לא ישטמנו וישתוק אלא יאמר לו למה עשית כך וכך, ולא ידבר אתו קשות עד שיכלימנו, אלא יוכיחנו בסתר, בנחת ובלשון רכה". במקום אחר הוא אומר: „בכל ערב יפשפש אדם במעשיו שעשה כל היום, ואם ימצא שעשה עבירה יתודה עליה, ויקבל על עצמו שלא לעשותו, ובפרט בעבירות המצויות כמו

חנופה, שקר, ליצנות ולשון הרע צריכים בדיקה ביותר".

הספר נתקבל להלכה בכל תפוצות ישראל, ובכל עיר ועיר נתיסדו חבורות ללמוד שו"ע או"ח עם "מגן אברהם", וכמעט בכל המהדורות של השו"ע שיצאו מאז ועד היום נלוה לו באורו של ר' אברהם. מפניו נדחה לגמרי הספר "עולת התמיד" ואתו גם יתר הספרים שנתחברו על השו"ע. על פיו נהגים להלכה נגד דעת הט"ז ושאר פוסקים. ביחוד נערץ הספר על הלומדים במדינות פולין ואשכנז ומורגל בפיהם: "אנו אין לנו אלא דברי בעל מגן אברהם". גם החסידים מחבבים מאד את דבריו. מספרים בשם הצדיק ר' אלימלך מליזנסק שאמר: "כל המחברים עד המגן אברהם ועד בכלל, כולם היו בעלי רוח הקודש בעלי גילוי אליהו", והצדיק ר' לייב שרה"ס אמר בשעת פטירתו: "המחבר ספר "מגן אברהם", ר' אבלי קלישר, היה גאון אמתי, מקובל אמתי וצדיק אמתי". גם בן עירו ר' יעקב יצחק גומבינר רבה של ליסא שהיה רבו וקרובו (ראה למעלה), כותב עליו בשנת תל"א שהוא "יניק וחכים... לא כאחד מדורות האחרונים רק כאחד מן הגאונים הראשונים... אין זה כי אם רוח ה' נוסחה בו... ונטל עטרה מפי הגבורה... בקי בכל חדרי תורה... ואין זה אלא גילוי שכינה". כן מרבים לספר בשבחו ובשבח ספרו, רבים מגאוני דורו ומגדולי הדורות שלאחריו. הגאון הגדול ר' זלמן מולחין אמר: "גדול הוא בעיני כבוד האחרון הזה (בעל "מגן אברהם") כאחד מן הראשונים". אולם למרות כל זה היו מתקשים הלומדים בעיונם בו, משום שבעל "מגן אברהם" תפס לשון קצרה, ובכדי להבין את דבריו ביסודם דרושה בקיאות רבה בתלמוד ובפוסקים אשר עליהם יסד את חיבורו. חוץ מזה לקה הפירוש בהרבה טעיות־דפוס וכבר העירו על קשיים אלה הגאונים בעל "חות יאיר" ובעל "קרבן נתנאל". הראשון כותב: "לשונו מגומגם מאד", והשני אומר: "איברא שהספר מגן אברהם הוא מבחר מפנינים מלא תורה, אמנם צריך עיון רב לפעמים כי הוא קצרן גדול, ונדפס בלא סידור ומלא טעיות". כמו כן הגאון ר' יונה לנד סופר מפראג אחרי שהוא מצוה לבנו שילמוד את הספר "מגן אברהם" משום שלדעתו "הלכה כמותו בכל מה שפוסק ולמודו ישר מאד", הוא מעיר בכל זאת, שהספר "נדפס בטעיות וצריך ביאור בקצת מקומות". — לפיכך ראו כמה מגדולי הוראה צורך להוסיף הערות וביאורים לספר. מהם נתפרסם ביותר ר' שמואל הלוי קלין מבוסקוביץ אשר בספרו "מחצית השקל" (וינה, תקס"ח) הביא בלשונם המלא את כל המקורות בתלמוד ובספרות שלאחריו, שעליהם רמז בעל "מגן אברהם", ובאר את כל המקומות הקשים שבפירוש זה. כמו כן מפורסם ספרו של ר' יוסף בר' מאיר תאומים מלבוב ("פרי מגדים", "אשל אברהם", פפד"א, תקמ"ז), ולפחות עוד עשרה מחברים מפורסמים כתבו הערות ל"מגן אברהם" אם בספרים מיוחדים או ביחד עם חידושיהם על השו"ע עצמו.

מלבד הספר "מגן אברהם" חיבר ר' אברהם עוד כמה ספרים שהמפורסם בהם הוא פירושו על "ילקוט שמעוני"

בשם „זית רענן", נדפס ביחד עם חלק מספר דרשותיו על התורה (עד סוף פרשת חיי שרה) בשם „שמן ששון" (דסוי, תס״ד). בספר זה הוא מבאר את דברי הילקוט לפי הפשט, והוא גם מתאמץ ליישב את שינויי הנוסחאות בין ספר זה לבין המקורות העתיקים. כמה פעמים הוא מצטט את דברי ר׳ אברהם בר׳ שמואל גדליה בספר „ברית אברהם" על הילקוט ומפלפל אתו. הוא רגיל להביא גם את דברי הספרים „קרבן אהרן" על הספרא ו„אות אמת" על המדרשים ולבקרם. הפירוש זית רענן נדפס גם בצורה מקוצרת בשולי הילקוט הוצאת גולדמן (ורשה, תרל״ו) ומאז בכל המהדורות של הילקוט שנדפסו על פי הרצאה זו.

הוא לא האריך ימים ונפטר בשנת תמ״ג (1683) בערך. מצבת קבורתו נמצאה עד הימים האחרונים בעיר קליש ועליה חרותות המלים: „פה נטמן ר׳ אברהם אבלי הלוי בעל המחבר ספר מגן אברהם זספר זית רענן". אזן.

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ מָרְדְּכַי) אָזוּלַאי

מקובל חשוב וחכם תלמודי במאה הרביעית לאלף השישי. נולד בפאס שבמרוקו בשנת ש״ל (1570) בערך. עוד בימי עלומיו השתוקק לעלות לאי״, כדי ללמוד קבלה מפי תלמידי האר״י, אך לא זכה לכך עד שנת שע״ה, כשהיה כבר כבן ארבעים וחמש. כמה הרפתקאות עברו עליו במסעו. סערה גדולה התחוללה בים ובקושי הצליחה אנייתו להתקרב לחוף קפוטקיא ואך דרכה כף רגלו על החוף טבעה האניה עם כל רכושו וספריו. הוא השתקע בחברון, אבל גם כאן לא מצא מנוח כי פרצה מגפה בעיר והוכרח לברוח עם משפחתו לירושלים. לאחר זמן מה הגיעה המגפה לשערי ירושלים וימלט מפניה לעזה. כעבור המגפה חזר לחברון והשיא בה את שתי בנותיו לשני גדולי העיר: ר׳ בנימין זאבי ור׳ דוד יצחקי.

ר׳ אברהם חיבר ספרים הרבה בקבלה וקצת בהלכה. רק חלק מהם זכה לראות אור. מספריו בקבלה נדפסו: „זהרי חמה", הוא קיצור מפירושו של ר׳ אברהם גלאנטי לזהר (בראשית — וינציה, תט״ו; לשמות — פרמשלה, תרנ״ט); „אור החמה", הוא קצור פירוש הזהר לר׳ משה קורדובירו ור׳ חיים ויטאל (פרמשלה תרנ״ו—תרנ״ח); „חסד לאברהם" (אמשטרדם, תמ״ה), יסודי תורת הקבלה ברוחו של ר׳ משה קורדובירו; „בעלי ברית אברהם" (וילנא, תרל״ב—תרל״ד), פירוש על כל התנ״ך. מספריו בהלכה ידועים „גנת ביתן", פירוש על המשנה, שנדפס ממנו על פרקי אבות בלבד בשם „אהבה בתענוגים" (ירושלים, תר״ע), וספר „עדי זהב", הגהות על ה„לבושים" לר׳ מרדכי יפה, נמצא בכתב־יד בספריה הלאומית בירושלים. נפטר בחברון בכסלו ת״ד (1643). בנ.

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ יִשְׂרָאֵל) אָזוּלַאי

מקובל ממארכיש בירת מרוקו. נולד בשנת ת״ך (1660) ונפטר בשנת תק״א (1741). התגורר זמן מה גם בתיטואן ובמקנאס. נודע לחסיד גדול ומלומד בנסים. ר׳ חיים ן׳ עטר מספר עליו שכשהיה כותב קמיע לחולה היה החולה מתרפא מיד. האגדה בצפון אפריקה קושרת לו כתרים של בעל מופת. מסורת אגדה מפארת שמו

בקשר לעלילת דם שהעלילו עליו שניצל ממנה בנס, כי שר העיר ראה "עמוד של אש" על ראשו וידע כי חף הוא מפשע. מחבוריו ידועים לנו: פירושו לספר הזהר שלקוטים ממנו נכנסו לתוך הספר "מקדש מלך" לר' שלום בוזאגלו; הגהות ותיקונים לספר "אוצרות חיים" לר' חיים ויטאל (ליוורנו, תרי"ד). כמה מתשובותיו בהלכה מפוזרות במקומות שונים בדפוס ובכתב יד.

בנ.

ר' אַבְרָהָם (הַכֹּהֵן) אִירִירָה

מקובל ופילוסוף, נולד סמוך לשנת ש"ל (1570). בן למשפחת אנוסים חשובה, שרבים מבניה תפסו מקום חשוב בעולם השלטון והדיפלומטיה. אחד מקרוביו היה השר פרננדס גונזלו די קורדובה, שכבש את העיר נפולי שבאיטליה. אף הוא עצמו שימש בתפקיד דיפלומטי של בא כח שולטן מרוקו בעיר קדיז (Cadix). כשעיר זו נכבשה על ידי הבריטים נלקח בשבי והובל ללונדון ואחרי משא ומתן ארוך חליפת מכתבים בין שולטן מרוקו ומלכת אנגליה שוחרר. אולם במקום לשוב לארצו ולמשרתו החשובה נסע לאמשטרדם ושב שם לחת אבותיו, אחרי אשר עברו עליו מחצית שנותיו בהן חי חיי "אנוס".

באמשטרדם למד תורה מפי ר' ישראל סרוק, אחד מתלמידי האר"י, ואף למד אצלו קבלה. מהרה רכש לעצמו ידיעות מרובות בקבלה וכה נתפרסם בחכמתו עד כי ר' מנשה בן ישראל ראה צורך לעצמו לקבל ממנו הסכמה על אחד מספריו (בשנת שצ"ב) ואף ר' יצחק אבוהב, הרב לעדת הספרדים שבאמשטרדם, רחש לו כבוד והערצה.

שני ספרים חיבר ר' אברהם בלשון הספרדית ובמותו השאיר בצוואתו הון מסוים לתרגום הספרים מספרדית לעברית. ר' יצחק אבוהב תרגם את הספרים לעברית וכן זכו הספרים להיתרגם ללטינית ורבה היתה השפעתם. הספר Puerto del Cielo "שער השמים" דן בענין האצלת הספירות, ארבעת העולמות אבי"ע (אצילות, בריאה, יצירה, עשייה) ובבאור המושגים שבקבלת האר"י, כגון שבירת הכלים, סוד הצמצום והפרצופים. ספרו השני Casa de Dios "בית אלהים" (אמשטרדם, תס"ו), דן בתורת המלאכים והרוחות. בשל אופן הרצאתו הפילוסופית וסדרם הטוב זכו ספריו לשמש ספרים קלסיים להסברת קבלת האר"י. לדעת כמה חוקרים הושפעו שפינוזה ולייבניץ מספרי אירירה.

כשנפטר בשנת שצ"ט (1639) הלכו אחרי מטתו גם שרי הולנדיה, ובתוכם המושל הנסיך מאורניה.

ט.

ר' אַבְרָהָם (בר' שְׁלֹמֹה) אֲלִיגְרִי

רב בקושטא. מתבר כמה ספרים. נפטר בשנת תי"ב (1652). עמד במשא ומתן של הלכה עם כמה מחכמי דורו ותשובותיו מפוזרות בספרי שאלות ותשובות של בני דורו. ספרו "לב שמח" (קונשטנטינא, תי"ב) כולל פירוש על ספר המצות לרמב"ם, בו הוא מגן על הרמב"ם מפני השגותיו של הרמב"ן. ספר זה יצא לאור בשנת פטירתו על ידי חתנו, ונדפס גם בשולי ספר המצות לרמב"ם. ספר "לב שמח" ח"ב (שאלוניקי, חש"ד) מכיל 56 מתשובותיו. הגהותיו על ה"טורים", שהיו

למראית עיניו של אזולאי, לא זכו להידפס. כן נשארו אחריו כמה כתבים, ביניהם דרשות ופסקים, שלא נדפסו.

ר' אַבְרָהָם אָמִיגוֹ

מחכמי ירושלים בתחלת המאה החמישית לאלף השישי. נולד באדרינופולי (ויש אומרים בקושטא) בערך בשנת ש"ע (1610) ונפטר בירושלים סמוך לשנת תמ"ג (1683). בנעוריו למד בישיבותיה של אדרינופולי ועוד בהיותו צעיר לימים נתקבל לרב בעיר זאת. כאשר נוסדה בירושלים על ידי הגבירים לבית ויגה ישיבת "בעלי הבתים" הוזמן ר' אברהם אמיגו להרביץ תורה בבית מדרש זה ובזמן כהונתו העמיד תלמידים רבים שמילאו תפקידים חשובים בחיי יהודי א"י, ביניהם ר' דוד הכהן בעל הספר "דעת קדושים" ור' חיים אבואלעפיה. נתפרסם לפוסק גדול עד כי רבני מצרים ותורכיה היו פונים אליו בשאלותיהם ודעתו היתה מכרעת בעיני בני דורו. ר' שלמה הלוי, גדול חכמי איזמיר בדורו, קורא לו: "המאור הגדול חד בדרא". ר' משה חגיז, שהכירו בימי נעוריו, כתב עליו: "שר וגדול בישראל, סיני ועוקר הרים". הוא היה גם דרשן גדול ודרשותיו היו חביבות על בני דורו מאד.

פרק מיוחד בקורותיו קובעת מלחמתו בשבתי צבי. כאשר בא שבתי צבי לירושלים בשנת תכ"ד תעו אחריו רוב בני העדה, אולם ר' אברהם אמיגו התנגד לו בתוקף רב עד שהוכרח לצאת מירושלים ולשוב לאזמיר. כשקבלו חכמי קושטא אגרת מרבני וינציה, שבה נשאלו על אמתת הדברים שנפוצו על שבתי צבי, פנו במכתב לר' אברהם אמיגו ובקשו ממנו ללכת לעזה לחקור על שרשי הדברים מפי נתן העזתי נביאו של שבתי צבי. תשובתו לחכמי קושטא היתה שלילית.

כגורל ספריהם של הרבה מחכמי ירושלים היה גם גורל ספריו שנאבדו ברובם. ספרו "פרי חדש" נשתבח מאוד בפי בני דורו, שהוא "חיבור נפלא ממה שפלפל על הבית יוסף וטור מהלכות פסח עד תשלום אורח חיים", אבל כבר אזולאי מציינו כאבוד. מספרו השני "שאלות ותשובות ופסקים" נשתמרו רק שרידים בכתב־יד.

בן.

ר' אַבְרָהָם (בר' אֱלִיעֶזֶר) אַסְכַּנְדְּרִי

מגדולי רבני מצרים במאה הרביעית ותחילת החמישית לאלף השישי. נולד בשנת שכ"ה (1565) בערך. קיבל תורה מפי ר' אברהם מונסון. נתפרסם לפוסק גדול וחכמי דורו הריצו לו שאלותיהם בהלכה והוראותיו היו מקובלות על חכמי מצרים כהוראותיהם של ר' דוד בן זמרא ור' יעקב קשטרו (הרדב"ז ומהריק"ש) אף כמה דורות אחריו. ר' יום טוב צהלון (מהריט"ץ) מצפת מרבה לשבח את פסקיו המלאים סברות עמוקות. כמה מתשובותיו מפוזרות בספר "פני משה" לר' משה בנבנשת ובספר "דרכי נעם" לר' מרדכי הלוי, רבה של מצרים, ובספרי שאלות ותשובות אחרים.

מלבד ספר תשובותיו שלא נדפס חיבר גם ספר דרשות, שאף הוא לא הגיע לידינו. נפטר במצרים בשנת ת"י (1650) זקן ושבע ימים.

בן.

ר' אַבְרָהָם בִּ אִסְמָעֵאל

מחכמי ספרד במאה הראשונה לאלף השישי. תלמידו של הרשב"א ורבו של רבינו ירוחם. האחרון מזכיר את שם רבו בחבוריו "אדם וחוה" ו"מישרים". כשכתב רבינו ירוחם את חיבוריו אלה (בשנת ה"א צ"ד, 1334) היה עדיין רבו בחיים, שכן הוא מזכירו בברכת נר"ו. חיבר ספרי חידושים בתלמוד והשיב תשובות לשואליו, אבל מכל תורתו לא הגיע לידינו אלא מספר מועט של תשובות שהובאו אצל מתבררים בחדדים. ספר חדושיו למסכת בבא בתרא היה עדיין בידי מהר"ם אלאשקר.

ר' אַבְרָהָם (בר' גְּדַלְיָה) בֶּן אָשֵׁר

מחכמי ארם צובה (חַלַב) בתחילת המאה הרביעית לאלף השישי. תלמידו של מרן ר' יוסף קארו וחברו של ר' משה אלשיך. שני החברים למדו לפני רבם כנראה באדרינופולי. חיבר פירוש למדרש רבה והמגילות וקראו בשם "אור השכל", ולא נדפס ממנו אלא לבראשית בלבד, בשם "מעדני מלך" (וינציה, שכ"ז). מכונה גם אב"א (=אברהם בן אשר).

ר' אַבְרָהָם (בר' יִצְחָק) בָּדֶרְשִׁי

מדקדק ומשורר בעיר בדרש (Bezieres) אשר בפרובנצה בסוף האלף החמישי ובראשית האלף השישי. מכונה גם ר' אברהם פרופיאט. ספרו "חותם תכנית" (אמשטרדם, תרכ"ב), עוסק בביאור שמות הנרדפים והוא הספר הראשון בנושא זה. רק קצת משיריו נדפסו. ידועה קינתו על שריפת ספרי התלמוד בימיו (בשנת ה' אלפים ב', 1242). קצת משירי בנו ר' ידעיה הפניני נתייחסו לו בטעות.

ר' אַבְרָהָם (בר' מֹשֶׁה) די בּוֹטוֹן

מגדולי הרבנים בשאלוניקי במאה הרביעית לאלף השישי. מפורסם על שם ספרו "לחם משנה", באור על הרמב"ם (וינציה, שס"ט). נולד בשאלוניקי בשנת ש"ה (1545). תלמידו של ר' שמואל די מודינא (הרשד"ם) וחברו של ר' מרדכי קלעי. שני החברים היו לומדים ביחד בספר משנה תורה לרמב"ם ומפלפלים בדבריו, וכל מה שנתחדש להם בלמודם היה ר' אברהם רושם בספרו "לחם משנה". כשעמד בהלכות תפילה הגיע לידו ספרו של מרן ר' יוסף קארו "כסף משנה", אף הוא ביאור על הרמב"ם, ובו כמה חידושים דומים לאלה שלו. לכן העיר הערה זו: היום ה' לאדר שנת השל"ה הגיע לידי פירוש הרב הגדול מוהרי"ק (מורינו הרב ר' יוסף קארו) ז"ל, וראיתי שיש בו הרבה דברים אשר עיינתי והקשיתי בהלכות שכתבתי עד עתה. ומכאן והלאה לא אכתוב אלא הדבר המחודש אשר לי (הלכות תפלה יא, טו).

מוניטין יצאו לספר "לחם משנה" ומאז יצא הספר לאור הוא נלוה כמעט לכל הוצאות הרמב"ם. בבקיאות רבה הוא מגלה את מקורות הרמב"ם להלכותיו ובחריפות הוא מסלק את הסתירות שבין פסקי הרמב"ם למקורותיו התלמודיים ולספרות הרבנית כולה. הוא מצטיין בסגנונו הבהיר והנמרץ. עד היום הוא משמש אחד המפרשים החשובים ביותר של הרמב"ם. משאר חיבוריו ידוע קובץ תשובותיו

בשם „לחם רב" (אזמיר, ת"כ). ר' אברהם די בוטון עמד בקשרים עם רבים מחכמי דורו וכמה מתשובותיו הובאו בקבצי תשובות של חכמים שונים. בשעת מחלתו הוסיפו לו לשם סגולה את השם חייא וכמה פעמים הוא חתם אברהם חייא בר' משה. כמו כן חיבר חידושים למסכתות התלמוד. חידושיו למסכת בבא קמא נדפסו בקובץ „מהררי נמרים", שיצא לאור על ידי ר' אברהם עקרא (וינציה, שנ"ד).

לא זכה לאריכות ימים כי נפטר במגפה בשאלוניקי בשנת שמ"ח (1588), בהיותו רק כבן ארבעים ושלש. אגדה מספרת כי נפטר בערב שבת ונקבר בין השמשות. התחילו מצטערים שמא חיללו את השבת בעבורו. נעשה להם נס וזרחה השמש והאיר היום וידעו שלא נגרמה תקלה על ידי אותו צדיק. הניח אחריו שלשה בנים תלמידי חכמים ומצאצאיו היו כמה רבנים ומחברים בתורכיה ובארץ ישראל.

ר' אַבְרָהָם בִּיבַאגוֹ

פילוסוף, דרשן ומחבר כמה ספרים בספרד בדור שלפני הגירוש. נולד באושקה שבמדינת ארגוניה. קיבל השכלה מדעית ופילוסופית רחבה וידע אף ערבית ולטינית. בשנת ר"ו (1446) בהיותו עדיין צעיר לימים חיבר פירוש לאחד הספרים הפילוסופיים של אריסטו. רגיל היה להתווכח עם חכמי הנוצרים בענייני הדתות וידע להגן על אמונת ישראל. פעם אף נתווכח עם חכם נוצרי במעמד המלך יואן השני מארגוניה. הוא היה גם דרשן גדול ובדרשותיו לפני הצבור בשבתות ובמועדים היה מפרש את פסוקי המקרא ומאמרי התלמוד ברוח הפילוסופיה.

ספרו העיקרי הוא „דרך אמונה" (קונשטנטינא, רפ"ב), הדן בענייני האמונה על פי החקירה. בשיטתו הפילוסופית נמשך אחרי אריסטו שהוא היה בקי בכתביו וחיבר להם ביאורים. כן ניכרת בו השפעת הרמב"ם ור' יוסף אלבו. בספרו זה הוא מגן בעוז על היהדות מפני תורות הנצרות ונשמע בו הד ויכוחיו עם חכמי הנוצרים. הוא היה ממצדדי החקירה וביקר בדברים קשים את המתנגדים ללמודי המדעים והפילוסופיה. בני דורו העריצוהו מאוד. ר' יצחק עראמה, בעל „עקדת יצחק", מכנהו ברמז „אחד מחכמי פילוסופי עמנו ומחשוביהם". ר' יוסף שלמה דילמדיגו (יש"ר מקנדיאה) מפליג מאוד בשבחו (בספרו מצרף לחכמה). לדעתו השתמש בעל העקדה בדבריו, הגם שאינו אומרם בשמו. אף דון יצחק אברבנאל הושפע מאוד מספרו והעתיק ממנו הרבה בספרו „ראש אמנה". אבל נמצאו גם שערערו עליו על שהוא מוציא את המאמרים מפשוטם בפירושים אליגוריים (ר' יעקב בן חביב בעין יעקב, סוף ברכות). משאר ספריו נדפס רק מאמר „זה ינחמנו" (שאלוניקי, רפ"ב בערך), שהוא פרק מספרו „עץ חיים", שלא נדפס. כמה מספריו הפילוסופיים, ביהוד פירושיו להיבורי אריסטו, נשארו בכתב יד.

ר' אַבְרָהָם (בר' מֵאִיר) דְּבַלְמֶש

מחכמי איטליה במאה השלישית לאלף הששי. רב, רופא, פילוסוף, מדקדק ומתרגם ספרי מדע מעברית ללטינית. נולד במלכות נאפולי סמוך לשנת ר' (1440).

תלמידו של ר' יהודה בר' יחיאל המכונה מיסיר ליאון, למד תורת הרפואה באוניברסיטת פאדובה ועסק הרבה במדעים, ביחוד בפילוסופיה. הוזמן לשבת על כסא הרבנות בקהלת פדובה ויחד עם זה ישב בקתדרה והרצה פילוסופיה לפני תלמידים נוצריים באוניברסיטה שבעיר זו. תרגם כמה ממאמרי אריסטו וביאורי אבן רשד מעברית ללטינית. ספר אחד בתוכן פילוסופי בשפה הלטינית הדפיס בוינציה בשנת 1509. להזמנת המדפיס הידוע דניאל בומבירגי כתב ספר על דקדוק השפה העברית בשם „מקנה אברם" (וינציה, רפ"ג), שיצא גם עם תרגום לטיני. את כפרו זה לא זכה להשלים ואת הפרק האחרון על טעמי המקרא השלים ר' קלונימוס בר' דוד. כנראה נפטר בשנת רפ"ג (1523).

ר' אַבְרָהָם (בר' שָׁאוּל) בְּרוֹדָא

מגדולי הרבנים באשכנז במאה החמישית לאלף השישי. נולד בבומסלא הסמוכה לפראג בשנת ת"י (1650) בערך. היה תלמידו של ר' יצחק חריף ושימש ברבנות בכמה קהלות. במשך ש"ש עשרה שנה (בשנים תנ"ג—תס"ט) שימש רב ראשי וראש ישיבה בפראג. לרגלי מחלוקת בהוראה ביטו לבין חכמי פראג עזב את פראג וקיבל משרת רבנות במיץ. ולאחרונה שימש רב וראש ישיבה בפרנקפורט על נהר מין ושם נפטר בר"ח אייר שנת תע"ז (1717).

ר' אברהם ברודא היה מפורסם בדורו כאחד החכמים המובהקים שבדור. בישיבתו נתרכזו מטובי התלמידים ששימשו אח"כ רבנים בקהלות חשובות וחיברו ספרים רבים. ביניהם יש להזכיר את ר' נתנאל ווייל ור' יונה לנד סופר. חדושיו על מסכתות הש"ס מצטיינים בחריפות ועמקות. ספריו יצאו לאור על ידי בנו וחתנו וכן נרשמו חדושיו בידי תלמידיו המובהקים שהביאום בשמו בספריהם, או הוציאום לאור יחד עם ספריהם. ספריו העיקריים הם „אשל אברהם" (פרנקפורט דמיין, תק"ז), מכיל חידושים על מסכתות פסחים, חולין ובבא בתרא, וספר „תולדות אברהם" (פיורדא, תקכ"ט) המכיל חידושים על קדושין וכתובות. כן השאיר אהריו חידושים על התורה שלא נדפסו. תשובותיו בהלכה מפוזרות בקבצי תשובותיהם של כמה מחכמי דורו. חדושיו לכתובות נפסקים באמצע פרק, שכן לא הספיק לגמרם עד שנפטר. מסופר כי רגעים אחדים לפני פטירתו עזד עסק בתורה וקרא בחידושיו והניח כתבו על לבו ויצאה נשמתו במהרה. עליו נתקיים המקרא אדם כי ימות באהל, שהמית עצמו באהלה של תורה (סוף ספר „תולדות אדם").

ר' אַבְרָהָם (בר' אֱלִיָּהוּ) בְּרוֹדוֹ

מחשובי הרבנים בתורכיה במאה החמישית לאלף השישי. נולד בשנת ש"ץ (1630) בערך. תלמידו של ר' משה בנבנשתי בקושטא. שימש ברבנות בעיר זו ואח"כ באדרינופולי, ביחד במשך קרוב לחמשים שנה. לעת זקנתו בשנת תנ"ה עבר בקהלות אירופה לאסוף כסף לטובת פדיון שבויים. בכל מקום בואו עזדר אליו כבוד והערצה ולא היה קץ לתוארי הכבוד שעטרהו בהם חכמי דורו. בשבתו

באמשטרדם רשם עם פי הזכרון את הדרשות אשר דרש בשנות רבנותו והדפיס את הדרשות לספר בראשית בשם „ברכת אברהם" (וינציה, תנ״ו).

בסוף ימיו עלה לא״י ועמד בראש חכמי ירושלים ונפטר בה בשנת ת״ע (1710).

ר׳ אַבְרָהָם בר׳ בָּרוּךְ

פוסק ופייטן במאה הראשונה לאלף השישי. אחיו של מהר״ם מרוטנבורג ורבו של ר׳ מרדכי ב״ר הילל. ידוע ספרו „סיני" שהכיל תשובות מחכמים שונים בני הדור. בקינתו „אזעק במר לב" קונן על גזירת פפורצהיים בשנת ה״א כ״ז (1267). ר׳ אברהם נהרג על קידוש השם יחד עם אשתו גוטלין ושתי בנותיו בימי טבח רינדפלייש בשנת ה״א נ״ח (1298). ה.

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ יַעֲקֹב) גָּבִישׁוֹן

רופא נודע לתהלה, פרשן ומשורר. נולד בתלמסאן בשנת ש״ג (1543) ונפטר באלג׳יר בשנת שס״ה (1605). הוא נקרא לחצרו של מלך אלג׳יר לרפא אותו מחוליו. ידוע ספרו „עומר השכחה" (ליוורנו, תק״ח), פירוש על משלי, המכיל דברים מפירושי הקדמונים ושירים משלו ושל אחרים. ה.

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ שְׁמוּאֵל) גְּדַלְיָה

מהכמי ירושלים בסוף המאה הרביעית ובתחילת המאה החמישית לאלף השישי. נולד כנראה בירושלים מסביב לשנת ש״ן (1590). כתב פירוש לילקוט שמעוני בשם „ברית אברהם", ואף הוציא את הילקוט במהדורה מתוקנת ומוגהת על פי כתבי יד. כשהשלים את חיבורו נסע לליוורנו להדפיסו שם, בשנים ת״י—ת״ך (1650—1660). בנ.

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ מָרְדְּכַי) גַּלַאנְטִי

מגדולי המקובלים חכמי צפת במחצית הראשונה של המאה הרביעית לאלף השישי. מצאצאי משפחת מגורשי ספרד שנתגוררה ברומי. שם משפחת אביו היה אנג׳יל ועל שם יפיו נתכנה גלאנטי (=יפה). עלה לא״י בבחרותו יחד עם אחיו הגדול ר׳ משה גלאנטי (ראה בערכו). ראשית תורתו בנגלה קיבל כנראה מפי אחיו זה. בצפת למד את תורת הסוד מפי רבו הנערץ ר׳ משה קורדובירו (הרמ״ק). ר׳ אברהם נחשב לתלמיד מובהק של הרמ״ק והוערץ על ידי בני הדורות הבאים כצדיק, חסיד ועניו, ואף כינוהו בתואר „הקדוש". בדרך למודו הוא עומד תחת השפעתו של רבו הגדול. את חיבורו העיקרי, שהוא פירוש גדול לספר הזוהר על כל חלקיו, קרא בשם „ירח יקר", בהקבלה לשם ספרו של רבו הרמ״ק „אור יקר" ובזה רצה לציין את השפעת רבו עליו. מספר זה לא נדפס אלא קיצור, שנעשה ע״י המקובל ר׳ אברהם (בר׳ מרדכי) אזולאי (ראה בערכו) בשם „זהרי חמה", לבראשית (וינציה, תט״ו) ולשמות (פרמשלה, תרנ״ט). מפורסם יותר הוא ספרו „קינת סתרים" (וינציה, שמ״ט), הוא פירוש על מגילת איכה בדרך הקבלה, מליקט מזהר, תקוני הזוהר וספר „אור יקר" לרמ״ק. ספר זה זכה לכמה מהדורות. אף ספרו „זכות אבות", הוא פירוש קבלי למסכת אבות, נדפס (בספר „בית אבות",

בילגוריא, תרע״א) ועוד נשארו בכתבי יד כמה מכתביו בקבלה ומספר תשובות בהלכה.

אזולאי מספר על פי השמועה שר״א גלאנטי היה עשיר והוא בנה מכספו את ציון הרשב״י ור׳ אלעזר בנו במירון. נפטר בצפת בשנת שמ״ח (1588).

ר׳ אַבְרָהָם גֵּרְשׁוֹן מִקּוּטוֹב

גיסו של רבי ישראל בעש״ט. מצעירותו ישב בברודי ולא ידוע אם בה נולד או בקוטוב, מקום מושבו של אביו ר׳ אפרים. ראש״ג היה גדול בתורה, בנגלה ובנסתר, וזכה להערצת גאוני דורו: רבי יהונתן אייבשיץ, רבי יוסף תאומים ורבי יחזקאל לנדא, המזכירים אותו תוך כבוד רב בספריהם.

לפי האגדה החסידית התנגד תחילה לבעש״ט ואף התאמץ להשפיע על אחותו, שתבטל את השידוך עמו. ספורים אחדים מוסרים כיצד הסתיר הבעש״ט את גדולתו מעיני גיסו, שהתבייש להביאו בחברתו, חברת הלמדנים בברודי. אולם משנתגלה הבעש״ט דבק בו גיסו והפך לתלמידו. הוא עבר לבית הבעש״ט במז׳בוז׳ ושימש מורה ומחנך לבנו יחידו רבי צבי.

בשנת תק״ז (1747) עלה ראש״ג במצות גיסו לארץ־ישראל בכדי להפגש עם רבי חיים בן עטר, שהבעש״ט העריצו מאד בשל ספרו „אור החיים״. על ראש״ג הוטל גם התפקיד ליצור מרכז לתנועה החסידית באה״ק. בבואו לארץ ישראל התישב בחברון והיה מכובד מאד בעיני תושביה, אולם לפי בקשת רבים עבר לירושלים, בה הפיץ את תורת הבעש״ט ואף הצליח לרכוש לה אוהדים וחסידים.

מארץ ישראל עמד ראש״ג בחילופי מכתבים מתמידים עם גיסו הבעש״ט ואחת מאגרותיו הנאות, המוסרת לנו ידיעות חשובות על צעדיה הראשונים של התנועה החסידית בארץ ישראל, הגיעה לידינו ונדפסה לראשונה ב„ספר היובל״ לא. א. הרכבי (פטרבורג, תרס״ט).

ראש״ג נפטר בירושלים בשנת תק״כ (1760) בערך. ו.

ר׳ אַבְרָהָם בר׳ דָּוִד (אַבְּן דָּאוּד) הַלֵּוִי

מכונה הראב״ד הראשון. מגדולי חכמי ספרד. תלמודי, רופא, היסטוריון ופילוסוף. נולד בקורדובה, מסביב לשנת תת״ע (1110), ומת על קדוש השם בטולידה, מסביב לשנת תתק״ם (1180). היה בן בתו של ר׳ יצחק אבן אלבליה, ולמד תורה מפי דודו ר׳ ברוך בר׳ יצחק אבן אלבליה. את פרסומו קנה לו בעיקר בגלל ספרו ההיסטורי „ספר הקבלה״ (מנטובה, רע״ד), בו הוא נותן סקירה קצרה מימות אדם הראשון עד סוף התקופה התנ״כית וממשיך ברשימת אבות המסורת: הזוגות, הנשיאים, התנאים, האמוראים, הסבוראים והגאונים ומסיים בחכמי דורו. את ספרו זה כתב במטרה להוכיח את אמיתותה ורציפותה של המסורת הרבנית, נגד הקראים הכופרים בתורה שבעל פה, שנהלו באותם הימים תעמולה לדתם בספרד. מלבד המקורות התלמודיים השתמש גם באגרת רב שרירא גאון ובמקורות מתקופת הגאונים שלא הגיעו לידינו. ככל שהוא מתקרב לתקופתו כן מקבלים דבריו

חשיבות, שכן השתמש לתקופה זו במקורות נאמנים ואף קיבל ידיעות אמתיות מפי זקני דורו. סגנון הרצאתו מושך את הלב ומרתק את הקורא. בשביל ידיעת תולדות היהודים בספרד בדורות הראשונים משמש „ספר הקבלה" אחד המקורות החשובים ביותר. השפעתו של הראב"ד על הספרות ההיסטורית היתה מכרעת. כל הבאים אחריו השתמשו בדבריו והעתיקו מספרו. חלוקתו של הראב"ד לדורות התנאים, האמוראים, הסבוראים וכו' שולטת בספרות ההיסטורית עד ימינו.

ל„ספר הקבלה" נצטרפו שני נספחים: א) זכרון דברי רומי מיום הבנותה עד תחלת מלכות ישמעאל, שנכתב על פי כרוניקות נוצריות שונות. ב) דברי מלכי ישראל בבית שני, על פי ספר יוסיפון ומקורות אחרים. אף בנספחים אלה היתה לו כנראה מטרת פולמוס נגד הנצרות, שנתבוון להוכיח שיעודי הנביאים לא נתמלאו עדיין והם חזון לעתיד לבוא ושמנין התאריך הנוצרי אין בו ממש, כי ספרי האבנגליון נכתבו זמן מרובה אחרי ישו.

אף לספרו הפילוסופי „אלעקידה אלרפיעה" היתה חשיבות מרובה. פעמיים ניתרגם הספר מערבית לעברית: על ידי ר' שלמה בן לביא, בשם „האמונה הרמה" (פרנקפורט, תרי"ג), ועל ידי ר' שמואל מוטות, בשם „אמונה נשאה" (כתב יד). את ספרו כתב כתשובה לשאלת אחד החברים אם יש לאדם בחירה חפשית במעשיו. כדי להוכיח לו שאמנם ניתנת לאדם בחירה חפשית ולתרץ לו את המקראות הנראים כסותרים דעה זו הוא כותב את ספרו, בו הוא מפשר בין היהדות והפילוסופיה. לדעתו אין כל ניגוד ביניהן אדרבא הן מאשרות ומשלימות זו את זו. הוא הראשון ששתל את הפילוסופיה האריסטוטלית בכרם היהדות. מספרי הפילוסופים העבריים שקדמוהו הוא מזכיר רק את רב סעדיה גאון ור' שלמה בן גבירול. את „האמונות והדעות" לרס"ג אינו מוצא למספיק, ואילו את „מקור חיים" לבן גבירול הוא מבקר קשות. אף כי הרמב"ם לא הזכיר שמו נראה בכל זאת שהכיר את ספרו ואף הושפע ממנו. מלבד שני ספריו המפורסמים חיבר עוד כמה חיבורים שלא הגיעו אלינו, ביניהם ספר בתכונה וספר תשובות על הקראים.

ר' אַבְרָהָם בר' דָּוִד מְפוּשְׁקַיירָא

מפורסם בכינויו „הראב"ד בעל ההשגות" (או הראב"ד השלישי). נולד בנרבונה שהיתה באותו זמן עיר ואם בישראל ומרכז גדול לתורה ולחכמה, בערך בשנת ד"א תת"פ (1120), ונפטר בערב שבת חנוכה ד"א תתקנ"ט (1198). אותו יש לחשוב כאחד מגדולי חכמי התלמוד שקמו להם לישראל בזמן מן הזמנים. המאירי מביא אותו תדיר בחידושיו בתואר „גדולי המפרשים" (ואילו את רש"י הוא מכנה „גדולי הרבנים"), הרשב"א קורא לו „גדול המורים", ותלמידו הרא"ש מלוניל קורא לו „גדול הדיינים אשר בארץ". עליו אמרו, „שהיה סוקר את כל התלמוד בסקירה אחת, חורה כבמזרה ורחת". באחת מתשובותיו מביא הרשב"א את דעת הראב"ד, הנוטה לקולא בפסק אחד, והוא מוסיף: „הנה לך

[דעת] הרב הגדול ז"ל שיודע לטהר את השרץ מן התורה, ואף על פי שאין דעתי סומכת בכל זה — להלכה לו שומעין, שהוא רב מובהק, וכל המחמיר עליו הראיה". שכלו היה חד ועמוק, וכח הגיונו מפליא. בקיאותו בכל הספרות התלמודית היתה מופלגת.

רבותיו היו: ר' משה ב"ר יוסף ב"ר מרון הלוי, אחד מגדולי נרבונה שעמד בראש ישיבה חשובה, שבה למד גם ר' זרחיה הלוי, בר פלוגתיה של הראב"ד; ר' אברהם בר' יצחק אב בית דין בנרבונה, מחבר ספר "האשכול", שנעשה אחר כך חותנו של הראב"ד; ר' משולם בר' יעקב מלוניל, שהיה גדול בתורה ובחכמה, מיחס ועשיר, ולבקשתו תרגם ר' יהודה ן' תיבון כמה ספרים מערבית לעברית. ואולם הראב"ד, שהיה עצמאי ביותר, לא הושפע הרבה מרבותיו וסלל לו דרך משלו. בהקדמת פירושו למס' עדיות הוא כותב: "אין עמי בכל אלה לא מפי רב ולא מפי מורה, כי אם מעזרת המלמד לאדם דעת... וכענין שנאמר: סוד ה' ליראיו". גם במקום אחר הוא כותב: "כך גלה לי מסוד ה' ליראיו". הביטוי "כך הראוני מן השמים", שהיה רגיל בפיהם של גאוני בבל, שגור בפיו, ובהשגותיו בפרק ח' מהלכות לולב הוא כותב: "כבר הופיע רוח הקודש בבית מדרשנו מכמה שנים...", ואמרו עליו שנתגלה לו אליהו ז"ל.

עוד בשבתו לפני רבותיו הראה עצמו כגדול בתורה. בלמדו בישיבת ר' משולם בלוניל ניגש לחבר את ספרו החשוב "איסור משהו", בדיני איסור והתר. את ספרו זה נתעורר, כנראה, לחבר מפני שרבו ר' משולם חבר ספר בשם זה, והוא בא להשיב עליו ולשאת ולתת בדבריו. רואים אנו אותו כבר מנעוריו כ"בעל ההשגות" המפורסמות שעשו לו שם עולם. חותנו, שהיה אחד מגדולי הדור, משתבח בו וכותב בסוף פרוש הראב"ד למס' קנים: "וזכני להיות חותן לרבן... והנני כחובב בן רעואל (אחד משבע שמותיו של יתרו) והוא כשמעיה בן נתנאל (אחד מכינויו של משה רבינו)". כל כך גדולה היתה הערצתו שהעריץ את חתנו הגדול.

הוא היה הארי שבחבורת חכמי צרפת הדרומית וראש המדברים בכל מקום. קהלות צרפת הדרומית נהגו עוד בחייו על פי הוראותיו, וגועד הוא בנזיפה בחכמי בדרש, שבשאלותיהם ששאלוהו העיזו להתיר אחרי פסקיו: "רוצה אני להשיב לשואלים לשמוע וללמוד, אך לא לשואלים לַנַצח ומנגד לעמוד, כי חכמים הם בעיניהם ונגד פניהם גבונים... אבל אחד מעיר מזכה כל העיר, ואי אפשר שלא יהיה בהם אחד רוצה ללמוד. עתה אשוב לדבר על אזן שומעת". ואחרי שהוא מברר את דעתו וסותר את דעת מתנגדיו הוא מוסיף: "וכך נהגו בכל פרובינצה על פינו וחברינו הסכימו בידנו... וידעתי כי הגיע בכם יד הצרפתים החדשים, החושבים בלבם כי המה הגבורים אשר מעולם" (תמים דעים, סי' קי"ג). "הצרפתים החדשים" הם רבינו תם וחבריו, גדולי הדור ובעלי ה"תוספות", ואילו רש"י הוא אצלו "הרב הצרפתי", או "הצרפתי" סתם. החברים שהוא מזכיר כאן ובמקומות אחרים הם, כנראה, תלמידי

ישיבתו, שהחזיק אותה על חשבונו הפרטי, כי היה עשיר גדול, כמו שיספר הנוסע המפורסם ר' בנימין מטודילה: "ושם (בפושקיירה) ישיבה גדולה על ידי הרב הגדול ר' אברהם ב"ר דוד, רב פעלים, חכם גדול בתלמוד ובפסוק (=כתבי הקודש, ואולי צ"ל: ובפסק, בפסק הלכה), ובאים מארץ מרחק אליו ללמוד תורה, ומוצאים מנחה בביתו והוא מלמדם, ומי שאין לו להוציא הוא מוציא להם משלו וממונו לכל צרכיהם, והוא עשיר גדול". הוא העמיד תלמידים הרבה, וזכר קצתם נשאר בספרותנו לדורות.

עשרו זה גרם לו גם צער רב, כי שר העיר פושקיירה (Posquieres) שנתן עין בממונו העליל עליו ושם אותו במאסר (בשנת תתקל"ב), אולם הוא שוחרר הודות להתערבותו של רוג'יר II מושל קרקסונה, שגם פושקיירה היתה כפופה לו. מכל מקום עזב הראב"ד לזמן מה את עיר מושבו והתישב בקרקסונה. ור' מנחם ב"ר שלמה המאירי מספר לנו, ש"הלכות לולב וארבעה מינים חברם הרב ז"ל בצאתו מקרית יערים, היא עיר פושקיירש, בסבת מלחמות אחד השרים אשר נלחם עם השר שלו, והלך לו הרב משם לנרבונה עיר מולדתו, ושם יצאו לקראתו נכבדי קרקשונה... להתחנן לו ולבקש מלפניו לבוא בגבולם לשכון כבודו בארצם ונעתר להם" (מגן אבות, עמ' ק"ג). ואף שהיה עשיר מופלג חי בפרישות ובצמצום, והשתדל שלא ליהנות מן העולם הזה. בסוף ספרו "בעלי הנפש" הוא כותב: "ואני רואה הגדר הגדול והשימור המעולה והדרך הטובה להכניע היצר הוא רעבון הנפש ממיעוט הנאותיה ותענוגיה במאכל ובמשתה, רק שיהנה מן הריח הטוב ורחיצת החמין... והמאכל המעט שיאכל יהא מתוקן ומתובל יפה... ותהיה נפשו מקבלתו ומפויסת במעט ממנו". בעיני הדורות הבאים נחשב הראב"ד לאחד מחסידי העולם (ארחות חיים, סוף הלכות ר"ה). מסופר עליו גם כן שהיה נהג לדרוש בסעודה ולומר על שולחנו דברי תורה.

רוב ימי חייו ישב בפושקיירה, אבל היו זמנים שישב בהם בנרבונה, מונטפליר ונמשי (Nimes). אין אנו יודעים כמה זמן עשה בנמשי, אולם בזמן שבתו שם נעשתה קהלה זו מרכז גדול לתורה ולתלתלפיות. החכם ר' משה בר' יהודה, חתנו של ר' משולם בר' יעקב מלוניל, כותב בשאלתו אל הראב"ד (תמים דעים, סוף סי' ז'): "ובדברים אלה צריכים אנו לגבי בתי דינים היושבים, אחד יושב בהר הבית, זהו ההר (=מונטפליר), והשני יושב בפתח העזרה הוא לוניל, והשלישי יושב בלשכת הגזית, שמשם יוצאת תורה לכל סביבותיו הוא נמשי. ולא זו בלבד אנו צריכים לכם, כי מאלף ועד תיו אנו צריכים לכם". הראב"ד הוא שהוציא מוניטין גם לקהלת פושקיירה הקטנה, שלא מילאה כל תפקיד בחיי ישראל לא לפניו ולא לאחריו.

את כל כחות נפשו הגדולה וכשרונותיו הגאוניים ריכז והשקיע בלימוד התורה, וללימוד המדעים לא שם לב, אם כי בנרבונה, לוניל ומונטפליר הרבו חכמים שונים לעסוק בכל מקצועות המדע. כשהגיע הראב"ד להלכות קידוש החודש בספרו

הגדול של הרמב"ם הוא כותב: "מפני שהמחבר הזה מתגדר מאד ומתפאר בחכמה הזאת, והוא בעיניו שהגיע לתכליתה, ואני איני מאנשיה, כי גם רבותי לא הגיעו אליה, על כן לא נכנסתי בדבריו לבדוק אחריו". במקום אחד הוא תולה את מיעוט התעסקותו בחכמות בכובד טבעו ובתלאות הזמן: "אמר אברהם: ידעתי בנפשי כי מן העבראים הקלים אשר ברא האלהים אני, ולא השגתי לאחת מן החכמות הקלות אשר לחכמים מפני כובד טבעי ומאשר הציקוני תלאות ועלילות הזמן המתגלגל על בני האדם" (תמים דעים, סי' רל"ח). ואולם בכל מקצועות התורה שלט שלטון בלי מצרים.

עוד בהיותו צעיר ויושב לפני רבותיו התחיל בעבודתו הספרותית. תחלה רשם על ספר מה ששמע מפיהם, אך אחר כך לא התחשיב ביותר רשימותיו אלה. באחת מהשגותיו על הרד"ה הוא כותב, שדברים אלה "הדומה להם כבר נמצאו בבלואי סחבות הזכרונות אשר כתבנו בנעורינו מפי מלמדינו ולא נתחוורו לנו". כבר הזכרנו שבהיותו תלמיד ר' משולם בלוניל חבר לפניו ספר בהלכות איסור והתר, והוא מזכירו כמה פעמים בתשובותיו ובהשגותיו על בעל המאור. ספר זה נקרא גם בשם "איסור משהו", כנראה על שם התחלתו: "מצאנו איסור משהו על שמונה פנים", והגיע אלינו חלק ממנו (ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ"ה, עמ' 185—198). כבר בספר זה הוא מתגלה כאחד מגדולי התלמודיים בעמקות סברותיו ובחריפות שכלו. נראה בו גם המבקר הגדול לעתיד, בעל ההשגות הקולעות. הוא חיבר פירוש לכל התלמוד, וכבר ראינו שהמאירי מכנהו "גדולי המפרשים". פירושיו המובאים ע"י רבים מן הראשונים ומוזכרים ע"י המחבר עצמו בהשגותיו ותשובותיו נאבדו ברובם הגדול ברבות הימים, וקצתם שמורים עדיין בכתב־יד. בדפוסי התלמוד נדפסו פירושיו למסכתות עדיות וקנים, (הפירוש המיוחס לו למסכת תמיד אינו ממנו) וזה מקרוב יצאו ע"י ד"ר ש. אטלס (לונדון, ת"ש) חידושיו למסכת בבא קמא. פירושיו הם פירושים וחידושים כאחד. מפרש הוא את דברי התלמוד, ויחד עם זה הוא מקשה ומתרץ, מנתח ומבדד כל דבר בעומק העיון. עם זה בולטת בהם גם המגמה הפסקנית, כי הראב"ד איחד ומיזג בתוכו את הפרשנות של חכמי צרפת עם הנטיה החזקה של חכמי ספרד לפסק ההלכה. כן חיבר פירוש רחב וחשוב מאד על הספרא, שבדפס ראשונה בקושטא רפ"ג (?) ושנית מכתב יד ע"י ראי"ה וויס בווינא תרכ"ב. בבקיאותו המופלגת בשני התלמודים, בתוספתא ובמדרשי התנאים ובהגיותו החריף הוא מפרץ בפירושו אור רב על הספרא, נותן לנו כללים בלשונו וסגנונו, מברר את נוסחאותיו ומישב כמה סתירות. גם כאן אנו רואים אותו עצמאי ובלתי תלוי בדעתם ופירושיהם של אחרים. כן חיבר פירושים גם למכילתא ולספרי אבל לא הגיעו לידינו. בפירושו לספרי השתמשו מפרשי הספרי ר' סולימן ן' אוחנא ור' דוד פארדו.

לעת זקנתו חיבר ספר "בעלי הנפש" על הלכות נדה, מקוואות ונשים. "וקראתי שמו

בעלי הנפש על שם כי הוא חוק ומשפט למושלים על נפשותם ואין נפשם מושלת עליהם, צוני לומר הנפש המתאוה, היא נפש הבהמה המושלת על הכסילים והמושכת אותם לתאות העולם והנאותיו". את הספר חילק לשבעה שערים, המקיפים את הנושא מכל צדדיו, והוא מסתיים ב"שער הקדושה", שיש בסופו דברי מוסר נאים. ר' אהרן הכהן מלוניל מביא משער זה פיסקא שלמה שאינה לפנינו: "נהגו שלא ליתן אדם ממון גדול לבתו, ומי שהוא מקפיד ומתקוטט בעבור נכסי אשתו אינו מצליח ואין זיווגן עולה יפה, אלא מה שיתן לו חמיו או חמותו יקח בעין יפה, כי הממון שאדם לוקח עם אשתו אינו ממון של יושר... ועליהן נאמר: כל הנושא אשה לשם ממון ולא לשם שמים, עשה יעשה לו כנפים" (ארחות חיים, ח"ב, עמוד 72). הראב"ד עצמו מציין את חיבורו זה כ"חיבור יפה", והרמב"ן משיב לחבריו, שבקשו ממנו לחבר ספר בהלכות נדה: כבר קדמני אחד קדוש דורש ולו נאה לדרוש וחבר בהם ספר נכבד לבעלי הנפש. ספר בעלי הנפש זכה לשבע מהדורות. הרז"ה חיבר עליו השגות בחיי המחבר וכותב בהקדמתו: "ואני אהבי אהב, ואינני לריב ניצב, ולא חפץ קרב, ואת הרב אינני רב, כי חכמתו אתאב ולהבין אקרב". מלבד זה חיבר כמה חיבורים קטנים, וביניהם אחד על המצוות הנוהגות בארץ ישראל בזמן הזה בשביל ר' אשר בר' שאול, "ולטוב ולישר ר' אברהם ב"ר יוסף נ"ע שהלך לארץ ישראל". כן הגיעו לידינו תשובות רבות ופסקים ששלח לשואלים.

חלק גדול מהם נדפס בספר "תמים דעים", חלק מפוזר בספרי הראשונים וחלק עודנו בכתב־יד.

אך עיקר פרסומו בא לו להראב"ד מהשגותיו שכתב על ספר ההלכות לר' יצחק אלפסי, וביחוד על ספר המאור לר' זרחיה הלוי (הרז"ה) וספר משנה תורה להרמב"ם. את השגותיו על הרי"ף כתב לפני שכתב את השגותיו על בעל המאור, מצד אחד הגן על הרי"ף מהשגות בעל המאור ומצד אחר השיג עליו הוא עצמו. ההשגות על הרי"ף כתובות בכבוד רב, והוא מתנצל עליהן: "ולו חכמתי — ידך למו פי שמתי, כי השכל אין והדיבר אין בי, אך אמרתי אולי יחשבו אותי לאויל מחריש, בין טוב לרע לא יפריש, ולכן פציתי פי לדבר... הנה ראיתי בהלכות הרב אלפסי ז"ל דברים נפלאים ממני... ואמת כי היה לי לעצום את עיני... וללכת אחריו אל הימין ואל השמאל מאין נטות, אבל כי היא מלאכת שמים... על כן לא נמנעתי מחפש אחריו כאשר תשיג ידי פעם לסתור ופעם לחזק" (תמים דעים, סי' רל"ח). כדי ליישב את השגות הראב"ד על הרי"ף חיבר הרמב"ן את ספר "הזכות", ובהקדמתו לספר זה הוא מדבר על הראב"ד ביראת הכבוד שאין כמוה. הוא מתפלל לאלקים שיחזקהו ויאמצהו בעבודתו זו, "כי מלאך הלחלה מתני, וקולמוסי וקונדרסי ינועץ בין הידים כאשר ינוד הקנה במים, באשר ידעתי מעלת האיש ההוא בחכמה וגדולתך ביראת האלהים, לפיכך שמך אזכיר". תדכך להביא מקודם את השגת הראב"ד ולסיים: "עד כאן דברי הרב ז"ל ואלו דברי התלמיד".

שונה מיחסו של הראב"ד אל הרי"ף הוא יחסו לחברו ר' זרחיה הלוי. הוא תוקף את הרז"ה בחריפות יתרה, וכמה דברים השמיטו המדפיסים מפני הכבוד או ששינו אותם ורככום, אבל שמורים הם בכתבי־יד. לועג הוא לר' זרחיה שקרא לספרו בשם "המאור": "זה המאור אינו מאיר"; "תואנה ועורון, ומי שקרא לו מאור לא ראה אור מימיו". הוא מאשים אותו שכמה דברים לקוחים הם ממנו: "חשב בעיניו לחדש חדוש גדול והוא מן הבלאות שלנו... וקורי עכביש יארוג, כי הכל הבל ואין בו מועיל". "גנוב הוא מאתי וכולה מילתא דידי היא". בעל המאור נמשך אחרי רש"י יותר מן המדה "והצרפתי נשתבש וזה הזנב הולך אחריו, לא ידע בין טוב לרע". "אמר אברהם: לא הקושיא קושיא ולא התירוץ תירוץ, הראשון הבל והשני שקר". השגותיו עושות על המעיין רושם כביר. תוקפות הן בעצם סגנונן אפילו במקום שאין שום ביטוי מעליב כלפי בעל המאור. הראב"ד חשב שעשה בהשגותיו דבר גדול, כי קנא בהן קנאת האמת: "ברוך אשר החייני והעיר את רוחי ועזרני לגלות שקריו ולהחזיר עטרה ליושנה... ולא עזב תורת אמת אשר נתן לנו ביד כסילים".

רוח תוקפנית זו שוררת בהשגותיו למסכת ברכות ולסדר מועד, אבל הנעימה משתנית לגמרי בהשגותיו לסדרי נשים ונזיקין. הבקורת היא אמנם קשה אבל ענינית מבלי כל פגיעה אישית. פעם אחת הוא כותב אפילו: "בחיי ראשי, דבר טוב הוא אומר". נראה הדבר שהשגותיו לסדרי נשים ונזיקין נכתבו או נערכו עריכה אחרונה אחרי פטירתו של בעל המאור בשנת תתקמ"ו. ואמנם יש שהוא כותב: "וכבר כתוב הוא בהלכות שלי זה שלשים שנה", או "זה ארבעים שנה כתבתיה כן". — ספר ההשגות שלו נקרא בפי כמה ראשונים ואחרונים בשם "כתוב שם", כי מלים אלו מצוינות באותיות גדולות בראש כל השגה, בהביאו את דברי הרז"ה כדי להשיג עליהם. ההשגות לסדרי נשים ונזיקין והשגות נוספות לסדר מועד נדפסו בשנים האחרונות ע"י הרב רמ"ז חסידה על פי כת"י ירושלם ב"הסגולה".

כמפתח להבנת היחסים בין שני הגדולים האלה ישמש לנו חבור אחד קטן בכמותו וחשוב באיכותו שפרסם ר' זרחיה בשם "דברי הריבות" (נדפס עפ"י כת"י יחידי בעולם בניו יורק תרס"ז). הספר מכיל חליפת מכתבים בין הרז"ה והראב"ד בנוגע להבנת סוגיא אחת עמוקה. בסך־הכל נכתבו תשעה מכתבים, חמשה ע"י הרז"ה וארבעה על ידי הראב"ד, והרז"ה אסף את כולם וחברם יחד, ואפשר שגם כתב להם הקדמה. הרז"ה שלח מכתב להראב"ד, שבו הוא משיג על פירושו לאותה סוגיא. הראב"ד השיב לו תיכף בחריפות רבה. הרז"ה משיב לו בכבוד, אף כי בקצת התול: "כמה דחוק חור זה לצאת ממנו הפיל שאתה קורא אליו". אמנם באחד ממכתביו הבאים מתנצל הראב"ד, שכל מה שעשה לא עשה רק מאשר ראה את הרז"ה "בוחר במנהגי הספרדים, שהם אוהבים זה לזה ובהתוכחם על דבר תורה נראים כאויבים זה לזה אמרתי גם אני אנסנו הילך בתורתם אם לא", ו"לא יקשה בעיניך כל מה שתראה

בה, כי אני רוצה להתנגד עמך על מנהג הספרדים". הראב"ד מפסיק את הויכוח הממושך במכתב קצר בן ארבע שורות. מן הויכוח המעמיק הזה יצא הרז"ה כמנצח.

הראב"ד אינו נושא פנים לגדולי החכמים שבצרפת וספרד. לעומת זה תולק הוא כבוד לגאוני בבל וסובר "שאין לנו עתה לחלוק על דברי הגאונים ז"ל מראית דעתנו לפרש העניין בדרך אחרת, כדי שישתנה הדין מדברי גאון ז"ל, אם לא בקושיא מפורסמת, וזהו דבר שלא נמצא".

כשהגיע הראב"ד לשנות הזקנה הופיע ספרו הגדול של הרמב"ם "משנה תורה", והספר התפשט במהירות בלתי רגילה לפי תנאי אותו זמן. ועוד טרם נשלם החיבור כולו הגיעו חלקים ממנו לצרפת הדרומית ונתקבל בהערצה מרובה מצד חכמי לוניל וחבריהם. הראב"ד עבר בעיון רב על ספרו של הרמב"ם מראשו לסופו וכתב עליו את השגותיו המפורסמות. מכאן נראה שהספר היה חשוב בעיניו, ודאקא מפני שחשיבו חשש שמא יקובל לספר פסקים שאין לסור ממנו ימין ושמאל ולכן עמד וכתב את השגותיו. ההשגות כתובות בקיצור מופלג, בכח רב ובנעימה תקפנית, כדרכו של הראב"ד. בהשגה על הקדמת הרמב"ם הוא חולק על "שעזב דרך כל המחברים אשר היו לפניו, כי הם הביאו ראיה לדבריהם וכתבו הדברים בשם אומרם... ועוד כי דברים שהגאונים חולקים זה על זה וזה המחבר בירר דברי האחד וכתבם בחיבורו, ולמה אסמוך אני על ברירתו והיא לא נראית בעיניי, ואין זאת אלא "רוח יזירה" מצד המחבר. אך גם הוא הודה, ש"מלאכת גדולה עשה באסיפתו דברי הגמרא והירושלמי והתוספתא" (הלכות כלאים פ"א, ה"ב). הראב"ד בוחן ובודק כל סעיף וסעיף, משפט ומשפט בחיבור הגדול הזה, וכלל מקובל הוא בין מפרשי הרמב"ם, שבכל מקום שלא השיג עליו הראב"ד הרי הוא מסכים עמו, ולכן יש למנות את דעת הרמב"ם כשתי דעות. חולק הוא על הרמב"ם בכללים ופרטים, אבל אין הוא רק משיג בלבד כי אם גם מגיה ומפרש ומחזק כמה פעמים את דברי מתנגדו, ויש שהוא תולה את הטעות בשיבוש המעתיק או בטעות סופר, ולפעמים הוא גם משבח ואומר: "סברא יפה היא", "יפה אמר", או מסכים שגירסת הרמב"ם "מיושרת מך הגירסא שלנו". באחת מתשובותיו כתב על הרמב"ם: "הוא נער ואנחנו ישישים" (תשב"ץ ח"א, סי' ע"ב), ומכל מקום כיבד אותו בלבו, ובאחד מפסקיו, בהוראת הלכה למעשה, הוא כותב: "לא שבאנו לחלוק על דברי הרמב"ם... אבל מה שהניח הוא אנו השלמנו". ואף הרמב"ם מזכיר בכבוד את "הרב הגדול שבפושקיירש", ולפי השמועה גם אמר על השגותיו: "מימי לא נצחני אלא בעל מלאכה אחת".

אמרו עליו על הראב"ד שעסק גם בקבלה, ויש גם מיחסים לו ספר "רזי פרקי סודות", הנמצא בכתב־יד. מיחסים לו גם פירוש לספר יצירה. שני בניו ר' יצחק סגי נהור ור' דוד היו מגדולי הקבלה ומראשוניה. סביבם נתרכז חוג שלם, והיתה להם השפעה מרובה על התפתחות הקבלה בדורות הבאים. — הראב"ד נפטר בפושקיירא, וביום שמת אמרו חכמי הדור

ש"בטלה קדושה", כדרך שאמרו: "אותו היום שמת רבי בטלה קדושה" (כתובות קג, ב) וכהנים חפרו את קברו (שבט יהודה). א.

ר' אַבְרָהָם (בר' שַׁבְּתַי שֶׁעְפְּטִיל הַלֵּוִי) הוֹרְוִיץ

רב ומחבר במאה הרביעית לאלף הששי. אביו של ר' ישעיה הורוויץ, המפורסם על שם ספרו "שני לחות הברית" (של"ה הקדוש). נולד בפראג והלך ללמוד תורה מפי ר' משה איסרלש (הרמ"א) לקראקא. מלבד ידיעותיו בתורה רכש לו גם ידיעות מסוימות בפילוסופיה. עוד בימי נעוריו חיבר פירוש לשמונה פרקים להרמב"ם, שקראו בשם "חסד לאברהם" והדפיסו ביחד עם ספרו "ברית אברהם" הדן בענייני התשובה (לובלין, של"ז), ואחר כך הרחיבו והוציאו במהדורה מתוקנת (קראקא, שס"ב). ספר זה נדפס בכל הוצאות התלמוד החל מדפוס פרנקפורט דמיין (ת"פ) ואילך. ר' אברהם הצטיין בחסידותו ושימש דוגמא לבנו המפורסם בעל הש"ה הן בהתנהגותו בדרכי החסידות הן בחיבוריו. בנו זה הוציא לאור את חיבוריו עם הוספות והגהות. מחיבוריו ידועים עוד: "עמק ברכה" (קראקא, שנ"ז), דן בברכות הנהנין וטעמן ובברכות התפלות; "יש נוחלין" (פראג, שנ"ז), צוואה לבניו בהנהגת מוסר ויראת ה' ומדת חסידות ודברים שבקדושה. את שנות לידתו ופטירתו אין לקבוע בדיוק.

ר' אַבְרָהָם זַכּוּת (זַקוּטוֹ)

מגדולי חכמי ספרד בדור הגרוש. חכם בתורה ובקי בקורות העתים ויחד עם זה אסטרונום בעל שם עולמי. נולד בסלמנקה אשר בקשטיליה מסביב לשנת ר' (1440). אבות אבותיו באו לספרד מצרפת בגרוש של שנת ה' אלפים ס"ו. אביו ר' שמואל היה תלמיד חכם חשוב וגם במשפחת אמר "לא פסקה תורה מימים קדמונים". רבו המובהק היה ר' יצחק אבוהב. את השכלתו המדעית במתמטיקה ואסטרונומיה רכש לו באוניברסיטה אשר בסלמנקה עירו. מוניטין יצאו לו לר' אברהם בידיעותיו המרובות באסטרונומיה לא רק בין חכמי ישראל כי אם גם בין חכמי הגוים, עד שנתמנה להורות תכונה באוניברסיטת סלמנקה. המצאותיו בחכמה זו נתקבלו בעולם המדע ועשו לו שם גדול. הוא תיקן את כלי האצטרולב (מכשיר למדידת גובה הכוכבים) והיה הראשון שעשאו מנחושת, בשעה שעד ימיו לא נעשה אלא מעץ. לוחותיו האסטרונומיים הקנו לו פרסום עולמי ונחשבו למדויקים ביותר. אף התייר הגדול כריסטוף קולומבוס, שגילה את יבשת אמריקה, התרועע עם ר' אברהם זכות ונהנה מפרי חכמתו הגדולה. ר' אברהם היה אחד המעטים שהאמינו בהצלחת נסיעת המחקר של קולומבוס ועודדו לנסיעה זו שבה גילה את היבשת החדשה. מסופר כי לוחותיו של ר' אברהם זכות הצילו פעם את חייו של התייר המהולל הזה. וכך היה המעשה: באחת מנסיעותיו האחרונות של קולומבוס לאמריקה בא בין שבטי אינדיאנים שהתיחסו אליו באיבה והתנכלו לחייו. על פי לוחות ר' אברהם זכות שהיו בידו ידע

כי באחד הלילות הקרובים יהא לקוי חמה. קרא אליו את ראשי השבט ואיים עליהם שיענישם על מריים ויטול מהם את אור הירח... כשראו שאמנם הירח הולך ומתכסה חרדו מאוד ונפלו לרגלי קולומבוס לבקש סליחתו. מני אז כיבדו הפראים את קולומבוס ומלאו את כל חפצו.

בבוא שנת רנ"ב, שנת הגירוש, לא היסס ר' אברהם אף רגע ויצא עם הגולים את ארץ השמד והלך לפורטוגל, לעיר ליסבון. שמו הטוב הלך לפניו והוא נתקבל בכבוד על ידי מלך פורטוגל יואן השני, שמינהו לתוכן החצר ולאצטגנין המלך, ולא עשה קטנה או גדולה בלי עצתו. על יחסו של המלך הנוצרי לחכם היהודי מספרת האגדה: המלך ברצותו לבחון את מהימנותו של האצטגנין שלו ביקש ממנו שינחש לו דרך איזה שער משערי העיר יכנס. ירד ר' אברהם לסוף דעתו של המלך וכתב לו במכתב סגור וחתום „שער חדש יפרוץ לו המלך דרך בו יכנס". המלך היה בטוח כי הפעם יכזיב את נחושיו של היהודי ויצוה לפרוץ פרץ בחומת העיר. כאשר פתחו את המכתב החתום נמצא שאמנם כך חזה החכם היהודי מראש.

גדול היה כבודו של ר' אברהם כחכם תמובהק ביותר במקצע התכונה בדורו. התייר החוקר וסקה דה גמה לפני צאתו לתור את הדרך אל הודו התיעץ עם ר' אברהם זכות ואף מלך פורטוגל החדש, שמילא את מקומו של יואן השני, הוא מנואל, כיבדו כבוד רב. אבל כל הכבוד הזה לא הועילו ובבוא גזירת הגירוש מפורטוגל בשנת רנ"ז גורש גם הוא. אחרי הרבה הרפתקאות שעברו עליו ואחרי שהיה שבוי פעמיים הגיע לתוניס שבחוף אפריקה הצפונית וישב בה. שם השלים את חבורך ספר „יוחסין", שעשה לו שם כסופר קורות עמו. גם בתוניס לא מצא מנוח לכף רגלו ונדד הלאה לתורכיה ומשם לדמשק, בה מצא את מנוחתו האחרונה בשנת רע"ד (1515).

אם בלוחותיו ובחיבוריו האסטרונומיים קנה לו פרסום בין חכמי הגוים, נודע שמו בישראל ביחוד בגלל ספרו „יוחסין". בספר זה הוא מספר קורות דורות עולם, ביחוד תולדות התנאים, האמוראים וחכמי ישראל עד דורו. הוא השתמש בספרות התלמודית וכן בכמה חיבורים מהספרות ההיסטוריוגרפית הדלה שעד ימיו. אף על פי שמבחינת התוכן והצורה מרובים הפגמים בספרו זה, שנכתב בגולה ובנדודים, רבה חשיבותו לדורו ואף שימש מקור חשוב להיסטוריונים שבאו אחריו. היוחסין לא הגיע לידינו בצביונו המקורי, כי עובד וקוצר על ידי המו"ל הראשון ר' שמואל שולם (קושטא, שכ"ו). הספר נתחבב מאוד על קוראיו וזכה למהדורות רבות.

ר' אַבְרָהָם (בר' יִצְחָק הַכֹּהֵן) מִזַּמוֹשְׁטש

מגדולי רבני פולין בסוף המאה הרביעית ותחילת המאה החמישית לאלף השישי. בן למשפחת רבנים מפורסמת. שימש זמן מה ברבנות בעיר טַרלי ומשם חזר לעיר מולדתו זַמושטש. מלבד ידיעותיו בתלמוד היה שוקד גם על הפילוסופיה והמדעים. הוא עמד בקשר עם ר' יעקב עמדן וסייע

בידו במלחמתו בשרידי כת שבתי צבי. חיבר ספר „בית אברהם" (ברלין, תקי״ג), כולל שאלות ותשובות בהלכה יהידושי־תורה.

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ מֵאִיר) אָבִי זִמְרָה

ממגורשי ספרד מעיר מאלאגה. משורר בעל שיעור קומה ברוח משוררי ספרד הקדומים. תוכחתו היפה „נפשי למתי הסכלי דרך ואיך לא תשכלי", נתחברה בשנת רנ״ג (1493). בסוף ימיו שהה בווהראן ובתלמסאן.

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ חִזְקִיָּה) חַזָּקוּנִי

רב, דרשן ומקובל. נולד בקראקא בשנת שפ״ז (1627). קיבל תורה מפי ר׳ יום טוב ליפמן הלר, בעל ה„תוספות יום טוב". בהיותו בן שלשים ושנים חיבר ספרו „זאת חקת התורה" (וינציה, תי״ט), שהוא קיצור ספר הכוונות לאר״י ז״ל. אף החל להדפיס פירוש על הזוהר, שנפסק סמוך לתחלתו מחמת מעשה אונאה מצד המדפיס. אחרי מותו הוציא בנו את ספר דרשותיו על התורה בשם „שתי ידות" (אמשטרדם, תפ״ו). חיבר עוד ספרים שונים, ביניהם חידושים למסכתות, שאבדו.

ר׳ אַבְרָהָם בַּר חִיָּא הַנָּשִׂיא (ראב״ח)

מגדולי חכמי ספרד במאה התשיעית לאלף החמישי. מחבר ספרים רבים במתימטיקה, אסטרונומיה ותורת המוסר. נולד במשפחה חשובה בספרד בעיר ברצלונה, ונקרא כמה פעמים בכנוי הספרדי או הברצלוני. מפרטי תולדותיו ידוע רק מעט. אין אנו יודעים שמות רבותיו ותלמידיו. כנראה חי זמן מה בדרום צרפת ובשביל יהודי צרפת שאינם יודעים ערבית חיבר ספריו בעברית. שנות לידתו ומותו אינם ידועים בדיוק וזמנו נקבע בערך על פי הנרשם בספריו: ספר אחד חיבר בשנת תתע״ו (1116) וספר אחר בשנת התצ״ג (1133). ואולי האריך ימים עד תחלת המאה העשירית לאלף הששי. באחת מאגרותיו שכתב לעת זקנתו הוא אומר שעוד בימי עלומיו הגחילוהו מלכים ושרים כבוד גדול. הרבה פעמים הובא שמו בתואר הערבי „צאחב אלשרטה", שהוא כנוי לשררה וחשיבות. בספרות המדע של הנוצרים הוא נקרא „אברהם היהודי". חשיבות רבה נודעת לו לא רק בספרות העברית כי אם גם בספרות המדע הכללית, שכן בספריו המדעיים עזר לא מעט ליצירת ספרות מדע כללית באירופה. כמה מספריו תורגמו לטינית ואף הוא בעצמו סייע למתרגמים נוצריים לתרגם ספרי חכמה ערביים ללטינית. כן עמד לימינו של המתרגם פלאטו מטיבולי בתרגומיו והלה מזכירו הרבה פעמים בכבוד. בדרך זו רב חלקו בהעברת החכמה והמדעים מארצות המושלימים לנוצרים.

כאמור כתב ראב״ח כל ספריו עברית, ולא כנהוג בימיו לכתוב ענייני מדע ופילוסופיה בערבית. כנראה נתכוון בזה כדי שיהודי צרפת שאינם יודעים ערבית יוכלו לקרוא בספריו. ואמנם בשגים מספריו הוא כותב מפורש שחיברם בשביל יהודי צרפת: בהקדמתו לספרו „חבור המשיחה והתשבורת", הדן בענייני מדידת קרקעות, הוא אומר שחיברו משום שראה „רוב חכמי דורנו בארץ צרפת אינן בקיאין במדידת

הארצות". ובראש "ספר העבור" הוא אומר: "ואלו הייתי מוצא בארץ צרפת חבור כזה בלשון הקודש, שהיה מפרש כל הענין הזה עד סופו ומביא ראיות עליו כדרכי, לא הייתי מכניס את עצמי בכל הדחק הזה".

אין ערוך להשפעת חיבוריו על הספרות העברית. ראב"ז הוא הראשון שקבע מונחים עבריים במקצעות התכונה, ההנדסה, החשבון והפילוסופיה, ומרבית מונחיו התאגרחו בספרות העברית. בספריו השתמשו הרבה מחכמי ישראל בדורות הבאים, וביניהם גם הרמב"ם והראב"ע.

רבים הם הספרים המדעיים שחיבר. כמה מהם נמצאים בכתב יד ואחרים ידועים רק בשמותיהם. הספרים הנדפסים הם: "חבור המשיחה והתשבורת" (ברלין, תרע"ג), ספר שימושי בהנדסה, המדריך במדידת קרקעות וחלוקתן; "ספר העבור" (לונדון, תרי"א), על חכמת העבור חשבון תקופות ומולדות; "צורת הארץ" (באסיליאה, ש"ר; אופיבאך, ת"פ), הדן בגיאוגרפיה אסטרונומית וחכמת התכונה.

את עולמו הרוחני הפנימי של ראב"ח אנו מכירים מספרו "הגיון הנפש" (לייפציג, תר"ך), הדן בעניני מוסר ותשובה. הספר מחולק לארבעה עמודים: "העמוד הראשון בתחלת העולם וראשיתו וסדר בנינו ותכונתו; העמוד השני מה טוב לאדם לעשותו בעולם הזה כל ימי היותו; העמוד השלישי איך ינצל החוטא מרשעתו בנחמתו ותשובתו; העמוד הרביעי באסיפת אדם וחליפתו וסוף העולם ואחריתו". בכמה מקומות הוא מפתח את השקפת עולמו הדומה בכמה קוים, כגון בלמודים על החומר והצורה, לפילוסופיה האפלטונית. בדרך הרציונלי הוא מחפש סמוכין לדעותיו במקראות והוא מפרש את המקראות לשיטתו וכאן הוא מתגלה כפרשן גדול. מעניין פירושו לפסוק ומבשרך לא תתעלם (ישעיה נח, ז) "בשרו וגופו ממש. כלומר אל תהי מעלים עיניך מבשרך ואל תהי מרעיב אותו יותר מדאי. כאשר אתה מצוה על הרעב לחוס עליו ולהשביעו משם אתה מבין שאין לך להרעיב עצמך ולהחליש את בשרך כי לא צוך המקום להרעיב בשרך..." (הגיון הנפש, עמ' טו). מעניינת גם השקפתו שאין שום תועלת לנפטר בתפלתם של בניו שמתפללים לעלית נשמתו וכדומה. ואלו דבריו: "כל החושב על מעשה בניו ובני עמו שהם עושים בגללו אחרי מותו ומתפללים בעדו שהם מועילים לו — מחשבות בדויות הן ותוחלת שוא בעיני כל החכמים וכל אנשי מדע" (שם, עמ' לב).

ואף על פי כן היה ראב"ח ממחשבי הקצין והקדיש ספר שלם לחישוב קץ הגאולה, הוא ספרו "מגלת המגלה" (ברלין, תרפ"ד), הפיתח במלים: "הנני מתחזק בעז נודא תהלה לחבר מגילה לגלות סוד הגאולה". והוא קובע את הגאולה בשנת ה' אלפים קי"ח. לעם ישראל הוא רואה עתידות נשגבות. הוא יגאל גאולת עולמים וכל אומות הרשע יאבדו מן העולם, מלבד אלה שיכנסו תחת כנפי השכינה. ראב"ח היה כרוך מאד אחרי האסטרולוגיה שראה בה חכמת אמת. מסופר על ויכוח שהיה לו עם ר' יהודה בר ברזילי הברצלוני בעניך קביעת זמן נשואין, שראב"ח בקש לדחות

נשואין ליום אחד מטעמים אסטרולוגיים ור' יהודה בר ברזילי הברצלוני התנגד לכך משום איסור ניחוש. אז כתב לו ראב"ח אגרת להוכיח לו שמותר להשתמש באצטגנינות. אגרת זו נמצאת עדיין בכ"י.

דון אַבְרָהָם (בר' נָסִים) חִיוּן

חכם פורטוגיזי בדור הגירוש. תלמידו של ר' יוסף חיון הרב בליסבון. בגרוש פורטוגל בשנת רנ"ז (1496) היה גם הוא בין הגולים והלך לקושטא ושם הדפיס את ספרו „אמרות טהורות" (בשנת רע"ו), הדן בעניני תשובה, יראה ומוסר השכל. כן נזכר ממנו חיבור בשם „מאמר במופתים", הדן בענייני הנסים הנמצאים במקרא, שלא נדפס.

ר' אַבְרָהָם חַיִּים וִימֵירְבּוֹ

מחכמי וינציה במאה החמישית לאלף השישי. חיבר ספר „אמונת חכמים" „להשיב על כל השאלות והקושיות שהקשו האפיקורסים והמינים לבטל התורה שבכתב ובפרט התורה שבעל פה". נדפס בקובץ „טעם וקנים" (פרנקפורט, תרט"ו). במאמר השני של אותו החיבור הוא משיב על טענות מומר משנת תנ"ב (1692), שמוקיע אגדות שונות בתלמוד המגשימות כביכול את הבורא. בתשובה זו הוא מראה שמבטאים מגשימים מעין אלה נמצאים לרוב גם במקרא ואינם אלא משל ומליצה והוא משתדל לבארם בדרך מושכלת.

ר' אַבְרָהָם חַיִּים (בר' צְבִי הִירְשׁ) שׁוֹר

רב ומחבר במאה הרביעית לאלף השישי. מגדולי התלמודיים בדורו. שימש ברבנות בעיירות גליציה סטנוב ובלז. חיבוריו מצטיינים בחריפות רבה והיו חביבים על בני דורו ונדפסו פעמים אחדות. ספרו העיקרי „תורת חיים" הוא חידושים על כמה מסכתות, יצא בשני חלקים (לובלין, שס"ח; קראקא, שצ"ד). את ספרו השני „צאן קדשים" (ווארשא, תפ"ט), המכיל הגהות על תלמוד סדר קדשים, חיבר ביחד עם חברו ר' מרדכי, רבה של בְּרֶזַן. כן חיבר חדושים על הלכות גיטין בשם „בדק הבית", נדפסו בסוף ספר „גור אריה" (אמשטרדם, תצ"ג) וכמה חדושים נשארו אחריו בכתב יד ולא נדפסו. נפטר בשנת שצ"ב (1632).

ר' אַבְרָהָם בֶּן חַלְפוֹן

משזרר ופייטן תימני במאה השלישית לאלף הששי. חיבר שירים כמתכונתם של שירי הספרדים, והם מצטיינים ביפים. רק שרידים מדיוואנו נשארו לפלישה ו. דודסון הוציאם לאור ב„ציונים" (לקברו של י. נ. שמחוני), ברלין תרפ"ט, עמ' 61—81.

בין שירי הקודש שלו לוקח מקום בראש שירו: „בדרך תוכחה בדבר הגלות":

יוֹנָה לְחֶזְיוֹנוֹת / חוֹכָה וְצוֹפִיָּה
תְּזְכּוֹר לְרִאשׁוֹנִית / לָכְתָּה בְּתוֹךְ צִיָּה
תָּהֳגָה לְמוּל מוֹנוֹת / אוֹתָהּ כְּהוֹמְיָה
מַרְבֵּ מְרִי, חָדַל צֶרִי / גָּדַל חֲרִי אַפּוֹ
עַד הֵנָּה ה.

ר' אַבְרָהָם אִבֶּן חֲנַנְיָה

חכם תלמודי ומקובל. נולד בסלוניקי סמוך לשנת שס"ה (1605) וקיבל שם תורה מפי ר' מרדכי קלעי. בהיותו צעיר לימים עבר לקושטא ולמד בישיבתו של ר' יוסף

מטראני (מהרימ״ט). מקושטא הוזמן לשמש רב בקהלת בילגראד. בשנת תי״ד בערך עלה לא״י והתישב בירושלים ונמנה בין הכמי ישיבת ויגה. בשנת תכ״ג גברו תלאותיהם של יהודי ירושלים מחמת רבוי המסים ועריצות המושלים ורבים מבני הקהלה ברחו לרמלה. באותה שעה שימש ר׳ אברהם מנהיגה הרוחני של העדה התועה ברמלה. לאחר זמן קצר חזר עם בני קהלתו לירושלים ונפטר שם בשנת ת״ל (1670) בערך.

ספריו לא זכו לראות אור ונאבדו ברובם. בבית הספרים הלאומי בירושלים נמצא בכתב יד ספרו „ברית אברהם״ על הלכות עגונה וכן חידושיו למסכת ברכות. מחיבוריו שנאבדו יש להזכיר ספרו „על שרשים וכללי הש״ס ומידות חכמים״ ו„ספר המנהגים״ בענייני איסור והיתר. כזה היה גם גורל ספריו בקבלה: בספר „תורת הקנאות״ מספר ר׳ יעקב עמדין מפי ר׳ משה חגיז, ששמע מאביו ר׳ יעקב חגיז, כי ר׳ אברהם חיבר ספר גדול בקבלה מעשית וכשברח מאימת המגפה מירושלים לעזה גנב מאתו ספר זה נתן העזתי. כמה מתשובותיו וחידושיו בהלכה מפוזרים בספריהם של רבני דורו שבדפוס ושבכתב־יד. בנ.

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ שְׁמוּאֵל) אִבְּן חַסְדַּאי

חכם, משורר ומתרגם בברצלונה בראשית האלף השישי. העתיק ספרים מערבית לעברית כגון „ספר התפוח״ המיוחס לאריסטו; „מאזני צדק״ לאלגזאלי; „ספר היסודות״ לר׳ יצחק הישראלי; „ספר המצוות״ ו„אגרת תימן״ לרמב״ם. ר׳ אברהם היה ממוקירי שמו של הרמב״ם וממכבדיו עת. והשתדל תמיד להוכיח צדקתו למתנגדיו.

ידוע ביותר ספרו־תרגומו „בן המלך והנזיר״ (קושטא, רע״ח), שיסודו רומן יווני שהועתק להודית וממנה לערבית.

ה.

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ שְׁלֹמֹה) טְרֵיוִיש צָרְפָתִי

מחכמי התורה המובהקים במאה השלישית לאלף השישי. בן למשפחת חכמים מצאצאי רש״י וקרובו של ר׳ יוסף קולון (מהרי״ק). נולד באיטליה בשנת ר״ל (1470). הצטיין בחריפותו ונחשב לאחד הפוסקים החשובים בדורו. עמד בקשרי שאלות ותשובות עם כמה מחכמי זמנו, למן ר׳ אליהו מזרחי עד ר׳ יוסף קארו. נשתבח גם בחסידות מיפלגת ור׳ יוסף קארו מכנהו „אחד קדוש״. כפי שהוא מספר בהקדמת ספרו זכה בהיותו בן עשרים לגלוי אליהו. ממאורעות חייו ידוע שבשנת רס״ה טבע בים וניצל בדרך פלא וקבע יום הצלתו כיום זכרון ותענית. נדד מאיטליה ארץ מולדתו, ועבר את קושטא ושאלוניקי ושהה בהן כמה שנים ושם נתודע לכמה מגדולי ישראל. בקושטא התאכסן בבית השר ר׳ יוסף המון, רופא השולטן. שם השלים את ספרו „ברכת אברהם״, העוסק בדיני נטילת ידים. ספר זה מראה על הריפותו של ר׳ אברהם טריויש, שבעניין כה פרטי חידש שלש מאות הלכות חדשות. ר׳ דוד בר׳ חיים הכהן (הרד״ך) קורא לו „סכינא חריפא״ וכמה מחכמי דורו משבחים

אותו בהסכמותיהם לספרו הנ"ל, ביניהם גם מרן ר' יוסף קארו. מכל חכמי זמנו התקרב ביחוד לר' אליהו מזרחי ועמו עמד בקשר שאלות ותשובות גם אחרי עזבו את קושטא. בהיותו בשאלוניקי עמד במשא ומתן של הלכה עם ר' יעקב בן חביב ועם חכמים אחרים. לבסוף עלה לא"י ונתישב בירושלים והיה מחשובי חכמיה. מירושלים שלח שאלות בדבר הלכה אל ר' אליהו מזרחי, שבהן משתקף מצבם הרוחני והחמרי של יהודי ירושלים באותו דור. שאלות אלו הגיעו לרא"ם כנראה בימיו האחרונים ולא זכינו לתשובתו עליהן. שנת מותו אינה ידועה ואם בזמן הדפסת ספרו הנ"ל (וינציה, שי"ב) היה עוד בחיים הגיע לשנות שיבה.

ר' אַבְרָהָם יָגֵל (בר' חֲנַנְיָה) גַּאלִיקוֹ

חוקר איטלקי במאה הרביעית לאלף הששי. פרטים על חייו כמעט שאינם ידועים. ישב בפירארה ובוניציה וגם בכמה קהילות קטנות, ונראה שהיה מורה בבתי עשירים. מכל קורות חייו ידוע לנו רק פרט קטן, המראה כי הוא היה נמנה על חוג רבני איטליה המפורסמים ביותר. בהיותו בדרך בחברת עשיר מפורסם, רפאל מודינה, תושב העיר סאסואולו, נפל בשבי, ואז ערכו ר' מנחם עזריה מפאנו ור' אהרן ברכיה ממודינה, תפילות מיוחדות בציבור לשיחרורו המהיר.

חיבוריו מעניינים מכמה בחינות, ואילו היו כולם בדפוס היה הוא ודאי נמנה בשורה אחת עם גדולי חכמי איטליה. ברם, מספרו העיקרי "בית יער הלבנון", המכיל כמאתים פרקים, והמהווה, לדברי אחד החוקרים, מעין אנציקלופדיה של הלימודיות של זמנו, נתפרסמו עד כה רק קטעים קטנים. "בית יער הלבנון" מחולק לארבעה חלקים, העוסקים בפתרון חלומות, בפילוסופיה של הדת, בפסיכולוגיה ובמדעי הטבע. ומענין, שבשני הקטעים הקטנים מחיבור זה שנתפרסמו, ניכרת השפעה רבה של הספר המפורסם "מאור עינים" לר' עזריה מן האדומים. חיבור שני, גם הוא מיוחד במינו, הוא הספר "לקח טוב, חיבור לנערים באמונה ובמוסר", שזכה להוצאות רבות ותורגם לאידיש, גרמנית ולאטינית. מבחינת שיטת ההסבר שבה נוקט המחבר, בודד הוא ספר זה בספרות הדתית היהודית. השפעתו של ספר זה היתה גדולה מאוד ואף ר' ישעיהו הלוי הורביץ מצטט פסקאות שלמות ממנו בספרו המפורסם "שני לוחות הברית".

יתר כתביו של ר' אברהם יגל גאליקו כוללים חיבור של הפילוסופיה ומדעי הטבע "באר שבע" (כתב יד) ו"גיא חזיון", ספר המכיל תאור חזיונותיו של המחבר והופעות שמחוץ לגדר הטבע. כן מכיל ספר זה דיאלוג אליגורי בין הפילוסופיה, האיצטגנינות והמסורת הדתית. כן נדפס ממנו קונטרס "מושיע חוסים" (וינציה, שמ"ז), המכיל "תפילת על תרופת הדבר" וקונטרס "אשת חיל" (שם, שס"ו), "על הנהגות האשה עם בעלה ובהליכות ביתה, ועושה שלום בין איש לאשתו ובין אדם למקום". ידועים גם פירושים שכתב לכמה חיבורים באסטרונומיה מהתקופה הקלאסית.

ש.

ר׳ אַבְרָהָם יוֹסֵף שְׁלֹמֹה (בר׳ מָרְדְּכַי) גְּרַאצְיַאנוֹ

רב במודינה במחצית הראשונה של המאה החמישית לאלף השישי. נולד בפיזארו בשנת ש״פ (1620) בערך. על ימי נעוריו לא ידוע לנו הרבה, ונראה שעסק בהוראה. בשנות השלשים לחייו הננו מוצאים אותו במודינה. רב העיר ר׳ נתנאל טראבוטי שהיה קרובו, המליץ סמוך לפטירתו בפני ראשי קהילתו, למנות את גראציאנו לרב ראשי במקומו. ברם הוא נתמנה תחלה לחבר בית־הדין. ורק בשנת תכ״ו נתמנה לרב ראשי במודינה ועמד במשמרתו עד פטירתו בשנת תמ״ה (1685).

בתור רב במודינה, שהיתה אחת הקהילות החשובות ביותר באיטליה, והודות לאישיותו רבת הצדדים, תפס מקום חשוב בין רבני דורו. עובדה זו משתקפת במספר הגדול של תשובות שנשארו ממנו ושנמצאות עדין בכתב יד, כמרבית התשובות של רבני איטליה. אי אלה מתשובותיו נדפסו על ידי ר׳ יצחק לאמפרונטי בספרו „פחד יצחק״, וכן נדפסו לפני שנים אחדות כמה מתשובותיו בעניני אישות כתובות בלשון האיטלקית. מלבד התשובות השאיר אחריו ירושה ספרותית די גדולה, שעדין רובה ככולה בכתובים. הוא כתב הערות לכל ארבעה חלקי השולחן ערוך, שחשיבותן רבה מבחינה היסטורית, כי הן כוללות דעות ופסקי הלכה מכמה רבני איטליה, שאינם ידועים לנו ממקורות אחרים. כן חיבר ליקוטי דינים שונים. ממקורות אלה רואים ברור שבשטח פסק ההלכה הוא נמנה עם המקילים. הוא עסק גם בפרשנות המקרא וכתב פירושים לתהילים, משלי ואיוב. יצירותיו הספרותיות התורגמו ממסגרת הקודש הן: אוסף אגרות לדוגמה, סוג ספרותי נפוץ מאוד בין יהדי איטליה עוד מהמאה החמש עשרה, וכמה עשרות שירים, רובם לעת מצוא, ההסרים מעוף פיוטי מיוחד.

הדבר שהקנה לר׳ אברהם יוסף שלמה גראציאנו פרסום לדורות הוא אוסף הספרים שלו. חיבתו לספרים היתה גדולה מאוד, וביגיעה רבה היה מאסף במשך שנים כתבי יד עתיקים ודפוסים ראשונים. פרטים מדוייקים על ספריתו קשה למסור, כי לא נשאר קאטאלוג מאוספיו. ברם, ודאי הוא שהאוסף היה עשיר ביותר, כי אין כמעט ספריה חשובה בעולם שאין בה ספרים מאוסף גראציאנו. סימן ההיכר של ספריו הוא הציון אי״ש ג״ר, המכיל את ראשי התבות של שמו. ביחס לכתבי היד שבספריתו אפשר להגיד, שרחש חיבה מיוחדת לאוספי תשובות מרבני איטליה, בעיקר אוספי תשובות בודדות ממחברים רבים. מנהגו של ר׳ אברהם יוסף שלמה גראציאנו היה להוסיף את הערותיו הרא בשולי כתבי היד והספרים שבידו, והערות אלה מראות שידיעותיו במדעים השונים, ובראש וראשונה בהיסטוריה, היו נרחבות.

ש.

ר׳ אַבְרָהָם ן׳ יָעִישׁ

מחכמי פירטוגאל שבא בזמן הגירוש (בשנת רנ״ז, 1497) לטורקיה והתישב בקושטא. נחשב בין החכמים המובהקים

והוראותיו בהלכה נתקבלו על ידי בני דורו. עמד במשא ומתן של הלכה עם ר' אליהו מזרחי (הרא"ם) ואחדות מתשובותיו נכנסו לקובץ תשובות הרא"ם. ר' אברהם הפליג בזקנה. נכדו שנקרא גם הוא בשמו, ר' אברהם ן' יעיש, שהיה מחכמי עיר ברוסה, נפטר עמו בזמן אחד והספיד את שניהם ר' יוסף בן לב (מהריב"ל) ודרש עליהם את הפסוק: את המאור הגדול לממשלת היום ואת המאור הקטן לממשלת הלילה (קורא הדורות).

ר' אַבְרָהָם בר' יִצְחָק, אַב בֵּית דִּין מִנַּרְבּוֹנָא (ראב"י)

גדול חכמי התורה בפרובינצה במחצית השניה של המאה התשיעית ובראשית המאה העשירית לאלף החמישי. ראש ישיבה ואב בית דין בנרבונא, שהיתה מרכז גדול לתורה מימים קדמונים. תורתו קיבל מפי ראש ישיבת נרבונא לפניו, ר' יצחק בן מָרְוָן לוי, ומפי כמה חכמים אחרים במולדתו. אך הוא לא הסתפק בתורת חכמי מולדתו והלך לברצלונה אל גדול חכמי ספרד בימים ההם, הוא הנשיא ר' יהודה בר' ברזילי הברצלוני, ולמד תורה מפיו. בשובו למולדתו הוקם על לשמש במשרת אב בית דין, על יד הנשיא, ר' טודרוס בר' משה הפרנס, שמעמדו היה בדומה למעמד ראשי הגולה הבבליים. בישיבתו נתרכזו רוב חכמי פרובינצה וביניהם ר' אברהם בר' דוד (הראב"ד) בעל ה"השגות" על הרמב"ם ור' זרחיה הלוי (הרז"ה) בעל "המאור". הראב"י היה מגדולי המחברים. הוא כתב פירוש לכל מסכתות התלמוד, שלא הגיעו אלינו ממנו אלא שרידים דלים. אף מתשובותיו שהשיב בדבר הלכה לשו־ אליו הרבים, שנאספו לקובץ אחד עוד בחייו, לא נתפרסם בדפוס אלא חלק קטן (ב"ספרן של ראשונים" לר"ש אסף, ירושלים, תרצ"ה). טוב יותר היה גורל ספרו ההלכי, הוא ספר ה"אשכול" (מהדורת אלבק, ירושלים תרצ"ה—צ"ח). ספר זה כולל את הדינים והמנהגים בהלכות הנוהגות יום יום ומחולק לשערים וכל שער להלכות. ה"אשכול" הנהו קיצור ועיבוד מ"ספר העתים" לרבו, ר' יהודה בר' ברזילי הברצלוני. בדרך כלל הוא הולך בעקבות ספרו של רבו בתוכן ובלשון, אלא שבכמה מקומות הוא מעיר הערותיו ומוסיף ענינים שונים בלשון "אני הכותב". כן גם קיצר את ספר "הדין" של הברצלוני וליקט מתוכו את תשובות הגאונים (ראה "תשובות הגאונים" לר"ש אסף, ירושלים, תרפ"ז).

רבה היתה הערצת בני הדור לראב"י. ר' יצחק בר' אבא מרי בעל ספר "העטור" קורא לו "החסיד הקדוש". גם החכמים בדורות הבאים הפליגו בשבחו. המקובלים הקדמונים תלו את מוצא הקבלה בראב"י וספרו עליו שהיה הראשון שקיבל את סודות הקבלה מפי אליהו הנביא (אמנם אחרים ספרו זאת על הראב"ד חתנו). מתוך ספריו ותשובותיו נשקפת ענוותנותו היתרה. אף לקטנים ממנו הוא פונה בדברי כבוד וענוה וסגנונו רך וצנוע.

ממאורעות חייו ידוע רק מעט. לבתו שרה לקח חתן את תלמידו הגדול ר' אברהם בר' דוד (הראב"ד), ומאוד היה

מאושר בחתנו זה. לסוף פירוש הראב"ד למסכת קינים נספח שיר שקול של הראב"י, בו הוא מודה לה' על שזכה להיות חותנו של חכם גדול זה. ואף הראב"ד השיב אהבה וכבוד לחותנו הרב וקורא לו תדיר בספריו "אדוני חמי" והגן עליו מפני השגותיו של חברו ר' זרחיה הלוי.

כפי עדות ר' מנחם בר' שלמה המאירי (בהקדמת "בית הבחירה" לאבות) נפטר הראב"י בכ' במרחשון שנה ד"א תתקי"ט (1158). אצל כמה מחברים נקרא הראב"י בכנוי הראב"ד (כלומר ר"א אב"ד), ואזולאי מכנהו הראב"ד השני.

ר' אַבְרָהָם (בר' דָּוִד) יִצְחָקִי

מחכמי ירושלים במאה החמישית לאלף הששי. חכם תלמודי ומקובל. נולד בירושלים בשנת תכ"א (1661) ונפטר בה בי"ג בסיון תפ"ט (1729). אביו ר' דוד היה רבה הראשי של ירושלים וסבו מצד אמו היה המקובל ר' אברהם אזולאי. בנעוריו למד בישיבותיה של ירושלים והיה תלמידו של ר' משה גלאנטי (המג"ן) בנגלה, ואת חכמת הקבלה קיבל מפי סבו הנ"ל ועשה חיל בשני המקצועות כאחד. ירושלים היתה בימיו "עיר גדולה מלאה חכמים וסופרים" ובה נבחר לכהונת רב ראשי "ראשון לציון". ר' יוסף חזן הזקן מגדולי העיר קרא עליו "זה יעצור בעמי". בראשית ימי רבנותו הגיעו ימים קשים לעדה היהודית בירושלים. מושלים אכזריים הטילו על העדה הדלה מסים וארנוניות שלא היה לאל ידה לסלקם. אז נטל על עצמו תפקיד השליחות ובמשך חמש שנים רצופות (תס"ט—תע"ד) עבר בקהלות ישראל הגדולות, בערי תורכיה, איטליה והולנד. במסעו זה מילא תפקיד לא רק כשליח ארץ ישראל כי אם גם כמורה דרך לעם התועה בגולה. התנועה השבתאית החלה באותם הימים לחדש את פעולותיה, כתוצאה מתעתועיהם של אברהם ישראל קארדוזו ונחמיה חיון, ורבים מהעם נפתו להאמין בהם. ר' אברהם יצחקי באישיותו הקוסמת השפיע על ראשי קהלות הגולה לשרוף את ספריהם ולבערם מהארץ. ר' יעקב עמדין שראה אז את ר' אברהם באמשטרדם מתארו כאיש דגול, גדול בתורה ובחכמה, משכמו ומעלה גבוה מכל העם. יחד עם זה לא הסיח דעתו לרגע מעיקר תפקידו בשליחותו, לבסס את קיומה של קהלת ירושלים. באחד מכתביו מאותם הימים הוא אומר: "על משמרתי אעמודה להיות גולל ודופק לשבת (כלומר ליישב) עיר האלקים סלה. אולי יחנן ה' צבאות את שארית הנמצאה ושב ושם את ירושלם תהלה בארץ".

בשובו משליחותו התמסר כולו להנהלתה הרוחנית של ירושלים ועסק הרבה בהרבצת תורה לתלמידים ובכתיבת תשובות לשואליו הרבים. התנהגותו היתה ברוב פרישות וחסידות והיה מרבה להגות בקבלה. בין תלמידיו נמנה גם ר' יצחק זרחיה אזולאי, אביו של ר' חיים יוסף דוד אזולאי (חיד"א). מספריו הרבים נדפסו תשובותיו בשם "זרע אברהם" (קושטא, תצ"ב; אזמיר, תצ"ג). כבוד גדול נעשה לו במותו, שהיה הראשון שנקבר על יד קבר זכריה הנביא בהר הזיתים.

בנ.

ר' אַבְרָהָם (בר' אֶלְיֶעֶזֶר) הַלֵּוִי

מקובל ספרדי בדור הגרוש. גיסו של ר' אברהם זכות. מחבר כמה ספרים בקבלה. בעל אישיות מקורית ותוססת, מלאה כסופי גאולה. את תורת הקבלה קיבל מפי חכם בלתי ידוע לנו ושמו ר' יצחק גאקון. שנת הולדתו אינה ידועה, אבל נראה שהיה צעיר מגיסו הנ"ל, שנולד סמוך לשנת ר' (1440). עוד בהיותו בספרד חיבר את ספרו „מסורת החכמה", העוסק בענין הספירות, שרק קטע נתפרסם ממנו. כבר בספרו זה הוא מופיע כאישיות דגולה. הבעתו עזה ונמרצת וסגנונו צלול ונפלא. אחרי גרוש ספרד אנו מוצאים אותו נודד בארצות שונות. בדרך נדודיו עבר את איטליה ויון. בשנת ר"ע נמצא בקושטא והדפיס בה את ספרו „משרא קטרין", הדן בענין הגאולה העתידה. מכאן עלה דרך מצרים לארץ ישראל והתישב בירושלים, בה היה מראשי ישיבת הגניד ר' יצחק הכהן שולאל. מירושלים הוא שולח מכתבים לגולה, בהם הוא מעורר לתשובה כדי לקרב את הגאולה, שתבוא לדעתו בין שנת רפ"ד, שהיא שנת פקידה, לשנת ר"ץ, שבה יתגלה המשיח בגליל העליון. בשנת רע"ז פרש את „נבואת הילד", הוא מאמר סתום, הכתוב בלשון חידות, הרומז על מאורעות אחרית הימים. לפי המסורת מאמר סתום זה הוא נבואת ילד בשם נחמן בן ר' פנחס מכפר ברעם. בשנת רפ"ח היה עדיין בחיים והמשין בכתיבת מכתבים מירושלים ובמאורעות הזמן ראה סימנים לגאולה קרובה. מכאן ואילך לא נשמע קולו עוד. שנת מותו אינה ידועה. משום שהוא כמה חכמים בשם ר' אברהם הלוי יוחסו כמה ענינים וחיבורים של חכמים אחרים לר' אברהם הלוי בעל ערך זה.

ר' אַבְרָהָם (בר' מָרְדְּכַי) הַלֵּוִי

מגדולי חכמי מצרים במאה החמישית לאלף השישי. נולד במצרים בשנת ת' (1640) בערך לאביו ר' מרדכי, רבה הראשי של מצרים. אחרי ששימש כאחד מחברי בית דין עלה אף הוא לשבת על כסא אביו כראש רבני מצרים. הוא היה מגדולי הפוסקים וקובץ תשובותיו שסודר על ידו בסדר הטורים נדפס לאחר מותו בשני חלקים בשם „גנת ורדים" (קושטא, תע"ו—ז) הוא עמד במחלוקת בענין הלכי עם ר' משה ן' חביב, רבה של ירושלים, וכתב בענין זה קונטרס „מלחמת מצוה", שנצטרף לספר „דרכי נעם" לאביו (וינציה, תנ"ז). חיבר עוד כמה ספרים שלא הגיעו לידינו. נפטר בשנת ת"ע (1730) בערך. בנ.

ר' אַבְרָהָם (בר' יַעֲקֹב) מוֹטַאל

מחכמי הספרדים בשאלוניקי במאה הרביעית ותחלת החמישית לאלף השישי. תלמידם של ר' שמואל חיון ור' שלמה הכהן (מהרש"ך). הרביץ תורה בעדת הפורטוגיזים (קהלת „ליסבונה ישן") שבשאלוניקי ורבים היו תלמידיו. ביניהם יש להזכיר את ר' אהרן לפפא (ראה בערכו). חיבר ספרים רבים שרובם נשארו בכ"י. כמה מתשובותיו הובאו בספריהם של חכמי דורו. כן חיבר חידושים למסכתות רבות חדרשות. מספריו זכה לראות אור רק „תורת נזיר", חדרשים למסכת נזיר (שאלוניקי,

תקפ"א). האריך ימים רבים ונפטר למעלה מבן תשעים בשנת תי"ח (1658).

ר' אַבְרָהָם מוֹנְסוֹן

מחכמי מצרים במאה הרביעית לאלף השישי. תלמידו של ר' בצלאל אשכנזי. בשנת שנ"ג (1593) נבחר לדיין במצרים וכיהן במשרה זו כעשר שנים. אחר כך נדד לקושטא ונתמנה שם לראש ישיבה. עמד בחליפת שאלות ותשובות עם כמה מחכמי דורו, ביניהם: ר' שמואל די מודינא (מהרשד"ם), ר' שלמה הכהן (מהרש"ך), ר' יום טוב צהלון (מהריט"ץ) ואחרים, זכמה מתשובותיו נתפרסמו בקבצי תשו־ בותיהם. כן כתב כמה ספרים שלא הגיעו לידינו. חיבר גם ספר להגן על קבלת ר' חיים ויטאל מפני השגותיו של ר' מנחם די לונזאנו בספרו „אמרי אמת". ר' אברהם מונסון נפטר בקושטא בשנת ש"צ (1630) בערך.

חכם אחר בשם זה (ר' אברהם מונסון השני) היה מחכמי תיטוואן שבמרוקו, שנדד למצרים וכנראה נפטר שם בשנת תק"ך (1760). אף הוא חיבר כמה ספרים תלמודיים שטמונים עדיין בכ"י.

ב.

ר' אַבְרָהָם (בר' שְׁלֹמֹה) אִבֶּן מוּסָא

חכם תלמודי ומקובל מחכמי מרוקו במאה החמישית לאלף הששי. נולד בעיר היטוואן אשר במרוקו הפנימית והתגורר בעיר סאלי ולאחרונה בתוניס ושם נפטר. תלמידו של ר' מנחם עטיאה וחברו של ר' אברהם אזולאי ממראכיש ושל ר' יעקב מאראגי. עם שני חכמים אלה עסק בקבלה וביחד כתבו הגהות לספר „אצרות חיים" לר' חיים ויטאל (ליוורנו, תר"ד). כן חיבר חידושים לכמה מסכתות, שרק קטעים מהם נדפסו. לקוטים מחדושיו ליומא נדפסו בספר „שיח יצחק" (ליוורנו, תקכ"ד) וליקוטים מחידושיו לנזיר נכנסו לקובץ „ברית יעקב" (ליוורנו תק"ס). חידושיו למסכת סוטה בשם „מנחת סוטה" שנשתבזבז על ידי אזולאי עודם בכתב יד. כן ידועים ממנו עוד כמה חיבורים, קינות ופיוטים שלא נדפסו.

ר' אַבְרָהָם (בר' יְהוּדָה הַלֵּוִי) מִינְץ

מחכמי איטליה במאה חמשלישית לאלף השישי. בנו של ר' יהודה מינץ וחותנו של ר' מאיר קצנלנבוגן (מהר"ם מפדואה). מילא מקומו של אביו הגדול כרב וראש ישיבה בפדובה בשנת רס"ט (1569). עמד במחלוקת קשה עם ר' יעקב פולק שנסתבכ בה רוב רבני איטליה, והחרימו זה את זה, ולפי האגדה מתו שניהם ביום אחד (שלשלת הקבלה). חתנו מהר"ם מפדואה מזכיר בתשובותיו. מתורתו לא הגיע אלינו אלא מעט.

ר' אַבְרָהָם הַמַּלְאָךְ

נולד בשנת תק"א (1741) לאביו הגדול רבי דוב בר המגיד ממזריטש. כבר מימי שחרותו הראה נטיה חזקה לתורת הסוד והרבה להתענין בלמודי הקבלה. כחבר לד בלמודים בחר אביו את הלמדן הצעיר והחריף רבי שניאור זלמן מלאדי, שהסתופף בצלו. הם חילקו ביניהם את היום, חציד לנגלה וחציו לנסתר. לפי האגדה החסידית תפס רבי אברהם גם את למודי הנגלה

בדרך הנסתר וכאשר סיפר זאת רבי שניאור זלמן להמגיד אמר אליו: „הנח לבני, למד אתה עמו כפי הבנתך והוא יפרש את הלימוד כהבנתו. אתה תראהו את הלבוש החיצוני של התלמוד והוא יראה לך את התוך, הפנימי שבו".

רבי אברהם נקט בדרך הענויים והסגופים, נזג בפרישות קיצונית ובחומרות יתירות, התבדל מעל החברה, החיים וצרכיהם. הוא עצמאי בדרכו בחסידות ואין הוא רגיל להשען על דברי אחרים ואפילו את אביו איננו מזכיר בספרו. הוא מביט על החסידות דרך אספקלריא אפורה ורואה תוך כאב לב את האידיאה החסידית יורדת מטה מטה. את הסיבה לירידה זו הוא מוצא ב„עם ה'" שעל ידי „רוב סבלותיו שהוא סובל דור אחר דור נחשכה בקרבו האש הגדולה שהיא הקבלה ועל ידי רבוי הגלות נתגשמה תורת אמת" („חסד לאברהם" בהקדמה). בעוד שהעם שקוע בעוונות ע"י התנאים והמסיבות בהם הוא נתון בגלות מתפקידו להתקרב אל הצדיק, „שהוא כלול מכל הדור" והנו „היסוד העיקרי של כל היקום והמניע הראשי להעלאת כל היצירה", כי „על ידו יבואו כל הטוב והשלמות לעולמות התחתונים כי אי אפשר לבוא שום התגלות לעולם אם לא שיבוא תחלה להצדיק" („חסד לאברהם" וישלח). הוא האמין, שהמוני העם יתקשרו בצדיק ובעזרתו „יכנסו כל ישראל בנו"ן שערי בינה שהיא עלמא דחירות" (שם, בשלח).

עם פטירת אביו בשנת תקל"ג לא היה רבי אברהם מסוגל לרשת את מקומו בהנהגת התנועה החסידית, על אף ההערצה הגדולה אליו מאת כל צדיקי הדור, שכינוהו בתואר „מלאך". הוא התיישב בפאסטוב הסמוכה לקיוב וחי שם בבדידות מבלי לראות פני איש. כעבור זמן קצר נפטר בי"ב תשרי תקל"ז (1776), בהיותו רק בן שלשים ושש. השאיר בן יחיד, רבי שלום שכנא, אביו של רבי ישראל, יוצר שושלת רוז'ין המפוארת.

דברי תורתו של רבי אברהם נדפסו בספרו „חסד לאברהם" (טשרנוביץ, תרי"א).

ו.

ר׳ אַבְרָהָם מְנַחֵם (בר׳ יַעֲקֹב הַכֹּהֵן) רַפָּא מְפוֹרָט

רב, מלומד ופרשן באיטליה במאה הרביעית לאלף השישי. מוצאו מאשכנז וכנוי משפחתו רפא (שמובנו עורב, רַאבֶּע בגרמנית) הורכב עם שם מקומו פורטו, שבמחוז וירונה. הוא אבי משפחת רפאפורט המפורסמת. בימי בחרותו למד בוינציה תלמוד ומדעים, וביחוד את חכמת הרפואה. בדקדוק הלשון העברית שמע לקח מפי המדקדק ר' אליהו בחור. היה עֵד לשריפת התלמוד במרחשון שנת שי"ד (1553) זקיבל עליו את יום שריפת התלמוד ליום צום בכל ימי חייו. החל משנת שכ"ג עסק בהגהת ספרים עבריים וכמה ספרים עבריים נדפסו בהגהתו ואף ספח להם הקדמות ושירים. אח"כ הוזמן לשמש ברבנות בקהלות וירונה וקרימונה. נפטר בשנת שנ"ז (דצמבר 1596). ספרו העיקרי „מנחה בלולה" (וירונה, שנ"ד), הוא פירוש על התורה שנדפס גם בכמה חומשים. כן חיבר כמה חיבורים ומאמרים.

ר׳ אַבְרָהָם בר׳ מֹשֶׁה בֶּן מַיְמוֹן
(ר׳ אַבְרָהָם מַיְמוּנִי)

נולד בשנת ד״א תתקמ״ו (1186) בפוסטאט היא קהיר העתיקה במצרים. בן חמשים ואחת היה הרמב״ם בהולד לו בנו יחידו זה. באותו זמן כבר הגיע הרמב״ם אל מרום שיא יצירתו. שלשת ספריו הגדולים בהלכה: — פירושו למשנה, ספר המצות וספר „משנה תורה״ — נתפשטו בארצות הקרובות והרחוקות, והוא היה שקוע בחיבור ספרו הפילוסופי „מורה נבוכים״. הרמב״ם לא קרא את שם בנו על שם אבותיו, כפי שהיה נהוג בין יהודי מצרים וכפי שהיה מקובל גם במשפחת המיימוני במשך כמה דורות; הרמב״ם מזכיר במפורש, שהוא קרא את שם בנו על שם ראש המאמינים — אברהם אבינו. ר׳ אברהם נתגדל על ברכי אביו, על התורה ועל העבודה, ובעודו נער תלה בו אביו תקוות רבות והתפאר בחכמתו ובמדותיו. לתלמידו המובהק ר׳ יוסף ב״ר יהודה — זה שהקדיש לו הרמב״ם את ספרו „מורה נבוכים״ — כתב הרמב״ם באחת מאגרותיו: „זה בני אברהם השם יתברך נתן לו חן וברכה מברכת מי שנקרא על שמו ומי שהאמין בשמו, הוא יאמין ויתמיד ויאריך חייו ושנותיו, כי הוא עניו ושפל שבאנשים, מצורף אל זה טוב מדותיו, והוא בעל שכל דק וטבע נאה, ויהיה לו בעזרת השם שם בגדולים בלא ספק. אשאל מהשם יתברך שישגיח עליו וישלים עליו חסדיו״. בימי ילדותו ובחרותו זכה הבן ללמוד תורה וחכמה מפי אביו, וכל הדבר הקשה בחיבודי אביו הוא יביא לפניו. מפי אביו קיבל כמה פירושים וחידושים, שלא העלה אותם הרמב״ם על ספר, ביחוד פירושים למקרא, ועל אף היותו צעיר לימים עשה אותו אביו לאיש סודו בעניינים העומדים ברומו של עולם, שציוות עליהם לא לגלותם ברבים. עוד בחיי אביו, בהיותו כבן שמנה עשרה, העמיק ר׳ אברהם לעיין בספר „מורה נבוכים״, וכשמצא בו פיסקה סתומה ותמוהה, שאל עליה את פי אביו. „ולא שמעתי ממנו תשובה בשעה ששאלתי — כך מוסר ר׳ אברהם באחת מתשובותיו — אלא עיכב אותה עד שיעמיק בהתבוננות, ואולם הזמן לא הספיק לכך״. ר׳ אברהם היה בן תשע עשרה שנה כשנפטר עליו אביו הרמב״ם ז״ל בשנת השבעים לחייו. בגיל צעיר זה הוטלה על ר׳ אברהם המנחיגות על חישוב היהודי במצרים. ר׳ אברהם נעשה נגיד — משרה שעברה אחריו בירושה במשפחת הרמב״ם במשך חמשה דורות רצופים ללא הפסק. מתפקידו של הנגיד היה למנות דיינים בקהלות מצרים, וכל בתי הדין שבמדינה היו סרים למשמעתו והיו כותבים בתעודותיהם אחרי הזכרת שם המקום — „רשותיה דאדוננו הנגיד ר׳ אברהם״ — כפי שנמצא בעשרות שטרות מן הגניזה המצרית מאותה תקופה. מלבד עבודתו הצבורית כנגיד, מילא ר׳ אברהם את מקום אביו גם כרופא בחצר השולטאן בקהירה. ולא אחת הוא מתאונן בחיבוריו על עול הגוים הקשה המוטל על צווארו. הסופר הערבי המפורסם אבן אבי אצֵיבִּיעה, שהיה חברו כרופא בקהירה, כותב עליו בספרו על הרופאים והרפואות, שהוא רופא מהולל מלומד בחכמת הרפואה, רופא

המלך ומנהל בית החולים אשר בקהירה, והוא מתאר אותו כגבה קומה ודל בשר, בעל שכל שנון, נעים בהליכותיו ובעל מזג טוב.

כראש ימנהיג ליהודי מצרים ראה ר' אברהם בן הרמב"ם לתקן כמה תקנות כדי לחזק את הדת ולבטל מנהגים נפסדים שנשתרשו במדינתו. ביחוד יש להזכיר את תקנתו החשובה נגד השמוש לרעה בהטלת חרמות על ידי הדיוטות בלתי מוסמכים שנטלו גדולה לעצמם. וזה לשון התקנה: "שלא יהא שום אדם, לא נשיא ולא חכם, רשאי לנדות ולהחרים שום בר ישראל, כי אם על פי שלשה חשובי העדה שבכל עיר ועיר, ולאחר שיסכימו השלשה לנדותו כי מצאו בו דבר עבירה בעדות ברורה, וכל מנודה שבא לחזור בתשובה — יקבלוהו, ואם ראוי לקונסו ממון על מה שעשה, לא ינתן אותו הקנס לא למנדה ולא לבא מחמתו, כי אם לעניים או לכנסיות". — תקנה זו שהסכימו לה גם יתר חכמי הישיבות שבמצרים, נתקבלה גם באי בקהל עכו, שהיתה אז קהלה חשובה בארץ. חכמי עכו מצאו כי דברי התקנה "נכונים הם וכנים ונכחים למבין וישרים למוצאי דעת", ועל כן הסכימו גם הם לתקן בעירם אותה תקנה. — תקנה אחרת הנהיג ר' אברהם בענין הישיבה בבית הכנסת. הזקנים נכבדי העדה הרשו לעצמם להתכבד ולהתגדל בישיבתם בבית הכנסת, כשפניהם כלפי העם ואחוריהם אל התיכל, ארון הקודש. ר' אברהם וחבריו ראו בזה משום זלזול בכבוד התורה, וגזרו אומר לבטל את סדר הישיבה המקובל, והנהיגו שכל העם — כקטן כגדול — ישבו בבית הכנסת ופניהם כלפי הקודש. מי שראה מן תעודות הגניזה, באיזו קפדנות התזיקו יהודי מצרים בכל מיני תוארים זכיבודים, שהרמב"ם ובנו לגלגו עליהם, יבין שהיתה בתקנה זו של ביטול "מקומות המזרח" מעין מהפכה בזעיר אנפין.

ספרו העיקרי של רבינו אברהם מיימוני הוא "כתאב כִפַאיה אלעאבדין" — ספר המספיק לעובדי השם — מעין אנציקלופדיה של היהדות. החיבור הענקי, שנחלק לספרים ופרקים ונכתב בלשון ערבית, בשפת הדבור של יהודי מצרים, לא הגיע לידינו בשלמות בכתבי־היד השונים, ורק חלקים אחדים מהם נתפרסמו עד הנה בדפוס. רוב הספר היה מוקדש כנראה לעניני תפלה ועבודה והמצות המעשיות, וחלק הגון תפסו גם הפרקים על תורת המדות ומוסר היהדות. הרי ראשי הפרקים של אחד מחלקי הספר: על מעלות המדות, על תמימות המעשה, על הרחמנות, על הנדיבות, על הכעס, על הענוה, על מנוחת הנפש, על כבוש התאוות. — בימי ר' אברהם מיימוני התפשטה בין יהודי ארצות האסלאם תנועה של חסידים ואנשי מעשה, שראו את עיקר תפקידו וייעודו של האדם מישראל בעבודת הבורא מתוך התעמקות בתפלה ובכוונתיה. לשם חיזוק הכוונות בתפלה ובעבודה הנהיגו חסידים אלה בתפלתם כריעות והשתחויות מרובות. ר' אברהם נשאל בענין זה: "על אנשים מישראל שהטו לבבם להשתדל ביראת השם ואהבתו ועבודתו כפי כוחם ודקדקו על עצמם בתפלתם שתהיה בכוונה מרובה

והחמירו על עצמם שתהיה ישיבתם כעמידתם לתפלה ויכרעו ארצה וישתחוו בכריעה בקדיש ובקדושה ומקצתם או רובם משתחוים ארצה בעת שיכנע לבם ותוסיף כוונתם — השתחויה במקום שחיה וכריעה ובמקצת העתים ישתחוו במקומות אחרים— כללו של דבר תלו כריעתם והשתחויתם בכוונתם". ר' אברהם השיב כי לא רק שאין בזה משום איסור, אלא "תבוא ברכה על מי שעושה כך לשם שמים ודרך עבודת הבורא ואסור לסתום דרכי העבודה והיראה והכונה בפני ישראל". אף הוא בעצמו נמנה על כת חסידים זו ובאחת מאגרותיו הוא מעיד במפורש: "אני משתדל בעבודת אלהי ישראל בכל לבבי ובכל נפשי ומרבה בכריעות והשתחואות וכיוצא בזה מדברים שאין אני מסתתר בהם". ר' אברהם היה בלי ספק מהאישים הפעילים בתנועה זו. מעיד על כך התואר שניתן לו בחייו ובמותו: ר' אברהם ה ח ס י ד. חסידות זו היא שהטביעה את חותמה על השקפת עולמו של ר' אברהם, וביחוד על ספרו הגדול — ספר המספיק לעובדי השם — שרובו מוקדש כאמור לעניני התפלה ופרק מיוחד בו עוסק גם בענין הכריעות וההשתחויות הנזכרות. ספרו הגדול של ר' אברהם מיימוני יש בו משום השלמת תורתו של הרמב"ם שלא הספיק להקדיש בחיבוריו מקום רחב והשקפה מקיפה על פרטי חובות הלבבות והמוסר. — עוד במקצוע אחד חשוב הניח הרמב"ם לבנו מקום להתגדר בו: ר' אברהם חיבר פ י ר ו ש י ם ל כ ת ב י ה ק ו ד ש. מפירושיו אלה הגיעו לידינו רק הבאורים לספר בראשית ושמות, שאף הם עדיין גנוזים בכתבי־יד ומחכים להוצאתם לאור, עם תרגום עברי של המקור הערבי. אוסף של באורים לנביאים ראשונים נשאר לנו לפליטה בקובץ תשובותיו. הוא משתדל בפירושיו לברר את פ ש ט ה מ ק ר א, והוא דוחה את אותן הדרשות והאגדות שאינן לפי פשט הכתוב.

שלשה חיבורים הקדיש רבינו למלחמת מצוה כדי להגן על חיבורי אביו בפני השגות מבקריו במזרח ובמערב: ספר "ברכת אברהם" וספר "מעשה נסים" נגד השגות ר' דניאל הבבלי על ספר "משנה תורה" ו"ספר המצות" של הרמב"ם, וספר "מלחמות ה'" בענין הפולמוס על ספר "מורה נבוכים". אולם כשנתבקש להוציא חרם על אחד מהמשיגים שהגדיש את הסאה משך ר' אברהם את ידו מן המשפט והשיב שהוא מרגיש את עצמו כבעל דין בדבר: "לא אדין אותו לכבודי ולא לכבוד בית אבא זלה"ה שמא יהא בדבר חלול השם יתברך".

כמו אל אביו הרמב"ם ז"ל, כן פנו גם אל ר' אברהם בנו מקרוב ומרחוק בשאלות וקושיות מכל מקצועות התורה והחיים. ממצרים ומארץ־ישראל, מתימן ומארצות אדום שלחו לרבינו חבילות חבילות של שאלות. כמאה ושלושים שאלות ותשובות כאלה נשתמרו בכתבי־יד ובספרים שונים. תשובותיו של רבי אברהם מצטיינות במבנה שיטתי והגיוני, בהסברה קלה וברורה ובפשטות למופת. אין הוא אוהב להרבות בראיות של "בקיאות" כדרך רבים מחכמי דורו. הוא יודע להעמיד את פרטי הדינים על שרשיהם ויסודותיהם ולהוציא מן הפרטים את הכללים והעיקרים שהוא מגדיר

אותם בהגדרה קולעת ומרוכזת.

כפוסק ודיין תר לו ר׳ אברהם את דרכו, דרך האמת והצדק, ללא כל נטיה ימין ושמאל, וללא כל חנופה לגדול או לקטן. לאחד מדייני אלכסנדריה שהיו לו סכסוכים עם הנשיא מדמשק, כותב ר׳ אברהם בתשובתו: „חס ליה לאדם גדול כמותך לחשוד אותי שאני מחניף בדין לאדם בין גדול בין קטן", ובפניה אל הנשיא הוא מכריז: „מה יוכל לומר עלי? הטלתי אימה יתרה על הצבור שלא לשם שמים, הטיתי משפט, לקחתי שוחד, נטיתי אחרי הבצע?" — „דרכי ומנהגי בדרך ארץ וגמילות חסדים דרך אבא מארי זצו״ל שאני מהלך בה". אהבת האמת ושנאת הניצוח הרי הם הציר הסובב והבריח התיכון שבכל תשובותיו. ללא ליאות משתדל רבינו לעורר את הדיינים לאהבת האמת ולהזהירם מפני אהבת הניצוח. „העוסקים במחקר בשאלות ההלכה ובעיון בעניני הדת צריך שתהיה כוונתם להגיע אל האמת ולחזור מהפכה, ולא נצחון הסברה שבאה להם והדעה שעלתה במחשבתם. כי זהו מעשה אנשי הדת שהם עוסקים בתורה לשמה — בקשת האמת ולא בקשת הניצוח. ואין גנאי נדבק בחכם, כשהוא חוזר משגיאה שאירעה לו או מטעות בדבר שהאמת נעלמה ממנו. אדרבה הוא מקבל שכר מן האל ית׳ על חזירתו מטעותו כשנתברר לו שטעה, כשם שהוא מקבל שכר על החזיקו באמת שההיקש מורה על אמתתה. ואל יחשוב אחד מחכמי ישראל שידבק בו גנאי כשהוא חוזר מסברה שנתברר שהיא בטלה אלא הגנאי הוא אצל חכמי האמת להחזיק בטעות ולחלוק על האמת אחרי שנגלתה". בתשובה אחרת הוא כותב: „אין אני ב״ה ממי שקשה עליו השגת מי שמשיג על דבריו או ישיב עליהם ולא כל שכן מצד מי שלומד ממנו ומקבל ממנו תוכחה ומוסר. אבל אפילו אם השיב עלינו הקטן שבתלמידינו באמת, היינו מודים לו כמו שציוו חז״ל והוי מודה על האמת, וזהו מה שהתנה הכתוב בדייני ישראל: אנשי אמת".

עוד רבות היו התכניות שתיכן ר׳ אברהם בשדה הספרות. הוא עסק בכתיבת ספר הבאור לעיקרי החיבור, הוא פירוש לספר „משנה תורה" להרמב״ם, שממנו הגיעה לידינו רק ההקדמה שעודנה טמונה בכתב־יד. אף היה בדעתו לחבר ספר דומה לשם באור מקומות סתומים שב„מורה נבוכים". בטרם הספיק לגמור את פירושו לתורה ואת ספרי הביאורים האלה — נפטר ר׳ אברהם בפוסטאט במצרים בשנת החמשים ואחת לימי חייו, בי״ח בכסלו, שנת ד׳ תתקצ״ח (1237). אחד מגדולי משוררי זמנו, ר׳ אלעזר הבבלי בבגדאד, יסד קינה על פטירתו, בה הוא מביע את האבל הכבד של בני הדור על העדר הנגיד החכם והחסיד, אשר כמוהו כאביו עשה גדולות בארץ מצרים.

הלא משה וכמוהו כמשה
הם ממחצב קודש חצובים
ומצרים כגן אל היתה בם
והיום כל אפיקיה חרבים. פר.

ר׳ אַבְרָהָם בר׳ מֹשֶׁה מֵרֶגֶנְסְבּוּרְג

מבעלי התוספות. חי ברגנסבורג בתחילת האלף השישי. חברו של ר׳ יצחק

בר' יעקב הלבן ורבו של ר' יצחק בר' משה מוינא בעל „אור זרוע". חבר תוספות וחדושים לכמה מסכתות והובאו דבריו אצל כמה פוסקים ראשונים.

ר' אַבְרָהָם בר' נָתָן הַיַּרְחִי

ידוע על שם ספרו „המנהיג". חי ופעל במאה העשירית לאלף החמישי. יליד העיר לוניל (Lunel) ועל שמה נקרא בכנוי הירחי. בעיר זו בילה את שנות נעוריו ולמד בה תורה מפי חכמים שונים. כמה פעמים הוא מזכיר בספרו את רבותיו בלוניל „העיר הקדושה". כבר בימי נעוריו עזב את עיר מולדתו וחי זמן רב חיי נדודים וסבל. הלך לצרפת הצפונית ולמד בישיבתו של בעל התוספות ר"י הזקן בדנפירא (Dampierre) שמזכירו פעמים רבות בשם „רבינו הקדוש ר' יצחק מדנפירא נ"ע". כמו כן קיבל תורה מפי ר' יוסף בר' שמעון מדנפירא ור' ידידיה ממלאון (Melum) מצרפת עבר לגרמניה המערבית (אלמניאה) והפליג אף לבריטניה („ארץ איי הים"). לאחרונה נדד לארץ ספרד ושם הגיע כנראה לעמדה חשובה ונכבדה. כפי שהוא מספר לנו בספרו העביר במדינת בורגוס מוהל שהתנהג שלא כדין, ובקהלה אחרת שנזדמן בה בחג הסוכות שנת תתקס"ד (1203) ביטל את המנהג שנהגו לעטר בשמחת תורה את ספרי התורה בצעיפי נשים ותכשיטיהן. כאשר התישב אחר כך בעיר טולידו הגיעו לו סוף סוף, אחרי הרבה טלטולים ותלאות, ימי מנוחה ושלוה. שם נתמנה כנראה לחבר בית הדין של הקהלה ואנו מוצאים אותו חותם על תעודה משפטית ביחד עם ר' יצחק בר' מאיר אבן מיגאש ור' מאיר בר' טודרוס הלוי. שם מצא עזר וסיוע מצד משפחה נכבדה ונדיבת שפעלה הרבה לטובת הכלל וגם בנתה מכספה בית כנסת מפואר שהוא מזכירו בספרו. בהקדמתו לספרו הוא מרבה בשבח מטיביו הנשיא ר' יוסף בר' שלמה ושני בניו ר' שלמה ור' יצחק והוא קורא להם „מחזיקי הבדק ומנהיגי עולם" ומדמה אותם לדביר היכל ואולם. להם הוא מקדיש את ספרו „מנהיג עולם", או בקיצור ספר „המנהיג". בדרך נדודיו התבונן הירחי במנהגי קהלות ישראל וראה חילוקים והבדלים שונים בין מדינה ומדינה עיר ועיר, על כן נתעורר לחבר ספר בדבר טעמי המנהגים ומקורותיהם, שישמש מורה דרך לכל התפוצות „לדעת מה יעשת ישראל לשבתות ולחדשים ולמועדים וכו'. למען דעת כל איש ואיש טעם מנהגו ויסודותיו ותולדותיו זכל אודותיו. מקורותיו הם שני התלמודים: הבבלי והירושלמי, הברייתות ומדרשי אגדה שונים. הוא מסתמך הרבה גם על דברי הגאונים בתשובותיהם, וביחוד בסדור רב עמרם גאון וכן הביא בשמם של חכמי ספרד וצרפת ופרובינצא. ברוב הפסקאות הוא חותם בקיצור שמו: אב"ן (=אברהם בן נתן), או אבן הירחי.

חשיבות רבה לספר „המנהיג" לידיעת תולדות התפלה, נוסחיה ומנהגיה. נשתמר בו אוצר מלא של מנהגים ותוספות שראת ושמע בכל ארצות מגוריו. כמה מנהגים נזכרים בספרו לראשונה. כגון הצורך להתפלל בכריעה ברי"ה וירכו את המנהג להכות את המן בפורים הוא מביר כמנהג

תינוקות; מנמק הוא את המנהג להתנועע בשעת התפילה על שם כל עצמותי תאמרנה. ארוכה היא שורת החכמים שהשתמשו בספר זה והעתיקו את דבריו. «המנהיג» נדפס פעם ראשונה בקושטא רע"ט ואח"כ עוד שלש פעמים. מלבד ספר «המנהיג» חיבר עוד כמה חיבורים, ביניהם יש להזכיר את פירושו למסכת כלה רבתי (טבריא, תרס"ו), ואת ספריו «מחזיק הבדק» ו«הלכות שחיטה וטריפות», הטמונים עדיין בכתב יד. צ.

ר' אַבְרָהָם (בר' יַעֲקֹב) סָבַע

דרשן, חוקר ומקובל. נולד בקשטיליה והיה בין מגורשי ספרד בשנת רנ"ב (1492). עם גירוש ספרד נדד לפורטוגאל, אולם אף כאן לא הונח לו ולאחר חמש שנים גורש גם מפורטוגאל ושם את פניו לפאס שבאפריקה הצפונית. בהקדמה לספרו «אשכול הכופר» על מגלת אסתר מספר הוא על תלאותיו בימי הגירוש ועל אבדן חיבוריו: «והנה בהיותי בפורטוגאל תתוב"י מגורש מגירוש קאשטיליא... עלה בדעתי לפרש חמש מגלות ופירשתי אותם ואז חרה אף ה' בעמו בגירוש שני של פורטוגאל וצווה [המלך מנואל] לקחת כל הספרים. והנחתי כל ספרי בעיר פורטו ושמתי עצמי בסכנה גדולה להביא עמי בהחבא ללישבונה פירוש התורה שחברתי בעיר פורטוגאל עם פירוש חמש מגלות ופירוש מסכת אבות עם חיבור צרור הכסף שחברתי בימי נעורי בענין הדינין. ובהגיעי ללישבונה באו אלי אנשים יהודים ואמרו לי, שהעבירו קול במחנה, שמי שימצא עמו ספר, אחת דתו להמית. ומיד הלכתי וטמנתי אותם תחת זית אחד.. וקראתי לו אלון בכות, לפי ששם קברתי כל מחמד עיני פירושי התורה והמצוה הנחמדים מזהב ומפז רב, לפי שבהם הייתי מתנחם על שני בני, שהיו קירות לבי, שלקחום בעל כרחם להמיר דתם, והייתי אומר הלא זה [טוב] לי מבנים ומבנות — ולא ראיתים יותר, לפי שמיד השליכוני בבית הסוהר ועמדתי שם מרעיד קרוב לששה חדשים. ואחר שזיכני השם בעבור זכות אבות והביאני למלכות פאס, עלה בדעתי להחזיר עטרה ליושנה ולזכר קצת ממה שהיי כתוב שם. וברוך ה' אשר זיכני לחזור ולפרש פירוש התורה ופירוש מסכת אבות ופירוש מגלת רות ופירוש מגלת אסתר".

מספריו נדפסו: «צרור המור» (ויניציה, רפ"ב), פירוש על התורה; «אשכול הכופר», פירוש על חמש מגילות (נדפסו: אסתר, דראהאביטש, תרס"ד; רות, בארטפעלד, תרס"ח). כן נמצא בכתב יד ספרו «פירוש עשר ספירות» שכתבו בתלמסאן. כמה ספרים אחרים שהוא מזכירם בספריו הנדפסים לא הגיעו לידינו. את דרשותיו שכתב על הספר היה דורש בבתי כנסיות שונים. בספרו «צרור המור», (פרשת ואתחנן), הוא אומר: «וזה דרשתי בכל בתי כנסיות של קהל פאס אחר שעמדתי מחוליי, כי בעונותי כשבאתי לכאן מיד נפלתי חולה». בדרשותיו הוכיח את ישראל, ששכח את ארצו ובנה לו בנכר «בתים ספונים בארז ובשכיות החמדה כהיכלי המלכים, עד שבעבורם השתחוו ועבדו עבודה זרה" (שם, פרשת בהר).

הגירושים באו לדעתו להזכיר לישראל, ש"הגאוה והשררה" שלטו בהם, שלא כאן בנכר מקומם.

נראה שבסוף ימיו עזב את פאס ויצא לאיטליה. האגדה מספרת, שבנסעו בספינה התחוללה סערה גדולה בים והספינה חשבה להשבר. ביקשו הנוסעים את ר' אברהם סבע שיתפלל לה' ויצילם. אמר להם ר' אברהם: הנה אנכי מת; הבטיחו לי, שלא תשליכוני אל הים לאחר מותי וקבלו עליכם להביאני לקבר ישראל — ותנצלו מן הסערה. קיבלו עליהם הנוסעים למלא את בקשותיו והסערה שככה. ר' אברהם השיב את נשמתו למרום בערב יום הכיפורים ולמחרת עגנה הספינה בווירונה שבאיטליה. רב החובל וקצת אנשים עמו הלכו אל קהל וויורונה והודיעו לו על פטירתו של ר' אברהם סבע: "ויקברו אותו כל ישראל ויספדוהו ויקברוהו במוצאי יום הכפורים".

ב

ר' אַבְרָהָם אִבְּן־עֶזְרָא (ראב"ע)

נולד בשנת ד' תתמ"ט או תת"ן (1089—1090) בטודילה שבמדינת סארא־גוסה המוסלמית ונפטר בשנת תתקכ"ד (1164). אישיות רבגונית ורבת ההשפעה. משורר, מדקדק, פילוסוף, אצטגנין, תוכן, רופא ועל כולם — מפרש המקרא.

שתי תקופות מציינות את חייו: התקופה הראשונה היא תקופת ספרד, כלומר עד בואו "בנפש נבהלת" לרומי, לפני שנת תת"ק (1140). התקופה השניה היא תקופת נדודיו באיטליה, צרפת, אנגליה, שוב צרפת ואפשר גם ארץ־ישראל. נראה שבתקופה הראשונה — תקופת ההכנה לעבודותיו המרובות ושירת הנעורים — היה זמן ידוע באפריקה: תוניס (בעיר קאבס), אלג'יר, מארוקו (כנראה בעיר סגלמסה, בירתה העתיקה של Tafilelt) ואפשר גם במצרים. בקאבס הכיר את ר' שמואל אבן גאמע, רבה של קאבס. נשמר בידינו מכתב יפה, שראב"ע שלח אל ר' שמואל לאחר שעזב את אפריקה ("ארי קם בתוך צאן תהיה לגואל"); באלג'יר (מלכות אלצכי"ר) ראה "זה הדומה למן... והוא יחד בניסן ובאייר ולא בחדשים אחרים". בסגלמסה פגש את ר' יוסף בן עמראן, זה "נר מערב אשר לא יִכְבֶּה" והוא שימש לו משען בימי מצוקה ועוני. נשארו בידינו כמה שירים שראב"ע שר לכבודו. עם מחתר נשאר ראב"ע בדד וגלמוד ונפשו

"תָּהֻמָּה בְקוֹל מַר כְּיַעֲלָה
לְדוֹדָהּ, אֲשֶׁר נָד וְנָלָה
אַרַד בְּיָגוֹן שְׁאוֹלָה".

במארוקו נפגש גם עם ר' שלמה אלמעלם, נשיא העם ורופא בחצר המלך, ש"אל נהרי טובו נהרו חכמים", "בתיו מלאים כל טוב" ו"ידיו לדלים". נראה שראב"ע נסע לאפריקה יחד עם ר' יהודה הלוי. בכלל נראה שבהיותו בספרד היו קשריו עם ר' יהודה הלוי אמיצים. הרי היו שניהם בני עיר אחת (טודילה) ושניהם חיו זמן ידוע באליסנה ובקורדובה. על כן מרבה ראב"ע להזכיר את ר' יהודה הלוי בפירושו למקרא.

התקופה השניה מתחילה עם בואו לרומי, קרוב לשנת תת"ק, ומסתיימת במותו. תקופה של עשרים וחמש שנה, שבה כתב את כל ספריו. הוא ברח מספרד מפני "חמת

המציקים": רדיפות ה"מיחדים" (אלמוא־חאדין), שבראשם עמד הקנאי בן־תומרת. מיחדים אלה עשו שמות בקהילות ישראל בספרד ובצפון אפריקה ור' אברהם אבן־עזרא מקונן על כך בקינתו "אהה ירד על־ספרד רע מן־השמים":

חֲם־לִבִּי / בְּתוֹךְ קִרְבִּי
עַל־נַפְשִׁי אֲשֶׁר עָוְתָה
וּמַאַרְצָה / מְחוּז חֶפְצָהּ /
לְאֶרֶץ קְמֵאָה גָּלְתָה
וְנִכְלָמָה / וְנֶאֱלָמָה
לְסֵפֶר תְּלָאוֹת לָאָתָה.

ברומי חיבר את ספרו הראשון — פירושו על קוהלת. בשיר שבא בתחילת הפירוש הוא אומר, שחיברו "לרוח משכלת" ולא להמון העם ומתחנן לה', שיסלח על כל אשמה ויכפר על כל שגיאה. רואים כאן, שאלה הם צעדיו הראשונים בשדה הספרות. סגנונו לא קיבל עדיין את צביונו המקורי. הוא מרבה להאריך בפירושו בלא אותה חריפות דברים המיוחדת לו. אבל כבר בעבודתו זו, הראשונה, אנו רואים את ראב"ע איש הפולמוס. הוא מותח כאן ביקורת על ר' אלעזר הקליר, שבפיוטיו נמצאים דברים קשים (לשון הקודש בידו "עיר פרוצה אין חומה" ו"כל פיוטיו מלאים מדרשים ואגדות").

ברומי תירגם מערבית לעברית שלושה ספרי־דקדוק של ראש המדקדקים ר' יהודה אבן־חיוג (ספר אותיות הנח; ספר פעלי הכפל; ספר הנקוד). אמנם שני הספרים הראשונים כבר ניתרגמו לעברית על ידי ר' משה הכהן אבן גיקטילא ואפשר אפילו שראב"ע הכיר אותם — אף על פי כן ראה צורך לתרגמם שנית. ואמנם תרגומו מדויק יותר.

כשבא ראב"ע לאיטליה מצא שחכמי איטליה רחוקים מידיעת חכמת הלשון העברית וכדי לקרבם קצת אל חכמה זו חיבר בשבילם את "מאזני לשון הקדש", או בקיצור: "מאזנים", ספר שעזר הרבה ללימוד הלשון העברית בזמנו (נדפס בפעם הראשונה בוויניציאה ש"ו). בפתיחה לספר — אחת התעודות הראשונות לתולדות הדקדוק העברי — נתן סקירה על ספרי הדקדוק שקדמו לו ומנה חמשה עשר "זקני לשון הקדש", שעסקו בחכמת הלשון העברית.

ראב"ע המשיך ברומי לפרש את המגילות: שיר השירים, איכה (בשנת תתק"ב), אסתר ורות, ואף את איוב ודניאל (הפירוש הקצר, שיצא על ידי מאתיוס). את פירושו על שיר השירים וכן פירושו על איוב הקדיש ל"בנימין יליד חכמה" — הוא בנימין בן יואב, אחד מראשי קהל רומי.

בפירושו על המקרא חיפש ראב"ע את דרך האמת, הפשט הפשוט, וברח מכל צל של "דרוש". בפירושו על רות (ב, יז) הוא מביא שיחה נאה שהיתה לו פעם עם דרשן אחד:

פעם אחת שאלני אדם: מה טעם "כאיפה שעורים"? אמרתי לו: אין טעם לשאלה הזאת, כי הכתוב סיפר מה היה. אז נקלותי בעיניו ויאמר לי כי יש לו טעם ואני החרשתי ממנו ולא שאלתיו. והנה בא ביום אחד ואמר לי כי יש לו טעמים הרבה: האחד, שראתה רות בדרך נבואה,

כי עתיד היה אחד מבניה להעמיד עמוד על שם בעלה וטעם „איפה" צ"ו רמונים שהיו על העמוד וזה בגימטריא א י פ ה. ופירוש „שעורים" כמו ש י ע ו ר י ם, כמו שער בנפשו. וטעם אחר: ויהי — שתי מלות: ארמית ועברית. והיא כאשר ראתה שיתלה אבשלום שהוא מבניה והנה כ"ף עם אל"ף רמז לשנות אבשלום במותו ואחר כך איפה שערים לשון רבים בעבור היותו כבד עליו. וטעם אחר, כי תחלת אות כאיפה עם תחלת שעורים הוא בגמטריא ישי שהוא צדיק גמור. אז שמח וישב לבו בקרבו.

נראה שדרכו של ראב"ע לא היתה מקובלת כלל וכלל בסביבתו החדשה ויש שזלזלו בכבודו.

וְעַתָּה נָפַלְתִּי,
לְעָפָר שָׁפַלְתִּי
וְתַחְנוּן הִפַּלְתִּי
לְאֵל מְפַעְפְּעִים.

אֲכָלוּנִי עוֹפוֹת,
עֲדֵי הַקִּיפוֹפוֹת.
וְעַל רֹאשִׁי אֲשָׁפוֹת
בְּנֵי זָוָלָה זוֹרְקִים.

אדם שהוא מתארו כ„חגב יוני", שהכריז על עצמו בקהל תועים, שהוא „מלא דעים במועד וזרעים ונשים ונזיקים" — אבל אבות ובמה מדליקים אינו יודע ובפסוקים הוא טועה — אותו הושיבו בני רומי על כסא רם ואת ראב"ע עזבו ולימינו לא עמדו. נראה שפולמוס חריף זה גרם לכך, שראב"ע הוכרח לעזוב את רומי ולחפש לו מקום מקלט אחר. מרומי בא ללוקה (Lucca) שבצפון איטליה, קרובה לפיסה (Pisa) — (אפשר שישב זמן מה גם בפיסה). כאן חיבר כמה מספריו החשובים: פירושו הקצר על התורה; פירושו על הנביאים הראשונים שאבד מאתנו; פירושו על ישעיהו; ספר היסוד (אבד); שפת יתר, ספר־דקדוק שנשאר עדיין בכתב־יד (יש קוראים לו בטעות: ספר היסוד) וספר ההגנה על רב סעדיה גאון מפני תלמידו דונש בן־לבראט („אדונים קשה"), שנקרא בטעות „שפת יתר". מלוקה עבר למנטובה וחיבר שם את ספר הצחות שלו. במנטובה לא התעכב כנראה אלא זמן קצר ועבר לווירונה (Verona). כאן חיבר את „ספר העיבור", „ספר המספר" ואת ספרו „שפה ברורה". ווירונה היא התחנה האחרונה בדרך נדודיו באיטליה. מכאן עבר (בשנת תתק"ז או תתק"ח) לצרפת. אנו מוצאים אותו כאן בנרבונה, בבדרש (Beziers) ובדרום (Rouen) והשפעתו גדלה מאוד. ר' ידעיה הפניני, שחי בבדרש כשלשה יובלות אחריו מספר על „שמחת גדולי הארץ הזאת [צרפת], חסידיה ורבניה, לקראתו בעברו עליהם. הוא החל לפקוח עינים בגלילותינו וחבר להם פירוש התורה והנביאים". וכאן חיבר ספרים אלה: ספר הלוחות (לא נדפס עדיין), ספר השם, פירושו הארוך על התורה (שלא נשארו ממנו אלא קטעים מספר בראשית וספר שמות בשלמותו — ואפשר גם שלא סיים אותו), פירושו על דניאל, תהילים, תרי עשר, פירושו השני על אסתר (מהדורת צדנר) ופירושו השני על שיר השירים (מהדורת מאתיוס), ספר יסוד המספר, ספר האחד, ספריו האסטרולוגיים: ראשית חכמה, ספר הטעמים, משפטי המזלות, ספר המולדות,

ספר המבחרים, ספר המאורות, ספר העולם (מהם לא נדפסו עד היום אלא ארבעה ספרים: ראשית חכמה, ספר המבחרים, ספר המאורות וספר העולם). אחדים מספריו האסטרולוגיים נכתבו בשתי מהדורות (מהם לא נדפס עד עכשיו אלא ספר הטעמים בלבד).

בצרפת נפגש עם רבינו יעקב תם וקשר של ידידות נקשר ביניהם. נשארו בידינו כמה שירים שהחליפו ביניהם. בתוספות (ראש השנה יג, א; קידושין לז, ב) אנו מוצאים שאלה שראב"ע שאל את רבינו יעקב.

מכאן עבר לאנגליה (תתקי"ח) — ללונדון. בלונדון כתב את ספרו "יסוד מורא", שבו הוא משתדל להמציא טעמים מוסריים למצות התורה ולחזק את אמיתות התורה שבעל פה. לדעתו, אף על פי שאנו חייבים לקבל עלינו את עול המצוות בלא שנבין את טעמיהן — כילד זה האוכל לחם ואינו יודע דרך אפייתו — אין זאת אומרת, שמי שאינו מתחקה על טעמי המצוות הרי זה משובח. "הלא משה אדוננו אמר על כל המצוות: רק עם נבון וחכם הגוי הגדול הזה; ואם אין להם טעמים שנוכל לדעת מה טיבם, איך יאמרו העמים שהם חוקים צדיקים ואנחנו השומרים אותם — חכמים" (יסוד מורא, שער ח). בספרו "יסוד מורא" הוא אומר בענוה רבה, ש"השם הנורא ידע תום לבבי, כי לא חברתי זה הספר לתראות כי עמדתי על חכמות ושגלו לי סודות להתפאר, גם להשיב על הקדמונים, כי ידוע ידעתי שהיו חכמים וירא השם ממני, גם בדור הזה חכמים גדולים מאוד, רק חברתיו לנדיב שלמד לפני ספרים שחברתי לו, ומרוב אהבתי אותו הוגעתי נפשי לכתוב לו ספר במצות". ב"אגרת השבת" יצא ראב"ע נגד הרשב"ם, שפירש את הפסוק "ויהי־ערב ויהי־בוקר יום אחד" (בראשית א, ה) באופן שנתן מקום לטעות, שהלילה הולך אחר היום ויום השבת התחלתו בבוקר ולא ביום ששי עם שקיעת החמה. הוא נתן לאגרת זו צורה ספרותית נאה והקדמתה היא אבן יקרה בספרותנו.

בשנת תתקכ"א אנו מוצאים אותו שוב בנרבונה שבצרפת. וכאן אנו מאבדים את עקבותיו... אפשר שלעת זקנה בא לארץ־ישראל. בכתב־יד אחד שבספריה הלאומית בווינה מסופר: "וביום שני בר"ח אדר ראשון שנת ד' תתקכ"ז (צריך לומר: תתקכ"ד?) נפטר אבן עזרא ז"ל והוא בן ע"ה וכתב סימן לעצמו בשנת פטירתו כתיבת ידו: ואברהם בן חמש ושבעים שנה בצאתו מחרון אף י"י".

ובאחד משיריו הוא אומר:

זָכָר שְׁמִי תַּגִּיד חַתִּימָתִי,
אַחַר אֲשֶׁר אָשׁוּב לַאֲדָמָתִי,
אֶכְתֹּב וְאֶזְכּוֹרָה הֲכִי יָדִי
תִּכְלֶה וְתִשְׁאַר רַק כְּתִיבָתִי.

אין אנו יודעים גם היכן מקום קבורתו. המסורת מראה את קברו בארבעה מקומות שונים בעולם: בעיר Calhorra שבצפון ספרד, על נהר אברו; ברומי; בלונדון ובכפר כבול שבגליל העליון בארץ־ישראל. בחייו היה נע ונד ואף לאחר מותו אין אנו יודעים היכן מקום מנוחתו. ר' יוסף שלמה דלמדיגו כותב ב"מכתב אחוז" שלו: "וזאת הבריה / כל הימים אשר חיה /

היה הולך ומסבב העולם / מקצה הים המערבי ועד לוקה ועד מצרים וכוש ועילם / ולא היה עמו כסף ולא אדומים / כי זלזלם כל הימים / כי אם בגדו אשר יהם בו / ותרמילו אשר בו אצטרולבו / ואביר לב רוח אלהים בקרבו"

על חיי משפחתו כמעט שאין אנו יודעים כלום. ידוע לנו שהיו לו חמשה ילדים. באחד משיריו הוא אומר: "יִפְעוּ ילדי בעת הדודים אהלוך". אבל מכולם לא ידוע לנו אלא בנו יצחק (ראה בערכו).

נדודיו המרובים גרמו לכך, שמשנתו אינה מסודרת די צרכה. הרבה לחבר חיבורים קטנים בהתאם לתנאים שבהם חי. אחד החכמים העיד, "כי ק"ח חבורים חבר לפי מה שבאזנינו שמענו" (כרם חמד, חלק רביעי, עמ' 132) ולא כולם נשארו בידינו.

בשיריו חסרה אמנם התלהבות פנימית גדולה — דוגמת ר' שלמה אבן גבירול, ר' משה אבן־עזרא, ר' יהודה הלוי, בני תקופתו. אף מעוף־הדמיון אין בהם. ואף על פי כן שירי אמת הם. שיריו הם בעיקר שירי־הסתכלות. הוא רואה את העולם ותהפוכותיו ומתבונן בכל מתוך שקט נפשי הבא מתוך ידיעה מרובה בהוויות העולם: רואה אתה שצרה באה על העולם — אל תצטער. הסתכל במה שניתן להסתכל והבן. ר' יהודה אלחריזי אומר: "שירי החכם ר' אברהם בן עזרא עזרה בצרות / וגשמי נדבות בזמן בצרות / וכל פיוטיו נוראים / ועניניו נפלאים / כהם לא ראו הרואים".

חוץ משירי ההסתכלות חיבר תוכחות, סליחות ופזמונים, שהרבה מהם נתקבלו בסידורי התפילה ובמחזורים. שירי הויכוח שלו — אין משלם בשירה העברית בספרד. הוא כתב גם שירים ספוגים יגון וצער על מצבה של האומה היושבת "בגלות ובדלות": "ביד ישמעאל לבוז היינו, נסנו אל אדום — לא חיינו". הרבה משיריו מאורעות חייו שימשו להם יסוד. חידותיו ומכתמיו מצטיינים בשנינות ובהומור דק ואין דוגמתם אצל משוררים אחרים בני זמנו. בשנת תרמ"ו הופיע הדיואן שלו על ידי ד"ר עקיבא איגר. דוד רוזין הוציא שירים נבחרים — עם הקדמות, שינויי נוסחות וביאורים — ותירגמם לגרמנית (1884—1894). אחריו הוציא גם ר' דוד כהנא חלק משיריו (שני חלקים, ורשה תרנ"ד). ועדיין לא נאספו כל שיריו ביחד.

פירושו על המקרא שנתקבל בכל תפוצות ישראל כפירוש רש"י (נדפס בפעם הראשונה בנאפולי בשנת רמ"ח) מצטיין בסגנונו המלוטש, טעמו הטוב וחושו הלשוני; חריפות ועמקות, בקיאות מרובה בספרות הענפה וחדירה לתוך תוכם של הכתובים; ביקורת ללא משוא פנים ואומץ־לב לומר את האמת לאמיתו. הוא הולך כאן בדרך חדשה שנסללה על ידו בלבד. רצונו "לבאר כל כתוב כמשפטו ודקדוקו ופשוטו". אמנם ב"מצוות וחוקים" הוא סומך על דברי רבותינו הקדמונים — אף על פי שאפשר לפרש את הכתוב בצורה אחרת —, כי כלל גדול בידו: "דברי הקבלה חזקים ואינם צריכים חזוק". קדמונינו "ידעו הפשט יותר מכל הדורות הבאים אחריהם" ודעתם רחבה מדעתנו.

בפירושו על המקרא הוא מביא גם

פירושים שונים של חכמי ישראל — מימות רב סעדיה גאון עד זמנו. חכמים, שפירושיהם אינם מוצאים חן בעיניו, הוא דן אותם ברותחים. לדוגמה: „וכי יגף שור־איש את־שור רעהו (שמות כא, לה). אמר בן זוטא כי רעהו תואר לשור... ואין לשור ריע רק בן זוטא לבדו״; „אמר בן לברט, כי א ד ם כפול והוא כמו אדום ומי יתן וידום״ (תהלים מב, ה); „אמר רבי מרינוס... כמו וכסיליהם שאחד הוא כסיל בשמים. ואני אומר: אם כסיל אחד בשמים רבים הם בארץ והוא אחד מהם״ (עמוס ג, טו).

בין כל הפירושים שנכתבו על המקרא אין אף אחד (מלבד רש״י) שחיברו עליו כל כך הרבה פירושים כזה של הראב״ע. דוד הרצוג מונה קרוב לחמישים פירושים — מהם לא נדפסו עד היום אלא חלק קטן ורובם נשאר בכתב־יד. משכילי ישראל בכל הזמנים ובכל המקומות מצאו בפירוש זה עניין רב וניסו לפרש את סתומותיו וחידותיו. על כן אין אף מאסף עברי אחד שלא תמצא בו פירושים על דברי ראב״ע. הם שימשו תמיד שעשוע לחריפי הרוח ולחדי השכל.

בדקדוק הלשון העברית זכותו גדולה בזה שנתן בפעם הראשונה — לאלה שלא היו זקוקים לערבית — דקדוק הלשון העברית בעברית.

ספרי האסטרולוגיה האסטרונומיה שלו ניתרגמו ללשונות שונות והשפיעו השפעה מרובה, ביהוד בעולם הנוצרי. מספר אחד — על טעמי הלוחות — לא נשמר בידינו אלא תרגום רומי בכתב־יד. היהודים לא התעניינו הרבה בתכונה ומכל שכן באצטגנינות. הרי נמנו וגמרו ש„אין מזל לישראל״.

בפילוסופיה לא חידש ראב״ע הרבה ואף לא ריכז את דעותיו בספר אחד, אלא פיזרן על פני עשרות ספריו. אבל נראה, שהרבה עסק בבעיות פילוסופיות. פעמים פירש אף מקראות על דרך הפילוסופיה. כבר בתחילת פירושו על התורה בירר את השקפתו, שאין הבריאה „יש מאין״, אלא המצאת צורה לחומר היולי שקדם לבריאה. בזמנו שימש דבר זה עיקר גדול בהבנת המציאות ויחסו של הבורא אל הבריאה. אבן־עזרא היה בנידון זה תלמידו של ר׳ שלמה בן־גבירול.

בשאלת הידיעה והבחירה הלך ראב״ע בדרך שלו: אלהים יודע את עצמו ולא את העתיד. הילכך אין ידיעתו מַגבלת את הבחירה של האדם. אולם בה במידה שנתן לאדם בחירה חפשית הלך ושעבד אותו למערכת הכוכבים. בנידון זה לא יכול היה הראב״ע להשתחרר ממוסכמות זמנו והאמין בהשפעת הכוכבים על גורל האדם.

כל תפקידו של האדם בעולם הוא — ללמוד חכמה (איוב ד, כא) ולא לקנות הון ולבנות בנינים (יסוד מורא, שער ז). המתעסק באכילה ובשתיה לא יחכם לעולם (קהלת ז, ג) והחכם שאין לו נחלה וכסף, ישמח בחכמתו ולא יכעס בעבור עניו (קהלת ז, יג), כי תענוג החכמה יותר מתענוג המתוק, בעבור היות המאכל תענוג רגע והחכמה לעולם (תהלים יט, יא).

אגדת העם הרבתה לעטות אותו במעטי תהילה. האגדה זיווגה לו את בתו של ר׳

יהודה הלוי, שהסכימה להנשא לו אף על פי שהיה עני ואביון, וכשנישאה לו נתן לה חתנה מתנה מעוטת הערך, נעלים, והיו תלמידי ר' יהודה הלוי לועגים לה על כך. השיבה בת ריה"ל:

לֹא נַעֲלַיִם הֵם אֲבָל הַמָּה כְּסוּת
עָלַי וְעַל רֹאשִׁי עֲטֶרֶת יַהֲלוֹם
אִלּוּ לְבֻשָׁם צִיר בְּאֶת גִּשְׁתּוֹ סָנָה
לֹא נֶאֱמַר לוֹ שַׁל וְאַל תִּקְרַב הֲלוֹם.

האגדה הפגישתו גם עם הרמב"ם בחצרו של השולטן א־דין ומיחסת לו שיר שחיבר ביום פטירתו:

כְּבוֹדִי שֶׁשׁ בְּצוּר עֻזִּי וְחִזְקִי,
גְּמָלַנִי גְּמוּל טוֹב לֹא כְּצִדְקִי,
בְּחַסְדּוֹ לְמָדַנִי אֶת דְּרָכָיו
וְהֶחֱיָנִי עֲדֵי אֲדַע כְּחִשְׁקִי
וְאִם כָּלָה שְׁאֵרִי עִם לְבָבִי —
אֱלֹהִים לִי לְצוּר עֻזִּי וְחִזְקִי!

ב.

ר' אַבְרָהָם בר' עֲזַרְיאֵל

מחכמי מדינת בוהמיה („מזקני ביהם") במאה העשירית לאלף החמישי. מתבר הספר „ערוגת הבשם", המכיל פירושים לפיוטים. את תורתו קיבל מפי ר' אליעזר בר' יצחק מביהם, תלמידו של רבינו חם, וכנראה נדד לישיבות המפורסמות שבאשכנז וצרפת וקיבל תורה מפי כמה מחסידי אשכנז, ביניהם ר' יהודה החסיד משפירא, ואף הושפע הרבה מספריו של ר' אלעזר בר' יהודה מגרמיזא (בעל הרוקח). בפירושיו לפיוטים אינו מסתפק בפירוש המקומות הקשים בלבד אלא חותר לגלות מקורותיו של הפייטן והוא עמל לבאר את המקורות ומביא לשם כך דעותיהם של כמה מחכמי דורו ושל חכמים קדמונים. על ידי כן משמש ספר „ערוגת הבשם" מקור חשוב לתולדות הספרות של ימי הביניים לענפיה השונים. הספר נתחבר סמוך לשנת תתקצ"ד (1234). חלק ראשון יצא לאור בהוצאת מקיצי נרדמים, על ידי ד"ר אפרים אורבאך (ירושלם, תרצ"ט).

ר' אַבְרָהָם (בֶּן דּוֹן שְׁלֹמֹה) עַקְרָא

חכם, חוקר ומו"ל במאה הרביעית לאלף השישי. מצאצאי מגורשי ספרד. נדד בארצות רבות. היה במצרים, ארץ ישראל, טורקיה ולאחרונה באיטליה. באחד מחבוריו הוא מספר שראה מדרש אבכיר מכתיבת יד במצרים. כן הוא מוסר פירוש ששמע מפי האר"י. בשנת שנ"ו (1596) הוציא לאור בשאלוניקי קובץ ספרים קטנים ממחברים שונים בשם „אמרות טהורות". אחרי שלש שנים אנו מוצאים אותו בוינציה, שבה המשיך ביתר עוז את פעולתו כמוציא לאור קבצי ספרים עבריים. בזה אחר זה הוא מוציא ילקוטים הכוללים ענייניים שונים ממחברים שונים, „מהררי נמרים" ו„לשון הזהב" (שניהם וינציה, שנ"ט), ולאחרונה „ארזי הלבנון" (וינציה, שס"א). מאמרו „כללי מדרש רבה" שהכניס בקובץ האחרון הוא חיבור מתדולוגי להבנת המדרש ודרכי דרשותיו. בחיבור זה הוא מתגלה כחוקר בעל חדירה מעמיקה. כן ידוע חיבורו „לקט שושנים" שלא נדפס.

ר' אַבְרָהָם (בר' אֲבִיגְדוֹר) מִפְּרָאג

אב בית דין וראש ישיבה בפראג בסוף המאה השלישית לאלף השישי. נפטר בשנת ש"ג (1543). היה גדול בתורה ובחכמה והרביץ תורה ברבים. בין תלמידיו היה גם

ר' אברהם מביהם, אביו של ר' מרדכי יפה בעל ה"לבושים". מתורתו הגיעו לידינו רק הגהותיו על הטור אורח חיים (אויגשבורג, שנת ש). ביאורו לרש"י על התורה לא נדפס.

ר' אַבְרָהָם (בר' דָּוִד) פְּרוֹוִינְצָאלִי

מחכמי מנטובה במאה הרביעית לאלף חשישי. רבם של ר' עזריה מן האדומים ושל ר' אברהם משער אריה. ר' עזריה קורא לו בספרו מאור עינים "אוצר בלום". ביחוד מפליג ר' אברהם משער אריה בשבח רבו וקורא לו: "גאון מופלא הדור וכו', ריש מתיבתא המקובל, הרופא והפילוסוף האלהי". הוא מספר שמלבד למודי התלמוד למד אצלו גם לטינית וחכמת ההגיון. האריך ימים רבים ובשנת שס"ח (1608) עוד חתם על פסק של אחד החכמים. מתודתו לא הגיע לידינו כמעט מאומה.

ר' אַבְרָהָם (בר' מָרְדְּכַי) פַּאריצוֹל

חוקר, גיאוגראף ומפרש המקרא. נולד באוריגיון בפרובינצה בשנת רי"א (1451) ועזב את ארץ מולדתו בגיל צעיר, על מנת להתישב באיטליה. בשנת רכ"ט הוא נמצא במנטובה, ובשנת רל"ג בא לפירארה. כאן נשאר כל ימי חייו, למעלה מחמישים שנה, בתור אישיות מרכזית בעולם החכמה והמדע. בתקופתו הגיעה דוכסות פירארה תחת שלטון בני איסטה (Este) לשיא הצלחתה. ליד עושר עצום שהתרכז בעיר, קם כאן מרכז לתרבות הרינסאנסית, שאך מעטים היו כמותו באיטליה. וכשם שהעיר כולה היתה מלאה חכמים וסופרים ואמנים, כך היתה גם הקהילה היהודית מקום שבו התרכזו חכמים, משוררים ואנשי מחקר. בין כל אלה התבלטה ביחוד דמותו של ר' אברהם פאריצול.

פרסומו בתור חכם וחוקר בעולם היהודי מתחיל תכף עם בואו לפירארה. הגנו מוצאים אותו בקשרי מכתבים וידידות עם מיסיר ליאון ואליהו דילמידיגו, שנים מהמאורות הגדולים בין יהדי איטליה בסוף המאה החמש עשרה. בתקופת הרינסאנס שימש הדיאלוג או הויכוח בין החכמים אמצעי ראשי בקידום המחקר. האמצעי הטוב לקידום מחקר הדתות היה לכן הויכוח בין התיאולוגים. ומובן שויכוח זה היה משולל לגמרי את אופי הכפיה והשמד של הויכוחים הדתיים של ימי הבינים. ויכוחים כאלה התקיימו, בצד מפעלים תרבותיים דומים, בחצר בית איסטה, ובויכוחים אלה יצג ר' אברהם פאריצול את היהדות. פרי ספרותי של הויכוחים האלה הוא החיבור המקיף "מגן אברהם", שנמצא בכתבי יד, ומכיל ביסוס השקפות היהדות על הבריאה ועל נצחיות התורה ועל בעית המשיחיות. כן מתבלטות פה ושם נטיות אפולוגיטיות ביחס ליהודי התקופה, ובראש וראשונה הסבר בעית ההלואה בריבית, שהיתה אחת ההתעסקויות החשובות של יהודי איטליה בתקופה זו, והחלה לעורר אי שביעות רצון בין ההמונים. בהתאם לאופי האקדימי של ויכוח מכיל ה"מגן אברהם", בצד דברי התנגדות לנצרות, גם דברי התנגדות לאישלאם.

בשטח פרשנות המקרא נשארו מפאריצול שלשה חיבורים: פרוש קצר לתורה "פרחי

שושנים״ (בכתב יד) ופירושים לאיוב זקהלת. הפירוש לאיוב נדפס ב״מקראות גדולות״, ההוצאה הגדולה של התנ״ך שיצאה בויניציה בשנים רע״ז—רע״ט, והפירוש לקהלת נדפס לפני שנים מספר על ידי חברת מקיצי נרדמים. נראה, שבעיות תכלית חיי האדם משכו את לבו של פאריצול, עד שנפנה להתעסק בשני ספרי התנ״ך הדנים בהן.

אחרון ספריו של פאריצול הוא החיבור ״אגרת ארחות עולם״ (ויניציה, שמ״ז), שנתחבר על ידו סמוך לפטירתו והקנה לו פרסום רב ביותר. הספר הוא חיבור קוסמוגראפי וחשיבותו בזה, שהוא הראשון המעיד בעברית על הגילויים הגיאוגרפיים הגדולים של קולומבוס והספרדים והפורטוגיזים. ממנו איפוא שאבו הקוראים עברית את ראשית ידיעותיהם על העולם החדש. הספר דן בבעיות הגיאוגראפיה הפיזית ומוסר הסברים מפורטים להבנתן. ספר זה נדפס כמה פעמים ואף ניתרגם ללאטינית.

מלבד החיבורים העיקריים האלה כתב פאריצול עוד כמה חיבורים קטנים, ובהם עיבודים מהספרות הפילוסופית הקלאסית. בנוגע לכמה כתבים מפולגים החוקרים אם פאריצול הוא מחברם. שנת פטירתו אינה ידועה בדיוק. הוא נפטר בפירארה אחרי שנת רפ״ה (1525). ש.

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ יַעֲקֹב) צָמַח

מחכמי ירושלים מבית דינו של ר׳ משה גלאנטי, באמצע המאה החמישית לאלף השישי. ספר דרשותיו ״ברית אברהם״ שנשתבח בפי אזולאי לא נדפס. אחדות מתשובותיו ומקצת חידושיו הובאו בספרי בני דורו.

ר׳ אַבְרָהָם קִירִימִי

מחכמי ישראל הראשונים בחצי האי קרים, במחצית הראשונה של המאה השניה לאלף השישי. חיבר פירוש למקרא בשם ״שפת אמת״ (כ״י). בהקדמתו הוא אומר שחיבר את הפירוש בשנת ה״א קי״ח (1358) להפצרת תלמידו וידידו חזקיה בן אלחנן הנשיא איש קראי. בפירוש זה הוא מבאר את המקראות לפי פשוטן בדרך רציונלית. אף שהיה מכבד את רש״י מאד הוא נוטה מפירושו, שכן הוא מיצא שמפרש את המקראות על פי הדרש. לעומת זה הוא מסתמך הרבה על הראב״ע והרמב״ם. ביחוד הוא מרבה להביא את פירושיו של ר׳ שמריהו בר׳ אליהו האיקריטי מניגרופונטי, שאולי היה רבו. בפירושו הגן ר׳ אברהם קירימי על מסורת התורה שבעל פה נגד הקראות ועל כך היה נכבד ונערץ אצל יהודי קרים, שהיו מזכירים שמו בהזכרת נשמות ביחד עם שם ר׳ אברהם אבן עזרא.

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ אָלְכְּסַנְדֶר) מֶקְלֶן

מקובל אשכנזי בראשית האלף השישי. תלמידו של ר׳ אלעזר מגרמייזא בעל הרוקח. נדד לספרד ואולי היה שם תלמידו של המקובל ר׳ עזרא. הרשב״א בימי נעוריו ראהו בספרד והוא מספר עליו נפלאות: שהיה עומד בבית הכנסת במערב וקול יוצא כנגדו מן המזרח מעל גבי הארון שמניחין בו ספרי תורה ושואלין לו כל דבר והיה משיב

ואותו קול דורש מה שלא ידרוש כל חכם בישראל ואברהם זה היה אומר שאותו המדבר היה אליהו ז״ל (תשובות הרשב״א ח״א, סימן תקמ״ח). חיבר ספר „כתר שם טוב״ (אמשטרדם, תקי״ז), פירוש שם המפורש ושם הויה בקבלה עמוקה. יש מיחסים לו גם פירוש על תהלים, יהושע זשופטים, על פי הקבלה.

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ יואל) קַצֶנֶלֶנְבּוֹיגֶן אַשְׁכְּנַזִי

רב וראש ישיבה בלבוב בסוף המאה הרביעית לאלף השישי. נולד בניישטדט בשנת שכ״ט (1569), ולמד תורה מפי דודו ר׳ יצחק בר׳ משה קצנלנבויגן. בשנת שנ״ג נתקבל לרב ביאנוב הסמוכה ללבוב ומשם עלה לשמש ברבנות בלבוב והגליל בשנת שע״ד. על התמנותו לרבנות של לבוב מסופר כי הרב הקודם ר׳ משה חריף כשהכיר את מעלתו בתורה וויתר בעצמו על משרתו לטובת ר׳ אברהם. במשך עשרים ושלש שנים עמד בראש ישיבה והרביץ תורה ברבים והרבה רבנים נתחנכו בישיבתו. מלבד תשובות בספרי בני דורו לא נשאר מתורתו מאומה. נפטר ו׳ אייר שצ״ז (1637).

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ רְפָאֵל) רָוִיגוֹ

מקובל איטלקי במאה החמישית לאלף השישי. נולד במודינה ועלה לארץ ישראל. על ימי נעוריו לא ידוע הרבה. היה בן למשפחה אמידה ונמנה על חוג תלמידיו החשובים של ר׳ משה זכות, ראש המקובלים האיטלקיים בדורו. חברו היה רבה של ריג״ו ר׳ בנימין הכהן ויטאלה. בניגוד לחברו ר׳ בנימין הכהן לא שימש ר׳ אברהם רוויגו ברבנות. למחיתו דאגו אחיו, שניהלו את העסק המשותף לכולם. הוא עצמו ישב בקביעות במודינה ועסק בלימוד הקבלה. כרבים אחרים מן המקובלים באיטליה, נמשך ר׳ אברהם רוויגו אחר [illegible] בשנת תס״ב עלה לארץ ישראל בליוית בני משפחתו, תלמידיו וחסידיו, בקבוצה שמנתה עשרים וחמש נפשות. בירושלים יסד ר׳ אברהם רוויגו, כמנהג עשירי איטליה, „מדרש״ מיוחד, ואגף לפרנסתם של עשרת החכמים שלמדו בו בקביעות. לשם השגת האמצעים בשביל ה„מדרש״ נאלץ לצאת שלש פעמים לחוץ לארץ. גדלותו בחכמה הקבלה, קורות חייו המיוחדים במינם ודבר עליהו הנועזה לארץ ישראל, פרסומיתו בעולם היהודי. הוא נתקבל בכל מקום בואו, בתורכיה, גרמניה ואנגליה, בכבוד גדול. בשעת מסעו השלישי לאירופה, בשנת תע״ד (1714), נפטר במנטובה. עיקר תורתי של ר׳ אברהם רוויגו בקבלה כלול בספר „אשל אברהם״ (פיורדא, תס״א) לתלמידו דחשוב ביותר ר׳ מרדכי בר׳ יהודה ליב אשכנזי, שהוא „פירוש מאכרי זהר וסוד עשר בכירות ושאר ענייני קבלה וסודות שק בל מרבו הר׳ אברהם רוויגו״. לרגל זה גם קרא התלמיד את הספר על שם רבו „אשל אברהם״. כמו כן כתב ר׳ אברהם רוויגו הערות ופירושים לכתב יד מענין ביותר שנתגלה לפני שנים מספר, והמכיל את תאור חלומותיו ושיחותיו של ר׳ מרדכי אשכנזי עם „מגיד״, בביתו של ר׳ אברהם

במודינה. כן נתגלה ונתפרסם תאור מפורט של עלית ר׳ אברהם וקבוצתו, כתוב בידי אחד המשתתפים בעליה, ר׳ מרדכי דלאטש (De Lattes). ש.

ר׳ אַבְרָהָם רוֹזַאנִיס

מחכמי קושטא בראשית המאה החמישית לאלף השישי. תלמידו של ר׳ יום טוב צהלון וחמיו של ר׳ יהודה רוזאניס, בעל ספר „משנה למלך" על הרמב״ם. כמה מהערותיו על הרמב״ם נכנסו לספרו של חתנו. חיבר הגהות על כמה ספרים בגליונות ספריו ותאבדו. כפי עדות אזולאי כתב השגות על ספר „גדולי תרומה" לר׳ עזריה פיגו ועל ספרים אחרים.

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ יִצְחָק) מֶרְמוֹן סְפָרַד

מקובל חשוב שחי בעיר גרנדה (=רמת ספרד) במאה השניה לאלף השישי. ממאורעות חייו לא ידוע מאומה. מיוחס לו ספר „ברית מנוחה" (אמשטרדם, ת״ח) שהוא אחד מספרי המופת של הקבלה, הדן בבאור השמות הקדושים, צרופיהם ודרכי נקודם. תוכן הספר הוא קשה וסתום ורמזיו וסמליו שונים מאלה הנזכרים בשאר ספרי קבלה. ר׳ משה קורדובירו (הרמ״ק) אומר עליו בספרו פרדס רמונים ש„בודאי הוא דברי קבלה מפה אל פה או מפי מלאך, שאינם דברים מושגים ברוב עיון ודקות השכל רק השגה נפלאה ברוח הקדש".

בספרו הוא מזכיר עוד שנים מחבוריו שלא הגיעו אלינו, והם „מגלה התעלומות" ו„ספר הגבורה". 9

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ יִשְׂרָאֵל יְחִיאֵל הַכֹּהֵן) רַפָּאפוֹרְט (שָׁרְנְצִיל)

מגדולי חכמי לבוב במחצית השניה של המאה הרביעית ובתחלת המאה החמישית לאלף הששי. בן למשפחה מיוחסת בלבוב שהקימה הרבה רבנים ופרנסים. חתנו של ר׳ מרדכי שרנציל. נולד בלבוב בשנת בשנת שמ״ד (1584). היה תלמידו של ר׳ ולק כהן, בעל ספר מאירת עינים (הסמ״ע). היה עשיר מאוד ולא נזקק לכהן ברבנות אלא עמד בראש ישיבה גדולה והרבה פיזר מהגנו לצרכי תלמידי ישיבתו. כן היה פרנס בועד ארבע ארצות ונשיא וגבאי לכספי צדקה בשביל עניי ארץ ישראל ונקרא בתואר „מרא דארעא דישראל". למעלה מארבעים ושתים שנה עמד בראש ישיבתו והרביץ תורה בישראל. בני דורו הפליגו בשבחו ובשבח מדותיו התרומיות „זיו קלסתר פניו היה כפני לבנה" „היה עניו וחסיד כהלל". נפטר י״ח סיון תי״א (1651). ספרו „איתן האזרחי" (אוסטרהא, תנ״ו) כולל שני חלקים. החלק הראשון הוא תשובות, שנשא ונתן עם חכמי דורו, ביניהם בעל התוספות יום טוב. והחלק השני דרשות לפרשיות התורה, שדרש בהזדמנויות שונות, ביניהם הספדים על כמה מגדולי דורו. חיבר עוד כמה ספרים שלא נדפסו.

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ יִצְחָק) שָׁלוֹם

חכם בפילוסופיה ובמדעים. חי בקטלוניה שבספרד בדור שלפני הגרוש. בספרו „נתת שלום" (קונשטנטינא, רצ״ח) הדן בי״ג

מאמרים „בחכמות לימודיות, טבעיות ואלקיות ועל חכמת הקבלה וחדוש העולם ונפלאות הנביאים והצלחת האדם" וכו׳ וכו׳ — מגלה המחבר בקיאות בפילוסופיה היונית והערבית וכן הוא שלים גם בכמה מענפי המדע. ידועים גם תרגומיו לכמה חיבורים בפילוסופיה ומדעים שעודם טמונים בכ״י. אם כי ר׳ אברהם היה מדורשי החכמות, ובמתביו היה נלחם בחריפות נגד המתנגדים לדרישת החכמה, עמד איתן על בסיס המסורת היה נוהה אף אחר הקבלה. בגלל זאת היה הספר „נוה שלום" חביב בשעתו ותמהר״ל מפראג השתמש בו הרבה וציטט ממנו כמה פעמים בכתביו.

מקורותיו לא ידוע כמעט מאומה. לפי דעה אחת נפטר בשנת הגירוש רנ״ב (1942).

ר׳ אַבְרָהָם בר׳ שְׁלֹמֹה

מחכמי תימן במאה השניה לאלף השישי (מסביב לשנת 1400). חיבר פירוש עברי־ערבי לתנ״ך, הידוע בשם „מדרש אלציאני", ממנו נשתמר בכתב יד החלק לנביאים ראשונים. השתמש במקורות מדרשיים עתיקים שלא הגיעו לידינו. מרבה הוא בהשואות לשוניות בשפות עברית־ארמית־ערבית. כן הובאו בספר זה ידיעות מעניינות על החיים במזרח, בעיקר אצל היהודים והערבים. הספר נכתב מסביב לשנת ה״א קפ״ב (1422). ר.

ר׳ אַבְרָהָם שְׁמוּאֵל (בר׳ יִצְחָק) בַּכְרָךְ

רב ומחבר באשכנז במאה הרביעית לאלף השישי. נולד בבומסלא שעל יד פראג בשנת של״ה (1575). קיבל תורה מפי המהר״ל מפראג ונשא לאשה את נכדתו. שימש ברבנות בכמה קהלות באשכנז ולאחרונה בווירמייזא ובגירוש וירמייזא בשנת שע״ה היה גם הוא בין הגולים ולא יכול לשאת תלאות הדרך ונפטר בהיותו רק בן ארבעים שנה, בכ״ז אייר שע״ה (1615).

נכדו ר׳ יאיר חיים בכרך בספרו „חוות יאיר" מפליג בשבח אבי אביו, תורתו וחכמתו. הוא מספר כי מלבד גדולתו בתורה היה גם בעל ידיעות מרובות במדעים, ביחוד בחכמת התכונה, וחיבר ביאורים להלכות קידוש החודש לרמב״ם ולספר „צורת הארץ" לר׳ אברהם בר׳ חייא הנשיא, אלא שרוב כתביו נאבדו. מכל חבוריו נדפס רק חלק מתשובותיו, יחד עם תשובות בנו ר׳ משה שמעון בכרך, בספר „חוט השני" (פפד״מ, תל״ט). ראוי להזכיר גם את אשתו הרבנית מרת חוה, בת בתו של המהר״ל מפראג, שהיתה מפורסמת בדורה בתורתה ובצדקתה. לפי עדות נכדה הנ״ל, שקראו שם ספרו „חוות יאיר" על שמה, היתה בקיאה בספרות הרבנית עד כי פעמים רבות כשנתחבטו גדולי הדור בשאלה קשה באו לשאול ממנה. היא האריכת שלשים ושש שנה אחרי מות בעלה ונפטרה בדרכה לארץ ישראל בעיר סופיה, בשנת תי״א (1651).

ר׳ אַבְרָהָם בר׳ שְׁמוּאֵל מִשְׁפִּירָא

חכם תלמודי, פוסק ופייטן במחצית הראשונה של המאה העשירית לאלף

החמישי. אחיו של ר׳ יהודה החסיד. עמד בקשרים עם גדולי דורו. ר׳ אליעזר בר׳ נתן (הראב״ן) שיבחו וכתב לו בכבוד שהוא מודה לה׳ „שהזריח שמשך בדור יתום כזה״. דבריו מובאים בספר אמרכל, בהגהות מיימוניות, ברוקח, בספר האסופות ועוד. בשנת תתק״ל (1170) לערך היה רב בשפירא.

בפיוטיו ניתן ביטוי לסבל ישראל בגזירות מסעי הצלב.

במותו קונן עליו ר׳ שמחה: „נפשי עגומה, ושפתי אטומה, ואין בידי להשיב מה, כי נפרדה חבילה, ואין דעתי צלולה, כי נפלה עטרת זהב גדולה, מורי הקדוש רבינו אברהם״. ה.

ר׳ אַבְרָהָם (בר׳ דָּוִד) מְשַׁעַר אַרְיֵה

מהכמי איטליה במאה הרביעית לאלף הששי. נולד במנטובה בשנת ש״ב (1542) למשפחת פּוֹרטַלְיאוֹנה (=שער אריה). למד תורה מפי ר׳ יעקב פאנו בבולוניה וביחוד אצל ר׳ אברהם פרוינצאלי. זה האחרון לימדו תלמוד ולשון לטינית וגם חכמת ההגיון. אח״כ למד באוניברסיטת פאויה פילוסופיה ורפואה ונסמך שם בשנת שכ״ג (1563). מהרה נתפרסם שמו כרופא מומחה ונעשה רופאם הפרטי של דוכסים מפורסמים. לבקשת אחד הדוכסים כתב שני חבורים בענייני רפואה בלטינית ואחד מהם הדן בשמוש בזהב לצרכי רפואה נדפס (וינציה, 1584). מן האפיפיור גריגור XIV קיבל ר׳ אברהם רשיון מיוחד לרפא חולים נוצרים. בסוף ימיו הוציא את ספרו הגדול „שלטי הגבורים״ (מנטובה, שע״ב) הדן „על צורת הבית ותבנית שמונה בגדים וכל אבני החשן וסגולתם ועבודת הלויים וכל עניני השיר והמוסיקה וכל כלי זמר וצורתם. ומונה ל״ו כלי זמר שידע דוד המלך ע״ה וכל עניני הקרבנות וטבעי החיות והעופות והבהמות. ועל עניני הלשונות ומערכת מלחמות וטכסיסיהן וכל כליהן״ וכו׳ וכו׳. נפטר בכ״ט תמוז שנת שע״ב (1612).

ר׳ אַהֲרן (בר׳ גֵּרְשׁוֹן) אַבּוּ אל רַבִּי

מלומד ומחבר כמה ספרים במאה השניה לאלף הששי (מסביב לשנת 1400). נולד בקטַניה אשר בסיציליה במשפחת חכמים. אביו ר׳ גרשון היה בעל ידיעות מרובות באסטרונומיה, ואף ארבעת אחיו היו תלמידי חכמים. ר׳ אהרן למד תורה בישיבת טרויס (Treviso) שבצפון איטליה וכן עסק הרבה במדעים. כמה שנים היה נודד בארצות הקדם וביקר במצרים, א״י, סוריה, טורקיה והגיע עד קרים. במסעותיו אלה הרבה להתווכח עם בעלי אמונות שונות והיה מגן על היהדות המסורתית בפני הקראים, המושלימים והנוצרים. בבקורו ברומי עמד לפני האפיפיור ונשאל ממנו בענייני תורה והפיק רצון בתשובותיו. מכל ספריו שחיבר לא הגיע לידינו אלא פירושו לרש״י על התורה, שנדפס בקובץ ביחד עם פירושים שונים בשם „קניזל״ (קושטא, חש״ד). בספרו זה הוא מתגלה כבעל רוח נמרצה ועצמיות בולטת, שכן הוא מביע דעותיו ללא חת ואינו נושא פני איש. יש והוא חולק על כל הקדמונים ואף מבקר בחריפות את

רש"י, רמב"ן ואחרים. כחכמים אחרים בימי הבינים היה אף הוא נוהה אחרי האצטגנינות שקיבלה מפי אביו. בספרו זה הוא מזכיר שמות כמה מספריו שלא הגיעו אלינו, כגון „ספר המיישיר", בדקדוק הלשון; „פרח האלהות" ו„נזר הקדש" במחקר האמונה, ועוד. ביחוד ראוי להזכר ספרו „מטה אהרן", שבו הוא מגן על אמונת ישראל ומסרת חז"ל נגד הקראים והדתות האחרות. ספר זה הוא פרי ויכוחיו הרבים בענייני אמונות ודעות.

ר' אַהֲרֹן בר' אֶלְיֶעֶזֶר

מגדולי חכמי אשכנז בראשית האלף השישי (סמוך לשנת 1240). היה חברו של ר' אביגדור בר' אליהו הכהן מווינא, שעמו עמד בקשר שאלות ותשובות. אם כי מאומה לא ידוע מתורתו וממאורעותיו אין ספק שהיה מראשי החכמים בדורו. חבריו ותלמידיו העריצוהו מאד. ר' אביגדור קורא לו „מופת הדור". ר' מאיר מרוטנבורג מודיע על פסק אחד „שכבר נפתח בגדולים, בבית דין הגדול של ר' אהרן". ור' יצחק בר' משה מווינא, בעל ה„אור זרוע", מעיד: „בימינו הדבר תלוי מאוד במורינו הר' אהרן, כי רק הוא לבדו נשאר בדור, כי יש בו תורה וקנה וגדולה, וראוי הוא לקנאות לכבוד הצור ולכבוד תורתו וכולנו נחתום אחריו" (אור זרוע ח"א, עמ' 206).

ר' אַהֲרֹן (בר' מֹשֶׁה) אַלְפַנְדָארִי

מחכמי אזמיר בסוף המאה החמישית וראשית המאה השישית לאלף השישי. עלה בזקנותו לא"י ונפטר בחברון בשנת תקל"ד (1774). אזולאי מספר שזכה להכירו בעלותו לעה"ק חברון ונהנה מזיו אור תורתו וקדושתו. מפיו שמע שהיה מתייחס לשבט יהודה, ממשפחת בצלאל. היה תלמידו של ר' בנימין הלוי והרבה מתורת רבו הביא בספריו. ספרו „יד אהרן" הוא מאסף מדעות הפוסקים בסדר הטורים, על דרך הספר „כנסת הגדולה" לר' חיים בנבנשתי. חלק ראשון הדפיס באזמיר (שנת תצ"ה) וחלק שני יצא אחרי מותו. כן חיבר ספר חידושים על הרמב"ם בשם „מרכבת המשנה" (אזמיר, תק"כ), ולא נדפס ממנו אלא חלק אחד בלבד, וכפי עדות אזולאי חיבר ספרו על כל חלקי הרמב"ם ועל כל יורה דעה וקצת על חושן משפט ונשרף הכל.

ר' אַהֲרֹן בֶּרֶכְיָה (בר' מֹשֶׁה) מִמּוֹדֵינָא

חסיד ומקובל מחכמי איטליה במאה הרביעית לאלף השישי. תלמידם של ר' הלל ממודינא ור' מנחם עזריה מפאנו. חיבר כמה ספרי מוסר ברוח הקבלה, שאחדים מהם נתפרסמו עוד בחייו, ויותר מהם הניח אחריו בכתב יד. חסידותו המופלגת נשקפת מספריו, אשר ברובם הם דנים בענייני תפילות והתחנונים. ספרו „מעירי שחר" (מנטובה, שפ"ד) כולל תפלות וכוונות לשומרים לבקר, חברה שהיתה נוהגת לקום באשמורת הבקר להתחנן לפני יוצרה בתהלות ותשבחות. ביחוד נתפרסם ספרו השני של ר' אהרן ברכיה, שקרא לו „מעבר יבק" (מנטובה, שפ"ו, ואח"כ במהדורות שונות), העוסק בצנין הנהגת אחזלה לפני פטירתו, סדר

הוידויים, הנהגות בשעת יציאת נשמה, ענייני הקבורה ושבוע האבל. ספר זה נעשה מעין ספר שימושי המדריך את האדם ביציאתו מן העולם. כמה שנים אחר מותו הופיע בדפוס ספרו „מעיל צדקה", מצורף עם ספרו „בגדי קדש", שעניינם למוד ותפלות ועבודת ה׳ (מנטובה, תקכ״ז). כמה ספרים הניח אחריו בכ״י, שרובם עוסקים בענייני קבלה, ביניהם פירוש על ספר „תיקוני הזהר", וחבור גדול בקבלה על פי גודי האר״י בארבעה חלקים, שראה אותו אזולאי במודינא בכ״י אצל בני משפחתו, ונמצא היום בכ״י בספריות שונות. בין חבוריו נמצא גם אחד בהלכה, הוא ספר כללי השמועות וההלכות מהרי״ף מסכת תענית ושבת (כ״י).

בגלל חסידותו המופלגת הרבו לספר עליו נפלאות. אזולאי מוסר מפי השמועה שהיה לו מגיד (מעין מלאך שמסר לו סודות וגילה לו עתידות). נפטר בכ״ו תמוז שצ״ט (1639).

ר׳ אַהֲרֹן זֶלִיג (בר׳ מֹשֶׁה) מְזוֹלְקְוָא

מקובל חשוב בסוף המאה הרביעית לאלף הששי. אביו ר׳ משה היה ראש קהלת בריסק דליטא, ואחיו ר׳ שמואל היה פרנס בועד ארבע ארצות. חיבר ספר „עמודי שבע" (קראקא, שצ״ה), המכיל פירושים, הגהות, השלמות וחילופי גירסאות לזוהר, זוהר חדש ותיקוני זוהר, על פי ספרי המקובלים ר׳ מאיר ן׳ גבאי, ר׳ משה קורדובירו, ר׳ יהודה החייט, ר׳ מנחם ריקאנטי, ר׳ אליהו די וידאש, ר׳ שעפטיל הורוויץ ואחרים. נפטר בזולקוא בשנת ת״ג (1603).

ר׳ אַהֲרֹן (בר׳ אַבְרָהָם) אִבֶּן חַיִּים

מחכמי מרוקו במאה הרביעית לאלף השישי. נולד בפאס סמוך לשנת ש״ך (1560). למד תורה מפי אביו שהיה מדייני העיר ואצל ר׳ יוסף אלמושניט. היה מחברי בית דינו של ר׳ וידאל הצרפתי ונמנה בין גדולי החכמים שבעירו החתומים סמוך לשנת ש״ס על „תקנות פאס". ר׳ אהרן חיבר פירוש גדול על הספרא בשם „קרבן אהרן" (וינציה, שס״ט); פירוש על י״ג מדות בשם „מדות אהרן"; פירוש על נביאים ראשונים בשם „לב אהרן" (שם). בשנת שס״ו עזב את עיר מולדתו וסבב בארצות חקדם. תחלה שהה במצרים כשנתיים והרביץ בה תורה, אח״כ ביקר בשאלוניקי וקושטא ולאחרונה הגיע לוינציה והדפיס בה את ספריו הנ״ל. ואף תרביץ שם תורה שנים מספר. בסוף ימיו עלה לא״י ונפטר בירושלים. מלבד הספרים המנויים חיבר עוד כמה ספרים שנשארו אחריו בכתב־יד

ר׳ אַהֲרֹן אִבֶּן חַיִּים (השני)

נכדו של בעל הערך הקודם. רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי. נולד בחברון סמוך לשנת ש״צ (1630). שימש זמן מה דיין בקהלה זו ומכאן נתקבל לדיין באזמיר ונפטר בה ברעש שהיה בי״ב תמוז תמ״ח (1688). השאיר אחריו הרבה חיבורים בכתב יד, ביניהם פירוש לספר „עין יעקב". הרבה מתשובותיו מפוזרים בקבצי תשובותיהם של בני דורו.

בא.

ר' אַהֲרֹן (בר' שְׁלֹמֹה) ן' חָסוֹן

מחכמי שאלוניקי במאה הרביעית לאלף השישי. בנו של ר' שלמה ן' חסון, שהיה בר פלוגתיה של ר' יוסף בן לב (מהריב"ל). ר' אהרן עמד בראש ישיבתו של דון דוד ן' יחיא בשאלוניקי, ולפי עדות קונפורטי ב"קורא הדורות", "היה רב מובהק ופסקן גדול וכתב פסקים רבים, אלא שלא נדפסו. ויש קצת פסקים ממנו מפוזרים בספרי הפוסקים האחרונים. הרביץ תורה הרבה והעמיד תלמידים רבים, גדולים בחכמה וטובים במעשים טובים". נפטר אחרי שנת שע"ב (1612).

ר' אַהֲרֹן מִטְרַאנִי

מגדולי חכמי ההלכה באדרינופולי במאה השלישית. מכונה ר' אהרן "בעל התוספות" בגלל הבנתו העמוקה בתלמוד, כאחד מבעלי התוספות. בא מעיר טראני שבדרום איטליה לאדרינופולי בשנת רנ"ז (1497). היה תלמיד חבר לר' יוסף פאסי, וחברו של מרן ר' יוסף קארו. בישיבתו באדרינופולי למד אצלו בן אחיו, הוא ר' משה מטראני (המבי"ט). כמה מהוראותיו הובאו בחיבורי ר' יוסף קארו.

ר' אַהֲרֹן הַכֹּהֵן (בר' יַעֲקֹב) מִלּוּנִיל

מגדולי הפוסקים במאה הראשונה לאלף השישי. יליד דרום צרפת (פרובינצה). היה מן המגורשים בגרוש הכללי של יהודי צרפת בשנת ה"א ס"ו (1306). התיישב באי מיורקה שבים התיכון, סמוך לחוף ספרד. חיבר את הספר הגדול "ארחות חיים" (ח"א נדפס בפירנצי, שנת תק"י; וח"ב בברלין, שנת תרס"ב). בן למשפחת רבנים ותלמידי חכמים מובהקים. אבי זקנו ר' יצחק הכהן היה מתלמידי הראב"ד וחיבר פירוש על הירושלמי (הקדמת המאירי לאבות), ואבי אביו ר' דוד בר' יצחק הכהן היה אף הוא חכם תלמודי חשוב וחיבר ספר בהלכות טריפות (ארחות חיים ח"ב, עמ' 420). מקום מגורי אבותיו היה בעיר נרבונא, ולפי דעה אחת היה אף ר' אהרן עצמו בן העיר נרבונא (ולא לוניל). בזמן הגירוש היה ר' אהרן כבר תלמיד חכם מובהק והיו פונים אליו בשאלות בדבר הלכה. אולם בהיותו נודד למצוא מנוח לכף רגלו, מרוחק מחבריו החכמים ומחוסר ספרים, היה כמה פעמים בא במבוכה כאשר נשאל בדבר הלכה. בהקדמתו לספרו הוא אומר: נדדתי ממעוני אל ארץ מאפליה ארץ עיפתה וציה היה מלוני צלמות ולא סדרים, יושבי על מדין בחדרים, ולא מורה צדק ולא תבואה לזרות ולהבר מתוך עמקה של הלכה הוראה. ובעת אצטרך לדעת הלכה למעשה או ישאלוני משפטי צדק אבדה עצה מכהן, לא אוכל להשיב על לאו לאו ועל הן הן. נאלמתי דומיה שמתי יד לפה". על כן החליט לחבר את ספרו "ארחות חיים", המקיף את מרבית ענייני ההלכה הנוהגת בזמן הזה שיוכל להורות מפיו. בשעתו מילא ספר זה את הצורך בספר הלכה שימושי, מעין "שולחן ערוך". המחבר אינו מתגדר במקוריותו ואינו מראה כוחו בהכרעת ההלכה בין הפוסקים החולקים, או בהמצאת דינים חדשים, אלא בסדור החומר ההלכי הידוע והמקובל בסדר נאות ושימושי. ברוב ענוותנותו רואה המחבר את תפקידו כמלקט

דברי הגדולים בלבד. הוא מתוודה "שאין במלאכה הזאת שום שררה ומקום להתגדל ונטילת עטרה, אלא מלאכת הלבלר מעתיק מגלת ספר" (הקדמה לח"א). ואמנם בדרך כלל שואב המחבר את החומר ההלכי מספר משנה תורה להרמב"ם ומספר מצות קטן עם הגהות ר' פרץ ומספרי הרשב"א ותשובותיו וכן מחיבורים אחרים, שהוא מזכירם בשם, ואף על פי כן יש לספר זה חשיבות מרובה בטיב בחירתו ובסדרו הנאה. החלק הראשון עוסק בענייני תפילה, שבת ומועדים, מעין טור אורח חיים; והחלק השני בדיני אישות ואיסור והיתר, מעין טור אבן העזר ויורה דעה. לדיני ממונות הקדיש מחברנו רק תשומת לב מעטה. בהרבה מקומות הוא מוסר את מנהגי נרבונא ושאר קהלות צרפת הדרומית. עם הופעת ספר ארבעה טורים לר' יעקב בן הרא"ש נדחה ספר ארחות חיים לקרן זוית, ואף על פי כן לא מעטים הפוסקים שהביאוהו וסמכו על דבריו, ביחוד הרבה להשתמש בו ר' יוסף קארו, אשר בספרו בית יוסף הביאו יותר משלש מאות פעמים והרבה הלכות בשולחן ערוך קבע על פיו.

גמר חיבורו של הספר היה באי מיורקה, במחיצתו של החכם ר' שם טוב פלכו, וכמה דברים הביא ר' אהרן בספרו בשמו של חכם זה. ספר "כלבו" הנהו קיצור מספר "ארחות חיים", שהשמיט את המשא ומתן ושמות החכמים וערך את הספר בסדר הפוך, בהוספות והשמטות, ואעפי"כ רובו המכריע של ספר "כלבו" נמצא ב"ארחות חיים". עורך ה"כלבו" היה לפי מסורת אחת ר' שמריה בר' יזמחה, ולפי מסורת אחרת ר' יוסף בר' טוביה. אולם לפי דעה אחת תנהו ספר "כלבו" מהדורא ראשונה של ספר "ארחות חיים" ור' אהרן עצמו כתבו בימי נעוריו. בעוד שספר "ארחות חיים" היה מונח מאות שנים בכתב יד היה ספר "כלבו" ספר מפורסם, שיצא בדפוס בהרבה מהדורות.

ר' אַהֲרֹן הַלֵּוִי (הרא"ה)

מגדולי חכמי התורה בספרד במאה הראשונה לאלף הששי. יליד העיר ברצלונה. בן למשפחה מיוחסת "מזרע נשיאים", דור חמישי לר' זרחיה הלוי בעל המאור (הרז"ה). הוא חותם שמו: אהרן בר' יוסף בר' בנבנשתי בר' יוסף בר' זרחיה. מצד אמו נתיחס למשפחת ר' אשר בר' משולם (הרא"ש מלוניל). היה חברו בן עירו של הרשב"א. שניהם היו תלמידיו המובהקים של הרמב"ן ושניהם הרביצו תורה בברצלונה והעמידו תלמידים הרבה. יש ושניהם השיבו תשובה הלכית ביחד ושניהם חתמו על אותה תשובה ואף תלמידים משותפים היו להם. ר' יום טוב בר' אברהם אשבילי (הריטב"א) תלמיד הרשב"א היה גם תלמידו המובהק של הרא"ה. מלבד הרמב"ן, רבו המובהק, קיבל תורה גם מפי אחיו הקשיש, ר' פינחס הלוי, ומפי מורים אחרים. ממאורעות חייו ידוע רק מעט. שנת לידתו אינה ידועה וכן אין לקבוע בדיוק את שנת מותו. לפי היוחסין נפטר הרא"ה בטוליטולה בשנת נ"ג לאלף הששי (1293). אולם כפי שיוצא ממקורות אחרים בא הרא"ה לטוליטולא בשנת ה"א מ"ו (1286) ושימש בה ברבנות

רק זמן קצר וחזר לברצלונה עירו. אחר כך הלך כנראה לדרום צרפת (פרובינצה) לעיר מונטפלייר, ובשנת ה״א ס׳ (1300) עוד היה בחיים והרביץ בה תורה (הקדמת המאירי לאבות).

הרא״ה חיבר ספרים רבים. מחידושיו לתלמוד שחיבר על רוב הש״ס הגיעו לידינו רק חידושיו למסכת כתובות (פראג, תפ״ב) ולמסכת ביצה (בספר ״מראה האופנים״ לר׳ יעקב פייתוסי, ליוורנו, תק״ע). כן חיבר פירוש על הלכות הרי״ף, אשר כתבו לבקשת בן אחיו ר׳ יהושע בר׳ פינחס, שהיה כנראה אחד הנכבדים, אשר מחמת טרדותיו המרובות לא היה פנוי לעיון התלמוד. אף מפירוש זה לא הגיע לידינו אלא לשתי מסכתות: ברכות ותענית (״פקדת הלוים״ מאינץ, תרל״ד). בהקדמה לספרו זה הוא מספר שחיבר גם פירוש קצר לתלמוד, שתפס בו רק את שיטת ההלכה והשמיט את כל השקלא וטריא, וקרא לו ״נזר הקדש״, אבל ספר זה נעלמו עקבותיו לגמרי. מפסקי הלכותיו נשרדו רק כללי יין נסך שלו, שנדפסו יחד עם ספר ״עבודת הקדש״ להרשב״א (וינציה, שס״ב). לעת זקנתו נתפרסם ספרו של הרשב״א ״תורת הבית״, הדן בהלכות איסור והיתר. הרא״ה כתב הערות בקורת לספר זה וקרא להשגותיו אלה ״בדק הבית״ (נדפס בוינציה, שס״ח). בהשגות אלה בכל חיבוריו מתבלטות עצמיותו ומקוריותו של הרא״ה, שאין הוא נגרר אחר דעת חכמים קדמונים, אלא שוקל כל דעה במאזני העיון והבקרת. אם כי השגותיו נכתבו ברוח ענוה וסבלנות עוררו מורת רוח אצל הרשב״א, שמיהר להשיב עליהן תשובה חריפה שקרא לה ״משמרת הבית״. תשובה זו יצאה בעילום שם ומחברה מופיע כחכם שלישי המקנא קנאת הרשב״א. אולם בתשובותיו הודה הרשב״א שהוא עצמו כתב את ״משמרת הבית״.

בטעות נתיחס לרא״ה, ספר ה״חינוך״ המסודר על תרי״ג מצוות ומבאר את המצוות שבכל פרשה ופרשה, שרשיהן, טעמיהן וההלכות הקשורות בהן. על מטרת הספר כותב המחבר בהקדמתו שחיברו כדי ״לעורר לב הנער בני והילדים חביריו בכל שבוע ושבוע אחר שילמדו את הסדר בחשבון המצוות״. ספר זה שנתחבב מאוד באומה וזכה להרבה מהדורות, ואף תורגם ללטינית, ספרדית וצרפתית, נתחבר על ידי בן דורו של הרא״ה, וגם מחברו היה לוי וחי בעיר ברצלונה. אלא שאין אנו יודעים את שמו, כי בהקדמה הוא מכנה עצמו ״איש יהודי מבית לוי ברצלוני״. מתוך כך באו רבים לשער שהרא״ה הוא בעל ספר ה״חינוך״, אבל כבר הוכח באופן ברור למדי שהספר הזה לא יצא מעטו של הרא״ה. ואף ההשערה שמחבר ספר ה״חינוך״ היה חכם אחר בשם אהרן, ושהיו שני חכמים בשם אהרן הלוי ברצלוני, אף השערה זו אין לה על מה שתסמוך.

ר׳ אַהֲרֹן (בר׳ יִצְחָק) לַפַּפָּא

מגדולי חכמי ההלכה בטורקיה בראשית המאה החמישית לאלף הששי. יליד העיר מגנסיה בטורקיה. היה תלמידם של ר׳ אברהם מוטאל בישיבת שאלוניקי ושל ר׳ יוסף מטראני (מהרי״ט) בקושטא. חתנו של

ר' שלמה אלגאזי. לעת זקנתו נתקבל לדיין בעיר אזמיר, שם עמד במחלוקת עם ר' חיים בנבנשתי בעל ספר כנסת הגדולה. כחותנו היה גם הוא ממתנגדי שבתי צבי, ולכן הורד מכהונתו בפקודת שבתי צבי והוכרח לברוח מאזמיר מפני חמת ההמון מאמיני ש"צ. בין חבוריו הרבים מפורסם ספר תשובותיו בשם "בני אהרן" (אזמיר, תל"ד), שנשא ונתן בו עם כמה מגדולי דורו. מחבוריו שהשאיר אחריו בכתב יד ראוי להזכיר את פירושו לספרו של רבינו ירוחם, וביחוד את שיטותיו על כמה מסכתות התלמוד, המקובצות מחיבורי גדולי הראשונים, על דרך הספר "שיטה מקובצת" לר' בצלאל אשכנזי. אוזלאי מספר שראה שיטות אלה בכ"י בעיר אזמיר, ואף מסר ששמע כי השיטה מקובצת לבבא בתרא אינה לר' בצלאל אלא לר' אהרן לספא, דבר המוטל בספק גדול.

ר' אַהֲרֹן בר' מְשֻׁלָּם מִלוּנִיל

מגדולי חכמי עיר לוניל בצרפת הדרומית (פרובינצה), במאה העשירית לאלף החמישי. נפטר בשנת ד"א תתק"ע (1210). בנו של ר' משלם בר' יעקב מלוניל, שהיה רבו של הראב"ד בעל ההשגות. ר' אהרן היה חברו של הראב"ד, ועמד עמו בקשרי חליפת מכתבים ותשובות. בבוא ר' בנימין מטודילא ללוניל עירו (סמוך לשנת ד"א תתקכ"ה, 1165) מצא בה את רבינו משולם וחמשת בניו, שהוא מתארם כחכמים גדולים ועשירים. אם כי לא השאיר אחריו ספרים בהלכה היה מגדולי התורה בדורו וכמה פוסקים מביאים דברי תורה מפיו. מלבד גדולתו בתורה היה גדול גם בחכמה ובמדעים שונים. ביחוד הצטיין בידיעת התכונה וחשבונות העיבור, עד שר' יהודה אבן תיבון מצוה לר' שמואל בנו ללמוד חכמת העיבור מפי ר' אהרן. ואמנם נשאר ממנו חיבור קטן שחיברו שש שנים לפני פטירתו בענין התאריך הנוצרי, אם הוא בהתאם לקבלת רבותינו. בחיבור זה הוא מביא מלבד דעת חכמי ישראל גם דעתם של "חכמי הגוים אנשי המחקר".

ר' אהרן יצא להגן על כבוד הרמב"ם וספריו במלחמת התרבות שנתעוררה אחרי פטירת הרמב"ם. עמד בחליפת אגרות פולמוס מליציות עם הנשיא ר' מאיר בר' טודרוס הלוי אבולעפיא מטולידא (הרמ"ה). על אגרת תלונתו ששלח ר' מאיר הלוי לר' אהרן, שבה דיבר בחריפות נגד הרמב"ם וספר משנה תורה שלו השיב ר' אהרן באגרת מליצית שבה הוא מוכיחו קשות על שערב לבו לדבר תועה על הרמב"ם, והוא מפליג מאוד בשבח הרמב"ם ובשבח ספריו "כי אמנם מימות רבינא ורב אשי לא קם עוד בישראל כמשה... כי לא שמענו באזנינו ולא ספרו לנו אבותינו על ספר אשר חובר אחרי חבור הגמרא כחבור משנה תורה... וכמותו לא היה לפניו נשיא ורב ממזרח וממערב"... על תוכחה זו השיב הרמ"ה באגרת ערוכה לכל חכמי צרפת, שבה הוא מבקשם להכריע בינו לבין חכמי עיר לוניל, ובראשם ר' אהרן בר' משולם, שהוא מדבר עליו בכבוד רב וקורא לו: "איש אמונות ורב תבונות, גן התעודות וארון העדות, איש תמים ורודף שלמים, החכם הגדול ר' אהרן בן החכם הגדול

ר' משולם נ"ע". יש מכנים את ר' אהרן באתאר "תכהן", אבל לפי הנראה לא היה כהן, וטעו בדבר מתוך שהחליפוהו בר' אהרן הכהן מלוניל, בעל ספר "ארחות חיים", שחי יותר ממאה שנה אחריו.

ר' אַהֲרֹן (בר' שְׁלֹמֹה) עֲמָרִיךְ, (ד"ר גוֹמְפֶּרְץ)

מראשוני משכילי היהודים בגרמניה. בן למשפחה מפורסמת. נולד בברלין בשנת תפ"ד (1724). קיבל חינוך תורני ועסק הרבה במדעי הטבע ובפילוסופיה. התפרסם כרופא מומחה והתרועע הרבה עם גדולי המשכילים בגרמניה וצרפת. היה רבו של מנדלסון. חיבר ספר "מגלה סוד" על פירוש אבן עזרא לחמש מגילות ונספח לו "מאמר המדע" בגדרי החכמות (המבורג, תקכ"ה). על מאמר זה קרא מנדלסון: "ואתה הקורא אם כלתה נפשך לדעת גדר כל חכמה וענינה, כפי מה שהוסיפו אחרוני החכמים, לך נא אל מאמר המדע אשר חברו החכם הכולל הרופא מר"ה אהרן עמריך ודעת לנפשך ינעם". נפטר בשנת תקכ"ט (1769).

ר' אַהֲרֹן עַפְיָא

רופא, פילוסוף ובקי בלשונות בשלוניקי בראשית המאה הרביעית לאלף השישי. היה חברו של ר' דניאל בן פרחיה הכהן, ועזר לר' משה אלמושנינו בתרגומיו מלועזית ("בית אלהים" ו"שער השמים"). נשתבח ע"י החכם אמאטוס לוזיטיאנוס כפילוסוף מצוין. חיבר ספר בלטינית על נושא פילוסופי, ונדפס ע"י ר' גדליה ן' יחיא בוינציה, שכ"ח (1568).

ר' אַהֲרֹן מִפִּיסַארוֹ

מחכמי איטליה בראשית המאה הרביעית לאלף השישי. בני דורו תיארוהו כאיש מלא רוח חכמה. היה בעל ספריה גדולה. הוא השתדל בהדפסת פירושו של השר דון יצחק אברבנאל על ספר דברים, בשם "מרכבת המשנה" (סביוניטה, שי"א). מפורסם הוא ספרו של ר' אהרן, הוא ספר "תולדות אהרן", הכולל מראי מקומות לכל פסוק מפסוקי המקרא לתלמוד בבלי (פרייאבורג, שמ"ג—שמ"ד), שיצא לאור על ידי בניו לאחר פטירתו, ונדפס עוד כמה פעמים בתוספות והשלמות (מחר, עקידת יצחק וספר העיקרים). ור' יעקב ששפורטש הוסיף בו מראי מקומות לתלמוד ירושלמי (אמשטרדם, תי"ב). בצורה מקוצרת נדפס הספר כמה וכמה פעמים במהדורות רבות של המקרא. הספר הוא בעל ערך שמושי גדול ומעיד על חכמת מחברו.

ר' אַהֲרֹן פְּלוּמְל (בְּלוּמְלִין)

מחשובי רבני אוסטריה במאה השניה לאלף השישי. תלמידו של ר' שלם מנוישטט (וינה), וחברו של ר' יעקב (הנקרא ר' יעקל) מאיגר. שלשה חכמים אלה נחשבו לגדולי חכמי אוסטריה בדורם. המהרי"ל (ר' יעקב בר' משה הלוי) פנה אל שלשתם בשאלות, וקורא להם "רבותינו שבאוסטרייך". מתלמידיו יש להזכיר ביחוד את ר' ישראל איסרלין שהיה בן אחותו. כן היה רבו המובהק של ר' דוד טעבל שפרינץ, שנסמך על ידו להוראה, ואף ר' איזיק טירנא היה תלמידו ורשם את מנהגיו בספר ה"מנהגים" שלו.

מקום מושבו היה בעיר קרָמז. אחרי פטירת חבירו ר' יעקל מאיגר נקרא ר' אהרן לוינא למלא את מקומו כרב וראש ישיבה. בגזירת וינא בשנת ק"פ—קפ"א (1420—1421) נאסר ועונה באופן אכזרי. מסופר כי בשובו מן הענויים היה צמא מאד וביקש כמה פעמים שיתנו לו מים לשתות. חששו לתת לו. לסוף הגישו לו מים, ומיד אחר השתיה נתבקש בישיבה של מעלה. לכן כונתו בני דורו בתואר "הקדוש".

מתורתו לא הגיע לידינו מלבד מה שהובא בספרי תלמידיו בשמו. ביחוד מרבה ר' ישראל איסרלין להביא את הוראותיו, בספרו "פסקים וכתבים", ואת באוריו לתורה, בספרו "באורים". כן הוא מביא את "הלכות נדה" שלו. נמסר עליו שמלבד גדולתו בתורה היה "יודע להתפלל ולנגן", וכן היה מיטיב לדרוש ברבים.

ר' אַהֲרֹן (אַבְרָהָם בר' בָּרוּךְ) מִקַּרְדִינָא

מקובל, מחבר כמה כתבים בקבלה. מאומה לא ידוע על זמנו ומקומו. חיבר ספר "אגרת הטעמים" (קושטא, ש"מ) שנתפרש על ידי ר' שעפטל הורוויץ בספר "שפע טל" (הענא, שע"ב). כן חיבר ספר "קרניים" שנתפרש על ידי ר' שמשון מאוסטרופולי בשם "דן ידין" (זאלקוא, חש"ד) ועל ידי חכמים אחרים.

ר' אַהֲרֹן (הַגָּדוֹל) מִקַּרְלִין

צדיק. מיסדה של שלשלת אדמורות קרלין. נולד בשנת תצ"ו (1736) לאביו ר' יעקב, שמש בבית הכנסת בקארלין. אביו דאג לחנוך בנו וללמודיו. הנער המוכשר לא מצא ספוק לנפשו באוירה הליטאית הטפוסית ואחר שקנה ידיעה רחבה בש"ס ופוסקים הלך למזריטש ונעשה לתלמידו הנאמן של המגיד רבי דוב בֶּר. שנים אחדות ישב במזריטש. עם שובו לקארלין שאלוהו חבריו לספסל הלמודים: מה חידוש מצאת בבית המגיד? "לא כלום" — השיב רבי אהרון — עתה יודע אני שאיני יודע ולא כלום...

בכל חום לבו התמסר להפצת תורת רבו, בעיקר במדינת ליטא. שליחותו המיוחדת היתה לעמוד בפני מתקיפי החסידות, להוכיח את צביעותם ולהסיר את המסוה מעל פניהם. הוא מייסד אסכולה מיוחדת בתנועה, הידועה בשם חסידות קארלין, המצטיינת במיוחד בהתלהבותה העצומה. אחד מחידושיו: ההטפה ללמוד ועיון בספרי מוסר, בעיקר בספר "ראשית חכמה".

רבי אהרון היה בעל נטיה פיוטית חזקה ואף חיבר בעצמו פיוטים ואחד מהם, זמר לשבת, "יה אכסוף" נשמר ומושר בין חסידי קארלין עד היום. הוא ידע ואהב נגון ואף חיבר בעצמו נגונים בעלי גוון חסידי מיוחד. המגיד ממזריטש סיפר עליו: "כשהיה רבי אהרון אומר בערב שבת בצהרים, בנגון מיוחד לו, את שיר השירים, נעשה רעש בפמליה של מעלה ונשתתקו העולמות העליונים, מלאכי השרת פסקו מלומר שירה לפני הקב"ה והיו מתקבצים שיירות, שיירות, להאזין ולהקשיב לנגונו החדש, הנעים והמתוק, הנלקח מעולם הנגון".

ספרים לא חיבר, אולם מעט מדברי תורתו נמסר לנו בספרי תלמידיו ובתוכם

קטע מעמיק על מהות העצבות ומעלת השמחה. צוואתו נשמרה בשלמותה.

נפטר בהיותו רק בן ל״ו, בי״ט ניסן תקל״ב (1772). צדיקי הדור אמרו עליו, כי ״נשרף מיראת הבורא״. יורשו וממשיך דרכו היה תלמידו רבי שלמה מקארלין, שטיפל גם בחנוך בנו הצעיר רבי אשר.

ו.

ר׳ אַהֲרן בר׳ שְׁמוּאֵל

מחכמי ישראל בגרמניה באמצע המאה החמישית לאלף השישי. בעקבות ספרו של ר׳ אהרן מפיסארו ״תולדות אהרן״ חיבר את הספר ״בית אהרן״ (פרנקפורט דאדר, ת״נ—תנ״א) הכולל מראי מקומות לכל פסוקי המקרא המובאים בשני התלמודים, במדרשים ובהרבה ספרי מחקר וקבלה. בהקדמתו הוא מספר שעסק בחיבור זה עשר שנים וכמה תלמידי חכמים שהיו מאוכלי שלחנו עזרו על ידו. אזולאי העריך חיבור זה ואמר עליו שהוא ספר חשוב ונצרך מאד. מלבד ספר שימושי זה חיבר עוד כמה חיבורים, ביניהם ביאורים למגלת אסתר, פרק שירה, ועוד. לבקשת אשתו תרגם את מדרש ״פטירת משה״ לאשכנזית־יהודית ותרגום זה זכה לכמה מהדורות.

ר׳ אַהֲרן שְׁמוּאֵל (בר׳ יִשְׂרָאֵל קֶרְיַדְנוֹבֶר (מהרש״ק)

מגדולי התלמודיים בראשית המאה החמישית לאלף השישי. נולד בקוידנוב הסמוכה למינסק בשנת שפ״ד (1624 בערך). היה תלמידו של הגאון ר׳ הֶשיל מלובלין בעודו צעיר שימש ברבנות בקהלות שונות. בשנת תט״ו בשעת מלחמה נשדד ביתו וכל אוצר ספריו ונהרגו שתי בנותיו הקטנות. אז ברח למדינת מעהרין ונתקבל לרב בניקלשבורג. אח״כ שימש ברבנות בכמה קהלות חשובות, ביניהן בריסק דליטא, פיורדא ופרנקפורט. לבסוף חזר לפולניה ונתמנה לאב״ד בקראקא. שם נפטר בן ששים ושתים שנה, בשנת תל״ו (1676). מהרש״ק חיבר כמה ספרים המצטיינים בחריפות ובקיאות. ספרו ״ברכת הזבח״ כולל חידושים והגהות לרוב סדר קדשים. בהקדמה לספר זה מספר מהרש״ק את קורותיו. הספר יצא לאור על ידי חתנו ר׳ נחום כהן (אחי ר׳ שבתי כהן, בעל הש״ך) באמשטרדם בשנת תכ״ט. דרשותיו על התורה המושפעות מן הקבלה יצאו לאור ע״י בנו יחידו ר׳ צבי הירש (מחבר ספר ״קב הישר״) בשם ״ברכת שמואל״ (פרנקפורט ענ״מ, תמ״ב). כן הוציא בנו לאור את תשובותיו בשם ״אמונת שמואל״ (שם, תמ״ג) ואת חדושיו על התלמוד בשם ״תפארת שמואל״ (שם, תנ״ו). ועוד כמה ספרים.

ר׳ אַהֲרן שִׁמְעוֹן (בר׳ בִּנְיָמִין) שַׁפִּירָא

מחשובי הרבנים בראשית המאה החמישית לאלף השישי. נולד בפראג בשנת ש״ס (1600). שימש ברבנות בכמה קהלות חשובות ולבסוף היה ראש מתיבתא ואב בית דין בפראג עיר מולדתו במשך ארבעים שנה רצופות. היה חשוב אצל רבני דורו ורבים פנו אליו בשאלותיהם בדבר הלכה. אף כי חיבר כמה ספרים לא הגיע לידינו ממנו מלבד ספר אחד בשם ״מראה יחזקאל

קטן". שיצא לאור אחרי מותו על ידי תלמידו ר' יחזקאל קיגדלש (פראג, תנ"ה). כשפראג עירו באה במצור על ידי השוודים (בשנת ת"ט) חיבר סליחות בענין המאורע. הוא נרדף קשה על ידי מתנגדיו ובעטין של רדיפות אלו נגנבו חיבוריו ונאבדו, ורק כאשר קיבל אגרת בטחון מאת המלך ליאופולד הונח לו מאויביו. בנו ר' בנימין וואלף ונכדו ר' אליהו שפירא מזכירים אותו בחיבוריהם בהערצה בכנוי הרא"ש. על מצבתו חרותים תואריו בדרך הפלגה: "משיח ה', נשיא אלהים שר התורה... חסיד ועניו רבן של ישראל".

ר' אַהֲרֹן (בר' יוֹסֵף) שֶׁשׁוֹן

מחכמי שלוניקי במאה הרביעית לאלף השישי. תלמידו של ר' מרדכי מטאלון בשלוניקי וחתנו של ר' שלמה הלוי הזקן. זמן מה התגורר גם בקושטא. חיבר ספרים רבים, ביניהם חידושים על הרמב"ם, הטור וכמה מסכתות התלמוד, וכן פירושים למקרא בדרך הקבלה, ונשרפו בשרפה בקושטא ולא נשתיירו ממנו אלא תשובותיו, שנדפסו מיד אחרי פטירתו על ידי בנו, בשם "תורת אמת" (ויניציה, שפ"ו). מתלמידיו יש להזכיר את ר' חיים שבתי (מהרח"ש) זר' שבתי יונה.

ר' אַהֲרֹן (בר' מֹשֶׁה) תְּאוֹמִים

רב ודרשן במחציתה הראשונה של המאה החמישית לאלף השישי. שימש דרשן בקהלת פראג משנת תי"ט, במשך אחת עשרה שנה. אח"כ נתקבל לאב"ד וראש ישיבה בווארמש וישב בה שבע עשרה שנה. כשפרצה המלחמה בין לודויג הארבעה עשר מלך צרפת ובין ליאופולד קיסר אשכנז באה עיר ווארמש במצור אז הוזמן לרבנות קראקא. בדרכו לקראקא עבר בכמה קהלות חשובות באשכנז ודרש בהן ובכל מקום נתקבל בכבוד רב. על כסא רבנות קראקא ישב רק חדשים אחדים כי מסבת בלהי ידועה נהרג בידי אחד הפריצים ברוב אכזריות, בתחלת אב שנת ת"ן (1690). מחיבוריו נדפס בחייו ספרו "מטה אהרן", פירוש על ההגדה של פסח (פרנקפורט על נ"מ, תל"ח), שיצא בכמה מהדורות. ספרו "בגדי אהרן", כולל דרשות על סדר התורה, נדפס אחרי פטירתו על ידי בנו. השאיר אחריו בכתב יד ספר תשובותיו בשם "חשן אהרן" ואחדות מתשובותיו נדפסו בספרי רבנים שונים. ר' יאיר חיים בכרך היה איש ריבו שביקר את ספריו ברוב חריפות.

ר' אָחִימַעַץ בר' פַּלְטִיאֵל

סופר ופייטן, נולד בשנת ד"א תשע"ז (1017) בעיר קאפואה, פלך קאמפאניה, באיטליה התיכונה. נצר למשפחת מפורסמת של חכמים ופייטנים, שהתיחסה על גולי ירושלים מימי חורבן בית שני, שהוגלו על ידי טיטוס קיסר לאיטליה הדרומית. אביו, ר' פלטיאל בר' שמואל, שימש פקיד גבוה וגזבר בחצר מושלה של קאפואה. בשנת תתי"ד החליט ר' אחימעץ להעלות על הכתב את יחוסי אבותיו ותולדותיהם וגלגולי ישוביהם, על יסוד חומר שאסף בעיר אדריה, פלך אפוליה, עיקר מושבה של המשפחה. "מגילת יוחסין" זו שחיבר ר' אחימעץ, הכתובה בפרוזה מחורזת ובסגנון הפיוט, היא אחת מן היצירות החשובות

ביותר בספרות ימי הביניים. אין זו כרוניקה יבשה של שלשלת יוחסין ושמות אנשים, אלא מתגלית בה במגילה נטיה מפורשת של אפיקן האוהב לספר. שיעור היכולת הסיפורית של ר׳ אחימעץ גדול וניכר, והוא מחונן בכשרון של כאראקטיריסטיקה פסיכולוגית דקה. המחבר שילב לתוך החומר ההיסטורי הרבה אגדות וסיפורי נפלאות, שנתרקמו במסורת העממית על חייהם של גדולי ישראל באיטליה הדרומית בימים ההם. המגילה משמשת מקור עשיר ומאלף למצבם התרבותי של יהודי איטליה הדרומית, קשריהם עם ארץ ישראל וכדומה. „מגילת אחימעץ", שהיתה ידועה בימי הביניים גם אצל יהודי אשכנז, נשתכחה ברבות הימים ונתגלתה באמצע המאה הי״ט על ידי אברהם נויבואר. היא נדפסה כמה פעמים, ובאחרונה על ידי ב. קלאר, ירושלים תש״ד. קל.

ר׳ אַייזִיק טִירְנָא

מחכמי אונגריה הקדמונים במחצית השניה של המאה השניה לאלף השישי. יליד העיר טירנא שבאונגריה. תלמידו המובהק של ר׳ אברהם קלויזנר מוינה. כרבו זה כתב גם הוא ספר מנהגים לכל השנה, בו רשם את מנהגי הגר (אונגריה), שטיירמרק ומעהרין. את הצורך בקביעת המנהגים וכתיבתם בספר מבאר המחבר בהקדמתו: „יען כי נתמעטו הלומדים ותלמידי חכמים ומאחר שאבדו ואפסו אנשי אמונה לתורה ומעשים טובים, עד שראיתי יישוב או קהלה שלא נמצאו בהם שנים או שלשה מן היודעים זמירות מנהג עירם". ספר המנהגים הזה נעשה לספר שימוש מועיל ובר סמכא בכל הנוגע למנהגי האשכנזים, ויצא לאור בעשרות מהדורות, ואף נדפס הרבה פעמים בתוך סדורי התפילה.

האגדה מספרת שלר׳ אייזיק היתה בת יפת תואר שלקחה שבי את לב אחד מדוכסי אשכנז עד שעזב למענה את כל גדולתו ונתגייר ונעשה לחכם תלמודי גדול.

ר׳ אַייזִיק שְׁטַיין

מחכמי אשכנז במאה השלישית לאלף השישי. בן העיר נירנברג. תלמידו של ר׳ טעביל מנירנברג. מחבר ביאור לספר מצות גדול (סמ״ג) לר׳ משה מקוצי. הביאור נדפס לראשונה בוינציה, ש״ז. הפירוש הזה מעיד על גדולתו בתורה. המהדורה הנדפסת אינה אלא קיצור, כדי רביעית מהנמצא בכתב יד. בגירוש של שנת רנ״ה הלך לריגנשבורג ונפטר שם בר״ה שנת רנ״ו (1495).

ר׳ אִישְׁתּוֹרִי (בר׳ מֹשֶׁה) הַפַּרְחִי

ראשון לחוקרי ארץ ישראל. מחבר הספר „כפתור ופרח" המוקדש לחקר ארץ ישראל, על כל מקצועותיה. נולד באמצע המאה הראשונה לאלף השישי. מוצא משפחתו מעיר פלורנציה שבספרד, במדינת אנדלוסיה. לפי דעה אחת נולד שם ובימי נעוריו בא לצרפת הדרומית. לפי דעה אחרת נולד בצרפת הדרומית במדינת פרובינצה. ראשית תורתו קיבל מפי אביו ר׳ משה, שהיה כנראה אחד מגדולי התורה, שכן הוא מביא בשמו כמה פירושים ודברי הלכה. כן למד תורה בנעוריו מפי רבנו הרא״ש (ר׳ אשר בר׳ יחיאל), והוא קורא את הרא״ש

«מורי הרבי אשר ז"ל» (כפתור ופרח, פרק סז). בין מוריו היה גם זקנו הרב ר' נתן מטרונקטילה בעל «שערי התפיסה» ור' אליעזר מקינון (או שינון), מאחרוני בעלי התוספות. מלבד אלה הרבנים גדולי התורה אשר זכה לקבל תורה מפיהם הוא מזכיר בספרו את אחד מרבותיו, שכוחו היה יפה גם בחכמה ומדע, הוא קרובו ר' יעקב בר' מכיר אבן תיבון, אשר לפי עדותם של גדולי החכמה והמדע שבדורו היה מופלא בכל חכמה, רופא, תוכן ומהנדס. ר' אישתורי בדברו בענייני החודש והמולד מביא את חיבוריו ואומר «וכמו שבאר קרובי מורי הר' יעקב בר' מכיר בן תיבון ז"ל במאמר עקר הדחיות» (פרק יד), וכן הוא מזכיר שם גם את «הלוחות הנודעות אליו ז"ל והוא האלמנך».

כך הצליח ר' אישתורי עוד בימי נעוריו למלא כרסו תורה וחכמה ומלבד ידיעותיו העמוקות בתלמוד והלכה היתה לו ידיעה רבה בחכמות ומדעים שונים וידע שפות שונות. אבל בהיותו עדיין רך בשנים הגלה מצרפת בגירוש הגדול שבימי פיליפ הרביעי מלך צרפת. על גירוש זה מספר ר' אישתורי בספרו והוא מציין שהיה «בשנת ה' אלפים וס"ו... בחודש המוכן לפורענות, הוא חודש אב, יום שני לחורבן המקדש והוא העשירי באב, והיום יום ששי, והסימן אב הטומא"ה (בגימטריא ס"ו), וילכ"ו בלא כח, כלומר יום ששי, שנת ילכ"ו הלכנו» (פרק נא). בהקדמתו הוא מתאר מה שעבר עליו בימי הגירוש: «מבית הספר הוציאוני, כתנתי הפשיטוני, כלי גולה הלבישוני, בעוצם למודי גרשוני, מבית אבי ומארץ מולדתי, ערום יצאתי, שולל הלכתי, נער הייתי, מגוי אל גוי וממלכה אל עם לא ידעתי לשוט נודחתי, מנוחה לא מצאתי»... אבל גם בימים האלה היתה תורתו וחכמתו שעשועיו וכנראה שבמשך ימי נדודיו חיבר כמה ספרים שהוא מזכירם ב«כפתור ופרח», כגון ספר «בתי הנפש», בעצייני מאסר; ספר «שושנת המלך», על החכמות והמדעים שבתלמוד; ספר «שער השמים», באורים וחדושי מסכתות. באוצר הספרים ברומי נמצא כתב יד של «ספר הכיבוסים», הוא קובץ מאמרים בחכמת הרפואה שר' אישתורי תרגם מרומית לעברית. כן נמצא באוצר הספרים בפרמא ספר רפואות שתרגם ר' אישתורי מרומית לעברית ובהקדמה שם הוא מספר כי תרגם את הספר בברצלונה «בשנת שעבודי תחלת גלותי», כלומר בראשית ימי גלותו מצרפת. בכל שנות נדודיו וטלטוליו לא פסק מלמודיו ועסק בתורה ובחכמה. אבל, כפי שהוא מספר בהקדמת «כפתור ופרח», «מנוחה לא מצאתי עד כי הביאני חדריו המלך שהשלום שלו, משבי, לארץ צבי, ארצו הקדושה, לישב בצלו שָׁם שָׂם לי לחם חוק בצדקתו, על יד חכם מלך רב כמאורי», הכוונה כנראה שרב אחד חכם מחכמי ישראל (על פי המאמר «מאן מלכי רבנן») בארץ ישראל תמך בו ביד נדיבה.

כשזכה ר' אישתורי «להתקדש בקדושת אדמת ישראל» ולבוא «עיר האלהים ירושלימה» (כלשונו בהקדמתו) הלך להר-את המקומות הקדושים, ובעמדו מול «שערי רחמים» השתפכה עליו נפשו בראותו כי «הנכרי אשר לא מעמך ישראל

גדול בבית ואין איש מאנשי הבית שם בבית". אז התחיל לחקור ולדרוש אחרי מקום המקדש בדיוק, כדי "לדעת גדר וגבול מקום האסור והמותר וחיוב להכנס היום בבית המקדש". אז החל "לבדוק ולחפש לדרוש ולפשפש" בכל מה שנוגע להלכות התלויות בארץ ולגבולותיה ומקומותיה ההיסטוריים, כדי "להודיע ולהגיד, לספר ולהעיד" על אודות ירושלים עיר הקודש ו"מקדש המקודש ואדמת ישראל ושאר נחלתנו". לפי דעתו "קדושת הארץ זמעלתה היא משעת נתינתה אל האבות לא משעת כבוש לחוד", ו"אין היום לא הבדל ולא הפרש ולא חילוק כלל בין מה שכבשו עולי מצרים ובין מה שכבשו עולי בבל", כי קדושת הארץ כולה "לגבולותיה המוגבלים בתורה וטהרתה ומעלתה לחיים ולמתים והיותה נחלת ה' מקדושה ראשונה ולהלן" במקומה עומדת (פרק י'). מתוך השקפתו זו התחיל לחקור על דבר גבולות הארץ כפי שנקבעו בתורה. לתכלית זו החליט לתור את הארץ לארכה ולרחבה ומתוך קורת רוח מיוחדת הוא מספר: "בפלגת אדמת ישראל בחסד עליון עברתי, עיירותיה, מדינותיה וכרכיה רובם דרכתי, הרי בשמים, כפרים עם נרדים, ביניהם מצאתי" (הקדמה). לא בטיסה אחת עבר את הארץ. הוא ידע להעריך את התפקיד החשוב שהוא מקבל עליו כחוקר ארץ ישראל. הוא כותב: "עתה אקום יאמר ה' אנכי מגן לך בעזרו אגלה הנעלם בדור הזה לשאינו יודע מא"י מגבולי השבטים ועיירותיה... ואזכיר המקום בלשון קודש ובערבי... וזה החיפוש חביב אצלי מחיפוש מקומות הכוכבים ברקיע, ואף על פי שהענין הזה דומה לו. וזה שהכל יודעין שיש ברקיע י"ב מזלות וכו' ואותם הכוכבים עוברים עלינו תמיד ומעטים הם המכירים אותם, כן גם העיירות ידועות בארץ ישראל ובני אדם עוברים ושבים, עולים ויורדים, ולא ידעו דבר מזה, על כן באתי אני הדל השפל לספר לאחי ועמי מה שמצאתי בזה המבוקש ואין זה מיתרון השגתי על השגת מי שאינו מדבר מזה, אלא מיתרון חקירתי על חקירתו זתנועתי על תנועתו. הן הייתי כשתי שנים בגליל דורש וחוקר ועוד חמש שנים בשאר ארצות השבטים, לא מנעתי עצמי שעה אחת מרגל את הארץ. ברוך העזר" (פרק יא).

כך דן ר' אישתורי על כל ענייני הארץ, הלכותיה וגבולותיה, מתוך חקירה תורנית ומדעית ברורה; ואולם לעבודה ענקית כזאת דרושה היתה מנוחת הנפש בלי כל מפריעים צדדיים, פנימיים או חיצוניים, ובירושלים עיר הקודש אשר תושביה היהודים גם בימים ההם היו מארצות שונות גבדלים איש מרעהו בדרכים ובמנהגים ומסוכסכים במחלוקת פנימית לא היה יכול למצוא את המנוחה הדרושה, אם כי הקהלה העברית בירושלים היתה בעת ההיא גדולה וחשובה ובתוכה היו כנראה רבים שחזו מפורסמים בחסידותם, שהשקיעו את עצמם ב"גדלות ונפלאות", בתורת הקבלה וחכמת הנסתר. מסיבה זו החליט בדעתו לצאת מירושלים ולחפש לו איזו פנה שקטה בקצה הארץ, כדי לעבוד שם את עבודתו הגדולה והחשובה, כפי

שמספר בעצמו: „דירת הכרכים לשבת בצער עזבתי, עם שיושביהם בחסידותם עוונותם ממועטים ידעתי, גם בגדולות ללכת בהם לא נסיתי, בנפלאות ממני לא שאלה נפשי, ואליהם לבי לא הטה ולאפוקי נפשי מפלוגתא" (כלומר להתרחק מריב מפלגות) „בבית שאן למנשה ישיבתי בחרתי". בבית שאן היה אז ישוב יהודי קטן ויש שהיו נמנעים להתיישב בה משום שחשבו את בית שאן לחוץ לארץ. כנגד דעה זו הוא מתריס בחריפות: „על בית שאן להודיע לבני האדם שהיא ארץ ישראל — איני צריך לבשר אלא לסוסים וגמלים, אבל מה אעשה? הנה היום נמצאים פה עמנו אנשים מקרוב באו, מוחזקים ביודעים, מניאים לב נשים ועמי ארץ לשבת שם ואומרים להם שאינו ארץ ישראל במוחלט, אלא חוצה לארץ" (פרק ז). ר' אישתורי ראה לו לחובה להוציא מלבם של טועים והאריך לבאר שם כי בית שאן היא ארץ ישראל בכל הפרטים. והוא בעצמו אחה למושב לו את העיר הזאת „היושבת על מים רבים, מי מנוחות, ארץ חמדה מבורכה, ושבעת שמחות כגן ה' תוציא צמחה ולגן עדן פתחה" (הקדמה). ושם נגש לעבודתו הענקית והשקיע עצמו באחרת היצירה של ספרו „כפתור ופרח", זה הפרח הראשון על שדה החקירה התורנית־מדעית של ארץ ישראל.

ר' אישתורי האמין אמונה שלימה כי „ארץ ישראל היא הארץ היותר משובחת והיותר מבורכת והיותר נבחרת מכל חלקי העולם" (פרק עשירי), ושיושביה „הם המכובדים על כל יושבי הארץ זולתה" (ראש פרק יב). הוא ידע והרגיש „שמי שבא ונכנס לשבת בארץ הקדושה שיכנס בקדושת דמים ובקדושת גוף, שיהיה טהר ידים נקי כפים ובעל נפש" (סוף פרק מב), לפיכך התאמץ לאסוף בספרו כל מאמרי חכמינו הראשונים המדברים בשבח ארץ ישראל ועל דבר גבולותיה, הריה ועמקיה, עריה וכפריה ומצוות התלויות בה, ולבאר את הכל מתוך הבנה עמוקה תורנית־מדעית, בתוך ששים פרקי הספר האריך לבאר ולברר הרבה כללים ופרטים בנוגע לקדושת א"י, קדושה ראשונה ושניה, בנוגע לעיר האלהים והר הבית וציון וחברון וגליל העליון והתחתון, בנוגע לירדן ובית שאן, עזה, אשקלון ושאר המקומות בארץ ישראל ותחומיה על פי התורה ומתוך ידיעה מקיפה ובקיאות עצומה בספרות התלמוד והמדרש, ובתוכם גם מדרשים שאינם מצויים כלל בידינו, וגם בספרי ההלכה שלאחרי חתימת התלמוד. מתוך ידיעה רבה ועמקות מיוחדת כדרך הראשונים הוא חוקר ודורש לא רק בענייני ההלכות התלויות בארץ לכל פרטיהן ודקדוקיהן, אלא שחקירתו מתפשטת ומתרחבת גם על החי והצומח הנזכרים בספרותנו העתיקה ביחס לארץ ישראל, והוא משתדל להשוות אותם עם המציאות שבימיו. כל פרשה וכל פסוק בתנ"ך וכל מאמר בדברי חז"ל שיש להם קשר עם ארץ ישראל בעבר הוא משתדל להקביל ולהשוותם עם ההוה. הוא הקדיש כמעט פרק מיוחד (פרק טז) לענין המטבעות והמשקלות שבתנ"ך ובספרות התלמודית, הואיל וגם להם קשר ישר עם א"י הקדומה.

על הכל דן וחקר על יסוד ספרי גדולי הראשונים בהלכה ובהגדה ומסורת אבות, וגם מספרי חכמי העמים לא הניח ידו עד שבאמת יש להתפלא איך בימים ההם, כשהדפוס טרם היה בארץ והבל היה רק בכתב יד ובידי יחידים, הצליח הוא להשיג את כל אלה הספרים שהוא מזכיר בחיבורו, אשר כמה מהם נשארו עדיין בכתב יד גם עכשיו. כן השתמש בספרי חכמי הפילוסופיה, הרפואה והתכונה, והוא מזכיר כמה מספרי „אנשי המחקר": אריסטו, אבוקרט, גלינוס, אבן סינא ובטלמיוס. אף על פי שבזמנו תפסה האגדה מקום חשוב בחיי היהדות, וביחוד היו התיירים שביקרו את ארץ ישראל בחזרם לארץ גלותם מרבים לספר אגדות נפלאות שנשתזרו מסביב לארץ ישראל ומקומותיה הקדומים וההיסטוריים, אף על פי כן כשניגש ר' אישתורי לחבר את ספרו „כפתור ופרח" דשם את לבו לחקור אחרי כל מקום היסטורי בארץ ישראל, שמו וכינויו — לא הזכיר כמעט אף אגדה אחת מכל מה שספרו ה„נוסעים" שקדמוהו. וזה לנו האות כי הוא עסק בחקירת ארץ ישראל מתוך בקורת נאמנה וכל דבריו בנויים על יסודות המחקר וההגיון.

גמר חיבורו של ספר „כפתור ופרח" היה בשנת פ"ב לאלף השישי, ויותר ממזתים שנה עברו ואיש לא ידע כלל על מציאותו. רק בשנת ש"ו (או ש"ט) נדפס הספר בפעם הראשונה בוינציה, ושם המחבר לא הוזכר על ספרו בדפוס הראשון. ובכל זאת ראוהו חכמים ויהללוהו והפליגו מאוד בשבח הספר והדברו בו גדולות ונכבדות החכמים הרדב"ז, המבי"ט, ר' בצלאל אשכנזי, ר' יוסף קארו, הרמ"א, ר' יום טוב ליפמן הלר, ר' יעקב עמדין, וחכמים רבים אחרים. מאז יצא לאור עוד פעמים אחדות, ועדיין הוא מחכה להוצאה מדעית שלמה, כראוי לספר חשוב זה. פי.

ר' אֶלְחָנָן (בר' יִצְחָק הַזָּקֵן) מִדַּנְפִּיר

מגדולי בעלי התוספות במאה האחרונה לאלף החמישי. קיבל את רוב תורתו מאביו ר' יצחק הזקן בן אחותו של רבינו תם. פירושיו לתלמוד מובאים בתוספות בכמה מקומות. אף הוא חיבר תוספות לרוב מסכתות התלמוד, שקטעים מהם הובאו בחיבורי הראשונים. את תוספותיו למסכת ע"ז חיבר בשנת ד"א תתקמ"ב (1182). ורק הן זכו לראות אור (מונקטש, תרס"א). בתוספות שלנו למסכת ברכות (ס, ב) מובא ספרו „סדר תקון תפלה", כנראה קובץ דינים ומנהגי התפלות. ובמרדכי (הלכות קטנות, סימן תתק"נ) מובא חיבורו בשם „תקון תפילין" ואולי שניהם אינם אלא ספר אחד בשני חלקים, האחד בדיני תפלה והשני בדיני תפילין.

צונץ מייחס לו כמה פיוטים. כן ידוע שפירש פיוט של ר' אלעזר הקליר. תשובותיו בהלכה הובאו במקומות שונים, וכן נתייחס לו ספר בשם „סוד העיבור". הוא נפטר על פני אביו בשנת ד"א תתקמ"ד (1184) בערך. לפי קבלת מהרש"ל נהרג על קידוש השם. אש.

ר' אֵלְיָהוּ (הַכֹּהֵן) מֵאִיזְמִיר

מגדולי הדרשנים בעלי המוסר במאה החמישית לאלף השישי. מתבר פורה שחיבר

למעלה משלשים ספר, ברובם דרשות וספרי מוסר, שכמה מהם זכו למהדורות רבות. ביחוד נתפרסם ספרו „שבט מוסר", שזכה לתפוצה עצומה ורבה היתה השפעתו.

אביו ר׳ אברהם שלמה, הידוע בכנוי האתמרי, היה מחכמי איזמיר והצטיין בצדקתו ומעשיו הטובים. ר׳ אליהו הרבה עוד מימי נעוריו להגות בנגלה ובנסתר. הצטיין בכוח דבורו ובדרשותיו היה לוקח לב שומעיו ורבים השיב מעון בדברי תוכחתו. היה מטיף לחיי צניעות ופשטות וביקר בדברים קשים את העשירים המעלימים עין מאחיהם העניים. ולא רק נאה דורש היה כי אם גם נאה מקיים. כפי שמספר אוולאי היה ר׳ אליהו עושה וּמַעֲשֶׂה לדברים שבצדקה, והיה הולך לקבץ נדבות ומחלק לעניים. גדולים היו געגועיו לגאולה וא״י תופסת מקום גדול בדרשותיו ובספריו. אם כי אינו רואה אפשרות טבעית לגאול את הארץ „לפי שכל האומות שונאות את ישראל" ואף המצב החמרי הוא מונע קשה לישוב הארץ, אף על פי כן נמשך הוא אל הארץ, כי „טוב לדור שם אפילו בדוחק ולאכול ירק, משור אבוס במקום ששנאה בו, שהיא חוצה לארץ", ובכמה מספריו הוא מרבה לספר בשבחה של א״י.

ר׳ אליהו נפטר בשנת תפ״ט (1729) ונספד בעירו ובירושלים. רק אחדים מספריו ראו אור הדפוס בחייו. רובם נדפסו אחרי מותו וכמה מספריו עדיין מצויים בכתב יד. מוניטין יצאו לספרו „שבט מוסר" (קושטא, תע״ב), שאף ניתרגם לאידיש, לאדינו וערבית. הספר מכיל חמשים ושנים פרקים וכל פרק דן בנושא מיוחד. כמה מהם מועתקים מספרים עתיקים.

מתוך פרקי הספר אנו שומעים הד קולו של דרשן המוכיח לעמו בדברים פשוטים היוצאים מעומק לבו ומראה להם את הדרך הישרה והנכוחה. ביחוד הוא מרבה להתעניין בגורלם של העניים. בדברי תוכחה קשים הוא מעורר את העשירים למעשי צדקה. לנושא זה הוא שב גם בספריו האחרים ואף הקדיש לו ספר מיוחד, הוא ספרו „מעיל צדקה" (אזמיר, תצ״א), המכיל לקוטי מאמרי חז״ל ומעשיות בענין צדקה. משאר ספריו בדרוש ואגדה נזכיר את „מדרש האתמרי" (קושטא, תנ״ה); „מדרש אליהו" (אזמיר, תקי״ט); „מדרש תלפיות" (אזמיר, תצ״ו), מכיל לקוטי מאמרים משלש מאות ספרים, מסודר בסדר א״ב, נדפס רק עד סוף אות כ׳; ו„אגדת אליהו" שני חלקים, פירוש על אגדת הירושלמי (ח״א אזמיר, תקט״ו; ח״ב שאלוניקי, תקפ״ה).

ר׳ אֵלְיָהוּ (בר׳ יַעֲקֹב) אַלְפַנְדָארִי

מרבני קושטא במאה החמישית לאלף השישי. היה תלמידו של ר׳ משה בנבנשתי בעל „פני משה". כחבר בית הדין בקושטא היה מתפקידו להורות בענייני גיטין ועגונות, ואמנם שני הספרים שהשאיר אחריו עוסקים בעניינים אלה, והם: „סדר אליה רבה וזוטא" (קושטא, תע״ט), בדיני עגונה; „מכתב מאליהו" (שם, תפ״ג), בדיני גיטין. נפטר בקושטא בשנת תע״ז (1717).

ר׳ אֵלְיָהוּ (בר׳ אָשֵׁר הַלֵּוִי) בָּחוּר אַשְׁכְּנַזִי

מדקדק, בעל מסורה, בלשן ומגיה ספרים, נולד בניישטאדט על נהר איש בשנת רכ״ח (1468). הוא למד תורה בבית המדרש ותודת הלשון מפי אביו והוא הוא שנטע בו חיבה לדקדוק עברי, והתמחה בו. מסתבר שהיה בעל חוש לשוני מפותח, חוץ מעברית ולשון אשכנז ידע בתקופה מאוחרת גם יוונית ורומית.

מחמת המציק יצא מארץ מולדתו לאיטליה, אבל גם שם לא מצא מנוחה. בשנת רנ״ו ישב בפאדובה או בוויניציאה, ואלה דבריו על הכובע הירוק שנתחייבו היהודים לחבוש באותה שנה בוויניציאה: „וכן הקובעים שנושאים היהודים במדינת ויניציאה נקראו כובעים כרכומין. ואני עשיתי סימן לפרט השנה בעת ההיא. כל ראיהם יכידום (ישעיה סא, ט) — ראיה״ם בגימטריא רנ״ו; יכירד״ם — לשון כרכום״ (תשבי, ערך כרכם). נראה כי נתפרנס מתלמוד תורה ודקדוק וגם מדברי בדחנות בלשון יהודית אשכנזית שהיתה לו נטייה יתירה להם. ידוע כי בשנת רס״ד ישב בפאדובה. באותו זמן בערך חיבר את ספרו הראשון „נימוקים״ ל„דרכי לשון הקדש״ של ר׳ משה קמחי, אלא שלרוע מזלו נדפס הספר שלא בידיעתו ושלא בשמו. מעתיק אחד בשם בנימין בר׳ יהודה גנב את הספר ופירסמו שלא מדעת המחבר (פיזרו, רס״ח).

שנת רס״ט היתה שנה קשה בחיי ר״א. חילותיהם של מכסימילאן הראשון ולודביג השנים עשר (ברית קאמברי — Cambrai) החריבו את העיר פאדובה ובתוכה גם את בתי היהודים. האויבים לקחו את כל אשר בביתו של ר״א וברוב צער ויגון יצא את העיר. הוא נדד ממקום למקום, ובא גם לוויניציאה, אלא שלא מצא פרנסה לביתו. בשנת רע״ו בא לרומא ושם מצא לפניו כר נרחב לעבודה. ברומא לימד תורה ולשון ואף עודד את קרוביו, בני אביגדור הלוי קצב, ליסד שם בית דפוס עברי. באותו זמן בערך נתקרב ר״א לחשמן איידיאו (Egidio di Viterbo), העתיק בשבילו כתבי יד עבריים בקבלה ואף לימדו עברית. ידוע כי ר״א היה גר זמן מה בבית החשמן. בשנת רע״ח נוסד בית דפוסם של האחים יצחק, יום טוב ויעקב, בני אביגדור הלוי קצב, ורובם של הספרים אשר נדפסו בבית דפוס זה כבולם (שלשה מארבעה) הם ספרי ר״א: 1) „ס פ ר ה ה ר כ ב ה״, כולל ביאור דקדוק כל מלה זרה ומורכבה״ (רומא, רע״ח); ב) „ל ו ח ב ד ק ד ו ק ה פ ע ל י ם ו ה ב נ י נ י ם״ (רומא, רע״ט); 3) „ס פ ר ה ב ח ו ר, כולל בדקדוק ארבעה מאמרים ולכל אחד שלש עשרה עקרים״ (רומא, רע״ט). בספרו זה האחרון הוא מזכיר גם את כינויו „בחור״ ואומר: „יען לכל בחור / הוא טוב וגם בחור / ואני שמי בחור / בחור קראתיהו״.

מטעם החשמן נתעורר ר״א לחבר גם ספרים אחרים בחכמת הלשון, כגון „ס פ ר ה ז כ ר ו נ ו ת״ (קונקורדנציה; לא נדפסה); „פ ר ק י א ל י ה ו״ (כללי האותיות, הנקודות והטעמים בנ״ב סעיפים, כמספר אליה״ו; פיזרו ר״פ); „מסורת המסורת״ (ויניציאה, רצ״ח); „ט ו ב ט ע ם״ (דיני הטעמים; ויניציאה, רצ״ח). אף הוא למד

יוונית ורומית מפי החשמן. אלא ששנים אלה של עבודה פוריה, מתוך מנוחת נפש וחוסר דאגת פרנסה, כלו בשנת רפ"ז: חיל קארל החמישי כבש את רומא העיר ביום ראשון של חג השבועות רפ"ז ושוד ושבר באו עליה. ביתו של ר"א נחרב וכמה מכתבי ידו נשדדו או הושמדו. לקח ר"א שוב מקל נודדים וילך עם משפחתו לווינציאה. שמו הלך לפניו, וכן היו לו שם מכרים משנים שעברו, ותיכף מצא לו תלמידים, בני ברית ושאינם בני ברית, וביניהם הציר הצרפתי זורזו דסאלווא (George de Selve), זה שהיה לאחר זמן הנגמון דלאבור. כשרון ההסברה שלו היה גדול וכל תלמידיו שתו בצמא את דבריו. אמנם מצד היהודים יצאו עליו עוררין, על שהוא מלמד תורה לגויים זמבלה זמן רב בחברתם. אלא שר"א לא ראה בזה און והשיב על כך בשפה שנונה: „מלמד לגויים הייתי / וכזאת וכזאת עשיתי / אך דעו כי אפילו הכי / תהלה לאל עברי אנכי / ואת האלהים אנכי ירא / שמים וארץ בורא / וחלילה לי מרשע / חך אני בלי פשע / כי חכמים אינם אוסרין / רק שדברי תורה לגוי אין מוסרין / ולא אמרו אין מלמדין / רק עקרי דבריהם עומדין / על דברים ששייך בהן מסירה / כגון מעשה בראשית וספר יצירה / ...וגם יש לי להתלות / בהרבה אילנות גדולות / אנשים שהיו לפני / אשר קטנם עבה ממתני / ...ומה גם אני / הנלכד בהבלי עוני / איש שפל ומשופל / בבנים ובבנות מטופל / ומאימה אין בידי / ונסתחפה שד/ואין בה חטה ושעורה / רק חתה וסערה / נזרעו בה כלאים / ויעכבני הזמן פעמים / ...ולא נשארה בידי פרוטה / והיתה עת צרה / כי אין כסות בקרה / ובביתי אין לחם ואין עצים / והאם רובצת על האפרוחים או על הביצים / והבנות עומדות על פרקן / ראויות לבעל כדרכן" (מסורת המסורת). יש לשער כי גם דברי הבדחנות שלו ביהודית-אשכנזית, וכן עיבודיו-תרגומיו ללשון זו לנשים ולפשוטי העם (ראה להלן), הפחיתו את כבודו והמעיטו את ערכו בעיני חכמי ישראל בני דורו.

עבודתו של ר"א בווינציאה עמדה במזל עלייה. שם השלים קצת מספריו שלקו בחסר בשעת המהומות ברומא וכן הדפיס שם כמה מספריו. הוא נתעסק גם בהגהת ספרים בבית דפוסו של דניאל בומבירגי ואחרי כן אף בבתי דפוס אחרים. אמנם גם אז לא ידעה נפשו סיפוק ושביעת רצון. לא היה לפי רוחו לשבת זמן רב במקום אחד. את שירו שבסוף ספרו „מסורת המסורת" גמר בדברים פסימיים אלה:

„די לי אשר ספרי יחיה ולא ימות ידביב שפתי עת אישן בקברי".

בשנת ש"ה הדפיס ר' אליהו את נימוקיו ל„ספר המכלול" לרד"ק, ובשנת ש"ו-ש"ח — נימוקיו ל„ספר השרשים". בימים ההם גדל שמו של ר"א בפי חכמי הלשון, ובעיקר אצל חכמי אומות העולם. סבסטיאן מינסטר תירגם את ספריו לרומית, ואף מארטין לוטר התראה אתו ברומא ומילא פיו תהילתו. גם פראנץ הראשון, מלך צרפת, הזמינו לבוא לפאריז וללמד שם תורת

הלשון העברית. אמנם הוא לא נענה להזמנה זו, משום שאסור היה ליהודים לגור אז בצרפת, ולא רצה להיות יוצא מן הכלל. רק כשהזמינו פאולוס באגיאוס, חכם נוצרי מאיזני שבגרמניה, לבוא ולשמש מגיה בבית הדפוס החדש שיסד שם קיבל ובא. מסתבר שר״א שימש גם מורה לבאגיאוס. באיזני נדפסו כמה מספריו: ״ת ש ב י״ (תשי״ב שרשים הרגילים בתלמוד ובמדרשים, והשורש האחרון הוא ״תשבי״, עם תרגום רומי מאת פאולוס באגיאוס; איזני ש״א); ״מ ת ו ר ג מ ן״ (שרשי הלשון הארמית שבתרגום; איזני ש״א); ״ש מ ו ת ד ב ר י ם״ (שמות לשון הקודש עם תרגום לרומית ולאשכנזית; איזני ש״ב); ״ד ק ד ו ק א ל י ה ו ל ו י״ (מהדורה שניה של ספר הבחור; איזני ש״ב).

ומעניין הדבר, כי באיזני הקרובה לעיר מולדתו הרגיש את עצמו כזר ונתגעגע לאיטליה. אכן רוב שנותיו עברו עליו באיטליה. בסוף ה״מתורגמן״ נאמר: ״מאחר שקפצה עלי הזקנה... ואלך לי אל ארצי אשר יצאתי משם, היא מדינת ווינציאה ואמות בעירי עם אשתי הזקנה / ולא אניד עוד רגל ממנה / והיא תשת עלי עינה / זרק המות יפריד ביני ובינה / ואשב שם כל ימי חיותי / ואשלים חבור הספרים אשר החלותי / אז אומר לאל אשר יצר אותי / קח נא את חיי כי טוב מותי״. ואמנם בשנת ש״ב חזר ר״א לווינציאה, דשוב עסק שם בהגהת ספרים ובהבאת ספריו הוא לבית הדפוס. באחד משירי התהילה האחרונים בספרים שהגיה, ב״שערי דורא״ לר׳ יצחק מדורא (ווינציאה, ש״ח) נאמר: ״נדפס לפרט גימ״ל משב״ט כן מספר קטן של היצירה / המשורר הוא אליהו בחור זקן פ׳ לגבורה״.

כל ימיו חיבר ספרים ואפילו בזקנותו המופלגת לא נח מעשות ספרים. עוד בשנותיו האחרונות רצה לחבר ספר על דברי רש״י בדקדוק וכן לוח בדקדוק הטעמים אלא שלא אסתייעא מלתא.

מספריו ביהודית אשכנזית ייזכרו ״ב ב א ב ו ך״ (בבא דאנטונא; בבא מעשה. עיבוד־תרגום בחרוזים של הרומאן האיטלקי Historia di Bouvo d'Ancona פיזרו רע״ח? איזני ש״א. הספר הראשון שנדפס ביהודית אשכנזית); ״ס פ ר א י ו ב״ (בחרוזים; ווינציאה, ש״ד); ״ס פ ר ת ה ל י ם״ (ווינציאה, ש״ה). הספרים הללו נתחבבו בעם, ומהם שזכו למהדורות רבות.

ביום ו׳ שבט שנת ש״ט (1549) מת ר״א ונקבר בווינציאה.

הוא היה גדול המדקדקים העברים ממוצא אשכנזי, ור׳ עזריה מן האדומים (ראה בערכו) קראו ״המדקדק הגדול בדורנו״. אמנם אין חידושים מרובים בדבריו בתורת הלשון, אבל אתה מוצא שיטה מופתית בהרצאת הדברים וכוחו גדול בהסברה ובניסוח. דרכו בדקדוק היתה דרכם של רד״ק וראב״ע, רק בעניין הנקודות והטעמים דרכו שונה ומקוריות בה. ר״א שלט בלשון העברית שלטון בלי מצרים והיא נשמעה לו בכל דבריו. קלות זו שבלשונו העממית זחיתה וריעננה גם את לשונו העברית. מה פשוטים ויפים הם הטורים הבאים:

„מה שביתי יבין אותי
יכתוב לי ספר איש ריבי.
אך יעשה זאת בטרם אמות,
כי מה אשיב אחרי שכבי.
או ימות גם הוא כמוני
או ימתין לי עד עת שובי.
שמה ישר נוכח עמו
ואפלטה עם ישר ניבי".
(תשבי)

וכן חן רב בשדרים אלה:

„אנא אלי לי ולאשתי החסד גם האמת
מן / שהיא לא תהיה אלמנה ואני לא אהיה
אלמן / יחד נמות ובגן עדנות תוך חיקה
אישן עד זמן / יבוא הקץ, ואז נקיץ לחיי
עד יחד נזדמן". (מתורגמן)

ת.

ר' אֵלְיָהוּ בר' בִּנְיָמִין הַלֵּוִי

חכם ופייטן במאה השלישית לאלף השישי. תלמידו של ר' משה קפסאלי ושל ר' אליהו מזרחי. החל משנת רפ"ו (1526) שימש רב לקהילת בני רומניה בקושטא. הוא חיבר שירים ופיוטים הרבה ותיקן תקנות שונות לטובת בני דורו. רק מקצת מדבריו בהלכה, במוסר ובשירה נדפסו.

ת.

ר' אֵלְיָהוּ גַּלִיפַּפָּא

מרבני טורקיה במאה החמישית ובתחלת המאה השישית לאלף השישי. לדעה אחת היה בנו של ר' חיים מבורך גאליפפה, רב בעיר סופיה. אולם לפי דעה אחרת היה שם אביו ר' דוד. עלה לא"י וישב שנה אחת בירושלים. עלייתו לא"י עשתה רושם על בני דורו שקראו עליו „ארי עלה מבבל"! אולם מחמת רדיפות שעברו עליו בירושלים הוכרח לעזוב את הארץ והתישב ברודוס ועמד בקשרי ידידות עם ר' משה ישראל רבה של רודוס. ספרו „ידי אליהו" (קושטא, תפ"ח) דן בכל התקנות שתקנו חכמי הדורות ומברר מקורותיהן וטעמיהן ובסופו חידושים על סוגיות שונות. הוא נפטר ברודוס בשנת תקכ"ח (1768).

ר' אֵלְיָהוּ (בר' מֹשֶׁה אַבָּא) דִּילְמֶדִיגוֹ

מכונה גם אליהו איקריטי (Cretensis) כלומר מאי קריטה (קנדיה). פילוסוף וחכם עברי במאה השלישית לאלף השישי. מלבד החינוך העברי המסורתי שקיבל מאביו למד גם את השפה הלטינית ועסק הרבה בפילוסופיה. אפשר ששמע הרצאות בפילוסופיה באוניברסיטת פאדובה. הוא התפרסם כאחד הפילוסופים החשובים באיטליה והחמן להורות פילוסופיה באוניברסיטת פאדובה ופירינצי. תלמידים רבים ישבו לפניו, ביניהם המלומד האיטלקי המפורסם פיקו די לא מיראנדולא, שלמד אצלו גם את עיקרי חכמת הקבלה. לפי בקשתו של חכם זה הרגם דילמדיגו כמה מחיבורי הפילוסוף הערבי אבן רשד (Averroes) ללטינית. בשנות חייו האחרונות עזב את איטליה וחזר לקנדיה מולדתו וגם שם המשיך לעסוק בהוראת הפילוסופיה. אבל לא האריך ימים ונפטר בדמי ימיו בשנת רנ"ו (1496).

ספרו העיקרי בעברית הוא „בחינת הדת" (באסיליא, שפ"ט) בו הוא דן בהיתר לימוד הפילוסופיה ומראה שאין סתירה בין עיקרי האמונה והפילוסופיה. במסורת

חז"ל הוא מבדיל בין ההלכה, שהיא חובה עלינו, לבין האגדה, שבה משתקפות דעות פרטיות של חכמינו. הוא גם מעביר בכור הבקורת את דעות המקובלים ומביע דעתו ששיטות הקבלה נולדו בזמן מאוחר. מקוריות רבה אין בספר זה, שבעיקר הוא מבאר דעות הכמים קדמונים. שיטתו הפילוסופית מבוססת על ספרי אבן רשד, אעפ"י שהוא חולק עליו בפרטים, ובכל הנוגע לשאלות המיוחדות ליהדות, כגון עיקרי הדת וטעמי המצוות, הוא הולך כמעט תמיד בעקבות הרמב"ם. הר.

ר' אֵלְיָהוּ (בר' מֹשֶׁה) דִּי וִידַאש

מחכמי צפת במאה הרביעית לאלף השישי. מקובל ומחבר ספר מוסר שנתפרסם מאד בישראל, הוא ספר „ראשית חכמה" שזכה לתפוצה עצומה בעשרות מהדורות. ר' אליהו היה תלמיד ותיק למקובל הידוע ר' משה קורדובירו (הרמ"ק) וברית אהבה נאמנה היתה כרותה בין הרב ותלמידו, עד כי המליץ עליהם ר' חיים ויטאל ששורש נשמת שניהם אחד הוא, בנפש ורוח זכריהו בן יהוידע (אזולאי). מכיון שעיקר עסק התורה הוא קיום המצוות ראה צורך לחבר את ספרו המדריך את האדם בעבודת השם. הספר מחולק לחמשה שערים: שער היראה, האהבה, התשובה, הקדושה והענוה. וכולו רצוף מאמרים וספורים מתלמוד, מדרשים וזוהר. וסיפח לספר בסופו חמשה פרקים מספר „מגדת המאור" לר' ישראל אלנקאוה. הספר נשלם בצפת בי"ח אדר השל"ה (1575) ושלח אותו למדפיסי וינציה ואמנם נדפס שם אחרי ארבע שנים (וינציה, של"ט). פרסומו של הספר היה רב ועצום. מאז צאתו לאור לא חדלו מלטפל בו. יש קיצרו את הספר ועיבדוהו באופנים שונים ואף עיבודים אלה זכו למהדורות רבות. ר' יעקב בר' מרדכי פלייטו מאסטי אשר בפייאמונטי קיצר ועיבד את ספר ראשית חכמה בר"ח שבט ש"מ ונדפס בספר „מרפא לנפש" (ויניציה, ש"ס); ר' יחיאל מילי עיבדו בשם „תפוחי זהב" (מנטובה, שפ"ג), ועוד אחרים. ואף המחבר עצמו קיצר ועיבד את ספרו וקרא לו בשם „תוצאות חיים", ואף הקיצור הזה זכה לכמה מהדורות. כן נתחברו לספר „ראשית חכמה" הגהות, מראי מקומות והוספות ממחברים שונים. חלק מספר ראשית חכמה תורגם לספרדית ע"י ר' דוד בר' יצחק הכהן די לארא ונדפס בשנת שצ"ג.

ספר ראשית חכמה ומחברו זכו לדברי הערצה מופלגים. רגיל מאוד לכנות את הספר ומחברו בתואר „הקדוש". אזולאי אומר: „ראשית חכמה הוא ספר קדוש ונורא המפורסם בכל ישראל... ואשרי אדם שילמוד בו בכל יום ויעשה קבע שיעור אחד ודאי יתנוצץ בו קדושה וטהרה... וכתב מהר"ח הכהן שעתה שזכינו לספר הקדוש ראשית חכמה בו יהגה תדיר"...

מלבד ספר „ראשית חכמה" חיבר גם ספר בקבלה, בשם „כוונת השם", ועודד ממון בכתב יד. מעט מאוד ידוע ממאורעות חייו. בסוף ימיו העתיק דירתו מצפת לחברון, וכנראה שימש שם ברבנות ושם נפטר.

ר׳ אֵלְיָהוּ (בר׳ שְׁלֹמֹה זַלְמָן) מִוִּילְנָא (הגר״א)

מפורסם בכנויו הגאון מוילנא. נולד בראשון של פסח ת״פ, ונפטר בג׳ דחול המועד סוכות תקנ״ח (1720—1797). גדול חכמי התורה בדורות האחרונים. בן למשפחה מיוחסת שהקימה הרבה חכמי תורה גדולים. כבר בילדותו המוקדמת נכרו בו אותות כשרונו הנפלא. מסופר כי בהיותו כבן שבע שנים עלה לדרוש בבית הכנסת הגדול בוילנא והפליא בדרשתו אתן כל שומעיו כאחד הגדולים. מאז היותו בן עשר לא נמצא לו עוד רב ומורה שיוכל ללמדו תורה והיה לומד בפני עצמו ברוב שקידה וקנה לו בקיאות עצומה בכל חדרי תורה בנגלה ובנסתר כאחד. בגיל צעיר השיאוהו הוריו אשה מעיר קיידן ואחרי נישואיו ישב בעיר זו מסוגר בחדרו ועסק בתורה יומם ולילה בקדושה ובטהרה. עודו בימי עלומיו קיבל על עצמו עול גלות ויצא מביתו לנדוד במשך ימים ושנים על פני קהלות ישראל בפולין ואשכנז כשהוא מתחפש לאחד העניים עוברי אורח. ולמרות שעמל להסתיר את מעשי צדקתו וחסידותו מעיני הבריות הכירו בגדלותו ויצא טיבו בעולם כגאון וצדיק. בשובו מגלותו התיישב בוילנא עיר מולדת אבותיו והמשיך ביתר שאת ועוז לשקוד על התורה. שום התמנות ציבורית לא אבה לקבל ומעולם לא שימש ברבנות ולא תפס משרת ראש ישיבה. בסתר אהלו ישב מעוטף בטלית ומוכתר בתפלין ועסק בתורה יומם ולילה. כדי שלא יטרידוהו ממשנתו היה סוגר ביום חלונות חדרו ולומד לאור הנר. את שקידתו העצומה אין לתאר. כפי שמעיד עליו בנו לא ישן במשך חמשים שנה בלילה יותר מחצי שעה בבת אחת ולא יותר משתי שעות במעת לעת. כן היה ממאס בכל תענוגות החיים והיה מסתפק במועט שבמועט. מבנה גופו החסון איפשר לו להתמיד בחיי סיגופים ועמל אין קץ. כדי שלא ירדם בלילי חורף הארוכים היה לומד בבית בלתי מוסק והיה טובל רגליו במים קרים. מעודו לא הלך ארבע אמות בלא תורה ותפילין ולא שח שיחה בטילה מימיו. גם לא שאל בשלום בניו לא כתב להם מכתב ולא קרא מכתבם כי בתורה היו כל מעייניו תמיד.

עד ארבעים שנה למד בפני עצמו והיה רושם בגליונות ספריו את הגהותיו והערותיו. מכאן ואילך היו באים לפניו אחדים מבני עליה מטובי החכמים שבדור והיה לומד עמהם פרקו והיו רושמים להם ביאוריו וחידושיו. מאז הגיע לארבעים שנה לא כתב עוד דברי תורתו בידיו אלא תלמידיו כתבו מפיו. מרבית ספרי הגר״א הם מעשי ידי תלמידיו, על פי מה ששמעו מרבם הגאון.

בלמודו סלל לו דרך חדשה. בנגוד לדרך למודם המפולפל של ישיבות פולין היה הגאון מתרחק מן הפלפול והיה שואף לחדור לעומק כוונת הקדמונים. ראשית כל עמל בקביעת הנוסח הנכון של המקורות. הוא עמד על כך שמרבית המקורות התלמודיים והמדרשיים נשתבשו על ידי מעתיקים טועים על כן עמל להחזיר את צורתה המקורית של ספרות חז״ל. רוח בקורת מדעית נושבת בהגהותיו והרבה

פעמים הוכיחו כתבי יד עתיקים צדקת הגהותיו. הגר"א היה גדול הפשטניים. מעניינת דעתו שכשם שיש פשוטו של מקרא, שאין מקרא יוצא מידי פשוטו, כן ישנה פשוטה של משנה, ואוקימתות התלמוד הדחוקות (בחיסורי מחסרא והכי קתני) אינן מתכוונות לומר שכן הוא פירושה של המשנה, שחסר במשנה משהו, כי המשנה מתפרשת כפשוטה לפי משמעות מלותיה בלי כל חסרון, אלא שהגמרא פוסקת הלכה שלא כפי המשנה ורק לפי מסקנת ההלכה של התלמוד יש להשלים את המשנה (הקדמת "פאת השלחן" לר' ישראל משקלוב). אף בחינוך הילדים התווה הגאון דרך חדשה. בניגוד לנוהג הימים ההם להכניס את הילד בגיל מוקדם ללמוד הגמרא בלי כל הכנה היה הגאון דורש ללמד את הילד על פי הסדר את כל המקרא והמשנה ורק אח"כ להכניסו ללמוד התלמוד. בהשפעתו תוקן החינוך התורני בליטא שעלה כמה מעלות על החנוך בפולין. כל מקצעות התורה היו בעיני הגאון חטיבה אחת שלימה ומוצקת. המשנה מקורה בתורת משה והתלמוד הוא פירוש למשנה והפוסקים הם סיכום דברי התלמוד. גם בין הנגלה והנסתר אין מחיצות ותחומים אי אפשר שתהא סתירה ביניהם שהרי כולם [illegible] אחד. ולא עוד אלא אף המד[illegible] אינם צוררים את התורה, אדרבא ה[illegible] משלימים אותה, שכן הן משמשות לה כרקחות וטבחות. אף הוא עצמו חיבר ספרים בדקדוק, הנדסה ותכונה, והיתה לו יד גם במוסיקה, ברפואה ובמדעים אחרים. את תלמידיו הקרובים לו זירז על העסק

במדע. לתלמידו ר' ברוך משקלוב, שתרגם את אבקלידוס לעברית (האג, תק"מ), אמר שיש לתרגם את ספרי החכמות לעברית, כי כפי מה שיחסרו לאדם ידיעות בחכמות יחסרו לו לעומתן מאה ידות בחכמת התורה כי התורה והחכמה נצמדים יחד. בהרחקת החכמה מישראל הוא רואה חילול השם, שהגוים שואלים איפה חכמתכם ונמצא שם שמים מתחלל. ר' אברהם בן הגאון מספר שאביו הגאון אמר לו שהוא משתוקק לראות את ספרי יוספוס פלביוס מתורגמים עברית, משום "שעל ידם נוכל לבוא אל כוונתם של רבותינו ז"ל בתלמוד ובמדרשים בדברם במקומות רבים בענייני ארץ קדשנו בימי קדם ההם".

בקיאותו בכל חדרי תורה היתה עצומה. הוא היה חוזר על תלמודו בכל שלשים יום וכל תלמודו היה חקוק על לבו תמיד. הוא ידע כמה פעמים נזכר שם כל תנא או אמורא בכל מסכת ומסכת, וכן זכר כל מחלקותיהם, שיטותיהם ומאמריהם בכל הש"ס. כבקיאותו בתלמוד ופוסקים כן היה בקי בספרי קבלה, בזהר ותיקונים. ואף בספרים אלה היה לומד בהתלהבות ודבקות נפלאה וחיבר להם הגהות וביאורים.

כגודל תורתו כן היה גדול במעשי צדקתו וחסידותו. מקצבתו הדלה שהיה מקבל מקהלת וילנא היה מפריש חומש לעניני צדקה, והרבה פעמים כשנדמין לו ענין חשוב צימצם את צרכיו ונתן את כל כספו כדי לפרנס נשואיה של יתומה עניה, או לפדיון שבויים. למרות שהיה שקוע והוגה תמיד בתורה היה מפנה לבו תדיר למעשי חסד וכשהיה שומע על עני הגון

המתבייש להתפרנס מן הצדקה, או על בת ישראל שהגיעה לפרקה ואין ביד אביה לתת לה נדוניא, היה מפסיק ממשנתו ומזמין אליו את קרוביהם של העניים, או סתם עשירים מעשירי העיר, והיה מְעַשֵּׁם לצדקה. וכגודל תורתו כן הצטיין גם במדותיו התרומיות והאצילות. הוא היה מוכן לסבול הוא וביתו חרפת רעב ובלבד שלא יבויש מי שהוא על ידו. תלמידו ר' ישראל משקלוב מספר (בהקדמת ספרו „פאת השלחן") מעשה והשמש שהיה הולך ומביא לגאון את קצבתו החדשית הזעומה מקופת הקהל מעל בשליחותו ונטל את הכסף לעצמו. דבר זה הלך ונשנה פעמים רבות במשך זמן רב והגאון לא התאונן עליו ולא סיפר זאת לאיש והוא וביתו סבלו חרפת רעב. פעם אחת כשלא היתה בבית פרוסת לחם לפי הטף באה אשתו הצדקנית והתאוננה לפניו. יעץ לה להכניס את הילדים הקטנים לבית אחד השכנים בשעת סעודה, שמסתמא יבקשו אוכל ויותן להם, כי בשום אופן לא הסכים שיבויש אדם על ידו. רק כאשר חלה השמש ונטה למות התוודה על עוונו ונתגלה הדבר.

בגלל תורתו וצדקתו נערץ ונקדש בעיני כל הבריות ואנשי וילנא עירו כינוהו בתואר „החסיד" סתם. שמע גדולתו בתורה ומעשים הגיע הרחק מחוץ לגבולות מדינת ליטא. בהיותו רק כבן ל"ה פנה אליו הגאון ר' יהונתן אייבשיץ בבקשה שיחווה את דעתו בדבר מחלקתו עם ר' יעקב עמדין, והוא מכנה את הגאון בתארים: „החסיד קדוש וטהור מאור ישראל כולל כל החכמות" וכו'. רק מעטים זכו לעמוד במחיצתו של הגאון וללמוד תורה מפיו, או להסתופף בבית מדרשו. בין בני העליה המעטים שהיו תלמידיו יש למנות את ר' שלמה זלמן ואהיו ר' חיים מוולוז'ין. זה האחרון היה מיסדה של ישיבת וולוז'ין שהפיצה תורה במשך מאה שנה ברוחו של הגאון והקימה רועים רוחניים לאומה במשך שני דורות שנים. כן יש למנות בין תלמידי הגר"א המובהקים את ר' סעדיה בר' נתן נטע, אב"ד סעדהייא, ואת ר' מנחם מענדיל משקלוב ואת ר' מאיר מווילנא. תלמידיו אלה זכו ללמוד תורה מפיו בשעורים קבועים ורשמו תורתו מפיו, או ישבו ולמדו תורה בבית מדרשו.

משאת נפשו של הגאון משנים רבות היתה העליה לא"י לחונן עפרה ולחיות בה בטהרה ופרישות ולקיים בה את המצות התלויות בארץ. הוא יצא את וילנא בדרכו לא"י וקיוה כי יוכל להביא אליו את כל משפחתו. בהגיעו לקניגסברג שלח מכתב פרידה לבני ביתו, שנדפס בשם „עלים לתרופה". במכתב זה הוא כותב לאשתו ובניו דרכי התנהגות במוסר ומדות. הוא מביע את תקותו להתראות עמהם בא"י והוא מבטיח לאמו הזקנה להזכירה בתפלתו בירושלים במקומות הקדושים. הוא מרגיע את בני ביתו לא לדאוג לו: „הנה אנשים נוסעים על כמה שנים בשביל ממון, מניחים נשותיהן וגם הם נע ונד תמיד בחסר כל. ואני ת"ל נוסע לארץ הקדושה, שהכל מצפים לראותה חמדת כל ישראל"... הוא מזהיר את בני ביתו מפני מידות רעות, ביחוד מדיבור לשון הרע, ליצנות, שבועות, נדרים ומחלוקת. מבקש הוא את אשתו

שתחנך את הבנים והבנות בדרכי המוסר והמדות הטובות, כי ההרגל מימי הנוער פועל פעולתו בכל ימי החיים "ובפרט אם נזכה לבוא לארץ ישראל כי שם צריך לילך מאוד בדרכי ה'". לאשתו הוא מיעץ שלא לצאת מפתח הבית ותקנה כל הצרכים ע"י שליח, אף אם יעלה פי שנים ושלש ביוקר. ויותר טוב להתפלל בבית, כי בבית הכנסת אי אפשר להנצל מקנאה ולשמוע דברים בטלים ולשון הרע... "וגם בתך יותר טוב שלא תלך לבית הכנסת, כי שם רואה בגדים טובים ומתקנאת ומספרת בבית ומתוך זה באין ללשון הרע". אף אותם מזהיר הוא על הפרשת החומש לצדקה ולא לפחות מזה בשום פנים והוא מוסיף להזהיר על האהבה והשלום בין כולם. אך לא זכה להיכנס לא"י כי באמצע הדרך חזר בו מהחלטתו ושב לעירו והחזיר את הכסף שקיבל לצרכי עלייתו לבעליו. הסיבות לחזרה זו לא נתבררו בודאות. מספרים שבשובו אמר שאין לו רשות לעלות לא"י. יש סבורים שלכתחילה היה בדעתו להחמיר בהפרשת מעשרות מפירות דרבנן, כדעת התוספות, ובדרך נודע לו שכבר התרים מרן ר' יוסף קארו לא לנהוג בחומרא זו, אלא לנהוג כדעת הרמב"ם, ומתוך שרצה להמנע מן הספק והמחלוקת החליט לחזור לביתו. תלמידיו רמזו שנשמת הגאון היתה ניצוץ מנשמת משה רבינו שלא הורשה להכנס לארץ...

אף על פי שהגאון היה נוהה אחרי הקבלה ראה את עיקר העיקרים בלמוד התורה ובמעשי המצוות. מן הקבלה עסק רק בקבלה העיונית ובחל בקבלה מעשית, בקמיעות והשבעות. תלמידיו הקרובים לו מספרים שכמה פעמים באו אליו "מגידים" שרצו למסור לו סודות וסתרי תורה ולא רצה לקבלם... אין תימה שראה בצמיחת החסידות סכנה ליהדות המסורתית כי חשש שמא תסטה אף היא מדרך היהדות הכבושה מדור דור כדוגמת הכתות שקדמו לה. על כן לא נרתע גם מלהחרים את החסידים והמתחברים אליהם. בהשפעת אישיותו של הגר"א בחסמה מדינת ליטא בפני התפשטות החסידות שמצאה לה כר נרחב בפולין ואוקריינה. את ראשי החסידים שהשכימו לפתחו, שביקשו להוכיח לו שאין החסידות סוטה כמלא נימה מדרך היהדות המקובלת, לא אבה לקבל וכל דברי התצטלותם לא הועילו לזכותם בעיניו. הכשלונות של התנועות המיסטיות של הדורות הקודמים, השבתאות והפרנקאות, הם שהפחידו את הגר"א והכריחוהו לצאת מגדרו ולהלחם מלחמת תנופה בתנועה החשודה בעיניו. לפי אגדת החסידים היה בדבר מעשה שטן שהצליח להפריד בין שני בתי ישראל, שאילו נפגשו הגר"א ור' שניאור זלמן מלאדי והיו משלימים ביניהם מיד היתה הגאולה באה... כשנפטר הגר"א ונמצאו בין החסידים ששמחו על מות איש חרמם נזדרז רש"ז מלאדי במכתב לאנשי שלומו לספר על גדולת הגר"א, שלא הניח כמותו בישראל, והזהיר שלא לספר אחר מטתו שום שמץ דופי בלי שום הוראת היתר בעולם.

בשנות חייו האחרונות נתרופפו עמודי בריאותו האיתנה של הגאון. ואעפי"כ לא דדש ברופאים. בחלותו במחלה קשה קרא

אליו את המגיד מדובנא שישעשע את נפשו במשליו הערבים. בערב יום הכיפורים האחרון שלפני מותו קרא לכל צאצאיו וברך אותם בבכיה רבה שלא כמנהגו. ביום מותו התגבר וקם ממיטתו לברך על הלולב ולא הוציאו מידו עד שנפטר. רגעים אחדים לפני מותו נטל בידו את ציציותיו ואמר כמה קשה להפרד מעולם המעשה הזה, שעל ידי מצוה קלה כיוצא בה של ציצית אדם ישר יחזה פני שכינה. עם מותו ירד אבל כבד על יהדות ליטא ועל כל תפוצות ישראל. כל הקהלות הספידוהו ברוב הערצה. אין קץ להערצה שהוערץ ברבבות אלפי ישראל, ביחוד במדינת ליטא. אגדות שונות סופרו עליו על ידי תלמידיו ר' חיים מוולוז'ין ור' ישראל משקלוב ואחרים. בהקדמתו ל„ספרא דצניעותא" עם ביאור הגר"א אומר ר' חיים על רבו הגר"א: „אחד היה האדם הגדול אשר כמוהו לא נהיתה מכמה וכמה דורות שלפניו. לו נתן ה' לב לדעת ועינים לראות ונהירים היו לו שבילי וארחות החכמה בנגלות ובנסתרות"... הוא מספר על הגאון שבהיותו פחות מבן י"ג התחיל לברוא גולם על פי ספר יצירה ובעודו באמצע עשייתו חלפה עברה תמונה על ראשו והפסיק, כי אמר מסתמא מן השמים מנעוהו. כן הוא מספר שכמה וכמה פעמים רצו למסור לו מן השמים רזים וסתרי תורה על ידי „מגידים" ולא הטה אזנו אליהם, ואמר שאינו רוצה שתהיה השגתו בתורה ע"י שום אמצעי רק ע"י השי"ת בלבד. כן הוא יודע לספר שהיתה לגאון עליית נשמה מדי לילה לילה מיום עמדו על דעתו וכמה סודות גילו לו יעקב אבינו ע"ה ואליהו ז"ל.

עם פטירת הגר"א החלו בניו ותלמידיו להוציא לאור את ספריו. מרבית הספרים האלה לא נכתבו בידי הגאון עצמו, אשר מאז מלאו לו ארבעים שנה לא כתב עוד מאומה, אלא נרשמו על ידי תלמידיו המובהקים שלמדו לפניו. ספריו מקיפים את כל הספרות המסורתית, הן בנגלה הן בנסתר. מביאוריו למקרא נדפס ספרו „אדרת אליהו" ביאור על התורה (דובראוונא, תקס"ד), ובן ביאורו לספר משלי שסידד תלמידו ר' מנחם מענדיל (שקלאב, תקנ"ח) ועוד ביאורים על כמה ספרים בנביאים וכתובים. מפירושיו למשנה נדפס ספרו „שנות אליהו" על סדר זרעים (למברג, תקנ"ט). בפירוש זה שיצא בשתי מהדורות, ארוכה וקצרה, משוקע פירוש מופלא לירושלמי סדר זרעים בדרך חדשה. פירוש הפותח לפנינו סוגיות סתומות וחתומות שלא הובנו כלל ע"י כל המפרשים שקדמוהו. כן נדפס פירושו לטהרות „אליהו רבא" (ברין, תקס"ב), שתלמידו ר' מאיר מווילנא כתבו מפיו.

למדרשי ההלכה: מכילתא, ספרא וספרי, חיבר הגאון הגדות שנדפסו רק בחלקם. כן חיבר הגהות לתוספתא, ירושלמי ובבלי. הגהותיו על הש"ס הם כפי שנמצאו רשומות בגליונות ספריו. כן נדפסו הגהותיו למסכתות הקטנות כפי מה שרשם מפיו תלמידו ר' סעדיה (שקלאב, תקס"ד). ביאורו לארבעת חלקי השלחן ערוך כתבו הגאון בידי עצמו לפני היותו בן ארבעים ונדפס על ידי בניו ותלמידיו (שקלאב, תקס"ג; הוראדנא, תקס"ו; ווילנא, תקע"ט).

כן חיבר הגהות על כמה מדרשי אגדה, פרקי ר״א, סדר עולם רבא וזוטא, פסיקתא רבתי, ועוד, שרק חלק מהם ראו אור הדפוס. הרבה מחיבוריו בקבלה נתפרסמו בדפוס, כגון פירושו ל״ספר יצירה״, נדפס ע״י תלמידי ר׳ מנחם מענדל (הוראדנא, תקס״ו); ביאורו ל״ספרא דצניעותא״ (ווילנא, תק״פ). כן השאיר אחריו פירושים והגהות לזוהר, תקוני זוהר, ועוד, שנדפסו רק בחלקם. מספריו בחכמות נדפסו ״דקדוק אליהו״ בדקדוק הלשון העברית (ווילנא, תקצ״ג); ״איל משולש״ על הנדסה (שם, תקצ״ד), וכמה כתבים בחכמת התכונה וחשבון תקופות ומולדות נשארו בכ״י.

בית מדרשו שבו למד הגאון במשך ארבעים שנה נעשה למרכז לתורה ועבודת ה׳, שעמד על תלו קרוב למאה וחמשים שנה, ממות הגאון עד חרבן וילנא בשנים האחרונות. עשירי וילנא התנדבו להרחיב את הבנין ויסדו בו בית מדרש ועל ידו בית עקד ספרים גדול וקבעו הקצבות ללמדנים מופלגים שהקדישו עצמם לתורה ולמדו בבית מדרש זה בשעורים קבועים מדי יום ביומו. טבלת שיש נקבעה בבית מדרש הגר״א, המעידה כי בבית זה ישב הגר״א ארבעים שנה ובו חיבר את חיבוריו על כל התורה.

כעשר שנים אחרי פטירת הגר״א עלו כמה מטובי תלמידיו לא״י ובראשם ר׳ מנחם מענדיל משקלאב ור׳ סעדיה בר׳ נתן נטע ואחרים. הם יסדו את עדת הפרושים בצפת ובירושלים, ובכמה מבתי כנסיותיהם נוהגים עד היום בכל דבר במנהגי הגר״א.

הגאון היה אחד המעטים בין גדולי ישראל בדורות האחרונים שהשפעתם על בני דורם והדורות הבאים אחריהם היתה מכרעת. בשמו של הגר״א דגלה תנועה שלמה ביהדות המסורתית, תנועת ההתנגדות, שעמדה בשתי רגליה על בסיס התורה והמסורה ושאפה לחזק את היהדות ע״י למוד התורה וקיום המצוות. השפעתו המבורכת של הגר״א ניכרת ביהדות עד היום הזה. מ.

ר׳ אֵלְיָהוּ הַזָּקֵן בר׳ מְנַחֵם מְמְדִינַת מַגְנְשׁ

חכם ופייטן במאה השמינית ותחילת התשיעית לאלף החמישי. בעל אחותו של רב האיי גאון. תלמידו של רבינו גרשם מאור הגולה. נשא ונתן עם ר׳ יוסף טוב עלם, אם מותר לשלב פיוטים (קרובות) בג׳ ברכות ראשונות שבתפילת שמונה עשרה, ומצאו היתר לכך. חיבר גם אזהרות (הן נזכרות גם בתוספות) ופיוטים הרבה. ה.

ר׳ אֵלְיָהוּ בר׳ חַיִּים (מהראנ״ח)

רב ופוסק במאה הרביעית לאלף השישי. נולד בשנת ר״צ (1530) בערך בעיר אדרינופול. בשנת של״ה בערך נתמנה לראש הרבנים בקושטא.

תשובותיו שהשיב לשואליו בדבר הלכה נתפרסמו בשני קובצים: א) בשם ״תשובות הראנ״ח״ כולל קכ״ה תשובות (קושטא, ש״ע); ב) בשם ״מים עמוקים״ (ביחד עם שו״ת לר׳ אליהו מזרחי) כולל ק״א סימנים (וינציה, ת״ז). כן חיבר ספר דרשות על

התורה בשם "הנותן אמרי שפר" (וינציה, ש"צ). וחידושים למסכת כתובות, נספחו לספרו "תשובות הראנ"ח".

שמו של הראנ"ח היה מהולל מאד בפי הרבנים האחרונים. ר' עקיבא איגר משבח מאד את ספרו "שו"ת הראנ"ח" ומסתייע ממנו להלכה. נפטר בשנת ש"ע (1610) בערך.

ר' אֵלְיָהוּ מִיּוֹרְק

מבעלי התוספות במאה העשירית לאלף החמישי. נזכר כמה פעמים בתוספות בשם "ר' אליהו מאברוויקא. היה תלמידו של ר' יצחק הזקן. נהרג על קידוש השם ברציחות יורק, בשנת ד"א תתק"ן (1190), לכן הוא מתואר "הקדוש".

ר' אֵלְיָהוּ (בר' מֹשֶׁה) יְשַׂרְאֵל

רב ומחבר הרבה ספרים בתחלת המאה הששית לאלף הששי. בנו של ר' משה ישראל רבה של רודוס. נולד כנראה באלכסנדריה מסביב לשנת ת"ע (1710), עלה לירושלים והרביץ בה תורה בשנים תק"ד—תקכ"ב. יצא כמה פעמים בשליחות מצוה לאירופה המערבית וביקר בערי איטליה, צרפת והולנד. בדרכו חזרה נתעכב ברודוס ושימש בה ברבנות עד שנת תקל"ב. באותה שנה הוזמן לכהן רב הכולל באלכסנדריה ונפטר שם בט' שבט תקמ"ד (1784).

ר' אליהו היה מחבר פורה מאוד וכתבי היד שהשאיר אחריו "רבו משערות". הרבה מהם טמונים עדיין בכתב יד והרבה אבדו, אבל כמה מהם נדפסו על ידי בניו ר' משה ור' ידידיה שלמה. מהם נזכיר: "קול אליהו" (ליוורנו, תקנ"ב), שאלות ותשובות; "שני אליהו" (שם, תקס"ו), דרשות; "כסא אליהו" (שלוניקי, תקע"א), חידושים; "אדרת אליהו" (ליוורנו, תקפ"ח), פירוש לסמ"ג; "עוגת אליהו" (שם תק"ץ), שאלות ותשובות.

ר' אֵלְיָהוּ (בר' מֹשֶׁה) לוּאַנְץ

מגדולי המקובלים באשכנז במאה הרביעית לאלף השישי. ידוע בכנויו ר' אליהו "בעל שם". נולד בפרנקפורט בשנת שכ"ד (1564) למשפחה שהתיחסה לגזע רש"י. נכדו של ר' יוסף יוזלמן, הוא השתדלן המפורסם ר' יוזלמן רוסהיים. קבל תורה מפי ר' עקיבא מפרנקפורט ור' יעקב גינצבורג מפרידבורג ויצק מים גם על ידי המהר"ל מפראג. הצטיין מאוד בידיעת הקבלה וחיבר פירושים גדולים לזוהר ותיקוני זהר, הטמונים עדיין בכתב יד. בגלל ידיעותיו בקבלה מעשית, קמיעות והשבעות, זכה לכנוי "בעל שם". הרביץ תורה בקהלות שונות באשכנז בנגלה ונסתר, ואף שימש ברבנות בקהלות ההשובות: פולדא, האנוא, פרידברג ווירמייזא. כן היה משמש במשרת ראש ישיבה, דרשן וחזן.

רק חלק מספריו זכה לראות אור. מהם יש להזכיר את ביאוריו בדרך קבלה ודרוש על שיר השירים, בשם "רנת דודים" (באסל, ש"ס) ועל ספר קהלת, בשם "מכלל יופי" (אמסטרדם, תנ"ה). כן חיבר תחינות ופיוטים ... הוא שירו המתחיל "אליכם אישים אקרא" הכולל ויכוח בין מים ויין, למי משניהם נאה תהלה, שכל אחד מהם

מביא ראיות מן המקרא על חשיבותו היתרה. שיר זה תורגם גם לגרמנית והיו נוהגים לשיר אותו בניגון „דיטריך פון ברן"... בין הספרים שנשארו אחריו בכתב יד נמצאים גם פירושים לבראשית רבה ולרבינו בחיי על התורה.

פעיל מאוד היה ר' אליהו בהעתקת ספרים עתיקים, עריכתם והכשרתם לדפוס. הוא הוא שערך את הספר „דרכי משה" לר' משה איסרליש (הרמ"א), על פי רשימות בגליונות ספריו. אזולאי מספר שבשכר עבודה זו קיבל ר' אליהו מאת אחי הרמ"א את פירושו של הרמ"א לספר הזוהר, שר' אליהו הזכירו ופירשו בספריו בקבלה. כן ערך והביא לדפוס כמה ספרים חשובים, כמו פירוש ר' שלמה לוריא (מהרש"ל) ל„ספר מצות גדול" (סמ"ג) ול„שערי דורא". וכן הוציא לאור את פיוטי רבו ר' עקיבא פראנקפורט וסיפח אליהם פיוטים משלו. ר' אליהו נפטר בשם טוב בכ"א תמוז שצ"ו בוירמייזא. על מצבתו חקקו בין שאר שבחיו:

יוֹדֵעַ סוֹדוֹת וְסָתָרִים
הֶפְלִיא לַעֲשׂוֹת סְפָרִים.

ר' אֵלְיָהוּ מוֹנְטוֹלַאטוֹ

רופא וחכם במאה הרביעית לאלף הששי. מצאצאי מגורשי פורטוגל שלמד את תורת הרפואה באיטליה והיה לרופאו הפרטי של הדוכס הגדול בפלורנץ. שמע פרסומו כרופא אומן הגיע עד חצר המלוכה בצרפת והוא החמן על ידי המלכה מריה די מדיצס והמלך היינריך הרביעי להיות רופא בית המלוכה בפאריז. הוא נעתר להזמנה זו בתנאי כי ינתן לו החופש לשמור את מצוות היהדות.

מלבד חיבוריו הלטיניים בחכמת הרפואה כתב על ספר גם את ויכוחיו עם כהני הנוצרים בענייני אמונת ישראל. בספר Tratado (בפורטוגיזית) רשם את דברי ויכוחיו עם כומר דומיניקני בענין פירוש פרק נ"ג בישעיה. כן נתווכח בפאריז בענייני האמונה, ונאומו שנשא במעמד המלך והשרים נדפס בבריסל בשנת 1868. בו הגן בעוז על ישראל ותורתו. כן ידועים ממנו חיבורים עבריים הטמונים עדיין בכתב יד, והם „כלילת יופי", על חכמת התכונה, ופירושו על התורה. תשובה אחת כתב להוכיח שבהיותו קרוא אל המלך והמלכה מחזר לו לנסוע במרכבה בשבת. בתשובה זו הוא מתגלה כבעל ידיעות רחבות בתלמוד ובספרות הפוסקים.

את מותו מצא מונטולאטו בלכתו ללוות את יורשת העצר איזבלה במסעה לספרד להנשא למלך פיליפ הרביעי. הוא נחנט והושם בארון ונקבר באמשטרדם בשנת שע"ו (1616).

ר' אֵלְיָהוּ (בר' אַבְרָהָם) מִזְרָחִי (הרא"ם)

ראש רבני טורקיה במאה השלישית לאלף הששי. מחברו של הפירוש על רש"י הידוע בשם „המזרחי". מגדולי התלמודיים בדורו ויחד עם זה היה בקי בחכמות רבות, ביחוד במתמטיקה ותכונה. היה מרביץ תורה וחכמה בקרב תלמידים רבים, פוסק גדול בדורו, מחבר כמה חיבורים בתורה

ובחכמה ומנהיג דגול לכל היהדות הטורקית. נולד בראשית המאה השלישית. את שנת לידתו אין לקבוע בדיוק. תלמידו של ר' אליהו הלוי הזקן. הרא"ם היה מחשובי הרבנים בקונסטנטינופול ומורה לתלמידיו הרבים, הן במקצעות התורה והן במקצעות החכמה הכלליים. הוא מספר בתשובתו שהוא מלמד לתלמידיו "לא בלמוד התלמוד בלבד, אלא כל אחד לפי חפצו. יש מי שיחפוץ ללמוד תבונה ויש מי שיחפוץ ללמוד תשבורת (=הנדסה) ויש מי שיחפוץ ללמוד מספר וכמה למודים אחרים מתחלפים" (שו"ת הרא"ם, סימן נו).

עם מות ר' משה קפסאלי ראש רבני טורקיה (בשנת רנ"ה) נתמנה ר' אליהו מזרחי לכהן במקומו במשרת רב הרבנים למדינת טורקיה. אף הוא כקודמו היה חשוב אצל השולטן ביאזיד והיה יושב במועצת המלך ליד הפטריארך היווני והמופתי המושלימי. זמן פעולתו כרב ראשי חל בתקופת משבר לעמו. שנים אחדות אחרי גירוש ספרד, כשאלפי פליטים התדפקו על שערי מדינת טורקיה. ואמנם פעל הרא"ם גדולות לטובת הגולים. הוא מספר שבמשך שנה אחת הניח את למודיו ונסע מקהלה לקהלה ואסף כספים מרובים לטובת הפליטים. אבל טרדותיו בעסקי הצבור לא הסיחו דעתו מן התורה. למרות כל עמלו בעסקי צבור ובהוראה לתלמידים רבים עוד מצא לו זמן לחבר חיבורים גדולים וחשובים. אמנם הוא מתאונן: "ולכתוב דברי על ספר אפשר לי רק בקושי גדול, מצד טורח הישיבה עלי בכל יום

בפלפול התלמוד ובלמודי החכמות ומצד משא הקהלות הבאים אלי כתות כתות בכל יום ועומדים ומצפים מתי אקום מלמודי להתעסק במלאכתם" (שו"ת הרא"ם, סימן ה'). גולת הכותרת של יצירתו הוא פירושו על רש"י (וינציה, רפ"ז), בו יצא להגן על רש"י מפני השגות הרמב"ן ומפרשים אחרים, והוא משתדל להראות את מקורותיו של רש"י בתלמוד ומדרשים. לספר זה יצאו מוניטין והוא נדפס בהרבה מהדורות, ואף נעשה ממנו קיצור ויש גם שהשיגו עליו והחכם ישי"ר מקנדיא חיבר ספר להגן עליו מן המשיגים.

פחות מפורסם הוא ספרו "תוספי סמ"ג" (קושטא, רפ"ו) בו הוא מבאר כמה הלכות בסמ"ג לר' משה מקוצי. הרא"ם היה גם מגדולי בעלי ההוראה. אחד מחכמי דורו ר' יהודה בן בולאט קורא לו לרא"ם: "ראש ההוראה לכל גלילות הגולה בדורנו זה". מקרוב ומרחוק פנו אליו בשאלות והוא השיב לכל בדברי טעם ודעת. אף ר' משה אלשקר פנה אליו בשאלות ממצרים, וקרא לו ברוב כבוד: "שרש האמונות ונצר התבונות ושמעו הולך בכל המדינות" וכו'. בתשובותיו הוא מכלכל דבריו במשפט ותבונה ומנתח את השאלות ברזב חריפות ובונה את תשובותיו באופן הגיוני ומדעי. הרבה נשאל בעניני אישות והחרת עגונות וכל דבר הקשה הובא אליו ודבריו נתקבלו בדברי האורים. חשיבות רבה נודעת לתשובתו בענין החרם שהחרימו כמה מבני קהלתו שלא ללמד תורה וחכמה לבני הקראים. הוא יוצא לערער על חרם זה ומוכיח שמעולם לא נמנעו חכמי ישראל

מללמד תורה את הקראים. בתשובה זו וכן בכל דרכיו היה שוקד על השלום ולקרב לבבות כל העדות בישראל. תשובותיו נתפרסמו בשני כרכים (קושטא, ש"כ; "מים עמוקים" ויניציה, ת"ז).

מספריו בחכמות נודע ספרו בחכמת החשבון בשם "מלאכת המספר", או "ספר המספר" (קושטא, רצ"ג—ד'). ספר זה זכה לפרסום לא רק בישראל. הוא תורגם ע"י מלומד גרמני ללטינית ויצא לאור עם התרגום בבסיליאה 1546. כן חיבר ספר בחכמת התכונה. הוא ביאור על ספר אלמגיסטי לבטלמיוס שנשאר בכתב יד.

הרא"ם זכה כנראה לאריכות ימים, שכן פוגים אליו שואליו בתואר "רבינו הישיש". הוא נפטר סמוך לשנת רפ"ה (1525).

ר' אֵלְיָהוּ מְנַחֵם (בר' מֹשֶׁה) מִילוֹנְדוֹן

חכם תלמודי מבעלי התוספות בראשית האלף השישי. חיבר פירוש ופסקים למשניות זרעים שהיו בכתב יד בידי ר' יום טוב ליפמן הלר, בעל "תוספות יום טוב". קטעים מפירושיו נתפרסמו ע"י פרופ' אפשטיין ופסקיו הופיעו בספר מיוחד (ירושלים, תש"ז) על ידי הרב זקש. לדעת פרופ' אפשטיין חיבר ר' אליהו את התוספות למסכת ראש השנה הנמצאות בידינו.

ר' אליהו נתמנה מטעם המלך היינריך השלישי לרב ראשי במדינת אנגליה. מתפקידו היה גם לגבות את המסים אשר הממשלה הטילה על היהודים. כאשר סרב לנגוש באחיו לשלם את המסים שהלכו וגדלו משנה לשנה הסידו המלך ממשרתו (בשנת ה"א ט"ו, 1255). בספרו אנו מוצאים לפעמים ביטויים קשים נגד צוררי ישראל בדורו. אם נזכור את מצבם של יהודי אנגליה באותו דור, את הסתת הכמרים לפרוע ביהודים, לא נתפלא על כך. ר' אליהו נפטר בשנת ה"א מ"ד (1284) בערך. אש

ר' אֵלְיָהוּ בר' עֶזְרִיאֵל מִוִּילְנָא

תלמודי ומדקדק במאה החמישית לאלף השישי. נולד בוילנא בשנת ת"ס (1700) בערך. בעודו בימי עלומיו יצא ביחד עם אביו מוילנא לאשכנז. למד בפראג בישיבת ר' אברהם ברודא ואצל ר' יונה לנד סופר. ביחד עם אביו הוציא כדור הפלה והוסיף לו מאמר בדקדוק בשם "מענה אליהו" (פרנקפורט, תס"ד). על סדור זה יצא המדקדק ר' זלמן הענא בבקרת חמורה. מספריו יש להזכיר עוד "קנאותא דאליהו", חדושי הלכה, גלוים לספר "וכוח מים חיים" לר' חיים בר' בצלאל (אמשטרדם, תע"ב); "מקרא קודש" (ברלין, תע"ג) בדקדוק; "מכתב מאליהו" הוספות באורים והגהות לספר "אור תורה" לר' מנחם די לונזאנו (המבורג, תצ"ח).

ר' אֵלְיָהוּ (בר' יְהוּדָה לֵיב) מִפּוֹלְדָא (ראי"ף)

מחבר פירוש לתלמוד ירושלמי, חי במאה החמישית לאלף השישי. נולד בעיר וישניצה והתגורר בגרמניה בעיר פולדא. חיבר פירוש לירושלמי מסכת שקלים (פרנקפורט, תמ"ט), סדר זרעים (אמשטרדם, ת"ע) ושלש הבבות (אופיבאך, תפ"ה; פרנקפורט, תק"ב). פירושו מצטיין בהבנה

חודרת וישרה. בהסכמת גדולי הדור לפירוש הם מפליגים בשבח המחבר וגדולתו, ואף אזולאי מספר ששמע «מהפלגת שקידתו וקדושתו». פרטי תולדות חייו אינם ידועים, וכן לא נדע לקבוע בדיוק שנות לידתו ופטירתו, אבל נראה שנפטר סמוך לשנת תפ״ה (1725), שבה הוציא פירושו לבבא קמא ובבא מציעא. כשיצאו שלשת הבבות ביחד אחרי 17 שנה עברו כבר «הרבה שנים» מפטירתו, כפי שצוין בשער הספר.

רבה היתה השפעתו של פירוש ראש״ף לירושלמי על בני דורו. ממנו התחיל לימוד הירושלמי להתפשט בין האשכנזים בדורות האחרונים.

ר׳ אֵלְיָהוּ מִפֶּיסַרוֹ

מחכמי איטליה במאה הרביעית לאלף הששי. בשנת שכ״ג (1563) יצא מפיזרו בדרכו לא״י, אך בבואו לפמגוסטא שבאי קפריסין נודע לו כי פרץ דבר בא״י. על כן נשאר שם לחכות עד יעבור זעם. שם נפגש עם החכם ר׳ אליעזר אשכנזי, ולמד תורה מפיו. מכתבו בשם «מכתב מאליהו» המספר מאורעות נסיעתו, שכתב בר״ח חשון שכ״ד, הגיע לידינו. בו הוא מתגלה כתלמיד חכם ובקי בהויות העולם כאחד. אין אנו יודעים אם זכה להגיע למחוז חפצו לא״י. כן אין לנו ידיעות עליו ממקורות אחרים. נראה שהוא הוא ר׳ אליהו די פיזארו, שכמה מחיבוריו נמצאים בכ״י באוצר הספרים בפאריז, ביניהם «מאמר על התשובה» ו«פירוש לספר איוב».

ר׳ אֵלְיָהוּ מִפִּירָרָה

חכם איטלקי בסוף המאה השניה לאלף הששי. עלה לעת זקנתו לא״י בלוית בנו ונכדו, שמתו עליו בדרך. בבואו לירושלים במ״א לספירה שנת קצ״ד (1434) הוא מתמנה בה לרב ומורה, והיו פונים אליו בשאלות אף מאלכסנדריה ודמשק. הגיע אלינו אחד ממכתביו לביתו בפיררה, שבו הוא מספר על מה שעבר עליו בדרכו, וכן יש במכתב תיאור התנאים בא״י באותה תקופה.

ר׳ אֵלְיָהוּ מִפְּרָאג

אב בית דין וראש ישיבה בפראג במאה השלישית לאלף הששי. הוא נהג נשיאותו ברמה והתקין תקנות חשובות, ביניהן התקנה שאם תצא עלילה על אחת הקהלות במדינה חייבות גם שאר הקהלות לשקוד על שחרור האסירים ולא להטיל את כל העול על אותה קהלה בלבד. הוא עמד בקשרים עם ר׳ ישראל איסרלין, ור׳ ישראל מברונא היה חברו. מחבוריו לא הגיע לידינו מאומה.

ר׳ אֵלְיָהוּ (בר׳ יְהוּדָה) מִפָּרִיש

מגדולי חכמי צרפת בסוף המאה התשיעית ובראשית המאה העשירית לאלף החמישי. פוסק ומפרש התלמוד. בר מחלוקתו של רבינו יעקב בר׳ מאיר תם (רבינו תם). דעותיו ופסקיו הובאו הרבה פעמים בתוספות ובפוסקים ראשונים, כגון ראב״ן, ראבי״ה, סמ״ג, מרדכי, ספר יראים, תשובות מהר״ם מרוטנבורג ואחרים. כמה פעמים הוא מכונה ר׳ אליהו מפאריש, או ר׳ אליהו הצרפתי, ויש מכנים אותו ר׳

אליהו החסיד, או אפילו „רבינו הקדוש" (המנהיג, הלידה, סי' מ"ה). בתשובותיהם ויכוחיהם של רבינו תם ור' משולם בר' נתן (בספר הישר לרבינו תם) שניהם מזכירים את שמו ברוב כבוד. ר' משולם כותב עליו: „הרב ר' אליהו שאין עזרה ננעלת בישראל על אדם כמותו בענוה וביראת חטא", ורבינו תם מאשר בתשובתו ש„אמנם בעיני כבעיניו, ישנו חסיד ועניו, ומגואלינו הוא ובניו, המקום יאריך שניו". בתשובתו מבקש רבינו תם מרבינו משולם כי ימלך בר' אליהו וירא לו דבריו וישמע מה ידבר. שלשת החכמים האלה היו חכמי הדור המובהקים ביותר. לשלשתם פנה ר' אליעזר בר' נתן (הראב"ן) בשאלותיו בהלכה. אף ר"י הזקן פנה לר' אליהו בשאלות.

מפורסמת היא המחלוקת בין ר' אליהו ורבינו תם בענין קשר של תפילין, שלדעת ר' אליהו חייבים לקשור קשר של תפילין בכל יום. אגדה ידועה (בדוגמת האגדה על מחלוקת ר' אליעזר בן הורקנוס וחכמים בענין תנור של עכנאי, ב"מ נט, ב) מספרת כי רבינו תם, שנתעצם מאד במחלוקת זו, עמד על רגליו וקרא: משה בן עמרם! רד ממתיבתא דרקיע ובוא להעיד לפנינו כי הלכה כדברי, שאין חייבים לקשר קשר של תפילין בכל יום. מיד הופיע משה רבינו בישיבה, אך תוא הכריע הלכה כדעת ר' אליהו, נגד רבינו תם... האגדה מפליגה מאוד בערכו של ר' אליהו בשמי מרום, שהוא עומד ומקריב קרבן לפני הקב"ה ואינו יכול לרדת ארצה, כי אם הוא ירד שכינה תרד עמו...

ר' אֵלְיָהוּ (בר' יְהוּדָה) קוּבּוֹ

מחשובי רבני שאלוניקי במאה החמישית לאלף השישי. בין תלמידי ישיבתו נמנה גם ר' צבי אשכנזי („חכם צבי"). ספר תשובותיו „אדרת אליהו" נדפס בקובץ „שני המאורות הגדולים" (קושטא, תצ"ט). נפטר בשנת תמ"ט (1689)

ר' אֵלְיָהוּ (בר' אֶלְקָנָה) קַפְשָׁאלִי

רב, סופר ועסקן ציבורי בקהילות קנדיה, באי כרתים. משפחתו נתכנתה על שם העיירה קפשאלי שבאי צ'יריגו. שנת לידתו אינה ידועה: לפי הנראה נולד שנים אחדות אחר שנת ר"מ לאלף השישי (1480). אביו, שהיה בימי נעוריו תלמידו של ר' יהודה מינץ בישיבת פדובה, ואחר כך היה בקנדיה אחד מראשי הקהילה, שלח אותו, לפי בקשתו, ללמוד אף הוא באותה הישיבה המפורסמת. הוא הגיע לפדובה ביום כ"ז כסליו רס"ט, ימים אחדים לפני פטירתו של ר' יהודה מינץ. למד שם בישיבה, שעמדה אחר פטירתו של ר' יהודה תחת הנהלתו של בנו ר' אברהם מינץ וקבע עתים לתורה גם בבית קרוביו ממשפחת דלמדיגו, בהדרכת ר' ישראל איסרליין, שעלה אחר כך לירושלים ושכנראה יש לזהותו באותו ר' ישראל ששלח מכתבים מירושלים לר' אברהם מפירושא. בשנת רס"ט, כשהתקרבו צבאות הגרמנים לפדובה, ברח ר' אליהו משם לויניציה יחד עם קרוביו ועם כמה מיהודי העיר. בויניציה המשיך ללמוד מפי ר' ישראל איסרליין ומפי מורים אחרים, ובתוכם ר' מנחם בן שמואל דלמדיגו אחי

אמו. בחודש שבט רע"ד נסע מויניציה וחזר לקנדיה, יחד עם דודו ר' מנחם דלמדיגו, שנתמנה כאחד מרבני קהילת קנדיה ושרת כמה שנים בכהונה זו יחד עם ר' עמנואל הן ועם ר' שאול כהן. גם בקנדיה המשיך ללמוד, ואחר שנים אחדות, כנראה בשנת רע"ח או רע"ט, נכתר בכתר הרבנות. אבל לא שרת כרב הקהלה: רבני הקהילה היו עדיין שלושת החכמים הנזכרים. בשנות רע"ח—רע"ט היה ר' אליהו יושב ראש (קונדושטבלו) של קהילת קנדיה, ושוב שרת במשרה זו בשנות רפ"ו—רפ"ז ובשנות רצ"ח—ש"ב. בתוקף משרה זו תיקן כמה תקנות חשובות בחייה החברתיים וגם בחייה הדתיים של הקהילה, בהסכמת רבניה, והרבה עמל לטובתה. אולי בשנים האחרונות של חייו שרת גם הוא כרב הקהילה. בשנת ש"י (1550) היה עוד בחיים.

כרוב הרבנים שנתחנכו באיטליה, היה ר' אליהו קפשאלי בעל השכלה רחבה גם מחוץ למקצוע התורה והמסורת היהודית ואולם מסור היה לתורה ולמסורת בכל לבו ובכל נפשו. אסף לעצמו ספריה רחבה ומקיפה, ובה בין השאר כמה כתבי יד עתיקים וחשובים עד מאד. לרגלי המלחמה שהתנהלה באי כרתים בין הויניציינים ובין התורכים ירד מנכסיו, והוכרח מפני הצורך למכור רבים מספריו לאחד מסוכני בית המסחר המפורסם של משפחת פוּגר, שקנה אותם בשביל ספרית מעבידיו. מספריתם של בני פוגר עברו ספרי ר' אליהו קפשאלי לספריה הפַלַטינית בהיידלברג, ומשם לספריה הואטיקנית. בספריה הואטיקנית מהווים ספריו אחד האוספים החשובים ביותר של כתבי יד עבריים: לאוסף זה שייך כתב היד העתיק והמפורסם של הספרא עם ניקוד בבלי. עוד כתב יד משלו נמצא עכשיו בטפריה הלאומית שבפאריס.

חיבוריו הם: א) ס פ ר ד ב ר י ה י מ י ם, כרוניקה של מדינת ויניציה, ביחוד בקשר לתולדות היהודים. התחיל אותו בשנת רע"ז, וכנראה המשיך אותו לכל הפחות עד שנת רצ"ח, אבל עכשיו נשאר בכתב יד רק החלק המגיע עד שנת רע"ה. לא נדפסו ממנו אלא קטעים אחדים. הספר חשוב מאד מפני הידיעות המרובות והמפורטות שהוא מוסר על תולדות היהודים (למשל על הצלת יהודי קנדיה מן עלילה שהעלילו עליהם בשנות ריי"ב—ריי"ד, על סדרי הישיבה בפדובה, על מהלך הלימודים שם, על פטירתו של ר' יהודה מינץ ולוויתו והספידו, על בחירת בנו במקומו, על יתר חכמי ישראל באיטליה, וכו' וכו'); ב) ס ד ר א ל י ה ו ז ו ט א, כרוניקה של מלכות תורכיה. ספר זה נכתב בשנת רפ"ג, בשעת המגפה הנוראה שעשתה שמות בקנדיה. גם ספר זה נשאר ברובו בכתב יד, ולא נדפסו ממנו אלא קטעים אחדים. וגם הוא חשוב ביחוד מפני הידיעות שהוא מוסר על תולדות היהודים (למשל על גורלם של מגורשי ספרד); ג) כ ח ה', על צידוק דינו של הקב"ה, בקשר למגפה הנ"ל שפרצה בשנת רפ"ג (כ"י); ד) קינה על מות ר' שאול הכהן ואחרים מנכבדי היהודים שבקנדיה, באותה המגפה (כ"י); ה) ח ס ד י ה', על ישועת יהודי קאהיר בשנת רפ"ד (כ"י); ו) אוסף התקנות של קהילת קנדיה, החל מהתקנות

הראשונות שנתקנו בסוף האלף החמישי (נדפס בירושלים, תש"ג); ז) סיפור הצלתם של יהודי קנדיה בשנת רצ"ח, בימי המלחמה בין הוויניציינים והתורכים (נדפס כמה פעמים, ולאחרונה באוסף התקנות הנ"ל); ח) שאלות ותשובות. מציאות אוסף שו"ת של ר' אליהו קפשאלי בכ"י ידועה לנו מתוך הבאות בספרים שונים, אבל האוסף לא הגיע לידינו. בכל אופן ברור הדבר, שהוא החליף מכתבים עם כמה מרבני דורו בענייני הלכה; ט) נועם וחובלים. קובץ תשובות על דבר המחלוקת שפרצה בין שני רבנים, ר' דוד ויטאל ור' בנימין מארטה. בדרך אגב מוסר המחבר כמה ידיעות גם על המחלוקת שבין ר' משה קפשאלי ובין ר' יוסף קולון. חלק זה, על מחלוקת קפשאלי־קולון, נדפס בספר ההיסטוריה של גרץ. רוב הספר נשאר בכתב יד.

יחסו לו לר' אליהו קפשאלי גם קובץ ביאורים על המלים הקשות שבספרי נ"ך, הנמצא באוסף כתבי היד הואטיקניים; אבל למעשה הוא היה רק בעל הספר, ולא מחברו; המחבר היה ר' שלמה אבן פרחון.

ק.

ר' אֵלְיָהוּ (בר' יִצְחָק) מִקַּרְקְשׁוֹנָה

ממשפחת לאטיש. מחכמי פרובינצא בראשית האלף השישי. לפי עדות אחד מצאצאיו ר' יצחק לבית לאטיש, בעל ספר "שערי ציון", חיבר ר' אליהו ספרים חשובים לבאר דברי הרמב"ם ולהגן עליו מפני משיגיו, ביחוד בספר מורה נבוכים. לפי דעה אחת חיבר ר' אליהו זה גם את ספר "האסופות", הכולל פסקי דינים בכל מקצועות התורה. חלק מספר זה נדפס על ידי ר' אברהם יצחק דזובאס (לונדון, תש"ב). אולם נראה יותר שספר זה נתחבר על ידי נכדו ר' יהודה בר' יעקב.

ר' אֵלְיָהוּ (בר' שְׁמוּאֵל) הַשְּׁטִיפַאנִי

חכם ופייטן במאה השלישית לאלף השישי בסטיפאנוב על נהר פרוט. ישב כנראה גם בווידין ובקושטא. הוא בא במגעים עם ר' משה קפסאלי ועם חכמים אחרים בענייני תורה והלכה. שימש שליח ציבור וחיבר פיוטים ושנים עשר מהם ידועים לנו. אף פירוש על התורה חיבר בשנת רכ"ט (1469) בשם "ספר הזכרון", ולא נדפס.

ת.

ר' אֵלְיָהוּ בר' שְׁמַעְיָה

חכם ופייטן במאה השלישית לאלף לאלף החמישי (מסביב לשנת 1000) בבארי שבאיטליה הדרומית. פיוטיו (בעיקר סליחות), שיותר מארבעים מהם נשארו בידינו, נתקבלו גם במחזורים לבני אשכנז. בפיוטיו נשמע עדיין הד הפיוט הקדום: סבל ישראל בגולה ותקווה לגאולה קרובה מדבר מתוכם. היה כנראה מחשובי חכמי ההלכה בדורו שכן הוא חתום בסוף תשובה אחת כשלישי בין י"ג חכמי בארי.

ה.

ר' אֵלְיָהוּ (ב"ר בִּנְיָמִין וולף) שַׁפִּירָא

רב ופוסק במאה החמישית לאלף השישי. נולד בשנת ת"כ (1660) בערך בעיר פראג. בנעוריו למד תורה מפי ר' אברהם אבלי גומבינר בעל "מגן אברהם" בקליש. וכן למד אצל אבי אביו ר' אהרן שמעון שפירא.

כיהן ברבנות בעיר קלין ומשם נתקבל לרב בעיר טיקטין. כעבור זמן מה נתמנה לדרשן וראש ישיבה בעיר מולדתו פראג. חיבר שני באורים לספר "לבוש התכלת והחור" של ר' מרדכי יפה: א) פירוש קצר בשם "אליהו זוטא", נדפס ביחד עם ספר הלבוש (פראג, תמ"ט); ב) באור רחב בשם "אליהו רבא", בו הוא מפלפל בדברי הלבוש בחריפות ובקיאות רבה. אולם תלמידיו שהוציאו את הספר לאחר מותו של המחבר הדפיסוהו ביחד עם ה"שלחן ערוך" אורח חיים (זולצבך, תקי"ז) ובזה שינו מדעתו של המחבר וקלקלו את כוונתו במקומות רבים. עוד ספר אחד נדפס לאחר מותו ע"י בן בתו והוא "ששה שיטות מחדושי הלכות אליהו רבא", על מסכתות כתובות, קדושין, גטין, בבא קמא, בבא בתרא וחולין (פיורדא, תקכ"ח).

ר' אליהו השאיר אחריו הרבה ספרים בכתב יד, בהם דרושים על התורה, חדושים ובאורים על ארבעה טורים ושו"ת רבות. אך כולם נשרפו בשריפה הגדולה שפרצה בפראג בשנת תקי"ד. נפטר בחיי אביו ביום ח' בניסן שנת תע"ב (1712) בפראג.

אש.

ר' אֱלִימֶלֶךְ מִלִּיזֶ'נְסְק

צדיק, מתלמידי המגיד ר' דב בר ממזריטש. נולד בשנת תע"ז (1717). לאביו ר' אליעזר ליפא, יהודי כפרי עשיר, בעל צדקה ואוהב מצוה, היו שבעה בנים, ושנים מהם: ר' אלימלך ור' זושה התמסרו עוד מימי ילדותם ללימוד תורה, נגלה ונסתר. מצעירותם נהו אחר תורת האר"י, נהגו לפיה גם למעשה ושנים מספר ערכו שניהם יחד "גלות". עם התפשטותה של התנועה החסידית הצטרף אליה ר' זושה ובהשפעתו עשה כך גם אחיו הגדול. שניהם היו לתלמידיו המובהקים של המגיד ממזריטש.

ר' אלימלך היה מהמבססים העיקריים של החסידות המעשית־הצדיקית וקנה לעצמו מקום מרכזי בתנועה עד שהשוהו לבעש"ט עצמו ולא נמצאו מלהעמידו בשורה אחת אתו. ספרו "נועם אלימלך" (לבוב, תקמ"ח), המכיל שיחות, דרשות ועיונים על פרשיות השבוע והקונטרס "לקוטי שושנים" שבסופו, הנו מספרי היסוד של החסידות. במרכז הדיונים בספרו עומד הצדיק והוא מרחיב להסביר את תפקידו, סגולותיו, גדולתו ושליחותו "לתת חיות לכל העולמות בכוח חלק אלוה ממעל שיש בו".

על תלמידיו נמנים גדולי הצדיקים: ר' אברהם יהושע העשיל מאפטא, החוזה מלובלין, המגיד מקוז'ניץ, ר' מנחם מנדל מרימנוב, ר' קלונימוס קלמן הלוי מקראקא בעל "מאור ושמש" ואחרים.

ר' אלימלך נפטר במקום רבנותו בלידנסק ביום כ"א אדר תקמ"ז (1787). והשאיר שלשה בנים: ר' אלעזר, שמילא את מקומו בליזנסק, ר' ליפא מחמעלניק ור' יעקב, רבה של מאגעלניצי ובת אחת מירוש, שהיתה מפורסמת בתורתה ורבים באו אליה לשמוע מפיה דברים מאביה ועליו.

ו.

ר' אֱלִיעֶזֶר (בר' שְׁמוּאֵל) דִּי אֲבִילָא

מגדולי חכמי מרוקו בסוף המאה החמישית וראשית וחצאה חשישית לאלף

השישי. ידוע בכנויו רב אד"א. בן אחותו של ר' חיים ן' עטר. נולד בשנת תע"ד (1714). היה מחכמי עיר סאלי־ראבאט שבמרוקו. הצטיין בשקידה עצומה ושם לילות כימים על התורה. חיבר ספרים הרבה, הן בחידושי תורה על המסכתות ושו"ע, הן בשאלות ותשובות בהלכה והן בדרושי אגדה. הוא שאף להדפיס את ספריו בחייו ולעלות לא"י, אך לא זכה לכך ונפטר בדמי ימיו בהיותו בן ארבעים ושבע, בג' אדר ראשון תקכ"א (1761), וחבוריו נדפסו על ידי חתנו ונכדיו. ספריו הנדפסים הם: „מגן גבורים", חידושי מסכתות, שני חלקים (ליוורנו תקמ"א—ה'); „מלחמת מצוה", על שרשי ההלכות בש"ס ופוסקים, ובסופו קונטרס „חסד ואמת", דרשות (שם, תקס"ה); „באר מים חיים", שאלות ותשובות (שם, תקס"ו); „מעין גנים", על טור יורה דעה חושן משפט (שם, תקס"ו). תשובותיו בשם „שאלות ותשובות דבר אד"א" שכבר היו מוכנות לדפוס לא זכו לראות אור. אזולאי מפליג בשבחו ומעיד ששמע מפי מגידי אמת מהפלגת עיונו בעומק וחריפות, וקורא לו „נר מערבי". במותו קוננו עליו בני דורו וחיברו קינות אבל והספד.

ר' אֱלִיעֶזֶר אַשְׁכְּנַזִי (בר' אֵלְיָה הָרוֹפֵא)

מגדולי החכמים במחצית הראשונה של המאה הרביעית לאלף השישי. גדול בתורה ובמדעים, תלמודי, חוקר ופרשן. אישיות רבגונית ומעניינת. נולד בשנת רע"ג (1513) במקום בלתי ידוע. בין רבותיו נמנים: ר' יוסף טאיטאצאק בשאלוניקי ור' יוסף קארו בצפת, את ר' יוסף טאיטאצאק שימש יחד עם חברו ר' משה אלשיך. בשנת רצ"ט נתמנה שופט במצרים. תקופה זו היתה, לפי דברי ר' אליעזר בהקדמתו לספרו „יוסף לקח", מלאה „הצלחות מדומות והנה תסובינה אלומותם וישתחוו לאלומתי". אולם היא לא נמשכה אלא עד שנת שכ"א. בשנה זו מוכרח היה — על־ידי „סבות ועלילות" שאינן ידועות לנו — לעזוב את מצרים. מכאן עבר לקפריסין, לעיר פמגושטה. בשנת שכ"ד בא לפמגושטה ר' אליהו מפיזארו ומצא בה את ר' אליעזר אשכנזי. במכתב שכתב באותה שנה הוא מספר, שמצא „בפמגוסטה האשל הגדול בתורה ובחכמה פאר הדור כמוהר"ר אליעזר אשכנזי יצ"ו... והוא בן חמשים שנה ושפט כל קהלת מצרים כ"ב שנים ולסבה מקרית הוצרך לצאת ממדינתו ובחר לעמוד פה עם בני ביתו. וזה כמו שנתים שקבע מקום דירתו פה. הוא בקי בשנים עשר לשונות, גדול ליהודים וחכם בהרבה ידות, והוא עשיר בכמו חמשת אלו ששת אלפים זהב. יעשה ה' עמו חסד, כי לא מצאתי מיום נסעי מויניציא עד הנה איש אלהים נורא כמוהו. ובביתו מצאתי מנוח... עד כי לבבי פונה לדור פה שתי שנים כדי ללמוד תורה עמו... ואף אם יפול הבית לא יבטלני מהלמוד שעה אחת ביום" (אוצר מסעות, עמ' 170).

בשנת של"א נכבשה קפריסין על־ידי השולטאן ור' אליעזר עוזב את פמגושטה ובא לוויניציאה. ביקש ר' אליעזר לישב

כאן במנוחה וקפץ עליו רוגזם של ר' שמואל יהודה קצנאילנבוגן וסייעתו ש"הקיפוהו כעכנה". הוא נוסע לפראג ומשם הוא שב לאיטליה ויושב בקרימונה על כסאו של ר' יוסף אוטולינגי — עד שנת של"ח. בשנה זו הוא נוסע לפוזנה ומשמש כאן אב־בית־דין. מכאן הוא עובר לגניזן (Gnesen) שעל יד פוזנה ומסיים את ספרו „מעשי ה'". ועוד לא הגיע קץ לנדודיו. לעת זקנתו הוא נוסע לקראקא וכאן הוא מוצא את מנוחתו האחרונה. הוא נפטר בכ"ב בכסלו שמ"ו (1586). חלק גדול ממצבתו שהיה מכוסה עפר נתגלה בשנים האחרונות על ידי הרב מנחם קירשבוים הי"ד (עיין: דגלנו, שנה ה—ז).

ר' אליעזר קנה לו פרסום רב בספריו „יוסף לקח" ו„מעשי ה'" וחכמי דורו (יש"ר מקאנדיה, ר' עזריה מן האדומים ואחרים) הרבו להללו ולשבחו.

ספרו הראשון „יוסף לקח" (קרימונה, של"ו) על מגילת אסתר הקדיש ליוסף נשיא, שכיוסף בן יעקב אבינו ומרדכי היהודי והחשמונאים — בא אף הוא לעזוד לעמו בשעת צרה.

ספרו „מעשי ה'" (וינציה, שמ"ג) על סיפורי המעשיות בתורה מחולק לארבעה חלקים: א. מעשי בראשית — מיצירת העולם עד אברהם אבינו. ב. מעשי אבות — עד פטירת יעקב אבינו. ג. מעשי מצרים. ד. מעשי תורה — מתחילת מתן תורה עד פטירת משה. בהקדמה לספר הוא מדגיש, ש„לא יתכן לחשוב ח"ו, שדברים שיצאו מפי הקדוש ברוך הוא, הוא אומר ומשה כותב, שלא היו כן בפועל, כי ודאי בפועל היו". דעתו, שעלינו לחפש תחילה אחר הפשט הפשוט של הכתוב ולאחר שמצאנוהו מותר לנו לחפש גם את ה„סוד" שבו, כי ברור שיש לפסוקי התורה שני מובנים: נגלה ונסתר. לעתים קרובות הוא מדגיש, שחובה על כל אדם מישראל להתעמק בשאלות האמונה ומי שאינו עושה זאת — הרי אין נימוק אחר לכך מאשר עצלנות ורשלנות. הן אמנם הוא רואה את הסכנה הנשקפת לעוסק בשאלות אלו, שיסור, חלילה, מדרכי המסורת, אולם אין זו סיבה מספקת להמנע מלחקור בשאלות יסוד של אמונתנו.

מלבד שני ספרים אלה נשארו בידינו גם כמה תשובות שכתב לחכמי דורו: ר' יוסף קארו, ר' שלמה לוריא (מהרש"ל), ר' יוסף כהן, ועוד. והן מפוזרות עדיין בספרים שונים ובכתבי־יד. כן חיבר כמה סליחות ופזמונים (קראקא, שמ"ג).

יש"ר מקאנדיה מזכיר ב„נובלות חכמה" גם פירושו על פירוש הרמב"ן על התורה ואלף השגות על „בית יוסף" של ר' יוסף קארו — אולם שני הספרים לא הגיעו אלינו.

ב.

ר' אֶלְיעֶזֶר (בר' שְׁמוּאֵל הֶחָסִיד) אַשְׁכְּנַזִי

מגדולי הרבנים בפולין בסוף המאה הרביעית ותחילת המאה החמישית לאלף הששי. מכונה גם „איש צבי", על שם אבי אביו ר' צבי הַלְמַן בר' חיים מוירמייזא. למד תורה מפי ר' משולם פייבוש מקראקא והיה חברו של ר' יואל סירקיס (הב"ח). היה מחכמי ועד ארבע

ארצות ושימש ברבנות בכמה מקהלות פולין, ולאחרונה באפטא שבגליל קראקא. מפורסם ספרו הגדול „דמשק אליעזר" על הש"ס, המפלפל בהלכה עפ"י מקורות הראשונים והאחרונים ברוב חריפות ובקיאות, והוא דומה לספר „ים של שלמה" לר' שלמה לוריא (מהרש"ל). מספרו זה זכה להוציא לאור רק חלק אחד, למסכת חולין בלבד (לובלין, ת"ו). ספר זה נתקבל באהבה ע"י בני דורו, ואף ר' חיים בנבנשתי בספרו „כנסת הגדולה" השתמש בו הרבה. מימות אזולאי מציינים הביבליוגרפים את הספר כיקר מאוד במציאות. משאר חבוריו נדפסו: „שיח יצחק" (לובלין, ת"ה), העוסק בענייני תפילת, ברכות וסדר מעמדות; ו„תקון סופרים" (פראג, תי"ח), בדיני כתיבת ספר תורה ושטרות.

בעקבות החרבן שירד על קהלות ישראל בפולין ברדיפות חמלניצקי, בשנים ת"ח ות"ט, עזב ר' אליעזר את פולין בדרכו לארץ ישראל. בעברו בוינא נתן שם הסכמה לספר „נחלת צבי" לר' צבי הירש טוך פירר, בתנאי שמחברו ישמיט מתוכו את כל ענייני הקבלה. בעברו דרך בלגרד מסר לר' שמחה הכהן קונטרס בשמות הגיטין, הדן באופן כתיבת שמות האנשים והנשים בגיטי נשים, והלה הביאם בשמו בספרו „שמות" (וינציה, תי"ז). שנותיו האחרונות בילה בירושלים ושם מנוחתו כבוד.

ר' אֱלִיעֶזֶר (בר' אַהֲרֹן) מִבּוּרְגוּנְיָא

מחשובי החכמים בבורגונדיא במאה העשירית לאלף החמישי. הוא היה אחד משמת החכמים שאליהם פנה הנשיא ר' מאיר הלוי אבולעפיא באגרת תלונתו על הרמב"ם בענין מאמר תחית המתים. חיבר ספר הלכי בשם „שערי הפנים", שרק ציטטה אחת ממנו הגיעה אלינו, זו שהובאה בספר „ארחות חיים" לר' אהרן הכהן מלוניל. כן חיבר פיוטים, שאחדים מהם נמצאים בכתב יד.

ר' אֱלִיעֶזֶר מִבֶּלְגֶנְצִי

מגדולי הפרשנים בתחילת המאה העשירית לאלף החמישי. בן העיר בלגנצי (Beaugency) בצרפת. בן דורו הצעיר של הרשב"ם, ואולי היה תלמידו. הראשון שמביא פירוש בשמו הוא ר' יוסף בכור שור. חיבר כנראה את פירושו לכל ספרי המקרא, אולם לידינו הגיע רק לספר ישעיה, שיצא לאור על ידי החכם האנגלי נוט (אוכספורד, תרל"ט); ולספר יחזקאל ותרי עשר שיצא על ידי פוזנגסקי (ורשה, תרע"ג). מפירושו לתורה ולאיוב נשארו רק שרידים בספרי מפרשים מאחרים. חשיבות מרובה לפירושיו באשר יותר מכל המפרשים שקדמוהו הוא רודף אחרי פשוטו של מקרא וברח מכל צל של דרש. את דברי פירושו הוא משלב לתוך דברי המקראות ועל פי רוב אף לשתו היא מקראית, צחה וברורה, אף על פי שהוא כרבה להשתמש בלועזים ומתרגם כל מלה קשה בלע"ז הצרפתי. לדעת פוזנסקי מצטיינים פירושיו מכל פירושי בני דורו ועל ידו הגיעה הפרשנות המקראית של חכמי צרפת לשיאה.

ר' אֱלִיעֶזֶר הַגָּדוֹל בר' יִצְחָק

מגדולי חכמי צרפת בראשית המאה התשיעית לאלף החמישי. נולד בוירמיישא וכשנתייתם בילדותו בא לבית קרובו ר' שמעון הגדול במגנצא ולמד אצלו תורה. וכן למד תורה מפי רביו גרשם מאור הגולה ומפי ר' יהודה הכהן בעל ספר ה"דינים". היה חברו של ר' יעקב בר' יקר רבו של רש"י. הוא וחברו ר' יעקב בר' יקר עמדו בראש ישיבת מגנצא. בין תלמידיו נמנים ר' יצחק בר' יהודה ור' יצחק הלוי, רבותיו של רש"י. רש"י עצמו מביאו כמה פעמים בפירושו למקרא ולתלמוד, ומכנהו בתואר "הגדול" או "הגאון", וכמה מפסקיו והוראותיו הובאו בספרים שיצאו מבית מדרשו של רש"י.

לפי דעת ר' מנחם די לתזאנו בספרו "שתי ידות" היה ר' אליעזר הגדול בר' יצחק מחברה של הצוואה הנקראת "ארחות חיים" והמיוחסת לתנא ר' אליעזר בן הורקנוס. צוואה זו מראה על רמה גבוהה במוסר ומדות שעמדו עליה חכמי ישראל בדורו. אולם דעה זו שהסכימו לה כמה חוקרים לא הוכחה עדיין כל צרכה.

ר' אֱלִיעֶזֶר דָּוִד (בר' יִצְחָק) מֶהַטּוֹב

מחכמי איטליה במאה הרביעית לאלף השישי. שם משפחתו "מהטוב" הוא תרגום שם המשפחה האיטלקי Del Bene. ויש שהוא חותם בראשי תיבות: אד"ם. נולד במנטובה ולמד תורה מפי ר' מנחם עזריה מפאנו. מלבד ידיעותיו המרובות בתורה היה גם בעל השכלה חילונית רחבה ובדרשותיו בבית הכנסת שבעיר מולדתו היה מצטט גם דברי פיוטנים ומשוררים איטלקיים, דבר שעורר עליו קטרוג רב. החל משנת שנ"ה עמד בראש ישיבת פיררה במשך שלשים ושש שנים, עד יום מותו בשנת שצ"א (1631). הוא הניח אחריו בכתב יד ספר בשם "עיר דוד", המכיל שאלות ותשובות בהלכה, חידושים ודרשות, ולא נדפס. בנו ר' יהודה עשהאל בהקדמת ספרו "כסאות לבית דוד" (וירונה, ת"ט) מאריך לספר בשבחי אביו.

ר' אֱלִיעֶזֶר (בר' מָרְדְּכַי) הַיֶּילְפְּרוֹן

רב תלמודי ודרשן במאה החמישית לאלף השישי. ידוע בכנוי ר' ליזר חריף. נולד בשנת ת"ט (1649). תלמידו של ר' שאול קצנלנבוגן וחבר נעוריו של ר' נפתלי הכהן. שימש ברבנות במזריטש, טומשוב ולאחרונה בפיורדא, ונפטר שם בכ' תשרי שנת תס"א (1700). הניח אחריו כמה ספרים שלא זכו לראות אור, מהם ידועים "שיח הסעודה" (דרשות) ו"תשובות וחדושים".

ר' אֱלִיעֶזֶר (בר' שְׁמוּאֵל) מְוִירוֹנָה

מגדולי הפוסקים ובעלי התוספות במאה העשירית לאלף החמישי. תלמידו של ר' יצחק בר' שמואל מדנפירא (הר"י הזקן) חברו של ר' ישעיה די טראני. היה אב בית דין בוירונה, ומשם פנה בשאלות לר' אליעזר בר' יואל הלוי (הראב"ה) ולר' אלעזר מגרמיזא בעל ה"רוקח". היה רבו של ר' אביגדור כהן צדק מוינא, ואף ר' יצחק בר' משה מוינא בעל "אור זרוע" פנה אליו בשאלות. פסקיו וכן פירושיו למקרא הובאו ב"שבלי הלקט". חיבר תוספות לכמה מסכתות ולדעת ר' משה מטראני בתשובותיו התוספות

שבידינו למסכת בבא בתרא הן הן תוספותיו של ר' אליעזר מוירונה. ר' הלל מוירונה בעל ספר „תגמולי הנפש" היה נכדו.

ר' אֱלִיעֶזֶר מִטּוֹךְ

מאחרוני בעלי התוספות בראשית האלף השישי. ישב בעיר טוך שבנורמנדיה. הוא ערך וסידר את רוב התוספות שלפנינו בש"ס, שקיצרם מתוך תוספות שאנץ לר' שמשון משאנץ. את החידושים שלו עצמו הוסיף בצורת הגהות ב„גליון" התוספות. „תוספות ר' אליעזר מטוך", או בקיצור „תוספות טוך", נתקבלו על ידי הפוסקים, שהחשיבום יותר משאר קבצי התוספות האחרים והכריעו הלכה על פיהם. כן חיבר ר' אליעזר פירוש לתורה שנמצא עדיין בכתב יד. כנראה היתה הרפואה אומנותו שכן נקראה תרופה אחת בספרי רפואה על שמו: „פילולי דהר' אליעזר מטוך".

ר' אֱלִיעֶזֶר מְטוּל

מבעלי התוספות במאה העשירית לאלף החמישי. תלמידו של ר' יצחק בר' יעקב הלבן מפראג. חיבר תוספות למסכת ביצה, זכן נזכרו פסקיו וחידושיו אצל כמה פוסקים. ממאורעותיו ידוע רק שלימד תורה בבית אחד העשירים שעיכב את שכרו ונתדיין עמו בפני ר' אליעזר בר' יואל הלוי (הראבי"ה).

ר' אֱלִיעֶזֶר (בר' נַתַּנְאֵל הַיָּרְץ) טְרִינִיש

מחשובי הרבנים בראשית המאה הרביעית לאלף השישי. נולד בשנת רנ"ה (1495) בערך. במשך עשרים ושתים שנותיו האחרונות היה אב בית דין בפרנקפורט על נהר מיין. הוא נחשב בין גדולי הרבנים בדורו. בשנת שי"ח הוזמן ע"י הקיסר פרדיננד הראשון לחבר תקנות הבחירות לקהלת פראג. היה תלמודי ומקובל כאחד. מחיבוריו ידוע ספרו „יסוד שירים", פירוש על מגלת רות בדרך פשט וקבלה, הוציאו לאור ביחד עם זהר על רות (טהינגען, ש"כ). ביחד עם אחיו הדפיס פירושו של אביו לסידור בשם „דקדוק תפלה", על דרך הקבלה. בהתאם לנטייתו המיסתורית הוא מה שאמר לתלמידו ר' דוד גאנז, בעל „צמח דוד", שמבשר הגאולה ר' אשר לעמלין שבישר את ביאת המשיח בשנת ר"ס „לא דבר ריק היה" ואמר אולי חטאותינו גרמו ועכבוהו. גם בזמן הופעתו של שלמה מולכו בשנת רצ"א היה ר' אליעזר מאמין בשליחותו והעתיק את הכתבים שהגיעו מאיטליא לקראקא. ר' אליעזר חתום על כמה תעודות בפנקס פרנקפורט שהאחרונה היא משנת שכ"ו (1566), וסמוך לאותה שנה נפטר.

ר' אֱלִיעֶזֶר בר' יְהוּדָה מִפִּינְטְשׁוֹב

מחשובי רבני פולין במאה החמישית לאלף השישי. נולד בפינטשוב סמוך לשנת ת"ך (1660), ושימש ברבנות בכמה קהלות, ביניהן בקהלת חמליניק. ולאחרונה נמנה לאב בית דין בעיר מולדתו פינטשוב ושימש מנהיג לכל מדינת פולין קטן (גליל קראקא). חיבר פירוש למדרש רבה בשם „משנת ר' אליעזר", שנדפס ביחד עם פירוש „ידי משה" לר' יעקב משה העלין קרובו בפעם הראשונה בפרנקפורט דאודר

תס"ה, ומאז נדפס כמה פעמים בכמה מהדורות של מדרש רבה. כן חיבר פירוש על אגדות התלמוד ואף לו קרא בשם „משנת ר' אליעזר" (אמשטרדם, תפ"ה). ופשטים על כל המסורה בשם „דמשק אליעזר" (יעסניץ, תפ"ג). נפטר בפינטשוב בשנת ת"ץ (1730).

ר' אֱלִיעֶזֶר בר' יוֹאֵל הַלֵּוִי (ראבי"ה)

מגדולי חכמי התורה באשכנז במאה העשירית לאלף החמישי. ידוע בכנויו ראבי"ה, ונקרא גם אבי העזרי ואביאסף. נולד במגנצא סמוך לשנת ד"א תת"ק (1140), ונפטר בוירצבורג סמוך לשנת תתקפ"ה (1225). היה בן בתו של ר' אליעזר בר' נתן (הראב"ן), וקיבל תורה מפי אביו הגדול ומכמה חכמים אחרים. בין רבותיו נמנו: ר' יהודה החסיד מריגנשבורג; ר' יהודה בר' קלונימוס ממגנצא; ר' יצחק בר' אשר הלוי (ריב"א השני); ר' אליעזר בר' שמואל ממיץ (רא"ם) ואחרים.

בימי חייו הארוכים היה נודד ממקום למקום ואנו מוצאים אותו במרבית קהלות היהודים באשכנז: בוירמיישא, מיץ, בונא, קולוניא, שפירא, ריגנשבורג ואחרות, ואולי ביקר גם בצרפת ובלומברדיה. אם כי ישב כל ימיו באהלה של תורה, למד ולימד ועמד בקשרי שאלות ותשובות של הלכה עם רוב גדולי זמנו, לא חפץ ליהנות מכתרה של תורה וסרב לקבל משרת רבנות בשכר ורק אחרי פטירת אביו, כאשר נתערער מעמדו הכלכלי, נעתר סוף סוף לבקשת קהלת קולוניא למלא מקום אביו ברבנות עיר זו (בשנת תתק"ס).

תחת הנהלתו עמדה ישיבת קולוניא על רמה גבוהה ונעשתה תל תלפיות, שפנו אליה מקרוב ומרחוק לבקש דבר ה' זו הלכה. מגדולי תלמידיו שישבו לפניו וקבלו תורה מפיו ידועים ביותר ר' יצחק בר' משה בעל „אור זרוע" ור' אברהם בר' עזריאל בעל „ערוגת הבושם". כמה מחכמי דורו פנו אליו בשאלות בדבר הלכה, וכל גדולי הפוסקים שבאו אחריו שאבו מי תורתו מספריו הגדולים. כן נעשה הראבי"ה לעמוד ההוראה ויסוד ההלכה לדורות רבים.

מחיבוריו לא הגיע לידינו אלא ספרו הגדול הראבי"ה, שמחברו קראו כנראה בשם „אבי העזרי". מספר גדול זה נדפסו כמה חלקים על ידי פרופ' אביגדור אפטוביצר, אבל בחלקו עודו טמון בכתב יד. בעיקר הוא מאסף של פסקי דינים ותשובות ומסודר על סדר הש"ס. הוא מקיף את מסכת ברכות, סדר מועד ומסכת חולין, ועוסק רובו ככולו רק בעניינים הנוהגים בזמן הזה. קובץ זה נכתב במשך קרוב לחמשים שנה ונכנסו בו הוראות, פסקים ותשובות שכתב לחכמי דורו ושכתבו לו. משתמש הוא בשני התלמודים, תוספתא, ספרות הגאונים, פירושי רש"י ורבינו חננאל, בחיבורי הראב"ן ורבינו תם ועוד. ספרי המקורות היו מונחים לפניו בכמה כתבי יד והוא מברר על פיהם את הגירסא הנכונה. מרבה הוא להביא את הירושלמי, אם כי לדעתו אין להכריע על פי הירושלמי אלא במקום שהוא משלים את הבבלי אבל

לא במקום שהוא חולק עליו. בדרך כלל לשונו צחה וברורה. בראש התשובות באות פתיחות פיוטיות נאות. דומה לספר זה הוא ספרו השני „אבי אסף", שהיה לעיני כמה פוסקים, שהעתיקו ממנו בחיבוריהם, אבל לא הגיע לידינו. ספר „אבי אסף" הקיף כנראה את דיני נשים ונזיקין. כן חיבר „תוספות" לכמה מסכתות, שנאבדו אף הן. ואף חיבר פיוטים אחדים, ביניהם קינה על גזירות תתנ״ו.

ר׳ אֱלִיעֶזֶר בר׳ יִצְחָק הַלֵּוִי

מחכמי צרפת במחצית השניה של המאה התשיעית לאלף השישי. בנו של ר׳ יצחק הלוי רבו של רש״י. היה תלמידו של אביו ואף דן בהלכה לפני רש״י. שמו הובא פעמים אחדות בספרים שיצאו מבית מדרשו של רש״י. כן חיבר סליחה למנחת יום כפורים המתחילה „אלהי! בשר עמך מפחדך סמר".

ר׳ אֱלִיעֶזֶר (בר׳ זַלְמָן) לִיפְשִׁיץ

רב ומחבר בפולין בסוף המאה החמישית ותחילת המאה השישית לאלף השישי. שימש ברבנות באוסטרובצי ובקראקא, ולאחרונה בניאוויט והמחוז, ונפטר שם בשנת תק״ח (1748). מחבוריו נדפסו „השיב ר׳ אליעזר" ו„שיח השדה" (נייאוויט, תק״ט), הכוללים שאלות ותשובות וחידושי דינים על בית יוסף מטור יורה דעה וחושן משפט. ספריו יצאו לאור על ידי בנו סמוך לפטירתו.

מתשובותיו המרובות הממלאות את פני ספרו אנו עומדים על אישיותו הדגולה. הוא מתבלט בעטותנותו היתרה ויחד עם זה היה קשה ותקיף כלפי העבריינים, והיה מוכיח את בני דורו ומחזירם למוטב. יש והוא יוצא מד׳ אמותיה של הלכה ומחזר בערים למצוה רבה של פדיון שבויים. בחסידותו המופרזת היה מחמיר על עצמו לצום שני ימים רצופים יום כפור. בני דורו קראוהו בתואר „בעל מעשים" והעריצוהו מאוד על תורתו, חסידותו ומעשיו הטובים.

ר׳ אֱלִיעֶזֶר (בר׳ שְׁמוּאֵל) מִמֵּיץ (רא״ם)

מגדולי הפוסקים ובעלי התוספות במאה העשירית לאלף החמישי. למד תורה מפי רבינו יעקב תם ובין תלמידיו החשובים נמנו ר׳ אליעזר בר׳ יואל הלוי (ראבי״ה) ור׳ אלעזר בעל הרוקח. מפורסם לשבח „ספר יראים" שלו, שהוא ספר הלכה חשוב והוא כולל גם דברי מוסר נעלים. אמנם „ספר יראים" הנדפס ראשונה בוינציה שכ״ו אינו אלא קיצור בפתות משליש מזה שבכתב יד; ונדפס לראשונה בשלימותו בשנת תרנ״ב בווילנא, עם הערות בשם „תועפות ראי״ם" מר׳ אברהם אבא שיף.

בספר זה ביאר רא״ם את תרי״ג המצוות לפי מניינו של בעל „הלכות גדולות" וסדרם בסדר ענייני־הגיוני. כל המצוות נתחלקו לשבעה חלקים: א) איסורי עריות, ב) איסורי אכילה, ג) איסורי הנאה, ד) איסורי ממון, ה) עבירות לבריות, ו) עבירות לשמים בדיבור בלבד, ז) עבירות לשמים במעשה. בהקדמתו לספרו הוא אומר: „וקראתי זה ספר יראים כי ממנו ילמדו לירא את ה׳ ובניתי בו תורת

אלהים וחצבתיה על ז' עמודים, ובעמודים הכינותי יש מהם מרבה ויש מהם ממעיט וכולם בנויים ועשויים לשם חלק יעקב יוצר הכל אל אלים".

ממאורעותיו ידוע עוד שלא היו לו בנים אלא בנות שמתו עליו בחייו ובשעת כתיבת ספרו היה נתון במצב קשה, והוא מתאונן: "כי גדל חרון ומתו בנותי ואספו וכלו טובותי ונשארתי לבדי ואין מחזיק בידי".

מלבד ספר יראים חיבר גם פירושים ותוספות לכמה מסכתות שנזכרו בספרי הפוסקים ולא הגיעו אלינו. ה

ר' אֱלִיעֶזֶר (בר' יַעֲקֹב) נַחוּם

מגדולי רבני טורקיה במאה החמישית לאלף הששי. נולד בשנת תכ"ב (1662) בערך בקושטא. היה תלמידו של ר' יעקב שטרימר באדרינופול. שימש הרבה שנים אב בית דין וראש ישיבה באדרינופול, והעמיד שם תלמידים רבים, ביניהם ר' בגימין קאזיס מחבר ספר "מגלת ספר" על הסמ"ג. היה פורה מאד וחיבר הרבה ספרים, שנשארו ברובם בכתב יד, ביניהם יש להזכיר את פירושיו למכילתא ולספרי. הפירוש לספרי היה בידי ר' דוד פארדו, שהשתמש בו בספרו "ספרי דבי רב". כן חיבר ספר "מלבד עולת", פירוש על עשרה מאמרות מספר העיטור; "אותיות אליעזר", קושיות ותמיהות בש"ס וברמב"ם וטורים; "משנת ר' אליעזר", שו"ת ועוד. מכל ספריו לא זכה להידפס אלא "חזון נחום" (קושטא, תק"ח), פירוש למשנה קדשים וטהרות. פירושו לזרעים מונח עדיין בכ"י.

לעת זקנתו עלה לירושלים, סמוך לשנת תצ"ב (1732), ונתמנה בה לרב ראשי "ראשון לציון" ועמד בכהונה זו במשך עשר שנים, עד תק"ב (1742). אזולאי שראהו בבחרותו מעיד: "ועיני ראו תוקף גדולת תורתו ושקידתו ורב ענוותנותו ועד סוף ימיו ממש היה כותב פסקים ומפלפל בישיבה והגיע לגבורות".

ר' אֱלִיעֶזֶר נַחְמָן פּוּאָה

מחשובי הרבנים באיטליה בסוף המאה הרביעית. תלמידו של ר' מנחם עזריה מפאנו. חכם תלמודי ומקובל. רב ראשי לקהלות מודינה וריגיו, וייסד שם ישיבה בשם "חברת העלובים". מחיבוריו זכה לראות אור רק פירושו להגדה של פסח בשם "מדרש בחדוש" (ויניציה, תי"א). אזולאי מספר שראה בערי איטליה חמשה קבצים כתב־יד מספרו "גרן ארנן" (ראשי וסופי התיבות אליעזר נחמן), פירוש על התורה בדרך פרד"ס. כן חיבר פירוש לפרקי אבות ומאמרים בענין התשובה, וכמה מתשובותיו בהלכה פזורות בכ"י. נפטר אחרי שנת ת"א (1641).

ר' אֱלִיעֶזֶר בר' נָתָן (ראב"ן)

פוסק ופיטן, מבעלי התוספות הראשונים שבאשכנז, ונזכר ביניהם בשם ר' אליעזר סתם, גם בתואר ר' אליעזר הזקן או ר' אליעזר ממגנצא. נולד בשנת תת"ן בערך ונפטר קרוב לשנת תתק"ל (1090—1170 בערך). מושבו היה בעיר מגנצא ויש להניח שהיא חיתה גם עיר מולדתו. למד מפי חכמי מגנצא וחכמי רינוס, והוא

מזכיר במיוחד את ר' יצחק בר' אשר הלוי (ריב"א), ראש וראשון לבעלי התוספות שבאשכנז, את חותנו ר' אליקים בר' יוסף וקרובו ר' יעקב בר' יצחק (יעב"ץ) ועוד. עד כמה שידוע לנו היו לו ארבע בנות והתניו היו ר' שמואל בר' נטרונאי (רשב"ט), ר' יואל הלוי, ר' אורי ור' אליקים. נכדו היה הראבי"ה וגם תרא"ש היה כנראה מצאצאיו. זמן מה שהה בצרפת וגם בביהם או בארץ אחרת ממדינות זסלביות, שהוא מציין כארץ כנען. הוא יודע לספר פרטים על מנהגי הארצות האלה ונמוסיהן, אבל גם על ארץ רוסיא ויון, שידע כנראה רק על פי השמועה מאת עוברי אורח. היו לו ג"כ אי־אלו ידיעות בלשונות הארצות הללו והוא משתמש בהן כדי לבאר מונחים עבריים על ידי מלים וביטויים לועזיים הלקחים משם.

במשך ימי חייו עמד תדיר בחילופי דעות ומכתבים על עניני הלכה עם חכמי דורו. תלמידיו וחבריו הציעו לפניו שאלות וקושיות, וגם הוא פנה בספקותיו אל חבריו וגדולי התורה שבימיו, כמו ר' מאיר בר' שמואל חתנו של רש"י ובניו הרשב"ם ור' יעקב תם. כולם העריצו אותו מאוד והעניקו לו באגרותיהם תארי כבוד מיוחדים. הריב"א כותב אליו: "רכב ישראל ופרשיו, מופת הדור ודורשיו". הרשב"ם: "הלא אתה מורי וגאוני... ראש שבטי ישראל", וחכמי פאריש כותבים (ברמזם כנראה על שם ספרו): "מגדל עזר אבן נזר". יחד עם רשב"ם ור"ת עמד בראש הכינוס של מאה וחמשים רבנים, שהתקיים בשנת תתק"י (1150) בטרוייש (Troyes) וחתם על התקנות החשובות שהותקנו שם בנוגע לחיי ישראל בין העמים, כגון שאסור ליהודי לתבוע את חברו לדין בערכאותיהם, וכמו כן לקבל איזו משרה על הקהל מידי השלטונות (ראה כל בו, סי' קי"ז).

מתוך משאו ומתנו הרב בעניני הלכה עם חבריו ותלמידיו יצא בעצם ספרו הראשי שהודיע את שמו לתהלה בין חכמי התורה שבימי הביניים "אבן העזר" (פראג, ש"ע). "אבן" לפי ראשי התיבות של שמו, "העזר", כפי שהוא מבאר בעצמו בהקדמתו: "על כי עזרני צורי לגלות בו טעמי מנהגי ראשונים וגם עמקי סתרי דינין ופירוש עמקי הלכות". הספר נחלק לשלשה חלקים. החלק הראשון כולל בעיקרו שאלות ותשובות, השני פסקי הלכות לארבע המסכתות ברכות, חולין, עבודה זרה ונדה, והשלישי כמו כן לשלשת הסדרים: מועד נזיקין ונשים. אך בעצם נכללים ומעורבים בו כל העניינים האלה שרמז עליהם המחבר בעצמו ועד יותר: מלבד פסקי דינים וטעמי מנהגים גם באורים לנוסחי תפלה ומלבד הסברים והארות לסוגיות ובעיות חמורות שבהלכה גם פרושים לדברי אגדה.

הספר הגיע לפרסום כבר בחיי המחבר והשפעתו היתה מרובה, ועוד יותר השתמשו בו החכמים בדורות שלאחריו. אך בעוד שהראשונים מזכירים אותו בשם שקרא לו המחבר: "אבן העזר", יש שמכנים אותו בדורות האחרונים: "צפנת פענח". לשינוי שם זה אין הסבר מוסכם. נראית ביותר השערתו של ר"א אפטוביצר ש"צפנת פענח" הוא כעין תמצית או מהדורה

מקוצרת של „אבן העזר" שהשתמשו בו רבים מחמת יוקר המציאות של הספר הכולל.

יש בספר זה ענין רב לא רק ללומדי תורה ועוסקים בהלכה אלא גם לחוקרי תולדות היהודים והחיים הכלכליים והתרבותיים בתקופה ההיא בגלל החכמים ואנשי השם הנזכרים בו ובגלל כל מה שמסופר בו על נמוסי החיים ודרכי המסחר שבארצות שונות ועל היחסים שביניהן.

מלבד ספרו זה כתב הראב״ן עוד: ספר „אבן הראשה", הוא כעין קיצור של ספר אבן העזר, וביחוד כנראה של פסקי ההלכות למסכתות בבא מציעא ובבא בתרא. חלק מהם מועתק בס׳ ארחות חיים ובכלבו; „סדר התפלות", כולל פירושים לסדור התפלה זלמחזור. קטעים ממנו נדפסו באוסטרה, תקע״ז, ובהוצאות שונות, בשם „סדור עם פירוש ראב״ן", וכמו כן במחזור „קרבן אהרן" (סלאויטא, תקפ״ג); „תוספות ראב״ן" מביאו המרדכי עבודה זרה, רמז תתנ״ט; „קובץ מנהגים", נזכר בספר הרוקח, סי׳ שי״ט; „פירוש למס׳ אבות", מזכיר ר׳ יחיאל מיכל מוראפטשיק בהקדמה לפירושו „מנחה חדשה" למס׳ אבות.

בתור פיטן השאיר לנו הראב״ן יותר מעשרים וחמשה פיוטים, ובהם יוצרות לשבתות מיוחדות, מעריבים (לז׳ של פסח וליום ב׳ של שבועות), סליחות וקינות, ביחוד על גזרות תתנ״ו, אף כי היה אז עדיין צעיר לימים מאד, וגם על הגזרות של תתק״ז. הם כתובים בסגנונם ובדרכם של רוב פיטני אשכנז שבזמן ההוא, אך יש בהם הרבה מתמימות הלב, אמונה ובטחון. כמה מהם נכנסו למנהגי אשכנז ופולין. מלבד אלה חיבר הראב״ן קונטרס „גזרות תתנ״ו", ובו תאור מפורט של רדיפות היהודים והשמדת הקהלות על נהר רינוס, כתוב בלשון צחה ונשלבו בו גם ארבע קינות קצרות. נתפרסם לראשונה ע״י ר״א ילינק (ליפסיא, 1854). צ.

ר׳ אֶלְיעֶזֶר (בר׳ יוֹסֵף) מִקִּינוֹן

מגדולי חכמי צרפת במאה הראשונה לאלף הששי. בן העיר קינון (Chinon). ר׳ יוסף אביו היה אף הוא חכם תלמודי. ר׳ אליעזר היה תלמידו וגיסו של ר׳ פרץ בר׳ אליהו מקורביל. הוא עמד בקשרי משא ומתן של הלכה עם גדולי דורו: מהר״ם מרוטנבורג, הרשב״א ואחרים. חיבר ספר „הלכות" שלא הגיעו לידינו ממנו אלא קטעים שהובאו בספר „כפתור ופרח" של תלמידו ר׳ אישתורי הפרחי. נשרף על קידוש חשם ביום ב׳ דראש השנה שנת ה״א פ״ב (1321), ביחד עם שני אחיו ר׳ נתנאל ור׳ יעקב. ר׳ אישתורי מזכירו תדיר בכנוי „מורי הקדוש והטהור".

ר׳ אֶלְיעֶזֶר (בר׳ נָסִים) ן׳ שַׁאנְגִי

מחכמי קושטא במאה החמישית לאלף הששי. בן אחותו של ר׳ חיים בנבנשתי בעל „כנסת הגדולה", ותלמידו של ר׳ יוסף קצבי. חיבר כמה [illegible] שנאבדו ברובם בשריפה שנפלה סמוך לפטירתו, בה עלה באש בית מדרשו וספריו. מכל חיבוריו ניצל רק ספרו „דת ודין" (קושטא, תפ״ו), דרשות על סדר הפרשיות ובסופו שאלות ותשובות לו ולאחיו ר׳ יעקב ן׳ שאנגי. נפטר בקושטא בשנת תע״ב (1712).

ר׳ אֶלִיעֶזֶר בר׳ שְׁלֹמֹה

מחכמי צרפת במאה העשירית לאלף החמישי. תלמידו של רבינו יעקב תם ושל ר׳ שמואל בר׳ מאיר (רשב״ם) אחיו. גם אחרי שגמר את חוק לימודיו אצל מוריו אלה עמד בקשר שאלות ותשובות עם רבינו תם, ובראש שאלותיו אליו הקדים שיר שקול במשקל היתדות. רבינו תם משיב לו ברוב כבוד וחיבה וקורא לו „גדול עמי אשר הונף והורם״. חיבר גם כמה פיוטים וסליחות.

ר׳ אֶלִיעֶזֶר בר׳ שִׁמְשׁוֹן

מחשובי חכמי אשכנז בסוף המאה התשיעית ותחילת המאה העשירית לאלף החמישי. תלמידו של ר׳ יצחק בר׳ אשר הלוי (ריב״א). שימש ברבנות בקולוניא היא קֶלן. עמד בקשר שאלות ותשובות עם קרובו ר׳ אליעזר בר׳ נתן (הראב״ן), שקרא לו בתואר כבוד „ארי שבחבורה״. אף חתם על תקנות ביחד עם הרשב״ם, רבינו תם והראב״ן. פסקיו הובאו כמה פעמים אצל הראשונים. חיבר פיוט מערבית לשני של סוכות מנהג אשכנז, המתחיל „חג האסיף תקופת השנה״, ורשות להפטרה בארמית.

ר׳ אֶלְיָקִים (בר׳ יִצְחָק) גַּאטִינְיוֹ

מחכמי איזמיר במאה השישית לאלף השישי. חיבר ספר „תועפות ראם״ (אזמיר, תקכ״ז), פירוש על „המזרחי״ לר׳ אליהו מזרחי; „אגורה באהלך״ (שאלוניקי, תקמ״א), שאלות ותשובות בהלכה; „יצחק ירנן״ (שם, תקמ״ו), חידושים על ספר משנה תורה להרמב״ם. נפטר באזמיר בשנת תקנ״ה (1795).

ר׳ אֶלְיָקִים גֶּטְשֶׁלִיק (בר׳ גְּדַלְיָה) מֵרוֹטֶנְבּוּרְג

מחשובי הרבנים בגרמניה במאה הרביעית לאלף השישי. דור עשירי למהר״ם מרוטנבורג. נולד סמוך לשנת ש״ל (1570). למד תורה מפי מהר״ל מפראג. שימש ברבנות במדינת שוואבין ובכמה קהלות אשכנז. עמד בקשר שאלות ותשובות עם ר׳ ישעיה הלוי הורוויץ (השל״ה), נפטר בשנת ת׳ (1640). חיבר ביאור לתרגום התורה וחמש המגילות, שממנו נדפס לחמש מגילות בלבד, בשם „גאולת הגר״ (פראג, שע״ח).

ר׳ אֶלְיָקִים (בר׳ מֵאִיר) גֶּעץ

רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי. יליד פולין ששימש ברבנות בכמה קהלות ולבסוף בהילדסהיים. בשנת ת״ס (1700) עזב את קהלתו בכדי לעלות לא״י. בדרכו עבר את פוזנה ושם עכבוהו נכבדי הקהלה והפצירו בו עד כי נעתר לתם לשמש שם ברבנות, ושם נפטר בשנת תס״ז (1707) בערך. חיבר כמה ספרים, מהם נדפסו: „רפדוני בתפוחים״, על אגדות רבה בר בר חנה (ברלין, תע״ב); „אבן השהם״, שאלות ותשובות שנשא ונתן עם חכמי דורו (דיהרנפורט, תצ״ג).

ר׳ אֶלְיָקִים בר׳ יוֹסֵף מִמַּגְנְצָא

מגדולי החכמים במאה התשיעית ובתחילת המאה העשירית לאלף החמישי. נולד סמוך לשנת תת״ל (1070). היה רבו וחותנו של ר׳ אליעזר בר׳ נתן (הראב״ן), המזכירו כמה פעמים בספרו. עמד במשא ומתן של הלכה עם ר׳ שמואל, חתנו של

רש״י, ועם הרשב״ם בנו. הרשב״ם קורא לו ברוב כבוד: „ראש שבטי ישראל הממולא רוח חכמה ובינה רוח דעת ויראת השם״. לעת זקנתו למד אצלו ר׳ אליעזר בר׳ יואל הלוי (הראבי״ה), נכד בתו, ואף הביאו פעמים אחדות בספרו. וכן התכר אצל כמה פוסקים ראשונים. בשנת תתק״ה (1145) היה עוד בחיים, ונפטר סמוך לאותה שנה.

ר׳ אֱלִיקִים (בר׳ מְשֻׁלָּם) הַלֵּוִי מְשְׁפִּירָא

מגדולי החכמים במאה התשיעית לאלף החמישי. תלמידם של ר׳ יצחק בר׳ יהודה ור׳ יצחק הלוי רבותיו של רש״י, וחברו של רש״י. הרביץ תורה בשפירא ורש״י ביקר זמן מה בישיבתו. היה חותנו של ר׳ יצחק בר׳ אשר הלוי (ריב״א). אף הוא פירש את כל התלמוד, וכמה מן הראשונים מביאים את פירושיו ואת הוראותיו. פירושו למסכת יומא נמצא עדיין בכתב יד.

ר׳ אֱלִיקִים בר׳ מְנַחֵם

מפרש התורה במאה הראשונה לאלף השישי. רבו של ר׳ יהודה בר׳ אליעזר שחיבר את ספרו „מנחת יהודה״ (פירוש על התורה ורש״י) לפני ר׳ אליקים בשנת ע״ג לאלף השישי (1313), והרבה פעמים הביא בספרו את פירושיו של מורו בשם „פשטי הר׳ אליקים״.

ר׳ אֱלִישָׁע בר׳ אַבְרָהָם

רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי. נולד בלונטשיץ ולמד תורה בפרנקפורט מפי ר׳ יוסף שמואל מקראקא. שימש ברבנות בהורדנה. מפורסם פירושו הקצר למשנה בשם „קב ונקי״ שיצא בהרבה מהדורות. הוציא לאור את פירושו של הרא״ש למשנה סדר זרעים עם תוספת הגהות פירושים וחידושים בשם „פי שנים״ (אלטונה, תצ״ה). נפטר בט״ו תמוז תק״ט (1749).

ר׳ אֱלִישָׁע בר׳ אַבְרָהָם בר׳ מַתְּתְיָה

חכם ומדקדק בקושטא במאה השלישית לאלף החמישי. חברו של ר׳ שלמה אלמולי, ואולי היה אף הוא ממגורשי פורטוגאל בשנת רנ״ז (1497) שהיגרו לטורקיה. חיבר ספר „מגן דוד״ (קושטא, רע״ז) להגן על שיטת ר׳ דוד קמחי בדקדוק, מפני השגותיהם של ר׳ פרופיט דוראן בספרו „מעשה אפוד״ ור׳ דוד ן׳ יחיא בספרו „לשון למודים״.

ר׳ אֱלִישָׁע (בר׳ גַּבְרִיאֵל) גַּאלִיקוֹ

מגדולי חכמי צפת במחציתה הראשונה של המאה הרביעית לאלף השישי. חבר בית דינו של מרן ר׳ יוסף קארו. היה תלמודי, דרשן ומקובל. תשובותיו בהלכה הובאו בספר „כנסת הגדולה״ לר׳ חיים בנבנשתי. חיבר פירושים על המגילות בדרך דרוש וקבלה, מהם נדפסו: על קהלת (וינציה, של״ז), אסתר (שם, שמ״ג) ושיר השירים (שם, שמ״ז). אחרי פטירת ר׳ יוסף קארו נחשב לאחד מראשי רבני צפת. בסוף ימיו עמד בראש ישיבה גדולה בצפת ונפטר שם בשנת שמ״ג (1583).

ר׳ אֱלְכְּסַנְדֶּר זוּסְלִין הַכֹּהֵן

פוסק מפורסם במאה הראשונה לאלף

השישי. נקרא בשם ר' אלכסנדר מפרנקפורט, או ר' זוסלין הכהן ובקיצור גם מהרז"ך. נולד בערפורט ושימש ברבנות בכמה קהלות אשכנז: וורמס, קולוניה, פרנקפורט דמיין, ולאחרונה בעיר מולדתו ערפורט, ושם מת על קידוש השם ברדיפות האיומות של ימות המגפה השחורה, בשנת ה"א ק"ט (1349).

מפורסם ספרו „אגודה" (קראקא, של"א), המכיל חידושים ופסקי דינים על כל התלמוד. ספר זה היה מקובל מאוד אצל בני דורו והדורות הסמוכים לו. עוד בחיי המחבר הסתמכו על ספרו אנשים שפנו בשאלה של הלכה למהר"ם מרוטנבורג. הפוסקים בדורות הבאים: ר' יעקב וויל, המהרי"ל והרמ"א, החשיבו מאוד את פסקיו והרבה השתמשו בדבריו. אף נתחבר קיצור מספר האגודה בשם „חידושי אגודה", שנספח לתשובות ר' יעקב וויל (וינציה, רפ"ג).

ר' אֶלכְּסַנְדֶר זִיסְקִינְד בר' מֹשֶׁה

מקובל ומחבר ספר מוסר בהורודנה במחצית הראשונה של המאה השישית לאלף השישי. ספרו „יסוד ושורש העבודה" (נוביבור, תקמ"ב) זכה לפרסום רב והופיע בדפוס בכמה מהדורות. בספר זה הוא דן בענייני התפילה בכוונה ובשמירת המצוות, וכן הוא מדריך לחיי מוסר ומדות טובות. מזהיר הוא על אהבת ישראל ואף על התשוקה לנסוע לארץ הקדושה. בדרכי חסידותו ומנהגי פרישתו הגיע למדרגה גבוהה והיה למופת. כן נדפסה צוואתו לבניו בענייני מוסר ועבודת ה' (הורודנא, תקנ"ד), ואף היא זכתה למהדורות רבות. נפטר ביו"ח אדר שני תקנ"ד (1794).

ר' אֶלכְּסַנְדֶר זִיסְקִינְד בר' שְׁמוּאֵל זַנְוִיל (צָרְפַתִּי)

חכם, מדקדק ומקובל, שחי במיץ במאה החמישית ותחילת המאה השישית לאלף השישי. חיבר ספר בדקדוק הלשון העברית בשם „דרך הקדש" (קיטן, תע"ח), כדי שספר זה ישמש ספר לימוד עממי כתבו באידיש. ספר אחר באותו מקצע כתב עברית, הוא ספרו „מלאכת המבטא", שלא נדפס. כן נשארו ממנו בכתב יד מאמריו וחיבוריו בקבלה, מהם ידועים: „ידיעת ה' אלהים", על מציאות האל והשארות הנפש; „ראשית חכמה", מאמר על הקבלה שחיברו בליידן בשנת תקי"ח לבקשת הפרופ' פיליפ פוסיאל. כן תרגם לעברית את הספר „יודישער טרייאק" לר' שלמה זלמן מאופהויזן, המכיל תשובה לדברי השטנה של צורר היהודים ש. פ. פרנץ מאיטינגן וקרא לתרגומו „צרי היהודים".

ר' אֶלכְּסַנְדֶר סַנְדֶר (בר' אֶפְרַיִם זַלְמָן) שׁוּר

מגדולי התלמודיים במאה החמישית לאלף השישי. בן למשפחת רבנים מפורסמת. ישב בעיר זאלקווא וברוב ענוותנותו סרב לקבל בה משרת רבנות. חיבר ספר „שמלה חדשה" (זאלקווא, תצ"ג), המכיל פסקים בהלכות שחיטה וטריפות, ועליו פירוש רחב בפלפול עצום בשם „תבואות שור", ונוסף עליהם חידושי הלכות ואגדות על מסכת חולין ועוד, בשם „בכור שור". ספר זה זכה

לפרסום מרובה ויצא במהדורות רבות ונשתבח מאוד על ידי גדולי ישראל. ר' יוסף תאומים בספרו „פרי מגדים" וכן אזולאי ב„שם הגדולים" ממלאים פיהם תהלת הספר ומחברו. נפטר בזאלקווא בכ"ז שבט תצ"ז (1737).

ר' אֶלְעָזָר (בר' משֶׁה) אַזְכָּרִי

מחכמי צפת במאה הרביעית לאלף הששי. מצאצאי מגורשי ספרד שנתגוררו בקושטא. היה תלמידו של ר' יוסף סאגיס ושאל דברי הלכה מר' משה די טראני (המבי"ט), ואף עמד במו"מ של הלכה עם בנו ר' יוסף מטראני (מהרי"ט). לפי דעת אזולאי היה ר' אלעזר מן החכמים שנסמכו ע"י ר' יעקב בירב, אולם יש מפקפקים בדבר. הוא היה בעל נטיה דתית נלהבת ורגיל היה לדרוש לפני הקהל לעוררם לתשובה. לתכלית זו אף ייסד חברה בשם „סוכת שלום", שלמענה חיבר בשנת שמ"ח את ספרו המפורסם ספר „חרדים", שהשפעתו היתה רבה. בהקדמתו הוא מספר שהיו נהגים הוא וחבריו להשתטח על קברו של רשב"י במירון „שם ישבנו גם בכינו, צעקנו במרירות לבנו". עבודת ה' היתה בהתלהבות והיה שר שירי דבקות בה', ואהבת א"י, ואף לספרו הכניס שירים אחדים של ר' יהודה הלוי באהבת ה' וחיבת הארץ. הוא אומר: „דרך החושק לשורר וכיון שאהבת יוצרנו נפלאה מאהבת נשים האוהב אותו בלב שלם ישיר לפניו יתברך כאשר שרו משה ובני ישראל ומרים ודבורה ויהושע ובני קרח ודוד ושלמה ברוח הקודש. גם האחרונים שרו לפניו ר' יהודה הלוי ור"י החסיד ור' אברהם בן עזרא זצ"ל".

ספר חרדים נדפס לאחר מותו (וינציה שס"א) ומאז יצא בעשרות מהדורות ונעשה לספר עם, שהועמד בשורה אחת עם הספרים העממיים „ראשית חכמה" ו„מגורת המאור". הספר מיוסד על המקרא „כל עצמותי תאמרנה" ומחלק את המצוות לאברי הגוף המקיימים אותן: מצוות התלויות בלב, בעינים, באוזן, בפה וכו'. ביחוד הוא מדגיש את המצוות התלויות בארץ ישראל והוא מרבה להזהיר על התשובה בדברי תוכחה ומוסר השכל. לתעניות וסגופים התנגד בעוז וקרא להם הבל ומעשה תעתועים. אם כי היה בקי בקבלה והיה מושפע ביותר מתורת האר"י לא היתה דעתו נוחה מהפצתה בין המוני העם, משום שלאו כל אדם זוכה וראוי לחכמה זו. אהבתו לא"י היתה נפלאה. הוא כותב: „צריך כל ישראל לחבב את א"י ולבוא אליה מאפסי ארץ בתשוקה גדולה כבן אל חיק אמו וכו'. ומה טוב ומה נעים לשיר שיר ידידות אשר יסד ר' יהודה הלוי עליה באהבה רבה וכו'. ואם האיש הישראלי עוזב את הארץ גורם גלות לשכינה עמו. ואם אדם בצרה בארץ די לעבד להיות כרבו, עמו אנכי בצרה". וביחוד היה מזהיר על האחדות והשלום בישראל. הוא אומר: „כשישראל בשלום זה עם זה אין שטן נוגע בהם ושכינתו אינה מסתלקת מביניהם אפילו הם עובדים עבודה זרה" (סוף ספר חרדים).

גדולה היתה השפעתו של ספר חרדים ושם מחברו נתקדש באומה. אזולאי קורא

לר"א אזכרי „עיר וקדיש", והוא מספר ששמע מקדושתו נפלאות מה שספרו ממאורעותיו בקושטא, לפני בואו לצפת.

השיבות רבה נודעת גם לפירושו למסכת ברכות מתלמוד ירושלמי. חיבתו לא"י ולתורתו הביאתהו להתעמק בתלמוד ירושלמי, שהיה מוזנח עד הדורות ההם ומעטים היו דורשיו. פירושו זה מצטיין בבהירות ופשטות ומתרחק מפלפול וחידוד. בן חיבר פירוש למגילת איכה, על דרך הקבלה, שר' אברהם גלאנטי מזכירו בספרו „קול בוכים", אולם פירוש זה לא הגיע לידינו. נתייחסו לו כמה פיוטים, בהם מפורסם ביותר הפיוט „ידיד נפש אב הרחמן" המצוי בכמה סידורים. פיוט זה שופע אהבת ה' ודבקות עליונה. נפטר בצפת בשנת ש"ס (1600) ונספד על ידי בני דורו.

ר' אֶלְעָזָר (בר' שְׁמוּאֵל) אַלּוּף מֵאַסְפַּמְיָא

מהכמי ספרד הקדמונים שבא לישיבות גאוני בבל, וקיבל בהן את התואר „אלוף" (או „ראש כלה"). היה בן העיר אליסאנה בספרד ובבואו לבבל עמד בקשרים אמיצים עם הגאונים רב נטרונאי, רב עמרם ורב פלטוי, וכמה פעמים הביאו בשמו בנוגע לענייניים השייכים לארצות אירופה ששמעו מפיו. שאלותיו ששאל לגאונים בעניני הלכה מפוזרות בתשובות הגאונים.

ר' אֶלְעָזָר (בר' יַעֲקֹב) הַבַּבְלִי

חי בבבל (בגדאד) בסוף האלף החמישי ובראשית האלף הששי. משורר פורה ורב כשרון ברוח משוררי ספרד שהיו לו למופת. דיואנו יצא לאור על ידי ד"ר חיים בראדי בהוצאת „מקיצי נרדמים" (ירושלים, תרצ"ה). מלבד ערכם הפיוטי של שיריו, שמספרם עולה לשלוש מאות עשרים ושנים, חשיבותם משום החומר ההיסטורי השקוע בהם. ואמנם השתמשו בו חכמים, ובעיקר שטיינשניידר ופוזננסקי, בחקירותיהם. גדולי דורו נזכרים בשיריו וקינותיו, ובתוכם ר' אברהם בן הרמב"ם, עליו הוא מקונן: „אהה נלקח ארון דת עם כרובים / ואין מבין ואין שם על לבבים". ותמוה שר' יהודה אלחריזי לא הזכירו בין „משוררי בבל" (שער יח). בראדי אומר: „אפשר שלא מילא ר' אלעזר בר' יעקב את חפצו ותקוותו (של אלחריזי), וכיוון שלא היה יכול לבטל אותו בהבל פיו דן אותו בשתיקה". אם כי אין בדיואנו של ר' אלעזר כמעט שירי קודש אין ספק שחיבר גם פיוטים. וקרוב לוודאי, כי פיוטים המיוחסים בספרי דפוס ובכתבי יד לר' אלעזר הבבלי סתם שלו הם ולא של אחר.

ה.

ר' אֶלְעָזָר (בר' יְהוּדָה) מֵגֶרְמַיְזָא

מכונה גם ר' אלעזר רוקח, על שם ספרו. מגדולי חסידי אשכנז, מקובל, פייטן ופוסק, במאה העשירית לאלף החמישי. נולד במגנצא בשנת ד"א תתק"ך (1160), או סמוך לשנה זו, ונפטר בגרמיזא (וורמס) בשנת תתקצ"ז (1237). בן למשפחה מפורסמת ביחוסה, היא משפחת בני קלונימוס, שהגרה מאיטליה לאשכנז כמה דורות לפניו. למד תורה אצל אביו ר' יהודה בר' קלונימוס ואצל ר' משה הבחן,

מגדולי רבני מגנצא, ואצל ר' אליעזר בר' שמואל ממיץ. כמו כן נמנים בין רבותיו ר' יהודה בר' קלונימוס משפירא ור' יהודה החסיד מרגנסבורג, בעל ספר חסידים, שהיה רבו המובהק בתורת הסוד.

ימי חייו היו שרשרת של פגעים ופורענות רצופה צרות הכלל והפרט. הוא מספר: "ביום ו' כ"ח בשבט תתקמ"ח נקבצו להרוג אותנו ובאו בחרבות בתוך הרחוב של יהודים (בעיר מגנצא) ובא לנו עזר ממרום והושיענו והצילנו" (פירושו לתפלות, כ"י פריז). התשועה הזאת היתה רק לשעה ואחרי זמן קצר נאלצו רוב יהודי מגנצא לעזוב את העיר, ואף ר' אלעזר היה בין הפליטים. כתשע שנים אחרי זה קרה לו האסון הגדול ביותר בימי חייו. בהיותו יושב ולומד התפרצו לביתו פראים פורעים מנוסעי הצלב והרגו לעיניו באכזריות רבה את אשתו האהובה דולצה ואת שתי בנותיו בלט וחנה, ופצעו פצעים אנושים את בנו יעקב, ואף הוא עצמו נפצע בראשו ובידו השמאלית. הרצח הנורא הזה עמד תמיד לנגד עיניו וקשה היה לו להבליג על יגונו ולשכח את בנותיו ואת אשתו היקרה, אשר היתה אשת חיל המפרנסת את המשפחה במסחרה. הוא כתב עליה קינה בסגנון "אשת חיל מי ימצא": "פיה פתחה בחכמה וכל איסור היתה יודעת... מכבדת לעוסקי תורה... בעלה משמשת לא הכעיסתו מעולם...".

ולמרות כל הפגעים שעברו עליו והאימים שחי בהם נשמעת מכל ספריו נימה של שקט פנימי, של שלות נפש ושל אהבת הבריות. הוא התגבר על יגונו הרב בכח טהרת לבו ודרכי חייו המוסריים והנעלים. מכל הפורעניות חש לו מפלט באהלה של תורה ובכתיבת ספריו מצא לו מרגוע ונחומים על כל סבלות חייו.

ר' אלעזר העמיד תלמידים רבים. החשובים ביניהם: ר' יצחק בר' משה מוינה, בעל "אור זרוע", ור' מנחם האשכנזי, או ר' מנחם אקויליאה. זה האחרון היה מתווך בין שתי השיטות בקבלה, קבלת חסידי אשכנז וקבלת יהודי ספרד. הראשונה מעשית בעיקרה והשניה עיונית. הראשונה עוסקת בגימטריאות, צרופי שמות בשאיפה להשגת רוח הקודש כדי לקרב את הקץ, והשניה משתדלת בראשיתה למלא את מקום הפילוסופיה הדתית ולבאר את ענין בריאת העולם על ידי האצלת הספירות והעולמות העליונים.

ר' אלעזר היה איש השכולות ועסק מחוץ לענייני ההלכה והקבלה גם במדע, והיה בקי במקצועות המדע של תקופתו, וביחוד היו נהירין לו שבילי התכונה והאלכימיה. הוא חיבר ספרים רבים בהלכה, במוסר ובקבלה. המפורסם בכל ספריו הוא ספר "הרקח" (פאנו, רס"ה), שנקרא כך משום שלדעתו צריך כל מחבר לקרא את שמו על ספרו, בפירוש או ברמז, ו"רקח" בגימטריא "אלעזר". ספר הרוקח שבידינו אינו אלא קיצור מתוך ספר גדול הרבה יותר שלא הגיע אלינו. הרוקח מקיף את ענייני התשובה, דיני שבת ומועדים, איסור והיתר, דיני ממונות ועוד. חשוב ביותר הוא מבוא הספר הנקרא בשם הלכות חסידים. מבוא זה מחולק לשנים עשר שערים והוא כולל את העניינים השייכים

להנהגת יום יום של אדם מישראל הרוצה לחיות חיים כשרים המיוסדים על יסודות החסידות והמוסר. ספר זה נדפס כמה פעמים.

מלבד ספר הרוקח נדפסו ממנו עוד כמה חיבורים: ספר „מורה חטאים", או ספר „הכפרות" (וינציה, ש"ג), הוא חלק מספר הרוקח; פירוש הרוקח לספר יצירה, בעקבות פירושו של ר' שבתי דונולו. נדפס יחד עם ספר יצירה (מנטובה, שכ"ב); „יין הרקח", פירוש על חמש מגילות בדרך הסוד, נדפס ממנו רק הפירוש על רות ושיר השירים (לובלין, שס"ח); ספר „שער הסוד, היחוד והאמונה", נדפס על ידי ר"א ילינק ב„כוכבי יצחק".

מחיבוריו שנמצאים עדיין בכתב יד יש להזכיר: פירוש למסכת שקלים ירושלמי; פירוש על התפלות ברמזים וגימטריאות; מאמר על טעמי התפלות וסודותיהן; ספר הנפש, מענייני הנפש, מעלתה, מקורה ופעולותיה; ספר „סודי רזיא", על סודות הקבלה ובעיקר על סודות המרכבה; ספר „שערי בינה", בו הוא משתדל למצוא מקורות למאמרי חז"ל בתורה בעזרת גימטריאות, ועוד הרבה מאמרים, כגון: ספר פסק, ספר תגין, ספר הקולות, פירושים לפיוטים שונים. כן חיבר בעצמו פיוטים רבים, ביניהם קינות וסליחות המשקפות את מאורעות זמנו. 9.

ר' אֶלְעָזָר (אַשְׁכְּנַזִי) בר' נָתָן הַבַּבְלִי

פרשן במאה השניה לאלף הששי. חיבר ספר „צפנת פענח", פירוש התורה בדרך חקירה, בשנת קכ"ד (1364). מקום מושבו היה כנראה במצרים, שכן הוא מסתייע מלשונם של הקופטים, המדברים בשפת מצרים הקדומה. הוא מושפע ביחוד מפירושו של ר' אברהם אבן עזרא למקרא וחותר לגלות כוונתו בסודותיו. כן הוא משתמש בדברי הרמב"ם במורה הנבוכים ובספרי פילוסופים אחרים. בדברי האגדה והמדרש הוא עמל להכניס כוונות פנימיות המתאימות להשקפתו הרציונליסטית־קיצונית. עד היום מונח הספר בכתב יד. היחיד בין החכמים שהשתמש בו היה דון יצחק אברבנאל, אם כי אף הוא לא הזכיר שמו בפירוש. החוקר ר' אברהם עפשטיין הודיע טיבו לראשונה, בספרו „מקדמוניות היהודים", מעמ' 125.

ר' אֶלְעָזָר (בר' שְׁמוּאֵל שְׁמֶלְקָא) רוֹקֵחַ מִבְּרוֹדִי

מחשובי רבני פולין במאה החמישית לאלף השישי. שימש ברבנות בכמה קהלות ראשיות בפולין, ביניהן ברודי וקראקא, ולעת זקנתו נתמנה לרב ראשי בקהלת האשכנזים באמשטרדם. בבואו לשם בסוף שנת תצ"ה נתקבל בכבוד גדול, ולזכר המאורע טבעו מטבע מיוחד ועליו תמונת הרב. אחרי חמש שנים החליט לעלות לא"י. אז הדפיס את ספרו „מעשה רוקח" (אמשטרדם, ת"ק), המכיל פירוש על המשנה בדרך רמז וסודות הקבלה. בחול המועד סוכות תק"א הגיע לצפת אבל ישיבתו בעיר זו לא ערבה לו, כי נכנס במחלוקת עם חכמיה בנידון לספר „חמדת ימים" המיוחס לנתן העזתי, נביאו של

שבתי צבי, שלא היתה דעתו נוחה ממנו בגלל מחברו. מקץ שנה אחת לשבתו בצפת נפטר שם, בשבת בראשית תק"ב (1741). על פי צוואתו נקבר בעיר הקודש חברון. הוא השאיר אחריו כתבים שנדפסו על ידי נכדו בשם "ארבע טורי אבן" (לבוב, תקמ"ט), הכוללים חידושים על הרמב"ם והטור ותשובות בהלכה. אזולאי מספר ששמע נפלאות מחסידותו וגדולתו בתורה.

ר' אַמְנוֹן

אגדה שנמסרה מפי ר' אפרים בר' יעקב מבונא מיחסת לו חיבור תפלת "ונתנה תוקף". וזה לשון האגדה: ר' אמנון היה פרנס במגנצא. נתקנאו בו ההגמון והשרים וביקשוהו לכפור. היה מסרב להם עד יום אחד שבו אמר להם, שהוא רוצה להתייעץ בדבר שלשה ימים, ולא נתכוון אלא לדחותם. מיד נתחרט על תשובתו שהשיב ובא אל ביתו סר וזעף ולא אכל ולא שתה וימאן להתנחם עד היום השלישי. כיון שלא בא שלחו אחריו לראות איך נתייעץ. השיב להגמון: אדוני, אשיבך את משפטי חרצתי. לשוני שדיברה להמלך בקדושת השם תקצץ. שלח לו ההגמון: לא אחתוך לך את לשונך אלא את רגליך שאיחרו המועד לבוא אלי. וכן עשו: קיצצו פרקי אצבעות רגליו ופרקי אצבעות ידיו. יעל כל פרק ופרק ביקשו להפוך אותו ולהטעותו, ולא קיבל. ציוה ההגמון לשים כל אבריו אצלו ולהביאם יחד אתו אל ביתו כשהם מלוחים. הגיע ראש השנה וביקש ר' אמנון להביאו לפני ארון הקודש אצל שליח ציבור. התחיל ואמר בקול רם "ובכן לך תעלה קדושה", כלומר שקידש השם, ותיקן "ונתנה תוקף" וכו', וצידק עליו את הדין, ואמר "אמת כי אתה דיין ומוכיח" וכו'. ונתכסה מעיני הקהל ואיננו, כי לקח אותו אלהים. ביום השלישי לטהרתו בא במראות הלילה לר' קלונימוס בר' משולם ולימד לו את הפיוט הזה "ונתנה תוקף", ויצו עליו לשלוח אותו בכל תפוצות ישראל להיות לו עד חכרון. וכן עשה הגאון.

אמנם הפיוט "ונתנה תוקף" פיוט קדום הוא ונמצא בקצת שינויים בין דפי הגניזה. ת

ר' אָמִתַּי בר' שְׁפַטְיָה

פייטן וראש ישיבה בעיר אוריה, פלך אפוליה, באיטליה הדרומית, באמצע המאה השביעית לאלף החמישי. נצר למשפחה מפורסמת שהתייחסה על גולי ירושלים בימי חורבן בית שני, שהוגלו על ידי טיטוס קיסר לאיטליה. ר' אמתי היה בעל נכסים ונהג את משרתו ברמה. יצירתו הפיוטית יש לה שיעור קומה והיקף גם יחד, ואנו מוצאים בה פיוטים מכל הסוגים: יוצר, אופן, זולת, קדושתא, סליחה ופזמון. בהרבה מהם מקונן ר' אמתי על חורבן ירושלים והמקדש ומתנה את צרות היהודים בימיו, ימי גזירת השמד של באסיליאוס השני, קיסר ביזנטיון:

אֲפָפוּנוּ מַיִם עַד־נָפֶשׁ / בָּאנוּ בְעָמְקֵי מְצוּלָה
גַּלֵּי־יָם עָבְרוּ עָלֵינוּ / דָּכְיוֹת תְּהוֹם כִּסָּתְנוּ

בכמה מפיוטיו הוא רומז לריכוחים דתיים, שערכו הנוצרים עם היהודים בעל כרחם:

יוֹדְעֵי בִּי מַלְעִיבִים/מַה־לָּכֶם עֲנִיִּים וַעֲלוּבִים
בִּי מְקֻדָּם דְּבָנִים חֲשׁוּבִים
וְעַתָּה כִּכְלִי־רִיק וְכֵלִים

חֲזוּת קֵץ גָּלוּת / עַד־מָתַי אַתֶּם בְּסִכְלוּת
הֲלֹא תֵדְעוּ בְּפְלִילוּת / כִּי־תִקְוָתְכֶם הֶבֶל
וְהוֹלֵלוּת.

כמה מפיוטי ר׳ אמתי הוכנסו לתוך המחזור האשכנזי, והמפורסם שבהם הוא הפזמון הנודע בשם „שלש עשרה מידות", שפתיחתו נוגעת עד הנפש ומשמשת ביטוי קלאסי למעמדו ועמדתו של עם ישראל בגולה:

אָזְכְּרָה אֱלֹהִים וְאֶהֱמָיָה
בְּרָאוֹתִי כָל־עִיר עַל־תִּלָּהּ בְּנוּיָה
וְעִיר הָאֱלֹהִים מְשֻׁפָּלֶת עַד־שְׁאוֹל תַּחְתִּיָּה
וּבְכָל־זֹאת אָנוּ לְיָהּ וְעֵינֵינוּ לְיָהּ.

פיוט זה נאמר עד היום הזה, יחד עם הפזמון „ישראל נושע" של ר׳ שפטיה אביו, בתפילת נעילה. פיוטי ר׳ אמתי, כארבעים במספר, כונסו באחרונה על ידי ב. קלאר בספר „מגילת אחימעץ" (ירושלים תש״ד).

בָּל.

ר׳ אַנְטוֹלִי בר׳ יוֹסֵף

דיין באלכסנדריה במאה העשירית לאלף החמישי. עמד בקשר שאלות ותשובות עם הרמב״ם, ושאלה אחת שנשאלה מלפניו שלח הוא לרמב״ם, ואף כתב לו „אגרת מהללים". גם הרמב״ם כיבדו וקרא לו „החכם הגדול", „הדיין המהיר". חיבר גם שירים, פיוטים וסליחות שאחדים מהם הגיעו אלינו.

ר׳ אַסְטְרוּק (בר׳ דָּוִד) ן׳ שַׁאנְגוֹ

מחכמי טורקיה שעלה לא״י. אביו ר׳ דוד ן׳ שאנגו היה מחכמי קושטא. ר׳ אסטרוק נולד בעיר ניקופול, סמוך לשנת ש״ל (1570). למד תורה מפי ר׳ שלמה הכהן (מהרש״ך) בשאלוניקי. שימש ברבנות בקושטא ובסופיה. הוראותיו הובאו בספר „כנסת הגדולה" לר׳ חיים בנבנשתי ואצל חכמים אחרים. ר׳ משה ן׳ חביב בספרו „עזרת נשים" מסתייע מאופן חתימתו: „וכן היה חותם פה בירושלם גדול אחד מו״ה אסטרוק ן׳ שאנגו". נפטר בירושלים בשנת ת״ג (1643), והספידו ר׳ עזריה פיגו בר״ה שנת ת״ד (ראה „בינה לעתים", דרוש ו׳).

אָסָף (בֶּן בְּרָכְיָה) הַיְהוּדִי

חכם קדמון, מחבר ספר רפואה הידוע בשם ספר אסף. חי לפי ההשערה בסוריא או בבבל במאה השישית או השביעית לאלף החמישי (במאה השמינית או התשיעית למספרם). החל מר׳ שבתי דונולו (ראה בערכו) השתמשו בו חכמי ישראל והעתיקו מספרו בחיבוריהם. מאומה לא ידוע מתולדות חייו, מפני כן היו מן החכמים שרצו לומר שהספר הוא פסיידוגרפי, ונתייחס לאסף בן ברכיהו הנזכר בדה״י א׳, ו, כד. אך לדעת רוב החוקרים הרי הוא אישיות היסטורית. יש והוא מכנה עצמו בכנוי „הירחוני" (על שם מקומו, או אולי מובנו התוכן, כמו שמואל ירחינאי).

ר׳ אֶפְרַיִם (בר׳ יִשְׂרָאֵל) אַלְנַקָאוָה

מחכמי ספרד שהיגרו מחמת רדיפות שנת ה״א קנ״א (1391) לאפריקה הצפונית. רב, פייטן ורופא. מופלג בחסידות ומלומד בנסים. בנו של הקדוש ר׳ ישו׳אל אלנקאוה. מחבר ספר „מנורת המאור", שנשרף בטולידו על קידוש השם. אחרי פטירת אביו נמלט ר׳ אפרים לאפריקה הצפונית. כשנתים אחרי הרדיפות מצאנוהו דורש

לפני הציבור בעיר מראקיש ונחל כבוד רב. במשך שנים רבות היה ר' אפרים שרוי באבל ונוהג פרישות על גזירת ספרד "אשר כמוה לא נהייתה מאז גלו שם". ממרוקו עבר לאלג'יר ונתישב תחילה בעיר הוניאן, שמילא בקהלתה תפקידים חשובים. משם שלח שאלות אל ר' יצחק בר ששת (הריב"ש). בתשובתו אליו מכנהו הריב"ש "מנחיג, דבר, גזבר ואמרכל". אח"כ נתישב בעיר תלמסאן ושם נפטר.

מחמת צדקתו וחסידותו נתפרסם שמו של ר' אפרים בכל קהלות אפריקה כאיש קדוש ובעל מופת, והיה ידוע שם בכנוי "הרב" סתם. מקום קברו שנבנה עליו ציון נהדר נשמר עד היום כמקום קדוש שעולים אליו אחת בשנה, ויש נוהגים לשאת צרור עפר מקברו כקמיע המסוגל לרפא חולים. האגדה מספרת שריפא את בת השר אשר כל הרופאים אמרו לה נואש ובגלל זאת הורשה לו ולחבריו פליטי הרדיפות בספרד להתיישב בעיר תלמסאן, שהיתה עד אז אסורה ליהודים.

חיבר ספר חשוב בשם "שער כבוד ה'" (תוניס, תרס"ב), הכולל תשובה לבנו ר' ישראל בדבר השגות הרמב"ן על כמה מקומות במורה נבוכים לרמב"ם. בתשובה זו הוא משתדל להצדיק את הרמב"ם מפני משיגו. כן חיבר כמה פיוטים, שנכנסו לסידור תפלתם של יהודי אפריקה הצפונית. נפטר בתלמסאן בשנת ר"ב (1442), וסימן נתנו לשנת פטירתו "נפל ממנו ר"ב".

לבי השערת הר"ש אסף היה ר' אפרים אלנקאוה מחברו של "פירוש התורה דרביט אפרים", שכ"י ממנו נמצא בספריה הלאומית בירושלים. מתוכו יוצא שנסע בבחרותו ללמוד תורה לישיבות צרפת, וקיבל תורה מפי ראש רבני צרפת ר' יוחנן בר' מתתיה הצרפתי.

ר' אֶפְרַיִם (בר' יַעֲקֹב) מִבּוֹנָא

נולד בבונא בשנת תתצ"ג (1133) ומת אחרי שנת תתקנ"ו (1196). פייטן ופרשן בעל מסורת לפיוטים קדומים; וגם פסקי הלכות ידועים ממנו. כעשרים וחמישה מפיוטיו נשארו בידינו ושנים מהם כתובים ארמית. כמעט בכל פיוטיו נשמעת המיית לבו לצרות ישראל שבימיו ותקווה לגאולה. ב"ספר זכירה" שלו הוא מספר בבהירות גדולה מה שעבר על ישראל בימי מסע הצלב השני והיה עד ראיה לקצת דברים. אחרי חיבור הספר הוסיף עליו קצת רשימות גם על צרות ישראל בשנים תתקל"א—תתקנ"ו (1171—1196). זמן מה שימש ראש בית דין בבונא ושני לו היה ר' אליעזר בר' יואל הלוי (ראבי"ה). הוא שמסר לנו את האגדה על יניי שקינא בר' אלעזר בירבי קליר תלמידו עד שהטיל לו עקרב בנעלו והרגו. והוא הוא בעל המסורת של אגדת ר' אמנון (ראה בערכו). בני הדור החשיבו אותו מאד וקראו עליו ועל אחיו ר' הילל "שני בני היצהר". ר' אפרים חתם גם בראשי תיבות: יליב"ה, שפותרים אותם: יזכה לראות יפי בית הבחירה. היה עוסק גם בהעתקת ספרים, וידועים פירושי רבינו חננאל ו"ספר המקצועות" כתובי ידו.

ר' אֶפְרַיִם (בר' שְׁמוּאֵל זַנְוִיל) הֶקְשִׁיר

מחכמי המבורג בסוף המאה החמישית ובתחילת המאה השישית לאלף השישי. שימש דיין וראש ישיבה בקהלת המבורג. במחלוקת הידועה בין ר' יעקב עמדין ור' יונתן אייבשיץ עמד לצדו של הראשון. חיבר ספר „לויח חן" (אלטונא, תצ"ב—ג'), חידושים על מסכתות התלמוד; „אדני שפתי" (שם, תק"ג), חידושים על שלחן ערוך אורח חיים, ובסופו קצת שאלות ותשובות; „דברי חכמים וחידותם" (שם), שאלות הלכיות בדרך „היכי תמצא" ופתרונם. נפטר בהמבורג בשנת תקי"ט (1759).

ר' אֶפְרַיִם (בר' יוֹסֵף) מֶחֱלָם

רב, מקובל ופייטן במחצית השניה של המאה הרביעית ובתחילת המאה החמישית לאלף השישי. מכונה גם ר' אפרים מיאבראוו. תלמידו של ר' דוד בר' יעקב מִשְׁבֶּרְשִׁין. התגורר במדינת מהרין ובקראקא, ולאחרונה שימש ברבנות בקהילת וָרְשָׁן. חיבר ספר פיוטים בשם „בכושרות" (קראקא, שס"ח), המכיל: חלק א, זמירות לשבת ויום טוב; וחלק ב, קינות זתפילות ותקון חצות בחרוזים. הפיוטים מיוסדים ברובם על הקבלה לכן הוסיף להם פירוש. בשנת ת"ח חיבר קינה על מות קדושי נמירוב. נראה שאף הוא עצמו נהרג מות קדושים בוָרְשָׁן בגזירות שנת תט"ו (1655).

ר' אֶפְרַיִם (בר' מְנַחֵם) טְרִילִינְגֶן

מחכמי קרימונה במאה הרביעית לאלף השישי. כנראה היה יליד אשכנז שהלך ללמוד חכמה באיטליה ונשתקע בה. היה מפורסם בגדולתו בתורה עד כי בני דורו כינוהו „הגאון". ר' יעקב היילפרין, בעל ספר „נחלת יעקב", פנה אליו בשאלות ואת תשובותיו משנת שמ"ו (1586) הדפיס בספרו הנ"ל. מלבד גדולתו בתורה היה בקי גם בחכמת התכונה. ממאורעות חייו וכן מספריו שחיבר לא ידוע מאומה.

ר' אֶפְרַיִם (בר' יַעֲקֹב) הַכֹּהֵן

מגדולי הרבנים בסוף המאה הרביעית ובראשית המאה החמישית לאלף השישי. נולד בווילנא בשנת שע"ו (1616) למשפחת כהנים מיוחסת, שהיה בידה כתב יוחסין עד אהרן הכהן. היה תלמידו של ר' משה, רבה של ווילנא, בעל ספר „חלקת מחוקק", וחברם של ר' אהרן שמואל קידנובר (מהרש"ק) ור' שבתי כהן (הש"ך). בהיותו כבן עשרים נתמנה לדיין בקהילת ווילנא וישב שם עד שנת תט"ו (1655). באותה שנה, בזמן מלחמת השודים בפולין, פשטו הקוזקים על ווילנא והחריבוה. מחמת המציק ברח ר' אפרים עם כל בני ביתו למדינת מָהרין. אף כאן שימש ברבנות בקהלות שונות: בטרביטש וברודא, ולאחרונה הוזמן לרבנות ווינא. מווינא נקרא בשנת תכ"ו לרבנות בעיר אובין אשר באונגריה, שהיתה אז קהלה חשובה מאוד תחת שלטון הטורקים. כאן ייסד ר' אפרים ישיבה גדולה. בין תלמידיו נמנו גם בנו ר' אריה יהודה ליב ובן בתו, ר' צבי אשכנזי, בעל ה„חכם צבי". שמע פרסומו כאחד מגדולי הפוסקים הגיע עד למרחוק

וממדינות שונות פנו אליו בשאלות בדבר הלכה. בין החכמים שעמדו עמו בקשר של שאלות ותשובות ראוי להזכיר את חכמי ירושלים ר' משה גלאנטי ור' משה ן' חביב. בשנת חייו האחרונה הוזמן לשמש רב בקהלת האשכנזים בירושלים, שכיהן בה שני דורות לפניו אבי אביו שנקרא גם הוא ר' אפרים הכהן. ואמנם נעתר להזמנתם והתכונן להדפיס לפני עליתו את חיבוריו אך בינתים קדמו המות, ונפטר במגפה בי"ג סיון תל"ח (1678).

הניח אחריו תשובות רבות שכתב לחכמי דורו ונערכו על ידי בנו ר' אריה יהודה ליב בסדר הטורים ונדפסו כעשר שנים אחרי פטירתו בשם "שער אפרים" (זולצבאך, תמ"ח). כן חיבר פירוש לתורה בשם "מחנה אפרים", שנאבד בכתב יד. בנו הנ"ל וכן נינו ר' יעקב עמדין מפליגים מאד בתאור פרישותו וחסידותו, שהיתה חוץ לדרך הטבע. הוא היה יושב בתענית כל ימות השנה, פרט לשבתות וימים טובים, ויש שהיה צם "הפסקה" משבת לשבת. ואף על פי כן היו פניו מאירות כאור החמה ולא פסק פיו מגירסא.

ר' אֶפְרַיִם כֹּהֵן

מחכמי פולין ששימש ברבנות באיטליה בסוף המאה החמישית לאלף השישי. יליד אוסטראה שהתגורר בהולנד, והורה בבית מדרש הספרדים באמשטרדם ובהאג. בשנת תע"ד (1714) אמר לעלות לא"י. בדרכו נתעכב בוינציה ושם נתקבל לרב במודינה. כמה מרבני איטליה פנו אליו בשאלותיהם בדבר הלכה, ותשובותיו נדפסו בקבצי תשובותיהם של כמה מבני דורו, ביחוד בספר "פחד יצחק". מתלמידיו ידוע המקובל ר' שמשון נחמני, מחבר ספר "זרע שמשון".

ר' אֶפְרַיִם לוּצַאטוֹ

רופא ומשורר. נולד באיטליה בשנת תפ"ט (1729). למד תורת הרפואה בפדובה וכשלשים שנה שימש רופא בבית החולים אשר לעדת הפורטוגיזים בלונדון. שם הוציא את קובץ שיריו "אלה בני הנעורים" (לונדון, 1768). חזר לאיטליה ונפטר שם בשנת תקנ"ב (1792).

אם כי רוב שיריו הם שירי הזדמנות, שכתבם לרגל מאורעות משפחתיים, כגון נישואין, אבל, וכיוצא בזה, יש ערך רב לשירתו. הוא היה יחיד בזמנו שהביע בשירתו את רחשי לבו בהבעה לירית אמיתית. רבים משיריו הם בעלי תוכן לאומי ומלאים געגועים לציון. ספרו זכה לחמש מהדורות. הרבה שירים שמחבם בימי שבתו בלונדון אבדו.

ר' אֶפְרַיִם (בר' אַהֲרֹן) נָבוֹן

רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי. נולד בקושטא בשנת תל"ז (1677). אחרי חתונתו עלה יחד עם חותנו לירושלים וישב בה למעלה מעשר שנים ועסק בתורה. מירושלים נשלח כשד"ר לקושטא ושם נתמנה לדיין על ידי ר' יהודה רוזאניס, ועם פטירתו הוקם לרב תחתיו. חיבר ספר "מחנה אפרים" (קושטא, תצ"ח), כולל שאלות ותשובות וחידושי דינים המסודרים בסדר הרמב"ם. נפטר בכ"ו ניסן תצ"ה (1735).

ר' אֶפְרַיִם (בר' יִצְחָק) מֵרֶגֶנְשְׁבּוּרג

פוסק חשוב וגדול פייטני אשכנז בסוף המאה התשיעית ובתחילת המאה העשירית לאלף החמישי. מכונה גם "רבינו אפרים הגדול מרגנשבורג"; "ר' אפרים מאלמנייא"; "בן יקיר"; "רבי יקר (יקיר)" וכדומה. בימי נעוריו למד תורה בצרפת והיה תלמיד חבר לרבינו תם, וגם בשובו לאשכנז הריץ אליו אגרות. באשכנז למד תורה מפי ר' יצחק בר' אשר הלוי ור' יצחק בר' מרדכי, ומגדולי תלמידיו היו ר' ברוך בר' שמואל ממגנצא ור' מנחם בר' יעקב מווירמיישא. לפני שהשתקע ברגנש־בורג גר גם בווירמיישא ובשפירא. ר' אפרים היה תקיף בדעתו, אוהב אמת בלי שום ויתורים כלל ולא נשא פנים אפילו לגדולי דורו. וויכוח אחד עם רבני שפירא העלה עליו את חמתו של רבינו תם עד שכתב לו: "אך מיום ידעתיך, מודה לא שמעתיך". אמנם רבינו תם לא שמר לו עברתו בידעו שכוונתו לשם שמים, וחזר וחיבבו, וקראו "אחי ר' אפרים". לאחד הרבנים כתב ר' אפרים: "לא תאכל ולא תאכיל לאחרים, פן יטפח הכרס על פניך לעתיד לבוא". פעם אחת בהיות ר' אפרים בשבת וראש חודש אב בווירמיישא לא מצא מנהג אחד בבית הכנסת חן בעיניו וביקש לשנותו. כאשר ראה שאין שומעים לו יצא בחרי אף מבית הכנסת. מעין זה עשה פעם גם בשמחת תורה, ולא עוד אלא שהתרים את אלה שמָרו את פיו.

ידועה האגדה על המחלוקת שבין רבינו תם ור' אליהו מפאריש [illegible] בענין סדר של תפילין, שמשו [illegible] בינו נקרא לחוות דעתו. יש מיחסים אגדה זו לרבינו תם ור' אפרים.

נודע כללו בהלכה "אין תחיכה עצמה נעשית נבלה" (חולין ק, א; תוספות ד"ה "בשקדם וסלקו"). במקום הדסים שנהגו תחילה לברך על ריחם ב"הבדלה" הנהיג ר' אפרים לברך על הבשמים ומנהגו נתקבל. התיר לצוד עופות כדרך הציידים אם נזהרים בצייד ואין קושרים כלבים קטנים או נץ באוכף הסוס. אף נתן רשות לצייר ציורים בבית הכנסת שבקולונייא, כי לא ראה בזה שום חשש לעבודה זרה.

בימיו של ר' אפרים נגזרה גזירת שמד ברגנשבורג (ד"א תתצ"ז) וגם מסע הצלב השני חל בימיו, והדי המאורעות הללו מצאו להם ביטוי בפיוטיו המצטיינים ברוח השירה שבהם ובצורתם הנאה. וצדק צונץ באמרו: "פיוטיו עולים על כל פיוטי בני דורו האשכנזים ורבים מהצרפתים: קצרים ובכל זאת ברורים, והם מלאים חן למרות חריפו־תם. הוא משתמש במבטאים יפים שקישוטם לשון נופל על לשון המקרא והתלמוד".

ר' אפרים היה גם אחד הראשונים באשכנז ששרו שירים שקולים; ומסתבר שלמד את חכמת המשקל מפי רבינו תם. כשנים ושלשים מפיוטיו נשארו בידינו. נפטר בשנת תתקל"ה (1175) ברגנשבורג.

ה.

ר' אֶפְרַיִם בר' שִׁמְשׁוֹן

מחכמי צרפת בסוף האלף החמישי. חיבר פירוש על התורה בדרך רמזים וגימטריאות שהיה בידי אזולאי והביאו כמה וכמה פעמים בספריו "נחל קדומים" ו"חומת אנך". חלק מפירוש זה נדפס

בשאלוניקי תרי״א (עד פרשת כי תשא). בפירוש זה הוא מביא מה ששמע מר״ת, וכן הוא מזכיר בו את הרמב״ם וחכמים אחרים.

ר׳ אֶפְרַיִם תַּלְמִיד הָרִי״ף

מחכמי עיר קלעה, היא קלעת חמאד במרוקו, ולדעה אחרת היה בן העיר קלעת איוב בארגוניה בספרד. חי בסוף המאה התשיעית לאלף החמישי. היה הראשון שכתב הגהות והשגות לספר ההלכות של ר׳ יצחק אלפסי (הרי״ף) רבו, ויש גם שהוסיף בו דברים. הגהותיו לרי״ף הובאו בכמה מספרי הראשונים, כגון בתמים דעים, בספר המאור, בעיטור, באשכול, ברמב״ן ועוד. ר׳ שלמה פרחון, מחבר ספר „מחברת הערוך", היה תלמידו ובן עירו.

ר׳ אַרְיֵה יְהוּדָה לֵיב בר׳ שְׁמוּאֵל גֵּרְשׁוֹן

רב ומחבר בפולין במאה החמישית לאלף השישי. אביו ר׳ שמואל גרשון, המכונה „איש ירושלים", היה נכדו של ר׳ יואל סירקיס (הב״ח). ר׳ אריה שימש ברבנות בסקאהל ובזאלקווא. חיבר ספר „לוית חן" (זאלקווא, תצ״ב), חדושים על התורה. נפטר בזאלקווא בכ״ג אדר ראשון תפ״ט (1729).

ר׳ אַרְיֵה יְהוּדָה לֵיב בר׳ שְׁמוּאֵל אָבִי הַיִּרְשׁ

מגדולי רבני פולין במאה החמישית לאלף השישי. נכדו של ר׳ יואל סירקיס (הב״ח), ובנו החורג של ר׳ דוד הלוי, בעל „טורי זהב" (הט״ז). נולד סמוך לשנת ת׳ (1640). ראשית תורתו קיבל מפי אביו חורגו הט״ז, וכן למד אצל רבי ר׳ השיל מקראקא. בעודו צעיר לימים נתמנה לדב בקהילת סווירז ומשם עמד בקשרי שאלות ותשובות עם אביו חורגו הט״ז. בשנת תכ״ו שלח הט״ז אותו ואת אחיו חורגו, ר׳ ישעיה הלוי, לקושטא לתהות שם על קנקנו של שבתי צבי. הלה קיבלם בכבוד רב ושלח על ידם בגד משי לכבוד אביהם הגאון. במשך קרוב לששים שנה שימש ר׳ אריה ברבנות בקהלות חשובות בפולין וליטא: סווירז, קומרנא, סטופניץ, זמושטש, טיקטין, קראקא. ולאחרונה נקרא לבריסק דליטא, ושם נפטר בשנת תע״ח (1718).

חלק מתשובותיו נדפסו על ידי נכדו בשם „שאגת אריה", עם הוספות המו״ל בשם „קול שחל" (נייאוויט, תצ״ו; ומהדורה מושלמת בשאלוניקי תק״ו). כן נכנסו כמה מתשובותיו באוסף „שאלות ותשובות הגאונים" שר׳ אריה ערך מתשובות בעל התוספות יום טוב, הב״ח והט״ז, ולא הספיק להדפיסו ונדפס אחרי מותו (טורקא, תקכ״ד).

ר׳ אַרְיֵה לֵיב בר׳ אָשֵׁר

מגדולי הרבנים בסוף המאה החמישית ובראשית המאה השישית לאלף השישי, מפורסם על שם ספרו „שאגת אריה". נולד בשנת תנ״ה (1695) בערך בפלך מינסק. בשנת תצ״ג נתמנה ראש ישיבה במינסק. אח״כ קיבל את הרבנות בעיר וולוז׳ין, אך מפני תקיפות דעתו, שלא ידע משוא פנים לפרנסים, פוטר ממשרתו והרבה שנים היה נודד בקהילות אשכנז לחפש לו מקום רבנות. אחרי שעבר דרך קניגסברג, ברסלוי, דסוי ופרנקפורט דמיין, הגיע למיץ

ונתקבל שם לרב בשנת תקכ"ד, ושם כיהן ברבנות למעלה מעשרים שנה עד פטירתו.

ספרו „שאגת אריה" כולל ק"ח תשובות בדיני אורח חיים (פרנקפורט דאודר תקט"ז). ספר זה נחשב בין הלומדים לאחד הספרים הפופולריים ביותר ונשתבח מאוד בפי חכמי הדור. אזולאי כותב עליו „מופת דורנו אשר בספרו שאגת אריה הראה את עושר כבוד חכמתו ובקיאותו להפליא". הספר כתוב בעמקות ובחריפות שיש בהן הרבה מן הגיהות ההגיוני. את הפלפולים המחודדים שאינם מכוונים לאמיתה של הלכה הרחיק מעל פניו. בהקדמתו ל„שאגת אריה" הוא מודיע: „מה שפלפלתי לחדד את התלמידים לא העליתי על הספר כי את הכל ישא רוח". מלבד ספרו זה חיבר כמה ספרי חידושים, שאף הם נתחבבו מאוד על הלומדים, והם: „טורי אבן", על מסכתות ר"ה, חגיגה ומגילה (מיץ, תקמ"א); „גבורת ארי", על מסכת תענית (וילנא, תרכ"ב); ועל מסכתות יומא ומכות (פיטרקוב, תרס"ז). כן נדפס קובץ „שאלות ותשובות שאגת אריה החדשות" (וילנא, תרל"ד).

הרבה אגדות סופרו על בעל „שאגת אריה". כשמו ר' אריה ליב כן היה מראהו וקלסתר פניו מעוררים אימה ויראת הרוממות. ראשו היה גדול כראש האריה ועיניו היו בוערות כגחלי אש, שערותיו ארוכות ומפוזרות ומראהו נורא. אגדה מספרת שפעם נסע בעגלה סגורה וישב בתוכה מעוטף בטלית ומוכתר בתפילין ועוסק בתורה. התנפלו שודדים על העגלה ודרשו מן העגלון שיפתח להם את העגלה. הוציא הרב ראשו מן האשנב לראות מדוע עמדה העגלה מלכת. אך ראו אותו השודדים נבהלו מפניו וימלטו על נפשם...

היה תקיף בדעתו ולא נשא פני איש. את פרנסי וולוז'ין היה מוכיח על התנהגותם כלפי דלת העם. הוא היה מכיר בערכו והיה מבקר בחריפות את חכמי דורו ואת ספריהם. היה אומר: „כל חכמי ישראל דומים עלי כקליפת השום חוץ מר' אליהו מוילנא". בשנת תקכ"ז כשפרצה המחלוקת הידועה אודות הגט מקליווא עמד ר' אריה ליב בתוקף רב לצדו של ר' ישראל ליפשיץ והכשיר את הגט. בתשובתו הוא קורא בעוז: „בעוד אני חי לא אתן את בת יעקב (אבי המגורשת היה שמו ר' יעקב) למשיסה וגאון ישראל (הוא ר' ישראל מסדר הגט) לבוזזים"... ובמכתביו לגדולי הדור עורר אותם לעמוד לימין העגונה נגד חכמי פרנקפורט.

נפטר בקיץ תקמ"ה (1785) כבן תשעים שנה. האגדה מספרת על מותו כדברים האלה: פעם אחת ישב ר' אריה ליב יחידי בבית מדרשו ועסק בתורה. כשרצה לעיין באחד הספרים ניגש אל הארון להוציא מתוכו ספר. נאחז בארון ויפל עליו הארון על כל ספריו. כשהרגישו בדבר והרימו מעליו את הארון ואת הספרים מצאוהו מוכה ופצוע. חייך ואמר: „כל הספרים שהייתי תמיד מבקרם וחולק על דעתם התנפלו עלי לענשני. ובשעה שהייתי מוטל תחתיהם נתפייסתי עם כולם, פרט לאותו קפדן, ר' מרדכי יפה בעל ה„לבושים", שלא מחל על כבודו ובגללו הנני נפטר עתה מן העולם". ויצאה נשמתו.

אש.

ר׳ אַרְיֵה לֵיבּ בר׳ זְכַרְיָה מֶנְדֶל

מגדולי הרבנים בתחילת המאה החמישית לאלף הששי. מכונה ר׳ ליב ר׳ פישל׳ס, על שם חותנו ר׳ פישל, רבה של קראקא, או ר׳ ליב הגבוה. ר׳ אריה ליב שימש ברבנות בקהלות שונות, ביניהן פשמישל ווינה. במות חותנו ר׳ פישל (בכ׳ תשרי תכ״ד) נקרא ר׳ אריה למלא את מקומו ברבנות קראקא, ושם ישב עד פטירתו. למרות גדולתו בתורה לא חיבר ספר בהלכה וכמה מחידושיו הובאו בספריהם של בני דורו. בחסידותו המופלגת הוציא לאור ספר „תקוני תשובה ארץ צבי״ באידיש, ספר מלוקט מכמה ספרי יראים על הנהגות התשובה (קראקא, תכ״ו). בניו וחתניו היו גדולי תורה ורבנים ומחברים מפורסמים. ביניהם ראוי להזכיר את בנו ר׳ זכריה מנדל, מחבר ספר „באר היטב״ על שלחן ערוך, וחתנו הגאון ר׳ שאול, בנו של הרבי ר׳ השיל. נפטר בקראקא בט״ו אייר תל״א (1771). מקום קברו הוא ליד קבר מחותנו ר׳ השיל.

ר׳ אַרְיֵה לֵיבּ בר׳ יַעֲקֹב יְהוֹשֻׁעַ

רב ומחבר. בנו של הגאון בעל „פני יהושע״. נולד בלמברג בשנת תע״ד (1714). ביחד עם אביו, שנבחר לרבנות פרנקפורט הלך לאשכנז ושימש שם ראש ישיבה. משנת תקכ״א עד פטירתו שימש רב בקהילת הנוֹבר. חיבר חידושים לתלמוד, שחלק מהם נדפסו בספרו של אביו „פני יהושע״ ח״ד (פיורדא, תק״מ). כן השאיר אחריו הספדים ודרשות שלא נדפסו. נפטר בח׳ אדר תקמ״ט (1789).

ר׳ אַרְיֵה לֵיבּ (בר׳ יְחִיאֵל מִיכַל) מוֹכִיחַ

צדיק. מתלמידי ר׳ ישראל בעל שם טוב (הבעש״ט) והמגיד ממיזריטש. היה דרשן נלהב ובדברי תוכחתו השפיע על קהלות שלימות בפולין להספח אל החסידות. ישב בפולנאה ונתפרסם בכנוי „המוכיח מפולנאה״. נפטר בכ״א טבת תקכ״ט (1769). דברי תורתו נדפסו אחרי מותו בספר „קול אריה״ (קארעץ, תקנ״ח).

ר׳ אַרְיֵה לֵיבּ בר׳ שָׁאוּל

מגדולי הרבנים בסוף המאה החמישית ותחילת המאה השישית לאלף הששי. בן למשפחת רבנים וגאונים מפורסמים. אביו ר׳ שאול היה רב בקהלת בריסק דליטא ובקהילת קראקא, ואבי אביו הוא הגאון המפורסם הרבי ר׳ השיל. נולד בשנת ת״ך (1690) בערך ולמד תורה מפי אביו. בהיותו כבן ט״ז נקרא ר׳ שאול אביו לאמשטרדם, לכהן ברבנות בקהלה האשכנזית שם ובדרכו זו נפטר והובא לקבורה בעיר גלוגא בי״ז אייר תס״ז. ר׳ צבי אשכנזי, („החכם צבי״), ששימש אז רב בהמבורג, לקחו חתן לבתו מרים ויהי לו לאב ולמורה. כשעבר ה„חכם צבי״ לאמשטרדם לקח עמו את חתנו. שם הוציא ר׳ אריה מחדש את שאלות ותשובות הרמ״א (אמשטרדם, תע״א), וסיפח לו בסופו „קונטרס אחרון״, בו הביא מקבילות מתשובות מהרש״ל והערות שונות. בהסכמתו של חותנו ה„חכם צבי״ הוא קורא לו: „חתני היניק והחכים״.

לא ארכו הימים ור׳ אריה ליב הוזמן לרבנות בקהלות חשובות, ביניהן: רישא,

גלוגא, לבוב. ובסוף ימיו הוזמן גם הוא לרבנות בקהילת האשכנזים באמשטרדם. במשרה זו החזיק חמש עשרה שנה, עד פטירתו בשביעי של פסח תקט"ו (1754).

ר' אריה ליב נחשב לאחד הרבנים החשובים שבדורו וקולו נשמע ברמה בכל ענין שעמד על הפרק בעולם היהודי. בפולמוס שנתעורר בענין ר' משה חיים לוצאטו פנו רבני וינציה גם אליו לגלוגא (בחשון תצ"ה). ובמחלוקת עמדין־אייבשיץ תפס עמדה לצדו של גיסו ר' יעקב עמדין. גדול הוא מספר ההסכמות לספרים שונים שנתן. כאביו הגאון ר' שאול ואבי אביו הרבי ר' השיל לא כתב אף הוא ספר מיוחד, אבל כמה מתשובותיו והרבה מחידושיו הובאו בספרי בני דורו. במותו נספד על ידי חכמי דורו, וגיסו ר' יעקב עמדין הדפיס דרשת הספד מיוחדת בשם "שאגת אריה" (אמשטרדם, תקט"ו).

ר' אַרְיֵה לֵיבּ שָׂרָה'ס

צדיק. מתלמידי ר' ישראל בעל שם טוב. נולד ביום י"ז תמוז שנת ת"ץ (1730) לאביו ר' יוסף ולאמו שרה בעיר רובנה, מקום מושבו של המגיד ממזריטש. עוד מנעוריו דבק בבעש"ט ודרכו והיה גם מבאי ביתו של המגיד.

נמנה על הצדיקים הנסתרים. כל ימיו היו סובב בערים ובעיירות, מבקר בירידים ובמקומות כינוס אחרים והיה עוסק בדבר מצוה. ביחוד הקדיש מכחותיו למצות פדיון שבויים והצלת עשוקים מידי עושקיהם. מאת הבעש"ט קבל את התפקיד לפרנס את הצדיקים הנסתרים ובעצמו דאג לאיסוף הכספים לצורך זה. בעבודה זו נעזר גם ע"י צדיקים אחרים וביחוד ע"י ר' עזריאל מפולוצק.

ר' לייב שרה'ס שימש נושא לעשרות ספורים חסידיים. לפי האגדה היה נוסע גם לוינה ומשתדל לטובת היהודים אצל רבי המדינה. חסידים מספרים, שר' לייב נכנס פעם כרואה ואינו נראה לארמון הקיסר יוסף השני והתאמץ להשפיע עליו, שיבטל את חוק החנוך לילדי ישראל משנת תקמ"א.

היה למדן מופלג ועסק רבות בדברי תורה עם ר' יעקב שמשון משיפיטובקה. דבריו המועטים שנשמרו וחלק מספוריו והאגדות עליו כונסו בספר "גבורת ארי" לבוב, חש"ד). נפטר ביום ד' אדר שני תקנ"א (1791).

ו.

ר' אָשֵׁר בר' אַבְרָהָם

מכונה בונן קרשקש. פילוסוף ומחבר פירוש לספר "מורה נבוכים" לרמב"ם. חי בספרד, או בפרובינצה, בסוף המאה הראשונה לאלף השישי (תחילת המאה הי"ד למספרם). בפירושו הידוע בשם "קרשקש" הוא נותן ביאור קצר לכמה וכמה מקומות קשים במורה הנבוכים, והוא משוה את תרגומו של ר' שמואל אבן תיבון לזה של ר' יהודה אלחריזי. כמה פעמים הוא מזכיר את החכמים ר' יוסף ן' כספי ור' ידעיה ואחרים. הפירוש "קרשקש" נדפס בפעם הראשונה ביחד עם ספר מורה נבוכים ופירושים אחרים בסביוניטה, שנת שי"ג, ואחר כך בכמה מהדורות. כן חיבר פירוש על סודות הראב"ע בפירושו לתורה בשם "אות נפש", הנמצא עדיין בכתב יד.

ר' אָשֵׁר אַנְשִׁיל (בר' וולף) וִוירְמִישָׁא

רופא מומחה וחכם במדעים שונים ומחבר ספר חשוב על המסורה. נולד בפרנקפורט על נהר מיין באמצע המאה החמישית לאלף השישי. בשנת תפ"ג (1723) גמר את חוק למודיו במדיצינה ופילוסופיה, ומאז עד יום מותו שימש רופא בבית החולים היהודי בפרנקפורט. היה בקי במדעים שונים, וביחוד במתימטיקה, וחיבר ספר בשם „מפתח אלגיברה החדשה" (אופיבאך, תפ"ב). כן חיבר ספרים במדעים שונים, שנשארו בכתב יד. חיבורו העיקרי הוא „סיג לתורה" (פפד"מ, תקכ"ו), פירוש על המסורה, שיצא לאור אחרי פטירתו על ידי בנו. נפטר בשנת תקי"ט (1759).

ר' אָשֵׁר (בר' יְצְחָק הַכֹּהֵן) ן' אַרְדוּט

מחכמי שלוניקי במאה החמישית לאלף השישי. מצאצאי מגורשי ספרד ממדינת ארגוניה. מלבד גדולתו בתורה היתה לו יד גם במדעים, שקיבלם מפי החכם ר' דוד ן' שושן. היה ממשפחת כהנים מפורסמת שהתיחסה לעלי הכהן, ולפי האגדה היו בני משפחה זו מתים בקיצור ימים, ועל כן התעסקו בהוראה כדי שזכות התורה תגן עליהם (עיין ש"א ב, לג; יבמות קה, א). גם ר' אשר עמד בראש ישיבה גדולה, היא ישיבת קהילת ארגון בשלוניקי, ורבים גדולי תורה נתחנכו בישיבתו, ביניהם מפורסמים ר' יעקב הלוי ור' ברוך אנגיל ועוד, ודברי תורתו הובאו כמה פעמים בספרי תלמידיו. ואף זכה לאריכות ימים ונפטר בי"ט ניסן ת"ה (1645).

ר' אָשֵׁר בר' דָּוִד

מראשוני המקובלים. חי בסוף האלף החמישי ובתחילת האלף השישי בפרובינצה (מסביב לשנת 1240). היה נכדו של ר' אברהם בר' דוד מפושקיירא (הראב"ד בעל ההשגות), ותלמידו של ר' דוד אביו ושל ר' יצחק סגי נהור דודו. חיבר כמה חיבורים בענייני קבלה שרק קטעים מהם ראו אור. באורו לי"ג מדות הרחמים הוא כנראה חלק מ„ספר היחוד" שלו ששרדו ממנו קטעים שונים.

ר' אָשֵׁר בר' חַיִּים נביו

מחכמי ספרד בסוף המאה הראשונה לאלף השישי (תחילת המאה הי"ד למספרם) חי בעיר מנתשון (Monzon) במדינת ארגוניה. היה תלמיד תלמידו של הרשב"א. חיבר „ספר הפרדס" בענייני ברכות בעשרה פרקים שאזולאי ראהו בכתב יד ואף הביא ממנו כמה קטעים בספרו „שיורי ברכה" לשלחן ערוך אורח חיים.

ר' אָשֵׁר בר' יְחִיאֵל (הרא"ש)

מגדולי הפוסקים הראשונים, נולד באשכנז, בגליל הרינוס, סמוך לשנת ה"א י' (1250) למשפחה מיוחסת שהיתה קבלה בידה „כי מכמה דורות היו בעלי תורה ואנשי מעשה וירא אלהים ומהם יצאה תורה לישראל". שלשלת יחוסו של הרא"ש הגיעה עד רבנו גרשם מאור הגולה, ור' אליעזר בר נתן (הראב"ן) ממגנצא היה אבי זקנו. אביו של הרא"ש, ר' יחיאל בר' אורי בר' אליקים, נמנה עם חסידי אשכנז, מחוגם של

ר' יהודה החסיד והרוקח, והוא השאיר אחריו ספר צוואה בשם „יסוד על עסק התורה", בה הלהיב את בניו ובני דורו לשקוד על לימוד התורה וסודותיה. אמו של הרא"ש נהרגה על קידוש השם באחת הגזירות באשכנז, ורושמי הזכרונות אמרו כי „כל זאת המשפחה נקראו קדושים, כי בכל השמדות קידשו את השם". בנעוריו למד הרא"ש אצל אביו ואצל אחיו הגדול ר' חיים, אולם רבו המובהק היה ר' מאיר (מהר"ם) מרוטנבורג, שהיה מקרב את תלמידו המוכשר בחיבה יתירה בעודו צעיר „יניק וחכים". בהגיעו להוראה נעשה חבר בבית דינו של מהר"ם בוורמישא והיה דן לפני רבו בבית הדין. אחר כך התישב בקולוניא ונשא שם אשה, את מרת יוטא בתו של ר' שלמה יודלין, בעל בית אמיד בעיר זו. בשנת ה' מ"א מכר הרא"ש את חלקו בעזבון חותנו, והיה מתפרנס מהלואת כספים לנכרים, כדרך שעשו גם שאר חכמי אשכנז. עם רבו מהר"ם עמד בחילופי שאלות ותשובות, ומהר"ם נהג בו כבוד רב והיה משיב לו תמיד בתואר „מורי הרב ר' אשר". על יחסי הידידות שביניהם תעיד הפתיחה לאחת התשובות: „אף על פי שהשמים ביני לבינך, ברשפי חבתך לבי יסליד, אלופי ומיודעי מורי הרב ר' אשר שיחיה, אשר מדי דברי בך ברוך לקחתיך, זלא אשיב עד אם ברמתיך". במכתב אחר ביקש מהר"ם בשעת חליו מאת תלמידו: תעתיר בעדי, מובטחני בתפלתך זכה שתעשה פירות ופירי פירות.

כשנתפס מהר"ם למלכות בשנת ה' מ"ו והושב במגדל אנזישהיים כדי לסחוט מן

הקהלות כופר נפש עצום בעד רבם, עמד הרא"ש וכינס ועידת הקהלות במגנצא כדי לדון על חלוקת דמי הפדיון בין הקהלות. בהיותו עתיר נכסים הוצרך הרא"ש עצמו „ליכנס ערב בממון רב". מתפיסתו במגדל אנזישהיים הספיק מהר"ם לשלוח לתלמידו עוד שתי תשובות. הראשונה מסיימת: „ומה לעני יושב חושך וצלמות ולא סדרים זה שלש שנים ומחצה", ובשניה הוא חותם: „העני הנשכח מכל טוב איסקופה הנדרסת הנקרא בשכבר מאיר בר ברוך". אחרי פטירת רבו במאסר (ה' נ"ג, 1293) נחשב הרא"ש לממלא מקומו ויורשו כמנהיגם הרוחני של יהדי אשכנז. בראשותו נתכנסה ועידת הקהילות בוורמישא מיד אחרי הפרעות של גזירת רינדפלייש (1298) בה דנו על עסקי הנחלות של הקדושים קרבנות הרדיפות. מכל המלכות פנו אל הרא"ש בשאלות והוא תיקן להם תקנות, עד שקראוהו בתואר כבוד „איש אדוני הארץ". אף „שרי המלך היו מכירים חכמתו ומעלתו וכל ענייניהם היו עושין בעצתו". אולם החמרת מצבם המדיני של יהודי אשכנז חיזקה את חששותיו פן יהא גורלו כגורל רבו הקדוש. זה מזמן שלח הרא"ש את בנו הרביעי ר' יהודה לארץ ספרד כדי לתור לו מקום בארץ ההיא. בשנת ה' ס"ג מצא שעת כושר לעזוב את „ארץ הגזירה", ויברח עם בני ביתו דרך אשכנז הדרומית למדינת סאבויה, ואחרי טלטולים מרובים שנמשכו כשנה ויותר הגיע לארץ פרובינצא. בכל דרכי נדודיו קיבלוהו הקהלות בכבוד גדול, כי חכמתו ויראתו האירו פניו והיה מראהו „כמלאך ה' צבאות". בהיותו בפרובינצא

ביקשו ר' אבא מרי הירחי מלוניל וסיעתו את עזרתו במלחמתם נגד כת המתפלספים הנוהים אחרי החכמות החיצוניות, בדברו עם מנהיגי העדה במונטפלייר העמידם הרא"ש על ירידת התורה והאמונה במדינה, אולם לא רצה להתערב בריבם, כי יהודי פרובינצא "צחי הלשון וזכי המוח ובעלי שכל" קיבלוהו בסבר פנים יפות, ועל כן גמר אומר: בירא דשתית מיניה מיא לא תשדי ביה קלא [באר ששתית ממנה מים, אל תשליך בה אבן]. מפרובינצא פנה הרא"ש לברצלונה, מקום מושבו של גדול הדור מבין חכמי ספרד, ר' שלמה ן' אדרת (הרשב"א), שאתו עמד הרא"ש בחילופי תשובות עוד בהיותו באשכנז. גם הרשב"א קיבל את החכם האשכנזי בכבוד גדול, ולפי המסורת ישבו "שני המאורות הגדולים" במשך שמנה ימים ולמדו יחד תורה, והרשב"א אף כתב לקהלות ספרד שינהגו כבוד בזה האיש כי חכם הוא (שלשלת הקבלה). בברצלונה הגיעו מכתב מר' אבא מרי שחזר על בקשתו להכריז חרם על המשכילים, ושוב מאן הרא"ש. להענות, כי אמר: בדברים האלה לא יוסרו, כי הדברים עתיקים ונשתרשו בחטא ומינות וקשה להם לפרוש. עצתו היתה שיתאספו ראשי הקהלות באחת מערי המלכות "להטות לב איש ישראל כאיש אחד לאחוז בדת משה, וגם משאר החכמות לא ירפו ידיהם לעתים ידועות".

בינתים שלחו אליו ראשי קהל טולידו (טוליטולה), בירת קאסטיליה, והזמינוהו להתיישב בתוכם להרביץ תורה ביניהם ולעמוד בראש בית דינם. מינויו של החכם האשכנזי הנדד למשרה אחראית ומכובדת של ראש הרבנים במטרופולין של יהדות קאסטיליה, בעיר גדולה זו של חכמים וסופרים, מעיד על הרושם הכביר שעשתה אישיותו של הרא"ש על יהודי ספרד. ואמנם כן, לא עברו ימים מועטים וכבר היתה השפעתו ניכרת על כל המדינה. לאחר שהוכרז בברצלונה בק"ץ ה' ס"ה החרם הידוע "לבל יקרא מי שלא מלאו לו כ"ה שנה בספרי היונים בחכמת הטבע והאלהות" נשלח שליח מיוחד "לבית מדרשו של ר' אשר בהר' יחיאל השוכן בתוך הקהלה הקדושה העומדת לשם ולתהלה ק"ק טוליטולה, והוא יראה וישמח ויחתים בו כל חכמי הארץ, נכבדיה וגדוליה". באמת נזדרזו הרא"ש ובית דינו לחתום על החרם ולהחזירו לשולחיו.

בטולידו עמד ר' אשר בראש בית הדין ובראש הישיבה. כראש הרבנים וראש בית הדין נהג נשיאותו ברמים וידו היתה תקיפה על כל קהלות קאסטיליה, על רבניה ודייניה, על תקיפיה ופרנסיה. בית הדין היהודי בקאסטיליה היה מוסמך מטעם המלכות, בתוקף זכיונות מיוחדים, לדון ולהורות לא רק בדיני ממונות, כי אם גם בדיני קנסות ועונשין, ואפילו בדיני נפשות. כשנשאל הרא"ש לראשונה בדיני נפשות, על דינו של מגדף את ה' שציוה עוצר המלך לדונו בבית דין של ישראל, היה הדבר מוזר בעיניו: "הפלאתם לשאלני בדיני נפשות, כי בכל הארצות ששמעתי עליהן אין דנין דיני נפשות, לולי פה בארץ ספרד, ותמהתי מאד בבואי הלום איך היו דנין דיני נפשות בלא סנהדרין, ואמרו לי כי הורמנא דמלכא

הוא, על כן הנחתי להם כמנהגם, אבל מעולם לא הסכמתי עמהם על איבוד נפש״. באותו נדון הסכים הרא״ש שיענישו את המגדף בכריתת לשונו, ובמקרה אחר של אשה נואפת הסכים לדונה בכריתת האף. בהטלת ענשין אכזריים אלה נגררו בתי הדין היהודיים אחרי נימוסי המלכות ודיניהם. לבסוף ראה הרא״ש כי אין תקומה לציבור היהודי בארץ ההיא בלי משפטי מות ונתן את הסכמתו לפסקי דין בהם נדונו למיתה מוסרים ומלשינים, לאחר שנתברר כי ״אין להם תקנה אלא בקרקע״.

פסקיו והוראותיו של הרא״ש שהצטיינו בבהירות ההסברה ובהגיונם הזך, נתקבלו על כל קהלות המלכות. מכל המדינה ואף מחוצה לה פנו אל הרא״ש ובית דינו בשאלות בעניני דת ודין. מאפריקה הצפונית, מאיי הים, מפרובינצא ומאשכנז באו שאלות לפני הרא״ש, ואף בעיני המלכות היה כבודו גדול כל כך עד שהמלכה מריה די מולינה מסרה לידו משפט מסובך שנמשך שנים רבות לפני הערכאות. יותר מאלף תשובות שהשיב הרא״ש לשואליו נשתמרו בידינו, ואוסף תשובותיו מהוה אוצר בלום לא רק לתולדות ההלכה והמשפט, כי אם גם לתולדות ישראל ותרבותו בכלל.

כראש ישיבת טולידו פעל הרא״ש גדולות להרמת קרן התורה בספרד. בבואו לספרד מצא כי נתמעטו שם לומדי התלמוד במידה מדאיגה, הואיל ורוב לימודם בארץ זו היה בהלכות הרי״ף. הרא״ש הנהיג בישיבתו את לימוד הגמרא על פי שיטת רבותיו בעלי התוספות. הוא למד עם תלמידיו את המסכתות כסדרן עם תוספות גדולי צרפת ואשכנז, בעיקר תוספות ר׳ שמשון משאנץ ותוספות רבו מהר״ם מרוטנבורג, שעליהן הוסיף גם מחידושיו. מתוך לימודים אלה יצאו ״תוספות הרא״ש״ על רוב מסכתות התלמוד, שכמה מהם נמצאים בידינו בדפוס או בכתב־יד. ישיבתו של הרא״ש נעשתה למרכז התורה בספרד, בפרט אחרי פטירתו של הרשב״א, והשפעתה היתה ניכרת גם מעבר לגבולות ספרד. לישיבה זו נהרו תלמידים מכל ארץ ספרד, וגם מצרפת, מאשכנז, מבוהמיה, ואפילו מרוסיה הרחוקה. בין תלמידיו הגדולים נתפרסמו במיוחד: בניו ר׳ יעקב בעל הטורים; ור׳ יהודה שמילא את מקומו אחריו על כסא הרבנות בטולידו; ר׳ ירוחם בר׳ משולם בעל ספר ״תולדות אדם וחוה״ וספר ״מישרים״; ר׳ אישתורי הפרחי בעל ספר ״כפתור ופרח״, ר׳ יוסף בן נחמיאש בעל ספרי פירושים שונים, ועוד.

בהוראותיו ובפסקיו סלל הרא״ש דרך לעצמו המעידה על מידת מקוריותו ועצמאותו בפסק ההלכה. הדיין אינו כפוף, לפי דעתו, לשום מרות אחרת אלא ל״תלמודו של רב אשי״ ולסברתו הישרה. על כל שאר החיבורים והמחברים שקמו אחרי רבינא ורב אשי מותר לו לחלוק ללא משוא פנים, אם יש לו ראיות ברורות מן התלמוד. הראב״ד הביע את הדעה ״שאין לנו עתה לחלוק על דברי גאון מראיית דעתינו לפרש הענין בדרך אחר כדי שישתנה הדין מדברי הגאון, אם לא בקושיא מפורסמת, וזהו דבר שאין נמצא״. כנגד דעה זו יצא הרא״ש וכתב: ״ואני אומר,

ודאי כל מי שטעה בפסקי הגאונים ז״ל שלא שמע דבריהם וכשנאמר לו פסק הגאונים ישרו בעיניו, טועה בדבר משנה הוא. אבל אם לא ישרו בעיניו דבריהם ומביא ראיות לדבריו המקובלים לאנשי דורו, יפתח בדורו כשמואל בדורו, אין לך אלא שופט אשר בימיך, ויכול לסתור דבריהם, כי כל הדברים שאינם מבוארים בתלמוד שסידר רב אשי ורבינא אדם יכול לסתור ולבנות, אפילו לחלוק על דברי הגאונים. ואם נחלקו שני גדולים בפסק הלכה, לא יאמר הדיין אפסוק כמו שארצה, ואם עשה כן זהו דין שקר. אלא אם חכם גדול הוא גמיר וסביר ויודע להכריע כדברי האחד בראיות ברורות ונכוחות — הרשות בידו. ואם לאו בר הכי הוא, לא יוציא ממון מספק״. עצמאותו זו בהוראה ובהכרעה בין דעות הראשונים מתבלטת בכל פסקיו וחיבוריו. הוא לא נרתע מלחלוק על גדולי הגאונים והקדמונים, כגון על רב אחא בעל השאלתות, רב עמרם ורב האי גאון, על הרי״ף, רש״י, רבנו תם, הרמב״ם, הראב״ד ועוד. ״מי לנו גדול כרש״י ז״ל שהאיר עיני הגולה בפירושיו — כתב לאחד ממבקריו— ובכל זאת נחלקו עליו בהרבה מקומות יוצאי ירכו רבנו תם ור״י ז״ל וסתרו דבריו, כי תורתנו תורת אמת היא ואין מחניפים לשום אדם״. לפי קו זה נהג גם בויכוחיו עם חכמי דורו: ״מעיד אני שמים וארץ שאיני חוקר וחופש חוטט לבטל דבריך, אך אם הייתי יכול לקיימם, היו חביבים עלי מאד, אך מה אעשה, תורתנו תורת אמת ואין אדם רשאי להחניף בה. אם יראו לך דברי, תן הודאה, ואם לא יראו לך, כתוב דעתך. שבח לאל יש בעיר מבינים ויש ספרים בעיר ויוכיחו בין שנינו ולא נעשה שתי תורות״.

כל הוראה בעניני דת ודין שאינה מבוססת על מקור מן התלמוד, הריהי פגומה ונפסדת בעיניו. בעיקר השמיע דברים קשים נגד דייני ספרד שנהגו לפסוק הלכה מתוך ספרו של הרמב״ם בלבד: ״טועים כל המורים הוראות מתוך דברי הרמב״ם ז״ל ואינם בקיאים בגמרא לידע מהיכן הוציא דבריו, טועין הם להתיר האסור ולאסור המותר, כי לא עשה כשאר המחברים שהביאו ראיות לדבריהם והראו על המקומות היכן דבריהם בגמרא, ומתוך זה יכול לעמוד על העיקר ועל האמת. אבל הוא כתב ספרו כמתנבא מפי הגבורה, בלא טעם ובלא ראיה, וכל הקורא בו סבור שמבין בו ואינו כן, שאם אינו בקי בגמרא, אין מבין דבר לאשורו ולאמתו ויכשל בדין ובהוראה. לכך לא יסמוך אדם על קריאתו בספרו לדון ולהורות, אם לא שימצא ראיה בגמרא״. על דין אחד בחיבורו של הרמב״ם כתב כי ״אין לו יסוד בתלמוד ואין אנו מחזירין לקבל הלכה למשה מסיני שכתב המחבר״.

עמידתו התקיפה של הרא״ש נגד הרוחות הזרות שהיו מנשבות מסביבו בין חכמי ספרד, מתגלית במיוחד מתוך הויכוח הנסער שעבר בינו ובין אחד ממשכילי טולידו, ר׳ ישראל בן ישראל, בדבר ביאור התקנות של קהל טוליטולה בענין ירושת הבעל והאשה. תקנות אלה היו כתובות בלשון הערבית, ולכן טען ר׳ ישראל: אין לנו עסק בדין זה עם הגמרא כלל, ומי שישא ויתן

בדין זה, צריך שיהא בקי בלשון ערב האמתית שנכתבו בה ספרי החכמות החיצוניות בחידות ערב ומליצותיהם ומשליהם ושיריהם. הרא"ש, שידע רק את הלשון הערבית המדוברת וסמך בפירוש התקנות על תרגומו של ר' ישראל עצמו, השיב בדברים נמרצים: „תהלה לאל חנני אלהים ויש לי כל בסברא אמתית של תורת משה רבינו ע"ה ככל חכמי ספרד הנמצאים בימים האלה, ואף על פי שלא ידעתי מחכמה החיצונית שלכם — בריך רחמנא דשזבן מינה [ברוך הרחמן שהצילני ממנה], כי בא האות והמופת להדיח האדם מיראת השם ותורתו, ועל שכתבת מגזרת השכל וגזרת הדת, מה אשיב על זה, לא תהא תורה שלמה שלנו כשיחה בטלה שלכם חכמת הגיונכם! והלא חוצבי מקורה לא האמינו במשה ובמשפטים ובחוקים צדיקים אשר ניתנו על ידו בכתב ובקבלה, ואיך שואבי מימיה יביאו ראיה מהם לחוקים ולמשפטים של משה רבינו ע"ה ולפסוק דינים במשלים שהורגלו בהם בחכמת הגיונם. האף אין זאת, וכי בימי ובמקומי יפסקו הדינים על פי המשלים! תהלה לאל בעודי חי עוד יש תורה בישראל להביא ראיה מן המשנה וגמרא בבלית וירושלמית, ולא יצטרכו להביא משלים לפסקי הדינים, כי חכמת הפילוסופיה וחכמת התורה והמשפטים אינן על דרך אחת, כי חכמת התורה היא קבלה למשה מסיני, אבל חכמת הפילוסופיה היא טבעית, וחכמים גדולים היו והעמידו כל דבר על טבעו, ומרוב חכמתם העמיקו שחתו והוצרכו לכפור בתורת משה, לפי שאין כל התורה טבעית אלא קבלה, ועל זה נאמר: תמים תהיה עם ה' אלהיך". הקבלה והמסורת היו בעיניו יסוד כל התורה והיהדות. כשנשאל מאת בנו ר' יהודה על אמתת תורת גלגול הנפש, השיב: אם קבלה היא — נקבל.

הרא"ש לא היה משוללי ההשכלה והחכמות החיצוניות, כפי שנראה לכאורה מדבריו הנזכרים. כל התנגדותו היתה מכוונת רק נגד דרכם ושאיפתם של משכילי ספרד ופרובינצא לתת יתרון ללימודי הכמות אלה על לימוד התורה. „על זה אמר החכם כל באיה לא ישובון, רוצה לומר כל הבא ונכנס מ ת ח י ל ה בחכמה זה, לא יוכל לצאת ממנה להכניס בלבו חכמת התורה, כי לא יוכל לשוב מחכמת הטבעיות שהורגל בה, כי לבו תמיד נמשך אחריה, ומחמת זה לא ישיג לעמוד על חכמת התורה שהיא ארחות חיים". מכאן באה דרישתו להקדים את לימוד התורה עד שתכנס בלבם של התלמידים, ולדחות את לימודי החכמות עד לאחר גיל כ"ה, בהתאם לחרמו של הרשב"א שחתם עליו בשנת ס"ה. הרא"ש בעצמו עודד את תלמידו ר' יצחק בן ישראל לחבר בשבילו ספר בחכמת התכונה, ומתוך דברי הערצה לרבו הקדיש לו ר' יצחק בשנת ה"א ע' את ספרו זה, ספר „יסוד עולם".

אם כי נתגדל ונתחנך בדרך לימודו על ברכי רבותיו בעלי התוספות האשכנזים והצרפתים, סיגל לעצמו בספרד גם את שיטת הגיונם של גדולי חכמי הספרדים, הרמב"ם, הרמ"ה, הרמב"ן וכו', ומכח סברתו הישרה והמעמיקה הביא את שתי שיטות הלימוד האלה לידי מזיגה יעילה ופוריה, לשאר ספרי הפירושים שהיו רווחים בימיו

בין הלומדים בספרד התיחס בזלזול: "דע לך כי הפרישות בארץ הזאת הם פרישות תלמידים שלא שמשו כל צרכם ורצו ליחנק ונתלו באילן גדול, ותלמידים פירשום לפני הרב רבי פרץ ושאר גדולים ז"ל ואין לסמוך עליהם". בכלל העדיף הרא"ש את מסורת אבותיו ורבותיו האשכנזים על קבלתם של הספרדים: "דע כי אני לא היתי אוכל על פי המסורת שלהם, כי אני מחזיק את המסורת שלנו וקבלת אבותינו ז"ל חכמי אשכנז שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החורבן, וכן קבלת אבותינו ורבותינו בצרפת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת".

גם במדותיו ובהנהגותיו נשאר הרא"ש נאמן אף בספרד לתורתם של "חסידי אשכנז". דרכו היה להתנהג בפרישות ובחסידות ולהחמיר על עצמו בקלות כבחמורות. מדקדק היה בעיון תפלה, וכן בהפרשת מעשרות ממשכרתו הדלה. על גודל צדקתו יעיד מנהגו לקום מפני בנו הגדול ר' יחיאל, שאביו חשבו לגדול ממנו בתורה. בנו זה מת על פני אביו בעודו צעיר לימים. בצוואתו המוסרית ציוה לבניו ולבני ביתו אחריו להחזיק בדרכי אבותיהם הקדושים, להתרחק מן הגאוה, מן החניפות, מן השקר והכזב, אפילו כנגד הנכרי, ומן הליצנות והרכילות והכעס, להיות נאמנים לכל אדם, ואפילו עם נכרי. "לאהוב את ה' בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאודך, למסור גופך וממונך על קדושתו, ובזה תקיים בעצמך דברי המשורר: כי עליך הורגנו כל היום. לבטח בה' בכל לבבך ולהאמין בהשגחתו הפרטית, כי עיניו משוטטות בכל

הארץ, כי מי מאמין באשר הוצאתיך מארץ מצרים — אף באנכי ה' אלהיך אינו מאמין, כי זוהי סגולת ישראל על כל האומות וזה יסוד כל התורה כולה. הסר ממך משענות בני אדם ופזר ממונך באשר הוא רצונו, כי בידו למלאות חסרונך. אל תסמוך ליד בשר ודם, ותעבוד לבקש מזונותיך. אל תתגאה על הבריות, ותהי שפל רוח וכעפר שהכל דשין בו". ברוח זו נכתבה כל הצוואה, שנתפשטה באומה כספר מוסר עממי בשם "ארחות חיים" או "הנהגות הרא"ש", וזכה להוצאות מרובות במקורה העברי ובתרגומים שונים, ובעל תוספות יום טוב הנהיג לאמרה כל יום בציבור בבית־הכנסת שלו בווינה.

ספרו הגדול והעיקרי, שבחיבורו עסק במשך כל ימי שבתו בספרד, הוא ספר "פסקי הרא"ש" או "הלכות הרא"ש" או בקיצור "ספרי אשרי", ספר הלכות על סדר מסכתות התלמוד הבבלי, על דרך הלכות רב אלפס (הרי"ף). בספרו זה מסר הרא"ש סיכום מוסמך של כל ההלכה הנוהגת בזמן הזה, מתוך בירור יסודי של דעות הראשונים, חכמי צרפת ואשכנז וחכמי ספרד, ומתוך הכרעה עצמאית בכל הדינים השנויים במחלוקת. החיבור נתקבל ונתפשט מהר בכל תפוצות ישראל ולאורו הלכו כל הפוסקים שבאו אחריו. בדור גירוש ספרד כבר העידו, כי בכל ארץ קאסטיליה סמכו על פסקי הרא"ש יותר מעל הרמב"ם, וגם אחרי הגירוש היתה אימרה שגורה בפיהם של גרושי קאסטיליה: אל המקום אשר יפנה הרא"ש אחריו אנו הולכים. ר' בצלאל אשכנזי כתב על הרא"ש: "רבן של כל

גלות החיל הזה אשר מכנענים עד צרפת וספרד ורוב הגולה קיבלוהו לרב עליהם. וכן העיד ר' יוסף קארו בהקדמתו לספרו הגדול „בית יוסף": שלשת עמודי ההוראה אשר הבית, בית ישראל, נשען עליהם בהוראותיהם הלא המה הרי"ף והרמב"ם והרא"ש ז"ל.

מלבד ספרו הגדול ותשובותיו ותוספותיו, שעליהן כבר דובר למעלה, חיבר הרא"ש גם פירושים לתורה, למשנה ולכמה מסכתות התלמוד. בסוף המאה הי"ח נודייף ספר תשובות בשם „בְּשָׂמִים ראש" על שמו.

הרא"ש נפטר בטולידו במרחשון ה"א פ"ח (1327) שבועות מספר אחרי פטירת אשתו. אבן־מצבה אחת היתה מונחת על קברם. מעבר האחד היה חרות הפסוק, תרומז לשמו ולשנת פטירתו: האבן הרא"ש תשואות חן חן לה (ה"א פ"ח). ומעבר השני לה הפסוק: הנאהבים ונעימים בחייהם במותם לא נפרדו.

ר' אָשֵׁר לְמִיל הַלֵּוִי

רב ומחבר במחצית הראשונה של המאה השישית לאלף השישי. נולד בשנת תס"ה (1705). היה נכדו של ר' יואל סירקיס (הב"ח) וגיסו של ר' יחזקאל לנדא. שימש ברבנות בגלוגא ובאייזנשטאט. עמד בקשרי שו"ת עם גיסו ר' יחזקאל לנדא. דרשותיו נדפסו בספר „חוט המשולש בשערים" (ווין, תקפ"א). נפטר באייזנשטאט בשנת תקמ"ט (1789).

ר' אָשֵׁר לֶמְלִין

מקובל ומעורר תנועה משיחית במאה השלישית לאלף השישי. היה כנראה יליד אשכנז. פרטי תולדותיו ותורתו אינם ידועים. בשנת ר"ס (1500) בערך קרא את העם לתשובה כדי לקרב את הגאולה. הוא עבר בערי איטליה ואוסטריה, ובכל מקום בואו נמשכו אחריו המונים, שהרבו בתשובה ובמעשי צדקה, תעניות וסיגופים. כפי שמספר ר' דוד גאנז בספרו „צמח דוד" האמינו לדבריו כל תפוצות ישראל וגם רבים מן הגויים, וכל כך היו בטוחים בגאולה קרובה עד כי זקנו ר' זליגמן גאנז הרס ונתץ תנור המיוחד למצות, בהיותו בטוח לגמרי כי בשנה הבאה יאפה מצות בארץ הקדושה. גם אחרי שנתבדו הבטחותיו היו מן החכמים שאמרו „כי לא דבר ריק היה", אלא שלא היה הדור ראוי לגאולה ועכבוהו... על סופו של ר' אשר למלין לא נודע מאומה. כנראה נפטר סמוך לאותו זמן.

ר' אָשֵׁר בר' מְשֻׁלָּם מְלוּנִיל

מכונה הרא"ש מלוניל, ולפעמים בקיצור הרא"ש סתם. היה מגדולי הכמי עיר לוניל בצרפת הדרומית (פרובינצה), במאה העשירית לאלף החמישי. בנו של ר' משלם בר' יעקב מלוניל, רבו של הראב"ד בעל ההשגות. בטעות החליפו אותו עם ר' אשר בר' שאול, מחבר ספר „המנהגות", וכן החליפוהו תכופות בר' אשר בר' יחיאל (הרא"ש). ר' אשר בר' משלם היה מגדולי התלמודיים בדורו וחיבר ספרי הלכה שונים שלא הגיעו אלינו מהם אלא שרידים. כגודל תורתו כן היה גדול בחסידותו. ר' בנימין מטודילה, שעבר בלוניל סמוך לשנת תתקכ"ה (1165) קורא לו ר' אשר „הפרוש".

ומספר עליו „שנפרש מעניני העולם ועומד על הספר יומם ולילה ומתענה ביום, ואינו אוכל בשר והוא חכם גדול בתלמוד". תשובותיו ופסקיו הובאו הרבה בדברי הפוסקים. הוא עמד בקשרי שאלות ותשובות עם חכמי צרפת הצפונית בעלי התוספות. שאלתו ששאל מר״י הזקן הובאה בתוספות (ב״ק סד, א). בין חיבוריו נמנה גם ספר „המתנות", שטיבו אינו ידוע כלל. „הלכות יום טוב" שלו הובאו בספר „תמים דעים" (סימן קכ). בכתב יד אחד נתייחס לו חיבור „מדרש עשרת הדברות". לפי דעה אחת היה ר׳ אשר נוהה אחר הקבלה, אך דעה זו אינה מיוסדת. כאחיו ר׳ אהרן היה גם הוא מדורשי החכמת ועמד בקשרי ידידות אמיצים עם ר׳ יהודה אבן תיבון. נפטר לפני שנת תתק״ע (1210).

ר׳ אָשֵׁר עֶנְזִיל בר׳ יְהוּדָה לֵיבּ

רב ומחבר במחצית הראשונה של המאה השישית לאלף החמישי. התיחס למשפחת הרמ״א. אביו היה רב בפינסק, ואבי אביו היה רב בפינטשוב. ר׳ אשר ענזיל שימש דיין ודרשן באוסטרהא, ובסוף ימיו נתמנה לרב בסלונים. מחיבוריו נדפסו: „ברוך מבנים אשר" (זאלקווא, תק״ט), דרשות על התורה: „אותות למועדים" (שם, תקי״ב), חידושים על פסח שני, ונכללו בו חידושים על שאר מועדות שחיבר אחיו ר׳ דוד בשמו. נפטר בי״א אדר ראשון תקל״ז (1777).

ר׳ אָשֵׁר (בר׳ יְשַׁעְיָהוּ) המכונה עֶנְשְׁכִין

מגדולי התלמודיים במחצית הראשונה של המאה השלישית לאלף השישי. תלמידו של ר׳ יעקב וויל (מהרי״ו). בשנת רכ״ה (1665) היה עדיין באולמא שבאשכנז, אולם נראה שלעת זקנתו עבר לאיטליה ואולי גר בפדובה, במקום רבנותו של קרובו ותלמידו ר׳ יהודה מינץ. ר׳ אשר זכה להערצה מצד כמה מגדולי זמנו. ר׳ יוסף קולון (מהרי״ק) בתשובותיו מזכירו בכבוד וקורא לו „ראש מתיבתא". כפי שיוצא מתשובת מהרי״ק היה ר׳ אשר גבאי צדקה לטובת עניי ירושלים. תלמידו ר׳ יהודה מינץ מכנהו בתשובותיו „מורי הזקן והישיש... קרובי הגאון". ולפסק אחד הוא מוסיף „מכל מקום דברי הנ״ל אין בהם ממש אם לא יסכים עמי מורי הזקן ר״ג קרובי הגאון מוהר״ר ענשכין" מתורתו לא ידוע לנו מאומה. נפטר אחרי שנת רמ״ג (1663).

ר׳ אָשֵׁר מִקְּרָאקָא

רב ומקובל בסוף המאה השלישית לאלף השישי (תחילת המאה הי״ז למספרם). אבי אביו של ר׳ מאיר (מהר״ם) מלובלין. היה אב בית דין וראש ישיבה בקראקא ושם מנוחתו כבוד. חיבר ספר בקבלה, הדן בסודות התפילה והברכות, שהיה מונח בכתב יד לפני ר׳ משה איסרלש (הרמ״א), המזכירו בספרו „תורת העולה". נכדו מהר״ם לובלין כותב באחת מתשובותיו: „וכן מצאתי בדברי אבי זקני המקובל האחרון החסיד מהר״ר אשר זצ״ל, אשר הוא היה אב״ד בק״ק קראקא בדור שלפנינו וחבר ספר אחד קדוש על סודות התפילות והברכות נקרא „עמק ברכה" ומרוב

קדושתו לא הביאו לבית הדפוס, שלא יבואו להשתמש בו בני אדם שאינם כדאי לו״. לפי השערה אחת (שלא הוכחה) הוא הוא ר׳ אשר בן הקדוש ר׳ יוסף מקראקא, שחיבר פירוש על סדר הקינות לתשעה באב (קראקא, שמ״ה) ועל היוצרות (קראקא, שמ״ט) וכן היבר ספר „לחם אבירים״ על ענייני שבת ומועדות (כ״י).

ר׳ אָשֵׁר בר׳ שָׁאוּל מְלוּנֶיל

מחכמי פרובינצה במאה העשירית לאלף הַחמישי. מחבר ספר „המנהגות״, הוא אחד מספרי המנהגים הראשונים, שחשיבותו רבה ביחוד לידיעת תולדות מנהגי פרובינצה. בין מוריו יש למנות את ר׳ יוסף ן׳ פלאט, שהוא מביא שמועות מפיו, ואת אחיו הגדול ר׳ יעקב נזיר, שהיה מראשוני המקובלים. אף ר׳ אשר עצמו היה כנראה בוטה אחרי תורת הסוד. חלק הגון מספר „המנהגות״ יצא לאור ע״י הר״ש אסף, מכ״י יחיד בעולם, ב„ספרן של ראשונים״ (ירושלים, תרצ״ה). מלבד שני התלמודים וספרות הגאונים הוא מביא גם את ספרי חכמי ספרד וצרפת, עד בני דורו הגדולים הראב״ד והרמב״ם. הרבה מחכמי הדורות שלאחריו השתמשו בספרו.

ר׳ אָשֵׁר (בר׳ עַמְּנוּאֵל) שָׁלֵם

מחכמי טורקיה במאה החמישית לאלף השישי. חיבר ספר „מטה אשר״ (שאלוניקי, תק״ח), כולל שאלות ותשובות וחדושים על הרמב״ם. כן החל לחבר פירוש על ספרי רבינו ירוחם, אולם לא זכה לגמרו כי נפטר בקוצר שנים. אזולאי מספר שמסורת בידו מפי זקני ירושלים שספר ה„עיטור״ וספרי רבינו ירוחם הם מבחינת „סוד עלמא דאתכסיא״, וכל מי שעושה ביאור עליהם או נאבד הביאור או נפטר במבחר ימיו, והוא מסתייע גם ממה שאירע לר׳ אשר שלם.

ב

רַבֵּנוּ בְּחַיֵי (בר׳ אָשֵׁר) ן׳ חַאלַאוָה

פרשן, דרשן ומקובל. חי בספרד בעיר סרגוסה במאה הראשונה לאלף השישי. היה מתלמידיו המובהקים של ר׳ שלמה בן אדרת (רשב״א), והוא מזכירו כמה פעמים בספריו. הצטיין בידיעת הלשון העברית והערבית וידע פרק בכמה חכמות. על גורל חייו הוא מתאונן כי «הובא בכור נסיון הצרות והמקרים דכאוהו השיגוהו בין המצרים לבו סחרחר עזבהו כחו ונכאה רוחו». בכל זאת הצליח לחבר כמה ספרים חשובים, שהיותר מפורסם בהם הוא פירושו על התורה («מדרש רבינו בחיי על התורה», נפולי רנ״ב), שכתבו בסרגוסה בשנת ה״א נ״א (1291). הוא מפרש את התורה בארבעה אופנים: א) בדרך הפשט, בו הוא משתמש בעיקר בפירושיהם של רש״י, רבינו חננאל ור׳ אברהם אבן עזרא. ב) בדרך הדרוש. חלק זה תופס את המקום המכריע בספר ועל שמו נקרא כל הספר בשם «מדרש». ג) בדרך המחקר («שכל»), לבאר את הענינים הרמוזים בכתובים על פי שיטת הפילוסופיה הדתית־שכלית. וד) על דרך הסוד והנסתר («קבלה»), דוגמת פירושו של הרמב״ן, שהוא מביאו תכופות. לכל פרשה הוא מקדים כמוטו, פסוק אחד מספר משלי ועליו פירוש רבינו יונה גירונדי, בהרחבת ביאור להתאימו לתוכן הפרשה. כפי עדותו של ר׳ אברהם זכות: «זה הספר יצא שמו בכל העולם». ואמנם נתחבב ספר זה על כל האומה. על זאת תעיד העובדה שכעשרה פירושים נכתבו עליו על ידי חכמי ישראל בתקופות שונות, כדי לבאר את דבריו וביחוד את החלק הקבלי שבספר. מהם נזכיר את הספרים: «נפתולי אלהים» לר׳ נפתלי בר׳ אליעזר טריויש (הידרנום, ש״ו); «מנוח מצא חן» לר׳ מנוח הענדיל בר׳ שמריהו (פראג, שע״ב, — נדפס רק לבראשית) ו«טוב טעם» לר׳ יום טוב ליפמן הלר בעל «תוספות יום טוב» (נשאר בכתב־יד). גם ריבוי מהדורותיו של הספר — כעשרים במספר — יעיד על פופולריותו. ולפי עדותו של הביבליוגרף די־רוסי גם תורגם לרומית ע״י פליקן, ונמצא בכתב־יד בספריה העירונית של ציריך.

ר׳ בחיי נוטה לרוב בפירושו עה״ת לכוון מיסטי. תכופות הוא מעיר: כוונת הפסוק היא נסתרת וסוד ה׳ ליראיו. והגם שהוא מצטט בהזדמנויות שונות גם את הפילוסופים הדתיים מבני עמנו, כגון ר׳ אברהם בר׳ חייא הנשיא, אבן עזרא, רמב״ם ואחרים, וגם פילוסופים מחכמי העמים, כגון ספר «עגולות הרעיונות» של בטליוסי, «ספר האבנים שחיבר הפילוסוף» ו«ספר ידיעת הכוכבים ורוחניות שלהם

הנקרא אגרת גאלינוס״, שכל אלה היו לפניו במקורם הערבי והוא תרגם כמה קטעים מהם לעברית, בכל זאת הוא דוחה את הפילוסופיה ביסודה והוא סובר שהחכמים האמתיים הם אלה היודעים את ״תורת הנסתר״, כי התורה הנגלית קשורה עם ״החכמה העליונה״ וכוללת את כל המדעים. אולם אנו מוצאים בפירושו גם כמה באורים רציונליים. למשל, את מצות השבת הוא מבאר ״על דרך השכל״ כדעת הרמב״ם ״שלא להטריח את הבריות בעמל תדירי בכל הימים אלא שיהיה להם יום מנוחה בשבוע שינוחו בו מן המלאכות ומטורח הגופים, ומזה יהיה שביעית חייו של האדם במנוחה והשקט״. את בנית המגדל של אנשי ״דור הפלגה״ הוא מבאר בזה שרצו ״לקשור חלק מיסוד האש שלא יוכל להתקרב אל העיר כשם שמצינו אף בדורנו זה קצת החכמים שיודעים כח לקשור חלק אחד מן הברק שלא יבוא אלא בגבול ידוע״. ומדבריו אלו נראה שכבר בימיו היתה ידועה אמצאתו של פרנקלין למשוך את הברק למקום מסוים שלא יזיק את הבתים.

חשובים הם גם ספריו ״כד הקמח״ (קושטא, רע״ה) ו״שולחן של ארבע״ (מנטובה, רע״ד). הראשון נקרא ע״י מחברו גם בשם ״חיבור הדרשות״ והוא ספר מדות הכולל בששים ערכים מסודרים בסדר אלפא־ביתי, 82 דרשות על יסודי האמונה, המצות ותורת המוסר. והשני מחולק לארבעה שערים, אשר שלשה מהם כוללים כל דיני הסעודה והרביעי מדבר על ״סעודת הצדיקים לעתיד לבוא״. בספר ״כד הקמח״ נכנסו גם פירושיו לשלשה ספרי תנ״ך. בערך ״השגחה״ הוא מבאר את ספר ״איוב״ על פי פירושו של הרמב״ן; בערך ״כפורים״, הוא מפרש את ספר ״יונה״, ובערך ״פורים״ הוא מבאר את ״מגילת אסתר״ על דרך פירושו של ר׳ אברהם אבן עזרא ״שהוא הפירוש הנכון מכל הפירושים שנעשו במגילה זו״. בדרשתו על מצות תפילין הוא מוכיח לעם על התרשלותם בשמירת מצוה זו, ואומר: ״יש מתרשלין במצות תפילין שאין זהירין בהנחתן, מפני שחושבים שהתפילין קדושים וטהורים יותר מדאי ואין לאל ידם להתקדש ולהטהר כל כך שיהיו ראוים להניחן, והנה הם טועים במחשבה זו, וחוטאים חטא גדול שלא בכונה אלא בתמימות לב, שהרי מצינו ספר תורה מקודש וחמור יותר מן התפילין וכל אחד ואחד מישראל עולה וקורא בתורה, וראוי הוא לכך, ואין אדם מישראל נמנע מזה מפני קדושת ספר תורה״. את הספר ״שולחן של ארבע״ ייחסו, אמנם, הקדמונים אל הרמב״ן, וכן נאמר בשער הספר דפוס ראשון. אולם כבר הוכיח רייפמן בראיות ברורות שהספר יצא מידי רבינו בחיי. גם שני חבוריו אלה מפורסמים ביותר וזכו ליותר מעשר מהדורות.

בשנת תקכ״ח נדפס באמשטרדם מתוך כתב־יד פירושו של רבינו בחיי לספר איוב בשם ״שובע שמחות״. אולם אין ספר זה אלא העתק מתוך ספר ״כד הקמח״ (ראה למעלה), ונוסף בו גם פרק אחד מתוך השער הרביעי של הספר ״שולחן של ארבע״. פירושו לאבות הובא על ידי ר׳ שלמה אלקבץ בספרו ״אילת אהבים״. ספרו ״חשק

משפט״ שהוא כולל, כנראה, חקירות על ד׳ מדרגות הנבואה: בת קול, אורים ותומים, רוח הקודש ונבואה, נזכר על ידו בפירושו על התורה (פרשת ברכה). ופירושו לספר יצירה הובא כמה פעמים בפירושו של ר׳ משה בוטריל לספר ההוא. רייפמן מייחס לו גם את הספרים: ״האמונה והבטחון״, ״מאמר השכל״ ו״מערכת האלהות״ המיוחסים להרמב״ן, הראב״ן ורבינו פרץ.

ערכם הגדול של ספרי רבינו בחיי הוא גם בזה שהוא מעתיק לרוב מדרשי אגדה לחז״ל וספרי מפרשים קדמונים אשר נאבדו מאתנו, ומהם כאלה אשר מציאותם לא נודעה לנו ממקום אחר כלל. כן הוא מביא כמה דרשות ואגדות חז״ל שאינם בספרות התלמודית והמדרשית שבידינו. חומר רב וחשוב נמצא בספריו לידיעת החיים הכלכליים וההשקפות הדתיות של יהודי ספרד בתקופה ההיא. ומהצד הבלשני מענין המכפר המרובה של המלים הלועזיות, ערביות, ספרדיות וצרפתיות אשר כמה פעמים הוא מבאר על ידיהן ביטויים תנכיי״ם קשי הבנה. הוא היה ממחשבי קצים וקבע את שנת ה״א קי״ח לשנת ביאת המשיח ואת שנת ה״א קס״ג לגאולה הסופית. נפטר סמוך לשנת ה״א ק׳ (1340). אש.

רַבֵּנוּ בַּחְיֵי (בר׳ יוֹסֵף) אִבֶּן פָּקוּדָה

מגדולי חכמי ישראל בעלי המוסר בדורות ימי הביניים. מחבר הספר המפורסם ״חובות הלבבות״. זמנו ומקומו וכן פרטי תולדות חייו אינם ידועים כמעט כלל. ידוע רק שהיה ספרדי והיה דיין בעירו. לפי ההשערה הקרובה היה בן העיר סרגוסה וחי מסביב לשנת ד״א ת״ת (1040), ובה בשנה חיבר את ספרו. הספר נכתב במקורו בערבית, כדי שיהא מובן להמונים שהערבית היתה שפת דיבורם, ונקרא בשם: ״כתב אלהדאיה אלי פראיץ׳ אלקלוב״ (ספר תורת חובות הלבבות). לא עברו מאה שנה מזמן חיבורו והספר זכה לשני תרגומים לעברית. הראשון על ידי ר׳ יהודה אבן תיבון (בשנת ד״א תתקכ״א) והשני על ידי ר׳ יוסף קמחי. בעוד שתרגומו של אבן תיבון הוא מילולי ומדויק הרי תרגומו של קמחי הוא חפשי במקצת, ולפעמים הוא מוסר את הענין בפרפרזה. תרגומו של אבן תיבון נתקבל באומה, ואילו תרגומו של ר׳ יוסף קמחי נאבד, ולא נשארו ממנו אלא שרידים. מאז המצאת הדפוס נדפס ספר חובות הלבבות כמה וכמה עשרות פעמים (הדפוס הראשון בנאפולי ר״נ), וכן תורגם הספר לכמה מלשונות אירופה. כמה וכמה פירושים נתחברו לו וזכה להיות ספר עממי במלוא מובן המלה.

ספר ״חובות הלבבות״ מחולק לעשרה שערים: שער היחוד, הבחינה, עבודת אלהים, הבטחון, יחוד המעשה, הכניעה, התשובה, חשבון הנפש, הפרישות ואהבת ה׳. בהקדמת הספר מוכיח רבינו בחיי שמלבד מצוות התורה הקשורות באיברים יש מצוות הקשורות בלב ובמצפון בלבד, מהן מצוות עשה, כגון אהבת ה׳, ואהבת לרעך כמוך, ומהן לאוין, כגון לא תשנא את אחיך, לא תחמוד. חשיבות חובות הלב אינה פחותה מחובות האיברים. דבר זה הוא

מוכיח על פי הכתוב בתורה, בנביאים ובדברי חז"ל, וכן על פי ההגיון והשכל. ולא עוד אלא אף באותן המצוות התלויות באיברים גם בהם מחשיבה התורה את כוונת הלב, שהרי הבדל גדול בין פעולה שנעשתה בלא כוונה לפעולה הנעשית במחשבה תחלה. הרי לדוגמא רוצח נפש, מה רב ההבדל בין רוצח במזיד לרוצח בשוגג, שזה חייב מיתה וזה חייב גלות. וכן בעשיית מצוה, אם אינו מצרף כוונה לעשייה אינו מקבל עליה שכר, משום שבכל מעשה צריכים להשתתף יחד הלב עם פעולות האיברים, הלב בכוונתו והגוף בתנועתו. ומכיון שיסוד המעשה בנוי על כוונת הלב הרי שתורת חובות הלבבות קודמת בטבע לתורת מצוות האיברים. בראותו שדוקא חלק זה הוזנח ולא חובר בו ספר בא ר' בחיי למלא את החסרון. מטרתו היא חינוכית מעשית. לחנך את הבריות למוסר ומדות טובות.

את השער הראשון הקדיש להוכחת מציאת ה' ואחדותו. אמנם לא התכוון לתת לנו שיטה פילוסופית שלימה, אלא עד כמה שהיה זקוק לכך לשם ביסוס תודתו המוסרית. דעתו היא שאין לו לאדם להסתפק במצוות אנשים מלומדה, ואסור לו להיגרר אחרי השיגרה, אלא עליו לחקור לפי יכלתו על מציאות ה' בדרך העיון. כדרכו הוא מחזק את הכתוב והמקובל בראיות מן השכל הישר וההגיון הבריא. על יסוד שלש הנחות הגיוניות הוא מוכיח את מציאות ה'. נגד הדעה שהעולם נתהוה מאליו על פי מקרה הוא אומר: „ומן התימה בעיני איך תעלה על דעת מדבר (=בן אדם) בעודו בבריאותו מחשבה כזאת". הוא משתמש לשם כך במשלים מעניינים: נניח שאנו רואים בעינינו גלגל של מים המתגלגל להשקות חלקה קטנה של שדה או גינה, האם יעלה בדעתנו שמכונה זו נסתדרה מאליה, בלי כוונת אומן שטיפל בהרכבתה וסידורה? או שואל הוא: לו הביאו לפנינו מכתב, או שיר, שקול וחרוז לפי כל חוקי השירה והמליצה, וכתוב בשורות ישרות, באותיות נאות, מנוקד בנקודות ובסימני הפסק באופן נכון ומדויק, ויבוא מי שהוא ויאמר שמכתב זה, או שיר זה, לא כתבו אדם, אלא מאליו נכתב, שהרוח פתחה את החלון ונפלה הקסת ונשפך הדיו על הנייר שהיה מונח לצדה, ובמקרה נתהוו הבתים, החרוזים, השורות, התיבות, האותיות, הנקודות, הפסיקים, כל דבר במקומו הנכון. האם לא יהא אומר דבר זה בעינינו כמתעתע? והאם אין הבריאה כלה מסודרת בחכמה נפלאה יותר מאלה? האם אין הגלגל הגדול של השמש והכוכבים מפליא יותר מגלגל של מכונת השקאה? האין ההרמוניה הנפלאה השוררת בטבע, סבוב השמש והירח, חליפת היום והלילה, הקיץ והחורף, מפליא יותר משיר הכתוב לכל חוקי המליצה? האם כל הסדר הנפלא המתגלה בעולם ומלואו אינו מוכיח על יוצר ובורא, שסידר הכל בחכמה נפלאה בכוונת מכוון, מחשבת חכם ויכולת יכול?

חדור כולו אמונה חזקה בהנהגתו הטובה של הבורא רואה רבינו בחיי בכל תופעות החיים רק טוב. „כל מה דעביד רחמנא לטב עביד". אף חולשותיו של אדם לטובתו הן. הנה רגש הבושה, שהוא חסרון

לאדם, אף הוא לטובתו הוא, כי אלמלא הבושה לא היו בני אדם גומלים חסד איש עם רעהו ולא היו עוזרים זה לזה. הנה תכונת השכחה, שהיא בודאי מגרעת גדולה, ואף על פי כן לטובתו של אדם היא, שאילולא השכחה היו האנשים שרויים בצער כל ימי חייהם ולא היו מסוגלים להתארשש אחרי מקרה אסון.

ורבינו בחיי קורא לאדם לבטוח בטחון מלא ביוצר הכל, כי אם יבטח על חכמתו או גבורתו תהא יגיעתו לריק. על האדם להכיר במעלת נפשו וביתרונה על גופו ועליו לדאוג לצרכי נפשו יותר מאשר לצרכי גופו. מכיון שיצר לב האדם רע מנעוריו על האדם להמצא בקשרי מלחמה מתמדת עם יצרו הרע, המסיתו בלי הרף לחטא. והואיל ואין צדיק בארץ אשר לא יחטא ניתנה לאדם האפשרות לשוב מדרכו הרעה. מזהיר הוא לבלי לדחות את התשובה לימי הזקנה, לימים שאין בהם חפץ. קורא הוא לאדם לעשות חשבון נפשו עם קונו ומזרזו לחיי פרישות והסתפקות ומפנה אותו לאהבת ה׳, שהיא תכלית חיי האדם בעולם הזה.

עם כל הטפתו לחיי פרישות והסתפקות אינו מחייב את הסיגופים. לדעתו אין בדין התורה לעזוב ישוב העולם לגמרי. אדרבא, על האדם לאחוז בדרך השוה, היינו הדרך האמצעית, שביל הזהב.

מכל חכמי ישראל שלפניו הושפע ביותר מרב סעדיה גאון, שהוא מחבבו מאוד ומזרז את הקורא להגות בספריו המאירים את השכל ומחדדים את הבינה. כן ניכרת בספרו השפעה רבה של ר׳ שלמה בן גבירול, בן דורו. אבל לא רק מחכמי ישראל כי אם גם מן הפילוסופים היווניים והערביים, ואף מדעות חכמי הנוצרים הביא בספרו. הוא מתנצל על כך במאמר התלמודי: „כל האומר דבר חכמה אפילו באומות העולם נקרא חכם".

עצומה היתה השפעתו של רבינו בחיי. ספר „חובות הלבבות" היה ספר המוסר המקובל ביותר על ההמונים וגדולה היתה תפוצתו. הוא לא רק הוכיח וייסר, כי אם גם עודד וניחם. הוא חיזק את לב היהודי באמונה ובטחון ועודד את האדם מישראל לעבוד את קונו בדבקות נפלאה: „לא יהגה כי אם בזכרו, ולא יביט כי אם אל דרכיו... ולא ישמח כי אם בעבודתו, ולא יבקש כי אם רצונו... ולא ישב כי אם בביתו, ולא יקום כי אם באמונתו.... ולא יישן כי אם על יצועי אהבתו, ולא יתדמה לו כי אם תמונתו, ולא יעור אלא במתיקות זכרו, ולא ימצא קורת רוח כי אם עמו" (שער עבודת האלהים, פרק ה).

אף בפיוטיו, תוכחותיו ובקשותיו, הוא מזרז את נפשו ואת נפש בני עמו למלא אחרי חובות לבבם. בשיר תוכחתו הוא מזרז את נפשו לעזוב את הבלי הזמן ולהתמכר כולה לעבודת בוראה:

נַפְשִׁי, הָכִינִי צֵדָה לָרוֹב, אֵל תַּמְעִיטִי,
בְּעוֹד בַּחַיִּים מַיְתֵךְ וְיֵשׁ לָאֵל יָדֵךְ,
כִּי רַב מִמֵּךְ הַדַּרְכֵּךְ.
וְאַל תֹּאמְרִי לְמָחָר אֶקַּח צֵדָה,
כִּי פָּנָה הַיּוֹם,
וְלֹא תֵדְעִי מַה יֵּלֶד יוֹם.
וְדְעִי, כִּי תָמוּל לָעַד לֹא יָשׁוּב.

וְכָל אֲשֶׁר פָּעַלְתָּ בּוֹ שָׁקוּל וְטָפוּר וְחָשׁוּב
וְאַל תֹּאמְרִי מָחָר אֶעֱשֶׂה,
כִּי יוֹם הַמָּוֶת מִכָּל חַי מְכַסֶּה...

ם.

ר' בֶּן צִיּוֹן צָרְפַתִּי

מחשובי רבני וינציה במאה הרביעית לאלף השישי. תלמידו של ר' שמואל יהודה קצנלנבוגן. פסקיו הובאו בכמה מספרי בני דורו. במצבתו תואר כ„גאון נורא" סיני וצוקר הרים. נפטר בד' ניסן ש"ע (1610).

ר' בֶּנְדִיט (בר' אֶלִיעֶזֶר אַשְׁכְּנַזִי) אַכְּסִילְרַד

מגדולי חכמי התורה באיטליה במאה השלישית לאלף השישי. שימש רב וראש ישיבה בוינציה בין השנים ר"ע—רצ"ד (1510—1534). הוא נמנה ראשון בין ראשי הישיבות, ומתואר „המוכתר בזקנה ובשיבה ובחכמה ובמנין, הגאון המופלא וכו' ר' בינדיט יצ"ו ראש בויניציאה". פסקיו נדפסו בספרי תשובותיהם של חכמי דורו: ר' בנימין זאב, מהרד"ך ומהר"ם פאדוואה.

ר' בֶּנְדִיט (בר' יוֹסֵף הַלֵּוִי) אַכְּסִילְרַד

דרשן באוסטרובה במאה הרביעית לאלף השישי. חיבר כמה ספרי דרוש. מהם נדפסו: „בן דעת" (האנוֹא, שע"ו), דרשות על כל מזמורי ספר תהלים; „עבודת הלוי" (קראקא, שצ"ט), דרשות וביאורים על התורה, נדפס רק לספר בראשית. כן חיבר דרשות על עשרת הדברות ודרוש על המגורה. פירושו לספר משלי לא ראה אור.

ר' בִּנְיָמִין אַהֲרֹן (בר' אַבְרָהָם) סַלָּנִיק

מגדולי חכמי פולין במאה הרביעית לאלף השישי. תלמיד מובהק לרמ"א ולמהרש"ל, וחברם של ר' יהושע פאלק (הסמ"ע), ר' מרדכי יפה (הלבוש) ומהר"ם לובלין. אחרי פטירת הרמ"א פנה בשאלות לר' יוסף כ"ץ מקראקא (בעל שארית יוסף). שימש ברבנות בפודהייץ ובקהלות אחרות. נחשב לאחד החכמים המובהקים שבדור, וכל פסקיו תוראותיו נתקבלו על ידי בני דורו ברוב כבוד. חיבר ספר „משאת בנימין" (קראקא, שצ"ג), המכיל קי"ב שאלות ותשובות שהשיב לשואליו בדבר הלכה ושנשא ונתן עם גדולי זמנו. כן חיבר סדר חליצה וספר בענייני קביעת לוח השנה, שלא הגיעו לידינו. נפטר סמוך לשנת ש"פ (1620).

ר' בִּנְיָמִין (בר' יַעֲקֹב) אִיסְפִּינוֹזָה

רב, מדקדק וחוקר תלמודי. נולד בתוניס ורוב ימיו ישב באיטליה. בשנת תקט"ו מצאנוהו חותם על פסקי בית־הדין בליוורנו. חיבר כמה ספרים חשובים, אבל רובם נשארו בכתב־יד. בספריו הוא קורא תגר על אלה הרוצים לשנות נוסחות־תפילה השגורים בפי כל ישראל. האריך בזה בעיקר בספרו „יסוד הקיום".

מספריו ידועים לנו: א) „יפה נוף", שירים (ליוורנו, תקל"ג); ב) ביאור על דברי הרמב"ם בהלכות כלי מקדש, פרק שמיני (בתוך „שיח יצחק" לר' יצחק נתיס ואיס, ליוורנו תקכ"ו); ג) „בית העזר", פירוש על פירושו של ר' אברהם אבן־

עזרא על נביאים וכתובים (כתב־יד), שנשלם באלול תקל"ד. בפירוש זה הוא מאשים את יצחק אבן־עזרא, בן הראב"ע, ותלמידיו, ששלחו יד בחיבוריו של ראב"ע והוסיפו עליהם דברים שדעת חכמים אינה נוחה מהם והראב"ע וכסאו נקיים... בפירושו זה הוא מתעכב בעיקר על שאלות־דקדוק ומתקן לעתים קרובות את הנוסח שלפנינו; ד) קונטרס „יסוד הקיום" — נגד הקונטרס „ישרש יעקב" לר' יעקב באבאני על נוסח־התפילה (כתב־יד); ה) „שער בנימין", דיני ספר תורה בשירים חרוזים (כתב־יד); ו) שאלות ותשובות, ועוד. נפטר בליוורנו בשנת תקל"ו (1776). ב.

ר' בִּנְיָמִין (בר' אֱלִיעֶזֶר הַכֹּהֵן) וִיטַאלִי

רב, משורר ומקובל איטלקי. נולד בשנת תי"א (1651) באליסאנדריה דילה פאליה במחוז פיימונטה ונתפרסם בגיל צעיר כגדול בתורה. נוסף ללימודיו בהלכה התמסר מאוד ללימודי הקבלה ונעשה אחד מגדולי תלמידיו של ר' משה זכות. בשנת תל"ה נתמנה לרב בעיר מולדתו, ואחר שבע שנים נקרא לכהן ברבנות ריג"ו, ובמשרתו זו עמד עד יום פטירתו, קרוב לחמישים שנה.

התעניינותו העיקרית היתה נתונה לתורת הסוד וזו נעשתה הנקודה המרכזית בחייו. זמן מה היה כנראה נוהה אחרי התנועה השבתאית, אולם בהיותו גדול בתורה ובחסידות פסחו עליו קנאי דורו מסוגו של ר' משה חגיז. הוא עמד בראש מקובלי איטליה. בין תלמידיו נמנו ר' אביעד שר שלום באזילה ור' יוסף אירגאס. גם ר' משה חיים לוצאטו החליף אתו מכתבים. במותו חיבר עליו רמח"ל שיר קינה.

ר' בנימין הגיע לגיל של שמונים שנה בערך ונפטר בשנת ת"ץ (1730). בשנים האחרונות לפני פטירתו עזר לו בתפילת תרבנות של קהילת ריג'ו חתנו ותלמידו ר' ישעיה באסאן, שנתפרסם כרבו של רמח"ל.

יצירתו הספרותית של ר' בנימין הכהן היתה רבה. כמה מחיבוריו נתפרסמו בדפוס בחייו, והשאר נמצא עדין בכתובים. נדפסו ספרו הגדול „גבול בנימין" (אמשטרדם, תפ"ז), אוסף דרשות בשלשה חלקים; „אלון בכות" (וינציה, תע"ב), פירוש למגלת איכה ולמעשיות שבמדרש איכה; „אבות העולם" (וניציה, תע"ט), פירוש לפרקי אבות ו„עת הזמיר" (וינציה, תס"ז), שירים ליטורגיים ברוח הקבלה. תשובותיו נמצאות לרוב בכתבי יד. אחדות נתפרסמו ב„פחד יצחק" ובקבצי תשובותיהם של כמה מרבני דורו. כן כתב תשובות אחדות בלשון האיטלקית. ש.

ר' בִּנְיָמִין זְאֵב וולף בר' שַׁבְּתַי

רב ומחבר בפולין במאה החמישית לאלף השישי. בן אחיו של ר' שמואל דרשן (ראה בערך הסמוך). שימש דיין בפינטשוב. חיבר ספר „מסגרת השלחן" (ברלין, תע"ג), בו הוציא את השלחן ערוך חרשן משפט ביחד עם תמצית מדברי הש"ך והסמ"ע ומכמה ספרי תשובות שנדפסו אחריהם, וסיפח לו העתק כמה תקנות מפנקס ועד ארבע ארצות בענייני ממונות.

ר׳ בִּנְיָמִין זְאֵב וולף בר׳ שְׁמוּאֵל דַּרְשָׁן

מחשובי הרבנים במאה החמישית לאלף ששישי. היה תחנו של הגביר ר׳ אברהם סג״ל, פרנס ומנהיג בקראקא. שימש ברבנות בקהלות זמיגרד ודסוי, ולאחרונה עזב את הרבנות וקבע בית מדרשו בעיר מין. חיבר ספר „עיר בנימין״ על אגדת שני התלמודים. חלק ראשון נדפס בפרנקפורט, שנת תנ״ח, וחלק שני בפיורדא, שנת תפ״ב. כן חיבר תפילה לשליח ציבור, לאמרה בימים נוראים לפני התפילה, שנדפסה בכמה מחזורים.

ר׳ בִּנְיָמִין זְאֵב בר׳ מַתִּתְיָהוּ

מחכמי ישראל במאה השלישית לאלף ששישי. שימש ברבנות בעיר ארטא ביון. הוראותיו בענייני עגונה עוררו פולמוס גדול שנסתבכו בו כמה מגדולי דורו, ביניהם ר׳ דוד הכהן (מהרד״ך) ור׳ יוסף טיטאצאק. לשם הגנתו חיבר ספר בשם „בנימן זאב״ המכיל ארבע מאות וחמישים פסקים ותשובות אשר קיבל מגדולי דורו ואשר שלח אליהם באותם העניינים שעוררו את הפולמוס. את הספר השלים בו׳ ניסן רצ״ד (1734) והדפיסו ברינציה שנת רצ״ט. חשיבות מרובה לספר זה לשם ידיעת מצבם הרוחני של יהודי יוון בדורו. בפסקי הלכותיו מתגלה ר׳ בנימין זאב כבעל עצמיות, שאינו מכיר בסמכות חכמי זמנו. על הספר הזה יצאו עוררין, מצד כמה חכמי הלכה מובהקים בדורו ובדורות הבאים אחריו, שהזהירו לא לסמוך על פסקיו והוראותיו.

ר׳ בִּנְיָמִין (בר׳ אַהֲרֹן) מְזַאלוֹזִיץ

מגיד בוואלאטשיסק וזאלוזיץ במחצית הראשונה של המאה השישית לאלף השישי. חונן „בלשון למודים ובפה מפיק מרגליות״. היה מסובב על פני ערים ועיירות ונושא דברי דרוש ותוכחה, שלפי עדותם של בני דורו שָׁבו את לב שומעיהם בתכנם ובצורתם. אף ר׳ בנימין עצמו העריך את דרשותיו ובספריו הוא מדבר על חשיבותה של עבודת המגידות ושליחותה. אם כי לא עמד במרכז התנועה החסידית ולא השתתף בה בפעילות יתירה, אפשר לראותו כאחד מסופריה העיקריים, ממבססי שיטתה ומסביריה. אין הוכחות שר׳ בנימין נפגש עם הבעש״ט פא״פ, אבל ידוע ששמע תורה מפי המגיד ממזריטש. בספריו הוא מביא גם משמו של הבעש״ט ויתר ראשוני החסידות, כגון: ר׳ יעקב יוסף מפולנאה, ר׳ יחיאל מיכל מזלוטשוב, ר׳ מנחם מנדיל מפרמישלן, ר׳ נחמן מקוסוב ואחרים.

חיבר ארבעה ספרים גדולים: „אהבת דודים״ (לבוב, תקנ״ד) על שיר השירים; „חלקת בנימין״ (שם) על ההגדה של פסח; „אמתחת בנימין״ (מינקוויץ, תקנ״ו) על קהלת ו„תורי זהב״ (מוהילוב, תקע״ו) על התורה, ההפטרות, איכה ומגילת אסתר. כולם נדפסו ע״י בנו ר׳ אשר זעליג אחר פטירתו. נפטר שבע ימים בזאלוזיץ ביום כ״ה תשרי תקנ״ד (1793). ו.

ר׳ בִּנְיָמִין בר׳ זֶרַח

פייטן פורה. חי במאה התשיעית לאלף השישי, כנראה באשכנז או צרפת. מהמת גדולתו בתורה וקדושתו במצוות נקרא בפי

אחרונים „הגדול" וגם „בעל השם". יוצרותיו וסליחותיו כתובים בשפת פייטנים פשוטה המקושטת בדברי אגדה מתאימים. אף שמות המלאכים נזכרים בקצת מפיוטיו, ואפשר שמשום כך נקרא „בעל השם". הֲדַן של צרות ישראל אנחנו שומעים מתוך סליחותיו. המית צער ותקוות גאולה משמשות בערבוביה, ואנחנו קוראים:

טָבַעְתִּי מְצוּלָה בְּיַד אַרְיֵה וְנִדְאַבְתִּי בְּדָוָיָה
הָמוֹן עִיר עָזּ וְאַרְמוֹן נָשָׂא וְנֶהֱרָסָה הַקְּרָיָה
יְקָרֵנִי הַדֹּב וְשַׂמָּה שְׁכָלַנִי בְּשְׁאָיָה
בָּאנוּ בָאֵשׁ וּבַמַּיִם, וְתוֹצִיאֵנִי לָרְוָיָה
(אחריש אתאפק).

רוב פיוטיו של ר׳ בנימין נמצאים רק במחזורי האשכנזים. ה.

ר׳ בִּנְיָמִין (בר׳ יוֹנָה) מְטוּדִילָא

נוסע מפורסם במאה העשירית לאלף החמישי (המאה הי״ב למספרם), הוא הנוסע היהודי הראשון שעליו נודע שהגיע מאירופה עד לפרס ולארצות מזרח אחרות. אין לנו ידיעות אחרות עליו, מלבד הידיעות הנמצאות בספר המסעות שלו ובשורות אחדות שעורך אלמוני הקדים לספר הזה. גם מתוך דברי האלמוני המכנה אותו „איש מבין משכיל ובעל תורה והלכה" וגם מתוך הרושם המתקבל אגב קריאת רשימותיו, יש להסיק שר׳ בנימין מטודילא היה חכם מובהק. החוקרים נוטים להשערה שעסקו היה במסחר, מכיון שבספרו הוא מיחס חשיבות יתרה לענייני פרקמטיא. מהספר הזה אנו למדים שיצא מספרד ונסע לארצות המזרח: עבר דרך צרפת הדרומית ודרך איטליה ויון עד סוריה וארץ ישראל, בה התעכב יותר כדי לבקר במקומות הקדושים; פנה אחרי כן לסוריה המזרחית, לארם נהרים, לארצות מזרח אחרות ולמצרים, ומשם חזר לספרד דרך סיציליה. אין בספרו תאריכים על מסעיו, ואולם מתוך רמזים למאורעות היסטוריים הידועים לנו על סמך מקורות אחרים, אפשר לקבוע שמסעיו חלו בין השנים תתקכ״ה—תתקל״ג (1165—1173).

לספרו נודעת חשיבות בעיקר מפני העובדה, שהוא מזכיר בכל ארץ וארץ בה דרכה כף רגלו את שמות הערים החשובות שבהן, מוסר את כל מה שנודע לו על ענייני מסחר, מציין אם יש בהן קהלות יהודיות, ונוקב בשם החכמים המפורסמים שבכל מקום ומקום. כמה מהחכמים הנזכרים בספר הם מגדולי הדור, ששמם נודע לתהלה בכל תפוצות ישראל, אבל כמה אחרים אינם ידועים כלל ממקורות אחרים. ספר המסעות מופיע איפוא בעיקר לעיני הקורא כרשימת שמות של מקומות ושל אנשים ושל מספרי ימי הנסיעה ממקום למקום או הפרסאות שהם רחוקים זה מזה; ואולם אין החומר היבש הזה מהווה את כל הספר: הרצאת דברים על מנהגים, של יהודים ושל נכרים, זכרונות היסטוריים ודברי אגדה, תיאורים של בניינים מפורסמים ושל מקומות יפי־נוף מחדירים רוח חיים אל היומן, ועושים אותו למעניין, ולעתים גם למרתק, לקורא הפשוט כלאיש המדע המלומד.

מתוך ספרו של ר׳ בנימין מטודילא משתקפת לפנינו דמותם הנאמנה של הקיבוצים היהודיים שחיו באותן המדינות שביקר בהן. ספרו מהווה מקור בעל חשיבות

ממדרגה ראשונה, מכיון שלרוב הידיעות המסורות בו אין לנו שום מקור אחר. מחוץ לידיעות על הארצות שהוא ביקר בהן, הביא בספר המסעות גם פרטים הנוגעים לארצות מזרח אחדות (כגון פרס) שלא נכנס אליהן, אבל יש מקום לחשוב שגם את הידיעות האלה שאב ממקורות נאמנים ומוסמכים. נמצאים בספר גם רמזים והזכרת שמות של איים ושל כמה מקומות באוקיינוס ההודי, בהודו ובמזרח הרחוק. יש לציין שבסוף הספר הובאה רשימה של הקהלות החשובות ביותר שבצפונה ובמערבה של אירופה (צרפת ואשכנז), ומתוך כך אפשר לומר שר' בנימין הזכיר בספרו, לכל הפחות בראשי פרקים, את כל מרכזי היהדות שהיו קיימים בימיו.

נוסף על חשיבותו בתור מקור לתולדות ישראל, נודע ערך רב לספר המסעות של ר' בנימין מטודילא גם בשדה ההיסטוריה הכללית והגיאוגרפיה: נמצאים בספרו רמזים למאורעות שאירעו בימיו, בעיקר בארצות המזרח, ופרטים אחדים לא הובאו בשום מקור אחר. על התקופה בה חלו מסעות ר' בנימין, הייתה הימים שאחרי מסע הצלב השני, ימי שקיעת הקיסרות הערבית ועלייתם של התורכים, לא הגיעו לנו כמעט שום מקורות נאמנים בדבר מה שנתרחש בארצות ההן, ועל כן רב ערכם של דברי ר' בנימין מטודילא אודותן.

נמצאות בספר גם ידיעות על דרכים ועל מקומות ישוב, או על תכונות מסויימות שלהם, שאינן נמצאות אצל כל סופר אחר. ראוי גם לציין שר' בנימין מטודילא הוא הראשון מבני אירופא — יהודים ונכרים — שהזכיר בדבריו את שמה של ארץ סין.

גם דברי פולקלור אינם חסרים בספר המסעות של ר' בנימין מטודילא: מנהגי יהודים בקשר עם עליה לקברים או הילולות לזכר נביאים וצדיקים מפורסמים; טכס מינוי ראשי הישיבות בבבל; דרכי הלימוד בישיבות בבל; חגיגות המסלמים בראש השנה שלהם, וכו'.

מטרת נסיעתו היתה כנראה בעיקר לשם מסחר; בסדרו רשימות על מה שראה ולמד נתכוון להושיט עזרה והדרכה לאחיו שרצו לנוד גם הם למרחקים: בקבלם לידם את ספרו של ר' בנימין, היו יכולים לדעת מראש היכן יוכלו לראות ברכה בעסקי המסחר שלהם, היכן ימצאו אחים שיקבלו אותם בסבר פנים יפות; היכן ימצאו קהלות מאורגנות ובתי מדרש להרבצת תורה; ובעיקר לאן יוכלו להעתיק את מקום מגורם. אין לשכח שר' בנימין חי בתקופה רעה ומרה מאד לחלק גדול של גולת ישראל: מצד אחד הועמדו יהודי קורדובא לפני ברירה בין שמד ובין מות, ומצד שני היתה יד הצלבנים נטויה ביהודי אשכנז וצרפת; והכל חיפשו מקומות חדשים בהם יוכלו לחיות בשלוה. כמובן שגם הדת ומסורת ישראל לא נעלמו מהמחבר, והוא מביא סיפורים על המקומות הקדושים, על קברי הנביאים, החכמים ואנשי שם אחרים, וכרגיל אצל בני דורו הוא מוסר גם אגדות ודברים בדויים ומשונים רבים.

חשיבות מרובה לספר מסעותיו של ר' בנימין בזה שמוסר לנו ידיעות על תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל: נזכרו בו קהלות שלא נודע דבר על קיומן בשום

מקור אחר; וגם על יתר הקהלות, אפשר לשאוב ממנו פרטים מעניינים ורבי חשיבות.

ספר המסעות נדפס לראשונה בקושטא ש"ג, ואח"כ במהדורות רבות. הוצאה מדעית הדשה, תצא לאור בקרוב בירושלים, ע"י ד"ר מנחם הרטום. הרט.

ר' בִּנְיָמִין בר' יְהוּדָה

מחכמי רומי במאה הראשונה לאלף השישי (מסביב לשנת 1300). ר' עמנואל הרומי משבח את ידיעותיו בתורה ובחכמה. חיבר פירושים לכמה מספרי המקרא הטמונים עדיין בכתב יד, וכן כתב ספרי דקדוק ופיוטים.

ר' בִּנְיָמִין (בר' מֵאִיר) הַלֵּוִי

מקובל במאה תרביעית ובתחילת המאה החמישית לאלף הששי. מחכמי צפת "גורי האר"י" שהפיץ את למודי הקבלה של האר"י בארץ ומחוצה לה. בשנת תט"ז (1656) נשלח בשליחות קהילת צפת לאיטליה ושם עמד בקשר עם כמה מחכמיה, ביניהם ר' אליעזר נחמן פואה ור' משה זכות. זה האחרון למד מפיו את תורת הקבלה של האר"י. אף בשובו לא"י עמד ר' בנימין בקשר שאלות ותשובות בענייני קבלה עם חכמי איטליה, שראו בו "חכם וחסיד יחיד בדורו". בארץ ישראל קיבל ממנו תלמידו ר' דוד חאביליו שנתפרסם לאיש מופת. בסוף ימיו הוכרח לצאת מארץ ישראל ונפטר סמוך לארם צובה. בנו ר' שלמה הלוי היה מחכמי איזמיר.

ר' בִּנְיָמִין בר' מֵאִיר הַלֵּוִי

מגדולי החכמים האשכנזים שהתישב בשאלוניקי במאה השלישית לאלף השישי. אביו ר' מאיר בר' שמעון היה נכדו של ר' יעקב מנירנברג. ר' בנימין שימש רב לעדת האשכנזים בשאלוניקי. הוא עמד במו"מ של הלכה עם ר' יוסף קארו, כשהיה עדין בניקופול, וכן עמד בחליפת שאלות ותשובות עם כמה מחכמי דורו. היה חברו וידידו הנאמן של ר' שמואל די מדינא (הרשד"ם). הצטיין בפעולותיו לטובת הכלל ונשלח על ידי כל בני העדות שבשאלוניקי לחצר המלך בקושטא בענייני הציבור.

הרבה רעות עברו עליו. בנו בכורו מאיר ובתו דולצה נפטרו במגפה בשנת רצ"ד (1534). אחרי ארבע עשרה שנה מתו עליו שוב ארבעת ילדיו, שני בנים ושתי בנות, את כל מר נפשו הוציא בפיוטי קינותיו. מפעילותו הספרותית ידוע שהוציא לאור מחזור לכל השנה כמנהג אשכנז עם תוספת פירוש למלים קשות, ואף הכניס לתוכו אחדים מקינותיו. מחזור זה נדפס על ידו בשאלוניקי (שט"ו לערך).

נתיחס לו עיבוד ספר "יראים" לר' אליעזר ממיץ, אבל כנראה נעשה העיבוד ע"י חכם אחר.

ר' בִּנְיָמִין (בר' עַמָּנוּאֵל) מוּסַפְיָא

חכם, בלשן ורופא מצאצאי אנוסי ספרד בסוף המאה הרביעית ותחילת המאה החמישית לאלף הששי. נולד בשנת שס"ו (1606) בערך. מעט מאוד ידוע על ימי נעוריו. קיבל השכלה פילוסופית ובלשנית רחבה וידע את השפות: רומית, יוונית וערבית לאשורן, וכן היתה לו ידיעה הגונה בספרות התלמודית. על כל אלה היה רופא

מומחה ושמו נודע לתהלה. תחילה ישב בהמבורג וכשמתה עליו שם אשתו (בשנת שצ"ד) הקדיש לזכרונה את חיבורו הראשון „זכר רב" (אמשטרדם, שצ"ה), שבו הוא מתגלה כבר כבעל ידיעות בלשניות מרובות. בספר קטן זה הוא מספר בדרך שיר נפלאות הבורא ביצירה, והוא משתמש לשם כך בכל שרשי לשון הקודש שבמקרא. ספר זה נתחבב מאוד ויצא במהדורות רבות ואף בתרגומים. פרסומו כרופא עלה מאוד כשחיבר את ספריו המדיציניים בלטינית. אז התמנן לחצר כריסטיאן מלך דנמרק לשמש לו רופא פרטי. למלך זה הקדיש חיבור מדעי בלטינית, הדן בענין גאות ושפל מי הים (אמשטרדם, 1642). עם מות המלך בשנת ת"ח (1648) עבר לגור באמשטרדם, ונמנה שם בין חכמי בית המדרש „כתר תורה". חיבורו העיקרי הוא ספר „מוסף הערוך" (אמשטרדם, תט"ו), בו הוסיף הרבה ערכים לשוניים לספר ה„ערוך" של ר' נתן בר יחיאל מרומי, וכן ביאר מחדש הרבה מלים יווניות ורומיות שלא נתפרשו ב„ערוך" כל צרכן. לשם חיבור זה נסתייע לא מעט גם במילונו של החכם בוקסטורף. ספר זה עשה לו שם עולם.

לעת זקנתו שימש אחד מרבני אמשטרדם ובימי התנועה המשיחית של שבתי צבי היה הוא הראשון בחתומים מצד חכמי העדה הפורטוגיזית ומדרש „כתר תורה" במכתב הוקרתם למשיח השקר (בכ"ד באלול תכ"ו). "בר זה עורר עליו פולמוס חריף מצדו של ר' יעקב ששפורטס (שו"ת „אהל יעקב", סימן סו). נפטר באמשטרדם בשנת תל"ה (1675).

ר' בִּנְיָמִין מְלַמֵּד

מחכמי איזמיר בתחילת המאה החמישית לאלף הששי. תלמידו של ר' אברהם מוטאל, ורבו של ר' אליהו מאזמיר, בעל ספר „שבט מוסר". עמד במשא ומתן של הלכה עם ר' חיים בנבנשתי וכמה מתשובותיו נמצאות בשאלות ותשובות „בעי חיי" לתנ"ל. נפטר בכ"ט כסליו תל"ח (1678), והספידו תלמידו ר' אליהו מאזמיר בספרו „מדרש אליהו".

ר' בִּנְיָמִין בר' מֹשֶׁה

מגדולי חכמי פולין בראשית המאה הרביעית. שימש רב וראש ישיבה בלבוב. מאומה לא ידוע ממאורעותיו, ואף שני ספריו: „תבנית הבית" ו„אוהל של שמחה" לא הגיעו לידינו. במצבתו עיטרוהו בתארים שר התורה לישראל, גאון יעקב וכו' ונשתבח מאד שהיה יודד לעמקה של הלכה ובקי בחדרי תורה, ואף כי זקן היה וכהו עיניו היתה מצודתו פרוסה בישיבה בפלפול התלמוד וכל גדולי ישראל היו סומכים על תשובתו ועל דבריו כאשר ישאל איש בדבר אלהים. נפטר ב' ניסן ש"מ (1580).

ר' בִּנְיָמִין עוֹזֵר בר' מֵאִיר

רב ומחבר במאה החמישית לאלף הששי. שימש ברבנות בקלימנטוב והיה ראש ישיבה בזאלקווא. חיבר חידושים על כמה מסכתות בשם „אבן עזר" (פפד"א, תקי"ז), וכן חיבר חידושי דינים על שלחן ערוך, שנדפסו עם השלחן ערוך יחד עם מפרשים אחרים באמשטרדם תקי"ג. נפטר בזאלקווא בכ"ה אייר ת"ע (1710), ועל

מצבתו חרות: „איש קדוש וטהור אשר הרביץ ישיבה בישראל וחבר ספרים הרבה ולא מש מתוך אהל של תורה תמיד".

ר' בִּנְיָמִין (בר' אַבְרָהָם) מִן הָעֲנָוִים

מחכמי רומא בסוף האלף החמישי ותחילת האלף השישי (מסביב לשנת 1240), בן למשפחה מפורסמת של חכמים וסופרים (מן הענוים, Delli Mansi), שהיתה מסורת בידה שהיא מצאצאי השבויים שהביא טיטוס הקיסר לרומא אחרי חורבן הבית השני. ר' בנימין היה בנו של ר' אברהם הרופא, ואחיו של ר' צדקיה, מחבר ספר „שבלי הלקט". על שנות לידתו ופטירתו וכמו"כ על קורות חייו אין בידינו ידיעות מדויקות. בין מוריו נמנו ר' מאיר בר' משה מבני משפחתו, ר' יצחק מקאמירינו, ואולי גם קרובו ר' שלמה בן שבתי. כמה שאלות שאל מר' אביגדור הכהן, והוא מתיחס בכבוד רב כלפי ר' ישעיה בן מלי מטראני, אעפ"י שאינו מסכים תמיד לדעותיו.

ר' בנימין תופס מקום חשוב בהלכה, באגדה ובפיוט, וגם המדע אינו זר לו. מספריו יש להזכיר: „ספר ידידות", שאבד לגמרי ושלפי הנראה היה כולל כמה ענינים הנוגעים להלכה; הלכות שחיטה, הנמצאות בכ"י שונים, שהן חלק מה„סידור" שלו שאבד; „סוד העיבור", או „סדר העיבור", על יסודות הלוח העברי. כן כתב גם הערות על פירוש רש"י על התורה ועל פירושו של קרובו ובן דורו ר' שלמה בן שבתי לשאלתות דרב אחאי גאון.

ר' בנימין קיצר ועיבד את ספר „יראים" לר' אליעזר ממיץ. ההוצאות הרגילות של ספר זה הן בצורה שנתן לו ר' בנימין. כמה מדבריו בעניני אגדה מובאים במקומות שונים בספר „שבלי הלקט". נזכרים ממנו גם פירושים להגדה של פסח ולחלקים אחרים מהתפילות. ממה שידוע לנו על הפירושים האלה נראה שהיו לו ידיעות בשפות לטינית, יונית, ערבית ואיטלקית. מן המדקדקים הקדמונים הוא מביא את רב סעדיה גאון ואת מנחם בן סרוק.

מפיוטיו נשמרו רבים בכ"י ובדפוסים של המחזור לפי המנהג הרומי (איטלקי). ביניהם יש לציין סליחות אחדות שיש להן ערך היסטורי, מפני שחוברו בקשר למאורעות שקרו בימי חייו, כגון העלילות נגד התלמוד של ניקולס דונין (1239), גזרת אות הקלון על בגדי היהודים (1257), שרפת התלמוד (1244), חילול ספרי תורה וקברות ברומא (1267).

בין יצירותיו בשדה השירה יש להזכיר עוד שתים שהובאו לדפוס: „שערי עץ חיים", תוכחת מוסר ויראת ה' בתרוזים (פראג, שנ"ח); „משא גיא חזיון" (ריוא די טרינטו, ש"כ), שיר מוסרי על הבטחון בה' ולא על הון ועושר. בשיר זה מגנה המחבר במיוחד את המתפארים בכבוד אבותיהם ובזכותם.

מתוך חיבוריו נראה שהיה ר' בנימין בקי גם בכמה מדעים, כגון פילוסופיה, מתימטיקה, תכונה. הר'.

ר' בִּנְיָמִין (בר' דָּוִד) קַאזִיס

מחכמי טורקיה בסוף המאה החמישית ותחילת המאה השישית לאלף השישי. יליד

אדרינופול ושם למד תורה מפי ר' אליעזר נחום. שימש ברבנות בקושטא וחיבר ספר „מגלת ספר" (קושטא, תק"י), חידושים על הסמ"ג והרמב"ם. לעת זקנתו עלה לא"י ונתיישב בצפת וקבלוהו שם לרב ושם מנוחתו כבוד. הניח אחריו הרבה כתבים, ביניהם פירוש לירושלמי ותנחומא, שלא זכו לראות אור.

ר' בִּנְיָמִין (בר' שָׁאוּל) לָבִית קַצֶנֶלְנְבּוֹיְגֶן

רב במחצית הראשונה של המאה השישית לאלף הששי. מצאצאי מהר"ם פאדוואה. תלמידו של ר' שמואל הילמאן. שימש רב בסמטור, גלהויזן וקראטושין. חיבר ספר „אור חכמים", חידושי הלכה על כמה מסכתות התלמוד, ונספח לו ספר „לב חכמים", חידושי אגדות (פרנקפורט דאודר, תקי"ב). את ספרו זה הוציא במהדורה מתוקנת בשם „מנורת זהב" (דיהרנפורט, תקל"ג). כן הדפיס באותו שם ספר בשבעה חלקים, המכיל פירושים ודרושים על חמשה חומשי תורה והפטרות (דיהרנפורט, תקל"ה). נפטר סמוך לשנת תקנ"ה (1795).

ר' בִּנְיָמִין רָפָאֵל דִּיאַס בְּרַאנְדִין

מחכמי הפורטוגיזים באמשטרדם במאה החמישית ובתחילת המאה השישית לאלף הששי. ראש ישיבת „נוה שלום" באמשטרדם. חיבר כמה ספרים, מהם נדפסו סמוך לאחר פטירתו: „אורות חמצות" (אמשטרדם, תקי"ג), בטעמי המצוות; „עמק בנימין" (שם), שאלות ותשובות ופסקי דינים. כן חיבר ספר „אמתחת בנימין", שלא נדפס.

חיבר גם שירים לעת מצוא, ואחד מהם הקדיש לידידו ר' דוד פראנקו מינדיס ליום חתונתו, וקרא לו „כתר תורה" (אמשטרדם, חש"ד).

ר' בִּנְיָמִין בר' שְׁמוּאֵל

חי בקוסטני (Coutances) שבנורמנדיה בראשית המאה התשיעית לאלף החמישי. והיה, כפי עדות עצמו, סופר, מתרגם ופייטן. הוא חיבר קרובות ופיוטים לשלש רגלים ולימים הנוראים, וקצת מפיוטיו מתובים ארמית כפי שאנחנו מוצאים גם בפיוטיו של בן דורו, ר' מאיר בר' יצחק ש"ץ. סגנונו הוא סגנונם של הפייטנים הקדומים בחותמו הוא. ויש שהפוסקים מביאים דברים מפיוטיו ומסתייעים בהם. אף דבריו בהלכה נזכרים בספרים, אם כי לא נשארו בידינו במקורם. פיוטיו נמצאים בעיקר במחזורים כמנהג בני צרפת ויוון.

ה.

ר' בְּצַלְאֵל (בר' אַבְרָהָם) אַשְׁכְּנַזִי

מגדולי חכמי התורה במצרים ובירושלים במחציתה הראשונה של המאה הרביעית לאלף הששי. מוצא משפחתו מארץ אשכנז. אביו ר' אברהם עלה לא"י והתישב בירושלים, או בצפת. כאן נולד ר' בצלאל. שנת לידתו אינה ידועה וכן לא ידוע מאומה על שנות חייו הראשונות בא"י. מסיבה בלתי ידועה עזב ר' אברהם את הארץ וירד עם משפחתו למצרים. ר' בצלאל למד תורה מפי ר' דוד ן' זמרא (הרדב"ז) ומפי ר' ישראל די קוריאל. את שני החכמים הללו הוא מזכיר ברוב כבוד וקורא להם „רבותי".

הרבה שנים עסק ר' בצלאל בתורה בשקידה עצומה והיה ממעט בשינה ובאכילה ויגע בתורה. כשעזב הרדב"ז רבו את מצרים ועלה לא"י הוקם ר' בצלאל במקומו כרב ראשי ליהודי מצרים. בין תלמידיו שלמדו תורה מפיו נמנה האחד המיוחד ר' יצחק לוריא, הוא האר"י הקדוש. מלבד עסקו בתורה עסק הרבה בצרכי צבור והתקין תקנות לטובת קהל עדתו. וכאשר השתרר על יהודי מצרים אחד התקיפים שבא מקושטא ונהג שררה ברוב גאוה נלחם בו ר' בצלאל בעוז ובהשתדלותו ניטל ממנו התואר הרשמי "נגיד". כנראה לרגלי מחלוקת זו הוכרח לעזוב את משרתו הרמה במצרים ועלה לא"י ונתישב בירושלים. גם בירושלים נבחר לעמוד בראש הצבור, הן מצד עדת הספרדים שהיוו את הרוב בקהלת ירושלים, והן מצד האשכנזים שהכירו בו את מנהיגם, אף על פי שבקרב בני העדה נמצאו כמה חכמי תורה גדולים שעלו בידיעתם בתורה למעלה רמה מאד. בהיותו בקי בשפת השלטון ויודע להתהלך עם הפקידים היה לבני העדה לפה. כל כובד הנטל נשא על שכמו. לא פעם יצא בשליחות העדה לאסוף כספים לטובת העניים, או לפדות בית כנסת וכיוצא. לא פעם ביקר בארצות הסמוכות, מצרים וסוריא, ויש שהלך גם לקושטא. הרבה מאמצים השקיע בהשכנת השלום בין העדות השונות בקהלתו. במכתביו לידידו המשורר ר' ישראל נגארה מתגלית כל חרדתו ודאגתו לשלום קהל עדתו.

בספריו קנה לו ר' בצלאל מקום נכבד מאוד בספרות הרבנית. ספרו העיקרי הוא "אסיפת זקנים", או "שיטה מקובצת", שחיבר על רוב מסכתות התלמוד. בו אסף וסידר פירושי הרבה ראשונים לסוגיות הש"ס, כגון פירושי רבינו גרשם מאור הגולה, רבינו חננאל, ר' יוסף ן' מיגש, תוספות שאנץ, ר' ישעיה די טראני, ר' מנחם המאירי, ורבים אחרים. מהם נדפס למסכתות: ביצה (אפען, תק"פ); כתובות (קושטא, תצ"ח); נזיר (ליוורנו, תקל"ד); בבא קמא (אמשטרדם, תקי"ב); בבא מציעא (שם, תפ"א); בבא בתרא (שאלוניקי תקנ"א); זבחים, בכורות ולקצת מסכת מנחות (בספר "מזבח כפרה", ליוורנו, תק"ע). כמה מהם יצאו במהדורות אחדות. ספר זה רבה חשיבותו להבנת התלמוד וגדולה ההתעניינות בו בכל חוגי הלומדים. מלבד למסכתות אלו נמצאת שיטה מקובצת בכתב יד לעוד כמה וכמה מסכתות.

ר' בצלאל היה גם מגדולי המשיבים. אף בתשובותיו הוא מתגלה בכל גדולתו. בהרחבה רבה ובכח נתוחי דק הוא חודר לכל סבכי הבעיה ומשתמש בכל החומר התלמודי והרבני השייך לעניין ובסגנון ברור וצלול הוא נושא ונותן בעמקה של הלכה עד שמוציא את מסקנתו. תשובותיו נאספו בקובץ אחד עוד בחייו, ונדפסו בוינציה שנת ש"ן.

מפורסמות לשבח גם הגהותיו לתלמוד. רוב הגהותיו הן על פי כתבי יד שרשם על גליונות התלמוד שלמד בו (בדפוס וינציה). הגהותיו לסדר קדשים נדפסו בש"ס דפוס וילנא (הוצאת ראם). ואמנם בלעדו קשה מאוד הלמוד במסכתות אלו שלא הוגהו כל הצורך עד ימיו. הגהותיו לירושלמי עודן

טמונות בכתב יד. כן חיבר ספר „כללי התלמוד" שליקט מספרי קדמונים שנאבדו ברובם.

ר' בצלאל נפטר בירושלים אחרי שנת שנ"ב (1592). חברו הנאמן המשורר ר' ישראל נגארה הספידו וקונן עליו. הוא מתארו במלים: „איש אלהים קדוש. עסקן ורב פעלים. מציל עשוקים ומנהיג גדול".

ר' בְּצַלְאֵל בר' שְׁלֹמֹה מִקּוֹבְּרִין

דרשן ומחבר במאה החמישית לאלף הששי. פעל בסלוצק, בוסקוביץ ופרמישלא. חיבר כמה ספרי דרוש שהיו חביבים בשעתם מאוד ויצאו בכמה מהדורות. ספר דרשותיו „פלח הרמון" (אמשטרדם, תי"ט) דורש מאמר אחד בדברי חז"ל במ"ט פנים ולא נדפסו אלא עשרים מהם, ועוד תשעה פנים נדפסו בספר „צמח דוד" לר' יוסף ד:ד משאלוניקי והשאר נמצא עדיין בכתב יד: „עמודיה שבעה" (לובלין, תכ"ו), דרשות על שבעה עמודי עולם: אברהם יצחק ויעקב משה אהרן דוד ושלמה „קרבן שבת" (דיהרנפורט, תנ"א), בדיני שבת זענייניו. וכמה חיבורים השאיר אחריו בכתב יד.

ר' בָּרוּךְ (בר' יִצְחָק) אַלְבַּאלְיָה

מגדולי חכמי ספרד במאה התשיעית לאלף החמישי. נולד בקורדובה באדר ראשון שנת ד"א תתל"ז (1077) לאביו ר' יצחק אלבאליה, שהיה מגדולי חכמי ספרד ומאצילי בדורו של ר' יצחק אלפסי (הרי"ף). בנערותו למד תורה מפי אביו הגדול. בשנות חייו האחרונות של ר' יצחק אביו עברה מחלוקת קשה בינו לבין הרי"ף, אולם לפני מותו ציוה ר' יצחק את ר' ברוך בנו, והוא אז עלם בן שבע עשרה שנה, כי ילך אל הרי"ף לאליסנה ויפייסו בשמו ויבקש ממנו שילמדו תורה, שמובטח היה בו שלא יטוד לו איבה ויגמול עמו טובות. ואמנם אחרי קברו את אביו הלך מיד לאליסנה אל הרי"ף ומסר לו את צוואת אביו. ויבך ר' יצחק אלפסי והגדיל בבכי וינחמהו וידבר על לבו ואמר לו: אם מת אביך ז"ל אני אהיה לך לאב ואתה תהיה לי לבן. וישב לפני הרי"ף עד שלמד את כל התלמוד (ספר הקבלה לראב"ד).

ר' ברוך גדל מאוד בתורה. הוא וחברו בן גילו ר' יוסף ן' מיגאש היו תלמידיו המובהקים ביותר של הרי"ף ושמם יצא בעולם כגדולי התורה שבדור. מלבד גדולתו בתורה הצטיין ר' ברוך גם בחכמתו והיה בקי גם בחכמת יוונית (פילוסופיה). אחרי פטירת רבו נתמנה להיות דיין בקורדובה והרביץ תורה בין תלמידים רבים, שביניהם נמנה גם בן אחותו ר' אברהם ן' דאוד (הראב"ד) בעל ספר חקבלה. בגלל אישיותו רבת החן, תורתו וחכמתו, הוערץ מאוד על ידי כל בני דורו, ואף משוררי זמנו עיטרוהו בשירי תהילותיהם, ביניהם גם ר' יהודה הלוי ור' משה אבן עזרא. בהולד לו יצחק בנו שר לכבודו ר' יהודה הלוי שיר תהלה, בו הוא משבחו:

מְקִיר חַיִּים לְכָל נֶפֶשׁ עַיֶּפָה
וְנִגַּהּ לַאֲשֶׁר הוֹלֵךְ חֲשֵׁכִים.
שְׁמוֹ בָּרוּךְ וְהוּא כְּשְׁמוֹ מְבוֹרָךְ
וְהַמִּתְבָּרְכִים בְּשְׁמוֹ בְּרוּכִים.

במותו הפתאומי בסוף אלול תתפ"ו

(1126), ועדיין לא הגיע לגיל חמישים, ירד אבל כבד על יהדות ספרד וספדו לו כעל היחיד. ר' יהודה הלוי חיבר עליו ארבע שירי אבל וקינה (מתחילים: מה לעם יקראו עצרה; קול הקריה הומה; נאסף אביר רועים; אוי לצעירי הצאן) ור' משה ן' עזרא כתב עליו קינה ארוכה בת ס"ט בתי שיר, המתחילה במלים "עינות תהום המה ולא עינים".

מתורתו לא הגיע אלינו כמעט מאומה. הרמב"ם מזכיר בתשובותיו תשובה שכתב ר' ברוך, שדן בה בדברי הרי"ף רבו.

ר' בָּרוּךְ אַנְגִ'יל

מחכמי שאלוניקי בסוף המאה הרביעית ובתחילת המאה החמישית לאלף השישי. תלמידם של ר' אשר ן' ארדוט ושל ר' חיים שבתי (מהרח"ש). שימש רב וראש ישיבה בשאלוניקי. ר' דוד קונפורטי שהיה תלמידו מעיד עליו שהיה "רב מובהק, פסקן ודרשן ובקי בשאר החכמות והרביץ תורה הרבה והעמיד תלמידים רבים". חיבר "שיטות" על שבע מסכתות, וכתב שאלות ותשובות רבות שיצאו לאור על ידי נכדו (שאלוניקי, תע"ז). את חידושיו על חושן משפט הדפיס בחייו בסוף ספר "דורש משפט" לר' שלמה פלורנטין (שאלוניקי, תט"ו). נפטר בשנת תכ"ב (1662).

ר' בָּרוּךְ בֶּנֶבֶנְטוֹ

מקובל בסוף המאה השלישית לאלף השישי. היה לפי ההשערה ממגורשי ספרד שהתישבו באיטליה. חי בנאפולי והיה שם מבאי ביתו של השר דון שמואל אברבנאל. בבית הזה היה מרצה לפני חוג מלומדים, יהודים ונוצרים, על תורת הקבלה. בין שומעיו היה גם הקרדינאל אגידיו די ויטרבו. לפי דעה אחת תרגם ר' ברוך את הזוהר, או חלק ממנו ללטינית. כן השתדל להחדיר את למודי הקבלה וידיעתה לחוגים רחבים, ועל ידו הופצה תורת הסוד היהודית בין קהל המלומדים שבאיטליה.

פ

ר' בָּרוּךְ בֶּנֶדִיט וִויֶוִל

רב ומחבר בתחילת המאה השישית לאלף השישי. שימש רב בקהלת ברסלוי והמדינה. חיבר ספר "מקור ברוך" (דיהרנפורט, תקט"ו), הכולל עשר שאלות ותשובות בענייני הלכה שונים.

ר' בָּרוּךְ (בר' משֶׁה) ן' בָּרוּךְ

מגדולי החכמים בתורה ובמדעים במאה הרביעית לאלף השישי. בן למשפחה נכבדה מצאצאי מגורשי ספרד, שהתגורר תחלה בטורקיה ואח"כ באיטליה. קיבל חינוך רב צדדי ומלבד ידיעותיו המרובות בתלמוד היתה לו ידיעה רחבה גם בפילוסופיה. שימש רב בקושטא ומסיבה בלתי ידועה עזב את משרתו והתישב בוינציה, בה פעל כמגיה ספרים עבריים. כאן הדפיס בשנת שנ"ט את ספרו "אלה תולדות אדם", המכיל פירוש מופלא לספר קהלת. לדעתו נכתב ספר קהלת בדרך ויכוח, והוא מציג דיאלוג בין "קהלת", המביע רעיונות כפירה, לבין "בן דוד", המגן על האמונה. הספר מלא הגיונות פילוסופיים חשובים והוא מעיד על חכמת מחברו. כפי שכתב בהקדמתו לאותו ספר חיבר גם חידושי הלכה בתלמוד ורמב"ם.

אבל לא הגיעו לידינו. כן עמד בחליפת שאלות ותשובות עם גדולי זמנו, ואחדות מתשובותיו הובאו בספרי תשובותיהם של חכמי דורו. נוסף על חכמתו היה גדול בחסידות וחיבר תפילות פיוטיות. אחת מהן בשם "וידוי קרוב למלקות", שמחברה לאמרה בערב יום כיפורים לפני קבלת מלקות, נכנסה אף לקובץ הסליחות שנדפס בוינציה בשנת ש"ס.

ר' בָּרוּךְ (בר' יְהוּדָה) בַּרְזִלַּי

מחכמי צפת בסוף המאה הרביעית ותחילת המאה החמישית לאלף השישי (מסביב לשנת 1640). היה רבו של ר' משה גלאנטי (המג"ן). הוא ואחריו אחיו ר' מאיר ברזילי, שימשו רבנים וראשי ישיבה בצפת. כמה מתשובותיו בהלכה נכנסו לקבצי תשובותיהם של חכמי דורו. חיבר ספרים שלא זכו להידפס, ואחד מהם היה לפני אזולאי בכתב יד.

ר' בָּרוּךְ (בר' יִצְחָק) מְגַרְמִיזָא

מגדולי הפוסקים ובעלי התוספות בסוף האלף החמישי. תלמידו של ר' יצחק בר' שמואל (ר"י הזקן) וחברו של ר' שמשון בר' אברהם (הר"ש משאנץ). סמוך לשנת ד"א תתקס"ב (1202) כתב את ספרו החשוב ספר "התרומה" (וינציה, רפ"ג) ובשנת ד"א תתקצ"ז (1237) עזב את מולדתו ועלה דרך האי קנדיה לארץ ישראל.

ספר התרומה הוא אחד הספרים החשובים ביותר בספרות הפוסקים הראשונים. הספר מחולק להלכות ולסימנים, בו הוא מביא הרבה מתורת גאוני בבל ותשובותיהם, וכן את דעותיהם של חכמי צרפת ואשכנז, וביחוד את מורו ר' יצחק בר' שמואל. הספר דן ברובו בענייני איסור והיתר. הוא פותח בהלכות שחיטה, טריפות ואיסור והיתר, עובר לענייני אישות, ואחריהן הלכות עבודה זרה, יין נסך, ספר תורה ותפילין, ולאחרונה הלכות ארץ ישראל והלכות שבת. את הלכות ארץ ישראל, הדנות בענייני תרומות ומעשרות, הוא פותח בפסוק: למען ציון לא אחשה ולמען ירושלים לא אשקוט עד יצא כנגד צדקה (ישעיה סב, א). והוא אומר: "אמת כי חביבה ארץ ישראל ואשריו איש הדר בה, כי אפילו ליוצאים מתוכה, יכניה וגלותו, הביאו עמהם אבנים ועפר ארץ ישראל ועשו בית הכנסת בבבל "כנשתא דשף ויתיב" (מגילה כט, א), לקיים מה שנאמר כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחננו (תהלים קב, טו)... וכל שכן הדר בה מקיים מצות התלויין בה זוכה להיות במחיצתו של הקב"ה". ואמנם לא רק נאה דורש היה, כי אם בגופו קיים מצות ישוב הארץ וטיפל במצוות התלויות בארץ כדי לקיימן במעשה.

בראש הספר הקדים רשימת סימנים, מעין מפתח רחב המפרט את תמצית העניינים הנידונים בספר. בחתימת הספר ביאר את השם שקרא לספרו ספר "התרומה", משום שמדותיו הן מתרומת תורת רבותיו. והוא מודיע ברוב ענוותנותו שלא מדעתו ומלבו חיבר את הספר, כי אם מפי רבותיו קדושי עליון. במקומות אחדים נכנסו לספר הוספות מתלמידיו על פי מה ששמעו מפיו (סימנים קלב—קלג). הרבה מן הפוסקים הראשונים השתמשו בספרו

והביאוהו בחיבוריהם, ביניהם: אור זרוע, כפתור ופרח, ארחות חיים, שבלי הלקט, ספר מצוות גדול. הספר זכה גם לקיצור, ואף פירוש נכתב לו, בידי ר' נסים שלום, בשם „שבילי תרומה".

ר' ברוך היה מגדולי בעלי התוספות וחיבר תוספות לכמה מסכתות ושמו מובא תדיר בתוספות שלפנינו. ביחוד רב חלקו בתוספות מסכת זבחים שלנו, שכמה פעמים הוא חתום עליהן בשמו „ברוך". כפי שהוכיח פרופ' אפטוביצר (במבואו לספר הראבי"ה) אין לזהותו עם ר' ברוך (בר' יצחק) מרגנשבורג, שחי דור אחד לפניו (ראה בערכו).

ר' בָּרוּךְ בר' דָּוִד מִגְּנְזִן

מחבר תלמודי חשוב במאה הרביעית לאלף השישי. חיבר הגהות והערות לספר המרדכי, על פי הגהותיהם של שלשה חכמי ישראל שהיו לפניו בכתב יד, והדפיסם בשם „גדולת מרדכי" (האנוי, שע"ה). לאותו ספר סיפח בירורי דינים מסדר נזיקין, מסודרים בסדר הטור חושן משפט, לקוחים מחיבורו הגדול על כל התלמוד בשם „אגודת אזוב". קטעים מספר „גדולת מרדכי" נכנסו בש"ס בין האחרונים ב„חדושי אנשי שם" שעל המרדכי.

רַבֵּנוּ בָּרוּךְ (בר' שְׁמוּאֵל) מֵאֶרֶץ יָוָן

מגדולי התלמודיים במאה התשיעית לאלף החמישי. היה כנראה בן איטליה הדרומית (איטליה של יון). אחד ממפרשי התלמוד הגדולים בדורו שפירושיו הובאו הרבה בספרי חכמי אשכנז, איטליה, פרובינצה וספרד. ביחוד הרבו ר' יצחק בר' משה מווינא בעל „אור זרוע" ור' ישעיה די טראני להביא את פירושיו בספריהם. לפי השערתו הקרובה של פרופ' אפשטיין עלה רבינו ברוך לארץ ישראל ואח"כ נתיישב בחלב, שהיתה בימים ההם מקום תורה, והוא הוא רבינו ברוך מחלב. ידע ערבית והשתמש בה לפעמים בפירושיו. מלבד ספרי המקודות התלמודיים ודברי הגאונים הוא מרבה להביא מפירושי רבינו חננאל ורבינו גרשם מאור הגולה. מחלב שלח שאלותיו לרב עלי, ראש ישיבת בגדד. נראה שפירוש מסכת הוריות המיוחס לרבינו חננאל שלו הוא.

ר' בָּרוּךְ (בר' יִצְחָק) יָעִישׁ

חכם, בלשן וחוקר, מחבר ומתרגם, בקי בחכמות ומדעים, ביחוד בפילוסופיה ורפואה, שעסק בתרגום ספרי פילוסופיה ורפואה מערבית ומלטינית לעברית ובפירושם. חי בתחילת המאה השלישית לאלף השישי. מוצאה של משפחתו מספרד והתגורר באיטליה ושם תרגם את המטפיסיקה לאריסטו ופירש את ספרו של אבי סינא על רפואת מחלות הלב ועוד. תרגומיו אלה ואחרים של ר' ברוך נמצאים בכתב יד בכמה ספריות באירופה. בן נכדו אף הוא בשם ר' ברוך בר' יצחק ז"ל יעיש, חי בראשית המאה הרביעית לאלף השישי. האחרון פירש את שיר השירים, קהלת ואיוב, בפירוש המתחלק לשלשה ראשים: פירוש המלות, העניינים ופשטים. נדפס בקושטא של"ו, בשם „מקור ברוך".

ר׳ בָּרוּךְ (בר׳ שְׁמוּאֵל) מִמַּגְנְצָא

מגדולי הפוסקים ומחשובי הפייטנים באשכנז. נולד בראשית המאה העשירית לאלף החמישי, ואפשר שמוצאו מצרפת. למד תורה מפי ר׳ אליעזר ממיץ, ר׳ יהודה בר׳ קלונימוס, ר׳ אפרים בר׳ יצחק מרגנשבורג ועוד. שימש דיין במגנצא הרבה שנים ויצא לפרקים בעניניו לערים אחרות. שמו נזכר בין שמות חכמים אחרים בתקנות שתוקנו בדורו באשכנז.

חוץ משאלות ותשובות שהדריך לבני הדור ידוע „ספר החכמה" שלו, שהכיל פסקים ופירושים, והוא נזכר בספרות הפוסקים. כן חיבר תוספות לכמה ממסכתות התלמוד, ויש שמייחסים לו את התוספות שלנו למסכת סוטה. שלשה ושלשים מפיוטיו נודעים לנו, ומסתבר שהיה שליח ציבור וחיבר רוב פיוטיו לעצמו. נראה שהיו לו שני בנים, האחד, ר׳ שמואל מבונבורק (במברג), שהיה גדול בתורה וגם פייטן, ונזכר הרבה בספרי הפוסקים, והשני ר׳ יעקב, ששמו חתום באחת מסליחותיו של ר׳ ברוך. ר׳ ברוך האריך ימים. בשנת תתק״פ עוד השתתף בוועד הרבנים שבמגנצא שתוקנו בו תקנות שונות. בשנת תתקפ״א (1221) נפטר לבית עולמו.

תקופתו של ר׳ ברוך היתה תקופה דרת צרות וגזירות שנתרחשו ובאו על ישראל זו אחר זו. בשנים תתקמ״ג—תתקמ״ח סבלו יהודי מגנצא הרבה מחמת התכבות למסע הצלב השלישי, ואחרי־כן ממסע הצלב עצמו. אף גזירות בלוייש (תתקל״א), שפירא ובוטרס (תתקנ״ו) וויורצבורג (לפני תתקפ״א) חלו בימיו. ואמנם כל הפודעניות הללו מצאו להן ביטוי נאמן ורחב הפיוט[illegible] שכמה מהם שקולים במשקל ספרדי. דבריו על גזירת השמד ברורים מאד, והרי הוא מקונן:

הַבָּנִים בַּמַּיִם נְצוּדִים כְּמוֹ רָשֶׁת
וְהָאֵם שְׁלוּחָה לְמַחֲבַת וּמַרְחֶשֶׁת
וּמִבְּלִי תַחְבּוּשֶׁת שְׁפָתֶיהָ מְרַחֶשֶׁת
וְאָוְנָהּ נַעֲשֵׂית לְקוֹל בּוֹשֶׁת כְּאַפַּרְכֶּסֶת
(אליך ה׳).

והוא יודע גם להשמיע דברים כלפי שמיא:

הָאָב חָיָב בִּבְנוֹ לְפָדוֹתוֹ
וְלָמָּה זֶה שְׁכַחְתּוֹ / הֲלֹא תָשׁוּב לְקַחְתּוֹ
וְלֹךְ מִשְׁפַּט הַגְּאֻלָּה שֵׁנִית לְקָנוֹתוֹ
וְעָלֶיךָ שְׁמִירָתוֹ / וְלַהֲצָמִידוֹ עַל־חָזְקָתוֹ
(אחרי נמכר).

בפיוטיו משתמש ר׳ ברוך הרבה בצירופים מדברי חז״ל, והוא מתאימם יפה יכה לשימוש לשונו; ובזה כוחו רב לו יותר מכל פייטן אחר. ובכלל לשונו נשמעת לו יפה. וכדאי להזכיר עוד את שירו „אילן דעולא" (בראש אילן משוררת) המיוסד על הסוגיא בבבא בתרא כו, ב—כז, א. כל פיוטיו כונסו בידי א. מ. הברמן בספר השישי של ידיעות המכון לחקר השירה העברית (ירושלים, תש״ו).

ה.

ר׳ בָּרוּךְ עֲזִיאֵל חִזְקִיטוֹ

מחכמי איטליה בתחילת המאה הרביעית לאלף הששי. שימש רב בפירארא. עמד בקשר שאלות ותשובות עם המהר״ם מפאדואה. אחת מתשובותיו שנכתבה בשנת שכ״ד הובאה בשו״ת הרמ״א. בשנת שי״א הוציא לאור את הספר „מעיני הישועה"

לדון יצחק אברבנאל, וסיפח לו בראשו את תולדות השר, כפי מה ששמע מפי בנו דון יוסף אברבנאל שגר עמו בפיראַרא. מכיון שיש בה בתולדה זו כמה דברים נגד הנצרות חשש לקרוא שמו עליה בפירוש. אף הוציא את „ספר האמונות" לר' שם טוב בר' שם טוב (פיראַרא, שט"ז), והוסיף לו את השגות מהר"ם אלשקר לאותו ספר. כן הכין מפתח אלפא־ביתי לספר „משנה תורה" לרמב"ם, שנדפס בסוף ספר משנה תורה, בדפוס וינציה של"ו (1576) אחרי פטירתו.

ר' בָּרוּךְ צַאנִי (דַאנִי)

מחכמי מצרים בתחילת המאה השישית לאלף הששי. אם כי היה עיוור מלידה הגיע למעלה רמה בתורה, עד כי נתמנה לרב באלכסנדריה. הצטיין ביושר הגיונו, בחריפות ובקיאות. אף השיב לשואליו בדבר הלכה והכתיב „תשובות ופסקים" לתלמידיו. כמה מהוראותיו הובאו על ידי אזולאי, שזכה לשבת לפניו ולהתבסם מתורתו במשך חדשים אחדים ששהה באלכסנדריה.

ר' בָּרוּךְ מְקוֹסוֹב

מקובל, דרשן ומחבר. ממיסדי החסידות. למדן מופלג וגדול בתורת הנסתר. מימי צעירותו עסק רבות בקבלה ובכתביו השתדל לברר את עמקי סודותיה בצורה קלה ופופולארית. ר' מנחם מנדל מפרמישלן, תלמיד הבעש"ט שעלה בסוף ימיו לארץ ישראל, מעיד שר' ברוך שהה אתו במחיצה אחת כמה ימים והציע לפניו „מלין מתוקין מדיבשין בחכמת הקבלה ותורת ה' על לשונו להסביר הענין היטב בתכלית הזכות והבהירות".

בחסידות היה ר' ברוך תלמידו של ר' מנחם מנדיל מוויטבסק. בספריו ניכרת השפעה חסידית חזקה והוא מביא מתורות הבעש"ט, המגיד ממזריטש, רבי מנחם מנדיל מפרמישלן, ר' נחמן מקוסוב ואחרים. הוא היה סופר חרוץ, דרשן מופלא ובעל הגיון בריא. ספריו „יסוד האמונה" ו„עמוד העבודה" הכתובים בסגנון נאה, בצורה מושכת ובדרך של הסברה נוחה ומענינת, נדפסו בטשרנוביץ בשנת תרי"ד, על ידי נכדיו. נפטר בי"ג מרחשון תקמ"ב (1781).

ר' בָּרוּךְ (בר' שְׁלֹמֹה) קַלְעִי

מהכמי טורקיה במאה הרביעית לאלף השישי. תלמידו של ר' אהרן ן' חסון. שימש רב בקהילת סרדקופיס. חיבר ספר שאלות ותשובות „מקור ברוך", המכיל ס"א תשובות אשר נשא ונתן עם רבו הנ"ל ועם ר' שלמה הלוי הזקן ועם אחיו ר' מרדכי קלעי. כן חיבר חידושים על כמה מסכתות התלמוד ודרשות לכל השבתות והמועדים, שלא זכו לראות אור. נפטר בעודו צעיר לימים בשנת שנ"ז (1597). ספרו „מקור ברוך" נדפס על ידי בנו, ששים ושתים שנה אחרי מותו (אזמיר, תי"ט).

ר' בָּרוּךְ (בר' יִצְחָק) מֵרֶגֶנְשְׁבּוּרְג

מגדולי חכמי אשכנז בסוף המאה התשיעית ותחילת המאה העשירית לאלף החמישי. נולד סמוך לשנת תת"ע (1110). היה חברו של ר' אפרים בר' יצחק מרגנשבורג. עמד בקשר של שאלות

ותשובות עם ר׳ אליעזר בר׳ נתן (הראב״ן), שהחשיב את ר׳ ברוך מאוד. ישב בבית־דין רגנשבורג ביחד עם ר׳ יצחק הלבן, ואליהם פנה ר׳ יואל הלוי בשאלה. לפי השערת אפטוביצר היה ר׳ ברוך מחברו של הפירוש למסכת תמיד המיוחס לראב״ד.

ר׳ בָּרוּךְ (בר׳ מֹשֶׁה מֵאִיר הַכֹּהֵן) רַפָּאפוֹרְט

מחשובי הרבנים במאה החמישית לאלף השישי. ידוע בכנויו ר׳ ברוך חריף. שימש אב בית דין בווילנא (בשנת תס״ט), ואחר כך בפיורדא (בשנת תע״א) ובהורודנא. היה מפורסם בדורו כאחד מגדולי הזמן. אליו פנה ר׳ ישעיה באסאן במכתב וביקשו לעמוד לימינו של ר׳ משה חיים לוצאטו תלמידו. ספרים לא השאיר אחריו ומלבד הסכמות על ספרים שונים ידועה ממנו תשובה אחת, שנדפסה בספר „אור נעלם״ לר׳ יצחק זעקיל עטהויזן (קארלסרוא, תקכ״ה). אזולאי מספר שבעברו באשכנז שמע מבנו ר׳ אריה שהיה רב בעיר הייצפילד כמה חדושים מהגאון אביו. מלבד גדולתו בתורה הצטיין בחסידות ומעשים טובים. כל ימיו עסק בתעניות וסגופים והרביץ תורה ברבים. נפטר בכ״ו סיון תק״ו (1746), ור׳ יהונתן אייבשיץ הספידו במיץ (יערות דבש ח״ב, דרוש י״ב).

ר׳ בַּרְזִלַּאי (בר׳ בָּרוּךְ) יַעְבֶּץ

מגדולי חכמי טורקיה בסוף המאה החמישית ובתחילת המאה השישית לאלף השישי. רב באיזמיר ומחבר ספרים חשובים. בין תלמידיו נמנה גם ר׳ יצחק נונים בילמונטי בעל „שער המלך״ על הרמב״ם. ר׳ ברזילאי חיבר ספר „לשון ערומים״ (אזמיר, תק״ט), על פירושו של ר׳ אליהו מזרחי (הרא״ם) לרש״י; וספר „לשון למודים״ (שם, תקט״ו), חידושים על הטורים. נפטר באיזמיר בשנת תק״ך (1760).

ר׳ בְּרֶכְיָאֵל

מקובל במאה השניה או השלישית לאלף השישי. מאומה לא ידוע מתולדותיו. נתיחסו לו כמה ספרים בקבלה, ביניהם „יסוד האמונה״. ר׳ יהודה מוסקאטו בפתיחתו לספרו „קול יהודה״ (פירוש על הכוזרי) אומר: „ובפרקי הר׳ ברכיאל פרק ב׳ כתוב לאמר שדברי הרמב״ם קרובים אל האמת יותר מן השקר, ודברי הרלב״ג קרובים אל השקר יותר מן האמת, ודברי הר׳ יהודה הלוי כלם אמת״. ר׳ יצחק דלטאש בסוף פסקו להיתר הדפסת הזוהר מסתמך על ספרו של ר׳ ברכיאל שלא הספיק להשלימו וקרא להקדמתו „לב אדם״, ואולי הוא ספרו „יסוד האמונה״.

ר׳ בְּרֶכְיָה בֶּרֶךְ בר׳ אֱלְיָקִים גְּצֵיל

רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי. בן בתו של ר׳ ברכיה ברך בר׳ יצחק אייזיק (ראה בערך הסמוך). נולד בקראקא סמוך לשנת ת״ל (1670). שימש רב בקלימנטוב ובכמה קהלות אחרות, ולאחרונה היה רב ודרשן ביאברוב. בספריו ובדרשותיו היה מבקר בדברי תוכחה קשים את מנהגי הרבנים שהתירו לעצמם לקבל מתנות מבעלי דינים, שהוא רואה בזה אבק שוחד. וכן אסור לדעתו לראש ישיבה לקבל שכר לימוד מהורי

התלמידים. דברי בקרתו שנאמרו בחריפות רבה עוררו עליו התנגדות קשה ורדיפות, שבהן נשללו מרביית חבוריו, ולא ראו אור אלא שנים בלבד: „זרע ברך שלישי" (האלי, תע"ד), דרשות בדרך פרד"ס, שראה אותו כהמשך לשני ספרי „זרע ברך" של ר' ברכיה ברך בר' יצחק אייזיק אבי אמו. בהשתדלות מתנגדיו אצל השלטונות נפסקה הדפסת הספר באמצע, ולא הופיע אלא לספר בראשית בלבד; פשטים על אגדות מסכת ברכות, שנדפס כנראה בפרנקפורט, תצ"א. כפי עדות אזולאי חיבר כמה ספרים על הש"ס והטורים ועל התורה ותהלים, שהגיעו לאלף ומאתים גליונות, והכל נשלל ממנו. אבל מזה שנדפס נראה כמה גדול כוחו, שהוא כמעין נובע מקור חכמה. נפטר בשנת ת"ק (1740).

ר' בָּרְכְיָה בֶּרֶךְ בר' יִצְחָק אֵייזִיק

רב ומחבר. תלמידו של ר' נתן שפירא בעל „מגלה עמוקות". שימש דיין ודרשן בקראקא. חיבר ספר „זרע ברך" (קראקא, ת"י) ח"א, דרשות כסדר התורה, עד סוף במדבר; ח"ב, מהדורה תנייא והשלמה לדברים, חמש מגלות והגדה של פסח (אמשטרדם, תכ"ב). ספר זה היה חביב בשעתו ונדפס פעמים אחדות. בסוף ימיו החליט לעלות לארץ ישראל ובדרכו אליה נפטר, בקושטא בכ"ח טבת תכ"ג (1663).

ר' בָּרְכְיָה (בר' יְצְחָק הַלֵּוִי) גִּירוֹנְדִי

חכם ופייטן בשנים ד"א תת"פ—תתק"ל (1120—1170). היה אחיו של ר' זרחיה בעל „ספר המאור" ואף הוא חי כנראה בלוניל. נודעים ממנו קרובות ופיוטים, כולם ברוח משוררי ספרד וסגנונם. יש מפיוטיו שלא נתפרסמו עדיין. מסתבר שהיה שליח ציבור בקהילתו. אחיו, ר' זרחיה, מזכירו כמה פעמים בספריו. ה.

ר' בָּרְכְיָה (בר' נַטְרוֹנַאי) הַנַּקְדָן

מדקדק, נקדן, מתרגם ומחבר. חי בצרפת ובאנגליה, ואפשר בנורמנדיה, במאה העשירית לאלף החמישי (מסביב לשנת 1200). מלבד ידיעותיו המרובות בלשון העברית היה בקי בלשונות זרות, ותירגם כמה ספרים, בעיקר מצרפתית, לעברית. ידוע תרגומו־עיבודו של הספר הפופולארי במדעי הטבע Quaestiones naturales לאדלַרד מבַּת (ראשית המאה הי"ב) בשם „דודי ונכדי" או „השאלות", יצא לאור על ידי ה. גאלאנץ, לונדון 1920. כמו כן ידועים ספריו „ספר החיבור וספר המצרף", אף הם יצאו על ידי ה. גאלאנץ, לונדון 1902, ובהם סיכומי דעותיו של רב סעדיה גאון בספרו „אמונות ודעות" ודיעותיהם של חכמים קדמונים אחרים. ידוע גם ספרו „כח האבנים", הנמצא עדיין בכתב־יד ובו מדובר על הכוחות המאגיים שבאבנים. ובעיקר נודע ספרו „משלי שועלים" (מהדורה ראשונה: מנטובה שי"ז—שי"ט; מהדורה מתוקנת על פי כתבי יד ועם ציורים — יצאה לאור על ידי א. מ. הברמן, ירושלים ותל־אביב, תש"ו), מליצה חרוזה בלווית שירים קצרים. ספר זה מעיד על כשרון בתרגום ובקיאות בלשון ובשימושה. ומסתבר שתורגם־לוקט מתוך ספרי משלים לועזיים של ימי הביניים.

ובעיקר מספר המשלים הצרפתי הנודע של מאריה די פראנס (המאה השתים עשרה). ר' ברכיה עצמו הגדיר את ספרו ואמר: „הלא המה משלים שגורים בפיות, כל צאצאי עילום, וכבר בספר העלום, אנשים מכל הלשונות, אך דתי מדתיהם שונות".

בהקדמתו הוא מזכיר את „אי הים" ומספר על ה„גלגל" ה„מתגלגל" שם: „הרשעים נושעים, ולא חן ליודעים, והצדיקים נאנקים, והמרים נמתקים, ובני בליעל עלו, והגבוהים ישפלו, והתפילה תפלה, והתהילה תהלה". ואנחנו מקבלים רושם על שחיתות גמורה ששררה ב„אי הים" (אנגליה) בימים ההם.

מסתבר, כי מלאכתו של ר' ברכיה, מלאכת הניקוד, הביאתו ממקום למקום בצרפת ובאנגליה, ותירגם־חיבר את ספריו לשם נדיבים שתמכו בו. ואפשר כי „משלי שועלים" שלו שימשו חומר למסיבות שמחה וחתונות ושימח בהם את לב הקהל. ר' ברכיה נזכר גם בספריהם של חכמי דורו והם מביאים דברים מפירושיו למקרא.

אף בנו של ר' ברכיה, ר' אליהו, ידוע לנו, וגם הוא היה סופר ונקדן. באחד מכתבי היד שהעתיק נאמר: „אני הסופר והנקדן אליהו בן הרב ר' ברכיה הנקדן והקרא והתנא והדייקן והחכם הגדול והיוצע אשר אזן חקר ותקן משלים הרבה ודבר על העצים והאבנים אבני מחצב, איש תם וישר ירא השם וסר מרע. ואני בן זקוניו כתבתי ונקדתי ומסרתי [=כתבתי את המסורה] זה הספר בזיעת אפי, וביגיעת כפי, וביושר עפעפי. וסיימתי אותו יום ד' באחד ועשרים יום לירח מרחשון שנת צ"ד (1233) לפרט אלף הרביעי (כלומר אחרי ד"א תת"ק) במדינת רדום" (חמשה חומשי תורה, כ"י ברלין סי' 43). והרי כאן לפנינו בקיצור ביוגרפיה של אביו.

ת.

ג

ר' גַּבְרִיאֵל בר' אֵלְיָה

חכם תלמודי בסוף המאה השלישית וראשית הרביעית לאלף השישי. תלמידו של ר' דוד ן' זמרא (הרדב"ז). בימי נעוריו היה בדמשק ומשם פנה בשאלות הלכיות אל הרדב"ז. משם עבר למצרים ושימש ברבנות בקהלת אבוקיר שבמצרים. בשנת ש"כ (1560) נתקבל לרב בברוסה שבטורקיה. כתב חידושים על התלמוד שהיו לעיני אזולאי בכתב יד. אחת מתשובותיו נדפסה בקובץ "אבקת רוכל" למרן ר' יוסף קארו (סי' נו). גם ר' חיים בנבנשתי הביא תשובותיו בספרו "כנסת הגדולה".

ר' גַּבְרִיאֵל אֶסְפְּרַנְסָה

חכם תלמודי במאה החמישית לאלף השישי. יליד שאלוניקי. תלמידו של ר' דניאל אסטרושה. עלה לארץ ישראל ונתיישב בצפת ונתמנה בה לרב. כפי שמעיד אזולאי מפי רבני ירושלים הזקנים נתייתם ר' גבריאל בילדותו המוקדמת מאביו ומאמו ולא נשאר לו קרוב או גואל. באה אשה חשובה ושמה איספיראנסה ולקחה אותו וגדלתו ושכרה לו מלמדים למקרא ומשנה ותלמוד, עד כי נעשה גברא רבא. וכדי לכבד זכרה של אשה יקרה זו קרא לעצמו בכנוי אספראנסה על שמה.

בימי רבנותו בצפת בשנת תל"ז (1677) נסתבך במחלוקת עם ר' מרדכי הלוי ממצרים, בעל ספר "דרכי נועם". תשובותיו שהיו לפני אזולאי בכתב יד לא נדפסו, ואחדות הובאו בספרי בני דורו. לקוטים מתורתו נדפסו בסוף ספר "עץ החיים" לר' חיים אבולעפיא (אזמיר, תפ"ט).

ר' גַּבְרִיאֵל (בר' יְהוּדָה לֵיב) עֶשְׁקֶלֶס מִקְּרָאקָא

מגדולי הרבנים במאה החמישית לאלף השישי. אביו ר' יהודה ליב בר' חיים היה נכדו של ר' סיני, אחיו של המהר"ל מפראג. היה תלמידו של ר' אהרן שמואל קיידנובר (מהרש"ק), וחתנו של ר' ישששכר בער, בנו של הרבי ר' השיל. עוד בימי עלומיו שימש דיין בקראקא בבית דינו של רבו הנ"ל. מכאן נבחר לרב בעיר עלקוש (בשנת תמ"ד). שנים אחדות אח"כ היה חבר בועד ארבע ארצות, בתור מבורר של עיר פוזנן והגליל. כן נבחר לרבנות עיר פראג, אם כי ספק אם שימש שם בפועל. אחרי פטירתו של ר' גרשון אשכנזי נתקבל לרב במקומו בעיר מיץ, אולם מחמת המחלוקת הוכרח לעזוב רבנות זו. מכאן נתקבל לרב ראשי בקהלת ניקלשבורג והמדינה, במקומו של ר' דוד אופנהיים שעבר משם לכהן כרב ראשי בפראג.

ברבנות זו שימש משנת תס"ט עד יום פטירתו, ביום ב' אדר ראשון תע"ח (1718).

ר' גבריאל נחשב לאחד מגדולי חכמי זמנו, בצדם של חבריו הרבנים ר' דוד אופנהיים ור' אברהם ברודא. אף הוא נהג ישיבה גדולה והרביץ תורה הרבה. כן נתפרסם בחסידותו וצדקתו. מתורתו לא הגיע לידינו אלא מעט. כמה מתשובותיו הובאו בקבצי תשובותיהם של בני דורו, כגון בספר "פנים מאירות" לר' מאיר מאייזנשטאט. כמה מחיבוריו נמצאים בכתב יד, ביניהם פירוש למסכת אבות בדרך קבלה וחידושים למסכת שבת ודרשות שונות.

ר' גַּבְרִיאֵל (בר' שְׁלֹמֹה) פּוֹנְטְרִימוֹלִי

מחשובי חכמי איטליה במאה החמישית לאלף השישי. שימש ראש ישיבה בקסאלי ומשנת תע"ד (1714) ואילך היה רב בטורינו. מלבד ידיעותיו בתלמוד ופוסקים היתה לו יד גם בקבלה. היה מן הלוחמים בשרידי השבתאים ויצא אף נגד נחמיה חיון. כמה מפסקיו נדפסו בספרי בני דורו, ביניהם גם בספר "פחד יצחק" וכמה תשובות ופסקים נשארו אחריו בכתב יד, בהן גם הכתובות בשפה האיטלקית.

ר' גַּבְרִיאֵל (בר' יְהוֹשָׁעַ הֶשִׁיל) שׁוֹסְבּוּרְג

פייטן בתחילת המאה החמישית לאלף השישי. גר בעיר רישא בפולין. חיבר תחינות וסליחות על גזירות ת"ח ות"ט (9—1648), וסיפח להן פירוש, שחשיבותו מרובה לידיעת תולדות הרדיפות האיומות בימים ההם. יצא לאור פעם ראשונה בשם "פתח תשובה" (אמשטרדם, תי"ג), ומאז פעמים אחדות על ידי חכמים שונים, ואף בתרגום לצרפתית.

ר' גְּדַלְיָה בר' אֱלִיעֶזֶר סג"ל

רב ומחבר בבוסקוביץ במדינת מהרין, בתחילת המאה השישית לאלף השישי. חיבר ספר "עמודי גברא" (ברין, תקט"ז), כולל תוכחת מוסר בענייני שלשת העמודים שהעולם קיים עליהם, תורה עבודה וגמילות חסדים, וצירף לו דיני "מעשר עני".

ר' גְּדַלְיָה (בר' אַבְרָהָם מְנַחֵם) טֵייקִיס

מחבר אשכנזי בתחילת המאה השישית לאלף השישי. תרגם את התורה וחמש מגילות לאשכנזית, והוציאם לאור בשם "באר התורה" (אמשטרדם, תקי"ח). עוד חיבר ספרים בעלי מגמה חינוכית, והם: "אמונת ישראל" מוסר השכל בעניני הדת עם תרגום ללשון אשכנז (שם, תקכ"ד), ו"תורת קטן" המכיל רשימת תרי"ג מצוות בקיצור וכללי דקדוק הלשון העברית (שם, תקכ"ה).

דון גְּדַלְיָה (בר' דָּוִד) ן' יַחְיָיא

חכם בתורה ובמדעים ורופא מובהק. נולד בליסבון בשנת קצ"ז (1437). שימש רופא בחצר מלך פורטוגל, ואחרי מות המלך אלפונסו "הטוב" עזב ביחד עם כל משפחת בית אביו את ארץ פורטוגאל (בשנת רמ"א).

בבואו לקושטא בקשו ממנו הקראים שישתדל להכשירם לבוא בקהל ישראל, כדי שיוכלו לקבל את דת היהדות הרבנית. ואמנם השתדל למלא חפצם אבל לא עלה בידו, כי רוב חכמי ישראל בזמנו התנגדו לכך. אז החליט לעזוב את קושטא ולעלות לא״י, אך המות קדמו, ונפטר בצום גדליה שנת רמ״ח (1487). על מצבתו חרתו בין תאריו „מבחר האדם״, „אב למקרא, אב לתורה, אח לחכמה״. מכל חיבוריו שחיבר לא זכה להידפס אלא ספרו הקטן „שבעה עינים״, הכולל חקירות על שבע מדות, כתוב במליצה נעלה, על דרך הספר „בחינת עולם״ לר׳ ידעיה הפניני.

ר׳ גְּדַלְיָה (בֶּן דּוֹן יוֹסֵף) ן׳ יַחְיָיא

סופר וחכם. ידוע כמחבר הספר ההיסטורי „שלשלת הקבלה״. בן למשפחה אצילה מפורטוגאל שהקימה מתוכה הרבה חכמים ורופאים מצוינים. נולד באימולה שבאיטליה בשנת רע״ה (1515) בערך. למד בפירארא. נדד הרבה בערים שונות באיטליה וישב זמן מה גם בשאלוניקי ולאחרונה התגורר באַלֶכַּנדריה שבאיטליה הצפונית, ושם נפטר בשנת שמ״ח (1588) הצפונית, ושם נפטר בשנת שמ״ח (1588) בערך. בכל זמן ובכל מקום מצא לו פנאי ללמוד ולחקור ולהעלות דברי עיתו על הספר. תנ״ך והיסטוריה משכו את לבו ביותר, אבל גם בתלמוד התעמק ואף לפילוסופיה נתן את דעתו. עשרים ספרים בשטחים שונים חיבר ואת שמותיהם מנה בספר היחיד שנשאר לנו לפליטה, הוא ספרו „יחיא״, או „שלשלת הקבלה״ (וינציה, שמ״ז). ספר זה מכיל כרוניקה מאדם הראשון עד ימיו. מתה הוא את דורות הקדמתים עד חכמי המשנה, התלמוד, הגאונים והרבנים, והוא דן גם ביצירותיהם. לדעתו חשובה ידיעת הכרונולוגיה אף לבעלי הלכה, שכן על פי ידיעה זו יוכל להבריע הלכה, על פי הכלל „הלכתא כבתראי״. והעיקר לדעת „השתל־שלות קבלת תורה שבעל פה מאדון הנביאים ליהושע וממנו לזקנים וכן מדור אל דור מהרב אל התלמיד, עד שבא רבנו הקדוש שחבר את המשניות, וממנו עד רבינא ורב אשי שחברו את הגמרא, ומהם אל עמודי הגולה שחברו פסקים, ומהם עד דורנו זה... איש מפי איש מהרב אל התלמיד״ (מתוך ההקדמה).

הרבה השתמש בספריהם ובמאמריהם של החכמים שקדמוהו, כגון אגרת רב שרירא גאון, ספר הקבלה לראב״ד, ספר יוחסין וקונטרסים אחרים, אבל נוסף על אלה הביא הרבה ממה ששמע מרבותיו ומחבריו, ואף מה שמצא בספרים לועזיים על קורות העמים בכלל אסף לילקוטו. אוהב הוא להתחיל ספורים ואגדות בבטוי „מעשה שהיה״, או „שמעתי״, או „מצאתי״. את האגדות מסר לנו מבלי ליתן דין וחשבון על ערכם ואמיתתם. יש שגנו אותו על כך וטענו שאינו בודק את מקורותיו ואינו מבחין בין מסורת אמתית לבין דברי אגדה בדויים, ויש שכינו את ספרו „שלשלת השקרים״. אולם אין ספק שיש בכך משום הפרזה וקיפוח ערכו והמעטת דמותו של חכם זה ללא הצדקה. אל נשכח שהוא מוסר לנו הרבה מאוד ידיעות חשובות שלא היינו

יודעים ממקור אחר ועלינו להכיר טובה על כך ולהשתדל בעצמנו לברר את הבר מן החבן. והרי אף לאגדות יש ערך חשוב לידיעת תולדות התרבות.

הספר „שלשלת הקבלה" מצא הד רב. נדפס כמה פעמים ועד היום בכוחו למשוך את לב הקורא והחוקר. מתוכו מדובב לנו חכם שאהב את מסורת עמו ומסר מה שהיה יכול להציל מתהום תנשית. פו.

ר' גְּדַלְיָה (בר' יִצְחָק) מִלוּנִיץ

תלמידו המובהק של ר' יהודה ליב המוכיח מפולנאה. שימש גם את המגיד ממזריטש ורבי יעקב יוסף מפולנאה.

נמנה על גדולי הלמדנים בין ראשוני החסידות. הצטיין גם בכשרון ההטפה והיה דרשן לוהט ומלהיב את שומעיו. כיהן ברבנות בקהילות אוסטרופולי ומריאפולי. בסוף ימיו תקע את אהלו בלוניץ. דרשותיו וחידושיו על התורה, המכילים רעיונות נאים ואף דברים נלהבים על גודל ערכה ורוב קדושתה של ארץ ישראל, שנאמרו תוך הרגשה עמוקה של רוע ומרירות הגלות וצפיה תמידית לגאולה. נדפסו אחר פטירתו בספר „תשואות חן" (ברדיטשוב, תקע"ו). נפטר ביום כ"ט כסלו תקמ"ה (1784). ו.

ר' גְּדַלְיָה מֹשֶׁה בר' צְבִי הִירְש

רב ומחבר בתחילת המאה השישית לאלף השישי. שימש ברבנות ביאנוב ובלאשיץ. מצאצאי ר' אהרן שמואל קיידנובר (המהרש"ק) ור' שבתי כהן (הש"ך). חיבר ספר „חמד משה" (פיורדא, תקכ"ט), כולל חידושים על שלחן ערוך אורח חיים.

ר' גְּדַלְיָה מִמָּמַיאטִיץ

תלמיד ר' יהודה החסיד משדליץ, שעלה עם קהל עדתו לארץ ישראל בשנת ה"ס (1700), כדי לקרב את הגאולה על ידי תפילות, סגופים וצומות. ימים אחדים אחרי בואם נפטר ר' יהודה החסיד פתאום ועדת חסידיו נשארה תוהה ונבוכה במצב כלכלי חמור. אז שלחה אותו העדה לאירופה להחיש עזרה וישע. בכל מקום בואו סיפר על מצב עדת החסידים הנמצאת בכל רע, ועוררם להתנדב לעזרתם. מתוך שראה התעניינות רבה בענייני ארץ, שבני ישראל מחבבין את הארץ מגדול ועד קטן, איש ואשה, ומדי עברו מעיר לעיר מתקבצים לידע מצב הארץ ועניניה, נעתר להעלות דברים אלה על הכתב וכתב את ספרו „שאלו שלום ירושלים" (ברלין, תע"ו), בו הוא מספר את קורות מסעה של חבורת ר' יהודה החסיד לא"י ומוסר תאור מעניין על חיי הישוב היהודי באותם הימים. בפרוטרוט הוא מתאר את מנהגי בני הארץ ויחסי הערבים ליהודים. מספר הוא על קברות צדיקים ואגדות שונות על ירושלים חברון ושאר מקומות הקדושים, ואף מיעץ עצות שונות לאלה הרוצים לעלות לא"י. הספר משמש מקור חשוב לתולדות הישוב היהודי בא"י באותה תקופה.

ר' גְּדַלְיָה (בר' מֹשֶׁה) קוֹרְדוֹבֵּירוֹ

מקובל ופוסק. נולד בצפת בשנת שכ"ב (1562) לאביו המקובל הגדול ר' משה קורדובירו (הרמ"ק). דודו אחי אמו היה

המקובל והפייטן הידוע ר' שלמה הלוי אלקבץ, מחבר הפיוט „לכה דודי". בימי נעוריו קיבל תורה מאביו. אך לא ארכו הימים ואביו נפטר, בשנת ש"ל. אמו שהיתה אשה חכמה ואוהבת תורה דאגה לחינוכו ולקחה לו למורה את ר' שלמה סגיש. אצלו למד כמה שנים וממנו קיבל רוב תורתו. בקולופון שבסוף ספר „פירוש עבודת יום הכפורים" לאביו הרמ"ק מוסר ר' גדליה פרטים אלה: „וצדקת הרבנית אמי היא סמכתני, בחכמת נשים בנתה ביתה... היא שעמדה לי ותאזרני חיל לשמש חכמים תמיד לא זזה ידה מתוך ידי עד שעמדתי על דעתי. ומה שחנני ויחונני קוני לתורה ולתעודה אקראהו — תורת אמי".

בהיותו כבן י"ח נדד ר' גדליה לאיטליה ועסק שם בהוצאת ספרי אביו וספרים אחרים. בשנת שמ"ז הדפיס בוינציה שנים מספרי אביו: „פירוש סדר עבודת יום הכפורים" ו„אור נערב". הרבה עזר לו הרב המקובל ר' מנחם עזריה מפאנו שהיה ממעריצי תורת אביו הרמ"ק. באותה שנה הדפיס גם את „פירוש שיר השירים" לר' אלישע גאליקו מצפת. שנה אח"כ הדפיס את הספר „חשק שלמה", הוא אוסף מלים זרות שבמקרא, עם באור ספרדי למחבר בלתי ידוע. את הספר הזה הקדיש לכבוד השר ר' שלמה די שיריש בקושטא, אשר עזר לו הרבה בימי מסעותיו, ומתוך דבריו שבראש הספר אנו למדים שר' גדליה שהה בדרכו לאיטליה בקושטא והתאכסן בבית השר הנ"ל.

לאחר שנת ש"נ הוא חוזר לא"י ומשתקע בירושלים. כאן נתמנה ל„שיך אל יהוד" (זקן היהודים). בשנת שע"ד הוא מכהן כאן גם בתפקיד ראש בית דין. באותו פרק זמן נתעורר ויכוח מעניין בינו לבין ר' יום טוב צהלון (מהריט"ץ) מצפת בנידון דינה של העיר עגלון שבעבר הירדן מזרחה, שלדעת ר' גדליה דינה כדין ארץ ישראל. מהריט"ץ כותב בתשובותיו, סי' רי"ב: „ראיתי דברי חכם חן בר אוריין ובר אבהן החכם הנעלה לתהלה כמה"ר גדליה קורדואירו נר"ו אשר הפליא לדבר גלה והרחיב גבול א"י, כי כל ישעו וכל חפצו לטהר את הארץ לא מטוהרה, היא עגלון אשר מעולם לא שמענו מי שיעלה על לבו דבר זה"...

מקורות שונים מספרים על פעולותיו החשובות בתור „זקן היהודים" בירושלים באותם הימים הקשים שעברו על הישוב היהודי בארץ. הוא מתואר כאיש רם המעלה גדול בתורה בנגלה ובנסתר. מתורתו לא הגיע לידינו מאומה. נפטר בחדש ניסן שנת שפ"ה (1625).

בנ.

ר' גְּדַלְיָה בר' שְׁלֹמֹה זַלְמָן אִישׁ לִיפְשִׁיץ

חכם בתורה ובפילוסופיה. חי בלובלין במאה הרביעית לאלף הששי. היה קרובו ותלמידו של ר' מאיר מלובלין (מהר"ם לובלין). חיבר פירוש חשוב לספר ה„עיקרים" של ר' יוסף אלבו, והדפיסו בשם „עץ שתול" (וינציה, שע"ח). פירוש זה, שיצא לאור בכמה מהדורות, מתחלק לשני חלקים: „שרשים", הוא פירוש ענייני לספר העקרים, ו„ענפים", המכיל הערות בעניינים המסתעפים מענייני הספר. כפי שהוא מספר בהקדמתו חיבר את פירושו

זה בהיותו בן כ"ו שנה, אך מחמת חוסר הוצאות הדפוס וטרדות שונות לא עלה בידו להדפיסו במשך כמה שנים, עד כי נתעורר בחורף שנת שע"ז לקצר את פירושו והשלים את הכנתו לדפוס בז' אדר שע"ז (1617). בשנה הסמוכה הדפיס את ספרו זה, וכן הביא שם לדפוס את ספרו של רבו „מנהיר עיני חכמים" (שו"ת מהר"ם לובלין). על ספרו „עץ שתול" הסכים קרובו ר' גדליה בנו של מהר"ם לובלין.

ר' גּוּר אַרְיֵה הַלֵּוִי (גא"ל)

מחכמי מנטובה במאה החמישית לאלף הששי. היה גדול בתורה בנגלה ובנסתר. תלמידו של ר' משה זכותא בקבלה. חיבר הגהות על כל ארבעת חלקי השלחן ערוך, ונדפסו על ידי בן אחיו ר' גור אריה פנצי, במנטובה תפ"א—ג'. הרבה מתשובותיו נכנסו בקבצי חכמי דורו, כגון בשו"ת הרמ"ז לר' משה זכותא; ב„דבר שמואל" לר' שמואל אבוהב וב„פחד יצחק" לר' יצחק לאמפרונטי, ואחרים.

מָרַת גְּלִיקְל מֵהַמֶּלְן

אשה חכמה מחברת ספר זכרונות משפחתיים שמשתקפים בו כל חיי תקופתה. נולדה בהמבורג בשנת ת"ה (1645) לאביה ר' ליב שְׁטַדְן, פרנס הקהלה בעירו. בגיל י"ד נישאה לר' חיים גולדשמידט מהמלן וילדה לו שמונה ילדים. נתאלמנה מבעלה בשנת תמ"ט. בימי אלמנותה החלה גליקל רושמת כל מה שעבר עליה והמשיכה לספר את כל המאורעות שנתרחשו גם מכאן ולהבא. בזכרונותיה הצליחה לצייר את חיי היהודים בזמנה. היא מספרת בפרוטרוט על כל עסקי בעלה ועל כל ענייניה המשפחתיים ומשלבת בספוריה את כל מנהגי הזמן הקטנים והגדולים ומתארת בצבעים בולטים את כל האנשים שאתם באה בקשר, את מעשיהם, אמונתם, אופיים ודרכם בחיים. חוט של חן ותמימות מתוחים על כל ספוריה. את הכל היא דנה לכף זכות ומקבלת עליה דין שמים בהכנעה. את כל המוסר הרב המופיע בזכרונות אלה היא שואבת מדברי חז"ל. בקיאה היא בתנ"ך ובאגדות התלמוד והמדרשים ויודעת היא להשתמש בפסוקים ובמאמרי חז"ל במקומם הנכון. היא מופיעה כאם עבריה למופת, אשת חיל היודעת לסדר הליכות ביתה, לעודד את כל הבאים במחיצתה ולהוליכם בדרך הטוב והמישרים ולחנך דורות של יהודים שלמים ונאמנים.

הספר מחולק לשבעה חלקים בהם מתוארים כל קורות חייה מילדותה עד סוף ימיה (היא נפטרה בשנת תפ"ד, 1724). כל המעשים הגדולים והקטנים המתרחשים בתקופה מוצאים את הערכתם בזכרונותיה. הזכרונות כתובים בשפה שדברה בה, אידיש-גרמנית משובצת כולה מבטאים עבריים ומאמרי חז"ל. כתב היד שהועתק בידי בנה ר' משה המלן, רב בבאירסדורף, נתקיים כמעט בשלימותו והגיע לידי החוקר דוד קופמן, שפרסמו בשנת תרנ"ט בפרנקפורט. מאז נכתבו כמה מאמרים ומחקרים על זכרונות אלו ואף ניתרגמו לגרמנית ולעברית. זכרונות משפחתיים אלה שכתבה לבני משפחתה בלבד יתנו ענין רב לדורות שלמים של המוני עם ישראל.

גֵּרְשׁוֹם

ראה גם גֵּרְשׁוֹן.

ר' גֵּרְשׁוֹן (בר' יִצְחָק) אַשְׁכְּנַזִי (אוֹלְיֶה)

מגדולי חכמי ישראל במאה החמישית לאלף השישי. תלמידם של ר' יואל סירקיס (הב"ח), ר' יהושע חריף בעל "מגיני שלמה", ר' מנחם מנדל בעל "צמח צדק" ור' השיל מקראקא. עודנו צעיר לימים נבחר לדיין בקראקא. בשנת ת"י (1650) עזב את קראקא ונתקבל לרב בפרוסניץ אשר במוריביה. בשנת תי"ז נתמנה לרב בעיר הענא, ואחרי פטירת חותנו ר' מנחם מנדל בעל "צמח צדק", בשנת תכ"א, נתמנה לרב תחתיו בניקלשבורג והמדינה. גם כאן לא שהה זמן מרובה וכשנתפנה כסא הרבנות בווינא החמן אליה וכיהן בה ברבנות עד שנת ת"ל, שנת גירוש היהודים מווינא ואוסטריה. גם ר' גרשון הלך עם הגולים, אבל לא ארכו לו ימי גלותו כי באותה שנה נקרא לכהן ברבנות עיר מיץ. בחירתו זו אושרה על ידי הקיסר לודוויג הי"ד. שם נהג את הרבנות עד יום פטירתו, י' אדר שני שנת תנ"ג (1693).

ר' גרשון אשכנזי נמנה בין חריפי דורו. תלמידו הגדול ר' דוד אופנהיים מעיד עליו: אלו נשתכחה ח"ו תורה מישראל תיה הוא מחזירה בפלפולו (הקדמה לתפארת הגרשוני). בכל המקומות ששימש רב ומנהיג פעל גדולות בהרבצת תורה, ייסד ישיבות והעמיד תלמידים רבים, ביניהם שנתפרסמו בעולם בגדולתם בתורה. אף היה מגדולי המשיבים בהלכה וכמה מחכמי הדור פנו אליו בשאלותיהם. בין אלה שפנו אל ר' גרשון בשאלות הלכיות נמצא גם את ר' אפרים כהן בעל "שער אפרים" ואת ר' יאיר חיים בכרך בעל "חות יאיר" וכמה חכמים אחרים מגדולי הדור. בימי התפשטות התנועה השבתאית היה ר' גרשון אחד מראשי הלוחמים בה ועמד בקשר אמיץ עם ר' יעקב ששפורטס במלחמתו בתנועה זו. ביחוד הגדיל ר' גרשון לעשות במקום רבנותו האחרונה בעיר מיץ. על ידו נעשתה קהלת מיץ מרכז לתורה שלא היה כמותו בזמנו. מכל פנות העולם פנו אליו בשאלות ומאות תלמידים גדולי תורה נהרו לישיבתו. בתשובותיו הוא מתנצל על טרדותיו המרובות בהוראה בישיבתו ובכתיבת תשובות לשואליו הרבים ובשאר טרדות הרבנות. הרבצת התורה בישיבה היתה קדושה בעיניו ולה הקדיש רוב זמנו והיה מתמיד עם תלמידיו בשקידה יתרה, ועם כל זה לא הזניח את יתר עסקי הרבנות. ובמקום גדולתו שם ענותנותו. הוא התייחס ברוב כבוד וענוה כלפי כל שואל, הן גדול הן קטן. ענוותנותו זו בולטת מכל תשובותיו. במקום אחד הוא אומר: הלב יודע מרת נפשו ואנכי רואה את נגעי עצמי ואני יודע את מך ערכי שלא שמשתי כל צרכי... והנה אין אני כדאי ליטול עטרה לומר אני בעל הוראה... כמה פעמים ביטל דעתו מפני דעת חבריו ונתן בהם כבוד רב, וביחוד בחותנו ר' מנחם מנדל מניקלשבורג, שעליו הוא כותב "אשרי הדור אשר רבנו בתוכו שורח", וכיוצא בזה.

הרבה ספרים חיבר ר' גרשון אבל רק חלק מהם זכה לראות אור. ספרו העיקרי הוא „עבודת הגרשוני" (פרנקפורט, תנ"ט), שאלות ותשובות שהשיב לשואליו בכל מקצועות ההלכה. את תשובותיו סידר ר' גרשון בשנת תמ"ח, אבל רק כחלק עשירי מהן, קכ"ד תשובות, נדפס על ידי בנו אחרי פטירתו. את ההקדמה לספר זה כתב תלמידו הגדול ר' דוד אופנהיים, בה תיאר את אישיותו של המחבר. כמה מתשובותיו מפוזרות בספרי חכמי דורו.

באותה שנה הדפיס בנו גם את ספרו „תפארת הגרשוני", דרשות על התורה. בספר זה הוא מתגלה כאחד הדרשנים החריפים בדורו, אף נשקפות בו ידיעותיו המרובות בתורת הקבלה. כן זכה לראות אור ספרו „חידושי הגרשוני" (פרנקפורט, ת"ע), הכולל הגהות וחידושי דינים על שלחן ערוך יורה דעה, חושן משפט ואבן העזר, ובסופו דרשות. משאר ספריו שלא נדפסו יש להזכיר: חידושי הלכות על מסכת יבמות; חיבור גדול על הרי"ף ונושאי כליו; חיבור על הטורים, ועוד.

ר' גרשון היה מיראי ההוראה. מכאן חומרותיו ביחוד בעניני אישות. הוא לא רצה לסמוך על דעתו עד שיסכימו עמו שאר גדולי הדור, וביחוד מורו חמיו ר' מנחם מנדל. יש הוא כותב: „ובאם אין דעת מורי המי הגאון מסכמת להיתר הרי דעתי בטלה ומבוטלת כחרס הנשבר". אבל יש שהרים קולו בעוז ולא חת מפני כל, כשראה ענין שיש בו חילול שם שמים, או פרצה המסכנת את שלום האומה. בדברים חריפים יצא נגד רב אחד „שנתן רשות לאחד מן המחבלים כרמים שילך ויקבול אצל השררה ירי"ה על ראש ומנהיג בקהלתו". בצער הוא קורא לרב זה: „וי להוראת שעה לפרוץ פרצה בבקעה להתיר דמן של ישראל ולבלעם חנם". כאן הוא מתגלה כרועה נאמן החרד לשלום עדתו.

למעלה מארבעים שנה נהג ר' גרשון רבנות בקהלות חשובות שונות ותורה לאלפי תלמידיו בישיבתו. בעיני העם לא היה רבה של קהלת מיץ בלבד, כי אם רבן של כל בני הגולה. הדבר לידי ביטוי נמרץ בשעת פטירתו. הרבה קהלות קיימו וקבלו עליהן לאות אבל ומספד שלא לשמוע בשנה הראשונה למותו שום קול נגינה וזמרה. אף לא בשמחת נשואין. דבר אשר לא נעשה אלא ליחידים בדורם. כ.

ר' גֵּרְשׁוֹם (בר' יַעֲקֹב) הַגּוֹזֵר

חכם תלמודי במאה העשירית לאלף החמישי. ישב בווירמייזא. תלמידו וקרובו של ר' אפרים מבונא. היה מוהל מומחה, ומכאן כינויו „הגוזר". חיבר ספר בשם „כללי המילה", שהובא אצל הפוסקים הראשונים. קטעים ממנו נדפסו בספר „זכרון ברית לראשונים" (הוצאת מקיצי נרדמים, תרנ"ב).

ר' גֵּרְשׁוֹן בר' חִזְקִיָּה

סופר רופא ומדקדק בצרפת הדרומית (פרובינצה) במאה השניה לאלף השישי. חיבר ספר בחכמת הרפואה בחרוזים בשם „אף חכמתי". ספר זה נמצא עדיין בכתב יד מחברו בספריה הלאומית בפאריז. כפי שהוא מספר בספרו כתבו בשנת קע"ט (1419) בשבתו במאסר. שם הוא מונה את

יתר חיבוריו, ביניהם „שבעה עינים" בדקדוק, ועוד.

ר' גֵּרְשׁוֹם (בר' מֹשֶׁה) חֵפֶץ

צעיר בעל כשרונות יוצאים מן הכלל. נולד בגוריציאה ביום י"ג באדר שנת תמ"ג (1683), ועוד בהיותו ילד קטן הצטיין בלימודיו. הוא למד הרבה ואף רשם דבריו בספר. ובעיקר היתה לו, כנראה, נטייה לשירה, ולתועלת „למשוררים היהודים הפרזים ולכותבי הלצות ושירות לאלוה מעוזים" חיבר ספר „יד חרוזים" (מפתח חרוזים עברים על פי א"ב, מלדע לחוד ומלעיל לחוד) בצירוף הקדמה הכוללת י"ב כללים והמעידה על בקיאות גדולה בשירה.

מלבד לימודיו בבית אביו, ר' משה חפץ (Gentili), למד תורה גם בישיבת „מרבה תורה" של הקהלה תאשכנזית בויניציאה.

בשנת ת"ס (1699) פרצה מגיפה בקהילה וגרשום חלה ומת, והוא רק בן שבע־עשרה שנה.

אביו, ר' משה, הדפיס לזכרו בשנת ת"ס (1700) בויניציאה את הספר „יד חרוזים" (מהדורה שניה יצאה לאור בקצת תוספות ע"י ר' שמחה קאלימאני בויניציאה חש"ד (ת"ק בערך) ובהקדמתו במליצה חרוזה סיפר תולדות בנו. באותו ספר נדפס גם שירו של גרשום על תרי"ג מצוות, כפי סדר הרמב"ם, וכן הספדו של רבו ר' שלמה ניצה. באותו הספד נאמר: „מעלת רבני הישיבות ה' ישמרם, נמנו וגמרו כולם כאחד, גוזרים ומזהירים לכל איש אשר בשם ישראל יכונה, שכאשר זכר יזכר שם הנפטר הזה, עליו השלום, בתוך קהל ועדה, יתארוהו בתואר חבר רב, ויקרא שמו בישראל מעלת החבר ר' גרשם חפץ". השיר וכן ההספד נשמטו בדפוס השני.

קצת מדברי תורתו של ר' גרשם הובאו בספרו של אביו „מלאכת מחשבת", (ויניציאה, ת"ע). ה

ר' גֵּרְשׁוֹן (בר' אֱלִיעֶזֶר הַלֵּוִי) יְדִידְלִישׁ

נוסע ומחבר הספר העממי „גלילות ארץ־ישראל". נולד בפריאג. בספרו „גלילות ארץ־ישראל" הוא מספר שבשנת שפ"ד (1624) נשבה על־ידי הטאטארים בקרימונת שבאיטליה והובא על־ידם לסעפה (היא סופיה, בירת בולגאריה). כאן פדוהו יהודי קושטא בחמש מאות אריות. מקושטא עבר לקרים ומכאן המשיך את מסעו דרך בבל, פרס וסוריה לארץ־ישראל.

ב„גלילות ארץ־ישראל" הוא נותן תיאור־מסע לארץ־ישראל ולשאר ארצות המזרח הקרוב בצירוף חומר רב של סיפורים ואגדות על בני רכב ועל עשרת השבטים היושבים מעבר לנהר סמבטיון. יש מפקפקים בדבר אם אמנם ראה ר' גרשון את הארצות שהוא מתאר. את רוב דבריו ליקט כנראה מתוך דברי נוסעים אחרים שקדמוהו. הן אמנם ר' גרשון עבד ארצות רבות — על כך מעיד גם בן זמנו, ר' מנשה בן־ישראל, בספרו „מקוה ישראל" (פרק עשירי, סימן מא) — ואף על פי כן רוב דברי הספר „גלילות ארץ־ישראל" שאולים מר' פתחיה מרגנשבורג ואתרים.

הספר נדפס בפעם הראשונה באשכנזית־יהודית (לובלין, שצ"ה) אולם מהדורה זו נשרפה כמעט כולה בווארשה, סמוך להוצאתה, לפי פקודת הישועים. בשנת תנ"א (1691) יצאה המהדורה השניה בפיורדא. התרגום העברי הראשון נדפס באמשטרדם תק"ט.

בהקדמתו מספר ר' גרשון מה ראה לחבר את הספר: „בראותי... איך בעונותינו באורך הגלות ותוקף הצרות כמעט כבר נשתכחה עיר הקודש מלב אחינו אנשי גלותינו... על כן ראיתי להעלות על ספר שמות המקומות שבהם קבורת הצדיקים מקום אשר דָרַכנו בהם ולפרוש להם יותר ממי שהיה לפני וקדמני וכתבו ספרים כאלה".

הספר נחלק לארבעה חלקים: החלק הראשון מכיל מורה־דרך מאירופה לירושלים; החלק השני מתאר את נסיעתו מקרימונה שבאיטליה לארץ־ישראל; החלק השלישי הוא „אגרת מספרת יחוסתא דצדיקיא דארעא דישראל", על קברי הצדיקים בארץ ישראל, על פי מקורות שונים; החלק הרביעי — סיפורי מעשיות על הודו וכוש, על הסמבטיון וכיוצא באלה.

הספר עשה רושם רב בזמנו וזכה לכמה מהדורות. אבותינו המדוכאים בעול השעבוד מצאו בו צרי ומרפא למכאוביהם. הוא החיה לפניהם את העבר הרחוק והדליק נר תקוה בחשכת ימי הבינים. העובדה שהמחבר תיאר בפרטות, שאי שם בעולם הגדול יד ישראל תקיפה היא ומלכי ישראל נלחמים במלכי הגוים שונאיהם — הפיחה בהם נשמת חיים. כהני הכנסיה ראו בספר כוח מעודד ומחזק את ישראל המדוכא ודנוהו בשריפה. ב.

רַבֵּנוּ גֵּרְשׁוֹם (בר' יְהוּדָה) מָאוֹר הַגּוֹלָה (רגמ"ה)

מגדולי חכמי צרפת ואשכנז, מפרש התלמוד, פוסק, פייטן וידוע בתקנותיו שנתקבלו בישראל. הוא נולד כנראה בצרפת (יש אומרים במיץ), ועל כל פנים בסביבת הריינוס, בשנת ד"א תשכ"ה (965) בערך. שם אביו נמסר לנו, אבל איננו יודעים עליו ולא כלום ולא נמסרו דברי תורה בשמו. ידוע לנו אחיו, ר' מכיר (ראה בערכו), שחיבר מלון ללשון המקראית והתלמודית בשם „אלפא ביתא דר' מכיר" ואפשר גם בשם „אבקת רוכל"; אמנם גוף הספר לא הגיע לידינו. גם שם אשתו של ר' גרשום (אלמנה, ומסתבר שהיתה אשתו השניה), מרת בונה בת ר' דוד, ידוע לנו מתוך כתובה דארכסא שכתב לה בשנת תשע"ג.

מרבותיו נודע לנו ר' ליאון (ליאונטין, הוא ר' יהודה בר' מאיר הכהן; ראה בערכו), שלימדו תלמוד, ומסתבר שבא למגנצא מאיטליה. ומחבריו ראוי להזכר רבינו שמעון בר' יצחק הפייטן הידוע (ראה בערכו). אין בידינו לומר מתי בא רבינו גרשום למגנצא ומה הן הסיבות שגרמו לבואו שמה. ואגדה מספרת, כי אחרי שבא ר' שמעון בר' יצחק למגנצא ונשא שם אשה „מגדולי המלכות" לא עבר זמן מרובה „ושמע רבינו גרשום והלך גם הוא למגנצא... וכשבא רבינו גרשום אצל רבינו שמעון הגדול, קיבלו בסבר פנים יפות

ולמדו תורה יחד" (בית המדרש חדר ו' עמ' 197, סי' יא). ואמנם ב"אור זרוע" (ח"ב עמ' 125, סי' רע"ה) מובא "שאירע במגנצא מילה בראש השנה ושאלו לקדושים אשר בארץ, רבינו גרשם בר' יהודה מאור הגולה ורבינו שמעון הגדול". וכן מובא בפירושו של ר' אפרים בר' יעקב לפיוטים: "רבינו גרשם הקשה לרבינו שמעון: והלא פסוק "אז הוחל לקרוא בשם ה'" (בראשית ד, כו) ופסוק "הקורא למי הים וישפכם" (עמוס ה, ח; ט, ו) נדרש בבראשית רבה על דור אנוש, איך יסדתם אתה (בקרובה "אותותיך ראינו") על דור המבול? ושמעתי, שיסד רבינו גרשם חרוזה אחרת במקומה, ולא ראיתי עד הנה".

אחרי פטירתו של ר' ליאון, שהיה "חכם מופלא בדורו", ישב ר' גרשם על כסאו ולימד תורה בישיבת מגנצא. ישיבה זו זכתה תמיד לשם טוב ועל אחת כמה אחרי שעמד ר' גרשם בראשה. אישיותו המקסימה משכה הרבה תלמידים ומארצות רחוקות נהרו ובאו; "וחכמי נרבונא וספרד שימשו לפניו" ושתו בצמא את דבריו. מתלמידיו החשובים ייזכרו ר' יהודה הכהן, ר' אליעזר הגדול ור' יעקב בר יקר רבו של רש"י (ראה בערכיהם).

מסורת קדמונים, דיוק ופשט בלימודים היו קני מידתו ועל פיהם נהג. נטייתו לדיוק הביאתו לידי כך, שהוא עצמו העתיק לו בכתב ידו את ה"מסורה הגדולה" וכן משנה זגמרא מוגהות; וגמרא כתב ידו היתה לעיני רש"י. ומסורת בידינו, כי כתב פירוש על כל התלמוד (עם ציורים גיאומטריים לקצת דברים), אם כי לא נשארו בידינו אלא קטעי פירוש למסכתות בודדות. הפירוש המיוחס לו בקצת מסכתות מן התלמוד, דפוס ווילנא (תענית, בבא בתרא וסדר קדשים מלבד זבחים) לא נתחבר על ידו אלא בבית מדרשו, אבל הרבה מפירושו הוא נשתקע ונבלע בו.

ידועות תשובותיו שהשיב לבני דורו בעניני הלכה (הרבה מהן נתפרסמו בספרים שונים) ו"הלכות טרפות" שחיבר. חשיבות מיוחדת נודעת לתקנותיו, ולחרמותיו (חדר"ג) שתיקן לדורו ולדורות, ונתקבלו ברוב ארצות אירופה. התקנות הללו, לתיקון בית ישראל ולשלום הקהילה, מעידות על שאר רוח, חוש מפותח והבנה עמוקה בנפש האדם ובתוויות העולם, שנתאחדו אצלו לשיעור קומה גדול; ולא הרבה זכו למזיגה שלימה זו כמותו. נפשו הטהורה ואפיו החזק נשקפים מתוכן, ואנחנו רואים בהן את רוב גדלו של האיש עצמו וגם מקצת מסוד השפעתו הכבירה. ואם זכתה יהדות צרפת ואשכנז לגדולה בלימוד התורה וההלכה ובנו לו בניין עדי עד — הרי מידי ר' גרשם היתה להם זאת, שהניח את היסודות; ותלמידיו המשיכו בדרכו והשלימו את הבניין הנהדר הזה. "מאור הגולה" היה, פשוטו כמשמעו, ומאורו אור לה.

בפינקסי הקהילות הקדומים הזכירו את שמו ביראת הכבוד: "שהאיר עיני הגולה בתקנותיו". וכן קראו לו: "מתקן דכולה גולה". ואף רש"י, תלמיד תלמידו, ראהו כגדול בדורותיו ואמר עליו: "רבינו גרשם זכר צדיק וקדוש לברכה, שהאיר עיני גולה, וכולנו מפיו חיין, וכל בני גלות אשכנז

ולמדו תורה יחד" (בית המדרש חדר ו' עמ' 197, סי' יא). ואמנם ב"אור זרוע" (ח"ב עמ' 125, סי' רע"ה) מובא "שאירע במגנצא מילה בראש השנה ושאלו לקדושים אשר בארץ, רבינו גרשם בר' יהודה מאור הגולה ורבינו שמעון הגדול". וכן מובא בפירושו של ר' אפרים בר' יעקב לפיוטים: "רבינו גרשם הקשה לרבינו שמעון: והלא פסוק "אז הוחל לקרוא בשם ה'" (בראשית ד, כו) ופסוק "הקורא למי הים וישפכם" (עמוס ה, ח; ט, ו) נדרש בבראשית רבה על דור אנוש, איך יסדתם אתה (בקרובה "אותותיך ראינו") על דור המבול? ושמעתי, שיסד רבינו גרשם חרוזה אחרת במקומה, ולא ראיתי עד הנה".

אחרי פטירתו של ר' ליאון, שהיה "חכם מופלא בדורו", ישב ר' גרשם על כסאו ולימד תורה בישיבת מגנצא. ישיבה זו זכתה תמיד לשם טוב ועל אחת כמה אחרי שעמד ר' גרשם בראשה. אישיותו המקסימה משכה הרבה תלמידים ומארצות רחוקות נהרו ובאו; "והכמי נרבונא וספרד שימשו לפניו" ושתו בצמא את דבריו. מתלמידיו החשובים ייזכרו ר' יהודה הכהן, ר' אליעזר הגדול בר' יעקב בר יקר רבו של רש"י (ראה בערכיהם).

מסורת קדמונים, דיוק ופשט בלימודים היו קני מידתו ועל פיהם נהג. נטייתו לדיוק הביאתו לידי כך, שהוא עצמו העתיק לו בכתב ידו את ה"מסורה הגדולה" וכן משנה זגמרא מוגהות; וגמרא כתב ידו היתה לעיני רש"י. ומסורת בידינו, כי כתב פירוש על כל התלמוד (עם ציורים גיאומטריים לקצת דברים), אם כי לא נשארו בידינו אלא קטעי פירוש למסכתות בודדות. הפירוש המיוחס לו בקצת מסכתות מן התלמוד, דפוס ווילנא (תענית, בבא בתרא וסדר קדשים מלבד זבחים) לא נתחבר על ידו אלא בבית מדרשו, אבל הרבה מפירושו הוא נשתקע ונבלע בו.

ידועות תשובותיו שהשיב לבני דורו בענייני הלכה (הרבה מהן נתפרסמו בספרים שונים) ו"הלכות טרפות" שחיבר. חשיבות מיוחדת נודעת לתקנותיו, ולחרמותיו (חדר"ג) שתיקן לדורו ולדורות, ונתקבלו ברוב ארצות אירופה. התקנות הללו, לתיקון בית ישראל ולשלום הקהילה, מעידות על שאר רוח, חוש מפותח והבנה עמוקה בנפש האדם ובהוויות העולם, שנתאחדו אצלו לשיעור קומה גדול; ולא הרבה זכו למזיגה שלימה זו כמותו. נפשו הטהורה ואפיו החזק נשקפים מתוכן, ואנחנו רואים בהן את רוב גדלו של האיש עצמו וגם מקצת מסוד השפעתו הכבירה. ואם זכתה יהדות צרפת ואשכנז לגדולה בלימוד התורה וההלכה ובנו לו בניין עדי עד — הרי מידי ר' גרשם היתה להם זאת, שהניח את היסודות; ותלמידיו המשיכו בדרכו והשלימו את הבניין הנהדר הזה. "מאור הגולה" היה, פשוטו כמשמעו, ומאורו אור לה.

בפינקסי הקהילות הקדומים הזכירו את שמו ביראת הכבוד: "שהאיר עיני הגולה בתקנותיו". וכן קראו לו: "מתקן דכולה גולה". ואף רש"י, תלמיד תלמידו, ראהו כגדול בדורותיו ואמר עליו: "רבינו גרשם זכר צדיק וקדוש לברכה, שהאיר עיני גולה, וכולנו מפיו חיין, וכל בני גלות אשכנז

הספר נדפס בפעם הראשונה באשכנזית־יהודית (לובלין, שצ"ה) אולם מהדורה זו נשרפה כמעט כולה בווארשה, סמוך להוצאתה, לפי פקודת הישועים. בשנת תנ"א (1691) יצאה המהדורה השניה בפיורדא. התרגום העברי הראשון נדפס באמשטרדם תק"ט.

בהקדמתו מספר ר' גרשון מה ראה לחבר את הספר: „בראותי... איך בעונותינו באורך הגלות ותוקף הצרות כמעט כבר נשתכחה עיר הקודש מלב אחינו אנשי גלותינו... על כן ראיתי להעלות על ספר שמות המקומות שבהם קבורת הצדיקים מקום אשר דָרכנו בהם ולפרוש להם יותר ממי שהיה לפני וקדמני וכתבו ספרים כאלה".

הספר נחלק לארבעה חלקים: החלק הראשון מכיל מורה־דרך מאירופה לירושלים; החלק השני מתאר את נסיעתו מקרימונה שבאיטליה לארץ־ישראל; החלק השלישי הוא „אגרת מספרת יחוסתא דצדיקייא דארעא דישראל", על קברי הצדיקים בארץ ישראל, על פי מקורות שונים; החלק הרביעי — סיפורי מעשיות על הודו וכוש, על הסמבטיון וכיוצא באלה.

הספר עשה רושם רב בזמנו וזכה לכמה מהדורות. אבותינו המדוכאים בעול השעבוד מצאו בו צרי ומרפא למכאוביהם. הוא החיה לפניהם את העבר הרחוק והדליק נר תקוה בחשכת ימי הביניים. העובדה שהמחבר תיאר בפרטות, שאי שם בעולם הגדול יד ישראל תקיפה היא ומלכי ישראל נלחמים במלכי הגוים שונאיהם — הפיחה בהם נשמת חיים. כהני הכנסיה ראו בספר כוח מעודד ומחזק את ישראל המדוכא ודנוהו בשריפה. ב.

רַבֵּנוּ גֵּרְשׁוֹם (בר' יְהוּדָה) מְאוֹר הַגּוֹלָה (רגמ"ה)

מגדולי חכמי צרפת ואשכנז, מפרש התלמוד, פוסק, פייטן וידוע בתקנותיו שנתקבלו בישראל. הוא נולד כנראה בצרפת (יש אומרים במיץ), ועל כל פנים בסביבת הריינוס, בשנת ד"א תשכ"ה (965) בערך. שם אביו נמסר לנו, אבל איננו יודעים עליו ולא כלום ולא נמסרו דברי תורה בשמו. ידוע לנו אחיו, ר' מכיר (ראה בערכו), שחיבר מלון ללשון המקראית והתלמודית בשם „אלפא ביתא דר' מכיר" ואפשר גם בשם „אבקת רוכל"; אמנם גוף הספר לא הגיע לידינו. גם שם אשתו של ר' גרשום (אלמנה, ומסתבר שהיתה אשתו השניה), מרת בונה בת ר' דוד, ידוע לנו מתוך כתובה דארכסא שכתב לה בשנת תשע"ג.

מרבותיו נודע לנו ר' ליאון (ליאונטין, הוא ר' יהודה בר' מאיר הכהן; ראה בערכו), שלימדו תלמוד, ומסתבר שבא למגנצא מאיטליה. ומחבריו ראוי להזכר רבינו שמעון בר' יצחק הפייטן הידוע (ראה בערכו). אין בידינו לומר מתי בא רבינו גרשום למגנצא ומה הן הסיבות שגרמו לבואו שמה. ואגדה מספרת, כי אחרי שבא ר' שמעון בר' יצחק למגנצא ונשא שם אשה „מגדולי המלכות" לא עבר זמן מרובה „ושמע רבינו גרשום והלך גם הוא למגנצא... וכשבא רבינו גרשום אצל רבינו שמעון הגדול, קיבלו בסבר פנים יפות

מאיר את חיי התורה בעמנו, ואור זה לא ייכבה לנצח. ה.

ר' גֵּרְשׁוֹן (בר' יִצְחָק מִשֶּׁה קוֹבֶלֶנְץ) מַזְיָא

מחשובי הרבנים בסוף המאה החמישית לאלף השישי. היה תלמידו של ר' יעקב דישר בעל „שבות יעקב" ואף הגן על רבו בפני השגות מבקריו. שימש ברבנות במיץ ועמד בחליפת שאלות ותשובות עם גדולי רבני דורו. תשובותיהם משנת תע"ה עד שנת תק"ב נאספו יחד והובאו לדפוס בספר „קרית חנה" (מיץ, תקמ"ה) על ידי בנו ר' יעקב. בהקדמתו נאמר שחיבר גם פירוש לתורה וחידושים על שלחן ערוך אורח חיים, ולא נדפסו.

ר' גֵּרְשׁוֹם בר' מְשֻׁלָּם

מחכמי עיר בדרש שבפרובינצה, במאה העשירית לאלף החמישי. מחבר ספר „שלמן" (ולא כפי שהעתיקו בטעות: שלחן), הכולל כל פסקי התלמוד בסדר ענייני. כפי שמוסר ר' יצחק די לאטש בספרו „שערי ציון" לא השלים ר' גרשום את ספרו והשלימו ר' שמואל בנו. אף ר' מנחם המאירי בפתיחתו לאבות מזכיר בכבוד שני חכמים אלה: „ובבדריש אדר היקר הרב הגדול המופלג ר' משולם בר' גרשום (צ"ל: ר' גרשום בר' משולם) חבר ספר כולל כל פסקי התלמוד קראו „שלמן" והרב הגדול ר' שמואל". קטעים מספר „שלמן" הובאו בכלבו, ארחות חיים, ועוד.

ר' גֵּרְשׁוֹן בר' שְׁלֹמֹה

מחכמי פרובינצה במאה הראשונה לאלף השישי. בן העיר ארלס. חיבר ספר „שער השמים" (וינציה, ש"ז), כולל ראשית למודי הטבע, התכונה והפילוסופיה בשלשה חלקים ונחלק לי"ג מאמרים. ספר זה הוא מעין אנציקלופדיה של המדעים בימי הבינים והוא מרבה להשתמש בספרי מדע של היוונים והערביים. נמצא בכתב יד ביתר אריכות ונתקצר בדפוס. יצא לאור כמה פעמים והיה לספר עממי חביב.

אנציקלופדיה
לתולדות גדולי ישראל

ספריית אגודת חסידי חב"ד
אהל [illegible] יצחק
ליובאוויטש
U.S.A. – ארה"ב

כרך שני

ר' דוב בר ממיזריטש – ר' יהודה הלוי

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ט

הוצאת יהושע צ'צ'יק, תל־אביב / בסיוע „מוסד הרב קוק" שעל יד המזרחי העולמי
ירושלים, תש"ז

ENCYCLOPEDIA
OF GREAT MEN IN ISRAEL

being

A BIOGRAPHICAL DICTIONARY OF JEWISH SAGES AND SCHOLARS FROM THE 9th TO THE END OF THE 18th CENTURY

WITH THE COLLABORATION OF PROMINENT SCHOLARS

Edited by

MORDECHAI MARGALIOTH, M.A., Ph.D.

Volume Two

R. Dob Baer — R. Judah ha-Levi

דפוס וויים, ירושלים

המשתתפים בכרך השני וסימני חתימותיהם

הרב פרופ׳ שמחה אסף	א.
הרב שמחה בונם אורבאך	אור.
מר נחמיה אלוני	אלו.
מר שמואל אשכנזי	אש.
מר נפתלי בן־מנחם	ב.
מר אברהם בן יעקב	ב״י.
מר מאיר בניהו	בנ.
מר אברהם מאיר הברמן	ה.
ד״ר יהושע הורוויץ	הו.
פרופ׳ א. ש. הרטום	הר.
ד״ר מנחם הרטום	הרט.
הרב מרדכי יהודה ליב זק״ש	ז.
הרב ד״ר יצחק זאב כהנא	כ.
מר בן ציון סגל	ס.
מר שלום פושינסקי	פ.
הרב ד״ר עקיבא פוזנר	פו.
ד״ר אברהם חיים פריימן	פר.
ד״ר יחיאל צימלס	צ.
ד״ר בנימין קלאר	קל.
מר יהודה רצהבי	ר.
ד״ר משה אביגדור שולוואס	ש.
ד״ר א. שטרויס	שט.

כל ערך וחתום בסימן קיצור של שם מחברו. הערכים שאינם חתומים נכתבו בידי העורך.

ד

ר׳ דוב בֶּר הַ־מַגִּיד מִמֵּיזֶרִיטְש״

ידוע בשם: „המגיד הגדול״. ממלא מקומו הראשון של ר׳ ישראל בעל שם טוב (הבעש״ט) והמארגן הגדול של תנועת החסידות. נולד בעיירה לוקאץ׳, בשנת תס״ד בערך, ונפטר בשנת תקל״ב בעיר אנאפולי (1704—1772). עוד בצעירותו נתפרסם כעילוי עצום ורב העיר שלחו ללבוב ללמוד בישיבת הגאון המפורסם ר׳ יעקב יהושע, בעל „פני יהושע״, ובה רכש לו השכלה תלמודית, רבת מדות. אחרי חתונתו, נעשה מלמד בכפר. הוא חי שם במצוקה חמרית רבה, אבל הוא מתייחד אז עם הטבע, מתמסר ללמוד קבלת האר״י ז״ל וברוחה נוהג ארח חיים של פרישות קיצונית: יושב בתעניות ומסגף את גופו. לימים נעשה „מגיד״ עממי, נודד. על פני ערים ועיירות בווהליניא ובפודוליא, ובדרשותיו, הנאמרות בהתלהבות ובסגנון מלבב, כובש הוא את לבות שומעיו. על ידי ה„מגידות״ הוא לומד להכיר את רוח העם, מאוויו, כיסופיו ומשאלותיו. לרגל הסגופים והתעניות נתרופפה בריאותו של „המגיד״, וגופו נחלש מאוד, ואז יעצו לו קרוביו להתקשר עם הבעש״ט, שהתחיל אז להתפרסם; אחרי הסוסים רבים, נפגש ר׳ דוב עם ר׳ ישראל בעש״ט.

הדמיון העממי־חסידי עטר פגישה זו של הרב עם תלמידו אגדות רבות שמטרתן לשקף את המפנה הגדול, שהחסידות הביאה בחיי ה„מגיד״, כמו בחיי דורו. אופיינית ביותר היא האגדה דלהלן: הבעש״ט הראה לו ל„מגיד״ קטע אחד ב„עץ חיים״ לר׳ חיים ויטאל, המגיד נסה לבאר אותו בדרך ההגיון הרגיל, מה שלא השביע את רצונו של הבעש״ט. אבל כשהתחיל זה האחרון להסביר את המאמר לפי תוכיותו ופנימיותו, „נתמלא כל הבית אורה ואש היתה מלהטת סביבותיו״. והבעש״ט הוסיף — מסיימת האגדה — „הפשוט הוא כמו שאמרת, אבל הלימוד שלך היה בלי נשמה״... אגדה זו מבליטה את הדגש החזק ששמה החסידות על הדתיות הפנימית במקום האסכולסטיקה החיצונית. ה„מגיד״ נעשה תלמיד אדוק אצל הבעש״ט, שהקדיש לו תשומת לב רבה, הכניס אותו בחביוני שיטתו המסתורית: „למד אותו שיחת עופות ודקלים וגם סודות הקדושים ויחודים״ (מספור ר׳ דוב לתלמידו ר׳ שלמה מלוצק, מובא בהקדמה ל„מגיד דבריו ליעקב״), וכנראה, ייעד אותו עוד בחייו, הודות לכשרונותיו הארגוניים והריטוריים, להיות ממלא מקומו. אחרי פטירתו של הבעש״ט, בשנת תק״ך נעשה ר׳ דוב מנהיג החסידים, ואף חביריו מודים

בסמכותו ומכירים, ש„אותם מעיינות החכמה שהיו הולכין לבעש"ט, הולכין להרב המגיד".

ר' דוב התיישב בעיר מיזריטש, ולעיר זו, הקרובה יותר לליטא הלמדנית, העתיק המגיד, זה התלמודי הגדול, את מרכז החסידות ממקום מושבה הקודם במיזיבוז', הוהלינית, מעוטת התורה, למען רכוש את האריסטוקרטיא התורנית לתנועה הצעירה. ארגון תנועת החסידות והתפשטותה זו היא ראשית פעולתו של המגיד. לשם זה הוא שולח צירים ומטיפים, חדורי התלהבות לתורת רבם, שמפיצים אותה בכל משכנות ישראל באירופא המזרחית ורוכשים לה נפשות בכל שכבות העם, החל מההמון הפשוט עד הצמרת של האינטיליגנציא הדתית. את ההשפעה הרבה של שליחים אלו על לבות ונשמות הדור מתאר בן הדור, שלמה מימון: „אז יעזבו החסידים את אבותיהם, את נשיהם וילדיהם ויעלו במקהלות אל מקום משכן ה„רבי" לראות באור פניו ולשמוע מפיו את תורתו הקדושה". לאט, לאט הפכה מיזריטש למטרופולין של תנועה דתית־המונית, אליה נוהרים אלפים ורבבות להסתופף בצלו של המנהיג. אבל גם אנשי שם רבים מתאספים תחת דגלו של המגיד, ביניהם רבנים מפורסמים כגון האחים ר' שמעלקי מניקולסבורג ור' פנחס מפרנקפורט; הוגי דעות כגון ר' שניאור זלמן מלאדי; חסידים ואנשי מעשה כגון האחים ר' זוסיא מהאנופולי ור' אלימלך מליזנסק וכד'. תלמידים אלו מתקשרים בכל נימי נפשם אל מורם, עוזבים את בתיהם וכל אשר להם ועושים לילות כימים במחיצתו של המגיד. תורתו של ר' דוב היתה להם התגלות מסתורית חדשה: „טרם — מספר ר' ישראל מקוז'יניץ — שנסע להרה"ג הגדול ממיזריטש למד מקודם שמונה מאות ספרי קבלה, ואחר כך כשבא למגיד הקדוש ראה שלא התחיל עדיין ללמוד מאומה"; הם היו דורשים כל תג, כל רמז באמרותיו ושיחותיו, ומצאו בהם סודות ורזין נפלאים: „ר' לוי יצחק מברדיטשוב — מספר ר' דוד משה האדמו"ר מטשורקוב—היה רושם כל דבר ודבר בשיחת חולין ששמע מרבו המגיד, והיה מתאמץ תמיד להבין עומק כוונת כל דבור ודבור". גדול ביותר היה קסמו האישי של „המגיד"; התפארת הרבה של אורח חייו: ר' ליב שרה'ס היה אומר שהוא נוסע לר' דוב „לראות איך שהוא פושט את אנפילאותיו ואיך הוא מקשרם". זוהר היה מקרין מכל חזותו: „פעם בראש השנה — מספר ר' לוי יצחק — ראיתי על פניו זיו וזוהר והדר כמראה הקשת של מעלה בגוונין נהירין ונפל עלי פחד ורעדה".

ה„מגיד" לא הקים שיטת־מחשבה משוכללת ומגובשת; דבריו נאמרו מתוך התרוממות הנפש, בהערות עליו הרוח. הוא גם לא העלה את רעיונותיו על הכתב, אך תלמידיו רשמו אותם בדייקנות רבה, אם כי כל אחד לפי הבנתו וסגנונו הוא. שלשה ספרים מיוחסים ל„מגיד": א) „מגיד דבריו ליעקב", שנסדר על ידי ר' שלמה מלוצק, לפי עדותו, ביזמתו של המגיד (קאריץ, תקמ"ד); ב) „אור תורה", נמצא בין כתביו של ר' ישעיה מדוניביץ (קאריץ, תקס"ד);

ג) „אור האמת", הועתק מכתב ידו של ר' לוי יצחק מברדיטשוב (זיטומיר, תר"ס).

תורתו של ר' דוב מכילה מזיגה של שתי שיטות: הלוריינית והבעשטי"ת. הוא מקבל את העקרון הפנתיאיסטי של החסידות בדבר אחדות אלקים והטבע, שהוא נותן לו צורה קיצונית: „שבכל דבר תמצא התפשטות הבורא יתברך, והעולם הוא העומד בבורא יתברך ואנו הולכים בבורא יתברך, ואף ה„אלילים" אלהות היא המחייה אותם", והוא משלב אותו עם רעיון ה„צמצום" הלורייני. הוא רואה את האורגאניזם העולמי כחלק בלתי נפרד של העצמות האלהית, אבל ביחד עם זה כמפעל יצירה אלהי, שבו קיימת מתיחות בין הפנימיות של העצמים, תוכיותם, חיותם ונשמתם, שהיא כולה אלהות טהורה, כהתגלות האין־סופי בסופי, בחינת „שכינה": „החיות ששוכן תמיד בעולמות נקרא שכינה", ובין לבושם החצוני, שאף הוא ישותו היא אלהית, אלא שבו החיות האלהית מופיעה בדרגה יותר נמוכה, ב„צמצום": „כח הפועל בנפעל הוא אחדות פשוטה, אך הכלים הם מחולקים". צמצום זה הכרח מטפיזי הוא הקשור עם עצם המושג: עולם, בריאה. מציאות יֵשים נפרדים דורשת צמצום האור האלהי, כי „לולא הצמצום לא היו יכולים לקבל הבהירות והיו בטלים במציאות". ברם אין הוא מפרש את ה„צמצום" באורח לורייני כהסתלקות גמורה של הישות האלהית — רעיון כזה בלתי אפשרי הוא על קרקע תפיסתה הפנתיאיסטית של החסידות — אלא כהתכווצות ההויה האלהית, למען תת מקום בתוכה למציאות חדשה, כעין „כח הצומח בקרקע, שהוא בלתי בעל גבול ומצמצם כחו ושורה בזרעיו והיוה ממנו מה שהתהווה". וזו היא הדראמה הקוסמית של הבריאה, או בלשונו: „שבירת כלים": הניצוצות האלהיים פזורים בכל הבריאה „אף בעבודה זרה וכל הגילולים", הם מהוים את המהות החיונית של כל העצמים והם נכספים לשוב אל מקורם: „החיות הוא ניצוץ קדוש והוא בן מלך, וחשק הניצוץ ההוא להדבק באביו". ומכאן התפקיד הדתי־אוניברסלי של האדם: הוא צריך לגאול את הניצוצין האלהיים הנתונים בשביה בעולם הגשמי: „זוהי תכלית העבודה: להעלות ניצוצות קדושים", לחתור אחרי התוכיות האלהית של העצמים החומריים, אחרי ה„פנימיות שבדבר ולא בגשמיותו", לגלות את ההויה האין־סופית, הנצחית האלהית בכל קיום ארעי, בן־חלוף, חמרי „הפנימות שהיא הקב"ה", למצוא את הגרעין האלהי בכל המציאות, לרבות בתוכו הוא, בחלקי נפשו, במדותיו. ומכאן תורת ההכרה החדשה של ה„מגיד": ביחד עם פילוסופי ימי הביניים סובר הוא, שאת הויה ברוך הוא שם בעצמו אין אנו משי־גים", אבל זה רק ביחס לאדם השכלי, אבל כשהאדם נמצא במצב של התפשטות הגשמיות, אז הוא יכול להכיר את האלהים שבתוכו ולהתמזג אתו: „כשהאדם מזכך עצמו מכל הגשמיות אל הרוחניות שבתוכו הוא מקשר את עצמו לשם הויה". בהתאם לנקודת־ראות זו נוטה ה„מגיד" להלך־רוח האופטימי של הבעש"ט, שאין רע מוחלט בעולם, שאין בינו ובין הטוב, אלא דרגת

האינטינסיביות, ש„הרע הוא רק המדרגה התחתונה מהטוב הגמור", אבל מתוך הסתייגות־מה: „וזהו כשפועלים טוב אז הרע נעשה ג"כ טוב, אבל כשחוטאים ח"ו אז נעשה רע ממש" (אור התורה, פר' ראה). על רקע ה„צמצום" מוסברת יפה אפשרות ההתהוות של הרע הגמור, וממנו יוצאת המסקנא, שהתהליך של „תקון העולם" טיהור הבריאה מהאלמנטים הרעים שבו, מותנה במעשי האדם.

מכאן גם דו־האנפיות בעבודת ה' של המגיד: הוא מציין את ההתלהבות כעיקר גדול בעבודת אלהים, אבל הוא מצרף אליה את הידיעה: „אינו דומה העושה מצוה ויודע טעמה ושרשה, הוא עושה אותה בהתלהבות וחשק גדול, ובין העושה מצוה, שהיא חוקה שאין טעמה מפורש, אינו עושה אותה כ"כ בהתלהבות". דוקא הידיעה מביאה לידי התלהבות, כלל שיש בו נותן טעם רציונליסטי ומזכיר את דברי הרמב"ם: לפי הידיעה—האהבה. כיוצא בו, מעלה הוא על נס ביחד עם הבעש"ט את המדה של שמחה שהיא תולדה של האהבה: „העצבות היא מניעה גדולה לעבודת הבורא", ועם זה ברוח האר"י ז"ל מעדיף הוא עליה את היראה: „תכלית הכל היא היראה". המגיד גם מקיים היררכיה במציאות הקוסמית: במרכז הבריאה עומדים ישראל וציון: „ציון היא עיקרו של עולם" וישראל „הוא חיותם של כל העולמות התחתונים והעליונים", ובמרכזה של האומה הישראלית עומד הצדיק, זה ה„אדם העליון" הדתי. ה„צדיק" דבק כל ימי חייו בכחות על טבעיים, והוא עומד מעל לחוקי הטבע; בידו נתונה ההכרעה על הפרוצס העולמי: „הוא מושל ומנענע ומעורר כל העולמות".

את רעיונותיו, אפילו העמוקים ביותר מתחום המטפיזיקה, היה המגיד מסביר יפה במשלים לקוחים מן החיים, ובזה מצא בנקל מסלה ללבות השומעים. ר' דוב גם הכניס תקונים חצוניים, שמטרתם להפגין את ייחודה של התנועה, וכך שינה את נוסח התפילה והנהיג נוסח ספרד במקום נוסח אשכנז. ברם ההתפשטות המהירה של תנועת החסידות, בעטיה של פעולת הארגון המוצלחת של ה„מגיד", עוררה תגובה עצומה בחוגי ה„מתנגדים", שהקדישו עליה מלחמה גלויה. ביזמת ר' דוב התקיים בשנת תקל"ב וכוח פומבי בין החסידים והמתנגדים, שהשתתפו בו, מצד הראשונים, תלמידיו: ר' אברהם קליסקר ור' שניאור זלמן מלאדי. כן התקיים בביתו כנוס של כל מנהיגי התנועה. אבל כל זה לא עצר את ההתנגדות החריפה של אויבי החסידות, ובאותה השנה הכריז הגאון ר' אליהו מווילנא חרם על החסידים, מה ששמש אות קריאה לרדיפות על התנועה הצעירה. מאבק ממושך זה דיכא את רוחו של ה„מגיד" והוא נפטר באותה השנה של הכרזת החרם. ה„מתנגדים" ראו בזה אצבע אלהים, אבל הם לא יכלו למנוע, שהחסידות שה„מגיד" היה בין ראשי מייסדיה, תכה שרשים עמוקים בלב העם למאות בשנים.

אור.

ר' דוב בֶּר (בֶּרִישׁ) בר' אַרְיֵה לֵיב

מרבני פולין בתחילת המאה השישית לאלף השישי. אביו ר' אריה ליב היה רבה

של זאמושטש. ר' דוב שימש ברבנות בכמה קהלות בפולין: בקוזניץ (בשנת תק"ה), קראשניק (תקי"ד), רישא והגליל (תקי"ח), ולאחרונה נתקבל לרב וראש ישיבה בלבוב. בכהונתו זו עמד במשך ארבע עשרה שנה עד יום פטירתו, ג' אייר תקל"ט (1779). הוא השתתף בועד גאוני ארבע ארצות וחתם ביחד עם גדולי התורה. כן נמצאות ממנו הסכמות רבות לספרים שונים. מתורתו לא הגיע לידינו מאומה.

ר' דּוֹב בֶּר בר' נָתָן נָטָע

חכם תלמודי בראשית המאה השישית לאלף הששי. חיבר חידושים על כמה מסכתות שנדפסו בשם „נטעי שעשועים" (זאלקווא, תק"ח). התגורר בפינסק ובזאל־קווא ושם מנוחתו כבוד. נפטר ביום א' דר"ה שנת תקכ"א (1760).

ר' דָּוִד (בר' יוֹסֵף) אַבּוּדַרְהַם

פרשן התפלות, חי בספרד בעיר אישביליה (Sevilla) מסביב לשנת ה"א ק' (1340). באותה שנה גמר את ספרו „חיבור פירוש הברכות והתפלות", כפי שהוא מודיע בסוף הספר שפרסם את שמו ברבים ונקרא בפי כל ספר אבודרהם. רק מעט ידוע על פעולתו ופרשת ימי חייו. יש אומרים שהיה תלמידו של ר' יעקב בעל הטורים (ס' יוחסין, סדר הדורות). אבל בספרו אין שום רמז לכך. הוא מרבה אמנם להביא בשם „הר' יעקב בן הרא"ש" אך בלי תואר מיוחד ואינו מהסס אפילו לחלוק עליו (עמ' 127, הוצאת ורשה תרל"ח, סוף סדר ההגדה).

בהקדמה לספרו הוא מעיר שראה צורך לחברו, משום ש„רוב ההמון... אינם מבינים דברי התפלה וגם אינם יודעים סדר המנהגות וטעמיהם", בהתאם לכך הוא נותן ביאור מפורט לכל החומר המגוון שנכלל בסדורים, גם לפרקי המשנה איזהו מקומן, במה מדליקין, לברייתא דר' ישמעאל ולפטום הקטורת, כמו כן הוא מביא את המנהגים השונים, בעיקר מנהגי ספרד וצרפת, וביחוד אלה של קהלות אישביליה וטוליטולה, ומשתדל לנמקם ולהסבירם. לעצם הפירוש הוא מקדים שלשה פרקים („שערים"), שבהם הוא מבאר מצוות קריאת שמע שחרית וערבית וזמנה, את יסודי התפלה והתהוותה בכלל, ובשער השלישי הוא דן במפורט על ענינים יסודיים של ברכות המצוות, כגון על אילו מצוות מברכים ב„על" (כמו „על מקרא מגלה") ועל אילו בלמ"ד (כמו „להניח תפלין") ומביא את הדעות השונות. וכן הוא מביא שם את תשובתו של ר' יוסף בן פלאט לר' אברהם בר' יצחק אב"ד מנרבונא על השאלה, מדוע ישנן מצוות עשה שאין מברכים עליהן כלל (כגון: נתינת צדקה, ביקור חולים וניחום אבלים, וכן הרבה). את עצם פירושו הוא מתחיל בביאור לברכת המפיל וסדר ק"ש שעל המטה ואח"כ הוא עובר לתפלות של חול ושל שבת, של ראש חודש חנוכה ופורים, והוא הולך ומפרש את כל התפלות ואת מנהגי החגים והימים המיוחדים, הכל לפי סדר השנה עד סוכות, ומאריך ביותר בפירוש ההגדה של פסח. בפרקים האחרונים הוא מבאר את סדר הפרשיות של קריאת התורה וההפטרות, את סדר

התקופות וחשבונן ולבסוף את הברכות הפרטיות, שהוא מסדרן למיניהן בתשעה "שערים", וכאן הוא עומד באריכות על ביאור ברכת המוציא וברכת המזון.

כפי שהוא אומר בהקדמה הוא מסתמך בביאוריו והוראותיו על שני התלמודים ודברי הגאונים ומפרשים ראשונים ואחרונים, ובנוגע לטעמי המנהגים הוא מזכיר במיוחד את ספר המנהיג לר' אברהם בר' נתן הירחי וספר המנהגות לר' אשר מלוניל, ובענוות רוחו הוא מוסיף שאינו אלא "רק כמעתיק מספר אל ספר וממגלה למגלה". ואמנם נזכרים ומובאים בספרו הרבה בעלי הלכה וספרי הוראה, גם מחכמי אשכנז (כגון ר' יצחק הלוי מגרמיישא רבו של רש"י, הראבי"ה וביחוד מהר"ם מרוטנבורג), ובין המקורות שלו ישנם גם כאלה שאינם ידועים לנו ממקום אחר (כגון ספר "משמרת המועדים"), אולם הוא מפריז על מידת הענותנות באמרו שהוא מתייחס אליהם רק כמעתיק, פעמים הוא גם מכריע ויש אף שחולק על דבריהם, ועד כמה שהוא מעריך ומביא את ס' המנהיג (יותר משלושים פעם), יש והוא גם מתנגד לדעתו, ואם כי גם הוא נוטה, כפי שהוא מודיע בהקדמתו, להביא "נוטריקון וגימטריאות" ולמנות גם את התיבות והאותיות של פסוקים ותפלות, כדי למצוא במספרם איזו כוונה ורמז, כפי שהיה נהוג אז, בכל זאת כשהוא מגיע לתפלת שמונה עשרה הוא מוותר לגמרי על ענין זה ואינו מזכיר כלל את הספירות של הטור לברכות אלו, אלא מעיר שמנין כזה אין לו יסוד ושורש "כי לא תמצא מקום בעולם שאומר ש"ע בענין אחד תיבה בתיבה". וכן הוא מסתייג לפעמים מאיזה מנהג שיש בו משום אמונה טפלה (עמ' 168 בנוגע לתקופה; עמ' 160 בדבר הסתכלות בצל בליל הושענא רבה).

בפירושו הוא משתדל ראשית כל להסביר את בטויי התפלות ולהעמידם על יסודי הלשון של המקרא והתלמוד, אבל גם לברר ולהבליט את התוכן הרעיוני החבוי בהן. הוא מביא למשל כמה הסברים לברוך שאמר, ובתוכם גם פירוש מתוך ספר הדרשות "מלמד התלמידים" לר' יעקב אנטולי. כמו כן הוא משתמש בברכת אשר יצר לתאר בפרוטרוט את המבנה התכלית של גוף האדם ואיבריו הפנימיים והחצוניים, כנראה לפי פירושו של הרופא ר' שבתי דונולו לספר יצירה.

יחד עם זה הוא שם לב לנוסחאות התפלה ומעיר גם על הכתיב והניקוד של המלים. פעמים הרבה היו לפניו בספרי המקורות נוסחאות שונות משלנו, לא רק בסדורי הגאונים רב סעדיה ורב עמרם, אלא גם בס' המנהיג ובס' המנהגות. הוא מביא טעם שמזכירים את אליהו הנביא בזמירות למוצאי שבת (עמ' 100) בשם המנהיג שאינו לפנינו בספרו, ומתוך ס' המנהגות הוא מוסר הערות לביטוי "רחם עלינו" בברכת יוצר (עמ' 43) ולברכת המוציא (עמ' 171) שאינן במהדורה הנדפסת (בספרן של ראשונים לר"ש אסף, הוצאת מקי"נ).

מתוך ביאוריו והערותיו נציין את הסברו למאמרם הידוע של חז"ל: כל המצוות מברך עליהן עובר לעשיתן (פסחים ד, ב, ועוד), נאמר "עובר" ולא "קודם",

„משום שקודם משמע בין סמוך בין מופלג ועובר משמע סמוך בלי שום הפסק" (שער ג', עמ' 40). בקדושת יוצר הגירסה הנכונה היא לפי דעתו „ובנעימה קדושה" (בחולם) ולא קדושה (בשורק) כולם כאחד (עמ' 44). בנוגע לפיוטים הוא אינו מתנגד להם בתור קרובות בחזרת הש"צ, אלא רק בתור „יוצרות" קודם תפלת ש"ע (עמ' 42), והוא מביא גם ביאור נכון למלת קרובות ולתוארים חזן וקרובא (בסוף שחרית של חול, עמ' 70).

ס' אבודרהם היה הראשון במינו שנתן לקהל הרחב ביאור מפורט לכל התפלות כסדרן יחד עם טעמי המנהגים. הוא בא בזמנו למלא חסרון מורגש, וגם במשך הדורות ערכו לא פחת. הוא משמש עוד היום מקור חשוב ושופע לפירושי התפלה ולחקירת מנהגיה. ראיה לכך הוא גם מספר המהדורות שהופיעו ממנו מאז החלו להדפיס ספרים. הראשונה יצאה כבר בשנת ר"ן בליסבונה, ואחריה באו עוד כעשר הוצאות בדפוסים שונים, ובתוכן גם אחת בצירוף נוסח התפלות, בשם סידור „שער הרחמים" (שקלאוו, תקמ"ח).

אבודרהם כתב עוד פירוש מיוחד לסדר העבודה של יוסי בן יוסי („אתה כוננת") ולתשעים פיוטים ליוה"כ, שנדפס בשנת תר"ס בברלין בשם „תשלום אבודרהם". מעניין שבעצם חבורו לא הכניס אלא רק שני פיוטים ליוה"כ ופירושם. האחד הוא „אדיר ונאור" (עמ' 133, בסוף תפלת ערבית), הנמצא במחזורים שלנו בסוף תפלת מוסף בשינויים ומתחיל „אדיר ונאה" והשני: „אל תעש עמנו כלה" (עמ' 156, אחרי התפלה ליוה"כ), ואצלנו מקומו בין הקטעים שאחרי סדר העבודה. והפעם הוא גם מנמק את היוצא מן הכלל באמרו שמכל „הסליחות" של יוה"כ דוקא זו צריכה פירוש. צ.

ר' דָּוִד (בר' אַבְרָהָם) אוֹפֶּנְהֵיים (רד"א)

מגדולי הרבנים והמחברים בדורו ומאסף ספרים נודע לשם. נולד בוורמס בשנת תכ"ד (1664) למשפחה מיוחסת ביותר שהקימה מתוכה הרבה רבנים ופרנסים, נדבנים ושתדלנים. קיבל תורה מפי ר' גרשון אשכנזי אוליף במיץ ור' יצחק בנימין וולף מלדנסברג (בעל „נחלת בנימין"). כן למד אצל ר' יעקב אשכנזי, אבי ה„חכם צבי", ואצל ר' בנימין וולף אפשטיין בפרידברג. בהיותו כבן עשרים נסמך להוראה על ידי רבותיו שהפליגו מאוד בתאריו. מהרה יצא טיבו בעולם ונתפרסם מאוד כגדול חכמי הדור ובקי בכל חדרי תורה ולא ארכו הימים ונתקבל לרבנות חשובה, בעיר ניקלשבורג והמדינה (באלול שנת תמ"ט). שמו הלך לפניו וכמה קהלות גדולות ונכבדות, כקהלת בריסק וקהלת ירושלים, שלחו לו כתבי רבנות בצירוף אגרות כבוד ותהילה. הוא נתעטר בתואר „רב יהודאי די בארעא דישראל ודי ברוב קהלות וגלילות הגולה". מקרוב ומרחוק פנו אליו רבני הקהלות בשאלות בדבר הלכה ודבריו היו כדברי האורים והרבה מחברים שקדו לפתחו לקבל ממנו הסכמה לספריהם. כן יצא שמו לתהלה על נדיבותו וצדקתו.

בשנת תס״ב נעתר להזמנת קהלת פראג וקיבל את כתב הרבנות שנשלח אליו על ידי שני דייני הקהלה. תחום שלטונו הורחב אח״כ על כל מדינת מוריביה כולה. כאן מצא כר נרחב לעבודתו, הן בשדה הרבצת תורה והן בשדה העסקנות. מינויו אושר על ידי השלטון ובהיותו מקורב לרשות השפיע לא מעט להיטיב את מעמדם של בני קהלתו. בפראג הקים לו ישיבה גדולה והרביץ בה תורה הרבה ואף תמך בה מכספו. על כסא רבנות פראג ישב עד יומו האחרון, ז׳ תשרי תצ״ז (1736).

שם גדול קנה לו רד״א באוסף הספרים הגדול והמיוחד במינו שרכש לו, אוסף שכלל אלפי כרכים ספרים נדפסים וכתבי יד, ביניהם הרבה ספרים יקרי מציאות ויחידים בעולם. חיבתו לספרים היתה מופלאה. לא חסך כל עמל ויגיעה מנפשו כדי להשיג ספרים יקרי מציאות. יש והיה נוסע לארצות רחוקות, מבקר בירידים ובא במשא ומתן עם מוכרי ספרים ומדפיסים, ואף פרסם רשימות הספרים המבוקשים על ידו. לפי הזמנתו הדפיסו בהרבה בתי דפוס עבריים מכל ספר אקסמפלר מיוחד עבורו על קלף או על נייר משובח. את אוסף ספריו הגדול רכש לו הודות לעשרו הרב שנחל מאבותיו. כמה ספרי רשימות וקטלוגים של אוסף ספריו נדפסו בזמנים שונים, אולם אחרי גלגולים רבים נמכר הלק חשוב מאוצר ספריו על ידי יורשיו, למעלה ממאה שנה אחרי פטירתו, לאוניברסיטת אוקספורד.

רד״א חיבר ספרים הרבה במקצועות שונים: בהלכה, חידושי מסכתות, תשובות, דרשות ופלפולים, אך בענותנותו לא הדפיס את ספריו בחייו ועד היום הם טמונים ברובם בכתב יד. רק אחדות מדרשותיו נדפסו בספרי בני דורו, וכן הובאו כמה מתשובותיו בספרי תשובותיהם של כמה מחכמי דורו. רוב ספריו כתובים בכתב ידו ומוכנים לדפוס, עם מפתחות ושערים, באוצר הספרים שבאוקספורד. מספריו נזכיר: „נשאל דוד״ ו„לב דוד״ — שאלות ותשובות שהשיב לחכמי דורו בהלכה; „תהלה לדוד״, „עיר דוד״, „מקום דוד״, „יד דוד״, ו„ילקוט דוד״ — ספרי דרשות המסודרים בסדר המקרא, או בסדר ערכים ועניינים; חידושים ופלפולים על כמה מסכתות התלמוד.

הרבה תמך רד״א בידי תלמידי חכמים. נדבת רוחו וצדקתו היתה ידועה ומפורסמת. למעלה מחמשים אלף רייכסטאלר הפריש מהונו מעשר לעניים. לתלמידי חכמים היה מסייע להדפיס חיבוריהם. היה מוסר כתבי יד יקרים שעלו לו בדמים מרובים לידי מו״ל על מנת להדפיסם כדי לזכות את הרבים. במצבתו ספרו בשבחו שהיה רועה ופרנס בישראל במשך חמשים שנה והחזיק ישיבות ובעלי תורה. כן נשתבח על מדותיו התרומיות, שהיה עניו וסבלן המעביר על מדותיו. אף בנו ר׳ יוסף, רבה של הלישוי, ושני חתניו היו תלמידי חכמים. אמנם היה מן המעטים שבחכמי ישראל שזכה לשני שלחנות ונתאחדו בו תורה וגדולה במקום אחד.

ר׳ דָּוִד (בר׳ יִשְׂרָאֵל) אִיסֶרְל

רב ומחבר תלמודי. נולד בשנת שפ״ז

(1627). חתנו של ר׳ מנחם מנדל קרוכמל, רבה של ניקלשבורג, בעל שו״ת „צמח צדק״. שימש ברבנות בקהלת אונגריש ברוד ובקהלת אייזנשטאט. בגירוש יהודי אוסטריה בשנת ת״ל (1670) חש לו מפלט למוריביה ושימש רב בגידנג, ולאחרונה כיהן למעלה מארבעים שנה ברבנות טריביטש, עד יום פטירתו, בכ״ז תשרי תע״ח (1717).

חיבר הרבה ספרים והגהות על הש״ס, אך רובם היו למאכולת אש בשריפה בניקלשבורג בשנת תע״ט, ורק מעט מהגהותיו ניצולו בספר „צמח דוד״ (כ״י). היה חשוב בעיני בני דורו שהקדימו לפתחו לקבל ממנו הסכמות לספריהם. הובא כמה פעמים בספרו של חותנו „צמח צדק״ ובספרו של גיסו ר׳ גרשון אשכנזי „עבודת הגרשוני״. זכה לאריכות ימים מופלגת ואף מבניו היו רבנים ומחברים. כ.

ר׳ דָּוִד (בר׳ שְׁלֹמֹה) אַלְטַארַס (דב״ש)

מרבני וינציה במאה החמישית לאלף השישי. בימי עלומיו חיבר ספר „כללי הדקדוק״, שנדפס בראש המקראות דפוס וינציה (תכ״ה) ועוד כמה פעמים. הוא עסק בהדפסת ספרים עבריים שונים בוינציה, החל משנת תל״ה עד פטירתו. חיבר הגהות למשנה שנדפסו פעמים אחדות. כן חיבר נמוקים על הרמב״ם, שהובאו בספר „מעשה רוקח״. שמו נמצא חתום על פסקים ביחד עם שאר רבני וינציה, וכמה מהסכמותיו באו בספרים שונים. צוואתו המוסרית וקינה על מותו יצאו לאור על ידי בנו סמוך לפטירתו בשם „צוף דבש קטן״ (וינציה, תע״ד). נפטר ביי״ג ניסן תע״ד (1714).

ר׳ דָּוִד (בר׳ אַרְיֵה לֵיבּ) אַלְטְשׁוּלֶר

מחשובי מפרשי המקרא במאה החמישית לאלף השישי. ישב בפראג וחיבר שם את באורו המפורסם לנביאים וכתובים (מלבד מגילות רות, איכה ואסתר) בשם „מצודת דוד״. פירוש זה הושלם על ידי בנו ר׳ יחיאל הלל (ראה בערכו), שחילקו לשתי מחלקות: באור המלים בשם „מצודת ציון״ ובאור הענין בשם „מצודת דוד״. מחמת הסברתו הקלה והברורה ובגלל היותו משתדל לחדור לפשוטם של המקראות נתחבב הפירוש הזה בעם, ומאז יצא ראשונה (ליוורנו, תקי״ג) זכה לעשרות מהדורות ונספח לרוב הוצאות המקרא. עד היום הזה הנהו הפירוש המקובל ביותר לספרי המקרא.

ר׳ דָּוִד בר׳ אֶלְיעֶזֶר מַקַסְטוֹרְיָה

נקרא גם „רבנא דוד״. חי במאה השלישית לאלף השישי בקסטוריה שבטור־קיה. בפיוטיו חתם גם בשמות „אביהו״, „אחיה״, שהם בגימטריא דויד. שד״ל שיער, כי ר״ד קם מחולי קשה ולכן חתם בשמות אלה של גימטריאות. ומצא סיוע לדבריו, שכן חתם גם ב„חי ונושע״. מסתבר שהיה שליח ציבור וחיבר את פיוטיו לעצמו. פיוטיו נמצאים במחזורי רומניא, כפא, קלעא ותימן, ורק שנים מהם נדפסו. ה.

ר׳ דָּוִד (בֶּן מָרְוָן) אַלְמַקַּמֵּץ

מכונה „אלרקי״ (גם „אל שירזי״).

דוד בן בקודה לרגליו המליצות יקודו, ועל דלתי שפתיו ישקודו". ששה וארבעים מפיוטיו נודעים לנו, ואיננו מכירים שום שיר־חול מפרי עטו. פיוטיו הם הימנונים, תחינות, סליחות ובקשות וכן פיוטים ל„גשם". ויש שנשמע מפיו הד לצרות ישראל שידע לתת להן ביטוי:

עֲנֵיֵךְ שְׁבוּיֵךְ גְּאַל־נָא
וְהוֹפִיעָה בְּרַחֲמִים מְזִבּוּלָה;
פְּדוּת תְּשַׁלַּח לְעַם נִרְפָּשׁ וְנִדְלָח
וְתוּבִילֵם בְּשָׁשׂוֹן עִיר תְּהִלָּה.

(ארומם אל) ה.

ר' דָּוִד (בר' אַרְיֵה לֵיבּ) בֶּרְלִין

מרבני גרמניה בראשית המאה השישית לאלף הששי. אחיו של ר' ישעיה פיק ברלין וגיסו של ר' יוסף שטיינהארט בעל ספר „זכרון יוסף". שימש ברבנות בקהלות שונות ולאחרונה נתקבל לרב בקהלה המשולשת אלטונה המבורג וונזיבק. הניח אחריו קובץ גדול של חידושים על התלמוד שלא נדפס. כמה מחידושיו הובאו בספר „זכרון יוסף" לגיסו הנ"ל. כן באו דבריו בספר „אור ישראל" בענין הגט מקליווא, ונמצאות הסכמותיו לספרים רבים. נפטר בי"ח אדר תקל"א (1771) ולא הגיע לזקנה. במצבתו הפליגו מאוד בשבח תורתו וחסידותו.

ר' דָּוִד (בר' שְׁלֹמֹה) גַּאנְז (אַוְזָא)

היסטוריון, מתמטיקאי ואסטרונום. נולד בליפשטט (וסטפליה, גרמניה) בשנת ש"א (1541). למד בישיבות מפורסמות בפרנק־פורט דמיין ובקראקא. היה תלמיד מובהק לר' משה איסרליש (הרמ"א). אחרי שמלא כרסו בתורה התישב בפרג למד שפות בעיקר גרמנית ורומית והתעניין בכל המדעים הידועים בארצות אשכנז. היה הראשון בין יהודי גרמניה שרכש לו רמה הגונה במדעים אלה, אולי בהשפעת חותנו ר' שמואל רופא. ביותר עניינו אותו המתימטיקה והאסטרונומיה ובא בכתובים עם גדולי המדע שבדורו ועמד בקשר ידידותי עם קפלר וטיכו די ברהה. בשביל האחרון תרגם ספר מעברית לגרמנית ובשמו מביא ר' דוד גאנז באור למקום אחד בתלמוד. גם ההיסטוריה והגיאוגרפיה משכו אותו וספריו מוכיחים שהיה בעל ידיעות רבות בהיסטוריה של עם ישראל כמו גם בהיסטוריה הכללית.

כל ימיו ישב ר' דוד גאנז בפראג. וכאן כתב את ספריו שרק חלק מהם זכה לראות אור. הספר הראשון שחבר הוא ספר היסטוריה בשם „צמח דוד" (פראג, שנ"ב). הספר נחלק לשני חלקים. א) קיצור תולדות עם ישראל מהבריאה עד שנת שנ"ב. בחלק הזה הוא מביא על פי רוב רשימות כרונולוגיות. ב) החלק השני מכיל את תולדות העמים מימי קדם עד ימיו. מקיף הוא את תולדות עמי הקדם יון ורומא וביחוד דברי ימי מלכי גרמניה וקיסריה. לא בלי הסוס נגש ר' דוד גאנז לעבודה הזאת. הוא מקדים לחלק הזה הקדמה ארוכה מפני שחושב שצריך להתנצל לפני קהל הקוראים העברי על שימושו בספרי גוים. הוא אומר: „מביט אני מראשית שרבים יפערו עלי פיהם ועתק עלי ידברו ואוז עלי יחשבו על אשר כתבתי מסופרים אשר לא מבני ישראל

המה", הוא מתנצל בזה שכבר עשו ככה כל הפילוסופים היהודיים שלקחו מספרי אריסטו. הוא מוסיף להתנצל: "ואומר אני שהכתוב הרשה לנו לחפש ולדרוש מספרי האומות אחרי מעשים ומאורעות שיש לנו בהם תועלת" ומביא כמה טעמים להוכיח שספרו יכול להביא תועלות רבות. "האחד שנתפרסם בסיפורי שמועות של הספר הזה השגחת הש"י על צאן מרעיתו כי עם היות שמלכים גדולים ועצומים עלו על מדינות וממלכות אחרות האבידו והכריחו אותם והשרישו אחריהם והכחידום מגוי עד אבד זכרם המה עם כל זה האל ית' הצילנו תחת כנפיו ולא נתננו לטרף ותמיד נתקיים בנו הבטחתו להגן בעדנו". והוא מסיים ואומר: "יקרא הקורא עוצם גדולת המלכים והקיסרים ולנו בגלותנו לא מלך ולא מושל יתפלל אל השם להשיב שופטנו כבראשונה, ולהצמיח צמח דוד וכן יהי רצון אמן". לתוך ההיסטוריה הכללית של החלק הזה מכניס המחבר ענינים יהודיים ומשתמש לזה בעיקר בספרו של יוסיפון, מבלי שהוא בודק את נאמנות המקורות שהיו לפניו. הספר זכה לכמה מהדורות. בהוצאות מאוחרות הוסיפו את דברי הימים משנת שנ"ג ואילך עד זמן ההדפסה. כן זכה להיתרגם ללטינית ולאידיש.

הספר השני בשם "נחמד ונעים" מכיל כללי חכמת התכונה וקדוש החודש ומדידות הכוכבים עם צורת כלי מחזיהם וידיעת כל האקלימים. בהקדמת הספר הוא נותן סקירה היסטורית על התפתחות ידיעת האסטרונומיה בין היהודים ובין הנכרים. ואולי דוקא החלק הזה הוא היותר חשוב בשבילנו. בסוף הספר רשום: "סליק יום ו' ה' אב שע"ג". אם רשימה זו היא של המחבר, הרי שגמר לכתוב את ספרו חודש ימים לפני מותו. הספר נדפס רק פעם אחת, מאה ושלושים שנה אחרי מותו (יעסניץ, תק"ג).

הספר השלישי בשם "מגן דוד" הוא קיצורו של הספר "נחמד ונעים" ונדפס בפראג בשנת שע"ב. בו מדובר בעיקר על מערכת הגלגלים ותהלוכות הכוכבים.

ר' דוד גאנז חיבר עוד ספרים. כגון: "מגדל דוד" ספר מתימטי; "מאור הקטן" על הלוח; "גבולות הארץ" וכו'. אבל הספרים האלה שהמחבר מזכירם בספריו האחרים לא נדפסו עד היום.

את ספרו "צמח דוד" הקדיש לאחיו הגדול ר' יהושע זליגמאן שהיה אלוף ומנהיג בפראג. ר' דוד גאנז השאיר שני בנים, אחד מהם היה רב בבוהמיה, ולשני מתיחס רבי אלעזר פלקלס. נפטר ח' אלול שע"ג (1613). כבודו ותהלתו שהיה הראשון בין יהודי אשכנז שהקדיש רוחו וזמנו למדעי העולם ואעפ"י שנכנס לפני ולפנים להיכל המדע שבימיו נשאר נאמן בכל נימי נפשו לתרבות עמו ותורתו. פו.

ר' דָּוִד בר' גְּדַלְיָה מנוא (מינואי)

חי ב־Joigny שבצרפת במאה העשירית לאלף החמישי (במאה השתים עשרה למספרם). יש ששיערו (על יסוד כינויו) כי ר"ד בא מנווי (Novi) שבאיטליה, אבל השערה זו בטעות יסודה. שבעה מפיוטיו ידועים לנו, כולם במחזורי

צרפת ואשכנז, ולא נדפסו עדיין. שפתו פייטנית כשל ראשוני הפייטנים בצרפת ואשכנז. רק כשהוא בא לבקש על עמו הנתונים בצרה שפתו קלה ופשוטה:

טְרוּדִים בְּאַרְצוֹת טָלְטוֹלָם,
יָחִיד, הַמְצִיא יְחוֹלָם;
כְּבֹשׁ כַּעַס כְּמִדּוֹתֶיךָ
לְהִתְנַהֵג עִם אֲמָתֶךָ.
(אתאנו נושאי אימך, כ"י)

ה.

ר' דָּוִד (בר' יִצְחָק) גִּינְצְבּוּרְג מִפּוּלְדָּא

מחבר תלמודי שחי באשכנז במאה הרביעית לאלף הששי (במאה השש עשרה למספרם). היה תלמידו של ר' חיים בר' בצלאל אחיו של מהר"ל מפראג. חיבר ספר אמ"ת המשפט (ר"ת אשרי, מרדכי, תוספות), הכולל קיצור פסקי דין מספרי הרא"ש, המרדכי והתוספות, מסודרים לפי סדר התלמוד. הספר נכתב בשנת שנ"ה (1595). כן חיבר ספר "דוד משכיל", הוא פירוש לספר "שערי דורא" לר' יצחק מדורא. בספר זה הוא מזכיר הרבה את ר' חיים בר' בצלאל רבו. את ספרו זה חיבר לעת זקנתו לבנו מאיר. שני ספרים אלה טמונים עדיין בכתב יד ולא זכו לראות אור.

ר' דָּוִד (בר' נָתָן) גְּרִין הוּט

מרבני פרנקפורט במאה החמישית לאלף הששי. תלמודי, מדקדק ומקובל. כשהוציא לאור בפרנקפורט בשנת תמ"ב את ספר הגלגולים לר' חיים ויטאל עכבו רבני פרנקפורט את הפצת הספר והשביעוהו שלא ימכור ספר זה בעירם מחשש להתפרצות תנועה שבתאית בעירם. אז עבר ר' דוד לגור בהיימרדינגן והדפיס מחדש את הספר ובהקדמתו הוא קובל על חבריו רבני פרנקפורט שלא נהגו עמו כשורה. זמן מה היה רב בגליל אידסטיין ולאחרונה חזר לפרנקפורט. שם חיבר את ספריו "טוב רואי" (ספד"מ, תס"ב), בדיני שחיטה ובדיקה, ואחריו "מגדל דוד" (שם), דרושים ופשטים לספר בראשית. כן חיבר גם ספר "בחור בטוב טעם", פירוש על פרקי שירה לר' אליהו בחור, ולא נדפס.

ר' דָּוִד גֶּרְשׁוֹן

מחכמי מצרים. נולד סמוך לשנת שע"ה (1615). שימש ברבנות בעיר רשיד הסמוכה לאלכסנדריה. עמד בקשרים עם חכמי מצרים וא"י, וכמה מתשובותיו נדפסו בספריהם. גם ר' מרדכי הלוי רבה של מצרים ור' אברהם בנו הרבו להביא את פסקיו והפליגו מאוד בתוארי שבחיו, כי ל"דבריו הוחילו כל רבני ארץ מצרים". כשביקר ר' משה חאגיז ברשיד (בשנת תנ"ה) נתאכסן בביתו והרבה היה מפליג בשבחו. הוא מספר בספרו "לקט הקמח" שהנהיג עצמו להזהר מלהדליק את מקטרתו מנר של חֵלֶב מפני שר' דוד גרשון ראה בחלומו שהיו עונשין אותו על שהדליק את מקטרתו משלהבת נר של חֵלֶב כאלו אכל חֵלֶב. נפטר ברשיד בשנת ת"ס (1700) בערך.

בנ.

ר' דָּוִד (בר' יוֹאֵל) דִּישְׁבֶּק

מרבני אשכנז במאה השישית לאלף השישי. שימש דיין בפיורדא ועמד במו"מ

של הלכה עם ר' יוסף שטיינהארדט ועם ר' יעקב ברלין ודברי תורתו נכנסו בספריהם („זכרון יוסף" ו„באר יעקב"). מכאן נתקבל לרבנות בקהלות מירינגן ושוורצולד ואף נתמנה לראש ישיבה במיץ, ולאחרונה נתקבל לרב בפיירסדורף ושם נפטר בשנת תקנ"ד (1794). חיבר ספר „פרדס דוד" (זולצבאך, תקמ"ו), דרשות על התורה ויישובים על הרמב"ם.

ר' דָּוִד בר' דָּנִיאֵל

ראש גולה ונשיא קהלת יהודי מוצל בראשית האלף השישי (במאה הי"ג למספרם). היה תלמיד־חכם ובעל ידיעות רחבות בתלמוד ובפילוסופיה. באייר ה"א מ"ח (1288) החרים הוא ואחד עשר רבנים הסרים למשמעתו את ר' שלמה הקטן (פטיט) מעכו, אשר הרהיב עוז בנפשו לדבר סרה על הספר „מורה נבוכים" להרמב"ם. ר' דוד הוא ראש הגולה האחרון הידוע לנו במוצל. ב. י.

ר' דָּוִד (בר' מְנַשֶּׁה) דַּרְשָׁן

דרשן ומחבר בפולין בראשית המאה הרביעית לאלף השישי. תלמידם של ר' יצחק בר' בצלאל, הרמ"א והמהרש"ל. שימש דרשן בקראקא ובלובלין. חיבר כמה חיבורים בתוכן של דרוש ולא זכה להדפיס אלא שנים, והם: כתב התנצלות לדרשנים (לובלין, של"ד), בו הוא מגן על הדרשות כלפי המזלזלים בהם, ו„שיר המעלות לדוד" (קראקא, של"א), שנתן בו דוגמאות מכמה ספריו, והם „משכיל לדוד", דרשות על התורה; „מגדל דוד", אגרות ומליצות; „תהלה לדוד", פירוש על תרי"ג מצוות. כך נתייחסו לו עוד ספרים רבים שלא זכו להידפס. ר' דוד ניסה כוחו גם בשיר ואחד משיריו בא בסוף מדרש חמש מגילות עם פירוש ר' נפתלי הירץ (קראקא, שכ"ט). על שאלה אחת בהלכה ששאל מן הרמ"א רבו השיב לו הרמ"א בשו"ת שלו, סימן פ"א.

ר' דוד קיוה לעלות לא"י ולהדפיס בה את ספריו, הואיל ולא זכה „להעמיד מדרש באלו הגלילות", אך אין יודע אם יצאה תקוותו זו לפועל.

ר' דָּוִד הַדַּיָּן ן' הָגַ'ר

מחכמי ספרד הקדמונים, ממדינת גרנדה. חי במאה התשיעית לאלף החמישי (בסוף המאה הי"א למניינם). תלמודי ומדקדק. תלמידו של ר' יצחק אלפסי (הרי"ף). חיבר ספר בשם „דיני הגט" בלשון הערבית שקטעים ממנו נדפסו בתרגום עברי בתשובות הגאונים „שערי צדק" (דף יג, ב). כן חיבר ספר בדקדוק הלשון העברית בשם ספר „המלכים", ור' אברהם אבן עזרא מביאו בראש ספר „מאזנים" ומונה שם את ר' דוד בין „זקני לשון הקודש".

ר' דָּוִד בר' הוּנָא

פייטן, חי באיטליה במאה .השמינית לאלף החמישי (במאה העשירית למספרם). נודעים ארבעה מפיוטיו, וכולם נמצאים במחזורי רומא ורומניא. שפתו פשוטה וקלה ואינו משתמש הרבה בלשון חכמים. יש והוא מזכיר גם שמות מלאכים כקדמוני הפייטנים באיטליה.

ה.

ר' דָּוִד (בר' שְׁלֹמֹה הָרוֹפֵא) וִיטַאל

חכם תלמודי, דרשן ופייטן בסוף המאה השלישית לאלף השישי. חתנו של ר' דוד הכהן מקורפו (מהרד"ך). היה ממגורשי ספרד שהתגורר בטורקיה, ואח"כ בעיר פטרס ביון וכשנכבשה פטרס בשנת רצ"ב גורש ממנה והשאיר בה את כל ספריו. אז התיישב בארטא ושם נפטר.

עמד במשא ומתן של הלכה עם כמה מגדולי זמנו. ביניהם מהר"ם פדואה, ר' יוסף טייטאצק ור' תם ן' יחייא. חיבר כמה ספרים במליצות חרוזות בנושאים הלכיים ובענייני מחקר האמונה. מחיבוריו נדפסו: "כתר תורה" (קושטא, רצ"ו), פיוט על תרי"ג מצוות דאורייתא וז' מצוות דרבנן עם הערות ופירושים; "קצור הלכות בדיקה" בחרוזים, נדפסו עם הלכות בדיקה לר' יעקב ווייל (מנטובה, ש"ל); "מכתם לדוד" (וינציה, ש"ו), על י"ג עיקרי האמונה ובסופו פיוטים, בקשות ושירים ובקשה בת אלף תיבות שכל אחת מתחילה באות ה"א. כשקיבל מהר"ם פדואה את ספריו הוא כותב לר' דוד: "חבוריך הגיעו לידי ושמחתי בהן כעל כל הון וברכתי לצורי שחלק מחכמתו ליראיו ושיש בן לאברהם אבינו כמותך שאם ח"ו תשתכח תורה מישראל היית כדאי להחזירה בפלפולך" (שו"ת מהר"ם פדואה, סימן ל"א).

ר' דָּוִד (בר' זְכַרְיָה) וְרַאנְק

מחכמי ירושלים בסוף המאה השלישית ובתחילת המאה הרביעית לאלף השישי. אם כי לא הגיע אלינו כמעט מאומה מתורתו ברור הוא שעמד על מעלה רמה בתורה. הוא בא בחתומים כמסכים על פסקי מרן ר' יוסף קארו אחרי הרדב"ז, וכן חתם ביחד עם חכמי ירושלים אחרים על תקנתו של הנגיד ר' יצחק שולאל, לפטור תלמידי חכמים מתשלום מסים, ביום עשרה בכסלו הש"ח ליצירה (1547). שמו הובא כמה פעמים בשו"ת "אבקת רוכל" ובשו"ת המבי"ט ועוד.

ר' דָּוִד (בר' שְׁלֹמֹה) ן' זִמְרָה (רדב"ז)

או ן' אֲבִי זִמְרָא או זמירו.

נולד בספרד בשנת ר"מ (1480) בעהך ובא לצפת עם הגולים הראשונים מגרוש ספרד בהיותו בן שלש עשרה. אחר כך מוצאים אנו אותו יושב בירושלים, ואז כבר היה מפורסם לגדול בתורה ולבעל הוראה. בתחלת שנות השבעים של המאה השלישית יצא מארץ ישראל, ולדברי ר"י סמברי ואחריו אזולאי ישב איזה זמן בפאס, אבל זהו דבר המוטל בספק. בכל אופן בשנת רע"ב או רע"ג בא למצרים, ישב זמן־מה באלכסנדריה ועבר לשבת ישיבת קבע בקהירא ארבעים שנה רצופות.

בבואו לקהירא מצא שם עוד את הנגיד האחרון ר' יצחק שולאל והרדב"ז היה אחד מחברי בית־דינו. לא עברו שנים מועטות והרדב"ז תופס מקום בראש חכמי מצרים, ולמעשה היה ראש הרבנים במצרים, ואפשר גם שהיה מאושר במשרתו זו מטעם הממשלה. אולם הוא לא התפרנס מן הרבנות כי עשיר גדול היה, וכרבים אחרים מחכמי אותו זמן עסק במסחר. סוחר גדול היה בתבואה ועורות והיה מתחרה

ר' דוד ניטו

בסוחרי ויניציה הגדולים. לרגלי עסקיו הוא בא בדברים עם פקידי הממשלה החשובים. מסופר שמצא בתוך ביתו מטמון גדול של דינרי זהב וחלקם לתלמידי חכמים שבמצרים, ירושלים, צפת וחברון.

בקהירא עשה שלום בין העדות השונות, בין עדת ה"מסתערבים", שהיתה ראשונה לכל דבר שבקדושה, ובין עדת המערביים, שהיתה כפופה לראשונה, אבל ברבות הימים זחה דעתה ורצתה לפרוק עול, והיו ביניהן חילוקים רבים במנהג התפלות ובסדר הקריאה בתורה. גם תיקן תקנות רבות. החשובות שבהן הן: א. ביטול המנין לשטרות שהחזיקו בו יהודי בבל ומצרים ושאר ארצות המזרח — ועדיין מחזיקים בו אחינו התימנים — בהתאם לדברי התלמוד: "בגולה אין מונין אלא למלכי יוונים", ומנין השטרות הוא מנין הסילויקיים. יהודי ארץ ישראל ואחריהם יהודי אירופה היו מונים לחרבן הבית או לבריאת עולם, ולפי תקנת הרדב"ז התחילו גם יהודי מצרים למנות ליצירה; ב. חידוש התפלה בלחש בתפלת שמונה עשרה. כידוע ביטל אותה הרמב"ם, מתוך שראה שאין שומע לחזרת הש"ץ, "ויוסר חלול השם, שנתפשט בין הנכרים שהיהודים רוקים וכחים ומספרים בעת תפלתם, שהרי הם רואים זה תמיד". הוראת הרמב"ם נתקבלה בכל קהלות מצרים, וגם בירושלים וצפת, דמשק וחלב, אלא שבא"י וסוריא חזרו אחר כך לדין הגמרא, והנה בא הרדב"ז והחזיר עטרה לישנה גם בקהלות מצרים.

הרדב"ז החזיק ישיבה גדולה, וכמה חכמים גדולים יצאו ממנה. החשובים שבהם הם: ר' בצלאל אשכנזי, האר"י ז"ל, ור' יעקב קאשטרו (מהריק"ש), שהיה בשעתו ראש הרבנים במצרים.

בשנת שי"ג עזוב הרדב"ז את מצרים ומתישב בירושלים. הוא מצא בה "עם עני ודל", "וראה שישוב העיר מתמוטט", ולכן עמד ובטל את התקנה שתיקן הנגיד ר' יצחק שולאל, כארבעים שנה לפני כן, שתלמידי החכמים ישלמו רק חצי מסכום המס שמשלמים אחרים, "וציוה לקחת מס שלם מבעלי התורה". ואולם המצב בירושלים הלך הלוך ורע, ונראה גם כן שמושל ירושלים נתן עין בממונו של הרדב"ז והטיל עליו מס בסכום עצום, "ובראותו אנשי הארץ אשר לא מבני בריתנו ורוב המסים המוטלים עליו לא נשא לשאת את כל... וילך לצפת תוב"ב". בספרו "מצודות דוד" (דף פ"ה עמ' ד') הוא כותב: "עזבתי בית ישיבתי במצרים לעלות לירושלם לבקש אחרית ותקוה, וגם פה לא הונח לי מרגשת יגונות ודאגות לא יכולתי ספורות".

בצפת מצא את המנוחה אשר שאף אליה. גדולי צפת כרבי יוסף קארו ורבי משה מטראני (המבי"ט), שניהם זקנים באותו זמן, חולקים לו כבוד גדול ומושיבים אותו בראש. הוא נזכר כמה פעמים בתשובותיהם, וגם חתם על אחדות מתשובות ר"י קארו לאשר את פסק דינו. בארץ ישראל ישב כעשרים שנה ונפטר בשנת השל"ד (1574), כבן תשעים וחמש.

בין חבוריו תופסות תשובותיו מקום בראש. התשובות שבדפוס מגיעות לאלפים וארבע מאות בקירוב, אבל כמה מהן

שמורות עוד בכתבי־יד, ואחדות מהן נתפרסמו בזמן האחרון ע"י ד"ר צימלש. בין השואלים הפונים אליו אפשר למצוא גם את גדולי הדור כר' שמואל די מדינה (הרשד"ם) ור' יוסף ן' לב (מהריב"ל). הוא נשאל גם ממרכזי תורה כצפת, ירושלים, שאלוניקי, וגם מקהלות רחוקות באפריקה ואיטליה ועוד. הוא מספר, שגם בלכתו בשוק יש ש"יתנו לי שאלה או ענין שיש בו תורה, ואני מניח אותו בתוך המצנפת, או בפאלדיקירא, עד אשר אבוא אל הבית לעיין בה". הענינים שעליהם הוא דן בתשובותיו הם מרובי־גונים ביותר. יש בהם גם מחקרים טופוגרפיים בארץ ישראל (סי' צ"ט, תרל"א, תרפ"א, תרצ"א ועוד), על הפלשים (אלף ר"צ) ויהודי כוש (ח"ב סי' ה'), על כתב עברי ומטבעות עתיקות (סי' תתפ"ג). חוט של מעשיות ועניניות מתוח על תשובותיו. אין בהן דברים שאינם לגוף הענין. כל תשובה היא מרוכזת ומסודרת, וכל דבריו קולעים ישר לענין. והכל כתוב בלשון חכמים קלה ושוטפת ובסגנון יפה ובהיר.

בתשובותיו הוא תופס עמדה לכמה שאלות חשובות שהעסיקו אז את הרוחות. אחת מהן היא שאלת החיתון עם הקראים. כידוע היתה, וישנה, בקהירא קהלה קראית חשובה עוד מזמנים קדומים. בימי הנגיד ר' אברהם, בנו של ר' דוד נכד הרמב"ם, „התיהדו ביום אחד קהל גדול" של קראים, כחמש מאות נפש. בזמן הרדב"ז לא חזרו אמנם קבוצות גדולות של קראים, אבל מרובים היו המקרים שקראים יחידים היו חוזרים ומקבלים עליהם דברי חברות. ובין חכמי ישראל נחלקו הדעות, יש שרצו לקרבם, וחכם אחד הורה שמותר להתחתן עמם גם בעודם קראים, אבל מרובים יותר היו אלה שרצו לרחקם והורו שאסור להתחתן עמם גם אחרי חזרתם בתשובה, לפי שקידושיהן קידושין ואין גטם גט, ויש איפוא בהם חשש ממזרות. בין האוסרים נמנו גדולי הדור ר' משה מטראני, ר' יוסף קארו, ודעתם נתקבלה גם ע"י גדולי הדור באשכנז, הרמ"א ומהרש"ל. ואולם הרדב"ז הלך בדרך הממוצעת: אין להתחתן בם בעודם קראים, אבל יש להתירם לבוא בקהל אחרי חזרתם.

מענינת היא עמדתו אל המדע בכלל והפילוסופיה בפרט. מעשה ב„ראובן שאמר בקהל רב לשמעון אסור להתפלל עמך, כי אתה מין ואפיקורוס, ואחרים בהתפללם יאמרו אלוקי אברהם אלוקי יצחק ואמנם אתה תתפלל ותאמר אלוקי אריסטוטלוס", ובזה הלבין פני חברו ברבים. השאלה באה לפני הרדב"ז, והוא גוער בנזיפה במגדף, כי „זה המגדף לא על שמעון לבד אלא על קדושים אשר בארץ המה. שהרי מוציא דבה על הגאונים והחכמים הראשונים שנתעסקו בחכמה כרבינו סעדיה גאון ורבינו האיי גאון והחכמים הבאים אחריהם ן' גבירול ורבי יהודה הלוי ור' אברהם ן' עזרא והרמב"ם... ואין כל ספק שמי שמבזה החכמה מבזה לומדיה, והמה חכמים מחוכמים שוכני עפר; ואף על פי שהאמת שאני מנעתי התלמידים בזמננו זה תמיד מללמוד חכמה זאת, מפני שנתמעטו הלבבות ונסתתמו מעייני החכמה... מכל מקום לא מפני זה נתיר שישלח אדם רסן

לשונו לבזות מי שלמד החכמה ומעשיו מסכימים עם התורה והמצוה, אדרבה יש להדרו".

יש לציין גם את יחסו אל הזוהר ואל הקבלה. ידוע שהיה מקובל וחבר ספרים על דרך הקבלה. את המקובלים הוא מכנה: חכמי הסוד, בעלי הסוד, משכילים, חכמי האמת, יודעים חן. ואולם במה שנוגע לפסק הלכה הוא קובע: "יש בידי כלל גדול. בכל דבר שנכתב בגמרא או באחד מן הפוסקים או בעלי ההלכות, אפילו שיהיה הפך ממה שכתוב בספרי הקבלה, אני מודה בו, ולא אחוש למה שכתוב באחד מאותם הספרים, ולעצמי — אם הוא חומרא אני נוהג בו, ואם קולא לא אחוש לה". ומעשה "באחד המתחכמים שהגיה כל הספרים על פי המדרש של ר' שמעון בן יוחאי (הכוונה לזוהר) ע"ה, שכתב על פסוק "אל תירא אותו", שהוא מ ל א בואו, שהיה משה רבינו עליו השלום מתירא שמא תעמוד זכות המילה, שהיה עוג מלך הבשן מאנשי בית אברהם והיה נימול, ואמר לו הקב"ה: אל תירא א ו ת ו, כלומר א ו ת ש ל ו, מלשון אות ברית". ואף על פי שהמגיה הפחיד את הרדב"ז באמרו, כי אחד מהחכמים תיקן הספר כאשר בתחילה ולא יצא משנתו עד שנעשה סגי נהור לא חשש לדבריו וגזר עליו ששוב לא יגיה ספרים על פי מדרש.

בפסקיו הוא נוטה בדרך כלל לקולא: "איני רואה לחדש חומרות על ישראל מה שלא החמירו הראשונים, והלואי שישמרו מה שהוטל עליהם, שתפסת מרובה לא תפסת ולא ישאר בידם לא זה ולא זה" (סי' קס"ג), ובתשובה אחרת הוא כותב: "הנח להם לישראל, לא די להם מה שאסרה תורה ומה שהחמירו רבנן, אלא שאתה בא להוסיף חששא על חששא".

כשרצה ר' יעקב בירב לחדש את הסמיכה ופרצה המחלוקת הקשה בינו ובין הרלב"ח, המתנגד לחידוש הסמיכה, פנו מצדדיו של ר"י בירב אל הרדב"ז, שישב אז במצרים, אבל אף הוא וחבריו לא הסכימו לחידוש הסמיכה.

הרדב"ז הרבה לעסוק בספר משנה תורה להרמב"ם. בתשובותיו, חלק ה', הוא מרבה לפרש את לשונות הרמב"ם. מלבד זה חבר עליו חיבור מיוחד בשם "יקר תפארת", על כל אותם ספרי הי"ד שלא נתפרשו ע"י בעל "מגיד משנה". חלק מספר זה נדפס במהדורות אחרונות של ס' משנה תורה, וחלק נדפס ע"י רש"ב ורנר בירושלים תש"ה.

חוץ מזה חבר: א. חדושים לתלמוד, המובאים בשטה מקובצת לתלמידו ר' בצלאל אשכנזי; ב. "כללי הגמרא", נדפסו בס' "מהררי נמרים" (ויניציא, שנ"ט); ג. "מגן דוד", בצורת האותיות, וסודן וסוד ציורן ומלואן על דרך הקבלה (אמשטרדם, תע"ג); ד. "מצודת דוד", טעמי המצות בדרך הקבלה (זאלקווא, תרכ"ב); ה. "מגדל דוד", פירוש לשיר השירים בדרך הקבלה (לעמברג, תרמ"ג), וסמברי קורא לו: "מכתם לדוד". שני הספרים האחרונים חיבר לעת זקנתו, בשבתו בארץ ישראל, ואילו את ספרו "מגן דוד" חבר בבתרותו; ו. "כתר מלכות", תפלה ליום הכפורים, נדפסה פעמים אחדות.

ר' דָּוִד חֲבִילִיו

מחכמי צפת בתחילת המאה החמישית לאלף השישי. חסיד ומקובל. תלמידו של ר' בנימין בר' מאיר הלוי, אשר מפיו למד את חכמת הנסתר. אמרו עליו על ר' דוד שזכה מחמת קדושתו למדרגות גבוהות, עד כי בא אליו „מגיד" להודיע לו נסתרות (אזולאי). בשנת תי"ב התגורר עם מורו הנ"ל בירושלים, אך מחמת המציק הוכרחו שניהם לעזוב את הארץ, ור' דוד הלך לטורקיה ונפטר בעיר איזמיר בתשעה באב שנת תכ"א (1661). בנו ר' יהודה חביליו היה אף הוא חכם חשוב (ראה בערכו).

ר' דָּוִד (בר' חַיִּים) חַזָּן

מחכמי איזמיר במאה החמישית לאלף השישי. פרשן, דרשן ומקובל. בנו של ר' חיים בר' יוסף חזן, מחבר ספר „שנות חיים" (ראה בערכו). ר' דוד חיבר כמה ספרי פירושים למקרא, מהם נדפסו: „חוזה דוד" (אמ"ד, תפ"ד), על תהלים; „קהלת בן דוד" (שלוניקי, תקי"ג), הוא פירוש על קהלת בדרך פשט ובדרך קבלה, ובסופו נספח „דוד במצודה", פירוש על פרקי אבות; „אגן הסהר" (שלוניקי, תקט"ו), פירוש על משלי; ועוד חיבר פירוש גדול על ספר בראשית ולא נדפס. בעברו בשנת תפ"ה (1725) בערי אשכנז נתכבד כבוד רב.

ר' דָּוִד חַיִּים קוֹרִינַאלְדִי

מרבני איטליה בסוף המאה החמישית ותחילת השישית לאלף השישי (במאה השמונה עשרה למספרם). תלמידו של ר' נתן פינקירילי בוירונה. שימש ברבנות בטריסט ובליוורנו. חיבר פירוש על המשנה ומפרשיה בשם „בית דוד" (אמשטרדם, תצ"ח—ט') ובסופו סיפח ציורים ודיאגראמות בעניינים הנוגעים לחשבונות הנדסה ותכונה. מתוכם רואים שהיו לו ידיעות מרובות במדעים אלה. את ספרו זה ביקר קשות ר' דוד פארדו בספרו „שושנים לדוד". חיבר גם הגהות לשלחן ערוך, שנדפסו בחלקם בספרי ר' חיים יוסף דוד אזולאי. כן חיבר דרשות שונות שלא נדפסו, ואף ניסה לחבר דקדוק עברי בלשון האיטלקית ולא ונדפס. נפטר בליוורנו בשנת תקל"א (1771).

ר' דָּוִד חַיִּים שְׁמוּאֵל חַסָּאן

מחכמי ירושלים במאה השישית לאלף השישי. בשנת תקי"ח נמנה בין תלמידי ר' חיים ן' עטר בישיבתו „כנסת ישראל". אח"כ נתמנה לדיין, ואף יצא לחו"ל בשליחות מוסדות התורה שבירושלים. אחרי שובו לארץ לא מצא בה מנוח והוכרח מחמת המציק לצאת שוב לחו"ל ונשתקע בליוורנו, בה עמד בראש בית מדרש לתלמוד. שם מצאנוהו חותם על הסכמות לספרים שונים, בשנים תקל"ז—תקמ"ד. לפי דעה אחת חזר לא"י ונפטר בה. אחרי פטירתו הוציא בנו את ספריו, והם: „קדשי דוד" ו„חסדי דוד". חידושים על שלחן ערוך אורח חיים (ליוורנו, תקנ"ב); „מכתם לדוד" על הרמב"ם, נדפס ביחד עם „קדשי דוד" ח"ב וח"ג, חידושים על התלמוד ושאלות ותשובות (שם).

ר' דָּוִד (בר' אַהֲרֹן) חָסִין

פייטן באפריקה הצפונית, נולד קרוב

לשנת ת"ץ (1730) במכנאס (Meknasa או Mèquinez) שבמארוקו ונפטר שם לאחר שנת תק"ן (1790). היה חתנו ותלמידו של ר' מרדכי בירדוגו. חכמי דורו קראו לו „נעים זמירות ישראל", כי הרבה לחבר שירים ופיוטים, שהיו מושרים בפי העם במארוקו ובארץ־ישראל. רובם נאספו בספרו „תהלה לדוד" (אמשטרדם, תקס"ז). מדור מיוחד מוקדש בספר זה לשירים על ארץ־ישראל („זמרת הארץ"). אחדים מהם מוקדשים „לכבוד חכמים מורים, כהני שלוחי דרחמנא, הבאים מארץ הקדושה". כאן (דף כג, ב) אנו מוצאים גם את שירו הידוע בעניין חידוש בנין טבריה על־ידי ר' חיים אבואלעפיה.

אוֹחִיל יוֹם יוֹם אֶשְׁתָּאֶה,
עֵינַי תָּמִיד צוֹפִיָּה,
אֶעְבְּרָה נָא וְאֶרְאֶה
אַדְמַת קֹדֶשׁ טְבַרְיָא.
נֶעֱמָה יְשִׁיבָתָהּ,
גַּם טוֹבָה רְאִיָּתָהּ,
יַם כִּנֶּרֶת חוֹמָתָהּ,
שָׁם הָעִיר הִנּוּיָהּ.

גדולים היו געגועיו לגאולה ולארץ־ישראל תופסת מקום רב בשיריו ובפיוטיו. היא „חמדת כל התבל, סגולת כל המדינות, ארץ אשר לא במסכנות, מזונות לא תחסר כל בה, תמיד טובה יתרה".

רוב שיריו הם שירי הזדמנות ואין להם היום אלא ערך היסטורי־ספרותי. כמה משיריו מוקדשים לחגים ומועדים. שירו „אערוך מהלל ניבי" (דף כא, ד) על אליהו הנביא מושר במוצאי שבת כמעט אצל כל עדות המזרח בארץ ובחוץ לארץ.

חייו הפרטיים לא היו סוגים בשושנים. כמה פעמים היה בסכנת מוות; פעם חלה מחלה מסוכנת, פעם עמד להטבע בים וניצול בנס. נראה שהיה אדם מעורה בחיים, כי כמה וכמה ממאורעות זמנו משתקפים בשיריו. ב.

ר' דָּוִד טָבְיִל בר' יִצְחָק מִטְרִיר

חכם תלמודי, מקובל ורופא. נולד בפולדא סמוך לשנת ש"פ (1620). עמד בקשרי שו"ת עם גדולי דורו, ר' גרשון אשכנזי ור' יאיר חיים בכרך, ונשתבח מפיהם בספרי תשובותיהם. משנת תל"א נתישב בטריר בה פעל כדיין ורופא, ונפטר שם בשנת תנ"ב (1692).

ר' דָּוִד טָבְלִי בר' נָתָן נָטָע

מגדולי הרבנים בתחילת המאה השישית לאלף הששי. בן למשפחת רבנים מפורסמת. יליד ברוד. שימש ברבנות בקהלת הורחוב ואח"כ נבחר לרבנות ליסא. נשא ונתן בהלכה עם ר' יחזקאל לנדא ועם ר' עקיבא אייגר ואחרים מגדולי זמנו. במחלוקת בענין הגט מקליווא עמד לצדו של ר' ישראל ליפשיץ, ותשובתו בנידון זה באה בקובץ „אור ישראל". אם כי הסכים תחילה על ספרו של ר' נפתלי הירץ ויזל „דברי שלום ואמת" הנה כשעמד על המגמה ההרסנית של דורשי התיקונים בחינוך יצא למלחמה עליהם ובדרשתו בשבת הגדול תקמ"ב ביקר באופן נמרץ את דורשי התיקונים. דרשה זו עוררה את ויזל לכתוב את מחברתו „רחובות". נפטר בליסא בט"ז טבת תקנ"ב (1792), והספידו ר' אלעזר פלקילש בספר „עולת חדש".

ר' דָּוִד טֶבְלִי פּוֹזְנֶר

רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי. יליד פוזן. היה תלמידו של ר' שפטיל הורוויץ. חיבר ספר „שערי ציון", בענייני מוסר, ו„מסורת הברית", פירוש על המסורת. שניהם יצאו על ידי בנו לאחר פטירתו (המבורג, תע"ה). נפטר סמוך לאלטונה בשנת תנ"ט (1699).

ר' דָּוִד טֶבְלִי (בר' שְׁלֹמֹה זַלְמָן הַלֵּוִי) שִׁיף

מגדולי הרבנים האשכנזים, במאה השי־שית לאלף הששי. נולד בפרנקפורט וקיבל תורה מפי ר' יעקב פופרש ור' יעקב יהושע פלק. עוד בשבתו בפרנקפורט נתפרסם בחורתו. בין תלמידיו שישבו לפניו נמנה גם ר' נתן אדלר. בשנת תקכ"ה הוזמן לכהן רב ראשי לקהלת האשכנזים בלונדון, ובמשרה זו החזיק עד פטירתו, בחורף שנת תקנ"ג (1792). חיבר ספר „לשון זהב" בשני חלקים, ח"א חידושי הלכות וקצת שאלות ותשובות; וח"ב חידושים על ששה סדרי משנה ודרשות כסדר התורה. יצא לאור אחרי פטירתו (אופיבאך, תקפ"ב). כבר הכירו חכמים שמרבית הגהותיו של ר' נתן אדלר למשנה (בספר „משנת ר' נתן") הן ממה ששמע מפי רבו זה.

ר' דָּוִד בר' יְהוּדָה

פייטן, במאה השניה לאלף השישי. רק שנים מפיוטיו ידועים: קינה לתשעה באב, שהתחלתה „ה' דרכי חמה ושבילי לבנה". וסליחה, שראשיתה „ובכן שובו בנים שובבים". בסוף קינתו מתאונן הפייטן על אורך הגלות לאמור:

הַן כָּל מַחְשְׁבוֹתֵינוּ חָשַׁבְנוּ,
וְחָשְׁבוֹן הַקֵּץ לֹא עָנָנוּ;
עָבַר קָצִיר כָּלָה קַיִץ וַאֲנַחְנוּ לֹא
נוֹשָׁעְנוּ. ה.

ר' דָּוִד בר' יְהוּדָה

מחכמי רוסיה במאה הרביעית לאלף השישי. חיבר ספר „מגדל דוד", בו הוא מיישב את השגות ר' מרדכי יפה בעל ה„לבוש" על ה„בית יוסף" והגהות הרמ"א, לפי סדר השלחן ערוך. את ספרו הדפיס לעת זקנתו בפראג, בשנת שע"ו (1616).

ר' דָּוִד בר' יְהוּדָה הֶחָסִיד

מקובל ומחבר כמה ספרי קבלה, המונחים עדיין בכתב יד. כפי שהעלה פרופ' ג. שלום בחקירתו (קרית ספר, שנה ד') היה ר' דוד ספרדי וחי באמצע המאה הראשונה לאלף השישי (בסוף המאה הי"ג ותחילת הי"ד למספרם). כמה פעמים הוא מוסר דברי קבלה בשם אבי אביו הרב הגדול רבינו משה בר נחמן (הרמב"ן). הוא אף נסע באשכנז ויש שמסר מסודות מקובלי אשכנז, אולם עיקר קבלתו ספרדית היתה ועליה הוסיף פרטים ממסורת האשכנזים. את מרבית ספריו ייסד על הזוהר שמסר את דבריו בפרפראזה בעברית נאה, עד כי היה מי שחשב את ספרו „מראות הצובאות" לתרגום עברי מספר הזוהר. לאמתו של דבר מהוה ספר זה ילקוט מכמה ספרי קבלה קדמונים, והזוהר הוא רק אחד ממקורותיו. מספריו נזכיר עוד את ספר „הגבול", הוא פירוש על האדרא רבא; מאמר על סודות האלפא ביתא; מאמר על מעשה בראשית ומעשה

מרכבה; ספר „אור זרוע", פירוש על התפילה; פירוש ספר יצירה. חשיבות ספריו לחקר ספרות הקבלה רבה. מיוחס לו גם ספר „לבנת הספיר" הכתוב בלשון הזוהר, אך ספק גדול אם יצא מידו.

ר׳ דָּוִד בר׳ יְהוּדָה מִיסִיר לִיאוֹן

רב תלמודי וחכם בפילוסופיה הדתית במאה השלישית לאלף השישי. נולד לאביו הגדול ר׳ יהודה בר׳ יחיאל המכונה מיסיר ליאון (ראה בערכו) באיטליה סמוך לשנת ר״ל (1470). את תורתו קיבל מפי אביו שהיה ראש ישיבת נאפולי, ובהיותו בן י״ח נסמך להוראה על ידי כל רבני ישיבת אביו. אחר כך הלך ללמוד תורה לפדואה לישיבת ר׳ יהודה מינץ, אשר סמכו מחדש. מלבד השכלה תורנית מקיפה היתה לו ידיעה רחבה גם בפילוסופיה, וביחוד היה מושפע מספרי אריסטו והרמב״ם, שדבריהם היו לו כדברי האורים. סמוך לשנת רס״ו התגורר בשאלוניקי והשלים בה את ספרו „עין הקורא", הוא פירוש גדול על ספר מורה נבוכים לרמב״ם. בשנת ר״ע לערך נתקבל לרב בעיר אבילונא, היא ואלונה, במדינת אלבניה, אשר אליה נתלקטו גם הרבה ממגורשי ספרד ופורטוגאל. בתפקידו ברבנות זו לא הסתפק בהוראת איסור והיתר, אלא גם דרש לפני כל בני הקהלות השונות ואף לימדם שעור בתלמוד ופוסקים. כמו שהיה נהוג אז בכל קהלות הבלקן סרבו פליטי ספרד ופורטוגאל לקבל את מרות הקהלות הקיימות, אלא יסדו להם בכל מקום בואם קהלות חדשות, ואף שאפו להשתרר על בני המקום ולהשליט עליהם את מנהגיהם. על רקע זה פרצה מחלוקת קשה בקהלתו בליל יום כיפור, שבה גם נפגע כבודו. כדי להוכיח את צדקת עמדתו כתב פסק תשובה, בה הראה את עוצם בקיאותו בספרות התלמוד והפוסקים. תשובה זו יצאה לאור על ידי חברת מקיצי נרדמים בשם „כבוד חכמים" (ברלין, תרנ״ט).

חיבורו העיקרי של ר׳ דוד הוא ספרו „תהלה לדוד", שיצא לאור ע״י נכדו ר׳ אהרן לבית ליאון בקושטא של״ז. ספר זה דן בהרבה מענייני הפילוסופיה הדתית ומתחלק לשלשה חלקים: א) על ערך התורה ומעלתה, ב) על יסודות התורה והמצוות, ג) על עיקרי האמונה. ר׳ דוד כיבד מאד את הרמב״ם, וכשם שבספריו ההלכיים ובתשובותיו היה טורח תמיד ליישב את פסקי הרמב״ם, כן בספריו העיוניים היה דורך תמיד בעקבות הרמב״ם והשקפותיו והיה משיב מלחמה שערה נגד מבקרי הרמב״ם ומשיגיו. ביחוד נלחם עם ר׳ לוי בן גרשם (הרלב״ג), ר׳ יוסף אלבו ודון יצחק אברבנאל, שבספריהם נטו מדעות הרמב״ם. אף בפירושו הארוך למורה נבוכים בשם „עין הקורא", הנמצא עדיין בכמה ספריות בכתב יד, הוא משתדל להסיר מן הרמב״ם תלונות משיגיו ולהצדיק את דעותיו תמיד.

כפי שמעיד נכדו הנ״ל בהקדמתו ל„תהלה לדוד" וכפי שיוצא מכמה מקומות בחיבוריו הנדפסים כתב עוד כמה חיבורים שלא הגיעו אלינו.

ר׳ דָּוִד (בר׳ שַׁבְּתַי) יוֹנָה

מחכמי שאלוניקי בראשית המאה

החמישית לאלף השישי. בנו של ר' שבתי יונה. בפטירת אביו היה עדיין ילד קטן ואת תורתו קיבל מפי ר' שמואל גאון. חברו ר' דוד קונפורטי מתארו בספרו „קורא הדורות" כפוסק גדול המצטיין גם בחסידות וענוה. בשנת תי"ג (1653) הוציא לאור את הספר „שי למורא" לאביו הגדול והוסיף בו חידושים משלו. אחת מתשובותיו בהלכה נכנסה לתוך ספרו של ר' דניאל איסטרומסה „מגן גבורים", סימן ל"ח.

ר' דָּוִד בר' יוֹסֵף הַכֹּהֵן

רב ומחבר בתחילת המאה השישית לאלף השישי (במאה השמונה עשרה למספרם). שימש דיין ודרשן בקרוטושין. חיבר פירוש על תהלים בדרך דרוש, ונדפס עד פרק מ"א בשם „פעמוני זהב" (פיורדא, תקכ"ט). בספרו זה הזכיר את חיבורו „מנחת כהן", פירוש על ספר „תורת העולה" להרמ"א, ולא נדפס. נפטר בקרוטושין בשנת תקל"ו (1776).

ר' דָּוִד (בר' גְּדַלְיָה) ן' יַחְיָא

מחכמי פורטוגאל ואציליה במאה השניה לאלף השישי. בן למשפחת ן' יחייא רבת היחס. מכונה דון דוד ניגרו. עזב את פורטוגאל ונשתקע בטולידה ונתמנה מטעם המלך לרב על כל קהלות קסטיליה. מקום קברו הוא בין הרא"ש לר' מנחם בר' זרח, בעל „צדה לדרך". על מצבתו חרות: „הגבר הוקם על... לפני מלכים יתיצב... והיה גדול ורב בעדת אריאל והוא שפט את ישראל... בארץ פורטוגל היו תולדותיו ולארץ קשטיליא נעו מעגלותיו. וישכב דוד עם אבותיו בחדש תשרי שנת ו'צדיק י'ס'ו'ד' עולם"... במנין הפרט של שנת פטירתו נחלקו החוקרים אם הכוונה לשנת קפ"ו או קמ"ו.

ר' דָּוִד (בר' יוֹסֵף) ן' יַחְיָא

מחכמי פורטוגאל בדור הגירוש. בן למשפחה המיוחסת ן' יחייא. תלמודי, מדקדק ומשורר. נולד בליסבון בשנת רכ"ה (1465). למד תורה מפי דודו ר' דוד בר' שלמה ן' יחייא. מחשש לגזירת שמד ברח עם אביו ועם משפחתו מפורטוגאל בשנת רנ"ה, והתגורר באיטליה בעיר אימולה ובמקומות אחרים. על פרשת בריחתו ועל המאורעות שעברו עליו בדרכו ואומץ לב אשתו דינה אשר למען הציל את כבודה קפצה מראש הגג בחודש הששי להריונה ובדרך נס לא ניזוקה מספר בנו ר' יוסף בהקדמתו לספרו „אור תורה" (בולוניה, רצ"ח). מתחילת שנת רפ"ו שימש רב, דיין, סופר ומרביץ תורה בקהילת נאפולי, ובמשרה זו כיהן עד גירוש כל היהודים ממלכות נאפולי, בשנת ה"א ש'. אז חזר לאימולה ושם נפטר בשנת ש"ג (1543).

מחיבוריו לא הגיעו לידינו אלא שרידים. הוא עמד במו"מ של הלכה עם ר' מאיר קצנלנבויגן (מהר"ם מפדוואה), אשר בתשובתו אליו מכנהו ברוב כבוד „אהובי הגאון". חיבר ספר דקדוק בעקבות ספר „לשון למודים" לדודו ומורו ר' דוד בר' שלמה ן' יחייא. כן הגיעו לידינו כמה אגרות ופיוטים שחיבר, ביניהן קינה אחת בת ארבעים ותשעה בתים על גרוש פורטוגאל, שתחילתה: „אעורר יגונים ואפליג בקינים".

ר' דָּוִד (בר' שְׁלֹמֹה) ן' יַחְיָא

מחכמי ישראל בפורטוגאל בדור הגירוש. תלמודי, דרשן, מדקדק ומפרש. נולד בליסבון סמוך לשנת ה"א ר' (1440). למד תורה מפי ר' יוסף חייון. החל משנת רל"ט שימש דרשן בקהלתו, ובמשך שבע עשרה שנה היה דורש ברבים בכל שבת ומועד. בשנת רנ"ב כשהגיעו המוני המונים מפליטי ספרד לפורטוגאל היה ר' דוד מרבה להיטיב עמהם מהונו ומעודד את רוחם בדרשותיו. כאשר הלשינו את ר' דוד לפני המלך יואן השני שהוא מעורר את האנוסים לשוב ליהדות נאלץ לברוח עם בני ביתו לטורקיה ומרבית נכסיו הוחרמו ע"י המלך. בהגיעו לאי קורפו תם כספו והוכרח למכור חלק מספריו היקרים כדי שיוכל להמשיך בדרכו, אך מחמת חליו ואבדן רכושו נתעכב בארטא והוכרח לפנות לאחד החכמים העשירים שביון לחוש לו עזרה. מכתבו לאותו חכם בו הוא מתנה מאורעותיו נוגע עד הנפש, בידענו כי הקורא לעזרה היה מן הנדיבים האצילים שהרבה כל ימיו לעשות צדקה וחסד. ואמנם זכה להגיע בעזרת אותו נדיב לקושטא, בה בילה שארית ימי חייו.

כמה ספרים חיבר ר' דוד במקצעות שונים: בפירוש המקרא, בדקדוק הלשון, בהלכה ובמחקר. רובם נדפסו ויש מהם שזכו לכמה מהדורות. פירושו לספר משלי נדפס בשם "קב ונקי" (ליסבון, ר"נ־רנ"ב), ואח"כ עוד כמה פעמים. את ספרו "לשון למודים" בדקדוק הלשון העברית הקדיש לתלמידו וקרובו ר' דוד בר' יוסף ן' יחייא ונדפס בקושטא רס"ו. בסופו נספח מאמר "שקל הקדש", על משקלי השירה העברית. את ספרו "תהלה לדוד" על עקרי התורה לא הספיק להשלים והשלימו בנו ר' תם ן' יחייא והדפיסו בקושטא (חש"ד). דיני טרפות שלו נדפסו ביחד עם ספר משפטי החרם להרמב"ן (קושטא, רע"ו). לעומת זה נשאר פירושו על ספר מורה נבוכים לרמב"ם בכתב יד והביאו היש"ר מקנדיה ב"אגרת אחוז" שלו. ר' דוד עמד בקושטא במשא ומתן של הלכה עם ר' אליהו מזרחי שכיבדו מאוד ואחת מתשובותיו הובאה בשו"ת הרא"ם.

שנת מותו נמצאת רשומה על מצבתו שהציב לו בנו ר' תם ן' יחייא, היא שנת רס"ד (1504); אולם יש המאחרים את זמן פטירתו בעשרים שנה, וקוראים בכתובת המצבה רפ"ד, תמורת רס"ד.

ר' דָּוִד בר' יַעֲקֹב הַכֹּהֵן

חכם תלמודי בראשית המאה הרביעית לאלף השישי (באמצע המאה הט"ז). היה כנראה אשכנזי, ולפי השערת אזולאי היה תלמידו של המהרש"ל. התגורר בשאלוניקי, ולפי דעה אחרת בבודן, היא אובין אשר באונגריה. כעדות בנו שהוציא לאור את ספרו חיבר חידושים על כל מסכתות התלמוד בסדרים מועד, נשים ונזיקין, ולא נדפס אלא על מסכת גיטין בלבד בשם "מגדל דוד" (שאלוניקי, שנ"ז). שמו הובא בשו"ת ר' שמואל די מדינה (ח"א, סימן קצ"ח), ובשו"ת ר' יוסף די טראני (ח"א, סימן כ"ה), וכן שאל מן הרמ"א והשיב לו (שו"ת הרמ"א, סימן קי"ג וקי"ד).

ר' דָּוִד בר' יַעֲקֹב מִשֶּׁבְּרֶשִׁין

מחבר באמצע המאה הרביעית לאלף השישי (בסוף המאה השש עשרה למספרם). חיבר פירוש לתרגום יונתן וירושלמי על התורה ולתרגום שני על מגילת אסתר. נדפס לראשונה בפראג שנת שס"ט, ואח"כ פעמים אחדות ונכנס אף לחומשים. ממאורעות חייו לא ידוע מאומה.

ר' דָּוִד יְצָחָקִי

חכם תלמודי ומקובל. נולד בשאלוניקי, לאחר שנת ש"ע (1610). עוד בצעירותו עלה לארץ ישראל והתיישב בחברון, שם קבל לקח מפי המקובל ר' אברהם אזולאי שהשיא לו אחר־כך את אחת מבנותיו. בחברון היה נחשב ר' דוד יצחקי לאחד מגדולי העיר. בין השנים תמ"ז—תמ"ח עלה לירושלים ונתקבל לראש־בית־דין. בשנת תמ"ט, כשנפטר ר' משה גלאנטי רבה של ירושלים, מילא ר' דוד את מקומו. כל ימיו התנהג בחסידות ועל־כן היה שמו חי בקרב חכמי ירושלים שנים רבות אחר מותו. הוא נפטר בשנת תנ"ד (1694) ונקבר בהר הזיתים בירושלים.

מחיבורי ר' דוד לא הגיע לידינו אלא מעט. רק פסק אחד נודע לנו ממנו שנדפס בתשובותיו של בן זמנו ר' יעקב פאראג'י מהמה. השאיר אחריו שני בנים גדולים בתורה: ר' אברהם יצחקי (ראה בערכו), שהיה גם הוא רבה הראשי של ירושלים, ור' יצחק יצחקי. בנ.

ר' דָּוִד בר' יִשַׁי

מפייטני צרפת בראשית האלף השישי (במאה השלש עשרה למספרם). שלושה מפיוטיו נשארו בידינו, יוצר ושתי סליחות. שפת פיוטיו קשה וכבדה, ולפרקים נשמעת מתוכם הד לגזירות שעברו על ישראל בימיו. הפייטן ר' יעקב בר' ישי (דרשן וגוזר, כלומר מוהל) היה כנראה אחיו. אמנם הפיוט „אשתחוה ואכרעה לפני ה'", שחתום בו אני יעקב יצ"ו דרשן וגוזר", נמצא בקצת כתבי יד גם בחתימת „אני דוד ברבי ישי". ה.

ר' דָּוִד (בר' יִצְחָק) הַכֹּהֵן

מחכמי פרובינצה בסוף האלף החמישי ובתחילת האלף הששי (מסביב לשנת 1240 למספרם). חי בעיר נרבונא. אביו ר' יצחק הכהן היה תלמידו של הראב"ד מפושקיירא וחיבר פירוש על תלמוד ירושלמי. ר' אהרן הכהן מלוניל בעל ספר „ארחות חיים" היה נכדו, והרבה פעמים הביא בספרו את ר' דוד וקורא לו אדוני זקני החכם ר' דוד הכהן. חיבר ספר „הלכות טרפות" שהובא תדיר בספר „ארחות חיים". כן הובאו פסקיו והוראותיו בספרו של רבינו ירוחם „תולדות אדם וחוה".

ר' דָּוִד הַכֹּהֵן

מפייטני צרפת בראשית האלף הששי (במאה השלש עשרה למספרם). ארבעה מפיוטיו (הימנונים) נודעים לנו: „יחד בני עליון רננו" (קדיש), „השתחוי וברכי לפני צור מעוני" (ברכו); „אופנים וחיות יחדשו שיר לאל" (אופן); „דלת חסד ושערו" (סליחה). רעיונות פילוסופיים

ומיסטיים משמשים יסוד לפיוטיו. פיוטיו שבידינו בנויים במבנה אחיד: כל אחד מהם מכיל חמש מחרוזות, והם נמצאים במחזורי צרפת, אויגניון ואלג'יר. ה.

ר' דָּוִד (בר' חַיִים) הַכֹּהֵן (מהרד"ך)

מגדולי התלמודיים במאה השלישית לאלף השישי. למד תורה מפי ר' יהודה מינץ בפאדובה והושפע הרבה מדרך למודם המפולפל של חכמי אשכנז. שימש ברבנות בקהלות יון קורפו ופטראס. ועמד במשא ומתן של הלכה עם כמה מגדולי דורו, ביניהם: ר' אליהו מזרחי, ר' משה אלאשקר, ר' יעקב ן' חביב, ר' יוסף טאיטאצק ור' בנימין זאב. בין תלמידיו נמנו ר' שמואל לבית קלעי וחתנו ר' דוד ויטאל. בסוף ימיו חי באדרינופול, ושם נפטר בשנת ר"ץ (1530).

חיבר ספרים רבים שאבדו בשריפה באדרינופולי, ולא נשרדו אלא שלשים ושלש מתשובותיו שנדפסו ע"י בנו ר' חיים בשם שאלות ותשובות מהרד"ך (קושטא, רצ"ז). בתשובות אלה הוא מופיע כפוסק גדול המפלפל בחריפות ושליט בכל מכמני הספרות הרבנית. בכלל מתגלית אצלו נטייה לחומרא. במחלוקתו עם ר' בנימין זאב מארטא בנידון היתר עגונה נטה ר' דוד לחומרא, נגד דעת רוב חכמי הדור שהקלו. אף יצא בחריפות נגד האנוסים שיש באפשרותם לברוח מארצות השמד ואינם עושים זאת ואומר: כל המשומדים שנשתמדו לאנסם ובידם לצאת מהפחד ההוא לבוא תחת ממשלת אדונינו [השולטאן] יר"ה ולחזור בתשובה והם יושבים שם להנאתם ולהרויח מעות הרי דינם כמומרים גמורים. שו"ת מהרד"ך נשתבחו בפי החכמים ואף זכו למהדורות אחדות.

ר' דָּוִד הַכֹּהֵן רַפָּאפוֹרְט

מחכמי ירושלים בתחילת המאה החמישית לאלף השישי. מצאצאי אשכנזים מלובלין שנתיישב בירושלים ונתמנה בה לדיין בבית דינו של ר' משה גלאנטי (המג"ן). ביחד עם ר' אברהם אמיגו ור' משה בן חביב השיב לשאלת ר' מרדכי הלוי רבה של מצרים, והובאה תשובתם בספר "דרכי נועם". דרשותיו והספדיו מן השנים תכ"ד—תל"ב הובאו בספרו "בן הא הא". בשנת תמ"ב נשלח כשד"ר לערי אשכנז ובעברו דרך בילגראד חתם על שני פסקים לר' יוסף אלמושנינו (ראה בספרו "עדות ביהוסף"). פסקי דיניו הובאו גם בספר "חוט המשולש" לר' יהודה דיוואן. חיבר ספר "דעת קדושים", המכיל מראי מקומות מספרי האחרונים על כל ארבעת חלקי השלחן ערוך. יצא לאור על ידי נכדו בדור שישי ר' יעקב דוד יקותיאל הכהן (ליוורנו, תקס"ט). כן נדפסו חידושיו על התורה עם דרשות והספדים בשם "בן הא הא" (ליוורנו, תקפ"א). חיבר גם שאלות ותשובות שלא זכו לראות אור. בנו ר' יעקב הכהן ראפפורט היה רב בצפת, ובן בתו ר' יצחק הכהן מחבר ספר "בתי כהונה" היה רב באזמיר.

ר' דָּוִד (בר' שְׁמוּאֵל) כּוֹכָבִי

מחכמי פרובינצה במאה הראשונה לאלף השישי. בן העיר אישטיליא בצרפת

הדרומית, ונקרא גם ר' דוד דאישטיליא (d'Estella) ובעברית כוכבי. היה חבר בית הדין בעיר אביניון בשנת ה"א ס"ה (1305) והגיעו לידינו שתים מתשובותיו. חיבר ספר „מגדל דוד" על תרי"ג המצות, וספר „קרית ספר", המכונה גם ספר „הבתים", על שהוא מתחלק לבתים, הדן בענייני האמונה והמוסר, אבל בכל בית נידונה גם הלכה אחת. מספר זה נשארו רק קטעים. ר' יצחק די לאטיש בספרו „שערי ציון" משבח מאד את ר' דוד הכוכבי וספריו. נפטר סמוך לשנת ה"א ק' (1340).

ר' דָּוִד (בר' יִצְחָק הַכֹּהֵן) דִּי לַארַא

מחכמי הספרדים בהמבורג. חכם בתורה ובמדעים, בלשן ומחבר ספרי מוסר. נולד בשנת שס"ב (1602) ולמד תורה בישיבת ר' יצחק עוזיאל באמשטרדם. נתקבל לחכם בקהלת הספרדים בהמבורג ושימש במשרה זו עד פטירתו בשנת תל"ד (1674). היה בקי בלשונות בני קדם וביחוד בשפת יון ורומי וחיבר כמה מילונים ולקסיקונים תלמודיים ורבניים. ספרו הראשון הוא „עיר דוד" (אמשטרדם, שצ"ח), בו ביאר את המלים היוניות והרומיות שבאו בתלמוד ומדרשים. ערך רב ביותר לספרו הגדול „כתר כהונה" (המבורג, תכ"ט), בו פירש כל שרשי המלים אשר לא באו בערוך. בספר זה, שלא נדפס ממנו רק עד אות יו"ד, הראה את רוחב ידיעותיו הן בלשונות בני קדם והן בלשונות אירופה. עוד הדפיס ספר „דברי דוד" (ליידן, תי"ח), הוא ביאר חידת הראב"ע על אותיות אהו"י, שהדפיס גם בתרגום לטיני. כן תירגם לספרדית פרקים מספרי תורת המוסר וכתב ספר בספרדית על שאלות המוסר והאמונה. ספריו שפרסם בבלשנות העברית עשו לו שם בין חכמי העמים שהוקירו אותו מאד.

יותר מן הספרים שהדפיס הניח אחריו בכתב יד. מהם נזכיר רק שמות אחדים מספריו: „אהל דוד", על שמות נרדפים בלשון חכמים; „אוצר רב", מלים זרות ומונחים טכניים בספרות הרבנית; „כסא דוד", אוסף משלים מספרות חז"ל; „פרחי כהונה", על המוסר והמידות.

ר' דָּוִד (בר' אַבְרָהָם) הַלָּבָן

מחכמי צרפת בתחילת האלף השישי (במאה הי"ג למספרם), נכדו של ר' יהודה הרב מקוצי בצרפת. מחבר ספר „מסורת הברית" הדן במציאות ה' ואחדותו בדרך המחקר והקבלה. הספר נמצא בכמה כתבי יד.

רַבֵּנוּ דָּוִד הַלֵּוִי

מחכמי מגנצא המובהקים בדורו של רבינו גרשם מאור הגולה במאה השמינית לאלף השישי. הוראותיו ופסקיו הובאו בספרים מבית מדרשו של רש"י וכמה מהם נמסרו על ידי ר' שמואל בנו, שהיה חברו של ר' יצחק בר' יהודה. ר' דוד בר' שמואל הלוי, נכדו של רבינו דוד הלוי הראשון, היה מחכמי שפירא בדורו של רש"י, במאה התשיעית לאלף החמישי. ורש"י פנה אליו בשאלות (ספר הישר, סי' ת"ט). לעת זקנתו חיבר כנראה פיוטים לקונן על גזירות תתנ"ו (1096).

ר' דָּוִד בר' לֵוִי

פוסק חשוב מפרובינצה במאה הראשונה לאלף השישי (בסוף המאה הי"ג למספרם). מחבר ספר „מכתם" הכולל פסקי הלכות בסדר התלמוד. ספר זה שלא הגיעו אלינו ממנו אלא הבאות אצל פוסקים שונים היה בעל חשיבות מרובה. ביחוד מרבה ר' אהרן הכהן מלוניל להביא את פסקי ר' דוד בר' לוי, וכן היה מונח ספר „מכתם" לפני כמה פוסקים שהשתמשו בו וסמכו על הוראותיו. בספרו מביא ר' דוד את הרמב"ם והראב"ד וכמה חכמים אחרים, ביניהם חכם אחד בלתי ידוע, בשם ר' שמואל שקלי (או שיקילי, היינו בן סיציליה), שאולי היה רבו. מעיד הוא על מעשה שראה בנרבונא, וכן הוא מזכיר את ערי פרובינצא, לוניל ובדרש. כן הוא מזכיר את חכמי פרובינצא שבאו מחדש לא"י, ואולי עלה אף הוא עמהם והתישב בסוף ימיו בא"י.

ר' דָּוִד הַלֵּוִי

מחבר תימני במאה השלישית לאלף השישי (בסוף המאה החמש עשרה למספרם). בן העיר חמדה. נקרא בערבית דאוד אל ליואני. מחבר הילקוט המדרשי בשם „אלוג'יז אלמגני" (=הקצר המספיק) על חמשת חומשי תורה (כת"י). ספר זה הוא ילקוט מאמרים ופירושים, בעברית ובערבית, ששאב את חמרו מכל הספרות התלמודית והמדרשית שלפניו וטבוע בו חותם השפעת ספרי הרמב"ם. את חיבורו כתב בשנים רמ"ד—רנ"ג. לדעה אחת הוא הוא דאוד אל ליואני הפייטן יליד העיר צנעא.

ר.

ר' דָּוִד (בר' שְׁמוּאֵל) הַלֵּוִי

פוסק מפורסם על שם ספרו „טורי זהב" (ט"ז) לשולחן ערוך. נולד בשנת שמ"ו (1586) בלודמיר אשר בווהלין (ולידימיר־ווילנסק) לאביו שהיה מראשי ופרנסי העיר. בנעוריו למד תורה מפי אחיו ר' יצחק הלוי, רב העיר, הנודע בתשובותיו „שו"ת מהר"י הלוי" (נייוויט, תצ"ו), וכבר אז יצא שמו כעילוי גדול בעל מח חריף ושכל מחודד. מספרים שבהיותו כבן שבע היה בקי ב„שלש הבבות" (בבא קמא, בבא מציעא ובבא בתרא), הידועות כמסכתות חמורות. שמעו הגיע עד ר' יואל סירקש בעל „בית חדש" (ב"ח), שכיהן אז ברבנות בעיר בריסק דליטה, והוא בחרו לחתן לבתו הלמדנית מרת רבקה. ר' דוד בא לבית חותנו ושם הוסיף חיל בלמודים ביחד עם חבריו תלמידי ישיבתו של הב"ח. לאחר שנפרד מבית חותנו קבע את בית מדרשו בעיר קראקא. בהיותו שם מתו עליו בניו הקטנים, והצדיק עליו את הדין בהאמינו שנענש על שקבע את דירתו למעלה מבית הכנסת.

בשנת שע"ח בערך נתקבל לרב בקהלת פוטיליצ'ה הסמוכה לעיר רַוָה בגליציה, ואולם בהיותה עיירה קטנה ואנשיה עניים, לא יכלו לפרנסו די ספוקו, וחיי עוני ודוחק היו מנת חלקו. בשנת שע"ט נתקבל חותנו הב"ח לרב בקראקא, ובנסעו לשם מבריסק עבר דרך פוטיליצ'ה, ושם ראה לדאבון לבו את גודל עניו של חתנו החביב. מקראקא כותב לו הב"ח במכתבו: „ראיתי את עניך ומאד צר לי כי לא תוכל לשבת על התורה במנוחה"... לא עברו ימים

רבים ור' דוד נתקבל לרב בעיר פוזן, ושם כיהן ברבנות כעשרים שנה. בשנת ת"א בערך חזר לארץ מולדתו ווהלין, ונתקבל לרב באוסטרהא שם יסד ישיבה גדולה ומכל קצוי הארץ נהרו אליו תלמידים רבים. על ישיבה זו היתה גאוותו ואמר עליה: "מעולם לא ראיתי קיבוץ ישיבה חשובה כמוה", ואמנם יצאו מישיבתו תלמידים רבים שנתפרסמו אח"כ לרבנים גדולים. מהם יש להזכיר את ר' שמואל בר' דוד הלוי בעל "נחלת שבעה". באוסטרהא כתב את ספרו "טורי זהב" לשולחן ערוך יורה דעה, ולהפצרת תלמידיו גם הדפיסו (לובלין, ת"ו).

עם התקוממות הקוזקים (ת"ח־ת"ט) נמלט למבצר אוליק, שאת הנצלו באורח פלא הוא מתאר ב"סליחות" שתיקן לאמרם ביום כ"ו בסיון (נדפסו בתוך ספר "ילקוט מנחם" לר' מנחם מנדל ביבר. וילנא תרס"ג). וכך מתארת האגדה את הנס: אחרי שהעיר היתה במצור ימים רבים, וכבר החל האויב לפרוץ בחומתה, נתאספו כל אנשי העיר והט"ז בראשם בבית הכנסת והרבו בתפלה ובתחנונים. באמצע נתנמנם ר' דוד מרוב עייפות וחולשה, ויקראו לפניו בחלומו את הפסוק "וגנותי אל העיר הזאת להושיעה למעני ולמען דוד עבדי" (מ"ב יט, לד). וייקץ משנתו ויאמר: עם ה' חזקו בתפלה ובתחנונים כי היום יראנו ה' נפלאות. והנה התותחים הישנים אשר עמדו על המבצר ונתקלקלו מרוב ימים, נפתחו פתאום לוועותיהם, ויירו אבני בליסטראות אל תוך מחנה האויב אשר נבהל מאד וינס לנפשו. לפי קבלת ר' רפאל הכהן רבה של אלטונה,

לא ר' דוד עצמו חלם את החלום הזה, אלא אחד מגדולי העיר.

בגלל פרעות המלחמה נאלץ לחיות חיי נדודים; בחודש כסלו שנת ת"י אנו מוצאים אותו בעיר לובלין "בתוך הגולה אשר גלתה מחמת המציק", ושם נשאלה ממנו שאלה בענין עגונה אחת שנהרג בעלה בעיר שברשין "ביום הרג רב", ובתשובתו שכתב להתירה מעיגונה הוא כותב שאינו יכול לעיין בספרי הפוסקים, "מפני שנתבטלו כל ספרי הקודש מפני הגזירה", ולא נמצא בידו שום ספר מלבד גמרא וטור. אח"כ התגורר בכמה מערי גרמניה ומורביה, ובכל מקום בואו חרדו לקראתו גדולי העיר והריצו לפניו את שאלותיהם בכל דבר הקשה להם, ובעברו דרך עיר הלישוי התאכסן כמה ימים בביתו של ר' שבתי הכהן (ש"ך), והשתעשע עמו בדברי תורה. כששקטה הארץ חזר לפולניה ונתקבל לרב בפרור העיר לבוב (בשנת תי"ד). משם הוא נוסע כפעם בפעם להשתתף באסיפות הועד של ארבע ארצות. ברבנותו זו כיהן עד יומו האחרון, כ"ו בשבט תכ"ז (1667).

על התמנותו לרבה של לבוב מספרת האגדה כך: בבואו ללבוב נתמנה ראש למנקרים. פעם נשאלה שאלה בבית המטבחים, על בהמה אחת, שהמנקרים הטריפוה, והט"ז הכשירה. ויתאוננו המנקרים עליו בפני רבה של לבוב, ר' מאיר ז"ק, שהוא מכשיר את הטריפה. כשקרא אותו הרב וישאלהו על הדבר, עמד על דעתו שהבהמה היא כשירה. ויחר בעיני הרב ויגזור עליו לעמוד במקום הקלון ("קוהנע"), אשר בפנת חצר בית הכנסת,

תחת מסגר של ברזל, ולהשים שלשלאות של ברזל על ידיו. ויהי בעמדו שם עבר על ידו נער אחד ותרנגולת שחוטה בידו וישאלהו מה זה בידך ויאמר הנער שאלה נתעוררה על התרנגולת והלכתי אל הרב והטריפה. אחר שבדק ר' דוד את התרנגולת אמר אל הנער הגד להרב בשמי שהתרנגולת כשירה היא. בשמוע הרב את פסק דינו ואת נימוקו, התבונן בדעתו וירא כי הצדק אתו, וימהר לפתוח אותו ממאסרו ויקראהו אליו ויבקשהו שימחול לו על עלבונו, והשתעשע עמו בדברי תורה. ויהי כאשר ראה את גאונותו וישלח אחרי ראשי העיר ויאמר אליהם: דעו לכם כי האיש הזה גדול בתורה ממני וראוי הוא להיות רבכם, ואני ממנה אותו לראש בית דין. כעבור זמן קצר נפטר הרב ר' מאיר ז"ק (כ' בכסלו תי"ד), ונתמנה ר' דוד תחתיו. אגדה זו נמצאה, לפי עדותו של בעל "מצבת קודש", בפנקס העיר לבוב, אולם יש להטיל ספק באמתותה, שכן בעת ההיא היה הט"ז מפורסם כבר לגאון.

במות עליו אשתו הראשונה, בתו של הב"ח, לקח לאשה את אלמנתו של גיסו ר' שמואל צבי הירץ, בנו של הב"ח ורבה של פינצ'וב. שני בניו מאשתו הראשונה, ר' מרדכי ור' שלמה, מתו מתו קדושים ביום ח' באייר תכ"ד בלמברג.

בסוף ימיו, כאשר נשמע בפולניה על אודות משיח־השקר שבתי צבי, החליטה היהדות הפולנית, בהסכמתו של ר' דוד, לשלוח שליחים אל ש"צ, לתהות על קנקנו ולהביא ידיעות מהימנות על "משיחותו", ואז נבחרו שני בניו של ר' דוד, ר' ישעיה

סג"ל רבה של קומרנו, ובנו חורגו ר' אריה יהודה ליב בר' שמואל צבי בעל שו"ת "שאגת אריה וקול שחל". הם באו אל ש"צ אשר היה כלוא, בעת ההיא, במבצר אבידוס, והוא שלח בידם אגרת שלומים אל הט"ז וגם כתונת משי נתן להם להלבישה את ר' דוד, כסגולה לרפא ולחזק את בריאותו הרופפת של הישיש בן השמונים...

כבודו של ר' דוד גדול היה בעיני בני דורו ובעיני חכמי הדורות שלאחריו. על שאלה אחת ששאל מאחיו, חתם: "דוד הוא הקטן". והשיב לו אחיו: "דוד הוא הקטן בעיניו, ודגול הוא בכל ענייניו, חסיד ועניו... אב בחכמה ורך בשניו". בהזדמנות אחרת הוא כותב: "ויצא שם דוד בכל הארצות, וה' עמו, שהלכה כמותו בכל מקום". גם חותנו הב"ח העניק לו תארים רבים במכתביו אליו. בתשובה אחת הוא כותב עליו: "עוקר הרים וטוחנן זה בזה בפלפולו... קדוש יאמר לו". פעם באה לפני הב"ח שאלה חמורה בענין קדושין, ואחרי שערך את תשובתו שלחה לחתנו ר' דוד שיחוה את דעתו עליה. ר' יעקב יהושע פלק בעל "פני יהושע" כותב עליו: "הלכה כמותו ברוב המקומות, ולאורו אנו הולכים, שהוא גדול שבאחרונים, שאין למעלה ממנו". על מצבתו הוא מתואר: "הגאון הגדול מאור הגולה... באור תורתו האיר לדור דורים... הוראתו שלמה, זכה וערוכה".

ספרו "טורי זהב" הוא בעיקרו פירוש על ארבעת חלקי השולחן ערוך, ואולם כל חלק יש לו אופי מיוחד ושיטה מיוחדת, וגם מזל מיוחד בדרך התפשטותו. הפירוש

לשולחן ערוך חושן משפט חובר בידי ר' דוד בעת ובעונה אחת עם פירושו ליורה דעה, אולם לא זכה להדפס רק שנים רבות אחרי פטירתו (המבורג, תנ"ב), על ידי ר' צבי אשכנזי בעל "חכם צבי", שהוסיף עליו הערותיו והגהותיו, וגם צירף לו חידושים מכתבי ר' שמואל קידנובר בעל "ברכת הזבח", ור' יונה תאומים בעל "קיקיון דיונה". (נדפס רק ח"א, עד סימן רמ"ו, וכל הספר יצא בברלין, תקכ"ו). ומכיון שנדפס בכרך מיוחד ולא סביב השולחן ערוך, לא קנה מקום בין הלומדים שנתקבל עליהם ספר "מאירת עינים" (סמ"ע) שכן נדפס ביחד עם השולחן ערוך (פראג, שס"ו), ובאמת רופף הוא מאד יחסו של פירוש זה לשולחן ערוך. כי מלבד שדילג על הרבה סימנים שלא פירשם כלל, ואף אותם סימנים שפירש, הוא ג"כ בדלוג, רק על סעיפים אחדים שמצא מה להעיר עליהם — הרי אין בכלל בהערותיו מתכונת הפירוש, אלא הן ברובן פלפולים צדדיים בדברי הטור ובדברי התלמוד ומפרשיו, והוא מאריך מאד בסברות שונות שרובן אינן נוגעות לדינא, וכן הוא מרבה להשיג על ספר הסמ"ע.

הפירוש לאבן העזר תכונתו כהפירוש לחושן משפט, ונדפס רק כתשעים שנה לאחר פטירתו (זאלקווא, תקי"ד). ספר זה כתב המחבר בשתי מהדורות, ובידינו התקיימה רק המהדורה הראשונה, והמהדורה השניה שנאבדה מאתנו היתה עוד בידי ר' שמואל רבה של פיורדא, אשר השתמש בה במהדורתו האחרונה של ספרו "בית שמואל" (פיורדא, תנ"ד).

פירושו לאורח חיים הוא יותר נכבד ויותר מקובל מהחלקים הקודמים, אף על פי שגם הוא נדפס לאחר פטירתו, באותה שנה שיצא פירושו לחושן משפט, אולם פירושו זה נדפס ביחד עם הטקסט של השולחן ערוך, ובצירוף פירושו של ר' אברהם אבלי גומבינר (ראה בערכו), בסיועם של ראשי ומנהיגי ארבע ארצות שבמדינת פולין (דיהרנפורט, תנ"ב), שם הספר נקרא על ידי המדפיס, "מגן דוד", כמו שפירשו של ר' אברהם נקרא על ידי בנו בשם "מגן אברהם", ושני הספרים ביחד נקראים בשם הכולל "מגיני ארץ". חלק זה כבר יש בו מתכונת מפרש לשולחן ערוך, כי הוא נתחבר על כל הסימנים ומבאר את כל הסעיפים, בכל זאת הוא יותר פירוש להטור מלשולחן ערוך. כמה מחברים מפורסמים כתבו הערות והגהות לספר זה, מהם נתפרסם ביותר ר' יוסף בר' מאיר תאומים מלבוב אשר בספרו "פרי מגדים" ("משבצות זהב", פפד"א תקמ"ה) באר את כל המקומות הקשים שבפירוש זה.

המעולה ביותר מכל החלקים הוא פירושו לשולחן ערוך יורה דעה, שעל ידו קנה לו שם עולם בספרות ההוראה. חלק זה הוא היחידי שהדפיסו המחבר בחייו (לובלין, ת"ו), ומיד נתפשט בכל הישיבות ונתקבל להלכה, וכעבור זמן קצר לאחר פטירתו של ר' דוד, יצא הספר שנית, מסביב לשולחן ערוך ובצירוף פירושו של הש"ך, ונקרא בשם הכללי "אשלי רבבי" (וילמרסדורף, תל"ז). בספרו זה הוא מביא את פסקי האחרונים (מהרש"ל, לבוש,

הרואה פרי חדש צריך לברך שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה
לראות בדפוס צורת הרב הגאון הגדול כמוהר"ר חזקיה הנדפס לה זכל
בעל ספר פ"ח אשר הדגה פמונה וגנוזה בגנזי מלכים בבית הרב הצדיק
נשיא הארץ כמהורר אברהם צבי הירשל לעהרן זצוקל בעוב"א משטרדם יצא

ב"ח ודרישה) ודעותיהם, והוא משוה אותם עם פסקי השולחן ערוך, ומתוך כולם הוא מוציא את ההלכה הפסוקה ומסקנת ההוראה, עד שכל הלכה והלכה יוצאת מחוורת וברורה.

את ר' שלמה לוריא (מהרש"ל) הוא מעמיד בשורה הראשונה, ועל הרוב הוא מכריע הלכה על פיו, ורק במקומות שדעתו של מהרש"ל היא בניגוד לדעת הרמ"א, נוטה הוא להכריע כרמ"א. ר' מרדכי יפה בעל הלבושים הוא חשוב עליו עד כדי כך שהוא מתפאר בכמה מקומות שהציע את דעתו לפניו והלה הסכים עמו. ואף על פי כן אינו נמנע מלחלוק עליו תכופות, וכן הוא יחסו להב"ח אף שהוא מעריצו כמורו וחותנו, הוא דוחה את דבריו במקומות רבים.

בכל הלכה שבשולחן ערוך הוא מראה את מקורה בדברי הפוסקים הראשונים, או ב"בית יוסף" ו"דרכי משה", וכשהוא מוצא כתירות בין השולחן ערוך ושני ספרים הללו, הוא משתדל להשוותם ולתרצם, אולם כשאינו מוצא יישוב נכון הוא מבטל את דבריהם מפני פסק השולחן ערוך כי הוא בעיניו הפוסק האחרון.

כשיצא חלק זה הנחיל כבוד ותהלה למחברו, שקנה לו שם גדול בין הלומדים, בזה שעטר את השולחן ערוך בהבאת מקור וטעם לכל דין ודין, ותירץ את הסתירות והכריע בין החולקים. אולם בסוף הספר נספח ע"י המחבר, "דף אחרון", והוא כתב־פולמוס נגד הספר "שפתי כהן" (ש"ך) שיצא באותה שנה, וכתשובה עליו יצא ר' שבתי הכהן בספרו "נקודות הכסף" (פפד"א, תל"ז), בו הוא מבטל את טענותיו והשגותיו של ר' דוד על ספרו, והוא משיג על פסקיו של הספר "טורי זהב". על ידי ספר זה שיצא כעשר שנים לאחר פטירתו של הט"ז, נתעוררה במקצת סמכותו של הספר "טורי זהב", ורק נכדו של ר' דוד, ר' יואל בר' גד, רבה של שברשין, הצליח בספרו "מגיני זהב" (הופיע רק במקוטע, פראג ת"פ), להחליש את כוח השגותיו של הש"ך על הט"ז, ועל ידו הסכימו רבני הועד של ארבע ארצות ביום י"ב באדר תמ"ג לאשר את כוח סמכותו של הספר "טורי זהב" ולהשיב את כבודו כבראשונה. גם על ספר זה נכתבו כמה פירושים מגדולי הרבנים, החשוב שבהם הוא ספרו של ר' יוסף תאומים ("פרי מגדים", "משבצות זהב", ברלין תקל"א—ב').

עוד שני ספרים נדפסו מכתב־ידו של המחבר, כמלואים לפירושיו לשולחן ערוך, והם: א) "הגהות וחידושים על פירוש "טורי זהב" לשולחן ערוך יורה דעה" (האלי, ת"ע), וב) הגהות, תקונים ומלואים לפירוש "טורי זהב" על שולחן ערוך אורח חיים (ועל חלק מפירושו ליורה דעה), בשם "זהב מזוקק" (דיהרנפורט, תפ"ה). כן חיבר פירוש לפירושו של רש"י על התורה, בשם "דברי דוד" (דיהרנפורט, תמ"ט).

לבסוף נביא שני ספורים עליו: ר' רפאל הכהן רבה של אלטונה מספר מעשה שהיה באשה אחת שבאה אל ר' דוד ובכתה לפניו שימציא תרופה לבתה היחידה הנוטה למות. ויאמר לה הט"ז לא רופא אנכי ולא בעל שם, אך זאת אוכל להיטיב עמה, היות שהיום תירצתי קושיה חמורה בדברי

התוספות, אני נותן לה תירוץ זה לזכותה שיגן עליה. מיד הוטב לה ולאט לאט נרפאה לגמרי. ר' יוסף שאול נתנזון רבה של לבוב מספר שבימיו (כמאתים שנה אחרי פטירתו של הט"ז) נפתח על פי מקרה קברו של בעל „טורי זהב", ומצאוהו שלם בגופו והדור בלבושו, שלא שלטה בו רימה, ותולעה לא היתה בו. אש.

ר' דָּוִד לַחְמִי

מחכמי מצרים במאה החמישית לאלף השישי. חברם של ר' דוד גרשון ור' אברהם הלוי ועמהם עמד במשא ומתן של הלכה. האחרון מביאו כמה פעמים בספרו „גנת ורדים".

ר' דָּוִד (בר' אַרְיֵה לֵיבּ) לִידָּא

רב ומחבר במחצית הראשונה של המאה החמישית לאלף השישי. תלמודי, דרשן ומקובל. נולד בזוולין במשפחה רבנית חשובה. היה בן אחותו של ר' משה רבקש בעל „באר הגולה". למד תורה מפי הרבי ר' השיל. שימש ברבנות בכמה קהלות בפולין וליטא, ביניהן בעיר לידא הסמוכה לווילנא, ועל שמה נקרא ר' דוד לידא. לאחרונה הוזמן לרבנות בעיר מיינץ באשכנז, ואחרי שנים אחדות נבחר לרב בקהלת האשכנזים באמשטרדם (בשנת תמ"א), אך כאן נסתבך במחלוקת קשה ונאשם על ידי מתנגדיו בנטיה אחרי השבתאות, וכן האשימוהו שייחס לעצמו ספרים של מחברים אחרים. בגלל כן הודח ממשרתו החשובה. אז שב לפולין והגיש עצומותיו לפני חכמי ועד ארבע ארצות ואף הדפיס טענותיו בקונטרס „באר עשק". רבני פולין עמדו לצדו ותבעו מאת בני קהלתו להחזירו על כנו. בשובו לאמשטרדם נתברר עניינו בפני חכמי הספרדים שבאמשטרדם ואף הם הצדיקוהו, אבל לא ארכו ימי שבתו שם וחזר לפולין ונפטר בלבוב. לפי הרשום במצבתו נפטר בשנת ת"ן (1690), אבל אין ספק שהאריך עוד שנים מספר ואות אחת ניטשטשה במצבה.

הרבה ספרים חיבר ר' דוד בעניינים שונים בדרך דרוש וקבלה. עסקו בהלכה לא היה מרובה. רק תשובה הלכית אחת נדפסה ממנו (בשו"ת מהר"ם זיסקינד, סימן ד'). מתוכה רואים את גדולתו גם בשדה ההלכה. ביאורו על השלחן ערוך אורח חיים בשם „באר מים חיים" לא זכה לראות אור. מחבוריו נזכיר: „עיר מקלט", על תרי"ג מצוות (דיהרנפורט, ת"ן); „עיר דוד", דרשות, נדפס בשלימות אחרי פטירתו על ידי בנו ר' פתחיה בקובץ „יד כל בו" (פפד"מ, תפ"ז); „שומר שבת", על ענייני שבת (אמ"ד, תמ"ג); „סוד ה'", על ענייני מילה (אמ"ד, תנ"ד), ועוד כמה חיבורים. כן הוציא לאור ספרים שונים והוסיף להם הערות והגהות. ספרים אחדים שנדפסו על שמו (מגדול דוד, דברי דוד, ועוד) הוכרו על ידי חכמים שונים (ביניהם ר' יעקב עמדן ואזולאי) כספרי מחברים שקדמוהו.

ר' דָּוִד (בר' מֹשֶׁה) מוֹדֵינָא

מקובל מחכמי צפת בסוף המאה החמישית ותחילת המאה השישית לאלף השישי. חיבר ספרים אחדים בדרך הקבלה:

„נפש דוד" (קושטא, תצ"ו), פירוש על התורה והמגילות; „רוח דוד ונשמת דוד" (שאלוניקי, תק"ז), הראשון פירוש על אדרא רבא והשני פירוש על שיר השירים בדרך הקבלה. בהקדמתו לספר „רוח דוד" הוא מספר ממאורעותיו בארץ ישראל, שמחמת המציק עזב את צפת והתיישב בירושלים, אך גם כאן לא הונח לו והוכרח לצאת לחוץ לארץ. בבואו לשאלוניקי בשנת תק"ז (1747) הפצירו בו לדרוש לפני הקהל ודרשותיו מצאו חן ונתנדבו הרבה להדפיס את ספריו. בהסכמתם מפליגים חכמי שאלוניקי בשבחו וקוראים לו „חכם הרזים ומקובל אלקי".

ר' דָּוִד (בר' רָפָאֵל) מִילְדוֹלָה

רב ומחבר. נולד באיטליה בשנת תס"ג (1703) בערך ולמד תורה מפי אביו ר' רפאל מילדולה (ראה בערכו). בשנת תצ"ז (1733) שלחו אביו לאמשטרדם להדפיס בה את ספרו „מים רבים", ונשתקע שם ונמנה בין חכמי העיר. כבר אז היה רב כוחו בתורה, ובין תשובות אביו הכניס גם כמה מתשובותיו הוא. ר' דוד הרבה לחבר ספרים בעניינים שונים והאריך ימים רבים. נפטר באמשטרדם כבן תשעים בשנת תקנ"ג (1793).

מספריו ראוי להזכיר: „מועד דוד" (אמ"ד, ת"ק), על עברונות, תקופות ומולדות; „דברי דוד" (שם, תקי"ג), חדושים בתלמוד ושאלות ותשובות בהלכה; „דרכי הלמוד" (שם תקי"ד), כללית מתודו־לוגיים להוראת התלמוד; „דרכי דוד", פירוש על התורה. ח"א על בראשית נדפס באמשטרדם בשנת פטירתו, ושאר החלקים יצאו לאור על ידי בנו ר' אברהם מילדולה בהאמבורג תקנ"ד—תקנ"ה.

ר' דָּוִד בר' מֹשֶׁה

דיין בווילנא במאה החמישית לאלף הששי. חיבר ספר „מצודת דוד" (אלטונה, תצ"ו) כולל חידושי אגדה, בו הוא מביא גם מחידושי אביו ואחרים מבני דורו.

ר' דָּוִד (בר' אַבְרָהָם) הַנָּגִיד נֶכֶד הָרַמְבַּ"ם

נגיד על קהלות ישראל במצרים, סוריה וארץ ישראל. כפי הנראה נולד בקהיר בכ"ד טבת ד"א תתקע"ג (1212). אחרי שנפטר אביו ר' אברהם בן הרמב"ם (בשנת ד"א תתקצ"ח) נתמנה לנגיד וכהן במשרה זו בהפסקה של חמש שנים עד פטירתו. קרוב לשנת ה"א מ"ה הודח ר' דוד ממשרתו ובמקומו נתמנה נגיד אחר. אז יצא ר' דוד עם בני משפחתו לעכו שהיתה בימים ההם עדיין בידי הצלבנים ונעשתה לבירתה של „מלכות ירושלים". בשנים אלו התלקחה בפעם השניה המערכה על „מורה הנבוכים" ור' דוד מילא בה תפקיד חשוב. ר' שלמה פטיט ראש המקובלים בעכו יצא לאירופה כדי לאסוף הסכמות וחתימות על כתבי חרם נגד ספר מורה נבוכים להרמב"ם, וכאשר הזר מנסיעתו החרים יחד עם חבריו את „המורה", גזר עליו גניזת עולם ודרש מיהודי עכו שימסרו לו ולחבריו את העתקות הספר. אולם ר' דוד התיצב ממול המקובלים ואף ראשי הקהלות בארצות השכנות עמדו לצדו והגנו על כבוד

הרמב"ם שחולל בידי ר' שלמה פטיט וחבריו. ר' ישי בן חזקיה ראש הגולה בדמשק פנה בשנת ה"א מ"ו בכתב חתום בידי שנים עשר רבנים אל אנשי עכו ודרש מהם למסור לידי ר' דוד או בניו את ההסכמות נגד ה"מורה". רבני צפת הצטרפו אליו והחרימו את כל מי שלא ישמע בקול הנשיא מדמשק. גם ראש הגולה במוצל ר' דוד בן דניאל החרים את מתנגדי הרמב"ם וכן עשו חכמי בגדאד ששלחו כתבים אל קהלת עכו ור' דוד. שני הצדדים הן ר' דוד הן ר' שלמה פטיט וחבריו פנו לרשב"א גדול הדור והוא פשר ביניהם. הרשב"א עזר לר' דוד גם עזרה חמרית. אחד מתלמידי הרשב"א מספר שיצא בשליחות רבו לקשטיליא ולנבארה כדי לאסוף כסף בשביל ר' דוד נכד הרמב"ם. וקרוב הדבר שר' דוד בקש את עזרת הרשב"א כאשר הודח ממשרתו. בשנת ה"א נ' בערך חזר ר' דוד למצרים ועלה שוב על כסא הנגידות. בשנים האחרונות של חייו בודאי מחמת זקנתו מילא את התפקיד הזה יחד עם בנו ר' אברהם. ר' דוד נפטר בר"ח אלול ה"א ס' (1300) בגיל של שמנים ושבע שנים והובא לקבורה בטבריה. בתור נכד הרמב"ם ומנהיג הקהלות בארצות המזרח וארץ ישראל בתוכן היה מכובד ונערץ בכל תפוצות הגולה.

לר' דוד מיוחסים שלשה חבורים אבל ספק הוא אם באמת חבר אותם. הגדול בהם הוא ספר דרשות הידוע בשם "דרשות ר' דוד". דרשות אלו כתובות בלשון ערבית מדוברת והיו משך דורות רבים חביבות על קהלות ישראל בארצות המזרח ובמצרים היו קוראים אותן בבתי הכנסיות מדי שבת בשבתו אחרי תפלת מנחה. הדרשה על פרשת בראשית נדפסה באלכסנדריה בשנת תרע"ב. בדרך כלל דורש הדרשן מעניין של פרשת השבוע ובסוף דרשתו הוא נוגע גם בתוכן ההפטרה. הוא בקיא בספרות המדרשים ולוקח ממנה את החומר לדרשותיו. ומאידך הוא משתמש בטרמינולוגיה של הפילוסופים. הוא מזכיר את הרמב"ם מבלי לומר שהוא סבו ומאורעות הזמן אינם נזכרים כלל. הבטוים הערבים, תוארים של פקידים ושמות של ענינים מתאימים לזמנו של ר' דוד. החבור השני המיוחס לו הוא פירוש לפרקי אבות. גם הוא בלשון ערבית דיאלקטית. את הפירוש הזה היו קוראים בבתי הכנסיות בשבתות שבין פסח ושבועות והוא נדפס שתי פעמים במקורו הערבי (אלכסנדריה, תרס"א; קהיר, תרצ"ב) ופעם בתרגום עברי (ירושלים, תש"ד). הפרוש שונה מהדרשות מצד תכנו, ההשקפות המובעות בו ובמדה מסויימת גם מצד הלשון ועל כן יש להטיל ספק בכך אם מחבר אחר חבר את שני החבורים. החבור השלישי המיוחס לו הוא פירוש לספר אפוקליפטי קטן הנקרא "גבואת הילד נחמן". ר' גדליה אבן יחייא המעתיק את דברי המקובל ר' אברהם הלוי מספר שחכמי ברצלונה פנו אל הנגיד ר' דוד ובקשו ממנו "להודיעם אם נמצא אצלו דבר בסוד הקץ" והוא שלח להם את הספור על לדת הנער ונבואותיו "ובסוף כל נבואה קצת פירוש".

שט

ר' דָּוִד (בר' פְּנָחָס) נִיטוֹ

רב ומלומד. נולד בוינציה בשנת תי"ד

(1654) וקיבל השכלה רחבה בתורה ובמדעים. מלבד ידיעותיו המרובות בספרות העברית היה בקי גם במרבית ענפי המדע הכלליים, כגון במתימטיקה ובתכונה, וביחוד הצטיין ברפואה ובפילוסופיה. תחילה שימש דיין, דרשן ורופא בליוורנו. שם חיבר באיטלקית ספר בשם «פַּסְחוֹלוֹגְיָה», שדן בו בחשבון קביעת חג הפסחא אצל הנוצרים ויחסו למועד חג הפסח אצל היהודים והראה בו את טעיות הנוצרים בחשבונותיהם. בחודש אלול שנת תס"א נקרא ר' דוד ללונדון לכהן שם כחכם העדה הספרדית, במקומו של ר' שלמה אאיליון. בכהונה זו שימש במשך עשרים ושבע שנים, עד יום מותו.

חיבורו העיקרי הוא ספרו «מטה דן», או כוזרי חלק שני (לונדון, תע"ד), הכתוב בצורת ויכוח בין מלך כוזר וחבר יהודי, דוגמת ספר הכוזרי לר' יהודה הלוי. בספר זה הגן בעוז על אמונת ישראל והוכיח בו את אמיתות תורה שבעל פה, נגד המינים והקראים. הספר יצא לאור על ידי המחבר בעברית ובספרדית כאחת, ונדפס כמה פעמים אחריו, ואף ניתרגם בחלקו לאנגלית. ספרו זה הוציא לו לר' דוד ניטו מוניטין כלוחם אמיץ להשקפות היהדות הנאמנה.

אף ספרו «אש דת» (לונדון, תע"ה), שכתבו נגד השבתאי נחמיה חיון וספרו «עז לאלהים», נכתב בצורת ויכוח בין ד"ן (דוד ניטו) לנפתלי. ר' דוד ראה בתנועה השבתאית סכנה ליהדות המסורתית על כן יצא לקראתה למלחמת תנופה. אף ספרו זה נכתב על ידו בשתי שפות, בעברית ובספרדית כאחת. גם ממקצע ההלכה לא הניח ידו וכתב שאלות ותשובות, שכמה מהן נכנסו בקובץ שו"ת «פרי עץ חיים» לחכמי ישיבת עץ חיים באמשטרדם. כן התחיל לחבר מפתח למאמרי התלמוד בשם «שער דן», ולא הספיק לסיימו.

פרסום רב בין הגוים עשה לו ספרו הספרדי Della Divina Providencia (ההשגחה האלהית), שעורר עליו קטרוג מצד כמה מבני עדתו, שחשדו אותו שהוא נוהה אחרי שיטת שפינוזה. הם פנו בשאלה אל ר' צבי אשכנזי («חכם צבי»), אולם הלה לא ראה כל און בדעותיו ועמד בכל עוז לימינו, ובתשובתו הוא משבחו על חכמתו וקורא לו בתואר «חכם כולל» (שו"ת חכם צבי, סימן יח).

עוד כמה חיבורים ומאמרים כתב בספרדית, בהם נלחם את מלחמת היהדות ואמונתה נגד אויביה מבית ומחוץ. כן ניסה כוחו בשירה וחיבר שירים לעת מצוא, שכמה מהם נכנסו לקובץ «קול עוגב». נפטר בשם טוב בכ"ה טבת תפ"ח (1728) וכבוד גדול נעשה לו במותו. כמה דרשות הספד שנשאו עליו נדפסו, וחרתו שבחיו המרובים במצבתו. בנו ר' יצחק ניטו מילא מקומו אחריו.

דּוֹן דָּוִד נָשִׂיא

מחכמי האי קנדיה בראשית המאה הרביעית לאלף הששי. אחיו של דון יוסף נשיא מנקסוס. חיבר ספר «הודאת בעל דין» (פרנקפורט ענ"מ, תרכ"ו) להגנת היהדות נגד הנצרות, בו הביא עדויות מתוך ספרי האונגליון המחזקות את אמיתת אמונת

ישראל וסותרות את אמונות הנצרות. בהקדמתו הוא מספר שחיבר את הספר לבקשת אחד החשמנים שלמד אצלו לשון הקודש. הפרט הרשום בהקדמה (שנת ה״א ק״ץ) משובש בלי ספק.

ר׳ דָּוִד בר׳ סְעַדְיָה

מחבר תלמודי קדמון שחיבר ספרי הלכה בערבית. ר׳ בצלאל אשכנזי בשיטה מקובצת (לב״מ קד, ב) מעתיק קטע מ״חבורו שחבר בלשון ערבי להשיב על קצת דברים שבאו בספר הלכות גדולות״. בקטע זה מזכיר ר׳ דוד גם את ספרו ״משפטי שבועות״ שחיבר בלשון ערבי. ואף קטע מספר זה הובא בתרגום עברי בשיטה מקובצת שם. לדעת הרב פרופ׳ אסף (קרית ספר, שנה ג׳) היה ר׳ דוד חכם ספרדי קדמון, שחי מסביב לשנת ד״א ת״ת (1040) או קצת לפני כן. הקטעים שיצאו לאור ע״י פרידלנדר (בספר היובל לכבוד ישראל לוי) כ״שיורים מן ספר פקדון״ אינם אלא חלק מן המקור הערבי של הספר ״משפטי שבועות״ לר׳ דוד בר׳ סעדיה. כבר ר׳ יצחק בר׳ ברוך ז׳ אלבליא נשא ונתן בתשובתו בדברי ״הדיין״ ר׳ דוד בספר שבועות (״פי אלאימן״) שלו. אף ספר ״שערי שבועות״ לר׳ יצחק בר׳ ראובן אינו אלא תרגום מעובד של ״משפטי שבועות״ לר׳ דוד בר׳ סעדיה.

ר׳ דָּוִד בר׳ עַמְרָם אַלְעַדָּנִי

חכם תימני חי בעדן במאה הראשונה של האלף השישי (מסביב לשנת 1300). נקרא גם ר׳ דוד ז׳ עמרם הנגיד איש מדינת עדן. מחבר ספר ״מדרש הגדול״, הוא ילקוט גדול על התורה, בו כונסו מדרשי חז״ל על סדר המקראות. ספר זה הוא גולת הכותרת של יצירת יהודי תימן. חשיבותו מרובה בזה שמחברו שיקע בו כמה ספרי חז״ל במדרש הלכה ואגדה שנאבדו ברבות הימים (כגון מכילתא דרשב״י, ספרי זוטא, משנת ר׳ אליעזר בנו של ר׳ יוסי הגלילי ורבים אחרים). כמו כן רבה חשיבותו בגלל גירסאותיו המיוחדות בתלמוד ומדרשים, שכן היו מונחים לפני המחבר רוב ספרי התורה שבעל פה בגירסא משונה מגירסתנו ועל פיו אפשר הרבה פעמים לברר את הגירסא המקורית הקדומה. רק חלקים יצאו לאור מספר חשוב זה, ועדיין מחכה הספר למהדורה מדעית שלימה.

ר׳ דָּוִד (בר׳ אַבְרָהָם) עראמה

חכם תלמודי בתחילת המאה הרביעית לאלף השישי. נולד בשאלוניקי, כנראה למשפחת צאצאי מגורשי ספרד. חיבר פירוש על הרמב״ם (שאלוניקי, ש״ה) ו״תשובות״, על סוגיות קשות בתלמוד (קושטא, ש״מ).

ר׳ דָּוִד פַּאלְקוֹן

מחכמי קושטא במאה החמישית לאלף השישי. חיבר כמה ספרי חידושים ופסקים שלא זכו לראות אור. מתוכם נתלקטו וסודרו סמוך לפטירתו חידושיו על הרמב״ם בספר ״בני דוד״ (קושטא, תצ״ח), ומצורף לו קונטרס ״עגונא דאיתתא״, אוסף הלכות בענין היתר עגונה, ובסופו

תשובות שהשיב לשואלים בשנת תע"ז (1717).

ר' דָּוִד (בר' יַעֲקֹב) פַּארְדוֹ

רב ומחבר. נולד בוינציה בשנת ת"ע (1710) בערך ונפטר בירושלים בשנת תקנ"ב (1792) בערך. בעיר מולדתו למד תורה מפי ר' יעקב בלילוש ור' שלמה זלמן מלבוב. עוד בהיותו בגיל צעיר נפטרו עליו הוריו והנדיב ר' משה אשכנזי אספו אל ביתו: „לקחני מבית אבי בביתו ובחומותיו — כותב ר"ד — והיה מגדלני לתורה ומושיבני בין ברכי ת"ח".

בשנת ת"ק, או זמן מה לפני כן, נתקבל לרב בקהלת אישפלאטרו. שם יסד בית מדרש והרביץ בו תורה הרבה, ושם כתב כמה מספריו. בשנת תקי"ב נסע לוינציה להדפיס בה את פירושו הגדול על המשנה. בדרכו שהה זמן מה בקורפו. בשנת תקכ"ה יצא את אישפלאטרו והתיישב בשאראי דמן בוסניה, ועל מקומו השאיר את תלמידו הוותיק ר' שבתי ווינטורה. כאן ישב עד שנת תק"מ לערך, שאז החליט לעלות לארץ־ישראל להטהר בקדושתה ולעסוק בתורה באוירה. בירושלים נתמנה לראש ישיבת „חסד לאברהם ובנין שלמה" וכאן ישב עד יום מותו.

שמו של ר"ד פארדו התפרסם לתהלה על־ידי ספריו הרבים והחשובים. הוא היה בקי בכל מכמני הספרות התלמודית, בעל סברה ישרה ועמוקה ומחבר פורה מאד: הוא עסק גם בקבלה ובשירה ופיוט. את האמת אהב ונלחם לה ולא חיפה עליה מתוך משא פנים למקובלות. מטעם זה לא חשש לחבר השגות על ספר „פרי תואר" של ר' חיים ן' עטר שאסר להשיג על ספרו, והוא אומר: „כי באמת לא באתי לקפח ולא לקנטר ח"ו כי אם מה שדחקני שכלי... וימחול לנו כבודו דלאו כל כמיניה לומר קבלו דעתי, כי תורה היא וכו', וכתר תורה מונח לכל חכם בר ישראל... והאמת יקובל ממי שאמרו ואפי' תלמיד בפני רבו... ואדרבא מצוה קא עביד לכן אדבר דברי...". — מחלוקת קשה היתה בינו ובין ר' דוד קורנאלדי מליוורנו, כי בספרו על המשנה הרבה ר"ד פארדו ליישב את השגותיו של קורנאלדי בפירושו למשנה „בית דוד" על בעל „תוספות יום טוב". אולם כשידע שהלה התרעם על כך בקש את סליחתו והתנצל באמרו שמטרתו היתה לא לקנטר אלא להעמיד את הדברים על בוריים.

ר"ד פארדו חיבר ספרים רבים במקצועות שונים בתורה. חיבה יתירה נודעת הימנו לספרי התנאים: המשנה, התוספתא והספרי שכתב להם פירושים חשובים. ספרו הראשון הוא „שושנים לדוד" פירוש על המשנה (ב' חלקים, וינציה, תקי"ב); „חסדי דוד", פירוש רחב וחשוב ביותר על התוספתא. הוא הראשון שעמד על השבושים שנפלו בספר זה והשכיל לתקן הרבה את טעויות המעתיקים. הגהותיו מתאשרות ע"י כתבי יד עתיקים שלא היו ידועים לפנים ומתקבלות על דעת החוקרים גם היום (ג' כרכים; ליוורנו, תקל"ו—תק"ן, ירושלים, תר"ן); „ספרי דבי רב", פירוש על הספרי (שאלוניקי, תקנ"ט). כן חיבר עוד: „משכיל לדוד", פירוש על רש"י על התורה (וינציה,

תקכ"א); "למנצח לדוד" מחקרים בש"ס (שאלוניקי, תקכ"ה); "מכתב לדוד" שאלות ותשובות (שם, תקל"ב); "מזמור לדוד", על שלחן־ערוך יורה־דעה, (ליוורנו, תקע"ח).

פזמוניו ופיוטיו של ר"ד פארדו עשויים ברוח הקבלה. ספריו מסוג זה נדפסו ע"י בני קהלתו שנהגו לשוררם. כמה מהם זכו למהדורות אחדות. ספרו "שפעת רביבים" הוא אוסף של שירים ותשבחות תחנות ובקשות לחגים ומועדים (ליוורנו, תקמ"א); "שירה חדשה" "מעשה אחשורוש באורח־שיר" (אמשטרדם, תקכ"ה); "פזמון לשמחת תורה" בעת ההקפות בבית הכנסת בק"ק אישפלאטרו (ווינה, תקצ"ג); "שכיות חמדה" "סדר הקריאה והלימוד לר"ח ניסן" בעדת אישפלאטרו" (שאלוניקי, תק"ו); "חקת הפסח" "סדר הלמוד לתחילת ימי ניסן" (ליוורנו, תקנ"ו). כן מפורסמות ה"כתובות" הן שטרי הנישואין בין הקב"ה לבין כנסת ישראל, שזכו לתפוצה עצומה בקהלות תורכיה והמזרח, והיו מושרות עד הזמן האחרון בבתי הכנסת בחג השבועות. הכתובות תורגמו גם ללאדינו ונדפסו בכמה סידורים של מנהג־ספרד ואף בחוברות מיוחדות.

בנ.

ר' דָּוִד (בר' יִצְחָק) דֶּה פּוֹמִיס

מחכמי איטליה. תורני, בלשן, רופא ופילוסוף. נולד בשנת רפ"ה (1515) בספוליטו שבמחוז אומבריה. היה בן למשפחה מפוארת "מן התפוחים", שלפי האגדה היתה אחת מארבע המשפחות אשר הגלה טיטוס מירושלים לרומי. סמוך ללידתו פלשו צבאות קיסר אשכנז לרומי. על כן עקר ר' יצחק אביו מושבו מעיר מולדתו והתגורר במקומות שונים באיטליה. ראשית חינוכו קיבל הנער מפי אביו שהיה תלמיד חכם. בשנת רצ"ב נתישב אביו בטודי והנער דוד נתחנך בבית דודו הרופא ר' יחיאל אלאטינו, שממנו קיבל את יסודות הרפואה והפילוסופיה. בשנת ש"ה בא לפירוגיא ובמשך שש שנים למד באוניבר־סיטה שבה את תורת הרפואה והפילוסופיה. אחרי שקיבל שם את התואר דוקטור (בתחילת שנת שי"ב) נתישב במגליאנו הסמוכה לרומי ושימש בה רופא ורב כאחד. אולם הגירוש שנגזר ע"י האפיפיור פאול הרביעי לגרש את כל היהודים ממדינת רומי (בשנת שט"ו) פגע גם בו, ואחרי נדודים מרובים במשך כמה שנים במקומות שונים באיטליה, ששימש בהם רופא בחצרות שרים ורוזנים, נתישב בוינציה, בה הדפיס כמה מספריו.

ספרו העיקרי "צמח דוד" (וינציה שמ"ז), הוא מילון השפה העברית והארמית, על פי ה"ערוך" לר' נתן מרומי (שהיה בידו בכ"י המחבר עצמו), ספר ה"שרשים" לרד"ק והספרים "מתורגמן" ו"תשבי" לר' אליהו בחור. את כל השרשים באר ותרגם ללטינית ולאיטלקית, וגם הביא כמה עניינים ממדעי הטבע. את הספר הזה החל לחבר בנערותו, בזמן שלמד תלמוד בעצמו בלא רב ומורה בעזרת ספר ה"ערוך", אז עמד על הצורך להרחיבו ולהשלימו.

חשיבות רבה היתה לספרו בלשון רומית De Medico Hebraeo Enarratio Apologica (התנצלות רופאי ישראל), שבו נלחם לזכויות היהודים בכלל ולזכותם של רופאי

ישראל לשמש באומנותם בפרט. הוא מוכיח שהרופא היהודי ראוי לאמון מלא, שעוסק הוא במלאכתו באמונה ואין בידו עול. תובע הוא מאת הרשות, המלכים והאפיפיורים, להגן על היהודים ולמשוך להם חסד.

עוד כמה חיבורים כתב באיטלקית וברומית, ביניהם תרגום איטלקי לספר קהלת. בספרו „צמח דוד" הזכיר את חיבוריו „סכת דוד" ו„מגדל דוד", שתכנם אינו ידוע. נפטר אחרי שנת שנ״ג (1593).

ר׳ דָּוִד (בר׳ עֲזַרְיאֵל) פִּינְצִי

מחכמי מנטובה בסוף המאה החמישית לאלף השישי (תחלת המאה הי״ח למספרם). תלמידו של ר׳ יהודה בריאל בנגלה ושל ר׳ משה זכות בנסתר. חברו של ר׳ אביעד שר שלום. היה חותנו של ר׳ משה חיים לוצאטו. תשובותיו בהלכה מפוזרות בכמה קבצי תשובות של חכמי איטליה, כגון „שמש צדקה", „דברי יוסף" ועוד. כמה מדרשותיו הובאו בספר „זרע שמשון" לר׳ שמשון נחמני. כן חיבר ספר „פתח האהל", הכולל דרשות לכל השנה על פי פרד״ס, ולא נדפס.

ר׳ דָּוִד פָּרַאנְקוֹ מֶנְדֶס

מחכמי הספרדים באמשטרדם, משורר ומחבר כמה ספרים. נולד למשפחת אנוסים נכבדה באמשטרדם בשנת תע״ג (1713). קיבל השכלה מקיפה בתורה ובמדעים. בימי שהותו של ר׳ משה חיים לוצאטו באמשטרדם נמצא במחיצתו והושפע ממנו. הוא היה מחשובי המשתתפים ב„מאסף" וכתב שירים, דראמות („גמול עתליה", „תשועת ישראל בידי יהודית", ועוד) וביאוגרפיות של כמה מחכמי הספרדים (ר׳ מנשה בן ישראל ואחרים); כן כתב מאמרים בנושאים שונים.

חיבר תשובות הלכיות רבות, שנדפסו בשאלות ותשובות „פרי עץ חיים" של חכמי ישיבת „עץ חיים" באמשטרדם. כן חיבר הגהות על ספר משנה תורה לרמב״ם, בשם „שפר התקונים". נפטר באמשטרדם בתשרי תקנ״ג (1792).

ר׳ דָּוִד (בר׳ אַבְרָהָם) פְּרוֹבִינְצַאלִי

מחכמי מנטובה בתחילת המאה הרביעית לאלף השישי (במאה השש עשרה למספרם). הוא ושני אחיו, ר׳ משה ור׳ יהודה, היו תופסי התורה במנטובה המפורסמים לשבח בספר „מאור עינים" לר׳ עזריה מן האדומים. היה גדול בתורה ובמדעים, וכן הצטיין כדרשן, עד כי היה נקרא „ראש לכל דרשני איטליה". חיבר ספר „עיר דוד", פירוש על התורה בדרך הנגלה והנסתר. כן הצטיין כבלשן ומדקדק וחיבר את הספר „דור הפלגה", על המלים העבריות שנשתקעו בלשונות העמים, ביחוד ביונית, רומית ואיטלקית, וכן חיבר ספר בדקדוק הלשון העברית בשם „מגדל דוד". כל שלשת ספריו אלה, שהיו למראה עינו של ר״ע מן האדומים, לא זכו לראות אור הדפוס.

ר׳ דוד יזם ליסד בית מדרש גבוה לתורה וחכמה, מעין אוניברסיטה עממית, שמלבד למודי הקדש ילמדו בו גם מדעים, ביחוד הגיון, פילוסופיה, רפואה, תכונה

ומתמטיקה. וכבר הדפיס קול קורא לכל קהלות איטליה, בתאריך ט' ניסן שכ"ד (1564), אך אין יודע אם יצאה תכנית זו אל הפועל.

ר' דָּוִד (בר' נַפְתָּלִי הִירְשׁ) פְּרֶנְקֶל

מגדולי הרבנים והמחברים באשכנז. מחבר הפירוש „קרבן העדה" על תלמוד ירושלמי. נולד בברלין בשנת תס"ז (1707). שימש ברבנות בדסוי והגליל ומשם נקרא לכהן כרב ראשי בברלין והמדינה. בין תלמידיו שישבו לפניו תחילה בדסוי ואח"כ בברלין נמנה גם החכם הנודע ר' משה מנדלסון. בשבתו על כס הרבנות הראשית בברלין מילא תפקיד חשוב אף כלפי הרשות ושירי תהלה אשר שר למלך פרידריך הגדול וכן דרשותיו שנשא בהזדמנויות חגיגיות במעמד בית המלוכה וגדולי המדינה תורגמו גרמנית על ידי ר' אהרן עמריך ומשה מנדלסון.

מפעל חייו היה פירושו הגדול לירושלמי שלא זכה לסיימו. את פירושו החל מסדר מועד, באשר לסדר זרעים כבר נמצא לפניו פירושו של ר' אליהו מפולדא. בפירושו השתדל לחדור לעומק כוונת הירושלמי על פי פשוטו והוא בדוגמת פירוש רש"י לתלמוד בבלי. עליו הוסיף חידושים והערות, דוגמת התוספות, וקרא להם „שירי קרבן". לחיבור פירושו התמסר ר' דוד ברוב שקידה יומם ולילה במשך שנים רבות. מטרתו בעבודה זו היתה לקרב את העם אל למוד התלמוד הירושלמי שהחנח במשך דורות, ולכך רמז בשם שקרא לפירושו „קרבן העדה". בהשלימו את פירושו לסדר מועד לא הגיע עדיין לגיל ארבעים, אולם לא זכה להשלים את פירושו, כי לא נתברך באריכות ימים, ונדפס ממנו רק לסדר מועד (דעסוי, תק"ג) ולסדר נשים (ברלין, תקי"ז). בעמדו באמצע פירושו לסדר נזיקין נפטר והוא בן חמשים וחמש, בשנת תקכ"ב (1762).

ר' דָּוִד קוֹנְפוֹרְטִי

חכם תלמודי, מקובל והיסטוריון. נולד בשלוניקי בשנת שע"ח (1618) במשפחת סופרים וחכמים. גם מצד האם וגם מצד האב. אשתו היתה נכדתו של ר' מנחם די־לונזנו. את שנות נעוריו בילה בעיר מולדתו. מלבד תלמוד ופוסקים שלמד מפי מורים שונים למד דקדוק אצל ר' עזריה זאבי וקבלה מפי ר' יפת מצרי. אבל יותר מכולם הושפע מר' דניאל אישטרושה, מחברו של ספר שאלות ותשובות „מגן גבורים", שר' דוד מונה אותו בספרו בין אחרוני גדולי הדור. כשהיה בן שבע עשרה יצא משלוניקי ושם פעמיו ירושלימה. כאן התמסר ללמוד הקבלה בבית מדרשו של ר' יעקב צמח. אחרי שלש שנים שב לשלוניקי ולמד בבית מדרשו של ר' יוסף איסקאפה. בשנת תי"א חזר לארץ ישראל, שנה אחת שהה בדרכו במצרים ולמד בבית מדרשו של רבי אברהם סכנדרי בקהיר. משם עבר לעזה ומעזה לירושלים והתיישב בה. כאן למד בישיבת ר' יצחק גאון ותוך הזמן יצא לבקר פעמים אחדות באיזמיר. לבסוף ירד למצרים ונשתקע בה, כי בשנת תל"א מצאנו אותו פועל כדיין בקהיר, במקום שר' מרדכי הלוי שימש אב בית

דין. מקהיר החליף ר' דוד קונפורטי מכתבים עם רבים מגדולי הזמן וביחוד עם ר' חיים בנבנשת. בשנים האלה כתב את ספרו הידוע לנו בשם „קורא הדורות". הוא גמר את הספר בשנות חייו האחרונות, אבל עבר יותר מיובל שנים עד כי זכה הספר לראות אור, ע"י ר' דוד אשכנזי מירושלים, שהדפיס את הספר בשם „קורא הדורות" (וינציה, תק"ו). ולא הזכיר עליו את שם מחברו. אי אפשר לקבוע אם השם „קורא הדורות" הוא מקורי או לא. אחרי ההוצאה הראשונה הזאת עברו מאה שנה עד שההיסטוריון דוד קאסל הוציא את הספר בפעם שניה וייחסו אל מחברו ר' דוד קונפורטי, וצירף לו הקדמה המכילה את הידיעות העיקריות על חיי המחבר.

הספר נחלק לשלושה חלקים. תחילה דן בקיצור בשני הפרקים הראשונים באמוראים, סבוראים וגאונים. החלק השלישי מתחיל עם מותם של רב שרירא ורב האיי ורושם בפרוטרוט את חכמי ישראל בדורות שלאחריהם. המחבר מחלק את התקופה הזאת לי"א דורות ומזכיר בכל דור ודור את הגדולים והחכמים, מבלי להתגדר בדייקנות מרובה. הוא שאב מכל החיבורים ההיסטוריים הנדפסים שהיו בידו (כגון: ספר הקבלה לראב"ד, שלשלת הקבלה, ספר יוחסין, שבט יהודה) אבל השתמש גם בכתבי יד (כגון מבוא התלמוד של רבי שמואל הנגיד). שמושית מאוד רשימתו של כל בעלי תוספות. ותועלת רבה ברשימת החכמים הנזכרים בספרי שאלות ותשובות שונות. לחכמי מצרים, אפריקה הצפונית וארץ ישראל במאה השש־עשרה והשבעשרה משמש ספרו לפעמים המקור היחיד. ובזה חשיבותו לידיעת חכמי הספרדים. לעומת זה בנוגע לחכמי האשכנזים אין ידיעותיו מדויקות כל הצורך.

ר' דוד קונפורטי היה בן דורו של שבתי צבי. ואף פעל באותם המקומות, על כן יש להתפלא שהוא אינו מזכיר את כל התנועה השבתאית בספרו. מאחר שהוא בעצמו לא הוציא את ספרו, אי אפשר לנו לדון איך קרה הדבר הזה. אולי האכזבה שבאה לאחר המרתו של שבתי צבי גרמה זאת. ואולי ר' דוד קונפורטי הכניס את הידיעות אודותיו ורק המוציא לאור הראשון השמיט אותן.

את ספרו מסיים ר' דוד קונפורטי בדברים אלה: „והנה גם בעת הזאת לא יחסר המזג ביינה של תורה, שיש בכל תפוצות גלות ישראל בכל מקומות מושבותיהם בכל מקום שהם חכמים גדולים ודיינים מעיינים, ופסקנים ודרשנים והם ממלאים מקומות הראשונים שקדמום. על דעת שאמרו רז"ל בסוף מסכת ברכות גדיים שהנחת נעשו תיישים (גדולים) בעלי קרניים שמנגחים זה את זה במלחמתה של תורה בפלפול הלכה, ירבו כמותם בישראל, יוסף ה' עליהם כהם אלף פעמים, אתה השם תשמרם תנצרם לעד, אמן כן יהי רצון".

מלבד הספר הזה חבר ר' דוד קונפורטי גם ספר שאלות ותשובות שלא הגיע לידינו. נשארה לנו תשובתו בספר „בעי חיי" לר' חיים בנבנשת שהאחרון משבחה מאוד, וכן הובאה תשובתו בתשובות ר' משה יהודה עבאס (כת"י בבודליאנה באוקספורד). בנו

של ר' דוד קונפורטי הוא ר' גבריאל קונפורטי נזכר גם הוא בכתב יד הנ"ל ובספר „יד אהרן" לר' אהרן אלפנדרי.

שנת מותו אינה ידועה לנו. כנראה נפטר סמוך לשנת ת"ן (1690). פו.

ר' דָּוִד בר' קַלוֹנִימוֹס

פוסק ופייטן, חי במינצנברג במאה העשירית לאלף החמישי, ויש משערים שבא משפירא. הוא היה מתלמידיהם של רבינו תם ור' שמואל החסיד (ראה בערכיהם). ומתלמידיו ייזכר ר' שמשון משנץ, בעל התוספות, המזכירו בכמה מקומות. הוא בא בכתובים עם ראבי"ה, ר' ברוך בר' שמואל ור' יהודה בר' קלונימוס ממגנצא. והוא חתום שני בתקנות מגנצא משנת תתק"פ (1220). גדולה היתה ידיעתו של ר"ד בתורה, ועם זה ידע פרק בהוויות העולם. תקנותיו לטובת הכלל והפרט מעידות על עירנות מופתית וחוש בריא לענייני החיים. ראויה להזכר „תקנת החליצה" שלו משנת תתקנ"ו (1196), שניתקנה כדי להגן על יבמה שהיבם שלה דרש ממנה הרבה כסף עבור חליצה. ארבע מסליחותיו ידועות לנו ובהן דברים גם על מאורעות הזמן; ולא נדפסו עדיין. סליחתו „ארוכה תצמיח צרי וסם יפה" נתחברה כנראה על מגפה שפרצה בימיו.

שני בניו — ר' משולם (אף הוא נודע כפוסק) ורבי יהודה — נזכרים בפי הפוסקים. ה.

ר' דָּוִד קַמְחִי (רד"ק)

מגדולי המדקדקים ומפרשי המקרא בימי הביניים. נולד בנרבונה שבצרפת הדרומית (פרובינצה) סמוך לשנת ד"א תתק"כ (1160). בן־זקונים למדקדק והפרשן הנודע ר' יוסף קמחי (ריק"ם), ונפטר שם בשנת תתקצ"ה (1235). אביו מת עליו בנעוריו ואחיו הבכור, ר' משה קמחי (רמ"ק), אף הוא מדקדק, היה רבו.

רד"ק היה עד המאה האחרונה המפורסם והחשוב ביותר שבין כל המדקדקים ומפרשי המקרא שבימי הביניים, עד שכינו אותו „ראש המדקדקים". ביחוד פירושיו למקרא נחשבו בכל הדורות מפתח ראשי להבנת התנ"ך, ויש שהמליצו עליו מאמר חז"ל: „אם אין קמח, אין תורה". במאה האחרונה הועם זהרו במקצת, כיון שנתפרסמו חיבוריהם של המדקדקים הראשונים, ר' יהודה חיוג' ור' יונה אבן ג'נאח, העולים עליו במקוריות ובעמקות ושרובי תורותיו שאובים מהם. רד"ק עצמו אומר בהקדמתו לספר „מכלול", חיבורו העיקרי בדקדוק הלשון, שלא נתכוין אלא לחבר קיצור לחיבוריהם הארוכים של הקדמונים ולא בא אלא „כמלקט שבלים אחרי הקוצר וכמעולל אחרי הבוצר". אף על פי כן אי אפשר לראות ברד"ק מקצר ומלקט בלבד. לא זו בלבד שהוא מגלה בחיבוריו ביקיאות רחבה ועמוקה בכל אוצר הלשון העברית ובספרות שנכתבה עליה, אלא בכמה ענינים הוא מצטיין במידה גדולה של עצמאות, והוא גם הרחיב את תורת הראשונים. רד"ק עולה על קודמיו ביחוד מבחינה מיתודית. הוא דלה מתוך מקורותיו מבחר עשיר ומנופה של חומר וסידר אותו סידור חדש. יש לו חוש דק לשיטה ולסידור החומר

בדרך ראציונאלית. הוא מעביר לעיני הקורא בצורה יסודית ומקיפה את דעותיהם של הראשונים בכל בעיה ובעיה, שוקל אותן בכובד ראש ובבינה עמוקה בענין ומרצה בפעם הראשונה שיטה ברורה וכוללת של מבנה הלשון העברית. ורק משום מעלותיו אלה, הרצאה בהירה של החומר והצעתו בדרך שיטתית ומקיפה, זכה רד״ק, שחיבוריו השכיחו את ספרי הראשונים.

בדקדוק הלשון חיבר רד״ק שני ספרים. האחד הוא ספר „מכלול״, הדומה במבנהו לספר הדקדוק של אבן ג׳נאח. הוא כולל שני חלקים, „חלק הדקדוק״ ו„חלק הענין״, שהוא מלון הלשון העברית שבתנ״ך. המדפיסים הניחו אחר כך את השם „מכלול״ על חלק הדקדוק בלבד, ואילו את המלון קראו בשם „ספר השרשים״. מלונו של רד״ק נתחבב מאד על קהל הלומדים והחוקרים והיה בין הראשונים שבאו בדפוס. הוא נדפס לראשונה בשנת ר״מ (1480) וזכה אחר כך להרבה מהדורות. רד״ק חיבר עוד ספר קצר בדקדוק לתועלת סופרי סת״ם ונקדנים וקרא אותו בשם „עט סופר״ (ליק, תרכ״ד).

את ספרו „מכלול״ פותח רד״ק בהקדמה קצרה על שלשת חלקי הדיבור: שם, פעל, מלה. אבל בעצם הדיון הוא מקדים את הפעל, כי הוא יסוד הדקדוק. להרצאה על הפעל, התופסת את רוב בנינו של הספר, יצר מסגרת מוזרה במקצת. הוא מסדר את החומר בטורים ואבנים, כפי שהיו בחושן של כהן גדול. שמונת הבנינים שבפעל הם שמונה טורים, ובכל טור וטור יש מספר מסוים של אבנים. את הכינויים הנוספים בסופם של הפעלים הוא מכנה בשם „פיתוחי חותם״. סדר הבנינים הוא הסדר החדש שקבע אותו אחיו רמ״ק ושנשאר כך עד היום הזה: קל־נפעל, פיעל־פֻעל, הפעיל־הָפעל והתפעל. בתור דוגמא לנטיות הפעל משמש לו שורש „פקד״ — גם זה על דרך אחיו וגם בזה הלכו אחריו כל המדקדקים עד הזמן האחרון. אחרי הפעל מרצה רד״ק על עניני הניקוד, תנועות, שוא וכדומה. בשער השני הוא דן בשמות ובשלישי על המלות, המסודרות אצלו בסדר א״ב. אופיה הכללי של שיטת רד״ק בדקדוק הוא אמפיריסטי. הוא מציע את החומר כמות שהוא ומסביר אותו, מבלי להניח ביסוד הסברתו כל שיטה עיונית מסוימת. דבר זה עורר על רד״ק את חמתם של כמה מדקדקים שבאו אחריו, כגון ר׳ יוסף אבן כספי ור׳ פריפוט דוראן, שיסדו את הדקדוק, ואת חקר הלשון בכלל, על יסודות פילוסופיים הגיוניים. מסביב לפולמוס זה נוצרה ספרות שלמה וגברו בו מגיניו של רד״ק. ביחוד נתחזקה השפעתו על ידי המדקדק הנודע ר׳ אליהו בחור, שהוציא את ספריו לאור בצירוף הגהותיו והערותיו, והוא גם שהנהיג את חיבוריו אצל ההומאניסטים והמדקדקים הנוצרים (רויכלין, סבאסטיאן מונסטר ואחרים), ורוב ספרי הדקדוק של ההבר־איסטים הנוצרים הולכים בעקבות רד״ק.

החלק השני של ספר „מכלול״, הוא „ספר השרשים״, מגלה מידה גדולה של עצמאות מצד רד״ק ויש בו יתרונות על „ספר השרשים״ של אבן ג׳נאח. הוא

מצטיין קודם כל בסידור שיטתי יותר של החומר בתוך כל ערך וערך של המלון, את פירוש המלים הוא מבסס על האטימולוגיה ועל השוואתה של הלשון העברית ללשונות אחרות, ביחוד לארמית ולערבית וללשון חכמים. לפעמים הוא מביא גם השוואה ללשונות זרות ללשון העברית, כגון הלשון הפרובינצאלית. כך הוא מסביר את המלה „אישון" במשמעות „איש קטן" ומראה שגם בפרובינצאלית מוסיפים הברות מסוימות בסופי שמות, כדי להראות על הקטנה. בהברת השרשים והוראותיהם מסתייע רד"ק הרבה בספרו של המדקדק ר' יעקב אבן אלעזר, „כתאב אלכאמל", שלא הגיע עדינו.

לאחר שגמר רד"ק את חיבוריו בדקדוק והגיע עד תכלית חקר הלשון, פנה לפרשנות המקרא. לראשונה חיבר פירוש לספר דברי הימים על פי בקשתו של אחד מתלמידי אביו, משום שכל הפירושים שמצא בנרבונה היו על דרך הדרש. אחר כך פירש ספר תהלים וכל ספרי נביאים ראשונים ואחרונים ולבסוף חיבר פירוש על ספר בראשית. בפרשנות תופס רד"ק עמדה מיוחדת במינה, כיון שישב בפרובינצה, על הגבול שבין התרבות הספרדית ובין התרבות הצרפתית, יכול היה להכיר מקרוב את שלש השיטות העיקריות, שהלכו בהן מפרשי המקרא בימי הביניים: את הפרשנות הענינית, הפילולוגית והפילוסופית של פרשני ספרד, את הפרשנות הפשטנית של השכל הישר ושל החוש הלשוני הבלתי־אמצעי מבית מדרשו של רש"י ותלמידיו בצרפת הצפונית, ואת הפרשנות המדרשית מאסכולתו של ר' משה הדרשן ותלמידיו בפרובינצה, ארץ מולדתו של רד"ק. כך היה ר' דוד קמחי מעין יורשו הכולל של האוצר הגדול, שנצטבר בחקר המקרא בכל הדורות שקדמו לו, ונטל על עצמו את התפקיד ליצור מין סינתיזה של כל השיטות שנוצרו עד ימיו בפרשנות התנ"ך. רד"ק הצליח בתפקידו זה הצלחה שאין למעלה הימנה, כיון שהיה מחונן בחוש פרשני מובהק וידע מה הקורא דורש ממנו. הוא אינו מניח דבר קטן וגדול שאינו מפרשו. הוא נותן את דעתו על תוכן כל כתוב ומשמעותו ועל קשרם של הכתובים זה לזה בהמשך הענין, וכשם שהוא דן בכל פרט ופרט שבתוכן, כך הוא שם לב ללשון ולצורה. הוא מבאר את המלים לפי צורתן הדקדוקית ולפי גזירתן האטימולוגית ונותן את דעתו גם על ענייני ניקוד ומסורת וגירסא. במקרה של קרי וכתיב הוא משתדל ליישב את שניהם על ענין הכתוב. הוא מעיר גם על שינויי נוסחאות במקומות המקבילים שבמקרא, כגון בין יהושע ט"ו ט"ו לשופטים א' ט"ו. את מציאותם של שינויי גירסא במקרא הוא מסביר בדרך זו: „ונראה כי מלות אלה נמצאו כן, לפי שבגלות ראשונה אבדו הספרים וניטלטלו והחכמים יודעי התורה מתו ואנשי כנסת הגדולה, שהחזירו התורה ליושנה, מצאו מחלוקת בספרים והלכו בהם אחר הרוב לפי דעתם, ובמקום שלא השיגה דעתם על הבירור, כתבו בדרך אחד מבפנים ובדרך אחר מבחוץ" (הקדמה לפירוש נביאים). הוא עוסק גם בשאלות של מבוא המקרא, כגון זמנם של הנביאים וחיבור כל ספר

וספר, ואינו מושך את ידו גם מבירורן של שאלות היסטוריות גיאוגרפיות וכרונולוגיות.

חוץ מיסודות אלה של פרשנות פשטנית וראציונאלית נמצאים בפירושי רד״ק גם יסודות אחרים, שבהם הוא הולך בעקבותיהם של מפרשים אחרים. כבן פרובינצה לא יכול היה לוותר על הבאת „קצת הדרשות״ ממדרשי חז״ל „לאוהבי הדרוש״, וכן לא נמנע מלהיגרר בכמה ענינים אחרי דרכי הביאור של חכמי המחקר, ביחוד של רס״ג ושל הרמב״ם. הוא משתדל ליישב את המקראות על דרך הרחקת הגשמיות ומסתייע במאמר חז״ל: „דיברה תורה כלשון בני אדם״, למשל בפירושו לשופטים י׳ ט״ז, שנאמר שם על הקב״ה: „ותקצר נפשו בעמל ישראל״. וכן הוא משתדל לעתים לקרב את הנסים אל השכל (ישעיה ו׳, ב׳). לפרקים אפשר לגלות אצלו גם ניצנים של פרשנות על דרך הנסתר. אבל כל אלה אינם אלא פרפראות ודברים הבאים דרך אגב, ואילו עיקר פרשנותו של רד״ק מבוססת על יסודות הפשט וההסברה הבלשנית הטהורה, ודבר זה גרם לחבב את פירושיו על כל הוגי המקרא בכל הדורות.

בסוף ימיו התערב רד״ק גם במחלוקת המפורסמת על ספרי הרמב״ם וכתב כמה אגרות נגד יריביו. הוא נקט עמדה מתונה והמליץ על לימודי הפילוסופיה, אבל רק למי שיראתו קודמת לחכמתו ולאחר שהתבונן „החכם המבין בדרכי התורה וישימה יסוד לחכמה״. קל.

ר׳ דָּוִד ן׳ שׁוֹשָׁן

מחכמי ירושלים במאה השלישית לאלף השישי. ממגורשי ספרד שעלה ארצה סמוך לאחרי הגירוש. הצטיין בידיעותיו בתורה ויחד עם זה היה רופא וחכם במדעים. בירושלים שימש רופא וראש ישיבה. בשנת רס״ט מצאנוהו חותם על הסכמה שנעשתה בבית דינו של הנגיד ר׳ יצחק שולאל. הנוסע האלמוני שביקר בירושלים בשנת רפ״ב מונה אותו בין אנשי השם אשר בירושלים, שהראשון אב לכלם הוא הנגיד וישני לו הוא ר׳ דוד ן׳ שושן „רופא ראש הישיבה לספרדים״. כשפרצה מגפה בירושלים בשנת רפ״ה מינה אותו הנגיד אפיטרופוס על בנו. בתשובותיהם של ר׳ לוי ן׳ חביב ור׳ יעקב בירב נזכר שמו ברוב כבוד. נפטר בירושלים בשנת רצ״ו (1536).

ר׳ דָּוִד ן׳ שׁוֹשָׁן

מחכמי שאלוניקי במאה הרביעית לאלף השישי (בסוף המאה השש עשרה). בן למשפחת מגורשי ספרד. ר׳ דוד קונפורטי מתארו בספרו „קורא הדורות״ כרב כולל בכל החכמות: בתלמוד, בתכונה ובפילוסופיה. והיה בקי מאד גם בספרי דת הישמעאלים, עד שהיו באים אצלו חכמי הישמעאלים ושופטיהם ללמוד ממנו בספרי דתם. כן הוא מספר עליו שהיה סגי נהור ועשיר גדול והלך משאלוניקי לדור בקושטא. שמו נזכר בספרי תשובותיהם של חכמי דורו: הרשד״ם, הראנ״ח ומהרש״ך.

ר׳ דָּוִד (בר׳ אַבְרָהָם) שְׁמַרְיָה

מקובל. חי בשאלוניקי באמצע המאה הרביעית לאלף השישי (בסוף המאה השש

עשרה). הוציא לאור קיצור מספר הזוהר, בשם „תורת אמת" (שאלוניקי, שס"ד), עם הגהות ופירוש המלות בשם „דוד הקטן". כשנדפס ספר זהר חדש (שאלוניקי, שנ"ז) עבר מחדש על ספרו והוסיף עליו על פיו. בסוף ספרו כתב תוכחה בעניני מוסר.

ר' דוּנָש בֶּן לַבְרָאט הַלֵוִי

משורר ומדקדק. נולד בבגדאד בסוף המאה השביעית לאלף החמישי (בראשית המאה העשירית למספרם). ר' משה אבן עזרא כותב עליו בשירת ישראל „דונש בן לבראט הלוי בבגדאד שרשו ובפאס גידולו" ור' סעדיה אבן דנאן מכנהו: „דונש בן לברט הבבלי". השמות „דונש" ו„לבראט" הם שמות ברבריים עתיקים, ואיננו יודעים את פירושם. ברור הוא שהשם „לבראט" הוא שם אביו ולא שם המשפחה. בשיריו נהג לחתום בדרכים שונות: דונש; דונש הלוי; דנש בן לברט; אני דונש בן לברט בגדדי וכיוצא באלה. ויש לחשוב כי משפחת דונש עברה לבגדאד לפני הולדתו, וחזרה לפאס בימי נעוריו. היה ממשפחה מיוחסת ותלמידו ר' יהודי בן ששת מהלל את מוצאו רב היחס, אבל לא היה ממשפחת רב סעדיה גאון או רב נסים, כאשר ביקשו חכמים להוכיח. נתחנך בבגדאד, המרכז התרבותי הגדול בימי הבינים, שהיתה אז בתקופת שגשוגה, בה רכש לו השכלה עברית וערבית ואף שמע תורה מפי רס"ג שהוא מכנהו כרבו:

סְעַדְיָה בֶּן יוֹסֵף זָקַנִי, חַחוֹשֵׁף צְפוּנוֹת,
הָאוֹסֵף פְּנֵי הַמוּסָרִים
(לדורש החכמות)

יתכן, כי היתה החזנות מקור פרנסתו, מאחר שנמצאו שירי קודש, שהוקדשו ביסודם לבית הכנסת, כקרובתו ליום הכפורים. תלמידו מהללו: „ועל פיו מערי-צים אלהים אדירים". יחד עם זאת יש לחשוב, כי היה נהנה מחסד השר הנדיב ר' חסדאי אבן שפרוט, שעליו שר בכמה משיריו ומהללו על נדיבותו: „אני מודה חסדו".

בתשובות דונש על רס"ג (עמ' 31) נזכר: „ומאומר ראש הישיבה בשבחו למשקל דברי אז נפלאו בעיניו, ואמר: לא נראה כמוהו בישראל". אף אם נאמר כי היה מעשה זה סמוך למותו של רס"ג יש להסיק מכאן, כי היה אז כבן עשרים, ונולד איפוא בשנת תר"פ בערך (920). אם השיר „היש ביעקבים" נכתב לכבוד יעקב אבן ג'ו שעלה לגדולה בשנת תשמ"ה (985) הרי שבשנה זו עוד היה דונש בחיים.

מתוך שירתו ידוע לנו כי עמד בקשר עם גדולי הדור: חסדאי אבן שפרוט, יעקב אבן ג'ו, רב שמריה בן אלחנן, רס"ג ומנחם בן סרוק. לשלושת הראשונים הקדיש שירים שלמים לתהילתם ואת רס"ג הזכיר לשבח בשירו „לדורש החכמות", וכתב ספר תשובות עליו. את חברו ר' מנחם בן סרוק הוא מהלל, וגדול משבחו הוא גינוי, בשירו „לדורש החכמות" ובספר תשובותיו עליו.

יצירותיו הן: א) שירה. ידועים לנו כעת כשלוש מאות בתי שיר ודאיים וכמאה בתים מסופקים מארבעים שיר בערך. רב גוונית היא שירתו, ויש בה סוגים שונים: שירי תהילה, שירי גנאי,

שירי יין, שירי אהבה, חידות, משלים, שירים לחתן, קרובה ליום הכפורים ושירים לשבת. חידושיו בשירה הם גם בסוגים ההדשים וגם בשפע הרעיונות החדשים וגם בדרכי המשקלים והחריזה. כל אלה רכש לו מהשירה הערבית, ומסתבר כי הוא הוא ששתלם בתוך השירה העברית.

ב) תשובות על מנחם בן סרוק. הספר מכיל מאתים השגות על דברי מנחם בן סרוק במחברתו. בשירו "לדורש החכמות" הביא שמונים מהן גם בצורת שיר, שעליהן חזר בפרוזה ופירשן. השגותיו הן משני מינים: חילוקי דעות בהוראת מלים, שמנחם פירשן בהוראה ידועה ופירשן דונש אחרת; חילוקי דעות בענין השרשים, שמנחם קבע שורש תיבה זו כך ודונש קבע שורש אחר. אולם דונש לא נבדל ממנחם ביחס לעצם שיטת השרשים המקובלת, שהיתה השלטת עד רבי יהודה אבן חיוג'. הספר יצא לאור על ידי צ. פיליפובסקי (לונדון, 1855) על פי חמישה כתבי יד. להגנת מנחם יצאו תלמידיו, וכתבו את תשובותיהם, ואחרי מאתים שנה כתב רבינו תם ספר מיוחד להכריע ביניהם. ואף להגנת דונש יצא תלמידו ר' יהודי בן ששת בתשובותיו, ואחרי מאתים שנה ר' יוסף קמחי ב"ספר הגלוי".

ג) תשובות על רס"ג. הספר יצא על ידי רוברט שריטיר (ברסלאו, 1866) על פי כתב־יד יחיד בעולם. כאן יצא לחלוק על רבו, ורוב דבריו הקדיש למציאת הוראות אחרות לתיבה ממה שהורה רס"ג. הספר עזשה רושם כיצירה שלא נשלמה ולא נערכה כראוי.

דונש היה באפיו אישיות מורכבת ובעלת תכונות רבות ושונות. בעל רוח יוצרת חדשות, בעל אומץ ועוז, חריף ושנון ומוכן לקרב, יודע לעקוץ וללעוג, לבטל ולהשפיל. ועם זה ידע גם לרומם ולהדר ולמצוא חן בעיני אנשים ולהיות נכנע ושפל לאדון הכל. היה רך לעניים וקשה לחברים. מכבד תורה וחכמה ומזלזל בתענוגות היין, אוהב אמת ונותן נפשו עליה.

יש לראות בו מיסד השירה הספרדית ויוצר המשקלים הספרדים. שירתו השפיעה על משוררי ספרד שבאו אחריו, וממנו למדו את דרכי השירה החדשים. רשב"ג מהללו: "שמואל! מת בנו לברט / ועמדת עלי כנו", וכן ר' משה בן יצחק הסמוך לאותו דור. רק מימי הרמב"ע הורידוהו מגדולתו, כי מדור רשב"ג ואילך היו מושפעים מאלמותנבי ומשוררי ערב החדשים, והיתה שירת המשוררים שקדמו לרשב"ג כשירה שנתישנה, ואינה נעימה לאוזנו של בן הדור החדש. ואולם פירסום שיריו מעיד כי לא צדקו ועטרת השירה יאתה לו. אלו.

ר' דוּנָש (אֲדוֹנִים) בֶּן תָּמִים

מחכמי קירואן באפריקה הצפונית בסוף המאה השביעית ותחילת המאה השמינית לאלף החמישי (במאה העשירית למספרם). בן דורו הצעיר של רב סעדיה גאון. פילוסוף, רופא, תוכן, בלשן ומדקדק. חיבר כמה ספרים במקצועות שונים. יש סבורים שהיה יליד בבל, שכן מכנהו ר' אברהם אבן עזרא "הבבלי", או "המזרחי". בכל אופן בימי שחרותו כבר היה בקירואן ולמד

בה מפי ר' יצחק בר' שלמה הישראלי. בפירושו לספר יצירה מספר דונש שכתביו של רס"ג, מזמן שישב עוד בפאיום שבמצרים, הגיעו לקירואן לידי מורו ר' יצחק הישראלי והלה היה מראה אותם לו, והוא היה אז בן עשרים שנה והיה מעמידו על המקומות שטעה בהם רב סעדיה גאון... הוא הצטיין כבלשן וכמדקדק. הראב"ע מונה אותו בהקדמת "מאזנים" בין "זקני לשון הקודש", ביחד עם רב סעדיה גאון ור' יהודה בן קריש. וכן מביא הראב"ע בפירושו למקרא כמה מפירושיו למקראות שונים, אם כי לרוב הוא חולק עליו בחריפות. מספרו בחקר הלשון, שהיה לפי עדות הראב"ע מעורב עברית וערבית, לא הגיע לידינו אלא שרידים דלים. בספר זה ניסה להוכיח את קרבת הלשונות עברית, ארמית וערבית. לדעתו השפה המקורית הקדמונית עברית היא, ואילו הארמית והערבית אינן אלא עברית משובשת.

מכל כתביו הגיע לידינו בשלימותו רק פירושו לספר יצירה, הנמצא בעיבודים ובנוסחאות שונות. הספר נכתב לכתחילה ערבית ותורגם ועובד באופנים שונים לעברית. ויש שייחסוהו לר' יצחק הישראלי או לר' יעקב בר נסים. נראה שבספרו זה דרך ר' דונש בעקבות מורו ר' יצחק הישראלי, ואפשר שבחלקו הוא עיבוד מספרו של מורו. בחיבורו זה הוא מזכיר את שאר ספריו, ביניהם ספר בתכונה, שהקדישו לחליף הפטימי מנצור אישמעאיל, שבו ביקר את האסטרולוגיה. כן כתב לבקשתו של ר' חסדאי אבן שפרוט חיבור בתוכן אסטרונומי. גם חיבוריו בפילוסופיה וברפואה היו ידועים, ומחברים ערביים הרבו להביאו ולהעתיק מספריו עד שחשבוהו בטעות לאחד מחכמיהם.

ר' דָּן אַשְׁכְּנָזִי

מגדולי חכמי התורה באשכנז במאה הראשונה לאלף השישי (מסביב לשנת 1300) שמחמת הרדיפות נדד לספרד, ובה כינו אותו, על שם מוצאו "אשכנזי". על מאורעותיו באשכנז ואצל מי למד תורה אין בידינו כל ידיעות. ר' מרדכי בר' הלל שמע דברי תורה מפיו (מרדכי לשבת, סי' שח). בספרד עמד בקשר עם גדולי החכמים שבדור. עם ר' שלמה ן' אדרת (הרשב"א) עמד בחליפת שאלות ותשובות מתוכן נשקפת גדולתו של ר' דן בתורה. הרשב"א מעיד על ר' דן: "כדאי הוא לסמוך עליו". ר' יום טוב ן' אשבילי (הריטב"א) שאל ממנו בהלכה ונתוכח עמו. ר' נסים בר' ראובן (הר"ן) שנשאל בדבר מחלקתם של ר' דן והריטב"א לאחר פטירתם השיב: אני איני כדאי להכריע בין הרבנים האלה ז"ל אשר קטנם עבה ממתני... ואת ר' דן הוא קורא: "פה קדוש שמוחזקני בו שהיה בקי בחדרי תורה". חיבר פירוש על התורה שלא הגיעו לידינו ממנו אלא קטעים שהובאו אצל מחברים אחדים, כגון בפירושו של רבינו בחיי בר' אשר לתורה. וביחוד מרבה להביאו הפירוש המיוחס לרא"ש הנדפס ב"הדר זקנים". כמה מפירושיו מעניינים ביותר שמראים על עצמאות ואורגינליות. את הפסוק הנה אנכי שלח מלאך לפניך (שמות כג, כ) הוא מפרש מלאך, שליח, הוא יהושע.

ר׳ דָּנִיאֵל בר׳ אֶלְעָזָר הֶחָסִיד

מכונה בן חבת אללה (=נתנאל). ראש ישיבת בגדאד בסוף האלף החמישי (בשנים 1209—1220). קיבל כתב מנוי מידי החליף אלנאצר לדין אללה, שבו נפרטו זכויותיו כנושא משרה רמה. ידועים לנו כמה מכתביו שכתב לקהלות שונות במזרח בענין התמיכה לישיבתו, ונראה שהוא הוא רב דניאל גאון שפסקיו והוראותיו הובאו ב״אור זרוע״ לר׳ יצחק בר׳ משה מווינה ובספר ״שבלי הלקט״ לר׳ צדקיה בר׳ אברהם הרופא. ב. י.

ר׳ דָּנִיאֵל אִישְׁטְרוּשָׁה (אִיסְטְרוּמְסָה)

מחכמי שאלוניקי בראשית המאה החמישית לאלף השישי. תלמידו המובהק של ר׳ מרדכי קלעי. עמד בראש ישיבת פורטוגאל בשאלוניקי והרבין תורה והעמיד תלמידים רבים ששימשו ברבנות בערי טורקיה וחברו ספרים רבים. אחד מתלמידיו היה ר׳ דוד קונפורטי אשר בספרו ״קורא הדורות״ הוא מפליג בשבח תורתו וחכמתו ומספר עליו שהיה חסיד ועניו מאד ומראהו כמלאך ה׳ צבאות... חיבורו העקרי הוא ״מגן גבורים״, שאלות ותשובות מסודרות בסדר הטורים. חלק ראשון על או״ח ויו״ד נדפס על ידי נכדו בשאלוניקי תקי״ד, והחלק השני על אבן העזר וחושן משפט נדפס שם בשנת תר״ד. כן חיבר כעדות תלמידו הנ״ל פסקים ודרושים רבים והרבה שיטות על מסכתות התלמוד והיה בקי גם במדעים שונים. חידושיו על מסכת עבודה זרה נדפסו בספר ״בן אברהם״ לנכדו ר׳ חיים אברהם אישטרושה (שאלוניקי, תקפ״ו). וקונטרסו ״שמות גיטין״ נדפס בספר ״ירך אברהם״ להנ״ל. הוא עמד במשא ומתן של הלכה עם כמה מחכמי דורו והרבה מתשובותיו ומחידושיו מפוזרות בספרי תשובותיהם. נפטר בשאלוניקי בכ״ה תשרי תי״ד (1653). במצבתו הפליגו בתארי שבחיו: רב ועצום בתורה... ארי שבחבורה... בקי בסתרי התורה...

ר׳ דָּנִיאֵל (בר׳ דָּוִד) גִּירָאסִי

מחכמי שאלוניקי במאה החמישית לאלף השישי. חכם תלמודי ודרשן. למד תורה מפי ר׳ פרחיה בר׳ שמואל הכהן, ועמד במשא ומתן של הלכה עם ר׳ חיים בנבנשת, ושמו הובא כמה פעמים בספריו ״כנסת הגדולה״ ו״בעי חיי״. בשנת תל״ג כשנפטר ר׳ חיים בנבנשת נמצא ר׳ דניאל בעירו באיזמיר. בשנת תמ״ב בא לוינציה והדפיס בה את ספרו ״אודה ה׳״, הכולל עשרים ואחת דרשות והספדים. מתוך ספרו זה נראה שהיה בדעתו לעלות לא״י, אך לא ידוע אם מחשבתו זו יצאה לפועל. נפטר בשנת תס״ה (1705).

ר׳ דָּנִיאֵל בר׳ יְחִיאֵל מִמּוֹנְטַאלְצִ׳ינוֹ

פייטן בעל שיעור קומה, חי במונטאלצינו במחוז טוסקאנא שבאיטליה במאה הראשונה לאלף השישי (במאה השלוש עשרה למספרם). שנים מפיוטיו הגיעו לידינו, ואפשר שיש ליחס לו עוד שלושה שאינו חתום בהם במפורש. בפיוטיו ניכרת השפעת השירה הספרדית. ובתחינתו ״נפש יקרה את ה׳ הללי״ נשמעים צלילים מתוך

התוכחה המפורסמת „ברכי נפשי את ה'" לרבנו בחיי ן' פקודה (ראה בערכו). והרי הוא אומר:

אַרַח נְתִיבָתֵךְ בְּחָכְמָה יַשְׁרִי,
פַּנִי מְסִלָתֵךְ וְאוֹתָהּ סַקְלִי;
לְבֵךְ בְּבִרִית הַתְּבוּנָה כַּפְסִי
נַפְשֵׁךְ בְּיַרְדֵּן הַתְּעוּדָה תִּטְבְּלִי.

יש ששיערו, כי ר"ד הוא דניאל הנזכר בפי עמנואל הרומי ב„מחברות"יו, אבל אין הדברים מוכחים. ה.

ר' דָּנִיאֵל בר' יְחִיאֵל מִרוֹמָא

מחבר ופייטן בראשית המאה התשיעית לאלף החמישי (במאה האחת עשרה למספרם). אחיו הקשיש של ר' נתן בעל „הערוך". המביא בספרו דברים בשמו. ידוע כי ר' דניאל חיבר פירוש על משניות סדר זרעים. ונשאר בידינו פיוטו (יוצר) לשבת חנוכה „אהלל אל במינים ועוגב" המספר תכנה של מגילת אנטיוכוס בחרוזים. בפיוטו זה הוא משתמש בחידושי־מלים פייטניים כאחד הפייטנים הקדמונים. ה.

ר' דָּנִיאֵל בר' סְעַדְיָה הַבַּבְלִי

תלמידו של ר' שמואל בן עלי וראש ישיבה בבגדאד במאה העשירית לאלף החמישי. היה חכם תלמודי מובהק, חריף ובקי. כתב השגות על הספר „יד החזקה" ו„ספר המצוות" להרמב"ם ושלחם לר' אברהם בן הרמב"ם בדרך שאלות. ור' אברהם השיב על שאלותיו והשגותיו (מ"ז ההשגות על ה„יד החזקה" נדפסו בספר „ברכת אברהם", ליק תר"כ; י"ג ההשגות על „ספר המצוות" נדפסו בספר „מעשה נסים", פריס תרכ"ז). מתוך השגותיו אלה מתבלטת גדלותו בתורה. חיבר גם פירוש לספר „קהלת", ואף בו ביקר בחריפות את הרמב"ם ודעותיו הפילוסופיות. כמה חכמים ובראשם ר' יוסף ן' עקנין פנו אל ר' אברהם בן הרמב"ם ובקשוהו לנדות את ר' דניאל. אך ר' אברהם לא הסכים לכך באמרו „שמא יהא בדבר חלול השם יתברך... ועוד ששמעתי עליו שהוא דורש ברבים דברי תורה ומוסר ומושך לבם ליראה ולעבודה ומחזיר למוטב חטאים בעלי תשובה". אולם לא נחה דעתם של המקנאים לכבוד הרמב"ם עד שפנו לר' דוד ראש הגולה במוצל — ונדהו. ור' דניאל „נשאר בנדויו עד שחזר בתשובה... ונשתטה לפניהם והתירו לו ואח"כ סגר יומו בדמשק" („מלחמות ה'" הנובר תר"א). ר' יהודה אלחריזי מצא אותו בדמשק (בשנת 1220) וכתב עליו „ושם ראיתי החכם הגדול ר' דניאל הבבלי, הוא מעין המתגבר ובחכמתו ארזים משבר חילים יגבר" (תחכמוני, שער מ"ו). ב. י.

ר' דָּנִיאֵל בר' פַּרַחְיָה הַכֹּהֵן

מחכמי שאלוניקי בתחילת המאה הרביעית לאלף השישי. בן למשפחה חשובה כרומא שנתיחסה לצאצאי יוסף בן גוריון הכהן. אביו ר' פרחיה הרופא בא מאיטליה לשאלוניקי ושימש ראש ישיבה בקהלת האיטלקים. ר' דניאל מילא מקום אביו (שנפטר בשנת ש"ח) כראש ישיבה ושימש גם דיין. מלבד ידיעותיו בתורה היה גם בקי במדעים, וביחוד בתכונה. חיבר פירוש

לספר „שארית יוסף" על חכמת העיבור ולוח השנה (שאלוניקי, שכ"ח). נפטר ח׳ תמוז של"ה (1575).

ר׳ דָּנִיֵּאל שְׁמוּאֵל

מחכמי איזמיר במאה החמישית לאלף השישי (בסוף המאה הי"ז למספרם). עמד במשא ומתן של הלכה עם חכמי עירו מהר"ש הלוי ור׳ אהרן בן חיים (השני), ותשובותיו הובאו בספר „בעי חיי" לר׳ חיים בנבנשת, ובספר „מרכבת המשנה" לר׳ אהרן אלפנדארי. חיבר ספר „זקן שמואל", באור על מקומות קשים בכל חלקי הטור ובית יוסף (אזמיר, תק"ח).

הִירָץ

ראה בערך ר' נַפְתָּלִי הִירָץ.

הִירְש

ראה בערך ר' צְבִי הִירְש.

ר' הִלֵּל בר' אַהֲרֹן

רב ומחבר בתחלת המאה השישית לאלף הששי (בסוף המאה הי"ח למספרם). שימש ברבנות בעיר קאפוסט ברוסיה. חיבר ספר "חן טוב" (קארעץ, תק"מ), כולל: חלק ראשון חידושים על כמה מסכתות, וחלק שני פירוש על פרקי אבות. אף הביא בספרו חידושים בשם אביו ואבי אביו.

רַבֵּנוּ הִלֵּל בר' אֶלְיָקִים

מפרש הספרא והספרי. חי במאה העשירית לאלף החמישי (בסוף המאה הי"ב למניינם) בארץ יון, ונקרא גם ר' הלל מרומניא. מעט מאוד ידוע מתולדותיו, אולם ספרי פירושיו היו לעינים לגדולי ישראל בכל הדורות, ואף על פי שלא נדפסו עד היום הובאו פירושיו לספרא וספרי בספריהם של גדולי חכמי ישראל, למן בעלי התוספות ועד ימינו.

הכתב יד העתיק ביותר מספרו נכתב בכ"ג תמוז שנת ד"א תתקע"ב (1212) באלכסנדריה של מצרים, על ידי ר' יחיאל בר' אליקים. קרובה ההשערה שר' יחיאל זה היה אחיו של רבינו הלל. פירושו למדרשי ההלכה הוא מעין פירוש רש"י על התלמוד. מביא הוא דיבור מתחיל מספרא (או מספרי) ומפרשו, ולפעמים הוא מביא גם את הגמרא השייכת לענין ומפרש אף אותה. את התיבות הקשות הוא רגיל לפרש בלע"ז יווני. בפירושיו הוא מזכיר את רב האיי גאון, רב נסים גאון, ר' נתן בעל הערוך, ואף את ר' ברוך, הוא כנראה רבינו ברוך מארץ יון. חשיבות רבה נודעת לפירושו גם לבירור הגירסא הנכונה במדרשי תנאים אלה. ויש אף שהוא מעתיק ומפרש מאמרים שנשמטו בספרא ובספרי שבידינו.

כתבי יד מפירושי רבינו הלל לספרא וספרי מצויים בכמה בתי עקד ספרים בעולם, והיו בידי כמה מחכמי ישראל. מפרשי התורה, וביחוד מפרשי מדרשי ההלכה, שאבו מהם הרבה והביאום בשמו. ביניהם יזכרו ר' אליהו מזרחי (הרא"ם), ר' אהרן ן' חיים בפירושו "קרבן אהרן" על הספרא, עד רא"ה וויס ור' מאיר איש שלום, מפרשי הספרא והספרי האחרונים, שהשתמשו בו בכ"י והביאוהו הרבה בהערותיהם.

ר' הִלֵּל בר' יוֹנָה הַלֵּוִי

רב במאה החמישית לאלף השישי. מצאצאי ר' אליעזר אשכנזי בר' אליה הרופא. שימש ברבנות בחעלם ולאחרונה בווילנא, ונפטר בה בכ"ב טבת תס"ו (1706). נדפסו הסכמותיו לכמה ספרים, וכן הובאו חידושי תורה בשמו בספרי בני דורו. מצבתו הכתובה בסגנון פיוטי מפליגה מאוד בתארי שבחו וגדולתו.

ר' הִלֵּל בר' יַעֲקֹב מִבּוֹנָא

אחיהם של החכמים ר' גרשם, ר' קלונימוס ור' אפרים מבונא. מחבר ופייטן. ידוע פירושו לפיוטים, ומדבריו מובאים בפירושו של אחיו ר' אפרים. חיבר כמה פיוטים. כבן הזמן קונן על הרוגי בלוייש שבצרפת בשנת תתקל"א (1171). מסתבר שהיה עד ראייה לטבח זה, שכן דבריו עושים רושם כדברי מי שמספר בהתרגשות גדולה על מאורע שראה במו עיניו. בקינתו זו ("שלומי אמוני ישראל") אנחנו קוראים:

וַיֹּאמְרוּ לְהוֹצִיא אוֹתָם לְבֵית הַשְׂרֵפָה,
יַחַד שָׁמְחוּ כְּהַכְנָסַת כַּלָּה לַחֻפָּה;
„עָלֵינוּ לְשַׁבֵּחַ" שִׂגְחוּ בְנֶפֶשׁ כְּסוּפָה:
הִנֵּה יָפָה רַעְיָתִי, הִנֵּךְ יָפָה...
הַקּוֹל קוֹל יַעֲקֹב בְּצָוְחָה וּבְנָהֵימָה
מִדַּם שֶׁשָּׁפְכוּ יְדֵי עֹשֶׂו לְהַנְקָמָה,
שְׂרֵפַת בֵּית הַבְּחִירָה וְתוֹרָתָךְ הַמְרוֹמָמָה
תּוֹרַת יְיָ הַתְּמִימָה.

ה.

ר' הִלֵּל מֵעֲרְפוּרְט

מחכמי אשכנז במאה השניה לאלף השישי (בסוף המאה הי"ד ותחלת הט"ו למספרם). תלמידו של ר' מאיר בר' ברוך הלוי. היה מחשובי הרבנים בדורו ומנהגיו ותשובותיו היו לעינים לר' ישראל איסרלין בעל „תרומת הדשן", שקורא לו בספרו „חד מרבוותא". לעת זקנתו נדר לעלות לארץ ישראל וכבר בא עד ווינא, אך בהיותו שם נתחרט מסיבת ביטול תורה שיגרם לבני קהלתו שהניחם בלא רב ומורה. וכשנשאל בחכמי ווינא התירו לו את נדרו וחזר לערפורט, ושם נפטר בשנת קפ"ו (1426) בערך.

ר' הִלֵּל בר' נַפְתָּלִי צְבִי

רב ופוסק, מחבר הספר „בית הלל" על שלחן ערוך. נולד בעיר בריסק למשפחת חכמים מפורסמת, בשנת שע"ה (1615), ולמד תורה מפי ר' צבי הירש דרשן, ואולי גם מפי ר' יהושע השיל בר' יעקב, הנודע בכנויו הרבי ר' השיל, שהיה בעל דודתו. נשא אשה בת אלוף ומנהיג מעיר ווילנא ועבר לגור שם. בשנת ת"י ותי"א שימש דיין בבית דינו של ר' משה בעל ספר „חלקת מחוקק" בווילנא. משם נתקבל לרב בכמה מערי ליטא ולאחרונה בעיר קיידן. בשנת ת"ל נתקבל לרבנות בקהלות אלטונא והמבורג ובשנת תל"א קבלה אותו לרב אף קהילת וואנדסבק המצורפת אליהן. שם ישב כעשר שנים. בשנת ת"מ קיבל את הרבנות בעיר זאלקווא, בה כיהן עד יום פטירתו, בכ"ב טבת ת"ן (1690).

ר' הלל היה מחשובי הרבנים בדורו. ר' יעקב עמדן מכנהו „הרב החסיד בעל הוראה בית הלל". הצטיין גם כמנהיג והיה

נבחר המדינה בועדי הרבנים בירוסלב ובזאלקווא. רב הוא מספר ההסכמות לספרים שנתן. הוא תיקן תקנות חשובות בעירו ושמו חתום בפנקס הקהלה.

חיבר ספר חשוב על ארבעת חלקי שלחן ערוך ולפני פטירתו ציוה לבנו ר' משה לסדרו ולהדפיסו מכספי עזבונו. ואמנם מילא ר' משה אחרי צוואתו והוציא את חידושיו על שו"ע יורה דעה ואבן העזר בשם „בית הלל" (דיהרנפורט, תנ"א). חידושיו על שו"ע או"ח וחו"מ נשארו בכתב יד. כן נשאר בכתב יד בידי יורשיו פירושו על התורה בדרך הדרוש והקבלה.

ר' הִלֵּל בר' שְׁמוּאֵל בר' אֶלְעָזָר מְוִירוֹנָה

מכונה ר' הלל מווירונה, אולם רק אבי אביו ר' אלעזר היה מוירונה. פילוסוף, רופא וחכם תלמודי. נולד באיטליה סמוך לשנת ד' אלפים תתק"פ (1220) ונפטר אחרי שנת ה' אלפים נ"א (1291). למד תלמוד מפי ר' יונה בר' אברהם גירונדי ורכש לו גם ידיעות רחבות בפילוסופיה ומדעי הטבע; וכן ידע ערבית ולטינית. למד את חכמת הרפואה במונטפליר ועבד כרופא בערים שונות באיטליה. ישב גם ברומא והתידד עם ר' יצחק בר' מרדכי המכונה מאיסטרו גאיו, רופאו היהודי של האפיפיור. אחרי זה חי בעיר קפואה (בשנים 1260–1271); שם המשיך בעבודתו בתור רופא והרצה גם הרצאות על נושאים פילוסופיים. במיוחד באר את ה„מורה" להרמב"ם. בקפואה נחשב כאחד מתלמידיו ר' אברהם אבולעפיה שעסק בחכמת הנסתר ועל ידי הרצאותיו של ר' הלל בא ר' אברהם לחקירת ספרי הרמב"ם. לעת זקנתו בא לגור בפורלי, ושם נפטר.

ר' הלל העמיק מאד בספרי הרמב"ם. התלהבותו הגדולה למורה נבוכים מת־בארת אולי ע"י עמדתו של רבו ר' יונה גירונדי שהיה נודע בקנאתו נגד הרמב"ם ור' הלל תלמידו העיד עליו כי התחרט באחרונה והודה על חטאו לפני קהל ועדה. באגרתו לר' יצחק הרופא מוסר ר' הלל שר' יונה אמר: „הנני מכה על פני ובוש ומתחרט על אשר פערתי פי נגד רבנו הקדוש הר' משה בן מימון וספריו והנני מודה מלב ומנפש ואומר משה אמת ותורתו אמת וכלנו בדאים; ואני מקבל עלי מעכשיו ללכת להשתטח על קברו במנין עשרה" (טעם זקנים ע"א, א').

באותה תקופה חי המקובל הצרפתי ר' שלמה פטיט, שגר בעכו ונודע על ידי התנגדותו הנמרצה לספרי הרמב"ם. בראש הקהלות בארצות המזרח עמד ר' ישי בן חזקיה שהיה ריש גלותא ואף קהלות ארץ ישראל עמדו תחת מרותו. ר' ישי העריץ מאד את הרמב"ם, והתנגד לשאיפותיו של ר' שלמה פטיט וצוה עליו להפסיק את מלחמתו נגד הרמב"ם ואף איים עליו בחרם. אז נסע ר' שלמה לאירופה להפיץ דעותיו ברבים. כמה מן הרבנים בגרמניה וצרפת הסכימו לו אבל יהודי איטליה היו נאמנים לרמב"ם ולספריו. כאשר שמע ר' הלל שר' שלמה פטיט הגיע לאיטליה לערוך מלחמה נגד ספרי הרמב"ם, נכנס ר' הלל בעבי הקורה להשתיק את המתלוננים. וכשחזר ר' שלמה פטיט לעכו

והשפיע על המקובלים בעיר זו להטיל חרם על ספרי הרמב"ם. פנה ר' הלל במכתב למאיסטרו גאיו, בו בקש את חבירו לא להצטרף למתנגדי הרמב"ם. בכדי להוכיח שאין שום מקום להאשמות ולהתקפות נגד הרמב"ם הביע ר' הלל את נכונותו לפרש את הקטעים הקשים של ה"מורה" שעוררו התנגדות. הוא הזהיר במכתבו להמנע מכל מלחמה וריב נגד הרמב"ם ובכדי לבטל לתמיד את הסכסוכים בעניני אמונות ודעות הציע לכנס ועדה של רבנים גדולים בני סמכא אשר לפניהם יציעו מתנגדי הרמב"ם את טענותיהם ואלה הרבנים יכריעו בפולמוס זה. בריב שנתהוה אח"כ היו ר' שלמה פטיט וחוג המקובלים המעוט לעומת הרוב המכריע של הרבנים והקהלות שעמדו לימינו של הרמב"ם וספריו. ר' ישי הנשיא ובית דינו החרימו את שלמה פטיט וגם בית הדין בצפת מלא אחר החרם. על ההכרעה הזאת וכניעת המקובלים בעכו הודיעו גם לקהלות אירופה.

ר' הלל בר' שמואל הוא אחד מן המיסדים המפורסמים של החקירה הפילוסופית בין יהודי איטליה. במיוחד חקר על מהות הנפש ותואריה. חבורו הפילוסופי החשוב הוא הספר "תגמולי הנפש" (ליק, תרל"ד), שחברו לעת זקנתו ונגמר בשנים ה"א נ'—נ"א בעיר פורלי. הספר מכיל שני חלקים. בחלק הראשון עוסק ר' הלל בשאלת מציאות הנפש וטבעה הרוחני; הגדרת הנפש מתאימה לשיטת אריסטו ולדעת הפילוסופים הערבים מן האסכולה הפלטונית החדשה. הנפש הוא "חומר צורי" ויש לה מציאות רוחנית בפני עצמה, היא אצולה מהמצוי הראשון באמצעות הכחות הנבדלים שהם למעלה ממנה ומדרגתה היא אחר מדרגת השכל הפועל. ע"י הנפש מקבל הגוף את שלמותו. ר' הלל נגע גם בשאלה הפילוסופית אם הנפש אחת היא כדעת אבן רשד והנמשכים אחריו, שהנפש אחת היא אצל כל בני אדם ורק ההשפעה של השכל הפועל על כל אדם ואדם היא סגולה מיוחדת לו הנקנית בשלמות האדם. הוא נוטה לקבל את השקפת אבן רשד ומשתדל לדחות את הקושיות שמתעוררות נגדה מצד השקפת הדת. אח"כ עובר ר' הלל לעיקר של השארת הנפש וסברתו היא שהשכל הפועל שהוא צורה רוחנית כללית, מאציל ממנו גם צורות רוחניות פרטיות ואלו הן הנשמות שבגוף. יש לנפש מציאות בפני עצמה ומציאותה אינה תלויה במציאות הגוף. בדבר דבקות הנפש בגוף אין סברת ר' הלל כדעת אפלטון כי יחוסה אל הגוף הוא כיחוס רב החובל אל הספינה שהוא נפרד ממנה והוא מושל בה, אלא השקפתו של ר' הלל מתאימה יותר לזו של אריסטו כי הנפש והגוף דבקים יחד דבקות הצורה בחומרי השכל האנושי היא הנפש היחידה באדם. מקצת פעולות של השכל האנושי הן על פי ההכנה שבגוף ובמות האדם בטלות הפעולות האלה, אבל קצת פעולות וכחות של השכל האנושי אינם בגוף אלא מציאותם רוחנית בפני עצמם והם אינם נפסדים עם הפסד הגוף. הנפש היא נצחית ועצמיותה בלתי מתחלקת והפרוד חל רק בכוחותיה ובפעולותיה.

בחלק השני של ספרו „תגמולי הנפש" עוסק ר' הלל בענין המהות של שכר ועונש. הוא מוכיח שהשכר והעונש מן הנמנע הוא שיהיו גופניים. השכר המיועד לצדיקים רוחני הוא: „נפש הצדיק תרבה לעלות במעלות נצחיות לראות את פני האדון ה' צבאות ית' שמו ושם תעמוד קיימת בעצמה שבעה מאותו הזיו והזוהר הנצחי" (כ', ב'), וכאשר תפרד הנפש מן הגוף במותו יאיר לה האור הנצחי ותלך ממדרגה למדרגה. ובענין העונש לרשעים סובר ר' הלל כי נפש הרשע „תפסיד כל התפארת והיקרות וההדורים שייעדו לה ושנפש הצדיק מתפארת בהם וכו' שתהיה מושלכת מארץ החיים ותשאר בחשכתה סלה וכו' אמנם לא תשרף באש כפשוטו שרפה חמרית, ובכח השכלי תשכיל את כל הטובות וההצלחות שהיתה מוכנת לקבל, אילו זכתה וצדקה, ובזה הכח היא תשיג ג"כ עונג הנשמה הצדקת ובכן יגדל בה הצער והיגון עד למדי" (כ"ד, א' ולהלן). את השקפתו זו על שכר ועונש מוכיח ר' הלל גם מתוך התלמוד והאגדה. הוא מביא את כל המאמרים בספרות התלמודית המתנגדים לכאורה לשיטתו ודורשם באופן רציונלי. לפי דעתו אין להבין את התארים של גן עדן וגיהנם ככתבם וכפשוטם רק נאמרו על דרך משל ומליצה.

לספר „תגמולי הנפש" נספחו מאמרים שונים: א) פירושו של ר' הלל לכ"ה הקדמות של הרמב"ם ב„מורה" חלק ב'. ב) העתקות מכמה חבוריו. ג) „שלשה ענינים נוספים על ספר תגמולי הנפש": 1) על שאלת „ידיעה ובחירה". 2) „למה חלה המיתה על המין האנושי בעון אדם הראשון". 3) „אודות [מפלת] המלאכים אם אותה האמונה היא אמתית אם לא". כן נשמרו לנו באיריו של ר' הלל לשלשה מאמרים פילוסופיים של הרמב"ם (חמדה גנוזה, ל"א ב'—ל"ה ב'). באותו באור הוא מזכיר את פירושו לשיר השירים שלא הגיע אלינו.

בהבנת ספורי התורה נטה ר' הלל משיטתו של הרמב"ם שפרשם כחזיונות נבואה: ר' הלל לא רצה לעזוב את פשט הכתובים והתנגד לבארם על פי האליגוריה. הוא האמין בפשטות הכתובים בספורי הנסים והתנגד לאותם החכמים שפרשום בתור משלים וחידות. — את הספור של התאבקות המלאך עם יעקב (בראשית ל"ב, כ"ה) באר ר' הלל, כי „בלי שום ספק היתה ההתאבקות כפשוטה, כלומר שנאבק יעקב אבינו ע"ה או נדחה בכח מלאכי והיתה הנגיעה במוחש, ואותה הדחיקה לא היתה בצורת נבואה אלא כפשוטה, אמנם שהיה המלאך גוף בעל אברים וזרועות, זה לא אאמין, אבל כך היה מעשה, שהמלאך חדש בכח אלהי נבדל באויר המקיף את יעקב ע"ה תנועות הולמות ודוחקות וכו' והמלאך שנראה אליו במראה הנבואה באמת עד משלם ההתאבקות ובזה הענין יהיה ספור המעשה אמת כפשוטו בהצטרף המעשה בפעל עם מראה הנבואה" (מכתב ר' הלל לר' זרחיה בר' יצחק בר' שאלתיאל חן, אוצר נחמד ח"ב, עמ' 128). גם בענין פתיחת פי האתון של בלעם (במדבר כ"ג, כ"ח) היתה דעתו של ר' הלל, „שהיתה כפשוטה כלומר שהמלאך בכח

אלקי נבדל רשם באויר המקיף פי האתון רישומן הניעוהו תנועות משמיעות הברות אותיות ותבות מתחברות מובאות אל מלות מובנות וכו'" (שם עמ' 129). ועל זה הוכיחו ר' זרחיה שהוא נוטה משיטת הרמב"ם במו"נ שעניינים אלה היו במראה הנבואה. הוא מציע לר' הלל לבוא לרומי ולהציע את טענותיו לפני חכמים שיוכיחו בין שניהם, "כי מה יועיל לנו לצעוק ולהריע, ואין מכריע להודיע אשר יהיה בו מום ודבר מי יקום" (שם עמ' 143).

את אגדות חז"ל היה משתדל לקרב לשכל הישר. — את כל דברי חז"ל חלק ר' הלל לששה חלקים: א) "דברים כפשוטם בלי חסר ויתר וכו' כל מה שמצאנו בדבריהם במשנה ותלמוד ובהלכות בספרא וספרי וכו'". ב) "ענין משל וחידה וכו' רוב הדרשות וההגדות שנראים דברים של תימה או פירוש פסוקים שפירושם רחוק מאד ואין שום ענין של מצוה תלוי בהם וכו' ובמצאך בדבריהם דברים הולכים על זה הדרך תקחם על צד משל ולא כפשוטו". ג) "קיבוץ מאמרים דומים לנבואה באה להם בחלום או בהקיץ מאת הש"י וכו' והם דברי עתידות נאמרים במשל כמו דברי דניאל ושאר נביאים". ד) "דברי אגדות ודרשות המוניות שהיו דורשים בשבתות ובימים טובים להמון אנשים נשים וטף כדי להמשיך לבם לתורה ולמצות וכו'". ה) "קיבוץ דברי בדיחותא כדי לשמח הלב ולהרחיבו אחרי שיגע החכם בעיון דק ובלמוד ההלכות החמורות והשיטות העמוקות". ו) "ספור הנסים שהיה הקב"ה עושה בעולם לכבוד הצדיקים בדור חכמי התלמוד והנפלאות הגדולות שהיה מראה בזמנם" (תגמולי הנפש כ"ה, א' ולהלן).

בספרו תגמולי הנפש (כ"ו, ב') מזכיר ר' הלל חבורו בשם "מאמר הדרבן" על ספורי הנפלאות באגדה. נראה שחבורו זה הכיל גם פירושים של מונחים פילוסופיים ומונחים של חכמת הרפואה. ר' הלל העתיק גם כמה ספרים מדעיים מלטינית לעברית והראה בזה את בקיאותו הגדולה בפילוסופיה ובחכמת הרפואה. ידיעתו הרבה בשפה הלטינית אפשרה לו לתרגם ספר רפואי ממקצוע הנתוח מלטינית לעברית. חבור זה נודע בשם "ספר כריתות". מתרגומיו האחרים מלטינית לעברית נודע "מאמר הל"ב הקדמות" שהוא העתקת ספר ה"סבות" המיוחס למחברים שונים.

עם כל חכמתו הצטיין גם במדת הענוה עד כי היה חותם שמו "הלל החסר". יש שראו בכנוי החסר שם משפחה ואין הדבר כן.

מתוך אמונותיו ודעותיו של ר' הלל משתקפת דמות של יהודי חרד לתורת ה' ויחד עם זה של חוקר הבקי בשיטות פילוסופיות וכחו גדול בעבודה מדעית. מגמתו היתה לבקש לכל הנחותיו הפילוסופיות סמוכין בתורה ובתלמוד כדי לעשות "שלום בין השכל והאמונה" "ושלום על ישראל". הו.

ר' הֶשִׁיל מִקְרָאקָא

ראה בערך ר' יְהוֹשֻׁעַ הֶשִׁיל בר' יַעֲקֹב.

ו

ר׳ וולף

ראה בערך ר׳ זאב וולף.

ר׳ וידאל אפרים

מחכמי ספרד במחצית הראשונה של המאה השניה לאלף השישי (במאה הי״ד למספרם). בן העיר גירונה, בה למד תורה מפי רבינו נסים בר׳ ראובן (הר״ן). כפי שמתארו חברו הגדול ר׳ יצחק בר׳ ששת (הריב״ש) היה ״סיני״ בקי בדינים ובספרי הפוסקים והצטיין בחסידותו ובמדותיו התרומיות. מגירונה עיר מולדתו עבר לגור בעיר פלמה אשר באי מיורקה, ושם נהג ברבנות ולימד תורה. מלבד ידיעותיו בתורה היתה לו יד גם במדעים, וביחוד בחשבון ותשבורת. תלמידו המובהק ביותר היה ר׳ שמעון בר׳ צמח דוראן (הרשב״ץ), אשר בתשובותיו הוא מזכירו הרבה פעמים בתואר ״מורי הקדוש״ ומביא בשמו דברי הלכה, ואף מספר שלמד אצלו את ״חכמת התשבורת״. בשבתו בעיר פלמה נסתבך במחלוקת עם אחד החכמים החשובים שישב אף הוא שם, הוא ר׳ שלמה בר׳ אברהם הצרפתי. אולם הריב״ש עמד על צדו של ר׳ וידאל והשתדל לשכך את הריב. ברית אהבה נאמנה היתה כרותה בין שני חכמים אלה. הריב״ש כותב לו בתשובתו: ״מעת ידעתיך והכרתיך חשקי נפשי בך והיינו לאחדים נקשרנו נפש בנפש״. ביראת חטאו הקודמת לחכמתו היה ר׳ וידאל נוטה תמיד לצד החומרא. הוא מת מות קדושים ברדיפות האיומות של שנת קנ״א (1391).

ר׳ וידאל בֶּנְבֶנֶשְׁתִּי

מארגוניה, משורר ומחבר במאה השניה לאלף השישי. ידוע חיבורו ״מליצת עפר ודינה״ (״מליצה למשכיל״; ״משלי אפר״), הוצאה ראשונה: קושטאנטינה רע״ו (1516), סיפור אהבים במליצה חרוזה המקושטת בשירים קצרים, שנתחבר לשמחת פורים. וכן ידועים שירים שונים ממנו ומכתמים שהרבה מהם לא נדפסו עדיין. יש שזיהו אותו עם ר׳ וידאל בן אבן לביא מסרקוסטא, אחד המתווכחים העיקריים בוויכוח טורטושא בשנת קע״ד (1414), ואף מיחסים לו את הספר ״קודש הקדשים״, שנתחבר כנגד הנצרות ולא נדפס עדיין. ה.

רַבֵּנוּ וִידַאל דִּי טוֹלוֹשָׁא

מגדולי החכמים בספרד בתחילת המאה השניה לאלף השישי (במאה הי״ד למספרם). בן העיר טולוזא שבמדינת קטלוניה. מחבר הפירוש ״מגיד משנה״ על ספר ״משנה תורה״ להרמב״ם. מעט מאוד ידוע על קורותיו, וכן לא ידוע מי היו רבותיו,

חבריו ותלמידיו. לפי מה שמוסר מרן ר' יוסף קארו, בהקדמתו לספרו "כסף משנה" על הרמב"ם, היה רבינו וידאל חברו של ר' נסים בר' ראובן (הר"ן), ומתשובת הריב"ש (סי' שפ"ח) אל הר"ן רבו מוכח שנפטר עוד בחיי הר"ן. הריב"ש עמד בקשר עם בנו של רבינו וידאל שפנה אליו בשאלה. בתשובתו קורא לו הריב"ש "בנן של קדושים" ומדבר על רבינו וידאל בהערצה (סי' תע"ג). כן קורא לו גם ר' יוסף קארו בתואר "קדוש", ואם אין כאן סתם תואר של הערצה מופלגת אפשר ללמוד מכאן שרבינו וידאל מת על קידוש השם.

את פרסומו הגדול קנה לו הודות לספרו "מגיד משנה", הוא פירוש על כמה חלקים מספר משנה תורה לרמב"ם. מטרתו בפירושו היתה לבאר את סתומותיו ולהראות מקורותיו של הרמב"ם בספרות התלמודית, ובמקום שיש מחלוקת להראות כיצד הכריע הרמב"ם הלכה כאחת הדעות החולקות. את ההשגות על הרמב"ם הוא משתדל ליישב. ביחוד הוא נושא ונותן בהשגות הראב"ד, והוא משתדל להציל את הרמב"ם מטענות משיגו, אם כי אינו נדחק לעשות זאת תמיד. יש והוא מראה פנים לשתי הדעות גם יחד ומשאיר את הענין בצריך עיון, ולפעמים הוא מראה שיסוד ההשגה היא גירסא מוטעית שנזדמנה לו לראב"ד, אבל יש גם שהוא מצדיק את הראב"ד ואף חולק בפירוש על הרמב"ם.

תשומת לב מרובה הוא מקדיש לסדר ההלכות בספרו של הרמב"ם. הוא מראה שהרבה יש ללמוד מסדרו של הרמב"ם. בהקדמתו הוא אומר: "כאשר עלה במחשבת רבינו לחלק משפטי התורה וחוקיה ומצותיה וכל ענייניה בכלל ופרט לספרים ולהלכות לא ראה לעשות החלוק הזה בלא סדר ישר, כי מן הראוי לכל אדם לסדר מאמריו בקדימה ואיחור כפי מה שיראה בעיניו, ואף גם זאת בהיותו מדבר במבחר המאמרים והם דרכי הישרים"... והוא הולך ומבאר את סדרו של הרמב"ם בספרו, למה נקבעה כל הלכה והלכה אחרי זו שקדמתה, ואומר "יותר שהיה רבינו חכם בדיני התורה ודבריו בהם צוף דבש אמרי נועם עוד אזן וחקר ותקן בהפלגת סדורו בספריו ולמד דעת את העם בהיות כל דבר דבור על אופניו וכל ענין מיושב במקומו... בהקדימו הכללי לפרטי והקודם בזמן או בסיבה למתאחר ממנו והחמור לקל"... הוא מראה שכמה השגות מתישבות אם שמים לב לכך, והעיר שאפילו הרשב"א טעה בדבר זה והשיג על הרמב"ם שלא בצדק משום שלא התבונן בסידורו.

מי"ד חלקי היד החזקה לא הגיע לידינו פירושו אלא על ששה בלבד (והם חלקים ג, ד, ה, יא, יב ויג), ואף באלה חסרים כמה פרקים. לדעה אחת חיבר פירושו על כל ספר "משנה תורה" ונאבד ברובו, אולם מהקדמתו משמע שהתחיל לפרש רק מן הספר השלישי (זמנים), ולא ביאר את שני הספרים הראשונים (מדע ואהבה). וכן משמע משם שלא חשב לגמור את פירושו לכל הספרים. אמנם יש לחשוב שכמה מהפרקים החסרים נתפרשו על ידו ונאבדו.

דרכו בפירושו לקצר בלשונו. על פי רוב הוא מראה את המקור של ההלכה

במלים אחדות או במראה מקום בלבד. הבאים אחריו דקדקו מאוד בלשונו ואמרו עליו שהוא בבחינת מועט המחזיק את המרובה, שנתכוון בתיבות מועטות לדברים עמוקים. מהחכמים שקדמוהו הוא מרבה להביא את הרמב"ן, הרשב"א, רבינו יונה, ר' אהרן הלוי ואחרים.

בפעם הראשונה נדפס ספר "מגיד משנה" בקושטא רס"ט, ומאז הוא מצורף כמעט לכל מהדורות הרמב"ם. אף פעם לא נדפס המגיד משנה בפני עצמו, בלי הפנים של הרמב"ם. מאז נכתב הספר לא חדלו מלהביאו ומלסמוך על הכרעותיו. הרבה דברי שבח ותהלה נאמרו עליו בכל הדורות על ידי כמה פוסקים. הרדב"ז כותב עליו בתשובתו שהוא סומך עליו בפירוש דברי הרמב"ם, שהיה אדם גדול ובקי. מהר"י קורקוס כותב עליו "ומי לנו גדול בהבנת הרמב"ם כמו הרב במגיד משנה ומי לנו בקי בחיבורו כמוהו", והרב מוהרח"ש אומר "וכבר ראיתי שאין כן דעת הרב המגיד ז"ל, ומי יבא אחר המלך, דלעניות דעתי הוא ניצוץ הרמב"ם". ואף המקובלים הרבו לדבר נכבדות על שורש נשמתו שהיא נעלה מאוד. האר"י ז"ל מסר לר' חיים ויטאל שהיתה לו להרב המגיד נשמה עליונה, והיה גלגול מגאונים ותנאים, גם היה ניצוץ מנשמת הרמב"ם ולכן חיבר ספרו לבאר דברי הרמב"ם...

נראה שהיה בקי גם בפילוסופיה, כי נתייחס לו חיבור פירוש ערבי לספר "תועלת ההגיון" לאלגזאלי. פירוש זה תורגם לעברית על ידי ר' משה בר' יהושע מנרבונא, ונמצא בכ"י בספריית הוואתיקן ברומא. כן נתייחס לו פירוש לספר איוב.

ר' וִידַאל (בר' יִצְחָק בר' וִידַאל) הַצָּרְפָתִי

מחכמי מרוקו במאה הרביעית לאלף הששי. בן למשפחה מיוחסת ששלשלת יחוסה הגיעה עד רבינו תם נכדו של רש"י. נולד בפאס סמוך לשנת ש' (1540) ושימש בעיר זו אב בית דין. בין חברי בית דינו נמנה גם ר' אהרן ן' חיים, מחבר ספר "קרבן אהרן" על הספרא. ר' וידאל חיבר כמה ספרים, מהם נדפסו: "צוף דבש", דרשות על התורה; "מגלת סתרים", על אסתר; "הצעת רות", על מגלת רות; "אוצר נחמד", על תהלים (אמ"ד, תע"ח); "אמרי יושר", פירוש קצר על מדרש רבה (וארשא, תרל"ד); "דרך הקודש", פירוש על הספרא (הוסיאטין, תרס"ח); השגותיו על ר' אליהו מזרחי נספחו לספר "נמוקי שמואל" לנכדו ר' שמואל הצרפתי (אמשטרדם, תע"ח). אחדים מחיבוריו נמצאים עדיין בכת"י.

ר' וידאל האריך ימים. בשנת שכ"ו חיבר פירושו על המגלות ואחרי יותר מחמשים שנה היה עדיין בחיים, שכן מצאנוהו חתום על תעודה משנת שע"ז (1617). מצאצאיו שימשו רבנים בפאס במשך כמה דורות, ומהם כמה חכמים שנקראו אף הם בשמו, ר' וידאל הצרפתי.

ר' וַלְק

ראה בערך ר' יְהוֹשֻׁעַ פַּלָק.

ר׳ זְבַדְיָה

מראשוני הפייטנים באיטליה במאה השביעית לאלף החמישי, ונראה שחי באיטליה הדרומית. מסתבר שהיה בן זמנו של הפייטן אמתי (ראה בערכו) ואף בן מקומו. שמונה מפיוטיו של ר׳ זבדיה נודעים לנו, וכיוון שחתם בהם רק בשמו איננו יודעים שם אביו. שפת פיוטיו קלה ופשוטה, וידועה ברבים סליחתו לערב ראש השנה „אדון דין אם ידוקדק בחקר פועל אם יובדק״. ה.

ר׳ זְכַרְיָה (בר׳ שְׁלֹמֹה זֶבָּסִיל) אַשְׁכְּנַזִי

מחכמי ירושלים בראשית המאה הרביעית לאלף השישי. אביו ר׳ שלמה זבסיל (כנוי לשבתי) מתואר „הקדוש״, כנראה על שום שנהרג על קידוש השם. ר׳ זכריה עלה לא״י מאשכנז ונתמנה לרב בקהלת האשכנזים בירושלים בדורו של הרדב״ז. היה חותנו של מרן ר׳ יוסף קארו (בזיווג שלישי), המכנה את ר׳ זכריה „מורי חמי הרב המובהק השלם״. על אחד הפסקים שיצא מבית דינו בי״ד שבט שכ״ה (1565) חלק הרדב״ז, והובא הענין להכרעת ר׳ יוסף קארו. כן מצאנו שמו פעמים אחדות בתשובות חתנו גדול.

ר׳ זְכַרְיָה בר׳ בָּרַכְאֵל

ראש ישיבת בגדאד במאה העשירית לאלף החמישי (בסוף המאה הי״ב למספרם). חתנו ותלמידו של ר׳ שמואל בן עלי. היה כנראה יליד ארם־צובא. אביו ר׳ ברכאל היה איש נכבד ובאחת מאגרות ר״ש בן עלי הוא מתואר: „רבנו ברכאל החסיד ראש קהלות ישראל״. רבי זכריה פנה במכתבים ושאלות מצובא לר״ש בן עלי בבגדאד. ואף בא אליו לבגדאד כדי לשמוע תורה מפיו. בבואו לבגדאד כבר היה גדול בתורה „בקי בסברא וגמרא וחריף ומסיק שמעתא אליבא דהלכתא וגורס רוב התלמוד על פיו ויודע קושיותיו ושמועתיו והויותיו ונכנס לחדרי תושיה ומוציא דבר מתוך דבר ומפרש בתלמוד פירושים נכחים ונאים ונכונים, נאה למשרה וראוי למצב הישיבה״, כעבור זמן קצר סמך אותו ר׳ שמואל בן עלי לאב״ד של הישיבה ונוסף לכך נתן לו את הזכות „להעמיד סופרים וחזנים ושלוחי צבורים וראשי קהלות״. המנוי נעשה כנראה בחרף של שנת ד״א תתק״נ (1190). בקיץ של אותה שנה יצא רב זכריה אל קהלות בבל וסוריא לאסוף כספים לטובת הישיבה שהיתה נתונה במצב קשה. ר׳ שמואל בן עלי שלח מכתבים אל כל הקהלות שבהם הפליג בשבחו של

ר׳ זַלְמָן

ראה בערך ר׳ שְׁלֹמה זַלְמָן.

ר׳ (מֹשֶׁה) זֶרַח (בר׳ מֵאִיר) אַיְדְלִין

מחכמי פראג במחציתה הראשונה של המאה השישית לאלף השישי (במאה הי״ח למספרם). תלמידו של ר׳ יהונתן אייבשיץ. היה גדול בתורה ובחכמה כאחת, וביחוד היו לו ידיעות מקיפות במתימטיקה ובתכונה. חיבר ספר גדול בחשבון, הנדסה ותכונה, ולא נדפס ממנו אלא החלק הראשון, הכולל את תורת החשבון בלבד, בשם „מלאכת מחשבת״, בעברית ובתרגום אשכנזי (פראג, תקל״ה). ספר זה זכה לכמה מהדורות ושימש ספר לימוד חשוב בדורו. לעת זקנתו פרסם ארבע עשרה מדרשותיו, שהיה דורש לפני הציבור בעירו, בשם „אור לישרים״ (פראג, תקמ״ה). נפטר בי״ב אייר תקמ״ו (1786).

מלבד גדולתו בתורה ובחכמה הצטיין גם במעשיו הטובים ובאהבת התורה והבריות. הוא נתברך בעושר וכל ימיו הרביץ תורה בתלמידים רבים ותמך בהם ביד נדיבה ואף פעם לא נהנה משל אחרים. בין שבחיו שחקקו במצבתו נמנה גם „שהיה מורה דעה לתלמידים ארבעים שנה ולא אבה מעולם ליהנות מאחרים״. אף ר׳ אלעזר פלעקילש, בספרו „עולת חדש השני״ (פראג, תקמ״ז), מספידו ומאריך מאוד בשבחיו. הוא מספר על ר׳ זרח שהעמיד תלמידים הגונים למאות ולאלפים, בקיאים וחריפים, ומעולם לא נהנה מאור תורתו הנאה שוה פרוטה. אגדה מספרת שלעת זקנתו ירד ר׳ זרח מנכסיו. רצה הפרנס של קהלתו לזכותו במתנה הגונה, אפילו בעל כרחו, ושלח לו צרור שקלי זהב. לא חפץ ר׳ זרח ליהנות ממתנה זו, אך גם לא היה יכול לסרב לו לפרנס התקיף. מה עשה? קיבל את הצרור והניחו אצלו וכשנפטר נמצא הצרור חתום ובצוואתו פקד עליו להחזירו לידי בעליו.

ר׳ (מֹשֶׁה) זְרַחְיָה (בר׳ שְׁנֵיאוּר) גּוֹטָה

מחכמי קושטא שעלה לארץ ישראל ויצא למצרים, ונפטר שם בשנת ת״ח (1648). תלמידם של ר׳ יחיאל בר׳ חיים באסאן ור׳ יוסף בר׳ משה מטראני וחברם של ר׳ חיים ור׳ יהושע בנבנשת. עלה לא״י ושהה זמן מה בירושלים ואחר כך בחברון, אבל לא מצא בה מנוחה וירד למצרים, שם למד בישיבתו של ר׳ אברהם סכנדרי. בין תלמידיו נמנה גם ר׳ יהודה שאראף, רבו של ר׳ חזקיה די סילוה בעל „פרי חדש״.

ר׳ זרחיה היה מגדולי חכמי התורה בדורו. ר׳ דוד קונפורטי שזכה ללמוד במחיצתו במצרים בשנת ת״ה מתארו כ„רב מובהק ופסקן גדול חסיד ועניו מאד ובקי בחכמת הקבלה״. הרבה ספרים חיבר בכמה מקצעות התורה, ואף אחד מהם לא זכה לראות אור. חיבורו העיקרי הוא „זרח יעקב״, ביאור רחב מאד על „בית יוסף״ לכל ארבעת הטורים. עם כל השתדלות בנו ר׳ נתן, שנסע לשם כך לוינציה, לא עלה בידו להדפיסו ונשאר טמון בכתב יד. כזה היה גם גורל פירושיו על הרמב״ם ועל רש״י לתורה. קובץ תשובותיו הגדול

נמצא כיום באוקספורד בכתב ידו ממש. רק תשובות אחדות שנכנסו לספרי שאלות ותשובות של בני דורו (שו״ת ר׳ יחיאל באסן, פני משה, גנת ורדים, זרע אנשים ועוד) זכו לראות אור. אף דרשותיו לא נדפסו, מלבד אחת מהן שהובאה בספר „משנת חכמים״ לר׳ משה חאגיז. כפי שמעיד ר׳ נתן בנו, בכתביו שהיו לפני אזולאי, העלו את עצמות ר׳ זרחיה שנתים אחרי פטירתו לארץ ישראל.

ר׳ זַרְחְיָה הַיְוָנִי

מחכמי ביצנץ במאה הראשונה או השניה לאלף השישי (במאה הי״ג או הי״ד למספרם). מחבר ספר מוסר מפורסם בשם „ספר הישר״, העוסק בתוכחת מוסר וענייני תשובה ויראה. נדפס פעם ראשונה בקושטא רפ״ו, וזכה לתפוצה עצומה בעשרות מהדורות. למרות גודל פרסומו של הספר נשתקע במשך דורות שם מחברו והספר נתיחס בטעות לרבינו תם אשר חיבר ספר בהלכה באותו שם. הראשון שהודיענו שם מחברו האמיתי הוא ר׳ מנחם די לונזאנו, בספרו שתי ידות (דף קכ״ב), אך גם אחריו היו שהחליפו את ר׳ זרחיה היוני בר׳ זרחיה בר׳ יצחק הלוי, בגלל ראשי התיבות הדומים של שמותיהם (רז״ה).

ספר הישר כתוב בעברית צחה וברורה ולעתים גם חרוזה. אם כי התוכן שאוב מספרי המוסר שקדמוהו אינו מזכיר בגוף הספר אף שם מחבר אחד ואינו מעתיק קטעים מספריהם. מכל המחברים שלפניו הושפע ביותר מרבינו בחיי בעל „חובות הלבבות״ שאותו הוא מזכיר בהקדמה, אלא שהוא מוצא שתוכנו עמוק ובלתי מובן לקוראים בזמנו. הספר מחולק לי״ח פרקים שכמה מהם אינם אלא תמצית מפרקי ספר חובות הלבבות. הודות לתכנו הפופולרי ולסגנונו הנאה זכה לשמש ספר עממי חביב במשך דורות רבים.

ר׳ זְרַחְיָה בר׳ יִצְחָק (בר׳ שַׁאַלְתִּיאֵל חֵן) מִבַּרְצְלוֹנָה

(ויש אומרים מטוליטולה). מחבר, מתרגם ומשורר, חי באמצע המאה הראשונה לאלף השישי. הוא חיבר פירושים על קצת מספרי המקרא, וכן חיבר פירוש למקומות הקשים שב„מורה נבוכים״ לרמב״ם. אף הוא תירגם הרבה מספרי אריסטו וספרי מחברים אחרים, וכנראה מן השפה הערבית. ידוע כי ר׳ זרחיה חי זמן מה ברומא, ומשם הוכיח בשפה שנונה את ר׳ הלל בר׳ שמואל בר׳ אלעזר מווירונה (ראה בערכו) על דבריו שסיפורי הנפלאות שבתורה פשוטם כמשמעם. קצת משיריו נדפסו ורובם טמונים עדיין בכתבי יד.

ה.

רַבֵּנוּ זְרַחְיָה (בר׳ יִצְחָק) הַלֵּוִי (רז״ה) גִּירוֹנְדִי

מגדולי חכמי התורה בפרובינצה, בעיר לוניל, במחצית הראשונה של המאה העשירית לאלף החמישי (במאה הי״ב למספרם). בן למשפחה חשובה בגירונה שנקראה בכנוי „היצהרי״. בעודו בגיל צעיר בא ביחד עם הוריו מספרד לפרובינצא, ולמד תורה מפי ר׳ משה בר׳ יוסף בנרבונא ומפי ר׳ משולם בר׳

יעקב בלוניל. את ר' משה בר' יוסף הוא קורא „הרב המובהק שלנו" „ששתינו מימי נחליו וישבנו בצלליו והסתופפנו באהליו". ר' אברהם בר' דוד מפושקיירא (הראב"ד) היה חברו. כן עמד ביחסים קרובים עם ר' יהודה בר' שאול אבן תיבון שכיבדו מאוד ובצוואתו לר' שמואל בנו הוא מספר: „והרב ר' זרחיה ז"ל שהיה י ח י ד ב ד ו ר ו והיה חכם ממני, מיום שידעני לא כתב כתב ולא עשה שיר לשלוח לשום אדם שלא הראהו לי קודם שיצא מידו ורבים מכתביו לאחיו (ראה בערך ר' ברכיה גירונדי) היה מראה לי קודם שישלחם". ר' שמואל בר' יהודה ן' תיבון היה תלמידו החביב של ר' זרחיה שכן מצווהו אביו: „ולבן הרב זרחיה ז"ל רבך תזכור אהבת אביו בי ובך ותאהב אותו כאח ותכבדהו כחבר גדול, כי כן היה מכבדך ואוהבך ומשבח אותך אביו זצ"ל".

עוד בהיותו צעיר לימים ניכרו בו כשרונותיו הנעלים והצטיין בבת אחת בהרבה ממקצועות התורה והחכמה. אם כי בחכמת התורה עלה עליו בלא ספק חברו הראב"ד הרי בחכמות ובמדעים עלה הוא על כל חבריו. גדולתו בתורה ועוז רוחו מתבלטים בחיבורו הראשון והגדול ביותר שחיברו בהיותו כבן תשע עשרה שנה, הוא ספר „המאור", הכולל השגות והשלמות לספר הלכות ר' יצחק אלפסי (הרי"ף). בשיר הארמי שהקדים לפתיחת ספרו הוא אומר: „ולא תימא זעירין שנוהי ובצירין / בגין די מן עשרין בצירא ליה שתא... דאיכא עתיקא בקנקנא חדתא" (ואל תאמר מעטות וקלות שנותיו, בגלל שמעשרים חסרה לו שנה... שיש [יין] ישן בקנקן חדש). אף אביו ר' יצחק הלוי גירונדי (ראה בערכו) סיפח שיר ארמי בפתיחת ספר המאור בו הוא מודה לה' שנתן לו בן חכם כמותו. אחריו פותח רבינו זרחיה את ספרו בשיר עברי בו הוא חותם:

„ליצהרי זרחיה במגדל ירחי (היא לוניל) חברי לנס הרימו / לזאת „מאור" שמו קרא לאות בעבור הזכיר שמו ושם מקומו" (כלומר השם „מאור" מזכיר את שמו זרחיה, מלשון זריחת המאורות, ואת שם מקומו לוניל, היא „מגדל ירחי"). בהקדמתו הוא מרבה להתנצל על שהוא מעז פניו להשיג על הרי"ף. הוא מדגיש את חשיבותה של בקשת האמת הקודמת לכל, ומביא את התנצלותו של אבן ג'נאח אשר חלק על בעל הדקדוק ר' יהודה [חיוג'] והזכיר את דברי הפילוסוף שהשיב על רבו ואמר: „ריב לאמת עם אפלטון ושניהם אוהבנו, אך האמת אהובה יותר". והוא מרבה מאד להלל את הרי"ף ואומר: „ואיני צריך להאריך בגדולתו ובחכמתו כי היא גלויה לכל בעלי עינים כשמש בחצי הצהרים וכנפי צדקותיו בחבור ההלכות פרושות על דורותיו ועל כל דורות הבאים אחריו, כי לא נעשה חבור יפה כמוהו בתלמוד מאחרי סתימתו" אבל דוקא מפני כן חיבר השגותיו עליו, כדי „לכבדו ולפארו ולקדשו ולטהרו ולהלבינו ולבררו".

הספר „מאור" מתחלק לשנים: המאור הגדול על סדר נשים ונזיקין, והמאור הקטן על סדר מועד. בסוף הקדמתו הוא משביע לכל מעתיק ספרו להעתיק את הפתיחה ולא להשמיטה כמנהג מעתיקי ספרים

במקומו, כדי שתהיה לו לעדה לנקותו מאשמת רהב וזדון ששלח לשונו בגדולים.

אבל התנצלותו זו בדברי ענוה וטעם לא עמדה לו להצילו מריב לשונות ומקנאת סופרים שהציקו לו על שהעיז פניו לבקר את הרי"ף גדול חכמי ההלכה המוכר לפוסק בר סמכא הגדול ביותר בדורות הראשונים. גם חברו הראב"ד יצא נגדו בחריפות רבה ב„השגות ותשובות" בסגנון עוקצני ותוקפני שלא נשמע עד אז בספרות התלמודית (ראה למעלה עמ' 41). ובדור הבא אחריו יצא אף הרמב"ן להשיב מלחמה שערה נגד השגות ספר המאור בספרו „מלחמות ה'" בו נלחם ברז"ה מלחמת סופרים קשה, אולם בעוד שבסדרים נשים ונזיקין הוא מתקיף בעוז את הרז"ה, בקנאו קנאה גדולה לכבוד הרי"ף אשר כפי טענת הרמב"ן לא השאיר לו הרז"ה אף הלכה אחת שלא השיג עליה זולת בעניינים הפשוטים למתחילים, הנה כשהגיע למאור הקטן שקטה רתיחתו וניחם על חריפות הפולמוס והתנצל על הסגנון התוקפני. ומכאן ואילך הסתפק רק בהגנה על הרי"ף ולא התקיף עוד את הרז"ה.

את החיבור הזה כתב כנראה שנים רבות, או הוסיף להניף עליו ידו ולהשלימו מפעם לפעם, שכן נכנסו בו דעת חכמי הצרפתים נכדי רש"י, רבינו תם ורשב"ם, שעדיין לא הגיעה שעתם כשהחל בחיבור המאור. הרמב"ם לא נזכר עוד בספרו, שכן לא הגיע הרמב"ם לפרובינצה אלא בסוף ימיו, או מיד אחרי פטירתו.

בספר זה הוא מתגלה כגדול בתורה בעל שיעור קומה. בכמה מקומות עמדו לו ידיעותיו בחכמות שנסתייע בהן בשביל הסברת ענייני ההלכה. במסכת ראש השנה הוא מפרש כמה עניינים לפי רוחב ידיעותיו בחכמת התכונה. והאגדה מספרת שכאשר שאל ר' יעקב ממרויש בשאלת חלום על מי יש לסמוך יותר בפירוש סוגיות אחדות במסכת זו, על רש"י או על רז"ה, הכריעו בשמים לטובת הרז"ה והשיבוהו ברמז: „זר"ח בחושך אור לישרים"...

ספר המאור נדפס לראשונה עם הרי"ף (דפוס וינציה, שי"ב) ומאז כמעט בכל הוצאות הרי"ף יחד עם ספר „מלחמות ה'" לרמב"ן. כן חיבר ר' עזרא מלכי ספר „שמן למאור" (קושטא, תק"ב) להגן על הרז"ה מפני השגות הרמב"ן במלחמת ה' שלו.

כהשלמה לספר המאור הוא ספר „הצבא" הדן בשלשה עשר כללים מתודולוגיים בתלמוד, שמתוכן נובעות כמה השגות על הרי"ף שלא עמד עליהן (נדפסו ראשונה בתמים דעים סי' רכ"ה). אף על ספר זה השיב הרמב"ן בהשגות (שם סי' רכ"ז). אבל לא רק על הרי"ף השיג כי אם גם על חברו הגדול והשנון, הראב"ד בעל ההשגות, אף לעומתו יצא לקרב במלחמת סופרים. כשפרסם הראב"ד את ספרו „בעלי הנפש" על הלכות נדה יצא הרז"ה נגדו בהשגות. אבל מה שונה סגנון השגותיו מסגנון השגות הראב"ד, בעוד שהאחרון הוא עוקצני ותוקפני, פוגע ומעליב בהערות קנטרניות, הרי הרז"ה הוא ענייני ונימוסי, דן תמיד בענין ולא באיש, ומתיחס לאיש ריבו בכבוד הראוי. ביחוד בולט הניגוד בין שני חברים אלה בפולמוס שנתעורר

ביניהם בפירוש סוגיא אחת במסכת בבא־מציעא, שיצא בקונטרס בשם „דברי הריבות" (ראה למעלה, עמ' 42). דרכי ויכוחו של הרז"ה היו הוגנים ביותר בבחינת דברי חכמים בנחת נשמעים ויחד עם זה קלעו אל השערה והרז"ה יצא מויכוח זה מנצח.

בספר המאור מזכיר הרז"ה עוד אחדים מחיבוריו כגון הלכות שחיטה, הלכות בדיקה, סלע המחלקת, ועוד. כן חיבר שיטה על מסכת קינים, ואף בה ביקר את הראב"ד (נדפסה ביחד עם שיטת הראב"ד לאותה מסכת, בסוף חידושי קידושין לרב קדמון, קושטא, תקנ"ה). יש מיחסים לו בטעות את „ספר הישר" של מוסר (קושטא, רפ"ו).

היה גם פייטן בעל שיעור קומה. כמה מפיוטיו, סליחותיו וקינותיו נכנסו לתוך מחזורי הספרדים וכמה מהם עודם טמונים בכתב יד. נפלאה היא גם תוכחתו בה הוא פונה לנפשו בדברי תוכחה ומוסר. אבל לא רק שירי קודש שר, יש בין שיריו גם כמה שירי חול, ואף שירי לעג לבני דורו שקנטרוהו על שהעז לצאת נגד גדולים והוא עודו צעיר. להם הוא קורא:

...הם הם דלי התורה עבה ממתניהם קטנך /
...האומרים חדש יינך בראות חדש קנקנך /
הן צעיר לימים אתה לחכמה זקן הנך /
עוד תגביה כנשר בין כוכבים תשים קנך.

הוא נפטר בשנת תתקמ"ו (1186), שלש עשרה שנה לפני מות חברו הראב"ד. מאז נפטר הרז"ה ריכך הראב"ד סגנונו בדברו עליו, והחלק של השגות הראב"ד על הרז"ה שכתב אחרי פטירתו דן בו בכבוד. גם בני הדורות הבאים ראו בו אחד המיוחד ביז החכמים. הרמב"ן מבקרו החריף מודה בגדולתו ומתארו בכנויי כבוד: הארז האדיר וכו' וכו'. ר' יוסף קולון מעיד עליו שהיה מתקיפי ארעא.

ח

רַבֵּנוּ חוּשִׁיאֵל בר׳ אֶלְחָנָן

מחכמי העיר בארי באיטליה הדרומית שהיגר לאפריקה הצפונית והתישב בעיר קירואן במחוז תוניס באמצע המאה השמינית לאלף החמישי (בסוף המאה העשירית). לפי סיפורו הידוע של הראב״ד בספר הקבלה שלו היה רבינו חושיאל אחד מארבעת השבויים שיצאו באניה ממדינת בארי ״להכנסת כלה״ (כנראה כוונתו לאסוף כספים לטובת ישיבת בבל), ונשבו על ידי שלישו של מלך ישמעאל. ור׳ חושיאל נפדה על ידי קהלת קירואן והוקם שם לראש ושם נולד לו בנו רבינו חננאל המפרש הגדול לתלמוד. אולם מתוך איגרתו של רבינו חושיאל עצמו ששלח אל ר׳ שמריה בר׳ אלחנן למצרים נראה שמרצונו יצא את איטליה ומגמת פניו היתה מצרים אלא שבדרכו עיכבוהו אנשי קירואן שהפצירו בו להשאר אצלם להרביץ תורה ביניהם. הוא אומר... ״כי יציאתנו מארץ מולדתנו לעבור להתגורר בארץ ישמעאל לא היה א״א בלתי על ראית מגמת פני הרב... וכל אלה השנים שנתעכבנו בקירואן כבר הודעתיך בכתבנו על איזה דרך נתעכבנו... וכראות כן בני הקהל קירואן... התחילו דבר אלינו עבור עמדנו... ויתננו בארץ גרותנו לחן ולחסד בעיניהם ובעיני המלכות״ (נתפרסם מקטע הגניזה ע״י פרופ׳ שכטר, ב־J.Q.R. כרך י״א, עמ׳ 643).

כנראה יצא ר׳ חושיאל מאיטליה מסיבת דלדולם והתרוששותם של קהילות ישראל באיטליה הדרומית באותה תקופה מחמת המלחמות התכופות שבין הערבים והנוצרים וכמוהו עשו בזמנו רבים אחרים שיצאו לתור להם מנוחה באפריקה הצפונית בצל מלכות ישמעאל.

בקירואן עמד רבינו חושיאל בראש ישיבה גדולה והרביץ בה תורה לתלמידים רבים ועל ידו נעשתה אפריקה הצפונית מרכז לתורה במשך דורות אחדים. אם כי לא זכינו לחיבוריו של רבינו חושיאל ורק מעט מאוד מתורתו הגיע אלינו, כגון תשובות בודדות והבאות אחדות בספרי תלמידיו מהוראותיו ופירושיו, אין כל ספק בדבר שהיה מגדולי חכמי התורה שבדורו, שכן מעידים עליו גדולי הדור במזרח ובמערב. רב האיי גאון במכתבו לרב יעקב בר נסים מאנשי קירואן משנת תשס״ו (1006) כותב: ״ונשמע אצלנו כי יש במקומכם איש גדול בחכמה הר שלתורה בקי בחדרי הלכה מר רב חושיאל בן מר רב אלחנן שמו ינצרהו יוצרו״ ורב האיי משתדל אצלו שיפנה בשאלותיו אליו

וישלח את „מחקריו אל שער הישיבה למען ישתתף בדקדוקיה כאשר עשו הראשונים... כדי שנתחדד בשאלותיו הנפלאים". בגלל תורתו נתכבד מאת ישיבות בבל בתואר „ראש בי רבנן".

נראה שרבינו חושיאל עמד בקשרים גם עם ישיבת ארץ ישראל והוא שהנהיג בישיבת אפריקה את לימוד התלמוד הירושלמי בצד התלמוד הבבלי, כשם שאנו מוצאים גם בפירוש התלמוד של בנו ותלמידו רבינו חננאל, ואצל תלמידו ר׳ נסים בר׳ יעקב בספריו. כן גם עמד בקשרים עם חכמי ספרד, ור׳ שמואל הנגיד שר לכבודו שיר תהלה:

דְּבָרֶיךָ כְּמוֹ גֶּשֶׁם נְדָבוֹת
וְנָדִיב אַתְּ וְתָקוּם עַל נְדִיבוֹת
וְכָל בִּינָה וְכָל חָכְמָה נְכוֹנָה
אֲסַפְתָּם כָּאֱסוֹף בֵּיצִים עֲזוּבוֹת...
וְכָל שׁוֹאֵל בְּמֶרְחַקִּים וְיִדְרוֹשׁ
תְּבוּנָה מִפִּךְ תָּשִׁיב תְּשׁוּבוֹת...
וְנָטַשְׁתְּ מְדִינָתְךָ וּבָאתָ
וְקִבַּעְתָּ בְּאַפְרִיקִי יְשִׁיבוֹת...

וכשנפטר רבינו חושיאל שלח ר׳ שמואל הנגיד מכתב תנחומים וקינה אל רבינו חננאל בנו, והזכיר שעשה הספד לכבוד הנפטר בגרנאטה, וקונן עליו:

„אי עניו, אי חסיד, אי גדול באפריקיתא (קירואן) ושם לו ברקת" (טבריה, ישיבת א״י). ס.

ר׳ חִזְקִיָּה אַהֲרֹן חַיִּים (בר׳ רָפָאֵל נָתָן) פינקרלי

רב איטלקי גדול בתורה ובחכמה. נולד בשנת תע״ו (1716). למד תורת הנגלה מפי אביו הרב בווירונה, ותורת הנסתר מפי ר׳ עמנואל חי ריקי (ראה בערכו). בשנת תצ״ט נשא לאשה את בתו של ר׳ משה חפץ. בשנת תקי״א נסמך להוראה. אולם בעודו בדמי ימיו חלה במחלה ממארת ונסע לפדובה להתרפא, ונפטר שם בכ״ד אייר תקי״ג (1751). ר׳ מנחם נווארה בספרו „ימי תמימים", הכולל הספד עליו ועל אביו שנפטר סמוך אחריו, מתנה שבחיו ושבח מעשיו הטובים, ומפליג בגודל חכמתו ובקיאותו בתורה ובמדעים רבים.

ר׳ חִזְקִיָּה בר׳ מָנוֹחַ

מפרש התורה הקדמון בעל ספר „חזקוני". חי לפי ההשערה בצרפת בתחילת האלף הששי (באמצע המאה הי״ג למספרם). ספר „חזקוני" הוא פירוש מלוקט ממדרשי הלכה ואגדה, וכן מעשרים מפרשים שונים. בהקדמתו הוא מספר „ושוטטתי במדינות למצוא פירושי חמשה ספרים ומצאתי מהם פירושים למיניהם עד עשרים וכפי יכלתי הרימותי את חלבם מהם". ספר החזקוני נעשה לספר עממי מפורסם ונדפס בחומשים שונים, החל מדפוס וינציה רפ״ד, ואף הופיע פעמים אחדות בפני עצמו (קרימונה, שי״ט). הראשון שמזכיר שמו הוא ר׳ יהודה בר׳ אליעזר, אשר בספרו „מנחת יהודה", שנתחבר בשנת ע״ג לאלף הששי, השתמש בו הרבה. בהקדמתו לספרו „מנחת יהודה" (שהיה בכתב יד לפני אזולאי) הוא מספר שחיבר את ספרו לפני מורו הרב ר׳ אליקים בן הרב ר׳ מנחם וכתב בו דבריו „ו ד ב ר י ח ז ק ו נ י" וכו׳. ואמנם נמצאים בספרו כמה וכמה קטעים מספר „חזקוני". אולם

בספר „מנחת יהודה" הנדפס ב„דעת זקנים" (ליוורנו, תקמ״ג) נשמט מתוך ההקדמה זכר החזקוני אף שהוא מובא כמה פעמים בגוף הספר.

בהקדמת החזקוני מספר עוד ר׳ חזקיה כי אביו (ר׳ מנוח) „הקטיר לאלהי העברים יד ימינו". ואין פותר לאיזה מאורע הוא רומז כאן, כשם שאין שום ידיעה אחרת על אישיותו של ר׳ מנוח, מלבד השערות.

ר׳ חִזְקִיָּה מָנוֹחַ חַיִּים (בר׳ יִצְחָק) קוֹרְקוֹס

רב ברומא במאה החמישית לאלף השישי. נולד בשנת ת״כ (1660) במשפחה רבנית חשובה. קיבל השכלה תלמודית ומדעית רחבה. תחילה שימש רופא ועסקן. בלי לאות לחם על כבוד ישראל ותורתו והגן במרץ ובכשרון על ענייני כלל ישראל באיטליה. הרבה חיבורים פירסם באיטלקית כנגד עלילת הדם ושטנת מומרים וצוררים. הודות למאמציו הבלתי פוסקים בוטלו הרבה גזירות והורחבו זכויות יהודי איטליה. בשנת תס״ב נבחר לרב ברומא ובמשרתו זו עמד עד מותו בשנת ת״ץ (1730). כמה מתשובותיו בהלכה הובאו בקבצי תשובותיהם של חכמים שונים, כגון בספר „פחד יצחק".

ר׳ חִזְקִיָּה מָנוֹחַ (בר׳ שְׁלֹמֹה) קוֹרְקוֹס

רב ברומא בסוף המאה הרביעית ובתחילת המאה החמישית לאלף השישי (במחציתה הראשונה של המאה הי״ז למספרם). פעל רבות לטובת יהודי איטליה, ובפרט לטובת קהלת רומא. כמה מתשובו־תיו בהלכה נכנסו בחבורי בני דורו. כגון בספר „באר עשק" לר׳ שבתי באר מירושלים (וינציה, תל״ד). נפטר בשנת ת״י (1650). ר׳ חזקיה מנוח חיים בעל הערך הקודם היה בן בתו.

ר׳ חִזְקִיָּה מָרְדְּכַי בר׳ שְׁמוּאֵל חַיִּים בַּסַּאן

מחכמי איטליה במאה החמישית לאלף השישי. שימש רב בווירונה. בין תלמידיו נמנה ר׳ ישעיה באסאן, רבו של ר׳ משה חיים לוצאטו. חיבר ספר „מכתב לחזקיהו" על סדר הגט, ו„מאמר מרדכי" על סדר החליצה. שניהם נדפסו ע״י בן נכדו ר׳ מנחם נווארה בספרו „פני יצחק" (מנטובה, תק״ד). כן חיבר ספר „בקורים" (וינציה, ת״ע), כולל תפילות ומנהגים לצורך חברת „בקור חולים" שבעירו, ונספח לו „אגרת מוסר" אל בני החברה הנ״ל. אחת מתשובותיו בהלכה שנכתבה בשנת תמ״ח נדפסה בשו״ת „דבר שמואל". נפטר בווירונה בח׳ כסלו תס״ד (1703).

ר׳ חִזְקִיָּה (בר׳ דָּוִד) דִּי סִילְוָה

מגדולי הפוסקים מפרשי השלחן ערוך. מפורסם על שם ספרו „פרי חדש". נולד בליוורנו בשנת תי״ט (1659). היה תלמידו של ר׳ שמואל קושטא, מגדולי החכמים בליוורנו. כשביקר השד״ר הירושלמי ר׳ יהודה שאראף בליוורנו למד ר׳ חזקיה תורה מפיו וכנראה הוא שהשפיע על הצעיר שחונן בכשרונות בלתי מצויים לעלות לארץ ישראל, כדי ללמוד בבית המדרש

המפורסם „בית יעקב" בירושלים. בהיותו כבן עשרים עלה לירושלים ולמד בה תורה מפי ר' משה גלאנטי. כשנתים לאחר בואו נשא לאשה את בתו של הרופא והפרנס ר' רפאל מרדכי מלכי, גם הוא בן ליוורנו.

בירושלים עסק ר' חזקיה בתורה מתוך התמדה עצומה. הוא עצמו מספר על תקופת למודו זו: „מבית המדרש שעה אחת עצמי לא מנעתי... ובעמק ים התלמוד העמקתי ובמים אדירים של חבורי הראשונים צללתי... כמעט שינה לעיני לא נתתי ומעפעפי תנומה נדדתי". הודות לשקידתו זאת רכש לו בקיאות עצומה בכל הספרות התלמודית. אך מלבד היותו בקי הצטיין בחריפות בלתי מצויה. ביחוד התבלטה עצמיותו ומקוריותו כי ניחון בחוש בקורת מפותח להפליא, ואת כל דברי החכמים שקדמוהו ראשונים ואחרונים העביר בכור בקרתו ולא נשא פנים לגדול או קטן. הוא כותב: „לפני רבותי על גבי קרקע דנתי אך על ברירתם לא סמכתי אלא על בחירתי וברירתי כי אין לדיין אלא מה שעיניו רואות"...

עוד בתחילת בואו לירושלים החל לחבר את ספרו „פרי חדש" על „שלחן ערוך", שמטרתו היתה לבאר ולהסביר את הדינים באופן יסודי ולהכריע הלכה למעשה במקום שמפרשים אחרים נרתעו מלהביע את דעתם. כמה מדבריהם של האחרונים לא היו מכוונים להלכה לפי דעתו. בבקיאותו העצומה נוכח לדעת שכמה הלכות וטעמים נעלמו מעיניו של מחבר ה„שלחן ערוך" ואותן רצה ר' חזקיה להוסיף בספרו. הוא מצא גם כמה תמיהות וסתירות בספריהם של הראשונים ולא נרתע מלהצביע עליהן. הלא כה דבריו: „מלבד קצת תמיהות מלאות וטובות אשר על הראשונים מצאתי, וגם על האחרונים הרב המובהק מהרי"ק והרב מהרמ"א עליהם ידי הניפותי והשגות כבדות עליהם השגתי, ובמקום שהביאו שני סברות ולא הכריעו אני בסיעתא דשמיא הכרעתי... וקצת דינים מהש"ס שלא נזכרו מהם והשמיטום — ממני לא נשמטו, ומהם נזכרתי והזכרתי, מלבד כמה חידושי דינים ונופך משלי אשר הוספתי וחדשתי..." יחד עם זה הוא מודיע „כי לא להתגדר וכל שכן לקנתר ח"ו חבור זה עשיתי... כי אם לשם שמים להוציא חוקי האלהים לאורה נתכוונתי".

במשך זמן קצר נתעלה ר' חזקיה לדרגת מורה בישיבה והעמיד תלמידים חשובים. מהם ראוי לציין את ר' יצחק הכהן בעל „בתי כהונה", שהיה אח"כ רבה של אזמיר, ואת ר' שלמה אלגאזי (השני) שנתקבל לרב במצרים (קהיר). לכן הוא חותם בענותנות „מקרי דרדקי בירושלים תובב"א". לאחר שנת תמ"ח, הסכים להפצרת הקהלה הירושלמית ללכת בשליחות לערי פראנקיאה. כוונתו היתה גם כדי שיוכל להדפיס, באמשטרדם, את חבורו על השולחן־ערוך. בדרכו אירעו לו נסים רבים, שהוא מזכירם בהקדמה לספרו. ואף אזולאי מספר: „שמעתי מכמה ענייינים שאירעו להרב ז"ל בשליחותו מעה"ק ירושלם ת"ו בערי פראנקי"ה ונסים נוראים".

בבואו לאמשטרדם נתקבל ברוב כבוד ע"י הקהלה הספרדית. הוא התאכסן כנראה בביתו של הרב יצחק אבוהב שהוא מרבה

לשבחו וכותב עליו „בצלו חמדתי וישבתי". כמו כן הוא מזכיר לשבח את „ק"ק ספרדיים המפואר אשר פה, [שממנו] דורונות וכבוד גדול נתכבדתי". שם נתעכב שנים אחדות עד שגמר להדפיס את החלק על יורה דעה, בשנת תנ"ב, ובאותה שנה חזר לירושלים.

חריפות סגנונו בספרו וביקרתו החדה על כל הפוסקים עוררה עליו קטרוג רב. כשהגיע ספר „פרי חדש" למצרים נתאספו חכמי המקום לדון על הספר ש„דבר תועה על גדולי ישראל... לא ישא פנים לזקן שמורה הוראה ועל רבינו הגדול „בית יוסף", אשר הוא לכל הוראותינו יסוד ועמוד בכל התלמוד, כתב עליו שטנה כדבר איש על תלמיד קטן שלפניו". על כן החליטו לדון את הספר בגניזה ולאסור את העיון בו. גזרה זו על הספר לא נתפשטה מחוץ לתחום מצרים ואף במצרים עצמה החלו לערער עליה עד כי ר' אברהם הלוי, רבה של מצרים, החליט להתיר את החרם. לא עברו שנים מרובות ותלמידו של ר' חזקיה, ר' שלמה אלגאזי, נתקבל לרב במצרים ושימש בה ברבנות מ"ה שנים „וכל הוראותיו היו על דעת רבו הרב פרי חדש" (אזולאי). בדורות הסמוכים נתפשט הספר בכל קהלות ישראל וגדולי החכמים החשיבו מאד את דבריו וסמכו עליו להלכה ולמעשה. ר' יהונתן אייבשיץ בספרו „כרתי ופלתי" ור' יוסף תאומים בספרו „פרי מגדים" מביאים את דבריו בקביעות בספריהם אלה ופוסקים הלכה כמותו.

עוד שני חלקים מספר „פרי חדש" יצאו לאור אחרי פטירתו על ידי בנו ר' דוד, על כמה הלכות או"ח והלכות גיטין (אמ"ד, תס"ו) ועל כל שלחן ערוך אורח חיים (שם, ת"צ). הפרי חדש נדפס בכמה הוצאות של השלחן ערוך יחד עם שאר מפרשים, והמדפיסים ריככו במקצת את הלשונות הקשים על המחברים הקדמונים. וכך נתקבל הספר בכל ישראל.

מלבד חיבורו העיקרי „פרי חדש" כתב עוד כמה ספרים במקצעות שונים. כפי שמעיד אזולאי חיבר גם שיטות על מסכתות הש"ס בדרך הקבלה עפ"י הקדמות האר"י ז"ל, אלא שלפני פטירתו ציוה לגנזם, ואתם יחד נגנז בטעות גם חלק מספרו „פרי חדש" (על הלכות שבת). כן חיבר ספר „מים חיים", חידושים על הרמב"ם ושאלות ותשובות (אמשטרדם, ת"צ). קונטרסו על „בין השמשות" נדפס בסוף ספר „שמן למאור" לגיסו ר' עזרא מלכי. ספר דרשותיו שהובא בספרו „מים חיים" אבד.

הוא נפטר בדמי ימיו בשנת תנ"ח (1698) ונקבר ליד קברו של זכריה הנביא בהר הזיתים. מצבתו הצנועה ידועה עד היום וכתוב עליה „זה קבר של הרב חזקיה די סילוה". בעלות בני ירושלים לבקר את הקברים מבקרים רבים מהם עד היום על קברו.

בנ.

ר' חִזְקִיָּה (בר' בִּנְיָמִין) פִּינְצִי

מחכמי איטליה במאה הרביעית לאלף השישי. מורו של ר' יהודה אריה מודינה. תשובות בודדות שכתב בהלכה מפוזרות בקבצי תשובותיהם של בני דורו, ואחת

מהן נכנסה גם לספר „פחד יצחק". הסכמתו על פסקו של ר' משה גלאנטי (הזקן) משנת שס"ח (1608) נמצאת בכתב יד.

ר' חַיָּא אַבְרָהָם (בר' אַהֲרֹן) דִּי בּוֹטוֹן

מחכמי ירושלים במאה החמישית לאלף השישי. נכדו של ר' אברהם די־בוטון בעל „לחם משנה". נולד כנראה באזמיר סמוך לשנת שפ"ה (1625). בעירו נמנה בין חברי בית־הדין של ר' יוסף אישקאפה. שם נשא ונתן בהלכה עם ר' חיים בנבנשת בעל „כנסת הגדולה". בשנת ת"ל הוציא את ספרו של זקנו, שו"ת „לחם רב". סמוך לשנת תל"ה עלה לא"י. בשנת תל"ט נסע כשד"ר לערי תורכיה. בשנת ת"מ היה בבושנה אשר במדינת שראי ושם התרועע עם ר' יוסף אלמושנינו רב העיר. בשנת תמ"ו—תמ"ז אנו מוצאים אותו כראש־בית־דין בירושלים. הוא היה זקן החכמים והיה צריך למלא את מקומו של ר' משה גלאנטי אולם מחמת זקנתו המופלגת פנה את מקומו לר' דוד יצחקי. נפטר לאחר שנת ת"ס (1700) ונקבר בהר הזיתים בירושלים.

בנ.

ר' חַיָּא אַלְדַּאוּדִי

פייטן, חי בקאשטיליא ומת בשנת ד' אלפים תתקי"ד (1154). הוא היה מבני בניו של ראש הגולה, ר' חזקיה, שברחו לספרד וישבו בביתו של ר' יהוסף בר' שמואל הנגיד. כנויו אלדאודי מובנו מבית דוד. רק קצת מפיוטיו נשארו בידינו ונודעת לתהילה ה„הקדושה" שלו „גבהי שמים לך כסא כבוד", שהוא הימנון נעלה ברוח משוררי ספרד הקדומים. שד"ל שיער כי ר' חייא זה הוא המאסף הראשון של שירי ר' יהודה הלוי. אבל כבר הוכיחו חכמים כי מאסף שירי ר' יהודה הלוי הוא ר' חייא המערבי, שאף הוא היה פייטן. ונראה שהיה גם פייטן שלישי בשם חייא ואף ממנו נשארו לנו פיוטים.

ה.

ר' חַיָּא הַכֹּהֵן דִּי לַארַא

מחכמי הספרדים באמשטרדם בתחילת המאה השישית לאלף השישי (באמצע המאה הי"ח למספרם). נולד, כנראה, במרוקו ולמד תורה מפי ר' שלמה עמאר. הורה בבית המדרש „עץ חיים" באמשטרדם. חיבר ספר „משמרת כהונה" (אמשטרדם, תקי"ג) על כללי הש"ס, בצרוף משלים ודברי מוסר והגהות טעיות הדפוס שנפלו בתלמוד. כן חיבר ספר „כנפי יונה" הנמצא עדיין בכתב יד, וכמה מתשובותיו נכנסו לקובץ „פרי עץ חיים" לחכמי ישיבת „עץ חיים" באמשטרדם.

ר' חַיָּא מֵאִיר בר' דָּוִד

חכם תלמודי במחציתה השניה של המאה השלישית לאלף השישי (בתחילת המאה השש עשרה). שימש דיין בבית דינו של ר' בנדיט בר' אליעזר אשכנזי אכסילרד בוינציה. שם עסק גם בהוצאת ובהגהת ספרים עבריים. בין השאר הגיה שם בשנת רע"ט את שאלות ותשובות „תרומת הדשן" ושו"ת ר' יוסף קולון. ואף את התלמוד בהוצאת דניאל בומבירג (וינציה, רפ"א ואילך). בשנת רפ"ח שימש ברבנות בקהלת

פטרס ביון. תשובותיו הובאו בספר „בנימן זאב", לתלמידו ר' בנימין זאב בר' מתתיהו, ובספר „משפטי שמואל", לר' שמואל לבית קלעי, ועוד.

ר' חַיָּא רוֹפֵא

מחכמי צפת המובהקים במאה הרביעית לאלף הששי. תלמידו של ר' שלמה סאגיס בנגלה, ושל ר' חיים ויטאל בחכמת הקבלה. נסמך בסמיכות חכמים שנתחדשה על ידי ר' יעקב בירב. הניח אחריו חידושים על כמה מסכתות התלמוד ושאלות ותשובות שנדפסו על ידי בנו ר' מאיר רופא בשם „מעשה חייא" (וינציה, תי"ב). נפטר בשנת ש"פ (1620).

ר' חַיִּים (בר' דָּוִד) אַבּוּאָלְעַפְיָה

תלמודי ופוסק, נולד בירושלים בשנת ש"ס (1600) בערך. קבל תורה מפי ר' יצחק הכהן בעל „בתי כהונה". עוד בהיותו בגיל צעיר נתקבל לדיין בצפת. סמוך לשנת ת"ק נתקבל לרב בקהלת לארסו. כאן העמיד תלמידים הרבה, ביניהם ר' יוסף נחמולי ששמש גם כסופרו. בשנת תקט"ו סבלה הקהלה מגזרות שונות ור"ח אבואלעפיה הוכרח לצאת עם רבים מבני העיר לשאלוניקי, בה ישב עד שנת תקכ"א. באותה שנה נפטר רבה של קהלת הספרדים באמשטרדם ור"ח הוזמן למלא את מקומו. בינתים נתפנתה משרת רב ראשי באזמיר, ולבקשת הקהלה הזאת נעתר לשבת על כסא ההוראה באזמיר. בחדש חשון נתמנה רשמית כ„חכם באשי" בלא שבועה, שלא כפי שהיה נהוג לפניו.

ר' חיים אבואלעפיה היה פוסק גדול בדורו. חבר בית דינו ר' אליקים גאטיניו מספר כי בימיו „היו נוהגים על פיו" בלבד. רבני אזמיר כותבים עליו שהיה „שלם במידות ובדעות בחכמה ובתבונה". הרבה מפסקיו נדפסו בספרי חכמי דורו יושבי תורכיה וכמו כן הסכים על סְפריהם. חבורו הגדול והחשוב על הסמ"ג נשרף בשריפה הגדולה של שנת תקל"ב יחד עם שאר חבוריו. חלק קטן מתשובותיו ושרידים מועטים מספרו על הסמ"ג ומדרשותיו נצלו מן האש ונדפסו בשם „נשמת חיים" בשאלוניקי תקס"ו. תלמידו ר' יוסף נחמולי הדפיס בספרו „אשדות הפסגה" (שאלוניקי, תק"נ) את פירושו להגדה של פסח. נפטר בכ"ה אדר ב' תקל"ה (1775) וחכמי דורו הספידוהו תמרורות.

בנ.

ר' חַיִּים אַבּוּאָלְעַפְיָה

רב ומחבר, חכם־מדינה, דרשן ומטיף. נולד בחברון בשנת ת"כ לערך (1660) למשפחה מיוחסת בישראל המתיחסת לשבט יהודה וזרע המלוכה. בהיותו צעיר מאד לימים עברה משפחתו לגור בירושלים. כאן למד ר' חיים בישיבת „בית יעקב" מיסודו של ר' יעקב חאגיז שבראשה עמד אז ר' משה גלאנטי (המג"ן) רבה של ירושלים. כן למד שם תורה מפי ר' אברהם אמיגו ור' שלמה אלגאזי. בבית־מדרש זה התרועע עם ר' חזקיה די־סילוה בעל „פרי־חדש". כאן הוסמך להוראה ונשלח לצפת להרביץ תורה בקהלה ולכהן כרב העיר. הוא נהג לדרוש ברבים בשבת ומועד ונצברו אצלו קבצים גדולים דרשות

וחידושים. בהיותו באזמיר הדפיס את חבוריו אלה: „עץ החיים", דרושים על התורה (אזמיר, תפ"ט); „מקראי קדש", חידושי הלכות (כנ"ל); „יוסף לקח", ג' חלקים, דרושים על התורה (שם, תפ"ט—ת"צ—תצ"ב); „ישרש יעקב" על „עין יעקב" (שם, תפ"ט); „שבות יעקב" כנ"ל (שם, תצ"ד); „חנן אלהים", דרשות ופלפולים.

בשנת ת"פ בערך נבחר לכהן כרבה הראשי של אזמיר. השפעתו היתה גדולה על הקהלה. גם הנוצרים והמוסלמים העריצו אותו: ר' משה ירושלמי, בן־דורו הצעיר, כותב עליו שהיה „מפורסם מאד בכל הארצות... שאין דומה לו בכל ארץ תוגרמה וגם הישמעאלים והערבים נוהגים בחכם זה כבוד כי הם יודעים שגדול הדור הוא"; הפייטן הצעיר ממארוקו, ר' דוד ן' חסין אומר גם הוא עליו בשירו:

חסין יה מי כמוהו
איש אלהים קדוש הוא
בהבל רוח פיהו
רשפי אש שלהבת יה.

המצב הכלכלי והרוחני של יהודי אזמיר היה, בראשית בואו של ר"ח אבואלעפיה, לא בטוב. ועליו הוטל, איפוא, לדאוג לא רק לשפור המצב הדתי אלא גם החברתי. בהבנתו הרחבה ובכשרונו הגדול שינה תכלית שינוי את פרצופה של הקהלה העשוקה ועשה את אזמיר עיר „שיאמרו עליה כלילת יופי". ותקנותיו שתיקן מראים עד כמה מסור היה הרב להטיב לאחיו ועד כמה השפיע עליהם.

ר"ח אבואלעפיה שאף, כדון יוסף נשיא בשעתו, לראות בבנין טבריה עיר קברות אבותיו. בהיותו בתורכיה לא הפסיק מלפעול לשם זה והצליח אמנם להוציא לפועל את אשר יזם לעשות.

באותם הימים נודע לשיך דאהיר אל עמאר מושל טבריה על מחשבתו של ר"ח אבואלעפיה. השיך שמח על שמועה זו והזמין את הרב לעלות לטבריה ולבנותה. ר"ח אבואלעפיה עלה לארץ ישראל עם משפחתו ומספר גדול של תלמידים כדי לבנות את טבריה. „ובבוא הרב לטבריה עשה לו כבוד גדול והלבישו לבוש יקר הערך כלבוש מלכות וכל אשר שאל ממנו הרב לא חסר דבר".

במשך זמן מועט הצליח לייסד קהלה מסודרת ונאה. בנה בית כנסת ובית מדרש, בתי מחסה לעניים ונטע כרמים ופרדסים. מאז התחילו תושבים רבים, מא"י ומחו"ל, לבוא ולהשתקע בטבריה. בתחלת פעולותיו פרצה מלחמה בין המושל הנ"ל ובין פחת דמשק סולימאן פאשה. היהודים רצו לעזוב את העיר אולם הרב אמץ את לבבם להשאר במקומם. ברביעי בכסלו תק"ג נסתיים קרב אחד בנצחונו של דאהיר. אז עלה סולימאן על טבריה שנית אך לא הספיק לבוא לשערי העיר עד שחלה במעיו וימת בחמישי באלול תק"ג. שני ימים אלה נקבעו ע"י הרב כימי חג ליהודי טבריה. לאחר מאורעות קשים אלה נפטר זקן ושבע ימים, בט"ז בניסן תק"ד (1744).

בנ.

ר' חַיִּים אֲבִיגְדוֹר

מחכמי קושטא בסוף המאה החמישית

ותחילת השישית לאלף השישי (באמצע המאה הי"ח למספרם). תלמידו של ר' משה הכהן בעל "כהונת עולם". חיבר ספר "פרי עץ חיים" (אמשטרדם, תק"ב), כולל שאלות ותשובות וחידושים על הרמב"ם ובסופו דרשות.

ר' חַיִים אַבְרָהָם (בר' מֹשֶׁה) יִשְׂרָאֵל

רב ומחבר בתחילת המאה השישית לאלף השישי. בן למשפחת ישראל, היא משפחת הרבנים המפורסמת מרודוס. בעודו צעיר לימים נתקבל לרב בקנדיה, בשנת תק"ד (1744). בשנת תקי"ב היה שליח לטובת הישוב הארצישראלי, ובעברו את המבורג התערב במחלוקת עמדין־אייבשיץ ועמד לימין האחרון. משנת תקי"ח פעל כרב באלכסנדריה של מצרים, במשך כמה שנים, אך מחמת המציק, מסיבה בלתי ידועה, נדד לאיטליה ושם שימש ברבנות בקהלת אנקונה, משנת תקל"ד עד פטירתו, ביו"ט שני של שבועות תקמ"ה (1785).

הוא היה גדול בתורה ובחסידות. ספריו שנדפסו סמוך אחר פטירתו מוכיחים על גדולתו, והם: "בית אברהם", חידושים על טור חו"מ ומצורף לו ספר "מאמר המלך", כולל ז' קונטרסים בענין דינא דמלכותא דינא (ליוורנו, תקמ"ו). מחמת חוסר אמצעים נפסקה ההדפסה, בסי' קכ"ט; "אמרות טהורות", על כמה הלכות מאבן העזר והלכות נדרים (שם), ועוד כמה חיבורים נשארו בכתב יד.

בחסידותו המופלגת זכה לתהילה לא רק בין היהודים כי אם נתפרסם גם בין הגוים. כפי שמספר ר' מתתיה נסים טירני בספרו "שפת אמת" עשתה תפילתו על הגשם שחיבר בשעת עצירת גשמים רושם גדול, שמיד אחרי תפילתו נתקדרו השמים בעבים וירד גשם ונתקדש שם שמים לעיני הגוים שהיו קוראים לו "ראבינו דיל אקוא" (=הרב של המים).

ר' חַיִים (בר' אַבְרָהָם) אַלְגַּאזִי

מחכמי קושטא במאה הרביעית לאלף השישי. תלמידו של ר' יוסף מטראני (מהרימ"ט). חיבר ספר "נתיבות משפט", הוא פירוש על ספר "מישרים" לרבינו ירוחם (קושטא, תכ"ט). כן חיבר תשובות ודרושים שלא נדפסו. נפטר באדר שפ"ט (1629).

ר' חַיִים (בר' מְנַחֵם) אַלְגַּאזִי

רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי (בסוף המאה הי"ז ותחלת הי"ח למספרם). נולד באיזמיר והיה תלמידו המובהק של ר' שלמה אלגאזי, וכן קיבל תורה מפי חכמי איזמיר ר' אהרן לפפא ור' חיים בנבנשת, שהוא מזכירם הרבה בספרו. שימש רב באי רודוס ולעת זקנתו כשנפטר בנו יחידו חזר לאיזמיר. חיבר ספר "בני חיי", כולל חידושים והגהות על הטורים ועל כמה מסכתות הש"ס. הובא לדפוס אחרי פטירתו באורטו קויאי הסמוכה לקושטא בשנת תע"ב (1712).

ר' חַיִים (בר' יַעֲקֹב) אַלְפַּנְדָארִי (הַזָּקֵן)

מחכמי קושטא בסוף המאה הרביעית לאלף השישי. תלמידם של ר' אהרן ששון

ור' יוסף מטראני. עמד במשא ומתן של הלכה עם כמה מחכמי דורו, ביניהם ר' אברהם אליגרי ור' חיים רופא, ודבריו הובאו בספריהם. רק שמונה מתשובותיו נאספו בקובץ „מגיד מראשית", הכולל גם שו"ת לבנו ר' יצחק רפאל וחיבור „דרך הקדש" לבן בנו ר' חיים (ראה בערך הבא). חיבר עוד שיטות על כמה מסכתות וחידושים על הטורים שלא זכו לראות אור. נפטר בן חמשים ושתים בשנת ה"א ת' (1640).

ר' חַיִּים (בר' יִצְחָק רָפָאֵל) אַלְפַּנְדָּארִי

מחכמי קושטא המובהקים במאה החמישית לאלף השישי. נכדו של ר' חיים אלפנדארי הזקן (ראה בערך הקודם). למד תורה מפי אביו ומפי דודו ר' יעקב אלפנדארי. כן קיבל תורה מפי ר' אברהם רוזאניס. בשנת תע"ג נסע דרך מצרים לארץ ישראל ושהה בה כארבע שנים. בואו לארץ ישראל עשה רושם, וכה יספר עליו ר' ישראל מאיר מזרחי בספרו „פרי הארץ" (קושטא, תפ"ז): „לא היו ימים טובים לישראל כימים אלו אשר עלה בהם להשתטח בנחלת ה' איש אשר רוח אלהין קדישין משתכחת ביה, דמי לבר אלהין, הרב המופלא סמא דחיי כמוה"ר חיים אלפנדארי נרו, והייתי לפניו כתלמיד לפני רבו עומד ומשמש באימה". אזולאי ב„שם הגדולים" שלו מכנהו „מופת דורנו" ומהלל את „מתק שפתיו ודבר גבורות ענייניו ונוראותיו אשר רבו".

חיבר „אש דת" (קושטא, תע"ח), כולל דרשות על התורה ובסופו אוסף תשובות הלכיות, שחלק מהן שלו ורובן לר' יעקב אלפנדארי דודו; „דרך הקדש" בשבח א"י מעלתה וקדושתה, הוא פירוש המשנה „עשר קדושות" (כלים, פרק א), הדפיס בקובץ „מגיד מראשית" (קושטא, ת"ע), הכולל גם שאלות ותשובות של אביו ואבי אביו; כן נכנסו אחדות מתשובותיו ודרשותיו בספרים שונים. נפטר בחדש אייר שנת תצ"ג (1733).

ר' חַיִּים (בר' בִּנְיָמִין זְאֵב) בּוֹכְנֶר

רב ומחבר, מקובל, מדקדק ומו"ל כמה ספרים. נולד בקראקא סמוך לשנת ש"ע (1610). תלמידו של ר' ישראל זליגמן גאנז בנגלה ושל ר' יעקב תמרלש בנסתר. שימש ברבנות בקהלות אבנפורט ולקנבאך שבאוסטריה, ובשנת תכ"ח, אחרי גירוש אוסטריה, נדד הרבה בפולין ואשכנז, ולבסוף נשתקע בפיורדא, ונפטר שם בר"ח שבט תמ"ד (1684). חיבר כמה ספרים במקצעות שונים. כן עסק בהוצאת ספרי מחברים אחרים, ויש שייחסו לו ספרים שרק טיפל בהוצאתם לאור. מחיבוריו יש להזכיר: „אור חדש" (אמשטרדם, תל"א), על ברכות הנהנין וברכות המצוות והעתיק לתוכו ספר „אור ישראל" לרבו ר' ישראל זליגמן גאנז וספרים אחרים; „בית תפלה", פירוש על הסידור בדרך הפשט והסוד (כת"י); „מים חיים", דרשות בדרך פרד"ס (כת"י); „פתורא דדהבא", מעין קיצור שלחן ערוך (כת"י); „תוצאות חיים", קצור ספר פרקי שירה לר' אליהו בחור, עם לוח הפעלים (המבורג, ת"ע), ועוד.

ר' חַיִים (בר' יִשְׂרָאֵל) בֶּנְבְּנִשְׁתִּי

מגדולי חכמי טורקיה. רב, פוסק ומחבר. נולד בקושטא בשנת שס"ג (1603). נתגדל ונתחנך בבית זקנו ר' משה בנבנשת, שהיה מזקני הקהלה ונכבדיה והתיחס למשפחה חשובה מגולי ספרד. למד בישיבתו של ר' יוסף מטראני (מהרימ"ט) שממנו קיבל את רוב תורתו. כן שמש גם תלמידי חכמים מפורסמים אחרים, ביניהם ר' יוסף סאמיגה ור' צמח נרבוני. רבו מהרימ"ט כבדו מאד «וחיבה יתירה נודעת לו על כל חבריו», עד כי התיחס אליו כאל ידיד ולא כאל תלמיד.

בשנת שפ"ד, בהיותו בן אחת־ועשרים שנה, התחיל לחבר חבור גדול על הסמ"ג. בפרק־זמן זה הוא בא גם ב«מועצת הזקנים» של העיר ונבחר להיות «ממונה על אסור והיתר», תפקיד שהיה לו חשיבות מרובה באותם הימים וניתן רק לתלמידי־חכמים גדולים בתורה.

בשנת ת"ג נתקבל לרב בעיר תירייא הסמוכה לאזמיר. והרבץ בה תורה ועמד בראש הקהלה עד שנת תי"ח בה נקרא לכהן ברבנות איזמיר.

פרסומו הגדול של ר' חיים בנבנשת, בא לו על־ידי ספרו הגדול «כנסת הגדולה» על שלחן ערוך אשר «בלעדו לא ירים איש מורה הוראה, הבקי בדרכי הוראה, והוא מיראי הוראה, את ידו בשום הוראה עד שילך מהרה לבית הכנסת ויראה מה בפיו ומה ירמזון עיני חכמתו, ואחר צאתו מבית הכנסת בנחת רוח יערה יורה יורה» — כך כותב עליו הרב חיד"א במליצה אבל לא בהגזמה. מיד להדפסתו זכה הספר לפרסום רב ולדברי־שבח מרובים. חכמי דורו החלו להשתמש בו והספר נקדש בעיניהם כבר בחיי המחבר. ר' משה גלאנטי, רבה של ירושלים בימים ההם, ור' ישראל פואה ועוד רבים אחרים מלאו פיהם תהלה על העבודה העצומה שהשקיע ר' חיים בנבנשת בחבור הספר.

את תכן ספרו הוא מגדיר אל נכון: «החבור הזה כולל כל פרטי הדינין המחודשין שבאו בספרי תשובות גדולי האחרונים מזמן הרב המשביר (=ר' יוסף קארו) עד זמנינו... מהתשובות שמצאה ידי מדפוס ומכתיבת יד וגם קצת דברי' שהשמיט הרב המשביר מהקודמים אליו». אם כי מטרתו לא היתה לחדש אלא להעמיד זה בצד זה את דעות הפוסקים על כל דין ודין, הנה אנו מוצאים לפעמים שהוא גם מוסיף הערות קצרות המראות לצד מי דעתו נוטה לפסוק את ההלכה, ויש שהוא מביע זאת במפורש. בהקדמה הוא מוסר גם כללים חשובים על עבודתו ובעיקר כיצד יש להשתמש בספר.

כשסיים לחבר את החלקים של «כנסת הגדולה» על ארח־חיים יורה־דעה וחשן־משפט צבר שוב, גם עפ"י מקורות חדשים, חומר רב, ואותם קרא בשם «שיירי כנסת הגדולה». אולם על חשן־משפט חבר מהדורא בתרא. יחד עם השיירים מכיל הספר שמונה כרכים גדולים. רק חלקים אחדים מהספר נדפסו בחייו (לאו"ח ליוורנו תי"ח; שיירי כנה"ג לאו"ח, איזמיר תל"א; לחו"מ, עד סי' קנ"ו, איזמיר ת"ך), והשאר לאחר מותו. שני כרכים גדולים הדפיס הנדיב מרשיד, ר' אברהם ז', נתן

והשאר ע"י נדיבים שונים. הספר זכה, על־אף כמותו הגדולה, לכמה מהדורות.

ראשון בזמן כתיבתו ושני במעלה הוא חיבורו על הסמ"ג בשני חלקים, לאוין ועשין, בשם "דינא דחיי" (קושטא תק"ב), שהחל לחברו בימי עלומיו בשנת שפ"ד. מתוך עבודתו בחיבור זה, שחשב לסדרו בדרך שהלך בו אח"כ בספרו כנה"ג ונת־קשה בו מאוד, עמד על הנחיצות לחבר תחילה מאסף לכל הפוסקים מסודר בסדר השלחן ערוך. כשחזר אח"כ לספרו על הסמ"ג שינה את תכניתו וקיצרו בהסתמכו על ספרו הכולל על השלחן ערוך.

מלבד ספרים אלה חבר ר' חיים בנבנשת ספר תשובות גדול, בארבעה חלקים גדולים, שנקרא בשם "בעי חיי" (שאלוניקי, תקמ"ב). תשובותיו אלה, וכ"כ ח"ב מתשובותיו על א"ח שנדפס לפני כן (בקושטא), הם מקור חשוב עד מאד לתולדות הקהלות היהודיות בתורכיה בזמנו; "חמרא וחיי", חידושים על מסכת סנהדרין (ליוורנו, תקס"ב); "פסח מעובין", על הגדה של פסח (ויניציאה, תנ"ב). בכתב־יד נשארו עוד תשובות ודרשות.

ר' חיים בנבנשת השלים את שנת השבעים לחייו ונפטר לעולמו בי"ט אלול שנת תל"ג (1673). על כסאו באזמיר ישב בנו ר' ישראל בנבנשת.

בנ.

ר' חַיִים בר' בְּצַלְאֵל

מגדולי רבני אשכנז בתחילת המאה הרביעית לאלף השישי, אחיו של המהר"ל מפראג.

נולד בשנת ר"ץ (1730) בערך, בפוזנא ויצק מים בישיבות פולין על ידיהם של ר' שלמה לוריא (המהרש"ל) ורבי שלום שכנא — יחד עם חברו רבי משה איסרלש (הרמ"א). בהקדמתו לספרו "אגרת הטיול" הוא מזכיר גם את "מורו ורבו הר"ר יצחק ספרדי זצ"ל, אשר מנוחתו כבוד בירושלים עיר הקודש תוב"ב, אשר גדלני על ברכו ולמדני מקרא בדיוק וגם פירש"י על החומש בעיון רב מה רב טובו שיחו ודבריו אשר הפיק מרגליות מפיו".

בשנת ש"ט בערך, בא לוורמיזה והקים בה ישיבה. בעיר זו ישב אז על כסא הרבנות דודו ר' יעקב בר' חיים אשכנזי (ראה בערכו). לאחר פטירתו של ר' יעקב, בשנת שכ"ג, נתבקש ר' חיים לישב על כסאו. מכאן עבר לורידבורג (פרידבורג) ושימש בה אב־בית־דין עד יום פטירתו, חג השבועות שמ"ח (1588).

ר' חיים הרבה לחבר ספרים, אולם לא כל מה שחיבר הגיע אלינו ולא כל מה שהגיע אלינו נדפס. עד היום לא נדפסו אלא שלושה מספריו, שזכו לכמה מהדורות. ואלה הם ספריו: א) "ספר החיים" (קראקא, שנ"ג); ב) "אגרת הטיול" (פראג, שס"ה); ג) "ויכוח מים חיים" (אמשטרדם, תע"ב). מיחסים לו גם ספר רביעי: "הצחות" (אוסטרהא, תקי"ז).

כתבי־יד: א) "איסור והיתר", לקט מדברי הפוסקים; ב) "באר מים חיים", פירוש על רש"י על התורה. נכתב בשנת של"ט ושימש מקור לבעל "דבק טוב" בפירושו לרש"י על התורה. ג) ביאורים וחידושים על טור אורח חיים. ד) "עץ חיים", דקדוק לשון הקודש. אברהם

נויבואר הדפיס ב„המגיד", שנה יג (1869), גליון 37, קטעים מן ההקדמות ל„באר מים חיים" ו„עץ חיים".

כמעט כל ספריו יש להם תכונת מחקר ודרוש על דרך המוסר ומצטיינים בעמקותם וחכמתם. נראה מתוכם ברק שכלו ורוחב דעתו של המחבר. כנביא ומוכיח הוא עומד ומגיד לדורו פשעו ולחכמים עוונם בלא משוא פנים.

על שער „ספר החיים" נאמר: „הוא יורה הדרך אשר ילך בה האדם קודם שיחטא ולאחר שחטא על הנפש, גם שאר הנהגת האדם עם קונו ועם בני ביתו וזולתם בתורה ובעבודה ובגמילות חסדים". בהקדמתו הוא מספר מה ראה לחבר ספר על דברי אגדה. בשנת של"ח פרצה מגפה בפרידבורג והמחבר הוכרח לישב כלוא בין כתלי ביתו כמעט חדשיים. ביקש להשתעשע בהגיות של אביי ורבא, אולם „עכירות ענני הדאגות" מנעוהו מכך. אז החליט לכתוב את „ספר החיים".

בספרו „ויכוח מים חיים" יצא לריב עם חברו וידידו מנוער ר' משה איסרלש, שחיבר ספר מיוחד על איסור והיתר — הוא הספר „תורת חטאת".

בהקדמה הוא אומר: „כמו שלא יערב לו לאדם רק המאכל שיתקן לו הוא עצמו כפי אשר תאוה נפשו לאכול ואינו רוצה כלל להיות מצפה על שלחן חבירו כך לא יערב לו הוראות זולתו, אלא אם כן יסכים דעתו עליו. וכל שכן שאינו רוצה להיות מצפה על ספרי המחברים האחרונים שאין דעתו סומך עליהם ולהיות מצפה על שלחן ערוך שלהם. ולזה מנעו הראשונים מלחבר שום ספר מיוחד על דיני איסור והיתר לקבוע המנהג הלכה לרבים"... והוא קובל על הרמ"א שהעיז לשנות ב„תורת חטאת" את ס ד ר הדינים של ר' יצחק מדורא ב„ספר השערים". הוא מזכיר לו את הזמן שבו יצקו מים על ידי מורם ורבם ר' שלום שכנא ז"ל ושמעו את שיעוריו ב„ספר השערים". ביקשו התלמידים את רבם שיחבר ספר על דיני איסור והיתר בסדר מתאים יותר מזה של בעל „השערים", אך ר' שלום שכנא „אמר נואש לדברינו".

בספרו „עץ חיים" קינא את קנאת הלשון העברית. הוא שמע „דבת מגור מסביב: בן השפחה — הנוצרי — מחרף את בן הגבירה — היהודי — לאמר: היהודים האומללים האלה הן היו עם שפה אחת מימות עולם ולשונם, לשון הקודש, היה נחלת־אבות, ועתה נשכח מפיהם ומפי זרעם לגמרי". הם מאשימים את היהודים שאינם מלמדים את בניהם דקדוק הלשון העברית מפני שאינם רוצים להסיח את דעתם מן התלמוד ומפרשיו. על כך משיב להם ר' חיים: אמנם, חכמת התלמוד חשובה הרבה יותר מחכמת הדקדוק. למה הדבר דומה, לאילן ופירות. „כמו שהאילן קודם לפרי בהכרח כן חכמה זו (דקדוק הלשון) קודמת לחכמת התלמוד בהכרח, וכמו שהפרי עיקר כך התלמוד עיקר מן חכמה זו". אך כדי לא להיות ללעג בפני אומות העולם הוא מבקש את נערי בני ישראל לשקוד גם על דקדוק הלשון: „לא טוב היות אדם ערירי מחכמה הזו מפני לעג האומות... ובפרט לבני דורנו, דור

טהור וחכם בעיניו, אשר בלאו הכי מבטלין זמן רב בחכמות החיצוניות חדשים מקרוב נדפסים ונעשים, כי החכמה הזו על כל פנים היא מדה שמקבלין עליה שכר".

ב.

ר' חַיִים (בר' אַבְרָהָם) ן' גַּלִיפַּפָּא

מחכמי ספרד באמצע המאה השניה לאלף השישי (במאה הארבע עשרה למספרם). חי בפמפלונא שבמחוז נבארא, בה פעל כרב וראש ישיבה. היה גדול בתורה ובחכמה וחיבר כמה ספרים. בגלל נטייתו להקל בדבר הלכה עורר עליו קטרוג מצד כמה מחכמי דורו. דעתו היתה שבזמן הזה שמצויים ספרי הלכה ביד כל אדם אין להעלים עוד שום היתר מפני עמי הארץ, כי הכל יודעים את התורה ובקיאים בדקדוקי מצות. כשהגיע אחד מקונטרסיו לידי ר' יצחק בר ששת (הריב"ש) ערך אליו תשובה (סי' שצ"ד), בה הוא מתווכח עמו על דעותיו והוראותיו. בין הוראותיו המקילות הוא מונה שם גם שהיה מתיר לסרוק את השערות בשבת. מתוך התשובה אנו רואים שהריב"ש כיבדו מאוד וראה אותו כאחד החכמים הגדולים בדורו.

מלבד קונטרסי ההלכה חיבר עוד כמה ספרים חשובים, שאף עליהם אנו יודעים רק מתוך הבאות בספרי מחברים שונים. ר' יוסף אלבו בספר העקרים (ד, מב) מביא קטע מספרו "אגרת הגאולה", מתוכו אנו למדין שפירש את כל נבואות הנחמה שבישעיה ואת חזיונות דניאל על זמן הבית השני.

ספרו "עמק רפאים" על מסכת שמחות, שבו סיפר על המאורעות האיומים של שנות "המגפה השחורה" (ה"א ק"ז—ק"י) שאירעו בימיו, היה לפני ר' יוסף הכהן שהעתיק ממנו בחיבוריו "דברי הימים למלכי צרפת" ו"עמק הבכא". כן חיבר פירוש לסדר עבודת יום הכפורים לר' יוסף אבן אביתור.

ר' חַיִים (בר' שְׁמוּאֵל) בֶּן דָּוִד

מחכמי ספרד במאה הראשונה לאלף השישי (מסביב לשנת 1300). תלמידם של ר' שלמה בן אדרת (הרשב"א) ושל ר' פרץ בר' יצחק הכהן. היה רב בטודילה ועמד בקשר שאלות ותשובות עם הרשב"א רבו. חיבר ספרי הלכה חשובים, והם ספר "צרור החיים", על "עניני הזמנים, השבתות והמועדים, ששת הימים בתפילותיהם", וספר "צרור הכסף", בדינים שבין אדם לחבירו (דיני ממונות). על שם ספרים אלה נקרא המחבר גם בכנוי "בעל הצרורות". ספרים אלה לא זכו לראות אור, והובאו אצל פוסקים שונים, כגון בשו"ת ר' יעקב בירב, ר' משה די טראני, ר' יוסף קארו, ר' חיים יוסף דוד אזולאי ואחרים. ספר "צרור הכסף" נשתמר גם בכתב יד. מלבד ספריו אלה חיבר חידושים על מסכת מועד קטן, שאף הוא הובא אצל חכמים אחדים.

ר' חַיִים דָּוִד שרירו

מחכמי שאלוניקי בראשית המאה השישית לאלף השישי (באמצע המאה הי"ח). חיבר ספר "סוכת דוד" (שאלוניקי, תקל"ח), כולל דרשות על התורה, ועוד

כמה ספרים, ביניהם חידושים על הרמב"ם, ולא נדפסו.

ר' חַיִים (בר' יְהוֹשֻׁעַ מֹשֶׁה אַבְרָהָם) הוּרְוִויץ סג"ל

רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי. נולד בקראקא במשפחה רבנית חשובה. שימש ברבנות בכמה קהילות. חיבר ספרי דרוש וחידושים, שהדפיסם במקומות שונים. ספרו „מים חיים" ח"א, דרושים על התורה (דיהרנפורט, ת"נ); ח"ב, השלמה ומילואים לח"א (שם, תס"ג); „נחלת חיים" ח"א, חידושי הלכות ופשטים (פיורדא, תע"ג); ח"ב, פשטים על התורה והשלמות לח"א (וילמרשדארף, תע"ד). בשנת תע"ח (1718) שימש כרב בקהלת פירניץ (בארטניץ) שבמדינת מעהרין והסכים שם על הספר „דמשק אליעזר" לר' אליעזר בר' יהושע שעברשין.

ר' חַיִים וִידַאל בר' שַׁבְּתַי אַנְגִ'יל

מחכמי שאלוניקי בסוף המאה החמישית לאלף השישי (בתחילת המאה הי"ח למספרם). שימש רב ודרשן בקהילת אנשי קטלוניה שבשאלוניקי. חיבר ספר דרשות והספדים בשם „ספור החיים". הדרשה האחרונה שרשום זמנה עליה היתה בשנת תצ"ג (1733). הספר יצא לאחר פטירתו בשנת תקכ"א (1760).

ר' חַיִים וִיטַאל (מהרח"ו)

מגדולי המקובלים של תקופת צפת. עמוד התווך של שיטת האר"י בקבלה. נולד בצפת בשנת ה' ש"ג (1543) לאביו ר' יוסף ויטאל, או ר' יוסף קלבריזי (או קלברש) על שם מחוז קלבריה שבאיטליה, שגר בו לפני עלותו לארץ־ישראל. ר' יוסף זה היה סופר סת"ם ומפורסם בצדקתו והתפילין שנכתבו על ידו היו נודעים לשם בחשיבותם והיו נמכרים בדמים מרובים, משום שהיו מצטיינים ביופים והיו נכתבים בדייקנות רבה, בקדושה ובטהרה, בטבילות ובכוונות מיוחדות על פי הקבלה. על תפילין אלו אמר מרן ר' יוסף קארו, בשם ה„מגיד", שחצי העולם מתקיים בזכותם.

ר' חיים ויטאל למד תורת הנגלה אצל רבו המובהק ר' משה אלשיך, מחבר הפירוש הדרשני על התורה, הידוע בשם „פירוש אלשיך", שהיה אחד מרבניה החשובים של צפת ומוסמך מאת ר' יוסף קארו. ואת „תורת הסוד" למד מפי גדול המקובלים שבאותה תקופה, רבי משה קורדובירו ז"ל (הרמ"ק).

תולדותיו של ר' חיים ויטאל, שנכתבו, בעיקר על ידי עצמו, למקוטעין, בספרו „ס' החזון", שנקרא אחר כך בשם „שבחי ר' חיים ויטאל", יש בהם הרבה מן האגדה ומן הדברים שיסודם בהפלגה שבדמיון וגובר בהן יסוד האגדה. עוד בשחר טל ילדותו מכירים בו ברבי חיים ויטאל, שהוא נוצר לגדולות ור' יוסף קארו אומר בשם ה„מגיד" לר' „משה אלשיך" (רבו של הרח"ו) שיהא זהיר מאד ללמד את תלמידו זה, בכל יכולתו, כי עתיד הוא להיות ממלא מקומו של מהרי"ק, בדורו אחריו. ור' שבתי לפידות, אחד מזקני המקובלים שבצפת באותו דור מיעץ לרח"ן שיסיר מחשבתו מעניני העולם הזה ויתמסר

לחכמת הקבלה ויגיע למדרגה גבוהה מאד, באפן, שלא יוכל לשער בנפשו.

עוד בהיותו צעיר לימים, בשנת שכ"ט, התחיל לחבר פירוש על ס' הזוהר, לפי שיטתו של ר' משה קורדובירו, שהיה רבו הראשון בקבלה. אולם בשנת ש"ל בא מיפנה בחיי ר' חיים ויטאל. בשנה זו עלה האר"י ז"ל ממצרים לארץ ישראל ור' חיים נעשה לתלמידו המובהק בקבלה.

וכך מתאר ר' חיים ויטאל את התחלת לימודיו אצל האר"י: "כשאני, חיים, באתי אצל מורי זלה"ה ללמד ממנו זאת החכמה, הלך מורי זלה"ה לטבריה והוליכני עמו ושם היה (היתה) ספינה קטנה. וכשהיינו מהלכים בספינה, בתוך המים כנגד העמודים של ב"ה הישן, אז לקח מורי זלה"ה כוס אחד ומילא אותו מים מבין העמודים והשקה לי אותם המים ואמר לי עכשיו תשיג בזאת החכמה, כי אלו המים ששתית היו מבארה של מרים, ומאז ואילך התחלתי ליכנס בעומק החכמה הזאת" ("נגיד ומצוה", בהקדמה).

מאז ואילך "לא מש מתוך האוהל והיה מוסר לו (האר"י לרח"ו) סתרי תורה שנה אחת תמימה והיה כותב כל מה ששמע מרבו", משום שרק אותו מצא האר"י טוב וראוי לכתב את דברי תורתו, "באמרו שאין אחד מהם יכול לרדת לסוף דעתו ולכתב הדברים באמיתתם זולת כמהור"ר מהר"ח" (שבחי האר"י ל"ד).

כנראה, לא היה הדבר קל בעיני רח"ו לעבר משיטת ר' משה קורדובירו בקבלה לשיטת האר"י, והרבה התחבט והתלבט בדבר. הוא מספר על ענין זה את אשר אמר לו רבו הרמ"ק ז"ל בחלומו: "של"ג, ר"ח חשון, אחרי ג' חדשים שנפטר מורי ז"ל ראיתי בחלום להרמ"ק ז"ל בפתח חברת תלמידי חכמים שבצפת והשבעתיו שיגיד האמת בענין אופן לימוד חכמת הקבלה בעולם הנשמות, אם הוא עפ"י דרכו או עפ"י דרך מורי (האר"י) ז"ל. ויאמר לי: השני דרכים אמת. אמנם דרכי הוא עפ"י הפשט למתחילים בחכמת הקבלה ודרך רבך היא פנימית ועיקרית, וגם אני עתה למעלה איני לומד אלא בדרך רבך" (שבחי רח"ו, י"ג).

ואמנם החשיב ר' חיים את תורת האר"י למעלה משיטת הרמ"ק. הוא היה אומר: "כל ספרי המקובלים האחרונים, שהיו אחרי הרמב"ן ז"ל אל תקרב אליהם, כי מן הרמב"ן ואילך נסתרה דרך החכמה הזאת מעיני כל ולא נשאר בהם כי אם קצת ענפי הקדמות בלתי שרשיהם, ועליהם בנו המקובלים האחרונים ז"ל את דבריהם בשכל אנושי, ומעצמך תוכל לדעת לעמוד על המבחן, כי המעיין החרוץ יוכל לכלול ולידע רוב הקדמותיהם וכלליהם בד' או ה' ימים וכל דבריהם כפל הענין במלות שונות ועל פי הקדמתם הוא היות עשר ספירות נמצאות וחברו תילי תילים של ספרים בענין, אשר כללות דבריהם יכתבו בב' או בג' קונטרסים". והוא מוסיף ואומר: "ואנשי לבב שמעו לי, אל יהרסו אל ד' לראות בספרי האחרונים הבנויים עפ"י השכל האנושי" (ס' עץ חיים, בהקדמה).

במלים אלו קבע רח"ו את ההבדל שבין שיטת האר"י ובין שיטת קודמיו עד תקופת הרמב"ן ז"ל. שיטת האר"י אינה בנויה על

השכל האנושי, אלא כולה גילויים עליונים שבאו להאר"י ברוח הקודש, ומכיון שכן, הדבר מובן מאליו, שאין להשיב על דבריו, שכולם דברי אלקים חיים.

לא עברה שנה אחת מיום שר' חיים ויטאל התחיל ללמוד קבלה אצל האר"י והוא נתפרסם בארץ ישראל ובחוץ לארץ כאחד המקובלים הגדולים, וכשנסתלק האר"י, בהיותו בן ל"ח שנים, בשנת של"ב במגפה, שהפילה אותה שנה חללים רבים בצפת, נחשב ר' חיים ויטאל לממלא מקומו ויורשו הרוחני.

האר"י ז"ל לא היה רגיל לרשום את עיקרי שיטתו ואת חידושיו בעניני הקבלה, ובמותו לא נמצאו ממנו שום כתבי־יד. אמנם הרבה מתלמידי האר"י רשמו רשימות ממה ששמעו מפיו. אולם רשימותיהם לא היו שלמות ומסודרות. לכן הודיע רח"ו שאין לראות ברשימותיהם של חבריו, תלמידי האר"י, את דברי האר"י האמתיים, והם נמצאים רק ברשימותיו הוא. ודבריו נתקבלו על לב חבריו, תלמידי האר"י, והם מסרו לו את רשימותיהם לשריפה וקבלו אותו עליהם לראש והם היו לתלמידיו, שומעי לקחו בקבלה.

בשנת של"ו התחיל ר' חיים ויטאל להרצות את שעוריו בקבלה לפני קהל תלמידיו, שהעריצוהו עד מאד, ולאחדים מהם גילה סודות מיוחדים ובתוכם גם סודות הנשמות השונות השוכנות בגופם. ובתוך הסודות האלה גילה להם גם כן שבתוכו נמצאת נשמתו של משיח בן יוסף. בדעתו, שהאר"י ז"ל חשב את עצמו למשיח בן יוסף ותקוה זו לא נתקימה, אם כן, חשב, עברה אליו הנשמה הקדושה, נשמת משיח בן יוסף, הנמצאת בכל דור ודור באחד הגופים הקדושים, שכן חשבו האר"י ז"ל ליורשו הרוחני לכל דבר, ומכיון שכל בני הדור ההוא היו בטוחים שבימיהם תבוא הגאולה וחשבו את שנת של"ה לשנת הקץ, אין כל תימה שדברים אלה נתקבלו על לב רבים מתלמידיו.

שמו יצא לתהילה כאיש מופת ורבים פנו אליו בבקשה להשתמש בשמות הקדושים עפ"י הקבלה למעשה („קבלה מעשית") ולגרש על ידי השבעות רוחות רעות מאת קרוביהם הנפגעים ב„דיבוקים" והוא מילא, את בקשתם, לפי המסופר (דבר שהיה רגיל באותו זמן עד מאד) וגרש רוחות רעות ע"י השבעות מיוחדות במשך ימי נדודיו בסוריא ובמצרים.

בשנת של"ז אנו מוצאים את ר' חיים ויטאל במצרים. אולם הוא לא שהה זמן רב בארץ הזאת. בשובו לארץ ישראל התישב בכפר עין זיתים, הסמוך לצפת, וזמן קצר אחרי זה עבר לירושלים, לגור בה. שם נרדף על ידי השלטונות. לפי האגדה, דרש ממנו מושל ירושלים, אבו־סיפא, למצא בעזרת הצירופים של השמות הקדושים את מקורותיו של נהר גיחון והמנהרות, שנחפרו בימי המלך חזקיהו. בגלל זאת ברח לדמשק. שם התחיל לכתוב את חיבורו הראשון על אדות אברהם אבינו. קיצור מחיבור זה נמצא בספרו „אוצרות־חיים". אחרי זה שב ר' חיים ויטאל לירושלים ובשנת שמ"ד נתמנה על ידי מורו ר' משה אלשיך לדיין. כעבור

שנים אחדות עזב את ירושלים פעם שניה ונסע לצפת, ותיכף בבואו לשם חלה מחלה קשה ושכב על ערש דוי למעלה משנה. במשך זמן מחלתו עלה בידי ידידו הטוב ומעריצו הנלהב הנדיב ר' יהושע בן נון, להוציא מאת אחיו של הרח"ו, ר' משה ויטאל, את כתבי רח"ו, שהיו סגורים בארגז של ברזל, בעד תשלום חמש מאות דינרי זהב, למשך זמן קצר. ר' יהושע בן נון שכר מאה סופרים והם העתיקו את הכתבים האלה במשך שלשה ימים ואחרי כן החזירו את כתבי היד למקומם. הכתבים האלה הופצו במהירות רבה ובהצלחה גדולה ושמם נקרא „עץ־חיים". הספר הזה כולל בתוכו את כל שיטת האר"י בקבלה כפי אשר מסרה לרח"ו. מלבד זאת ישנם בספר הזה רעיונות חדשים על הקבלה ועל ערכה בכלל ועל שיטת האר"י ז"ל וערכה הרב בפרט. כך הוא אומר שהקב"ה, כביכול, מתענג בלימוד הקבלה ותענוג זה, שאפשר להרגיש מלימוד הקבלה הוא התענוג הגדול ביותר שישנו בעולם הזה, ורק לימוד זה לבדו יכול לקרב את הגאולה ואת ביאת המשיח.

כבודו של הרח"ו היה גדול בארץ ישראל ובחוץ לארץ, ביחוד, אחרי שנסמך להוראה על ידי רבו ר' משה אלשיך בירושלים בשנת ש"נ, ומעריצים היו לו בין חכמי ישראל בכלל ובין המקובלים בפרט. אולם גם מתנגדים לא חסרו לו להרח"ו. הגדול שבין מתנגדיו היה ר' מנחם די לונזאנו, שידע לטעון כנגד ר' חיים ויטאל טענות רבות וקשות מאד. את טענותיו הוא מברר ומבאר בספרו „אמרי־אמת".

מתנגד חריף וקשה אחר להרח"ו היה ר' יעקב אבואלעפיא, הרב של דמשק באותה תקופה. הוא לא התוכח אתו בעניני הקבלה בע"פ או בכתב. אולם משהתחיל הרח"ו לדרש ברבים על אדות קץ הגלות ולרמז לקהל שומעיו שהוא חושב את עצמו למשיח בן יוסף, גערו בו רבני דמשק ובראשם ר' יעקב אבואלעפיא, בנזיפה, ואף איים עליו בחרם. הרח"ו היה גר בדמשק באופן קבוע משנת השנ"ד עד יום מותו.

בשנת השס"ד התחיל הרח"ו להיות חש בעיניו ומאור עיניו הלך הלוך וחלש. בשנת הש"פ (1620) החליט הרח"ו לשוב לארץ־ישראל ולהתישב בצפת. אולם עוד באותה שנה, בהיותו טרוד בהכנותיו לנסיעה החשובה, חלה את חליו אשר מת בו, בהיותו בן שבעים ושבע שנים.

במותו, ציוה לקבור אתו את כל כתביו, ותלמידיו ובני משפחתו קיימו את הצוואה הזאת ושמו את כל חיבוריו אשר נמצאו אחריו בכתובים בקברו. אולם, כפי שמספר אזולאי, הוציאו המקובלים, ר' יוסף צמח ור' אברהם אזולאי, כעבור כמה שנים את הכתבים האלה מקברו, אחרי אשר „עשו שאילת חלום".

רח"ו חיבר ספרים רבים בקבלה ובבאור שיטת האר"י רבו, אלא שרוב ספריו נכללו בספרו העיקרי „עץ חיים". הספר הזה נתקבל כספר היסודי לקבלת האר"י והפצתו היתה מרובה. הוא זכה למהדורות רבות יחד עם הספר „פרי עץ חיים". (המקובלים רגילים לדבר: „על העץ ועל פריו") ובלעדיו. המהדורה האחרונה והנאה ביותר היא מהדורת ירושלם, תר"ע.

שאר ספרי הרח"ן הם: 1) ספר הכוונות, הנחלק לשני חלקים, החלק הראשון דן בעניני הברכות והתפילות והשני בעניני שבת ויום טוב (וינציה, שפ"ד); 2) פיוט המתחיל במילים "דודי ירד לגנו" (נדפס בס' "שערי ציון" אמשטרדם, תל"א); 3) ספר "הגלגולים" הדן בענין גלגולי הנפש (פרנקפורט ע"נ מיין, תמ"ד); 4) "נוף עץ חיים" (שם); 5) "שערי קדושה", בעניני גמול ועונש וקדושה (קושטא, תצ"ד); 6) "ליקוטי תורה וטעמי המצוות", פירוש על התנ"ך לפי קבלת האר"י (זאלקווא, תקל"ה); 7) "שער היחודים ותיקון העוונות", הדן בעניני רוח הקודש והתשובה (קאריץ, תקמ"ג); 8) "ספר אוצרות חיים", דרושים בקבלה (קאריץ, תקמ"ג); 9) "ליקוטי הש"ס", פירוש על אגדות חז"ל בדרך קבלת האר"י (ליוורנו, תקמ"ד); 10) "ארבע מאות שקל כסף", מאמר קבלי (קאריץ, תקס"ד).

ר' חַיִים (בר' מֹשֶׁה) ן' חָבִיב

מחכמי פורטוגאל בדור הגרוש (בשנת רנ"ז, 1497) שמצא לו מקלט בפיס שבאפריקה הצפונית. בנו של החכם ר' משה בר' שם טוב ן' חביב (ראה בערכו). בשנת רס"ה סידר ר' חיים בפיס את תשובות הרשב"א בסדר נכון, לפי תכנן ועניינן, וחילקן לבתים ולשערים וקרא לאוסף הגדול של התשובות בשם "ספר הבתים". מספר התשובות שאסף לספרו הגיע למעלה משלשה אלפים. ספר הבתים בכתב ידו של מסדרו עצמו היה למראה עיני אזולאי וחכמים אחרים.

מעניינת היא דרך חתימתו בספרו, הרומזת למאורע גדול בחייו, שקידש את ה' בהיותו בסכנה להישרף חיים. וזו לשונה: "הברכים אשר לא כרעו לבעל והאש והעצים סביב, הצעיר חיים בן לאדוני הר"ר משה ן' חביב".

ר' חַיִים (בר' יִצְחָק) הָחָבֵר

מחכמי צפת בראשית המאה הרביעית לאלף השישי. נולד בדמשק וקיבל תורה מפי אביו ר' יצחק החבר שהיה ראש ישיבה בדמשק. אח"כ עלה לצפת ולמד תורה בבית מדרשו של ר' יעקב בירב. בשנת ש"א (1541) כבר נמנה עם חכמי צפת וחתם על פסק דין, ביחד עם ר' יוסף קארו ור' משה מטראני (המבי"ט). במות אביו ירד לדמשק ומלא שם את מקומו. אך בשנת שי"ז מצאנוהו שוב חותם על תעודה אחת ביחד עם ר' משה די טראני (המבי"ט) בצפת. שמו הובא כמה פעמים בשאלות ותשובות של בני הדור, וביחוד בתשובו־תיהם של חכמי צפת.

ר' חַיִים חַבְרַיָא

חכם תלמודי שאין ידוע מקומו וזמנו. חי לפי ההשערה במאה השלישית או הרביעית לאלף השישי (במאה החמש עשרה או השש עשרה למספרם). חיבר פירוש רחב למדרשי התנאים ספרא וספרי, וקרא לו בשם "חבר הקני". פירוש זה היה לפני ר' אברהם גדליה בעל הפירוש "ברית אברהם" על הילקוט, ולאחרונה לפני אזולאי שמזכירו בשם הגדולים. מאז נעלמו עקבותיו ולא נודע עליו דבר.

ר' חַיִים (בר' יוֹסֵף) חַזָּן

מחכמי אזמיר במאה החמישית לאלף השישי. בנו של ר' יוסף בר' אליהו חזן (ראה בערכו). בשנת ת"ס (1700) עלה ירושלימה להשתטח על קברות אבותיו והחליט להשתקע בה. בראותו את מצבה התמרי הירוד של הקהלה הירושלמית באותה תקופה נעתר לבקשתה להצטרף לר' אברהם רוויגו בשליחות לערי אשכנז וצרפת. בשובו ירושלימה נשלח פעם שניה בשליחות לפולין ורוסיה, ומדרכו זו לא שב עוד, כי בהיותו בעיר מיר ברוסיה הלבנה חלה את חליו אשר מת בו, בשנת תע"ב (1712).

חיבר ספר „שנות חיים", דרשות על התורה (וינציה, תנ"ג). לספר זה הקדים אביו הרב הקדמה, בו הוא משבח את בנו המחבר ומעיד על בקיאותו בכל חדרי תורה, וקורא „אשרי שיצא זה מחלצי".

מלבד ספרו זה הניח אחריו עוד הרבה חידושי תורה שלא זכו לראות אור. אחדות מתשובותיו בהלכה נכנסו לספר „גנת ורדים". גם מבניו ומבני בניו עמדו רבנים ומחברים חשובים.

ר' חַיִים חַיְקֵל (בר' שְׁמוּאֵל) מֵאַמְדוּר

צדיק, תלמידו של ר' דוב בר ממזריטש וחברו של ר' אהרן מקרלין. מקום מושבו אמדור אשר בפלך גרודנא נעשה מרכז לחסידות בימיו, עד כי אספת ב"כ הקהלות בפלך גרודנא בשנת תקמ"א אסרה את הנסיעה לצדיק מאמדור. גם הרבה עשרות שנים אחרי פטירתו נתקיים בית מדרשו בעירו ויש שעלו לבקר את קברו. השאיר אחריו כתבים מרובים בחסידות ומוסר, מהם נדפסו לקוטים בקובץ „אגרת הקודש" (ווארשא, תר"י), וספר „חיים וחסד" (שם, תרס"א). נפטר בשנת תקמ"ז (1787).

ר' חַיִים חַיְקֵל (בר' אַהֲרֹן) מִזַּמוֹשְׁטְשׁ

רב ומחבר בסוף המאה החמישית ותחילת המאה השישית לאלף השישי (במאה הי"ח למספרם). מחבר הספר „צרור החיים", חידושים וביאורים על הרמב"ם (זאלקווא, תקי"ג). לאחר פטירתו הוציא אחיו ר' יצחק לאור את כתביו בענייני מוסר ויראת ה' ומדות האדם, וקרא אף לו בשם חיבורו הראשון „צרור החיים" (ברלין, תק"ל).

ר' חַיִים (בר' יְחִיאֵל) חֵפֶץ זָהָב

מגדולי חכמי התורה באשכנז בראשית האלף השישי (באמצע המאה השלש עשרה למספרם). חברו של ר' שמואל בר' מנחם, שהיה מורו של מהר"ם מרוטנבורג. שימש רב בקולוניא (קֶלן) ואף עסק בצרכי ציבור כבא כוחה של קהילתו לפני השלטונות. הרבה מתשובותיו נכנסו לקובץ תשובות מהר"ם מרוטנבורג, דפוס פראג, וכן הובאה אחת מתשובותיו בקובץ תשובות הרא"ש. כנויו „חפץ זהב" הוא לפי ההשערה על שם ספרו, או על שם ספרו של אביו, שלא הגיע אלינו.

ר' חַיִים בר' יְהוּדָה

רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי. תלמידו וחתנו של ר' שלמה

אמארילייו (בעל „כרם שלמה") משאלוניקי. בשנת תנ"ג (1693) שימש דיין בעיר יאנינא. אח"כ עלה לא"י ונמנה עם חכמי ירושלים. חיבר תשובות הרבה שנתפזרו בקבצי תשובותיהם של בני דורו, כגון בספר „כרם שלמה" לחותנו הנ"ל; „זרע אברהם" לר' אברהם יצחקי; „סם חיי" לר' חיים בר' בנימין עשהאל ועוד. ר' שלמה עבדלה (או הבדלה) היה תלמידו. אזולאי מעיד שראה את ספר תשובותיו בכתב יד.

ר' חַיִּים יוֹנָה (בר' יְהוֹשָׁעַ פַּיבֶל) תְּאוֹמִים

רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי. נין ונכד לר' שלמה לוריא (מהרש"ל). שימש ברבנות בקהילות פשמישל, צילץ, ולאחרונה בברסלוי. היה חתנו של ר' דוד אופנהיים, רבה של פראג, ואחרי מות אשתו נשא את בתו של ר' צבי הירש בר' בנימין, רבה של ברלין. עוד בהיותו בגיל צעיר, כבן שבע עשרה שנה, חיבר את ספרו על דיני דגרמי, המצטייז בחריפות רבה. חיבור זה נדפס בסופו של ספר ים של שלמה למהרש"ל על בבא קמא (יעסניץ, תפ"ג), בשם „קונטרס ר' חיים יונה". בתוך הקונטרס הובאו גם קצת מחידושיו על הרמב"ם, מתוך ספרו „סדר משנה", שלא זכה לראות אור.

ר' חַיִּים יַעֲקֹב מְצָפַת

רב ומחבר בסוף המאה החמישית. נולד באיזמיר והיה שם תלמידו של ר' חיים אבואלעפיא. עלה לא"י והתיישב בצפת. נשלח כמה פעמים בשליחות קהלת צפת לאפריקה הצפונית ולאירופה. בשנת תע"ח (1718) שהה בתוניס. שנה לאחר כך מצאנוהו באלגיר. בשובו לצפת נשלח לאחר זמן לא רב לארצות מערב אירופה. בהיותו באמשטרדם הדפיס בה את שני ספריו: „צרור החיים" חידושים על הרמב"ם (בשנת תצ"ח) ו„סמא דחיי" שאלות ותשובות מסודרות בסדר ארבעת הטורים (בשנת תצ"ט).

ר' חַיִּים (אֶלְיֶעֶזֶר) בר' יִצְחָק מְוִינָא

מכונה על שם ספרו של אביו ר' חיים אור זרוע. חי במאה הראשונה לאלף השישי (בסוף המאה הי"ג למספרם). למד תורה מפי ר' מאיר בר' ברוך (מהר"ם מרוטנבורג). שימש ברבנות בנוישטאט־וינה ובקולוניא (קלן) וחיבר כמה ספרים. עמד בקשר שאלות ותשובות עם כמה מחכמי דורו ואף שאל מן הרשב"א. חיבר ספר „אור זרוע קטן" או „אור זרוע הקצר" (או „סימני אור זרוע"), הוא תמצית וקיצור מספרו הגדול של אביו, שהשמיט את המשא ומתן ההלכי והעתיק רק את מסקנת ההלכה בלבד. ספר זה היה לפני כמה מן הראשונים והובא בהגהות אשירי ובהגהות מרדכי ועוד. נדפס בחלקו בהוצאות אחדות של התלמוד, ונמצא בשלימות בכתב יד.

תשובותיו שהשיב לשואליו ושנשא ונתן בהלכה עם כמה מחכמי דורו נדפסו בליפסיא תר"כ, אם כי לא בשלימותן. חשיבות רבה נודעת לתשובותיו, בהן מתבלטת במקום גדלותו בתורה גם ענוותנותו וגדלות רוחו. הרבה הוא מביא בשם אביו הגדול ומעתיק מספריו. מחכמי

זמנו עמד ביחס קרוב אל בן אחיו (או בן אחותו) ר׳ שלום בר׳ ברוך שהוא קורא לו „מורי נכדי".

כן חיבר ספר „דרשות" בענייני המועדות, שהיה לפני המהרי״ל המביאו כמה פעמים בספריו, ולא הגיע לידינו.

ר׳ חַיִים יְרוּחָם (בר׳ יַעֲקֹב) וִילְנָא

מחכמי ירושלים בראשית המאה השישית לאלף השישי. בנו של המקובל ר׳ יעקב בר׳ בנימין וולף מווילנא שחיבר פירוש על תיקוני הזהר. ר׳ חיים ירוחם היה גדול בתורה, בנגלה ובנסתר. מחמת העול הכבד של המסים והארנוניות שהעיק על תושבי ירושלים באותה תקופה נאלץ לצאת את הארץ ולנדוד בהרבה ארצות כשליח ציון. שמו הלך לפניו ובכל מקום נחל כבוד רב. בהיותו בשנת תקי״ד (1754) בווינא פנה אליו ר׳ יהונתן אייבשיץ וביקשו לחוות דעתו על הקמיעות, והוא מפליג מאד בשבחו ובגדולתו בחכמת הנסתר ומעתיק מלשון המלצות חכמי קושטא ור׳ אברהם גרשון קיטובר שהללוהו בתהלות מופלגות.

אם כי היה אשכנזי מלידה נתערב עם הספרדים ובנו ר׳ יעקב וילנא, המכונה גם אלישר, הוא אבי המשפחה הספרדית המפורסמת אלישר. כפי שמוסר אחד מצאצאיו יצא בסוף ימיו לערי פרס בשליחות למען א״י ונפטר בדרכו.

ר׳ חַיִים (בר׳ חֲנַנְאֵל) הַכֹּהֵן

מחכמי צרפת בעלי התוספות במאה העשירית לאלף החמישי (במאה הי״ב למספרם). תלמידו של רבינו יעקב תם שעמו נשא ונתן בהלכה. כמה פעמים הובא שמו בתוספות, וכן הובא כמה פעמים על ידי בן בתו ר׳ משה מקוצי בספרו „ספר מצות גדול" (סמ״ג), ויש שקורא לו רבינו חיים כהן גדול.

ר׳ חַיִים (בר׳ שְׁמוּאֵל פַּיְבִּישׁ) הַכֹּהֵן

רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי. בנו של ר׳ שמואל פייביש בר׳ יוזפא כ״ץ, מחבר ספר „לקט שמואל" שהיה נכדו של ר׳ יהושע פלק בעל הסמ״ע. אחרי גירוש וינה בשנת ת״ל (1670) עלה עם אביו לא״י ונתיישב בירושלים. לעת זקנתו בא לחברון ושם נפטר. חיבר פירוש על ספר תהלים בשם „ארץ החיים" (קושטא, תק״י), ולפי עדות אזולאי הקיף פירושו כמעט את כל ספרי המקרא. כן הוא מפליג בשבח חסידותו וצדקתו.

ר׳ חַיִים (בר׳ אַבְרָהָם) הַכֹּהֵן מֵאָרָם צוֹבָה

מגדולי המקובלים בסוף המאה הרביעית ותחילת המאה החמישית לאלף השישי. נולד במצרים ועלה לארץ ישראל ולמד קבלה מפי ר׳ חיים ויטאל בצפת ובדמשק. משם נתקבל לרב בארם צובה (חַלַב). לעת זקנתו נסע לאיטליה כדי להדפיס שם את ספריו ובהיותו בעיר ליוורנו חלה את חליו אשר מת בו, סמוך לשנת ת״כ (1660).

הרבה ספרים חיבר ר׳ חיים הכהן, כולם על דרך הקבלה. אפילו ספרו־ביאורו על השלחן ערוך גם הוא מפרש את תורת

הנגלה בדרך הנסתר! ספר זה שהיה גדול גם בכמותו נקרא „מקור חיים" והקיף את כל ארבעת חלקי שלחן ערוך, ולכל חלק וחלק קרא אחד משמות אבני החשן. פירושו לשלחן ערוך אורח חיים נתחלק לשלשה חלקים: אדם, פטדה וברקת. ופירושו לחלק יורה דעה נקרא בשמות: נופך, ספיר ויהלום. חלקים חשובים מספר זה נדפסו באמשטרדם תי"ד ובליוורנו תט"ו ועוד. לעומת זה פירושו לאבן העזר וחושן משפט אבד.

מחיבוריו האחרים נדפס ספרו „תורת חכם", דרשות על התורה (וינציה, תי"ד). עוד חיבר פירושים על כמה מספרי המקרא וקרא לכל אחד מהם בשם מיוחד, אולם כולם אבדו בדרכו. שנים מהם היו בכת"י בידי אזולאי, והם „מנורת זהב", פירוש על קהלת ו„עטרת זהב", פירוש על אסתר. לדעת אזולאי וחכמים אחרים נדפס פירושו על רות (שמחברו קראו „תורת חסד") בשם „מגדול דוד", אלא שנתייחס בטעות למחבר אחר. מפורסמת היא קינתו „קול ברמה נשמע", לקונן בה בתיקון חצות, שנדפסה בספר „שערי ציון".

ר' חַיִים (בר' יִצְחָק) הַכֹּהֵן מִפְּרָאג

מחשובי הרבנים בסוף המאה הרביעית לאלף השישי. בן בתו של המהר"ל מפראג. שימש ברבנות בקהלות החשובות ביותר והרביץ תורה בתלמידים רבים. היה רב ראשי בניקלשבורג, פראג, פרנקפורט דמיין ולאחרונה בפוזן. בפרנקפורט נתקבל בשנת שפ"ט (1628) ושם למד אצלו ר' יוסף יחפא האן, שמביא דברי תורה בשמו בספרו „יוסף אומץ". מכאן עבר לשמש רב בפוזן ובה מצא את מנוחתו. השאיר אחריו חדושים ובאורים על ארבעה טורים, הנמצאים עדיין בכתב יד שהועתק על ידי בן אחותו ר' שמשון בכרך בשנת שפ"ח.

ר' חַיִים כָּפּוֹסִי

מחכמי מצרים במאה הרביעית לאלף השישי, פוסק ומקובל, מתלמידי האר"י ז"ל. רגילים לקרוא לו „רבי חיים בעל הנס" משום מעשה שהיה: פקיד של מוכסן קיבל הלוואות מידי אנשים שונים בשביל אדוניו וכיון שלא היה דרכו לישבע, נדר שלא יאכל בשר ולא ישתה יין אם לא יפרע חובו. לאחר שנים מהם הורד הפקיד ממשרתו וירד מנכסיו ולא היה בידו לסלק את חובותיו. הנושים ביקשו להכריחו שיקיים נדרו, אולם ר' חיים כפוסי פסק, שאין הוא מחוייב לעשות זאת משום שהוא אנוס „דאדעתא דהכי לא נדר". פסק זה לטובת הנתבע הוציא קול רינון על ר' חיים והתלקחה מחלוקת גדולה שבראשה עמד רבי בצלאל אשכנזי, בעל „שיטה מקובצת". באחת מתשובותיו זלזל ר' בצלאל בר' חיים, רמז גם על עוורונו וקרא עליו: והוא הלך חשכים. ר' חיים, שהשיב על תשובה זו תשובה מפורטת, השיב גם על רמז העוורון: „ועל מה שכתב... „והוא הלך חשכים" וכו', שפיל לסיפיה דקרא: „יבטח בשם ה'", בו בטח לבי כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע וכי אשב בחשך ד' אור לי". מתנגדיו אמרו עליו שנסתמא משום שלקח שוחד. פעם

קם בבית־הכנסת והכריז בפני כל הציבור, שאם נכונים דברי מתנגדיו יישאר סומא לעולם ואם לא — הוא מתפלל שיאורו עיניו כבתחילה. נעשה נס ועיניו נפקחו ומאז קראוהו „בעל הנס" ובית הכנסת שלו הקיים עד היום בקאהיר נקרא על שמו. אזולאי ראה חתימתו מזמן שהיה סגי נהור „והיה חותם מאומד וכמעט אין האותיות ניכרות". הוא ראה גם חתימתו שחתם לאחר שנתפקח ויש בו רמז לנס שאירע לו. „ה' נסי חיים כפוסי" והכתיבה ברורה ומאושרה.

לאחר שנפקחו עיניו ישב וכתב את ספרו „באור החיים" (דרושים על התורה) — לזכר הנס שאירע לו. הספר היה טמון למעלה משלוש מאות שנה ויצא לאור בירושלים בשנת תרפ"ט. כן חיבר פירוש על מדרשי התנאים מכילתא וספרי (ולדעה אחת גם על הספרא) בשם „ספרי חיים", ולא זכה לראות אור.

תשובותיו בענייני הלכה מפוזרות בספרים שונים של בני זמנו. בסוף ימיו אמר לעלות לארץ־ישראל „ולקבוע ישיבה מפוארה נגד שער השמים", אולם לא נסתייע הדבר ונפטר במצרים בי"ב שבט שצ"א (1631). מצבת קברו ידועה לשם ולתהילה עד היום הזה. האגדה אומרת שכל הנשבע לשקר על קברו נענש מיד. רבים העולים להשתטח על קבר־ו ולהתפלל וכל איש צר ומצוק הבא לשפוך שיחו על קברו מביא בקבוק שמן זית ויוצק השמן על מצבתו. יש שמתאסף שמן בתעלה כבית סאתים סביב והגויים השכנים יאספוהו. אחד מחכמי מצרים בדור הקודם השתדל בביטולו של מנהג זה וקורא לו מנהג של שטות (טוב מצרים).

ב.

ר' חַיִים הַלֵּוִי סַנְדּוּרִי

רב כולל במצרים בעיר קהיר בראשית המאה השישית לאלף השישי (באמצע המאה הי"ח). כשעבר אזולאי את מצרים בדרכו לאירופה בשנת תקי"ג (1753) נפגש עם ר' חיים ושוחח עמו בדברי תורה שהוא מביאם בחיבוריו, ואף קיבל ממנו הסכמה לספרו „שער יוסף" (ליוורנו, תקי"ז). חיבר ספר גדול בענייני הלכה למשה מסיני בו הביא דעות הראשונים והאחרונים בענין זה ברוב חריפות ובקיאות. ביחוד עמל להשיב על השגותיו של ר' יאיר חיים בכרך בספרו „חות יאיר" על הרמב"ם. ספר זה לא נדפס אבל היה בכתב יד לעיני אזולאי.

ר' חַיִים (בר' משֶׁה) לִיפְשִׁיץ מֵאוֹסְטְרָהָא

רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי (בסוף המאה הי"ז למספרם). למד תורה מפי ר' אברהם ברודא בפראג. שימש ברבנות בקהלות שונות וחיבר ספרים רבים. מהם נדפס על ידי תלמידיו ספרו „דרך חיים" (זולצבאך, תס"ב), שיצא לאור בהסכמת כמה מגדולי הדור. כולל ענייניים שונים, ביניהם תקוני תפלות ותחינות להזדמנויות שונות. על ספר זה נתעורר חשד שבתאות על ידי ר' יעקב עמדן, ואפשר שבימי ההתעוררות המשיחית הגדולה נטה זמן מה אחרי תנועה זו. בספרו זה הזכיר שמות כמה מחיבוריו שלא זכו

לראות אור: נפש כל חי, תוכחת חיים, מקור חיים וכלי עוז.

ר׳ חַיִים מוֹדָעִי

מחכמי צפת במחצית הראשונה של המאה השישית לאלף השישי (בסוף המאה הי״ח למספרם). מחמת מצבה הקשה של קהלתו יצא כשד״ר לאירופה בשנת תק״ט (1749) בערך ועבר את מצרים, שם מצא קובץ תשובות גאוני בבל שפרסמו בסוף ימיו עם מקצת הערות בשם „שערי צדק״ (שאלוניקי, תקנ״ב). בעברו בערי אירופה זכה לכבוד רב. בהיותו בפראג נשא ונתן עמו בהלכה ר׳ יחזקאל לנדא, ואף הביאו בספרו „נודע ביהודה״, בתוארים הרב הגאון, החכם השלם הכולל וכו׳. כמה שנים נתעכב בדרכו ואף שימש ברבנות בקהלות טורקיה חשובות, בקושטא ובאיזמיר. לעת זקנתו בהיותו כבר איש שיבה חלש וחולה הוציא בנו ר׳ נסים את תשובות הגאונים „שערי צדק״ הנ״ל ובהסכמתו־הקדמתו מתפלל ר׳ חיים שיזכה לשוב לצפת עיר מולדתו שהוא משבח את אוירה ואת יפיה. ואמנם תפילתו נתמלאה וחזר לצפת, ונפטר שם בשנת תקנ״ד (1794).

חיבר כמה ספרים שאחדים מהם נדפסו הרבה שנים אחרי פטירתו. מהם ידועים ספרו „טיב גטין״, על הלכות גירושין (ירושלים, תרל״א); „חיים לעולם״, שאלות ותשובות (אזמיר, תרל״ט—תרמ״ה). כן חיבר הגהות על הטורים ועל כמה ספרי פוסקים ועודם טמונים ברובם בכתב יד.

ר׳ חַיִים אִבֶּן מוּסָה

מחכמי ישראל בספרד במאה השניה ותחילת השלישית לאלף השישי (במאה החמש עשרה למספרם). חי בעיר ביגאר (Bejar) הסמוכה לסאלאמנקה. שימש רופא מובהק אצל מלכים ושרים והתווכח בארמנותיהם עם חכמי הנוצרים בעניני אמונות ודעות והגן בעוז על אמתות תורת ישראל נגד משטינים וצוררים. פרי ויכוחים אלה הוא ספרו „מגן ורומח״ שחיברו בשנת רט״ו (1455), אשר כתבו כתשובה לטענות הכומר ניקולוס די לירה נגד אמונת ישראל. בספר זה הוא מספר שזה ארבעים שנה שהוא מתהלך בחצרות מלכים ושרים ומכיר את תהלוכותיהם וארחות חייהם הנשחתים. הספר מיועד לשמש מורה דרך למי שירצה להתווכח עם התיאולוגים הנוצרים והוא קובע כללים שעל המתוכח לנהוג על פיהם בשעת הויכוח. בין הכללים הללו הוא מונה שאין לו למתווכח לקבל פירושי מקראות בדרך אגדה או דרוש וכן אסור לו להודות בתרגומים השונים למקרא, כי אם לדרוש אחרי פשטי המקראות בלבד, כי בדרשות ובתרגומים יוכלו להכניס רמזים המסייעים לאמונתם. במכתב שכתב לבנו יהודה בשכבו על ערש דוי הוא משיב לטענות דרשן אחד שנסתמך על מאמר ר׳ הלל „אין משיח לישראל״ כדי להטיל ספק באמונת המשיח. ר׳ חיים יוצא בחריפות נגד הדרשנים, הבונים הקדמותיהם על הנחות הפילוסופים, המפסידים את האמונה התמימה. מספר הוא שבימי חרפו שמע דרשת אחד הדרשנים בדבר אמונת האחדות על פי החקירה, כדרך הפילוסופים, והיה חוזר בדרשתו פעמים רבות על המשפט „ואם

אינו אחד יתחייב כך וכך", עד שקם בעל בית אחד מהחרדים על דבר ה' ואמר: גזלו כל אשר לי בגזירת אשביליא והכוני ופצעוני עד שהשאירוני המכים מפני שסברו שהנני מת, כל זה סבלתי על אמונת שמע ישראל... ה' אחד, ועכשיו אתה בא ודורש לנו "ואם אינו אחד"... ויצא מבית הכנסת ורוב הקהל עמו.

חיבר גם פירוש על התנ"ך שקטע ממנו הובא בספר "יוחסין" לר' אברהם זכות. כן ידוע תרגומו לספר בחכמת הרפואה לאבן אלגזאר שתירגם לעברית. מלבד מכתבו לבנו (שנדפס בבית תלמוד, שנה ב') נמצאים כל כתביו בכתב יד.

ר' חַיִּים מֹשֶׁה (בר' יְשַׁעְיָה עֲזְרִיאֵל כ"ץ) מִן הַחַזָּנִים

מחכמי איטליה במאה החמישית לאלף השישי. רב, רופא ומליץ. בן למשפחה איטלקית מפורסמת "מן החזנים" (Cantarini). בן אחיו של ר' יצחק חיים מן החזנים (ראה בערכו). נולד בשנת ת"כ (1660). קיבל חינוך מקיף בתורה ובמדעים, ונסמך לרבנות והשתלם ברפואה כאחת. פעל בפדובה וברוויגו. חיבר ספרים שונים שלא זכו לראות אור, ביניהם הגהות על ספרי פוסקים. אחת מתשובותיו נדפסה בספר "פחד יצחק". מענין ספרו "מראה הסנה" (כת"י), המספר בסגנון מליצי על מאורעות שאירעו בקהלתו בימיו.

ר' חַיִּים סָגְרִי

מחכמי איטליה במאה החמישית לאלף השישי. שימש ברבנות בפדובה. בשנת תכ"ו (1668) נשלח הוא ועמו שני חכמים לטורקיה לתהות על קנקנו של משיח השקר שבתי צבי. מחיבוריו ידוע "בנין אב", ויכוח עם ר' יעקב חזק בענין תקנת ר' אבהו בסדר תקיעות (כתב יד).

ר' חַיִּים (בר' יַעֲקֹב) עוֹבַדְיָה דִּי בּוֹשְׁאל

מחכמי שאלוניקי בסוף המאה השלישית ותחילת המאה הרביעית לאלף השישי (במאה השש עשרה למספרם). חכם תלמודי ומקובל. הרביץ תורה בקהלת בני קטלוניה שבשאלוניקי. עמד במשא ומתן של הלכה עם ר' אליהו מזרחי ועם כמה וכמה מגדולי דורו, ותשובותיו מפוזרות בקבצי תשובותיהם (שו"ת מהרשד"ם, דברי ריבות, משפטי שמואל, ועוד). שמו חתום על תקנה בקהלת שאלוניקי ביחד עם ר' יוסף קארו ור' יוסף טאיטאצאק וגדולים אחרים.

חיבר ספר "באר מים חיים" בארבעה חלקים בענינים שונים, ולא נדפסו ממנו אלא שני החלקים הראשונים (שאלוניקי, ש"ו), בענייני הסעודה וק"ש שעל המטה. בספרו זה הוא מזכיר את שאר חיבוריו והם: "ספר הפסקים", הוא קובץ תשובותיו שהיה בידי ר' חיים בנבנשת בכתב יד והביאו כמה פעמים בספרו "בעי חיי"; "ספר הדינים", פסקי סדר זרעים ועוד שלש עשרה מסכתות; "דרך עץ חיים" בקבלה, מחולק לג' חלקים בהם הוא דן על העולמות, הספירות וטעמי המצוות; "נשמת חיים" על מהות הנפש, ועוד.

ר' חַיִּים (בר' מֹשֶׁה) אִבְּן עַטָּר

מקובל ופוסק, בעל פירוש "אור החיים"

על התורה, מגדולי חכמי מארוקו וממרחיבי הישוב העברי בארץ ישראל במאה החמישית לאלף השישי, המכונה בפי החסידים בשם „אור החיים הקדוש". נולד בשנת תנ"ו (1696) בעיר סאלי שבמארוקו למשפחה עשירה ונכבדה, שהתייחסה על מגורשי ספרד, ולמד תורה מפי אביו־זקנו ר' חיים אבן עטר, ששמו כשמו כמנהג יהודי מארוקו, ואשר את „מימיו שתה, באר מים חיים, ובין ברכיו גדל ובחיקו ישב מיום היותו, לשאוב מדבריו הטובים". ר' חיים הזקן היה חסיד גדול, „ומרוב חסידותו כמעט שלא עבר עליו חצי לילה בשינה, אפילו לילי תמוז, מלקונן ולספוד כאשה אלמנה על חורבן בית אלקינו בבכי גדול ולהשלים כל הלילה בתלמוד" עם נכדו זה ועם שאר יוצאי חלציו.

בעטיין של רדיפות וגזירות, שניתכו על ראשי היהודים בעיר מולדתו, הוכרח רבינו לצאת לנדודים והוא התיישב בעיר מכנאס, אף היא במארוקו, שישב בה שתי שנים ומחצה, משנת תס"ה ועד שנת תס"ז. לאחר שחזר לסאלי, נשא אשה את בת קרובו ר' משה בר' שם־טוב אבן עטר, שהיתה צדקנית גדולה, ואמרו עליה שהיתה מתפללת כל יום מעוטרת בטלית ומעוטפת בתפילין. הוא יסד בביתו ישיבה, שהיה מרביץ בה תורה ברבים חנם אין כסף, „כי מלאכת שמים שם על שכמו מימי חרפו ללמד תורה לחפץ ללמוד, גם לחזר אחרי היכול להבין". נוסף על כך היה דורש בכל יום שתי דרשות, ערב ובוקר, באזני כל בני העיר. הוא היה מן הדרשנים המצויינים, אשר פעולתם כבירה על נפש קהל השומעים. מלבד זה היה עוסק בצרכי ציבור באמונה ומחלק צדקה לעניים, ובתי דין שבקהילות אחרות היו שולחים תלמידי חכמים לפרנסם. וכן העידו עליו רבני אלג'יר, ש„מיום היותו היה מעוז כל בעלי משנה ותלמוד ומהנה תלמידי חכמים מנכסיו, ידיו רב לו, פיזר נתן וכו'".

אבל לא ארכו לו ימי שבתו בשלוה על התורה ועל העבודה, כי לאחר שמת עליו חותנו בשנת תפ"ה והשאיר אחריו הון גדול, נסתבך רבינו בתביעות וטענות שונות מצד אנשים פרטיים ומצד הממשלה, שהטילה עליו עול מסים כבד מנשוא. על ידי זה ירד מנכסיו ונרדף על צואר „בתפיסה, במסירה ועלילה ונגידה ביד שר צר ואכזרי". ושוב נאלץ לקחת מקל נדודים בידו. בשנת תצ"ב עוד היה בסאלי והדפיס את ספרו הראשון „חפץ ה'", הכולל חידושי ש"ס על מסכתות ברכות, שבת, הוריות וחולין. אחר כך עזב את עיר מולדתו ונסע למכנאס ומשם לפאס וישב שם עד שנת תצ"ח. באותה שנה היה רעב כבד מאד במארוקו, הנודע בשם „הרעב של שנת ח"ץ", שגרם לערעורו של בטחון החיים והרכוש. רוב אנשי המדינה מתו מיתת רעב, והנשארים נסו לעיר תיטואן, שהיתה עיר מושב לקונסולי אירופה ויושביה היו בטוחים בחייהם. בין הנמלטים לשם היה גם רבינו ומשפחתו.

והנה כל הנדודים והטלטולים האלה עוררו בלבו את הרעיון לעזוב את מארוקו, ארץ הפרעות והגזירות והרדיפות, ולעלות אל „עיר עז לנו", היא ירושלים עיר הקודש. וכה יאמר בהקדמתו לספר אור

החיים: „והאיר ה' עיני שכלי לקום ולעלות אל מקום השכינה, עיר החביבה על אלקי עולם, ואזרתי כגבר חלצי וסיכנתי עצמי סכנות גדולות, דרך מדבר באתי בו". וכן במקומות הרבה באותו פירוש הוא מרבה לספר בשבח ארץ הקודש: „אל מקום טהור, היא ארץ ישראל הטהורה, כי ארץ העמים היא טמאה, היא ועפרה ואפילו אוירה, ואין לך מקום שיקרא טהור זולת ארץ הקדושה". הוא נדד בהרים ומדבריות דרך חוף הים לאלג'יר והגיע לשם, לאחר שאירעו לו נסים הרבה בדרך, בשנת תצ"ט. לאלג'יר הביא אתו בכתובים שני חיבורים גדולים. האחד מהם הוא ספר „פרי תואר", שבו הוא חולק על פסקי ר' חזקיה די סילוה בספרו „פרי חדש" ועל נטיתו להקל. הספר השני היה פירושו על התורה „אור החיים". לשני הספרים קיבל הסכמות מאת רבני אלג'יר.

עוד באותה שנה המשיך את דרכו, דרך העליה, ונסע לליוורנו שבאיטליה, העיר רוכלת העמים, שהיתה אז קשורה בקשרי מסחר עם ארצות צפון אפריקה, ומארוקו בתוכן. בליוורנו נדפסו אז רוב ספרי חכמי אלג'יר, תוניס ומארוקו, ועל כן מובן שגם רבינו בחפצו להדפיס את שני ספריו, פנה לשם. העיר ליוורנו הצטיינה „בלומדים מחבבי התורה וקרבת חכמיה יחפוצון", ורבינו נתקבל שם מכל צד בסבר פנים יפות ובכבוד גדול. גם בימי שבתו באיטליה המשיך בדרכו, דרך הקודש, להרביץ תורה ברבים ולהשמיע באזני העם את דרשותיו בתוכחות מוסר, כמו שהיה נוהג בבית מדרשו בסאלי. אבל לא רק צורך הדפסת ספריו עיכב את רבינו באיטליה, אלא גם תכנית ערוכה ומתוקנת לייסד בעזרתם של נדיבי איטליה ועשיריה ישיבה גדולה בירושלים, שתלמידיה יהיו קצת מתלמידיו שנתלוו אליו בדרכו מאפריקה הצפונית, ועליהם יתוספו כמה בחורים ואברכים מאיטליה שיעלו אתו. לשם כך ערך מסע־תעמולה בכמה מערי איטליה החשובות, כגון מודינא, פירארה, ריג'ו, מנטובה ווינציה. מלבד זה שלח קול קורא לכמה קהילות אחרות, שלא הספיקה לו השעה לנסוע לשם בעצמו. באותו קול קורא הזכיר את דבר ההתעוררות הכללית, שקמה אז בכל רחבי הגולה, לקום ולעלות לארץ הקודש ולקומם את הריסותיה. „כי קול יצא מלפני ה' בלב כל בחירי המוני עם אלקי אברהם נאספו ממזרח וממערב, הללו דרך אניה בלב ים והללו ממדבר הרים, לעלות לעיר סביב לה הרים, להתגולל בעפרה". בפרט הוא מזכיר את הרב ר' חיים אבואלעפיא מאיזמיר, שעלה לארץ הקודש בשנת ת"ק וחידש את הישוב בטבריה.

השתדלותו של רבינו נשאה פרי והוא הצליח להקים באיטליה, וביחוד מבין נדיבי ליוורנו, ועד, שקיבל על עצמו לכלכל את הישיבה שרצה לכונן בירושלים בשם „כנסת ישראל" על ידי הקצבות שנתיות קבועות. ביום ר"ח מנחם אב תק"א שם לדרך פעמיו עם חבורת תלמידיו ועם נשיהם וילדיהם, בסך הכל כשלשים נפש, באניה מליוורנו, כדי לנסוע דרך אלכסנדריה של מצרים ליפו ומשם לירושלים. פרטי מסעו של רבינו ידועים

עתה מתוך אוסף של מכתבים מידו ומידי אחד מתלמידיו, שנתפרסם בזמן האחרון. שלא לפי שקבעו מראש, הוליך אותם רב החובל לעכו, וגם זו היתה לטובה, כי ביפו ובירושלים שלטה אז מגפה. לפיכך קבע לפי שעה את ישיבתו בעכו, אף על פי שהיא ספק ארץ ישראל, וערך משם „זיארות", טיולים על קברות הקדושים בערי הגליל ובכפריו. הוא הגיע גם לטבריה ונתקבל בכבוד גדול על ידי הרב חיים אבואלעפיא, שהציע לו להישאר במחיצתו, כדי לקבל לימים את הנהלת הישיבה „משמיע ישועה" בטבריה, כיון שהוא עצמו כבר ראה את יומו קרב. רבינו היה חוכך בדבר, משום שמגמת פניו היתה כל הזמן ירושלימה. ובאמת, בסוף שנת תק"ב, לכששמע שכבר נעצרה המגפה בירושלים, עלה מיד לשם. במכתביו מתאר רבינו בהתלהבות גדולה את יום הכפורים הראשון שלו בירושלים: „וראיתי הארה גדולה בשעת כל נדרי... ובשעה שפתחתי ההיכל, ממש היה בעיני כפתיחת שערי גן עדן... יאמנו דברי, שלא ראיתי מימי הארה כאותה שעה".

ביאתו לירושלים עשתה רושם כביר על יושבי העיר עם גדוליה וחכמיה. הרב חיד"א, שהיה אחר כך תלמיד בישיבתו, מעיד עליו: „ועיני ראו גדולת תורתו, עוקר הרי הרים, וקדושתו הפלא ופלא. ולפי דורנו היה לב הרב מבעית בתלמוד והיה כמעין המתגבר". מפי חיד"א אנו יודעים את סדר הלימוד, שהנהיג רבינו בישיבתו. בעת הלימוד היה „מעוטף בטליתו ותפילין בזרועו ומתנהג בחסידות, הכל לפי רוב הענוה". אבל לא ארכו לו הימים בירושלים עיר חמדתו, כי נפטר ביום ט"ו בתמוז תק"ג (1743), והוא רק בן ארבעים ושבע שנים. גם זמן רב אחרי פטירתו היה שמעו הולך, כי בבוא ר' אברהם גרשון קיטובר לירושלים בשנת תק"ז סיפרו לו „מזה האיש פלאי פלאות, והיה חסיד גדול וחריף ובקי בנגלה ובנסתר, והיו כל חכמי ירושלים בפניו נקוף בפני אדם. וסיפרו בשבחיו גוזמא". בירושלים הספיק רבינו עוד לחבר ספר „ראשון לציון", הכולל חידושי ש"ס לכמה מסכתות ולשולחן ערוך יורה דעה מסימן ר"מ ואילך, וכן פירושים לחמש מגילות, וכמה ספרי נביאים וכתובים. הישיבה נתקיימה גם אחרי מותו והועברה אחר כך לרשות האשכנזים, ומאז שמה „ישיבת אור החיים", והיא קיימת עד היום הזה.

ספרי רבינו עשו רושם לשעתם ולדורות. בספרו „פרי תואר" מסתייעים כמה מן האחרונים, כגון ר' יחזקאל לנדא, בעל נודע ביהודה, ר' יוסף תאומים (פרי מגדים) ור' אפרים זלמן מרגליות (בית אפרים). ביחוד נתחבב פירושו על התורה „אור החיים" על חוגי החסידים. הוא נדפס הרבה פעמים, לעצמו ועם התורה ושאר מפרשים. בארצות, שהתפשטה בהן החסידות, „לא היה חומש בלי פירושו", כפי שמעיד אחד מן המשכילים הראשונים, אברהם בר גוטלובר. חסידים מספרים, שהבעש"ט אמר עליו, שהוא ניצוץ של משיח. כמו כן החליט הבעש"ט לעלות לארץ ישראל, ואילו הצליח הדבר בידו

להוציא את מחשבתו, היו מביאים את הגאולה. רבינו הוא גם אחד מארבעה, שזכו לתואר „הקדוש", המורגל בפי החסידים עם הזכרת שמם, והם אלשיך הקדוש, אר"י הקדוש, של"ה הקדוש, אור החיים הקדוש. קל.

ר' חַיִים (בר' בְּנְיָמִין) עֶשָׁאל

רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי. אביו ר' בנימין היה מחכמי שאלוניקי, ואף הוא שימש רב בשאלוניקי. בהתקרבו לשנות זקנה עלה לא"י ונתיישב בירושלים. מכאן נשלח כשד"ר לטורקיה ונפטר באיזמיר, ז' שבט תס"ז (1707). במצבתו הוא מתואר „שליח ציון".

הניח אחריו הרבה כתבים שנתפזרו בדרך ונאבדו ברובם. חלק מהם נדפס על ידי בנו בספר „סם חיי" (שאלוניקי, תק"ו), כולל תשובות ודרשות. כן נכנסו כמה מתשובותיו בספרי בני דורו, ביניהם בספר „זרע אברהם" לר' אברהם יצחקי.

ר' חַיִים פַּייבִיל בר' דָּוִד זַכַרְיָה

רב ומחבר במאה הרביעית ותחילת המאה החמישית לאלף השישי. חתנו ותלמידו של ר' ישעיה הלוי הורוויץ (השל"ה), שהלך אחרי חותנו ורבו מאוסטרהא עד פרנקפורט דמיין. שימש רב בקהלות שונות וחיבר פירוש על התרגום המיוחס ליונתן עם קצת מראי מקומות והגהות ברש"י על פי רש"י ישן. וכן כתב ביאור לתרגום שני שנדפס בהאנויא שע"ד ואח"כ בהרבה דפוסים, ושמו חתום בסוף הביאור לתרגום שני. נפטר בשנת ת"ח (1648).

ר' חַיִים (בר' בָּרוּךְ) פַּלְטִיאֵל מִמַּגְדִיבּוּרְג

פוסק ופייטן במאה הראשונה לאלף השישי. מקצת מתשובותיו בהלכה נדפסו בתוך שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג, ואף נשאר ספר מנהגים שלו בכתב יד. מחמת רוב ענוותנותו התם בתשובותיו ובפסקיו בכינוי „תולעת". עשרה מפיוטיו ידועים, וכולם (ברוח פייטני אשכנז) לא נדפסו עדיין. ה.

ר' חַיִים (בר' מְנַחֵם) מְצַאנְז

מגדולי חכמי התורה בברודי בראשית המאה השישית לאלף השישי (במאה הי"ח למספרם). יליד העיר צאנז, שעל שמה נקרא: ר' חיים צאנזער. מלבד גדולתו בתורת הנגלה היה גם בקי בקבלה, והיה נערץ הן בחוגי הלומדים והן בחוגי החסידים. ר' יעקב בנו של ר' יחזקאל לנדא מספר בהקדמתו ל„נודע ביהודה" שאביו הגאון ר' יחזקאל למד את תורת הנסתר מפי ר' חיים, והוא מכנהו בתארים „פה קדוש... קדוש ה', גאון וחסיד, מקובל אלהי". האגדה מספרת כי הבעל שם טוב אמר עליו שנשמתו היא מניצוץ רבן יוחנן בן זכאי. גם בהלכה נשא ונתן עם ר' יחזקאל לנדא ואחת מתשובותיו משנת תקי"ד הובאה בנודע ביהודה. כן נדפסה תשובתו בספר „אור ישראל" לר' ישראל ליפשיץ, אולם מרבית תשובותיו וכן חידושיו על הטורים לא זכו לראות אור. מחיבוריו נדפסו הרבה שנים אחרי פטירתו פירושו על מסכת אבות בשם „נאדר בקודש" (לבוב, תרכ"ב). כן נדפסו ספריו

„הוד תהלה" ו„נר תמיד". נפטר בשנת תקמ״ג (1783).

ר׳ חַיִים קְרוֹכְמַל

מחכמי קראקא, דרשן ומחבר. נולד בשנת שפ״ו (1626) בערך. היה גדול בתורה ושימש דרשן רב השפעה במשך כמה שנים, ונפטר בדמי ימיו בשנת תכ״ו (1626). הניח אחריו כמה ספרים בכתב יד מהם נדפס על ידי בן בתו „ספר ראשון מקור חיים" (פיורדא, תנ״ז), כולל דרשות על נביאים וכתובים.

ר׳ חַיִים דִּי לַה רוֹזָה

מקובל ירושלמי במחצית הראשונה של המאה השישית לאלף הששי. יליד העיר איזמיר שעלה ארצה והיה בן חבורתם של ר׳ שר שלום שרעבי ור׳ חיים יוסף דוד אזולאי. למרות סבלו הרב בחיי דחק ומחסור התמסר כל ימיו ללמודי הסוד בקדושה, ואף חיבר ספר „תורת חכם", פירוש על ספר „עץ חיים" לר׳ חיים ויטאל (שאלוניקי, תר״ח). אגדות רבות מספרות עליו נפלאות ושזכה למעלות גבוהות והיה בעל רוח הקודש. נפטר בירושלם בו׳ תמוז תקמ״ו (1786).

ר׳ חַיִים רָפָאֵל אַבְרָהָם ן׳ אָשֵׁר

רב ראשי בא״י בראשית המאה השישית לאלף הששי. נקרא גם בקיצור ר׳ אברהם ן׳ אשר. היה גדול בתורה בנגלה ובנסתר ויחד עם זה עסק בצרכי ציבור באמונה והרבה פעמים ניטלטל בשליחות מצוה לטובת הישוב בירושלים. הוא העתיק את הספר „שערי קדושה" לר׳ חיים ויטאל, והשתדל להדפיסו בהיותו בקושטא בשנת תצ״א. הצטיין בחסידותו והתנהג בכל דרכיו עפ״י הקבלה. שמו נמצא חתום בישטר התקשרות של מקובלים לחיי חברה משותפים על פי דרכם. בשנת תקי״ח עמד בראש ישיבת „יפאר ענוים" בירושלים. בשנת תקכ״ד נסע שוב בשליחות חשובה לקושטא, ביחד עם ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי וחכמים אחרים. בשנת תקל״א נתמנה לרב ראשי וראשון לציון בירושלים, אבל לא האריך ימים על כסאו, כי בי״ח אב תקל״ב (1772) נפטר בשעת מגפה בירושלים, ונספד הרבה בא״י ובתפוצות (דרשות הספד עליו נדפסו בספרים „בן פדהצור" ו„הון רב"). על מצבתו חרתו: „אחד המיוחד עיר וקדיש קדושה ראשונה ראשון לציון... המקובל האלקי דומה למלאך ה׳ צבאות"...

ר׳ חַיִים (בר׳ שִׁמְחָה כֹּהֵן) רַפָּאפוֹרְט

מחשובי רבני דורו. שימש ברבנות בכמה קהילות, ביניהן בסלוצק, ולאחרונה נבחר לרבנות לבוב והגליל, בה כיהן במשך שלשים ואחת שנה, עד יום פטירתו, י״ג תמוז תקל״א (1771). היה אחד משלשת הרבנים אשר נבחרו מכל רבני פולין להתווכח עם הפרנקיסטים במעמד כמרים ורבי המלוכה בלבוב בשנת תקי״ט. ואמנם ידע להשיב מלחמה שערה ולהגן על בני עמו בפני האחים הנפשעים האלה ועלילותיהם, והודות להגנתו האמיצה לא נשרף התלמוד בימיו.

חידושי תורתו ותשובותיו הובאו בספריהם של כמה מחכמי דורו. כן נדפסו

הסכמותיו בספרים לעשרות, אך ספריו הוא היו טמונים בכתב יד, עד קרוב למאה שנה אחרי פטירתו. ספרו „שאלות ותשובות רבינו חיים כהן" (לבוב, תרכ"א) מכיל שו"ת על ארבעת חלקי השלחן ערוך. ספר דרשותיו והספדיו נדפס בשם „זכר חיים" (שם, תרכ"ו). בניו ונכדיו היו רבנים ומחברים, ביניהם יזכר בן נכדו, ר' חיים כהן רפאפורט, רבה של אוסטראה, אשר בספרו שו"ת „מים חיים" הביא הרבה חידושים משמו, ואף הדפיס את צוואתו, בה ציוה בין השאר שלא לחקוק על מצבתו שום תואר מלבד תואר הרב בלבד. ואמנם צוואתו זו נתקיימה.

ר' חַיִים שַׁבְּתַי (מהרח"ש)

מגדולי חכמי שאלוניקי במאה הרביעית לאלף השישי. נולד בשנת שי"ז (1557) בערך. למד תורה מפי ר' אהרן ששון, והיה חבר בית דינו בשנת שס"ג. כן עמד בראש ישיבה גדולה בקהלת „שלום" בשאלוניקי, והרביץ תורה בתלמידים רבים והרבה מאות תלמידים ישבו לפניו, מהם רבים ששימשו ברבנות בקהלות חשובות וחיברו ספרי הלכה. החל משנת שס"ז בערך שימש רב ראשי בשאלוניקי וכל חכמי העיר היו כפופים לו. אולם, תחום השפעתו היה רחב הרבה יותר, שכן פנו אליו בשאלות בדבר הלכה מארצות קרובות ורחוקות, והיה נחשב לבר סמכא מהחשובים בדורו. אחד מחכמי שאלוניקי כותב עליו „הוא בשאלוניקי ומצודתו פרושה על כל בני הגולה". במחלקת בדבר

הלכה שהיתה לו עם ר' יום טוב צהלון מצפת (מהריט"ץ) פנו אליו חכמי צפת ברוב כבוד. אף במצבתו הוא מכונה בתואר „ראש גולת אריאל". הוא היה מגדולי המשיבים והניח אחריו תשובות למאות ולאלפים. הרבה מהם נדפסו אחר פטירתו בארבעה ספרים, ועוד הרבה מפוזרות בספרי תשובותיהם של חכמי הדור. לראשונה נדפס קובץ תשובותיו בדיני טור אבן העזר, ובראשו „קונטרס העגונות", בשאלוניקי תי"א. אח"כ הופיע ספר „תורת חיים", בשלשה חלקים, הכולל תשובות לשאר חלקי שלחן ערוך (שאלוניקי, תע"ג-תפ"ב).

כפי שמעיד עליו תלמידו ר' דוד קונפורטי ב„קורא הדורות" חיבר מהרח"ש גם שיטות וחידושים על מסכתות רבות, כמעט על כל התלמוד. אולם לא זכינו לאורם ורק שריד מחידושיו על תענית ויומא נדפסו בספר „תורת משה" לר' משה בנו (שאלוניקי, תקנ"ז). כן לא הגיע לידינו ספר דרשותיו אשר לפי עדות קונפורטי היה גדול בכמותו כגודל קובץ מדרש רבה ויותר מזה.

מהרח"ש זכה לאריכות ימים ונפטר בן תשעים שנה ומעלה, בי"ג ניסן התי"ז (1647), ובנו ר' משה מילא מקומו תחתיו. והרי שורות אחדות ממצבתו, המעידות על גודל ההערצה שרחשו לו בני דורו:

אשרך ארץ בו נגנז עמוד עולם צמרת חיים / ...אין זה קבר כי אם מעין אל חי באר מים חיים / כרוב עלה אל מלכו לאור באור פני מלך חיים.

ר' חֲנוֹךְ בר' אַבְרָהָם מִגְּנִיזָן

רב ומחבר בראשית המאה החמישית לאלף הששי. שימש דרשן בקראקא, ובדרשותיו לקח לב כל שומעיו ונתפרסם לשבח בכל מדינת פולין. כן שימש ברבנות בכמה קהלות בפולין, ולאחרונה בגניזן. בשעת רדיפות חמלניצקי בשנת ת"ח (1648) חש לו מפלט בגרמניה ונתקבל לרב באיטינגן, ומשם נתקבל לדיין ודרשן בפוזנא. בשנת תכ"ב (1662) היה עדיין בחיים. חיבר כמה ספרים בדרוש ובהלכה. מהם הדפיס בחייו את „ויכוח יוסף והשבטים" (אמשטרדם, ת"י בערך), הוא דרוש על טענות יוסף ואחיו מסביב למכירת יוסף. נכדו ר' חנוך אב"ד בשנייטיך הדפיס בחלק ראשון מספרו „ראשית בכורים" (פפד"מ, תס"ח) עוד כמה מדרשותיו על עיקרי האמונה: מציאות ה', תורה מן השמים ושכר ועונש, וכן דרשות על ר"ה, יו"כ ושבת שובה. כן נדפסו על ידי נכדו זה קצת מתשובותיו, בהן נשא ונתן עם גדולי דורו בפולין ואשכנז, בספר „חנוך בית יהודה" (שם). בספריו נזכרים עוד כמה מחיבוריו שלא ראו אור, ביניהם דרשות על התורה; פירושים על משלי, תהלים ואסתר; חידושים על טור אורח חיים. בניו ובני בניו כמה דורות היו רבנים ומחברים.

ר' חֲנוֹךְ (בר' שְׁלֹמֹה) אַלְקוֹנְסְטַנְטִינִי

מחכמי המחקר בספרד במאה השניה לאלף הששי (במאה הארבע עשרה למספרם). בנו של ר' שלמה בר' חנוך מחבר ספר „מגלה עמוקות" (כת"י), פירוש על התורה בדרך מחקר. ר' חנוך חיבר ספר „מראות אלהים", והוא פירוש על פסוקי המרכבה שבמקרא בישעיה וביחזקאל ועוד, בו דורך המחבר בעקבות הרמב"ם במורה נבוכים. ספר זה הועתק הרבה ונמצא בכמה וכמה ספריות, ואף נכתבו עליו הגהות ופירושים על ידי מחברים אחדים. לפי ההשערה חיבר ר' חנוך גם פירוש על אבן עזרא לתורה ועל ספר מורה נבוכים לרמב"ם.

ר' חֲנוֹךְ בר' מֹשֶׁה

מראשוני חכמי התורה בספרד במאה השמינית לאלף החמישי (בסוף המאה העשירית ובתחילת המאה הי"א למספרם). בנו של ר' משה בר' חנוך אחד מ„ארבעת השבויים", שהפיצו את התורה בארצות המערב וגרמו בזה להפקעת יהודי התפוצות מרשות ישיבות בבל. כפי שמספר הראב"ד בספר הקבלה נשבה ר' חנוך ביחד עם אביו ואמו והוא עודנו נער. אמו שהיתה יפת תואר מאד הטילה עצמה לים וטבעה כדי להגן על צניעותה וכבודה. ר' חנוך הובא עם אביו לקורדובה ונפדה שם על ידי קהלת היהודים. כשהכירו בגדולתו של ר' משה בתורה מינוהו דיין וייסד שם ישיבה גדולה (ראה בערכו).

אחרי מות ר' משה אביו מילא ר' חנוך את מקומו. גדול היה כבודו של ר' חנוך בספרד והרבה תלמידים ישבו לפניו, ביניהם נמנה גם ר' שמואל הנגיד. מקרוב ומרחוק פנו אל ר' חנוך בשאלות בדבר הלכה, ותשובותיו נאספו בקבצי תשובות הגאונים, בין תשובותיהם של גאוני בבל

(כגון בקובץ „שערי צדק", „תשובות גאוני מזרח ומערב", ועוד). לפי מסורת אחת פירש ר' חנוך את התלמוד בערבית, אולם לפי הראב"ד בספר הקבלה היה זה ר' יוסף ן' אביתור, בר פלוגתיה של ר' חנוך, שפירש את התלמוד בערבית לפני החליף.

מאורעות חייו המתוארים על ידי הראב"ד בספר הקבלה מעניינים מאד בעלילה הרבה שבהן. הוא מספר שכל ימי ר' חסדאי ן' שפרוט לא היה יכול אדם לחלוק על דברי ר' חנוך, שכן עמד ר' חסדאי לימינו, ורב היה הכבוד שחילקו לו: בכל יום היו יוצאים לקראתו שבע מאות רוכבים לבושים בגדי מלכות. אולם כשנפטר ר' חסדאי נתעוררה מחלוקת קשה בין ר' יוסף ן' אביתור, תלמידו של ר' משה אביו, לבין ר' חנוך, והעדה נחלקה לשתים, מחציתה נטתה אחרי ר' יוסף ן' אביתור ומחציתה היתה עם ר' חנוך. אחרי שר' חנוך החרים את ר' יוסף ן' אביתור אמר לו החליף: אילו היו הערבים בועטים בי כאשר עשו לך היהודים הייתי בורח מפניהם... אז עזב ר' יוסף את ספרד והלך לארצות המזרח. אבל בכל מקום שבא לא רצו לקבל את פניו, כי שמעו על החרם שהחרימו ר' חנוך. ואף בבואו לבבל שלח לו רב האיי שלא יבוא אליו, שאם יבוא אליו לא ידבר עמו, כי חושש הוא לנדוי של ר' חנוך...

בינתים עלה לגדולה בחצר הכליף בקורדובה אחד התקיפים היהודים, ר' יעקב ן' ג'ו, שהיה תומכו הנלהב של ר' יוסף ן' אביתור. מיד שלח לר' חנוך ואיים עליו שלא יוסיף למלא משרתו כדיין, ואם ידין בין אנשים יושיב אותו באניה בלי משוטים וישליכו בים... ואל ר' יוסף ן' אביתור כתב במכתב שישוב לקורדובה ויקבל את הרבנות במקומו של ר' חנוך. אך ר' יוסף אבן אביתור כבר נשברה רוחו בנדודיו וניחם על החזיקו במחלוקת ובתשובתו הילל את ר' חנוך ואמר „מעיד אני על עצמי שמים וארץ שאין כר' חנוך מספרד עד ישיבות בבל"... הודות למכתב זה נשאר ר' חנוך במשרתו עד יום מותו.

על עדינות רוחו ומדותיו התרומיות של ר' חנוך, אנו למדים מהמשך ספורו שם: כשמת אויבו התקיף, יעקב ן' ג'ו, בא אליו חתנו וסיפר לו בשמחה על מות השר רודפו, וסבור היה שבשורה זו על מפלת אויבו תשמח את לבו, אולם ר' חנוך געה בבכי ואמר: אני מיצר ובוכה על כל העניים שהיו סמוכים על שלחנו, מה יעשו למחר? כי אני איני יכול לפרנסם. כי מחמת חסידותו לא היה ר' חנוך רוצה ליהנות מכבוד התורה והיה חי חיי עוני וצער.

על מותו מספר עוד: מנהגו של ר' חנוך כשהיה עולה לסיים את התורה בכל שנה בשמחת תורה עלו עמו גדולי הדור וקהל רב. פעם אחת בשמחת תורה עלה כמנהגו והבימה שהיתה ישנה לא יכלה להכיל את כל ההמון הרב ונפלה תחתיה, ונשברה מפרקתו של הרב וימות, בשנת תשפ"ה (1025).

ר' חַנּוּן נָבוֹן

מחכמי ירושלים במאה החמישית לאלף השישי. אבי הרב ר' יונה נבון. שימש דיין

בבית דינו של ר' אברהם יצחקי. ספר דרשותיו של ר' חנון נמצא בכתב יד בידי אזולאי. נפטר בשנת תפ"ב (1722) ור' יוסף דוד משאלוניקי הספידו, ונדפס דרוש הספדו בספרו „יקרא דשכבי".

רַבֵּנוּ חֲנַנְאֵל בֶּן רַבֵּנוּ חוּשִׁיאֵל

מגדולי חכמי ישראל בסוף תקופת הגאונים. מפרש התלמוד הבבלי. בנו של רבינו חושיאל בר' אלחנן שהיה מחכמי איטליה הדרומית שהיגר לקירואן שבאפריקה הצפונית (ראה בערכו). רבינו חננאל מכונה גם „איש רומי", על שם מוצאו האיטלקי. נולד באמצע המאה השמינית לאלף החמישי (בסוף המאה העשירית). היה תלמידו של אביו, ולאחר פטירתו מילא את מקומו כראש ישיבת קירואן, ביחד עם חברו ר' נסים בר' יעקב. חיבר פירוש לרוב התלמוד הבבלי שהאיר עיני בני דורו בתורה ופירושו שימש מקור לרוב המפרשים שבאו אחריו.

פירוש ר"ח הוא מן הפירושים הראשונים לתלמוד, ועד ימיו לא היה פירוש כולל לכל התלמוד, מלבד פירושים למסכתות או לעניינים בודדים של גאוני בבל. רבינו חננאל משתמש הרבה בפירושי גאוני בבל אבל לא ביטל בפניהם את מסורת הפירוש שקיבל מרבותיו מפי חכמי איטליה. רבינו תם קורא לרבינו חננאל תלמיד רב האיי גאון, אולם אין להעלות על הדעת שר"ח ישב לפני רב האיי גאון בבבל וקיבל תורה מפיו, אלא שלמד תורתו שבכתב מספריו ומתשובותיו. ואמנם הרבה מפירושי הגאונים בכלל ושל רב האיי גאון בפרט משוקעים בפירושו של רבינו חננאל. הראשונים אמרו על ר"ח שכל דבריו הם דברי קבלה (מסורת). ואמנם הרבה פעמים מסתמך ר"ח על הקבלה שבידו מרבותיו, ויש שהוא אומר בפירוש „כך קבלנו מרבותינו שיש בידם קבלה", ורוב דבריו הם מסורת מתורת גאוני בבל.

פירוש רבינו חננאל לתלמוד מצטיין בבהירותו ובפשטותו למרות קיצורו המופלג. דרכו היא דרך ההרצאה. הוא מסכם בקיצור את סוגית התלמוד ומפרש רק את המקומות הקשים ומדלג על העניינים הפשוטים, ויש שהוא משאיר את מחצית הסוגיא בלי פירוש ומעיר „ושאר כל השמועה פשוטה היא" וכיוצא בזה.

חיבה יתרה נודעת הימנו לתלמוד ירושלמי שהוא מרבה להביאו ולהסתייע בו, ויש שהוא מכריע הלכה על פיו, ביחוד במקום שאין הירושלמי חולק על הבבלי אלא משלים את דבריו. בהרבה מקומות הוא משתדל להגיע למסקנת ההלכה בסוף הסוגיות. כן משמש פירוש ר"ח לא רק ביאור לתלמוד כי אם גם ספר לפסק הלכה. את מאמרי האגדה הוא משתדל לפרש באופן מושכל. כדרכם של גאוני בבל רב סעדיה, רב שמואל בר חפני ורב האיי, כן גם רבינו חננאל רגיל לפרש את האגדות התמוהות כדברי משל. על כמה סיפורי נסים שאירעו לצדיקים הוא מביע דעתו שהם דברי חזון או שנראו להם בחלום. ואף על המראות שניראו לנביאים, כגון מרכבת יחזקאל, הוא אומר שהיתה זו

ראיית הלב ולא ראיית העין. כן הוא סבור שהכישוף אין בו ממש. בכל אלה הלך הרמב"ם ואחריו כל חכמי ספרד המשכילים בדרך שסללו הגאונים ורבינו חננאל תלמידם.

שימת לב מיוחדת מקדיש ר"ח בפירושו לבירור הגירסא הנכונה בתלמוד, ויש שהוא מעתיק סוגיא שלימה לא כדי לפרשה אלא כדי לקבוע את גירסתה הנכונה. הוא השתמש לשם כך בכתבי יד עתיקים ומדויקים, וחכמי ספרד וצרפת מרבים להלל את גירסאותיו ואת הספרים שבאו מישיבתו. רבה היתה פעולתו של פירוש הר"ח להפצת התלמוד בארצות המערב. המחברים בדורות הסמוכים לאחריו השתמשו בו הרבה והעתיקו ממנו בחיבוריהם. ביחוד מרבה ר' נתן בעל הערוך להעתיק מפירושי ר"ח בין בהזכרת שמו בין בסתם, עד כי חשבוהו לתלמידו המובהק של רבינו חננאל. ואף הרי"ף מעתיק בהרבה מקומות את פירוש הר"ח, אם כי רק בארבע מקומות בלבד הזכיר שמו בפירוש. רש"י לא השתמש בפירושו, לפי שבימיו לא נתפשט עדיין בצרפת, אבל תלמידיו בעלי התוספות מרבים להביאו ולסמוך עליו, ויש שהם דוחים את פירוש רש"י מפני פירושו.

פירוש ר"ח הקיף את שלשת הסדרים: מועד, נשים ונזיקין, ועוד מסכתות אחדות בענינים הנוהגים בזמן הזה (כגון ברכות וחולין). בש"ס דפוס ווילנא נדפס פירושו כמעט לכל סדר מועד ולמקצת נזיקין. פירושו לכמה מסכתות שמור עדיין בכתבי יד. מן התאריכים הנזכרים בפירוש אנו למדים שבשנת תשצ"ח עמד בפירושו במסכת בבא קמא דף עג, א (ראה ערוך, ערך עד זומם ופירוש ר"ח לסנהדרין כז, א) ובשנת תתי"ג עמד במסכת עבודה זרה דף ט, א. ואולי לא הספיק לסיים את פירושו לכל התלמוד, שכן לא האריך ימים אחרי שנת ד"א תתי"ג (1053) אלא שנים אחדות בלבד.

מלבד הפירוש לתלמוד חיבר גם פירוש לתורה, שלא נשארו ממנו אלא קטעים בפירושי מחברים שונים (בפירוש הרמב"ן ורבינו בחיי לתורה ובדרשות אבן שועיב). קטעים אלה נאספו על ידי החכמים שי"ר וברלינר. פירושו לתורה מצטיין בנטייתו אחרי פשוטו של מקרא והוא מעניין מאוד בתפיסתו המקורית והחודרת. פעמים הוא מביא בו את פירושיהם של רס"ג ורב שמואל בן חפני. כן לא נמנע מלשלב בו דברי אגדה. נראה שפירושו השתרע גם על שאר ספרי המקרא, שכן נמצאו שרידים אף מפירושו לספר יחזקאל.

ר"ח כתב גם תשובות בענייני הלכה המפוזרות במקומות שונים. כן סידר הלכות שחיטה וטריפות. יש מייחסים לו גם ספרים הלכיים שונים (ספר חפץ, ספר המקצועות וסידור תפלה) אבל כנראה ללא יסוד.

מפירושו של ר"ח לתלמוד נראית ידיעתו גם בשפות שונות, ביחוד בערבית ויוונית. כן נשקפת מתוכו השכלתו הרחבה והתעניינותו בקורות העתים ובענייני מדע שונים. מספור הראב"ד בספר הקבלה ידוע לנו שהיה עשיר גדול, שהרבה סוחרים בקירואן השתדלו להיטיב עמו ושיתפו

אותו בעסקיהם („הטילו מלאי לכיסו״). היו לו תשע בנות, אבל לא בן אחד. במותו הניח אחריו עשרת אלפים זהובים.

רבינו חננאל נחשב לפותח התקופה הרבנית. עד שלא שקעה שמשם של גאוני בבל זרחה שמשם של רבינו חננאל וחבריו. הוא ורב נסים חברו ור׳ שמואל הנגיד נחשבים לבני הדור הראשון לרבנים, אבל אין ספק שמשלשתם הכי נכבד, הן בגדולתו בתורה הן בפעולותיו ובחיבוריו להפצת התורה, הוא רבינו חננאל. עם פטירת רבינו חננאל ורב נסים פסק התלמוד מארץ אפריקה. ס.

ר׳ חֲנַנְאֵל בר׳ שְׁמוּאֵל

ממפרשי התלמוד הקדמונים. חי בסוף האלף החמישי (בתחלת המאה הי״ג למספרם). חיבר פירוש לכמה מסכתות התלמוד הבבלי, שהיה מונח בכתב יד עתיק על קלף לפני אזולאי. בפירושו למסכת עירובין שנשתמר בכתב יד עד היום הוא מזכיר את הרי״ף, רש״י ורמב״ם. לדעה אחת היה ראש ישיבה בפוסטאט ור׳ פרחיה בר׳ נסים היה תלמידו.

ר׳ חֲנַנְיָה אִישְׁפִּירִיאַל

מחכמי חברון בסוף המאה הרביעית ובתחילת המאה החמישית לאלף הששי (במאה הי״ז למספרם). חיבר חידושים על כמה מסכתות התלמוד הבבלי, והניח אחריו תשובות בהלכה, בהן נשא ונתן עם ר׳ אהרן אבן חיים השני ועם אחיו ר׳ רפאל אישפיריאל. כל ספריו לא זכו לראות אור.

ר׳ חֲנַנְיָה אֶלְיָקִים בר׳ עֲשָׂהאֵל רָפָאֵל מֵרַאיטִי

מחבר ומשורר מחכמי מנטובה. נולד בבולוניה בשנת ש״כ (1560) ומת במנטובה בשנת שפ״ג (1623). תלמידו של ר׳ יהודה מוסקאטו (ראה בערכו) בתורה ובשירה, וחיבר אחד עשר חיבורים. ר׳ חנניה היה שליח ציבור ותפילותיו ופיוטיו נאספו בתיקונים שונים, כגון „אילת השחר״, (מנטובה, שמ״ב) ו„מקיץ רדומים״ (מנטובה, ת״ח). הד פיוטים קדמונים נשמע עדיין בפיוטיו והוא מתמזג יפה עם הקול החדש הבוקע ועולה מתפילותיו. בגמר פיוטו „אדון עליון תנה פדיון״ הוא אומר:

„אֵל רָם יָחִיד, קָדוֹשׁ יַעֲמִיד
מָרוֹם יַתְמִיד, אֵת אַפְרִיוֹן.
אֵין עוֹד רִפְיוֹן, חָדַל אֲבָיוֹן
כִּי בָא פִדְיוֹן, מֵאֵל עֶלְיוֹן״. ה.

ר׳ חֲנַנְיָה יָגֵל מִמּוֹנְסִילִיצֵי

מחכמי איטליה במאה הרביעית לאלף הששי. מכונה „החסיד״. מתלמידיו של ר׳ מנחם עזריה מפאנו. שימש ברבנות בפיראראה. חיבר ספר „מספרים תהלות ה׳״ (מנטובה, תכ״א), הוא פירוש על פרקי שירה בדרך הסוד; לא הספיק לגמור את חיבורו. מלבד הפירוש כולל הספר שלשה מאמרים, והם: „מאמר הפתיחה״, „מאמר הימים״ ו„מאמר הצפרדע״. נודע עוד חיבור של ר׳ חנניה, „מאמר התפלין״, בו הוא מבאר את עניין התפילין בדרך הסוד וקובע שאין להניחם בחול המועד. אחדות מתשובותיו הובאו בספר „פחד יצחק״. אף בניו היו חכמים ומחברים. הרט.

ר' חֲנַנְיָה ן' יָקָר

מחכמי קושטא במאה הרביעית לאלף השישי. תלמידו של ר' יוסף אבן לב (מהריב"ל) וחבר בית דינו של ר' אליהו בר' חיים (מהראנ"ח). היה מחשובי הרבנים בקושטא ושמו חתום ראשון על כמה פסקים, ביניהם על פסק משנת שנ"ז (1597) בספר „תורת אמת" לר' אהרן ששון בר' יוסף. כן הובאו פסקיו בספרי תשובותיהם של חכמי דורו, כגון מהרשד"ם, מהרש"ך, מהרי"ט ואחרים. מלבד גדולתו בהלכה היתה לו יד גם בשירה, וחיבר שירים ופיוטים שונים ומליצותיו וחרוזיו באו בראש כמה ספרים. אף לחלק שלישי של שו"ת מהר"י ן' לב רבו סיפח חרוזי שיר בתהלת הספר ומחברו. חיבר ספר „תהלי תהלים", עיבוד ספר תהלים בחרוזים (קושטא, של"ג).

ר' חֲנַנְיָה (בר' מְנַחֵם) קַזִּיס

מחכמי איטליה, רב ורופא מובהק במאה החמישית לאלף השישי. את אביו ר' מנחם בר' אלישע קזיס אנו מוצאים במנטובה בשנת ת"ב (1642) ובפירארה בשנת תט"ו. נראה שר' חנניה נולד בפירארה. שימש רב בפירנצי וגדולי הרבנים בזמנו (ר' משה זכות, ר' שמואל אבוהב, ר' משה חגיז, ועוד) חילקו לו כבוד גדול. ר' משה חגיז העיד עליו שהיה גדול בחכמות ובדעות.

חיבר: א) ספר „קנאת סופרים" שבו הוא מגן על הרמב"ם בספר המצוות — הן בי"ד שרשיו והן במצוותיו — מפני מתקיפיו (ליוורנו, ת"ק). ב) „חק לישראל", השגות על „פרי חדש" לר' חזקיה די סילוה (מצורף אל הספר הקודם). ג) שאלות ותשובות. ר' יצחק די פאס שהוציא את שני הספרים הקודמים ביקש להוציא אף את תשובותיו, אלא שלא נסתייע הדבר. נפטר בשנת תס"ד (1704).

ב.

ר' חַסַאן הַדַּיָּן בְּקוֹרְדוֹבָה

מחכמי ספרד הקדמונים במאה השמינית לאלף החמישי (במאה העשירית למספרם). היה חכם מובהק בתכונה וחיבר ספר בחשבון העיבור בשנת ד"א תשל"ב (971), בו בחן את דיוק חשבונות התקופות והעיבורים על פי כללי העיבור ונסתייע בלוחותיו של האסטרונום אלבתיני. בספרו בא לידי מסקנה כי יש לתת את היתרון לתקופת רב אדא על פני תקופת שמואל. ר' יצחק בר' יוסף הישראלי מביאו בספרו „יסוד עולם".

ר' חִסְדַאי (בר' שְׁמוּאֵל) הַכֹּהֵן פְּרַחְיָה

מחכמי שאלוניקי בתחילת המאה החמישית לאלף השישי. בן למשפחת כהנים חשובה מרומא, שנתיחסה לצאצאי יוסף בן גוריון. היה תלמידו של ר' חיים שבתי (מהרח"ש). הרביץ תורה הרבה וכמה חכמים גדולים היו תלמידיו, ביניהם יש להזכיר את ר' יעקב די בוטין בעל „עדות ביעקב" ואחרים. חיבר ספר שאלות ותשובות שנשא ונתן עם גדולי חכמי דורו, ביניהם ר' חיים בנבנשת בעל „כנסת הגדולה", ונדפס הרבה שנים אחרי פטירתו בשם „תורת חסד" (שאלוניקי, תפ"ג). כן

חיבר פירוש על טור חושן משפט ושיטות על כמה מסכתות התלמוד, ולא נדפסו. נפטר באלול תל"ז (1677).

ר' חִסְדַאי (בר' יְהוּדָה) קְרֶשְׁקֶש (הַזָּקֵן)

מגדולי התלמודיים בספרד בסוף המאה הראשונה לאלף השישי (במחצית הראשונה של המאה הי"ד למספרם). אבי אביו של הפילוסוף ר' חסדאי קרשקש. היה מורו של ר' יצחק בר ששת (הריב"ש), אשר הביאו כמה פעמים בתשובותיו והעתיק מחיבוריו. חיבר פסקים על כמה מסכתות התלמוד, מהם נזכרו פסקיו לגיטין ולעבודה זרה. השיב בהלכה לר' יעקב בעל הטורים ולר' יהודה אחיו (שו"ת זכרון יהודה, סי' ע"ג). נפטר לפני שנת ה"א ק"ט (1349).

ר' חִסְדַאי (בר' אַבְרָהָם) קְרֶשְׁקֶש

פילוסוף, חכם תלמודי ומדינאי. נולד בשנת ה"א ק' (1340) בערך בברצלונה במשפחה רבנית מיוחסת. נכדו של ר' חסדאי בר' יהודה קרשקש (ראה בערך הקודם). בהקדמתו לספרו אור ה' הוא מונה את דורות אבותיו: "אני חסדאי בר אברהם בר חסדאי בר יהודה בר חסדאי בר יהודה עמש"י" (=על משכבם שלום יבא). את עיקר תורתו קיבל מר' נסים בר' ראובן (הר"ן) שבבית מדרשו עסקו תלמידיו גם בשאלות פילוסופיות. שמו נתפרסם כאחד התלמידים המובהקים של ר' נסים. היה חברו של ר' יצחק בר' ששת (הריב"ש). שני החברים עמדו בקשרי ידידות וחברות, ויש שהריב"ש בעצמו היה פונה לר' חסדאי בשאלה בענין הלכה. מטרתם המשותפת של שני החכמים האלה, "שני גדולי קטלוניה", היתה להרים את קרן התורה ולעודד את הלבבות בימי הרדיפות והשמדות בספרד. בשנת קמ"ג השתתף ר' חסדאי עם באי כח הקהלות במדינת קטלוניה במשא ומתן עם המלך פדרו הרביעי מארגוניה על דבר חדוש זכויות היהודים. מזמן מלכותו של המלך יואן הראשון התקרב ר' חסדאי יותר לבית המלכות הארגוני וניתן לו תאר־כבוד של "הקרובים לבית המלכות". באותה תקופה עבר ר' חסדאי לסרגוסה. מוסרים גם שר' חסדאי היה בזמן מן הזמנים רבה הראשי של מדינת ארגוניה אבל קרוב לודאי שהוא לא שמש כרב. מצבו הרם לא הגין עליו ביום צרה. ע"י מלשינות ועלילת שקר נאסר בשנת קכ"ז יחד עם ר' נסים ור' יצחק בר' ששת ועוד כמה מחשובי הקהלה הברצלונית ונשתחררו רק אחרי שהוכחה צדקתם. קנאת הדת שנת־עוררה בשנת קנ"א הביאה לידי רדיפות יהודים וגזירת שמד בספרד, שבהם נהרג גם בנו יחידו. ר' חסדאי בעצמו מתאר את מאורעות התקופה הזו באגרתו ששלח לקהלת אַוִינְיוֹן. בתוך דבריו הוא מודיע: "אבל רבים קדשו שם שמים ובתוכם גם בני יחידי, חתן בן כ' שנה, שה תמים העליתיו לעולה, אני אצדיק עלי הדין ואתנחם לטוב חלקו ונעימת גורלו" (נספח לספר שבט יהודה). בשנת קנ"ג קבל את הרשות לקומם מחדש את הישובים היהודים בברצלונה וולנסיה. הרבה פעל בשביל היהדות הספרדית. אבל שמו

נתפרסם גם מחוץ לגבולות ספרד. ואליו פנו מקרוב ומרחוק בכל דבר גדול ונכבד הנוגע למעמדה של כנסת ישראל בספרד ואף מחוצה לה. כן פנו אליו ואל הריב"ש במחלוקת שפרצה בדבר הרבנות הראשית בצרפת בין ר' יוחנן בן מתתיה ובין ר' יהושע בן אבא מרי.

ר' חסדאי יסד ישיבה והעמיד תלמידים רבים. ביניהם מפורסם ביותר ר' יוסף אלבו בעל ספר העקרים שמזכיר את רבו בספרו. עם כל הכבוד שרחשו לו חכמי הדורות, קמו לו מתנגדים שעירערו על שיטתו הפילוסופית וביחוד על שמלאו לבו לחלוק על הרמב"ם. בין מתנגדיו נמנה ר' יצחק אברבנאל שהיה אדוק לשיטת הרמב"ם ולכן נלחם נגד שיטת ר' חסדאי, אם כי נהג בו כבוד מרובה. כן גם ר' שמעון בן צמח (הרשב"ץ) השתדל להסיר את השגותיו של ר' חסדאי מעל הרמב"ם וחבר לתפקיד זה ספר מיוחד (ראה בערכו).

חיבורו העיקרי של ר' חסדאי שהקנה לו שם לא ישכח בספרות הפילוסופית, הוא ספר „אור ה'" שנגמר בשנת ד"א ק"ע (1410). הספר הזה הוא החלק הראשון של חבור יותר כללי שר' חסדאי עמד לחברו ורצה לכנותו בשם „נר אלקים". תכניתו היתה ש„נר אלקים" יכלול „מצוות התורה בסיבותיהן לפי חומר נושאיהן וכו' ואחרי כו לבאר אותן באור מדוקדק ולהעיר אל המקומות אשר באו שם מהתלמוד עם זכרון מחלוקת הגאונים והרבנים והסכמת האחרונים". בתור הצעה למפעלו הגדול חשב גם לחבר ספר באמונות ודעות, ביסודות התורה ועקרי שרשיה. את הספר האחרון גמר וקראו „אור ה'" אבל חבורו הגדול לא יצא לפועל. באור ה' היה לפני עיניו ספר מורה הנבוכים וספר המדע להרמב"ם וכשם שהרמב"ם הקדים ל„משנה תורה" את ספר המדע כך גם הקדים ר' חסדאי לספרו נר אלקים את חבורו אור ה'. מטרת הספר „אור ה'" היא להגן על אמונת ישראל מערעורי הפילוסופיה האריסטוטלית: „ולהיות יסוד הטעות והמבוכה ההשען בדברי היוני (=אריסטו) ובמופתים שחשב ראיתי להעיר על שקרות מופתיו וכו' גם במה שנעזר ממנו הרב וכו' ולהראות לעיני העמים כי המסיר המבוכה בעניני האמונה וכו' היא התורה לבד" (הקדמה לאור ה'). ר' חסדאי מותח בקורת חריפה על הפילוסופיה היונית ומשתדל לערער את יסודותיה וגם את שיטת הרמב"ם המיוסדת עליה. לפי דעתו אי אפשר להציל את האמונה ע"י הפילוסופיה ורק ע"י הנבואה והקבלה יתאמתו עקרי האמונה. התנגדותו הנמרצת לפילוסופיה מתבארת גם מתוך מאורעות הזמן שבו הוא חי. הוא נוכח לדעת שבתקופתו, רבת הרדיפות נגד היהודים, רק הרבנים החסידים קדשו שם שמים ונתנו את נפשם על התורה. ואלו הפילוסופים והדוגלים בשם החכמה, מקצתם המירו את דתם למראית עין, רבים היה תחלתם באונס וסופם ברצון והיו גם אלה שאחרי המרת דתם הציקו לישראל והיו מוסרים אותם למלכות. בחיבור ספרו ראה ר' חסדאי צורך השעה לעמוד בפרץ נגד זרם השמד שהלך וגבר. מסבות הזמן דרשו בהכרח ספר שיחזק את עקרי היהדות ויוכיח אמתת

תורה שבכתב ושבעל פה. את הדרישות האלה רצה ר' חסדאי למלא בספרו אור ה'. דעתו היא שבעקרים יש להבדיל בין „פנות תוריות" שהן אבני הפנה שעליהם עומד כל בנין התורה ובין „אמונות אמתיות", שהם רק נדבכי הבנין שאמנם מחויבים להאמין בהם אבל אינם מתנאי קיום התורה עצמה. הכופר באחד מן ה„שרשים" האלה יקרא מין אבל מציאות התורה תצויר גם זולתם. ויש גם השקפות דתיות שיש רשות להרהר אחריהן ומי שלא יאמין ב„סברות" האלו לא נקרא כופר. בהתאם לחלוקה זו אומר ר' חסדאי ב„הצעה" לאור ה': „הנה ראינו לחלק החלק הזה לארבעה מאמרים: האחד בשרש הא' שהוא התחלה לכל האמונות התוריות, הב' באמונות שהם פנות ויסודות לכלל המצוות, הג' בדעות האמתיות אשר נאמין בהם אנחנו וכו' הד' בסברות שהדעת נוטה אליהן".

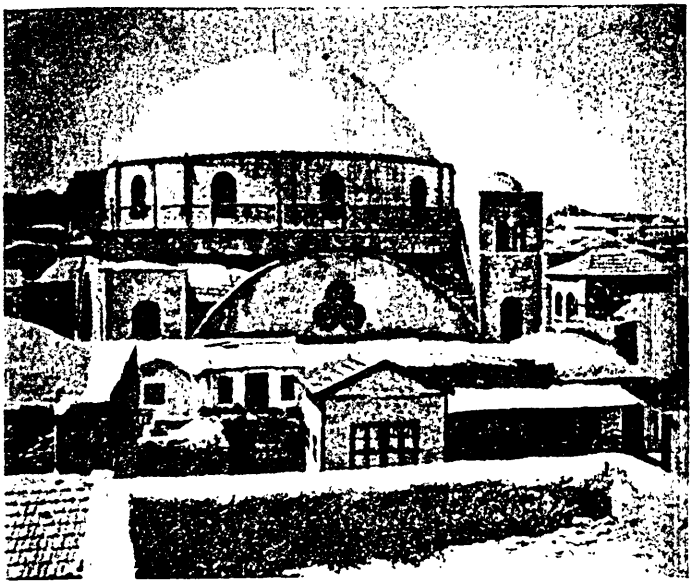
במאמר הראשון של אור ה' עוסק ר' חסדאי בשאלת האמונה בה'. על השאלה אם יכולים אנו לרכוש את האמונה בה' ע"י העיון הפילוסופי או רק ע"י התגלות נבואית עונה ר' חסדאי: „שאין דרך לעמוד על השרשים האלה בשלמות אלא מצד הנבואה במה שהעידה עליו התורה ונתאמת בקבלה ואמנם יתבאר עם זה שיסכים בו העיון". מכתבי הקודש יודעים אנו לא רק מציאותו של ה' אלא גם את יחידותו ורוחניותו המוחלטת ור' חסדאי סובר שבדרך החקירה הפילוסופית אפשר להוכיח את מציאות ה' ואי־גשמיותו אבל מה שנוגע לאחדותו אין בכחו של העיון הפילוסופי להעמיק את המושג של ה' ורק תורת משה משיבה: שמע ישראל וגו' ה' אחד. הוא קובע שאי אפשר לשכל האנושי לבא עד חקר מהותו „כי מציאותו נגלה ומפורסם ומהותו נעלם תכלית ההעלם". נגד שיטתו של הרמב"ם סובר ר' חסדאי שמותר ליחס תארים חיוביים לה', כי אחרי שברא את עולמו „בהכרח ידע לפעול ויכול לפעול ורצה לפעול" ושלשה התארים האלו הם עצמיים לו; וכמו שלא יצויר המצוי הראשון בזולת מציאותו, לא יצויר לנו זולת אחדותו, ידיעתו, רצונו ויכולתו. „ה', הפועל האמיתי לכל הנמצאות בכונה ורצון והוא המתמיד מציאותם בהשפעת טובו תמיד וכו' הנה במה שישפיע מהטוב והשלמות ברצון וכונה, הוא אם כן אוהב ההטבה והשפעת הטוב". הנקודה הכי מקורית בשיטתו של ר' חסדאי היא מושג ה' בתור טוב מוחלט שעצמותו היא בהשפעתו התמידית את הטוב והאהבה האלקית גורמת לה' את האושר האמיתי האין סופי. ה' ברא את העולם מפני שטבע הבריאה מונח במהותו ומפני שטבע הטוב להטיב.

המאמר השני עוסק בחקירת עקרי האמונה שמיוסדים על האמונה בתורה מן השמים. ר' חסדאי קובע כאן ששה עקרים: 1) ידיעת ה' בנמצאות, 2) השגחתו בהם, 3) יכולתו, 4) הנבואה, 5) הבחירה, 6) התכלית. ידיעת ה' מקיפה את כל הנמצאים, את הכללים וגם את הפרטים; ה' יודע גם את אלה הדברים שאינם נמצאים עדין ואת „חלקי האפשר מבלתי שישתנה טבע האפשר". השגחת ה' פועלת

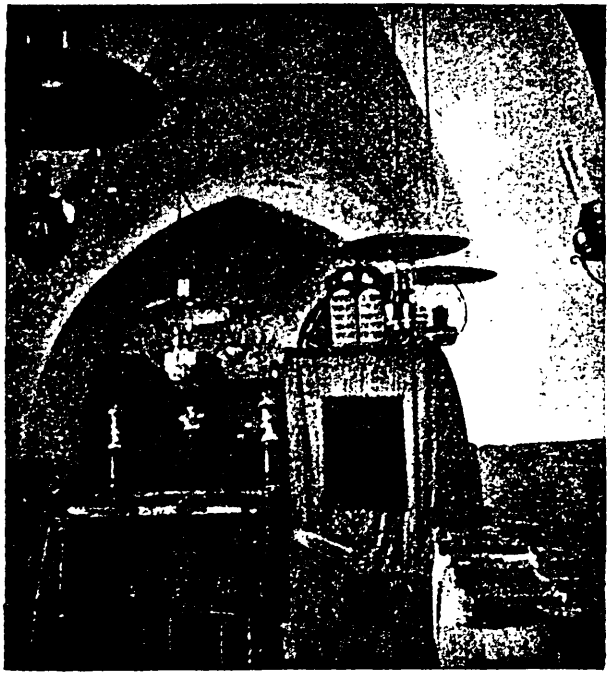
באמצעי חולת אמצעי וישנם שלשה מינים של אמצעים: המלאכים והם השכלים הנפרדים, הנביאים והחכמים. „ונתאמת כפי התורה והקבלה האמתית שהאמצעים יתחלפו בהתחלף מדרגת המושגחים". תוצאת ההשגחה היא שכר ועונש. השגחת ה' לעומת עם ישראל היא גדולה מאד מפני שהיא השגחה פרטית. יכולת ה' היא „בלתי בעל תכלית מכל הצדדין בכל מה שאפשר שיצויר מציאותו אצל השכל ואף אם יהיה נמנע אצל הטבע". את הנבואה מגדיר ר' חסדאי בתור „שפע שופע לשכל האדם רוח מדעי מאתו ית' באמצעי או בזולת אמצעי". המדרגות השונות בנבואה נקבעות על פי היחס שבין המשפיע ומקבל השפע (משה — שאר הנביאים — חולמים וקוסמים). בשאלה של ידיעה ובחירה נוטה ר' חסדאי להנחה שיש להגביל את חופש הרצון. חוק הסבתיות מקיף את כל העולם ואי אפשר לחשוב שהאדם יוציא את עצמו מחוץ לחוק הזה. רצון האדם הוא חפשי מכמה בחינות ומוגבל מבחינות אחרות. הרצון פועל לפי בחירתו העצמית כשמסתכלים עליו בלי להתחשב עם יחסו לסבה הנעלה שהיא ה' ומבחינת היותו תלוי ברצונו של ה' ובידיעתו נראה רצון האדם מוגבל ומסובב. לכל מסובב תהיה בהכרח סבה אבל לא כל סבה מסבבת בהכרח מעשה האדם מפני שיש לו בחירה ורצון. ר' חסדאי קובע „שהתכלית הנכסף בעבודות ובפעולות הטוב הוא החשק והשמחה בהם שאיננו דבר זולת ערבות הרצון לפעול הטוב וזה לפי שהוא יתברך בתכלית האהבה והערבות להשפיע לפעול הטוב. והיה הקשר והדבקות אם כן ללבת בדרכיו כפי מה שאפשר. ולזה כאשר היה החפץ והערבות הזה בנפש היה פעל נפשיי אשר באמצעותו יהיה הדבקות והפרוד ולזה היה ראוי שימשך ממנו הגמול והעונש כהמשך המסובב מן הסבה". דבקות בה' פירושה לחקות את חשקו ואת שמחתו של ה' בעשית הטוב ולכן מתאים שגמול ועונש יהיו תלוים בדבקות בה' ובעזיבתו. בנגוד לדעת הרמב"ם שדחה כל חקירה בענין תכלית העולם סובר ר' חסדאי שיש תכלית אחרונה והיא הצלחת הנפש ואושרה. הנפש שואפת בעולם הזה לחזור למקורה ושרשה. התורה שהיא כלי חמדתו של ה' עוזרת לנפש להגיע אל מבוקשה ומצוות התורה מישרות את האדם „בשלמות המדות והדעות ובהצלחות גופיות ונפשיות". השארת הנפש אינה תלויה ב„מושכלות" ובידיעה, רק האהבה והדבקות בה' מביאות לנפש את אושרה הנצחי בעולם שכולו טוב. התכלית האחרונה היא „אהבת הש"י ויראתו האמתית וכו' ההשמע אליו בזריזות נפלאה לקיים מצוותיו ובזהירות גדולה לבלתי עבור על אזהרותיו בשמחה ובטוב לבב אשר הוא סוד העבודה האהבה האמתית והיראה האמתית".

במאמר השלישי הוא מונה את עקרי האמונה שלפי דעתו מחויב כל אחד מישראל להאמין בהם, מבלי היותם בשביל כך „יסודות התורה". במבוא למאמר זה הוא מזכיר את שלש עשרה העקרים של הרמב"ם והוא מתווכח עמו על כמה מהם.

המאמר הרביעי מכיל שלשה עשר

חורבת ר' יהודה החסיד

בית הכנסת „אור החיים"

דרושים שבהם חוקר ר' חסדאי על שאלות שונות, כגון: אם אפשרית מציאות עולם אחר או עולמות רבים, על גן עדן וגיהנם, על המניע הראשון ועוד. בתוך המסגרת של ארבעת המאמרים האלה סיכם ר' חסדאי את עקרי תורת היהדות. העולם ומלואו הוא היסוד והתורה הוא הבנין אשר כונן על היסוד הזה.

מלבד חיבורו העיקרי אור ה' כתב עוד כמה מאמרים, מהם ייזכר ה"מאמר בביטול עיקרי הנוצרים" שכתבו בלשון הספרדית בשנת קנ"ח ותורגם לעברית על ידי ר' יוסף בר' שם טוב בשנת רי"א. בספר זה שמגמתו היא אפולוגטית הוא מעמיד מול הדוגמות של הכנסיה הקטולית את תורת ישראל המיוסדת על עיקרי ההגיון. אם כי מטרתו היתה להתגונן בפני התקפות המומרים שהציקו אז לישראל אין למצוא בספר קנאות מופרזת והסקירה מצטיינת באוביקטיביות נאמנה.

במשך דור שלם היה ר' חסדאי קרשקש לא רק המורה הדתי של היהדות הספרדית ומיסד שיטה פילוסופית אלא גם המנהיג הפוליטי של יהודי ארגון והקדיש את רוב זמנו לעסקי הצבור, להנהגת הקהלות ולקוממן מחורבנן. מטבעו היה מיטיב לכל אדם, היה מגין על חכמים, מבקש את הנרדף ומשתדל להקל על עמו את כובד הצרות במצוקת העתים. חסידותו שמשה למופת עד שספרו עליו שהוריד את הגשם בתפלתו (ר' אברהם סבע ב"צרור המור" לפרשת בחקותי). וכך מתארהו ר' יוסף יעבץ בספר "אור החיים": "הרב בן חסדאי אשר גבה בשכלו על כל הפילוסופים אשר בזמנו וכו' גדול לאלקיו היה, כי קרא לאלקים וענהו במקהלות רבבות עמים רבים ונתקדש השם על ידו ורבים מגדולי המלכות נתייהדו בלבם". ר' פרופיט דוראן האפודי הקדיש את ספרו "כלימת הגוים" לר' חסדאי ומכנהו: "מופת לאומו וגם הוד לעמו והולך בתומו". ר' חסדאי "תפארת הדור" היה "כביר כח ללחום מלחמת ה'".

הו.

ר' חִסְדַאי בר' שְׁלֹמה

מגדולי חכמי התורה בספרד בראשית המאה השניה לאלף השישי (במאה הארבע עשרה למספרם). הרביץ תורה בטודילה ומשם עמד במשא ומתן של הלכה עם ר' נסים בר' ראובן (הר"ן), וביחוד עם ר' יצחק בר' ששת (הריב"ש) וחכמים אחרים. הריב"ש בתשובותיו מכבדו מאד ומפליג בתארי שבחיו ובגדולת תורתו, בקיאותו וחריפותו. סמוך לשנת קל"ה (1375) עבר מטודילה לולנסיה ואף משם פנה בשאלות אל הריב"ש. שם נסתבך במחלוקת עם החכם ר' עמרם אפרתי, והריב"ש השתדל להשלים ביניהם. הוא נפטר בחיי הריב"ש, כנראה לפני רדיפות שנת קנ"א (1391).

ר' חִסְדַאי (בר' יִצְחָק) אִבְּן שַׁפְרוּט

מראשוני חכמי ספרד. חי בקורדובה בתחילת המאה השמינית לאלף החמישי (במאה העשירית למספרם). שר גדול בחצרם של החליפים עבד אל רחמן השלישי והרביעי. חכם מדינה, רופא וחוקר. מחמת חכמתו וידיעותיו המרובות נתמנה למעין מיניסטר החוץ, ובכשרונותיו

הנעלים עשה גדולות לטובת מלכו שידע להוקירו ולא עשה קטנה או גדולה בלי עצתו.

היה רופא וחוקר. מיחסים לו המצאת תרופה ידועה המועילה לכמה מחלות (תריאקה). היה בקי בכמה לשונות. את ספרו של הרופא היוני דיוסקורוס תירגם מלטינית לערבית, אחרי שנזיר יוני, שנשלח לשם כך מאת מלך ביצנץ מקושטא לקורדובה, תירגם את הספר מיוונית ללטינית. אך יותר ממה שעשה להפרחת המדע בחכמתו פעל בנדיבות רוחו. הוא היה תומך ביד נדיבה בחכמים ובמלומדים ובזה עודדם לעסוק בתורה ובחכמה. אלחריזי בספרו „תחכמני" מספר תהלתו: „בימים ההם זרח בספרד שמש התהלה... כי חסדיו (של ר' חסדאי) הרגינו לשון אלמים / ופתחו הלבבות הסתומים / עד חברו עליו שירים נעימים / ...ובימיו פשטה החכמה בישראל / כי הוא היה למדע מודע וגואל" (שער י"ח). בחצרו של ר' חסדאי הסתופפו משוררים ומדקדקים שקיבלו את סיפוקם מידו ברוב הרחבה. הודות לו החלה החכמה להתפשט בספרד ונסתמנה עליה תרבותית גדולה שהובילה לקראת תור הזהב של תקופת ספרד. שני המשוררים והמדקדקים שהתחרו ביניהם לתפוס את לבו, ר' מנחם בן סרוק ואחריו ר' דונש בן לבראט, עיטרו בשירי תהלותיהם את השר היהודי הגדול, ושיריהם ומחקריהם בלשון העברית נתנו דחיפה עזה להתקדמות מחקר הלשון והספרות העברית בספרד.

אף בשדה הרבצת התורה היה פעיל. ר' משה בר' חנוך ראש ישיבת קורדובה עמד תחת חסותו וכל ימי חייו של ר' חסדאי לא העז איש לפגוע בו. ולא רק בספרד כי אם גם במרכזים העתיקים לתורה, בישיבות בבל וא"י, תמך בכספו והודות לפעולותיו לטובת ישיבות בבל קיבל מהן את התואר „ראש כלה". הוא עמד בקשרים אף עם חכמי ישראל שמחוץ לתחום ספרד. לבקשתו שלח לו רב דוסא בנו של רב סעדיה גאון את תולדותיו של אביו הגדול, והחכם ר' דונש בן תמים מקירואן שלח לו לבקשתו את חיבורו באסטרונומיה ובחשבון העיבור.

בעמדתו הרמה בחצר החליף השתמש כדי להיטיב את מעמד אחיו היהודים לא רק בספרד בלבד, כי אם גם הרחק מהוץ לתחום מולדתו. תפקידו היה לקבל את פני המשלחות הדיפלומטיות הבאות אל החליף ולשאת ולתת עמהם. הודות לקשריו אלה עלה בידו לא אחת להגן על קהלות ישראל קרובות ורחוקות ולבטל מהן פורעניות וגזירות קשות. הוא הכיר בדבר שהגדולה שניתנה לו לא למענו היא, כי אם כדי להגן על עמו הנרדף, ולא החמיץ כל הזדמנות לעמוד לימין אחיו. לבו היה ער לכל המתרחש בעולם היהודי. מפי השליחים הבאים לספרד היה חוקר תדיר על מעמד היהודים בארצות שונות ואף היה שולח שליחיו לקהלות רחוקות לדעת את מחסורם. כה נעשה לפטרונם של כל בני הגולה היהודית. בגניזת מצרים נתגלו קטעי מכתבים הערוכים אליו מאיטליה הדרומית ומצרפת, בהם הם מתנים לפניו את צרותיהם ומבקשים את השתדלותו

למענם. אפיינית היא בקשתם של יהודי צרפת: בעיר טולושא קיים היה המנהג שבימי חגם של הנוצרים היה על היהודים להביא מס שלשים ליטרי שעוה לכנסיה הנוצרית שבעיר ובשעת הגשת המס הוטל על השליח היהודי לספוג מכת חבלה על צוארו מאת הכומר הנוצרי... והרי הם פונים אל הנשיא היהודי להעביר מהם גזירה משפילה זו. הם רואים בו את פטרונם ונשיאם. מברכים הם לה' „אשר לא עזב חסדו ואמתו מעמו ישראל והקים להם רועה נאמן וקדוש וחסיד וישר כזה ובחסידותו ובצדקתו ובעינוותנותו נחיה בגויים וברוך המקום שהקים את דבר נואמו כי לא אלמן ישראל ויהודה וכו'". נשתמר גם מכתבו אל המלך והמלכה הביצנטינים בו הוא משתדל לטובת יהודי ביצנץ. הוא מזכיר בין השאר את היחס הסבלני מצד מלכות ספרד הערבית אל הנוצרים.

כשנודע לו על מציאות ממלכה יהודית חפשית בארץ כוזר ניסה בכמה דרכים להתקשר עמה. במכתבו ליוסף מלך הכוזרים אנו חשים את הלמות לבו של השר היהודי הדגול לרעיון שיש עוד מקום תחת השמים בו היהודים חפשים משעבוד מלכיות. אחרי שמציג את עצמו ומספר על מעמדו הרם בחצר החליף, ומתאר את ארצו ומלכו ואת השתדלותו הרבה לבוא בקשר עם הממלכה היהודית, הוא אומר: „הבוחן לבות והחוקר כליות יודע כי לא עשיתי כל זאת לכבודי, כי אם לדרוש ולדעת האמת אם יש מקום שיש ניר ומלכות לגולת ישראל ואין רודים בהם ולא מושלים עליהם. ואלו ידעתי כי נכון הדבר הייתי מואס בכבודי ועוזב גדולתי ונוטש משפחתי והייתי הולך מהר אל גבעה בים וביבשה עד בואי אל המקום אשר אדוני המלך חונה שם, לראות גדולתו וכבוד מעלתו ומושב עבדיו ומעמד משרתיו ומנוחת פליטת ישראל. ובראותי את יקר תפארת גדולתו תאורנה עיני ותעלוזנה כליותי תבענה שפתי תהלה לאל אשר לא עזב חסדו מעם ענייו".

רַב חֹפֶץ בֶּן יַצְלִיחַ הָאֲשׁוּרִי

מחכמי מוסול שעל החידקל במאה השמינית לאלף החמישי (במאה העשירית למספרם). מתואר „אלוף" או „ראש כלה", ויש מכנים אותו „גאון". מעט מאוד ידוע על מאורעות חייו. כפי שמעיד הר"ש פרחון ב„מחברת הערוך" שלו היה רב חפץ סגי נהור. על דבר מקומו נחלקו החוקרים: יש מהם שקבעו את מקומו בארץ ישראל, ויש בקירואן שבאפריקה הצפונית, עד אשר נמצא מכתב מן הגניזה שבו מפורש שמו בכנויו „האשורי", כלומר בן העיר מוסול. לפי ההשערה היה תלמידו של רב סעדיה גאון ונתמנה לדיין במוסול. חיבר ספר גדול בשפה הערבית בשם „כתאב אלשראיע" (ספר המצוות), בו מנה את כל תרי"ג המצוות ופירשן בהרחבה על פי המקורות התלמודיים. במצוות העיוניות הרחיב את הדיבור בענייני אמונות ודעות, לפי מיטב ידיעותיו בפילוסופיה הדתית. ספר זה היה רב הכמות וכלל לא פחות משלשים ושתה „ספרים", וכל ספר נחלק לחלקים. שריד הגון מחיבור זה נתגלה בגניזה ונתפרסם על ידי החוקר ב"צ הלפר.

מתוכו אנו עומדים על רוחב ידיעותיו של רב חפץ בתורה ובחכמה. ואמנם ספר זה היה חשוב מאוד אצל הקדמונים, ביחוד אצל חכמי הספרדים, שנסתייעו בו והעתיקו ממנו בחיבוריהם. מהם ייזכרו ר' יונה בן גנאח, רבינו בחיי אבן פקודה, ר' יהודה הברצלוני, ר' יצחק אבן גיאת, ר' יצחק אלפסי (הרי"ף), הרמב"ם וחכמים אחרים.

עוד ספר אחד נקרא על שמו של רב חפץ, הוא „ספר חפץ" המובא אצל מחברים צרפתים ואשכנזים מתקופת הראשונים: הראב"ן, הראבי"ה, העיטור, אור זרוע, המרדכי ואחרים. ספר זה שונה תכלית שינוי מספר המצוות הנ"ל. בניגוד לדרכו של ספר המצוות הכתוב ערבית ואינו מביא שום מחבר מאחרי חתימת התלמוד, ואף אינו מביא את הירושלמי, הרי „ספר חפץ" הכתוב עברית־ארמית מביא גם שמות גאוני בבל ואף את התלמוד הירושלמי. ואף על פי כן נוטים החכמים לייחסו לרב חפץ בן יצליח, הואיל ולא ידוע לנו שום חכם אחר בשם חפץ.

יש סבורים שאת הספר האחרון חיבר רב חפץ בתקופה מאוחרת יותר בארץ ישראל, אך הדבר לא יצא מגדר השערה בלבד. לעומת זה ייחוסו של ספר „והזהיר" לרב חפץ אין לו כל יסוד.

ט

ר׳ טוֹבְיָה בר׳ אֱלְיָהוּ

מבעלי התוספות במאה העשירית לאלף החמישי (בתחילת המאה הי״ג למספרם). נקרא גם רבינו טוביה סתם, או רבינו טוביה מביינה, היא Vienne במדינת בורגונדיא, ויש שהוא נקרא רבינו טוביה מבורגוניא. שמו מובא בתוספות (ב״ק סט, ב, ד״ה אלא), וכמה פעמים במרדכי ובפוסקים שונים. היה פונה בשאלות הלכיות לר׳ שמחה משפירא (שבלי הלקט, סי׳ רכ״ה). ר׳ טוביה היה נוכח בעת פטירת ר׳ יצחק בר׳ אברהם מדנפיר (הריצב״א) סמוך לשנת ד״א תתק״ע (1210), ואולי היה תלמידו. חיבר פיוטים וסליחות המצטיינות בסגנונן ונשמרו במנהג בורגונדיה.

רַבֵּנוּ טוֹבְיָה בר׳ אֱלִיעֶזֶר

מפרש התורה במאה התשיעית לאלף החמישי (בסוף המאה הי״א למספרם). מחבר הספר ״לקח טוב״, הוא פירוש מדרשי על התורה וחמש מגילות, הנקרא בטעות ״פסיקתא זוטרתא״. כפי שהוכיח ר׳ שלמה בובר חי ר׳ טוביה בקסטוריה אשר במדינת בולגריה, ולא כפי שחשבו חוקרים אחרים שהיה אשכנזי. את הספר חיבר סמוך אחרי שנת ד״א תתנ״ו (1096), והוא מזכיר בו פעמים אחדות את הרדיפות האיומות של נוסעי הצלב על קהלות אשכנז באותה שנה. בפרשת אמור הוא כותב: ״ואני כותב להיות זכרון מעשה שעשו קדושי עליון קהל מגנצא שמסרו עצמם ואת נשיהם ובניהם ובנותם ביום אחד בפרס חג שבועות ונשחטו כאיש אחד על קידוש שם אלהי ישראל בשנת דתתנ״ו לבריית העולם, כשנתנו יד יושבי הארץ לעלות לרשת משכנות עליון״. דבר זה שנוי בפירושו לשיר השירים, שנמצא עדיין בכתב יד, על הפסוק עלמות אהבוך ״לפי שרואין ייחודן של צדיקים שנהרגין על קדושת שמך... כדרך שנעשה בימינו בקהלת אשכנז בשנת תתנ״ו כשנתנו יד בני שעיר לעלות על ארץ הצבי ושלחו ידיהן בקהלות ונשחטו על קדושת השם״.

ספר ״לקח טוב״ הוא בחלקו אוסף מדרשים ומאמרי חז״ל באגדה ובהלכה מתלמוד בבלי, מדרשי הלכה ואגדה, מסודר לפי סדר המקראות, ובחלקו הוא פירוש בדרך פשט ודקדוק של המחבר עצמו. הרבה פעמים הוא מוסר דבריו בלשון ״אמר טוביה״, או ״ואני טוביה אומר״, וכיוצא בזה. כן מסר כמה פעמים בשם ר׳ אליעזר אביו, שהיה גדול בתורה, והוא מעטרהו בתארי כבוד מופלגים ״הגדול״,

„הקדוש" וכיוצא. אף מסר בשם רבו ר' שמשון, שאינו ידוע ממקור אחר. אם כי הוא מדגיש וחוזר ומדגיש שאין מקרא יוצא מידי פשוטו הוא מרבה להביא מדרשי אגדה שונים. חיבה יתירה נודעת הימנו למדרשי חז"ל אשר הם הם לדעתו המאור שבתורה, שיש בהם הרחבת והעמקת ענייני המקרא. „הדרשות שדרשו חכמי ישראל — הוא אומר — תורה שלימה הן, ומי שאין בידו אלא פשוטו של מקרא בלבד ונמנע מלקבל מדרשי חז"ל הרי הוא מן העם ההולכים בחושך והוא מעמיד דבריו על תהו"... „כל הדורש פסוק כצורתו בלא מדרש ובלא י"ג מדות שהתורה נדרשת בהן עליו הכתוב אומר והכסיל בחשך הולך". בכמה מקומות בספרו הוא מבקר את הקראים שאינם מודים במסורת חז"ל, אלא עושים אגודות אגודות זה אוסר וזה מתיר, זה שומר מקרא קדש היום וזה למחר... הוא מקנתרם על שאוכלין בלילי שבתות בחשכה בלא נר ועל שאר מנהגיהם שאינם כתיקון חז"ל.

בהציעו את דברי המדרש הוא מוסיף להם פירוש, ויש שהוא מתרגם מאמרים ארמיים לעברית. סגנונו צח וברור ומליצתו נעימה. יש שהוא משתמש לשם באור במלים יווניות. בהגיעו לענייני הלכה הוא מביא לפעמים פרקי הלכה שלמים, כגון הלכות מילה בפרשת לך לך, הלכות גיד הנשה בפרשת וישלח, וכיוצא. דרכו של ר' טוביה לפתוח כל פרשה בפסוק שיש בו חיבת „טוב", או „טובה", לרמז על שמו טוביה, והוא דורש אותו מקרא ומקשרו לענין הפרשה. בדרכו זו הלך אחריו תלמידו ר' מאיר, גם הוא ממדינת קסטוריה, אשר למד לפני ר' טוביה רוב ימיו, שגם הוא בספרו „אור עינים" התחיל בכל פרשה בפסוק שיש בו תיבת „אור" או „אורה", לרמוז על שמו מאיר.

מספר „לקח טוב" נדפס תחילה על החומשים ויקרא, במדבר ודברים (וינציה, ש"ו), ומחמת שכתב היד היה חסר בראשו ולא היה רשום בו שם הספר היה המדפיס סבור שהוא פסיקתא (על סמך הסימן „פיס""), בלומר פיסקא, הרשום בראשי הקטעים), על כן כתב על השער: „פסיקתא זוטרתא או רבתא". רק בשנת תר"ם יצא לאור ע"י ר' שלמה בובר ה„לקח טוב" על בראשית ושמות, עם מבוא גדול בו הוכיח ששם הספר הוא „לקח טוב", ובשם זה מביאים אותו הרבה מן הראשונים והאחרונים. ואת החומשים ויקרא, במדבר ודברים, חזרו ונדפסו עם הערות ר' אהרן משה פאדווא. מן המגילות יצאו לאור: על רות, על ידי במברגר (מגנצא, תרמ"ז), ועל איכה, על ידי נאבט (פפד"מ, תרנ"ה).

מאז נתחבר הספר רבו המשתמשים בו שהחשיבוהו מאד והעתיקו ממנו בספריהם. ארוכה מאוד היא שורת המחברים המביאים את ה„לקח טוב" ומסתמכים עליו בחיבוריהם. ביניהם ייזכרו רבינו תם, רשב"ם, ר' יצחק בר' אבא מרי ממרשיליא בספר „העיטור"; ר' יצחק בר' משה מווינא בספר „אור זרוע"; ר' צדקיה בר' אברהם הרופא בספר „שבלי הלקט", והרבה חכמים אחרים. רק הראב"ע בהקדמתו לפירוש התורה מבקר את „דרך החכמים בארצות יונים ואדומים, שלא

יביטו אל משקל מאזנים (כלומר דקדוק הלשון), רק יסמכו על דרך דרש, כ„לקח טוב" ו„אור עינים", והוא תמה עליהם: „אחר שימצאו המדרשים בספרי הקדמונים למה ייגעו לכתבם שנית אלה האחרונים"? אולם אין ספק שהראב"ע הפריז על המידה בבקרתו זו, שכן אין לראות את ה„לקח טוב" כחזרה על דברי ראשונים גרידא, שהרי יש בו הרבה והרבה דברי חידוש, הן בהצעת דברי הקדמונים, הן בהוספות של המחבר עצמו.

מלבד ספרו העיקרי „לקח טוב" ידועה ממנו גם סליחה המתחילה „אהיה אשר אהיה" (נדפסה במבואו של בובר ללקח טוב). חשיבות רבה לפירושו של ר' טוביה לקרובה הקלירית „זכור איכה אנו", המצטיין בבהירותו ועולה על כל הפירושים של מפרשי הפיוט הקדמונים. פירוש זה נתפרסם על ידי פרופ' גינצברג (בגנזי שכטר ח"א, מעמ' 246).

ר' טוֹבְיָה (בר' אַבְרָהָם) הַלֵּוִי

מחכמי צפת במאה הרביעית לאלף השישי. תלמידו של ר' שלמה סאגיס וחברו של ר' יוסף מטראני (מהרי"ט). חיבר ספר „חן טוב", דרשות על התורה (ויניציה, שס"ה).

ר' טוֹבְיָה (הַכֹּהֵן) הָרוֹפֵא

חכם תלמודי ורופא מובהק במאה החמישית לאלף השישי. מחבר הספר „מעשה טוביה". נולד במינ בתשרי תי"ג (1652) לאביו הרב ר' משה ירמיה נראל, שברח מפולין מחמת רדיפות שנת ת"ח ונתקבל לרב במינ אשר בצרפת. משפחתו היתה משפחת כהנים מיוחסת, שנקראה בכנוי מאנוסקריבא (Manuscriba = הסופר), על שום שנתייחסה לעזרא הסופר. בהיותו כבן שש נפטר אביו הרב, ואמו האלמנה נישאה בזיווג שני לר' משה שמשון בכרך הרב בווירמייזא. את טוביה הנער שלחו לפולין למשפחת בית אביו, שם נמצא גם אחיו הקשיש אלעזר, ולמד שם ברוב שקידה, עד כי נסמך להוראה בישיבת קראקא. בראותו את העוני והדלות בהם שקועים יהודי פולין באותה תקופה החליט הוא ואחד מחבריו ללכת לאיטליה ללמוד שם את חכמת הרפואה. בדרכם נתקבלו שני הרֵעים אצל הדוכס מברנדנבורג ונשאו חן בעיניו, ועל פי השתדלותו נתקבלו כתלמידים באקדמיה שבפרנקפורט דאודר, והם היו היהודים הראשונים שהורשו ללמוד שם. אך מחמת רוח השנאה לישראל ודברי הקינטור שהשמיעום מוריהם וחבריהם הנוצרים לא יכלו לגמור שם את למודיהם ושמו פעמיהם לעיר פאדובה שבאיטליה. שם קיבלו לקח מפי כמה מחכמי ישראל בתורה ובחכמה כאחד, ויחד עם זה ביקרו באוניברסיטת פאדובה. בין מוריו נמנה ר' יצחק חיים כהן מהחזנים, וביחוד ר' שלמה קוניאן שהיה רופא מובהק וחכם בתורה. אחרי שהוכתר בתואר דוקטור באוניברסיטת פאדובה (בשנת תמ"ג) חזר לפולין ושם שימש כרופא ושמו נתפרסם לתהלה. אך מחמת רוח הנדודים שבקרבו ומחמת המהומות המדיניות אשר עברו אז על פולין החליט לעזוב את המדינה והלך לקושטא, ובעזרתו של אחי מורו, ר' ישראל קוניאן, שהיה

מקורב למלכות רכש לו שם גדול כרופא מומחה והיו לו מהלכים בחצרות השולטאן והשרים בקושטא ובאנדרינופולי.

בימי שבתו בטורקיה שילם את נדרו מימי עלומיו וחיבר את הספר „מעשה טוביה", הכולל ידיעות בפילוסופיה וחכמת הטבע והרפואה. את הספר הזה אמר לתת לפני בני עמו כדי לפתוח לפניהם את שערי החכמות, שלא ישאו כלימת הגוים מחרפיהם השואלים אותם איה חכמתכם ובינתכם? הספר מחולק לשלשה חלקים: החלק הראשון מדבר בארבעת העולמות: העולם העליון הרוחני; העולם האמצעי הוא עולם הגלגלים; העולם השפל הארצי; העולם הקטן הוא האדם וארבעת יסודותיו. החלק השני הנקרא „עולם חדש" דן בחכמת הרפואה והניתוח. והחלק השלישי הנקרא „עולם העשיה" על מחלות נשים וילדים ועל מיני הצמחים והעשבים. כן הובאו בו הרבה ידיעות משטחים שונים ואף נכנסו בו תעודות על תנועת שבתי צבי. בשנת תס"א גמר את כתיבת הספר ושלחו למורו ר' שלמה קוניאן, והלה הדפיסו בלוית הקדמות, הסכמות ושירי תהלה, וצרף לו גם את תמונת המחבר ועוד הרבה תמונות וציורים (וינציה, תס"ז). בספר נכנסו גם חדושי תורה משלו ומשל אביו. אחרי שנים אחדות הדפיס ר' טוביה את ספרו של אביו „ברכת טוב" (וינציה, תע"א), וצירף לו הגהות בשם „כתר שם טוב".

הספר „מעשה טוביה" עשה רושם גדול בשעתו ונשתבח מאוד בפי חכמי ישראל במזרח ובמערב. הוא זכה לחמש מהדורות ורבים היו קוראיו. ר' טוביה עמד בקשרי שאלות ותשובות עם כמה מגדולי ישראל. באחת מתשובותיו כותב לו ר' גרשון אשכנזי לר' טוביה „מר לא לגמרא דידי צריך ולא לסברא דידי", והוא מפליג מאוד בשבח תורתו וחכמתו.

למרות כבודו וגדולתו לא מצא מנוחה בטורקיה. מחמת הרפתקאות שונות שעברו עליו במות ילדיו בקטנותם החליט לעזוב את כל כבודו ולעלות לעיר הקודש ירושלים לבלות בה יתר שנותיו על התורה והעבודה. בבואו ירושלימה בשנת תפ"ד נגנב ממנו כל הונו, והוא חי את שנותיו האחרונות בדלות ובמחסור. מחמת המצב הקשה ששרר בעדת ירושלים באותם הימים, לרגלי המסים והארנוניות הקשים שהכבידו על תושבי ירושלים, פנה אליו השר ר' שמשון וולף וורטהיימר וביקשו שיחוה את דעתו במה אפשר להיטיב את מעמדם של יהודי ירושלים. בזמן שבתו בירושלים החל לחבר השגות על ספר „זהב שיבה" לר' שלמה אלגאזי, ולא הספיק לגמרו. נפטר בירושלים בשנת תפ"ט (1729), והניח אחריו בת אחת שנישאה לחכם ספרדי בירושלים.

ר' טוֹדְרוֹס (בר' יְהוּדָה הַלֵּוִי) אַבּוּאֶלְעַפְיָה

משורר פורה ורב כשרון, נולד בטוליטולה בשנת ז' לאלף השישי (1247) ומת שם בשנת ס"ז (1307) בערך. אבותיו היו שרי תורה ושרי מלוכה ואף הוא הלך בעקבותיהם. מלבד עברית ידע גם ערבית כהלכה, וראשוני שיריו העבריים הנמצאים

בידינו נתחברו בהיותו בן שבע עשרה שנה. אביו מת עליו בהיותו ילד והוא שימש חוכר מסים תחת חסותו של השר ר' יצחק בר' צדוק בימי המלכים אלפונסו העשירי ודון שאנגו הרביעי. ונראה ששימש זמן מה גם דיין בבית הדין שבטוליטולה. הוא ידע חיי תענוגים וחיי תלאות גם יחד. מִשְׁרָתוֹ ומעמדו הביאו אנשים לידי קנאה בו, ואף הוציאו עליו דיבה כי מעל בכספי המלך, והושם במאסר. כשרונותיו העלוהו שוב לגדולה ולאחר זמן שוב ירד. היו לו ידידים רבים, אנשי תורה ואנשי מעלה, ומהם שבגדו בו, והוא מזכירם בשיריו ובמכתמיו. חייו המגוונים של ר' טודרוס מצאו להם ביטוי בשירתו שנאספה ב"גן המשלים והחידות" (מהדורת דוד ילין בשלשה ספרים, ירושלים תרצ"ד־תרצ"ז), המכיל כשמונה מאות שירים. היו לו חמישה בנים ואשתו מתה עליו בחייו. ועוד שני מאורעות מעניינים בחייו נזכרים בשיריו: הוא קנה בשנת ס' לאלף הששי (1300) תנ"ך בכתב ידו ממש של ר' שמואל הנגיד ושמח בו מאוד. זכרון גדולתו של הנגיד ותפארתו שמור היה עדיין בלבם של גדולי ספרד ושמחו על כל שריד מן התקופה ההיא. ובאותה שנה כתב שטר שיחרור לעבדו. שגיירו וקראו בשם אברהם. בשטר שיחרור זה נרשם: א) אברהם יעבוד וישרת את ר' טודרוס בכל ציווייו ועסקיו וצרכיו באמונה, ולא יברח ולא יתחבא עד כלות שש שנים לשיחרורו. ב) כנגד עבודתו ושרותיו של אברהם זה לא יצטרך ר' טודרוס להוציא עליו אלא רק על מאכלו, משתהו ומלבושיו הראויים לו, כפי שימצא ר' טודרוס לנכון להוציא עליו.

אם כי לא הגיע ר' טודרוס למדרגת משוררי ספרד הקדמונים, הרי "פה לפנינו משורר חרוץ מאד, משורר שהתנ"ך והתלמוד מונחים בקופסת זכרונו ובקטעי דבריהם הוא עושה מעשי להטים ששום משורר אחר לא עברהו בהם" (ילין). הוא ידע להשתמש יפה בכל סממני השיר כדי להביע רחשי לבו, וחוט של חן משוך על שיריו. אמנם היתה לו גם כוונה להראות לבני זמנו יקרת השפה העברית וגמישתה, שכן אפשר לבטא בה ובשירתה כל מה שניתן לבטא בערבית ובשירתה, ספרות שהיתה סמל ההשכלה בימים ההם. דבר זה יוצא מפורש מפיו בספרו "גן המשלים והחידות". ה.

ר' טוֹדְרוֹס (בר' יוֹסֵף הַלֵּוִי) אַבּוּאַלְעַפְיָה

מגדולי חכמי ספרד. רב תלמודי ומקובל, חי בקשטיליא בראשית האלף השישי (במאה הי"ג למספרם). בן דורו וקרובו של ר' טודרוס בר' יהודה אבואלעפיה. כמוהו היה גם הוא מקורב למלכות ונכבד בחצר מלך קאסטיליה. היה בן אחיו של ר' מאיר בר' טודרוס הלוי ורבה היתה השפעת דודו זה עליו, אף על פי שלא זכה ללמוד מפיו תורה הרבה, כי כשנפטר ר' מאיר בשנת ה"א ד' (1244) היה ר' טודרוס ילד בן עשר שנים. הוא כותב "ואוי לי שלא זכיתי ללמוד תורה מפיו כי אם בפרק הכונס צאן לדיר בלבד ואני כבן עשר וברוך המקום אשר זיכני

לראות את הדרת פניו לעת זקנתו וסמך את שתי ידיו עלי וברכני בברכה המשולשת והיא שעמדה לי בבחרותי וגם עד זקנה ושיבה ת"ל".

דודו זה שימש לו מופת בחייו הרוחניים. כמוהו אין דעתו נוחה מהפילוסופיה והוא דורש מכל יהודי אמונה תמימה בלי הקירות ובלי התחכמות. אף הוא טוען על הרמב"ם שנתן טעמים למצוות שצורמים את אוזן המאמין התמים. במקום אחד הוא אומר: "הא לך ראיה ברורה למלא חצץ פי דוברי עתק ובודים מלבם טעמים על המצוות, כמו אותו אדם גדול בתורה ובחכמה (כוונתו לרמב"ם) שכתב טעם על הקטורת להעביר את הזוהמא וטעם הקרבנות שהיו רגילים בהם להקריב לשם עבודה זרה".

שני ספרים חיבר ר' טודרוס בקבלה, א) "אוצר הכבוד", פירוש על אגדות חז"ל בדרך הקבלה. מחיבור זה שהקיף את כל אגדת התלמוד נדפס רק חלק, על מסכת ברכות וסדר מועד (נאוויידוואהר, תקס"ח). ב) "שער הרזים", בו הוא דן על מהות הספירות ועל האצילות. ספר זה עודו בכתב יד. את תורת המסתורין קיבל כפי שהוא מזכיר כמה פעמים בספרו "אוצר הכבוד" מפי אחד מזקני חכמת הנסתר, ממנו קיבל "דברים שהם כבשונו של עולם ונמסרו לו מפתחות שער החצר הפנימית הפונה קדימה ונתגלו לו סודות שסכנה גדולה לגלותם".

מלבד ספרי קבלה חיבר גם ספרים בנגלה, ביניהם ייזכר ספרו "עליות יבמות", הכולל חידושים על מסכת יבמות, ונקרא בשם זה לפי שבכל סוגיא הוא אומר "עלה בידינו כך וכך". יש שייחסו ספר זה בטעות לר' מאיר בר' טודרוס הלוי דודו. הוא היה גם משורר, אלא שכמה משיריו נתייחסו לר' טודרוס בר' יהודה אבואלעפיה. שני חכמים אלה עמדו ביחסים ידידותיים ביותר ור' טודרוס בר' יהודה חיבר לכבודו ואף לכבוד ר' יוסף בנו הרבה שירי תהלה שנסדרו בדיוואנו ב"עשרה שערים לכבוד הרב טודרוס" ובמקומות אחרים. לעשרת השערים הקדים הקדמות בעברית וערבית בם הלל את מדותיו התרומיות וחכמתו המופלגת של הרב ר' טודרוס.

גדול היה כבודו של ר' טודרוס, הן אצל יהודי ספרד הן אצל יהודי ארצות אחרות, עד שעיטרוהו בעטרת נשיא. שנים מגדולי המקובלים שבדורו הקדישו לו את ספריהם: ר' יצחק אבן לטיף הקדיש לו את ספרו "צרור המור":

"ראו ספר צרור המור קראתיו

לשם תודרוס נשיאה ולכבודו יצרתיו".

ור' משה די ליאון בהקדמת ספרו "שקל הקודש" מודיע: "הוכרחתי לחבר חבור זה לכבוד הנשיא הגדול... ר' טודרוס הלוי".

על כבודו בחצר המלך ידוע שהיה מבני פמלייתה של המלכה אשת המלך אלפונסו העשירי, בביקורם בצרפת בשנת ה"א ל"ה (1275). בבואו לעיר פרפיניאן קיבלו יהודי צרפת את פניו ברוב כבוד ור' אברהם בדרשי חיבר שיר תהלה לכבודו וקורא לו "ראש נשיאי הלויים, קצין עמו, משוש ארצו, לב דורו, אבי

משרה ואבי חכמה, רועה מלכים רב פעלים״.

הוא נפטר בשנת ה״א נ״ח (1298), וידידו ר׳ טודרוס בר׳ יהודה הלוי קונן עליו בשירתו:

הֲנָגְעָה הַמְּאֵרָה בַּמְּאוֹרוֹת?
הֲבָאָה הַצְּפִירָה לַתְּפִירוֹת?

פ.

ר׳ טוֹדְרוֹס (בר׳ מְשֻׁלָּם) טוֹדְרוֹסִי

מחכמי פרובינצה בסוף המאה הראשונה לאלף השישי (במאה הארבע עשרה למספרם). מתרגם הרבה כתבים פילוסופיים של אריסטו ושל מפרשיו הערביים מערבית לעברית. בשנת ה״א צ״ז (1337) תרגם את באורו של אבן רשד ל״ספר ההלצה״ (הריטוריקה) לאריסטו (נדפס על ידי גולדנטאהל, לייפציג 1842). בראש כתב יד אחד של תרגום עין משפט לאלפראבי הוא מודיע שתרגם את החיבור בהיותו בן עשרים שנה.

ר' יָאִיר חַיִּים (בר' מֹשֶׁה שְׁמְשׁוֹן) בַּכְּרָךְ

מחכמי אשכנז המובהקים במאה החמישית לאלף השישי. חכם בתורה ובמדעים ומחבר הספר המפורסם „חות יאיר". נולד בשנת שצ"ח (1638) ולמד תורה מפי אביו הרב. בשנת תי"ד נשא את בתו של ר' אליעזר ברילין רב בפולדא. אחרי נשואיו למד כמה שנים בישיבתו של ר' מנדל בס בפרנקפורט דמיין ונסמך על ידו בשנת ת"כ. שנים אחדות אח"כ שימש ברבנות בקובלנץ ובמגנצא. בשנת ת"ל הלך לעיר רבנות אביו לווירמייזא ובאותה שנה נפטר אביו. לפני מותו ביקש מקהל עדתו למנות את בנו לרב תחתיו, ונראה שמילא זמן מה את מקומו ברבנות, אך לבסוף נמלכו בני הקהלה ובחרו בר' אהרן תאומים לרב בעירם, ור' יאיר חיים נשאר יושב בווירמייזא והקדיש ימיו לתורה מתוך צעד ודחק. בי"ג סיון תמ"ט נחרבה קהלת וירמייזא על ידי הצרפתים ור' יאיר חיים יצא עם הגולים והתגורר במקומות שונים, אולם כאשר נתקבצו בני הקהלה למקומם חזר אליהם ושימש להם רב עד יום פטירתו, ר"ח טבת תס"ב (1701). מחמת סבלו ונדודיו היה בסוף ימיו נגוע ומוכה ביסורים ובמכאובים, אבל כל אלה לא מנעהו מעסוק בתורה ומכתיבת חיבוריו המופלאים.

הרבה ספרים כתב ר' יאיר חיים ורק אחדים מהם זכו לראות אור. תחילה הדפיס ספר „חוט השני" (פפד"מ, תל"ט), המכיל את תשובות אביו ואבי אביו, ורק תשובות מעטות משלו. אך גדולתו בתורה ובחכמה נתגלתה בספרו „חות יאיר" (פפד"מ, תנ"ט), הכולל רל"ח תשובות הכתובות ברוב בקיאות וחריפות, בפשטות ועמקות כאחת. ספר זה זכה לכמה מהדורות.

בתשובותיו הוא מתנגד לדרך הלמוד המפולפל שהיה נוהג בימיו. הוא מבקר בחריפות כמה מחברים על חדושיהם המפולפלים שהוא רואה בהם דברי הבל. עם כל ריתחת הויכוח היתה האמת נר לרגליו והודה למי שהעמידו על טעותו. הוא מתנצל על דרכו להשיג על מחברים שונים שכך היא דרכה של תורה וכך נהגו גם הקדמונים. מתוך תשובותיו בולטת ידיעותיו במדעים שונים: במתימטיקה, תכונה, הגיון, מוסיקה ועוד. כן היה מליץ יפייטן וחיבר כמה פיוטים ותחינות. אף מן הקבלה לא הניח ידו, אם כי לשאלת אחד החכמים אם ישתקע בלמודים אלה, השיב

בשלילה והצביע על הסכנות האורבות לנכנסים בפרד"ס.

הרבה ספרים חיבר ר' יאיר חיים במקצועות שונים. בספרו „חות יאיר" הובאה הקדמתו לספרו „עץ חיים", הכולל תשעה חבורים שונים, שסימנם חס"ד פח"ד אמ"ת. אחד מספריו שלא זכו לראות אור היה „מקור חיים" על שלחן ערוך אורח חיים. ספר זה כבר היה מוכן לדפוס וכבר קיבל עליו הסכמותיהם של גדולי הדור והנה נדפסו שני ספרים במקצע זה, הם „מגן אברהם" ו„טורי זהב", שהכריחוהו לשוב אל ספרו ולהגיהו על פיהם ולא הספיק לגמרו עוד. חשיבות רבה היתה גם לספרו „מר קשישא", מכיל וערבה כללי התלמוד והפוסקים בסדר א"ב. כמה וכמה מכלליו נאספו על ידי ר' משה חאגיז ונדפסו בקונטרס „אספת הכללים", בספר כריתות דפוס אמשטרדם, תס"ט. הגהותיו על הרי"ף נדפסו בכמה מהדורות התלמוד, ובדפוס ווילנא נוספו עליהן הגהות מכתב ידו שרשם בגליון האלפס שלו. בספרו „חות יאיר" הוא מזכיר גם את חידושיו על ספר מורה נבוכים לרמב"ם וקונטרס „שני דורות", כולל כרונולוגיה בסדר הדורות.

הרבה כרכים של כתבי יד חשובים, הן מספריו הוא והן ממה שהעתיק מכתבי יד של מחברים שונים, ביניהן תעודות היסטוריות חשובות על תנועת שבתי צבי, הניח אחריו ונאבדו ברובם.

רבה תהלתו בפי חכמי הדורות הבאים. אף קהלת וירמייזא רשמה שמו להלה בפנקס זכרונותיה. ועל מצבתו חרתו חרוזי תהלה, גמול לסבל ומצוקה שסבל רוב ימי חייו:

„הנה גדולה אימה וחשכה נופלת / מגניזת המאור ואסיפת רבינו רבתה חילחלת / שמעו נשמע בתורה ובחכמה כעקביה אשר עליו העזרה נגעלת / יאיר נתיב בחבוריו ובתשובותיו אשר השיב לכל נפש משכלת / חיים הם למוצאיהם עזר ותרופה ורב תועלת".

ר' יאשיָהוּ (בר' יוֹסֵף) פִּינְטוֹ (ריי"ף)

מחכמי דמשק, רב, דרשן ומחבר כמה ספרים. נולד סמוך לשנת שכ"ה (1565) בדמשק לאביו ר' יוסף, שהיה אחד מנכבדי הקהלה שם. למד תורה מפי הרב המוסמך ר' יעקב אבואלעפיה וממנו קיבל את הסמיכה שנתחדשה על ידי ר' יעקב בירב. הוא היה אחד הדרשנים הגדולים וספרי דרשותיו וכן גם שאר חיבוריו קנו להם פרסום רב. אם כי עיקר מושבו היה בדמשק היה זמן מה גם באַלֶפּוֹ (חלב), צפת, והגיע עד קושטא. אחרי מות ר' חיים ויטאל בשנת ש"פ נתמנה לרב בדמשק תחתיו. בשנת שפ"ה עלה לצפת בכוונה להתישב בה, אך מחמת מות בנו בשנה שלאחריה חזר לדמשק, שימש בה ברבנות עד פטירתו, בחודש אדר ת"ח (1648). ר' שמואל בנו של ר' חיים ויטאל היה חתנו.

חיבר את הספרים: „כסף נבחר", דרשות על התורה, נדפס בדמשק שס"ה, אך מפני שההדפסה לא עלתה יפה חזר והדפיסו בוינציה שפ"א; „כסף מזוקק", פירוש על התורה בדרך דרוש, ובסופו קונטרס „כסף תועפות" (וינציה, שפ"ח);

„כסף צרוף", פירוש על משלי (אמשטרדם, תפ״ט); „כסף נמאס", פירוש על איכה (לא נדפס); „נבחר מכסף", שאלות ותשובות (ארם צובא, תרכ״ו). בסוף ספר זה נרשמו תולדות ר׳ יאשיה בפרטות. בהקדמת ספרו „כסף צרוף" הסביר למה קרא רוב ספריו בשם כסף: „על דבר הכסף שנכספה וגם כלתה נפשי לעבוד את ה׳ אלהי קדשי כל ימי היותי על אדמתי וכו׳".

לפרסום רב זכה פירושו לעין יעקב „מאור עינים", שנדפס בשם פירוש הרי״ף בהרבה מהדורות של ספר עין יעקב. עליו כותב אזולאי: „בכל הארץ יצא קו תהלתו" וכו׳. כן חיבר ספר פסקים בדיני נשים וממונות בסדר הרמב״ם וקרא לו „קבוצת כסף", ולא נדפס. כמה מתשובותיו הובאו בספרי בני דורו, ביניהם בשו״ת ר׳ יום טוב צהלון (מהריט״ץ) ובספר „יד אהרן" לר׳ אהרן אלפנדארי ואחרים.

ר׳ יְדִידְיָה (בר׳ אַבְרָהָם יִשְׂרָאֵל) גּוֹטְלִיב

רב ומחבר בסוף המאה הרביעית ותחילת המאה החמישית לאלף הששי. פעל כדרשן בכמה קהלות בפולין והיה חביב על שומעיו. חלק מדרשותיו בענין אהבה ויראה, בהן דרש ברט״ז אופנים את הכתוב ועתה ישראל (דברים י, יב) נדפס בספרו „אהבת ה׳" (קראקא, ת״א; לובלין ת״ה). כן חיבר ספר „שיר ידידות", ביאורים ודרשות על המסורה בסדר א״ב בארבעה חלקים (קראקא, ת״ד). נפטר בשנת ת״ה (1645).

ר׳ יְדִידְיָה (בר׳ מֹשֶׁה) גְּלַאנְטִי

מחכמי צפת במאה הרביעית לאלף הששי שעבר לגור באיטליה. בנו של הרב המוסמך ר׳ משה בר׳ מרדכי גלאנטי (ראה בערכו). ר׳ ידידיה היה חכם תלמודי חשוב וחיבר חידושים לכמה מסכתות התלמוד וסיפחן לתשובות אביו הרב, שהוציאן בוינציה, שס״ח (1608). חידושי ר׳ ידידיה יצאו לאור בספר מיוחד בשתי מהדורות נוספות. כן חיבר שאלות ותשובות, שהזכירן בהערותיו לתשובות מר אביו, ולא זכו לראות אור, מלבד תשובות בודדות שנכנסו בין שו״ת אביו ובשו״ת ר׳ יום טוב צהלון (מהריט״ץ).

ר׳ יְדִידְיָה בר׳ יִשְׂרָאֵל מִנִּירְנְבּוּרְק

מבעלי התוספות אשר באשכנז בתחילת האלף השישי (במאה הי״ג למספרם). אביו ר׳ ישראל היה תלמידו של ר׳ שמואל מבאמברג וממלא מקומו שם. בנו החבר ר׳ ישראל נהרג על קידוש השם בשנת נ״ח בבאמברג. היתה לו קרבה משפחתית עם ר׳ אשר בר׳ יחיאל (הרא״ש).

רבותיו היו: ר׳ שמואל בר׳ שניאור החסיד, ר׳ יחיאל בר׳ יוסף מפאריש ור׳ מאיר בר׳ ברוך מרוטנבורג. חבריו היו: ר׳ חיים בר׳ יצחק אור זרוע, ר׳ אשר בר׳ יחיאל (הרא״ש), ר׳ מרדכי בר׳ הלל ור׳ מאיר הכהן בעל הגהות מיימוניות. מלבד נירנבורק שימש ר׳ ידידיה ברבנות גם בשפירא וקולוניא. הוא עמד בקשרי שאלות ותשובות עם מהר״ם מרוטנבורג רבו, שהתיחס אליו בכבוד ובידידות וקרא לו „ריכא בר ריכא", עם

ר״ח אור זרוע, הרא״ש, המרדכי ובעל הגהות מיימוניות שכתבו אליו כאל רבם — ״מורי הר״ר ידידיה״. כמה מתשובותיו עוסקות בענייני הלכה הנובעים מתוך הגזירות והשמדות שעברו עלינו בימים ההם. חיבר כמה ספרי פירושים ותוספות על מסכתות התלמוד, מהם ידועים לנו על: מועד קטן, בבא קמא, בבא מציעא, סנהדרין, עבודה זרה ושבועות. וכן ספר על הלכות שחיטה שהזכירו הרמ״א ביו״ד סימן כח סעיף ב. תוספותיו למועד קטן נתגלו בזמן האחרון ונתפרסמו בשם ״שיטה על מועד קטן לתלמידו של ר׳ יחיאל מפריש״, עם מבוא מקיף על ידי הרב זק״ש בירושלים תרצ״ז, הוצאת מכון הערי פישל. ר׳ ידידיה נפטר בשנת ס״ה לאלף השישי (1305) בערך. ז.

ר׳ יְדִידְיָה שְׁלֹמֹה רְפָאֵל (בר׳ אַבְרָהָם) מִנּוֹרְצִי

מחכמי מנטובה במאה הרביעית לאלף השישי. למד תורה מפי דודו ר׳ משה קזיס ונסמך להוראה ביום ג׳ חשון שמ״ה (1584). מפורסם על שם ספרו החשוב הידוע בשם ״מנחת ש״י״ (=שלמה ידידיה), הכולל הגהות והערות על כל המקרא בנוגע לחסר ומלא, ניקוד וטעמים. השם המקורי של הספר שקרא לו מחברו היה ״גודר פרץ״, על פי המאמר ״מסורת סייג לתורה״. לספר צורה של ביאור על המקרא: על כל פסוק ופסוק מביא המחבר את כל השינויים בנוסח המקרא שמצא בספרים נדפסים וכתבי יד וכל מה שדנו בעניינים אלה בכל הספרות התלמודית, המדרשית והרבנית עד ימיו. לשם איסוף החומר העצום שהיה נחוץ לעבודתו עיין בכמה עשרות כתבי יד של המקרא ולא חסך כל עמל ויגיעה מנפשו כדי להשיג כתבי יד עתיקים וחיבורים יקרי מציאות שונים. המחבר מגלה בקיאות מופלגת בכל ספרות חז״ל ובשקידה רבה אסף כל מה שנאמר בכל הספרות בנידון לנוסח המקרא והמסורת. יש ולשם השגת איזה ספר שהיה נחוץ לעבודתו נסע המחבר נסיעות ארוכות למדינות הים. ואמנם עלה בידו לחבר חיבור העולה על כל מה שנתחבר לפניו במקצוע זה וספרו מהולל בפי כל העוסקים במסורת המקרא.

הספר מחולק לשני חלקים: הראשון על התורה והמגילות והשני על שאר ספרי המקרא. נספחים לו: מאמר המאריך (על המתג); כללי בג״ד כפ״ת וקמץ חטוף, ולפניו הקדמה. את הספר השלים המחבר בשנת שפ״ו, אך לא זכה להוציאו לאור בחייו, ונדפס לראשונה אחרי יותר ממאה שנה, ע״י ר׳ רפאל חיים באזילה (מנטובה, תק״ב). כנראה לא ידע המו״ל מה היה שם הספר שקרא לו המחבר, וכינהו בשם ״מנחת ש״י״. הקדמת הספר היתה חסרה לפני המו״ל ונדפסה רק בשנת תקע״ט. בשם זה נדפס הספר עוד פעמים רבות בכמה מהדורות של המקרא. עד היום הזה הספר חשוב מאד לשם קביעת הנוסח המדויק של המקרא. הרט.

ר׳ יְדַעְיָה (בר׳ אַבְרָהָם) הַפְּנִינִי

מכונה אן בוניט אברם פרופיאט. פילוסוף ומשורר, חי בפרובינצא במאה

הראשונה לאלף השישי (בסוף המאה הי"ג למספרם). למד תורה מפי אביו ומפי ר' משולם בר' משה. מספריו של ר' ידעיה ידוע ביותר ספרו „בחינות עולם" („ספר בדרשי"; „אגרת שמים לרום"), על הבלי העולם הזה והאושר הנצחי לנפש בעולם הבא, שזכה (החל ממהדורת מנטובה רל"ז בערך) לשמונים מהדורות, לפירושים שונים ולתרגומים מרובים. ידיעות גם „בקשת הלמדין", „בקשת הממין" ו„בקשת האלפין" שלו, תפילות שכל מלה שבהן מתחילה באות מ"ם ובאות אל"ף, וב„בקשת הלמדין" יש בכל מלה אות למ"ד. עוד בהיותו בן י"ז חיבר „ספר הפרדס", משלי מוסר וחכמה (קושטאנטינה רע"ה בערך). ובהיותו בן י"ח כתב ספר „אוהב נשים" („צלצל כנפים"), כנגד ספר „מנחת יהודה שונא הנשים", לר' יהודה אבן שבתי (ראה בערכו); ומסתבר שנתחבר לחתונה. אף חיבורים אחרים ידועים ממנו, ומהם שלא נדפסו עדיין.

ר' ידעיה ראה את הרמב"ם כרבו ומורה דרכו ותורתו אור לו. וכשאסר הרשב"א בשנת ה' אלפים ס"ה (1305) על כל אדם מישראל ללמוד חכמת הטבע והאלהות לפני היותו בן עשרים וחמש שנה — כתב לו ר' ידעיה אגרת התנצלות לבני פרובינצה, ובה דברים קשים נגד האיסור הזה. בגמר מכתבו נאמר: „פה קדוש שאסר וזרק מרה, והרבה בנזיפות, הוא הפה שיתיר וברכה ישאיר, ושפתותיו תטופנה באהבה ואחוה, נהרי נחלי דבש וחמאה, פן יראה אדוננו ברעה אשר תמצא, חס ושלום, את עמו חבל נחלתו, המתפללים על חייו ואוהבי תורתו, כי לא יסור לבב העם מאחרי אהבת החכמה וספריה, כל עוד יסוד בפניהם, ונשמה בגופותיהם". יש שייחסו לר' ידעיה את הספר „מבחר הפנינים", אבל אין ספק שספר זה קדם לו גם אם לא נייחסו לר' שלמה אבן גבירול. מסתבר, שהשם „הפניני" גרם לכך וקשרו את „מבחר הפנינים" ל„הפניני". ונראה כי ב„הפניני" יש לראות כינוי על פי מקום מוצאו של ר' ידעיה במקום: „הפרפניני", כלומר: איש פרפיניאן.

ה.

דון יְהוּדָה אַבְרַבָּנְאֵל

רופא ופילוסוף, בנו בכורו של דון יצחק אברבנאל. נולד בליסבונה שבפורטוגל בין השנים ר"כ—ר"ל (1460—1470). על דרך לימודיו לא ידוע לנו דבר, אבל ההשכלה הגבוהה ביותר שאליה הגיע, מתבארת יפה על ידי האוירה של תורה, חכמה וגדולה ששררו בבית־אביו. כשאביו דון יצחק נאלץ לברוח מליסבונה לקאשטיליה בשנת רמ"ג נלוה אליו גם דון יהודה. גם על מעשיו בספרד אין לנו ידיעות ברורות.

בשנת הגירוש רנ"ב בא דון יהודה יחד עם משפחת אביו לנאפולי שבדרום־איטליה, ומרגע זה נעשה הערפל העוטף את כל ימי חייו שקוף במקצת. הוא בא לאיטליה כשכלו פצע שותת. מלך ספרד, ברצותו לעכב את הצעיר בעל הכשרונות לבל יצא מארצו ויסכים להתנצר, לקח ממנו בכח את בנו הבכור, שנקרא יצחק על שם הסב, ומסרו לשמד. ממכה קשה זו לא התעודד דון יהודה לעולמים, וכן לא ראה, בדרך

ר' טוביה הרופא

ר' דוד אופנהיים

כלל, אושר בחייו הפרטיים. בן שני, שמואל, שנולד לו על אדמת איטליה מת בילדותו.

בעשר השנים הראשונות לשבתו באיטליה, חסה דון יהודה כמעט תמיד בצל אביו הגדול. תחילה ישב בנאפולי. וכשדון יצחק ברח לקורפו לרגל המלחמות, פנה אמנם דון יהודה, מסיבה בלתי ידועה לנו, לג׳ינובה, אולם כשדון יצחק חזר לדרום־איטליה והתישב בעיירה השקטה מונופולי, בהתמסרו לחיבור פירושיו לתנ״ך, בא אליו דון יהודה במהירות. כאן התחיל דון יהודה כנראה, לחבר את ספרו רב החשיבות „ויכוח על האהבה״. העבודה המדעית השקטה של האב והבן הופרעה על ידי התקרבות החזית: הם פנו אז לבארליטה הסמוכה ונמשכו בחזרה לתוך שאון החיים הפוליטיים שבקרבת חצר המלך והמצביאים הגדולים. בשנת רס״ג הלך דון יהודה אחר אביו לויניציה, אולם כבר בשנה שלאחריה נקרא לשמש רופא אצל המצביא הספרדי המפורסם קונסאלבו מקורדובה, שנתמנה למשנה למלך ספרדי ראשון במלכות נאפולי. החל מזמן זה שוב נעלמים עקבותיו ואין כמעט שום ידיעות ברורות על חייו ועל מעשיו.

אף שדון יהודה השתתף במחצית חייו הראשונה בעסקים הבנקאיים של אביו ואף שעסק ברפואה, הוא היה בראש וראשונה פילוסוף. פרסומו בתור פילוסוף היה רב. כשפנה ר׳ שאול הכהן מקאנדיה אל דון יצחק בשורת שאלות על בעיות פילוסופיות ודתיות, הוא בקש ממנו להודיע לו גם דעת דון יהודה עליהן, ודון יצחק עצמו, שעל יד גדלותו בפרשנות המקרא היה גם גדול בפילוסופיה, מעיד שבנו הוא אחד מגדולי הפילוסופים באיטליה.

תורתו הפילוסופית של דון יהודה עוד היתה מעורה בקרקע ספרד, והיה בו ניצוץ אחרון מגדולי הפילוסופים היהודים שבארץ זו. ברם, הפילוסופיה שלו קבלה צביון מיוחד על ידי ההשפעה שהושפעה מהזרם הכביר של הריניסאנס באיטליה. על ידי השפעה זו הוטו עיוניו של דון יהודה והשקפת העולם שלו בכיוון הניאו־פלאטוניזם, שהיה בין הזרמים הפילוסופיים של הריניסאנס הפורה ביותר והמתאים ביותר לאופיה הפנימי. ובפנותו לצד הניאופלאטוניזם נעשה דון יהודה הנציג החשוב ביותר של היהדות במחנה ההומאניזם והריניסאנס, בתקופה שהגיעו לשיא התפתחותם.

הירושה הרוחנית העיקרית שדון יהודה השאיר הוא ספרו האיטלקי „ויכוח על האהבה״. בספר זה הכתוב בצורת דיאלוג, שהיא הצורה הספרותית החביבה ביותר על אנשי הריניסאנס, הוא מעמיד את מושג האהבה כנקודה מרכזית של כל הישות, כיסוד יוצר ומחזיק את היקום, ומנקודת מוצא זו הוא מנסה לפתור את הבעיות הפילוסופיות, אשר תקופת הריניסאנס התחבטה בהן, בשיטתיות רבה הוא מפתח את רעיונו המרכזי ומנסה להוכיח שמושג האהבה יש בו כדי לברר את בעית האלקות, את היחס שבין האדם לבוראו ואת היחסים של יצורי העולם בינם לבין עצמם. בקבלו את מושג האהבה כרעיון המרכזי של הפלאטוניזם, מנסה דון

יהודה לקשרו עם המושג האריסטוטלי של השכל הפועל, כדי לצייר את הדרך בה יגיע האדם להכיר את אלהיו. בשטתו תופס מקום גם רעיון השארת הנפש, המתקשר יפה עם הערצת האישיות המצויינת והמצטיינת בכל רחבי עולם הרוח של הרינסאנס.

ספרו של דון יהודה נתפרסם במהרה כאחת התרומות החשובות בשדה הפילוסופיה הניאופלאטונית, וזכה, תוך עשרים שנה, לחמש מהדורות איטלקיות. במשך המאה הט"ז תורגם הספר פעמיים לצרפתית, שלש פעמים לספרדית ופעם ללאטינית. התרגום העברי היחיד, הופיע על ידי מקיצי נרדמים (תרל"א). בדורנו נתעוררה הבעיה אם הספר נכתב מלכתחילה איטלקית או בשפה אחרת. ואמנם יש הוכחות די ברורות כי הנוסח האיטלקי הידוע לנו הוא תרגום, ברם לא ברור מאיזו לשון. הובעה גם ההשערה שהספר נכתב לכתחילה עברית.

הספר „ויכוח על האהבה" היה חביב מאוד על הפילוסופים של הרינסאנס וכן גדולה השפעת הספר בספרות העברית של המאות השש־עשרה והשבע־עשרה. מרובים חכמי ישראל במאות ההן שציטטו תכופות את הדיאלוג של דון יהודה, כגון ר' שלמה לבית הלוי משאלוניקי בפירושו לפרקי אבות „לב אבות" (שאלוניקי, שכ"ה), ר' יהודה מוסקאטו בפירושו לכוזרי „קול יהודה", ר' עזריה מן האדומים בספרו המפורסם „מאור עינים", ר' יוסף שלמה דילמידיגו (היש"ר) מקאנדיה, ר' עמנואל אבוהב, ר' מנשה בן ישראל ור' יוסף ברוך בר' ידידיה זכריה מאורבינו. זה האחרון הנהו, אולי בעל התרגום העברי הנמצא כיום בידינו. הספר היה נפוץ מאוד בעולם הרבנים, ורגילים היו לצטט אותו בשם „פילון וסופיאה" (כך נקרא הדיאלוג על שם זוג המתווכחים בו) מבלי לקרא בשם מחברו. הדברים שמצאו הד מיוחד אצל אנשי הדורות ההם הנם ההסברים בדרכים שונות שדון יהודה נתן לאגדות יון העתיקה. לפי ידיעה שנרשמה בחצי השני למאה הט"ז היה בידי נכדו של דון יהודה בשאלוניקי חיבור נוסף שלו בכתב יד „הרמונית השמים", שעקבותיו לא נודעו כיום. על תוכן ספר זה לא ידוע דבר, וקרוב לשער שהוא מכיל בצורת הרצאה שוטפת רעיונות שנתגבשו בתוך הדיאלוג „ויכוח על האהבה" עצמו.

הרעיון כי ה„ויכוח על האהבה" נתחבר בתחילה עברית, הוא רק בגדר השערה; חיבורים עבריים ממש ידועים לנו מדון יהודה אברבנאל רק בשדה השירה. הוא כתב כמה שירים לכבוד הופעת ספרי אביו וכן מפורסם ביחוד שירו הגדול „תלונה על הזמן", בו הוא מעביר לפנינו את פרשת הצרות הרבות שקרו לו מאז עזבו את ספרד, את נדודיו ממקום למקום, את אסונותיו המשפחתיים, ומעל לכל את האסון הגדול ביותר שקרה לו — חטיפת בנו בכורו יצחק לשמד.

שנת פטירתו של דון יהודה אינה ידועה. על כל פנים כאשר הופיעה ההוצאה האיטלקית הראשונה של הויכוח על האהבה (בשנת רצ"ה, 1535) כבר לא היה בחיים.

ש.

ר׳ יְהוּדָה אַהֲרֹן מֹשֶׁה (בר׳ אַבְרָהָם חָנוֹךְ) אַלְטְשׁוּלֶר

רב ומחבר במאה הרביעית לאלף השישי. נולד בפראג ושימש ברבנות בעיר קרומנוי אשר במורביה. חיבר ספר „ויחל משה", בענייני מוסר ויראה, ומצורף לו „תורת האשם", תקוני תשובה. נדפס בפראג בשנת שע״ג, וזכה לכמה מהדורות. כן חיבר עוד כמה ספרים שלא נדפסו. מהם ידועים: „תורת המלואים", על ענין תלמוד תורה; „תורת המנחה", על מאמרי חז״ל; „תורת השמים", בענייני ברכות בהלכה ובקבלה ועוד חבורים.

ר׳ יְהוּדָה (בר׳ מֹשֶׁה) אַלְבּוֹטִינִי

מחכמי ירושלים במחציתה השניה של המאה השלישית לאלף השישי (בתחילת המאה השש־עשרה למספרם). בעל הלכה חשוב ומפרש ספרי הרמב״ם ויחד עם זה מקובל ומחבר ספר בקבלה. כמה מהוראותיו הובאו בין חידושי דינים לרבני ירושלים בספר „חיים וחסד" לר׳ יצחק מוספיא, ואף נזכרו לו שם תלמידים. במשניות הגדולות דפוס ווילנא נדפסה חלוקת הקדמת הרמב״ם לטהרות לסימנים מכתב ידו שנכתב בשנת רס״א. בשנת רס״ט מצאנוהו חתום על תעודה בתור אחד מחכמי ישיבת ירושלים. חיבורו העיקרי הוא פירוש על הלכות אישות וגירושין לרמב״ם, שכתבו בשנת רע״ט. כתב יד מספר זה היה בידי אזולאי ולא הגיע אלינו. כן חיבר ספר בקבלה בשם „סולם העליה" בדרכי הצרופים וגלגוליהם, בו נמשך אחרי קבלתו של ר׳ אברהם אבולעפיא. פרק מספר זה נדפס מכתב יד יחיד בעולם על ידי פרופ׳ ג. שלום בקרית ספר שנה ב׳. נפטר בירושלים סמוך לשנת רפ״ג (1523).

ר׳ יְהוּדָה אַלְחָרִיזִי

ראה בערך ר׳ יְהוּדָה (בר׳ שְׁלֹמֹה) חָרִיזִי.

ר׳ יְהוּדָה בר׳ אֶלְיֶעֶזֶר

מפרש התורה במאה הראשונה לאלף השישי. חי כנראה בעיר טרוייש בצרפת והיה תלמידם של ר׳ אליקים בר׳ מנחם ושל ר׳ מנחם שליח ציבור מטרוייש. חיבר ספר „מנחת יהודה" בשנת ה״א ע״ג (1313), הוא קובץ תוספות על התורה. מטרתו בחיבורו היתה לבאר דברי רש״י בפירושו לתורה ולהוסיף על דבריו במקום שלא ביאר כל הצורך. בדרך כלל נוטים פירושיו לדרש, אם כי יש בהם גם כמה פשטים יפים. את ספרו חיבר, כפי שכתב בהקדמתו, לפני מורו ורבו ר׳ אליקים בר׳ מנחם. רובו של הספר מלוקט מפי חכמים שונים. ביחוד הוא מרבה להביא את דברי ר׳ אליקים רבו ואת פירושי ר׳ משה מקוצי ופירוש החזקוני.

ספר „מנחת יהודה" נדפס ביחד עם פירוש רבותינו בעלי התוספות, בקובץ „דעת זקנים" (ליוורנו, תקמ״ג), ואחר כך עוד פעמים אחדות, ונמצא גם בכמה כתבי יד. הנוסח הנדפס נתקצר בהרבה מקומות. מלבד ספרו זה חיבר עוד סדר תפלה נוסח טרוייש, וכן חיבר ספר על דיני ברכות, שהיה מסודר בסדר התלמוד מסכת ברכות.

ר׳ יְהוּדָה (בר׳ יוֹסֵף) אַלְכַּרְסַאנִי

מחכמי אפריקה הצפונית במאה השניה לאלף השישי. תלמידו של ר׳ יוסף הכהן אבן סוסאן. פילוסוף ואיצטגנין. חיבר ספר „ארון העדות", מחקר על מעשה בראשית ומעשה מרכבה, ענייני נבואה והשגחת ה׳ ועוד, מחולק לעשרים ושנים פרקים. נמצא בכתב יד בכמה ספריות. בהקדמתו המעניינת הוא מספר את מאורעותיו שהביאוהו לחיבור ספרו, שכתבו בהיותו בבית האסורים בשנת קכ״ה (1365). ר׳ סעדיה אבן דנאן מכנהו בתואר „האיצטגנין", ואמנם מיוחס לו חיבור קטן בענייני איצטגנינות, בשם „סימני רעשים ורעמים". לספרו „ארון העדות" חיבר ר׳ משה חאגיז הגהות, ועודן בכתב יד. כן מזכירו ודן בדעותיו דון יצחק אברבנאל בספרו „מפעלות אלהים".

ר׳ יְהוּדָה (הַכֹּהֵן בר׳ אֶלְעָזָר הֶחָסִיד) ן׳ אַלְמַדָּארִי

מחכמי חַלַּב בסוריא בתחילת האלף השישי (באמצע המאה הי״ג למספרם). חיבר פירוש להלכות הרי״ף שחלק ממנו (על פסחים ומגילה) היה בידי אזולאי, ולפי עדותו אינו מביא בפירושו זה אלא את גאוני בבל בלבד. אולם בחלק אחר מאותו פירוש שנמצא בכתב יד (לסנהדרין, מכות וע״ז) הוא מביא גם פוסקים ומפרשים שאחרי תקופת הגאונים, כגון רבינו חננאל, רבינו גרשם מאור הגולה, הרמב״ם ואחרים. כן נמצאים בכתב יד חידושיו („שיטות") על מסכתות יבמות, כתובות, גיטין וקידושין, בשם „פירוש סדר נשים רבתי". ושמא אף הוא חלק מפירושו על הרי״ף.

ר׳ יְהוּדָה (בר׳ יוֹסֵף) אַלְפַּאר

נשיא רם היחס ורופא המלך פרדיננד השלישי, וחכם בתורה ובמדעים. חי בטולידו בסוף האלף החמישי (בתחלת המאה הי״ג למספרם). במחלוקת שנת־עוררה בימיו בפרובינצה על ספר „מורה נבוכים" לרמב״ם, על ידי ר׳ שלמה פטיט ותלמידיו, עמד ר׳ יהודה לצידם. אם כי הוא עצמו היה בקי בחכמות ואף כיבד את הרמב״ם בכל לבו ראה בהפצת הפילוסופיה סכנה לאמונה התמימה. כאשר שלחו חכמי פרובינצה את ר׳ דוד קמחי לספרד, לעורר את יהודי ספרד להחרים את הקנאים המוציאים דיבה על הרמב״ם וספריו, פנה הרד״ק בכמה אגרות לר׳ יהודה וביקש להניעו לתת לו את ידו במלחמתו זו, אך ר׳ יהודה לא נעתר להפצרותיו והשיב לו בדברים קשים והצביע על הסכנה הנשקפת ליהדות התמימה מדעות „המורה", המפרש את הנסים שבמקרא כמשלים וחידות, וביחוד על שהוא שואף לאחד את התורה עם הפילוסופיה, ולדעתו הן סותרות זו את זו ואינן נותנות להתאחד. באגרותיו אלה מופיע ר׳ יהודה כחכם ומליץ בעל שיעור קומה. נפטר בשנת ד״א תתצ״ה (1235).

ר׳ יְהוּדָה אַרְיֵה לֵיב בר׳ דָּוִד

מכונה ר׳ ליב קאַליש. רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי. נכדם של הגאונים ר׳ יואל סירקיס (הב״ח) ור׳ אברהם חיים שור, בעל „תורת חיים". שימש רב וראש

ישיבה בכמה קהילות פולין: בלובזענץ (במשך עשרים ושתים שנה), בקרמזיר ובקאליש, ולאחרונה הוזמן לרבנות בקהילת האשכנזים באמשטרדם, אבל לא ארכו לו הימים ונפטר אחרי שנה ומחצה לשבתו שם, בז׳ כסליו ת״ע (1709).

חיבר פירוש על התורה בדרך דרוש בשם „גור אריה״ (אמשטרדם, תצ״ג). קצת מחידושיו באגדה נדפסו בהקדמת המו״ל ספר „שמע שלמה״ לר׳ שלמה אלגאזי (אמשטרדם, ת״ע). כן הניח אחריו עוד חיבורים שלא ראו אור.

ר׳ יְהוּדָה אַרְיֵה (בר׳ יִצְחָק) מוֹדִינָא

רב, דרשן, חוקר ומשורר, הנציג המובהק ביותר של היהדות האיטלקית ההיסטורית כלפי העולם החיצוני. מוצאו היה ממשפחה שבאה מצרפת לאיטליה והעמידה מקרבה מספר אישים, שהצטיינו במקצועות שונים של המדע. נתפרסמו בעיקר זקנו ר׳ מרדכי, שהיה רופא מפורסם בבולוניה, ודודו ר׳ אבטליון, תלמיד חכם ומלומד גדול שישב בפירארה. יהודה אריה (ליאון) נולד בשנת של״א (1571) בוניציה, בשעה שהוריו נמלטו שמה מפירארה בגלל רעידת אדמה קשה. אחר זמן ידוע חזרה המשפחה לפירארה וכל ימי נעוריו בילה יהודה אריה בפירארה ובערים קטנות אחדות בסביבת ויניציה. הילד גילה כשרונות מפליאים בגיל רך ביותר בכיוונים שבהם הצטיין אחר כך כל ימי חייו. משפחתו, על אף הירידה שחלה במצבה הכלכלי, דאגה לחינוך מושלם למענו. כדוגמת העשירים היהודים באיטליה בימים ההם, היו מחזיקים מלמד מיוחד עבורו, וכשבגר זכה לקנות תורה וחכמה מפי שנים מגדולי הרבנים באיטליה באותו הזמן — ר׳ חזקיה פינצי בפירארה ור׳ שמואל ארקיוולטי בפאדובה. בבית מדרשו של הראשון קנה בעיקר ידיעות בתורה ובהלכה (את מקום התלמוד, שלימודו נאסר על ידי האפיפיורים, מילאו באיטליה הלכות האלפסי), ואצל ר׳ שמואל ארקיוולטי, שהיה משורר ומדקדק מפורסם, רכש לו ידיעה עמוקה במליצה ובלשון העברית. לפי נימוסי החינוך באיטליה באותם הימים לימדוהו גם את הלשון הלאטינית. וכן מוסיקה וריקודים. ברם, כשמתבוננים בדרך של סיכום לפעולתו של ר׳ יהודה אריה מודינא וליצירתו הספרותית רבת הענפים ורבת הגוונים, אין היא מתבארת על ידי החינוך המכוון המתואר כאן שמשפחתו הקנתה לו. רוב תורתו וחכמתו בא לו ודאי בדרך ההשתלמות העצמית ובכח הכשרון הבלתי רגיל שנתגלם בו.

בגיל של תשע־עשרה שנה, נשא אשה בויניציה וניסה לעסוק במסחר בעיירה מונטאנייאנה. אחר שתי שנות נסיון ללא הצלחה החליט ר׳ יהודה אריה להתישב בויניציה. הוא בא שמה בשנת שנ״ג ונשאר בה כל ימי חייו, קשור אל עיר־פלאים זו ואל הגיטו היהודי שבה באהבה עזה ביותר, אם כי הישיבה בעיר זו לא הביאה לו הצלחה וחי בה רוב ימיו בסבל ובדוחק. ואעפי״כ לא יכול היה להפרד ממנה, וכשנאלץ לעזוב פעמים את ויניציה (בשנים שס״ד—שס״ז ישב בפירארה ובשנים שס״ט עד ש״ע בפירינצי) לרגל מצבו הקשה,

ראה בזה גלות ממש ושאף בכל כחותיו לחזור לעירו האהובה.

בבוא ר' יהודה אריה לויניציה לא נשאר כבר בידיו דבר מעשרו של בית אבותיו והצעיר היה נאלץ להשתכר למחיתו ולמחית אנשי ביתו. בהרבה מלאכות עסק, אבל מלאכתו העיקרית היתה ההוראה. פעם אחר פעם היה חוזר ומחדש את ההסכם שבינו ובין חברות שונות שהחזיקו בתי תלמוד תורה, לפעמים אף שימש מלמד למספר מועט של בני עשירים. נוסף לזה היה מקבל שכר בתור דרשן או חזן בבית כנסת זה או אחר בעיר, היה עוסק בהגהת ספרים, או מחבר שירים למען עשירים לכבוד נשואין, היה עוסק בכתיבת קמיעות, בחיבור נוסחאות מצבות ובכתיבת אגרות ושטרות. ההכנסה מכל זה היתה, אמנם, מוגבלת, אבל יכלה לפרנס את בעלה בכבוד. ברם צרותיו המשפחתיות המרובות של ר' יהודה אריה מודינא — מחלת האשה, מות רוב בניו ויציאת הבן האחרון לתרבות רעה — ובעיקר חוסר היציבות שבאופיו, גרמו שתמיד היה מחוסר פרוטה. כשקוראים את האבטוביאו־גראפיה שלו „חיי יהודה" רואים שפרנסתו היתה ענין של המקרה ושאת הנדוניא לשתי בנותיו שלם רק בדרך נס.

הדוחק התמידי, צרות הבנים וכל מיני תלאות אחרות עשו את ר' יהודה אריה מודינא לאיש עצוב ומדוכא ברוחו כל ימיו. לא לחינם נהג לחתום על אגרותיו „הנעצב וצעיר יהודה אריה מודינא". לזה נתווספה האמונה המבהילה של כל אנשי הריניסאנס בהשפעת הכוכבים והמזלות על גורל האדם עלי אדמות, ושללה מר' יהודה אריה כל שמץ של רצון לשנות את מזלו לטובה. כבר בחיבורו מימי הילדות „סור מרע", הוא אומר: „וסוף סוף כל עסקי האנשים על פי הגרמים השמימיים ישקו" ואמונה זו התמידה בקרבו עד יומו האחרון, ובכל צרה שבאה עליו הוא ראה את „המערכת" נלחמת בו.

צרות אלו ומצב רוח מדוכא זה היו רק צד אחד מאישיותו. הצד השני מראה לעינינו אדם פעיל בחברה ומתערב בכל העניינים הקטנים והגדולים שבחיי הקהילה הויניציאנית רבת־הגוונים. הוא לוקח חלק פעיל באירגון אקדימיה ללימוד תורה בגינת ביתו של אחד מנכבדי הקהילה; מיסד בגיטו יחד עם הפליטים שבאו ממאנטובה אחר הגרוש מעיר זו אקדימיה מוסיקאלית; דורש דרשות, לפעמים בוקר, צהרים וערב, בפני קהל מצטופף וגם בפני שאינם בני ברית; הוא יוצא למסעות, עומד בקשרים עם רבי מלוכה — ובעיקר, עוסק בלי לאות בחיבור ספרים, שמספרם מגיע לעשרות, ושמרוב רובן לא נשלל עדיין אופיים האקטואלי על אף שלש מאות השנה שעברו מאז חיבורן.

ככה חי את שנותיו מכובד ונערץ — על אף חסרונותיו — על בני עדתו ועל העולם הגדול מסביב. בשעת נשואיו ניתן לו בויניציה התואר „חבר", ומאז התישבו בעיר בקביעות הוא נמנה על אנשי „הישיבה הכללית", המהווה את מוסד הרבנות הרשמי בעיר. במהרה הוא זוכה להיות אחד משבעת הראשונים, המהווים את ועד הרבנים בפועל, וכמה עשרות בשנים הוא

עומד בראש הישיבה הכללית, בתור ראש הרבנים של העיר. הוא נפטר בשנת ת"ח (1648) בויניציה ועל קברו נחרתה כתובת קצרה וצנועה שחיבר לעצמו בחייו. מצבת קבורתו נתגלתה לפני שנים מספר בבית הקברות של קהילת ויניציה על הלידו.

עשרות החיבורים של ר' יהודה אריה מודינא מייצגים מקצועות שונים ומרובים של התורה והחכמה. וגם דרך החיבור בהם שונה. יש ביניהם חיבורים מקוריים, פרי עיונים מעמיקים, ויש בהם ילקוטים של מאמרים שעבודת חיבורם היתה כמעט רק טכנית. הקו המאחד את כל חיבוריו הוא הקומפוזיציה היפה, הבהירות והפשטות שבהן נאמרים הדברים. וכשהוא כותב אל הנוצרים על היהדות ועל היהודים בדבריו כלל מאופי ההגנה האפולוגיטיקה, אלא העניינים מוצגים כדבר מובן מאליו, שונה אמנם מדתיהם, אבל דבר שערכו בו וריחו וטעמו עמו.

כתביו של ר' יהודה אריה מודינא מתחלקים לחמש קבוצות. הקבוצה הראשונה המעוררת את סקרנותו של החוקר היא הכוללת את ספרי הויכוח בעניני הדת, המסורת והקבלה. חיבה יתרה ונטיה פנימית היתה לר' יהודה אריה מודינא לויכוח בעניני דת ואמונה, החל מימי נעוריו ממש וכמעט עד יומו האחרון. הוא מספר על כך ברשימה שכתב בשולי כתב יד מספרו של המומר אבנר מבורגוש "מנחת קנאות": "...כל ימי גדלתי בין חכמי הנוצרים, מאז הייתי בן עשר שנים, מתווכח בדברי הדת, נער הייתי גם זקנתי בכך... ומי יתן שמעתי לקול בני ותלמידי ורעי שהרהיבוני ובקשו ממני כמה שנים לכתוב על ספר בענין זה מהדברים אשר שם אלקים בפי לכבוד שמו, וחכמים לא שערום אשר קדמוני, וטרדות זמני בהלוני, ועתה עד זקנה אני הוא... ואין עוד בי כח לעשות חיל...". ומשלא אסתייעא מילתא, הוא שאף לפחות לכתוב תשובה לספרו של אבנר, אבל גם לזה לא היתה לו ההזדמנות. והוא מספר לנו בקשר לזה: "...וכיון שלא זכיתי לכתוב תשובה לדבריו עד היום, כנזכר, גמרתי בדעתי לשרוף אותו באש קודם מותי, כי אמרתי אולי יבא לידי פתי ובלתי בקי להשיב לאפיקורוס ותטרוף דעתו בדבריו, ואחר כך חזרתי בי וחשבתי מי יודע יחנני ה' בחיים ועדיין אזכה לענות כסיל כאולתו, או זולתי מן החכמים, ובין כך מתרה אני בכל מי שיקרא בו, אם איננו בקי ויודע בטיב הויכוחים האלה, לא יאבה לשפוט על דברים כאלה ויניח המשפט לרגילים להתוכח עם המתנגדים, אשר פיהם תהיה תורת אמת ובכל ויכוח יתברר האמת לכבוד ה' אלקים אמת". דברים אלה מבררים לנו מה שימש יסוד נפשי לחיבורים בעניני הדת שיצאו מעטו.

הספרים המפורסמים ביותר ביניהם, הם "בחינת הקבלה" (גוריציא, תרי"ב), ו"מגן וצינה" (ברעסלויא, תרט"ז), הכוללים זוגות־חיבורים: חיבורי טענות נגד המסורה וחיבורים בביטול הטענות האלה. היו שאמרו, שר' יהודה אריה עצמו הוא בעל הטענות נגד המסורה ושהסתיר את דעותיו האמתיות, ביחסו אותן לאחרים. אבל בימינו הוכיחו החכמים שהטענות נגד המסורה הכלולות בשני החיבורים האלה

הן טענותיו של אוריאל אקוסטה, שהומצאו אל רבני ויניציה לחוות דעה, ור' יהודה אריה כתב את דבריו לסתור אותן. ספר שני מפורסם מאוד הוא הספר האיטלקי על דיני היהודים ומנהגיהם שבתרגומו העברי הוא נקרא "שולחן ערוך". בספר הזה תאר ר' יהודה אריה, לבקשת נוצרים רמי מעלה באנגליה, את דיני ומנהגי היהודים. הוא כתב על הכל בצורה אוביקטיבית ביותר, ברצותו לבטל על ידי כך את כחה של הספרות האנטי־יהודית המרובה, המלאה סילופים וזיופים. הוא גם השיג בחלקו את מבוקשו וספרו זה נעשה מדריך לעניני היהודים לאנגלים וצרפתים נאורים מרובים, ואף נאפוליון השתמש בו, בשעה שהתעסק בתחיקה בעניני היהודים. לקבוצת הספרים בעניני הדת והמסורה שייכים גם: החיבור "מגן וחרב" (כ"י), המכיל טענות נגד הנצרות, הספר "ארי נוהם" (לייפציג, ת"ר), המכוון נגד הקבלה, "ובן־דוד" (נדפס בקובץ "טעם זקנים"), הטוען נגד אמונת הגלגול. למדנותו בשטח ההלכה כלולה בתשובותיו, כמנהג הרבה מגדולי הרבנים באיטליה. קובץ תשובותיו ("זקני יהודה") נמצא עדין בכתב יד ורק תשובות בודדות ממנו נתפרסמו בדפוס.

לקבוצה השניה שייכים החיבורים בשטח האגדה והדרוש. הדרוש היה חביב עליו מאוד וכשרון זה שבו ניחן גרם לו תמיד קורת רוח רבה. ואין ספק שהדרשות שנשארו ממנו, "מדבר יהודה" הכולל דרשות בעברית וכתב יד הכולל דרשות באיטלקית, הן רק חלק קטן ממה שרשם או נשא באמת. את הקובץ "מדבר יהודה" העריך מאד והוא אומר עליו באבטוביאוגרפיה: "מדבר יהודה, והם כ"א דרשות, נדפס שנת השס"ב ולו שם באיטליה לערבות מליו וצחות לשונו". במקום אחר הוא מזכיר שרשומות אצלו ארבע מאות מדרשותיו. בשטח האגדה היה ה"עין יעקב" נקודת מוצא ליצירתו והוא חיבר "בית לחם יהודה" (וינציה, שפ"ח), מפתח ל"עין יעקב" ו"בית יהודה" (שם, שצ"ה), תוספות לעין יעקב. שני החיבורים נדפסו בכמה הוצאות של העין יעקב. לשטח זה שייך גם הפרוש לפרקי אבות שלא נשתמר.

כחו של ר' יהודה אריה מודינא בשירה לא היה מקורי. חסרים אצלו שירים, שבהם עלה במעלת הפיוט הטהור. אבל יש ויש באוסף הגדול של שיריו כמה שירים ותפלות שלא נעדרת מהן השתפכות נפש כנה. לעומת זאת היה גדול באמת כוחו באיפיגראפיקה שבה השימוש האיליגאנטי באוצרות הלשון הוא עיקר. בגלל זאת נעשה ריא"מ משורר מבוקש בימיו לחיבור הסכמות בחרוזים לספרים, שירים לכבוד נשואין וכל מיני חגיגות אחרות וכן לכתבות על גבי מצבות. השירים ממין זה, קצרים ברובם, מגיעים במספרם למאות, ואין לך כמעט שיר או כתובת שלא יהיה בהם איזה שימוש לשוני מקורי המבליט את הענין בו דן החרוז. אוסף השירים מכיל גם אי אלה תרגומים מהשירה האיטלקית שנעשו על ידיו בימי נעוריו. כדאי להעיר במיוחד על שיר־אבל שחיבר בימי נעוריו על פטירת אחד ממוריו ר' משה מלארוקה. שיר זה הנקרא בעברית "קינה שמור" הוא

שיר דו־לשוני: הוא נכתב בעברית לחוד ובאיטלקית לחוד, בצורה כזו שהשיר האיטלקי דומה מבחינת הצלילים הנשמעים בו לשיר העברי. ועל אף מסגרת מלאכותית זו דומים, בדרך כלל, הרעיונות המבוטאים בשני השירים גם יחד. בשנים האחרונות הוצא אוסף שלם של שירי ר' יהודה אריה מודינא, וגם נוסחאות כל המצבות שנתחברו על ידו מונחים כבר בדפוס. ר' יהודה אריה מודינא כתב גם פיוטים ותפלות, שאחדים מהם נכנסו לתוך המחזור והסידור.

הקבוצה הרביעית של חיבורי ר' יהודה אריה מודינא הם ספרים שנכתבו למען הקהל הרחב ותפקידם להקל עליו את השימוש בלשון העברית ואת הלימוד בתורה ובספרי הנביאים. „גלות יהודה" (וינציה, שע"ב), הוא מלון איטלקי־עברי מותאם לכתבי הקודש, „פי אריה" (שם, ת"ח), ו„שפתי צדק" (כ"י קויפמאן) הם מלונים לצרכי לימוד המשנה והתלמוד. „פרשות כסף" (כ"י אוקספורד) נקרא פירוש מלוקט לתורה, וכן חיבר ר' יהודה אריה מודינא פירושים לספר שמואל, לחמש המגלות ולהפטרות. לשטח זה שייך גם אגרון שנתחבר על ידו. אגרותיו העבריות שפורסמו על ידי החוקר יהודה אריה בלוי מוכיחות שועד הרבנים בוויניציה וכן יחידים מבני הקהל נהגו להשתמש תכופות בעטו השנון של ר' יהודה אריה מודינא לצרכים שונים.

לקבוצה החמשית שייכים חיבורים קטנים על נושאים ממינים שונים. הראשון בתור הוא הדיאלוג הקצר „סור מרע" (וינציה, שנ"ו) בגנות המשחקים ההאזר־דיים, שהיו נפוצים אז במדה בלתי רגילה בכל החברה האירופית, כיהודית כנוצרית. החיבור „מעדני מלך" (הופיע בשנת 1694) מוקדש לעומת זה למשחק השחמט. „לב אריה" (וינציה, שע"ב), מוקדש לבעיות המנימוטכניקה. „צמח צדיק" (וינציה, ש"ס), הוא עיבוד עברי של ספר מוסר איטלקי. ויש עוד כמה חיבורים בקבוצה זו, וביניהם פירושים על ההגדה של פסח. כמה מחיבוריו נכתבו לפי הזמנה מצד מדפיסים, ואינם מוסיפים הרבה לתמונת אישיותו של ר' יהודה אריה מודינא בתור חוקר וסופר.

כשאנו מתבוננים לאישיותו של ר' יהודה אריה מודינא בכל היקפה, מתבלטים ביותר הקווים המודרניים שבאפיו ובפעולותיו. במחקריו ובספריו אנו רואים כבר את המלומד היהודי מתקופת ההשכלה, ובהערצתו את הדרשה ובהתעסקו בבעית המסורת ובויכוח דתי, אנו רואים בו כאילו טיפוס של רב מהמאה התשע־עשרה. ואין בכך משום פלא: הטיפוסים המודרניים מרובים בתקופת הרניסאנס, גם בעולם היהודי באיטליה.

בדרך כלל ראה העולם הגדול בזמנו את ר' יהודה אריה מודינא כנציג המובהק ביותר של היהדות, וכן הוא מופיע — בצדק או שלא בצדק — כנציג המובהק ביותר של היהדות האיטלקית ההיסטורית. על כל פנים: חייו ופעולתו התוססים וספריו המרובים הכו גלים בהיסטיריה של עמנו, וההתענינות בהם אינה נחלשת עם חלוף הזמנים.

ש.

ר׳ יְהוּדָה אַרְיֵה בר׳ צְבִי הִירְשׁ

מדקדק עברי במאה החמישית לאלף השישי. יליד קרוטושין. למד תורה מפי ר׳ אברהם ברודא בפרנקפורט דמיין. נדד על פני ארצות מערב אירופה: גרמניה, הולנד, ולאחרונה נתיישב בקרפנטראץ שבצרפת ושם שימש ברבנות. חיבר כמה ספרים בדקדוק ובתורת הלשון העברית. מהם נדפסו: „אהלי יהודה", על שמות לשון הקודש, כסדר אלף בית (יעסניץ, תע״ט); „יסוד לשון הקודש", כולל שרשי לשון הקודש ופירושם באשכנזית, עם לוח הפעלים והבנינים (ווילמרשדורף, תפ״א); „גזע יהודה", קצור ספר השרשים (אופי־באך, תצ״ב). חיבורים אלה הם מבואות או פרקים מספר גדול שחיבר בשם „חלק יהודה" בדקדוק לשון הקודש, שלא ראה אור. הניח אחריו בכתב יד שיר על כללי הדקדוק עם פירוש בשם „משירי אהודנו". כן חיבר ספר „בית יהודה" על התורה ועוד כמה ספרים, ולא נדפסו.

ר׳ יְהוּדָה (בר׳ שִׁמְעוֹן) אַשְׁכְּנַזִי

רב ומחבר בפולין בסוף המאה החמישית ובתחילת המאה השישית לאלף השישי. שימש דיין בטיקטין. חיבר פירוש על כל ארבעת חלקי השלחן ערוך, מלוקט מפוסקים אחרונים ושאלות ותשובות, וקרא לו „באר היטב". ספר זה נתחבב מאד ונדפס בכמה וכמה מהדורות של השלחן ערוך, בצד מפרשים אחרים. יצא לאור ראשונה: על יורה דעה (אמשטרדם, תצ״ו); על אבן העזר (שם, תצ״ט) ועל אורח חיים (שם, תק״ב). על חושן משפט לא הספיק להדפיס, וכעבור שנים אחדות אחר פטירתו הופיע פירוש באותו שם ובאותה תכנית, לר׳ משה פראנקפורט בר׳ שמעון דיין באמשטרדם (אמ״ד, תק״ט). פירוש באר היטב נשתבח על ידי אזולאי שהוא „יפה אף נעים".

ר׳ יְהוּדָה בר׳ אָשֵׁר (בן הרא״ש)

נולד בקולוניא (גרמניה) בשנת ה׳ ל׳ (1270), למד שם בישיבת אביו ר׳ אשר בר׳ יחיאל (הרא״ש), יצא בשנת מ״ג לצרפת ונתיישב בשנת מ״ה בטולידו שבספרד. כשבא גם אביו לספרד ונתמנה לראש רבני קאסטיליה בטולידו המשיך את לימודיו בישיבתו. לעת זקנתו של הרא״ש מינו את ר׳ יהודה בנו לסגנו (ה׳ פ״ב 1321), ותיכף אחרי פטירתו (ה׳ פ״ח 1327) ישב על כסא אביו כראש בית הדין וראש הישיבה הגדולה שבטולידו, ואושר גם מטעם המלכות כראש רבני קאסטיליה. בבית דינו היה תקיף בדעתו כאביו הרא״ש ולא היה נושא פנים במשפט. אף היה דן דיני נפשות מכח הקיומים שניתנו לכנסת ישראל שבארץ קאסטיליה. „דבר ידוע הוא כי מן היום אשר גלתה סנהדרין מלשכת הגזית בטלו דיני נפשות מישראל, וכל מה שהדין עתה הוא לגדור פרצת הדור, וברוך ה׳ אשר נתן כזאת בלב מלכי הארץ הזאת לתת כח לישראל לדון ולבער עושי רשעה, לולי זה לא היה קיום לישראל בארץ הזאת, וגם כמה אנשים מישראל ימלטו דייני ישראל שהיו נהרגין על ידי שופטי הגוים, והדינין שאנו דנין בדיני נפשות אינם כולם על פי התורה". ועוד הוסיף להסביר: „מה

שאנו דנין דיני נפשות בזמן הזה הוא מפני שני דברים: כדי שלא ידונו אותם הגוים, כי כמה בני אדם ניצולין בדינינו שהיו נהרגין בדיניהם, וכדי להרוג המחוייבים בדינינו כגון המוסרים וכיוצא בהם שלא היו נהרגין בדיניהם, וכן סייגות שצריכין לעשות בכל דור ודור לפי פרצת הזמן ניתן כח ביד בית דין לעשות כמו שיראה להם לפי שעה לגדור הפרץ". אולם הזהיר את הדיינים שיהיו מתונים בדיני עונשין: „יש עבריין שיספיק שיתרו בו בית דין ויקבל עליו התראה זו וישמור עצמו מאז והלאה, ואם יראה לב"ד שלא תספיק לו ההתראה, יגרשוהו מן העיר או מכל ארץ השר, רק את נפשו ישמרו". כשנשאל מקהל קורדובה על מעשה באחד שהכה את הדיין והשחית הדרת פניו, השיב: „אם חס ושלום יארע דבר כזה כאן בטוליטולה היו תלמידי החכמים והזקנים מסכימים לחתוך שתי ידיו בשביל שתי ההכאות שהכה לדיין". שמר בקפדנות על שלטון־הבית של קהלות ישראל ובתי דיניהן במדינה, לבל יתערב שלטון זר בעניניהם. כשאירע מעשה בטודילה שבמלכות נאבארה שהיהודים פנו בדברי ריבות שביניהם לשלטונות המדינה, כתב ר' יהודה לבית הדין שבטודילה: „אם היה נעשה דבר זה במלכות קאסטיליה שהיה יהודי מסבב שהגזבר והפקיד (הממשלתי) ידברו בענין כזה, היו עושים בו משפט, אם לא היתה לו טענה נכונה להגן בעדו, והיא רחוקה בעיני, כי היה יכול להשיג האמת בדייני היהודים".

באומץ לב עמד בפני גדולי קהל טולידו ותקיפיה כשרצו לכוף על בית דינו לפסוק ולהורות את כל דיניהם על פי ספרי הרמב"ם בלבד, דוגמת שאר קהלות ספרד, כדי לשים קץ למחלוקות שנתרבו בין הפוסקים. „נפלאתי על שאתם מכניסים ראשיכם בין ההרים הגדולים — השיב הרב למנהיגי קהלתו — וכי תאמרו כבר עשו כן במקום אחר בספרד, אין לכם ללמוד מאחרים, ואדרבה אחרים יש להם ללמוד מכם, כי טוליטולה היא עיר ואם בישראל וגדוליה הם גדולי גולת אריאל. ואשר אמרתם שיש מחלוקת בין פוסקי הדינין, מהיום ארבעים שנה לא היו כל כך מעט מחלוקות בין הפוסקים כמו עתה, ובכל פעם שאנו מתקבצים, אנו מסכימים לדעה אחת שבח לאל. ואם חס ושלום בשלי הצער הגדול הזה — שלחוני מאתכם ואסע מזה. אתם עידי וגם כל הקהל יצ"ו כי מן היום אשר בחרתם בי לישב על כסא אדוני אבי ז"ל שלא נשאתי פנים לשום אדם בדין". אז היה ברצונו לעזוב את טולידו ולעבור לשיביליא, אך גדולי הקהל ביקשוהו להשאר והכפילו את משכורתו ומילאו את כל משאלותיו, עד שנתרצה להם, ובסוף ימיו כתב עליהם: „ואני תפלה לאלהי עולם לשלם לקהל הקדוש הזה שכר טוב בעמלם על כל הטובה אשר עשו עמי".

מכל קצוי ספרד פנו אליו בשאלות בעניני דת ודין. אוסף תשובותיו, כתשעים במספר, יצא בדפוס בשם „זכרון יהודה" (ברלין, תר"ו). ר' יוסף קארו מביא כמה מתשובותיו בספרו הגדול „בית יוסף". מגדולי חבריו שעמדו אתו במשא ומתן של הלכה היו: ר' חסדאי קרשקש זקנו של הפילוסוף הידוע, ר' אברהם בן ישמעאל

רבו של רבינו ירוחם ור' יוסף בן נחמיאש. בין תלמידיו נודעו: ר' מנחם בר' זרח בעל „צידה לדרך" ור' מכיר בעל „אבקת רוכל".

מלבד פירושו למס' שבת וספר „חקת התורה" שלא הגיע לידינו, חיבר ר' יהודה צוואה בדברי מוסר לבניו בשם „אגרת תוכחת" שהיא אחת הפנינים בספרות המוסר בישראל. כדי להלהיב את לבם לאהבת התורה ולירא שמים מספר האב לבניו בצוואתו על קורות משפחתם המיוחסת ועל התלאות שמצאו אותו ואת אביו הרא"ש באשכנז „ארץ הגזירה". „שמעו אל יהודה אביכם, ועשו עיקר תורתכם, וזכרו בוראכם בימי בחורותיכם, בעודכם בכחכם, וקבלו עול התורה עליכם, ולא תמוש מפיכם, ויהיו לשם שמים כל מעשיכם, ושם אשר הורישו לכם אבותיכם, החזיקו בו והנחילוהו לבניכם". והוא מזהיר אותם: „אל תחשבו בלבבכם כי התורה ירושה היא לכם מאבותיכם, ושאינכם צריכים לטרוח בה, כי אין הדבר כן, ואם לא תטרחו בה לא תזכו בה". עצתו בדרכי הלימוד היא שישתדלו להגיד הלכה בכל יום לאחרים ובזה תקבע בלבם, גם ילמדו הלכה מפוסקים בכל יום, מלבד לימוד מסכתא עם פירוש רש"י. „גם תקבעו עתים ללמוד הפסוק בדקדוק ופירוש, גם תרגילו עצמכם בדרשים ומדרשים, ובזה יגדל שכרכם כאשר תדרשו ברבים ותשיבון מעון". „סוף דבר יש לכם לחשוב שאתם שכירי יום לעשות עבודת השם יתברך". כל חפצי ורצוני — כותב ר' יהודה — אינו רק להיות לי זרע שימלא מקום אבותי בתורה ובמעשים טובים ובמצות. על כן ישאו נשים ממשפחת בית אביהם אשר „הורגלו עם לומדי תורה ונכנסה אהבתה בלבן ויעזרו לבעליהן לקיים תלמודיהם בידיהם, ועוד שלא הורגלו בהוצאות יתירות ולא יבקשו מבעליהן מותרות, ובקשות המותרות הן המטרידות האדם מן הלימוד". תפלתו האחרונה היתה: „זכות הרחמן וזכות אבותינו יעמוד לנו שלא יכרת ממנו בטוליטולה עד שיכוננה אל אדיר ונורא ובא לציון גואל".

ר' יהודה נפטר בי"ז בתמוז ק"ט (1349), בימי המגפה השחורה שהפילה כמה קרבנות גם מקרב משפחתו. על מצבת קבורתו נחרתה שלשלת יחוסו ופרשת חייו, ובסיומה החרוזים: אב חכם בן ישמח, ותחתיו פרי צדיק עץ חיים יצמח, יחסה ויתלונן בצל אלהי ישראל אשר בו בטח והאמין, וינוח ויעמוד לגורלו לקץ הימין.

פר.

ר' יְהוּדָה (בר' יוֹסֵף) ן' בּוּלַאט

מחכמי ספרד בדור הגירוש. נולד באישטיליה שבמחוז נבארה בספרד ובשנת הגירוש היה עדיין צעיר לימים ונדד עם הגולים לקושטא ונמנה בה עם חכמיה. בשנת ר"ע הוציא לאור בקושטא ספר „הליכות עולם" לר' ישועה בר' יוסף הלוי. בשנת רע"ט היה מחכמי בית דינו של ר' אליהו מזרחי וחתם על אחד מפסקיו. בשנת רצ"ב הדפיס את ספרו „כלל קצר", בו הוא דן על כל החכמות ומחלקן לסוגיהן ודן על מעלת כל חכמה על חברתה. כן הוא מדבר בו על מעלת לימוד התורה ואפני הלימוד. כמה מתשובותיו בהלכה

נכנסו בספר «אהלי תם» לר' תם ן' יחייא, ואף בהן ניכרת גדולתו בתורה וגישתו המדעית, שכן הוא דן בענייני ההלכה עפ"י חוקי ההגיון. נפטר בקושטא סמוך לשנת ש"י (1550).

ר' יְהוּדָה (בר' שְׁמוּאֵל) ן' בַּלְעָם

מכונה אבו זכריה יחיי. מגדולי המדקדקים ומפרשי המקרא בספרד במאה התשיעית לאלף החמישי (במאה הי"א למספרם). נולד בטולידו וחי בסיביליה. היה חברו ובר מחלוקתו של ר' משה ן' ג'יקטיליה, שהרבה נחלקו ביניהם בפירושי מקראות ובענייני דקדוק. ן' בלעם נחשב לאחד ממבארי המקרא היותר מעולים. הוא כתב פירושים לכל ספרי המקרא בלשון הערבית, וספריו היו משובחים מאד בפי בני דורו והבאים אחריו. בעוד שפירושו לתורה לא נשתמר בשלימותו וידועים ממנו רק קטעים בלבד, הרי פירושו לנביאים נמצא בכמה העתקות וחלקים ממנו אף נתפרסמו בדפוס על ידי חכמים שונים. בביאורו למקרא הוא מביא הרבה פירושים מן החכמים שקדמוהו ומתווכח עמהם. בכלל היה מרבה לבקר את פירושיהם של חכמים אחרים ולבטל את דבריהם בחריפות, ועל כך מגנהו ר' משה ן' עזרא בספרו שירת ישראל, אם כי הוא מפליג בשבח פירושיו המצוינים. השפעתו על המבארים שבאו אחריו היתה גדולה, וביחוד עמד תחת השפעתו ר' אברהם ן' עזרא, אשר הביאו הרבה פעמים בספריו.

אף חיבוריו הדקדוקיים נשתמרו ברובם וכמה מהם אף ניתרגמו לעברית. בדקדוק עמד תחת השפעתם של חיוג' ואבן ג'נאח והרחיב את שיטתם. מספריו נזכיר את ספר התג'ניס על שמות נרדפים וספר «אותות העניינים» על מלות הטעם. רמב"ע מזכיר את «ספר המישר» שלו, שהנו ספר למוד לדקדוק ולשפה העברית. נתיחסו לו גם הספרים «הוריית הקורא» ו«טעמי המקרא», אבל כנראה בלי יסוד.

היה גם בעל ידיעות בתלמוד ובהלכה. כפי שמוסר רמב"ע התמכר באחרית ימיו ללימוד ההלכה. אף בספריו ובפירושיו הוא עומד תמיד על בסיס המסורת והוא מביא הרבה מן התלמוד והמדרש. עם הקראים הוא מתווכח תכופות ומכנה אותם «מינים». כן חיבר סליחות שאחדות מהן נשתמרו במחזורים נוסח ספרד ורומי.

אגדה מעניינת על יחסיו לחברו ר' משה ן' ג'יקטיליה מוסר לנו סופר קראי מדמשק. הוא מספר: ר' משה ן' ג'יקטיליה היה חכם גדול בהלכה ובידיעת הלשון וחיבר פירוש לכל המקרא. ואבן בלעם, אף הוא חכם גדול בתורה ובידיעת הלשון, היה משמש חזן לפניו. פעם נשתקע ן' ג'יקטיליה במשחק השח־מט ואיחר לבוא לבית הכנסת לתפילת ערבית ולא המתין לו ן' בלעם. בבואו לבית הכנסת מצא את ן' בלעם באמצע התפילה. קרא עליו: ולא אבה ה' אלהיך לשמוע אל בלעם. על זה חרה אפו של ן' בלעם ומאותו יום ואילך שמר את צעדיו של ן' ג'יקטיליא והשיג עליו בחריפות והיתה ידו על העליונה.

הראב"ע מונה אותו בין «זקני לשון הקודש», והרמב"ם באגרותיו (ט, ד) מונה אותו בין «אנשי התבונה מן המפרשים».

ר' יְהוּדָה (בר' אֶלְיעֶזֶר) בְּרִיאֵל

רב במאנטובה במאה החמישית לאלף השישי. נחשב בימיו לגדול רבני איטליה. על ימי נעוריו לא ידוע הרבה. בעודו צעיר נתפרסם כגדול בתורה, ובהיותו בן עשרים וחמש שנים כבר כתב תשובות לשאלות גדולי תקופתו. הוא נמנה על חברי בית הדין במאנטובה עוד בימי ר' משה זכות, וכשר' משה זכות נפטר, נכנס ר' יהודה בריאל לשמש במקומו כראש בית הדין וראש הישיבה בעיר זו. במשרתו זו עמד קרוב לשלשים שנה, עד פטירתו.

מישיבתו של ר' יהודה בריאל במאנטובה יצאו כמה מגדולי רבני איטליה בדור שבא אחריו, כגון ר' יצחק לאמפרונטי בעל "פחד יצחק", ר' אביעד שר שלום באזילה, ר' שמשון הכהן מודון ורבים אחרים. למדנותו מצאה ביטוי עיקרי בתשובותיו המרובות, שרובן עדין בכתב יד. חלק מתשובותיו נתפרסם בפחד יצחק, בשמש צדקה לר' שמשון מורפורגו ובדבר שמואל לר' שמואל אבוהב. חידושיו בהלכות טרפות נדפסו בשאלות ותשובות "זרע אמת" לר' ישמעאל הכהן. מספרי התנ"ך פירש את תרי עשר ואת דניאל, ובשטח חקר הלשון העברית חיבר את ספרו "כללי הדקדוק" (מאנטובה, תצ"ו), שנראה בעיני אנשי דורו כמצויין ביותר. יחסו לקבלה היה שלילי והיה אומר שמוטב היה אילו לא היו ספרי קבלה נדפסים כלל. התנגדות חריפה זו לקבלה היתה אצלו תופעת־לואי למלחמה הקשה שניהל נגד השבתאי נחמיה חייא חיון.

בימיו פרצה בהולנד ובגרמניה המחלוקת הגדולה מסביב לחרם על כתבי חיון. שני הצדדים, החכם צבי מצד אחד והרבנים הספרדים מאמשטרדם מהצד השני, פנו אל ר' יהודה בריאל בבקשם לשכנעו בצדקת עמדתם. הוא העמיד את עצמו מיד בתקיפות לצדו של החכם צבי ונעשה אחד המתנגדים החריפים ביותר של חיון.

מלחמתו הגדולה השניה של ר' יהודה בריאל היתה מכוונת נגד הנצרות. בימיו עבר גל של אנטישמיות חריפה בין אנשי הרוח באיטליה, שהביא בעקבותיו פולמוס מחודש בין היהדות והנצרות. מצד אנשי הכמורה וגם מצד סופרים חילוניים הופיעו כתבים אנטי־יהודיים מרובים. חלקם התקיף את היהדות בתור דת וחלקם את היהודים בתור גוף סוציאלי. נגד התנפלויות אלה נלחם ר' יהודה בריאל כמעט כל ימיו. הוא חיבר כתבי פולמוס איטלקיים נגד שונאי היהדות וגם כתבי ויכוח נגד הנצרות בעברית, כדי לספק חומר הגנה לצד היהודי. הוא היה מוכשר למלחמה זו יותר מאחרים, בהיותו ידען מובהק בשפה הלאטינית ובספרותה (הוא תרגם לעברית את אגרות הפילוסוף הרומאי סיניקה).

כרבים בין חכמי איטליה ניסה את כחו גם בשיר, וידועים כמה משיריו לעת מצוא, שנדפסו על גליונות בודדים, כמנהג המדינה. הוא חיבר גם סוניט לכבודו של הרופא יצחק קארדושו, שהיה קרוב אליו ברוחו.

ר' יהודה בריאל נפטר בשיבה טובה במאנטובה בשנת תס"ב (1702). תלמידו ר' שמשון הכהן מודון כתב עליו שיר קינה ארוך בשם "ציר הצירים".

ר' יְהוּדָה בר' בָּרְכְיָה

מחכמי פרובינצה במאה העשירית לאלף החמישי (בסוף המאה הי"ב ותחלת הי"ג למספרם). בן אחיו של ר' זרחיה הלוי גירונדי (הרז"ה). חיבר פירוש על הרי"ף שנדפס מכתב יד בש"ס דפוס ווילנא על מסכת ברכות ועל שבע מסכתות מסדר מועד בשם „שיטת ריב"ב". בחיבורו זה השתמש הרבה בפירוש רש"י, ואף מביא את הרמב"ם ופוסקים אחרים. ביחוד הוא מרבה להביא את הרז"ה, שהוא מכנהו תדיר „דודי הרב".

הַנָּשִׂיא ר' יְהוּדָה (בר' בַּרְזִילַי) הַבַּרְצְלוֹנִי

מחכמי ספרד הקדמונים באמצע המאה התשיעית לאלף החמישי (בסוף המאה האחת עשרה למספרם). בן למשפחה רמה בישראל שבניה נתעטרו בתואר נשיאים במשך הרבה דורות. למד תורה מפי ר' יצחק בר' ראובן הברצלוני (ראה בערכו). על יחסו לבן דורו ר' אברהם בר' חייא הנשיא ראה בערכו. מעט מאוד ידוע על מאורעותיו ותולדותיו, לעומת זה ידובר הרבה על ספריו הגדולים והחשובים. מכל המחברים שלפניו ושלאחריו לא היה דומה לו בבקיאותו בספרי גאוני בבל ותשובותיהם וברבוי שימושו בהם. כפי שמעיד הרמב"ן היה ר' יהודה הברצלוני בקי בספרי הגאונים ועל שלחנו היו תמיד. בניגוד לר' יצחק אלפסי (הרי"ף) בדור שלפניו, שסיכם את ההלכה של התלמוד בדרך קצרה, מבלי להביא מדברי הגאונים אלא מעט, סידר ר' יהודה את ההלכה בדרך רחבה וארוכה והכניס לספרו נוסף על דברי התלמוד גם את פסקי הגאונים ופירושיהם ודברי הרבה מחברים שלפניו, וביחוד את דברי הרי"ף שהוא מעתיקם תדיר וקורא לו הגאון ר' יצחק.

ספרו הגדול של הברצלוני הקיף את כל ענייני ההלכה הנוהגת בזמן הזה ונתחלק לשלשה חלקים: א) „ספר העתים", כולל את הלכות סדר מועד, ונוספו עליהן הלכות ברכות וענייניים שונים שלא מצא להן מקום בחלקים האחרים. מספר זה נדפס רק חלק בהוצאת מקיצי נרדמים (קראקא, תרס"ג). ב) „יחוס שאר בשר", בענייני סדר נשים. חלק זה אבד לגמרי. ג) „ספר הדין", או „ספר הדינים", כולל הלכות סדר נזיקין. חלק מספר זה הוא ספר השטרות, שיצא לאור בהוצאת מקיצי נרדמים (ברלין, 1898). ואף נעשו ממנו לקוטים על ידי חכם קדמון, והוציאם לאור הר"ש אסף, במדעי היהדות ספר ב' (ירושלים, תרפ"ז). מכל מה שנשאר מספרו הגדול של הברצלוני אנו למדין על דרכו וטיבו. זה היה ספר גדול וארוך, כעדות ר' מנחם המאירי בפתיחתו לבית הבחירה על מסכת אבות: „חיבור כולל בדרך פסק ברוב ענייני התלמוד, ארוכה מארץ מדתם ורחבה מני ים".

דרכו להאריך בפירושים ובהבאת דעותיהם של הגאונים והמחברים שלאחריהם ולא להשאיר שוב דבר שלא נתברר כל צרכו בפירוט רב, כפי שהוא רגיל לומר: „לאפושי ולפרושי ולברורי" (להרבות ולפרש ולברר). מחמת גדלו הענקי של הספר לא נמצאו לו מעתיקים

ואבד ברובו. אך מחמת חשיבותו המרובה של הספר הזה, ששימש אוצר בלום לכל מכמני תורת הגאונים, באו חכמים שונים וקיצרוהו והעמידוהו על תמציתו בדרכים שונות, כל אחד לפי התעניינותו ולפי דרכו. כפי שהוכיח ר' שלום אלבק הרי ספר האשכול לר' אברהם בר' יצחק אב"ד מנרבונה אינו אלא אחד הקיצורים מספרו של ר' יהודה הברצלוני. חכמים אחרים ליקטו את תשובות הגאונים הרבות מתוך הספר, וכמה מקבצי תשובות הגאונים שבידינו (כגון קובץ "שערי תשובה") אינם אלא ליקוטים מספרי הברצלוני. ויש שקיצרו את פסקיו והעמידום על תמציתם והוסיפו עליהם מספרים אחרים. כזה הוא לדוגמא ספר האורָה, שיצא לאור מבית מדרשו של רש"י. כאמור ספר השטרות הנהו רק פרק מספר הדין, אבל כפי שאנו רואים מפתיחת המעתיק אינו אלא קיצור מאותו פרק בלבד, שכן מודיענו המעתיק: "בהיותי בברצלונה העיר הגדולה מצאתי הלכות תקון שטרות אשר חבר הנשיא וכו' וממיעוט הפנאי לא יכולתי להעתיק כל הספר כלו בפתיחותיו ושמועותיו, הקדמותיו והצעותיו, והחילותי להעתיקו מאמצעו, מגוף טופסי תיקון השטרות עצמם". בספר זה נמנים שבעים ושלשה שטרות, לעומת ארבעים שבספר השטרות לרס"ג. לכל שטר הוא מכנה שם והשטרות מסודרים לפי שמותיהם בסדר א"ב, כדי שיהא נוח וקל למצוא אותן.

רבה חשיבותם של ספרי הברצלוני לידיעת תולדות ההלכה בכלל וביחוד אין ערוך לערכם לחקר ספרות הגאונים.

מלבד ספרי הלכה כתב עוד "פירוש לספר יצירה", שהוא היחיד מכל ספריו שנשתמר בשלמותו, ואף הוא נדפס בהוצאת מקיצי נרדמים (ברלין, תרמ"ה). גם כאן הוא נאמן לדרכו להרחיב את הדיבור ולהביא דעות שונות. בין החכמים שהוא מזכיר ראוי לציין את ר' דוד אלמקמץ ואת רב חפץ, שהוא מעתיק מספריהם קטעים הגונים. בספר זה ניכרת רוחב דעתו גם בעניני אמונות ודעות בפרט ובספרי מחקר ומדע בכלל.

מלבד אלה חיבר גם "ספר הזמנים", שתכנו אינו ידוע למדי. לעומת זה הלכות ספר תורה מכתב יד הגניזה (מהדורת אדלר) יוחס לו בלי יסוד נכון.

ר' יְהוּדָה (בר' מֹשֶׁה) גְּדִילְיָא (גְּדַלְיָה)

מחכמי שאלוניקי בתחילת המאה הרביעית (במאה השש עשרה למספרם). חיבר הגהות למדרש רבה שנדפסו פעם ראשונה בשאלוניקי שנת ש"ד. כן חיבר מפתח ומראי מקומות לתלמוד ירושלמי, בשם "מסורת תלמוד ירושלמי" (קושטא, של"ג).

ר' יְהוּדָה (בר' יִצְחָק) גַּיאַת

משורר ופייטן, חי באליסנה ובגרנדה במאה התשיעית לאלף החמישי. מסתבר שהוא בנו של הפוסק והפייטן הידוע ר' יצחק אבן גיאת (ראה בערכו). היה ידידו של ר' יהודה הלוי, נתחבב על בני דורו ושיריו היו מקובלים עליהם. רק שלשה עשר

משיריו ומפיוטיו נשארו בידינו והם מעידים על נפש פיוטית ועל בעל שאר רוח. באחד מפיוטיו הוא מבקש ומתפלל:

יָהּ לַיְעֵפִים, יָצְאוּ דְחוּפִים
תְּשָׁלַח צוֹפִים, קוֹל יִשָּׁאוּ:
שָׁלוֹם לָכֶם אַל תִּירָאוּ.

וב״אהבה״ אחת הוא משמיע:

הַרְאִיתֶם צְבִי תִפְאָרָת
כַּסַּפִּיר וְכַסּוֹחֶרֶת
בָּרַח עַל מְרוֹמֵי קֶרֶת
וַיֵּעָזֹב כְּאֵשׁ בְּעֶרֶת
בִּלְבָבִי כְּשֶׁלְּהֶבְתְיָהּ.

ה.

ר׳ יְהוּדָה אִבְּן וִירְגָה

מחכמי ספרד בדור שלפני הגירוש. חסיד, מקובל ומוחזק לאיש מופת, ויחד עם זה בקי במדעים, מחבר ספרים בחכמת השיעורים והתכונה וכותב קורות הגזרות שעברו על ישראל עד ימיו. חי בעיר שיביליה, ועמד שם בקשר אמיץ עם האנוסים, שהיה מעודדם לקיים את התורה בסתר. כשבאה האינקוויזיציה לעיר זו הלשינו עליו תושבי הארץ שאם רוצים לדעת מי הם האנוסים הנוהגים יהדות בסתר יתפסו את ר׳ יהודה, אשר על פיו נוהגים האנוסים בכל מעשיהם. אז ברח ר׳ יהודה לליסבון. אולם גם שם השיגתו יד האינקוויזיציה ונאסר ועונה בעינויים אכזריים, והוא עמד בנסיון ולא גילה את סוד האנוסים, ומת מתוך יסורים נוראים על קידוש השם.

מיוחסים לו ספרים בחכמת התכונה והשיעור, ואף מיחסים לו המצאת מכשיר אסטרונומי, הוא כלי האופקים, אך מפורסם ביותר הוא הספר הנקרא על שמו הוא ספר ״שבט יהודה״, המספר את תולדות הגזרות והפורעניות שעברו על ישראל מימי קדם ועד ימיו.

כפי שמעיד בנו (או קרובו) ר׳ שלמה ן׳ וירגה, בפתיחתו לספר ״שבט יהודה״, מצא את רשימותיו של ר׳ יהודה על ״קצת שמדות וגזרות אשר עברו על ישראל בארץ נכריה״, ורשימות אלו שימשו יסוד לספרו, אשר נעשה לספר עממי חביב שהופיע בעשרות מהדורות.

ר׳ יְהוּדָה (בר׳ אַבְרָהָם) זַרְקוֹ

משורר, חי ברודוס במאה השלישית ותחילת המאה הרביעית לאלף השישי. היה מחוגם של המשוררים ר׳ דוד עונקיניירה ור׳ סעדיה לונגו. מספרו ״לחם יהודה״ (קושטא, ש״כ) ידועים בעולם רק שלשה אכסמפלרים. הספר כתוב במליצה חרוזה בלווית שירים שקולים. וזה תכנו: מעשה בבת מלך שאביה שמר עליה וסגר אותה בארמון. אף הוא הרחיק ממנה כל אוהב ולא נתן לו ליכנס. וחמישה בני מלך נכנסו בכל זאת לארמון בערמת זקן שהוליכם לשם. הם ניסו לשבות את לבה ולא הצליחו. ולבסוף שמה הבת את כולם יחד עם הזקן בכבלים. סיפור־אהבים זה מתבאר על ידי מחברו כמשל: בת המלך היא הנפש, המלך הוא בורא עולם, הארמון הוא הגוף, וכו׳. גם שירים אחרים נודעים למחברנו. ה.

ר׳ יְהוּדָה חֲבִילְיוֹ

מחכמי מצרים במאה החמישית לאלף

השישי (במאה הי"ז למספרם). שימש רב באלכסנדריה ועמד בקשרים עם ר' אברהם הלוי, בעל „גנת ורדים", וכמה מתשובותיו נכנסו לספר זה. לעת זקנתו עלה לא"י ונתמנה רב ראשי בחברון (לפני שנת תנ"ד). אזולאי מספר כי שמע כמה עניינים מפרישותו וקדושתו, אף ראה בכתב יד את ספרו הגהות על שלחן ערוך, ולא נדפס עד היום. בנו ר' שמעון, שהיה אף הוא מרבני חברון, חיבר ספר „חלק בני יהודה", פירוש על רות (ויניציה, תנ"ה) ו„חבל בני יהודה", פירוש להגדה של פסח (מנטובה, תנ"ט).

ר' יְהוּדָה (בר' שְׁמוּאֵל כֹּהֵן) מִן הַחַזָּנִים

המכונה באיטלקית Leone di Simone Cantarini. נולד בפאדובה בשנת שנ"ה (1595) ונפטר שם בשנת תי"א (1651). בשנת שע"ט הוכתר בכתר הרבנות ובשנת שפ"ד קיבל תואר דוקטור לרפואה ולפילוסופיה. אחר כך עקר דירתו לויניציה ושם נשא אשה, בשנת שצ"ג חזר לפאדובה ובה הרביץ תורה עד סוף ימי חייו. מחיבוריו הגיעו לידינו דרשותיו בעברית ואיטלקית ורשימות שונות בעברית, הכל בכ"י. בדרשותיו, היה רגיל להביא מלבד דברי חז"ל, גם דברי חכמי יון. הוא הצטיין גם במידותיו הנעלות ובנדיבות רוח. בשרתו כרופא היה גומל חסד לאחיו העניים שהיה מבקר אצלם כמה פעמים ביום כשהיו חולים והיה מטפל בהם בחנם. גם על חכמת הרפואה נשארו ממנו רשימות בכ"י, מלבד מכתב שכתב לאחיו המכיל עצות איך להתנהג בזמן המגפה. בני דורו מהללים אותו על חסידותו וענותו ובהספד שכתב עליו נכדו ר' יצחק חיים נאמר שנשא חן בעיני שרי הארץ ורבות פעל לטובת ישראל. הר.

ר' יְהוּדָה (בר' דָּוִד) אִבְּן חִיּוּג'

מגדולי המדקדקים העברים בימי הביניים, חי באמצע המאה השמינית לאלף החמישי. מוצאו מפאס שבמארוקו, שהיתה מרכז של חקר הלשון העברית בימים ההם ועמדה בקשרים עם חכמי המסורת והדקדוק בטבריא. אחר כך עבר חיוג' לקורדובה שבספרד, ושם חיבר את ארבעת ספריו, המשמשים מפנה בתולדות הדקדוק העברי. חיוג' היה הראשון שהכיר את שילוש־האותיות שבשרשי המלים העבריות. עד ימיו חשבו, שיש בלשון העברית גם שרשים בני שתי אותיות ואפילו בני אות אחת. מחברתו של מנחם בן סרוק מביאה, למשל, את המלים: צר ואויב, והכית בצור, צירים וחבלים, נוצר חסד, צרור הכסף ועוד, בשורש אחד, הוא שורש „צר". את הפועל „נטה" הוא מביא באות אחת, אות „ט". לפיכך היו אז משוררים שנשתבשו וכתבו: הן נמצא האדם נודע טרם הבראו ומקודש טרם צ ר ו ת ו (במקום „הוצרו" או „יצירתו"), או: מה לבני פרחח ל ע ו ד נזם וחח (במקום „לעדות"). חיוג' קבע בפעם הראשונה, שגם הפעלים שאינם שלמים יש להם שורש בן שלש אותיות, אלא שאחת מאותיותיהם היא מ„אותיות הסתר והמשך", שדרכן להיות „נחות" או „נסתרות" במקרים מסוימים ולא להיראות

במבטא או בכתב. על פי שיטה זו קבע חיוג' את שרשם האמיתי של הפעלים בעלי פ"א פעל או ע"ן פעל או למ"ד פעל נחה, וסידר אותם על סדר א"ב בחיבורו «ספר הפעלים בעלי אותיות הנוח והמשך». אחר כך הוסיף על ספר זה את «ספר הפעלים בעלי הכפל» (היינו מגזרת הכפולים). שיטה זו, ששכלל אותה אחר כך ר' יונה אבן ג'נאח, קיימת למעשה עד היום הזה, אף על פי שמניחים שביסודו של דבר היו גם בלשון העברית שרשים קצרים, כפי שמעידה מציאותם של פעלים כגון טוב־יטב, נוד־נדד, שגה־שגג וכדומה זה על יד זה. על בני תקופתו עשתה תגליתו של חיוג', שפתחה את דרך־המלך להבנת מבניה של הלשון העברית, רושם עצום. ר' שלמה פרחון כתב עליו: «ר' יהודה ז"ל, שגילה לו הבורא דבר שלא נתגלה לרבי סעדיה ז"ל, ראש המדברים». ובמקום אחר: «וכשראו חכמי בבל את ספרו, אמרו: לא ראינו מצד מערב דבר טוב חוץ מזה הספר, שהוא יותר טוב מכל טוב שבעולם». חיוג' חיבר עוד את «ספר הניקוד» ואת «ספר הקרחה». האחרון, מעין פירוש דקדוקי למלים קשות במקרא על סדר ספרי התנ"ך, נשתכח ברבות הימים, ורק בזמן האחרון נתגלו ממנו כמה קטעים, המלמדים על גודל חשיבותו של הספר. קל.

ר' יְהוּדָה (בר' יַעֲקֹב) חַיָט

מקובל מגולי ספרד, חיבר פירוש על הספר החשוב בקבלה «מערכת־אלהות» המיוחס לר' פרץ בר' יצחק, בשם «מנחת יהודה» (פירארה, שי"ח). הוא היה מהמגו־רשים בשנת רנ"ב (1492) שמצאו מקלט זמני בארץ פורטוגליה, ואחרי זמן קצר גורש גם ממנה. מעניינת מאד הקדמתו לפירושו מנחת־יהודה, המתארת לנו את מצב מגורשי פורטוגליה בצבעים חיים ובהירים, באופן שאנו מקבלים תמונה שלמה ממצב נפשם של המגורשים, תמונה המעוררת בנו זועה ואימים גם כיום. הוא מספר שחלק מהגולים יצאו מנמל ליסבון שבפורטוגליה בספינה קטנה ורעועה ומאתים וחמישים נפשות היו בה. רבים מהנוסעים חלו במחלת הדֶבר ולכן לא הרשו לאניה לעגן בחוף מן החופים שהתקרבה אליהם. אשתו גוועה לנגד עיניו בענויים קשים מרעב ומצמא. בכל פעם כשהאניה היתה מתקרבת לאחד החופים היו יוצאים לקראתה כמרים נוצרים והיו מטיפים לפני היהודים שימירו את דתם וייטיבו אתם, עד כי פעם אחת המירו מאה יהודים מהנוסעים באניה זו את דתם, כי לא יכלו לעמוד בנסיון... «ויהודה עוד רד עם אל»...

לבסוף, אחרי שנלקח בשבי פעמים וסבל צרות נוראות פדו אותו יהודי איטליה, ומאז חי באיטליה במקומות שונים (וינציה, מנטובה ועוד) עד סוף ימיו. שנת פטירתו אינה ידועה. הוא נחשב בין המקובלים אשר הפיצו את תורת הקבלה באיטליה אחרי גרוש־ספרד.

אעפ"י שספרו אינו אלא פירוש על ספר אחר («מערכת אלהות») הרי נחשב הוא לאחד החבורים החשובים בקבלה, בגלל הדעות החשובות המובעות בו, ורבים מהמקובלים שבאו אחריו הביאו את דבריו בספריהם. אף ר' משה קורדובירו (הרמ"ק)

רגיל להביא את דבריו של ר"י חייט ולדון בהם. פ.

ר' יְהוּדָה (בר' שְׁמוּאֵל) הֶחָסִיד

מגדולי בעלי המוסר שקמו בישראל. בעל „ספר חסידים". חי באשכנז במאה העשירית לאלף החמישי (במאה הי"ב ותחילת המאה הי"ג למספרם). בן למשפחה מפורסמת שהגיעה לאשכנז מארץ איטליה. אביו ר' שמואל בר' קלונימוס היה מגדולי חכמי דורו ועמד בראש ישיבה גדולה בשפירא (שפייר). אף ר' יהודה בנו תלמידו היה. האגדה מספרת שעד גיל שמונה עשרה לא ידע הנער יהודה שום דבר ואפילו להתפלל שחרית וערבית, והיה רובה קשת. אולם כשהחל ר' שמואל להכניסו לעולם המיסתורין בכוח שמות הקודש נתגלה מהרה שהוא מסוגל לכך יותר מאשר אחיו הבקי בתורה. רבינו שמואל הכיר בכוחו זה ואמר לאברהם בנו בכורו: „דע שאתה תהיה ראש ישיבה כל ימיך אבל אחיך יהודה יהיה יודע מה למעלה ומה למטה ואין נעלם ממנו ויהיה בעל שם מעשים"...

כפי שמעיד תלמידו ר' אלעזר מגרמיזא, בעל הרוקח, קיבל ר' יהודה החסיד רבו את סודות התורה מאביו ר' שמואל שהיה רבו המובהק גם בתורת הסוד. אם כי היה גדול גם בתורת הנגלה ועמד בחליפת שאלות ותשובות בענייני הלכה עם כמה מגדולי דורו, ששאל מהם וששאלו לו והשיב, הנה לא מצינו לו בין חיבוריו המרובים טיפול מרובה בענייני הלכה. הוא מדגיש את ערך החסידות, התפילה בכוונה ויראת שמים, על פני העסק בהלכה בפלפול וחריפות. בהתנהגותו בחסידות מופלגת בפרישות וקדושה היה למופת ולפלא לבני דורו. הוא היה מתענה בכל ימות השבוע, עד שסעודת שבת היתה לו לעינוי, ואמרו עליו שהיה מתענה גם בשבת. את טוהר לבו ודרכי חייו הטהורים והנעלים אנו מכירים בכתביו הרבים, וביחוד מספרו העיקרי „ספר חסידים". אין קץ להערצה שהעריצוהו בני דורו, חבריו ותלמידיו. רבינו שמחה משפירא משיב לרבינו ברוב כבוד: „מורי אורו עיני בראותי מכתבך הר' יהודה החסיד נר ישראל וכו'". ר' אלעזר מגרמיזא תלמידו מכנהו: „צדיק יסוד עולם ומקור מים חיים, גולת עליות, כלי חמדה ושר התעודה". גם ר' יצחק בר' משה בעל אור זרוע תלמידו מביא בשמו בספרו ומדבר עליו בהערצה. אף ר' יהודה בר' קלונימוס, בעל יחוסי תנאים ואמוראים מוסר על קבלותיו מפי ר' יהודה בר' שמואל החסיד שהיה דוד אמו. הרבה אגדות מספרות על חייו ופעולותיו. הוא עסק בקבלה, צרופי אותיות ושמות קדושים, וכמה חיבורים נתייחסו לו בעניינים אלה. היה מדקדק בנוסחאות התפילה ומונה מספר לתיבותיה ואותיותיה. על עברו מעיר מולדתו שפירא לרגינשבורג מסופר שהיה „על ידי מעשה שאשתו נגעה בתיבתו שהיו בה סודות קדושים כתובים בקונטרסים" (תשובות מהרש"ל, סי' כט). אמרו עליו: „אם היה החסיד בימי הנביאים היה נביא ובימי התנאים היה תנא ובימי האמוראים היה אמורא"...

מכל הספרים המיוחסים לו תופס מקום בראש בכמות ובאיכות „ספר חסידים",

הנמצא לפנינו בשתי נוסחאות שונות: האחת היא דפוס בולוניא שנת רצ"ח, ועל פיה חזרה ונדפסה עשרות פעמים. והשניה היא בהוצאת מקיצי נרדמים (ברלין, תרנ"א). כפי שהעלתה החקירה מורכב הספר מקונטרסים וממחברות שונות, כגון פרק היראה, התשובה, הענווה, שיסודם בחיבורו של ר' יהודה החסיד, אבל נכנסו לספר גם הרבה דברים ממחברים אחרים מבני חוגו, בהם משל ר' שמואל אביו ור' אלעזר מגרמיזא בעל הרוקח תלמידו ותלמידים אחרים. ספר זה מראה על רמה מוסרית גבוהה ועל עבודה טהורה. מטיף הוא ליראת שמים טהורה ומעמיד את הכל על הכוונה. מספר הוא לעתים מעשיות, כדי להוציא מהן מוסר השכל, ומחנך את האדם למידות טובות ולמעשים טובים, להיות טוב לשמים ולבריות. והרי לדוגמא אחד מספוריו: "מעשה באדם אחד שהיה רועה בהמות ולא היה יודע להתפלל. וכל יום היה אומר "רבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שאלו היה לך בהמות ונותנם לי לשומרם, לכל אני שומר בשכר ולך הייתי שומר בחנם כי אני אוהב אותך"... פעם אחת היה הולך תלמיד חכם אחד לדרכו ומצא את הרועה שכך היה מתפלל. אמר לו שוטה, אל תתפלל כך. אמר הרועה אליו היאך אתפלל, מיד לימד לו התלמיד חכם סדר ברכות וקרית שמע ותפילה, על מנת שלא יאמר עוד מה שהיה רגיל לומר. לאחר שהלך אותו תלמיד חכם שכח כל מה שלימד לו ולא התפלל. וגם מה שהיה רגיל לומר היה ירא לומר, מפני שאותו חכם מנע ממנו. ראה אותו תלמיד חכם בחלום הלילה שהיו אומרים לו: אם לא תאמר לו שיאמר מה שהיה רגיל לומר קודם שבאתה אליו תדע הרעה אשר תמצא אותך, כי גזלת לי אחד מן העולם הבא. מיד הלך ואמר לו: מה אתה מתפלל, אמר לו לא כלום, כי שכחתי מה שלמדתני וגם צויתני שלא לאמר "אם היו לו בהמות". אמר החכם כך וכך בא אלי בחלום, אמור מה שהיית רגיל לומר".

משאר ספריו וחיבוריו ידועים שמות מאמריו בקבלה, מהם שהובאו בספרי מחברים שונים ומהם שנמצאים עדיין בכתבי יד. מהם נזכיר "ספר גימטריאות", שהיה לעיני אזולאי על קלף ישן, נכתב על ידי תלמידיו ממה שקיבלו מפיו; "ספר הטעמים", או "טעמי המצוות", בדרך קבלה (כת"י); "סוד היחוד", "סוד עלינו לשבח", "מאמר על שם ע"ב", כולם עדיין בכתב יד; נתיחסו לו גם כמה חיבורים הדנים בענייני תפלה ומנהגים, מוסר ותשובה, וכיוצא בהם, כגון "ספר החכמה", "האורה", "גן בושם". כן מזכירים את "ספר הכבוד", אוסף מאמרים בעניינים שונים שהובא בספר חסידים. כן הובאו פירושיו על התורה, ואף נתייחס לו פירוש לספר יצירה.

נתייחסו לו גם כמה פיוטים וסליחות, מהן מפורסם ביותר "שיר היחוד" שניכרת בו השפעה חזקה של הפילוסופיה הדתית של חכמי ספרד, ועל כן מפקפקים החוקרים בשייכותו לו. צוואתו המפורסמת נדפסה במהדורות ובנוסחאות שונות פעמים רבות וחלו בה ידים והוסיפו וגרעו בה.

בימי חייו האחרונים חלה בשבת פרשת זכור שנת ד"א תתקע"ז (1217) והיו בנו

ותלמידיו שואלים ממנו שאלותיהם והשיבם בדוחק מחמת כובד חליו. וביום ד' י"ג אדר יצאה נשמתו בקדושה ובטהרה.

ר' יְהוּדָה חָסִיד סג"ל

מקובל, דרשן ומחולל תנועת עליה לארץ ישראל, במאה החמישית לאלף השישי. נולד בשידלובצי הסמוכה לגרודנה בשנת שצ"ח (1638). בשנת תל"ח שהה חדשים מספר באיטליה בעיר ווירונה, וכבר אז נחשב לחכם בתורה. בשובו לפולין התפרסם מאוד בחסידותו ובארחות חייו הנעלים. הוא היה יושב רוב ימיו בתעניות וסיגופים והיה דורש בבתי כנסיות בקול מושך לבבות בדברים יוצאים מקרב לב, בהתרגשות רבה ובבכיה עצומה, ודבריו עשו רושם רב על כל שומעיו. יש שהיה נושא ספר תורה בזרועו בשעת דרשתו ולפעמים היה עולה לעזרת הנשים וספר תורה בידו להטיף לפניהן. בדרשותיו היה מעורר את שומעיו לתשובה ולמעשים טובים כדי לקרב את הגאולה. בין הנוהים אחריו היו גם רבנים חשובים ומחברי ספרים שונים. מהם ייזכרו ר' נתן נטע ממאנהיים, בעל "מאורות נתן", ור' משה בר' ישעיה כ"ץ, בעל "מטה משה".

בחשבו שהגאולה קרובה החליט לעזוב את פולין ולעלות יחד עם קהל חסידיו לארץ ישראל להקביל שם את פני המשיח. כאלף וחמש מאות נפש נתלקטו אליו וביניהם כמה תלמידי חכמים ומקובלים. אחרי דרך מלאת הרפתקאות, בה נספו רבים מבני החבורה, הגיע לירושלים בראשית חשון תס"א (1700), ועוד הספיק לקנות חצר הסמוכה לבית הכנסת הרמב"ן, בה הוקם אחר כך בית כנסת לתפארה הנושא את שמו "חורבת ר' יהודה החסיד". אולם ימים אחדים אחרי בואו לירושלים נפטר פתאום (ביום ו' חשון תס"א,1700) ועדת חסידיו נשארה תוהה ונבוכה כצאן בלי רועה כשהיא נתונה במצב כלכלי איום. בגלל אחדים מבני החבורה שנמתח עליהם חשד שבתאות יצא הקצף על כל החבורה כולה, שנחשדה להיות עדה שבתאית ונרדפה על ידי בני ירושלים שמנעו מהם כל עזרה וסעד. אז שלחו לפניהם את ר' גדליה מסמיאטיץ תלמיד ר' יהודה החסיד, לעורר את לבבות יהודי הגולה לחוש לעזרתם. לשם כך חיבר ר' גדליה את הספר "שאלו שלום ירושלים", בו סיפר את קורות מסעה של חבורת ר' יהודה החסיד לא"י (ראה בערך ר' גדליה מסמיאטיץ). אולם מאוכזבים מהתקוות המשיחיות הנלהבות ומדוכאים מהמצב הכלכלי החמור ומהר־דיפות הקשות לא החזיקו בני העדה מעמד ורובם נתפזרו לכל עבר וחזרו לארצות מוצאם. בידי אזולאי היה ספר זוהר חדש ובו "הגהות רבות אמתיות מרבני אשכנז ז"ל מקובלים שבאו בחברת הרב יהודה חסיד ז"ל".

ר' יְהוּדָה (בר' שְׁלֹמֹה) חָרִיזִי (אַלְחָרִיזִי)

מליץ ומתרגם בספרד (גרנדה או טולידו); נולד בשנת ד"א תתקכ"ה (1165) לערך ומת בשנת תתקצ"ד (1234) לערך. יש ששיערו, כי המשורר ר' אברהם אלחריזי, הנזכר בפי ר' משה אבן עזרא

(„שירת ישראל" עמ' עד) ובפי ר' יהודה אלחריזי („תחכמוני" שער ג), היה זקנו, ואין להכריע. מסתבר שהיה בן עשירים וחי חיים טובים, אלא שהעני, ולבסוף היה תלוי בחסדי נדיבים, שהשכים לפתחם ושיבח והילל אותם בשיריו והקדיש להם את חיבוריו. גדולה היתה בקיאותו של אלחריזי בלשון העברית ובמקרא וכן בשפה הערבית ובספרותה. ונראה שהיו לו גם ידיעות בחכמת הרפואה. קרוב לשנת תתק"נ (1190) יצא מספרד ונדד בערי פרובינצא ובשאר ערי דרום־צרפת. וכיוון שיצאו לו מוניטין כבקי בספרי עיון וכמליץ הציע לו ר' יהונתן הכהן מלוניל (ראה בערכו) לתרגם את פירוש המשניות לרמב"ם מערבית לעברית. בהקדמתו לתרגום הוא אומר: „נקרא נקראתי בעיר מרשילייא אשר על מבואת ים יושבת, ובית נתיבות נצבת, ובמבחר המקומות נחצבת, ושמעה יוצא בכל הארץ, ואליה גויים יבואו מאפסי ארץ, ושם קהל גדול מזרע הקודש... לפרש להם בלשון הקודש פירוש המשניות שחיבר... רבנא משה נ"ר בן הרב רבי מיימון. והסירותי מאמר קדוש מלשונות זרים, ויצא למלוך מבית האסורים, ורחץ במים טהורים, ופשט את בגדיו ולבש בגדים אחרים... וזה משפט ההעתקה... אני מעתיק ברוב המקומות מלה כנגד מלה, אבל ארוץ להשיג העניין תחילה... וכשאמצא בלשון ערב מלה בודדת, ועלי מורדת ודרך מרי לוקחת, כשפחה בורחת, חלוצי זממי ירדפוה עד השברים... וכשיזדמן לי בלשון הקודש מלה קשה בזולתה אמירנה, ומגבירה אסירנה... וכל מלה מלשון ערב אשר אני רוצה לפרש, אזמן לה ארבע מלות או שלש, והטובה אשר בכולן אדרוש... אין לאדם להעתיק ספר עד ידע ג' דברים: סוד הלשון אשר יעתיק מגבוליה, וסוד הלשון אשר הוא מעתיק אליה, וסוד החכמה אשר הוא מפרש מליה". אלחריזי לא תרגם אלא את הקדמתו של הרמב"ם ופירושו לחמש המסכתות הראשונות של סדר זרעים, ואפשר שתרגם יותר ולא נשאר בידינו. הוא חזר לספרד ותרגם שם את ספר „מורה נבוכים" לרמב"ם. אמנם הקדימו ר' שמואל אבן תבון בתרגומו, אלא שמחמת דייקנותו והשתדלותו למסור דברי הרב בלי שינוי כל שהוא לא היו דבריו מובנים בקלות ונקראים בעונג ואלחריזי המליץ המפואר, ששפתו העברית שגורה בפיו והוא עושה בה כאדם העושה בתוך שלו, מסר את דברי הרמב"ם, שהיה לו נסיון בהם, בלשון מובנת בצחותה ונעימה בקריאתה. את תרגומו הקדיש ל„שר" בשם יוסף, והרי הוא אומר: „והעתקתי בספרד ללשון הקודש מורה הנבוכים, לאחד מן הנסיכים, היה לראותו כוסף, ושמו יוסף". אבל המעיינים ביכרו את תרגומו של אבו תבון על תרגומו של אלחריזי, בבכרם את הדיוק והנאמנות על המליצה הנעימה והשפה הקלה שאין ביכלתן לשמור תמיד אמונים לרעיון. ובשעה שהספר „מורה נבוכים" בתרגומו של אבן תבון נדפס לראשונה ברומא לפני שנת ר"מ (1480), ומאז — כשלשים פעמים, לא נדפס תרגומו של אלחריזי אלא פעם אחת בלבד על ידי ר' אריה ליב שלאסבערג: לונדון־וינה תרי"א־תרל"ו (עם הערות של ר' שמעון שייער

ור' שלמה מונק). ואף על פי כן חשיבות גדולה נודעת לתרגומו של אלחריזי, באשר ממנו תורגם הספר לרומאית וכן לקשטילית, ותכנו נודע בחוגי הפילוסופים ואף קיבלו השפעה ממנו. אלחריזי לא נשאר זמן רב בספרד ושוב יצא (בשנת ד"א תתקע"ו לערך) לנדודיו. הוא הלך למסעיו דרך צרפת הדרומית למצרים, ארץ ישראל, סוריה ובבל. הוא חזר לספרד בשנת תתק"ץ (1230) לערך, וכנראה דרך יוון.

בזמנו של אלחריזי נתחבב על הקהל סוג ספרותי חדש, הלא הוא סוג ה„מקאמה" (מחברת). במליצה חרוזה ובלווית שירים מדברים שני גבורים, או יותר נכון אחד גבור המפתיע בדבריו ובדרכיו, והשני — מספר המופת מתהלוכותיו של הגבור המתנכר והוא מכירו לבסוף. אף משוררים עברים ניסו את כוחם בתרגומים ובחיבורים עצמיים בסוג זה, אלא שאלחריזי הצליח יותר מכולם. חושו הלשוני המפותח וגמישות סגנונו עמדו לו כשתרגם את המקאמות של חרירי (1054—1122) בשם „מחברות איתיאל". תרגום זה לא נשאר בידינו בשלימותו וכ"ז מחברות (הראשונה והאחרונה — קטועות) מתוך חמישים יצאו לאור על ידי המלומד הנוצרי תאומא טשנרי, לונדון תרל"ב. תרגום זה אינו מדוייק לגמרי, אבל הוא עיבוד מוצלח, שכן היה המתרגם קשור לתוכן מקורו. ואלחריזי רצה להראות בו את הלהטים ואת המטעמים הלשוניים שאפשר לעשות בעברית. ולא הסתפק בזה, אלא בא וחיבר ספר עברי כביכול כדוגמת יצירות המופת הערביות מסוג זה, הוא ספר „תחכמוני" (הוצאה ראשונה: קושטאנטינה של"ח—1578) על חמישים שעריו. אלחריזי אומר בהקדמה לספר: „נדיבי ספרד בשמעם דברי הספר הישמעאלי („מחברות איתיאל" לחרירי) תמהו עליהם, וביקשו ממני בהיותי ביניהם, להעתיק הספר הזה להם, ולא יכולתי להשיב את פניהם, וכאשר חפצם השלמתי, והספר העתקתי... וארא כי הסכלתי עשו, וגדול עווני מנשוא, בעזבי לחבר ספר מליצותינו, והלכתי להעתיק ספר זולתינו, כאילו אין אלהים חיים בינותינו... והעניין אשר העיר את רוחי לחבר הספר הזה („תחכמוני"), כי איש חכם בחכמי ישמעאלים, וממבחר המשכילים, לשונו במליצות ערב נמרץ, ועל פיו חזון השיר נפרץ, ונודע שמו אלחרירי, וכל אבי מליצות זולתו הולך ערירי, חיבר בלשון ערב ספר, נותן אמרי שפר, אף על פי שענייניו מלשון הקודש גזורים, וכל משליו היקרים, מספרינו לקוחים ומסורים, ואם תשאל לכל מליצה ממליצותם: מי הביאך ללשון הגרים? תאמר: כי גנוב גונבתי מארץ העברים... על כן חיברתי הספר הזה, להראות כוח לשון הקודש, לעם הקודש, אשר טח מראות עיניהם, מהשכיל רעיוניהם... וכללתי בספר הזה משלים רבים, וענייינים ערבים... וכל איש אשר תרעב נפשו ללחם חמודות ומטעמי שיר ידידות, וממתקי משלים וחידות, ימצא בספר הזה עשר ידות". במחברות ה„תחכמוני" מופיע ה„גבור" ח ב ר ה ק י נ י קבצן ערום ורמאי, שכשרונותיו בכלל ובעיקר בשירה ובמליצה מרובים מאד, וה„מספר" ה י מ ן ה א ז ר ח י המופתע לכתחילה ומכיר לבסוף את ה„גבור" הידוע

לו יפה. המחבר מדגיש, כי הספר כולו מקורי הוא באמרו: „כל ענייני הספר הזה מלבבי נבראו, חדשים מקרוב באו, וממעי יהודה יצאו", ואף על פי כן העלתה החקירה בימינו, כי הרבה מן הסיפורים והחידודים של הספר מקורם בשירה הערבית ואלחריזי תירגם־עיבד את הדברים כדרכו. ואין בדברי אמת אלה משום המעטת דמותו של הספר. אלחריזי הראה בספרו זה, כי הוא שולט בשפה העברית שלטון בלי מצרים וכי ביכלתו לעשות בפסוקי המקרא להטים באין דומה לו. ועוד אנחנו מוצאים ב„תחכמוני" חומר רב לתולדות השירה והתרבות העברית, ובעיקר יש לציין בזה את השערים ג, יח ומו, הדנים במיוחד במשוררים העברים ובשירה. משערים, כי המחבר עיבד את הספר מפעם לפעם ושינה ותיקן בו מה שניתן לשינוי ותיקון. הספר הוקדש כמקובל, ל„נדיב", אלא שהמחבר לא הסתפק ב„נדיב" אחד בלבד. ידועים שמותיהם של ארבעה „שרים" שלהם הוקדש בזמנים שונים ספר „תחכמוני": שמואל אבן אלברקולי בוואסיט, יאשיה בן ישי בדמשק, שמואל בן נסים בחלב ושמריה בן דוד מתימן. הספר נתחבב על המשכילים וזכה לשמונה הוצאות. שערים שונים תורגמו לרומאית, גרמנית וצרפתית. אף הוא שימש דוגמא למשוררים ולמליצים שבאו אחריו. ור׳ עמנואל הרומי אומר מפורש ב„מחברותיו" כי קיבל השפעה מר׳ יהודה אלחריזי; והיא ניכרת אמנם ב„מחברות עמנואל".

מלבד הספרים הנ״ל תרגם־עיבד אלחריזי גם ספרים אלה: א) „אגרת המוסר („אגרת חסידים"; „אגרת מנהג חסידים") המיוחס לאריסטו; הוצאה ראשונה — ריווא די טרנטו, שי״ט; ב) „מוסרי הפילוסופים" לחונין אבן אסחאק; הוצאה ראשונה — ריווא די טרנטו שכ״ב; ג) „ספר הנפש" המיוחס לגאלינוס; הוצאה ראשונה בתוך ספר „ליקוטי הפרדס" — ויניציה, רע״ט; ד) „ספר הענק", שירי צמדים, יצא לאור על ידי ח. בראדי (פטרבורג, תרס״ט); ה) „רפואות הגוויה", ענייני מזון וחלאים; הוצאה ראשונה בתוך ספר „ליקוטי הפרדס" ויניציה, רע״ט; ו) אגרת (מאמר) תחית המתים לרמב״ם; ז) „אסור הקבורה" המיוחס לגאלינוס; ח) „דיני הגורלות" („סודות דיני הגורלות"), על פי מקור ערבי; ט) „פירוש איוב" (נזכר בשו״ת הרשב״ש סי׳ תקצ״ט); י) „ספר המבוא ללשון הקודש", הנזכר בפי כמה מחכמי הלשון; יא) פיוטים שונים מלבד אלה שב„תחכמוני", והם נמצאים במחזורים ספרדיים כתובי יד ובקטעי ה„גניזה". ומסתבר כי הפיוטים שהשם „חריזי" או „אלחריזי" סתם חתום בהם — אינם שלו.

ה.

ר׳ יְהוּדָה יוּדְל בר׳ מֹשֶׁה

רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי (בסוף המאה הי״ז למספרם). שימש רב וראש ישיבה בכמה קהלות חשובות, ביניהן לבוב, קובל ולובלין. היה מחשובי רבני דורו ושמו חתום על הסכמות לכמה ספרים. חיבר פירוש לשלחן־ערוך „אורח חיים" בשם „קול יהודה", והשתדל להדפיסו ביחד עם פירוש „טורי זהב" לר׳ דוד בר׳ שמואל הלוי, ולא עלתה בידו. כן חיבר פירוש על

הרא"ש, ואף הוא לא זכה לראות אור. דברי תורה בשמו הובאו בספר "קב הישר" לר' צבי הירש קידנובר. כל ארבעת בניו היו גדולי תורה ורבנים בקהלות חשובות.

דון יְהוּדָה (בר' דָּוִד) אִבְּן יַחְיָא

מחכמי ספרד באמצע המאה השניה לאלף השישי (בסוף המאה הי"ד למספרם). כפי שמספר בן משפחתו, ר' גדליה ן' יחייא בשלשלת הקבלה, היה דון יהודה "נעים זמירות ומלא רוח חכמה ודעת וחבר חבורים והיה חותם נ"י ב"י (=נאום יהודה בן יחייא)". הוא חיבר קינות לתשעה באב על הגזרות והשמדות שהיו בספרד בימיו בשנת קנ"א (1391). ידועה ביחוד קינתו המתחילה "יהודה וישראל דעו מר לי מאד", שנמצאת בסדר הקינות מנהג ספרד. על חרבן קהלות ספרד הוא מקונן מרה גם ב"פיוט לברוך שאמר", בו הוא אומר:

שִׁמְעוּ כָל הָעַמִּים תּוּגָתִי
כִּי גָדְלָה, וְגַם אַנְחָתִי
לָזֹאת עֵינִי בְדָמְעָתִי
אֲרַוָּה וְתִדַּד שְׁנָתִי...
בְּפִרַט יְלָלָה רַבָּה נִהְיָה
בְּשָׁנַת הקנ"א בִּשְׁאִיָה
כִּי נֶחֱרַב קָהָל אִישְׁבִּילְיָא
וְקָהִלוֹת רַבּוֹת בְּקַסְטִילְיָא
וְקָהִלוֹת כָּל אַנְדָּלוּס
וּבְפָרוֹבִינְצְיָא רַע נָחוּץ
בְּקָטָלוֹנְיָא הָיָה לָבוּז
וְאַרְגוֹן עִמָּם אָחוּז...

ר' יְהוּדָה בר' יְחִיאֵל המכונה מִיסִיר לִיאוֹן

מגדולי רבני איטליה וחכמיה במאה השלישית לאלף החמישי (במאה החמש עשרה למספרם) שהגיע למדרגה גבוהה הן בידיעת התורה והן בספרות הפילוסופית היונית והרומאית. דרך התהוות עמדתו הגבוהה בציבור היהודי ובעולם הרבנים של תקופתו אינה ידועה. אולם כשהוא מופיע לראשונה, באמצע המאה החמש עשרה, על במת ההיסטוריה — והוא עוד אדם צעיר — הוא תופס כבר מקום מרכזי בחיים היהודיים והנהו אישיות מוכרת גם בעולם החיצוני. קרוב לשנות השלשים לחייו, היתה לו כבר הזדמנות לעמוד בפרץ בעניני הציבור היהודי, ואז כבר היה כנראה גם מרצה באחת האוניברסיטאות וכבר היה בעל התואר "מיסיר" (Messer) שבו היו מציינים באיטליה של התקופה ההיא אצילים ואנשים רמי מעלה. את התואר הזה קיבל מרשות חיצונית — האפיפיור או הקיסר — והיה גם בעל התואר "אביר" (Mile).

באותם הימים היה כבר ר' יהודה בן יחיאל גם אישיות ידועה בעולם הרבנים ועמד בראש ישיבה רבת תלמידים, כפי הנראה. הוא נכנס אז במחלוקת קשה עם כמה מגדולי הרבנים באיטליה, וכעשרים שנה אחרי זה פרץ סכסוך חמור בינו ובין ר' יוסף קולון (המהרי"ק), גדול רבני איטליה במחצית השניה של המאה החמש עשרה. פרטי הסכסוכים האלה עודם עטופים רובם ערפל, לרגל מיעוט המקורות. רקע לסכסוכים אלה שימשה שאיפתו של ר' יהודה בן יחיאל להיות מופקד כרב ראשי ליהודי איטליה כולה. (ראה מאמרי מחלקותיו של מיסיר ליאון וכו' ברבעון

„ציון" שיופיע בקרוב). בשנת 1454, בשבתו באנקונה פרסם מספר תקנות בדיני נשים וכן אסר את הלימוד בפירוש התורה של ר' לוי בן גרשום (הרלב"ג) בגלל כמה דעות המובאות שם והמתנגדות, לפי דעתו, לרוח היהדות. את תקנותיו אלה שלח בצורת מכתב חוזר לקהלות איטליה ואיים בחרם חמור על אלה שיהינו לעבור על גזרותיו. נגד נסיון זה להטיל על הקהל תקנות גם בעניני הלכה וגם בענינים דוגמאתיים קמו אחדים מגדולי הרבנים של התקופה ובראשם הרב של פירינצי ר' בנימין מונטאלצינו.

הסיבה שהניעה את ר' יהודה בר' יחיאל לצעדו הנועז נעוצה כנראה בתנאי התקופה ההיא בחיי יהודי איטליה. זו היתה תקופה שבה זרמו לאיטליה המוני מתישבים יהודים מאשכנז ומצרפת, ואף ההגירה מספרד שלפני הגירוש הלכה והתגברה. בתנאים אלה הסתלק מהיהדות האיטלקית אופייה האחיד בשטח ההלכה, וכל המנהגים שהובאו על ידי המהגרים ממקומות מוצאם נלחמו לקיומם על הקרקע החדש. ויתכן שר' יהודה בר' יחיאל רצה למנוע התהוות רב־גוניות מופרזת במנהגים הדתיים ושאף לאחידות ידועה של צורות החיים הדתיים.

מספר תעודות מצד מתנגדיו של מיסיר ליאון במחלוקת זו נשתמרו ונתפרסמו, אבל לעומת זאת לא ידוע לנו דבר על תוכנה של המחלוקת עם ר' יוסף קולון, גדול רבני איטליה בימיו. שני היריבים ישבו במאנטובה, בצפונה של איטליה, אחת הקהלות המפוארות ביותר בחצי האי במשך מאות שנים. המחלוקת ביניהם הלכה והתגברה ולצד כל אחד מבעלי הריב עמדה מפלגת תומכים. הריב הגיע, כנראה, לממדים שסיכנו את שלום הקהלה עד שהממשלה נאלצה להתערב ולהשתמש באמצעי שהוא טיפוסי לכל מלחמת מפלגות באיטליה של תקופת הרינסאנס— גרוש ראשי המפלגות מן העיר. כנראה היתה המחלוקת עם המהרי"ק מעין המשך למחלוקת הראשונה עשרים שנה לפני כן, כי המהרי"ק הגיע בכח גדולתו בתורה ובהשפעתו האישית כאילו מאליו, מבלי להכריז על זה, למעמד של כעין רב ראשי, לפחות באיטליה הצפונית והתיכונה, והכל סרו למשמעתו. עמדה זו התנגדה לשאיפותיו של ר' יהודה בר' יחיאל מאז, והביאה בעקבותיה את המחלוקת במאנטובה עם קצה המר.

בצאת שני היריבים ממאנטובה, פנה ר' יהודה בר יחיאל לנאפולי. כאן, בנאפולי, ישב ר' יהודה בן יחיאל בשנותיו האחרונות וניהל ישיבה, והיו תחתיו, כפי שבנו ר' דוד מספר לנו, עשרות רבנים מובהקים. ואף שאין לנו ידיעות, ישירות שהוא הוכר כרב ראשי במדינת נאפולי, הרי ידוע לנו שבמדינה זו היתה קיימת מסורת של רבנים ראשיים עוד מימי המלכים הנורמאנים והקיסרים הגרמניים. וכן ידוע לנו שר' דוד ן' יחיא, ששרת ברבנות נאפולי יותר מאוחר, היה בפירוש רב של כל היהודים הדרים במלכות. יש לכן לשער שכאן יכול היה מיסיר ליאון לכונן את אותה האחידות ברבנות שאליה הוא שאף.

לעומת ההתנגדות שעורר בשאיפותיו בשטח הרבנות, הוא נפגש בהכרה מלאה

וכללית, גם בזמנו וגם בתקופות יותר מאוחרות, בתור חוקר ומלומד. מכתביו המרובים נשאר רק חלק ונתפרסם אך מעט. כתביו מתחלקים לחמש קבוצות: הקבוצה הראשונה — פרשנות המקרא וההלכה — כוללת פרוש לתורה, שממנו ידועים בכתב יד רק קטעים ואוסף דיני שחיטה ובדיקה. הקבוצה השניה הם הכתבים הרפואיים (יש דעה שר' יהודה שימש גם רופא), בהם חיבורים עבריים ולאטיניים, כולם בכתב יד. את הקבוצה השלישית — הגדולה ביותר — מהווים חיבוריו בפילוסופיה. מיסיר ליאון ידע ידיעה עמוקה את הספרות הפילוסופית של התקופה הקלאסית. הוא התענין ביחוד בתורתו של אריסטו וכתב כמה חיבורים להסברתה. הוא חיבר בין השאר פירוש לבחינת עולם לר' ידעיה הפניני, וכנראה גם פירוש למורה נבוכים. את הקבוצה הרביעית מהווים חיבוריו בשדה הלשון העברית, בהם ספר דקדוק („לבנת הספיר", כתב יד) והספר המהולל „נופת צופים" החיבור הקלאסי בשדה הריתוריקה העברית, שזכה לשתי מהדורות. בספר זה מרצה מיסיר ליאון את תורת הריתוריקה, אגב התאמת הכללים של אריסטו, קיקרון וקוינטיליאנוס לצרכי הלשון העברית. הוא מספר לנו שכתב את החיבור בעיקר להראות לעמים שגם השפה העברית תצלח לשימוש ריתורי, ובדבר זה היה משום חשיבות מרובה בתקופת הרינסאנס, כשהריתוריקה היתה אחד המקצועות האהובים ביותר על ההומאניסטים, נושאי התרבות של התקופה. לקבוצה החמישית, האחרונה, שייכים כמה פזמונים ותפלות, שחלק מהן נכנס למחזור האיטליאני.

בדרך כלל מייצג מיסיר ליאון באמונה את שאיפות יהודי איטליה בתקופתו הכוללות רגש דתי עמוק ולידו פתיחת הזרועות לקבלת החכמות החיצוניות שנתגלו מחדש. את ההומאניסט, איש הרינסאנס הטיפוסי, הוא מגלה גם בנטיותיו בשדה הציבוריות וגם באופיו האישי.

ש.

ר' יְהוּדָה בר' יַעֲקֹב לְבֵית לַאטִישׁ

מחכמי פרובינצה במאה הראשונה לאלף הששי (בסוף המאה הי"ג למספרם). נכדו של ר' אליהו בר' יצחק מקרקשונה (ראה למעלה עמ' 177). כנראה ר' יהודה עצמו, ולא אבי אביו הנ"ל, הוא מחברו של ספר „האסופות", הכולל אוסף של פסקי דינים והלכות בכל מקצעות התורה. ספר זה משתמש בספרות ההלכית שעד ימיו ומביא את פסקיהם של חכמי ספרד, צרפת ואשכנז, ומסדר את כל ענייני ההלכה לענייניהם כשולחן ערוך. ואמנם מילא בשעתו תפקיד מעין שלחן ערוך, והובא כמה פעמים בחיבוריהם של הפוסקים בני הדורות הבאים. חלק מספר זה נדפס על ידי ר' אברהם יצחק דוובאס (לונדון, תש"ב).

הרט.

רַבֵּנוּ יְהוּדָה בר' יִצְחָק

מכונה שיר ליאון מפאריו. מגדולי בעלי התוספות במאה העשירית לאלף החמישי. לפי מסורת עתיקה שהובאה בתשובת מהרש"ל חי נ"ח שנים ונפטר בשנת ד"א

תתקפ"ד (1166—1224). הוא היה תלמידו המובהק של רבינו יצחק בר' שמואל מדנפיר ושל ר' אלחנן בנו. אחרי פטירת מורו ייסד רבינו יהודה ישיבה גדולה בפאריז, שנתלקטו אליה תלמידים רבים מצרפת ואשכנז. בין תלמידיו המובהקים יש למנות את ר' משה מקוצי (הסמ"ג) ואת ר' יצחק בר' משה מווינה בעל „אור זרוע", ורבים אחרים. שמו הובא מאות פעמים בתוספות ובספרי מחברים ופוסקים רבים, ויש שכינהו בתוארים רבינו אריה, או גור אריה, או שעיטרוהו בתואר „החסיד". דבר זה גרם שכמה מן החוקרים החליפוהו בר' יהודה (בר' שמואל) החסיד מרגנשבורג, ואף ייחסו לו בטעות את ספר חסידים.

רבינו יהודה חיבר תוספות לכל התלמוד, מהם נדפסו למסכת ברכות בספר „ברכה משלשת" (ווארשא, תרכ"ג), בשם „תוספות רבינו יהודה החסיד". גם תוספות ישנים, הנדפסות בש"ס למסכת יומא, הן לדעת פרופ' אפשטיין בעקרן של רבינו יהודה, ונערכו על ידי תלמידו ר' משה מקוצי. קטעים מתוספותיו לשאר מסכתות הובאו אצל מחברים שונים. וכן נמסרו פסקיו והוראותיו ואחדות מתשובו־תיו אצל פוסקים שונים. מלבד גדלותו בהלכה עסק כנראה גם בפירוש המקרא על פי פשוטו, וכן ייחסו לו פיוטים אחדים. אחרי פטירתו עברה הנהלת ישיבתו הגדולה לר' יחיאל בר' יוסף מפאריש.

ר' יְהוּדָה בר' יָקָר

מגדולי החכמים בסוף האלף החמישי (במאה השלש עשרה למספרם). תלמודי ומקובל. תלמידו של בעל התוספות ר' יצחק בר' אברהם מדנפיר (הריצב"א), ורבו של הרמב"ן בנגלה ובנסתר. היה מפורסם בדורו בבקיאותו הרבה בשני התלמודים וחיבר כנראה פירוש לתלמוד ירושלמי. ר' שלמה בר' שמעון דוראן מכנהו „אוצר בלום בשני התלמודים". על מקום מגוריו ועל תולדות חייו אין לנו ידיעות ברורות. כנראה למד את תורת הנסתר בבית מדרשו של ר' יצחק „סגי נהור", והיה חברם של המקובלים ר' עזריאל ור' עזרא. המקובלים בדורות הבאים מזכירים שמו בהערצה רואים אותו כבן סמך גדול בענייני קבלה, ואף מביאים פירושים רבים על דרך הקבלה בשמו. ביניהם ר' שם טוב אבן גאון, המזכירו בספרו „כתר שם טוב", ור' משה דיליאון בספרו „הנפש החכמה".

ס.

ר' יְהוּדָה (בר' מֵאִיר) הַכֹּהֵן

מחכמי צרפת במאה התשיעית לאלף החמישי (באמצע המאה הי"א למספרם). תלמידו של רבינו גרשם מאור הגולה, ומחבר ספר הלכה שהיה מפורסם בדורות הראשונים בשם „ספר הדינים". את ספרו זה כתב ר' יהודה לפני רבינו גרשם רבו והכניס בו תשובות רבו זה וכן תשובות של ר' משולם בר' קלונימוס וחכמים אחרים. אחדות מהוראותיו הובאו בספרים מבית מדרשו של רש"י, כגון ספר הפרדס, האורָה ומעשה הגאונים. כן נמסרו הוראות בשמו על ידי ר' שמואל בנו. כפי שמעיד ר' אלעזר רוקח היה ר' אליעזר הגדול בר' יצחק תלמידו של ר' יהודה, שקיבל מפיו סוד תיקון התפילות ושאר סודות.

ר' יְהוּדָה (בר' שְׁמוּאֵל) הַכֹּהֵן טָנוּגִי

מחכמי ירושלים במאה החמישית לאלף השישי, מבית מדרשו של ר' חזקיה די סילוה בעל „פרי חדש". הוא הרביץ תורה בירושלים בישיבת „בית יעקב" ואחד מתלמידיו הגדולים, ר' ישראל מאיר מזרחי, כותב עליו: „מאורי ומורי קדוש יאמר לו וכו' וישקני מים מבארה של תורה ונתגדלתי בין ברכיו מיום דעתי אותו להבין אמרי בינה בזאת התורה". ר' חזקיה די סילוה בסוף ספרו „מים חיים" משיב לו תשובה ברוב כבוד.

חיבר פירוש על הרמב"ם, שהיה לעיני אזולאי בכתב יד. וכן נמצא בכ"י ספרו הגהות על כל הש"ס וחיבורים אחרים. תשובותיו נדפסו בספרי בני דורו „גנת ורדים" „זרע אברהם" ועוד. נפטר בשנה ת"ע (1710) בירושלים.

בנ.

ר' יְהוּדָה (בר' יַעֲקֹב) הַכֹּהֵן מִלְיָסָא

רב ומחבר במחצית הראשונה של המאה השישית לאלף השישי (במאה הי"ח למספרם). עמד בראש ישיבה בברלין, ואחר כך שימש דיין בליסא. עמד בחליפת שאלות ותשובות עם ר' יחזקאל לנדא. חיבר חידושים על כמה מסכתות התלמוד מסדר קדשים, מהם נדפסו: „מראה כהן", על מסכת זבחים (פרנקפורט דמיין, תקל"ו); „מנחת כהן", על מסכת מנחות (פראג, תקמ"ח). הניח אחריו בכתב יד „מתנות כהונה על מסכת בכורות, וספר „משפט הכלל". כללים מתודולוגיים לתלמוד. נפטר בליסא בשנת תקנ"ו (1796) בערך.

ר' יְהוּדָה (בר' שְׁלֹמֹה) כלץ

מחכמי ספרד בתחילת המאה השלישית לאלף השישי (במאה החמש עשרה למספרם), שהיגר לאפריקה הצפונית ונתיישב בתלמסאן. חיבר פירוש על רש"י לתורה בשם „משיח אלמים", שנמצא בכתב יד בספריה הלאומית בפאריז. בהקדמתו הוא מספר על נדודיו מחמת המציק מקאסטיליה מולדתו לגרנדה ולמלאגה, ולאחרונה נשתקע בתלמסאן, בה גמר את ספרו בשנת רמ"ו (1486).

נראה הדבר שהוא הוא ר' יהודה כלץ מחברו של ספר „המוסר", המכונה גם ספר „המפואר", הדן בעשרים פרקים על ענייני המוסר והמידות, התפילה ועבודת ה'. נדפס על ידי נכדו ר' משה בקושטא שנת רצ"ד, וזכה לעוד שתי מהדורות. ספר זה הושפע מאוד מספר „מנורת המאור" לר' ישראל אלנקאווה.

כמה חכמים בשם ר' יהודה כלץ נמצאו בדורות הבאים באפריקה הצפונית, ונראה שכלם היו מצאצאיו. ביניהם יש להזכיר את ר' יהודה בר' אברהם כלץ מתלמסאן, שהיה תלמידו של ר' שלמה בר' צמח דוראן (השני), ועמד עמו בחליפת שאלות ותשובות. ר' שלמה משבחו באחת מתשובותיו „והוא נכד לרב קדוש וחכם בנעלמות"... ואולי הוא מתכוון לר' יהודה בר' שלמה. חיבר ספר בדיני הגט, נדפס בספר „זבחים שלמים" (ליוורנו, תרי"ח). הוא כתב שיר תהלה בשבח ר' שלמה דוראן

רבו, נדפס בספר „חשק שלמה" (ויניציה, שפ"ג). גם במאה הרביעית חי חכם בשם ר' יהודה כלץ ששימש רב בתלמסאן. הוא השיב תשובה לרבני פאס בשנת שע"ז (1617).

ר' יְהוּדָה (בר' שְׁמוּאֵל) הַלֵּוִי

מכונה בערבית אַבּוּ אַלְחַסַאן אִבְּן אַלֵּוִי. נעים זמירות ישראל וראש משוררי ציון, נולד בשנת ד' תתל"ה (1075) לערך בטוליטולה אשר בקשטיליה. אביו ידוע לנו רק בשמו ועל נעוריו של ריי"ה איננו יודעים כלום. השכלתו היתה ערבית ועברית שידען על בורין וכן היה בקי בפילוסופיה. ואף קשטיליאנית ידע. ר' יהודה הלוי היה נודד למקומות של תורה ואפשר שלמד בישיבתו של ר' יצחק אלפסי (הרי"ף) באליסנה. ידועים לנו יחסי ידידות בינו ובין החכמים ר' יוסף אבן מיגאש ור' ברוך אבן אלבליה (ראה בערכיהם). כשנפטר הרי"ף, חיבר ריי"ה קינה על מותו שלא נדפסה בשלימותה. כשאר המשכילים בני דורו חיבר אף הוא שירים ונודעו לתהלה בפי המשוררים. על ידי שיריו בא בקשרי ידידות גם עם ר' משה אבן עזרא (ראה בערכו), שקרא עליו: „איך בן נעים, וצעיר שנים, יעמוס הרי בין על גבו". המשורר הזקן ראה והכיר, כי כוכב חדש עולה בשמי השירה. הוא הזמינו לגראנדה וריי"ה בא לשם. בגראנדה התקרב ביותר למשפחתו של ר' משה אבן עזרא, שתפשה משרות ממשלתיות חשובות ואנשיה היו ידועים בהשכלתם, וכן בא בקשרים עם משוררים ומשכילים אחרים בה ואף מחוצה לה. הוא השתתף במסיבות המשוררים כנהוג בימים ההם וכוחו בשירה וכן בחריפות השכל היו לשיחה בפי כל. וכך מסופר, כי בגראנדה „נוכחו אתו [משכילי העיר] לשם שיחה קלה. התאסף מספר רב של נכבדים והמון עם, ובקהל זה גם ר' יהודה הלוי, בארמון מארמונותיה הנישאים, לשם דיון על היופי. ובעוד שהם משתוממים על חכמת הבורא בתוך עולמו, הופיעה אשה יפת פנים ובתלבושת יפה. וישתוממו על יפיה, ושיבחו את האל יתברך על שיכלול יצירותיו. ובעוד שהם משתוממים על יפי צורתה ושיווי תבניתה התחילה האשה לדבר אל המתהלכים. אז שמעו שיש לה קול מכוער ומבטא גס. ויאמר [ר' יהודה הלוי] בשמעו את הקול הזה: הפה שאסר הוא הפה שהתיר [משנה כתובות ב, ב]. וישמחו השומעים על כך, משום שהוא השתמש בדרך השאלה במימרא מאת חז"ל בהוראה שירית זו". הוא ישב בכמה מערי ספרד הנוצרית והערבית. ומסתבר שעיקר ישיבתו היה בקורטובה, וכך יש להסביר את כינויו: „אלקרטבי". ריי"ה למד את חכמת הרפואה ועליה היתה פרנסתו. אמנם כאיש אמת פיקפק בערך החכמה הזאת והודה: „לא על רפואתי אני נסמך, רק אל רפואתך [השם] אני צופה". ואם כי נראה שבימי נעוריו היה נזקק ל„נדיבים", הרי היתה פרנסתו מצויה ברווחה בהיותו רופא. בדרך כלל היה ריי"ה נוח לבריות ומקובל עליהן. מזגו היה טוב ולבו שמח. רק לפרקים רחוקים יצא מגדרו והתאונן „על פתאים אשר המה בעיניהם חכמים אשר קראו למינותם אמונות, וקראו שם אמונתי

קסמים". או על איש "טמא־שם ורב המהומה מאסף דברים בהפכו", אשר "דור אבותיו יקלל ואת שם אלהיו ומלכו".

אשתו, שמתה עליו בחייו, ילדה לו בת ואביה חיבבה מאד. בנה נקרא כשמו: יהודה, והיה ילד שעשועיו. על פי אגדה היה ר' אברהם אבן עזרא חתנו. וכך מספרת האגדה: ר' יהודה הלוי היה עשיר גדול ולו בת יחידה שהגיעה לפרקה. לא מצא לה אביה איש כלבבו, ואמה חששה שהבת תשב עד שילבין ראשה. דברה האשה על לב בעלה והוא לא דחק את השעה. ויהי כאשר הציקה לו, קפץ ונשבע, כי האיש הראשון שיבוא אליו, למחרת היום, יהיה חתן בתו. ובבוקר נכנס ר' אברהם אבן עזרא לבית והוא לבוש בגדי עניים ופניו כפני עם־הארץ. ראתה אשת ריי"ה ונצטערה. לא רצתה כי בתה תינשא לעני מרוד ועם־הארץ זה. הלכה ביגונה וסיפרה לבעלה מה שקרה. ניחמה ריי"ה ואמר לה, כי הוא ילמדהו תורה וחכמה והכל יבוא בעזרת השם על מקומו בשלום. היה ראב"ע לומד תורה מפי ריי"ה והיה משמש אותו. וריי"ה לא ידע עדיין מי הוא תלמידו. פעם אחת נתקשה ר' יהודה הלוי בחיבור אות בריי"ש לאחד הפיוטים ("אדון חסדך") ולא עלה בידו. הניח את הפיוט במקום שהניח והלך הביתה. בא ראב"ע וחיבר את האות החסרה. וכך נתגלה כי החתן תלמיד חכם הוא. השיא לו ריי"ה את בתו בשמחה רבה ומסר לידו את כל עשרו. אמנם לאחר המעשה חיבר ר' יהודה הלוי עצמו את האות בריי"ש לאותו פיוט, אלא שהשאיר גם מה שחיבר ראב"ע, מחמת כבודו. אגדה גוררת אגדה באותו עניין: תלמידי ריי"ה היו מלעיגים על בתו שלקחה עני כראב"ע, שלא היה בידו לתת לה מתנה (סבלונות) אלא נעליים. והבת השיבה להם בשיר שקול, כי מתנה זו, מתנת עני, חשובה בעיניה מאד. והנה השיר:

לֹא נַעֲלַיִם הֵם, אֲבָל הַמָּה כְּסוּת
עָלַי וַעַל־רֹאשִׁי עֲטֶרֶת יַהֲלוֹם.
אִלּוּ לְבֻשָׁם צִיר בְּעַת גְּשָׁתוֹ סָנֶה —
לֹא נֶאֱמַר לוֹ: שַׁל וְאַל־תִּקְרַב הֲלוֹם!

וידועות עוד אגדות ממין זה. ודרך אגב יוער כאן, כי הסימן "בת הלוי" שמצאו באחד השירים ("בת ציון שמעתי ממררת") אף הוא לסוג האגדה ייחשב. המלה "בת" אינה שייכת לסימן השם.

ראב"ע לא היה חתנו של ריי"ה, אבל הם הכירו זה את זה אם בעיר מולדתם (טוליטולה) או בערים אחרות שנזדמנו לשם. וראב"ע מביא את דבריו של ריי"ה הרבה פעמים בפירושו למקרא ("אמר ר' יהודה הלוי הספרדי"; "שאלני ר' יהודה הלוי").

ר' יהודה הלוי חי בימי הריקונקוויסטה הנוצרית בספרד, וראה חורבנן של קהילות ישראל בין בספרד הנוצרית בין בספרד הערבית. ומסתבר כי אף גזירות תתנ"ו (1096) נתנו אותותיהן בספרד. הלבבות תהו ולא מצא פתרון. ריי"ה קונן: "ציון בחבל אדום ואני בכבל ערב" "הלמוני שעיר וערב... זה יחלוש או זה יחלוש תמיד עלי פוקה". התחילו לחפש מוצא רעיוני והיו מחשבים את הקץ. ואף ריי"ה ראה בחלום את הקץ בשנת ד' תת"צ (1130). הגאולה לא באה ועול הגלות לא הוקל. גדול היה הכאב ונצטרף אליו העלבון. אף

הרגשת החטאים נתגברה ודכאון אפף את הלבבות. ור' יהודה הלוי מאס בחיי הגלות ורצה לעלות לארץ ישראל. חיי חירות לגוף ולנפש כאחד רמזו לו ונרמז. הכיר, כי אין גאולה אלא בארץ ישראל והיא צריכה מעשה, ורצה להיות המתחיל במצווה. כשראו קרוביו את הכנותיו לדרך, דיברו על לבו שיישאר בתוכם, באשר סכנה בדרך והוא זקן. אף הזכירו לו את בתו ונכדו שאהבם אהבת נפש, ואיך יעזבם. אבל הוא לא שם לב לדבריהם, כי החלטתו לא ניתנה לביטול, וקרוב לשנת תת"ק (1140) יצא בדרכו לארץ ישראל. שיריו שמרו לנו רשמים נפלאים מנסיעתו בים ומפגישותיו בדרכו, וכיוון שדבריו יצאו מן הלב הם נכנסים ללב גם היום. הוא הגיע לאלכסנדריה ובא שם בקשרי ידידות עם בני משפחת הדיין ר' אהרן אלעמאני. ואפשר שידידות זו גרמה לישיבה ממושכת באותה עיר. משם יצא לדאמיטה(Damiette) ואף בה ישב זמן מה. ועוד מקום אחד ידוע לנו כאחרון בדרכו של ריי"ה לארץ־ישראל: פוסטאט שעל יד קהיר. ואף שם מצא לו ידידים מגדולי העיר ומחשוביה. שמו הלך לפניו ונתחבב ונתכבד בכל מקום. אין בידינו לומר אם יצא ריי"ה מפוסטאט ואם הגיע לאיזו עיר מערי ארץ־ישראל. על כל פנים הרגיש גם בישבו במצרים מרוח הארץ הקרובה, משאת נפשו, וזה גרם לו שמחה פורתא. באחד משיריו שנתחברו במצרים נאמר: „צנפני זמן אל מדברי נוף, אמור לזמן יטלטל עוד ויצנוף, עדי כי אחזה מדבר יהודה, ואבוא ירכתי צפון יפה נוף".

דמיון העם לא השלים בגמר מסעו זה של גיבורו, ראש חובבי ציון ונושאי תקוותה, ונוצרה אגדה יפה המסיימת את המסע באופן אכזרי מאד אבל מתאים ביותר לגיבור הנערץ: זכה ר' יהודה הלוי, עלה לארץ ישראל ואף הגיע לשערי ירושלים. כשראה את ירושלים בחורבנה, מיד קרע את בגדיו, כרע על ברכיו, וכך הלך וקונן ביגון קודר את קינתו „ציון הלא תשאלי לשלום אסיריך". ראה פרש ערבי, עבר עליו וירמסהו בפרסות סוסו ומת.

וראוי לציין, כי כשם שהאגדה קשרה את ריי"ה וראב"ע בחייהם כקרובים כך קירבה אותם גם לאחר מותם. ב„אגרת יחוס אבות" נאמר, כי בכבול שבגליל קבורים ר' אברהם אבן עזרא ור' יהודה הלוי. וכן מובא גם ב„ספר יוחסין" לר' אברהם זכות.

ריי"ה, כבן זמנו, שר שירים על כל חוויותיו: על האהבה בתענוגיה על הטבע הרענן ועל מנעמי החיים. השירה היוותה חלק חשוב בהשכלתו של אדם בימים ההם וכן בהשכלתו של ריי"ה. ושירי קודש שר משוררנו, שירים היוצאים מלב רגש, באשר הוא לב אדם ולב יהודי גם יחד. אש דת לוהטת בהם המאירה ומחממת גם לדורות. שני כנורות היו לו, קודש וחול, ומשניהם הצליח להוציא ניגונים ערבים ונעימות עדינות משמחי לב ונפש. שמחת חיים ותוגת חיים, מנת חבלו, עוררו את כינורותיו. ריי"ה ראה את עצמו מוכשר באופן מיוחד להיות פייטן ולשבח את בוראו, באשר הוא משבט לוי. וב„כוזרי" נאמר: „חכמת המוסיקא חשובה באומה, שהיא מחלקת הניגונים ומעמידה אותם

על הגדולים שבעם, והם בני לוי" (ב, סד). ר' יהודה אלחריזי מבטא את דעתם של בני הדורות באמרו על שירי ר"י ה: "ושירי הלוי ר' יהודה, לווית חן לראש התעודה, ועל צווארה אודם פטדה. הוא לבית השיר העמוד הימיני, יושב בשבת תחכמוני... הוא בא באוצר השיר ושלל בית נכותו, ולקח כל כלי חמדתו, ויצא וסגר השער אחרי צאתו... המשוררים ישאו מדברותיו, וישקו מרגלותיו, כי במלאכת הפיוט לשונו ברור ושחוט... ובאוהל השיר נפתחו לו שערי גבהים, כי שם נגלו אליו האלהים". ר"י ה העלה את ציון על ראש שירתו ואמנם זכה ופתח לה ראש פרק בשירת ישראל.

ועל הכל שר, פשוטו כמשמעו. הטבע והדרו, החיים ותענוגיהם, דובבו את כינורו, וישר על "רקמת ערוגת ציץ", על "בת מי זהב (היין)" ועל ה"צביה" השופכת דמי הלבבות. הוא מסתכל בטבע ורואה:

כָּל־יוֹם חֲלִיפוֹת הָרָקָמוֹת פַּחֲלִיף
וּלְכָל־סְבִיבֶיהָ כְּסוּת חוֹלָקֶת;
מִיּוֹם לְיוֹם עֵינַי צָמָחִים תַּהֲסוֹף
עֵין דַּר לְעַיִן אָדָם וְעַיִן בָּרָקֶת...
יְפִי פְּרָחֶיהָ מְאֹד עַד אָחְשׁוֹב
כִּי כוֹכְבֵי אֵל הָיְתָה עוֹשָׂקֶת.

(ארץ כילדה)

השירים על "בת הכרמים (היין)" ועל ה"צביה" הם כנראה אצלו בבחינת מצוות אנשים מלומדה, מעין נוסח קבוע המקובל בשירה הערבית ואף נתאזרח כבר בשירה העברית. צורות ובנות־צורות שיריות ידועות ומוכרות אתה מוצא כאן ולכאורה אין חותמן ניכר. ואף על פי כן חותם בהן, חותם אישי. רוח המשורר עורר את הצורות הישנות לתחיה חדשה ואין שירתו בלי חידוש. בת הכרמים בעיניו:

דַּלָּה וְכִמְעַט לֹא יְדַעְנוּהָ
לוּלֵי בְּשָׂמִים הֵם רְכִילָיְהָ...
תַּהֲלֹךְ וְהִיא חַיֵּי הֲרוּגֶיהָ,
תַּחְלִיא וְהִיא מַרְפֵּא לְחוֹלָיְהָ.

(הם הם ימי תבל)

וב"צביה" הוא רואה אור השמש (פניה) ושחור הליל (שערותיה) והרי הוא קורא לה בהתלהבות כשכולו מוקסם מהפכיה ושלל צבעיה:

שֶׁמֶשׁ בְּפָנַיִךְ, וְלַיִל תִּפְרְשִׂי
עַל־זֶהֳרוֹ – עָבֵי קְוָצוֹתַיִךְ;
מֶשִׁי וְרִקְמָה הֵם כְּסוּת גוּפֵךְ אֲבָל
הַחֵן וְהַיֹּפִי כְּסוּת עֵינָיִךְ.

(מה לך צביה)

אבל לב חומד ורוגג זה היודע ליהנות ולהתענג — כואב בראותו את עמו מתגולל בטומאת הגלות המנוולת. וזו אף זו: הרגישות שבו כאילו כוונה מיוחדת היתה לה בו ובחרתו לסבול בכאב זה יותר מיתר הכואבים וסובלים. והוא צועק ובוכה:

הַן לַעָקוֹר שָׁאָר שָׂרְשֵׁי צָר נוֹסָר
וּבְכִתְמֵי יְקָר תַּרְשִׁישִׁי מִתְעַטֵּר,
אֹמַר כִּי לָגָזַע יֵשׁ אֵין חֹטֶר.

(צאן אובדות)

ועצתו לכנסת ישראל היא פתרון שמצא לעצמו ולעמו: שיבת ציון:

הִתְיַצְּבִי לָשׁוּב לָאָרֶץ הַצְּבִי
וּשְׁדֵה אֱדוֹם וּשְׂדֵה עֲרַב הַכְאִיבִי.

(יונת רחוקים)

וזכר ציון וירושלים מלהיב את דמיונו מאין כמותו, כי כל המשוררים אשר שם ציון על שפתותיהם כאילו שאלו ממנו. והוא שר:

חַיֵּי נְשָׁמוֹת אֲנִיר אַרְצֵךְ וּמְמַר־דְּרוֹר
אַבְקַת עֲפָרֵךְ וְנֹפֶת צוּף נָהָרַיִךְ;
יִנְעַם לְנַפְשִׁי הֲלֹךְ עָרֹם וְיָחֵף עָלַי
חָרְבוֹת שָׁמָמָה אֲשֶׁר הָיוּ דְבִירַיִךְ.
(ציון הלא תשאלי)

סבל הגלות והרגשת החטא נטלו ממנו בזקנותו טעם שירי החול, ונראה כי נסתכל עליהם כעל דבר של מה בכך שאינו כדאי לבלות בהם את הזמן. ור' שלמה פרחון (ראה בערכו) מעיד כי ר' יהודה הלוי קיבל על עצמו בשנותיו האחרונות "שלא יפייט לעולם". וב"כוזרי" נאמר מפורש: "מי שהוא חפץ לזכות נפשו ומחשבתו ימצא היזק מהתעסק בשירי האהבה" (ב, ס). איננו יודעים אם ר"ה עצמו אסף את שיריו בספר. על כל פנים המאסף הראשון הידוע לנו הוא ר' חייא אלדאודי (ראה בערכו), והמאסף השני — ר' ישועה ב"ר אליהו הלוי. ר' ישועה הוסיף על השירים שאסף ר' חייא וסידר את שירי ר"ה בשלשה חלקים. ידועים גם אוספים אחרים, וכאן לא נזכרו אלא הראשונים.

כאלף שירים ופיוטים השאיר לנו ר"ה בירושתו ומאות בשנים שכנו כבוד בכתבי יד, כי רק מקצתם נדפסו. ראו חכמי הדורות האחרונים כי יופי בהם וברכה בתוכם ויפרסמום ברבים. שד"ל החל ("בתולת בת יהודה", פראג ת"ר; "דיואן", ליק תרכ"ד), א. א. הרכבי המשיך ("רבי יהודה הלוי — קובץ שיריו ומליצותיו, וארשא תרנ"ג) והגדיל מהם חיים בראדי שהוציא לאור את דיואנו של ר' יהודה הלוי בצירוף פירוש רחב בשלשה כרכים גדולים (ברלין תרנ"ד—תר"צ). אמנם אף בראדי לא בירך על המוגמר, ועדיין לא זכינו להוצאה שלימה של שירי ר' יהודה הלוי. שירי ר"ה ניתרגמו ללשונות שונות וייזכר כאן במיוחד תרגומו הגרמני המצויין של פ. רוזנצווייג עם הערותיו.

ה"כוזרי", ספרו החשוב של ר"ה בענייני דת ואמונה, נכתב ככל ספרי הפילוסופיה היהודיים של ימי הביניים ערבית, השפה המובנת ביותר למשכילי התקופה ההיא. השם הערבי של הספר הוא "כתאב אלחג'ה ואלדאלילי פי נצרה אלדיני אלד'ליל", כלומר: ספר המופת וההוכחה להגן על האמונה המושפלת. ואמנם שם זה הולם יותר מן השם העברי את תוכן הספר. שמו "הכוזרי" נקרא עליו על ידי המתרגם ר' יהודה אבן תבון. אותה שמועה נפלאה שהיתה מהלכת בין הבריות ומספרת, כי במדינה רחוקה, בארץ הכוזרים, נתגייר המלך ואתו כל עמו — שימשה למחבר מסגרת לספרו שנתחבר בשנת תת"ק (1140) לערך. ר' יהודה הלוי מתחיל את ספרו בחלום שראה מלך כוזר פעם אחרי פעם "כאילו מלאך מדבר עמו ואומר לו: כוונתך רצויה אצל הבורא, אבל מעשך אינו רצוי". והמלך נצטוה לחפש אחרי המעשה הרצוי. שאל פילוסוף אחד (נוצרי) ולא נחה דעתו מדבריו. שאל ל"חכם מחכמי ישמעאל" ואף הוא לא השביע את רצונו של המלך. וכיוון ששניהם נסתמכו בדבריהם על תורת ישראל אמר: "אני יהודי על אמונתו. היהודי ענה בפשטות: "אנחנו מאמינים באלוהי אברהם, יצחק ויעקב, המוציא את בני ישראל ממצרים" רואה שצריך אני לשאול ליהודים", ושאל

(א, יא). ובדו־שיח ארוך מתאר החכם את הדת היהודית לכל כלליה ופרטיה. לדברי י. היינמן „עקרונית אצלו התגלות אלהים בהיסטוריה" ולא האמונה בחידוש העולם, שהיא עיקר בפילוסופיה הדתית של רב סעדיה גאון ואצל הפילוסופים היהודים שלאחריו. החכם היהודי מסביר את העניין למלך על ידי משל: אילו היו מביאים לפניך שמועות על צדק אנשי הודו ומידותיהם הטובות, ההיית חייב על ידי כך להאמין במציאותו ובחכמתו של מלכם? היקש זה עדיין אינו מחייב, ואפשר לפקפק בו. אולם לו היה מגיע מכתב אליך ממנו, מכתב שאין ספק באמתותו, והמכיל עצות טובות ומועילות — מכתב זה היה מוכיח לך את מציאותו וחכמתו פי כמה יותר מן ההיקש הראשון. הפילוסופים, במובן הרחב של המלה, לרבות הסניגורים המדעיים של האמונות המעשיות, הולכים בדרך הראשונה: מקישים מן העולם על בוראו. אין פלא איפוא שתורותיהם סתומות והם מחולקים בדעותיהם. לא כן הדת לפי תפיסתו של הלוי. היא מכירה את אלהים מתוך הופעתו והתגלותו, ומיחסת לו אותם התארים המציינים אותו כאלוהי ההתגלות (היינמן). על שלושה דברים עומד עולמו היהודי של ריי"ה: א) ההתגלות האלהית. ב) העם, הלשון והאקלים. ג) קיום המצוות. דת היהדות היא דת הלב והיא עולה על דתות השכל. בספר אתה מוצא דברים נעלים על עם ישראל: „ישראל באומות כלב באברים — הוא רב־חלאים מכולם ורב־בריאות מכולם" (ב, לו), על ארץ ישראל, שכן „כל מי שנתנבא לא נתנבא כי אם בה או בעבורה" (ב, יד) ועל השפה העברית, שהיא „החשובה שבלשונות" (ב, סח). על ה„כוזרי" אפשר להמליץ ולומר, כי מחברו השתמש בכל דרכי הפילוסופיה, כדי להוכיח, שאין בידי הפילוסופיה לחנך אדם למעשים טובים. סגולות אלה ישנן לדת היהודית.

„ספר הכוזרי, אינו ספר במובן הרגיל. הוא יותר מספר. זוהי השתפכות הנפש. אלה הם געגועים של אוהב בשעה שהוא מדבר על ארוסתו. זוהי פואימה אלהית. שיר השירים של היהדות" (ש"י איש הורוויץ). ואמנם נתחבב הספר בעם והשפעתו ניכרת. הוא נתפשט בכתבי יד, ומאז יצא לאור ראשונה (פאנו רס"ז) נדפס בעשרים מהדורות ויותר, והרבה מהן עם פירושים. הספר תורגם (מעברית) לרומאית, ספרדית וגרמנית. ואף המקור הערבי יצא לאור על ידי ה. הירשפלד בשנת 1887.

מלבד תרגומו של ר"י אבן תבון תורגם הספר לעברית גם על ידי ר' יהודה בר' יצחק קרדניאל (קרדינאל), ואפשר שקדם לתרגומו של אבן תבון, אלא שלא נתקבל בעם ורק קטעים נשארו ממנו. זכה ר"י אבן תבון המתרגם הנאמן ותרגומו שימש גשר בין רעיונותיו הנעלים של ריי"ה וחכמי הדורות, ששתו בצמא את דבריו. אחד החכמים, ר' ברכיאל (במאה הב' לאלף השישי) אמר: „דברי הרמב"ם קרובים אל האמת יותר מן השקר, דברי הרלב"ג קרובים אל השקר יותר מן האמת ודברי הריי"ה כולם אמת". ור' עזריה מן האדומים קרא על ריי"ה את הכתוב: „השמר לך פן תעזוב את הלוי" (דברים יב, יט).

ה.

אנציקלופדיה
לתולדות גדולי ישראל

ספריית אגודת חסידי חב"ד
אהל [illegible] יצחק
ליובאוויטש
U.S.A. – ארה"ב

כרך שלישי

מהר"ל מפראג – ר' לוי בן חיים

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ט

הוצאת יהושע צ'צ'יק, תל־אביב / בסיוע מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי
ירושלים, תש"ח

ENCYCLOPEDIA
OF GREAT MEN IN ISRAEL

being

A BIOGRAPHICAL DICTIONARY OF JEWISH SAGES AND SCHOLARS
FROM THE 9th TO THE END OF THE 18th CENTURY

WITH THE COLLABORATION OF PROMINENT SCHOLARS

Edited by

MORDECHAI MARGALIOTH, M.A., Ph.D.

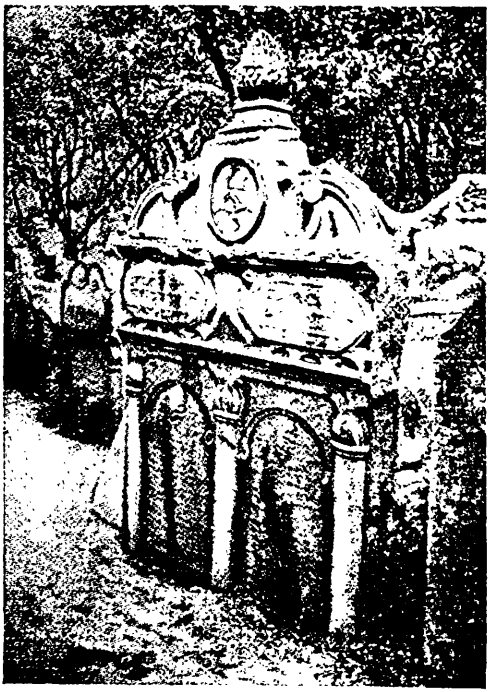
Volume Three

R. Judah Liwa — R. Levi b. Hayyim

All rights reserved by J. Chachik כל הזכויות שמורות לי. צ'צ'יק

Printed in Palestine נדפס בארץ־ישראל תש״ח

דפוס ווייס, ירושלים

מצבת המהר"ל מפרא"ג

ר׳ יְהוּדָה לֵיוָוא בר׳ בְּצַלְאֵל
מכונה מַהֲרַל מִפְּרָג

מגדולי חכמי ישראל במאה הרביעית לאלף הששי (במאה ששה עשרה ותחילת השבע עשרה למספרם). רב תלמודי, מקובל ובקי בחכמות. הוגה דעות מקוריות ובעל אישיות תקיפה ועצמאית. מיסד בית מדרש גבוה לתורה ומתקן בחינוך העם. המהר״ל נולד במשפחה רבנית מפורסמת שנתייחסה על צאצאי דוד המלך. שנת לידתו אינה ידועה: יש מקדימים אותה לשנת רע״ב (1512) ויש מאחרים אותה עד שנת רפ״ו (1526). עיר מולדתו היתה כנראה פוזנא, שהיתה בימים ההם עיר ואם בישראל ועמדה בראש קהלות „פולין גדול״. לדעה אחרת היה יליד וורמס, עיר מולדת אבותיו. את חינוכו הראשון קיבל בבית אביו ואף נסע ללמוד תורה בישיבות הגדולות שבפולין, אולם אף פעם אחת אינו מזכיר את רבותיו בשם, וכנראה יותר ממה שלמד מפי חכמים למד מפי ספרים.

בהיותו כבר בגיל גבוה לערך נשא לאשה את פעריל בתו של ר׳ שמואל בר׳ יעקב מפראג, אשר היתה אשת חיל ועזר לבעלה בכל ימי חייו הארוכים. על דבר שידוכיו מספרת האגדה כדברים האלה: בעודו בשחר ימיו הוכר המהר״ל בכשרונו־ תיו המזהירים ואחד מנכבדי פראג ר׳ שמואל בר׳ יעקב בחרו לחתן לבתו מרת פערל ועל פי התנאים שלחו חותנו על הוצאותיו ללמוד תורה בישיבתו של המהרש״ל בפרעמסלא. עברו שנים אחדות ומעמדו של חותנו נתמוטט והוא נתרושש לגמרי עד שהוכרח לשלוח להודיע לחתנו שלא יוכל לעמוד בהתחייבות הנדוניה, לכן הוא מרשה לו להשתדך עם אחר. אולם המהר״ל בעדינות רוחו החליט לא לכזב באמונתו ולצפות לחסדי ה׳, והוא השיב לחותנו שעד שלא ישדך תחילה את בתו אף הוא אינו חושב להשתדך. עברו כמה שנים והכלה מרת פעריל עשתה לה חנות למכירת לחם וכלכלה את אביה ואמה הזקנים. ויהי היום ופרש רוכב על סוס עבר על פתח חנותה ויתקע את קצה רמחו בככר לחם והמשיך את דרכו. בראותה זאת רדפה אחרי הפרש והחזיקה ברסן הסוס וביקשה ממנו בתחנונים ובדמעות כי ישלם את מחיר הלחם, כי נערה עניה היא ואין בידה לכלכל את הוריה הזקנים. והפרש שזה שלשה ימים לא טעם כל אוכל ולא היתה בידו פרוטה הניח אצלה את בגדו לערבון והתנה שאם לא יבוא לפרוע מחיר הככר יהא הבגד תמורתו. עברו ימים רבים והפרש לא בא לגאול את בגדו ותפתח את התפרים של הבגד ותמצא בו שורות שורות של דינרי זהב. אז כתב לו חותנו שיבוא אל החופה... ויהי המהר״ל בשעת נשואיו בן שלשים ושתים שנים וכלתו מרת פעריל בת עשרים ושמונה שנים.

בשנת שי״ג נתקבל לרב בניקלשבורג ומדינת מעהרין כולה ועשרים שנה רצופות ישב על כסא רבנותו זו והגדיל לעשות שם להפצת התורה והרמת המצב הרוחני בעדתו ובכל המדינה כולה. בשנת של״ג עזב את משרתו החשובה ובא להתישב

בפראג וייסד בה בית מדרש גדול לתורה ששימש בית ועד לחכמים והיה מפורסם בשם ה"קלויז". שם הרביץ תורה בקרב תלמידים רבים במשך אחת עשרה שנה. בין תלמידיו שלמדו בבית מדרשו זה נתפרסם ביותר ר' יום טוב ליפמן הלר, בעל "תוספות יום טוב" על המשנה. אם כי המהר"ל לא שימש אז ברבנות פראג באופן רשמי היה מוכר כמנהיגה הרוחני של קהלת פראג. עדות לכך היא דרשתו בשבת הגדול (בשנת שמ"ג) שהיתה מתפקידו של הרב. בשנת שמ"ד עזב את פראג לשנים אחדות בקבלו את רבנות עיר מולדתו פוזנא (ולדעה אחרת חזר למדינת מעהרין). בשנת שמ"ח שב לבית מדרשו בפראג. שמע פרסומו של החכם היהודי הגיע עד אזני המלך הנאור הקיסר רודולף השני שהזמין אליו את המהר"ל לשיחה ארוכה וידידותית (בחודש אדר, שנת שנ"ב). אולם חדשיים אחרי המאורע שוב עזב המהר"ל את פראג, כי נבחר לרב ראשי בפוזנא ומדינת פולין גדול כולה. בפוזנא מצא לו כר נרחב לעבודה רוחנית וציבורית פוריה ושם הנהיג תקנות והכניס תיקונים חשובים בחינוך. בשנת שנ"ח נעתר להזמנת קהלת פראג ושב אליה כרב ראשי וישב בה עד יום פטירתו, בשנת שס"ט (1609).

רבה וענפה היא יצירתו הספרותית של המהר"ל ועל כולה טבוע חותם אישיותו הכבירה. בספריו מפוזרים גרעיני מחשבה מקוריים על עניינים העומדים ברומו של עולם היהדות, על האלקים והעולם, ישראל והעמים, גלות וגאולה, על הכל נשא דברו בהכרה ועיון מעמיק. כבר בספרו הראשון ראשית פרי ביכוריו בספר "גור אריה" (פראג, של"ח), הוא ביאור על רש"י לתורה, משמש פירוש רש"י רקע להצעת דעותיו והשקפותיו, שעתיד הוא להציען בהרחבה ולברר בחיבורים מיוחדים. בספרו השני "גבורות ה'" (קראקא, שמ"ב), הדן ביציאת מצרים והגדה של פסח, הוא מגולל על רקע רחב את השקפותיו על שעבוד וחרות, גלות וגאולה ומעמד ישראל בעמים.

מלאים דברי עיון הם גם שאר חיבוריו: "דרך חיים" (קראקא, שמ"ט), פירוש על פרקי אבות; "תפארת ישראל" (פראג, שנ"ג), על מעלות התורה והמצוות; "נתיבות עולם" (פראג, שנ"ו), בעניני יראה ומוסר; "באר הגולה" (פראג, שנ"ח), באור על מאמרי חז"ל; "נצח ישראל" (פראג, שנ"ט), על הגלות והגאולה וביאת המשיח; "אור חדש" (פראג, ש"ס), על מגילת אסתר ובסופו "נר מצוה", על ענייני חנוכה. כן נדפסו דרשותיו שדרש בשבתות מיוחדות, בשבת שובה ושבת הגדול (פראג שמ"ד; שם שמ"ט), ודרשתו על התורה והמצוות שדרש בחג השבועות שנת שנ"ב בפוזנא (פראג, שנ"ג).

בכל חיבוריו אלה הוא מתגלה לפנינו כחוקר מעמיק בעל מסתורין החודר לנבכי סודות היצירה ויונק מתחום הקבלה, אם כי הוא משתדל לשוות לדבריו צורת הרצאה פילוסופית. מכל המחברים שלפניו מעריץ הוא ביותר את הרמב"ן שהוא קורא לו "המקובל האלהי אשר אליו לבד נגלו תעלומות חכמה וסודי התורה". ספרי העיון של המהר"ל השפיעו במשך הדורות ביחוד

על תנועת החסידות, שחיבבה את ספרי המהר"ל, ובדור האחרון היה הרב קוק משפע ממנו ביחוד.

אף במקצע ההלכה פעל הרבה אם כי ספריו ההלכיים לא נדפסו אלא שנים רבות אחרי פטירתו ובחלקם עדין הם טמונים בכתב יד. מספריו ההלכיים ראו אור חידושיו על טור יורה דעה, ע"ט י"ד (פיורדא, תקל"ה); חידושי "גור אריה" על מסכתות שבת, ערובין ופסחים (לבוב, תרכ"ג) ועוד. הפוסקים האחרונים מביאים אותו בספריהם, ביניהם הב"ח, המגן אברהם, הט"ז ואחרים.

מנהיג גדול היה המהר"ל ונהג נשיאותו ברמה וידע לפקח עין על צרכי בני עדתו. הוא השתתף ביסוד חברות שונות והכניס סדרים בקהלות והנהיג בהם תיקונים נחוצים לדורו. הרבה עמל להשכין שלום בין הפרנסים שואפי השררה ובין המשפחות המתגרות זו בזו, כי ראה את השלום כיסוד הכל. על הוצאת דיבה של פגם משפחה החמיר בעונשים. ביחוד היה ער וקשוב לענין חינוך העם, כגדולים כקטנים. הוא ראה את סדרי החינוך המקולקלים בדורו והתריע עליהם. בימיו נהגו להתחיל עם הילדים בגיל רך חומש ורש"י, ולעבור מיד ללימוד גמרא ותוספות, ופסחו על המשנה ואף מן המקרא למדו רק מעט ולמקוטעים. ועוד לא שבעו מלמוד התלמוד על פי הפשט וכבר עסקו בפלפולים וחידושי תורה. לדעתו סדר למוד זה הוא הגורם לירידת התורה. הוא דורש לשוב לסדר למודם של הקדמונים: בן חמש שנים למקרא; בן עשר למשנה בן חמש עשרה לתלמוד. כן הוא דורש ללמד עם הנערים שפה עברית ודקדוקה. גם בחינוך הגדולים הוא קובל על הזנחת המשנה. ביזמתו נתייסדו חברות משניות לא רק בפראג עירו כי אם גם בקהלות רחוקות בפולין ורוסיה, וכפי שמעיד תלמידו ר' יו"ט ליפמן הלר, בהקדמתו לספרו תוספות יו"ט, קיימו וקבלו עליהן קהלות קרובות ורחוקות ללמוד משניות ו"גדול כח מאמרו של רבינו הגדול (המהר"ל) ממאמרו של רבינו הקדוש". אף תלמידיו הגדולים המשיכו לעמוד בראש תנועת התיקונים בחינוך ועשו הרבה לשיפורו.

באגדת העם מופיע המהר"ל כרועה נאמן המגן על צאן מרעיתו מפני עלילות־תיהם של צוררי ישראל ומשיב מלחמה שערה בויכוחיו עם כמרי הנוצרים. כמכשיר במלחמתו עם שונאי ישראל הוא יוצר לו את הגולם העשוי מחומר ונותן בו רוח חיים על ידי שמות קדושים ששם בפיו... גולם זה עמד לשרותו של המהר"ל והלך לכל אשר שלחו ועל ידו נתבטלו כל העלילות של הצוררים. האגדה מספרת שבכל ערב שבת לפני התקדש יום השבת היה המהר"ל מוציא מפיו את השם הקדוש ומיד נפל הגולם אין אונים ארצה עד מוצאי שבת. פעם אחת, ממשיכה האגדה, שכח המהר"ל להוציא את השם וכבר ישב בבית הכנסת בקבלת שבת והקול נשמע כי הגולם עובר ברחובות פראג ומשתולל ומאיים להחריב את כל העיר. בחפזון יצא המהר"ל מבית הכנסת וימהר אל הגולם ויוציא את השם מפיו וישב למקומו בבית הכנסת. לכבודו של המהר"ל חזרו על

מזמור שיר ליום השבת פעם שניה, ומאז נקבע מנהג זה בבית הכנסת הישן (אלט ניי שוהל) בפראג לומר מזמור זה פעמיים בקבלת שבת...

לפי האגדה מונח הגולם בעליית בית הכנסת העתיק בפראג עד היום הזה. מסופר שר׳ יחזקאל לנדא רבה של פראג נשתוקק מאד לראותו ואחרי הכנות מרובות בטבילה וצום הרהיב עוז בנפשו לעלות לעליית בית הכנסת וירא שם את הגולם. אך בשובו הזהיר בכל עוז לבל יהין עוד שום איש לעשות זאת, כי סכנה גדולה בדבר...

אגדת הגולם עוררה את היצירה אצל כמה מטובי הסופרים והמשוררים, יהודים ונכרים כאחד, וכמה ספורים ומחזות נתחברו על נושא זה. פרסומו של המהר״ל גדול מאד גם אצל הגוים, ביחוד בפראג. בשנת 1917 הועמדה אנדרטה של המהר״ל בבית המועצה של עיריית פראג, מעשה ידי הפסל לדיסלב שלוין. בהסברתו של האמן הוא אומר כי בדמותו של ר׳ לעוו הגבוה המלומד ואיש המיסתורין נתגשם כל מה שיצר הגיטו מן היקר והאציל. פסל זה לא נשמד באורח פלא גם על ידי הנאצים, והוא עומד שם על ממקומו עד היום.

המהר״ל זכה לזקנה ושיבה ונפטר בי״ח אלול שס״ט (1609) ואשתו נפטרה בשנה שלאחריה ונקברה על ידו ומצבה מפוארה הוקמה על קבורתם ועליה נחרתו חרוזי תהלה. מבניו ובני בניו כמה דורות קמו רבנים גדולים ומפורסמים בפולין ואשכנז.

ר׳ יְהוּדָה (בר׳ שְׁמוּאֵל) לִירְמָא

מחכמי הספרדים שחי באיטליה בתחילת המאה הרביעית לאלף השישי (באמצע המאה השש עשרה למספרם). חיבר פירוש על פרקי אבות בשם „לחם יהודה״ ונספח לו דרוש על הנשמה. ספרו זה נדפס בוינציה שנת שי״ג, אולם כל המהדורה הזאת נשרפה יחד עם ספרי התלמוד, העין יעקב והרי״ף, בגזירת שריפת ספרי ישראל באיטליה בשנת שי״ד. לכן חזר בשנה הסמוכה והדפיסו מחדש בסביוניטה, ובהקדמתו הוא מקונן על גזירה זו ונתן סימן לשנה זו בפסוק כי המר שד״י לי מאד.

בדור הבא אחריו חי חכם תלמודי בשם ר׳ יהודה לירמא ואולי היה נכדו. זה האחרון היה תלמידו של ר׳ יחיאל באסאן ושימש רב בבילגראד. מכל חיבוריו ותשובותיו בהלכה זכו לראות אור רק שלשים תשובות בלבד שנשרדו משריפה גדולה בבילגראד ונדפסו על ידי תלמידו ר׳ שמחה הכהן בשם „פליטת בית יהודה״ (וינציה, ת״ז).

ר׳ יְהוּדָה בר׳ מֵאִיר הַכֹּהֵן הַזָּקֵן

מכונה ר׳ ליאון או ר׳ ליאונטין. מראשוני חכמי התורה בצרפת ואשכנז, חי במגנצא במאה השמינית לאלף החמישי (בסוף המאה העשירית למספרם). לדעה אחת הגיע לשם מאיטליה. הוא היה רבו המובהק של רבינו גרשם מאור הגולה ובאחת מתשובותיו מזכירו רבינו גרשם ברוב הערצה וקורא לו „רבי ליאון רבי שלמדני רוב תלמודי זצ״ל חכם מופלא״

ומכריע כדעתו אפילו נגד דעתם של גאוני בבל.

ר' יְהוּדָה (בר' יוֹסֵף) מוֹסְקַאטוֹ

חכם ודרשן מפורסם במאנטובה. במחצית הראשונה של המאה הרביעית לאלף הששי (במאה השש עשרה למספרם).

מאנטובה היתה בימיו אחד ממרכזי התורה והחכמה החשובים ביותר באיטליה. בעיר התרכזו רבנים וחכמים בהנהגתם של בני משפחת פרובינצאלי. לחוג הזה התקרב ר' יהודה מוסקאטו הצעיר, ובר' משה פרובינצאלי, הגדול בין האחים, מצא רב ומורה המתאים לרוחו. כגדלותו בתורה היתה גדלותו בחכמות החיצוניות. הוא הגיע למדרגת בקיאות וידיעה מפליאה בספרי הפילוסופים וההיסטוריונים של העולם הקלאסי, אשר ידעם במקורם ביוונית ולאטינית, וכן היה בקי בחכמת המוסיקה.

הוא ניגש למוסיקה בתורת חוקר, לבחון את תולדותיה ולחקור את דרכיה. הדרוש הראשון בספר הדרשות שלו „נפוצות יהודה" מוקדש כולו לבעית המוסיקה ונקרא „הגיון בכנור". בדרוש הזה מראה ר' יהודה מוסקאטו ידיעה יסודית בחכמת המוסיקה וכן ידיעה בהרכבם של כלי שיר שונים.

פרסומו של ר' יהודה מוסקאטו בתור מומחה לתורת המוסיקה היה רב והוא גם העמיד תלמידים בשטח זה; הגדול ביניהם הוא ר' אברהם משער־אריה, המקדיש בספרו הגדול „שלטי הגבורים" מקום נרחב לתורת המוסיקה העתיקה והמודרנית ולתאור כל כלי הזמר הנזכרים בכתבי הקודש והידועים בזמנו.

אולם פרסומו הגדול ביותר של ר' יהודה מוסקאטו היה בתור דרשן. הוא היה ראשון לשורת דרשנים גדולים שקמו ליהדות האיטלקית במאה השבע עשרה (ר' עזריה פיגו, ר' יהודה אריה מודינא, ר' שמחה לוצאטו ואחרים). הוא יצר שיטה שלמה בדרוש. באחת מדרשותיו הוא אומר: „ועיקר הדורש הוא היותו נעים בדבריו המתוקים והמסודרים כדבש, ולבחור מלות מובחרות, אמרות טהורות, מזוקקות, אשר הם לבוש לדברים המחושבים". הנה כי כן סלל את הדרך לדרוש היהודי המודרני. ואם נוסיף לזה שר' יהודה מוסקאטו היה איש עשיר רעיונות והשתמש בהטפותיו בידיעותיו הנרחבות בספרות ישראל ובספרות העולם הקלאסי — נבין את סוד הפרסום הרב שיצא לו בכל רחבי איטליה בתור דרשן. חמשים ושתים מדרשותיו נדפסו בספרו „נפוצות יהודה" (וינציה, שמ"ט). דרשות אלה נתחבבו מאד ועד היום הן משמשות חומר חשוב בידי החוקרים העוסקים בחכמת הדרשנות (הומיליטיקה) בימינו.

חיבורו הגדול השני של ר' יהודה מוסקאטו הוא פירוש לכוזרי הנקרא „קול יהודה". פירוש זה שנדפס יחד עם הכוזרי (וינציה, שנ"ד) הוא נרחב מאוד ור' יהודה מוסקאטו משתדל בו לקרב לבני דורו את רעיונותיו של ר' יהודה הלוי. חיבה מיוחדת נודעה ממנו לספר הכוזרי, והוא שאף לא רק לפרשו אלא גם לראותו במהדורה מתוקנת, נקיה משיבושים. גם חיבור זה נתקבל על דעת הכל ורבים

מגדולי הדורות שלאחריו מצטטים אותו; ביחוד משתמש בו ר' יהודה עשהאל מהטוב בספרו „כסאות לבית דוד". הרב ר' שמשון הכהן מודונה, שחי כמאה שנה אחר ר' יהודה מוסקאטו, סידר מפתח מפורט ל„קול יהודה".

מלבד החיבורים הגדולים ידועים מר' יהודה מוסקאטו כמה תשובות בעניני הלכה, שירים עבריים לעת מצוא וכן ידוע שחיבר פירוש לשיר השירים. כמה מקומות בפרוש לכוזרי רומזים שלר' יהודה מוסקאטו היתה נטיה פנימית לתורת הקבלה. ברם, לא ידוע כל חיבור ממנו במקצוע זה.

רב־צדדי היה בנטיותיו ובידיעותיו, ושאף למזג בקרבו את האהבה העמוקה לתורת ישראל עם חכמת העמים, ולעשותן חטיבה אחת שלמה. נטיה זו גם קבעה את דרכו במחלוקת שפרצה בימיו מסביב לספר „מאור עינים" לר' עזריה מן האדומים. בשעה שרוב מתנגדי הספר יצאו בחריפות נגד מחברו הסתפק ר' יהודה מוסקאטו ביחס של ביקורת לכמה דעות שהובעו בספר והגיש את ביקורתו באגרת מלאת ידידות לר' עזריה. עמדתו זו של ר' יהודה מוסקאטו גרמה שמצד אחד סמכו על דעתו רבני איטליה ובקשוהו לבדוק את הספר, ומאידך גיסא פנה אליו ר' עזריה עצמו ש„ישים עינו" על אי אלה חלקים מהספר עוד לפני הדפסתו.

מתלמידיו של ר' יהודה מוסקאטו ידועים בשם: ר' אברהם משער אריה, ר' אליעזר פרובינצאלי והמשורר ר' חנניה אליקים ריאיטי. הוא נפטר בשנת ש"נ (1590) או סמוך לה. ש.

ר' יְהוּדָה (בר' אֶלְיעֶזֶר הַלֵּוִי) מִינְץ

מגדולי רבני איטליה במאה השלישית לאלף השישי (במאה החמש עשרה ותחילת השש עשרה למספרם). נולד באשכנז והיה תלמידו וקרובו של ר' אשר ענשכין (ראה בערכו). וכן היה בן דודו של ר' משה מינץ שעמד עמו במשא ומתן של הלכה וכמה תשובות בשו"ת מהר"ם מינץ ערוכות אליו. הוא נתיישב באיטליה ושימש ברבנות בפאדובה במשך ארבעים ושבע שנים רצופות. שם ייסד ישיבה גדולה שנהרו אליה תלמידים רבים מאיטליה ומחוצה לה. בין תלמידיו נמנו גם בנו ר' אברהם מינץ וחתן בנו ר' מאיר קצנלנבויגן (מהר"ם מפדובה) שמילאו את מקומו אחריו.

ר' יהודה מינץ היה מגדולי רבני דורו והיה נערץ מאד על ידי חכמי זמנו ועל ידי החכמים בדורות הבאים. ר' אליהו מזרחי (הרא"ם) בתשובותיו מפליג בשבח חכמתו וכן המהרש"ל בתשובותיו. כפי שמספר ר' מרדכי שמואל גירונדי מפאדובה בספרו תולדות גדולי ישראל היה מהר"י מינץ גם חכם גדול בפילוסופיה והיה מרצה את לימודי המחקר באוניבר־סיטת פאדובה ורוב אצילי הארץ הנוצרים תלמידיו היו והוא מעיד שראה את תמונתו עם מכתבי ציון תהלתו תלויה במקום נכבד באיניברסיטת פאדובה עירו. אולם נראה שנתחלף לו ר' יהודה מינץ בר' אליהו דילמדיגו בר פלוגתיה (ראה בערכו).

הוא האריך ימים רבים. ר' יוסף יעב"ץ מעיד (בהקדמתו לספרו חסדי ה') שראה

את מהר"י מינץ בן מאה שנה שעלה ובירך ברכת החמה (בערב פסח שנת רס"ה). הוא נפטר בפאדובה בשנת רס"ח (1508) ותוך חמשה ימים לפטירתו נפטר השר דון יצחק אברבנאל ונקבר על ידו. לא עברה שנה ובקרב שהיה בסביבת עיר פאדובה נהרסו קבריהם ולא ידע איש קבורתם. כפי שמספר ר' מאיר קצנלנבוגן חתן בנו שלטו בשעת אותה המלחמה ידי זרים בכתביו לקרעם ולשרפם ולא נשאר מהם לפליטה אלא מעט מזער, ורק שש עשרה מתשובותיו נדפסו ביחד עם תשובות מהר"ם פאדובה (וינציה, שי"ג). תשובות אלה מעידות על גדלותו בתורה ורבה חשיבותם גם לידיעת קורות זמנו ומנהגי יהודי איטליה. תשובתו האחרונה היא „על דבר לבישת הפרצופים שנוהגין ללבוש בחורים וגם בתולות, זקנים עם נערים בפורים". הוא מעיד שכמה „גדולים וחסידי עולם ז"ל שנתגדלתי אצלם אשר ראו בניהם ובנותיהם חתניהם וכלותיהם לובשין אותן פרצופים ושינו בגדיהם מבגדי איש לבגדי אשה וכן להיפך" ולא מחו בדבר, ולכן אף הוא פוסק להיתר.

ר' יְהוּדָה בר' מֹשֶׁה בר' דָּנִיֵּאל

מחכמי רומי בסוף המאה הראשונה לאלף השישי (בתחילת המאה הי"ד למספרם). מכונה ליאוני רומַנו או „גור אריה". בעל השכלה פילוסופית רחבה ומחבר כמה חיבורים בפילוסופיה ואף תירגם הרבה מכתבי הפילוסופים הערביים והנוצרים. הוא שימש מורה למלך רוברט מניאפול ולמד עמו את כל המקרא. חברו וקרובו ר' עמנואל הרומי מהללו מאד הן במחברותיו הן בפירושו לספר משלי. הוא שר לכבודו שירי תהלה ומכנהו „החכם הפילוסוף האלהי". כן גם ר' משה בר' יצחק ראיטי בספרו „מקדש מעט" מהללו מאוד. מחיבוריו נזכיר את פירושו לחמש מגילות ואת ספר „השערים", העוסק בביאור ספרי הנבואה ומעשה בראשית על דרך הפילוסופיה. כן חיבר פירוש על ספר המדע לרמב"ם בשם „בן פורת". כל ספריו הן המקוריים הן התרגומים לא זכו לראות אור ועדיין הם טמונים ברובם בכתבי יד.

ר' יְהוּדָה בר' נָתָן (ריב"ן)

מגדולי מפרשי התלמוד במאה התשיעית לאלף החמישי (בסוף המאה הי"א ותחילת המאה הי"ב למספרם). אחר מתלמידי רש"י המובהקים ביותר וחתנו של רש"י שנשא את בתו מרת מרים. הריב"ן כתב פירוש לרוב התלמוד שסידרו לפני רש"י והשתמש בו בפירושו של מורו והרחיבו והוסיף עליו. שמו של הריב"ן מובא הרבה בתוספות ובספרי הפוסקים הראשונים המביאים קטעים מפירושו של הריב"ן לתלמוד ואף לתוך פירוש רש"י הנדפס בהוצאות התלמוד נכנסו קטעים הגונים מפירושו של הריב"ן למסכתות שונות. ברש"י למסכת מכות, דף יט, עמוד ב, אנו קוראים: „רבינו (כלומר רש"י) גופו טהור ויצאה נשמתו בטהרה לא פירש יותר, מכאן ואילך לשון תלמידו ר' יהודה בר' נתן". כפי שהוכיח הפרופ' אפשטיין (בתרביץ שנה ד') גם הפירוש למסכת סנהדרין, פרק חלק, המיוחס לרש"י,

וכן רובו של הפירוש למסכת כתובות לקוחים מפירושו של ר' יהודה בר' נתן. כמו כן חיבר הריב"ן פירוש על התורה, שנטה לפשוטו של המקרא יותר מפירוש רש"י.

אין בידינו פרטים על קורות חייו. ידוע לנו בנו ר' יום טוב בר' יהודה הוא ר' יום טוב מפלייזא וכן ידועה לשבח בתו החכמה מרת אלווינא שהיתה מפורסמת בקבלותיה מפי אמה מרים בת רש"י, שעליהן סמכו חכמים כמו הר"י הזקן בעל התוספות.

ר' יְהוּדָה (בר' יְצָחָק) סוֹמוֹ מְשַׁעַר־אַרְיֵה

נולד כנראה במנטובה סמוך לשנת רפ"ה (1725). היה מתלמידיו של ר' דוד פרוויינצאלי במנטובה, ובימי עלומיו עבד כמורה ועסק בהעתקת כתבי־יד עבריים. מלבד חכמתו באוצר המסורת היהודית רכש לו בקיאות גם בספרות האיטלקית, וחיבר כמה חיבורים בלשון זו, בייחוד במקצוע הדרמטי. היה אחד מן היהודים שלפי הנוהג הרגיל בימיו במנטובה מחוייבים היו לשמש שחקנים בתיאטרון שבחצר הדוכסים, ועלה לגדולה במקצוע זה. אחד ממוקיריו, צ'יזארי גונזאגה, ממשפחת הדוכסים, מיסד האקדימיה של „חולי־האהבה" (אינוֹאגיטי) היה רוצה למנות את יהודה סומי לחבר באקדימיה, אבל היושב ראש חשב שאין זה מן הראוי להעניק לאיש יהודי את הדרגה של „פרש" (אביר) הקשורה בחברות באקדימיה (אף על פי שבאותה התקופה יהודים אחדים נתכבדו בדרגה זו), ולפיכך ניתן לו ליהודה תואר „סופר" של האקדימיה, כלומר מחבר־מחזות ושירים בשבילה. את הקרבה למלכות, שהגיע אליה בזכות חיבוריו האיטלקיים ועבודתו בבימוי ההצגות, ניצל יהודה סומו לטובת אחיו היהודים, כמו שיוצא ברור מתוך מכתביו; ולא לחינם הוא מכונה באחת הקינות שנתחברו בשעת מותו בתואר „דורש טוב לעמו". היה מידידיו וממעריציו של ר' עזריה מן האדומים, והשתדל למען הדפסת ס' מאור עינים שלו. נסע בכמה מחוזות באיטליה, בייחוד בפיימונטי, ואולי גם בספרד ובפורטוגליה. בימי זקנתו ייסד בית כנסת במנטובה. נפטר שם בשנת שנ"ב (1592).

חיבוריו האיטלקיים הם: 1) מאמר על אמנות בימוי ההצגות (בשם: „שיחות בעניין ההצגות על הבימה"); הוא אחד הספרים החשובים ביותר במקצוע זה, ולפני זמן קצר תורגם לאנגלית; 2) כמה מחזות (קומידיות, מחזות רועים, ואינטרמידיות, כלומר הצגות ביניים שהיו מסדרים אותן בין המערכות של המחזות הגדולים); 3) שירים שונים, וביניהם תרגום של כמה מזמורי תהילים. רוב המחזות והשירים, שהיו נמצאים בכתב־יד בספריה האוניברסיטאית בטורינו, אבדו בשרפת הספריה בשנת 1904, ורק חלק קטן מהם נתפרסם בדפוס. בעברית חיבר: 4) „צחות בדיחותא דקידושין", קומידיה לפי דוגמת הקומידיות האיטלקיות של זמנו (נדפסה על ידי חיים שירמן, ירושלם תש"ו); 5) „מראות הצובאות", מאמר על אמנות הכתיבה (הדפיסו שירמן כנספח ב' לספרו

הנ"ל). עוד חיבור ממנו, שהציו עברי וחציו איטלקי, הוא: „מגן נשים", שיר בשבח הנשים (הדפיסו לאחרונה שירמן, כנספח ג' לספרו הנ"ל). ק.

ר' יְהוּדָה (מכונה אַבּוּ אַלְבַּקָא יַחְיָא) (בר' שְׁמוּאֵל) אִבְּן עַבַּאס

פייטן ומלומד במאה הי"ב בבגדד ובארם צובא. כשמונה עשר מפיוטיו ידועים לנו והמפורסם ביותר מהם הוא הפיוט „עת שערי רצון להפתח", שנדפס הרבה במחזור הספרדים. ר' יהודה אלחריזי אמר על פיוטיו: „ולו שירים חמודים וערבים, וקצתם כאפס חשובים, לא ערבים ולא טובים". בקצת מפיוטיו חתום: עבאש יהודה שמואל, עבאסיה וגם עבאסיה חזן. מסתבר, כי ר' יהודה היה שליח ציבור. ומפיו אנו שומעים:

יָהּ, בְּשִׁמְךָ אֶקְרָא בְּרֹאשׁ אַשְׁמֻרוֹת,
כִּי אַתָּה מֵאָז קוֹרֵא הַדּוֹרוֹת.
אַל־תִּכְתֹּב אֱלֹהַי עָלַי מְרוּרוֹת,
וְשָׁמַרְנִי בַּצָּרוֹת כְּאִישׁוֹן בָּבָה.

דבריו פשוטים ויוצאים מן הלב. ה.

ר' יְהוּדָה (בר' יִצְחָק) עַיַּאש

תלמודי ופוסק. נולד בעיר אלמדייא אשר במדינת אלג'יר (צפון אפריקה) סמוך לשנת ת"ס (1700). בילדותו עברו הוריו לגור באלג'יר. שם למד ר' יהודה בישיבתו הגדולה של ר' רפאל ידידיה שלמה צרור, בעל שו"ת „פרי צדיק" וממנו קבל את רוב תורתו. ואף נסמך אצלו להוראה ונתקבל לדיין ודרשן בקהלה. בשנת תפ"ח נתמנה לרב העיר, עמד בראש ישיבה גדולה ומכל ערי צפון־אפריקה פנו אליו בשאלותיהם: היתה לו השפעה גדולה על קהלתו, נהג נשיאותו ברמה ותיקן תקנות. לאחר פעולה של עשרים ושמונה שנים נתעורר לעלות לא"י, בשנת תקט"ז, על־ידי שראה בחלומו „איש של צורה" אשר יעץ לו „תעלה אל ארץ חפץ וקבעת [שם] ישיבתך". על אף הפצרותיהם של בני קהלתו יצא בסופה של אותה שנה, עם כל משפחתו, לליוורנו כדי להגיע משם לא"י. בליוורנו נתקבל בכבוד גדול. נתעכב זמן מה והרביץ בה תורה ואף החל להדפיס אחד מספריו. לאות הוקרה, הקדיש להם את הקונטריס „אות ברית" שהדפיסו אז בסוף ספרו „בני יהודה". בשנת תקי"ח הגיע לירושלים ונצטרף לחכמי ישיבת „כנסת־ישראל".

ר' יהודה היה אחד מגדולי התורה בדורו, חסיד גדול ומשורר. ספריו התפשטו גם באשכנז ופולניה. ר' יהונתן אייבשיץ כותב עליו „פאר הדור... אשר נודע בישראל גדול הוא וגדולים מעשיו". ר' יום טוב אלגאזי מעיד שהיה „חסידא קדישא, מעין דוגמא של מעלה". חיבר: „לחם יהודה". על הרמב"ם (ליוורנו, תק"ה); „בית יהודה", שאלות ותשובות, בסופו מנהגי אלג'יר (ח"א, שם תק"ו); „בני יהודה", כולל ח"ב של ספרו „לחם יהודה" וח"ב של „בית יהודה" ו„אות ברית", בענייני מילה (שם, תקי"ח); „וזאת ליהודה" דרושים, ב' חלקים (זולצבך, תקל"ו); „מטה־יהודה", על אורח־חיים (ב"ח, ליוורנו תקמ"ג); „שבט יהודה" על יורה־דעה (כנ"ל); „עפרא דארעא", הגהות וחידושים על „ארעא דרבנן" לר' יעקב אלגאזי (בסוף „שמע יעקב", שם

תקמ"ג): "קול יהודה", דרושים על פרשיות התורה (ליוורנו, תקנ"ג). שמו נערץ עד היום ע"י יהודי אלג'יר ונזכר כשמם של הריב"ש והרשב"ץ. נפטר בירושלים ביום ראש השנה תקכ"א (1760). בנ.

ר' יְהוּדָה (בר' בִּנְיָמִין) הָרוֹפֵא מִן הָעֲנָיִים (ריבב"ן)

הנקרא גם ר' יעלה (לפי הנראה ר"ת של: יהודה ענו למשפחת העגונים). מחכמי רומא בסוף האלף החמישי ובתחילת הששי (במאה הי"ג למספרם). בן דורו ובן משפחתו של ר' בנימין מן העגונים (ראה בערכו). נולד קרוב לשנת ד"א תתקע"ה (1215) ונפטר אחרי ה"א מ' (1280). למד תורה מפי ר' מאיר בר' משה ור' יצחק מקאמיריינו וישב על כסא הרבנות ברומא. בין תלמידיו יש להזכיר את בן דודו: ר' צדקיה בר' אברהם הרופא, בעל שבלי הלקט, המביא בהרבה מקומות בספרו את דבריו. ר' יהודה החליף מכתבים בעניני הלכה עם רבים מחכמי דורו וביניהם עם ר' אביגדור הכהן (ראה בערכו). לפעמים הוא מכונה בתואר "הרופא" אולם כל מה שידוע לנו מחיבוריו שייך למקצע התלמוד וההלכה. בין חיבוריו שנשארו בכתב יד יש להזכיר: א) השלמת פירושו של קרובו ר' שלמה בר' שבתי, על ספר השאלתות; ב) פירוש להלכות הרי"ף על פסחים, יומא, סוכה, ביצה, מועד קטן, ר"ה, מגילה, תענית, ולפי עדותם של חכמים אחדים, גם על ברכות והלכות קטנות, ואולי כתב פירוש על כל הרי"ף; ג) הלכות (או פסקי, פסקי הלכות) שחיטה ובדיקה (או טרפות). פירושו על משניות מסכת שקלים נדפס בשסי"ן החדשים מן דפוס ווין ואילך.

כל החיבורים האלה מעידים על חכמתו ועל בקיאותו של המחבר בספרות התלמודית. מעניינת היא דעתו שהתרגום הלועזי של כתבי הקודש יכול למלא את מקומו של התרגום הארמי המסרתי בשביל מי שרגיל לדבר בלועזית ואינו מבין ארמית (שבלי הלקט, סימן עח).

הר.

ר' יְהוּדָה עֲשָׂהאֵל (בר' אֶלְיָעָזָר דָּוִד) מֵהַטּוֹב (del Bene)

מחכמי איטליה בתחילת המאה החמישית לאלף הששי (באמצע המאה הי"ז למספרם). חיבר ספר "כסאות לבית דוד" (וירונה, ת"ט), על עיקרי האמונה ועניינים שונים. בהקדמתו הוא מזכיר את ספרו "יהודה מחוקקי", על המליצה העברית. כן חיבר שירים לעת מצוא. הוא נחשב לאחד הפוסקים בני סמכא בדורו וכתב פסקים בהלכה, שכמה מהם נכנסו לספר "פחד יצחק".

ר' יְהוּדָה בֶּן קוֹרֵישׁ

מדקדק ובלשן במאה השביעית לאלף החמישי (בסוף המאה התשיעית ותחילת המאה העשירית למספרם). חי בעיר תאהרת שבין מרוקו ואלג'יר. ולדעה אחת שימש זמן מה רופא האמיר בפאס. הוא היה אחד הבלשנים העבריים הקדומים ביותר שהכיר את קרבת הלשונות השמיות, עברית ארמית וערבית, ובאגרתו לחכמי פאס, בה הוא מעוררם לא להניח את קריאת התרגום הארמי לתורה, הוא מוכיח את קרבת

הלשונות הללו והוא מונה את השרשים המשותפים להם. אגרת זו הכתובה ערבית יצאה לאור על ידי החוקרים גולדברג וברגס (בפאריס 1857) בשם „רסאלה". בחבורו זה השתמש בן קוריש בדברי המשנה והתלמוד ואפילו בספר הלכות גדולות. הוא מתנגד להגשמת הבורא ומפרש את פסוקי המקרא הנוטים להגשמה כדברי מליצה, על פי הכלל דברה תורה כלשון בני אדם. כן חיבר פיוטים לשחרית יום הכפורים שנתפרסמו על ידי ר"ח ברודי (בהצופה מארץ הגר, שנה ב).

ר' אברהם אבן עזרא בספר „מאזנים" מזכיר שמו של ר' יהודה בן קוריש לתהלה. את ספרו הוא קורא „ספר היחס", או „אב ואם". השם הראשון הוא כנראה על שם תכנו, שהוא קובע את יחס הלשונות השמיות זו לזו, והשם השני הוא על שם התחלת רשימת השמות בח"ג באב ואם. כפי שמעיד ר' יונה אבן ג'נאח הכיר אבן קוריש את אלדד הדני בבואו למערב והתעניין בלשונו העברית המיוחדת. לדעת כמה חכמים היה ר' יהודה אבן קוריש נוטה לקראות, אך דעה זו נדחתה על ידי רוב החוקרים.

ר' יְהוּדָה בר' קַלוֹנִימוֹס (בר' מֹשֶׁה) מִמַּגְנְצָא

מגדולי חכמי אשכנז, פייטן ומקובל, בתחילת המאה העשירית לאלף החמישי (במאה הי"ב למספרם). בן למשפחה מיוחסת, היא משפחת בני קלונימוס, שהיגרה מאיטליה לאשכנז כמה דורות לפניו. אביו ורבו של המקובל ר' אלעזר מגרמיזא (הרוקח). בנו זה מונה יחוסו של אביו כמה דורות ומעיד על עצמו שקיבל מפיו את „סוד התפילות". וכן הוא מזכירו כמה פעמים בספריו ומביא ענייני קבלה משמו. כן היה גדול גם בתורת ההלכה ופסקיו מובאים בספרי הראשונים. המרדכי מונה אותו בין „גאוני מגנצא". אף חיבר סליחות ופיוטים שנמצאים עדיין ברובם בכתב יד. נפטר בשנת ד"א תתקכ"ט (1169) בערך.

ר' יְהוּדָה בר' קַלוֹנִימוֹס (בר' מֵאִיר) מִשְׁפִּירָא (ריב"ק)

מגדולי חכמי התורה באשכנז במאה האחרונה לאלף החמישי (בסוף המאה השתים עשרה למספרם). חוטר מגזע משפחה חשובה ששלשלת יחוסה הגיעה עד ר' קלונימוס מלוקא שבאיטליה שבא למגנצא שבאשכנז והניח את היסוד להפרחת התורה באשכנז ובצרפת הצפונית. ר' יהודה חי ופעל בשפירא (שפייאר) שבאשכנז. בין מוריו נמנו ר' יהודה החסיד בר' שמואל, שהיה דוד אמו, ור' ברוך בר' יצחק מרגנשבורג, שהביא דברי תורה משמו. ר' אלעזר מגרמיזא בעל ה„רוקח" היה תלמידו.

החשוב ביותר מכל ספריו שחיבר הוא ספרו „יחוסי תנאים ואמוראים", הוא לקסיקון תלמודי גדול על שמות חכמי התלמוד. ספר זה מלא תורה וחכמה בינה ודעת וקובע הוא חשיבות מיוחדת בעולם הספרות, אבל לא האיר לו מזלו והוא נשאר בבחינת „אור הגנוז", והיה מונח בקרן זוית ספון וטמון בתוך מכמני כתבי יד בבתי עקד הספרים. והנה כבר לפני כשמונים שנה עמדו חכמים על ערכו

ופרסמו את טיבו ברבים והחכם ב"ג במאמרו בהמגיד לשנת תרכ"ח כותב עליו "כי לא בא כבושם הזה בישראל", וכי "לא אית אינש על יבשתא דיכיל למעבד כתבא כדא", והוא פונה לחברת מקיצי נרדמים בימים ההם להדפיס את הספר הזה ולהצילו משני הכליה וההפסד. ואמנם בשנת תרל"ד ניגשו להוציא את הספר הזה לאור, ובשער הספר תיארוהו בצדק כ"ספר נפלא בפלפול ובקיאות עצום על כל שמות התנאים והאמוראים בתלמוד בבלי וירושלמי, ספרי, ספרא, מכילתא, תוספתא ומדרשים, עליהם ועל סדר זמנם וישיבתם ומענין לענין מפרש הלכות חמורות ועמומות בכל מקצעות שבתורה". ור' רפאל נטע רבינוביץ שהוציא לאור חלק קטן מן הספר (רק על אות ב' בלבד) אומר שם בהקדמתו: "הספר הזה אם היה בידינו בשלימותו כפי אשר עשהו מחברו היה אור המאיר בנתיבות התלמוד ומסורה סדורה וקבועה בעניני שמות התנאים והאמוראים כי הפליא לדבר בו על כל שם ושם ולבקש ולתור בנוסחאות שונות לברר הדבר על בוריו" וכו' וכו'. ומאד הוא מצטער על שהכתב יד לקה בחסר ואבד ברובו הגדול, ואף על פי כן גם השארית הקטנה שנשארה היא "לפליטה גדולה ולטובה אין קץ לעוסקים בתלמוד הקדוש ומתייגעים עליו להבינו על דבר אמת לאמתו".

מספר חשוב זה יצא לאור על ידי כותב הטורים האלה, על פי שני כתבי יד שבאוצר הספרים באוקספורד, עם מראי מקומות והערות, החלק הראשון, עד סוף אות ז' (בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ב), והחלק השני שיכיל את שאר הספר יופיע בעז"ה בקרוב.

עוד כמה וכמה חיבורים גדולים וחשובים חיבר ריב"ק ואחדים מהם אף נזכרו בספרו זה במקומות שונים, והם: ספר "האגרון", שעסק כנראה בהלכה (ראה בערך בייתום, בעמ' 30, ועוד); מאמר על הברכות (ראה בערך זביד, עמ' מ"א); ותוספות למסכת ביצה (ראה בערך מר זוטרא, עמ' ס"ו). תלמידו ר' אלעזר מגרמיזא מביא בספר הרוקח מאמר שלם מספרו של ריב"ק רבו על הברכות, וקורא לו רבינו יב"ק בר' מאיר, או רבינו יב"ק משפירא. פי.

ר' יְהוּדָה רוֹזַאנִיס

מגדולי חכמי התורה בטורקיה במאה החמישית לאלף הששי. מחבר הספר המפורסם "משנה למלך" על הרמב"ם. תלמידו של ר' שמואל הלוי וחתנו של ר' אברהם רוזאניס. שימש ברבנות בקושטא ונחשב לראש רבני טורקיה בדורו. את ספריו החשובים שהקנו לו שם לא ימחה בספרות הרבנית לא חפץ לפרסם בחייו, מחמת ענוותנותו המופלגת, והם נערכו סמוך לפטירתו ונדפסו על ידי תלמידו ר' יעקב כולי. נפטר זקן ושבע ימים באחרון של פסח שנת תפ"ז (1727).

ספרו העיקרי "משנה למלך" (קושטא, תצ"א) כולל חידושים על הרמב"ם. את ספרו זה כתב לכתחילה כחידושי תורה נפרדים לפי נושאים שונים, ויש שרשם את חידושיו בגליונות ספרים שונים ותלמידו הנ"ל סידרן בסדר הרמב"ם. לא עברו שנים מרובות וספר זה חזר ונדפס

יחד עם הרמב"ם ושאר נישאי כליו (יעסניץ, תצ"ט) ומאז הוא מלוה את הרמב"ם בכל המהדורות החשובות של ספר „משנה תורה". ה„משנה למלך" מצטיין בחריפות ובקיאות וזכה לתהלה מצד כל גדולי ההלכה והמעיינים החריפים.

מפורסם לא מעט הוא גם ספרו השני, הוא ספר „על פרשת דרכים" (קושטא, תפ"ח), הכולל עשרים ושש דרשות, בהן הוא חורז הלכה ואגדה כאחת ברוב חריפות ופלפול, ונספח לו מאמר „דרך מצותיך" על מנין המצוות לדעת הרמב"ם, הרמב"ן והסמ"ג, והשגות על ספר החנוך. אף ספר זה נתחבב מאוד וזכה להרבה מהדורות והשפיע לא מעט על הדרשנים בדורות הבאים. ר' יצחק בר' בן ציון מאפטא קיצר ועיבד את הספר „פרשת דרכים", שחשב את מחברו לאחד החכמים הקדמונים, והוציאו בשם „מכלל יופי" (פפד"א, תקל"ה).

ר' יהודה רוזאניס נחשב לאחד מגאוני ההלכה האחרונים שקמו ליהדות המזרח, שתורתו נתפשטה במזרח ובמערב, ואחריו מתחילה להסתמן ירידה רוחנית ודלדול כוחות היצירה בספרות התלמודית.

ר' יְהוּדָה (בר' יִצְחָק) אִבְּן שַׁבְּתַי הַלֵּוִי

הנקרא בפי ר' יהודה אלחריזי „מעין המליצות, ובעל מידות נמרצות", נולד בטוליטולה או בבורגוש אשר בספרד במחציתה הראשונה של המאה העשירית לאלף החמישי (במאה השתים עשרה למספרם). הוא היה רופא, ונדד ממקום למקום, כנראה מחמת קנאה ומחמת אופיו המוצק שלא ידע וויתור. ואפשר שחיי נדוד ונכר אלה פעלו עליו ועל שירתו והיה למהתל ומתלוצץ יותר ממשורר.

חיבורו העיקרי הוא הספר „מנחת יהודה שונא הנשים" („תחכמוני"; „ספר זר"ה") — הוצאה ראשונה: קושטאנטינא ש"ג—הכתוב במליצה חרוזה בלווית שירים קטנים. בו מסופר על איש שאביו ציווה עליו לפני מותו, כי לא ישא אשה, באשר היא מקור כל הצרות בעולם. אלא ש„צביה" אחת פיתתהו, ולבסוף מסרה לו מכשפה מכוערת במקומה. ספר קטן זה נתפשט הרבה, חדר לחדרי תימן ואף לשערי אשכנז הגיע. משורר בשם ר' יצחק כתב כנגדו ספר בשם „עזרת נשים" וכן כתב כנגדו ר' ידעיה הפניני ספר בשם „אוהב נשים". מלבד ספר זה חיבר ר' יהודה חיבור קטן בשם „מלחמת החכמה והעושר" („מלך רב"), ויכוח בין החכמה והעושר במליצה חרוזה — הוצאה ראשונה: קושטאנטינה ש"ג. מסתבר כי ר' יהודה חיבר גם שירי קודש ולא נשארו בידינו.

ה.

ר' יְהוּדָה בר' שְׁלֹמֹה הַכֹּהֵן ן' מָתְקָה

חכם מדעי ופילוסוף. חי בטוליטולה בספרד בסוף האלף החמישי ותחילת האלף השישי (במאה הי"ג למספרם). קיבל תורה מפי ר' מאיר הלוי אבואלעפיה וכן רכש לו השכלה מדעית ופילוסופית רחבה. בהיותו כבן י"ח שנה בא בכתובים עם הפילוסוף של הקיסר פרידריך השני ושמע חכמתו

הגיע גם עד הקיסר. כעשר שנים אח"כ עזב את ספרד בדרכו למדינות קיסר אשכנז ואף נתקבל על ידו בכבוד והשתעשע עמו בדברי חכמה. הוא חיבר ספר גדול בשם „מדרש החכמה", המסביר את ספרי אריסטו בחכמת ההגיון, הטבע והמטפיסיקה ושאר החכמות. ספרו זה חיבר בטולידה בשנת ה' לאלף השישי (1245). אולם בבואו לטוסקאנה שבאיטליה הפצירו בו לתרגם ספרו לעברית ונעתר להם. ספר זה נמצא בכתב יד בכמה ספריות.

ר' יְהוּדָה (בר' שָׁאוּל) אִבֶּן תִּיבּוֹן

מראשוני המתרגמים מערבית לעברית שהרחיב את גבולות השפה והספרות העברית. פעל במחציתה הראשונה של המאה העשירית לאלף החמשי (במאה השתים עשרה למספרם). נולד בגרנדה שבספרד הדרומית סמוך לשנת תת"פ (1120) ומחמת הגזירות והרדיפות עזב את ספרד ונתיישב בלוניל אשר בפרובינצה. הוא קיבל השכלה רחבה בתורה ובמדעים. היה רופא מומחה שהיו לו מהלכים בבתי שרים והגמונים. גדול היה כבודו בלוניל ושמע פרסומו הגיע עד למרחוק. כשעבר הנוסע ר' בנימין מטודילה את לוניל מצא שם בין גדולי חכמיה גם את „ר' יהודה הרופא בן תיבון הספרדי". גם הרמב"ם באגרתו לר' שמואל ן' תיבון מספר ששמע שמע אביו השר הנכבד ורוב חכמתו וצחות לשונו. ר' יהודה עמד ביחסי ידידות קרובים עם ר' זרחיה הלוי מלוניל (הרז"ה) אשר „לא כתב כתב ולא עשה שיר לשלוח לשום אדם שלא הראהו לי (לר' יהודה ן' תיבון) קודם שיצא מידו". כן מספר ר' יהודה בצוואתו לבנו.

לבקשתו של רבנא משולם בר' יעקב מלוניל תירגם ר' יהודה את שער היחוד מספר „חובות הלבבות" לרבינו בחיי. זה היה כנראה נסיונו הראשון בתרגום מערבית לעברית, ובהקדמתו הוא מתנצל על גשתו למלאכה קשה ואחראית זו. אולם מאז ואילך במשך עשרים וחמש שנים (בשנים תתקכ"א—תקמ"ו) הוא מתרגם ספר אחר ספר מערבית לעברית ואחריו ממשיך ר' שמואל בנו בדרכו במלאכת התרגומים. אחרי שתרגום תשעת השערים האחרים של ספר חובות הלבבות נשלם על ידי ר' יוסף קמחי נעתר ר' יהודה ן' תיבון לבקשת ר' אברהם בר' דוד מפושקיירא (הראב"ד) לחזור ולתרגמם, כנראה משום שתרגומו של ר' יוסף קמחי לא הפיק רצון ממנו, שלא היה מדויק כל צרכו. שאר תרגומיו של ר' יהודה הם: ספר „מבחר הפנינים" לר' שלמה אבן גבירול (תרגמו בשנת ד"א תתקכ"ז); ספר „המוסר" להנ"ל (בשנת תתק"ל); „הכוזרי" לר' יהודה הלוי (בשנת תתקל"א); ספר „הרקמה" לר' יונה אבן גנאח (בשנת תתקל"א). ולאחרונה ספר „האמונות והדעות" לרב סעדיה גאון (בשנת תתקמ"ו).

תרגומיו של ר' יהודה ן' תיבון מצטיינים בנאמנותם ובדיוקם, אם כי לפעמים לשונו כבדה ובלתי מלוטשת כל הצורך. יודע הוא את כל הקשיי אשר במלאכה זו ובהקדמתו לתרגומו הראשון הוא קובע מה נדרש מכל מתרגם נאמן: „צריך שיהיה כל מעתיק מלשון אל לשון אחרת בקי ומלומד בשתי

הלשונות בכל עניני דקדוקיהם וכו' ועם כל זה צריך לדעת ולהבין ענין הספר אשר יעתיק דעת ברורה והבנה נכונה כדי שלא ישנה מדעת בעליו". הוא מוסר דין וחשבון על דרכי עבודתו: "כל אשר מצאה ידי להעתיק מלה במלה אף על פי שלא היה הלשון נאה כחפצי עשיתי כן ואשר לא יכלתי להעתיק על הדרך הזה הייתי משתכל ומתבונן עד שאבינהו ואחר כך העתקתי כפי יכלתי". הוא מתנצל בזה שהלשון הערבית "לשון רחבה וממולאה בכל ענין וכפי כל הצורך לכל מדבר ומחבר, המליצה בה מיושרת ומבוארת ומגעת לתכלית כל ענין יותר ממה שיתכן בלשון העברית, מפני שלשון העברית אין ממנה נמצא בידינו כי אם מה שמצאנו בספרי המקרא ואינו מספיק לכל צורך המדבר". הוא מתנצל גם על שבנה קצת פעלים ושמות שאינם נמצאים בלשון העברית "כי דוחק הענין עם קוצר הלשון, כאשר אמרתי, הביאוני לידי כך"...

רב ערכם של תרגומי בני תיבון, שהצילו את ספרי העיון והמחקר, פרי רוחם של גדולי ההוגים היהודיים, משכחת הדורות והעשירו את רוח ישראל ותרבותו. הם גם הרחיבו את הלשון העברית והכשירוה לשימוש מדעי. ארוכה היא שורת המלים המחודשות על ידיהם שבלעדיהן לא יתכן כלל לכתוב על נושא עיוני, כגון: כמות ואיכות, טבעי ומלאכותי, סבה ומסובב, וכיוצא בהן.

מחיבוריו המקוריים לא הגיע אלינו מאומה מלבד צוואתו לבנו ר' שמואל, בה הוא מדריכו בדרכי החכמה והמוסר ונשקפת מתוכה חכמתו וצדקתו. נפטר בלוניל בשנת ד"א תתק"ן (1190) בערך.

ר' יְהוֹנָתָן (בר' נָתָן נָטָע) אַייבְּשִׁיץ

מגדולי הרבנים חכמי התורה החריפים בדורו. נולד בשנת ת"ן (1690) בערך בקראקא במשפחה רבנית שנתייחסה לו נתן שפירא בעל "מגלה עמוקות" ולאר' הקדוש. אחרי שנפטר אביו ששימ ברבנות בעיר אייבשיץ אשר במהר נתחנך בבית ר' מאיר אייזנשטאט בע "פנים מאירות" בפרוסניץ. בכשרונותיו הגאוניים התנכר הנער כי עתיד הוא להיות גדול בישראל. הוא הצטיין בכוחות שכליים בלתי מצויים, בחריפות עצומה ובזכרון חזק. שקדנותו לא ידעה גבול ולא הצטמצם במקצע ההלכה בלבד כי אם שאף להכיר ולהקיף את הכל. באותה שקידה שהיה עוסק בתלמוד ופוסקים עסק גם בזוהר ובכתבי האר"י עד כי ידעם בעל פה וכן הכיר את ספרות המחקר וידע פרק בפילוסופיה, תכונה, מדעי הטבע ורפואה ולא נעדר גם מידיעת לשונות העמים. בהיותו כבן שמונה עשרה שנה כבר יצאו לו מוניטין כגאון בישראל ונתקבל לרב בקהלת יונגבונצלוי אשר בבוהימיה. אחרי שישב שם במשך שלש שנים עבר לשבת בפראג ומשם הלך להמבורג וייסד לו שם ישיבה שנהרו אליה תלמידים רבים ששתו בצמא את חידושיו החריפים וטבעו יצא בעולם. בשובו לפראג עמד גם שם בראש ישיבה גדולה ונחשב לראש חכמי פראג אחרי הרב הראשי ר' דוד אופנהיים. מלבד עסק הרבצת תורה לפני תלמידים למאות

ולאלפים שנתאספו אליו מקרוב ומרחוק היה דורש גם לפני הצבור בדברי אגדה ותוכחת מוסר ושם החל לחבר את ספריו הגדולים בהלכה ובאגדה. אולם מעולם לא הצטמצם בכתלי בית מדרשו ובחדר עבודתו. הוא היה מעורה בחיים ונושא בעול הציבור. היה מתרועע עם שרי המלוכה, הגמונים וכמרים, מתווכח עמהם בענייני האמונה ברוב חכמה ומשתדל לפשט את העקמומיות שבלבם ולמעט את השנאה לעמו. בהשפעתו הותר להדפיס את התלמוד בפראג, דבר שהיה אסור שם מטעם האפיפיורים משכבר הימים, אלא שהצנזורה החליפה את השם „תלמוד" שנאסר בשם „הלכות", והיתה מחמירה ביותר ומוחקת כל מקום שנתפרש כפגיעה בנצרות. בגלל חומרות אלה היה הכרח להפסיק את ההדפסה באמצע, אחרי שכבר נדפסו כמה מסכתות. הודות לקשריו הטובים עם ראשי הכמורה עלה בידו לא פעם להציל את אחיו מרעה ולבטל מהם גזירות ופורעניות ופעם אף נסע לעיר המלוכה ויין לבטל גזירות רעות מעל קהלות ישראל בבוהימיה ומהרין ועלתה בידו.

בשנת תק"א נבחר לרב במיץ אשר בצרפת והימים ימי מלחמה בין אוסטריה וצרפת וחיל הצרפתים צר על פראג. בכבוש חיל צרפת את העיר קיבל רשיון מן המצביא הצרפתי ללכת למיץ ואף נתן בידו כתב בטחון להגן עליו מפני הסכנות האורבות לו בדרכו. בגלל כן נחשד על ידי האוסטרים בבגידה במלכות ורכושו שהשאיר בפראג הוחרם לאוצר הממשלה. במיץ ישב כתשע שנים ואף שם הרביץ תורה בישיבתו, אולם ריחוק המקום ממרכזי התורה בפולין גרמה להתמעטות מספר התלמידים בישיבתו. אף בשבתו במיץ חרד לגורלם של יהודי ביהמן ומהרין שנגזרה עליהם גזירת גירוש וכתב ליהודי רומא לעוררם להשתדל אצל האפיפיור לביטול הגזירה וכן עורר את עשירי ישראל בצרפת לתמוך במגורשים. שמו יצא לא רק כאחד מראשי גאוני הדור כי אם גם כמקובל ואיש מופת ופנו אליו בבקשת עזרה לכל מחלה ולכל נגע ור' יהונתן לא חשך ידו מלתת קמיעות לסגולה, דבר שהיה לו למכשול וגרם לו צרות ויסורין בלי קץ כפי שנראה להלן.

בשנת תק"י נבחר ר' יהונתן לרבנות בקהלה המשולשת א"ה"ו (אלטונא, המבורג וונדסבק). רבנות זו נחשבה אז לאחת המשרות החשובות והמכובדות ביותר באשכנז. באלטונא ישב אחד החכמים החשובים הוא ר' יעקב עמדן (ראה בערכו) בנו של ר' צבי אשכנזי (החכם צבי) אשר שימש בשעתו ברבנות זו. אם כי ר' יעקב עמדן לא הציג את מועמדותו למשרה זו ובכלל לא היה נוטה לקבל משרת רבנות וישב באלטונא כאיש פרטי הרי בואו של רב חדש לגבולו לא היה לשביעת רצונו. ר' יהונתן נהג בו כבוד רב ובדרשותיו הראשונות נטל ממנו רשות בפני כל הצבור כולו, אולם ר' יעקב התייחס אליו בקרירות ולא שעה לגלוי רגשות רצון וידידות שהראה לו ר' יהונתן. באותה שנה התהלכה בקהלות אלו מגפה שהפילה חללים רבים ביחוד אצל הנשים היולדות

תיאר פני ר' ישראל תחיל ה"מ מו"ה יהונתן אייבעשיץ זצ"ל
רב בק"ק אלטונא ומקום באזעל.

ר' יהונתן אייבשיץ

ובמשך תקופה קצרה לערך מתו שש עשרה נשים בשעת לידתן וכל אשה שעמדה ללדת היתה אחוזה אימת מות. בבוא הרב החדש שהוחזק למקובל ואיש מופת פנו אליו בהפצרה לתת קמיע סגולה ליולדת וברצותו להרגיע את היולדת הנפחדת נעתר לבקשה זו. כאשר נפתח הקמיע על ידי אחד ממתנגדיו נתעורר חשד שיש בה רמז למשיח השקר שבתי צבי. כשהראו את הקמיע לר' יעקב עמדן הכריז בפני כל הצבור בבית הכנסת הפרטי שלו שכותב הקמיע הוא מהמאמינים בשבתי צבי ומכיון שהקמיע יצא מידי ר' יהונתן נופל עליו חשד שבתאות עד שיוכיח את צדקתו. בזה התחילה מחלוקת שהתפשטה כאש בוערת במחנה ישראל בכל מקומות מושבותיהם. מחלוקת שהתערבו בה לא רק חכמים ותלמידים כי אם גם כל המוני בית ישראל ופילגה את העם לשתי מחנות. אין קץ לחילול שם שמים ושם ישראל שגרמה מחלוקת זו שהיתה סיבה לירידת כבוד התורה באשכנז.

פרנסי הקהלה בכעסם על ר' יעקב עמדן אסרו על כל איש לבוא להתפלל בבית מדרשו ואף הטילו עליו חרם ודרשו ממנו לעזוב תוך זמן קצוב את עירם. אז קרא ר' יעקב עמדן לעזרה שלשה רבנים שידע בהם שאינם ביחסים טובים עם ר' יהונתן והם ר' יעקב יהושע פאלק (בעל „פני יהושע") רבה של פרנקפורט, ר' שמואל הילמן רבה של מיץ וגיסו ר' אריה ליב בר' שאול רבם של האשכנזים באמשטרדם. שלשת הרבנים הללו עמדו לצדו של ר' יעקב עמדן ודרשו מר' יהונתן להופיע לפניהם לדין ולברר צדקתו. ר' יהונתן הקהיל את בני עדתו בבית הכנסת הגדול באלטונא ובדרשתו החרים את כל מאמיני שבתי צבי ונשבע שבועה חמורה לפני ארון הקודש שאין בו שמץ ממינות זו. בינתים נפתחו גם כמה מן הקמיעות שכתב במיץ ואף בהם דימו למצוא רמזים חשודים לאמונת שבתי צבי. את הקמיעות של מיץ פרסם הרב הילמן ביחד עם הדיין ר' נחמיה רישר, ששניהם היו ידועים כמתנגדיו משכבר הימים. ר' יהונתן טען שהעתקת קמיעות אלה לא נעשתה כהוגן ונזדייפו במקצת ובפירושו שכתב לקמיעות אלה הראה שבמקום שדימו למצוא זכר שם שבתי צבי כתובים שמות קדושים על פי הקבלה. את פירושו שלח לשני מקובלים והם ר' שמואל עסינגן ממינסטר ור' אליהו אוליאנוב והם הסכימו עמו שמקור הקמיעות בקדושה. כאשר הציקו תלמידי ר' יהונתן לר' יעקב עמדן עזב את ביתו באלטונא וישב בבית גיסו הרב באמשטרדם ומשם שלח כתבים מלאים דיבות וחירופים על ר' יהונתן. המחלוקת הלכה והתרחבה ויצאה מתחום מחנה ישראל והדברים הגיעו גם למלכות ואף חכמי הנוצרים התערבו בריב ויחוו דעתם בענייני הקבלה... אין קץ לדילטוריות ולשערוריות שנעשו על ידי תומכי שני הצדדים. לא נבוא לספר את כל פרטי המחלוקת אשר הנפש היפה תקוץ בהם. ראוי רק לציין שרובם המכריע של חכמי ישראל במדינות פולין, ליטא, אונגריה, בוהימיה ומהרין, ואף בשאר מושבות בני ישראל, נתנו את הצדק לר' יהונתן. ועד ארבע ארצות באסיפתו

בחודש מרחשון תקי"ד הכריע לטובת ר' יהונתן וגזר לשרוף את כל כתבי הפלסתר שנכתבו נגדו. אספת רבני ליטא שנתכנסה במיר החרימה את כל המוציא שם רע על ר' יהונתן וכן גזרו הרבה רבנים חשובים במקומות אחרים. ואף על פי כן לא שככה המחלוקת במשך שנים רבות ואין קץ לכתבי הפולמוס והפלסתר בחרפות וחלזולים מבישים שהציפו את העולם היהודי בשנים אלו. ויש להשתומם על גבורת רוחו של ר' יונתן שלא נסחף עם הזרם ולא השפיל עצמו לענות לחורפיו דבר וכאשר לאחרונה ראה צורך לצאת בספר התנצלות פרסם את ספרו היחיד הדן בענין המחלוקת, הוא ספר "לחות עדות" (אלטונא, תקט"ו), שבו אסף את מכתבי הרבנים המעידים על צדקתו וצירף להם מבוא בו התנצל בדברי ענוה וחן ולא הזכיר לרעה את אויביו אלא דן בעניינים בדברי חכמים בנחת נשמעים ועוד חילק ליריביו את הכבוד הראוי.

עדיין המחלוקת נטושה בין החוקרים וכותבי דברי ימי חייו של ר' יהונתן. אלו מזכים ואלו מחייבים. אולם אצל נאמני בית היהדות יצא דינו של ר' יונתן לזכות ובפי העם נחשב ר' יהונתן לסמל הגאון והצדיק וכל דברי השמצה והגדופים שהוטלו עליו לא פגעו בו ולא גרעו מטהרתו כמלוא נימה. הרבה אגדות מספר העם על ר' יהונתן מפראג המבליטות את חכמתו וצדקתו והדעה כי נסתאב ח"ו באמונת שבתי צבי פיגול היא בעיניו לא תרצה לו.

ר' יהונתן ישב על כסא הרבנות בשלשת הקהלות עד יומו האחרון, כ"א אלול תקכ"ד (1764). עד יומו האחרון הרביץ תורה בישיבתו ואלפי תלמידים נהרו אליו, מהם גדולי תורה ורבנים חשובים שישבו על כסא הרבנות בקהלות החשובות ביותר. פטירתו עוררה אבל כבד ונספד בכל תפוצות ישראל.

מכל ספריו המרובים בהלכה, באגדה ובקבלה, לא הדפיס ר' יהונתן בחייו אלא את הספר "כרתי ופלתי" בלבד, שהוציאו שנה אחת לפני פטירתו (אלטונא, תקכ"ג). ספר זה כולל חידושים וביאורים על טור יורה דעה (עד סימן קיא). מרבית ספריו יצאו לאור על ידי תלמידיו ויש מהם על פי רשימות שנרשמו בידיהם מפיו. ספריו בהלכה הם ברובם על ספרי הפוסקים: הרמב"ם, הטורים והשלחן ערוך. על המקורות עצמם, על התלמוד גופו, לא הרבה לחדש. כמו כן לא הרבה להשיב תשובות. ואלה ספריו העיקריים: "אורים ותומים", על שלחן ערוך חושן משפט (קארלסרוא, תקל"ה); "בני אהובה", חידושים על הרמב"ם הלכות אישות וגירושין (פראג, תקע"ט); "בינה לעתים", על הלכות יום טוב להרמב"ם (ורונ, תקנ"ז); "שר האלף" על שלחן ערוך הלכות פסח (בספר "שם חדש", ווארשא תקע"ז); "ספר המדע" על הלכות רבית (פראג, תקע"א); תרי"ג מצות בדרך שיר וחרוז (פראג, תקכ"ה).

כשם שנתן לחכמי תורה חריפים סיפוקם הרחבי בחיבורים הלכיים כן נתן לפני המון העם ספרי דרשות לרוות צמאונו בדברי מוסר ותוכחות מתובלים

במשלים נעימים. כאלה כן אלה זכו למהדורות רבות ונתחבבו על חוגים רחבים. ספריו במקצע הדרוש הם: „יערת דבש" שני חלקים, כולל דרשות והספדים (קאלסרוא, תקל"ט—מ"ג); „תפארת יהונתן", דרושים ופשטים על התורה (זאלקווא, חש"ד); „אהבת יהונתן" על ההפטרות (האמבורג, תקכ"ו); „קשת יהונתן" ו„חצי יהונתן", הספדים ודרשות (לבוב, תקמ"ד). כן השאיר אחריו כתבים בקבלה שלא ראו אור. נדפס רק הקובץ „שם עולם" (ויגא, תרנ"א) אשר סידר ר' שמעון בוכהלטר מפרשבורג שלפי דבריו רשם מפי ר' יהונתן את הגיונותיו בקבלה ובפילוסופיה. אולם ספר זה מעורר חשד שהוא מזויף על שמו.

ר' יְהוֹנָתָן (בר' דָּוִד הַכֹּהֵן) מִלוּנֶיל

מגדולי חכמי התורה בפרובינצא במאה העשירית לאלף החמישי (בסוף המאה הי"ב ותחילת הי"ג למספרם). קיבל תורה מפי ר' אברהם בר' דוד מפושקיירא (הראב"ד בעל ההשגות). היה מגדולי עיר לוניל ונחשב לראש חכמיה. בגדולתו בתורה הגיע למעלה רמה ביותר וחיבר ספרים חשובים בהלכה. בין ספריו חשוב ביותר פירושו הגדול לכל הלכות ר' יצחק אלפסי (הרי"ף), שנדפס ממנו בש"ס רק למסכת עירובין בלבד, וכן יצא לאור מאותו פירוש למסכת חולין בספר „עבודת הלוים" (פרנקפורט דמיין, תרל"א) ובכמה ספריות נמצא מפירוש זה למסכתות שונות. בספרי הפוסקים הובאו קטעים מפירוש זה כמעט לכל מסכתות הרי"ף. כמו כן מובאים פסקיו והוראותיו תדיר בספרי הפוסקים.

אם כי היה תלמידו של הראב"ד העריץ את הרמב"ם ביותר. אחרי שהגיע ספר „משנה תורה" לפרובינצא והראב"ד כתב עליו את השגותיו פנה ר' יהונתן בשם כל חכמי לוניל אל הרמב"ם בשאלה, בה הציע לפניו עשרים וארבעה מקומות קשים בספרו ויחל את פני הרמב"ם לבארם. כמה מקושיותיו הן על פי השגות הראב"ד. לשאלות אלו הקדים ר' יהונתן אגרת מליצית בה פנה לרמב"ם בדברי כבוד ותהלה. הרמב"ם השיב על כל השאלות אחת לאחת ובראש תשובתו הקדים אף הוא אגרת במליצות חרוזות, אולם בהמשך דבריו מעיר הרמב"ם שסגנון המליצה „דרך שרים ושרות" בדברי חידות ומשלים אינו לפי טעמו, והוא עובר לדבר בפרוזה עניינית ואומר: „מודיע אני משה אליך הרב הכהן ר' יהונתן שצ"ו כי בעת שהגיעו אלי כתביך ושאלותיך שמחתי שמחה גדולה ואמרתי לנפשי ברוך ה' אשר לא השבית לך גואל וידעתי שהגיע דברי למי שידע ענייניהם ויבין מצפוניהם וישא ויתן בהם כראוי ואמרתי לנפשי הרי זה לך למשיב נפש ולכלכל את שיבתך. וכל אשר שאלת יפה שאלת וכל אשר הקשית יפה הקשית אל תירא כי אתך אני וכבר השבתי תשובה על כל שאלה ושאלה".

תשובה זו נכתבה בשנת ד"א תקנ"ט (1199), כשש שנים לפני פטירת הרמב"ם. להפצרתו של ר' יהונתן שולח אליו הרמב"ם את ספרו „מורה נבוכים" בערבית ור' יהונתן מוסרו לר' שמואל אבן תיבון לתרגמו עברית. ר' יצחק די לאטיש מעיד

בספרו „שער ציון" שר' יהונתן חיבר ספר להשיב על ההשגות שהשיג הראב"ד על הרמב"ם ועמל לבאר ולהעמיד את דברי הרמב"ם.

כפי שנמסר בספר היוחסין נפטר ר' יהונתן באותה שנה בה נפטר הרמב"ם, בשנת ד"א תתקס"ה (1205). אולם כפי שמוסר מקור אחר שהובא בספר „שבט יהודה" עלה ר' יהונתן „הכהן הגדול" באחרית ימיו לארץ ישראל, יחד עם שלש מאות רבנים מצרפת ואנגליה, בשנת ד"א תתקע"א (1211).

ר' יְהוֹסֵף

ראה בערך יוֹסֵף.

ר' יְהוֹסֵף (בר' שְׁמוּאֵל) הַנָּגִיד

מנהיג ומשורר, נולד בשנת ד"א תשצ"ו (1035). ר' שמואל אביו ראה בבנו זה ממלא מקומו בכל דבר. ואמנם בעל־כשרונות גדול היה יהוסף. עוד בנעוריו, בהיותו רק למעלה קצת מבן שמונה שנים, העתיק וסידר שירי אביו, ולמד תורת השירה ושאר לימודים מפי מורים וגם מפי אביו, שלא הזניח שום הזדמנות של השפעה. יהוסף למד תורה מפי ר' נסים בר' יעקב מקירואן (ראה בערכו) ובאגרת אחת למורהו זה הוא חותם: „ממני יהוסף תלמידך". ר' שמואל לקח ליהוסף בנו את בתו של ר' נסים לאשה. היא היתה בעלת תורה ויראת שמים" ואף על פי שלא מצאה חן בעיני בעלה, משום שהיתה „ננסת", לא גירשה ר' יהוסף מפני כבוד אביו וכבוד רבו. אחרי מות ר' שמואל ישב יהוסף על כסאו ועליו אמר ר' משה אבן עזרא: „מלבד שהיה בקי בכל סניפי הלשון העברית, היה מושל גם בכל מכמני השפה הערבית, וידע את שירתה ומליצותיה... בשיריו העברים שיבח את הגבורה במלחמה והילל את המעלות הנפשיות. שיריו אלה הם, כמו שאומרים, יפים, אלא שהם מועטים". גם משיריו המעטים לא נשאר כי אם שיר אחד קטן שיהוסף עצמו מעיד שחיברו בעזרת אביו כשביקר אצלו בשדה המלחמה (השיר „בטרם נסיעה שאלתי בעד לכת", שירי מלחמה, תל־אביב תש"ה, עמ' 58). יהוסף שבע רוגז, שנאה והלשנות מהלשנות שונות ולא האריך ימים. וכעשר שנים אחרי מות אביו נהרג על ידי אויביו ביום שבת תשעה בטבת שנת תתכ"ז (1067). מה שלא יכלו השונאים לעשות לאב עשו לבן. והראב"ד מעיר ב„ספר הקבלה": „מכל מידות טובות שהיו לאביו לא חסר אלא אחת, שלא היה ענוותן כאביו, מפני שגדל בעושר ולא נשא עול בנעוריו".

ר' יהוסף השאיר אחריו בן קטן הנודע לנו בשמו העברי עזריה וכן בכנויו הערבי אבן נצר. אחרי האסון שקרה את אביו נלקח לבית הפייטן ר' יצחק אבן גיאת (ראה בערכו), ידיד הוריו, ונתחנך אצלו. ר' יצחק רצה להושיב את הבן על כסא אביו אם כי צעיר לימים היה עדיין, אלא שלא האריך ימים, ומת אחרי שהגיע לגיל של עשרים שנה. על פי דברי ר' משה אבן עזרא חיבר אף הוא „שירים נעימים שירוץ כל קורא בהם", ולא נשאר מהם כלום.

ה.

ר׳ יְהוֹשֻׁעַ (בר׳ יִשְׂרָאֵל) בֶּנְבֶנִשְׁתִּי

מגדולי הרבנים והמחברים בקושטא בסוף המאה הרביעית ותחילת החמישית לאלף השישי (במאה הי״ז למספרם). מפרש הירושלמי. אחיו הבכור של ר׳ חיים בנבנשת בעל ״כנסת הגדולה״. כאחיו למד גם הוא תורה מפי ר׳ יוסף מטראני (מהרימ״ט). נתמנה לדיין בקושטא בשנת שע״ב ונתפרסם לגדול בתורה ומקרוב ומרחוק פנו אליו בשאלות בדבר הלכה. הרבה חיבורים כתב בעניינים שונים אך החשוב בכולם הוא בלא ספק פירושו הרחב לרובו של התלמוד הירושלמי בשם ״שדה יהושע״. מעטים מאד היו החכמים שכה העמיקו לחדור לנבכי התלמוד הירושלמי ולפרשו כר׳ יהושע בנבנשת. בהקדמתו לפירושו הוא אומר ״בראותי אני מרגלית תלמוד זה מונח בקרן זוית ואין איש מאסף אותו לפרש דבריו ולגלות סתריו ויגד לנו תעלומות חכמת אמריו קמתי אני ונשענתי על הצור ברוך הוא ובינותי בספרים והסכמתי לפרש ולבאר החלק הדיני מתלמוד ירושלמי״. את האגדה של הירושלמי אינו מפרש באשר כבר קדמו לפרשה ר׳ שמואל יפה אשכנזי בספרו ״יפה מראה״. פירוש ״שדה יהושע״ מצטיין בעמקו. הוא מקיף את כל ענייני הסוגיא ומשוה אותה לתלמוד הבבלי ולמקורות הפוסקים. בבקיאותו העצומה בספרות הראשונים הביא הרבה פירושים וגירסאות ישרות שמצא בספריהם ואמנם פירושו עולה על פירושי הרבה מפרשים אחרים, שקדמוהו ושבאו אחריו. פירושו לזרעים נדפס על ידו בקושטא תכ״ב, ואילו לסדרים מועד, נשים ונזיקין, נדפס הרבה שנים אחרי פטירתו (קושטא, תק״ט).

תשובותיו המרובות נדפסו בחייו ונשרפו בשרפה הגדולה בקושטא שנת ת״כ. רק חלק אחד מתשובותיו לחושן משפט הגיע אלינו ונדפס זה לא כבר בשם ״שער יהושע״ (הוסיאטין, תרס״ד). משאר חבוריו יש להזכיר ״אזני יהושע״ (קושטא, תל״ז), כולל ששים וארבע דרשות מסודרות בסדר התורה; ״עבודה תמה״, פירוש על עבודת יום הכפורים ״אתה כוננת״, חיברו בשנת שע״ו ונדפס בירושלים תרס״ג; ״סדר הגט״ חיברו בברוסא בשנת ת״ב ונדפס בספר ״גט פשוט״ לר׳ משה ן׳ חביב (אורטא קיואווי, תע״ד). היה גם פייטן והניח בכתב יד כמה פיוטים. מהם ידועים ״משמרת המצות״, אזהרות על תרי״ג מצוות בחרוזים עם פירוש; ״לבוש מלכות״, תפלה בחרוזים על דרך ״כתר מלכות״ לר׳ שלמה אבן גבירול; קונטרס ״פרק בשיר״, ועוד. שנת פטירתו אינה ידועה. בשנת תכ״ב עוד עמד במשא ומתן של הלכה עם אחיו בעל ״כנסת הגדולה״ באזמיר, אולם בשנת תקל״א (1671) מזכירו אחיו בברכת המתים.

ר׳ יְהוֹשֻׁעַ בֹּעַז (בר׳ שִׁמְעוֹן) לְבֵית בָּרוּךְ

חכם תלמודי ממגורשי ספרד שחי באיטליה. בשנת הגירוש רנ״ב כשגורש מקטלוניה היה עדיין צעיר לימים. בראותו את המחלוקות שרבו בישראל, שכל רב ומורה הוראה פוסק הלכה על פי ספר אחר שבידו ותורת ישראל נעשתה כהרבה

תורות, אמר לחבר שני ספרי הלכה. באחד מהם חשב לסכם את כל ההלכות הפשוטות שאין בהם מחלוקת כלל, הוא ספר „התמים", או ספר „הפשוטים", ובשני אמר להביא את ההלכות שנחלקו בהם גדולי הפוסקים ולהכריע הלכה על פי רוב דעות. לספר זה קרא ספר „המחלוקת". את הספר הראשון ראה אזולאי בכתב יד, ואולם ספר „המחלוקת" הוא לדעתו של אזולאי ספר „שלטי הגבורים", שעל הלכות הרי״ף המביא את דעות הפוסקים החולקים על הרי״ף וביחוד את לשון ריא״ז (רבינו ישעיה אחרון ז״ל). אולם יש מפקפקים בזיהוי „שלטי הגבורים" עם ספר „המחלוקת".

ר׳ יהושע בועז עשה אזנים לתלמוד בציינו בו מראי מקומות לספרי המקרא, התלמוד והפוסקים. מראי המקומות לספרי המקרא נקראו בשם „תורה אור". מראי המקומות למקבילות אשר בתלמוד שהיו לפניו בספר „מסורת התלמוד" שנדפס מכבר כספר בפני עצמו הורחב על ידו והושם בגליון התלמוד דפוס יוסטיניאן (וינציה, ש״ו—שי״א). חשיבות מרובה גם לציוניו אל ספרי הפוסקים העיקריים: הרמב״ם, הסמ״ג והטור בשם „עין משפט". כל ציוניו אלה נדפסו כמעט בכל מהדורות התלמוד מאז ועד היום.

מלבד זה יזם ר׳ יהושע בעז לתת בסוף הש״ס מפתח הלכי בשם „חקור דינים" שיהא מסודר בסדר משנה תורה לרמב״ם וירשום את כל ההלכות שבתלמוד ויציין למקומם במסכת ופרק ומספר ההלכה. לשם כך מנה את ההלכות שבכל מסכת וקבע להם סימנים בגליון בשם „נר מצוה" אולם תכניתו זו לא בוצעה ו„חיקור דינים" נדפס רק למסכת אחת בלבד (בבא בתרא דפוס פיזרו, ר״ע).

בשנת שי״ג החל להדפיס את הש״ס בסביוניטה, בהידור שלא היה דוגמתו ובהוספות מרובות. אולם לא זכה להדפיס אלא מסכת אחת, היא מסכת קידושין. מעזבונו נדפס ספרו „שלטי הגבורים" על הרי״ף (סביוניטה, שי״ד). וכן נדפסו שם „סימני דינים הנמצאים ברב אלפס" ו„סימני דינים הנמצאים במרדכי" מסודרים על סדר הרמב״ם. מפתחות אלה באו תמורת „חיקור דינים" שלא זכה לראות אור והמדפיסים התנצלו באמרם: „אם יראה וימצא בו איזה חסרון מאשר יעד [לא] יוכל להמנות על כי טרם כלה לדבר ואיננו כי לקח אותו אלהים".

ר׳ יְהוֹשֻׁעַ הֶשִׁיל (בר׳ יַעֲקֹב) מִקְרָקָא

מגדולי התלמודיים בפולין. נולד באמצע המאה הרביעית לאלף השישי לאביו הגאון ר׳ יעקב, שהיה רב בבריסק־דליטא ובלובלין. את רוב תורתו קבל מאביו שעמד על כשרונותיו המצוינים ונתן לו חינוך הראוי לכחותיו הרוחניים. כבר בנערותו, יצא שמו לתהילה בין חוגי הלמדנים. אביו צירף אותו אל הנהלת ישיבתו בבריסק והשיאו אשה בת אחד מנגידי העיר. אולם אשתו לא האריכה ימים ומתה בנעוריה. אשתו השניה היתה בתו של ר׳ יהודה וואהל בנו של השר ר׳ שאול וואהל.

כשנתקבל אביו לרב ודאש־ישיבה

בלובלין (שצ"ה) עמד על ידו בנו, ושניהם ניהלו את הישיבה. גם אחרי פטירת אביו (בשנת ת"ד) הוסיף ר' השיל לנהל את הישיבה (ובינתיים, כיהן ברבנות שם ר' נפתלי כ"ץ). כעבור שנים אחדות (בשנת ת"י) נתמנה ר' השיל לרב העיר.

בשנת תי"ד כשנפטר רבה של קראקא, ר' יום־טוב ליפמן הלר בעל "תוספות־יום־טוב", הזמינו ראשי עדת קראקא את ר' השיל, ששמו כבר הלך לפניו, לכהן ברבנות עירם. כאן ישב כעשר שנים עד יומו האחרון.

הוא היה נערץ בין ההמון. העם ראה בו רבי. שמו היה נקרא בפי העם: "הרבי ר' השיל", משום שהיה רב־רבנן, ומתלמידיו יצאו גדולי רבני הדור. חידודיו הנפלאים קנו להם פרסום רחב, והם שמשו יסוד לאגדות עממיות שונות מסביב לימי נעוריו. בהרבצת התורה השקיע ר' השיל כל כשרונותיו ומרצו. תלמידים מקרוב ומרחוק נהרו אל ישיבתו. הרבה מתלמידיו נעשו לגדולי הפוסקים. היותר מפורסמים ביניהם היו: ר' שבתי כהן (בעל "שפתי כהן" הש"ך), רבי שמואל קוידנובר (בעל "ברכת הזבח") רבי גרשון אשכנזי (בעל "עבודת הגרשוני") ורבים אחרים.

רבי השיל סלל לתלמידיו דרך־לימוד מיוחדת, שכנראה מקובלת היתה לו מאביו: התעמקות בדברי הגמרא עד להעמדת הסוגיא על בירורה, ואחר־כך, עיון ברש"י ו"תוספות" "לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא"; "ומעולם לא היו מקשים ממסכת אחרת רק כל החידושים היו באותה הלכה" (כפי עדות אחד מתלמידיו). שיטת־לימוד זו מקבלת אור מיוחד לעומת שיטות הלימוד שהיו נהוגות בעת ההיא ברוב הישיבות בפולין, שנתונות היו להשפעתו של ר' יעקב פולאק אבי הפלפול בישיבות. ר' יאיר חיים בכרך בעל "חוות־יאיר" הקורא תגר על הפלפולים, שלדעתו "רק תהו יסודתם" מציין לשבח את פלפולי הגאון מו"ה ר' העשיל שהיו על קושיות ותרוצים אמתיים, ותורת אמת היתה בפיהו...

הוא חיבר ספרים רבים על נושאי הלכה ואגדה שונים, אך מגודל ענותנותו לא רצה לפרסמם ורק קצתם נשארו לפליטה. הספרים הנמצאים היום, הם: חידושי הלכות על בבא־קמא (לובלין, תמ"ב); חידושים והגהות על הסמ"ג (קאפוסט, תרס"ו); "חנוכת התורה" חידושי תורה, נלקטים מתוך יותר ממאתים ספרים (פיעטרקוב, תר"ס). כמו כן מפוזרים חידושי תורתו ופסקיו בספרי האחרונים כמו: ש"ך, חכם־צבי, נודע ביהודה, ר' משולם מאיגרא, חתם סופר ועוד.

חידושיו מצטיינים בחריפות, בעמקות ובתפיסת הענין לכל ה"דיוקים" המת־עוררים בדברי רש"י, תוספות ומפרשים ראשונים. בחידושיו ופירושיו על התורה הוא משלב את הדברים בפלפולים קצרים ונאים, כדרך הרבה בעלי דרוש בדורו ואחריו. הוא השיב לשואליו מאות תשובות המפוזרות בספריהם של חכמי דורו. בפתרון שאלת היתר עגונות תפס מקום חשוב בין רבני דורו, אולם אחרי המקרה שאירע לו, בהתירו עגונה אחת, בהסתמכו על עדים נאמנים שראו בהריגת הבעל,

ולבסוף «בא הרוג ברגליו» והוכחה טעותם, חדל לפסוק בענינים אלו. הוא אמר: «בעת רעה כזאת, אין לסמוך אפילו על שני עדים גמורים» (יעב"ץ בספרו «מגלת ספר»).

למרות היותו שקוע בלימוד התורה, בהרבצתה ובהעמדת תלמידים הרבה, לא הסיח דעתו ממצב עמו הנדכא והנרדף. והימים ימי רדיפות חמילניצקי האיומות (ת"ח—ת"ט) ופשיטת גייסות השוודים בשטחי פולין וליטא (תט"ז) וקהלות ישראל באירופא המזרחית התדלדלו. ויסע ר' השיל לעיר הבירה וינא. הוא שהה שם כשנתים (תט"ז—תי"ז), התראה שם עם רבי המלוכה שהבטיחו לו לפעול לטובת עמו, כמו־כן השתדל שם אצל הנדיבים בעם שיבואו לעזרת אחיהם שנתרוששו אחרי האסונות הנוראים שעברו עליהם.

ר' השיל הגיע לשיבה טובה. ראה בנים ובני בנים עוסקים בתורה. מהם רבנים, מהם פרנסים כולם אנשי־שם. הוא נפטר בעיר קראקא ביום כ' תשרי תכ"ד (1663).

ל.

ר' יְהוֹשֻׁעַ בר' יוֹסֵף מִקְרָקָא

רב ומחבר. מפורסם על שם ספרו «מגיני שלמה». נולד בוילנה באמצע המאה הרביעית לאלף השישי (בסוף המאה השש עשרה למספרם). בנערותו הלך לפשמישל ללמוד תורה מפי רב העיר ר' שמואל בר' פייבוש מקראקא. אח"כ למד בישיבותיהם של ר' מאיר בר' גדליה (מהר"ם) בלובלין ושל ר' יהושע פלק בר' אלכסנדר כ"ץ (סמ"ע) בלבוב. שימש ברבנות בערים הורדנא (שצ"ד), טיקטין (שצ"ז), פשמישל (שצ"ח) ופרור העיר לבוב (שצ"ט). בראשית שנת ת' נתקבל לריש מתיבתא בעיר קראקא, במקומו של ר' נתן שפירא (בעל «מגלה עמוקות»). ובתקופת המעבר בין פטירתו של ר' יואל סירקיס (אדר ת') ובין התמנותו של ר' יום־טוב ליפמן הלר (אדר ת"ד) שימש הוא גם ברבנות שלא על מנת לקבל פרס. העמיד תלמידים רבים, ביניהם מגדולי הרבנים בדורם כמו ר' שבתי כהן (ש"ך), ר' גרשון אוליף אשכנזי (בעל «עבודת הגרשוני») ור' מנחם מנדיל אויערבך (בעל «עטרת זקנים»). שמע גדולתו בתורה הגיע למרחקים ומארצות רבות פנו אליו בשאלות בעניני הלכה. כשר' נתן שפירא פונה אליו בשאלה, הוא פותח את מכתבו בדברי תהלה וכבוד. הוא עסק גם בנסתרות והחליף מכתבים בעניני קבלה עם קרובו המקובל ר' שמשון בר' פסח מאוסטרופולי. נפטר כ"ז באב ת"ח (1648) בקראקא. לעדות תלמידו ר' שבתי כהן (ש"ך), גרמו למותו המאורעות של שנת ת"ח.

הוא היה בקי נפלא בתלמוד, ודברי הפוסקים היו שגורים על פיו. חריפותו העצומה, אומץ לבו ותקיפות דעתו משתקפים מתוך ספריו. בתשובה אחת שהשיב לר' משה לימא (בעל «חלקת מחוקק»), הוא אומר: «ומה שכתבת שלא הבינו כן «המגיד משנה» וה«טור», מה בכך? הלא גם לנו לבב אנוש! ואף שאיננו כמותם חלילה, אבל מקום הניחו לנו». וכן הוא אומר במקום אחר: «דרך הזמן הזה, שכל הדברים הכתובים על ספר... אין

מזיזין אותן ממקומן... וכבר ידעתי בתחילת דברי כי לא יתקבלו דברי תשובתי, כי כן הדרך בדורנו בדבר שנתפשט בתשובות האחרונים, אפילו יבוא אליהו ויאמר, אין שומע לו. ואין צריך לומר אחד מחכמי הדור אפילו מפיק מרגליות, אסור להודות לו על האמת... ולפי מנהג חכמי מדינתנו, דבר שנדפס בשולחן ערוך אין לשנות ח״ו כתורת משה... רחמנא ליצלן מהאי דעתא. אין לדיין אלא מה שעיניו רואות... ורשאי כל אדם לחלוק בראיות ברורות אפילו על דברי הראשונים״.

מחיבוריו הופיעו: ״מגיני שלמה״, יישובם של דברי רש״י נגד השגותיהם של בעלי התוספות. על מסכתות: שבת, פסחים, ביצה, יבמות, כתובות, קידושין, בבא קמא וחולין (אמשטרדם, תע״ה); שו״ת ״פני יהושע״ ב״ח (שם). אחדות מתשובותיו נתפרסמו באוספי התשובות: ״גאוני בתראי״ (טורקא, תקכ״ד), ״בית חדש״ (הישנות: פפד״מ תנ״ז; והחדשות: קארעץ תקמ״ה), ״גבורת אנשים״ (דסוי, תנ״ז) ועוד. בכ״י נשארו: חידושים לטור יורה דעה הלכות שחיטה ופירוש לספר ״עשרה מאמרות״ של הרמ״ע מפאנו. לעדותו של נכד המחבר נגנב הספר האחרון מבית זקינו, והגנב הדפיסו על שמו.

האגדה מספרת שרש״י ז״ל נתגלה אל הרב ואמר לו: ״אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא, בשביל שאתה מצילני מפי האריות והכפירים בעלי התוספות ז״ל״. וסמוך לפטירתו כשכל גדולי העיר עמדו מסביב למטתו, אמר להם: ״פנו מקום! שרבינו רש״י בא לקבל את פני, וכל קדושיו עמו״.

אש.

ר׳ יְהוֹשֻׁעַ פַּלְק (בר׳ אַלְכְּסַנְדֶר) כַּ״ץ

פוסק מפורסם על שם ספרו סמ״ע (״ספר מאירת עינים״) לשולחן ערוך חושן משפט. נולד בראשית המאה הרביעית לאלף השישי (באמצע המאה השש עשרה למספרם). בבחרותו למד תורה מפי ר׳ משה איסרל״ס (רמ״א) ור׳ שלמה לוריא (מהרש״ל), ואח״כ יסד ישיבה בבית חותנו ר׳ ישראל בר׳ יוסף אידל״ס אחד מפרנסי העיר לבוב, שנתן לו את בתו הלמדנית מרת בילה לאשה. היא היתה ״אשה אשר נשאה לבה בחכמה״, ושני דינים שנתחדשו על ידה עוררו וכוח בין הפוסקים. ר׳ אברהם אבלי גומבינר (״מגן אברהם״) חולק עליה, אך ר׳ יחזקאל לנדא (בעל ״נודע ביהודה״), ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי ור׳ משה סופר (״חתם סופר״) מצדיקים את דבריה ומפליגים בשבחה. מתלמידיו הם: ר׳ יהושע בר׳ יוסף מקראקא (בעל ״מגיני שלמה״), ר׳ אברהם בר׳ ישראל יחיאל רפאפורט (בעל ״איתן האזרחי״) ור׳ ישכר בר׳ ישראל אליעזר איילנבורג (בעל ״באר שבע״). בשנת שמ״ז חתם על התקנה הידועה שהתקינו רבני ועד ארבע ארצות, שלא לקנות את הרבנות בכסף. גם בשנת שס״ז ישב ראש באסיפת הרבנים בעיר לובלין, בה נתקנו כמה תקנות בעניני ריבית. אולם את עול הרבנות לא רצה לקבל עליו, מכיון שחותנו העשיר סיפק לו את כל צרכיו. גט אחד שסידר בעיר

וינה בשנת שע"א, ביחד עם ר' חנוך הנדיל בר' שמריה (בעל "חכמת מנוח"), עורר וכוח גדול בין רבני הדור. בוכוח השתתפו ר' מאיר מלובלין (מהר"ם) ור' מרדכי יפה בעל הלבושים, שפסלו את הגט, ולעומתם יצא ר' יואל סירקיס (ב"ח), שדחה את טענותיהם והפליג מאד בשבחם של המסדרים. הוא נפטר ביום י"ט בניסן שע"ד (1614).

כידוע עורר ה"שולחן ערוך" בזמן הופעתו התנגדות מצד כמה מגדולי הרבנים. כי בעוד שהוא חובר על ידי ר' יוסף קארו ור' משה איסרל"ס במטרה לשמש ספר־עזר למורי הוראה, אחרי שלמדו כבר את ספר הטור עם "בית יוסף" ו"דרכי משה" — הסתפקו רבים מהלומדים בשו"ע לבדו ומתוכו פסקו את הדין, מבלי להתעמק כלל במקורותיו. על ידי זה באו להורות שלא כהלכה במקרים שונים, מכיון שלא ידעו את מקור הדין וטעמו. על כן נתן ר' יהושע אל לבו לחבר פירוש לשו"ע, שישלים את החסרון הנ"ל. והנה עבודתו הפרשנית מתחלקת לארבעה: א. "פרישה"; ב. "דרישה"; ג. "ביאורים"; ד. "ספר מאירת עינים". שלשת החלקים הראשונים, שנקראו בשם הכללי "בית ישראל" (על שם חותנו), מכילים ביאור מספיק לספר ה"טור". בראשון יפרש בקצרה את פסקיו של הטור על ידי הבאת הדברים ממקורם הראשון. בשני יביא ההוכחות לכנות פירושו, ויפלפל עם הב"י במקומות שנטה מפירושו הוא. בשלישי, שנכתב בצורת הגהות לספר "דרכי משה" של הרמ"א יביא פסקי דינים שנתחדשו לאחר חיבורם של ה"טור" ו"בית יוסף", מתוך ספרות השו"ת הרחבה שנכתבה בדורות האחרונים. החלק הרביעי, והוא היותר חשוב שבהם, כולל ביזור רחב ל"שולחן ערוך" עצמו. בו הוא מגיה את השו"ע, וביחוד את הגהותיו של הרמ"א (על פי כת"י אוטוגרפי שהיה בידו), ומבאר בהרחבה יתירה. לפעמים הוא מתנגד לפסקי השו"ע, והוא מבסס את דעתו בטעמים ונימוקים. דרכו לפשר בין דבריהם של ר"י קארו ורמ"א במקומות שהם נראים כחולקים זה על זה. את הלבוש הוא מבקר קשות ומשיג עליו בהלכות מרובות. החלק הרביעי הזה נכתב על יסוד שלשת החלקים הראשונים, ומכיון שהוא מסתמך ברוב המקומות על דבריו שכתב בפירושו ל"טור", הוא מכריח על ידי זה את המעיין ללמוד את ספר ה"טור" עם פירושו. על ידי חיבורו זה נתפרסם בישראל כאחד הפוסקים החשובים. ר' יום־טוב ליפמן הלר בפירושו למשנה ("תוספות יום־טוב"), מצטטו תכופות והוא מסכים עמו להלכה. אולם בשעה שרבינו גמר את שלשת החלקים הראשונים על כל ארבעת הטורים, לא הספיק לכתוב את החלק הרביעי רק על שלחן ערוך "חושן משפט". כי הוא נפטר לפני שגמר את ספרו.

ספרו "דרישה ופרישה" נדפס לראשונה בלי הטקסט של ה"טור". לאו"ח: ברלין, תקכ"ז; ליר"ד (בתוספת הגהות והערות בשם "כתונת פסים" מבנו ר' יוסף): לובלין, שצ"ה; לאה"ע: שם, שצ"ח; לחו"מ (עם הטקסט ועם ספר "בית חדש"): פפד"מ תע"ו. "ספר מאירת עינים" נדפס אף הוא לראשונה בלי הטקסט של השו"ע (פראג,

שע"ד), ואח"כ נדפס כמעט בכל המהדורות של השו"ע. הוא חיבר גם „קונטרס טמ"ע", על דיני ריבית ועוד, שנתקנו על ידו בישיבת הועד של שלש ארצות בשנת שס"ז (זולצבך, תנ"ב). תשובותיו הרבות נתפרסמו באוספי התשובות „גאוני בתראי" „בית חדש" (הישנות והחדשות) ו„משאת בנימין". הוא כתב גם חידושים לארבע עשרה מסכתות התלמוד, לרי"ף ולר"ן; ביאורים לספרי קבלה ופילוסופיה; פירוש עה"ת ופירש"י וקובץ גדול של תשובות שהשיב לחכמי דורו. אך כל כתביו אלה נשרפו בשריפות שהיו בעיר לבוב בחייו ולאחר פטירתו. אש.

ר' יְהוֹשֻׁעַ שׁוּנְצִין

מחשובי חכמי קושטא בתחילת המאה הרביעית לאלף השישי (במאה השש עשרה למספרם). מוצא משפחתו מאיטליה ושימש חכם בקהלת מאיורקה בקושטא. הוא נחשב לאחד מִגדולי דורו והיה תקיף ועצמאי בדעתו. כאשר ניסו יהודי תורכיה ביזמת דון יוסף נשיא לארגן חרם על נמל אנקונה, בגלל מעשהו המתועב של האפיפיור פאול הרביעי ששרף את האנוסים שחזרו ליהדות באנקונה (בשנת שט"ז), היה ר' יהושע היחיד מן החכמים שהתנגד לפעולה זו בחששו לתוצאות הרעות ולפעולות התגמול שיאחז האפיפיור נגד יהודי מדינתו.

מחיבוריו נדפס „נחלה ליהושע" (קושטא, תצ"א), כולל שאלות ותשובות וחידושים על מסכתות עירובין ושבועות. הוא נפטר בקושטא בשנת שכ"ט (1569) ואחד מבניו מילא את מקומו ברבנות. החכמים ר' יהושע ור' חיים בנבנשת הם בני בתו. בנ.

ר' יְהוֹשֻׁעַ אִבֶּן שׁוּעֵיב

מגדולי הדרשנים בספרד במלכות נבארה בסוף המאה הראשונה לאלף השישי (בתחלת המאה הי"ד למספרם). תלמידו של ר' שלמה אבן אדרת (הרשב"א) ורבו של ר' מנחם בר' זרח בעל „צדה לדרך". בהקדמתו לספרו מספר ר' מנחם בר' זרח שלמד אצל ר' יהושע כשנתיים ימים, בשנים פ"ט—צ' לאלף השישי (1329—1330). ר' יהושע חיבר ספר דרשות גדול על התורה, נדפס בקושטא בשנת רפ"ב בערך. לדרשות אבן שועיב ערך רב גם בגלל החומר המדרשי הרב האצור בו. ידוע גם פירושו המדרשי לתהלים וחיבורו על פירוש הרמב"ן לתורה שניכרת בו השפעת הקבלה. שני חבוריו האחרונים נמצאים עדין בכתב יד.

ר' יוֹאֵל (בר' יִצְחָק) הַלֵּוִי

מגדולי חכמי אשכנז בעלי התוספות במאה העשירית לאלף החמישי (במאה הי"ב למספרם). חתנו של ר' אליעזר בר' נתן (הראב"ן) ואבי הראבי"ה. למד תורה בריגנשבורג מפי חכמיה ר' יצחק בר' מרדכי (ריב"ם), ר' משה בר' יואל ור' אפרים בר' יצחק. עם זה האחרון עמד בחליפת שו"ת תדירה בענייני הלכה ולפעמים התנצחו בחריפות רבה. מצאנוהו מתגורר גם במגנצא ובוירצבורג, אך עיקר ישיבתו היתה בבונא שעל הרינוס ועל

שמה נקרא ר' יואל מבונא. בסוף ימיו שימש ברבנות בקולוניא ושם נפטר בשנת תתק"ס (1200).

ר' יואל נחשב לאחד מחכמי הדור המובהקים ביותר והרביץ תורה הרבה בישיבתו ומקרוב ומרחוק פנו אליו בשאלות בענייני הלכה. חלק מתורתו נשתמר בספרו הגדול של בנו, ספר הראבי"ה, וכן בספרו של חותנו "אבן העזר" ובספרי כמה פוסקים קדמונים. בראבי"ה הובאו גם הרבה שו"ת שהיו לו עם חכמי דורו כמו כן הרבה מפירושיו וחידושיו לתלמוד ופסקי הוראותיו. מספר הראבי"ה אנו יודעים שר' יואל חיבר תוספות למסכתות שונות. נזכרו שם תוספותיו לבבא מציעא, בבא בתרא וסנהדרין, ואין ספק שחיבר גם למסכתות אחרות. גוף חיבוריו ותוספותיו לא הגיעו לידינו.

גדולה היתה הערצת בני דורו לר' יואל ויראת הכבוד שרחשו לו. כנוהו מורי"ה, כלומר מורינו ר' יואל הלוי. ר' יצחק בר' שמואל מדנפירא, הוא ר"י הזקן בעל התוספות, כותב לר' יואל ברוב הכנעה: "אשרי תבחר ותקרב כי מי יערב לבו לגשת אליו. הרהבני עוז בנפשי יען כי מצאתי חן בעיניך להכירני ולקרבני. בענותך בטחתי בך להשיבך ולולא כן קיימתי בעצמי דברי המקיימים בעצמם ראוני נערים ונחבאו"...

ר' יואל חיבר גם פיוטים, סליחות וקינות, בהן משתקפים מאורעות זמנו והרדיפות האיומות שעברו על יהודי אשכנז בימי מסעי הצלב השני. בקינתו על תשעה באב "מר יבכיון" הוא מקונן על השמד בקולוניא בשנת תתקנ"ז (1147). מלבד בנו המפורסם ר' אליעזר (הראבי"ה) היה לו בן בשם ר' אורי, שנהרג על קידוש השם בקולוניא בשנת תתקע"ו (1216), ועליו קונן ר' מרדכי בר' אליעזר את קינתו המתחילה "באתי לפניך מלכי".

ר' יוֹאֵל (בר' שְׁמוּאֵל יָפֶה) סִירְקִיס

פוסק מפורסם על שם ספרו "בית חדש" (ב"ח). נולד בלובלין בראשית המאה הרביעית לאלף השישי (באמצע המאה השש עשרה למספרם). בילדותו למד תורה מפי אביו ואח"כ למד בישיבתו של ר' שלמה בר' לייביש רב העיר. כשנתבגר הלך לבריסק ללמוד אצל רב העיר ר' משולם פייבוש, שהיה אח"כ רבה של קראקא, ואצל ר' צבי הירש שור תלמידו של הרמ"א. שימש ברבנות בערים פרוז'נה (ליטא), לוקבא, לובמלא (ווהלין), מזיבוז, בעלז, שידלוב, בריסק (שע"ה—ח') וקראקא (שע"ט—ת'). הוא היה עשיר גדול וניהל את ישיבתו ביד רחבה, ורבים מתלמידיו האכיל על שולחנו. מגדולי תלמידיו הם: חתנו ר' דוד בר' שמואל הלוי (ט"ז), ר' מנחם מנדל קרוכמל ("צמח צדק"), ר' גרשון אוליף אשכנזי ("עבודת הגרשוני") ור' מנחם מנדיל אויערבך ("עטרת זקנים"). לעת זקנתו רצה לעלות לארץ־ישראל, אולם חפצו לא עלה בידו והוא נפטר בקראקא, ביום כ' באדר שנת ת' (1640).

ספרו "בית חדש" (ב"ח) הוא ביאור על הטור. ספר זה מצטיין בעמקות, חריפות ובקיאות נפלאה. הוא יורד לעמקה של כל

הלכה ומנתח אותה נתוח הגיוני עד שכל פרטיה מבוררים כשמלה. הוא מבאר גם את דברי המחברים האחרים המובאים בספר הטור. בפירושו להלכות עירובין הוא משתמש בידיעותיו המרובות במתמטיקה. במקומות רבים הוא נוטה מדרך פירושו של ר' יוסף קארו והוא מפרש את דברי הטור והפוסקים המצוטטים על ידו, בדרך אחרת. את הלבוש הוא מבקר קשות ואומר: „דבריו דחויים ולא דק כל עיקר". גם על ספר ב"י הוא אומר לפעמים: „דבריו מגומגמים" או: „שרי ליה מריה להבית יוסף". בכמה הלכות הוא מגלה סתירות בשו"ע מסימן לסימן, והוא מחליט „לבטל הוראה זו במקומות שנהגו כך על פי השולחן ערוך". על הסמ"ע הוא מתפלא שהתאמץ ליישב את כל דברי הרמ"א, אף במקומות שהם דחוקים מאד. ועל אלה הפוסקים מתוך השו"ע מבלי לעיין במקורות, הוא קורא: „מורים בתורה שלא כהלכה". את המהרש"ל הוא מוקיר מאד, והוא מעדיף את פסקיו על פסקי ר' יוסף קארו. „וכל דבריו (של מהרש"ל נגד הב"י) ברורים וישרים ונכוחים למוצאי דעת".

את הקבלה העריץ מאד ואמר עליה, שהיא „מקור התורה ועיקרה" והמלעיג עליה ומטיל בה דופי חייב נידוי. וכדרך המקובלים הוא מחשיב ביותר את הפיוטים שנתחברו על ידי ר' אלעזר הקליר. ועל דברי הטור שאמר כי „טוב ויפה לבטלם" הוא כותב: „לא היה רבינו רשאי לומר כן. וחלילה לנו לשמוע ולקבל דבריו בזה, ואחד היה בזמננו שביטל אמירת הקרובץ בקהלתו, ולא הוציא שנתו". בכל זאת הוא מבטל את דעת המקובלים מפני דברי ההלכה ואומר: „וכבר אין אנו נוהגין על פי הקבלה, כל שהיא נגד הדין". הוא מתאמץ להגן על מנהגי ישראל, שיש להם על מה שיסמוכו. אולם אינו נוטה להחמיר בדבר שאין לו מקור בתלמוד". „כי אנו אין לנו אלא מה שאנו מוצאים בתלמוד. ואם אדם חשוב מרוב ענוותנותו אינו רוצה לסמוך על עצמו, ינהיג מדת פרישותו לעצמו, אבל לא ניתן להכתב בספר להורות בו לדורות הבאים ולהחמיר מדעתו, אם לא שיביא ראיות ברורות מן התלמוד".

שנים מפסקיו עוררו רעש גדול בין חכמי הדור. הוא הקיל באיסור „חדש" ופסק שאינו נהג בשל גוים בזמן הזה, נגד הלכה פסוקה בשו"ע ונגד דעתם של רוב רבני דורו שהחמירו בזה. וכן התיר לרב וראש ישיבה לקבל מתנות אף יותר מכדי פרנסתו, כדי שיתעשר ויהיו דבריו נשמעים, —למרות פסקו של הרמב"ם האוסר. אף פקח את עיניו על ענין חינוך הבנים והזהיר ללמדם את כל המקרא. כמו כן דרש ללמד את הנערים דקדוק וחשבון. „לוח הפעלים. כדי שידעו מהות לשון הקודש: עבר, הוה ועתיד, יחיד ורבים, נוכח ונסתר, שלמים, חסרים וכפולים. וכן כל הגזרות והבנינים. ומלאכת החשבון: חיבור, חיסור, כפל וחילוק". לעומת זה תיקן, שכל נער בהגיעו לשנתו הי"ד ואין הוא מסוגל להבין את לימוד התלמוד, על אביו ללמדו אומנות.

חוש בקורתי היה לו לר' יואל סירקיס, להגיה את הספרים ולברר את הנוסח הנכון. הוא הגיה את ספרי התלמוד, הרא"ש, הטור, ה„בית יוסף", ה„שולחן ערוך"

והרמ"א. ועל ידי נוסחאותיו המתוקנוה האיר את עיני הלומדים. במקום אחד הוא אומר: „הב"י נדחק בישובו של הטור, ולבי אומר לי שטעות סופר היא והשורה נתהפכה". או: „ברור שטעות סופר יש בדבריו של הב"י"; „אבל בשולחן ערוך נדפס בטעות... ושרי ליה מריה לבעל הלבושים שעשה פירוש על מה שנדפס בטעות והגיע להוראת טעות"; „ואין ספק שטעות סופר היא באותו לשון בהגהות הרמ"א".

מחיבוריו נדפסו: „בית חדש" לארבעה טורים, עם „קונטרס אחרון", השגות על הסמ"ע ודרישה ופרישה (קראקא, שצ"א—ת'); „הגהות הב"ח" לתלמוד ומפרשיו: רש"י, תוספות והרא"ש. גם למשנה ומפרשיה: רמב"ם, ר"ש וראב"ד (ורשה, תקפ"ד); „משיב נפש", פירוש על מגילת רות, עם „באר מים" פירוש לפירוש רש"י (עם הפנים ועם פירש"י: לובלין, שע"ז); שו"ת „בית חדש" (הישנות: פפד"מ, תנ"ז; החדשות: קארעץ, תקמ"ה). וכן נתפרסמו כמה מתשובותיו בספר „שו"ת גאוני בתראי" (טורקא, תקכ"ד). בכ"י נשארו: פירוש על סדר התפלה בדרך הקבלה; ביאור על ספר „פרדס רמונים" של ר' משה קורדובירו (רמ"ק); חידושים על התלמוד וחיבור על השו"ע. אש.

ר' יוֹאֵל אֶבֶן שׁוּעֵיב

רב דרשן ומחבר בספרד בדור הגירוש. שימש ברבנות בארגוניה ובנבארה. בשנת הגירוש (1492) נדד למזרח והתיישב בשאלוניקי ושם שימש רב ודרשן בקהלת בני ארגון. חיבר פירושים על דרך הדרוש והמחקר לתורה ולרוב ספרי הכתובים. ספרו „עולת שבת" (וינציה, של"ז) כולל דרשות עה"ת. חיברו בשנת רכ"ט (1469). פירושו לתהלים בשם „נורא תהלות" (שאלוניקי, שכ"ט) נתחבר בטודילה בשנת רמ"ט. כן ידוע פירושו לאיוב בשם „עין משפט". פירושיו לשיר השירים ואיכה נדפסו ביחד עם חיבורי מחברים אחרים.

בנ.

ר' יוֹחָנָן (בר' יִצְחָק) אַלִימַאן

חכם וחוקר. חי באיטליה במאה השלישית לאלף הששי. כפי ששמו (אלימאן = אשכנזי) מעיד עליו, היה ממוצא אשכנזי, ולפי מסורת בידיו, באה משפחתו מצרפת לאיטליה. הוא עצמו נולד על אדמת איטליה כנראה בין השנים קצ"ה—קצ"ח. מקום הולדתו אינו ידוע, אולם מסיפוריו בהקדמות לספריו אנו רואים, שהוא גדל בפירינצי, בבית הבנקאי והחכם ר' יחיאל מפיסה. למשפחת דה־פיסה נשאר קשור כל ימיו, ותחת צל קורתם חיבר את מרבית חיבוריו.

בהגיעו לבגרות אחז ר' יוחנן אלימאן באומנות רוב ההומאניסטים היהודים בתקופתו, אומנות המורה הנודד מעיר לעיר, למצוא מחסה בבתי עשירים שונים. שנים אחדות ישב במאנטובה והיה מבאי ביתו של שליטה של העיר לואיג'י גונצאגה. אחר כך הוא חזר לפירינצי, לביתו של ר' יחיאל מפיסה.

ר' יוחנן אלימאן היה סופר מזהיר, ובכל ספריו טבוע חותמה של תקופת הרינסאנס שבה הוא חי. חיבוריו הם רבי הכמות,

משקפים את ההשכלה של תקופתו או שטחים חשובים ממנה. הוא הקדיש לחיבור ספריו שנים רבות, ובחיבור ספרו העיקרי „חי העולמים" עסק למעלה משלשים שנה. מלבד חיבורים קטנים, שידועים רק בשמותיהם ואבדו, ידועים בכתב יד ארבעה חיבורים גדולים. החיבור הראשון הוא הספר „חשק שלמה", פירוש פילוסופי על שיר השירים. הספר כולל מבוא גדול ביותר, התופס קרוב לחצי החיבור, מאמר גדול „שיר המעלות לשלמה", שבו הולך המחבר ומונה באריכות ובפרטות את המעלות של שלמה המלך, ולבסוף בא הפירוש לשיר השירים עצמו. רוב החיבור עודנו בכתב יד, אולם חלק גדול של המבוא הופיע בשם „שער החשק" (ליוורנו 1790; הלברשטאדט 1862). ביסודו של החיבור הזה מונח דיון ארוך על בעית האדם השלם, שעמדה ברום עולם הרוח של תקופת הריניסאנס. ואחר שב„חשק שלמה" צייר ר' יוחנן אלימאן את מושג האדם השלם, כפי שהוא נתגשם באישיותו של שלמה המלך, הוא הקדיש את חיבורו העיקרי „חי העולמים" לבעית הדרך להשגת השלמות. בחיבור זה הוא מלווה את חיי האדם מיום הוולדו ועד ימי בגרותו ומורה את הדרך, שבה יתכונן האדם בכל שנותיו ובכל מצבי חייו להשגת השלמות. אחר זה הוא דן בדרכי תיקון המידות וחשיפת הכשרונות הצפונים בנשמת האדם, לשם המטרה של התרוממות לאהבה שלמה של הבורא והשגתו המלאה.

חיבורו השלישי הוא פירושו הפילוסופי על התורה „עיני העדה". גם מספר זה נתפרסמו רק קטעים. הספר כולל פירוש המלים בדרך הפשט ובצדו נסיון הסבר אליגורי של הרעיונות שבתורה. בפירוש זה מתגלה ר' יוחנן אלימאן כמקובל, ודברי התורה הנם בעיניו לבוש חיצוני לרעיונות עמוקים ונסתרים.

אופיו הקבלי הברור של חיבור רביעי מר' יוחנן אלימאן, הנמצא בכתב יד בפאריש, הוכר לפני שנים מספר. הוא ילקוט הכולל עניני קבלה מעשית, מלאכים ושדים. בהתחלת החלק הזה של החיבור הוא אומר: „אראך נפלאות ולא נראו בעמים מימים קדמונים, אנהגך בעולמים מלאים צאן לא אדם ובהמה רוח ונשמה לא נודעו בעמים עלילותם וצורם, כי המה הבל בעיני עורים ונפלאים המה לעין רואים, כי מלאה הארץ מהם אלף אלפים ורבא רבבן עלי שחקים וממול להם אין מספר וגדודים...".

ר' יוחנן אלימאן לא היה חוקר מקורי, אולם הוא ידע יפה את ספרי הפילוסופיה היהודית והערבית מתקופת ימי הביניים. וכן היתה לו ידיעה רבה בספרות הקלאסית. הוא עמד ביחסים ערים ובקשרי ידידות עם כמה מגדולי ההומאניסטים האיטלקים, ובראש וראשונה עם ג'ובאני פיקו דילה מיראנדולה. והיה מעורב בחיים הציבוריים ונתרשם ביותר מהסדרים המדיניים והחופש האזרחי ששררו בריפובליקה הפלורנטינית. הוא העמיד לפירינצי מצבת־זכרון יפה במבוא ל„חשק שלמה", שבו הוא מונה בצורה יפה ביותר את „שבע המדות היקרות" של בני פירינצי, שהכשירו אותם לתפקיד המדיני אשר עירם־מדינתם מילאה

באיטליה של תקופת הריניסאנס. יחד עם זה הנהו המאמר הזה אחד המחקרים המדיניים היפים בספרותנו העתיקה.

מאורעות חייו של ר' יוחנן אלימאן בשנותיו האחרונות אינן ידועות. הוא נפטר אחר שנת רס"ד (1504). ש.

ר' יוֹחָנָן (בר' יוֹסֵף) טְרֵיוֵיש (טריוים)

מחכמי איטליה. נולד בערך בשנת ר"ן (1490). מוצאו ממשפחה צרפתית שבאה לאיטליה, ולפי מסורת במשפחתו היה מגזע רש"י. מקום הולדתו אינו ידוע. אולם ידוע שבימי נעוריו שהה בפירארה ושם למד תורה אצל ר' משה נובירה. משנסמך לחברות, שימש חבר בית הדין בפירארה, שבראשו עמד רבו.

אף שר' יוחנן טריוש היה גדול בתורה ובחכמה ונתפרסם גם כפוסק מובהק, לא נקשר בקביעות לכסא רבנות של אחת הקהלות הגדולות, אלא בחר במקצוע ההוראה. הוא שימש מורה בבתי עשירים גדולים במקומות שונים באיטליה הצפונית והתיכונה. ידועות לנו תשע ערים בהן הוא ישב: סיינה, בולוניה, סאביוניטה ועוד. כן עסק בהגהת ספרים בבתי דפוס גדולים, ובעיקר (בשנים ש"ה—ש"ו) בבית דפוסו של בומברג בוויניציה. הוא הגיה שם ביחוד את המדרשים ובראש וראשונה את מדרשי ההלכה. קביעת נוסח מדוייק לדברי חז"ל היה חביב עליו מאוד. לפי עדות מבן־זמנו הוא הרבה להגיה לשונות רבות במסכתות אחדות. לפני שנים מספר נמצא אכסמפלר של הלכות הרי"ף מלא הגהות מידיו של ר' יוחנן טריוש.

פרסומו הספרותי קשור בעיקר בפירושו הידוע למחזור כמנהג בני רומי „קמחא דאבישונא", שנדפס במהדורת המחזור שהופיעה בבולוניה בשנת ש'. הפירוש הזה נועד לשימושו של הקהל הרחב, והוא כולל בעיקר תיקונים לנוסחאות הפיוטים וילקוט פירושים ממחברים מפורסמים. מתוך ענוותנותו לא קרא שמו על ספרו והפירוש הופיע בעילום שם מחברו, אולם שמו נתפרסם במהירות. מלבד ה„קמחא דאבישונא" חיבר ר' יוחנן פירוש להלכות שחיטה ובדיקה של המרדכי, ואי אלה שירים לעת מצא.

על אף העובדה שבמשך מרבית ימי־נמנע ר' יוחנן מלשרת כרב באחת הקהלות (מלבד היותו נמנה על בית הדין בפירארה בימי נעוריו, ידוע גם שסמוך לשנת ש"ז היה במשך זמן קצר חבר בועד הרבנים במודינה), גדול היה פרסומו בתור פוסק, ומצדדים רבים פנו אליו בשאלות בעניני הלכה. ענינים מסובכים של דיני ממונות והלכות אישות נמסרו לשיקול דעתו ולטיפולו. תשובותיו ופסקיו מפוזרים בקובצי תשובות שונים, ותשובה אחת נדפסה בתשובות הרמ"א. על הערך המיוחד שיחסו לפסקיו מוכיחה העובדה, שהוא נתבקש תכופות לתת את הסכמתו לפסקי־הם של גדולי הדור, וביניהם גם המהר"ם מפאדובה.

ר' יוחנן טריוש היה כל ימיו מעורב במאורעות החשובים שבחיי יהודי איטליה. מלבד היותו מורה בבית ר' ישמעאל מריאטי, הוא היה מקורב גם אל

אלחנן מפאנו בבולוניה, אחד הבנקאים היהודים הגדולים ביותר באיטליה בחצי הראשון למאה הט"ז; הבנקאי והחוקר ר' יחיאל נסים מפיסה הקדיש לר' יוחנן את ספרו „מנחת קנאות".

ר' יוחנן נפטר בשנת שי"ז (1557). שלושת בניו היו כולם רבנים. הידוע ביותר ביניהם הנהו ר' רפאל יוסף, שהיה פוסק ידוע ועסק גם בהוצאת ספרים. ש.

ר' יוֹם טוֹב (בר' אַבְרָהָם) ן' אַשְׁבִּילִי (ריטב"א)

מגדולי חכמי ספרד במאה הראשונה לאלף השישי (בסוף המאה הי"ג ובתחילת הי"ד למספרם). תלמידם המובהק של ר' אהרן הלוי (הרא"ה) ושל ר' שלמה ן' אדרת (הרשב"א). היה בעל כוח יצירה עצום וחיבר ספרים רבים וביחוד הרבה לכתוב חידושים לרוב מסכתות התלמוד, המצטיינים בבהירות ופשטות ויחד עם זה בחריפות ועמקות. על כמה מסכתות חיבר את חידושיו במהדורות שונות, בדרך ארוכה וקצרה. ספרי חידושיו יצאו לאור בזמנים שונים, כמה מהם בפני עצמם וכמה אחרים ביחד עם ספרים של מחברים מאוחרים, ולאחרונה כונסו בשני כרכים גדולים המקיפים את רוב מסכתות התלמוד, ועוד נשארו חידושיו למסכתות אחדות בכתב יד.

מלבד חידושיו המרובים לתלמוד חיבר הריטב"א פירוש על ספר הלכות הרי"ף, ואף על הלכות נדרים ובכורות לרמב"ן. מאלה נדפס רק פירושו להלכות בכורות (וילנא, תר"ג). כמו כן חיבר פסקי הלכות בלשון ברורה וקצרה, כדרך הרמב"ם, „הלכות ברכות" שלו היו למראה עיני אזולאי בכ"י ישן נושן על קלף. בחידושיו הוא מזכיר אף את תשובותיו, שהובאו גם אצל מחברים שונים ולא הגיעו אלינו.

אם כי שטח יצירתו העיקרי של הריטב"א היה בספרות התלמודית לא הסיח דעתו גם מן הזרמים הרוחניים ששלטו בימיו ביהדות ספרד, והושפע מאד מן העיון הפילוסופי מצד אחד ומן הקבלה מאידך ואף במקצעות אלה ניסה לחבר חיבורים. בחידושיו לתלמוד לא פסח אף על חלק האגדה שבו, וכמה מאמרי אגדה ביאר ברוח הפילוסופיה של הרמב"ם ובמאמרים רבים אחרים נטה לתורת הסוד ורמז לענייני קבלה. ביחוד הוא מתגלה כנוהה אחרי דעותיו הפילוסופיות של הרמב"ם בחיבורו „ספר הזכרון", שכתבו כדי להגן על הרמב"ם בפני השגותיו של הרמב"ן בפירושו לתורה. ספר זה נדפס בחלקו על ידי רשז"ח הלברשטאם, בסוף חידושי הריטב"א לנידה (וויען, תרכ"ח). גם בפירוש הריטב"א להגדה של פסח (ליוורנו, תקצ"ח) ניכרת השפעת הפילוסופיה והקבלה כאחת. בחידושיו לבבא בתרא הוא מזכיר את פירושו לספר יצירה, שלא הגיע לידינו. וכן לא הגיע אלינו „ספר הדרשות" שלו. רק מעט מאוד ידוע על קורות חייו של הריטב"א ואף לא נדע לקבוע את שנות הולדתו ופטירתו. הרשימה שבסוף חידושיו למסכת עבודה זרה שהשלימם בעיר אלקוליאה דסינקא בירח אב שנת ה"א ק"ב (1342) היא לדעת כמה חכמים רשימת המעתיק, כי הריטב"א כבר לא היה אז בחיים.

ר' יוֹם טוֹב לִיפְמַן (בר' נָתָן הַלֵּוִי) הֶלֶר

מגדולי הרבנים במאה הרביעית לאלף השישי. מפורסם על שם ספרו „תוספות יום־טוב" למשנה. נולד בשנת של"ט (1579) בְּוַלְרְשְׁטַיין (בַּיירן), אחרי מות אביו, ונתגדל בבית זקנו ר' משה ולרשטיין. בנעוריו למד בישיבתו של ר' יעקב גינצבורג בעיר פרידבורג. בן י"ח שנה (בשנת שנ"ז) נתמנה לדיין בעיר פראג, שם למד תורה מפי ר' יהודה ליווא בר' בצלאל (מהר"ל) ור' שלמה אפרים לונטשיץ. כאשר פרץ המרד בפראג (22 במאי 1618), חיבר ריט"ל שתי סליחות המתארות את דאגת היהודים ופחדם בימים ההם מסכנת הפרעות שרחפה על ראשם. הסליחות נתפרסמו בשם „סליחות ליום י"ד חשון" (פראג, שפ"א). בחודש חשון שפ"ה נתקבל לרב בניקלשבורג, ובר"ח אדר באותה שנה בוינה. בהיותו שם חילק את הספר „ארחות חיים" של הרא"ש לשבעה חלקים, אף תרגמו לאידיש (פראג, שפ"ו) והנהיג לקרוא בו בבית הכנסת לפני תפלת שחרית, חלק אחד בכל יום. כמו כן תיקן „מי שברך" מיוחד, לברך את האנשים הנזהרים מלדבר שיחות חולין בבית הכנסת. בשנת שפ"ז חזר לפראג, שם נתקבל לרב וריש מתיבתא.

והימים ימי „מלחמת שלשים השנה", ועל יהודי בוהמיה, והעיר פראג בראשה, הוטל לשלם מס גדול כדי לכסות את הגרעון שנתהוה בקופת הממשלה, ולשם זה נתמנתה ועדת הערכה וריט"ל בראשה.

אחדים מהנערכים שלא נתרצו בסכום שהוטל עליהם, הגישו קובלנה לפני הממשלה נגד חברי הועדה. נוסף על זה הלשינו על הרב בפני המלך פרדיננד השני, שבספריו „מעדני מלך" ו„לחם חמודות" התבטא נגד הממשלה ונגד הנצרות בכלל, בדברים קשים. ביום ח' בתמוז שפ"ט הובל ריט"ל לווינה, שם נאסר בבית האסורים. לאחר שהועמד בפני בית דין של כמרים קתוליים, שדנוהו למיתה ועל ספריו הכריזו חרם, קיבל (בהשתדלותם של כמה מנכבדי העדה היהודית בפראג) חנינה מאת המלך, שהחליף את עונש המות בתשלום כופר רב, וגם ביטל את החרם מעל ספריו לאחר כמה מחיקות שנעשו בהם. לפי פסק הדין נאסר עליו לכהן ברבנות בכל מדינת אוסטריה, אולם בידי ידידיו עלה לצמצם את הגזירה רק על עיר פראג בלבד. אחרי מאסר של ארבעים יום שוחרר וחזר לביתו בערב יום הכפורים של שנת ש"צ, ואת יום החמישי בתמוז, בו נתקבל פקודת המאסר, קבע לתענית לכל צאצאיו. ביום ג' בתמוז שצ"א עזב את פראג ונסע ללובלין לחתונת בנו. משם נסע לבריסק דליטא, בה נתקבל בכבוד גדול ורב העיר, ר' יעקב מלובלין (אביו של ר' השיל), כבדהו לדרוש במקומו את הדרשה המסורתית ב„שבת תשובה" של שנת שצ"ב. אח"כ נסע לנמירוב (פודוליה) ונתקבל שם לרב. בחודש אייר שצ"ד נקרא לכהן ברבנות בעיר לודמיר אשר בווהלין (וולדימיר־וולינסק). בהיותו שם עורר את רבני הועד של ארבע ארצות לחזק את התקנות והחרמות שגזרו בשנת שמ"ז, על הקונים

את רבנותם שלא בדרכים כשרות „ומפני זה גרם לו שונאי חנם ואויבי שקר". בשנת ת"ג הלשינו עליו מחנגדיו בפני נסיך המחוז שעבר דרך העיר, והוא גזר עליו גזירת גירוש. אך בהשתדלותם של נכבדי היהודים בוורשה נתבטלה הגזירה. בחול־המועד סוכות של שנת ת"ד נקרא לכהן ברבנות קראקא, במקומו של ר' יואל סירקיס (ב"ח). שם ניהל גם ישיבה גדולה. לאחר התקוממות הקוזקים של חמילניצקי באוקריינה בשנות ת"ח—ת"ט, כשרבות מנשי ישראל נתענגו מבעליהן, עשה ריט"ל הרבה לטובתן בהשתדלו להתירן מכבלי העיגון. אף חיבר כמה סליחות ותפלת „אל מלא רחמים" לזכר הקדושים שנפלו חללים במאורעות ההם. נתפרסמו בשם „סליחות ליום כ' סיון" (קראקא, ת"י). הוא נפטר ביום ו' באלול תי"ד (1654), והמקובל ר' משה זכות הספידו בשיר־קינה שחיבר לכבודו. ר' זליג מרגליות, בהקדמה לספרו „חיבורי לקוטים" (ויניציאה, תע"ה), מעיד עליו „שלא הניח אחריו מעות לקנות לו תכריכין, אף שהיה רבה של קראקא עיר ואם בישראל. וכל זה מפני שלא פשט ידו בממון שאינו של יושר ולא קיבל מתנות". ר' מנחם מנדיל קרוכמאל („צמח צדק") משבח את בקיאותו הרבה במנהגי ישראל „כמעט בכל תפוצותיהם", מכיון שנתגדל באשכנז ושימש ברבנות בבהימיה, באוסטריה, ברוסיה ובפולין.

ספריו כתובים בעברית צחה ובסגנון יפה. מהם משתקפות ידיעותיו המרובות במתמטיקה, בתכונה (אסטרונומיה) ובטבע, נוסף על בקיאותו הרבה בספרות ההלכה, מצד אחד, ובספרות הפילוסופית של דת ישראל, מצד שני. בפירושו למשנה יבאו קודם כל את המלים הקשות על פי עומק דקדוק השפה והגיונה. אח"כ יפרש את ההלכה שבמשנה, על ידי חדירה עמוקה לתוך דברי התלמוד והפוסקים הראשונים (רמב"ם, ר"ן, רא"ש וטור) והאחרונים („בית יוסף", רמ"א, לבוש וסמ"ע). והוא משתדל ליישב את הסתירות ממשנה למשנה, בסברות ישרות והגיוניות. וכן הוא מודיע בהקדמתו: „ראשית עבודתי לדקדק בעצם דברי המשנה, אם יש בה דבר הצריך לפירוש ולא נתפרש או שיש לה סתירה ממשנה אחרת. וגם אשוב לראות בגמרא ובמפרשי הש"ס, פירש"י ותוספות וחיבורי הפוסקים. ועל ידי גלגול של הדברים לכשהוכרחתי להביא דברי המחברים כמו הרמב"ם והטורים והם צריכים ביאור או עיון... הביאותים בכור הבחינה". דעתו כדעת הרמב"ם, שרשאים אנו לפרש את המשנה שלא כפירושם של חכמי התלמוד, „שאין אני רואה הפרש בין פירוש המשנה לפירוש המקרא, שהרשות נתונה לפרש במקראות, כאשר עינינו הרואות חיבורי המפרשים שמימות התלמוד, אלא שצריך שלא יכריע ויפרש שום דין שיהא סותר דעת בעלי התלמוד".

אף חיבר פירוש גדול ורחב לספר הרא"ש בשני חלקים: א. בשם „מעדני מלך" וב. בשם „לחם חמודות". בראשון יבאר את דברי הרא"ש ויתקן את נוסחאותיו, ובשני יביא את דברי הפוסקים הראשונים והאחרונים ויברר את פסק ההלכה. אף שהוא מעריץ מאד את חכמת

הקבלה, בה היו לו ידיעות עמוקות, בכל זאת הוא אומר בספרו זה: „ולבעלי הקבלה טעמים אחרים בכל זה, ואין לנו בחיבור שעל הש"ס שום עסק בנסתרות". כמו כן הוא קורא תגר על אלה המרבים באמירת תחינות ובקשות בתפלה, „ואין זה נכון כי טוב מעט בכוונה מהרבות בלא כוונה. ומי שיש לו לב להבין וללמוד, טוב לו תורת ה' ודי לו בתפילת החובה שתיקנו אנשי כנסת הגדולה, ובאמירת פסוקי דזמרה ופרק איזהו שנקבעו לחובה. ובמקום שאר התחינות ופרשיות הקרבנות והמעמדות, ילמוד בתורה".

מחיבוריו מפורסם ביותר פירושו למשנה בשם „תוספות יום־טוב" (פראג, שע"ה—ז'; מהדורה שניה מתוקנת: קראקא, ת"ג—ד') ונדפס כמעט בכל ההוצאות של המשנה. ר' משולם בר' יואל כ"ץ קיצר את הפירוש והדפיסו בשם „עיקר תוספות יום־טוב" (למברג, תק"נ) ואף הוא נספח להוצאות רבות של המשנה. מספריו האחרים נדפסו: „ברית מלח", דיני מליחה והדחה באידיש (פראג, חש"ד); „דרוש חידושי הלבנה", על מיעוט הירח (וילנה, תרכ"ו); הגהות לטור אה"ע (בסוף „חידושי הרשב"א [צ"ל: הרמב"ן] לכתובות", מיץ תקכ"ה); הערות לספר „גבעת המורה", פירוש ל„מורה נבוכים" מאת ר' יוסף בר' יצחק הלוי (פראג, שע"ב); „מגילת איבה", אבטוביאוגרפיה (ברסלוי, תקע"ח); „מלבושי יום־טוב", השגות על ספר הלבוש חלק אורח חיים (ב"ח: ורשה, תרנ"ה—ז'); „מעדני מלך" ו„לחם חמודות", פירוש כפול להלכות הרא"ש, ח"א (בשם „פרי מגדים"): לברכות, הלכות קטנות, חולין, בכורות ונדה עם הלכות מקואות (פראג, שפ"ח). במהדורה ב, פיורדא, תק"ה, שינו את שם הספר (מסיבת הקובלנה שנזכרה למעלה) ל„מעדני יום־טוב" ו„דברי חמודות", וכן נשאר בכל ההוצאות המאוחרות. — וח"ד (בשם „פלפלא חריפתא"): לסדר נזיקין (פראג, שע"ט), ונדפס במהדורות האחרונות של התלמוד; פירוש לספר „בחינת עולם" של ר' ידעיה הפניני (פראג, שנ"ח), פירסמו בעילום שמו בגיל של 19 שנה; „צורת בית המקדש", על תבנית הבית השלישי שראה יחזקאל, בצירוף מפות ותרשימים (פראג, שס"ב). כמו כן נתפרסמו כמה מתשובותיו באוספי התשובות „גאוני בתראי", „בית חדש" (ב"ח) ו„צמח צדק".

בכ"י נשארו: „דרכי (או: כללי) הוראה", להכריע בין הפוסקים במקום שהם חלוקים; הגהות לספר „אמרי שפר" של ר' נתן שפירא; הגהות לספר „כפתור ופרח" של ר' אישתורי הפרחי; „טוב טעם", פירוש לחלק הקבלי שבפירושו של ר' בחיי בר' אשר על התורה, על פי ספר „פרדס רמונים" לר' משה קורדובירו (רמ"ק) ועל פי פירושו של ר' נתן שפירא לחלק הקבלי שבפירוש הרמב"ן על התורה; „לקט שושנים", הערות לספר „ערוגת הבושם" של ר' שמואל ארקוולטי; „מעדני מלך" ו„לחם חמודות" ח"ב (בשם „נופת צופים"): לסדר מועד, וח"ג (בשם „אשישות"): לסדר נשים; פירוש לפירושו של הראב"ע על התורה; „פרשת החודש", על הלכות קידוש החודש להרמב"ם; „תורת האשם", על ספר „תורת חטאת" של הרמ"א.

אש.

ר' יוֹם טוֹב לִיפְמַן (בר' שְׁלֹמֹה) מִיהְלְהוֹיְזֶן

חכם חוקר ומקובל. ראש למתוכחים עם הנוצרים בענייני האמונות. מפורסם על שם ספרו „הנצחון". מכונה גם טביומי. חי בפראג במאה השניה לאלף השישי (בסוף המאה הי"ד ותחילת הט"ו). כנויו מיהלהויזן על שם מוצא משפחתו מעיר מיהלהויזן אשר באֶלזאס. אין בידינו ידיעות על מאורעותיו הפרטיים. הוא התגורר בכמה מקומות ביניהם בקראקא ובערפורט. בפראג שימש בשנת קס"ז דיין ואולי שימש ברבנות בקהלות שונות.

הוא הרבה להתווכח עם הכמרים בענייני אמונות ולא פעם הוכרח להשיב לטענותיהם של מומרים שהעלילו על התלמוד ומנהגי ישראל. כל זה הביא את ר' ליפמן לחקר בכתבי הנוצרים לדעת מה להשיב על טענותיהם. הוא היה בקי בשפה הלטינית ועיין הרבה בספרי הנוצרים מצד אחד ובספרי ויכוח יהודיים מאידך. פרי ויכוחיו וחקירותיו מסר לנו בספר „הנצחון" שכתבו בשנת ק"ס (1400) בערך. בספר זה סידר את כל המקראות אשר שימשו לנוצרים חומר לויכוח, שמצאו בהם רמזים לאמונת משיחם. ר' ליפמן מגלה את בערותם ומראה שהם טועים בפשטי המקראות שאין בהם צל ראיה לאמונותיהם, או שתופסים פסוק אחד ומדלגים על פרשה שלימה ואינם שמים לב למה שלפניו ושלאחריו.

לא קשה היה לר' ליפמן להתגונן ולדחות את הטענות מרמזי המקראות. הרבה פעמים הוא עושה את יריביו ללעג ולקלס ועונה לכסיל כאיולתו בהשתמשו לשם כך בכלי זיינם. יש והוא עובר להתקפה והוא מעמיד שאלות חמורות בעוז ואומץ רוח ללא חת: כיצד הם מתיימרים במשיחיותו של ישו, והרי על המשיח ניבאו הנביאים שיהא שר השלום והלא אחרי ביאת ישו נשארה קשת מלחמה כבראשונה? ולמה זה יקראו לו מלך ציון, וכי מלך הנוצרי על ציון, הרי נהרג בציון? וכיצד הם טוענים שעל ישו נאמר „גדול יהיה כבוד הבית" והרי הוא בא להפוך כל תורת הבית, מצוותיו וחוקיו? מצביע הוא על סתירות בספרי האוונגליונים ומראה עד כמה הדוגמות של הנצרות מתנגדות להגיון ולשכל הישר. במשך מאות בשנים היה ספר „הנצחון" עובר מיד ליד בכתב יד, משום שהיו יראים להדפיסו, והיה ממלא את לב היהודים אמונה בצדקת תורתם וגאוה על נצחונם. על כן היה הספר לצנינים בעיני הנוצרים וספרות שלימה של פולמוס בדברי חירופים וגידופים נכתבה על ידי כמרים ומלומדים נוצרים נגד ספר „הנצחון". לסוף עלה בידי אחד מחכמיהם להשיג את הספר מידי יהודי בערמה, והדפיסו עם תרגום והערות (אלטדורף, 1644). בהקדמתו מספר המו"ל כיצד עלה בידו להשיג את הספר. הוא בא עם חבריו לבית רב יהודי והתווכח עמו במקראות וכשהרב הוציא את ספר „הנצחון" לעיין בו חטפו מידו וברח. ההוצאה היהודית הראשונה של ספר הנצחון היתה באמשטרדם, תס"ט. ולמרות האיסור מטעם האפיפיור על היהודים להחזיק ספר זה נדפס עוד כמה פעמים

ושמרו עליו מאוד. ספר זה עודד את הרוח במחנה היהודי. הרגש הרגיש היהודי שאם כי להם כוח הזרוע הרי במערכת האמונות והדעות ידינו על העליונה ולנו הנצחון.

ר' יום טוב ליפמן היה חוקר והוגה מעמיק. מצד אחד נהה אחרי הפילוסופיה של הרמב"ם ומאידך הושפע מאוד מן הקבלה, אבל בנפשו ההרמונית ידע לאחד את שני הזרמים. הוא השאיר כמה כתבים גדולים וקטנים ואחרים נתייחסו לו בטעות. בין חיבוריו ראוי להזכיר את ספר „אלפא ביתא" על צורת האותיות העבריות, שנדפס בתוך ספר „ברוך שאמר" וזמן רב לא היה ידוע יחסו למחברו: תיקון ספר תורה; תיקון תפילין ומזוזות; סדר הגט, ועוד. ספר האשכול, בענייני מעשה בראשית ומעשה מרכבה, על דרך העיון והקבלה, וכן מאמרו „כוונת התפלה", יצאו לאור מכתבי יד יחידים בעולם, עם מבוא מדעי רחב על תולדותיו ותולדות חבוריו, על ידי ד"ר יהודה אבן שמואל קופמן (ניו־יורק, תרפ"ז).

ר' יום טוב (בר' עקיבא) צהלון (מהריט"ץ)

מחשובי חכמי ארץ ישראל במאה הרביעית לאלף השישי. נולד בצפת לפני שנת ש"כ (1560). למד תורה בישיבתו של ר' משה מטראני (המבי"ט). נסמך ע"י ר' משה אלשיך, ונקרא מאז בשם „הרב המוסמך". בהיותו כבן עשרים שנה השיב כבר תשובות בהלכה והורה הוראות. בשנת שמ"ד נמנה בין גדולי העיר, שהיתה מלאה חכמים וסופרים. בשנת שמ"ז נדד לדמשק וארם־צובא (חלב), לרגלי התנפלות הערבים על העיר. בדמשק התודע למשורר הגדול, ר' ישראל נג'ארה, ושוחחו בין השאר גם בענייני שירה. נג'ארה הראה לו את שירי דאפיירה, וכשחזר לצפת, שלח לו ר' יום טוב, לנג'ארה, שיר שחיקה בו את אחד השירים של דאפיירה. בשנת ש"ס היה רעב בצפת ובשס"ב מגפה. יהודי העיר נמלטו על נפשם לסביבות, וריט"ץ התישב בכפר בוקיעא (פקיעין). אחר זמן מה אנו מוצאים אותו בצידון אבל לא שהה שם זמן רב. בשנת שס"ד התנפלו הדרוזים על צפת וישללו אותה. ריט"ץ נשלח לערי איטליה והולנד כדי לקומם את הריסות העיר. הוא היה גם במצרים ותורכיה. הידיעה האחרונה עליו היא משנת שע"א (1611).

ריט"ץ השיב תשובות רבות. אזולאי כותב עליו שהיה „אביר בתורה... והיו אומרים רבני קושטנדינא על קושיותיו אסיריו לא פתח ביתה". חלק גדול של תשובותיו נדפס בוינציאה תנ"ד. הוא חיבר גם ספר „מגן אבות", פירוש על אבות דרבי נתן, שאזולאי ראהו בכתב יד. בנ.

רַבֵּנוּ יוֹנָה (בר' אַבְרָהָם) גִּירוֹנְדִי

מגדולי חכמי התורה והמוסר בסוף האלף החמישי ותחילת האלף השישי (במאה הי"ג למספרם). בן העיר גירונה בספרד וקרובו של הרמב"ן. בימי עלומיו נסע ללמוד תורה בישיבות צרפת. בין רבותיו נמנו ר' שמואל בר' שניאור ור' שלמה בר' אברהם ממונטפלייר („מן ההר"). זה האחרון נתפרסם בקשר למחלוקת שנתעוררה על ספרי הרמב"ם בשנת ד"א

תתקצ"ב. ואמנם היה ר' יונה וחבירו ר' דוד בר' שאול מתומכיו הנלהבים של ר' שלמה רבם שהחזיקו בידו במלחמתו נגד ספר "מורה הנבוכים", שכן ראו בהשפעת הפילוסופיה היוונית סכנה לאמונה התמימה. אולם כפי שמעיד תלמידו של ר' יונה, הוא ר' הלל בר' שמואל מווירונה, אחרי שראה ר' יונה את כל התוצאות הרעות שנגבעו ממחלוקת זו, ביניהן שריפת התלמוד בצרפת, נמס לבבו ולבב כל עוזריו וקבל עליו ללכת ולהשתטח על קבר הרמב"ם במנין עשרה, והודה בפיו בפני כל העם ואמר חטאתי לאלהי ישראל ואל רבינו משה בן מיימון שדברתי והעויתי נגד ספריו.

גדול היה ר' יונה בתורה ובחסידות ואף יריביו הודו בגדולתו והתיחסו אליו בכבוד רב. בגלל חסידותו ויראתו היו מתארים אותו "החסיד" או "הקדוש". הוא חיבר הרבה ספרים במקצועות שונים, ביניהם פירושים לספרי המקרא, למשנה, חידושים על התלמוד ועל הרי"ף וספרי הלכה ומוסר שזכו להעשות לספרים עממיים שיצאו במהדורות רבות.

מפירושיו למקרא זכה לראות אור פירושו על משלי (ברלין, תר"ע). ספר זה הוא אוצר בלום של מאמרי מוסר נעלים, המוכיחים את אצילות נפשו של מחברו. אם כי היה מונח במשך מאות בשנים בכתב יד הכירו אותו כמה מחכמי ישראל ויש מהם שהשתמשו בו בספריהם. ביחוד הרבה ר' בחיי בר' אשר להביאו ולהעתיק ממנו בפירושו לתורה ובספרו "כד הקמח". מפירושו על פרקי אבות נשמרו ציטטים אצל מחברים אחדים, ביניהם ר' שמואל די אוזידה בספרו "מדרש שמואל". חדושיו לכמה מסכתות התלמוד הובאו בספרי הראשונים. מהם נדפס פירושו לסנהדרין בספר "סם חיים" (ליוורנו, תקס"א). חידושיו למסכת בבא בתרא נקרא בשם "עליות רבינו יונה" ונמצא עדיין בכתב יד. פירושו על הלכות הרי"ף נסדר על ידי תלמידיו ונקרא אצל הראשונים בשם "תלמידי רבינו יונה". מפירוש זה נדפס מסביב לרי"ף למסכת ברכות בלבד.

מחיבוריו ידועים עוד "מגלת סתרים", הלכות חנוכה ודרשות שונות, שלא הגיעו לידינו. אך מכל ספריו זכו לפרסום רב ספרי המוסר שלו: והם "אגרת התשובה" (קראקא, שמ"ו), ספר היראה (שם, שע"ב), ואחרון חביב: "שערי תשובה" (פאנו, רס"ב בערך). שני האחרונים היו כנראה חלקים מן הספר "שערי צדק", שכלל עוד חלקים בעניינים שונים, כגון "שערי תורה", "שערי תפלה" וכיוצא בהם, ולא זכינו לאורם. ספר "שערי תשובה" הוא מספרי המוסר המפורסמים ביותר בישראל ונדפס הרבה פעמים. אזולאי מעיד "שהם שערים המצוינים לעורר הנפש ליראת שמים ודבריו הקדושים מועילים הרבה בשבר אשר הם שוברים את לב האבן וכו' אשרי אדם הזוכה לשקוד על דלתותיו יום יום". יש סבורים שנתעורר לחיבור ספרו זה אחרי ששב בתשובה על דברו סרה בספרי הרמב"ם, אולם אין הוכחה לדעה זו.

מלבד מה שהגדיל לעשות בספריו החשובים עוד ריבץ תורה והושיב ישיבות. מגדולי תלמידיו הכי נכבד ר' שלמה בר'

אברהם אבן אדרת (הרשב"א). בין תלמידיו נמנה גם ר' שלמה בר עלי משוריא, שכתב חדושין מהתלמוד כמו שקבל מר' יונה רבו (יוחסין). מכל חכמי דורו עמד בקשר אמיץ ביותר עם קרובו הרמב"ן, שאף נתחתן בו ור' שלמה בנו של הרמב"ן נשא את בתו של ר' יונה. כשנפטר ר' יונה היתה בתו הרה ללדת וכשילדה בן זכר ציוה הרמב"ן לקראו בשם יונה, למען יגדל כאבי אמו בתורה ובירא שמים.

כפי שממשיך לספר תלמידו ר' הלל מווירונה קבע ר' יונה ישיבתו בברצלונה ובכל הלכה והלכה היה מזכיר את הרמב"ם בכבוד. אחרי שלש שנים לשבתו בברצלונה יצא לקיים את נדרו לעלות לא"י להשתטח על קבר הרמב"ם, אולם בעברו בעיר טולידו הפצירו בו בני הקהלה להתעכב אצלם זמן מה ולהרביץ תורה ביניהם ור' יונה נעתר להפצרתם וקבע שם ישיבה גדולה ודחה את קיום נדרו מיום ליום, ולא זכה למלאתו עוד, כי נפטר פתאום בח' במרחשון ה"א כ"ד (1263). ורבים ראו בפטירתו הפתאומית עונש מן השמים על שאיחר את נדרו שנים רבות.

מותו עשה רושם עצום. הרמב"ן קרוב ומחותנו חיבר עליו קינה, בה תיאר את כל גדלו בתורה וחסידות. על מצבת קברו נרשמו החרוזים:

בְּנֵי צִיּוֹן בְּצִיּוֹן זֶה בְכוּ נָא לְשֶׁמֶשׁ בַּעֲפַר אֶרֶץ טְמוּנָה
שְׁחָקִים לָבְשׁוּ קַדְרוּת וּבוֹשׁוּ כְּסִילֵיהֶם וְחָפְרָה הַלְּבָנָה
בְּיוֹם נֶאֱסַף פְּאֵר תּוֹרָה וְנִזְרָה בְּמַרְחֶשְׁוָן תְּכַס עָלָיו עֲנָנָה
שְׁנַת עֶשְׂרִים וְאַרְבַּע וַחֲמֵשֶׁת אֲלָפִים אַל תְּהִי בָהּ רְנָנָה
יְשִׁיבָתוֹ כְּחָלִיל תֶּהֱמֶה לוֹ וְתוֹרָתוֹ בְּמַר תֶּהֱגֶה בְיוֹנָה
פְּרָצַי מִי יְהִי גֹּדֵר וּמִי זֶה יְרִיעוֹת מִשְׁכְּנוֹתַי יַט כְּיוֹנָה?

ר' יוֹנָה אִבְּן גַּ'נַּאח

גדול המדקדקים העברים בימי הביניים. קודמו, ר' יהודה חיוג', הניח את היסודות לבנין הדקדוק העברי, ואילו אבן ג'נאח הקים את הבנין כולו מן המסד עד הטפחות ושכלל ושיפץ אותו מבחוץ ומבפנים. וכפי שהעיד עליו הראב"ד הלוי בספר הקבלה: "ור' מרינוס אבן ג'נאח גם הוא השלים כל מה שהתחיל ר' יהודה בר דוד זצ"ל".

הצירוף "אבן ג'נאח", שפירושו "בעל כנף", אינו אלא תרגום ערבי לשמו העברי יונה, ואילו שם משפחתו (ואף שם אביו) אינו ידוע. כמה מחברים מזכירים אותו גם בשם ר' מרינוס, על פי שמו הערבי מרואן. אבן ג'נאח נולד בעיר קורדובה המעטירה, עיר בירתה של חליפות בני אומיה בספרד, במאה השמינית לאלף החמישי (בסוף המאה העשירית למספרם). שם נתחנך ולמד תורה מפי המדקדק ר' יצחק אבן ג'יקטיליה, אחד מתלמידי מנחם בן סרוק, ומפי המשורר ומפרש המקרא ר' יצחק בן מר שאול מאליסאנה (לוסינה). אין הדבר ברור, אם היה תלמידו ממש של ר' יהודה חיוג'. הוא מזכירו אמנם בהערצה מרובה וקורא לו בתואר "המורה המעולה והמנהיג המושלם", אבל אינו אומר עליו בפירוש בשום מקום "רבי ומורי".

בשנות בחרותו נחרבה עיר מולדתו בעקב מלחמת האזרחים, שפרצה בין ערביי ספרד ושהביאה קץ לחליפות קורדובה (1012), ורוב תושביה היהודים ברחו ממנה ונתפזרו לכל רוח. אבן ג'נאח הגיע לסאראגוסה, וכפי הנראה נשאר שם כל ימיו. שם מצא לו ידידים וחברים כגילו וכרוחו, חבורה של משכילים שקראה לעצמה בשם „אגודת ההשכלה והמחקר". גם המשורר המפורסם ר' שלמה בן גבירול, אף הוא תושב סאראגוסה, היה ממקורביו של אבן ג'נאח, כפי שנתברר מתוך שירים שנתפרסמו בזמן האחרון. אבל היו לו שם גם מתנגדים הרבה, ביחוד מבין חוגי תלמידי החכמים ובעלי ההלכה שבעיר, שהיו עוינים את ענין המחקר הדקדוקי וחכמת הלשון. פרנסתו נמצאה לו לאבן ג'נאח, כמו לכמה משאר חכמי ישראל בספרד, מאומנות הרפואה. שמו מובא גם כן בלקסיקון של הרופאים, שנתחבר בידי הסופר הערבי אבן אבי אציבעה, המספר עליו שחיבר גם ספר ברפואה בשם „ספר הסיכום", על שמותיהם של סמי המרפא המצויים ביותר ועל השיעורים שמשתמשים בהם ברפואה.

אבל עיקר עסקו של אבן ג'נאח היה בחכמת הלשון ובפירוש המקרא, שלהם היו נתונים רובי עתותיו. שקידתו במחקר לא ידעה גבול, ומדבריו על עצמו אנו מקבלים תמונה של מלומד אמיתי, הממית עצמו באהלה של תורה. תנאי ראשון להצלחה במקצוע חקירת הלשון הוא לדבריו „שירחיק החוקר מעצמו את העצלות ולא יקוץ בחכמה ויהא איש מוסר ושכל טוב", והוא מוסיף, שאף הוא לא הגיע אל מה שהגיע אלא בהתמדת החקירה והעיון ביום ובלילה, ובחשק שהיה נכנס ללבו אליה, „וכאילו הייתי מתנבא בה בנבואה" — עד כדי אכסטאזה של התנבאות הגיעה אהבתו ללשון ולחקירתה! וכן הוא מספר, שמרוב שקידה ושימת לילות כימים היה מוציא על שמן כפל ממה שהוציאו אחרים על יין.

ספרו הראשון של אבן ג'נאח בחקר הלשון היה „ספר ההשגה" או „ספר התוספות", מעין חיבור השלמה לשני ספריו של חיוג' על פעלי הנוח ופעלי הכפל. שמונה פעמים חזר אבן ג'נאח על כל המקרא, כדי לקבץ את הדברים שהשמיט חיוג'. ובאמת הצליח להוסיף חמשים שרשים שונים, שנעלמו מעיני חיוג' וכמספר הזה גם בנינים שונים, שהושמטו על ידי חיוג' בפעלים שהביאם. חיבור זה גרר אחריו כמה חוברות של פולמוס נגד אנשים צרי עין, שהתנפלו עליו והוכיחו לו, שיש השמטות גם בדבריו. פולמוס ספרותי אחר התנהל בינו ובין קבוצה אחרת של מדקדקים, שבראשם עמד ר' שמואל הנגיד. הנגיד היה תלמידו המובהק של חיוג' ויצא לתבוע את עלבון רבו מידי אבן ג'נאח, אף על פי שזה לא נתכוין כלל לפגוע בכבודו של „המורה הראשון", אלא רצה באמת ובתמים להשלים את מפעלו. ר' שמואל הנגיד ואחוזת מרעיו יצאו בסדרה של „אגרות הידידים" נגד אבן ג'נאח, שאף הוא לא טמן ידו בצלחת והשיב על יריביו ב„ספר ההכלמה".

רק עכשיו נתפנה אבן ג'נאח לכתיבת

ספרו הראשי בדקדוק ובאוצר הלשון, הלא הוא „ספר הדיוק", המפורסם יותר בשמות שני חלקיו „ספר הרקמה" ו„ספר השרשים". ספרים אלה היו המעין, שממנו — או מספרים הבאים מכוחו או מכוח כוחו — שאבו כל דורות ימי הביניים את ידיעתם בדקדוק הלשון העברית ובהבנת אוצר מליה. בהקדמה כוללת לשני החלקים מסביר אבן ג'נאח בעצמו את שאיפתו ומטרתו בספר זה. הוא פותח בשבח חכמת הלשון, שהיא „מכשיר לכל מדע ומבוא לכל חקירה", וקובל על הזנחתה בדור האחרון בספרד, בניגוד למה שנהגו חכמי מסורת המקרא והגאונים רב סעדיה ורב שמואל בן חפני. ובהיות מעלת חכמת הלשון כך, החליט לחבר ספר ששעריו יהיו כוללים את רוב חכמת הלשון, רוב שרשיה ותהלוכותיה, ולא יניח שום דבר שיש בו תועלת מבלי להביאו. אם ימצאו שרשים, שאין יכולת לפרשם על פי עדות המקרא עצמו, הוא רוצה להשתמש בעדויות שאפשר למצוא לפירושם בספרות חז"ל ובלשון המקרא, ואם גם מאלה לא יבוא עזרו, הוא רוצה להסתייע בלשון הערבית. ואף על פי שיש מתנגדים לכך, להשתמש בלשון לועזית לשם ביאור דברי המקרא, הרי מצאנו שגם חכמי התלמוד לא נמנעו מלבאר מלים קשות שבתורה על דרך לשונות זרות, כגון פירושם לפסוק „בקרן היובל"=בקרן האיל, שכן „בערביא קורין לדכרא (איל) יובלא". וכן מגין אבן ג'נאח על לשון המשנה והתלמודים, שחכמי לשון אחרים בני דורו ראו בה לשון בלתי צחה ומשובשת, ואילו הוא רואה בה התפתחות חוקית של הלשון העברית הקדומה.

החלק הראשון מספרו הכולל בחכמת הלשון, הוא „ספר הרקמה", יש בו ארבעים וששה פרקים, שבהם מעביר אבן ג'נאח לעיני הקורא את כל ענייני הדקדוק העברי, החל בענייני הפוניטיקה (האותיות לפי מוצאיהן, אותיות שרשיות ושימושיות, תמורות האותיות והתנועות זו בזו) והמשך בתורת הצורות (משקלי השמות ונטיות השמות והפעלים לכל פרטיהם ופרטי פרטיהם) וכלה בענייני תחביר שונים ובהערות יקרות־ערך לתורת המליצה של העברית המקראית. חשיבות מיוחדת נודעת לפרק כ"ח של „ספר הרקמה", שבו מסביר אבן ג'נאח זרויות שונות בדרכי השימוש של הלשון העברית, דברים שמחברים שבאו אחריו ראו בהם משום ביקורת המקרא. לדעת אבן ג'נאח נוהגת הלשון העברית שבמקרא להשתמש במלים מסוימות, אף על פי שכוונתה המדויקת היא למלים אחרות. בשעה ששתי המלים המוחלפות קרובות זו לזו בצורתן או במשמעותן. לדוגמא מצאנו בס' דברי הימים־א ז' ט"ו—ט"ז את הדברים האלה: „ומכיר לקח א ש ה לחופים ולשופים ושם א ח ו ת ו מעכה וגו' ותלד מעכה א ש ת מכיר בן". כדי להסיר את הקשיים שבפסוקים הללו, אומר אבן ג'נאח, שהמקרא השתמש כאן בלשון „אשה" ונתכוין לומר „נשים" (לשני הבנים), ואמר על מעכה „אחותו" במקום „אשתו". בשל דברי הפרק הזה חרץ ר' אברהם אבן עזרא משפט על ספרו של אבן ג'נאח, שהוא „ראוי להישרף". אבל אין ספק שאבן ג'נאח נתכוין באמת ובתמים ליישב את הסתירות

שבמקרא ולא היו לו מחשבות אפיקורסיות.

ב„ספר השרשים", החלק המילוני של „ספר הדיוק", מובאים כל שרשי הלשון העברית שבמקרא בסדר א"ב. בכל שורש מבחין אבן ג'נאח הבחנה קפדנית בין ההוראות השונות של שורש אחד, כגון בשורש „פקד" הוא קובע שבעה עניינים: וה' פקד את שרה, ענין זכרון וביקור; אשה רעותה לא פקדו (ישעיה ל"ד ט"ז), ענין חסרון והעדר; ואחריהם פקד את כל העם (מלכים־א כ' ט"ו), ענין מנין ומספר; ופקדתי עליהם חטאתם (שמות ל"ב ל"ד), ענין תפישה וחיוב; והוא פקד עלי לבנות לו בית (עזרא א' ב'), ענין ציווי; ואת המגלה הפקידו (ירמיה ל"ו כ'), ענין הנחה והצגה במקום; ופקדו שרי צבאות בראש העם (דברים כ' ט), ענין מינוי ונגידות. לפעמים מראה אבן ג'נאח, שכל ההוראות נגזרות מהוראה יסודית אחת. על פי רוב אחה מוצא ב„ספר השרשים" אגב ביאורי שרשים הסברות מלאות של פסוקים שלמים. בכלל לא בא כל עצמו של אוסף המלים והצורות ותיאור דרכי שימוש הלשון אלא לשמש אמצעים להבנה מעמיקה בכתבי הקודש. דברים שאמר אבן ג'נאח בהקדמתו, בענין השוואה פילולוגית של שרשי הלשון העברית אל לשון חכמים ולשון התרגומים וגם אל הלשון הערבית, נתקיימו בשלמותם ב„ספר השרשים", ודברי אבן ג'נאח עולים בזה על כל מה שעשו קודמיו כרב סעדיה גאון ור' יהודה אבן קריש ודונש בן לבראט. רק הלכסיקו־גראפיה המודרנית, שיש בידיה אמצעים עשירים יותר של ידיעת השפות השמיות ונסיונות המדע הפילולוגי בשאר לשונות הגדילה לעשות בזה מאבן ג'נאח.

הכל כאשר לכל אפשר לומר עליו, שכמעט לא הניח מקום לאחרים להתגדר בו. רק שגיאה אחת שגה אבן ג'נאח: שלא כתב את ספרו עברית. על כן לא נתפרסמו דבריו אלא בספרד גופה והיו כספר החתום ליהודי ארצות אחרות. לאחר כמה דורות קמו מתרגמים ומעבדים, שהפיצו את הידיעות הכלולות בספריו בכל מושבות עם ישראל. אף על פי כן נמצא אבן ג'נאח מפסיד, שכן נזקפו הישגיו המרובים בחקר הלשון העברית על חשבון אחרים, כאבן עזרא והרד"ק, שדרך צינורות ספריהם הגיעו לדורות הבאים אחריו. רק בזמן האחרון החזירה חכמת ישראל החדשה לאבן ג'נאח את העטרה ההולמת אותו והכירה בו את גדול המדקדקים העברים בימי הביניים.

קל.

ר' יוֹנָה (בר' אֱלִיָהוּ) לַנְדְסוֹפֶר

מחכמי פראג. נולד בשנת תל"ח (1678). היה גדול בתורה בנגלה ובנסתר כאחד, ואף היתה לו יד במדעים ועם זה הצטיין בחסידות מופלגת ובענוה רבה. בהיותו מקובל נשלח על ידי ר' אברהם ברודא יחד עם ר' משה חסיד לווינה להתווכח שם עם השבתאים. נפטר בערב יום הכיפורים שנת תע"ג (1712) בגיל שלשים וארבע והניח אחריו הרבה ספרים. מהם נדפסו: שאלות ותשובות „מעיל צדקה" (פראג, תקי"ז); „בני יונה", על הלכות ספר תורה (פראג, תקס"ג); „כנפי יונה", חידושים על שלחן ערוך יורה דעה (פראג, תקע"ב).

ר' יוֹנָה (בר' חֲנוּן) נָבוֹן

רב ומחבר. נולד בירושלים בשנת תע"ג (1713). למד תורה מפי ר' ישראל מאיר מזרחי, בעל הספר „פרי הארץ". עם הוסד ישיבת „כנסת ישראל" ע"י ר' חיים ן' עטר, היה ר' יונה מחשובי החכמים בישיבה זו. כבר בגיל צעיר הצטיין בכשרונותיו ויגדל בתורה ובחסידות. כל ימיו חי חיי דוחק וצער. בשנת תק"ז יצא לחוץ־לארץ להדפיס את ספר תשובותיו. בבואו לקושטא כבדוהו יהודי העיר, תמכו בידו בעין יפה ואפשרו לו להדפיס שם את החלק הראשון של ספרו בשם „נחפה בכסף" (תק"ח). באותה שנה חזר לירושלים. שמש בדיינות ונחשב לגדול הפוסקים בארץ־ישראל. נפטר בדמי ימיו, כבן ארבעים ושבע שנים. אזולאי כותב עליו: „וכמעט לא הניח פסקן כמותו בגלילותינו והיה חסיד ומקובל". הוא הסכים על כמה מספריהם של חכמי־דורו, נשא ונתן בהלכה עמהם ותשובותיו נדפסו בספריהם. חלק שני מתשובותיו נדפס בירושלים (תר"ג). כן חיבר ספר „גט מקושר" (ליוורנו, תקמ"ה), הוא ביאור על הספר „גט פשוט" לר' משה ן' חביב. נפטר בירושלים בט"ז בשבט תק"כ (1760).

בנ.

ר' יוֹסֵף (בר' יִצְחָק) אִבְּן אֲבִיתוּר

מכונה בן שטנאש. ראשון לפייטני ספרד ומגדולי חכמיה, נולד במארדה (Merida) שבספרד בשנת ד' ת"ש (940) לערך. הוא הלך ללמוד תורה בקורטובה, ושם יצק מים על ידי ר' משה בר' חנוך (ראה בערכו), והיה מחשובי תלמידיו. אף באפיו נצטיין: האמת לאמיתה היתה נר לרגליו ושנא את הענווה המדומה אשר בשקר יסודה. גם בעל לב רגש וכואב היה, ונשמתו נשמת משורר. כשמת ר' משה קיווה ר' יוסף לרשת את כסאו ולהורות תורה במקומו, אלא שרבי חסדאי אבן שפרוט העלה את ר' חנוך בנו של ר' משה על כסא אביו. מעשה זה הכניס מרירות רבה בלבו של ר' יוסף, ואף על פי כן התאפק ושתק ולא מיחה בפומבי: ידע את כוחו הרב של ר' חסדאי. רק אחרי מותו של אבן שפרוט קם הוא עם תומכיו וניסו לדחות את ר' חנוך מכסאו. „ובכל יום היו יוצאים מקורטובה אל עיר אלזהרה שבע מאות איש מישראל רוכבים על שבע מאות מרכבות וכולם היו לבושים לבוש מלכות וחובשים מגבעות כדת שרי ישמעאלים וכולם עם הרב. וכת שנייה — עם אבן שטנאש, עד שגברה כת של ר' משה ונדו את אבן שטנאש והחרימוהו. והמלך אמר לו: אילו היו הישמעאלים בועטים בי כאשר בעטו בך היהודים — הייתי בורח מפניהם. ועתה ברח לך" (ספר הקבלה לראב"ד). בצער ובכעס עזב ר' יוסף את ספרד ויצא לארצות המזרח. הוא קיוה למצוא לעצמו חיזוק וסעד במרכזי התרבות החשובים אולם חיזוק זה לא ניתן לו. בכמה מקומות שעבר לא נתקבל בכבוד הראוי לו לפי גדולת תורתו, משום שחששו לנידויו של ר' חנוך. לבסוף פנה לבבל ונכנס לישיבתו של רב האיי גאון. וכמדומה היה שרב האיי מקבלו בכבוד מחמת התנגדותו לר' חנוך, ואף על פי כן שלח לו רב האיי, שלא יבוא לפניו, שאם יבוא אליו יחוש לנידויו של ר' חנוך.

בינתיים גברה בקורטובה כת של ר' יוסף, ואנשיה אסרו על ר' חנוך לדון ולהורות וקראו לר' יוסף לחזור לקורטובה. אולם ר' יוסף אשר נשברה רוחו בדרך נדודיו ניחם על החזיקו במחלוקת וסירב לשוב. ובגבורת נפש אמתית שיש להשתומם עליה השיב: „מעיד אני על עצמי שמים וארץ, שאין כמוהו (כרבי חנוך) מספרד עד ישיבת בבל". בנדודיו בא גם למצרים ולארץ ישראל ואף ענה משם תשובות לשואליו בהלכה. הוא נפטר בשנת תש"פ (1020) לערך בדמשק. ר' יוסף, שזכה להיות ראשון לפייטני ספרד, מהוה חוליה המקשרת את הפיוט הארצישראלי בהתפתחותו הבבלית לפיוט הספרדי. רוח הפיוט הקדום חופף עדיין על פיוטיו של ר' יוסף ועם זה אתה שומע בהם כבר קולו של זמן חדש, קול בהיר וצלול, קול שירה חדשה. פיוטיו (בתוכם גם קינה על פרעות בארץ ישראל בשנת ד"א תשע"א) — היו מרובים מאד, וגם כיום נמצאים בידינו מאות מהם, ורוב רובם לא נדפס עדיין. מלבד פיוטיו ופסקיו פירש (או תירגם) את כל התלמוד בלשון ערב, ונמסר, כי פירוש זה נעשה לשם המלך אלחכים.

ה.

ר' יוֹסֵף (בר' חָנָן) הָאֵיזוֹבִי

מחכמי צרפת הדרומית בסוף האלף החמישי (בתחילת המאה השלש עשרה למספרם). חי בעיר פרפיניאן (Perpignan) בפרובינציה והיה רבו של ר' אברהם בדרשי המזכירו בשירו „חרב המתהפכת" בתואר מורי ורבי. האזובי היה רב תורני, מליץ ופייטן וחיבר כמה פיוטים למועדים וצומות אך מכל יצירתו, נתפרסם ביותר שירו „קערת כסף", הוא שיר מוסרי אשר שלח לבנו בהנהגת מוסר ודרך ארץ ובו מאה ושלשים בתים. נדפס לראשונה בקושטא שנת רפ"ג וזכה להרבה מהדורות ואף ניתרגם ללטינית (ע"י ההומניסט רייכלין), צרפתית ואנגלית. כן חיבר ספר הלכי בחרוזים בשם ספר „מילואים" והביאו ר' שלמה אבן אדרת (הרשב"א) בתשובותיו.

ר' יוֹסֵף (בר' עַמְנוּאֵל) אִירְגַס

רב תלמודי ומקובל באיטליה במאה החמישית לאלף השישי. נולד בליוורנו בשנת התמ"ה (1685) לאביו ר' עמנואל אירגס שהיה רבה של קהילה זו. למד תורה בעיר מולדתו בישיבתו של ר' שמואל די פאס. ואת חכמת הקבלה למד מפי המקובל ר' בנימין הכהן, תלמידו של ר' משה זכות.

הוא עבר בכמה מקהלות איטליה והיה דורש לפני הציבור ומעוררם למצוות ומעשים טובים. התישב בעיר פיזא ויסד שם ישיבה בשם „נוה שלום", „לעשות שלום בין ישראל לאביהם שבשמים"... כמו כן יסד בעיר זו שתי אגודות צדקה: „מוהר הבתולות" ו„מלביש ערומים". לאחרונה נתמנה לרב בעיר מולדתו ליוורנו ובמשרה זו שמש כל ימי חייו. נפטר בשנת ת"ל (1730).

ר' יוסף אירגס היה מפורסם לגדול בתורה ורבנים רבים מאיטליה ומצרפת היו פונים אליו בשאלותיהם והוא היה משיב

את תשובותיו בלשון ברורה ומדויקת ובקיצור נמרץ. תלמידים רבים נהרו אל ישיבתו הגדולה מכל ערי איטליה והוא היה דואג למלא את כל מחסוריהם. תלמידיו העריצוהו מאד בשל תורתו וחכמתו ובשל מידותיו התרומיות. החשוב שבתלמידיו אלה היה ר' מלאכי הכהן מחבר הספר „יד־מלאכי". שהיה חביב על רבו ביותר והוא בקש ממנו שיסדר את כתביו לדפוס. גם גדולי הדור בני ארצו כבדוהו מאד והם כותבים עליו: „ומי כמוהו מורה צדק? לא יטו ממנו ימין ושמאל" (ר' יהודה רוזאניש). למרות מה שהיה הר"י אירגס עניו וצנוע ונחבא אל הכלים, הוכרח בתוקף מסיבות הזמן לצאת לרשות הרבים בשעה שחשש לחלול השם. בתקיפות נמרצה יצא נגד נחמיה חיון ובני כיתתו כת שבתי צבי. הוא כתב כנגדו את הקונטרסים „תוכחת מגולה" ו„הצד נחש" (לונדון, תע"ה). החיבור „הצד נחש" נחשב לאחד המקורות החשובים ביותר לידיעת תולדות תנועה זו. אם כי היה אז צעיר לימים מאד (כבן כ"ה) מצא עוז בלבו לצאת למלחמת תנופה כנגד השבתאות.

מתוך עבודתו הרבה שעבד הר"י אירגס בכדי להשיב על דברי השבתאים בא כנראה לידי הכרה שנחוץ לברר וללבן את יסודות הקבלה ולבארם בלשון מובנת ופשוטה בשביל הקהל הרחב. לשם כך חיבר את ספרו „שומר אמונים" (אמשטרדם, תצ"ו). בספר זה אינו מחדש חדושים משלו. ברור ומוחלט אצלו שאין אחרי דברי האר"י ז"ל בקבלה ולא כלום וכבר פירש האר"י ז"ל כל דבר הטעון פירוש. עבודתו של הר"י אירגס בקבלה אינה אלא עבודה של מסדר בעל טעם ובזה כחו גדול.

הוא בוחר בדרך הויכוח או ה„דו־שיח". שני אנשים מתוכחים בספר זה: שאלתיאל, יהודי המאמין רק בתורה הנגלית הסובר שדי לו לאדם מישראל שהוא עוסק בתורה הנגלית, בתלמוד ובספרי הפוסקים, כדי לשמור ולעשות ולקיים כל מצוות ה', לעומתו המתוכח השני, יהוידע, סבור כי מלבד הנגלה בפשט התורה עוד יש בה פנימיות, „נסתר בתוכיות מצוותיה ובפרטי ספוריה" ולכן הוא חייב לדרוש ולדעת אותם הסודות. יהוידע, כמובן, מנצח את חברו והלה מקבל את דעתו ומחליט להתעמק בחכמת הנסתר ולהתעסק בקבלה. ספר זה שמש לדוגמא לרמח"ל בספרו „חוקר ומקובל" ובמדה ידועה, שמש הספר „חוקר ומקובל" מעין ספר מַשלים לספר „שומר אמונים" להר"י אירגס.

בני הר"י אירגס ר' עמנואל ור' אברהם שהוציאו לאור את הספר „שומר־אמונים" צרפו לו את הספר „מבוא פתחים" שאביהם הר"י אירגס חברו, הוא קונטרס מילקוטי אורות, ניצוצות וכללים המפוזרים בכתבי רבנו הקדוש האר"י ז"ל.

בסוף ימיו, בשנת הת"ץ, שנה שמת בה, ביקשו ממנו רבני איטליה שהוא יביע דעתו בענין הרעש שנתעורר כנגד רמח"ל ודרשותיו בקבלה והר"מ חגיז בקש ממנו כי יואיל לקבל עליו להיות שופט בענין זה יחד עם הרבנים רבי שמשון מורפורגו מאנקונה ורבי אברהם סיגרי מקאזאלי. אולם הר"י אירגס לא נאות להצעה זו, כי

לא רצה להתערב בריב זה. שבועות אחדים אחרי כן חלה את חליו אשר מת בו.

מלבד הספר „שומר אמונים" חיבר הר״י אירגס בקבלה את הספר „מנחת יוסף". נדפס יחד עם הקונטרס „פרי־מגדים" על זוהר מגילת רות (ליוורנו, תקפ״ז). תשובותיו בהלכה נדפסו ע״י תלמידו הותיק, ר׳ מלאכי הכהן, בשם „דברי יוסף" (ליוורנו, תק״ב). פ.

ר׳ יוֹסֵף (בר׳ שָׁאוּל) אִישְׁקַפָּה

רב ומחבר. נולד בשאלוניקי בשנת ש״ל (1570) למשפחה ספרדית מגולי קאשטיליה. למד תורה בישיבתו של ר׳ אהרן ששון ועמד אח״כ בראש ישיבה גדולה בשאלוניקי. משם נתקבל לרב באזמיר. גם כאן עמד ר׳ יוסף בראש ישיבה והעמיד תלמידים הרבה. בין תלמידיו נמנה גם שבתי־צבי, שרבו זה התיר את דמו בעת שהכריז על משיחיותו. חיבר: פִּירוש גדול על השלחן־ערוך בשם „ראש יוסף" ולא נדפסו ממנו אלא החלקים על אורח־חיים וחשן־משפט (אזמיר, תי״ז); „שאלות ותשובות" (פרנק־פורט דאודר, תס״ט). חיבורו על הרמב״ם לא נדפס. בנ.

ר׳ יוֹסֵף אַלְבּוֹ

מחכמי המחקר בספרד במאה השניה לאלף השישי (בסוף המאה הי״ד ותחילת הט״ו למספרם). מחבר ספר „עקרים". שנות לידתו ופטירתו אינם ידועים ורק מעט מאוד ידוע מתולדותיו. היה תלמידו של ר׳ חסדאי קרשקש ולפי דעה אחת למד תורה מפי ר׳ נסים בר׳ ראובן גירונדי (הר״ן). בשנת קס״ג מצאנוהו פועל כרב בדרוקה אשר בסרגוסה. משם עבר לגור בשוריאה אשר בקשטיליה. בשנת קע״ד היה אחד המשתתפים הראשיים בויכוח טורטושא והגן בעוז ובאומץ לב על אמונת ישראל והשיב מלחמה שערה נגד שטנתו של המומר יהושע הלורקי על התלמוד. לפי רשימה אחת גמר את חיבור ספרו בעיר שוריאה בשנת קפ״ה ובשנת קצ״ג היה עדיין בחיים שם. אולם כפי שיוצא מדברי המוציא לאור הראשון של ספר העקרים נפטר ר׳ יוסף בערך בשנת ק״פ (1420).

מלבד ידיעותיו בתורה היה בקי בפילוסופיה, רפואה והנדסה. הוא היה ממצדדי החקירה החפשית. בראש ספרו הוא מתאמץ להוכיח שראוי לחקור בענין הדת ואם כי אורבת לו לחוקר סכנת הטעות אין לו להמנע בגלל כן מן החקירה ואסור לספר בגנותו או לקרותו כופר או מין אלא הוא „בכלל חכמי ישראל וחסידיהם אף על פי שהוא טועה בעיונו". והוא מעיר: „והוצרכתי לכתוב כל זה לפי שראיתי קצת קלי עולם חכמים בעיניהם מרחיבים פה ומאריכים לשון כנגד גדולי עולם בלא דעת ובלא תבונה"... בניגוד לדעת הרמב״ם שקבע שלשה עשר עיקרי אמונה, ובניגוד לדעת מורו ר׳ חסדאי קרשקש שקבע ששה עיקרים, מצמצם ר׳ יוסף אלבו את מספר העיקרים יותר ומעמידם על שלשה בלבד, והם: מציאות השם, תורה מן השמים ושכר ועונש. משלשת העיקרים הללו מסתעפים כשרשים רוב העיקרים שמנו החכמים האחרים. כי

מעיקר מציאות השם מסתעפים קדמותו ונצחיותו, ומעיקר תורה מן השמים מסתעפים ידיעת ה' והנבואה וכיוצא בזה. בניגוד לדעת הרמב"ם אינו מונה את האמונה בביאת המשיח כעיקר דתי, שכן תצוייר הדת בלעדו, אם כי הוא קובע שאמונת המשיח היא אמונה אמתית משדשת ביהדות. דעתו זו עוררה עליו קטרוג מצד כמה חכמים, ביחוד מצד דון יצחק אברבנאל בספרו „משמיע ישועה".

לספר העיקרים מגמה אפולוגיטית. הוא נתכוון להעמיד את תורת ישראל על בסיס ההגיון והמחקר. „כי לא תכריח התורה להאמין דבר שהוא כנגד המושכלות הראשונות". מדגיש הוא כי אין ביסודות היהדות שום דבר שידחה אותו השכל והעיון, בניגוד לנצרות שכמה מן הדוגמות שלה מופרכות מצד השכל. בכמה מקומות הוא משיב על טענות הנוצרים בדברים קולעים ונאים. אף בהורידו את אמונת המשיח ממדרגת עיקר לסתם אמונה היתה כוונתו נגד הנצרות שעושים ממנו עיקר שלא תצוייר דתם בלעדיו. ספר זה היה פרי ויכוחים מרובים עם כהני הנוצרים ונכתב כדי לשמש בידי בני עמו כלי זין במלהמתם נגד הסתות הכמרים והיה צורך השעה בדור של רדיפות הדת שהביאו למגפת המרה שלא היתה דוגמתה מעולם.

חשיבותו של ספר העיקרים אינו בדעות המקוריות שהוא מביע, אלא באופן הצעתו והסברתו. אם כי הוא חולק בפרטים הריהו עומד כולו תחת השפעת הרמב"ם מצד אחד ור' חסדאי קרשקש מאידך. הספר כתוב בסגנון ברור ומושך את הלב והוא מתובל בסממני הדרוש, לכן נתחבב מאוד על הקוראים והיה נפוץ מאוד. הוא נדפס כבר בזמן קדום (שונצינו, רמ"ו) וזכה למהדורות רבות ואף נתחברו לו פירושים („אהל יעקב" ו„עץ שתול") וניתרגם לכמה שפות (לטינית, גרמנית ואנגלית).

ר' יוֹסֵף אַשְׁכְּנַזִי

מחכמי פראג בתחילת המאה השלישית לאלף החמישי שעלה לא"י ונתיישב בצפת. היה גדול בתורה בנגלה ובנסתר והתנהג בחסידות מופלאה, עד כי יצאו לו מוניטין ונקרא בפי כל „התנא מצפת". בין תלמידיו נמנה גם ר' אלעזר אזכרי בעל ספר חרדים. נפטר בשנת שמ"ב (1582) בערך (ראה סיני, שנה רביעית, מעמ' שי"א ואילך).

ר' יוֹסֵף בְּכוֹר שׁוֹר

מגדולי חכמי צרפת במאה העשירית לאלף החמישי (במאה השתים עשרה למספרם). מבעלי התוספות וממפרשי המקרא החשובים ביותר. נראה שהוא הוא ר' יוסף בר' יצחק מאורליינש (Orleans). היה תלמידו של רבינו תם וחיבר תוספות על התלמוד ושמו הובא הרבה פעמים בתוספות שלנו. פירושו על התורה נמצא בכתב יד יחיד בעולם במינכן וחלקים גדולים ממנו אף נדפסו. ספר בראשית ושמות הוציא לאור ר"א ילינק (ליפסיאה, תרט"ז). וכן נדפסו עוד חלקים אחרים על ידי חכמים שונים. בפירושו מתגלה לפנינו ר' יוסף בכור שור כפרשן ומחדש מקורי, המתווה דרכים חדשות בפרשנות המקרא

וחותם אישיותו טבוע על פירושיו וחידושיו. הוא ידע את השפה הלטינית והרבה פעמים הוא מביא את תרגומי הנוצרים וביאוריהם ומבקרם. בביאורו הוא משתדל להוציא מדעתם של הנוצרים המפרשים את המקראות באופן המסייע לאמונתם. הרבה מפירושיו מובאים בפירוש רבותינו בעלי התוספות על התורה. כבר הקדמונים הכירו בערך פירושיו ובפתגם העתיק „כל הפירושים השלך לאשפתא, חוץ מפרשנדתא (=רש״י) ובן פורתא״ נתכוונו בכנוי האחרון לר׳ יוסף בכור שור.

ר׳ יוֹסֵף בר׳ בָּרוּךְ

מגדולי חכמי צרפת בסוף האלף החמישי, שעלה יחד עם ר׳ מאיר אחיו לירושלים בשנת ד״א תתקע״א (1211) ועמדו שם בראש הישוב. ר׳ יהודה אלחריזי מזכיר את שני האחים כראשי עדת ירושלים. בדרכו לא״י עבר את מצרים ונפגש עם ר׳ אברהם בנו של הרמב״ם. חיבר תוספות על התלמוד והובא כמה פעמים בתוספות שלנו בשם „ר׳ יוסף שנסע לא״י״ או „ר׳ יוסף מירושלים״. יש מזהים אותו עם ר׳ יוסף קלצון שנודעו ממנו תשובות ופסקים.

ר׳ יוֹסֵף גַּאנְסוֹ

רב, משורר ופיטן. בן למשפחת גולי־ספרד שהתיישבה בתורכיה. ר׳ יוסף חי בברוסה במאה הרביעית לאלף השישי. הרביץ תורה בישיבות העיר והעמיד תלמידים גדולים בתורה שביניהם נמנה ר׳ שלמה אלגאזי (הראשון). בזמנו פעמה רוח השירה בתורכיה ובברוסה נמצא אז קן גדול של משוררים. המשורר הידוע ר׳ ישראל נג׳ארה שישב בעיר זו זמן מה משבח את המשוררים הללו ואף חבר לכבודם שירים. ר׳ יוסף גאנסו נמנה על טובי המשוררים העברים בדורו. כתב הרבה שירי־חול וקודש. הדיואן של שיריו היה למראה עיניו של ההיסטוריון ר׳ דוד קונפורטי והוא מזכירו לשבח בספרו „קורא הדורות״. בסוף ימיו עלה ר׳ יוסף לא״י והתיישב בירושלים. נפטר שם סמוך לשנת ת׳ (1640). בו.

ר׳ יוֹסֵף (בר׳ אַבְרָהָם) גִּ׳יקַאטִילְיָא

מקובל ופיטן במאה הראשונה לאלף השישי. נולד בקסטיליה בשנת ה״א ח׳ (1248) ונודע בדורו כ„בעל הנסים״. הוא היה תלמיד מובהק לר׳ אברהם אבולעפיא (ראה בערכו) בתורת הסוד והוא הרחיב את שיטת רבו והשתדל להפיצה ברבים על ידי ספריו המרובים אשר חיבר. כשגברה עליו השפעת רבו הניח את לימודי הפילוסופיה והתמכר ללימוד הקבלה על פי שיטת הצירופין של רבו. עוד בהיותו צעיר לימים, כבן עשרים וארבע, חיבר את הספר גנ״ת אגוז שנקרא על שם תכנו: גימטריה נ׳וטריקון ת׳מורה, כי הספר עוסק בגימטריאות וצירופין של השמות הקדושים. ספר זה נדפס לראשונה בהאנוי בשנת שע״ה וזכה למהדורות רבות ואף נתחבר לו פירוש על ידי ר׳ אליקים בר׳ אברהם מלונדון (ברלין, תקס״ג). מפורסם הוא גם ספרו השני „שערי אורה״ (ריוה די טרנטו, שי״ט), הנחשב אצל המקובלים לאחד הספרים היסודיים של תורת הקבלה. האר״י ז״ל היה אומר על הספר הזה

שהוא המפתח של תורת הסוד. אף לספר זה נכתב פירוש, על ידי ר' מתתיהו דילאקרוט (קראקא, שנ"ד) והוא תורגם ללטינית. המלומד ההומניסט יוחנן ריכלין שאב את רוב ידיעותיו בקבלה מן התרגום הלטיני של הספר הזה.

מספריו נדפסו עוד "שערי צדק" (ריווא די טרנטו, שנ"א) הדן בעשר הספירות; פירוש למורה נבוכים (נדפס בתוך שו"ת ר' שאול הכהן, וינציה, של"ד) ועוד כמה חיבורים קטנים שנדפסו בקובץ "ארזי הלבנון" (וינציה, שס"א) ובמקומות אחרים. כמה מחיבוריו טמונים עדיין בכתב יד, ביניהם ספר "אוצר הכבוד" (פירוש קבלי על התפילה), פירוש לשיר השירים ואף ספר הלכי בשם "ספר המצוות". כן חיבר גם פיוטים המצטיינים בפשטותם וידועה לו גם קינה לתשעה באב הפותחת "ירושלים הנאהבה". הוא נפטר אחרי שנת ה' ס"ה (1305). פ.

ר' יוֹסֵף (בר') דָּוִד

רב ודרשן בשאלוניקי. נולד לפני שנת תי"ז (1657). היה בקי גדול בתלמוד ובספרי הפוסקים ובעודו צעיר לימים כבר החל להשיב תשובות בהלכה לכמה מקהלות תורכיה. נודע גם כמטיף בעל השפעה מרובה והיה דורש לפני הציבור בכמה מבתי־הכנסת בשאלוניקי. עמד אחר־כך בראש ישיבה גדולה וכמה מגדולי העיר נמנו בין תלמידיו. בשנת תפ"ב נתמנה באופן קבוע לדרשן בקהלה ובשנת תפ"ח, אף נתמנה לרבנות. תקן תקנות בעירו שהיו נהוגות עד הזמן האחרון. חיבר: "בית דוד", שאלות־ותשובות על ד' טורים (ח"א אורח־חיים ויורה־דעה, שאלוניקי ת"ק, ח"ב אבן־העזר וחשן־משפט, שם תק"ו); "בתי אבות", על פרקי־אבות (שם, תקפ"ה); "ימי דוד", דרושים (שם, תר"ו); "יקרא דשכבי" דרשות והספדים (שם, תקל"ד); "לחם הפנים", על הגדה של פסח (שם, תצ"ט); "צמח דוד", דרושים על הפרשיות (בראשית־ויקרא, שם תקמ"ה; במדבר־דברים, תקע"א), ועוד ספרים שלא נדפסו. נפטר ג' כסלו תצ"ז (1736). בנ.

ר' יוֹסֵף (בר' מֵאִיר) בֶּן זַבַּארָה

רופא ומשורר. נולד בשנת תת"ק לאלף החמישי (1140) לערך בברצילונה. כאביו היה אף הוא רופא ועל הרפואה פרנסתו. הוא ידע תורה הרבה וכן גדלה בקיאותו בספרות הערבית ובשירה. אף רגלים לדבר כי ידע יוונית. על ימי נעוריו הוא מספר בראש ספר שעשועים: "איש היה בארץ ברצילונה יוסף בן זבארה שמו. והיה האיש ההוא שקט על שמריו / שאנן מנעוריו / עם דודיו וחבריו /. יודעיו יקרבוהו / ומיודעיו יאהבוהו / והיה בתוכם נשיא ונכבד / וכל איש לאהבתו נעבד / וגם הוא היה מכבדם ומנשאם / עובדם ומרפאם / לכל חולה מהם מכין רפואות תעלתו / בעזר יוצרו כפי מלאכתו וחכמתו / ומתעסק במחלתו / לעבדו ולשרתו/באהבתו ובחמלתו". הוא לא שהה כל ימיו בברצילונה, ומלבד נרבונה, אשר שם למד כנראה חכמת הרפואה, נדד לערים שונות. וכן ידוע לנו כי נפגש עם ר' יהודה אבן תבון בנדודיו. אמנם בקרוב

ימי הזקנה חזר לעיר מולדתו והוא שבע עמל ותלאה. ולפני כן הקדיש „ספר שעשועים" שלו לר' ששת בן בנבנשת, אשר ממנו ביקש „לתת את שאלתי / ולעשות את בקשתי / להוציאני מהנה להשיבני אל מקומי / להיטיב אחריתי עם קרובי ואנשי שלומי / כי נכסוף נכספתי / לשוב אל ארצי ולמולדתי... כי זה כמה שנים בנפש מרה והומיה / גר הייתי בארץ נכריה"... („ספר שעשועים" עמ' 145). „ספר שעשועים" נתחבר כנראה במשך הרבה שנים והוא מין כל־בו המכיל בצורה משעשעת ומבדחת דברי חכמה ומוסר, שירים, סיפורים ומהתלות בסגנון מחברי המקאמות בימי הביניים. ספר זה יצא לראשונה ע"י ר' יצחק אבן עקריש בשנת של"ז בקושטאנטינא, ולאחרונה — ע"י ישראל דוידסון בשנת תרפ"ה בברלין. מלבד ספר זה מיוחסים לר' יוסף קצת חיבורים בחכמת הרפואה וכן פיוטים. מפורסם ביותר הוא פיוטו „אראלים וחשמלים" הנמצא אפילו בסידורים כמנהג אשכנז.

ה.

ר' יוֹסֵף חֲבִיבָא

מחכמי ספרד בסוף המאה השניה לאלף השישי (בתחילת המאה החמש עשרה למספרם). בן למשפחת חכמים חשובה. ר' משה ן' חביב בעל ספר „גט פשוט" ממשיך שלשלת יחוסו לר' יוסף חביבא „חוטר מגזע גאוני ספרד". מפורסם הוא ספרו „נמוקי יוסף", פירוש על הלכות הרי"ף, שנדפס בהוצאות הש"ס על שבע מסכתות (מו"ק, יבמות, שלשת הבבות, סנהדרין ומכות) ומסכתות קטנות ונראה שפירושו הקיף את כל הלכות הרי"ף, אלא שלא נדפס ממנו רק במסכתות שלא היה בידי המדפיסים פירוש רבינו נסים והשלימוהו על ידו. כמה מסכתות נוספות מפירוש זה נמצאו בכת"י אצל חכמי ישראל. בפירושו מרבה ר' יוסף להביא את דעותיהם ושיטותיהם של חכמי ספרד בדורות הסמוכים לפניו: הרשב"א, הרא"ה, הרא"ש, הריטב"א, הר"ן ורבים אחרים. חיבר גם חידושים על התלמוד מהם נדפסו למסכתות אחדות בספר „אשי ה'" (ליוורנו, תקנ"ה).

ר' יוֹסֵף (בר' אֱלִיָהוּ) חַזָּן

רב ומחבר. נולד בשנת שע"ה (1615) לערך. למד תורה בקושטא בישיבתו הגדולה של ר' יוסף מטראני (מהרימ"ט). לאחר שנת ת' עבר לגור באזמיר. שם תפש עמדה ציבורית חשובה, דרש ברבים בשבת ומועד והורה הוראות. נשא ונתן בהלכה עם ר' חיים בנבנשת ודבריו מובאים בספר תשובותיו „בעי חיי". כן החליף שאלות ותשובות עם חכמי שאלוניקי, א"י ומצרים. מרוב שקידתו על התורה כהה מאור עיניו אולם נעשה לו נס ונתרפא. לזכר המאורע הזה קרא את שמות ספריו בשם „עין יוסף" (דרושים על התורה; עד פרשת משפטים, אזמיר ת"מ, השאר אבד) ו„עין יהוסף" (שיטות על הש"ס, על מסכת בבא מציעא שם תצ"ה; על מסכתות סנהדרין, שבועות, בבא קמא, כתובות ועוד — כת"י). אזולאי ראה גם שאלות־ותשובות שחיבר וכן פירוש גדול וחשוב על כל הספר „עין יעקב". לעת

זקנה עלה לארץ־ישראל והתיישב בירושלים (ת"נ לערך). נפטר שם בשנת ת"ס (1700). בנ.

ר' יוֹסֵף (בר' אַבְרָהָם) חִיוֹן

מגדולי הרבנים בפורטוגאל במאה השלישית לאלף השישי (במאה החמש עשרה למספרם). תלמידו ר' יוסף יעב"ץ מעיד עליו בספרו „אור החיים" שהיה „מלא תורה כאחד האמוראים". כפי עדות אחד מצאצאיו שהוציא לאור את ספרו „מילי דאבות" פנה אליו דון יצחק אברבנאל בשאלות ור' יוסף השיב לו בקונטרס הנקרא „מגיד משנה".

רוב טיפולו היה בפרשנות המקרא ובדרוש. מחיבוריו נדפסו פירושו על תהלים (שאלוניקי, רפ"ב) וספרו „מילי דאבות", פירוש על פרקי אבות שחיברו בשנת ר"ל (קושטא, של"ט). מפירושיו למקרא נמצא עדין בכתב יד פירושו על ירמיה, שהשלימו באיבורה בשנת רכ"ו כשנמלט לשם מפני הדבר שהיה בליסבון. את פירושו ליחזקאל השלים בשנת רל"א. כן נמצאים בכת"י פירושיו לתרי עשר, משלי ושיר השירים ודרשות שונות. הוא עזב את פורטוגאל עוד לפני הגירוש והתגורר בטורקיה ונפטר בקושטא בשנת רנ"ו (1496).

ר' יוֹסֵף אִבְּן חַסְדַּאי

מגדולי המשוררים בספרד בדורו של ר' שמואל הנגיד (באמצע המאה האחת עשרה למספרם). מכונה בערבית אבו עמר. נתפרסם הודות לקצידה שחיבר לכבוד ר' שמואל הנגיד המתחילה „הלצבי חן", שעוררה התפעלות בגלל יפיה וחינה, עד כי קראו לה „שירה יתומה", במובן יחידה במינה ואין דומה לה. ר' שמואל הנגיד השיב עליה בשירה (דיואן הנגיד, עמ' עב) אולם לא היה יכול להתחרות בשירתו של אבן חסדאי. ר' משה אבן עזרא בשירת ישראל ור' יהודה אלחריזי ב„תחכמני" ממלאים פיהם תהלתה של ה„שירה היתומה" של אבן חסדאי. ר' יונה אבן גנאח מספר בספר „הרקמה" כי ר' יוסף אבן חסדאי בא מקורדובה לסרגוסה והוא מזכירו כמי שנפטר כבר בברכת „נוחו עדן". ואולי נתיישב בסרגוסה. בנו של ר' יוסף הגיע למעלה רמה בהשכלה וכן בשלטון בחצר מלך סרגוסה.

ר' יוֹסֵף (בר' שְׁלֹמֹה) טַאיטַאצַק

מגדולי חכמי התורה במאה השלישית ותחילת הרביעית לאלף השישי (במאה השש עשרה למספרם). תלמודי ומקובל. נולד בספרד לפני הגירוש ובעודו ילד בא ביחד עם אביו ועם אחיו יהודה לשאלוניקי. בעיר זו נתגדל מאד בתורה עד כי נעשה ראש לחכמי דורו. הוא נהג באורח חיים של פרישות וטהרה. שמונה עשרה שעות במעת לעת עסק בתורה ועבודת ה' ורק שש שעות בלבד ייחד לצרכי הגוף. כפי שמספר ר' אליהו די וידאש בספר ראשית חכמה (שער הקדושה, פרק ז) לא ישן ר' יוסף ארבעים שנה במטה מוצעת, אלא משבת לשבת, והיה דרכו לישן על גבי תיבה ורגליו תלויות. והיה קם בחצות לילה ממש. ולא ידע אדם מזה עד שנתגלה הדבר על ידי אשתו לאחר פטירתו.

בישיבתו הגדולה ישבו לפניו הרבה תלמידים מובחרים שנסמכו על ידו להוראה. מהם ראויים להיזכר ר' שמואל די מדינה (מהרשד"ם) ור' יצחק אדרבי, בעל שו"ת „דברי ריבות". חכמי דורו ראוהו כגדול הדור. ר' יוסף קארו קורא לו בהערצה „אור ישראל וקדושו עטרת בני הגולה העומד לנס עמים ולצפירת תפארה". הוא הרבה להגות גם בתורת הסוד ועמד בקשרים עם המקובל ר' שלמה מולכו אשר כתב אליו מכתבים ואף הסתופף בשנת רפ"ט בבית מדרשו בשאלוניקי. אף עליו אמרו שהיה לו מלאך „מגיד" שגילה לו רזים נעלמים (אזולאי).

מחיבוריו בהלכה לא נתפרסם אלא מעט. כפי שמעיד תלמידו ר' יצחק אדרבי חיבר ר' יוסף חידושים על הלכות הרי"ף ולא הגיעו אלינו. מקצת משאלות ותשובות שלו בהלכה נדפס בספרו של אחיו „שארית יהודה" (שאלוניקי, שס"ה). וכמה מתשובותיו מפוזרות בספרי חכמים שונים, כגון בספר „אהלי תם" לר' תם אבן יחייא. מפירושיו לספרי המקרא זכו לראות אור: „בן פורת", על ספר קהלת (וינציה, שנ"ט); „לחם סתרים", על דניאל וחמש מגילות (שם, שס"ח). פירושיו על פרקי אבות ועל כמה ספרים אחרים של המקרא נמצאים עדיין בכת"י. כמה מאמרים הובאו בשמו בספר „דברי שלום" לתלמידו ר' יצחק אדרבי (שאלוניקי, ש"מ).

ר' יוֹסֵף (בר' שְׁמוּאֵל) טוֹב עֲלֶם (ריט"ע)

מגדולי חכמי התורה בצרפת בתחילת המאה התשיעית לאלף החמישי (באמצע המאה האחת עשרה למספרם). כנויו „טוב עלם" הוא תרגום מצרפתית (Bonfils) ויש שהוסיפו לו את התואר „הגדול". כפי שמעיד רבינו תם באחת מתשובותיו יצא ר' יוסף טוב־עלם מנרבונא אשר בצרפת הדרומית והיה מנהיגן הרוחני של קהלות ישראל אשר בלימורגש (Limorges) ואניוב (Anjou) שבצרפת הצפונית. הוא היה חברו של ר' אליהו הזקן בר' מנחם ממדינת מנש, בעל אחותו של רב האיי גאון. שני חכמים אלה נחלקו בענין אמירת קרובות ופיוטים בתוך שמונה עשרה, ועלתה בידם שמותר „ומצוה מן המובחר" היא.

מתולדותיו אין בידינו ידיעות כלל לעומת זה אנו יודעים על יצירתו הספרותית בשטחים רבים. הוא היה מפרש, פוסק, פייטן, והצטיין ביחוד כעורך ומעתיק ספרי קדמונים וכמה ספרי גאונים נערכו על ידו והיו מצויים לפני חכמים בנוסח שנערך על ידו. רוב ספריו אבדו ולא הגיעו אלינו מהם אלא קטעים שהובאו בספרי הקדמונים. פירושו על התורה נזכר בספר „שערי ציון" לר' יצחק די לאטש ואצל אזולאי. מפירושו לתלמוד הובאו קטעים אצל רש"י ותוספות. כן הובאו תשובותיו בספרי הראשונים. „הלכות מס" שלו הועתקו בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (סימנים תתק"מ—מ"א). כמו כן חיבר ספר „תקון שטרות", הוא קובץ טופסי שטרות ודיניהם, שהובא אצל כמה פוסקים ראשונים ולא הגיע אלינו.

נתיחס לו גם ספר הלכי בשם „בן

פורתא", אולם החוקרים מפקפקים ביחס ספר זה לריט"ע.

מן החיבורים שערך נזכרו בספרי הפוסקים מהדורה של ספר "הלכות פסוקות" או "הלכות גדולות"; קובץ תשובות גאונים; "סדר תנאים ואמוראים". לדעת החוקר ש. י. רפאפורט הרי קובץ "תשובות גאונים קדמונים" (ברלין, תר"ח) הוא הוא הנערך על ידי ריט"ע (עיין שם בהקדמתו).

רב ערכו של ר' יוסף טוב עלם כפייטן. הוא היה פייטן פורה וקישט כמעט את כל המועדות בפיוטיו. הרבה מהם אבדו אבל כמה עשרות הגיעו אלינו ויש מהם שנכנסו למחזור האשכנזי ונאמרים עד היום.

ידועה הקרובה שחיבר לשבת הגדול וממנה מפורסם ביחוד הפיוט "אלהי הרוחות לכל בשר" המרצה בקיצור את דיני הפסח, מהלכות בדיקת חמץ, הגעלת כלים, עד סדר ליל פסח, ומסיים בקטע "חסל סדר פסח כהלכתו" שנכנס אף לתוך הגדת ליל פסח. פיוט הלכי זה נתפרש כבר על ידי ר' שמואל בר' שלמה מפלייזא בעל התוספות (רבו של מהר"ם מרוטנבורג) והובא כמה פעמים בתוספות.

חכם באותו שם חי בצרפת במאה השתים עשרה והיה חבירו של ר' שמחה מויטרי מחבר המחזור ויטרי.

ר' יוֹסֵף (בר' אֶלִיעֶזֶר) טוֹב עָלֶם הַסְּפָרַדִי

אחד המפרשים הראשונים של "אבן עזרא" על התורה. נולד בספרד, כנראה בטולידו, בשנת ה' אלפים צ"ה (1335) בערך. בשנת קל"ו הננו פוגשים אותו בעיר כניאה (Kanea) שבקאנדיה. מכאן הוא נוסע למצרים, מתעכב בה זמן מה, עולה לירושלים ומתכונן לחבר פירוש לפירושו של ראב"ע. בהקדמתו לפירוש זה הוא אומר: "אחרי בואי אל אדמת הקדש שכנתי שנים רבות בעיר הקדש בהר ציון יכוננה עליון, ונתתי את לבי לדרוש ולתור בחכמה... ואשא עיני וארא והנה החכם הגדול ר' אברהם בן עזרא ז"ל גברה ידו בכל חכמה ומדע... ובעבור כי דבריו קצרים מאד הוצרכו אנשים לפרש רמזי סודותיו, ורבו כמו רבו זה אומר בכה וזה אומר בכה ולא ראי זה כראי זה, והוציאו דבריו ממשמעם... ואני בראותי הדבר הזה קנא קנאתי בהוללים המתהללים בלי תבונה, ותהי בלבי כאש בוערת ונלאתי כלכל ולא אוכל ואמרתי בלבי: ראוי לחוס על כבוד השם ועל כבוד אברהם עבדו, כי בן־מאיר המאיר לארץ, אחריו יאיר נתיב ובא גואלו הקרוב אליו וגאל את ממכר אחיו". אולם "קורות הזמן" הורידוהו לדמשק והעבודה נתעכבה. הנגיד רבי דוד בן יהושע, מצאצאי הרמב"ם, שישב בשנים קל"ה—קמ"ו בדמשק ושמע על גדולתו של ר' יוסף בתורת ראב"ע, המריצהו לגשת שוב לעבודתו, לפרש את פירוש הראב"ע. ר' יוסף נעתר להפצרותיו ושב לירושלים ונגש לעבודה. קשה לקבוע אימתי שב לירושלים, אבל ברור שבשנת קמ"ח (1387) כבר היה בירושלים. הגיע לידינו מכתב פרטי, שנכתב בדמשק באותה שנה ונשלח אל ר' יוסף לירושלים.

פירושו של ר' יוסף נדפס בפעם הראשונה בצורה מקוצרת ומשובשת על־

ידי ר' יקותיאל לאזי בתוך «מרגליות טובה», אמשטרדם תפ"ב (בשם «אהל יוסף») ויצא בשלימותו בשמו הנכון «צפנת פענח» על־פי שבעה כתבי־יד על־ידי ד"ר דוד הערצאג (חלק ראשון, בראשית ושמות, קראקא תרע"ב; חלק שני, ויקרא, במדבר ודברים, ברלין תר"ץ).

מכל הפירושים המרובים שנכתבו על אבן עזרא הרי זהו הפירוש החשוב ביותר. מחברו היה אדם בעל השכלה גבוהה — יהודית וכללית — וניגש לעבודתו בשיטה ברורה ובאיזמל־ניתוח חריף. הוא דואג תמיד לנוסח מתוקן של דברי ראב"ע. במעט כל ספרי ראב"ע נהירים לו, הילכך יודע הוא לפרש את דבריו המעורפלים במקום אחד בדבריו הבהירים במקום שני. במקומות שראב"ע מדבר ברמזים וחידות משתדל ר' יוסף לגלות סודותיו בפה מלא. הוא אוהב את ראב"ע בתכלית האהבה, מזדהה תמיד עם דעתו ומצילו מיד רודפיו. אף שבילי הרקיע (האצטגנינות) נהירים לו והוא משמש לנו מורה־דרך בתוך שבילים עקלקלים אלה בתורת ראב"ע.

ר"י טוב עלם הוא הראשון ששם לב. שפירושו הרגיל (הארוך) של ראב"ע על שמות שייך למהדורה אחרת של פירוש ראב"ע על התורה ולא לזו של ארבעת הספרים האחרים ומביא לכך שלוש־עשרה ראיות בהקדמתו לשמות. הוא מטיל ספק אם בכלל יצא פירוש זה כמות שהוא מתחת ידי ראב"ע. אפשר הוא אומר, ש«אחד מתלמידיו חיברו וקבץ אותו מספרי ר' אברהם, ועל כן האריך בו במקומות וקצר במקומות והחליף דעת ר' אברהם במקומות וסתר דבריו במקומות".

מלבד ספרו «צפנת פענח» חיבר ר"י כנראה עוד בשנת ק"ד (1344) «ספר תקון שערים — ט' שערים בענין חשבון תקופות ומולדות" (כתב־יד).

מחייו הפרטיים כמעט ואין אנו יודעים כלום. מתוך המכתב הפרטי שנזכר למעלה נודע, «שנקבצו ובאו עליו צרות על־אודות אשה". במכתב זה נזכרים גם ענייני מסחר יגעים של ר' יוסף. ב.

ר' יוֹסֵף (בר' משֶׁה) מִטְרַאנִי (מהרימ"ט)

מגדולי הפוסקים בדורו. נולד בצפת כ"ד תשרי שכ"ט (1568). נתייתם מאביו הגדול בעודו נער בן שתים עשרה שנים. למד מפי ר' שלמה סאגיש תלמוד ופוסקים, במשך שבע שנים, עד שנת המגפה הנוראה (שמ"ז) שבה נפטר רבו זה. אז ירד לזמן מה למצרים. בעבור המגפה שב לצפת. הרבין תורה בישיבה והתחיל בחיבור ספריו. בשנת שנ"ד פרצה שוב מגפה ור' יוסף נמלט מפניה לירושלים. גם בשעה קשה זו לא חדל מלעסוק בתורה. בזמן ישיבתו בירושלים חיבר ספר חשוב על צורת בית־המקדש ומדותיו וכיוצא באלה. אחרי חדשים אחדים שב לעירו. לא ארכו הימים והנה פורענות חדשה: בשנת ש"ס היה בצפת רעב גדול לרגלי הארבה שהשחית את כל התבואות והאילנות. קהלת צפת נמצאה במצב קשה. לכן בחרה בר' יוסף, החכם הצעיר, לשליח, שיצא לחוץ־לארץ לאסוף כספים. הוא נסע לקושטא ונתקבל שם בכבוד גדול ע"י רבני וראשי הקהלה. בני

משפחת ן' יעיש, משפחה אצילה ועשירה מגולי ספרד, שאכסנו אותו בביתם הפצירו בו שישאר אצלם והבטיחו לפרנסו «מכיסם בשוה». ויטול חלק בנכסיהם כשותף". הם ייסדו עבורו בית מדרש גדול לתורה ותלמידים הרבה נהרו אליו מכל קהלות תורכיה. לאחר עשרים שנה של עבודה פוריה שתוצאותיה היו מהירות ביותר «כראות הנשיאים וכל העדה את יקר תפארת גדולתו ומעלת חכמתו בתורתו, אהבת עולם אהבוהו ובכתרה של תורה כתרוהו". הוא נבחר לראש רבני תוגרמה. בפעולותיו וגדולתו אפשר להשוותו לר' אלידו מזרחי (הרא"ם), שתפס עמדה מעין זו לפני כמאה שנה. הוא העמיד כשמונים תלמידים גדולי הדור, שמלאו תפקידים מכריעים בחייהם של היהודים בארצות המזרח. מהם נזכיר את ר' יהושע בנבנשת מפרש הירושלמי, ר' חיים בנבנשת, אחיו, בעל «כנסת הגדולה", ר' חיים אלגאזי בעל «נתיבות משפט", ר' שלמה הלוי (מהר"ש הלוי) ועוד רבים אחרים. הוא ניהל את ענייניה הדתיים של הקהלה, שפט את העם ותקן תקנות חשובות. הוא ייסד את בית־הדין לאיסור והיתר בקושטא, והוא עצמו פקח עליו. וכן היה דורש לפני העם בשבתות ובחגים, והשיב אלפי תשובות לפונים אליו מכל ארצות המזרח. חבר ספרים חשובים במקצועות שונים בתורה. הוא כתב פירוש רחב על רוב התלמוד ונושאי כליו (הרי"ף והר"ן), על הרמב"ם וספר הטורים, דרושים לתורה ופירוש על פירושו של הרא"ם לתורה. כתב ספר ערוך, כעין אנציקלופדיה תלמודית ועוד כמה חיבורים חשובים. רוב ספריו אבדו ולא נדפסו אלא: שאלות ותשובות, שלשה חלקים. (ח"א קושטאנדינא, ת"א; ח"ב—ג' ויניציאה ת"ה); חדושים על מסכת קדושין ועוד כמה מסכתות; «צפנת־פענח", דרושים על התורה, (וינציה, ת"ח). נפטר בקושטא כי"ד תמוז שצ"ט (1639).

בנ.

ר' יוֹסֵף בר' יְהוּדָה (אִבֶּן עַקְנִין?)

משורר, רופא, פילוסוף וחכם תלמודי. תלמידו המפורסם של הרמב"ם. נולד בערך בשנת ד' תתק"כ (1160) בעיר צבתא (Ceuta) במדינת פאס באפריקה המערבית ומכאן כינויו: «המערבי". בנערותו חלו גזרות אלמאמון והיהודים קיימו את התורה בסתר כאנוסים ונמנעו מלשמור חוקיה בפרהסיא. למראית עין חונך ר' יוסף על ברכי הדת האיסלמית. הוא זכה לקבל השכלה רחבה ומקיפה גם בלמודי קודש וגם בלמודי חול. בכדי להמלט מגזרות ורדיפות הדת החליט לעזוב את ארץ מולדתו ועבר לאלכסנדריאה. משם שלח ר' יוסף אגרות ושירים אל הרמב"ם, שהכיר במשורר את האיש השואף לאמת, חכמה ודעת. הוא הזמינו לבא אליו לפסטאט ובמשך שנתים הדריך הרמב"ם את תלמידו הנאמן בחקירותיו השונות. בשנת 1186 בערך נפרד ר' יוסף ממורו, עבר לחלב, נשא אשה ועבד כרופא. הוא המשיך לחקור בשאלות פילוסופיות ועסק גם בפירוש המקרא. הרמב"ם כתב את ה«מורה" למען הקל על ר' יוסף את הגשמת שאיפתו בהתאמת הפילוסופיה והדת. וכך כותב הרמב"ם בפתיחת ה«מורה": «אלהים

יחנך התלמיד היקר ר' יוסף בר' יהודה נ"ע הנה מאז אשר עמדת לפני ובאת מקצה הארץ ללמוד אצלי יקרה נפשך בעיני לרוב אהבתך לבקש החכמה וכו' וכאשר גזר האל פרידתנו ושמת מגמת פניך אל מחוז חפצך עוררו בי ימי חברתך מחשבה שוקטת ותגיעני יד פרידתך לחבר זה הספר אשר חברתיהו לך ולדומים אליך". קשרי אהבה והערצה חברו את הרמב"ם ותלמידו ר' יוסף. הרמב"ם אהב את תלמידו כבנו ור' יוסף הגן על מורו הגדול מפני התקפות מתנגדיו. תכניתו היתה ליסד ישיבה בבגדד, להרביץ תורה ברבים וללמד את התלמוד לפי שיטת הרמב"ם. עי"ז התכוון לבטל את דעות מתנגדי הרמב"ם. באגרתו מיעץ לו הרמב"ם להמשיך בעבודתו הרפואית ולא לעשות את התורה קרדום לחפור בו ר' יוסף קנה לו אחוזה בקרבת חַלַב והרצה שם לפני תלמידים. ומצאנו שהרמב"ם מכנהו "ראש הסדר" בגלל פעולתו כמרצה בישיבה. הוא יצא גם למסעות רבות לרגלי עסקיו והגיע עד הודו. על פעולתו בארם צובה מעיד ר"י אלחריזי באמרו, כי "החיה בחכמתו רבים מבני צובה ונפח רוח חכמתו בפגריהם" (תחכמוני, שער מ"ו). על ידי פעולתו הרפואית התקרב לחצרי השולטנים, הוא היה נכבד בחצר השולטן מדמשק. יחס ידידותי היה בין ר' יוסף ובין הוזיר אַלקיפטי שהיה בזמנו סופר מפורסם ומזכיר בספרו תולדות החכמים וקורותיהם את ר' יוסף לשבח ולתהלה. שני הרֵעים האלה החליטו כי האיש מביניהם שימות תחלה, יודיע לחברו על חיי העולם הבא ועל חלקו בעולם שכולו טוב. ר' יוסף שנפטר הראשון הופיע לאלקיפטי בחלום והודיע לו: "הכללי נקשר עם הכללי והחלקי נשאר חלקי". אלקיפטי פירש את דברי ר' יוסף שהכללי — הוא הנפש — חוזרת אל הכללי — שהוא ה', והגוף שהוא חלקי נקשר עם החלקי, העפר...

ר' יוסף חבר ספרים בפירוש התלמוד, בחכמת הרפואה ובפילוסופיה. שנים עשר חבוריו נכתבו רובם בערבית ומיעוטם בעברית. מתוך חבוריו התלמודיים ראוי להזכיר את ספר "המוסר", פירוש משנת אבות (ברלין, תרע"א), הכתוב בעברית צחה. בו הוא משתמש הרבה בפירוש המשנה לרמב"ם והוא מלקט הרבה מאמרים מאבות דר' נתן ומשאר מקורות חז"ל. בספר זה הוא מזכיר כמה מספריו כגון פירושו לספר שיר השירים וספר "רפואת הנפשות", שניהם כתובים ערבית ושמורים עדיין בכתבי יד. כן הוא מזכיר שם את ספרו הגדול "חוקים ומשפטים", הוא ספר הלכה הכתוב עברית, על דרך ספר משנה תורה לרמב"ם.

חבורו הפילוסופי החשוב ביותר הוא "מאמר במחויב המציאות ואיכות סדור הדברים ממנו וחדוש העולם". הוציאו לאור במהדורה מדעית הד"ר י.ל. מאגנס (ברלין, תרס"ו). ספר זה נתחבר כנראה עוד לפני הופעתו של ספר מורה נבוכים להרמב"ם, כי ר' יוסף אינו מזכיר בו בשום מקום את חבורו הגדול של מורו. בספרו זה הוא עוסק בשלש שאלות פילוסופיות חשובות: מחויב ואפשר המציאות, יחס היצורים לסבה העליונה והשתלשלותם ממנה, בריאת העולם. בשאלה הראשונה על

מהותו של מחויב המציאות קובע ר' יוסף שכל הדברים הם רק אפשרי המציאות והם זקוקים למחויב המציאות שגורם להויתם. בענין התהוות הדברים מסבת הסבות, סובר ר' יוסף שהעולם הוא העלול הנצחי של העלה הראשונה. ר' יוסף שולל שיטת הפילוסופים שקובעים שכלים נבדלים, נפשות וגלגלים. לפי דעתו רק הבורא שהוא כל יכול, הוא סבת כל היצורים בעולם ופעולתו נמשכת בלי הרף לפי רצונו החפשי. השקפותיו הפילוסופיות בחיבור זה נוטות לא במעט מהשקפותיו של הרמב"ם בספר המורה. קרובה ההשערה שחבורו זה של ר' יוסף נתחבר עוד לפני קבלו את ספר ה„מורה" ועסק בשאלות פילוסופיות על דעת עצמו.

ר' יהודה אלחריזי, שביקר בארם צובה בשנת ד' תתקע"ז, מפליג מאד בספרו „תחכמוני" בשבחי ר' יוסף בר' יהודה וקורא לו „מושיע ורב מארץ מערב". הוא מעיד עליו כי „חכמתו כקהלת ושכלו כגחלת... הוא ים התעודות ולו בכל חכמה עשר ידות וכלו מלא חמודות". ר' יוסף נפטר בשנת ד' תתקפ"ו (1226).

רוב החכמים מזהים את ר' יוסף בר' יהודה, תלמידו החביב של הרמב"ם, עם ר' יוסף ן' עקנין. אולם כמה מן החוקרים (מונק, נויבויאר, ולאחרונה בנעט) מפרידים ביניהם. כי ר' יוסף ן' עקנין היה חברו של הרמב"ם, שהתרועע עמו באפריקה הצפונית, אבל לא היה תלמידו.

הו.

ר' יוֹסֵף יוֹזְפָא (בר' פִּנְחָס) הַאן

מחכמי פרנקפורט במאה הרביעית לאלף השישי. היה ממגורשי העיר בשנת שע"ד וחזר אליה. חבר ספר „יוסף אומץ", כולל דינים ומנהגים לכל השנה (פפד"מ, תפ"ג). כן חיבר הגהות על כל חלקי השלחן ערוך. נפטר ט' ניסן שצ"ז (1637).

דון יוֹסֵף (בר' דָּוִד) ן' יַחְיָא

חכם, חוקר ומפרש המקרא. בן למשפחה המפורסמת ן' יחיא, שהקימה מתוכה הרבה גדולי ישראל. כפי שהוא עצמו מספר את תולדותיו בהקדמתו לספרו „תורה אור" היתה הורתו בליסבון ובחודש הראשון להריונה נמלטה אמו מפורטוגאל כדי להינצל מן השמד. בבואה לפיסה שבאיטליה נמצאה שוב בנסיון קשה וכדי שלא לחלל את צניעותה נאלצה להפיל עצמה מגג גבוה ובנס ניצלה היא ועוברה. משם נמלטה לפלורנציה במקום שנולד יוסף בשנת רנ"ו (1496). כעבור זמן מה עברה משפחתו לגור באימולה (Imola) בין בולוניה וירונה. הוא קיבל חינוך יהודי וכללי, כפי מסורת משפחתו. בנו ר' גדליה ן' יחייא מעיד עליו ש„היה חכם כולל בכל החכמות". הוא חיבר פירוש רחב על הכתובים אשר נדפס בבולוניא בשנת רצ"ח. באותה שנה נדפס שם גם ספרו „תורה אור", מכיל הגיונות על השארת הנפש, גן עדן ועולם הבא. כמו כן חיבר ספר „דרך חיים" כולל פירוש על מאמרי חז"ל וספר „נר מצוה" על המצוות. אולם שני הספרים הללו נשרפו בפאדובה בשעת שריפת התלמוד בשנת שי"ד.

בשנת רצ"ט (1539) נפטר דון יוסף בדמי ימיו. וכעשר שנים אחרי פטירתו שלחו את עצמותיו לצפת. מבניו נתפרסם

ביותר ר' גדליה בעל „שלשלת הקבלה".

בנ.

ר' יוֹסֵף (בר' חַיִּים) יַעְבֵּץ

רב ודרשן ממגורשי ספרד בשנת רנ"ב (1492) שהגיע לאיטליה ונתקבל בכבוד רב במנטובה, שם היה דורש לפני הציבור בתוכחת מוסר על כן נקרא „הדורש". היה תלמידו של ר' יוסף חיון בליסבון (ראה בערכו). הוא היה גדול בחסידות ובדרשותיו וספריו היה מדריך את העם לאמונה צרופה, לתלמוד תורה ולקיום המצוות. הוא התנגד בחריפות לעיון הפילוסופי ונטה אחרי הקבלה. בספרו „אור החיים" הוא מצביע על העובדא שבשעת השמד היו המשכילים בין הראשונים שהמירו את דתם לעומת זה דוקא המוני העם, נשים ועמי הארץ, עמדו בנסיון ומסרו נפשם וממונם על קידוש ה'. גם בספריו „יסוד האמונה" ו„מאמר האחדות" הוא דן בעיקרי האמונה והמוסר. שלשת ספריו אלה נדפסו בפירארא שנת שי"ד וזכו למהדורות רבות. כמו כן חיבר ספר „חסדי ה'", כולל דרשות ובאורי מקראות (קושטא, רצ"ג). משאר ספריו נדפסו פירושו לספר תהלים (שאלוניקי, של"א) ולפרקי אבות (קושטא, רצ"ג). והרבה מכתביו נשארו בכתב יד. נפטר בשנת רס"ז (1507).

ר' יוֹסֵף בר' יִשְׂרָאֵל

מבני משפחת משתא — שבזי שהעמידה משוררים גדולים וחכמי־תורה לקהלת תימן. מגדולי משוררי ופיטני תימן ואולי הגדול שבהם לאחר ר' זכריה אלצ'אהרי ור' שלום שבזי. חי בראשית המאה הי"ז. נמנה הוא על כת ראשונה של משוררי־תימן: ממשיכי מסורת השירה הספרדית, ששירתם מצטיינת בפשטותה ובהירותה ורחוקה היא עדיין מרוח הקבלה והמיסתורין האופפת את שירת ר' שלום שבזי וממשיכיו. בשירתו יש למצוא את כל מוטיבי היסוד החביבים על משוררי־תימן. ועל כולם גובר ועולה מוטיב המשיחיות והגאולה. שירים שלמים מוקדשים לתיאור קץ הגאולה, שיבת בנים לגבולם ובנין בית־המקדש:

„אשאלה אלהים יגאלה שבויים, יאסוף זרויים...

נעלה לארצנו בשיר וזמרה, וברון והדרה...

חיבה יתירה נודעת לו לשירי־חידות ובנושא זה הגדיל לעשות. הוא כתב כמה שירי־חידות על עצמים, שמות פרטיים ועניני הלכה ובהצלחה מרובה.

ממנו ידועים כמאה שירים ופיוטים בחלקם עדיין בכ"י.

ר.

ר' יוֹסֵף (בר' יְהוֹשָׁעַ) הַכֹּהֵן

היסטוריון וכותב דברי ימי הגזירות והפרעניות שעברו על עמנו. נולד באביניון בצרפת הדרומית בשנת רנ"ו (1596) למשפחת מגורשי ספרד. בהיותו בן חמש שנים עברו אבותיו לגור בגינואה אשר באיטליה. שם רכש לו השכלה רחבה וביחוד למד את תורת הרפואה אשר ממנה מצא את פרנסתו. באיטליה התגורר במקומות שונים כל ימי חייו.

את ספרו „דברי הימים למלכי צרפת ומלכות בית אוטומאן התוגר" הדפיס בסביוניטה בשנת שי"ד. בספרו זה הוא

מתגלה כאחד ההיסטוריונים החשובים בדורו. הוא היה היחיד בכל חכמי ישראל בימי הבינים אשר ניגש לכתוב ספר הדן בהיסטוריה הכללית. את מאורעות דברי ימי ישראל הוא משלב בספר זה ודן בהם רק בדרך אגב. חשיבות מרובה יותר נודעת לספרו השני, הוא ספר „עמק הבכא", הכולל סיפור כל התלאות שאירעו לעמנו מימי חרבן בית שני עד ימי המחבר. לספר זה ערך היסטורי ממדרגה ראשונה שכן השתמש בו במקורות חשובים שלא הגיעו אלינו. וביחוד חשוב הספר בכל הנוגע לתקופתו של המחבר, שכן היה ר' יוסף הכהן דייקן ואוהב אמת ועדותו נאמנת ביותר. את המאורעות הוא מרצה בסגנון מקראי נעים ומלבב ומתאר את המאורעות הטרגיים מתוך השתתפות ולב כואב. בהקדמתו הוא אומר:

כָּל קוֹרֵא בוֹ יָשׂוּם יְבָכֶּה עַל קוֹרוֹת עַמֶּהוּ
יִזְלוּ עֵינָיו דִּמְעָה תָּמִיד עַד כִּי מַעְיָן יְשִׁיתֵהוּ
יִשָּׂא עֵינָיו אֶל עָל, יֹאמַר: עַד אָן מַכֵּהוּ יַכֵּהוּ?
מִי הוּא הָאִישׁ הָאַכְזָרִי, שֶׁלֹּא יִבְכֶּה בְּרֹאוֹת סִפְרִי?
שֶׁלֹּא יָשׂוּם שֶׁלֹּא יִשָּׂאֵף, כַּשְׁדִּי יִהְיֶה אוֹ אִישׁ מִצְרִי?

ר' יוסף הכהן נחשב להיסטוריון הגדול ביותר שקם בישראל מימות יוסף בן מתתיהו הכהן (יוספוס פלאביוס) עד ימיו. המהדורה הראשונה מספר „עמק הבכא" נכתבה בשנת שי"ח, אולם מזמן לזמן הוסיף עליו ורשם את מאורעות הימים האחרונים ולאחרונה השלימו וערכו בשנת של"ה (1575), בהיותו כבר בן שבעים ותשע שנים. הספר היה מצוי הרבה בכתבי יד ונדפס בווינה בשנת תרי"ב, ותורגם ללטינית, צרפתית, אנגלית וגרמנית. משאר חיבוריו ידועים אגרון, ספר דקדוק ופיוטים שונים. כמו כן תרגם מאיטלקית וספרדית ספרי גיאוגרפיה ורפואה.

ר' יוֹסֵף (בר' אַבָּא מָארִי) כַּסְפִּי

פרשן, מדקדק ופילוסוף. נולד בערך בשנת ה"א מ' (1280) בעיר L'Argentiere בדרום צרפת ולכן שמו כספי כשם כנוי למקום מוצאו. כאשר היה בן שלשים התעוררה בקרבו תשוקה עצומה לחכמה ומדע ובהיותו עשיר ובעל נכסים יצא למסעות כדי להכיר את העולם. הרמב"ם היה בעיניו סמל החכמה ולכן הצטער כי לא זכה להיות בן דורו. בחשבו כי הרמב"ם אצל מרוחו לבניו אחריו הלך למצרים (בשנת ה' ע"ב) ובקש ללמוד מבני משפחת מימוני את הבנת היהדות הפילוסופית, אך תקותו נכזבה, כמו שהוא אומר בצוואתו, כי בבואו מצרימה מצא בבית מדרשו של הרמב"ם „זרעו, זרע קדוש, דור רביעי ובניהם חמישי, כלם צדיקים אבל בחכמה לא היו מתעסקים". הוא קרא על עצמו: „הוי היורדים מצרים לעזרה". מרוב אהבתו לחכמה ודעת לא שקט ונח אלא החליט גם לנסוע לארצות המערב ולהתקשר עם חכמי פאס, מקום „ישבו כסאות לחכמים". בשנת ה' ע"ז גר בעיר Arles במדינת פרובינציאה ושם חבר ספרו „טירת כסף" (=ספר הסוד) שעורר

התנגדות גדולה מצד החכמים ור' קלונימוס בר' קלונימוס ערך את השגותיו במכתב ששלח לר"י כספי, „אגרת בקורת מוגש ברגשי כבוד ותוכחת אהבה מסתרת". בתקופת גזרת הרועים (1320) והגזרות שלאחריה היו חיי ר' יוסף בסכנה. אבל ניצל ממות. אחר כך התישב בקביעות בעיר טארַסקון. בלכתו למסעיו בא לקטלוניה, ארגוניה וולנסיה; שם כתב את אגרתו לבנו שלמה, בן י"ב שנה שהשאיר בטארסקון, הידועה בשם „ספר המוסר" או „יורה דעה", באלול שנת ה"א צ"ב. הוא נפטר בשנת ה"א ק' (1340) בערך.

ר"י כספי חבר הרבה ספרים בפירוש המקרא, בחכמת הלשון, בחקירות הדת והפילוסופיה. כל ספריו נקראו בצרוף המלה „כסף" ור' יוסף בעצמו חיבר רשימת ספריו בשם „קבוצת כסף". את ספריו התחיל לכתוב בהיותו בן שבע עשרה שנה ובהגיעו לגיל שלשים התמסר כולו ללמודי ההגיון והפילוסופיה. עד סוף שנת 1331 חיבר קרוב לשלשים ספר. קצתם נדפסו, קצתם עודם בכתב יד וחלק גדול מספריו אבד ונזכרו רק ברשימתו הנ"ל.

מתוך חבוריו הרבים בפירוש התנ"ך יש להזכיר: „טירת כסף" (=ספר הסוד) המכיל שיטתו וכלליו בפירוש המקרא; „אדני כסף" (לספרי הנביאים); „חצוצרות כסף" (לספרי משלי וקהלת); את מלונו העברי קרא בשם „שרשרות כסף; ספרו „רתוקות כסף" מכיל מבוא לדקדוק העברי, ונזכר גם פירוש לספר הרקמה לר' יונה אבן גנאח. — בין ספריו הפילוסופיים חשוב מאד פירושו למורה הנבוכים לרמב"ם שמתחלק לשני חלקים: 1) „עמודי כסף". 2) „משכיות כסף", חברו בערך בשנת ה' צ'; „צרור הכסף" (=קצור קטן במלאכת ההגיון) מכיל תמצית ספרי ההגיון של הפילוסופים הערבים אלפארבי ואבן רשד. ב„תרומת כסף" (על המוסר) רוכזו השקפותיו של אריסטו על המוסר והמדות.

ספרו „צַוָּאת כסף" היא צוואתו לבנו, כוללת יסודות אמונתו, בה אמר להשריש בלב בנו את האהבה לתורה ולחכמה. הוא למדו לשאוף לאמת „כי אין ראוי לאמת שתהיה לא פחדנית ולא ביישנית". הוא מחלק את המצוות לשלשה סוגים: „מצוות הלב, מצוות הלשון ומצוות המעשה... העיקר הוא סוג מצות הלב ושני סוגים האחרים הם לנו בעבורו להרגיל ולהזכיר". ידיעת ה' היא המצוה הראשית לכל תרי"ג מצוות וארבע המצוות הראשונות הן: לדעת שיש מצוי ראשון, שהוא אחד, לאהבה אותו וליראה אותו. ארבע המצוות האלה הן ארבעת יסודות התורה. ר"י כספי מדגיש את חשיבותם של כל המצוות העיוניות והמעשיות „וכל שיגדל מעלת האדם בהמחקר האלהי כן תגדל זהירותו בהמצוות והדינים". אי אפשר לפי דעתו לקיים את ארבע המצוות העיקריות בתורת ישראל אלא בקיום כל המצוות. האדם מורכב מגוף ונפש והמצוות נחלקו לתקון הגוף ותקון הנפש ואחר כן למעשיות ולעיוניות. האדם זקוק למצוות המעשיות כדי שיזכור על ידיהם עניני המוסר ויראת ה', ואין מן ההכרח שידע כל אדם טעמי המצוות ותועלתן המוסרית לפי סברת הפילוסופיה אלא יקיים אותן כאשר נצטווה ע"י תורת

משה. "לכן נכבדו מאד המצוות המעשיות המזכירות והמעוררות את המחשבה על דבר הסבה העליונה". בצוואתו זו מסר ר"י כספי לבנו תכנית חנוכית מפורטת ונתן לו הדרכה בשיטת למודיו, גם בלמודי קודש וגם בלמודי חול, "ואם כה יעשה יהיה לאיש אשר יחבר האמונה עם התבונה ויהיה בכחו להחזיר למוטב את בני דורו". בספרו "תרומת כסף" הוא מזכיר לבנו שבמשך זמן שבתו אצלו היה רגיל לעסוק פעמים בכל יום באמרותיהם המוסריות של הפילוסופים והוא מבקשו לשאוף גם להבא להשתלמות המדות והמוסר.

שיטתו הפילוסופית של ר"י כספי אופינית היא להשקפת העולם שהיתה רווחת במאות השלש עשרה וארבע עשרה. הוא נמשך אחרי שיטותיהם של אריסטו ואבן רשד וקובע הזדהות גמורה של הפילוסופיה בצורתה האריסטוטלית עם הדת. בשאלת חדוש או קדמות העולם הוא מתקרב לסברת אפלטון, שרק החומר בהעדר הצורה קדמון הוא. ההתנגדות להשקפותיו ועמדת המערערים על דעותיו (כמו ר' יצחק אברבנאל ור' שמעון בר' צמח דוראן) מתבארת ע"י העובדה שר"י כספי הרחיק לפעמים לכת יותר מדעות הרמב"ם ועבר את הגבול "הראוי לשלומי אמוני ישראל". לפי דעתו יש בכח השכל האנושי לפתור את כל השאלות על מהות ה'. בענין ההשגחה סובר הוא שהאדם שהגיע למדרגת ידיעת השם מתחבר עי"ז עם השכל הפועל שהוא כח אלהי המתגלה ביצוריו; אז נעשה שכל האדם לחלק שכל הפועל והשכל השלם הזה מיישר את האדם ומוליכו בארחות חיים. האיש החושב בשכל עיוני נקשר בשכלו ובידיעתו אל ה'. בשאלת מהות הנפש הוא נמשך אחרי אבן רשד, כי הנפש היא כללית ומשותפת לכל המין האנושי והנפש היחידה של האדם היא רק דבקות השכל הפועל בו.

ר"י כספי מתאמץ לבאר את הנסים על פי דרך הטבע. הוא מנסה לעשות פשרה בין חוק הסבתיות שמקיף בתקפו את כל העולם וקביעת אפשרות לבטול זמני של החוק הזה. כוונו זה של התיווך ומגמת הפשרנות אופיני לו גם בשיטתו לבאר את המקרא: מזיגה של פשט ודרש, פירוש הנגלה והנסתר וברמזו לפעמים לסתרי התורה התקרב לבעלי הקבלה. החכמה אינה מתנגדת לדת אלא היא לה אחות נאמנה; הוא הצטער על "סכלים מעמנו" שבראותם אחד מן המתפלספים מתפלל ישתוממו עליו ויתמהו איש אל רעהו ויאמרו הגם הפילוסופים מתפללים וישתמשו על צד הגנאי בשם פילוסוף ולא ידעו את גדר הפילוסוף שמובנו אוהב חכמה. בכל תוקף התנגד לזה שהיהודים מאסו ועזבו את ה"מורה" להרמב"ם; לעומת זה הוא מראה על הנוצרים שהם "יכבדוהו וינשאוהו וכו' וכל שכן הישמעאלים בפאס ובשאר ארצות קבעו שם מדרשות ללמוד ספר המורה מפי סופרים יהודים" (כלי כסף ח"ב עמ' 70).

למרות כל ההתקפות וההשגות על השקפותיו ודעותיו היה לבבו שלם עם תורת ישראל ואמונת חכמים, שומר תורה ומקיים מצוותיה באמונה ובהשכלה ומשתדל להרים קרן חכמת ישראל. וכבר העיד עליו ר' יוחנן אלימן בספרו חשק שלמה "כי

החכם הנבחר מכסף ר' יוסף אבן כספי לא היה חכם בעיניו להכחיש דברי הראשונים כשלא בא מופת על סותרו, עם דקות ועם התפקחות עיניו ועם כל ההגיון והפילוסופיה אשר ידע מכל בני קדם וכו' כי איש כמוהו לא ראיתי גדול העצה ורב העלילה והבלתי ירא מהגיד את אשר בלבבו מרוב חכמה כמוהו". הו.

ר' יוֹסֵף (בר' מָרְדְּכַי גֶּרְשׁוֹן) כַּץ

מגדולי חכמי התורה בפולין במחצית הראשונה של המאה הרביעית לאלף השישי (במאה השש עשרה למספרם). בן למשפחה חשובה שהקימה הרבה גדולי תורה. גיסו של ר' משה איסרלש (הרמ"א). שימש ראש ישיבה בקראקא במשך חמשים שנה ומעלה והעמיד תלמידים רבים. נתפרסם כאחד מעמודי ההוראה בדורו ואליו פנו בשאלות בדבר הלכה גם מאיטליה וטורקיה. עמד במשא ומתן של הלכה עם כמה מגדולי דורו, ביניהם גיסו הרמ"א וקרובו ר' שלמה לוריא (המהרש"ל). שפנו אליו ברוב כבוד. היה מהולל בפי כל גם במדותיו התרומיות וברוב ענוותנותו.

ר' יוסף הגיה והוציא לאור את ספר ה"אגודה" לר' אלכסנדר זוסלין הכהן (קראקא, של"א). בסוף ימיו הדפיס את תשובותיו בשם "שארית יוסף" (קראקא, ש"נ) וסיפח להן ביאורים לספר "מרדכי" על מועד ונזיקין ולמקצת מטור חושן משפט.

זכה לאורך ימים ונפטר בן שמונים ומעלה בקראקא בג' שבט שנת שנ"א (1591). הניח בנים ובני בנים ששימשו רבנים בקהלות שונות.

ר' יוֹסֵף (בר' דָּוִד) ן' לֵב (מהריב"ל)

מגדולי חכמי ההלכה בטורקיה בתחילת המאה הרביעית לאלף השישי. נולד במונאסטיר אשר בהרצוגובינה סמוך לשנת ר"ס (1500). על ימי נעוריו לא ידוע מאומה וכן לא נדע מי היו רבותיו. בגיל צעיר עלה למעלה רמה בתורה ונתמנה לדיין בשאלוניקי ותפס שם ישיבה שהרביץ בה תורה בחריפות רבה והשיב לכל שואל בדבר הלכה. הוא היה בעל אישיות תקיפה ולא חת מפני כל. לא היה יכול לסבול כל עול ועושק והיה עומד לצד החלשים ומגין על הנעלבים באומץ רב אפילו נגד אלמים ותקיפים. מלחמתו זו באחד העשירים התקיפים הביאה עליו פעם רעה רבה. אחד העשירים התקיפים שנרדף על ידי מהריב"ל נקם בו באופן אכזרי בשכרו אנשי בליעל שהרגו את בנו ר' דוד בשכבו על משכבו. בנו בכורו זה היה גדול בתורה ובחכמה ונהרג בהיותו בן עשרים ושמונה. סמוך לזמן זה אירע לו אסון דומה ובנו השני משה טבע בנחל ברדתו לטבול לכבוד שבת. מחמת אסונות אלה ומחמת רוחו הסוערת שהביאה אותו במחלוקת עם חכמי העיר הוכרח לעקור משאלוניקי והתישב בקושטא, בה נתמנה לראש הישיבה של הנדיבה האצילה דונה גרציה נשיא. שם הרביץ תורה עד ערוב חייו, בשנת ש"מ (1580) בערך.

מהריב"ל נחשב בין החכמים המצוינים שבדורו. הוא עמד בקשרים אמיצים עם מרן ר' יוסף קארו ור' יוסף טאיטאצק ועם

ר' שמואל די מדינה (מהרשד"ם). ביזמת דונה גרציא וחתנה דון יוסף נשיא ערך מהריב"ל תשובה לאסור ולהחרים את המסחר עם חוף אנקונה באיטליה בגלל הרדיפות האכזריות של האפיפיור פאול הרביעי על האנוסים בעיר זו (בשנת שט"ז). בתשובותיו הרבות אשר השיב לכל שואל בדבר הלכה הוא מתגלה כפוסק מוסמך ובקי בכל מכמני הספרות ההלכית הדן ברוב חריפות בכל הדבר הקשה ומכריע הלכה בתקיפות ובהירות. ארבעת חלקי תשובותיו נדפסו. שלשה מהם בעודו בחיים (קושטא, של"ג) והרביעי אחרי פטירתו (וינציה, שס"ו). מלבד תשובותיו נכללו בכרכים אלה גם חידושיו לכמה מסכתות, ואף חידושי בנו ר' דוד אשר אביו רצה להקים לו שם וזכר, לכן הרחיב את דבריו והוסיף עליהם. בגלל כן ייחסו כמה חכמים את החדושים המובאים בשם ר' דוד לאביו מהריב"ל עצמו.

ר' יוֹסֵף (בר' יִצְחָק) הַלֵּוִי

מחכמי המחקר במאה הרביעית לאלף השישי. נולד בליטא והתגורר בפראג. כפי שמעיד עליו ר' שלמה אפרים לונטשיץ בהסכמתו לספרו "גבעת המורה" הורה ר' יוסף הלוי פילוסופיה דתית לכמה מחכמי פראג, ביניהם לר' יום טוב ליפמן הלר בעל תוספות יום טוב. את ספרו "גבעת המורה", הוא פירוש על מורה הנבוכים לרמב"ם, גמר בפראג בחודש אלול שע"א, ונדפס שם בכסלו שע"ב, בתוספת הגהות לתלמידו בעל תוספות יום טוב. ספר זה בו השיג על מורה הנבוכים לרמב"ם עורר נגדו התנגדות ועל כך הוא מתנצל בספרו השני "כתונת פסים" (לובלין, שע"ד), בו הוא מגדיל את מעלת התורה על שבע החכמות.

ר' יוֹסֵף (בר' מֵאִיר הַלֵּוִי) אִבְּן מִיגַאש

גדול חכמי התורה בספרד בסוף המאה התשיעית לאלף החמישי. נולד במשפחה נכבדה בשביליה בחודש אדר ראשון שנת ד"א תתל"ז (1077). אביו ר' מאיר הלוי שהיה תלמיד חכם חשוב היה בנו של ר' יוסף ן' מיגש הראשון, אשר שימש במשרה חשובה בחצר מלך שביליה. בעודו ילד קטן הכיר בו ר' יצחק בר' ברוך ן' אלבליה, שהיה ידידו של ר' מאיר הלוי אביו, כי נועד לגדולות ובכשרונותיו המזהירים עתיד הוא להיות מאור גדול בתורה ועל כן היה מזרז את אביו להקדיש תשומת לב מיוחדת לחינוכו והיה שוקד על לימודו ביום ובלילה. ראשית תורתו קיבל כנראה מפי ר' יצחק בר' ברוך אלבליה. ובמלאת לנער שתים עשרה שנה נסע לישיבתו של ר' יצחק אלפאסי (הרי"ף) לאליסאנה וישב לפניו רבו זה במשך ארבע עשרה שנים רצופות, עד יום פטירתו (בחודש אייר שנת ד"א תתס"ג). הרי"ף ראה בו את יורשו הרוחני על כן קירבו מאד והיה לו לאב. לפני פטירתו סמך אותו הרי"ף ובכתב הסמיכה הפליג בתיאור חכמתו וכתב עליו שאפילו בדורו של משה רבינו לא נמצא חכם ונבון כמותו... ואף על פי שהיה לו לרי"ף בן חכם, שנסמך גם הוא להוראה, ציוה שר' יוסף ימלא את מקומו וישב על

כסאו באליסאנה ויעמוד בראש ישיבתו. ואמנם מילא ר' יוסף את מקומו של הרי"ף וישב על כסאו במשך שלשים ושמונה שנים, עד פטירתו, באייר שנת תתק"א (1141).

ר' יוסף נחשב לגדול חכמי הדור. הוא וחבירו ובן גילו ר' ברוך בר' יצחק ן' אלבליה (ראה בערכו) היו שניהם תלמידי הרי"ף המובהקים ביותר, ונחשבים לחכמי הדור השלישי לרבנות בארצות המערב. ר' יוסף האריך ימים אחרי חבירו זה כחמש עשרה שנה. לישיבתו באליסאנה יצאו מוניטין בספרד כולה ואף מחוצה לה "וטבעו יצא מספרד עד מצרים וכל הארצות"... תלמידים רבים ישבו לפניו וקיבלו לקח מפיו. ר' יהודה הלוי שר לכבודו תורתו:

לְמָדוֹ תוֹרָה מֵאַיִן מְחִיר מֵעַל סִינַי מֵעַל אָרוֹן
מִפִּי יוֹסֵף, מִפִּי בְּחִיר זֶרַע משֶׁה וְאַהֲרֹן
הַלָּחוֹת לֹא נִשְׁתַּבָּרוּ וְאָרוֹן וּכְרוּב לֹא נִקְּבָרוּ
מֵימֵי עֵינָיו יִגְּבָרוּ וּצְמָא כָּל צָמֵא יִשְׁבָּרוּ.

בתשובותיו שהשיב לכל שואל בדבר הלכה ובחיבוריו וחידושיו על מסכתות התלמוד האיר עיני בני דורו בתורה. הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה מעיד עליו: "כי לב האיש ההוא בתלמוד מבעית למי שיסתכל בדבריו ועומק שכלו בעיון עד אשר כמעט נאמר בו וכמוהו לא היה לפניו מלך"...

כמה פעמים מוסר הרמב"ם דברי תורה משמו וקורא לו רבי על כן היו שחשבו את הרמב"ם לתלמידו של ר"י ן' מיגאש. אולם מכיון שבשעת פטירתו של האחרון היה הרמב"ם רק בן שש שנים קשה להניח שלמד תורה מפיו. מסתבר שאת המסורות הללו קיבל על ידי ר' מימון אביו, שהיה כנראה תלמיד ר"י ן' מיגאש, או שקיבלם מפי ספריו.

הוא הפליא את בני דורו גם במדותיו התרומיות ובענוותנותו הרבה. ר' אברהם בר' דוד (הראב"ד) בעל ספר הקבלה שהיה בן דורו הצעיר מספר עליו ש"מוסף על חכמתו הגדולה היו מדותיו מעידות עליו שהוא מזרע משה רבינו ע"ה שעניו מאד היה מכל האדם ונתן לו הקב"ה רוחב לב והיה עובר על פשע"... ואף על פי כן כשראה שהשעה צריכה לכך ידע גם לנהוג בתקיפות ולהחמיר מאד בדינו. ופעם אחת כאשר מלשין אחד העמיד בסכנה את קיומה של קהלת ישראל באליסאנה פקד ר' יוסף ן' מיגאש לסקלו ביום הכיפורים שחל להיות בשבת...

בפטירתו לא הניח כמותו כי יחיד היה בדורו "ואין לו שני בכל העולם".

המשוררים קוננו עליו מרה:

קוֹל יִלֲלַת הָרוֹעִים לְבָבֶל נָגְעָה
תְּוֻעַק בְּמַר שְׁנָעָר וְגַם מִצָּרַיִם...
וַיֹּאמְרוּ אָנָה שְׁכִינָה עָבְרָה?
אֵיפֹה אַרוֹן קֹדֶשׁ רַחַב יָדַיִם...

הניח אחריו בן תלמיד חכם ור' מאיר שמו וכן היו לו תלמידים חשובים ואף על פי כן במותו "שמם העולם מן הישיבות של חכמה" כי לאחר פטירתו הגיעו ימי חירום וצרות ושמדות על ישראל. רק חלק מספריו זכה לראות אור. מחידושיו על

מסכתות התלמוד נדפסו רק למסכת בבא בתרא (אמשטרדם, תס"ב) ולמסכת שבועות (בספר „אוריין תליתאי", שאלוניקי, תקי"ט). בידי אזולאי היה כתב יד מחידושים אלה שהכיל יותר מהנדפס. אף מתשובותיו לא נדפס אלא חלק קטן בלבד (שאלוניקי, תקמ"ו). וכמה מתשובותיו מפוזרות בספרים שונים. אף ספרו „מגילת סתרים" בו השיג על הלכות הרי"ף רבו, שהיה בידי ר' זרחיה הלוי בעל ספר „המאור", לא הגיע לידינו.

ר' יוֹסֵף (בר' נָתָן) הַמְקַנֵּא

מחכמי ישראל בצרפת בסוף האלף החמישי (בתחילת המאה השלש עשרה למספרם). אביו ר' נתן שימש במשרה חשובה בחצר הבישוף משאנץ ונקרא ר' נתן אופיציאל. לרגלי תפקידו היה נכנס ויוצא בחצרות שרים וכמרים שהיו מתווכחים עמו בענייני האמונה. בדרכו זו נהג גם ר' יוסף בנו, והיה מגן בעוז על אמונת ישראל ותורתו. את ויכוחיו אלה אסף בספר שקרא לו „תשובות המינים" וסידרו בסדר כתבי הקודש ופירש בו את כל המקראות שהנוצרים מביאים מהם ראיה לאמונתם. ספר זה שימש דוגמא לכמה מן המתווכחים בדורות הבאים אחריו והעתיקו ממנו הרבה. גם ר' יום טוב ליפמן מיהלהויזן בספרו „נצחון" הושפע ממנו הרבה. ספר „תשובות המינים" (או „יוסף המקנא") נדפס בחלקו במקומות שונים ואילו החלק על נביאים וכתובים טמון עדיין בכתבי יד. מהדורה חדשה מספר זה עומדת להופיע בקרוב בהוצאת מקיצי נרדמים על ידי הד"ר א. ד. דף.

ר' יוֹסֵף (בר' מֹשֶׁה הַלֵּוִי) נָזִיר

מחכמי ארץ ישראל ומצרים במאה החמישית לאלף השישי. נולד בירושלים לאביו הגדול ר' משה הלוי נזיר. היה חברו של ר' חזקיה די סילוה בעל „פרי חדש". יחד עם אביו עבר לגור בעיר חברון ומשם נתקבל לרב במצרים בעיר קהיר ונפטר שם במרחשון שנת תע"ד (1714). חתנו ר' ישועה שבאבו הוציא לאור את ספרו „מטה יוסף" בשני חלקים (קושטא, תע"ז—תפ"ו), כולל שאלות ותשובות שנשא ונתן עם חכמי דורו וביחוד עם ר' אברהם הלוי בעל „גנת ורדים".

ר' יוֹסֵף (בר' יַעֲקֹב) אִבְּן סַהְל

מכונה בערבית אבו עמר. מחכמי ספרד במאה התשיעית לאלף החמישי (בתחילת המאה השתים עשרה למספרם). כפי שמעיד עליו חברו ר' משה ן' עזרא היה ר' יוסף „תלמידו המובהק ביותר של ר' יצחק ן' גיאת. בן למשפחה אצילה, בעל שכל צלול, מליץ נשגב בשיר ובקי בהלכה". שימש דיין בקורדובה משנת ד"א תתע"ג במשך אחת עשרה שנה עד פטירתו, בניסן שנת ד"א תתפ"ד (1124).

הוא תרגם מערבית לעברית את תשובותיו של ר' יצחק אלפסי (הרי"ף) ולא הגיעו אלינו. גם משיריו ופיוטיו לא נשתמרו אלא מעט ומהם רק קטעים בלבד. ידועים ממנו שיר תהלה לר' יצחק ן' גיאת רבו וקינה על מותו. וכן שירי ידידות אחדים לרעו ר' משה אבן עזרא.

ר' יוֹסֵף סַמְבָּרִי

היסטוריון. חי במצרים במאה החמישית לאלף השישי (במחצית השניה של המאה השבע־עשרה למספרם). מוצא משפחתו היה כנראה מהעיר Kutahya שבתורכיה. ועל שמה הוא מכונה קוטייא. אבותיו כבר ישבו במצרים כמה דורות לפניו. היה תלמיד חכם, עסק בתורה וידע שפות שונות. היה בקי בספרות הערבית והוא מזכיר ספרי היסטוריונים ערבים שאינם ידועים לנו. התעניין בתולדות ישראל ואסף בספרו ידיעות חשובות על היהודים במזרח, בעיקר על יהודי מצרים, וספרו זה שנקרא בשם „דברי יוסף" נחשב לאחד המקורות החשובים ביותר לקורות היהודים בארצות אלו מתקופת גרוש־ספרד. בחבור ספרו השתמש בספריתו של העשיר הידוע ר' אברהם אסכנדרי, אבל הוא מביא גם כמה אגדות ששמע בעל פה. ספרו זה נחלק לשני חלקים, החלק הראשון — מבריאת העולם עד סוף ימי הסבוראים נקרא בשם „דברי חכמים" והחלק השני — מתחיל מתקופת הערבים עד שנת תל"ב, נקרא בשם „דברי יוסף" (אח"כ המשיך וכתב עד שנת תס"ב, כנראה זמן פטירתו). את הספר כתב באותן השנים בהן חיבר ר' דוד קונפורטי את ספרו „קורא הדורות" וגם הוא ישב במצרים. אולם האחד לא ראה את דברי חברו. כתב־יד מספר דברי יוסף היה בידי אוולאי שהשתמש בו בספרו „שם הגדולים". עד היום לא יצא ספר חשוב זה בשלמות. כתב־יד כמעט שלם ממנו נמצא בספרית כי"ח בפריז ובגנזי אוקספורד. בפעם הראשונה הוציא ממנו חלק גדול נייבואר בספרו „סדר החכמים וקורות הימים" (אוקספורד, תרמ"ח) ואחר כך ר' אברהם ברלינר בשם „לקוטים מספר דברי־יוסף" (ברלין, תרנ"ז). חלקים קטנים ממנו נדפסו עוד לפני כן בקובץ „מאורעות עולם" (קושטא, תקט"ז) ואף תורגמו קטעים ממנו ללאדינו.

בנ.

ר' יוֹסֵף פַּאסִי

מחכמי ספרד בדור הגירוש. תלמידו המובהק של ר' יצחק אבוהב שעלה על כל חבריו בעומק עיונו וחריפותו. בשנת הגירוש רנ"ב (1492) יצא מספרד וחש לו מפלט בשאלוניקי. שם יסד לו ישיבה גדולה ונתלקטו אליה תלמידים רבים. אף דון יצחק אברבנאל שלח אליו מאיטליה את שמואל בנו. משם עבר לגור לאנדרי־נופולי וגם בה החזיק ישיבה גדולה. בין תלמידיו שם נמנו גם ר' משה מטראני ור' אהרן מטראני. חבוריו לא הגיעו לידינו אולם כמה מחדושיו הובאו בספרים שונים, ביניהם בשו"ת ר' אליהו מזרחי ובספרי מרן ר' יוסף קארו.

ר' יוֹסֵף (בר' יְהוּדָה) אִבְּן פְּלַאת (פלט)

מגדולי חכמי התורה שחי במחצית הראשונה של המאה העשירית לאלף החמישי (במאה השתים עשרה למספרם). היה כנראה יליד ספרד שהתגורר בפרובינציה, בלוניל ובנרבונא, וגדולי חכמי פרובינציה: ר' אברהם בר' יצחק אב"ד מנרבונא (הראב"י), ר' אברהם בר' דוד מפושקיירא (הראב"ד) ור' זרחיה הלוי

גירונדי (הרז"ה) שתו מבאר תורתו. הראב"י מנרבונא פנה אליו בשאלה בעניני ברכות ובפתיחתו הוא פונה אליו בדברי הערצה וקורא לו: „נר ישראל סופר מצות היוצר וחוקיו... באתי לשאוב מים ממעיני הישועה שלך. ברוך היוצר שזכה אותך ללמד חוק ומשפט בישראל". תשובתו של ר' יוסף ן' פלאת כתובה ארמית עמוקה, כלשונם של גאוני בבל הקדמונים, והיא מקיפה את הענין ברוב בקיאות. קטעים מתשובה זו הובאו בספריהם של כמה פוסקים ראשונים ולאחרונה יצאה מכתב יד על ידי הרב אסף ב„ספרן של ראשונים" (ירושלים, תרצ"ה). על תשובה זו כתב הראב"ד השגות בבקרת חריפה כדרכו. נראית ההשערה שר' יוסף ן' פלאת מזדהה עם ר' יוסף בר' יהודה מעיר קלע חמיה (כנראה צ"ל: חמאד) שאף אליו פנה הראב"י אב"ד מנרבונא בשאלה. אם השערה זו נכונה הרי נולד רבינו באפריקה הצפונית, בעירו של הרי"ף, עבר את ספרד ואיטליה עד הגיעו לפרובינציה. ואמנם מוסר הוא לראב"י את מנהג בני אליסאנה ויודע הוא מעשים הרבה מגדולי ספרד וכן מזכיר הוא את מנהג רומי וארץ לנגוברדיה. ונראה גם שפרובינציה לא היתה התחנה האחרונה בדרך נדודיו הארוכה. הנוסע ר' בנימין מטודילה פגש בדמשק בשנת תתק"ל בערך את ר' יוסף ן' פלאת ששימש שם כ„יסוד הישיבה".

ר' יוֹסֵף (בר יַעֲקֹב) אִבְּן צַדִּיק
מכונה בערבית אַבּוּ עוֹמַר

רב ופילוסוף. נולד בין השנים ד"א תת"ל—תת"מ (1070—1080) בספרד הדרומית, שימש דיין בקורדובה משנת תתצ"ח ואילך עד יום מותו. חברו בבית הדין היה ר' מימון אבי הרמב"ם. הוא נפטר בשנת ד"א תתק"ט (1149) בערך.

ר' יוסף הצטיין בבקיאותו ובידיעתו בספרות הפילוסופית. ספרו העיקרי הוא „עולם קטן" (לייפציג, תרי"ד). ספר זה נכתב ערבית ותורגם על ידי ר' משה ן' תיבון לעברית. הספר מתחלק לארבעה מאמרים וכל מאמר לחלקים ושערים. מטרת חבורו זה לאפשר לבני אדם להגיע להשגת האמת וההצלחה העליונה. ב„עולם קטן" דן ר' יוסף במיוחד על היחס בין העולם החיצוני ובין האדם שהוא „עולם קטן" ובו משתקפים יחסי העולם החיצוני וסדריו. „על כן יקרא האדם עולם קטן לפי שיש בו דמות מכל מה שבעולם, גופו כמעלת העולם הגשמי ונפשו החכמה כמעלת העולם הרוחני" (עולם קטן עמ' 2). ובמקום אחר בספרו מבאר ר' יוסף את שיטתו במשל: „ודומה לאדם שבנה בית לבנו ושם בתוכו מכל מה שבעולם ואמר לו אין לך צורך לצאת מן הבית הזה לשום דבר שהרי תמצא בו כל מחסורך" (שם עמ' 41).

במאמר השני של ספרו דן ר' יוסף על גוף ונפש האדם. אין דבר בעולם החיצוני שלא ימצא לו מקביל באדם. הנפש החכמה היא עצם רוחני ויש לה מקרים רוחניים, כמו: המדע, החסד, הטוב והיושר. סכלות ועוולה אינם הפכים למדות האלה אלא רק אפיסה, כי ה' לא ברא שום דבר חסר ולא חפץ בו, והרע אינו אלא מחמת חוסר ההכשרה ואי היכולת מצדנו לקבל את הטוב

האלהי. מדות הנפש החכמה הגורמים להצלחת האדם הם ארבעה: המדע, הצדק, התוחלת והענוה. מקביל לנפשו של האדם מניח ר' יוסף את מציאותה של הנפש "הכוללת" שהיא נפש העולם. הנפש החכמה של האדם תשוב אחר הפרדה מהגוף לעולם הרוחני.

במאמרו השלישי דן ר' יוסף "בעיקרים וכללים מחכמת האלהות". בו הוא משתדל להוכיח את מציאות ה' וחדוש העולם.

במאמר הרביעי הוא מביע השקפותיו על ענייני המצוות ועל שכר ועונש. על כל אחד מישראל מוטל לעבוד את ה' בכל לבו, להדבק בו ולהשתדל להשיג את דרכי ה'. את המצוות יש לקיים בשלמות אע"פ ששכלו של האדם אינו מגיע לטעמן הנסתר. — על שלשה עמודים עקריים עומד בנין האמונה: 1) הבורא משגיח על כל דבר. 2) ה' רואה ויודע הכל ואין נסתר מלפניו. 3) ה' חפץ רק במעשים טובים. — הגמול היותר נעלה הוא התאחדות הנפש המשכלת עם זיו השכינה, כי הנפש תשאף לשוב אל מקור מחצבתה. הנפש שחטאה אי אפשר לה לשוב למקורה וזה ענשה הגדול. ב"עולם קטן" נתן ר' יוסף סיכום ותמצית של השיטות הפילוסופיות של תקופתו. ספרו מכיל מזיגה וצרוף של מבחר רעיונותיהם של שיטות תקופתו. הוא השתמש בספרי הפילוסופים היונים בעיבודם הערבי ובתכנית ספרו מתבטאת שאיפת חכמי זמנו להגיע לידי פשרה בין האסכולה הפלטונית החדשה, דעות אריסטו ושיטת פלוטינוס. בהרבה נקודות חשובות מושפע ר' יוסף מר' שלמה ן' גבירול. על פרסומו וחשיבותו יעידו דברי ר' יהודה אלחריזי בשער השלישי של ספרו תחכמוני: "ורבי יוסף בן צדיק ברוח שירו יקרע ים המדע קרעים, מפרק הרים ומשבר סלעים, ובתוקף מליו הררי עד יעתיק, ומי מרה ימתיק, ובעת ישחו כל בנות השיר תרוממנה קרנות צדיק". הרמב"ם במכתבו לר' שמואל ן' תיבון אומר: "ואמנם ספר עולם קטן לא ראיתיו, אבל אני ידעתי את האיש ואת שיחו והכרתי ערך מעלתו וערך ספרו".

מלבד ספרו "עולם קטן" חיבר ר' יוסף ספר בחכמת ההגיון בשפה הערבית, אבל ספר זה לא נמצא עד היום. ר' יוסף היה גם משורר ופייטן מפורסם וכמה מפיוטיו נכנסו למחזורי ספרד וצפון אפריקה. שיר שחיבר לכבוד ר' יהודה הלוי נמצא בדיוואנו של ר' יהודה הלוי. הו.

ר' יוֹסֵף (בר' אַבְרָהָם) צַייאַח

מגדולי החכמים בירושלים ובדמשק בסוף המאה השלישית ותחילת המאה הרביעית לאלף השישי (במאה השש עשרה למספרם). היה כנראה יליד ירושלים ושימש בה ברבנות בתקופות שונות. אולם מחמת המציק הוכרח לנדוד מעיר מולדתו ונתקבל לרב בדמשק ומשם היה חוזר מפעם לפעם ירושלימה. הוא היה מגדולי דורו. חברם של ר' דוד ן' זמרה (הרדב"ז), ר' יוסף קארו ור' משה מטראני (המבי"ט). וחכמים אלה נהגו בו כבוד רב. קובץ תשובותיו הנמצא בכתב יד יחיד במצרים (תיארו הרב אסף ב"קרית ספר" שנה יא) הכיל למעלה משש מאות

תשובות והיא מוכיח כמה חשוב היה ר' יוסף בעיני חכמי דורו. פנו אליו בשאלות גם מצפת וממצרים והוא לא נרתע מלחוות דעתו נגד דעתם של גדולי הדור.

בגדלו בהלכה כן היה גם בקבלה. את ספרו „אבן השוהם" בענייני קבלה השלים בירושלים בשנת רצ"ח (כתב היד נמצא בספריה הלאומית בירושלים). ואת ספרו השני „שארית יוסף" השלים שם בשנת ש"ט. בשנת של"א (=1531) היה עדיין בחיים.

רַבֵּנוּ יוֹסֵף (בר' אֶפְרַיִם) קַארוֹ

גדול הפוסקים האחרונים. מחבר השלחן ערוך. נולד בספרד בשנת רמ"ח (1488). בהיותו ילד פעוט כבן ארבע גורש עם הוריו מספרד ואחרי נדודים מרובים ניטלטלו הוריו לטורקיה ונתישבו בקושטא. את ראשית חינוכו קיבל מפי אביו, שהיה תלמיד חכם וכמה פעמים מביא רבינו דברי תורה בשמו. אחרי פטירת אביו נתגדל בבית דודו ר' יצחק קארו, אשר אימצו לו לבן. כבר בגיל צעיר יצאו לו מוניטין כחכם גדול בתורה ופנו אליו בשאלות בדבר הלכה. מקושטא עבר לגור באנדרי־נופולי, בה נשא לאשה את בתו של החכם ר' חיים ן' אלבלג ושם ייסד לו בית מדרש לתורה. בהיותו כבן שלשים וארבע החל בכתיבת ספרו הגדול „בית יוסף".

עם שקידתו העצומה בתורה נהג באורח חיים של פרישות וקדושה; היה מרבה בצומות וסיגופים ועבד את ה' בדבקות. שם הכיר את המקובל הקדוש ר' שלמה מולכו אשר נשרף אחר כך על קידוש השם ותושפע מאוד מאישיותו ואף קינא בגורלו זה. כשנפטרה אשת נעוריו בדמי ימיה נשא אשה שניה את בתו של החכם ר' יצחק סבא. זמן מה התגורר גם בניקופולי אשר בצפון בולגריה. לסוף החליט לעלות לארץ ישראל כדי להתקדש בקדושתה ולסיים שם את חיבוריו הגדולים. בעברו את שאלוניקי התרועע שם עם המקובל הגאון ר' יוסף טאיטאצק. משם עלה דרך מצרים לא"י וקבע דירתו בצפת. כאן נתמנה לחבר בית דינו של ר' יעקב בי רם וכאשר חידש ר"י בי רב את הסמיכה היה ר' יוסף קארו אחד מן הראשונים שנסמכו על ידו. אף כאן ייסד לו ישיבה והרביץ תורה בתלמידים רבים. בין תלמידיו נמנו ר' משה אלשיך, ר' משה גלאנטי והמקובל ר' משה קורדובירו (הרמ"ק). כשנפטר ר' יעקב בי רב ראש חכמי צפת נחשב רבינו לממלא מקומו וביחד עם חבירו ר' משה די טראני (המבי"ט) עמד בראש בית הדין של צפת, ששימש אז בית דין מרכזי לכל ישראל בכל ארצות פזוריו ולא היה עניו הנוגע לכלל ישראל שלא טיפל בו בית דין זה, אשר דברו אל כל גליות ישראל היה כדבר הסנהדרין בימי קדם. בשבתו בצפת פירסם את ספריו הגדולים שהעמידו אותו בראש הדור כולו ועל ידם נעשה רבן של כל ישראל. ספריו אלה ערכם קיים לדורות והשפעתם העצומה לא פחתה מאז יצאו לאור עד היום הזה.

בחיבור ספר „בית יוסף" עסק במשך עשרים שנה. בו אסף דעות כל הפוסקים בכל הלכה והכריע בין החולקים. תחילה

חשב להסמיך ספרו על ספר משנה תורה לרמב"ם, אולם מתוך שהרמב"ם אינו מביא אלא הלכה פסוקה בלבד והיה צריך רבינו להאריך ביותר בהבאת דעות כל הפוסקים נמלך להסמיך את ספרו על ספר ארבעה טורים לר' יעקב בן הרא"ש, המביא את דעות רוב הפוסקים. כלל גדול קבע לו רבינו בהכרעת הלכה בין החולקים, שבכל הלכה שדנו בה שלשת "עמודי ההוראה": הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש, והסכימו לדעה אחת הלכה כמותם ואם נחלקו ביניהם הכריע כדעת השנים נגד האחד. במקרה שפוסקים אלה לא טיפלו בהלכה זו הוא מביא תחתיהם את דעותיהם של הרמב"ן, הרשב"א והר"ן. בהיותו ספרדי באה לידי ביטוי בספרו בעיקר דעת חכמי הספרדים ואילו מספרי הפוסקים הצרפתים והאשכנזים נכנס לספר זה רק מעט, דבר שעורר על הספר השגותיהם של חכמי אשכנז ופולין.

אחרי שגמר את ה"בית יוסף" בשנת ש"ב הוסיף להניף ידו עליו ובמשך שתים עשרה שנים הגיהו וערכו מחדש במהדורה שניה. ואז הדפיסו בסדר הטורים בזה אחר זה. לטור אורח חיים (וינציה, ש"י—שי"א); ליורה דעה (שם, שי"א); לאבן העזר (סביוניטה, שי"ג) ולחושן משפט (שם, שי"ט).

כשסיים ספרו זה עשה הימנו קיצור כעין מפתח, בו רשם תמצית כל ההלכות בדרך קצרה, מבלי הזכרת המקורות, הוא ספר "שלחן ערוך". את החלק אורח חיים סיים בביריה הסמוכה לצפת (בשנת שט"ו) כשיצא לשם מחמת הדֶבֶר ששרר בצפת. השלחן ערוך נדפס ראשונה בוויניציה בשנת שכ"ה. ספרו זה, שתחילה לא החשיבו מחברו ביותר ולא היה בעיניו אלא מפתח המשמש ספר עזר לשינון ההלכה, נעשה במשך הזמן לתל תלפיות שעליו תלו כל המחברים את פירושיהם וחידושיהם ונחשב מאז ועד עתה לספר מחוקק המוסמך ביותר להוראת הלכה פסוקה בישראל.

ספר זה נתקל תחילה בהתנגדות עזה מצד כמה חכמים מובהקים במזרח ובמערב. טענו על הספר שלא נתחבר למטרה זו לשמש קודקס להלכה ויצאו בחריפות נגד המורים הלכה מתוך השלחן ערוך מבלי להתבונן במקורות התלמוד והפוסקים הראשונים שכן מלשונו הסתומה והקצרה החסרה כל הנמקה עלולים לטעות בהוראה. ביחוד ערערו על הספר חכמי אשכנז ופולין שהצביעו על העובדא שהספר מיוסד רובו ככולו על פסקיהם של חכמי הספרדים והוא עוקר את מסורת רבותינו הצרפתים והאשכנזים. בין מבקרי השלחן ערוך נמנו ר' שלמה לוריא (המהרש"ל), ר' מאיר מלובלין (המהר"ם), ר' מרדכי יפה (בעל הלבושים), אך ביחוד יצא נגדו ר' משה איסרלש (הרמ"א), אשר ביקר גם את ספר "בית יוסף" בחיבורו "דרכי משה" על הטור, והוסיף לבקר את השלחן ערוך בחיבור מיוחד שקרא לו "המפה" בו השיג על פסקי רבינו והביא בהגהותיו דינים ומנהגים של חכמי ארצות אשכנז שהם בניגוד להכרעת השלחן ערוך. ספר זה נדפס לראשונה עם השלחן ערוך, בקראקא שנת של"ח, אבל דוקא בקרת זו הועילה לו לספר שיתפשט יותר ויתקבל לספר

מחוקק גם אצל האשכנזים, שמכאן ואילך פסקו על פי השלחן ערוך בכל מקום שלא נחלק עליו הרמ"א. מאז ועד היום גדול הוא פרסומו של השלחן ערוך שיצא במהדורות רבות והרבה מגדולי ישראל חיברו עליו פירושים וחידושים ואף נעשו הימנו קיצורים ועיבודים רבים. למימות חיבור ספר משנה תורה להרמב"ם ועד היום הזה לא זכה שום ספר הלכי לפרסום כה רחב ולסמכות כה מוחלטת. מדור לדור הלכה סמכותו והתבססה ובדורות האחרונים לא ניסה עוד איש מאמוני היהדות הרבנית לערער עליו.

חיבור הלכה מקיף ובעל חשיבות מרובה הוא גם ספרו "כסף משנה" על הרמב"ם. בראותו שהרמב"ם סתם את מקורותיו ואף ר' וידאל די טולושא בספרו "מגיד משנה" אינו מקיף אלא ששה מתוך י"ד ספרי הרמב"ם, ניגש לפרש את הרמב"ם בשלימותו ולברר את מקורותיו. בדרכו הוא משתדל להסיר מעל הרמב"ם את תלונות הראב"ד בהשגותיו ואף מעיר על דברי המגיד משנה. הספר נדפס בוינציה בשנים של"ד—של"ו, שלשה חלקים בחיי מחברו והרביעי האחרון יצא אחר פטירתו. מאז מלווה פירוש זה את כל ההוצאות החשובות של הרמב"ם.

רבינו עמד בחליפת שאלות ותשובות עם הרבה מחכמי דורו. שמע פרסומו הגיע עד קצוי הפיזור היהודי ומקרוב ומרחוק פנו אליו בשאלות וייחלו למוצא פיו. תשובותיו מצטיינות בענות חן, פשטנות ובהירות. קובצי תשובותיו לא יצאו לאור בחיי מחברן. חלק אחד מהן, בעניני אבן העזר, נדפס על ידי בנו ר' יהודה (בשאלוניקי, שנת שנ"ח) ושאר תשובותיו נדפסו בשם "אבקת רוכל" (אזמיר, תקנ"ה). אף תשובותיו זכו למהדורות.

אם כי בחיבוריו ההלכיים אין רישומים מרובים מתורת הסוד ומעטות מאוד ההלכות או המנהגים שהובאו בשולחן ערוך המתבססות על הזוהר או על ספרי מקובלים אחרים ברור הוא שרבה היתה התעניינותו של רבינו בקבלה. עם ר' שלמה אלקבץ חבירו נשא ונתן בפירוש מקומות קשים בזהר. תלמידו ר' משה קורדוביו (הרמ"ק) מביא בספרו "פרדס רמונים" מחידושי רבו בענייני קבלה. כפי שמעיד ר' שלמה אלקבץ, שהכירו עוד מימי שבתו באדרינופולי, זכה ר' יוסף קארו ל"מגיד" אשר לעתים מזומנות הופיע אליו ומסר לו סודות התורה ועורר אותו לנהוג בקדושה ובטהרה ואף גילה לו עתידות רמות ונשגבות. ופעם אחת בליל שבועות היה ר' שלמה עד להתגלות זו (של"ה, מסכת שבועות). נמצא בידינו ספר "מגיד מישרים", הכולל ליקוטים מרזי התורה שמסר "המגיד" לרבינו, נדפס שנים רבות אחרי פטירתו, חלק ראשון עד פרשת מצורע (לובלין, ת"ה) וחלק שני עד תשלום התורה וליקוטים על נביאים וכתובים (וינציה, תי"ד). המלאך הדובר בו הוא רוח המשנה אשר רבינו היה עוסק בלימודה תמיד. תחילת דברו בו היתה עוד בשבתו בחו"ל וה"מגיד" מבטיחו שיזכה לעלות לא"י והוא מיעד לו שם גדולות ונצורות. מתוך השתוקקותו העצומה של רבינו לקדש את ה' בדוגמת ר' שלמה מולכו מבטיח לו

ה"מגיד" שיזכה לעלות עולה תמימה ולהשרף על קידוש השם. הבטחתו זו של ה"מגיד" לא נתקיימה כידוע.

"ואזכך למיסק לארעא דישראל בשתא דא ובתר הכי אזכך למתוקדא על קדושת שמו" (מגיד מישרים, פרשת תולדות); "ואזכך לאיתוקדא בארץ ישראל ברבים לקדשא שמי בפרהסיא ותיסוק לעולתא על מדבחי... ואזכך למיגמר חבורא דילך לאנהרה ביה עיני כל ישראל דהא כל עמים חכמים ונבונים ומשכילים ישאבון מחבורא דילך דאקרי בית יוסף. ופוק חזי מאי אדביקת ולמאי תזכה לקדשא שמי ברבים כך שלמה בחירי זכה דאתקרי מלכו דאתמשח ממשח רבות והכי נמי תסתלק את" (שם, פרשת ברכה).

תרגום: ואזכך לעלות לא"י בשנה זאת ואח"כ אזכך להישרף על קדושת שמו. ואזכך להישרף בא"י ברבים לקדש שמי בפרהסיא ותעלה לעולה על מזבחי... ואזכך לסיים חיבורך להאיר בו עיני כל ישראל שכל עמים חכמים ונבונים ומשכילים ישאבו מחיבורך שנקרא בית יוסף. וצא וראה במה נדבקת ולמה תזכה לקדש שמי ברבים כך ש ל מ ה בחירי זכה שנקרא מ ל כ ו שנמשח משחת גדולה וכן גם תעלה אתה...

כפי שמעיד אזולאי הליקוטים שנדפסו מספר מופלא זה אינם מגיעים אלא לאחד מחמישים מגוף הספר שבכתב יד. אם כי ענין ה"מגיד" היה ידוע לבני דורו של רבינו ור' שלמה אלקבץ העיד עליו ניסו חכמים שונים לשלול חיבור זה מרבינו וייחסוהו לאחרים מחכמי דורו. ר' חיים ויטאל מטיל ספק באמתות אחד מדברי ה"מגיד" לרבינו. קבלת רבינו היתה מעין זו הנמצאת לפנינו בספרי תלמידו ר' משה קורדובירו (הרמ"ק) ושונה היתה משיטת המקובלים האר"י הקדוש ותלמידיו. אף על פי כן הפליג ר' חיים ויטאל בגדולת נשמתו של רבינו ואמר עליה שהיא משורש ר' יהודה בר' אלעאי וכמה תנאים, אמוראים וגאונים, משרש הרשב"א, הרא"ה והרב המגיד.

אצילות נפשו וזוך מדותיו של רבינו נשקפים גם בחיבוריו בהלכה. דבריו הם תמיד דברי חכמים אשר בנחת נשמעים. גם כשהוא מביא דעות המתנגדות לדעתו הוא מציע אותן ברוב כבוד. כבר הכירו קדמונים ש"אין דרך מרן לספר בגנות מי שפוסק שלא כמותו ומשנתו היא משנת חסידים". אזולאי מוסר לנו מסורת אגדה שבדורו של רבינו היו שלשה חכמים בשם יוסף שהיו ראויים לחבר ספר שיקבץ כל הדינים ויגלה שרשיהם ויסיק שמעתא אליבא דהילכתא דוגמת ספר בית יוסף, והם ר' יוסף טאיטאצק, ר' יוסף ז'לב ורבינו. ואם כי כל אחד מהם היה ראוי למלאכה זו הסכימו מן השמים שתיעשה על ידי רבינו מפני ענותנותו היתרה כאשר נראה מספרו...

כשהופיע ספר בית יוסף, ממשיך אזולאי לספר, גזר ר' יוסף ז'לב על תלמידיו שלא ילמדו בו משום שהוא ממעט את הבקיאות. וכשלמד עם תלמידיו בספר הטור היה מראה את המקורות לכל דין ודין ומעולם לא אירע שנעלם ממנו דבר. פעם אחת אחרי שגזר כן על תלמידיו לימדם בטור ונעלם ממנו מקורה של אחת ההלכות

ונתיגע מאד לחפש אחריה ולא עלתה בידו. אמר לתלמידיו „רואה אני כי מן השמים רוצים שספר בית יוסף יתפשט בעולם. לכו ראו"! בפתחם את הספר מצאו הדברים מפורשים ומקור ההלכה ברור בתלמוד. אז התיר להם מהריב"ל ללמוד בספר בית יוסף כי ראה בדבר רמז מן השמים...

אף לאחר שנדפס ספר בית יוסף לא הניח רבינו ידיו ממנו והוסיף לשכללו ולהגיהו וכתב לו הוספות בספרו „בדק הבית", שנדפס בשאלוניקי, שנת שס"ה, ונספח למהדורות הבאות של הבית יוסף. עוד כמה חיבורים ידועים לרבינו. מהם נדפסו „כללי הגמרא" הוא חיבור מתודולוגי ללימוד התלמוד, בו הוסיף הערות והשלמות לספר „הליכות עולם" לר' ישועה הלוי ונדפס יחד עם ספר „הליכות עולם" בשאלוניקי שנ"ח. כמו כן נדפסו דרשותיו על התורה, פרקי אבות ושיר השירים, ביחד עם חיבורים למחברים אחרים בשם „אור צדיקים" (שאלוניקי, תקנ"ט). לעומת זה לא זכה לראות אור פירושו למשלי (נזכר בספרו „כסף משנה"). וכן לא נדפס פירושו על רש"י ורמב"ן לתורה הנזכר בהקדמת בנו לשו"ת שלו.

בשנת שכ"ד נפטרה עליו אשתו השניה אשר ילדה לו את בנו ר' שלמה. אז נשא את בתו של ר' זכריה בר' שלמה זבסיל אשכנזי שהיה אחד מחכמי ירושלים. מרן מכנהו בתשובותיו „מורי חמי הרב המובהק השלם". בהיותו כבר בן שמונים ומעלה נולד לו בנו ר' יהודה. עד יום פטירתו לא חדל מלעסוק בתורה ומלחבר ספרים ותשובות ועמד בראש בית דינו הגדול בצפת שממנו יצאה תורה והוראה לכל ישראל בכל פזוריו. נפטר בשיבה טובה ביום ה' י"ג בניסן שנת של"ה (1575) בגיל שמונים ושבע שנים וספדו לו כעל היחיד בכל תפוצות ישראל.

ר' יוֹסֵף (בר' שְׁמַעְיָה) קוּבּוֹ

רב ומחבר. נולד בשאלוניקי למשפחת רבנים גדולה ומיוחסת, בשנת ת"כ (1660) לערך. למד תורה מפי דודו ר' אליהו קובו, רבה של שאלוניקי. בגיל צעיר הוסמך להוראה והחל להשיב תשובות בהלכה. בשנת ת"נ נבחר לרבה של הקהלה וישב על כסאו עד יום מותו. הוא נחשב לבר סמכא בדורו ורבני שאלוניקי לא היו פוסקים דין אלא אם כן היה ר' יוסף מסכים עמהם. שמו נודע גם מחוץ לעירו וגדולי ישראל שבתורכיה הציעו לפניו ספקותיהם. חלק מתשובותיו ודרשותיו נדפס בשאלוניקי בשנת תקמ"ד, בשם „גבעות עולם". נפטר שם ט"ו באלול תפ"ז (1727). בנ.

ר' יוֹסֵף (בר' שְׁלֹמֹה) קוֹלוֹן (מהרי"ק)

גדול רבני איטליה בתחילת המאה השלישית לאלף השישי. מוצאו היה מצרפת ושם משפחתו היה טראבוט. יוצאי חלציו היו ידועים באיטליה בשם זה, והיו ביניהם רבנים מפורסמים, סופרים וחכמים. השם „קולון" (שמשמעותו „יונה") אינו ברור למדי. בימי נעוריו התגורר בקאנברי (Chambéry) בסאבויה שבגבול איטליה וצרפת. כאן למד תורה כנראה מפי ר' יעקב הלוי מולין (המהרי"ל), ששהה זמן

מה בעיר זו. יתר רבותיו אינם ידועים, אולם אין ספק שהם באו מחוגי הרבנים באשכנז ובצרפת. דרך לימודו של ר' יוסף קולון, אף שניכרת בה השפעתה של איטליה, אינה נבדלת בקוויה האופייניים מדרכם של חכמי אשכנז במוצאי ימי הביניים.

בגיל צעיר עזב ר' יוסף קולון את קאנברי ושרת כמורה וכרב בכמה קהילות בצפונה של איטליה. בתחילה שהה בארץ פיימונטי, אחר כך עבר ללומבארדיה, ומשם בא למיסטרי הסמוכה לויניציה, שבה ישב קהל יהודי ויניציה. אחר כך נתקבל לרב בבולוניה, ומשם עבר למאנטובה. לרגל מחלקתו עם ר' יהודה בר' יחיאל המכונה מיסיר ליאון (ראה בערכו) נאלץ לעזוב את מאנטובה ולהתישב בפאויה בלומבארדיה. כאן חי את שנותיו האחרונות ונפטר בשנת ר"מ (1480).

פרסומו של ר' יוסף קולון, גם בזמנו וגם בדורות הבאים, הוא בעיקר בשטח הוראת ההלכה למעשה. השפעתו של המהרי"ק על החיים היהודיים בצפון־איטליה היתה רבה ביותר. זו היתה תקופה של הגירה רבת ממדים של יהודים מגרמניה הדרומית לאיטליה הצפונית והתיכונה. המהגרים התישבו בחלקם הגדול בערים הקטנות, וקהילות חדשות צצו במספר רב. קהילות אלה היו עדין בהתהוותן, והיו חסרות ודאי מוסדות ורבנים. הפניות אל רבני הקהילות הגדולות בעניני הלכה היו לכן מרובות. ובראש וראשונה רבו הפניות אל המהרי"ק. אוסף התשובות של המהרי"ק, האוסף הקדום ביותר ממין זה באיטליה, הוא לא רק אוצר רב של פסקי הלכה המתיחסים לכל שטחי החיים הדתיים והחברתיים, אלא גם מקור היסטורי ממדרגה ראשונה, המשקף שטחים רבים בחיים הפנימיים של הקהילות האשכנזיות אשר צמחו על קרקע איטלקית.

ערכן הרב של תשובות המהרי"ק הוכר כבר עשרות שנים אחדות אחר פטירתו, והן נאספו על ידי רבי חייא מאיר בן דוד ונדפסו בויניציה בשנת רע"ט, ומאז חזרו ונדפסו כמה פעמים. מלבד אוסף התשובות הנדפסות נתגלו תשובות נוספות באוספי כתבי יד שונים (על מציאות תשובות נוספות בלתי ידועות לו, רומז כבר ר' חייא מאיר בן דוד בהקדמתו למהדורה הראשונה), וכן ידועים שטרי גטין וחליצה שיצאו מבית דינו של המהרי"ק. כמה חיבורים נוספים עדיין גנוזים בכתב יד, כגון חידושים לסמ"ג, שמהם נדפס החלק המתיחס להלכות פסח (מונקאטש, תרנ"ט), פירוש על התורה וסימני סדר גטין. ש.

ר' יוֹסֵף קוֹרְקוֹס

מחכמי ספרד בדור הגירוש שנדד למצרים ומשם לארץ ישראל. היה חבירו של ר' דוד ן' זמרא (הרדב"ז) שנשא ונתן עמו בתשובותיו. חיבר פירוש על ספר משנה תורה להרמב"ם, שרק חלק אחד ממנו (על ספר זרעים) זכה לראות אור (אזמיר, תקי"ז). וכן נדפסו קצת מתשובותיו בספר „חיים שאל" לאזולאי (ליוורנו, תקנ"ב). ר' יוסף קארו ור' משה די טראני (המבי"ט) מביאים אותו בתשובותיהם ברוב כבוד.

ר׳ יוֹסֵף (בר׳ יִצְחָק) קִמְחִי (ריק״מ)

מדקדק, פרשן, פייטן ומתרגם בתחילת המאה העשירית לאלף החמישי (במאה השתים עשרה למספרם). נולד בספרד הדרומית ומחמת רדיפות הדת על ידי הקנאים האלמואחדין עבר לגור בצרפת הדרומית ונתישב בנרבונא. מכונה ״מאישטרו פטיט״ (קטן) ובתואר ״הספרדי״. אביהם של החכמים ר׳ משה ור׳ דוד קמחי (רד״ק). שני בניו אלה שכללו והרחיבו את שיטתו הדקדוקית ובמקצוע הפרשנות המקראית אף עלה הרד״ק על אביו והעמידו בצלו. אף על פי כן אין ספק כי בשעתו היה ליצירת ריק״מ ערך גדול ושימשה גורם להתפתחות חיי התרבות והרוח אצל יהודי צרפת הדרומית.

החשוב בספרי ריק״מ בדקדוק הוא ״ספר הזכרון״ (ברלין, תרמ״ח), בו כלולה שיטתו בחקר הלשון העברית ודקדוקה. הוא היה הראשון שקבע כי מספר התנועות עשר הן, חמש ארוכות וחמש קצרות, ועל ידי כך עלה בידו לתת את כללי הניקוד בצורה יותר ברורה. כן חידש הרבה בקביעת בנייני הפעלים ומשקלי השמות. הוא השוה את הלשון העברית לאחיותיה הארמית והערבית. הרבה הושפע מר׳ יהודה אבן חיוג ור׳ יונה אבן גנאח וכן מר׳ אברהם אבן עזרא בן דורו. שני בניו המדקדקים וכן כמה מטובי המדקדקים בדורות הבאים הלכו לאור ספריו בחכמת הלשון וביססו את שיטתו והרחיבוה.

ספרו הדקדוקי השני ״חיבור הלקט״ לא ראה אור. על תחום הדקדוק ופרשנות המקרא עומד ספרו ״ספר הגלוי״ בו יצא להשיב על ״הכרעות״ רבינו יעקב תם בין מנחם בן סרוק ודונש בן לבראט. ריק״מ עמד על צדו של דונאש בן לבראט. ספר זה נדפס בהוצאת מקיצי נרדמים (ברלין, תרמ״ז).

חשיבות רבה נודעת גם לפירושיו על המקרא. הוא היה הראשון בין המבארים בצרפת הדרומית שביסס את הפרשנות על הדקדוק והפשט. את דרך הביאור הדרשני שהיה רווח מאד בפרובינציא הרחיק ולא זכר את שמות הדרשנים בספריו. אם כי היה בעל השכלה פילוסופית, ואף ידע פרק במדעי הטבע והתכונה, לא נגרר אחרי הפרשנות האליגורית ״הפילוסופית״. מרבית ספריו בפירוש המקרא עודם טמונים בכתבי יד וידועים על פי הקטעים שהובאו בספרי הרד״ק ואצל מחברים אחרים. מהם נודעו ״ספר התורה״, הוא פירוש על התורה; ״ספר המקנה״, פירוש על הנביאים. וכן פירושיו לאיוב ושיר השירים. זכה לראות אור פירושו לספר משלי בשם ״ספר חקה״ (ברסלוי, תרכ״ו).

הרבה פיוטים חיבר והם מצטיינים בלשון ברורה ופשוטה וכתובים בדקדוק ומשקל. כמה מהם נתקבלו במחזורי פרובינציה, ספרד, אפריקה הצפונית למנהגיהם השונים.

בהיותו בקי בלשון הערבית נתבקש על ידי גדולי נרבונא לתרגם את יצירות המופת של חכמי ישראל בספרד מערבית לעברית. אחרי שר׳ יהודה אבן תיבון תרגם את השער הראשון מספר ״חובות הלבבות״ לרבינו בחיי אבן פקודה השלים ריק״מ את תרגום שאר תשעת השערים. אולם תרגומו

המצטיין ביפיו ובהירותו לא הפיק רצונם של הדייקנים אשר ביכרו את הדיוק המילולי על פני יופי הצורה ולמענם חזר ותרגם אבן תיבון את תשעת השערים תרגום שני מדויק יותר. קטע הגון שנשתמר מתרגומו של ריק"ם מעיד על יפיו וחינו: שפתו יותר עברית ומובנת יותר, אך אינה יכולה להתחרות בדיוקה עם תרגום אבן תיבון.

את הספר "מבחר הפנינים" המיוחס לר' שלמה אבן גבירול, שאף אותו תרגם ר' יהודה אבן תיבון מערבית לעברית, תירגם ועיבד ריק"ם בדרך שירה שקולה וחרוזה וקרא לו "שקל הקדש" (אוקספורד, תרע"ט).

רב חשיבות הוא ספרו נגד הנצרות "ספר הברית" הכולל ויכוח בין "מאמין" ו"מין", בו הוא משיב לטענות הנוצרים על אמונת היהדות ול"הוכחות" שהם מביאים מכתבי הקדש על אמונתם. הספר הזה חשוב גם לידיעת מעמדם הרוחני והמוסרי של יהודי פרובינציה בימיו. בהמשך ויכוחו הוא אומר: "אין ביהודים רוצחים ומנאפים... משפחות היהודים טהורות ונשיהם צנועות בכל מעשיהן. היהודים מגדלים את בניהם מקטנם ועד גדולם בלמוד התורה ואם ישמע האב דבר נבלה מפי הבן יכהו ויסרהו לבלתי יִשָּׁמע עוד על שפתיו וירגיל אותו להתפלל בכל יום... אם יתאכסן יהודי אצל יהודי אחיהו אפילו ימים הרבה לא יקח ממנו דמי מזונותיו וכן בכ"מ היהודים שבעולם נוהגים עם אחיהם במדת רחמנות ואם יראה אחיו שבוי יפדהו וערום יכסהו ולא יניחוהו לשאול על

הפתחים רק בצנעה ישלח לו מזונותיו... ואין אדם יכול להכחיש כל מדות טובות שזכרתי לך שהם ביהודים והפכם בנוצרים". ספר זה נדפס ראשונה בקובץ ויכוחים בשם "מלחמת חובה" (קושטא, ת"ע).

ר' יוֹסֵף (בר' שִׁמְעוֹן) קַרָא

מגדולי הפרשנים מבארי המקרא בצרפת במאה התשיעית לאלף החמישי (במחציתה השניה של המאה האחת עשרה ותחילת המאה השתים עשרה). תלמידו של אחי אביו ר' מנחם בר' חלבו (ראה בערכו). הוא אומר "כל ימי למדני ר' מנחם בר' חלבו אחי אבא". כמהו גם הוא מתואר בתואר "קרא" על שם התעסקותו במקרא ובפירושו. מקום מגורו היה כנראה בטרוייש, עירו של רש"י. כמה פעמים מביא רש"י בפירושו למקרא מה ששמע מפי ר' יוסף משמו של ר' מנחם בר חלבו, ואף מעיר פעם שפשט ששמע מפי ר' יוסף גרם לו קורת רוח. בעמדו לפני רש"י היה עדיין צעיר לימים שהרי הרשב"ם נכדו של רש"י קורא לו לר' יוסף "חברנו".

ר' יוסף קרא כתב פירושו כמעט לכל ספרי המקרא. אולם בעוד שבפירושו לתורה נסמך על פירושו של רש"י ומוסיף על דבריו הרי בפירושו לנביאים וכתובים היה עצמאי לגמרי. בכתבי יד של רש"י על התורה מצינו הרבה פעמים הערות "ואני יוסף בר' שמעון אומר" או "כך פירשתי אני המעתיק יוסף בר' שמעון והודה רבינו שלמה (רש"י) לדברי". מכאן שפירושיו והערותיו של ר' יוסף על פירוש רש"י לתורה הובאו על ידו לפני רש"י בעודו

בחיים ורש"י הסכים לו. ר' אברהם ברלינר אסף בספרו „פליטת סופרים" מכתבי יד שונים קרוב למאה קטעים מפירושו של ר' יוסף קרא לתורה.

פירושו לנביאים ראשונים נדפס בספרי השנה הפרנקפורטיים על ידי ר' שמעון עפנשטיין. ולנביאים אחרונים נדפס פירוש ר' יוסף קרא במקראות גדולות (לובלין, תרנ"ז). כן נדפסו בזמנים שונים פירושיו לאיוב ולמגילת איכה ועוד. בפירושיו הוא מבליט בדברים נמרצים את הניגוד בין הפשט לדרש. הפשט הוא עיקר ואילו הדרש אינו אלא ציצין ופרחים לנוי בלבד, משום יגדיל תורה ויאדיר „אבל כל מי שאינו יודע פשוטו של מקרא ונוטה לו אחר מדרשו דומה לזה ששטפתהו שבלת הנהר ומעמקי מים מציפין אותו ואוחז כל אשר יעלה בידו להינצל".

ר' יוֹסֵף (בר' מְנַחֵם) שְׁטַיינְהַרְט

רב ומחבר באשכנז בתחילת המאה השישית לאלף השישי (במאה השמונה עשרה למספרם). תלמידו של ר' יעקב הכהן בעל „שב יעקב". שימש רב בעלזאס ולאחרונה בפיורדא ושם נפטר בשנת תקל"ו (1776).

חיבר ספר שאלות ותשובות „זכרון יוסף" (פיורדא, תקל"ג). ח"א כולל תשובותיו בענייניים שונים שהשיב לכמה מחכמי דורו, ביניהם גיסו ר' ישעיה ברלין. ח"ב כולל דרושים וחידושים. נכדו הדפיס מעזבונו חידושים על התורה בשם „משביר בר" (פראג, תקפ"ח) ובסופו חידושים למסכת בבא מציעא בשם „כוח שור".

ר' יוֹסֵף שַׁלִּיט (בר' אֶלְיעֶזֶר) רִיקִיטִי

מחכמי איטליה בתחילת המאה החמישית לאלף השישי (במאה השבע עשרה למספרם). שימש רב בקהלת ווירונה וחיבר ספרים על „צורת הבית ותכונתו" ו„צורת ארץ ישראל". הגיע אלינו ספרו „חכמת המשכן" (מנטובה, תל"ו) שבו השתמש בברייתא דמלאכת המשכן ובכל מקורות חז"ל ואף היו בידו כתבי יד חשובים ביניהם ספר „מדרש הגדול" לר' דוד בר' עמרם מעדן, שהוא קורא לו „ספר שהובא מעדני" או „ספר מדרשי אגדה שהוא מעדאן". הוא היה הראשון מחכמי אירופה שהשתמש במדרש הגדול. בהשפעת המקובל ר' בנימין בר' מאיר הלוי שבא כשד"ר מא"י לאיטליה עלה ר' יוסף לא"י ונתיישב בה.

ר' יוֹסֵף שְׁלֹמֹה (בר' אֱלָיָהוּ) דִּילְמֶדִיגּוֹ (רוֹפֵא)

מכונה יש"ר מקנדיה. חכם כולל גדול בתורה ובחכמה, בקי בלשונות ובמדעים. נולד באי קנדיה (כרתים) בשנת שנ"א (1591) במשפחה חשובה שהקימה מתוכה הרבה חכמים ומלומדים. את ראשית חינוכו קיבל מאביו הרב ובכשרונותיו הנעלים רכש לו בימי עלומיו ידיעות רבות בתלמוד ובספרות הפוסקים ויחד עם זה למד לשונות רבות, ביניהן גם יונית ורומית. בהיותו כבן חמש עשרה נתקבל כתלמיד באוניברסיטת פדובה והשתלם שם במדעים שונים, ביניהם

פילוסופיה, רפואה ומתימטיקה, וביחוד העמיק בחכמת התכונה, בה שמע לקח מפי התוכן המפורסם גליליאוס. בשובו לבית אביו בקנדיה לא מצא שם מנוח לרוחו הדורשת חכמה ויצא למסעיו לתור אחרי חכמים וספרים ויתהלך מארץ לארץ ויעבר את אירופה לארכה ולרחבה ולא חדל מנדודיו עד יום מותו.

תחילת נדודיו היתה למצרים. בקהיר נחל כבוד רב בגלל ידיעותיו הרבות בתורה ובמדעים הן מבני עמו, רבנים וקראים כאחד, הן מחכמי הערבים ואף התחרה בידיעת חכמת השיעורים עם אחד המלומדים הערבים ויוכל לו. בדרכי מסעיו התרועע עם החכמים וחקר ודרש אחרי ספרים יקרים. מקהיר נסע לקושטא ומשם המשיך דרכו לפולין. בקושטא התרועע עם החכם ר' יעקב אבן נחמיאש שהעמידו על קרבת חכמת הקבלה לשיטתו הפילוסופית של אפלטון. בדרכו עבר את יאסי ושם פגש את המקובל הזקן הרופא ר' שלמה אבן אראבי שנסע אז לא"י וחכם זקן זה מסר לו ידיעות מרובות בחכמת הקבלה. בפולין וליטא מצא את מחייתו מאומנות הרפואה והיו לו מהלכים בחצרות שרי המלוכה ואף שימש רופאו הפרטי של הדוכס הגדול רדזיויל בטירתו שעל יד וילנא. שם היה מרביץ תורה ודעת בין תלמידים שנתלקטו אליו והיה דורש בשבתות בפירושי התורה ומדרשיה. ביחוד נמשכו אליו הקראים אשר בטרוקי הסמוכה לווילנא ואחד מחכמיהם זרח בן נתן הטרוקי ערך לפניו שאלות רבות בחכמות שונות וחלק מתשובותיו של יש"ר אליו כלולות בספרו „אילם". כן ערך אליו אגרת הנקראת על שם תחלתה „אגרת אחוז", בה הדריכו בבחירת מקצעות הלמודים וספרי החכמות.

בשנת ש"פ בערך עזב את פולין בדרכו לאשכנז. הוא נתעכב בהמבורג, בה נתקבל לחכם ודרשן בעדה הפורטוגיזית. שם חיבר לבקשת אחד הנכבדים את ספרו „מצרף לכסף" להוכיח את אמתותה של חכמת הקבלה והשיב על טענות אבי זקנו, ר' אליהו בר' משה אבא דילמדיגו, שערער בספרו „בחינת הדת" על קדמותה ומקוריותה של חכמה זו. בשנת שפ"ט עבר משם לאמשטרדם וזמן קצר כיהן גם שם ברבנות בקהלה הספרדית שבה אולם אחרי ימים מעטים חזר לאשכנז ושימש במשך שנים רופא הקהלה בפרנקפורט על נהר מיין. בשנת ת"ח בערך בא לגור בפראג ובה נפטר בחג הסוכות שנת תט"ז (1655).

מכל ספריו הרבים אשר חיבר בתורה ובמדעים לא זכו לראות אור הדפוס אלא שני קובצים בלבד, שאף הם לא נערכו על ידו כהוגן ויצאו לאור על ידי תלמידיו. האחד הוא ספר „אילם" (אמשטרדם, שפ"ט), שבו אמר להשיב על שתים עשרה שאלות ושבעים ספקות שהציע לפניו החכם הקראי זרח בן נתן מטרוקי (מכאן השם „אילם", על דרך הכתוב בשמות טו, כז: ויבואו אלימה ושם שתים עשרה עינות מים ושבעים תמרים). אולם נדפסו תשובותיו רק לשלשת השאלות הראשונות הדנות בענייני הנדסה ותכונה, בחלק הנקרא „מעין גנים", וכן דן בהתרת

ספקותיו של החכם הנ"ל בחלק הנקרא „מעין חתום".

הקובץ השני מכתביו של יש"ר יצא לאור על ידי תלמידו ר' שמואל אשכנזי בשם „תעלומות חכמה" (באסיליה, שע"א). הוא כולל את הספר „מצרף לחכמה" להגנת הקבלה שנזכר למעלה ועוד כתבים בענייני קבלה בשם „נובלות חכמה".

טלטוליו ונדודיו של יש"ר במרבית שנות חייו הם שמנעוהו מלשוב להניף ידיו על חיבוריו לערכם כראוי ולהוציאם לאור. הוא התכונן כמה שנים להוציא לאור חיבור גדול וכולל „שיועיל לרבים יותר מספר משנה תורה לרמב"ם וזכרו לא יסוף מן היהודים". אבל לא זכה לבצע את זממו. כן הוא מספר ב„אגרת אחוז" שלו על ספרו „בשמת בת שלמה" שהוא „גדול שבחבורי ובו כל ידיעתי ועיוני, מדושתי ובן גרני, בו לא נשאתי לשוא נפשי ולא נשבעתי ללכת אחרי דעות אריסטו והקדמונים... אלא בחרתי אלהים חדשים נגד המפורסמות ושגורות בפי חכמי חרשים"... אולם גם ספר זה לא הגיע אלינו, וכפי שמעיד החכם בן יעקב קבל מפי איש אמת כי ספר „בשמת" בכתב ידו של מחברו נשרף בסלונים ביום תבערת אש ולא נשאר ממנו אף העתק אחד.

גדול היה שמו של יש"ר בדורו בישראל ובעמים. חכמי הגוים ראו בחכם היהודי הזה „נר החכמה באסיה ואירופה, בקי בכל הלשונות והספרות הרבנית ורופא מומחה". ובישראל היה גדול שמו במזרח ובמערב ורבים מגדולי ישראל נאותו לאור תורתו וחכמתו. ההערצה אליו מצאה את ביטויה בכתובת מצבתו בה הפליגו בשבח „הרב המופלא החכם הכולל פילוסוף אלהי אביר הרופאים" וכו' וכו'.

וזה חלק מן הכתובת שעל גבי מצבתו:

שאו בכי יללה וקינה
וספדו באבילות ובאנינה
ומרורים שאו כלענה
כי נפל שר וגדול במחנה
אשר היה עטרה לחכמי מורשה
ותכונה
נאבדה החכמה ונסתרה הבינה
הנמצא כזה בכל עבר ופנה
ימה קדמה נגבה וצפונה
אשר רוח אלהים בקרבו נתונה
חכמתו בחוץ תרונה
נשמתו תחת כנפי השכינה
היא גנוזה וטמונה

ר' יוֹסֵף בר' שֵׁם טוֹב אִבְּן שֵׁם טוֹב

פילוסוף ומפרש המקרא בספרד. נולד סמוך לשנת ק"ס (1400) לאביו המקובל ר' שם טוב אבן שם טוב שנודע ע"י התנגדותו להרמב"ם ולכל חקירה פילוסופית. ר' יוסף היה קרוב לחצר המלך יואן השני מקסטיליה וגם מכובד אצל יורש כסאו היינריך הרביעי. בנוכחותם של המלכים הקסטיליים התווכח עם חכמים נוצרים על שאלות דתיות ופילוסופיות. הוא יסד ישיבה והעמיד הרבה תלמידים. משנת 1441 ואילך התחיל ר' יוסף לנוע ולנוד בארץ, הוא סבל צרות ותלאות (בהקדמת פירושו למגילת איכה). בכל שבת היה דורש לפני הציבור במקומות שונים על עניני דת וכמה מדרשותיו נקבעו אח"כ בכתב. לפי דעה

אחת מת ר' יוסף על קדוש השם בשנת ר"כ (1460) בערך.

מספריו הרבים נדפסו רק שלשה, והם: 1) כבוד אלהים (פירארה, שי"ו), נתחבר בשנת ר"ב; 2) פירוש לאגרת הוכוח של פרופיאט דורן: אל תהי כאבותיך (קושטא, ש"ל בערך); 3) בטול עקרי הנוצרים (עיין אוצר ויכוחים, עמ' 228), תרגום ופירוש לספרו של ר"ח קרשקש, נתחבר בשנת רי"א. מספריו שעודם טמונים בכתב יד יש להזכיר: פירושים לספרי אריסטו ואבן רשד, פירוש לספר בחינת עולם של ר' ידעיה הפניני. כן חיבר באורים על התורה ופירוש למגילת איכה. בספרו "עין הקורא" (נתחבר אחרי שנת רט"ו) נותן ר' יוסף כללים בענייני הדרשות; ספר זה נחשב כיחיד במינו בספרות של ימי הבינים ובו נמצאו הרבה רמיזות לספרות הנוצרית והערבית. תמצית ויכוחיו רוכזה בספר "ספקות בעקרים על מעשה ישו הנוצרי", המכיל בקורת חריפה על כמה עקרי הנצרות. בספרו "הנהגת הבית" נתן ר' יוסף סיכום של חכמת הכלכלה על פי יסודות אריסטו.

בספרו החשוב "כבוד אלהים" נמצאת שיטתו הדתית והפילוסופית. הוא משוה את תורת המוסר של אריסטו עם שיטת המוסר והמדות לפי תורת משה. השאלה של אושר אנושי עומדת במרכז שיטתו. הוא מציע את האושר העליון לפי שיטת אריסטו ולעומתו את אשרם של בני אדם לפי התורה. ר' יוסף מצטט הרבה פרקים מספר המוסר של אריסטו ובשלשה עשר משפטים נתן סכום של שיטת אריסטו והנמשכים אחריו. בעוד שאביו הראה בספרו "אמונות" יחס שלילי לכל חקירה פילוסופית, סבור ר' יוסף כי בכחה של הפילוסופיה לעזור הרבה לדת ולאמונה. הוא העריץ מאד את אריסטו עד שקרא: "ברוך שחלק מחכמתו לבשר ודם ונתן כזאת בלב איש מחכמי אומות העולם" ובכבוד גדול התיחס ר' יוסף גם להרמב"ם. לפי דעתו דרושה ההכרה השכלית להשגת השלמות האנושית בכלל ולאיש ישראל בפרט. האיש המקיים את מצוות התורה מתוך הכרה שכלית ומתעמק בטעמי המצוות עומד על מדרגה יותר גבוהה ממי שמקיים את מצוות התורה בלי להתחשב ביסוד הפילוסופי. עם כל התלהבותו לפילוסופיה השתדל ר' יוסף להציב גבולות בינה ובין הדת ולא לטשטש את התחומים ביניהם. טעות היא לפי דעתו לחשוב שאפשרי יהיה לאחד נפרדים ולקרב נושאים חולקים ורחוקים. אין כל הוכחה על אחדות הפילוסופיה והדת. היהדות נשענת על הנבואה והמופתים ואינה זקוקה להיקשים וראיות הגיוניות. ולכן ראוי לכל איש מישראל שיתעמק בזה שהשאירו לנו "הנקראים רואים כי הם אשר ראו מעשה ה' עין בעין ולא יעשה השם דבר קטן או גדול במצפוני מעשיו כי אם גלה סודו אל עבדיו הנביאים". טעמם העמוק של המצוות אינו ניתן לחקירה שכלית והוא מושג רק ע"י התעמקות בתורת הנסתר לפי דרכי הקבלה. בזה מתקרב ר' יוסף לתורתו של הרמב"ן. בנגוד לשיטת אריסטו שאשרו העליון של בן אדם הוא השתלמות שכלית, "ציור המושכלות", סובר ר' יוסף שהשארות הנפש אינה תלויה בהשתלמות הרוח והנפש;

נצחיות הנשמה אחרי מותו של הגוף הוא אחד מעיקרי התורה ורק ע"י קיום המצוות אפשר להגיע למצב אידיאלי זה. התורה לא הסתפקה רק בידיעה אלא דרשה גם השתמשות החכמה בעיון בפעל. מן העובדה, שאומה יחידה נשארה בין שיני אריות ולא אבד זכרה כמו שנאבדו כל שאר האומות הקדומות, מסיק ר' יוסף על אמתת תורת משה, כי גורלו של עם ישראל לא יתכן בטבע לולי ה' שהיה לנו.

בשיטתו רצה להביא לידי פשרה בין עמדת הרמב"ם ובין הכוון האנטי־פילוסופי של חכמי זמנו שעליהם נמנה גם אביו ר' שם טוב. היה נאמן עם אמונת ישראל אך אהב גם את הפילוסופיה ושקד על דלתות החכמה והשתדל להוכיח בספריו תועלתם והכרחיותם לחזוק האמונה. הו.

ר' יוֹסֵף שְׁמוּאֵל (בר' צְבִי) מִקְרָאקָא

מגדולי הרבנים במאה החמישית לאלף השישי (בסוף המאה השבע עשרה ותחילת השמונה עשרה למספרם). נולד בקרמניץ שבווהליניה. שימש ברבנות בקראקא ובפרנקפורט. הגדיל לעשות בהגהותיו לתלמוד ומפרשיו שנדפסו על ידי בנו אחרי פטירתו בדפוסי פרנקפורט ואמשטר־דם ואחר כך בכל הוצאות התלמוד.

היה מפורסם בדורו בתורתו וצדקתו. כפי שמספר אזולאי למד את הש"ס ארבעים ושתים פעמים וקיים ודברת ב"ם. עשרים וחמש שנה למד תורה מעומד. כן הפליגו בשבח צדקתו ומעשיו הטובים.

חיבר ספרים רבים בהלכה ובאגדה ולא זכו לראות אור אלא גרגרים בודדים שהובאו בספרי תלמידיו. ארבעים שנה ישב על כסא הרבנות: עשרים ושש בקראקא וארבע עשרה בפרנקפורט והרביץ תורה הרבה בישיבתו. נפטר זקן ושבע ימים בר"ח כסלו תס"ד (1703).

ר' יוֹסֵף (בר' מֵאִיר) תְּאוֹמִים

מגדולי הפוסקים האחרונים. מפורסם על שם ביאורו למפרשי השלחן ערוך "פרי מגדים". נולד בלבוב בשנת תפ"ז (1727). אביו היה דרשן בקהלה זו. בימי עלומיו שקד ר' יוסף על התורה מתוך עוני. זמן מה שימש מלמד תינוקות. עוד לפני מלאת לו שלשים שנה הוציא שני ספרים חשובים "פורת יוסף" ו"גנת ורדים" (שניהם נדפסו בזאלקווא, תקט"ז). הראשון כולל חידושים למסכתות יבמות וכתובות והשני מכיל שבעים כללים מתדולוגיים להבנת התלמוד. כבר אז החל בכתיבת ספרו העיקרי "פרי מגדים" על שלחן ערוך יורה דעה, הכולל באורים על שני מפרשי השלחן ערוך "טורי זהב" ו"שפתי כהן" (הט"ז והש"ך). את באורו לט"ז קרא בשם "משבצות זהב" ובאורו לש"ך קרא "שפתי דעת". את ספרו זה השלים במהדורה אחרונה בשבתו בברלין בבית מדרשו של הגביר ר' דניאל יפה והדפיסו שם (בשנת תקל"א—ב'). ספר זה נדפס ברוב המהדורות הגדולות של השלחן ערוך ונתחבב מאד על הלומדים. סמוך להוצאת ספרו נפטר אביו ור' יוסף נקרא ללבוב למלא את מקומו כדרשן ומורה צדק בקהלה זו. בשנת תקמ"א בערך נתמנה לרב בקהלת

פרנקפורט דאודר ובה ישב עד פטירתו, „הפרי מגדים" לשלחן ערוך אורח חיים. בד' אייר תקנ"ב (1792).

במתכונת ה„פרי מגדים" ליו"ד הוא גם אף הוא מתחלק לשנים: „משבצות זהב" באור הט"ז ו„אשל אברהם" באור על המגן אברהם. בהקדמת ספרו הוא מאריך מאד בדברי מוסר ודקדוק בדרך שאלה ותשובה. חלק זה נדפס בפרנקפורט דאודר בשנת תקמ"ז. ואף הוא נתקבל בחבה ונדפס ברוב מהדורות השלחן ערוך. אפשר שיזם לחבר את ביאוריו גם לשאר חלקי השלחן ערוך ולא הספיקה לו שעתו.

משאר חיבוריו נדפס בחייו ספרו „רב פנינים" (פרנקפורט דאודר, תקמ"ב), הכולל חידושים על התורה משלו ומשל אביו וכללי הש"ס. הרבה ספרים הניח אחריו שלא זכה להדפיסם, ביניהם חידושים על שבע מסכתות בשם „ראש יוסף", מהם נדפסו חידושיו לחולין בלבד (פפד"א, תקנ"ד). בהקדמתו ל„פרי מגדים" על או"ח הוא מונה עוד כמה חיבורים. ביניהם „המגיד" אוסף דרשות; „הזמנים" על שבתות ומועדים.

ר' יוֹסֵף בר' תַּנְחוּם יְרוּשַׁלְמִי

משורר, נולד במצרים בשנת ה' כ"ב (1262). למד תורה בבית אביו, הבלשן והפרשן הידוע, והשתלם עוד בימי נעוריו במלאכת השיר. בהיותו בן חמש־עשרה שנה חיבר ספר „ערוגות הבשמים", שירי צמדים (תגניס) כדוגמת ה„תרשיש" לר' משה אבן עזרא. ספר זה וכן הרבה משיריו האחרים מוקדשים לנגיד ר' דוד בר' אברהם, נכדו של הרמב"ם. אף ל„נדיבים" אחרים שר שירי הלל ושבח. כמה משירין ובתוכם שירי קודש וגם קינות, נמצאים בדיואן, ורובם ככולם לא נדפסו עדיין. בתוך שיריו נמצאת קינה על מות אביו, ר' תנחום, בשנת נ"א (1291), ובאותה שנה מתה גם אמו. ה.

ר' יְחֶזְקֵאל (בר' יְהוּדָה הַלֵּוִי) לַנְדָא

מגדולי הרבנים בדורו. מפורסם על שם ספרו שו"ת „נודע ביהודה". נולד ביום י"ח בחשון תע"ד (1713) באפטא, לאביו ר' יהודה בר' צבי הירש, שהיה מפרנסי העיר וחבר בועד ארבע ארצות. עד שנתו הי"ג למד תורה מפי ר' יצחק אייזיק הלוי מלודמיר, ורב העיר ר' משה יעקב מקראקא חיבב מאד את העלם החריף והיה מפלפל עמו בסוגיות חמורות שבתלמוד. בהיותו בן י"ד הלך לברודי, שם למד ב„קלויז" הגדול בחבורת צעירים כשרוניים, שהיו „בתורת אריות ונמרים, ובירא ה' טהורים". בן שמונה עשרה נשא לאשה את מרת ליבא בתו של ר' יעקבקא מדובנא ועבר לגור בבית חותנו, אך כעבור זמן קצר השפיע על חותנו שישתקע בברודי, שהיתה אז „עיר מלאה חכמים וסופרים". שם קבלוהו לאחד מ„חכמי הקלויז", שביניהם היו חכמים מובהקים כר' יצחק הורביץ רבה של המבורג והמקובל ר' חיים צנזר. זה האחרון העיד עליו לאמר: „צפה יחזקאל במעשה מרכבה". בשנת תצ"ד נתמנה לאחד מדייני העיר, שלא על מנת לקבל פרס, וכבר אז פנו אליו רבני הדור בענין היתר עגונה. בשנת

תק"ו נתקבל לרבה של ימפולי (פודוליה). בשנת תקט"ו נקרא לכהן ברבנות בעיר פראג במקומו של ר' דוד אופנהיים. שם ניהל ישיבה גדולה אשר מרוב התלמידים שנהרו אליה הוכרח ללמוד עמהם בחצר בית הכנסת הרחבה. ועד סוף ימיו לא פסקה ישיבה מביתו, אף בערבי שבתות ובימי תענית, ובניגוד למנהגם של ראשי הישיבות להתחיל את הלימודים בראשי חדשים חשון ואייר, היה הוא פותח בלימודיו תיכף לאחר החג. בכל יום היה מרצה לפני התלמידים שיעור בתלמוד, וביום השישי היה מלמד אותם את פרשת השבוע, חומש עם פירוש רש"י. הוא אהב את תלמידיו כאב את בניו, ושמח מאד על הצלחתם בלימודם. בין תלמידיו היו רבנים גדולים כר' אברהם דנציג (בעל „חיי אדם"), ר' דוד דייטש (בעל „אהל דוד") ור' דוד פלקלס (בעל שו"ת „תשובה מאהבה"). הלה מעיד על רבו, שהיה „מושלם בכל המעלות בכל החכמות". ורבים השיב מעון על ידי דברי מוסרו בדרשותיו הנלהבות.

הוא היה אמיץ לבב, לפני מלכים יתיצב וידע לכלכל את דבריו במשפט, והשתדלויותיו לטובת בני עמו לא שבו ריקם. במלחמת שבע השנים, שלחמה מריה תיריזה מלכת אוסטריה עם פרידריך השני מלך פרוסיה, כשבאה העיר פראג במצור על ידי הצבא הפרוסי (תקי"ז), לא פנה לעצתם של כמה מנכבדי העדה לצאת יחד אתם את העיר, אלא נשאר על משמרתו והשתדל בכל מאמצי כחו להקל את עול סבלה של עדתו, בזה שדרש מאת העשירים לפרנס את העניים, ואסר על הסוחרים להפקיע את השערים. כידוע גורשו יהודי פראג מעירם בשנת תק"ה, על אשר הלשינו עליהם שונאיהם לפני המלכה, שעזרו לחיל פרוסיה במלחמתם הקודמת על אוסטריה. את זה זכר ר' יחזקאל ועמד והקדים, במלחמה זו, רפואה למכה בהכריזו חרם חמור על כל יהודי שיבגד בממשלתו ויעזור לאויב באיזו צורה שהיא. כמו כן תיקן תפלה מיוחדת לשלומה של מלכות, לאומרה ערב ובוקר בכל בתי הכנסיות. נוסח החרם והתפלה נדפסו בפקודת הרב, בגרמנית, להפיצם באלפי אכסמפלרים. הדבר הזה העלה את ערכו של הרב בעיני המלכה אשר בהופיעה, בגמר המלחמה, בשערי העיר פראג והרב יצא לקראתה לברכה בנצחונה, הודתה לו לעיני כל השרים על על מסירותו הנאמנה לארץ מגורתו. בשנת תקמ"ט, כשיצאה פקודת הקיסר יוסף השני המחייבת גם את היהודים להתגייס לצבאו, זירז ר' יחזקאל את בני עדתו שלא ישתמטו מעבודת הצבא. ביום ט"ז באייר לפני שהחיילים הראשונים, 25 במספר, יצאו למסעם, נאם לפניהם בגרמנית, במעמד קהל רב מאזרחי העיר ואנשי הצבא, דברי עידוד ונחמה, ועוררם לשמור את מצוות ה' גם בהיותם בצבא. נאומו עשה רושם רב על כל הנאספים כיהודים כנוצרים.

ר' יחזקאל נפטר ביום י"ז באייר תקנ"ג (1793) בפראג. הוא ציוה שלא יפליגו בשבחו בהספדו, ושלא להעמיד על קברו רק מצבת אבן אחת, שמחירה לא יעלה על 18 זהובים, ושלא לחרות עליה שום תוארי כבוד. וכן קיימו וכתבו רק: „הרב המפורסם

מו"ה יחזקאל הלוי". תלמידו ר' אלעזר פלקלס מנה את שבחיו בהספדו: היה מרבה בתעניות וסיגופים. מר"ח אלול עד יום הכפורים היה מתענה "משבת לשבת"; מר"ח אב עד תשעה באב לא אכל רק לחם יבש; כל לימודיו עם תלמידיו היו בעמידה. ר' יחזקאל התייחס למשפחת רש"י. הוא היה אומר: "ויען שאני מגזע רש"י יגעתי ליישב דברי רש"י על נכון".

האגדה מספרת כי היה לו ארון מיוחד סגור על מסגר, ואת המפתח לא הוציא מתחת ידו לעולם, ואף בני ביתו ומקורביו לא ידעו מה נמצא בתוכו, עד לאחר פטירתו שפתחו את הארון ומצאו שם את ספר הזוהר וכתבי האר"י, וכן את חידושיו שהוא עצמו חידש בקבלה. במקומות רבים בספריו הוא מרמז לענייני קבלה. "רמז לל"ב נתיבות החכמה ...ואין להאריך בזה, כי כבוד אלהים הסתר דבר"; "והמשכיל יבין אמרי בינה"; "כיון שחז"ל דברו ברמז, לא אהיה הולך רכיל ומגלה סוד". לעומת זה אומר הוא לפעמים: "אין לי עסק בנסתרות, והלואי שאוכל לצאת ידי חובתי בתלמוד ופוסקים הנחוצים למעשה, והם חיינו ובהם נהגה". את פסקיו של הרמ"א הוא מעריץ מאד. מרגלא בפיו לומר: "משה אמת ותורתו אמת, ומנה לא תזוע", וכמוהו הוא מחשיב מאד את מנהגי ישראל ופוסק, שאין לבטל שום מנהג, בלי הוראת חכם הראוי להוראה. בראותו "שכמה מורי צדק אשר בעיירות, שאין להם חיך לטעום ולהבחין בעצם הדבר, סוברים שכל ספר שנתפשט בעולם ראוי לסמוך על דבריו", ועל ידי כך הם באים לידי תקלה להתיר את האסור, עמד ותיקן "שקודם שמלאו לצורבא מדרבנן ארבעים שנה, לא ירים ידו להדפיס חידושים בש"ס ופוסקים. וכאשר ימלאו לו ארבעים לבינה, אז הרשות נתונה, אם בר הכי הוא, לפרסם חידושיו בדפוס".

כן ידועות תקנותיו שהתקין בעדתו נגד חיי מותרות המעוררים את קנאת הגוים וגורמים הכבדת עול המסים והארנוניות. הוא מוכיח את בני קהלתו, אשר רבים מהם מבלים את הערבים בשחוק וקלות ראש בבתי תיאטראות, כי הם "מתקנאים באומות ומתאוים לתענוגיהם". והוא צועק במר נפשו: "מה לנו להדמות לאומות?! להם נאה לשמוח כי הם יושבים שלוים ושקטים כל אומה בארצה ומולדתה. אבל אנחנו עם עני התונים בגלות, לשמחת מה זו עושה?"

ר' יחזקאל היה תקיף בדעתו ולא נשא פני איש. במחלוקת הידועה על דבר "הגט מקליוה", עמד לימינו של מסדר הגט והכשירו נגד דעתו של ר' אברהם אביש רבה של פרנקפורט. הדבר גרם שפרנסי פרנקפורט החליטו (ט' בחשון תקכ"ח), שלא למנות את ר' יחזקאל או אחד מצאצאיו לרב בעירם, אף לא להרשות להם לדרוש בבית הכנסת במקרה שיזדמנו לעירם כאורחים. בעת המחלוקת הגדולה בין ר' יעקב עמדן ור' יהונתן אייבשיץ, פירסם ר' יחזקאל מכתב (ביום ח' באייר תקי"ב), בו הוא דורש מרבני וחכמי הדור שישתדלו להשקיט את הריב בין המתנגדים. הוא מציע את דעתו לגנוז את הקמיעות למען השלום, ויחד עם זה הוא מכריז

ש"כבודו של ר' יהונתן במקומו מונח כמאז ומקדם, ותורה יבקשו מפיהו". גם במותו של ר"י אייבשיץ (תקכ"ד), הספידו והפליג בשבחו. בין השאר הוא אומר: "כשם שאי אפשר להכחיש את השמש בצהרים, כך אי אפשר להכחיש עוצם גדולת תורתו ומדותיו הטובות". הוא הקדיש מלחמה על השבתאים וההולכים בשיטתם. יצא נגדם בכרוז חריף, שצוה להדפיסו על גליון מיוחד ולהכריזו בבית הכנסת לפני "כל נדרי" בכל שנה ושנה. בגלל כן התנגד גם לאמירת התפלות והבקשות שנתקנו על פי הקבלה, כמו: "יהי רצון" שבין התקיעות, ו"לשם יחוד" שלפני נטילת לולב וכיוצא באלה. אף התנגד ל"חסידים" שהיו בדורו, "כת העושים כל ימיהם כחגים, וממלאים כרסם בכל מיני מעדנים תמיד", והוא מתמרמר עליהם כי "עזבו את תורת ה' ומקור מים חיים, שני התלמודים בבלי וירושלמי, לחצוב להם בורות נשברים. והם מתנשאים ברום לבבם, כל אחד אומר: אנכי הרואה ולי נפתחו שערי שמים, ובעבורי העולם מתקיים. אלו הם מחריבי הדור. ועל הדור היתום אני אומר: ישרים דרכי ה' צדיקים ילכו בם וחסידים יכשלו בם. והרבה היה לי לדבר מזה, אבל כשם שמצוה לומר דבר הנשמע, כך מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע". במקום אחר הוא אומר: "לעולם אל ישנה אדם מנהג אבותיו. והחדשים אשר מקרוב באו לשנות במדינות הללו מנהג אבותינו הקדושים (להתפלל בנוסח ספרד במקום נוסח אשכנז), המה לדעתי פוגמים בכבוד רבותינו בעלי התוספות והרא"ש, ועתידים ליתן את הדין". בכל זאת היו הצדיקים נותנים כבוד לשמו. ר' שניאור זלמן מלאדי העיד עליו: "שהיה יחיד בדורו בהוראותיו, וה' היה אתו שקלע אל השערה ולא החטיא את המטרה האמיתית בכל דבר אשר הורה". והצדיק ר' חיים רבה של צנז היה אומר: "אילו היה ר' יחזקאל לנדא חי אתנו כיום, הייתי מתגולל אצלו תחת שלחנו, כי כל כוונותיו היו רק לשם שמים, ונפלא היה בקדושתו וצדקתו".

האגדה החסידית מספרת, שכשהגיע הספר "תולדות יעקב יוסף" (מזיבוז, הק"מ), מספרי היסוד של החסידות הבעש"טנית, לידי ר' יחזקאל לנדא, דנהו בשריפה. אף קיים בעצמו את פסק דינו, וקנה את כל המהדורה ושרפה ברחוב העיר פראג. הדבר נודע לתלמידו של המחבר, ר' יעקב משמון משיפיטובקה, והלה נסע לפראג והתוכח עם הרב שעה ארוכה עד שנצחו, והצליח להצדיק את שיטת הבעש"ט בפני טענותיו של ר' יחזקאל. ואז הדפיס ר' יעקב יוסף את ספרו שנית באותה השנה בקוריץ. העכוח נדפס בשם "דברי נועם" (ורשה, תרנ"ב).

מסביב לדמותו המזהירה של ר' יחזקאל נתרקמו אגדות רבות, המשקפות את פקחותו וחריפות שכלו. והרי שתים מהן: מעשה ביניאי אחד מפראג, שחזר ממקום השוק לביתו. נזדמן לו בדרכו יהודי עני מבני עירו, עמד והעלהו על מרכבתו. ובידי הלה צרור כסף, שהטמינו באחת החביות של יין, שהוביל אתו הסוחר בעגלה. כשהגיעו לפראג והעני לא מצא את כספו בחבית; האשים את הסוחר בגניבתו

וקבל עליו בפני רב העיר. הנאשם התגונן בתוקף ועוד התאונן עליו שהוא משלם לו רעה תחת טובה שעשה עמדו בהביאו אותו לביתו במרכבתו. אז התחכם הרב ויאמר ליינאי: אני מאמינך שאתה לא שלחת ידך בממון חבירך, ורק העגלון שהוא גוי גנב את הכסף, אבל אם כן יינך יין נסך הוא ואסור בהנאה. הדבר יצא מפי הרב ופני הסוחר חפו, והתודה על חטאתו אשר חטא בגנבו את כבשת הרש, וישב את הגזילה אשר בידו. אולם הרב לא הסתפק בזה ויאמר לו: מאחר שבתחילה הכחשת בכל תוקף, שהגניבה היא בידך, שוב איני מאמינך עד שתשבע בבית הכנסת בפני כל הקהל שאתה גנבת את כספו של העני. הסוחר הוכרח לעשות כן, ורק אז התיר הרב את יינו.

שוב היה מעשה באשה אחת שחלתה, ועלה בדמיונה שמחלתה אנושה מאד ואין לה תרופה אחרת אלא אם כן יכתוב לה הרב מפראג «קמיע». לקח ר' יחזקאל פסת קלף חלקה והניחה בתוך כיס תפור, ויצוה על החולה לשאת את הכיס על צוארה במשך שלשים יום, וביום השלשים ואחד תוציא את הקמיע מתוך הכיס, והיה אם נמחקו האותיות לגמרי עד שאי אפשר להכיר את רישומם על הקלף, אז יהא לבה סמוך ובטוח שהקמיע הועיל והיא תבריא. החולה עשתה כדברי הרב ותפתח את הכיס ביום השלשים ואחד, והנה לשמחת לבבה ראתה כי «פרחו האותיות», ותחי רוחה ותקם מחליה.

מחיבוריו נדפסו: א. שו"ת «נודע ביהודה» (מהדורה קמא: פראג, תקל"ו; מהדורה תניינא: שם, תקע"א). כמעט כל הוראותיו בספר זה נתקבלו להלכה על ידי גדולי הרבנים בדורו ובדורות שלאחריו. — ב. «ציון לנפש חיה» (צל"ח), חידושים לתלמוד, רש"י, תוספות ורמב"ם. ח"א לברכות (פראג, תקנ"א); ח"ב: לפסחים (שם, תקמ"ג); ח"ג: לביצה (שם, תקנ"ט); ח"ד: לשבת, עירובין, ר"ה, יומא, סוכה, תענית, חגיגה ומגילה (ורשה, תרל"א); ח"ה: לסדר קדשים (כנ"ל). — ג. «אהבת ציון», דרושים והספדים (פראג, תקפ"ז). — ד. «דגול מרבבה», חידושים והגהות לשולחן ערוך (פראג, תקנ"ד; אונגוואר, תרכ"ד). — ה. «דורש לציון», דרושים ופלפולים בכמה מסוגיות התלמוד. ביחוד במסכת יבמות (פראג, תקפ"ז). — ו. «דרוש הספד» על מותה של מריה תיריזה מלכת אוסטריה (פראג, [תקמ"א]). — ז. «דרוש השבח וההודאה» על נצחון אוסטריה במלחמתה נגד טורקיה (פראג, תק"נ). — ח. «דרושי הצל"ח», דרשות (ורשה, תרמ"ד). — ט. «חוקי האישות על פי דת משה והתלמוד» (גרמנית). כתבו על פי בקשתו של קיסר אוסטריה יוסף השני, לגלות את דעתו על אודות חוקי הנשואין, שהוציא הוא ביום 16 בינואר 1783, ביחוסם אל חוקי ישראל (לייפציג, 1900). ספר זה תורגם אף לעברית על ידי זאב וואלף שיינבלום (מונקטש, תרס"ג). — י. «מראה יחזקאל», הגהות לתלמוד (נדפסו לראשונה בהוצאת התלמוד של פראג, תק"צ). בכ"י נשאר: «ציון לנפש חיה», לכתובות, גיטין, בבא מציעא, סנהדרין ועוד.

אש.

ר' יְחֶזְקֵאל (בר' אַבְרָהָם) קַצֶנֶלֶנְבּוֹיְגֶן

רב ומחבר. נולד בשנת תכ"ח (1668) בערך. למד תורה מפי ר' מרדכי זיסקינד רבה של בריסק. שימש ברבנות בכמה קהלות, ביניהן קידאן, בירז והגליל. משם נתקבל בשנת תע"ג לרבנות החשובה בשלש הקהלות אלטונא, המבורג וונדסבק ובמשרה זו שימש במשך שלשים ושש שנים עד פטירתו.

הוא היה מחשובי הרבנים בדורו וכמה מגדולי הדור פנו אליו בשאלותיהם. ביניהם גם ר' דוד אופנהיים מפראג. כן פנו אליו הרבה מחברים וביקשו ממנו הסכמות לספריהם. תשובותיו נדפסו בספרו "כנסת יחזקאל" (אלטונא, תצ"ג) וכן באו כמה מתשובותיו מפוזרות בספריהם של חכמי דורו. כן חיבר חידושים על התלמוד בשם "לחם יחזקאל" ולא זכה לראות אור. לעומת זה נדפס זמן רב אחרי מותו ספרו "מים יחזקאל" (פאריצק, תקמ"ו), כולל דרושים על התורה כסדר הפרשיות.

נפטר כבן שמונים שנה בכ"ג תמוז תק"ט (1749) ור' יונתן אייבשיץ, שישב על כסאו ברבנות שלשת הקהלות, הספידו שתי פעמים ונדפסו דרשות ההספד בספרו "יערת דבש".

ר' יְחִיָא

ראה בערך זַכַרְיָה.

ר' יְחִיָא (בר' סְעַדְיָה) בֶּדְשִׁירִי

מגדולי חכמי תימן. חי בצנעא בסוף המאה הרביעית לאלף הששי (במאה הששעשרה למספרם). ידוע בכנוייו הספרותיים: אבן השרון, אבנר בן נר השרוני. חיבוריו העיקריים סובבים על המסורה והדקדוק ועל נוסח התפלה התימני. בתאג' שהעתיק לעצמו — אומנותו היתה מלאכת סופרים — בדק את כל עניני המסורה של כת"י תימן והעלה אותם בשולי־הגליון, וכן עשה אף לסידור התפלה התימני (תכלאל) שהשתדל להעמידו על נוסחתו המקורית ולצרף אותו מכל סיגי האחרונים שדבקו בו. חיבורו על המסורה נקרא בשם "חבצלת־השרון". בשדה פרשנות התורה ידוע לו חיבור נוסף בשם "בשירי" הכולל חידושים, טעמים, גימטריאות ופרפראות על התורה. ידועים לו עוד שני חיבורים: פירוש על עין יעקב ו"אמירת האמונות" שלא הגיעו לידינו.

ר' יחיא צאלח שפעל כמאה שנה אחריו השכיל להשתמש בחבוריו: חלק גדול מספרו חלק הדקדוק (מסורות תימניות על התנ"ך) מושתת על עניני המסורה שאסף מהרי"ב. ובפירושו "עץ־חיים" על התכלאל הוא מזכיר אותו ומעלה דברים בשמו תכופות.

באגדה התימנית תופשת אישיותו מקום נכבד ורבים מעשי הנפלאות המיוחסים לו בפי ההמון כצדיק גדול שהציל לא אחת את עדתו מגזירות מלכות ומרדיפות. ר.

ר' יְחִיאֵל בר' אָשֵׁר (בן הרא"ש)

בנו בכורו של הרא"ש. נולד בקולוניא (גרמניה) בשנת ה' אלפים כ"ז (1267). למד תורה בבית מדרשו של אביו הגדול ועלה בחכמתו על אחיו. ביחד עם אביו יצא את

אשכנז בשנת ה"א ס"ג ללכת לספרד. שם חיבר ספר פסקים שהובא פעמים רבות בספר הטורים לר' יעקב אחיו. כנראה חי זמן מה מחוץ לעיר טולידו על כן עמד בקשרי שו"ת של הלכה עם אביו. את בתו השיא לר' יהודה אחיו. בנים זכרים לא היו לו. נפטר בחיי אביו לפני שנת ה' אלפים ע"ד (1314).

ר' יְחִיאֵל (בר' חַיִּים) בַּסַּאן

מגדולי רבני טורקיה. נולד ברודוס סמוך לשנת ש"י (1550). למד תורה מפי אביו ר' חיים, רבה של הקהלה. בבחרותו, כנראה, עבר לקושטא ותפש שם עמדה חשובה בחייה הרוחניים של הקהלה היהודית. ר' אברהם אליגרי, מגדולי הפוסקים האחרונים, כותב עליו באחת מתשובותיו „ריש גלותא... כמלאך האלהים וכאחד השרים הראשונים"... בשנת ש"ע לערך נתקבל כראש הרבנים לקהלות תורכיה וכיהן בתפקידו זה עד יום מותו. כמה מתשובותיו נדפסו בספר תשובותיו של ר' יוסף מטראני (מהרימ"ט) ובמקומות אחרים. חלק מהם נדפס בספר בפני עצמו, בשם „שו"ת מהר"י באסאן" (קושטא, תצ"ז). נפטר בקושטא בשנת שפ"ה (1625) לערך.

בנ.

ר' יְחִיאֵל (בר' שְׁלֹמֹה) הֵילְפְּרִין

רב ומחבר. מפורסם על שם ספרו „סדר הדורות". נולד בשנת ת"כ (1660) בערך לאביו ר' שלמה היילפרין ששימש רב בקהלות לברטוב וסוקולוב. מצד אמו התייחס ר' יחיאל לר' שלמה לוריא (מהרש"ל). תחילה שימש ברבנות בקהלת הלוסק והחל משנת תע"א עד פטירתו, במשך שלשים ושש שנים בערך, שימש רב במינסק.

ר' יחיאל הצטיין בבקיאותו הרחבה בכל הספרות הרבנית והיתה לו ידיעה רבה בקבלה ואף במדעים שונים. הוא שאף לסדר את הידיעות במקצעות השונים כדי להקל על המעיינים וכמה מספריו משמשים ספרי עזר ומפתחות במקצעות שונים. ביחוד הגדיל לעשות בספרו „סדר הדורות" המתחלק לשלשה חלקים. חלק ראשון הנקרא „ימות עולם", הוא כרונולוגיה הפותחת באדם הראשון ומסיימת סמוך לזמן חיבורו, בשנת ה"א תנ"ו. בחלק זה הרבה להשתמש ואף העתיק בשלימות כמה מחיבורי הכרונולוגים שלפניו, כמו „שלשלת הקבלה" לר' גדליה ן' יחייא ו„צמח דוד" לר' דוד גאנז, מבלי לבדוק אחרי מקורותיו. חשוב יותר הוא החלק השני „סדר תנאים ואמוראים", הכולל שמות כל התנאים והאמוראים על פי סדר א"ב. בחלק זה הראה את כוחו ובקיאותו בספרות התלמודית והמדרשית וכל הבאים אחריו שאבו ממנו.

החלק השלישי הוא סדר מחברים וספרים והוא מונה את שמות המחברים שלאחר חתימת התלמוד וספריהם עד ימיו. כאן הניח ליסוד את הספר „שפתי ישנים" לר' שבתי בס והרבה פעמים העתיק ממנו מבלי לתקן את שגיאותיו. „סדר הדורות" יצא לאור פעם ראשונה כעשרים שנה אחרי פטירת מחברו (קארלסרוא, תקכ"ט) ולא הוגה כראוי ועל פי מהדורה משובשת

זו נדפס כעשר פעמים. ולאחרונה יצא במהדורה מתוקנת ומסודרת מאת ר' נפתלי משכיל לאיתן (ווארשא, תרל"ח ועוד כמה פעמים). בהקדמתו מעריך המהדיר את הספר במלים אלו:

„הספר הכי נכבד מכל הספרים שחברו בדורות האחרונים בנושא הזה (ידיעת תולדות ישראל וספרותו) הוא הספר הנערץ והנקדש סדר הדורות. הוא הספר אשר יצא שמעו בכל הארץ ובכל המדינות כצאת השמש בגבורתו וממזרח שמש עד מבואו מקטר מגש לשמו בכבוד ויקר. הוא הספר אשר כל אישי ישראל למיניהם למפלגותיהם יתאוו למטעמותו ונהו אחריו רבנים וגאונים, חכמי תורה ויראי אלהים, חוקרי התולדה וסופרי הדורות, גם כל הרועים בשושנים להתענג על מקרא ספורי מעשיות, כי כרה לכלם כרה גדולה וידו חלקתה להם במדה נפרזה. וקבצו באו בו התורה ויראה, הקדושה והטהרה, הרמז והסוד, החריפות והבקיאות גם הערב והמועיל ויהי לפלא ולמופת בישראל ונקדש קודש"...

עוד הרבה ספרים חיבר ר' יחיאל. מהם זכה לראות אור ספרו „ערכי הכנויים". הכולל שרשי לשון הקדש והתלמוד וכל השמות לכל כנוייהם בסדר א"ב (דיהרנפורט, תקס"ו). בין ספריו בכתב יד נמצאים: ספר כללים על הש"ס; כללים על ספרי קבלה; חבור על כל השלחן ערוך; שאלות ותשובות; ספר דרשות; ספר הטעמים; ספר השגות נקרא „אבן הטועים"; הגהות על גליון השלחן ערוך. הגהותיו על התלמוד נדפסו בש"ס ווילנא. נפטר במינסק בשנת תק"ז (1747) בערך, ובנו ר' משה מלא מקומו ברבנות עיר זו.

ר' יְחִיאֵל הִלֵּל (בר' דָּוִד) אַלְטשׁוּלֶר

מחשובי מפרשי המקרא בתחילת המאה השישית לאלף השישי. שימש רב בקהלת יאברוב בגליציה. הוא השלים את פירוש המצודות לנביאים וכתובים שחיבר אביו ר' דוד אלטשולר (ראה למעלה עמ' 350) וחילקו לאחר פטירת אביו לשתי מחלקות: את באור המלים קרא בשם „מצודת ציון" ואת באור הענין בשם „מצודת דוד". על ידי חידוש זה שהכניס לפירושו של אביו הקל את הלימוד בו, ביחוד בשביל מתחילים והודות לו נפוץ הפירוש הזה בחוגים רחבים בעם ועל פיו לומדים המוני בית ישראל את המקרא ואין קץ למספר המהדורות שזכה להם פירושו.

כן חיבר קונטרס בשם „בנין הבית" (זאלקווא, תקל"ה), בו ביאר את תכנית בית המקדש על פי נבואת יחזקאל ואת חלוקת הארץ לשבטים בימי יהושע ולעתיד לבוא. קונטרס זה נספח לכמה מהדורות של פירוש המצודות לספר יחזקאל.

ר' יְחִיאֵל בר' יְקוּתִיאֵל מִן הָעֲנָוִים

חכם ומחבר ספר מוסר. חי ברומא במאה הראשונה לאלף השישי (במאה השלש עשרה למספרם). בן למשפחה המיוחסת „מן הענוים" (delli Mansi) שהקימה מתוכה הרבה חכמים וסופרים. חיבר את הספר „מעלות המדות" (קרימונה, שט"ז), בו הוא מתאר עשרים וארבע מדות

טובות והפכן ומקדיש פרק לתיאור כל מדה ומדה. הספר הזה הנהו אחד מספרי המוסר המעולים ביותר ואמנם נתחבב מאד וזכה למהדורות רבות. כמו כן חיבר ר' יחיאל פיוטים וקינות, מהן ידועה קינתו על שריפת בית הכנסת ברומא בשנת ה' אלפים כ"ח (1268). לפי השערה אחת היה ר' יחיאל מחברו של ספר „תניא", הכולל פסקי דינים ומנהגים לכל השנה בקיצור. נדפס פעם ראשונה במנטובה בשנת רע"ד בשם „מנהג אבות ספר תניא". ספר זה שימש ליהודי איטליה במשך כמה דורות מעין קיצור שלחן ערוך ועל פיו נהגו בכל ענייניהם.

ר' יחיאל עסק הרבה גם בהעתקת ספרים עבריים וכמה מן הספרים שהעתיק בשנים ה"א מ"ו—מ"ט שמורים עד היום בספריות שונות. מהם מפורסם ביחוד כתב היד של הירושלמי הנמצא עד היום בספרית ליידן שעל פיו נדפס הירושלמי בדפוס הראשון.

ר' יְחִיאֵל מִיכַל (בר' עֲזִיאֵל) מִגְלוּיְגָא

רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי. עמד בחליפת שאלות ותשובות עם ר' צבי אשכנזי (ה„חכם צבי") ואחת מתשובותיו של ר' יחיאל מיכל אליו נדפסה על ידי ר' יעקב עמדן בשאלת יעב"ץ (סימן ב). חיבר פירוש רחב על מדרש רבה בשם „נזר הקדש" ונדפס ממנו רק לבראשית רבה בלבד (יעסניץ, תע"ט). בפירושו הוא מגלה בקיאות רבה במדרשים ומרבה להשיג על פירוש „יפה תאר" לר' שמואל יפה אשכנזי. לקוטים מפירושו סופחו בסוף בראשית רבה דפוס ווילנא. נפטר בווינא בכ"ה שבט ת"ץ (1730).

ר' יְחִיאֵל מִיכַל בר' יְהוּדָה לֵיב

רב ומחבר במאה החמישית לאלף השישי (בתחילת המאה הי"ח). מכונה ר' מיכל חסיד. שימש ברבנות בפולין והוזמן למשרת ראש ישיבה בברלין ונתמנה שם לרב בברלין בשנת תע"ג ומשנת תפ"א גם בפרנקפורט דאודר והמדינה. היה מחשובי הרבנים בדורו ומלבד ידיעותיו בהלכה היה גם דרשן ומקובל. הוציא לאור את הספר, „יפה מראה" לר' שמואל יפה אשכנזי על הגדת התלמוד הירושלמי והוסיף לו הגהות וביאורים בשם „יופי מכלל" (ברלין, תפ"ה—ו'). חיבר עוד חידושים על מסכת מגילה שהדפיסם עם המסכת (ברלין, תע"ד) ועל מסכת ראש השנה (בתלמוד דפוס אמשטרדם, תפ"ו). והשאיר אחריו בכתב יד הרבה כתבים בהלכה, בדרוש ובקבלה. נפטר בחודש אדר תפ"ח (1728).

ר' יְחִיאֵל מִיכַל (בר' אֶלְיעֶזֶר) מִנָּמִירוֹב

רב ומקובל. שימש ברבנות בקהלת נמירוב שבאוקריינה. ובימי גזירות חמלניצקי עורר את קהל עדתו לקדש את השם ואף הוא נהרג על קידוש השם בכ' (או בכ"ב) סיון שנת ת"ח (1648). ר' שבתי כהן (הש"ך) מקונן עליו ומתארו „הגאון מורנו וכו' חכם חרשים ובקי בכל החכמות". מעט מכתביו נדפסו בספר „שברי לוחות"

(לובלין, ת"מ), הכולל דרשות על פרשיות התורה וביאור מאמרי „אל תקרי" בדברי רז"ל.

ר' יְחִיאֵל נִסִּים (בר' שְׁמוּאֵל) דִּי פִּיזָא

מחכמי איטליה בסוף המאה השלישית ותחילת הרביעית לאלף השישי (במאה הששׁ עשׂרה למספרם). בן למשפחה עשירה ונכבדה בפיזא. על אף היותו איש עסקים גדול הקדיש את זמנו לתורה ולחכמה ושימש ברבנות בפיזא ובפיררה. כן הצטיין בנדיבות רוחו ובימי שהותו של דוד הראובני באיטליה הרבה ר' יחיאל להיטיב עמו.

חיבר כמה ספרים ומאמרים מחקריים שרובם עדיין בכתבי יד. מהם נדפס מאמרו „מנחת קנאות" שכתבו בשנת רצ"ט (1539), בו יצא להשיג על ר' ידעיה הפניני שהפליג במעלות החכמות באגרת ההתנצלות שלו שכתב לרשב"א. בספרו זה מוכיח ר' יחיאל את ביטולם של יסודות הפילוסופיה היונית ומצביע על העובדא שהאמתות הנעלות ביותר אינן פרי עיון פילוסופי אלא ניתנו לנו על ידי התורה. ספר זה יצא לאור על ידי דוד קויפמן בהוצאת מקיצי נרדמים (ברלין, תרנ"ח).

רַבֵּנוּ יְחִיאֵל (בר' יוֹסֵף) מִפַּאריש

מגדולי בעלי התוספות בסוף האלף החמישי ובתחילת המאה הראשונה לאלף הששׁי. תלמידו של ר' יהודה בר' יצחק שיר ליאון ואחרי פטירתו בשנת ד"א תתקפ"ד (1224) עמד ר' יחיאל בראש ישיבתו הגדולה בפאריש. ר' יחיאל חיבר תוספות על התלמוד שהובאו אצל כמה מן הראשונים ושמו נזכר כמה פעמים בתוספות שלנו. גם פסקיו והוראותיו נמצאים מפוזרים בספרי פוסקים שונים, ביחוד בספר ארחות חיים לר' אהרן הכהן מלוניל הקורא לו „מורי" או „החסיד". פירושיו ותוספותיו לתורה מובאים כמה פעמים בספר „דעת זקנים". רבינו יחיאל נחשב לגדול חכמי ישראל בדורו בצרפת הצפונית. באותם הימים הלשין המומר ניקולי דונין לפני האפיפיור גריגור התשיעי על התלמוד שיש בו דעות המתנגדות ליסודי התורה וכן נמצאים בו חירופים על הנצרות. כתוצאה משטנה זו פנה האפיפיור אל מלכי אירופה בדרישה לבער את התלמוד ממדינותיהם. אז הזמין לודויג התשיעי מלך צרפת ארבעה מראשי חכמי ישראל בצרפת ובראשם רבינו יחיאל להשיב על טענות המומר. זה היה בשנת ה' אלפים (1240). טענותיהם של שני הצדדים נרשמו בצורה מעובדת ב„ויכוח רבנו יחיאל מפאריס". אולם למרות הצלחתו בויכוח זה נגזר לאחר זמן על שריפת התלמוד בצרפת וביום ו' פרשת חקת שנת ה"א ד' (1244) נשרפו בפריז עשרים וארבעה קרונות מלאים ספרי תלמוד הלכות ואגדות. יום זה נקבע לתענית במשך כמה דורות. על שריפת התלמוד קוננו חכמי הדורות ההם ביחוד מפורסמת קינתו של ר' מאיר בר' ברוך (המהר"ם) מרוטנבורג: „שאלי שרופה באש לשלום אבליך".

גם אחרי שריפת התלמוד המשיך רבינו יחיאל לעמוד בראש ישיבתו בפאריז

וכנראה לימד אז עם התלמידים את התלמוד בעל פה. אולם מחמת הצרות והנגישות שתכפו לבוא על יהודי צרפת משנה לשנה עזב יחד עם הרבה תלמידי ישיבתו את צרפת ויעל לארץ ישראל ויקבע את ישיבתו הגדולה בעכו, בשנת ה״א י״ט (1259) בערך. ואף בא״י המשיך לנהל את ישיבתו עד פטירתו, בשנת ה״א כ״ח (1268), וַיִּקָּבֵר לרגלי הר הכרמל בסביבת חיפה.

ר׳ יַעֲקֹב אַבּוּאַלְעָפְיָה

מחכמי צפת במאה הרביעית לאלף השישי (במאה הט״ז למספרם). בן בתו של ר׳ יעקב בירב (הראשון) מחדש הסמיכה. למד תורה בישיבתו של סבו הנ״ל והיה אחד המוסמכים על ידו. שימש ברבנות בגאליפולי (תורכיה) ומשם עבר לדמשק וסמוך לשנת ש״נ ישב שם על כסא הרבנות וניהל ישיבה חשובה שממנה יצאו תלמידי חכמים גדולים בתורה. בסוף ימיו עבר לעיר־מולדתו צפת ונפטר שם בשנת ש״ס (1600) לערך, ונקבר סמוך לקברו של ר׳ יעקב בירב. כתב פסקים וחיבר ספר שאלות ותשובות שלא ראה אור הדפוס ואזולאי מעיד שראה תשובותיו בכת״י. כמה מתשובותיו נדפסו בספריהם של גדולי דורו, כגון בשו״ת מהרימ״ט, מהריט״ץ, מהרח״ש ואחרים. בנ.

ר׳ יַעֲקֹב (בר׳ אַבָּא מָרִי) אַנָטוֹלִי

פילוסוף, דרשן ומתרגם. נולד מסביב לשנת ד״א תתק״ס (1200) בדרום צרפת. היה חתנו של ר׳ שמואל אבן תבון וקיבל תורה וחכמה מפיו. עיקר פעולתו של ר׳ יעקב היתה לתרגם חבורים וספרים בחכמת התכונה וההגיון שנכתבו בערבית לעברית. הוא עזב את צרפת והתיישב בנאפולי. שם הטה לו חסד הקיסר פרידריך השני בתתו לו תמיכה שנתית. בחתימת תרגומו של ספר אחד מספרי אריסטו הוא אומר: „ברוך אלהים אשר לא הסיר תפילתי וחסדו מאתי והחליף את כחי להשלים באדר שני בשנת תתקצ״ב בעיר נפולי וכו׳ בעזרת העוזר אשר נתן בלב אדונינו האנפרדור פרידריקו אוהב החכמה ודורשיה לזון אותי ולכלכל אותי לשבעה״. בנאפולי התקשר ר׳ יעקב בקשרי ידידות עם החכם הנוצרי מיכאל סקוטוס שתרגם כמה חבורים של אריסטו ושל אבן רשד מערבית ללטינית. חכם זה הדריכו במדעים וכנראה עזרו זה לזה בתרגומיהם. הוא היה אומר: „לא היו לי רק שני מורים בחכמות, חותני ר׳ שמואל אבן תבון והחכם הגדול מיכאל הנוצרי״. בשש עשרה מקומות של ספרו „מלמד״ מביא ר׳ יעקב את דברי סקוטוס. בשבתות וימים טובים היה דורש לפני קהל ועדה ואת דרשותיו אסף בספרו „מלמד התלמידים״ (ליק, תרכ״ו). הוא בחר בשם זה כדי להורות בו על כוונת הספר: „כשם שהמַלמד יד לדרבן כך דברי חבורי זה כונתי בם שיהיו ידות דרבנות החכמים המעוררים על דרישת האמת״. הספר מכיל דרשות על כל פרשיות התורה ודרשות לחגים ולשבתות המיוחדות של השנה. יסוד ופתיחה לדרשה משמש על פי רוב פסוק מספר משלי או תהלים. הוא שואף לגלות בספרו את התכן המוסרי והפילוסופי הטמון בדברי התורה.

בבאוריו לתורה השתמש באלגוריה

הפילוסופית ולדוגמא ישמש פירושו על שלש הקומות בתיבת נח: „ובמה איפא ינצל האדם מקצפו ומגערתו בעשותו לו תיבה מעצי מעשיו הטובים וכפר אותה בבית בכופר ענותו וקנים יעשה את התיבה כנגד שלשה עילמות תחתיים שניים ושלישים יעשה בלמדו החכמות הלמודיות והטבעיות והאלקיות" (מלמד פרשת נח, י"ב א'). בדרשותיו נמצא גם דברי מוסר לבני דורו על דברים שלא ישרו בעיני ר' יעקב. הוא מתריע נגד „כל אדם המוני כשישמע דבר חכמה אמתי יקוץ בו ויבוס אותו להיות שבע ממספוא ותבן שהם מאכלו עד שצריך להעלים דברים הרבה מהם כדי שלא יחשבו האומר אותם לחולק על האמונה" (מלמד פרשת בשלח, נ"ח ב'). הוא מדגיש את החשיבות הגדולה של למוד החכמות המועילות להשלים כונת התורה ומתרעם על בני דורו המתנגדים לכל חכמה. פעמים הוא מביא בחיבורו תרגומים נוצריים של התנ"ך ואף מצטט מאמר של הקיסר פרידריך בענין קרבנות. ויש גם שמתקיף את עיקרי הנצרות והאיסלאם ומצביע על הגורמים הבלתי הגיוניים בדתות אלו.

ר' יעקב נמשך אחרי שיטתו הפילוסופית של הרמב"ם ושפך את לעגו על מתנגדי הרמב"ם שראו בלימוד הפילוסופיה סכנה לקיום הדת. כאשר פרצה המחלוקת על ספרי הרמב"ם ולימוד ספרי הפילוסופיה נתמעט גם כבוד ספר „המלמד" ומתנגדי הפילוסופיה וביניהם הרשב"א התקיפו את ר' יעקב ודעותיו. למרות ההתנגדות הזאת לא מנע ר' יעקב את עצמו מלפרסם את דבריו, אע"פ שידע ששיטתו אינה מקובלת אצל רבים. סברתו היא „שאין ראוי לאמת שתהיה בישנית אבל ראוי שתקרא בראש הומיות על גפי מרומי קרת ואם לא יקבלנה רק אחד מני אלף חובה על האמת לחוס על היחיד ההוא" (מלמד פרשת ואתחנן, קנ"ט א').

ר' יעקב נמנה בין אלה החכמים שהפיצו את הפילוסופיה בין יהודי איטליה ודאגו להתפתחות התרבות וההשכלה. אמנם לא היה הוגה דעות מקורי ויוצר יצירות עצמאיות. פעולתו הספרותית התרכזה מסביב לשמירת ומסירת רכוש תרבותי גדול וחשוב והתבטאה בתרגומיו. עם כל ההתנגדות לשיטתו ודעותיו מצד כמה חוגים הכירו הרבה חכמים „דעת אמונתו וגדלו ונשאו כס מעלתו". הו.

ר' יַעֲקֹב בר' אָשֵׁר, בַּעַל הַטּוּרִים

בנו השלישי של הרא"ש. נולד באשכנז, אולי בקולוניא, קרוב לשנת ה"א ל' (1270). למד בישיבת אביו ומפי אחיו הגדול ר' יחיאל, אף הושפע מתורתם של „חסידי אשכנז". מחמת המציק ברח בשנת ה"א ס"ג עם משפחת בית אביו לספרד, נתעכב זמן מה בברצילונה, ישב כמה שנים בבית אחיו ר' יחיאל והיה מאוכלי שולחנו, ועבר אחרי מות אחיו (ה"א ע"ד בקירוב) לטולידו, מקום שבתו של אביו הרא"ש. מצבו היה דחוק, עד שנאלץ לפנות אל אביו הרא"ש בשאלה: כמוני היום שיש לי מעט משלי ואינו מספיק לי, וצריך אני לאחרים, אם אני בכלל עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות (טא"ח סי' רמב). בכל זאת לא רצה לקבל משכורת מן הקהל. אחרי מות

אביו נעשה חבר באחד מבתי הדינין שבעיר, וחתם עם שאר חברי בית הדין על פסק־מות נגד מלשין אחד שהוחזק למסור רבים למלכות (זכרון יהודה סי' עה). דאג לקרוביו ולחבריו שנשארו באשכנז. במכתבו אל אחד מרבני אשכנז משנת פ"ט כתב: אם תרצה לבוא לארץ הזאת (ספרד) אבקש לך מנוח אשר ייטב לך, ידעת שאסור לאדם אפילו לעבור במקום סכנה, כל שכן לדור בארץ גזירה כל שחייו תלויים לו מנגד יומם ולילה, ואם יש מקרובינו שם, מי יתן שיבואו הנה, כי כל מי שיוציא נפש משם הוא בעיני כאילו מציל נפש מישראל (הסוקר ב' 137). על פרטי חייו ידוע רק מעט. על מצבת קבורתו, על יד קבר אביו הרא"ש, נאמר עליו: איש תם יושב אהלים, כל ימיו היו מכאובים, וסבל יסורין בחיבה, ונפטר באהבה רבה (אבני זכרון סי' ז). נפטר סמוך לשנת ק"ג (1343). בנו ר' שלמה מת בדמי ימיו בזמן המגפה השחורה (ק"ט, 1349). מגדולי חבריו ידועים, מלבד אחיו ר' יהודה: ר' חסדאי קרשקש הזקן בברצלונה ור' יוסף בן נחמיאש בטולידו. בין תלמידיו נמנה, לפי מסורת מפוקפקת אחת, ר' דוד אבודרהם, מחבר ספר אבודרהם על התפלה.

מפעל חייו שהשאיר אחריו ברכה לדורות הוא ספר "ארבעה טורים", סיכום כל ההלכה הנוהגת בזמן הזה. עוד בהיותו צעיר לימים עלה ברעיונו לחבר ספר כולל זה "יען כי ארכו לנו הימים בגלותנו, ותשש כחנו, ושמם לבנו, ורפו ידינו, ונשתבשו הסברות, וגדלו המחלוקות, ורבו הדעות, ולא נשארה הלכה פסוקה שאין בה דעות שונות" (מהקדמתו). כל דרך לימודו היתה מופנית למטרה זו. בצוואתו לבניו כתב: "הוי זהיר להאריך ולהעמיק ולחפש אחר כל הספרים בדרך פסק ההלכה בדבר הצריך לעולם, ולא תאריך ולא תעמיק בדברי קושיות שלא לצורך, כי אינם עושים זאת רוב בני אדם כי אם לקנות להם שם. ובכל מסכת שבתלמוד תכתוב מן הפוסקים, ומן ההלכות המעורבבות כתוב הכללים כדי שיהיו בידיך ותתקיים תורתך" (בית תלמוד ד' 379). לפי שיטה זו ניגש להכנת ספרו, כדי להקל עליו את מלאכת הסידור של החומר העצום לחיבורו הגדול עשה תחילה קיצור מהלכות אביו הרא"ש ומתשובותיו בשם "ספר הרמזים" או "סימני אשר"י" (נדפסו בהוצאות התלמוד בשם "קיצור פסקי הרא"ש"). ספר זה הכשיר לו את הקרקע לבנינו הגדול, כשם שפירוש המשניות שימש לרמב"ם מפעל הכנה לחיבורו הגדול משנה תורה.

מאביו הרא"ש קיבל כלל גדול בהוראה: על מחבר ספר דינים להביא ראיות לדבריו ולהראות על המקומות היכן דבריו נמצאים בגמרא, כדי שיוכל המעיין לעמוד על אמתת דבריו, שלא כדרכו של הרמב"ם אשר "כתב ספרו כמתנבא מפי הגבורה בלא טעם ובלא ראיה" (שו"ת הרא"ש כלל ל"א סי' ט'). כידוע ביקש הרמב"ם בסוף ימיו להשלים את ספרו ולהוסיף עליו מראה מקומות. בעל הטורים נזהר מלבתחילה וציין בספרו את מקורותיו, אף קבע מקום לדעות שונות כדי להעמיד את המעיין על חילוקי הדעות בין הפוסקים והמחברים, בטרם ניגש להכרעה ולקביעת ההלכה. גם

בזאת נבדל ספר הטורים מחיבורו של הרמב"ם, שבעל הטורים הכניס לספרו רק את ההלכה הנוהגת בזמן הזה, אחרי חרבן הבית, בהתאם למגמתו המעשית של ספרו, שנועד כולו "לפסק ההלכה בדבר הצריך לעולם".

גורם חיצוני המריץ את ר' יעקב להחיש את השלמת חיבורו. בכמה קהלות בספרד הונהגו בימיו תקנות מקומיות שלא לדון ולהורות אלא על פי ספרו של הרמב"ם. לתקנות אלה השיגו הקהלות גם קיומים מטעם המלכות. אחרי מות הרא"ש החליטו גם מנהיגי קהל טולידו, מקומו של בעל הטורים, להתקין בעירם הסכמה כזו, באמרם "שנתרבה המחלוקת בין פוסקי הדינין ומורי הוראות, זה אומר בכה וזה אומר בכה". על כן הסכימו אף הם לפסוק ולהורות על פי ספרי הרמב"ם בלבד, "זולתי במה שחולק עליו הרא"ש רבם יעשו כדבריו". ר' יהודה בן הרא"ש, שישב על כסא הרבנות בעיר במקום אביו, הוכיח את תקיפי הקהל בדברים קשים "שבמקום שיש מחלוקת בין הפוסקים אין רשות לאדם לפסוק מדעתו כאחד מהם בלי ראיות" ואף איים בהתפטרותו (זכרון יהודה סי' נד). באזהרה דומה פנה גם ר' יעקב בעל הטורים בהקדמתו לחלק האחרון של ספרו נגד דיין ומורה האומר: משפט אבחרה לי בדברי אחד מהמחברים ובהם אדבר וירווח לי ומקלי יגיד לי. על כן נתעורר ר' יעקב לחבר את ספרו הגדול שימצא בו הדיין את רוב דעות הראשונים ואת ההכרעה הנכונה על פי מסקנת הרא"ש.

הספר מחולק לארבעה טורים. הטור האחד **אורח חיים** הוא סדר היום להנהגת האדם מעת קומו עד זמן שכבו, סדר הברכות והתפלות, יום השבת והמועדות, ימי הצומות ושאר הימים המצויינים. בחלק זה של ספרו ניכרת עדיין ביותר השפעת מוצאו האשכנזי. מרבה הוא להביא מתורתם של חכמי אשכנז וצרפת, גם מדברי מוסר, גימטריאות ומנהגים מחסידי אשכנז ומחוגי מהר"ם מרוטנבורג ומספרו של ר' יחיאל אחיו. — הטור השני **יורה דעה** "להורות את בני ישראל המותר והאסור", דומה במבנהו לספר תורת הבית של הרשב"א. — הטור השלישי **אבן העזר** על דיני האישות והמשפחה, מיוסד בעיקר על ספר נשים מחיבורו הגדול של הרמב"ם. —הטור הרביעי **חושן משפט** על סדרי בתי הדין, דיני ממונות ודיני הנזיקין הנוהגים בזמן הזה, בנוי על ספר התרומות לר' שמואל הסרדי ושאר חיבורים של חכמי ספרד.

כל טור מחולק להלכות ולסימנים. חלוקת החומר נוחה לשימוש ומעידה על כשרון סדרני. הסגנון צח וקצר, אם כי לא אחיד, כי לעתים שמר המחבר, ליתר דיוק, על לשון המקור.

מקורותיו מקיפים את כל הספרות הרבנית שקדמה לו: מחיבורי **הגאונים** נזכרים השאלתות, הלכות גדולות, סדור רב עמרם וסדור רב סעדיה גאון, תשובות הגאונים ופירושיהם. כן הובאו מפירושי הקדמונים: רבינו חננאל ורבינו נסים, רבינו גרשם ורש"י. מחכמי **צרפת**: תוספות שונות, ספר הישר לרבינו תם, מחזור ויטרי, עיטור, ספר יראים, מנהיג, סמ"ג וסמ"ק.

מחכמי א ש כ נ ז: ראב"ן, ראבי"ה, ס' התרומה, ס' חסידים, רוקח, אור זרוע, מהר"ם מרוטנבורג ואולי גם מס' מרדכי. מחכמי ס פ ר ד: רב אלפס, רמב"ם, רמב"ן, רבינו יונה, רז"ה, רא"ה, רמ"ה, ס' התרומות והרשב"א ועוד. בכל מקום של מחלוקת בין הראשונים הוא מוסיף את מסקנת אביו הרא"ש. אך בעל הטורים לא הסתפק במסירת דברי קודמיו, כי בהרבה מקומות נחלק עליהם בלא משוא פנים והכריע נגדם, ויש אפילו שהכריע נגד דעת אביו, אף "שאין משיבין את הארי אחרי מותו" (טאו"ח סי' קב). על כן נחשבים הרא"ש ובנו בעל הטורים אצל בעלי הכללים האחרונים כשני פוסקים עצמאיים. כבספרי הרא"ש כך נתמזגה גם בספר הטורים תורתם של רבותינו הצרפתים, האשכנזים והספרדים לחטיבה אחת. גם את מנהגי הארצות השונות, בפרט מנהגי התפלה, אסף בעל הטורים לתוך ספרו. אחרי תקופה ממושכת של פילוג ופירוד, אשר בה נעשתה התורה ככמה תורות, השכילו הרא"ש והטור לאַחֵד שוב את תורתם של שלשת המרכזים הגדולים שבאשכנז צרפת וספרד וליצור דרך לימוד והוראה אחידה לכל שבטי ישראל באשר הם שם, ולהעניק להם ספר דינים בעל צביון כלל־ישראלי.

ספר הטורים נתקבל ונתפשט מהר בכל תפוצות הגולה. מיד אחרי הגמרו (ק' 1340) כבר השתמש בו ר' דוד אבודרהם בספרו. עד גירוש ספרד כבר כבשו להם הטורים חלק ניכר של העולם היהודי: בני המערב נהגו לפי הטורים, ואילו בני המזרח נשארו נאמנים לרמב"ם. אחרי הטורים נמשכו בעיקר באשכנז בפולין ובאיטליה. ספר הטורים הוא הספר העברי השני שיצא בדפוס (בשנת רל"ה). כעשר מהדורות מחלקיו השונים הופיעו בדפוס עד שנת ר"ס בספרד, בפורטוגאל ובאיטליה. גדולי החכמים כתבו הגהות וביאורים על הטורים, כגון ר' יצחק אבוהב, ר' יעקב בן חביב ור' יוסף אסכנדרי. לשיא פרסומו הגיע ספר הטורים לאחר שר' יוסף קארו חיבר עליו את ספרו הגדול "בית יוסף". ר' משה איסרליש (הרמ"א) הוסיף בהגהותיו "דרכי משה" גם את פסקיהם ומנהגיהם של חכמי אשכנז האחרונים. ספרים מרובים נתחברו מאז על הטורים, החשובים מביניהם: בית חדש לר' יואל סירקיש ודרישה ופרישה לר' יהושע פלק כץ, ומן הספרדים: כנסת הגדולה לר' חיים בנבנשתי וברכי יוסף לאזולאי. הטורים עם המפרשים נדפסו פעמים רבות. והנם מספרי היסוד של ההלכה למעשה "ובלעדם לא ירים איש את ידו בהוראה" (אזולאי), ורק אלה שלמדו תחלה דברי בעל הטורים עם הבית יוסף מותרים לפסוק דין מן השולחן ערוך (יד מלאכי).

ר' יעקב בן הרא"ש חיבר גם פירוש על התורה, שהוא מלוקט בעיקרו מפירושי הרמב"ן, בהשמטת דברי הפילוסופיה והקבלה שבהם, וכן מפירושי רש"י, אבן עזרא, ר' יוסף קמחי, הרשב"ם ומפירושי הרא"ש על התורה. כ"פרפראות" לגוף הספר הקדים ר' יעקב לכל פרשה גימטריאות וטעמי המסורת "להמשיך הלב". פרפראות אלה זכו למהדורות מרובות ונתחבבו מאד על הקהל הרחב עד שהכניסו אותן לחומשים בשם "בעל

הטורים על התורה", ואולם גוף הספר נדפס רק בשתי הוצאות (זאלקווא תקס"ו; הנובר תקצ"ט).

נשתמרה בידינו גם צוואתו המוסרית בשם „תוכחת הרב רבנו יעקב בן הרא"ש ז"ל לבניו" (הוצ' רש"ז שכטר, בית תלמוד ד' 377—379; אברהמס, צוואות גדולי ישראל א'). כמה אמרות־מוסר צרופות קבע בעל הטורים במשנתו אחרונה זו: אל תבטח בעשרך ולא בבינתך ולא בשום אדם נברא בעולם אלא בשם ית' לבדו. ואם יגנוך או ישבחוך יהיה בעיניך שבחן כגנותן וגנותן כשבחן. אם תראה שעושין דבר שלא כהוגן, הוכיח אותם בדרך מוסר ובדרך חכמה, ואל תבזה אותם כדי שישמעוך, ואל יבעטו בך, הכל כפי שתראה העת והזמן. לא תוציא דבר מפיך אלא לצורך. לעולם תן עיניך במי שהוא למעלה ממך במעלת החכמה. — כל טורח שאתה טורח באדמה בחרישה וזריעה הוא כדי להוציא ממנה פירות, כן כל מה שהאדם טורח בעניני גופו הוא כדי לקיים הנשמה. פרי מעשה כל היום עת התפלה, ופרי מעשה כל השבוע יום השבת.

מייחסים לר' יעקב בן הרא"ש עוד מדרש על התורה (כ"י בריט. מוז.) ופירוש פסקי הרא"ש לבבא מציעא (כ"י אוכספורד). בלי יסוד נתייחסו לו פסקי התוספות, ספר הנזיר והלכות ארץ ישראל (הוצ' מנשה גרוסברג, לונדון תרנ"ט). פר.

ר יַעֲקֹב (בר' מֹשֶׁה) בֵּירַב

גדול חכמי ארץ ישראל בדור שלאחר גרוש ספרד. מחדש הסמיכה. נולד בשנת רל"ה (1475) בערך בעיר מקדה (Maqueda) שבקסטיליה ולמד תורה מפי ר' יצחק אבוהב. בשנת הגירוש נדד לאפריקה הצפונית. בעברו את תלמסאן נתכבד לדרוש בבית הכנסת ויעורר השתוממות אצל כל שומעיו. משם נתקבל לרב בפאס שהיתה אז אחת הקהלות החשובות באפריקה הצפונית, שהיו בה כחמשת אלפים בעלי בתים יהודים וביניהם כמה חכמים, והוא אז עלם כבן שמונה עשרה ועדיין לא מלא זקנו. משם עלה דרך מצרים לארץ ישראל ואף התגורר זמן מה בדמשק. עם כל גדולתו בתורה לא עשה תורתו קרדום לחפור בו ונתפרנס ממסחרו ואף הצליח לרכוש לו הון. לאחרונה נתיישב בצפת ועמד שם בראש ישיבה, ובין תלמידיו נמנו גדולי חכמי הדור כר' יוסף קארו ור' משה די טראני (המבי"ט). הוא נחשב בימיו לרבן של כל חכמי צפת.

אז יזם ר' יעקב בירב את רעיון חידוש הסמיכה. הוא נסתמך על דברי הרמב"ם (הלכות סנהדרין ד, יא) שאם יסכימו כל החכמים שבארץ ישראל למנות דיינים ולסמוך אותם — הרי אלו סמוכים ויש להם רשות לדון דיני קנסות ולסמוך חכמים אחרים. הוא ראה את השעה כשרה לביצוע תכנית חידוש הסמיכה, שיש בה כדי לאַחד את האומה בכל פזוריה תחת הנהגה מוסמכת אחת של חכמי א"י שממנה תצא תורה לכל ישראל. מלבד זה היה ענין הסמיכה קשור בתקוות משיחיות, בהאמינו שמינוי השופטים המוסמכים יפנה את הדרך אל הגאולה, שכן כתוב ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועציך כבתחילה אחרי כן

יקרא לך עיר הצדק (ישעיה א, כו). כל חכמי צפת, שהיתה אז הקהילה הראשונה בא"י בחכמה ובמנין, הסכימו לרעיון זה ומינו את ר' יעקב בירב עליהם לרב מוסמך, בשנת ה' רצ"ח. אז פנה ר' יעקב אל ר' לוי ן' חביב (הרלב"ח) ראש חכמי ירושלים ושלח לו כתב סמיכה. אולם זה האחרון, אשר נפגע כנראה מזה שלא התיעצו עמו תחילה על ביצוע התכנית, סרב לקבל את כתב הסמיכה ויערוך נגד בירב את "קונטרס הסמיכה", בו השתדל להוכיח שחידוש הסמיכה אינו מיוסד על ההלכה. אז נתעוררה מחלוקת קשה שאילצה את ר' יעקב בירב לעזוב לזמן מה את צפת וימלט לדמשק. לפני עזבו את הארץ סמך ר"י בירב — כר' יהודה בן בבא בשעתו — ארבעה מגדולי חכמי צפת, והם: ר' יוסף קארו, ר' משה די טראני, ר' משה קורדובירו ור' יוסף סאגיס. לאחר זמן מה חזר לצפת ונפטר שם, בר"ח אייר ש"ו (1546). נסיון חידוש הסמיכה עלה בתוהו מחמת התנגדותם החריפה של חכמי ירושלים ובראשם ר' לוי ן' חביב, והרבה הצטער על כך ר"י בירב הכותב באחת מתשובותיו: "אני מיצר ומצטער שלא זכיתי להיות נמנה במצוות מנוי דיינים כשרים, שכדאים להחיות את ישראל ולהושיבם על אדמתם. האל הטוב יודע שכל כוונתי לא היתה אלא לשם שמים ולא להתגדל".

ר"י בירב חיבר פירוש גדול על הרמב"ם לכל אותם החלקים שאין עליהם פירוש "מגיד משנה", אולם פירוש זה לא זכה לראות אור. מתשובותיו הרבות שהשיב לשואליו המרובים מכל אפסי ארץ לא נדפס אלא חלק בלבד (וינציה, תכ"ג), וכמה מתשובותיו מפוזרות בספרי תשובו־תיהם של חכמי דורו. חידושיו למסכת קידושין שנדפסו בסוף תשובותיו יצאו בתוספת מרובה עפ"י כתב יד בספר היובל לד"ר לוין (ירושלים, ת"ש) ע"י ר' מיכל רבינוביץ.

ר' יַעֲקֹב (ן' חַיִּים) בֵּירַב

סופר ומשורר במאה החמישית לאלף השישי. מצאצאיו של רבי יעקב בירב מחדש הסמיכה. נולד בצפת ושם נשא לאשה את בתו של ר' חיים אבואלעפיה. יצא סמוך לשנת ת"ע עם חותנו לחוץ־לארץ והתיישב באזמיר. בשנת ת"ק עלה יחד עם ר' חיים אבואלעפיה לטבריה ורשם בספרו "זמרת הארץ" כל מה שקרה לעיר בתחילת הוסדה.

על מאורע בנין טבריה חיבר ר' יעקב בירב כמה שירים בעברית ובלאדינו, שהיו מושרים עד הזמן האחרון במנגינות־עם מיוחדות בכל ארצות הבלקאנים. בשאלוניקי שרים את שירו הראשון, שחיבר בבואו לארץ, בכל מוצאי שבת מיד לאחר "המבדיל". בשיריו מונה בירב את שבחיה ומעלותיה של טבריה, מספר בגדולת הצדיקים הקבורים בה ומדבר בשבחו של רבי חיים אבואלעפיה. כל שיריו אינם אלא הגבותיו הנפשיות על כל מאורע שהתרחש בעיר משאת נפשו זאת.

ספר "זמרת הארץ" זכה לפופולריות גדולה ונדפס בשלמות חמש פעמים ובמקוטע שש פעמים. המהדורה הראשונה

נדפסה עוד בחיי המחבר (מנטובה, תק"ה), המהדורה האחרונה מושלמת ומתוקנת על ידי מ. בניהו (ירושלים, תש"ו). בנ.

ר' יַעֲקֹב (בר' יְהוּדָה) וַוִיל (מהרי"ו)

מגדולי רבני אשכנז בסוף המאה השניה ותחילת המאה השלישית לאלף הששי (במאה החמש עשרה למספרם). תלמידו של ר' יעקב הלוי מולין (מהרי"ל). שימש ברבנות בנירנברג, אויגסבורג וערפורט. היה עמוד ההוראה בדורו ומקרוב ומרחוק פנו אליו טובי החכמים בשאלותיהם בדבר הלכה. בין הפונים אליו בשאלות נמנה גם ר' ישראל איסרלין בעל "תרומת הדשן". תשובותיו מצטיינות בקיצור ובהירות והכרעותיו בהלכה נתקבלו על ידי הפוסקים. ר' שלמה לוריא (המהרש"ל) כותב עליו שהיה ראש בין האחרונים ומימיו שתו כל הבאים אחריו. ספר תשובותיו (נדפס בוינציה, רפ"ג) זכה לכמה מהדורות. ביחוד זכו לפרסום רב הלכות שחיטה ובדיקה שלו, שנתקבלו להלכה ולמעשה בדורות הסמוכים לו אצל האשכנזים. הלכות אלו נדפסו תחילה בתוך השו"ת שלו וחוברו להן הגהות וביאורים על ידי המהרש"ל וחכמים אחרים ועובדו באופנים שונים ונדפסו במהדורות רבות מאוד. בין תלמידיו יש להזכיר את ר' ישראל ברונא.

ר' (יִשְׂרָאֵל) יַעֲקֹב (בר' שְׁמוּאֵל) חַאגִיז

מראשי חכמי א"י בתחילת המאה החמישית לאלף הששי. נולד בפאס (מארוקו) בכ"ו שבט ש"פ (1620) למשפחה מיוחסת של גולי ספרד. אביו, ר' שמואל, היה דרשן מפורסם בקהלתו וחיבר ספר דרושים בשם "מבקש ה'" (וינציה, שנ"ז). בגיל צעיר הספיק ר' יעקב לעבור על כל התלמוד בעומק העיון. בהיותו כבן עשרים התחיל לחבר פירוש על המשנה. בטרם מלאו לו שלשים שנה השלימו ונסע לליוורנו כדי להביאו בדפוס שם. באותם הימים הגיעו לליוורנו השמועות על דבר מצבה האיום של ירושלים שנגרם עקב המגפה שפרצה בה בשנת ת"ח. הנדיבים אברהם ואחיו יעקב וויגה החליטו לייסד בירושלים ישיבה גדולה ולמנות בה לראש את ר' יעקב. הוא חונן בכשרון פדגוגי מצויין. ידע כיצד לנהל את ישיבתו ולעשותה למוסד מרכזי בישוב. ישיבתו שנקראה "בית יעקב", ריכזה בתוכה לא רק תלמידים צעירים אלא גם תלמידי חכמים מפורסמים שטפלו ב"צורכי העיר וצורכי כל הגולה משיבים בשאלות הבאים להם מחוץ לעיר ממקומות הרחוקים שבחו"ל". בישיבה היו מחלקות שלמדו בהן לא רק את התלמוד, הרמב"ם והשלחן ערוך, כי גם כתיבה וספרות, לשון ספרדי וכתב ספרדי וכן חשבונות וחכמת התשבורת. לאחר שסיימו התלמידים את לימודם היו מתקבלים לרבנים ומורי הוראות בקהלות ישראל. שמע ביהמ"ד הזה הגיע לתפוצות ור' משה גלאנטי מספר "שמיום שבא לעיר... נתרבתה באוכלוסיה ונתיישבה העיר וקפצו עליה גדולי ישראל". מישיבה זו יצאו גדולי הדור שמילאו תפקידים חשובים בחייהם של היהודים בא"י ובמזרח,

מהם נזכיר את ר' משה ן' חביב רבה של ירושלים, ור' חזקיה די־סילוה, מחבר הספר המפורסם „פרי חדש". ישיבה זו היתה החשובה ביותר בכל קהלות המזרח למן התקופה שלאחר גירוש־ספרד והיא קבעה את צורתה הרוחנית של א"י עד התקופות האחרונות.

ר' משה גלאנטי מעיד על הרמה הגבוהה של בית מדרשו של חאגיז, אשר מתלמידיו „כמה וכמה מהם שכמעט כל התלמוד היה שגור בפיהם כקורא את שמע וכמה וכמה בפסקי דינין הנזכרים היו בקיאים בהן ובאותיותיהם דבר אשר לא ישוער".

עבודתו החינוכית של ר' יעקב חאגיז לא החלישה את עבודתו הספרותית. הוא חיבר ספרים הרבה במקצועות שונים בתורה. חיבורו הגדול הוא „עץ החיים", פירוש על כל המשנה (ליוורנו, תי"ד); מפורסם מאד גם ספר תשובותיו „הלכות קטנות" (וינציה, תס"ד), שנכתב בקיצור נמרץ ונתחבר לו פירוש על ידי ר' בן ציון אלקלעי, בשם „הלכה רווחת" (ירושלים, תרנ"ה); „תחלת חכמה", כללי הש"ס, נדפס יחד עם ספר „כריתות" לר"ש מקינון (וירונה, ת"ז); „קרבן מנחה", חידושי דינים ודרשות (אזמיר, חש"ד); „פתיל תכלת", פירוש האזהרות של ר' שלמה אבן גבירול (וינציה, תי"ב); „אורח מישור", (נדפס בסוף „תחלת חכמה"); „זכרון לבני ישראל" (בסוף ספר „לקט הקמח" לבנו); „אלמינארה די לה לוז", תרגום ספרדי של מנורת המאור לר' יצחק אבוהב (ליוורנו, תי"ז); „צרור החיים" (וואנזבעק, תצ"א), וכמה ספרים הניח בכת"י ונאבדו, כגון „קדש ישראל"; „מות ישרים"; „חיי עולם"; „זבח תודה", ועוד. בספר תקנות ומנהגי ירושלים נאספו הרבה מתקנותיו ומנהגיו.

הוא היה מתנגד נמרץ לשבתי צבי ובבוא האחרון ירושלימה איים עליו ר' יעקב בחרם אם יעשה בירושלים מעשי תעתועים. בסוף ימיו נסע לקושטא להדפיס שם את ספרו „לחם הפנים", הוא פירוש לשלחן ערוך. אולם לא הספיק לבצע את מחשבתו ונפטר שם בשנת תל"ד (1764). בנו ר' משה חאגיז ידוע ממלחמתו בתנועת שבתי צבי. חתנו ר' משה ן' חביב ישב אחריו על כסא הרבנות בירושלים. בנ.

ר' יַעֲקֹב (בר' שְׁלֹמֹה) אִבְּן חָבִיב

מחכמי ספרד במאה השלישית לאלף השישי. יליד העיר זמורה בקסטיליה. בגירוש ספרד נדד עם בנו הצעיר ר' לוי (ראה בערכו) לשאלוניקי ושם הרביץ תורה וחיבר שם את ספרו המפורסם „עין יעקב", בו אסף את אגדות התלמוד וסיפח להן פירוש מלוקט מרש"י, תוספות, רמב"ן, רשב"א, ריטב"א, ר"ן ואחרים, ואף הוסיף את פירושו הוא לקצת מאמרים במלים „אמר הכותב". כפי שהוא מעיד בהקדמתו לא היתה כוונתו לחבר אוסף מאמרי האגדה לצורך הדרשנים בלבד, כי אם שאף לרכז את החומר הדן בעיקרי ושרשי האמונה, דרכי התשובה, תכונות ומדות טובות. הספר מסודר על סדר המסכתות, אולם היתה בתכניתו לתת בסופו מפתח שיחלק את כל המאמרים לפי נושאיהם לשנים עשר עמודים: תורה, עבודה,

גמילות חסדים, דין, אמת, שלום, תשובה, גן עדן וגיהנום וכו'.

בפירושו הוא משתדל לבאר את האגדות התמוהות ולקרבן אל השכל ואף על פי כן הוא מתרחק מן הפירושים הפילוסופיים ומן הקבלה. הוא לא זכה לבצע את תכניתו ובאמצע ההדפסה נפטר ואת החלק השני הוציא בנו בלי המפתח ובלי פירושי אביו, שכנראה לא היו מוכנים עדיין בכתב.

ספר „עין יעקב" נדפס לראשונה בשאלוניקי שנת רע"ו וזכה להיות ספר עממי חביב על השכבות הבינוניות שלא הגיעו ללמוד ההלכה. הרבה עשרות מהדורות יצאו מספר זה, שלרגלי איסור הדפסתו מטעם האפיפיור הוסב שמו בדפוסים אחדים ל„עין ישראל". פירושים רבים נתחברו לו, כמה מהם ראו אור הדפוס וכמה אחרים טמונים בכתב יד. חיבר גם פירוש על הטורים אורח חיים ויורה דעה שמרן ר' יוסף קארו מביאו כמה פעמים בספריו וכמה מתשובותיו הובאו במקומות שונים. הגיע לזקנה ושיבה (כפי שמפורש בהקדמתו ובדברי בנו) ונפטר בשאלוניקי בשנת רע"ו (1516) בערך.

ר' יַעֲקֹב יְהוֹשֻׁעַ (בר' צְבִי הִירְשׁ) פַּלָּק

מפורסם על שם ספרו „פני יהושע". נולד ביום כ"ח בכסלו תמ"א (1680) בקראקא, לאמו מרת מרים בת בתו של ר' יהושע בר' יוסף (בעל „מגיני שלמה"), שנקרא על שמו. בנעוריו למד תורה מפי ר' גבריאל רבה של ניקלסבורג, שהתגורר אז בקראקא. אח"כ הלך ללבוב ושקד על לימודיו בהתמדה גדולה, עד שאחד ממנהיגי העדה ר' שלמה סג"ל לנדא בחר בו לחתן לבתו מרת לאה. אז נתמנה למפקח על בתי ה„תלמוד־תורה", ואח"כ נבחר גם לאחד מפרנסי העיר. בבית חותנו יסד ישיבה בה הרביץ תורה לתלמידיו אשר נהרו אליו מכל העיר, עד יום ג' בכסלו תס"ג, שאז נשרף ביתו והיה למפולת בין שאר בתים בעיר, והוא עם אשתו ובתו הקטנה וחמותו נקברו חיים תחת עיי המפולת. אולם בשעה שהם נהרגו שם, הצליח הוא להנצל בדרך נס ואז קיבל על עצמו להקדיש את כל מרצו וזמנו ללימוד ההלכה.

לאחר חורבן ביתו יצא את העיר והלך לעיר קורוב שם נתקבל לרב. אח"כ שימש ברבנות בערים טרלוב וליסקא. בסוף שנת תע"ח נקרא לחזור ללבוב ולכהן שם ברבנות במקומו של ר' צבי אשכנזי („חכם צבי"). שם באו אליו תלמידים רבים מקצות הארץ ללמוד בישיבתו הגדולה אשר הודות למרצו הכביר התפתחה והיתה למרכז הישיבות בפולין. בימים ההם התפשטה השבתאות בפולין ורכשה לה מעריצים רבים, אז התעורר רבינו בקנאתו הגדולה לעמו ולתורתו, והחרים (בשנת תפ"ב) במעמד קהל רב בבית הכנסת הגדול אשר בלבוב, את כל אלה הנגררים אחרי השבתאים ומחזיקים בשיטתם. ביקש ר' יהושע לישב בשלוה ולהרביץ תורה ברבים מתוך הרחבה, והנה קפץ עליו רוגזם של כמה מעשירי העיר ונכבדיה, שהתנגדו לרבנותו ומינו במקומו (בשנת

תפ"ד) את ר' משה חיים בר' אליעזר רבה של זלוצ'וב. ר' יהושע עזב את לבוב והתישב בעיר בוצ'ץ' הסמוכה, ומשם „פרש את מצודתו" ושלטון רבנותו על כל העיירות של „גליל לבוב", שנשארו נאמנות לו ובגללו נפרדו מעיר לבוב, שעד עכשיו היו משועבדות לה. ביום י"א בתמוז תפ"ד נתנו בידו „רוזני גליל לבוב" תעודה, המאשרת את רבנותו על „כל קהלות הגליל מקצה אל הקצה", והם מצהירים שאין ידיהם במעל הזה של אנשי לבוב, שפגעו בכבוד רבם ומינו אחר במקומו. ואף ועד ארבע ארצות, שנתאסף בעיר ירוסלב עמד לימינו, אולם מתנגדיו האלמים הלשינו עליו לפני הרשות שרדפה אותו עד שהוכרח להסתתר שנים תמימות מפני רודפיו, ולא מצא מנוח עד סוף שנת ת"צ, שאז נקרא לכהן ברבנות בעיר ברלין.

אולם תכונתו האמיצה שלא להכיר פנים במשפט, עוררה עליו את חמתו של אחד מעשירי העיר, שנתחייב על ידי הרב בדין תורה, והלה השתדל להצר את צעדיו עד שנאלץ להסתפטר מרבנותו והלך למיץ, שם נתקבל (בשנת תצ"ד) לרב במקומו של ר' יעקב רישר (בעל „שבות יעקב").

בשנת תק"א נתקבל לרב בפרנקפורט על נהר מיין, אולם גם שם לא מצא מנוחה מחמת המחלוקת וביחוד נתעוררה עליו התנגדות משום שנתערב בפולמוס עמדין־איבשיץ ותפס עמדה לצדו של ר' יעקב עמדין. בגלל מחלוקת זו הוכרח לעזוב את רבנותו בסוף שנת תקי"א. משם הלך לווירמיישא (וורמס), בה ישב כאדם פרטי וזנתפרנס מעסקים שהתנהלו על ידי אשתו החרוצה והוא היה עוסק בתורה. אשתו זו אף למדנית היתה והבינה חידושי תורה של בעלה. אזולאי שביקר את ר' יהושע בשנת תקי"ד ונתארח על שולחנו ביום השבת מספר כי בתוך הסעודה הציע לפניו את חידושיו בתורה „ועל ענין אחד שאמר, פיה פתחה בחכמה הרבנית ואמרה לו, דבר זה שאמרת טוב הדבר והוא אמיתי. נענה הרב ואמר, תיתי לי שדבר אחד ערב ליך"...

לסוף הוכרח רבינו לעקור מחמת אותה מחלוקת אף מוורמיישא והשתקע באופיבאך. ושם נפטר לעולמו שבע רוגז ביום י"ד בשבט תקט"ז (1756), והובא לקבורה בעיר פרנקפורט. דורשי רשימות אמרו עליו כי „נולד באמת (בשנת תמ"א) ומת ביושר (בשנת תקט"ז)".

גדול היה כבודו בעיני בני דורו ובעיני הבאים אחריו. בכתב הרבנות ששלחה לו עיר ברלין הוא מתואר בתארים בלתי שכיחים אלו: „אדם גדול בענקים... חד בדרא, שר התורה בנגלה ובנסתרה... ראש גולת אריאל". אזולאי שבקרהו בוירמיישה מתפאר „שזכה לקבל פני שכינה איזה ימים ומראהו כמראה מלאך האלהים", ומעיד עליו כי „יצא שמו בכל העולם על ידי חיבורו פני יהושע". על מצבתו הוא מתואר: „איש אלהים קדוש, עטרת תפארת ישראל, ראש גולת אריאל, החסיד והעניו, רכב ישראל ופרשיו, אשר האיר פני כל הגולה בחיבוריו... ושמעו הטוב יצא מתחילת העולם ועד סופו". למרות שרבינו ציוה לבל יספידוהו, הספידו ר' יחזקאל לנדא (בעל „נודע ביהודה") והפליג

בשבחו. המגיד מקוז'ניץ העיד עליו כי „רוח הקדש הופיע בבית מדרשו". הצדיק ר' מנחם מנדל מקוצק קיבל, שרבינו חזר על הש"ס ל"ו פעמים לפני שניגש לכתוב את חיבורו. הצדיק ר' יצחק אייזיק ספרין מקומרנה כותב על ר' יהושע: „הוא היה גאון הגאונים, קדוש וחסיד, מיהושע עד יהושע לא קם כיהושע".

ספרו „פני יהושע" הוא מן המפורסמים ביותר בספרות הפרשנית של התלמוד. הוא מצטיין בחדירה עמוקה לתוך העניינים ובהסברתו הרחבה לסוגיות החמורות שבש"ס על פי ההלכה, וביחוד על פי פסקי הרמב"ם, שאותו הוא מעריץ מאד והוא כותב עליו: „צדקו מאד דברי הרמב"ם, שמשה אמת ותורתו אמת". לעדותו של אזולאי נתקבל הספר גם על חכמי הספרדים בזמנו. הספר הופיע בארבעה חלקים: ח"א, לברכות וסדר מועד (פפד"מ, תקי"ב); ח"ב, לסדר נשים (אמש־טרדם, תצ"ט); ח"ג, לב"ק וב"מ (פפד"מ, תקט"ז); ח"ד לחולין, מכות ושבועות ולטור חושן משפט (פיורדא, תק"מ). בכ"י נשארו: „מנחת עני", חידושים למסכתות עירובין, נידה, יבמות; פירוש על התורה; שו"ת (אחדות מהן נתפרסמו בספרי השו"ת לבני דורו). אש.

ר' יַעֲקֹב יוֹסֵף מִפּוֹלְנָאָה

מראשונה תנועת החסידות ומפיצי תורתה. תלמידו המובהק של ר' ישראל בעל שם טוב. מחבר הספר „תולדות יעקב יוסף". בן למשפחת המקובלים ר' שמשון מאוסטרופולי ור' יוסף כ"ץ בעל „יסוד יוסף" ולמשפחת ר' יו"ט ליפמאן הלר בעל תוספות יום טוב. הלמדנות והקבלה, שתיהן ציינו את דרכו והשפיעו עליו השפעה מכרעת.

בעודנו אברך צעיר נתמנה לרב בשרוגרד. עם הופעת החסידות הצליח הבעש"ט לכבוש את לבו. הבעש"ט ראה בכך הישג גדול לתנועה ולפי מסורה חסידית התבטא פעם: „רבונו של עולם, לא על המעשים שעשיתי מבקש אני שכרי בעולם הבא, כי אם על אשר נתתי לך יוסילי כזה". משנתפס לחסידות גורש משרוגרד על ידי אנשי קהלתו המתנגדים. הוא נתקבל כרב בראשקוב. כעבור זמן קצר עבר לרבנות נימירוב, בה ישב תקופה ממושכת ועשה את עבודתו למען החסידות בגלוי ובפומבי.

ר' יעקב יוסף היה התלמיד המקורב ביותר לבעש"ט ובכל זאת אחר פטירת רבו מילא את מקומו המגיד ממזריטש. לפי תכונותיו ונטיותיו וכאיש העיון והספר לא היה מסוגל לתפקידים של מנהיג. ר' יעקב יוסף לא ראה בכך פגיעה והתחיל בעצמו לנסוע למזריטש כתלמיד־חבר למגיד, כי הוא הכיר „שאחר פטירת הבעש"ט הלכה לה השכינה עם תרמילה ממיז'בוז' למזריטש". עם העברת מרכז התנועה לווהלין השתוקק ר' יעקב יוסף להמצא בקרבתו ובשנת תק"ל נתמנה לרבה של פולנאה ועבר לשם.

בפעולתו הספרותית תפס ר' יעקב יוסף את המקום הראשון בחסידות ובצדק הוא נקרא סופר החסידות. ספריו, ספרי היסוד של התנועה, הם: „תולדות יעקב יוסף"

(קאריץ, תק"מ); "בן פורת יוסף" (שם, תקמ"א); "צפנת פענח" (שם, תקמ"ב); "כתנת פסים" (לבוב, תרכ"ו).

נפטר בפולנאה בסוף שנת תקמ"ד (1794).

ר' יַעֲקֹב בר' יִצְחָק אַשְׁכְּנַזִי

מחבר הספר העממי "צאינה וראינה". נולד ביאנוב שבפולין בתחילת המאה הרביעית לאלף השישי (באמצע המאה השש עשרה למספרם). חיבר כמה ספרי ביאורים וליקוטים על המקרא באידיש, מהם זכה לפרסום מרובה ספרו על פרשיות התורה "צאינה וראינה" שהופיע במהדורות רבות ונתחנכו עליו דורות של נשים יהודיות כשרות וצנועות. ספר זה מוסר בפרפראזה פסוקי התורה מקושטים באגדות ומאמרי חז"ל ופירושי מפרשים שונים, כגון רש"י, רבינו בחיי, חזקוני ואחרים. עוד חיבר באידיש "ספר המגיד" (פראג, של"ו), כולל פירוש על נביאים וכתובים, מלוקט מכל המפרשים, מעין המשך ל"צאינה וראינה". וספר "מליץ יושר" (לובלין, שפ"ב), כולל פשטים על התורה מלוקטים מספרי דרוש שונים. כן ידוע לו ספר בעברית בשם "שרש יעקב" (קראקא שמ"ה), כולל מפתח ומראי־מקומות למקורות הדינים בשלחן ערוך יורה דעה. נפטר בפראג בשנת שפ"ו (1626) בערך.

ר' יַעֲקֹב בר' יָקָר

מגדולי חכמי התורה בצרפת בראשית המאה התשיעית לאלף החמישי (במאה האחת עשרה למספרם). תלמידו של רבינו גרשום מאור הגולה וחברו של ר' אליעזר הגדול בר' יצחק. היה רבו המובהק של רש"י שקורא לו "מורי הזקן". רש"י למד בבית מדרשו בווירמיישא מקרא ותלמוד ומפיו רשם את פירושו לכמה מסכתות, אף הביא כמה פסקים ותוראות משמו. הוא השפיע על רש"י לא רק בתורתו כי אם גם במדותיו התרומיות ובענוותנותו הרבה. רש"י מעיד עליו: "כי ידעתי מדתו בחר לו בגדולה מכולם והנהיג עצמו כאסקופה הנדרסת ושם עצמו שירי שיריים ולא מלאו לבו לעטרת הראויה לו לחדש דבר בדורו" (מחזור ויטרי, עמ' 358). בספר חסידים מסופר כי רבינו יעקב בר' יקר נוחו עדן היה מכבד בזקנו לפני ארון הקודש וכשהיו הקהל הולכים לפני המלך או לפני השלטון היה חולץ מנעליו. אמר: אני עני, הם בכספם ואני ברחמים ובתחנונים ונמצא שהם בשלהם ואני בשלי...

ר' יַעֲקֹב (בר' יַעֲקֹב) הַכֹּהֵן

מראשוני המקובלים הספרדים. מכונה ר' יעקב משגוביא. אחיו של ר' יצחק הכהן (ראה בערכו). נולד בעיר שוריא בספרד ונתגורר בבדרש ובנרבונא ובמקומות אחרים בפרובינציה בתחילת האלף השישי (באמצע המאה הי"ג). בסוף ימיו חזר לספרד ונפטר בשגוביה אשר בקסטיליה. היה מגדולי המקובלים שבדורו וחיבר כתבים רבים בקבלה שנמצאים בכתבי יד ונתפרסמו בחלקם על ידי הפרופ' ג. שלום במדעי היהדות ספר ב (ירושלים, תרפ"ז). ערך רב לספרי ר' יעקב הכהן לחקר תולדות הקבלה.

ר' יַעֲקֹב (בר' בִּנְיָמִין) הַכֹּהֵן פַּפִּירְש

מחשובי הרבנים בסוף המאה החמישית לאלף הששי (בתחילת המאה הי"ח). שימש דיין בפראג ומשם נתקבל לרב בקובלנץ, ולאחרונה, החל משנת תע"ח ועד לפטירתו, היה רב בפרנקפורט על נהר מיין, בה החזיק ישיבה גדולה והרביץ תורה לפני מאות תלמידים מופלגי תורה. כשעבר ר' משה חיים לוצאטו בשנת תצ"ה את פרנקפורט הכריחו ר' יעקב לחתום על התחייבות שלא יפיץ את תורתו בקבלה בין בעל פה בין בכתב. נפטר בכ"ב שבט ת"ק (1740). קובץ תשובותיו יצא לאור אחרי פטירתו בשם "שב יעקב" (פפד"מ, תק"ב).

ר' יַעֲקֹב (בר' יִשְׂרָאֵל) לִבְית הַלֵּוִי

מחכמי טורקיה במאה הרביעית לאלף השישי. נולד בפטרץ בשנת ש"כ (1620) לערך. למד תורה בישיבתו הגדולה של ר' אהרן ן' חסון בשאלוניקי וכשחזר לעיר מולדתו ישב שם על כסא הרבנות. הוא עסק גם במסחר ועשה לו הון רב והיה מקורב לחוגי השלטון. אזולאי כותב עליו "והיה תורה וגדולה במקום אחד שר וגדול יוצא ובא בחצרות השרים ומרבה בסחורה ועם כל זה היה זריז ומלא בתורה". ישב זמן מה גם בשאלוניקי ובוינציה. נפטר באי זאנטי בשנת שצ"ו (1636) ור' עזריהו פיג'ו הספידו. חיבר ספר שו"ת שנקרא בשם "מהר"י הלוי". (וינציה, תע"ד). בסוף ימיו הדפיסו שנית במהדורה חדשה בשני חלקים בתוספות ובשינויים מרובים (וינציה, שצ"ב).

בנ.

ר' יַעֲקֹב (בר' מֹשֶׁה) הַלֵּוִי מוּלִין (מהרי"ל)

מכונה גם מהר"י סגל. גדול חכמי אשכנז במאה השניה לאלף הששי. אביו ר' משה בר' יקותיאל מולין היה מחכמי מגנצא וכמה פעמים מביא המהרי"ל פסקים והוראות משמו. רוב תורתו קיבל מרבו ר' שלום בר' יצחק מניישטאט־וויגא, וכן יצקו מים על ידו כמה מחכמי אוסטרייך. זמן מה התגורר באיטליה ועבר בכמה קהלות בארצות שונות. בשובו לעיר אבותיו מגנצא ייסד בה ישיבה גדולה ותלמידים רבים ישבו לפניו. מהם יש להזכיר ביחוד את ר' יעקב ווייל. המהרי"ל נחשב לגדול הדור ומכל קהלות אשכנז פנו אליו בשאלות בדברי הלכה. ביחוד נחשב המהרי"ל בר סמכא בענייני מנהגים באשר אסף הרבה מסורות מפי רבותיו באוסטריה ואשכנז ואף התבונן אל מנהגיהם הדתיים של קהלות ישראל בארצות שעבר בהן, ומאד דקדק בהם והעלם על ספר, ואחרי פטירתו נערכו על ידי אחד מתלמידיו. ספר זה שימש מורה דרך למנהגי כל השנה לתפוצות יהודי אשכנז. ספר מנהגי מהרי"ל נדפס לראשונה בסביוניטה שנת שי"ז ואח"כ במהדורות רבות. מרבית מנהגיו של המהרי"ל נתקבלו למעשה עד היום אצל האשכנזים והובאו תדיר בהגהות הרמ"א על השלחן ערוך. ביחוד רב חלקו של המהרי"ל בקביעת סדר העבודה בבית הכנסת. בהיותו בעל קול נעים היה עובר לפני התיבה בעצמו בימים הנוראים והיה מדקדק בניגוני התפילות המסרתיים והנהיגם בצורה אחידה בכל קהלות אשכנז.

בידיעותיו בתורה היה נעלה מכל חכמי דורו. בהוראותיו היה סומך על פי רוב על מסורת האשכנזים ורוב פסקיו היו על פי ספר האגודה לר׳ אלכסנדר זוסלין הכהן. רק חלק מתשובותיו ראה אור הדפוס (וינציה, ש״ט).

נורא ואיום היה מצבה של כנסת ישראל בימיו. הרדיפות האכזריות על היהודים הגיעו לשיאן בשנות חייו האחרונות. עיניו ראו את השמדות והטביחות ביהודי אוסטריה בשנת ק״פ ובתשובותיו הוא קורא לארץ זו „ארץ הדמים״. ובשנה שלאחריה בהתרגש מלחמת ההוסיטים רחפה סכנת כליה על קהלות ישראל שבאשכנז ויפנו אל ראש הדור המהרי״ל שיבקש רחמים עליהם. באגרתו אל הקהלות גוזר המהרי״ל תענית ציבור שלושה ימים רצופים באמירת סליחות ותחנונים. ואמנם בפעם זו ניצלו מן הפורעניות.

בשנותיו האחרונות עבר לגור בוורמס ושם נפטר בכ״א אלול קפ״ז (1427) ויקבר ליד מצבת קברו של מהר״ם מרוטנבורג.

ר׳ יַעֲקֹב (בר׳ יְהוּדָה) לַנְדָא

רב ומחבר אשכנזי שחי באיטליה במאה השלישית לאלף השישי. חיבר ספר „אגור״, הכולל דינים, פסקים ומנהגים מסודרים בסדר הטורים, ונספח לו קונטרס בשם „ספר חזון״, המכיל חידות בענייני הלכה מלוקטות מספרות התלמוד והפוסקים. בקונטרס זה הוא רושם שחיברו בשנת ר״מ בעיר פוויאה. ספר אגור נדפס לראשונה בנאפולי בשנת רמ״ז בערך ושם הגיה את פירוש הרד״ק על תהלים, שנדפס באותה שנה בנאפולי. ספר „אגור״ שימש מעין „קיצור שלחן ערוך״ בדורות אחדים אחריו וזכה למהדורות רבות.

ר׳ יַעֲקֹב (הַלֵּוִי) מִמַּרְוִיש

מחכמי צרפת במאה העשירית לאלף החמישי (בסוף המאה הי״ב ותחילת הי״ג), בן העיר Marvège. מכונה „החסיד״ או „הקדוש״. חיבר קונטרס „שאלות ותשובות מן השמים״, שהיה שואל ב„שאלת חלום״ בענייני הלכה שונים להכריע במחלוקת בין הפוסקים. בשאלה אחת רשום התאריך ליל כ״ט אלול תתקס״ג (1203). שו״ת אלו הובאו אצל כמה פוסקים (כגון שבלי הלקט, תניא, רדב״ז, חיד״א), ואף נדפסו כמה פעמים.

יש מזהים את ר׳ יעקב ממרוש עם ר׳ יעקב מקורביל בעל התוספות, המכונה אף הוא „הקדוש״. האחרון חיבר אף פירושים על התורה בדרך גימטריא והובאו בתוספות על התורה ובספר „פענח רזא״.

ר׳ יַעֲקֹב (בר׳ חֲנַנְאֵל) סְקִילִי

מחבר הילקוט המדרשי „תלמוד תורה״, חי בסוף המאה הראשונה לאלף השישי (במאה הי״ד למספרם). נולד כנראה בסיציליה, כפי עדות כינויו. על ראשית ימי חייו לא ידוע דבר. כפי שהוא מודיע בהקדמתו לספרו ילקוט „תלמוד תורה״ יצא ממולדתו במטרה למצוא פירושים ומדרשים על התורה לצורך חיבור ספרו הנ״ל. בדרך נדודיו התעכב זמן רב בספרד בעיר קורדובה. שם נתקשר בשנת ה״א ע״ח עם חכם אחד בשם חזקיה בנדר

ושבועה לעלות עמו תוך שנתיים לארץ ישראל ולעסוק עמו בתורה במשך שבע שנים ולחיות עמו מתוך שיתוף כלכלי. אולם מחמת מאורעות הימים וסכנת הדרכים איחר לשלם את נדרו ותוך מספר שנים התרגשו עליו פרעניות רבות ומתו ארבעה מחמשת ילדיו. ר' יעקב שראה בכך עונש מן השמים פנה בשאלה אל הרא"ש, אם קשור הוא עוד בחברו הדוחה את קיום הנדר. הרא"ש בתשובתו מרשה לו לעלות יחידי. אז עלה כנראה מיד לארץ ישראל ובתמוז פ"ד כבר היה בדמשק, שם גמר את ספר במדבר מילקוטו הנ"ל. בתשרי צ"ו סיים שם אף את ספר דברים.

חשיבות רבה לילקוט ת"ת שכן אסף בו מאמרים ממאתים שלשים וארבעה ספרים, מהם רבים שלא הגיעו לידינו. הוא נוהג להעתיק בדייקנות, תיבה בתיבה ואות באות, ומכאן חשיבותו הרבה. חלקים מספר זה נמצאים בכמה ספריות וקטעים ממנו נדפסו על ידי חכמים שונים.

מלבד הילקוט חיבר ר' יעקב עוד כמה ספרים שלא זכו לראות אור. מהם ידועים "תורת המנחה", כולל דרשות ופירושים על התורה, היה למראה עיני אזולאי המשבחו מאד. חשוב ביותר הוא "ספר היחס" שלו, הנזכר בספר היוחסין, המתאר כל עיר וכפר בא"י ורושם את מסורות קברי הצדיקים שרווחה בימיו. חבל שספרו זה לא נשתמר.

ר' יַעֲקֹב (בר' צְבִי) עֶמְדִין

מכונה יעב"ץ (יעקב בר' צבי). מחשובי חכמי אשכנז במאה הי"ח. בנו של ר' צבי אשכנזי ה"חכם צבי" (ראה בערכו). ר' יעקב עמדין מפורסם ביחוד מן המחלוקת שעורר נגד ר' יהונתן אייבשיץ וכמה פרטים מתולדותיו כבר באו בערך ר' יהונתן אייבשיץ (ראה בעמ' 692). נולד באלטונא בשנת תנ"ח (1698) במשפחה רבנית מיוחסת הן מצד אביו הן מצד אמו. בימי נעוריו התגורר בגליציה ובמהרין ולמד תורה מפי אביו ומפי חותנו. רק פעם אחת בחייו קיבל עליו משרת רבנות, בקהילת עמדין שבגרמניה, אולם מתוך אפיו המוצק ושאיפותיו להיות בלתי תלוי בדעת אחרים נאלץ להתפטר אחרי שנים אחדות מן הרבנות ומאז לא נעתר עוד לשום הפצרות ליטול עול רבנות על שכמו ובירך "ברוך שלא עשני אב"ד". משנת תצ"ג ישב בעיר מולדתו אלטונא, שם פתח לו בית דפוס עברי ואף עסק במסחר.

הוא הצטיין ברוב ידיעותיו בתורה ובחוש בקרת מפותח. בשאיפתו לאמת לא ידע גבול ולא חת מפני איש. בספריו הרבים יצא לא אחת לערוך קרב על אישים גדולים, שדבריהם לא נשאו חן בעיניו, או על דעות שנראו לו מתנגדות ליסודות היהדות. הוא לא חשש להביע דעתו אף נגד המקובלות בדורו. בספרו "מטפחת ספרים" הוא מגיע לידי מסקנה שחלקים שונים בספר הזוהר מאוחרים הם ובשום פנים אין ליחסם לר' שמעון בר יוחאי. ספריו שנכתבו בבהירות ובסגנון נמרץ פרסמו את שמו והוציאו לו מוניטין כאחד מראשי חכמי הדור. אולם את עיקר פרסומו רכש לו בפולמוסו החריף עם ר' יהונתן אייבשיץ. הוא היה קנאי בן קנאי. כבר

אביו ה"חכם צבי" התיצב בשעתו בראש הלוחמים בשבתאי נחמיה חיון וחבריו. ר' יעקב עמדין ראה בשבתאות שחדרה אז לכמה מארצות אירופה סכנה המאיימת על קיום היהדות, וברדיפתו זו אחרי השבתאות ראה לפעמים צל הרים כהרים והפריז בחשדותיו ולא ידע מעצור לרוחו. לא נחזור כאן על פרשת המחלוקת עמדין־אייבשיץ שכבר סוכמה בערך ר' יהונתן אייבשיץ. כאן נוסיף רק שאף לדעת מתנגדיו היה ר' יעקב עמדין איש אמת שכוונתו לשמים ואף חסידיו הנלהבים של ר' יהונתן מכירים ומודים בגדולתו ובישרותו של יריבם.

הרבה ספרים חיבר ר' יעקב עמדין בכמה מקצועות התורה, מלבד כתבים וחוברות בענין הפולמוס, שיש בהם ענין לחוקרי התולדות ונעשו ליקרי המציאות. מחיבוריו העיקריים ראוי להזכיר: "שאילת יעב"ץ", תשובות בהלכה, שני חלקים (אלטונא, תצ"ט—תקי"ט); "לחם שמים", פירוש על המשנה (וואנזבעק, תפ"ח; אלטונא, תקכ"ח); "מור וקציעה", ביאורים וחידושים על שלחן ערוך אורח חיים, שני חלקים (אלטונא, תקכ"א—תקכ"ח); "מטפחת ספרים", מחקרים על הזוהר ועוד (אלטונא, תקכ"ח); סידור לכל ימות השנה, עם כל הדינים והמנהגים השייכים להם (אלטונא, תק"ה, ועוד כמה פעמים); "ציצים ופרחים", בענייני קבלה (אלטונא, תקכ"ח). כן חיבר פירושים והגהות לספרים שונים, ונדפסו הגהותיו לכמה מסכתות בש"ס דפוס ווילנא ובספרים שונים.

חשיבות רבה לספר האבטוביאוגרפיה שלו בשם "מגילת ספר" (וורשה, תרנ"ו), בה תיאר את תולדות חייו ואת מלחמתו שהטביעה את חותמה על דורו. נפטר בר"ח אייר תקל"ו (1776).

ר' יַעֲקֹב פּוֹלַק

מגדולי התלמודיים במאה השלישית. מחדש שיטת הלימוד הפלפולי, שיטת ה"חילוקים". שימש ראש ישיבה ואב בית דין בפראג בשנת רנ"ב בערך, אך מחמת מחלוקת עזה שנתעוררה על אחת מהוראותיו, נאלץ לעזוב את פראג וילך לקראקא וייסד לו שם ישיבה גדולה; על ידו נעשתה קראקא מרכז לתורה "כרכא דכולא בה". מאות תלמידים נתרכזו בישיבתו, בה הרביץ תורה בחריפות רבה, ואלה הפיצו את ידיעת התורה בפולין כולה, עד כי נעשתה פולין אכסניה של תורה למשך מאות בשנים. שמו יצא לתהלה וחכמי דורו עיטרוהו בתארים "הצבי ישראל ראש גולת אריאל" "אשר שמו יצא מסוף העולם ועד סופו". בין תלמידיו הגדולים יש להזכיר ביחוד את ר' שלום שכנא, חותנו ורבו של ר' משה איסרליש (הרמ"א), שהמשיך את דרך לימודו והפיץ תורה בתלמידים רבים. ספרים לא כתב אולם תורתו חיתה בלב תלמידיו ומכוחו וכוח כוחו מלאה ארץ פולין תורה. נפטר בשנת ר"ץ (1530).

ר' יַעֲקֹב פַּרַאגְ'י מֵהַמָּה

מחכמי מצרים במחציתה הראשונה של המאה החמישית לאלף השישי. נולד כנראה בהמה (מצרים) אולם בגיל צעיר עבר לנא־אמון (אלכסנדריה), שבה ישב על כסא הרבנות עד יום פטירתו. הוא היה גדול

בתורה, סופר אומן, מחנך ופוסק והיתה לו יד גם בתכונה. נחשב לבר סמכא בדורו והשיב תשובות רבות בהלכה לכל ערי מצרים, א"י ואיטליה. עמד בקשרים ביחוד עם ר' דוד גרשון רבה של רשיד, ור' אברהם הלוי רבה של קהיר. בספרו של זה האחרון נדפסו הרבה מתשובותיו. וכן בספר "מטה יוסף" לר' יוסף הלוי. את תשובותיו אסף בשני קבצים גדולים. חלק אחד ראה אזולאי והשתמש בו הרבה בספרו "ברכי יוסף". נדפס באלכסנדריה בשנת תרס"א. וח"ב נשאר בכתב־יד. בנ.

ר' יַעֲקֹב (בר' יִצְחָק) צַהֲלוֹן

מרבני איטליה במאה החמישית לאלף הששי. נולד ברומא בשנת ש"ץ (1630) ושימש ברבנות בפירארה. מלבד השכלה תלמודית רכש לו גם ידיעות מדעיות והיה רופא מומחה. חיבר ספרים רבים בהם פירושים על ספרי המקרא, חידושים על הרמב"ם, דרשות ותשובות. מהם נדפסו "אוצר החיים" (ויניציה, תמ"ג), בחכמת הרפואה; "מרגליות טובות" (שם, תכ"ה), קיצור מספר חובות הלבבות בתוספת תפלות ותחנונים. כמה מתשובותיו בהלכה נדפסו בפחד יצחק ובמקומות אחרים. נפטר בפירארה בשנת תנ"ג (1693).

ר' יַעֲקֹב (בר' חַיִּים) צָמַח

מקובל ומחבר ספרי קבלה ומפיץ תורת האר"י. נולד במשפחת אנוסים בליסבון באמצע המאה הרביעית לאלף השישי ושם חי כאנוס ולמד את אומנות הרפואה שממנה מצא את פרנסתו. בהיותו כבר כבן שלשים וחמש עזב את מולדתו וילך לשאלוניקי בה למד תורה ומשם עלה לארץ ישראל. תחילה ישב בצפת והרבה לעסוק בתורה בנגלה ובנסתר. משם פנה לדמשק ולמד קבלה בישיבתו של ר' שמואל בנו של ר' חיים ויטאל. בדמשק השלים בשנת שצ"ח את ספרו "נגיד ומצוה" (קושטא, תפ"ו), הוא קיצור מכוונות האר"י. כאן זכה לכתבי ר' חיים ויטאל שהיו גנוזים כמה שנים ועל פיהם סידר את רוב ספריו. מדמשק עבר לירושלים וכאן סידר את ספרו "קול ברמה" (קאריץ, תקמ"ה), הוא פירוש האר"י ור' חיים ויטאל על אידרא רבא. מחיבוריו נדפסו עוד: "זהר הרקיע" (שם), פירוש מאמרי הזהר וספרא דצניעותא לר' חיים ויטאל; "צמח צדיק" (שם), דרושי קבלה לגורי האר"י; "עולת תמיד" (שאלוניקי, תרי"ד), כוונות ר' חיים ויטאל. יש להזכיר גם את ספרו "זר זהב", כולל ציונים על שלחן ערוך אורח חיים מספר הזוהר וכתבי האר"י על כל סעיף וסעיף. ספר זה שהיה גדול מאוד בכמותו לא נדפס. כן ידועים שמות ספריו שלא נדפסו: אדם ישר, ברכות בחשבון, לחם מן השמים, משיבת נפש, קהלת יעקב, רנו ליעקב שמחה ותו ליעקב.

בסוף ימיו חי בירושלים בדחקות ואת חיבוריו בכתב יד שלח לנדיבים שונים כדי לקבל מהם תמיכה. בבוא שבתי צבי לירושלים בשנת תכ"ה (1665) היה עדיין בחיים.

ר' יַעֲקֹב מְקוֹרְבִיל

ראה בערך ר' יעקב ממרוש.

ר' יַעֲקֹב (בר' אַבְרָהָם) קַשְׁטְרוֹ (מהריק"ש)

מגדולי הפוסקים ומפרשי הש"ס בדור שלאחר גירוש־ספרד. נולד במצרים בשנת רפ"ה (1525) בערך למשפחה עשירה ומיוחסת שגלתה מהעיר Castro שבאנ־דלוסיה (ספרד). בגיל צעיר עלה לא"י ללמוד בישיבתו המפורסמת של ר' לוי ן' חביב (הרלב"ח). וכן למד תורה מפי ר' דוד אבן זמרא (הרדב"ז). בימי עלומיו החל לכתוב פסקים ונודע כעמקן וחריף ובעל סברא ישרה. בפרק זמן זה שימש כרב בקהלת המוסתערבים בקהיר. מלבד עסקו ברבנות ובדיינות הרביץ תורה בישיבה והעמיד תלמידים חשובים. בשנת שי"ג בא כבר בסודם של גדולי החכמים שבמצרים. בשנת ש"ל ביקר בא"י. בהיותו בצפת התאכסן בביתו של ר' יוסף קארו. קאשטרו מזכיר לפעמים בספריו "הנהגות" שראה בביתו של ר' יוסף קארו. הוא היה מנהיגם של יהודי מצרים, לא רק בחייהם הדתיים אלא גם בחייהם החברתיים. תיקן תקנות והנהיג מנהגים, שפט את העם והדריכם בדרכי המוסר ולא נשא פני איש. משום כך עברו עליו צרות ותלאות שונות. נפטר בקהיר בשנת ש"ע (1610) זקן ושבע ימים.

ר' יעקב קאשטרו נחשב לאחד מגדולי מורי־ההוראות בישראל. פסקיו נתפשטו בכל התפוצות, ובא"י ובמצרים נהגו על פיו. ביחוד נחשב לבר סמכא ומרא דאתרא בארץ מצרים, שבה קיבלו את כל פסקיו אפילו אותם החולקים על השלחן ערוך. ר' דוד גרשון, מגדולי חכמי מצרים בדור שלאחריו ורבה של רשיד, מעיד: "כדבריו... פוסקים בכל ארץ מצרים ובכל גלילותיה אף במקום שחולק על מרן הב"י [=הבית יוסף], יען כי הוא מאריה דאתרא".

ר' יעקב קאשטרו נשא־ונתן בהלכה עם הרבה מגדולי דורו: עם רבותיו הרלב"ח והרדב"ז, עם ר' יוסף קארו, ר' משה מטראני (המבי"ט), ר' אברהם מונסון, ורבים אחרים. ותשובותיו מפוזרות בספריהם שבדפוס ושבכתב יד. קובץ תשובותיו שנקרא בשם "אהלי יעקב" (ליוורנו, תקמ"ג) הוא רב חשיבות לידיעת תולדות יהודי מצרים בדורו. ספרו החשוב ביותר הוא "ערך לחם" (קושטא, תע"ח), על ארבעה חלקי השלחן ערוך. הספר חובר לפני שנדפסו הגהותיו של ר' משה איסרליש (הרמ"א) על השו"ע ובכמה מקומות כיוונו שניהם לדעה אחת מבלי שאחד ידע מהשני. ספר זה שימש כספר פסקים מוסמך ביותר לחכמי א"י ומצרים. רבני ירושלים הקדמונים כר' שמואל גארמיזאן, ר' יעקב חאגיז, ר' משה ן' חביב, ואח"כ גם ר' חזקיה די סילוה, מזכירים אותו בספריהם תדיר בשם "הגהות מהריק"א" או "כתב מהריק"א". גם ר' מרדכי הלוי רבה של מצרים בדור שלאחריו מרבה להביאו בספרו "דרכי נעם". כן חיבר חידושים על כמה מסכתות התלמוד, שהיו למראה עיניו של אזולאי בכתב יד, מהן נדפסו חידושיו על מסכת ביצה בלבד, בשם "תולדות יעקב" (ירושלם, תרכ"ה). את חיבורו זה כתב במצרים בכסלו של"ו וסיים אותו באלול

של"ז. בידי ר' שלמה חזן, רבה של אלכסנדריה, היה גם פירושו על מסכת בבא קמא, שהכיל שני כרכים גדולים והוא מעיד עליו, שהפירוש „הוא בעיון דק ושכל צח ומצוחצח, על כל אות ואות, לא הניח פינה וזוית". נשלם בשנת שמ"ד; אוסף דרשותיו, שדרש בקהיר, „קול יעקב" — אבד בכת"י. ר' משה חאגיז הדפיס בסוף שו"ת „הלכות קטנות" שלאביו ר' יעקב חאגיז את „הלכות נזירות" של מהריק"ש ו„מזכרת הגיטין" שנעשו על ידו במצרים.

בנ.

ר' יַעֲקֹב (בר' יוֹסֵף) רִישֶׁר

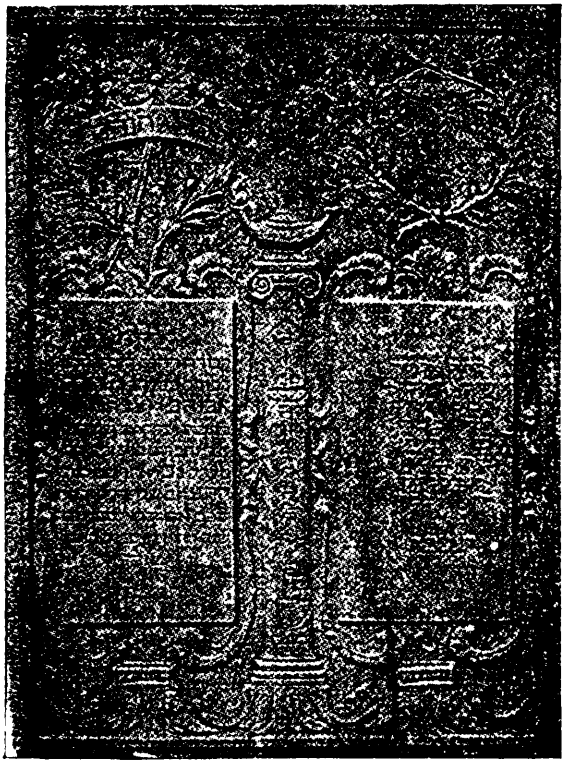
מגדולי הרבנים והמחברים התלמודיים במאה החמישית לאלף השישי. נולד בפראג במשפחה רבנית חשובה ונתמנה בה לדיין. מכאן נתקבל לרב ברייש'א (Rzeszow) אשר בגליציה, ועל שמה נקרא ר' יעקב ריישר. אחרי כן שימש ברבנות בקהלות שונות, ולאחרונה בוורמס ובמיץ. חיבר ספרים רבים המצטיינים בחריפות ונתקבלו על ידי קהל הלמדנים ברוב חיבה. מהם נזכיר: „מנחת יעקב", ח"א על ספר „תורת חטאת" להרמ"א, וח"ב בשם „תורת השלמים", חידושים על הלכות נידה (פראג, תמ"ט); „שבות יעקב" בדיני מיגו וקונטרס הספקות (שם); שאלות ותשובות „שבות יעקב" שלשה חלקים ונכללו בהם חידושיו על כמה מסכתות בשם „פאר יעקב" (האללי, ת"ע; אופיבאך, תע"ט; מיץ, תקמ"ט); „חק יעקב", חידושים על שלחן ערוך הלכות פסח (דסויא, תנ"ו), נדפס בכמה מהדורות בפני עצמו וביחד עם השלחן ערוך. חשוב הוא גם ספרו באגדה „עיון יעקב" על „עין יעקב" (ווילהעלמסדורף, תפ"ט), שנדפס גם במהדורות הגדולות של ה„עין יעקב". נפטר במיץ בשנת תצ"ד (1733).

ר' יַעֲקֹב בר' שִׁמְשׁוֹן

מגדולי חכמי צרפת מבעלי התוספות בסוף המאה התשיעית ובתחילת המאה העשירית לאלף החמישי (במאה השתים עשרה למספרם). כפי שמוסר ר' משה תקו בספרו „כתב תמים" היה ר' יעקב תלמידו של רש"י ורבו של רבינו תם. הוא חיבר פירושים ותוספות לכמה מסכתות ושמו נזכר אף בתוספות שלנו. פירושו על מסכת אבות נשתקע רובו ככולו במחזור ויטרי. חיבר פירוש לספר יצירה, לברייתא דשמואל ולסדר עולם רבה. כמו כן חיבר ספר ה„אלקושי" בענייני תכונה וזיבור שנים, בו סידר לוח המתחיל משנת ד"א תתפ"ג, היא כנראה שנת חיבורו. כן ניסה כוחו בחיבור פיוטים ואף עסק בפירוש פיוטים קדמונים. רוב חיבוריו נמצאים עדיין בכתב יד.

ר' יַעֲקֹב (בר' אַהֲרֹן) שַׁשְׁפּוֹרְטַס

מגדולי חכמי הספרדים והלוחם הראשון בתנועה השבתאית. נולד במרוקו בשנת ש"ע (1610). בן למשפחה מיוחסת ודור האחד עשר לרמב"ן. כבן עשרים וארבע נתקבל לרב בתלמסאן ובקהלות אחרות שבצפון אפריקה. מחמת רדיפות מצד המלכות הוכרח לנדוד לאמשטרדם, בשנת תי"א בערך. שם הדפיס בשנת תי"ב את חיבורו „תולדות יעקב", הוא מפתח

מצבת ר' יצחק אבוהב

הפסוקים בתלמוד ירושלמי, אשר סיפח לספר „תולדות אהרן" לר' אהרן מפיסארו (ראה בערכו). כן הוציא לאור את ספר „היכל הקדש" לר' משה בר' מיימון אלבאז, והוסיף לו הקדמה והערות (אמ"ד, תי"ג). בתשרי שנת תט"ז היה מבני פמלייתו של ר' מנשה בן ישראל כשבא להתיצב לפני קרומוויל בלונדון, לבקש מלפניו להרשות ליהודים להתיישב באנגליה. אחרי שנים אחדות חזר למרוקו ונשלח על ידי המלך בשליחות דיפלומטית חשובה לחצר מלך ספרד (בשנת תי"ט בערך). בשנת תכ"ד נתקבל לרב בקהלת לונדון הצעירה, אולם מחמת הַדֶּבֶר שפרץ שם בראשית שנת תכ"ו הלך להמבורג. באותו פרק חלו ימי גאות התנועה השבתאית ור' יעקב ששפורטס התיצב במערכה נגד תנועה זו והיה מראשוני הלוחמים אשר במכתביו הנמרצים שערך לקהלות ישראל החשובות בכל חלקי התבל עיכב את התפשטותה. הוא אסף בספר גדול את כל הידיעות והתעודות מסביב לתנועה השבתאית וקרא לו „ציצת נובל צבי". את הספר הזה השלים בהמבורג בשנת תל"ג, ולא יצא בשלימותו עד היום הזה. רק קיצור ממנו נתפרסם על ידי ר' דוד מילדולה, שסיפחו לסוף ספר תשובותיו של ר' יעקב „אהל דוד" (אמ"ד, תצ"ז) ויצא במהדורה שניה על ידי ר' יעקב עמדין. לספר זה חשיבות היסטורית עצומה, באשר הוא כולל המון ידיעות נאמנות מפי עד נאמן. מהדורה שלימה מספר זה עומדת להופיע על ידי הד"ר ישעיהו תשבי.

בשנת תל"ג חזר לאמשטרדם והרביץ בה תורה ועמד בראש ישיבת „עץ חיים" ולאחרונה נתמנה שם לרב ראשי לעדת הספרדים ושם ישב עד פטירתו, ד' אייר תנ"ח (1698).

ר' יַעֲקֹב בר' שֵׁשֶׁת

מראשוני המקובלים הספרדים, בני האסכולה הגירונדית, בן דורם של ר' עזרא, ר' עזריאל והרמב"ן. חי בעיר גירונא בסוף המאה העשירית של האלף החמישי ובמחצית המאה הראשונה של האלף השישי (במאה השלש עשרה למספרם). על שם עירו נקרא גם כן בשם ר' יעקב מגירונא או „גירונדי". מתולדות ימי חייו אין אנו יודעים כמעט מאומה. ידוע שכתב את ספרו „שער־השמים" (נדפס על ידי מורטרה באוצר נחמד ח"ג מעמוד 153 ואילך) בשנים ה"א ג'—ו'. הוא היה מתנגד למחקר ולפילוסופיה ועל כן התנגד לספרי הרמב"ם.

מענין הוא סגנונו המיוחד (העשוי פרוזה בחרוזים) שבו כתב את ספרו „שער השמים", שבעיקר רצה לבאר בו את יסודות הקבלה, אלא שלמרות רצונו הוא נכנס בו גם בוכוחים עם החוקרים והמתפלספים. ספר קטן זה מענין גם מצד תכנו הקבלי, בשל הדברים הקבליים המיוחדים לו. כמו כן חיבר ספר „משיב דברים נכוחים", הכולל דרשות לכמה מאמרי חז"ל. וכפי שקבע הפרופ' ג. שלום גם ספר „האמונה והבטחון" המיוחס לרמב"ן נתחבר ע"י ר' יעקב בר' ששת. שני החיבורים האחרונים מרבים להביא את פירוש האגדות לר' עזרא.

ר׳ יַעֲקֹב (בר׳ מָכִיר) אִבְּן תִּבּוֹן

מגדולי חכמי המדע שקמו בישראל בימי הבינים. בן למשפחת החכמים והמתרגמים ז׳ תיבון. נולד בפרובינציה בתחילת האלף הששי (מסביב לשנת 1240). כפי מסורת משפחתו קיבל חינוך יהודי ומדעי רחב וביחוד התפרסם ברוב ידיעותיו בהנדסה, בתכונה וברפואה. כן היה בקי בלשונות ותרגם ספרי מדע במקצועות שונים מערבית לעברית. רבים הם הספרים שחיבר ותירגם במדעים שונים הנמצאים עדיין בכתבי יד בספריות שונות באירופה ולא זכו לראות אור. בראש תרגומו לספר אויקלידס הוא אומר: „ומאשר כי חכמת השיעור היא יסוד לכל החכמות הלמודיות וזה הספר הוא יסוד ושרש והתחלה לכל שאר הספרים מזאת החכמה נשאני לבי אני יעקב בן מכיר להעתיקו מלשון הגרי אל לשוננו ולהחזיר אבדה לבעלים ולעשות לנו שם כשם הגדולים ולהסיר מעלינו חרפת העמים האומרים כי מכל חכמה אנו משוללים״.

חשיבות רבה ללוחותיו האסטרונומיים בשם אלמאנאך, שחיבר בשנת ה״א ס׳, אשר תורגמו לרומית ובהן השתמשו ההוכנים בדורות הבאים, ביניהם גם קופרניקוס.

עם כל גדולתו במדעים, עד כי יצא לו שם בין חכמי העמים והוזמן להרצות באוניברסיטת מונטפלייר, ישב בתוך עמו היה נאמן לתורתו ולמצוותיה. הוא עמד בקשר שאלות ותשובות עם גדול הדור הרשב״א. אולם כאשר רצה הרשב״א לאסור את לימוד החכמות עד גיל שלשים, בהשתדלותו של הקנאי ר׳ אבא מרי הירחי (ראה בערכו), התיצב ר׳ יעקב במערכה להגן על החקירה החפשית וערך איגרת אל הרשב״א בדברים נמרצים והרשב״א נענה לו בדברי כבוד (מנחת קנאות, ל״ט—מ׳). נפטר בשנת ה״א ע״ב (1312).

רַבֵּנוּ יַעֲקֹב (בר׳ מֵאִיר) תַּם (ר״ת)

מכונה בקיצור: רבינו תם. הוא הגדול שבבעלי התוספות. נולד בעיר רומרוג (Ramerupt) בצרפת לאביו ר׳ מאיר בר׳ שמואל, חתנו של רש״י, בשנת תת״ס בערך (1100). תורתו קיבל מפי אביו ומפי אחיו הבכור ר׳ שמואל בר׳ מאיר (הרשב״ם). עוד בגיל צעיר התנכר הנער בכשרונותיו ועלה בידיעתו בתורה על פני אחיו וחבריו ושמו יצא לתהלה הרחק מחוץ לתחום ארץ צרפת. אל ישיבתו הגדולה אשר ברומרוג נתקבצו טובי החכמים שבדור ומכל קצוי תבל פנו אליו בשאלות בדבר הלכה. הוויותיו של רבינו תם ותלמידיו, קושיותיו ותשובותיו, הן הן יסוד התוספות שעל התלמוד. בחריפותו העצומה ובבקיאותו המרובה בכל חדרי תורה גילגל את התלמוד מראשו לסופו ועשאו כעיסה ולא היה דבר אשר נשגב ממנו או אשר נעלם מעינו. שם רבינו תם הוערץ ונקדש עוד בחייו והוכר כבר סמכא וכדַבֵּר לדור כולו.

הרדיפות הקשות שעברו על ישראל בימיו לא פסחו אף עליו. בשנת תתק״ז התנפלו נוסעי הצלב על ביתו ויקחו את כל אשר לו ויתפשוהו ויוליכוהו אל השדה ויתנכלו להמיתו ויכתו פצעים אנושים

בראשו וכמעט לא נותרה בו נשמה. אולם במקרה נזדמן שם אחד השרים שהכירו וידבר על לב הפורעים להניח לו מעט אולי יוכל לפתותו להמיר דתו... וכה ניצל אז בנס. באחרית ימיו היה עד לעלילת הדם בבלואיש (Blois) כשנשרפו בני קהלת בלואיש על קידוש השם בכ' סיון תתקל"א (1171) בגלל עלילת דם. רבינו תם קבע את היום הזה לתענית ציבור לדורות ובכתבו אשר שלח לקהלות ישראל הוא כותב: „גדול יהיה הצום הזה מצום גדליה כי יום הכפורים הוא"!

רבה היתה סמכותו של ר"ת בעיני בני דורו, אשר ראוהו כמלאך ה' ואחרי דבריו לא ישנו. הוא היה מתקן התקנות לדורו ולדורות אחריו שהוסיף על תקנות רבינו גרשם מאור הגולה וחיזק את התקנות הישנות. תקנותיו נרשמו לזכרון בצד תקנות רגמ"ה בספרים שונים. כמה מתקנות אלו נוגעות לחיי המשפחה ולהרמת מעמד האשה ולתיקון מצב החינוך.

בישיבתו הסתופפו בפרק אחד שמונים בעלי תוספות, שכל אחד מהם הגיע להוראה, כגון ר' חיים הכהן ור' אליעזר ממיץ ור' שמשון משאנץ וחבריהם. ר' יצחק בר ששת (הריב"ש) מעיד על ר"ת בתשובותיו (סי' שצד) „אשר כמוהו בפלפול לא נהיה מאחר שהתלמוד נחתם, תלמוד ערוך בפיו ושגור, סיני ועוקר הרים וטוחנן זה בזה מפלפולו ועמק שכלו ורחב בינתו כל חכם לב הן גור יגור... והיה כאחד מהם (כבעל השאלתות והלכות גדולות) ואולי יותר מהם בחריפות ובקיאות לפי מה שנראה ממה שחדש בתלמוד וכל חכמי ישראל הנמצאים היום כלם כקליפות השום וכגרגיר שומשום נגד אחד מתלמידיו הקטנים".

ספרו העיקרי של רבינו תם הוא „ספר הישר" הכולל חידושים על סוגיות התלמוד ותשובות בהלכה. חידושיו הם כעין התוספות על התלמוד. הם באים להשוות בין הסוגיות החלוקות על ידי הבחנת הצדדים השווים והנבדלים שביניהן בהגיון מנתח וחודר. כפי שר"ת מבאר בהקדמתו היתה מטרתו בחיבורו זה ליישר את הגירסאות של התלמוד וליישב את הנוסחא הקדומה שנשתבשה מאד על ידי המגיהים שתיקנו שלא לצורך, מחמת שלא ירדו לעמקן של סוגיות התלמוד. הוא מתאונן על אחיו ר' שמואל בר' מאיר (הרשב"ם) שהרבה מאד להגיה בתלמוד, בשעה שרש"י זקנו לא הגיה אלא מעט ולא בתלמוד גופו כי אם בפירוש בלבד רשם „הכי גרסינן" ורק תלמידיו אחריו הכניסו את הגהותיו בגוף התלמוד וכה טשטשו את צורתו הקדומה והמקורית. הוא מוכיח שעל ידי עיון מעמיק בסוגיות אין צורך בהגהה. אדרבא כל התיקונים שמנסים הללו לתקן אינם אלא קלקול.

הספר כפי שנמצא לפנינו (בדפוס ווין תקע"א) אינו בצורתו המקורית כפי שיצא מידי ר"ת, כי הנהו מעובד על ידי תלמידיו שהוסיפו בו תוספות שונות ומביאים בו שמועות בשם ר"ת ואף בשם תלמידיו. ואף על פי כן רובו של הספר הוא בלי ספק מתורת רבינו תם ומקביל הרבה פעמים בדיוק למה שהובא בתוספות בשמו.

רבה חשיבותן של תשובותיו בהן הוא מופיע כפוסק בעל עצמיות ותקיפות שאינו נושא פנים למקובלות, שענייני הכלל וצרכיו היו נגד עיניו תמיד. פעמים הוא מתגלה כפולמסן הלוחם במלחמתה של תורה ומשיב מלחמה שערה. הבאים עמו בקשר במשא ומתן של הלכה הם גדולי הדור, חבריו ותלמידיו. סגנונו עז ונמרץ, שליט הוא במכמני הלשון ופעמים אף משתמש בחרוזות ואפילו השירה השקולה לא היתה מוזרה לו ובזה היה יחיד במועדו בצרפת הצפונית.

ידועים גם חיבורים אחרים בהלכה שחיבר ר״ת, כגון תקון ספר תורה, סדר הגט ועוד. כן חיבר מחזור שכנראה כלל בו גם הלכות התפילה. מלבד זה נזכרו בפוסקים הגהותיו על הלכות הרי״ף.

התעניינותו של רבינו תם היתה נתונה גם למקצעות הרחוקים מד׳ אמותיה של הלכה. בדקדוק ובחכמת הלשון חיבר ספר להכריע בין מנחם בן סרוק ודונש בן לברט. חיבור זה יצא לאור על ידי צבי פיליפובסקי בספר ״תשובות דונש בן לברט עם הכרעות ר״ת״ (עדינבורג, 1855). בדרך כלל הוא נוטה לשיטתו של מנחם, אבל פעמים הוא סולל לו דרך לעצמו, לא כדברי זה ולא כדברי זה. הוא מופיע גם כמפרש המקרא ובכמה מפירושיו הוא נועז ועצמאי במדה רבה. ואף על פי כן לא הגיע כנראה במקצע זה למעמדו של אחיו ר׳ שמואל (הרשב״ם). רבינו תם חיבר פירוש לספר איוב שהבאות ממנו באו אצל מחברים שונים ואולי חיבר פירושים גם לספרים אחרים שלא נודע לנו עליהם.

ר״ת היה גם פייטן חשוב שפייט פיוטים וסליחות בעברית ובארמית, שנמצאים בכמה מחזורים. הוא סיגל לו את ידיעת משקלי השירה של המשוררים הספרדיים והשתמש בהם לעתים. מעניינת פרשת יחסיו עם ר׳ אברהם אבן עזרא. תחילה התייחס הראב״ע בביטול ובספקנות לשירתו של ר״ת, אך כאשר ידע הלה להפיס דעתו בשיר שקול בדברי כבוד וענה:

אֲנִי עֶבֶד לַאֲבִרְהָם לְמַקָּנָת
וְאֶקּוּדָה וְאֶשְׁתַּחֲוֶה לְאַפָּיו

השיב לו הראב״ע אף הוא בדברי חן וענוה מביעים הערצה לגדולת תורתו של רבינו תם:

הֲנָכוֹן אֶל אֲבִיר עַם אֵל וְרוֹעָם
לְהַשְׁפִּיל רֹאשׁ בְּמִכְתָּב אֶל בְּזוּי עָם?
וְחָלִילָה לְמַלְאַךְ הָאֱלֹהִים
אֲשֶׁר יִקּוֹד וְיִשְׁתַּחֲוֶה לְבִלְעָם.

ידועה מחלקתו עם רש״י בענין סידור הפרשיות של התפילין, ועדיין המדקדקים במצוות מניחין שני זוגות תפילין, של רש״י ושל רבינו תם. באגדת העם עומד ר״ת במעלה רמה מאד והוא מתווכח עם משה רבינו וקורא לו: משה טעית!

נפטר ביום ד׳ תמוז ד״א תתקל״א (1171) ונתנו סימן בפרט של השנה בפסוק ויאמר אלהים א״ל יעקב. הערצת בני דורו אל רבינו תם מתבטאת במאמרו של תלמידו ר׳ חיים כהן שאמר: אלמלי הייתי כשנפטר רבינו תם הייתי מיטמא לו, שבאותו היום בטלה קדושת כהונה (תוספות, כתובות קג, ב).

ר' יִצְחָק בר' אַבָּא מָרִי מִמַּרְשִׁילְיָא

מגדולי הפוסקים הראשונים במאה העשירית לאלף החמישי (במאה השתים עשרה למספרם). נולד בפרובינציה בשנת ד"א תתפ"ב (1122) בערך וקיבל תורה מפי אביו שהיה חכם חשוב וכן עמד בקשר שאלות ותשובות עם רבינו יעקב תם. היה קרובו של ר' אברהם בר' דוד מפושקיירא (הראב"ד בעל ההשגות). בהיותו בן שבע עשרה שנה חיבר במצות אביו הרב הלכות שחיטה וטריפות, וכן פירש במצות הנשיא ר' ששת הלכות תכלת וציצית, אולם חיבורו העיקרי שעל ידו יצא שמו לתהלה הוא ספרו „עיטור סופרים", או כפי שנקרא על פי רוב בקיצור ספר „העיטור". את הספר חיבר במשך שנים רבות ומזכיר בו בחלקים שונים את התאריכים שעמד בהם בשעת כתבו את ספרו, והם השנים ד"א תתקל"ט — תתקמ"ט. חשיבות מרובה לספר העיטור בגלל זה שמחברו השתמש בו הרבה גם בתלמוד הירושלמי, וביחוד משמש הוא מקור חשוב לחקר ספרות הגאונים, שכן מרבה הוא להביא תשובות גאוני בבל (ראה מפתח התשובות לר"ש אסף, בהצופה לחכמת ישראל ו', עמ' 289). החלק הראשון מספר „העיטור" הדן בדיני ממונות נדפס בוינציה שס"ח. החלק השני והשלישי הושלמו על פי כתב יד בדפוס למברג (1860). החלק השני עוסק בדיני איסור והיתר ודיני מילה, תפילין וציצית. החלק השלישי נקרא גם „עשרת הדברות" ועוסק בהלכות מועד.

ספר „העיטור" יצא בהוצאה קטועה ומשובשת ואף כי נתפרש על ידי חכמים שונים עדיין הוא עמום וסתום ומחכה להוצאה מדעית על פי כתבי יד. מסורת מעניינת על ספר זה מוסר לנו אזולאי בשם זקני חכמי ירושלים בדורו שקבלו מזקנים שספר העיטור וספרי רבינו ירוחם הם בבחינת סוד עלמא דאתכסיא וכל מי שעושה ביאור עליהם או נאבד הביאור או חס ושלום יפטר במבחר ימיו...

מלבד ספר העיטור חיבר עוד הגהות על הרי"ף בשם „מאה שערים", שנדפסו בהוצאת התלמוד דפוס ווילנא. בעל העיטור נחשב לפוסק מוסמך בעיני חכמי הדורות הבאים, והרבה פעמים הובאו דבריו בספרי הפוסקים האחרונים. נפטר בשנת ד"א תתקנ"ג (1193) בערך.

ר' יִצְחָק אַבּוּהָב (הראשון)

מחכמי ספרד בסוף המאה השניה או בתחילת המאה השלישית לאלף השישי (בראשית המאה הט"ו למספרם). מחבר הספר העממי המפורסם „מנורת המאור", הוא אוסף מאמרי אגדה בענייני מוסר ודרך ארץ, מלוקטים מתוך התלמודים והמדרשים. כפי שמעיד המחבר בהקדמת ספרו כתב גם ספרים בענייני הלכה בשם „ארון העדות" ו„שלחן הפנים", אולם ספרים אלו לא הגיעו אלינו. כבר הוכיח ה. ג. ענעלאו שמחבר „מנורת המאור" השתמש הרבה מאד בספרו של ר' ישראל אלנקאוה, שנקרא אף הוא בשם זה. אולם בעוד שהספר האחרון היה מונח בכתב יד עד לפני זמן קצר (ראה בערך ר' ישראל

אלנקאוה) האיר לו לספר „מנורת המאור" של אבוהב המזל ונתפשט בכל תפוצות ישראל וזכה מאז נדפס ראשונה (קושטא, רע"ד) להרבה מהדורות, ואף נכתבו עליו פירושים שונים וניתרגם אידיש, לאדינו וגרמנית. לעומת זה מתולדות חייו של אבוהב הראשון לא ידוע מאומה.

ר' יִצְחָק אַבּוּהָב (השני)

מגדולי חכמי ספרד בדור הגירוש. נולד בשנת קצ"ג (1433) ולמד תורה מפי ר' יצחק קנפנטון. שימש ברבנות בטולידו בירת קסטיליא והרביץ תורה בישיבתו ברוב חריפות. בין תלמידיו נמנו ר' אברהם זכות ור' יעקב בירב. בשעת הגירוש מספרד פנה למלך פורטוגאל בבקשת רשיון ישיבה בארצו ומבוקשו ניתן לו, אולם לא האריך עוד ימים ונפטר בעיר פורטו שבעה חדשים אחרי הגרוש, בחורף רנ"ג (1493). חיבר כמה ספרים. מהם נדפסו: פירוש על הרמב"ן לתורה (קושטא, רפ"ה); „נהר פישון", דרשות (שם, רצ"ח); חידושים על מסכת ביצה (נדפס בתוך שו"ת מהר"ם גלאנטי, וינציה שס"ח). ספרו על ארבעת הטורים היה בידי מרן ר' יוסף קארו. כן נמצאו בכתב יד חידושיו על מסכת קידושין. פירושו על רש"י לתורה יכן תשובותיו אבדו.

יש מיחסים לו בטעות את ספר „מנורת המאור". ראה בערך הקודם.

ר' יִצְחָק אַבּוּהָב (השלישי)

מכונה דֶה פוֹנְסֶיקָא. נין ונכד לר' יצחק אבוהב בעל הערך הקודם. נולד בפורטוגל למשפחת אנוסים בשנת שס"ה (1605). בהיותו תינוק ברחו הוריו מארץ השמד וכבן שבע הביאתו אמו לאמשטרדם, שם נתחנך בישיבתו של ר' יצחק עוזיאל. בשנת שפ"ו נבחר לחכם באחת הקהלות באמשטרדם ובשנת ת"ב נקרא לרבנות בקהלת פרנמבוקא בבראזיל. אולם בכבוש הפורטוגלים את בראזיל חזר לאמשטרדם ושימש שם ברבנות עד פטירתו, בכ"ז אדר שני תנ"ג (1693).

חיבר ספרים בעברית ובפורטיגיזית. מהם נדפסו דרשותיו בפורטוגיזית, וכמו כן תרגומו הספרדי לחמשה חומשי תורה. אף תרגם את ספרי הקבלה של ר' אברהם אירירה מספרדית לעברית, בשם „בית אלהים" ו„שער השמים". כן חיבר הרבה פיוטים ותפילות בעברית, שכמה מהם נדפסו במאסף הגורן ג'. הניח אחריו בכתב יד חידושים על מסכת קידושין וספר „נשמת חיים" בענין שכר ועונש.

דון יִצְחָק (בר' יְהוּדָה) אַבְּרַבָּנְאֵל

חכם מדיני, מפרש המקרא וחוקר הדת. מגדולי חכמי ישראל בספרד בדור הגירוש. בן למשפחה אצילה שהקימה חכמי תורה ושרי מלוכה ונתיחסה לצאצאי מלכות בית דוד. נולד בליסבון בירת פורטוגל בשנת קצ"ז (1437). קיבל תורה מפי ר' יוסף חיון (ראה בערכו) ולמד גם פילוסופיה ולשונות רבות. בעודו צעיר לימים הוזמן לחצר מלך פורטוגל, אלפונסו החמישי, ונתמנה לשר האוצר. כבר אז החל בחיבור ספריו במחקר הדת ובפרשנות המקרא, אולם משרתו הרמה ועסקיו המרובים לא איפשרו לו להתמסר להשלמת ספריו.

במות אלפונסו מלך פורטוגל בשנת רמ"א נחשד על ידי בנו המולך תחתיו כי ידו היתה עם הקושרים נגדו. אז נאלץ דון יצחק אברבנאל להימלט על נפשו וילך לטולידה בירת קסטיליה מקום מולדת אבותיו. לא עברו ימים מרובים והוא הוזמן על ידי המלך פרדיננד לשמש שר האוצר במלכות קסטיליה. במשרה רמה זו עמד עד גירוש היהודים מספרד. כאשר הוצאה פקודת הגירוש (בשנת רנ"ב) לא שעה אברבנאל להבטחות המלך והמלכה שביקשוהו להישאר בספרד ויתיצב בראש אחיו הגולים וילך לנאפולי.

אף כאן שימש יועץ למלך ובפלוש הצרפתים למדינת נאפולי ברח עם מלכו לסיציליה. משם פנה לאי קורפו ולאחר זמן מה חזר למדינת נאפולי לעיר מונופולי. בשנת רס"ג בא לגור אצל בנו יוסף בוינציה ושם נפטר בשנת רס"ח (1508) והובל לקברות לפאדובה.

עם היותו רוב ימיו ברום המעלה בחצרות המלכים נושא משרת שר אוצר המדינה לא הניח ידו מכתוב ספרים רבים וחשובים במקצועות שונים ביחוד בפרשנות המקרא ובמחקר האמונה. חשיבות רבה לפירושיו על המקרא. את ספרו לדברים בשם „מרכבת המשנה" (סביוניטה, שי"א) החל לחבר בשנת רל"ב והשלימו רק כעבור עשרים וחמש שנה בערך. את פירושו לנביאים ראשונים החל בשנת רמ"ד בטולידו אולם בהגיעו לספר מלכים הוזמן על ידי פרדיננד לשמש שר האוצר ו„מפני עבודת מלכי הגוים לא מבני ישראל המה נטשתי את נחלתי מלכות יהודה וישראל ופרוש ספריהם" (הקדמתו למלכים). את פירושו למלכים השלים בנאפולי סמוך אחרי הגירוש. פירושו לנביאים ראשונים נדפס בפיזארו רע"ב. את הפירוש לנביאים אחרונים החל בשנת רנ"ה בקורפו וסיימו בשנותיו האחרונות בוינציה (נדפס בפיזרו ר"פ). בסוף ימיו סיים גם את פירושו לשאר חומשי התורה ונדפסו יחד עם „מרכבת המשנה" (וינציה, של"ט).

בפירושיו למקרא סלל לו אברבנאל דרך חדשה. הוא מפרש את המקראות מתוך השקפה מדינית וידיעת דרכי החיים הקדמונים. בהיותו בקי בלשונות ובספרות העמים הושפע לא מעט מן הפרשנות הנוצרית ואף הביא בפירושו כמה דברים בשם חכמי העמים. הוא היה הראשון בין הפרשנים העברים שהקדיש מבוא לכל ספר מהמקרא לבאר את טיבו ותכונתו. נוטה הוא לאריכות יתירה והוא מסביר את העניינים בסגנון מלבב ומושך. ואמנם נתחבבו פירושיו וזכו למהדורות ואף ניתרגמו לכמה לשונות ונאותו בהם אף כמה מחכמי העמים.

גדול היה היאוש שתקף את הגולים האומללים, שבדרכי נדודם השתרגו עליהם צרות רבות ואיומות ורבים נפלו שדודים בדבר וברעב, ויש אשר מחמת הצרות רפו ידיהם ולא החזיקו מעמד ביהדותם, בהתגנב הספק ללבם אולי עזב ה' את עמו ואין לו תקומה עוד. על כן הפסיק אברבנאל את מלאכתו בפירוש המקרא והקדיש את עטו לחזק רוח בני עמו באמונתם ויעודדם לקוות לגאולה. שלושה ספרים כתב על נושא זה ולשלושתם קרא שם משותף „מגדל

ישועות". הספר הראשון „מעיני הישועה" (פירארה, שי"א) הוא פירוש לספר דניאל; הספר השני „ישועות משיחו" (קארלסרוה, תקפ"ח) הוא פירוש המאמרים על המשיח והגאולה שהובאו בתלמוד ומדרשים, בו הוא מתווכח נמרצות עם ר' יוסף אלבו על שלא מנה את אמונת המשיח בין עיקרי הדת; בספרו השלישי „משמיע ישועה" (שאלוניקי, רפ"ו) משתדל הוא להוכיח שבכל הנבואות שניבאו הנביאים על הגאולה לא נתכוונו לבנין בית שני אלא לגאולה העתידה. הוא אף מנסה לקבוע את שנת הקץ בשנת רצ"ב. שלשת הספרים הללו כתב בשנים רנ"ז — רנ"ח.

בספרי המחקר שלו הוא מתגלה כבקי גדול .ביצירות הפילוסופים היוונים, הערבים והיהודים. אף כי הוא מעריץ את הרמב"ם מאד אינו מקבל את דעותיו מבלי הבחנה כי אם בורר לו את המתקבל על דעתו כמתאים להשקפת היהדות ודוחה את הדעות הנראות בעיניו פרי השפעה נכרית. בספרו „ראש אמנה" (קושטא, רס"ה), מבסס הוא את שלש עשרה העיקרים של הרמב"ם ונלחם עם מבקריו של הרמב"ם, ר' חסדאי קרשקש ור' יוסף אלבו, שרצו לצמצם את מספר העיקרים, אם כי לדעתו אין משמעות השם „עיקר" במובן „שתיפול התורה בביטול אחד מהם", אלא במובן אמונות משובחות וגדולות במעלה. בכלל הוא סבור שהדיון על עיקרים הוא פרי השפעת נכר ולאמתו של דבר אין להבחין בתורה עיקר וטפל, באשר כל התורה כולה אלהית היא וכולה עקרית. הוא אף מתנגד לטעמי המצוות שנתן הרמב"ם, שכן לדעתו אין המכוון בהן שלימות האדם, אלא יש להן תכלית עצמית נעלמת. ביחוד הוא מבקר את השקפת הרמב"ם על הנבואה ועל המופתים שבמקרא, אשר לדעת הרמב"ם הונחה בטבע מתחילת הבריאה היכולת להשתנות ולדעת אברבנאל מתחדשים הנסים ברצונו של הבורא אימתי שירצה. לעומת זאת קיבל אברבנאל מן הרמב"ם את תורת התארים, ודעותיו על חידוש העולם ועל ידיעת אלהים והשגחתו, והוא משבח את ספר מורה הנבוכים וטוען שמפרשיו ומבאריו טעו והטעו בו. ביחוד הוא מבקר קשות את הנרבוני, הרלב"ג ור' יוסף אלבו. את דעותיו בענין ההשגחה פיתח בספרו „עטרת זקנים" (סביוניטה, שי"ז), שכתבו בימי עלומיו. ואת דעותיו בענין חידוש העולם הוא מבאר בספריו „שמים חדשים" (רעדלהיים, תקפ"ט) ו„מפעלות אלהים" (וינציה, שנ"ב). כמו כן בפירושו החשוב לספר מורה נבוכים (פראג, תקצ"א). כן הוא מביע את דעותיו הפילוסופיות בספרו „שאלות" (וינציה, של"ד), בו הוא עונה לר' שאול הכהן מאי קנדיה על שתים עשרה שאלות בפילוסופיה ששאל ממנו בשנת רס"ז.

משאר ספריו יש להזכיר עוד את פירושו לפרקי אבות בשם „נחלת אבות" (קושטא, ש"ה), בו הוא מפרש את המשנה באותה דרך שסלל לו בפירוש המקרא, וכן את פירושו להגדה של פסח בשם „זבח פסח" (קושטא, רס"ה).

עוד הרבה ספרים חיבר אברבנאל וכמה מהם עדיין הם בכתב יד ויש מהם שנאבדו.

כל ספריו עשו רושם גדול בשעתם ונתפשטו במהדורות רבות וביחוד היה גדול שמו בישראל ובעמים כאחד מגדולי הפרשנים. דמותו האצילה של שר וגדול המתהלך בחצרות המלכים ויחד עם זה הוא נאמן בית היהדות ומגן על קדשי ישראל ונושא בגאון את יהדותו הקסימה את נפשות האומה וכמה מחזות נתחברו על חייו, מהם בעברית, מהם בשפות לועזיות שונות. משלשת בניו, יוסף, שמואל ויהודה, זכה האחרון לשם בספרות העולם כאחד הפילוסופים וההוגים המקוריים (ראה בערך ר׳ יהודה אברבנאל).

ר׳ יִצְחָק (בר׳ שְׁמוּאֵל) אַדְרְבִּי

מגדולי חכמי שאלוניקי בתחילת המאה הרביעית לאלף השישי (במאה השש עשרה למספרם). תלמידו של ר׳ יוסף טאיטאצק וחברו של ר׳ שמואל די מדינה (מהרשד״ם). שימש ברבנות בשאלוניקי והשיב לשואליו בדבר הלכה. תשובותיו בשם „דברי ריבות״ (שאלוניקי, שמ״ב) וכן דרשותיו בשם „דברי שלום״ (שם, ש״מ) זכו למהדורות אחדות. כפי שרשום במצבתו נפטר בז׳ אייר של״ז (1577). בנ.

ר׳ יִצְחָק (בר׳ בָּרוּךְ) אַלְבַּאלְיָה

מגדולי חכמי ספרד הקדמונים. הוא אחד מחמשת החכמים בשם יצחק שהפיצו תורה בספרד בדור השני לרבנות, במחצית הראשונה של המאה התשיעית לאלף החמישי (במאה האחת־עשרה למספרם). בן בתו ר׳ אברהם בר׳ דוד הלוי בעל ספר הקבלה מספר את תולדותיו בפרטות. נולד בקורדובה באייר שנת ד״א תתצ״ה (1035). לפי מסורת עתיקה הגיע ראש משפחתו לספרד מיד אחרי חרבן בית שני, שכאשר גבר טיטוס על ירושלים ביקש ממנו שלישו שהיה מושל בספרד שישלח לו משועי ירושלים ושלח לו מקצתם וביניהם היה אחד בשם ברוך שהיה מעושי הפרוכות לבית המקדש ויודע במלאכת המשי ונתיישב במרידה והוא אבי המשפחה הזאת. אחרי שחרבה העיר מרידה מחמת מלחמות התישבו אבותיו בקורדובה ונחשבו בין גדולי העיר. הנער יצחק היה אוהב תורה ודורש חכמה מנעוריו. אז בא חכם גדול מצרפת לקורדובה ור׳ פריגורס שמו. אצלו למד ר׳ יצחק הרבה תורה ודעת. גם ר׳ שמואל הנגיד פקח עיניו על למודיו של העלם המוכשר הזה והיה מזרזו להשתדל בלמודיו והיה תומך בידו במתנות ובספרים. אחרי פטירתו של ר׳ שמואל הנגיד בשנת ד״א תתט״ו עמד ר׳ יצחק בקשרי ידידות עם ר׳ יהוסף בנו, ובאותו היום המר, בט׳ בטבת תתכ״ז, שבו נהרג ר׳ יהוסף הנגיד בגרנדה היה ר׳ יצחק בביתו וניצול בנס. ר׳ יצחק קנה אז את ספרי הנגיד שנשדדו ונתפזרו לכל עבר.

בשנת תתכ״ט עלה ר׳ יצחק למעלה רמה בחצר המלך אלמעתמד ושימש לו יועץ ואיצטגנין ובעמדתו זו השתמש להיטיב לאחיו בני עמו. אז נסמך לרבנות על עדתו ואף נתמנה לנשיא בקהלתו.

עם כל גדולתו בחצר המלך הרבה לעסוק בתורה והחזיק ישיבה והעמיד תלמידים הרבה. חיבר ספר גדול בשם „קופת הרוכלים״, בו פירש הלכות קשות שבתלמוד, אבל לא זכה להשלימו ונאבד.

עמד במשא ומתן של הלכה עם חברו ר' יצחק אלפאסי (הרי"ף) והשיב על שאלותיו (תמים דעים, סימן רכ"ד). בשנות חייו האחרונות עברה מחלוקת קשה בינו לבין הרי"ף, אולם לפני מותו ציוה ר' יצחק את ברוך בנו, והוא אז עלם בן שבע עשרה שנה, כי ילך אל הרי"ף ויפייסו בשמו ויבקש ממנו שילמדו תורה. וכן עשה (ראה למעלה, עמ' 285).

מלבד גדולתו בתורה היתה לו יד גם במדעים שונים. לפי עדות הראב"ד נכדו היה חכם גם "בחכמת יוונית". הוא חיבר ספר בענייני תכונה בשם "סוד העיבור" ושלחו לרב יהוסף הנגיד. כן ניסה כוחו בשיר וחיבר פיוטים שנשתבחו בפי ר' יהודה אלחריזי. נפטר בן חמשים ותשע בגרנדה בניסן שנת ד"א תתנ"ד (1094).

ר' יִצְחָק אַלְבַּלַג

פילוסוף דתי בספרד בסוף המאה הראשונה לאלף השישי (בתחלת המאה הי"ד למספרם). תרגם את ספרו של אלגזאלי "כוונות הפילוסופים" והוסיף עליו הערות וחקירות בהן הוא מגן על שיטת אריסטו מפני השגותיו של אלגזאלי. תרגום־עיבוד זה שמור עדיין בכתבי יד מרובים וקטעים ממנו נתפרסמו ב"החלוץ" ד'—ז'. לדעותיו של אלבלג קמו עוררין שהתנגדו להן בחריפות, כגון ר' שם טוב בר' שם טוב, ר' משה ריאטי, וביחוד דון יצחק אברבנאל ב"מפעלות אלהים" ו"ישועות משיחו". אולם כנגדם הועלה על ידי כמה חכמים אחרים שהפליגו בשבחו ובשבח ספרו. חיבר גם פירוש לאחד מביאוריו של אבן רשד על אריסטו שנשתמרו ממנו קטעים בלבד. בפירושו זה הזכיר את ספרו "עץ הדעת" שלא הגיע אלינו.

ר' יִצְחָק (בר' יַעֲקֹב הַכֹּהֵן) אַלְפַּסִי

גדול חכמי ההלכה בספרד ומחבר ספר ההלכות החשוב ביותר עד ספר משנה תורה להרמב"ם. נולד בשנת ד"א תשע"ג (1013), הוא עומד איפוא עדיין ברגלו האחת בתקופת הגאונים, ובשעת פטירתו של רב האיי היה כבר בן עשרים וחמש. אף הוא עצמו מתואר בפי כמה מן הראשונים שהיו קרובים לו בזמן, וביחוד בפי ר' יהודה הברצלוני בעל ספר העתים, בתואר גאון: "הגאון ר' יצחק", או גם גאון סתם: "וכתב הגאון". הוא היה יליד קלעה חמאד (היום נשארו ממנה רק שרידי חרבות) אשר באלג'יר, מחוז קוסטנטינה, ולכן הוא נקרא לפעמים ה ק ל ע י. לדברי הראב"ד בספר הקבלה למד תורה בישיבות קירואן, והיה תלמידם של רב נסים בן יעקב ורב חננאל בן חושיאל. אמנם בספרו הגדול ובתשובותיו אין הוא מזכירם כרבותיו, וגדולה מזו כתב הרשב"ץ בתשובותיו ח"ב סי' רע"ב: "ובכל מקום שכתוב בהלכות ואיכא מאן דאמר הוא רבינו חננאל", ואילו היה תלמיד ר"ח לא היה מביא דבריו בלשון "איכא מאן דאמר". אחר כך ההישב בפאס (ומכאן כנויו "אלפסי", או רי"ף = ר' יצחק פאסי), והרביץ שם תורה לתלמידים. המפורסם שבתלמידיו שהעמיד

באפריקה הוא ר' אפרים, שהיה ג"כ יליד קלעה חמאד. בפאס ישב הרי"ף עד ד"א תתמ"ח וכבר הגיע לשנת השבעים וחמש, ואולם קמו עליו מלשינים שהלשינו עליו למלכות (תוכן ההלשנה אינו ידוע לנו) והוכרח לברוח לספרד. בא ראשונה לקורדובה ועמד שם חדשים מועטים ומשם עבר לאליסאנה ועמד בה עד יום מותו. אליסאנה שימשה מרכז רוחני ליהודי ספרד יותר ממאתים שנה לפני בואו של הרי"ף, ובמאה התשיעית היתה מיושבת כולה מישראל. בבואו אליה מצא בה את החכם המפורסם ר' יצחק בר יהודה ן' גיאת, שהיה גם פייטן גדול, והוא עמד בראש הקהלה ובראש הישיבה המפורסמת, וכשנפטר כעבור זמן מועט (בשנת תתמ"ט) מילא הרי"ף את מקומו. גם בספרד העמיד הרי"ף תלמידים הרבה, והמפורסם שבהם הוא ר' יוסף ן' מיגאש. בין תלמידיו נמנה גם ר' יהודה הלוי. הרי"ף נפטר בי' אייר תתס"ג (1103). לפני פטירתו הועיד הרי"ף את ר' יוסף ן' מיגאש למלא את מקומו, אף שהיה לו בן תלמיד חכם ושמו ר' יעקב. על פטירתו נתחברו כמה קינות ע"י משוררים שונים וביניהם גם ר' משה בן עזרא ור' יהודה הלוי. זה האחרון כתב עליו:

הרים ביום סיני לך רעשו
כי מלאכי האל בך פגשו
ויכתבו תורה בלוחות לבך
וצבי כתריה לך חבשו
לא עצרו כח נבונים לעמוד
לולא תבונות ממך דרשו

והרי חרוזים אחדים מאלה שהיו חקוקים על מצבתו:

כתבו בעט ברזל עלי שמיר
שבר אשר היה לזכרון
יכלו ימות עולם ויתחדש
אבלו לכל יבא לדור אחרון
אמרו: בקבר זה מקור חכמה
נקבר לעולם בא בעורון

ר' משה בן עזרא מפליג בשבחו של הרי"ף גם בספרו „שירת ישראל" וכותב שהיה בעל רגש דתי חזק שאי אפשר למצא דוגמתו, ובעל שכל בהיר שאין משלו. חכמתו היתה עמוקה ואין דומה לה, ועטו מהיר עד שאי אפשר להתחרות עמו (שם עמ' ע"ג). הרי"ף נחשב לגדול חכמי התלמוד בספרד. רש"י בצרפת והרי"ף בספרד היו גדולי הדור. את כל חייו הארוכים ואת כל כחו וכשרונותיו הגדולים הקדיש ללימוד התלמוד ולהפצתו ברבים. בין חכמי ספרד של אותו זמן אין כמעט למצא טפוס של חכם בדומה לו. כלם עסקו בפיוט ובשירה או במקצועות מדעיים שונים ואילו הוא היה בעל מלאכה אחת. הוא צר את צורתו הרוחנית ואת קלסתר פניו שנים רבות לפני בואו לספרד. בספרד פעל והשפיע אבל לא הושפע.

כיון שנחשב לגדול הדור הרבו לפנות אליו בשאלות מכל קהלות ספרד ואפריקה הצפונית והגיעו אלינו ממנו תשובות רבות למאות. חלק ניכר מהן נכתב עוד בשבתו בפאס, ונזכרו גם „שאלות תלמידי רב אלפס שנכתבו בפאס". רובן ככולן נכתבו ערבית. כשלוש מאות מהן תורגמו עברית ויצאו בקובץ מיוחד (ליוורנו, תקמ"א). קרוב

למאתים נדפסו במקורן הערבי בקובץ תשובות הגאונים שהו"ל ראי"א הרכבי, והוא גם תרגמן עברית, אבל רבות מהן כבר נכנסו בתוך קובץ תשובותיו. קובץ שני מתשובות הרי"ף נדפס מכ"י על ידי ר' זאב ביעדנוביץ ובו קע"ז סימנים, ואף שהמו"ל מבטיח על השער ש„רובם ככולם לא נדפסו עוד" נדפסו כבר בחלקן הגדול. רבות מתשובותיו מפוזרות בספרי הראשונים, וביחוד בספרי ר' יהודה הברצלוני ואלה שהשתמשו בספריו, כמו בעל העיטור, התרומות ועוד, ורבות אחרות עודן בכתבי־יד. מספר תשובות ממנו נמצא בקובץ תשובות הרמב"ם הוצאת לפסיא סימנים קפ"ב—ר"ח ובס' תמים דעים. אפין וסגנונן של תשובותיו קרוב עדיין לתשובותיהם של גאוני בבל.

אולם שמו הגדול קשור בעיקר בספרו הגדול, הוא ספר ההלכות, שהוא אחד מספרי היסוד בספרות הפוסקים. הספר מקיף את שלשת סדרי התלמוד הנוהגים למעשה גם בזמן הזה: מועד, נשים ונזיקין, מוסף עליהם מסכות ברכות וחולין, אבל גם בסדרים אלה השמיט פרקים שלמים שערכם הוא רק הסטורי. ממסכת פסחים למשל השמיט את הפרקים ה—ט, שבהם ידובר על הקרבת הפסח וכל הדינים הקשורים בו, וממסכת יומא לא הביא רק את פסקי ההלכה מן הפרק האחרון בלבד. פרקים שלמים הושמטו גם בכמה מסכתות ולסוגיות בודדות שהושמטו אין מספר. מצד אחר הוציא את ההלכות הנוהגות בזמן הזה מסדרי קדשים וטהרות וסדרם בשם מיוחד „הלכות קטנות": הלכות ס"ת, מזוזה, תפילין שעיקרן במסכת מנחות. בסך הכל מקיף ספר ההלכות כ"ד מסכתות.

בחיבור ספרו הגדול היתה לרי"ף מטרה כפולה: א. להוציא מתוך התלמוד את כל החומר ההלכי והמשפטי, לקבוע את פסק הדין, ולתת בידי הזקוקים לכך ספר־פסקים מקיף וכולל; ב. לעשות קצור מן התלמוד, להקל ע"י כך על הלומדים ולעזור באופן זה להתפשטותו. המטרה הראשונה בולטת מאליה. ויש גם הוכחות על כונתו השניה. ההבאות שהוא מביא מן התלמוד הן לעתים קרובות ארוכות יותר מכפי הצורך להוצאת הפסק גרידא. פעמים רבות הוא גם מפרש את המאמר שהוא מביא, כדי להקל על הלומד. מכניס הוא לתוך הספר גם פירושי מלים קשות ושמות עצם בלשון ערבי. על הרוב פירושיו קצרים, ויש שבשתים־שלש מלים שהכניס באמנות גדולה לתוך דברי התלמוד מתפרש הכל. וכמה פעמים אין אתה עומד על הוספה זו רק מתוך השוואה עם המקור. אמנם יש גם מקומות רבים שהוא מאריך בפירושו. על הרוב הוא עושה זאת בסוגיא שכבר נחלקו הגאונים בפירושה, והוא נושא ונותן בדברי קודמיו, סותרם ומפרש פירוש משלו. ולעתים יש למו"מ זה חשיבות להבנת הסוגיא יותר מאשר להכרעת פסק ההלכה. אריכות זו יש שהיא פוגמת במקצת את מבנה הספר, והמחבר עצמו מרגיש בזה ומתנצל על כך במקומות שונים, אבל מצד אחר מעלים באורים ובירורים אלה את חשיבות הספר.

דוגמא לחבורו של הרי"ף שמש ספר הלכות גדולות, והושפע ממנו במדה רבה. אולם רב המרחק בין הלכות הרי"ף לבין

ההלכות הגדולות, ועולות הן בין בכמות ובין באיכות. ר' שמעון קיארא עמד עדיין באמצעיתה של תקופת הגאונים ואילו הרי"ף עמד בסיומה ויכול היה לסכם כל מה שנתחדש בבית מדרשם של הגאונים בכל התקופה הארוכה הזאת. החומר ההלכי שהכניס הרי"ף לספרו הוא מרובה פי שלשה וארבעה, והשימוש באגדה מרובה במדה גדולה עוד יותר. אותו הדבר גם בנוגע להעברות סוגיות ממקום למקום, מפרק לפרק וממסכת למסכת. מרכז הוא לעתים למקום אחד את המאמרים הפזורים בכל התלמוד ועוסקים בענין אחד. מאמרים הדנים בעניני תוכחה ריכז בבבא מציעא סוף פרק ב', לשון הרע בשבת פרק במה מדליקין. הוא מכניס סדר גם בסוגיות הגמרא למשניות הרבה. מסדר הוא על סדר המשנה קודם כל את הסוגיות הקשורות עמה קשר אורגני, אחר כך את אלו שקשרן עם המשנה הוא רופף ולבסוף את אלו שאין להן כל קשר עם גוף המשנה, אבל יש להן איזו שייכות ענינית. לדוגמא ישמש לנו סדור הסוגיות למשנה הראשונה של בבא מציעא. נבדל הוא מן ההלכות הגדולות גם בזה, שהוא מביא מן התלמוד את כל הנחוץ לבסס סברתו של כל דין ולבאור סברות החולקים במקום שישנה מחלוקת, בו בזמן שבעל הלכות גדולות מביא לרוב רק את הדין עצמו.

הרי"ף היה צריך גם לקבוע עמדה אל האגדה שבתלמוד. בעלי ההלכות שקדמו לו העלימו ממנה עינם כמעט לגמרי. היה לו להחליט אם יש בכלל להכניס לספרו את דברי האגדה, ואם כן — מה להכניס? שום כללים מקובלים לא היו בידו, והיה עליו לסמוך בזה לגמרי על טעמו ודעתו, והוא מצא את הדרך הנכונה. הוא השמיט את האגדות שערכן הוא היסטורי וספרותי והכניס את אלו שיש להן ערך מעשי, שיש ללמוד מהן הנהגה טובה, או מוסרי, שיש ללמוד מהן מדה טובה. אבל יש כאן צורך בהבחנה דקה מן הדקה, והיא היתה לו. הוא הורה בזה את הדרך לכל הפוסקים הבאים אחריו, שהכניסו כמה וכמה דינים ומנהגים המיוסדים על האגדה. מתוך ספרו של הרי"ף יוכל איפוא הלומד לקבל ידיעה לא מעטה גם מן האגדה. הספר משקף את התלמוד מכל צדדיו וראוי הוא לשם שנתנו לו: תלמוד קטן.

כדאי להביא את דעתם של גדולי הדורות הבאים על הרי"ף וספרו. הרמב"ם כותב בהקדמתו לפירוש המשנה, אחרי שהוא מדבר על ספרי הפסקים שחברו הגאונים: „וההלכות אשר עשה הרב הגדול רבינו יצחק ז"ל הספיקו בעד כל החיבורים ההם... מפני שהן כוללות את כל הפסקים והדינים שצריך אליהם בזמננו זה... ואין תפיסה עליו בהם אלא בהלכות מועטות, לא יגיעו עד עשר בשום פנים". אמנם באחת מתשובותיו הוא כותב שנחלק על הרי"ף בשלשים מקומות בקירוב. באגרתו לתלמידו החשוב ר' יוסף בר' יהודה הוא מיעצו שישים את עיקר למודו בהלכות הרי"ף, ואף הרמב"ם עצמו לימד לתלמידים את הלכות הרי"ף. ר"י הזקן, בעל התוספות המפורסם, אמר עליו „שילאה בן אדם לחבר חיבור כמוהו זולתי ששכינה היתה שורה עליו" (הקדמת ר' מנחם בר' זרח לס'

צדה לדרך). הראב"ד בעל ההשגות, שכל חכמי ישראל היו בעיניו כקליפת השום, כותב: „אני סומך על דברי הרב אפילו אומר על ימין שהיא שמאל". ואף המשיגים עליו, או המפרשים והמשלימים אותו, לא התכוונו להטיל בו מומים, כי אם אדרבה, מתוך שהכירו בתועלתו הגדולה של הספר ורצו שיתפשט יותר ויותר השתדלו לתקן כל הצריך תקון לפי דעתם. ר' יעקב ממרויש, אחד מבעלי התוספות, שאל שאלת חלום בנוגע לדין אחד אם הלכה כהגאונים או כרי"ף החולק עליהם, והשיבו לו מן השמים: ואת בריתי אקים את יצחק. המאירי קורא לו תמיד „גדולי הפוסקים". ר' יוסף קארו חושב את הרי"ף כראשון בין שלשת עמודי ההוראה שבית ישראל נשען עליהם ועל פיהם הוא מכריע את ההלכה בשולחן ערוך. באופן זה נמשכת השפעת הרי"ף על פסק ההלכה עד ימינו אלה.

על הרי"ף נוצרה ספרות גדולה של „נושאי כלים". יש שבאו להשיג עליו ולעמתם קמו אחרים להגן עליו ולזכותו. ויש שבאו לפרשו ולעשות לו אזנים. יש שבאו להשלימו ויש שבאו לקצרו. בין נושאי כליו נמנים גדולי עולם כמו הרז"ה והראב"ד, ר' יהונתן הכהן מלוניל והרמב"ן, ר' משולם מבדרש והרא"ה, הר"ן ובעל נימוקי יוסף. רובם ככולם מחכמי ספרד וצרפת הדרומית, כי בארצות אלו, וביחוד בספרד, הרבו ללמוד בהלכות הרי"ף יותר מאשר בגוף התלמוד. כל הספרות הזאת שנתחברה עליו מעידה על חשיבותו הרבה בעיני בני הדורות הבאים.

א.

ר' יִצְחָק בר' אָשֵׁר הַלֵּוִי (ריב"א)

ראש וראשון לבעלי התוספות באשכנז בסוף המאה התשיעית לאלף החמישי (בתחילת המאה השתים עשרה למספרם). היה תלמידו של רש"י וחיבר תוספות להרבה מסכתות, שהובאו בספרי הפוסקים הראשונים, ושמו נזכר הרבה אף בתוספות שלנו.

היה חתנו של ר' אליקים בר' משולם הלוי משפירא ומילא את מקום חותנו בהנהלת ישיבתו. הרבה תלמידים ישבו לפניו, ביניהם גם ר' אליעזר בר' נתן (הראב"ן), המזכיר את רבו בספרו „אבן העזר". גם תלמידיו חיברו תוספות שהובאו אצל הפוסקים. רבינו תם ב„ספר הישר" שלו כותב על התוספות המיוחסים לריב"א „הוא לא עשה אותם תוספות, המעתיקים קראום על שמו ולא תסמכו כי רובן מגומגמות". הובאו גם פסקי ריב"א ותשובות ריב"א. כמו כן הובאו פירושיו על התורה בספרים שונים.

ר' יִצְחָק (בר' אַבְרָהָם) בּוֹיאינוֹ

מחכמי ירושלים במחציתה הראשונה של המאה החמישית לאלף השישי (במאה השבע עשרה למספרם). היה ממתנגדיו הנמרצים ביותר של שבתי צבי וידידו של הקנאי ר' יעקב ששפורטש. בשנת תל"ז היה כבר ראש־בית־דין בירושלים. בשנת תל"ט — ת"מ נסע בשליחות לחוץ לארץ ושהה באיטליה. חיבר ספר גדול בשם „שלחן מלכים" שבו אסף את התקנות והמנהגים שנהגו מאז ושהנהיגו בימיו בירושלים. חכמי־ירושלים בדורות שלאחריו הרבו

להשתמש בספר זה וסמכו עליו בפסק ההלכה. ביניהם גם ר' חזקיה די־סילוה בספרו „פרי חדש", ועוד רבים אחרים. הספר אבד, ולפי הציטטים הנמצאים בספרים שונים אנו למדים שרבות הידיעות המובאות בספר גם על תולדות היישוב היהודי בא"י באותן התקופות. בנ.

ר' יִצְחָק בְּכַר דָּוִד

מחכמי תורכיה. נולד בקושטא סמוך לשנת ת"נ (1690) ולמד תורה בישיבתו של ר' שמואל הלוי. ר' יצחק נחשב לאחד מגדולי הדור. הגאון ר' יחזקאל לנדא כותב עליו בספרו „נודע ביהודה" דברי שבח מרובים ומופלגים: „מי כמוהו דעה מורה, שר התורה... תפארת ישראל, ראש גולת אריאל... גאון הגאונים, פאר העתים... המאור הגדול, מאיר עיני הגולה" וכו' וכו'... הרבה מתשובותיו אבדו ורק חלק מהן נדפסו יחד עם כמה מדרשותיו ע"י בנו ר' דוד בשם „דברי אמת" (קושטא, תק"כ). ספר זה זכה לתפוצה גדולה גם באשכנז. נפטר בשנת תקט"ו (1755). הניח אחריו שלשה בנים: יעקב, דוד ואברהם. כולם גדולים בתורה ומלאו תפקידים חשובים בחייה של הקהלה היהודית בקושטא. בנ.

ר' יִצְחָק בר' בְּצַלְאֵל מִלּוּדְמִיר

מגדולי חכמי התורה בתחילת המאה הרביעית לאלף השישי (במאה השש עשרה למספרם). שימש ברבנות בעיר לודמיר (=וולאדמיר) שבווהלין והיה נחשב לבר סמכא אצל כל גדולי דורו שכינוהו „גאון". ר' שלמה לוריא (מהרש"ל) היה שולח אליו את תשובותיו ור' יצחק אישרן בחתימתו. שמו נזכר לתהלה גם בתשובות ר' משה איסרלש (הרמ"א) ור' יוסף כ"ץ ואחרים. חיבר הגהות על התלמוד, הרא"ש והמרדכי, ולא הגיעו אלינו. אחת מתשובותיו בענין ענוגה נדפסה בשו"ת הב"ח החדשות (סימן ע'). נכדו ר' דוד בר' שמואל הלוי (הט"ז) מביאו בחיבורו כמה פעמים. נפטר בשנת של"ו (1576).

ר' יִצְחָק אִבֶּן גִּיאַת (ריצ"ג)

מגדולי הראשונים בין בעלי ההלכה ויוצרי הפיוט שבספרד, נולד קרוב לסוף המאה השמינית של האלף החמישי בלוסינה ונפטר בשנת תתמ"ט (1089).

שמות רבותיו לא נודעו לנו. ויתכן שהיה ביניהם גם ר' שמואל הנגיד, שבשמו הוא מוסר כמה הוראות ופעם הוא מזכיר במפורש ש„קבל ממנו והוא קבל מהרב ר' חנוך וזקנים שבדורו", וגם חיבר עליו במותו קינה בארמית ששלחה לבנו ר' יהוסף. עם שניהם עמד ביחסי ידידות, והם היו „מנשאים ומכבדים" אותו. וכשנרצח ר' יהוסף הנגיד לקח ריצ"ג את בנו עזריה אל ביתו וחנך אותו כבן. היה גם ברצונו להושיבו על כסא הרבנות של קהלת לוסינה, למרות שהיה אז עדיין צעיר לימים. אך קודם שהוצאה מחשבתו זו לפועל מת עזריה והוא רק בן עשרים שנה ואז נתקבל ר' יצחק עצמו לרבה של לוסינה. „הרביץ תורה הרבה והעמיד תלמידים גדולים" ביניהם ידועים במיוחד ר' יוסף בר' יעקב אבן סהל שהיה דיין בקורדובה וגם פייטן, והמשורר הגדול ר' משה אבן עזרא,

שהעריץ אותו עד מאוד. כפי שמוסר עליו תלמידו זה "שר שירי תהלות על גדולי דורו וקינה ונהי נשא עליהם. התחיל לחבר הרבה ספרים בתורתנו הקדושה ובעניני הלשון ורק מעט הספיק לגמור". מספריו אלה הגיע אלינו בעיקר רק קובץ אחד של הלכות המכיל בשני חלקים ובארבעה עשר פרקים הלכות מסודרות לפי נושאים מיוחדים ולא על פי סדר ותוכן המסכתות שבתלמוד. בפרקים אלה הוא דן על עניני שבת (קידוש, הבדלה), חגים ומועדים (פסחים, סוכה, לולב, הלל, חול המועד, ראש השנה, תשובה, יוה"כ, תשעה באב, חדש וספירת העומר, מגלה) וגם בהלכות אבלות. מתוך עצם ספרו, וגם מן ההבאות אצל אחרים, יוצא שהוא חבר עוד כמה פרקי הלכות כאלה. כגון הלכות תפלה, ברכות, ערובין, מזוזה, טומאה, עבודה זרה ועוד.

את הלכותיו הוא פותח בדרך כלל בדיון על יסודן התלמודי, ואח"כ הוא מרחיב ומבאר את הענין לכל פרטיו ע"י הבאות מתוך תשובות הגאונים וספריהם וביחוד מתוך סדורי התפלות של רב עמרם ורב סעדיה וכמו כן הוא משתמש הרבה בפירושיו ופסקי דיניו של רבנו חננאל. בין תשובות הגאונים המובאות אצלו יש מספר ניכר שאינן ידועות לנו כלל ממקורות אחרים. וכן יש למצוא בספרו שינויי נוסחאות הן בספרות הגאונית והן במאמרי חז"ל הראויים לתשומת לב מיוחדת. רבים הם חכמי התורה וההוראה שמזכירים אותו ומשתמשים בהלכותיו, וביניהם הראב"ד והרמב"ן, הרשב"א והרא"ש, וביחוד מובא מתוכן הרבה בספרי דינים ומנהגים כמו בספר המנהיג ובספר ארחות חיים.

קובץ הלכותיו נדפס בשם "מאה שערים" או "שערי שמחה" ע"י ר' יצחק דוב באמבערגער עם פירוש "יצחק ירנן" (פירטה, תרכא—כב).

מלבד זה כתב ריצ"ג בערבית תרגום ופירוש לספר קהלת שהיה כנראה גם לפני הרד"ק. התרגום נתפרסם ע"י יעקב לוי (לידן, 1884). אך יש לשער (על פי מה שנמסר עליו בתשובות הרמב"ם ובספר מלחמות ה' של בנו) שחבר עוד פירושים לכמה ספרי המקרא, וגם למשניות ולתלמוד. בעל העטור מייחס לו ג"כ חבור בשם ספר "הנר", שטיבו לא נודע לנו בבירור.

בתור פייטן ו"בעל המליצה והשיר" (רמב"ע) כתב ריצ"ג כמה מאות פיוטים, שרובם גנוזים עדיין בכתבי יד, ובהם סלל לו דרך לעצמו והשפיע גם במדה ידועה על משוררי ספרד הבאים אחריו. בנגוד לקודמיו, לא הכניס הוא אל פיוטיו דברי הלכה ואגדה בדרך רמז, אלא עניני מדע מתוך תולדות הטבע ובריאת העולם על יסוד ההשכלה הכללית שהיתה ידועה באותם הימים. ביחוד השתמש לשם כך הרבה בספר יצירה שרבים התעניינו בו בתקופה ההיא וכמה מחכמי ישראל פירשוהו. פיוטיו אלו, שמקומם בעיקר ביוצר של תפלת שחרית ובפתיחה לסדר העבודה של יוה"כ, לא היו אמנם מובנים לכל אדם והיו זקוקים לפירושים, ועליהם כוון כנראה אלחריזי באמרו ששירי "גיאת מהבין רחוקים". אולם אותו המשורר

ר' יצחק אבוהב (השלישי)

והמבקר בעצמו אומר עליו גם כן: „כי שיריו צלחה עליהם רוח נבואות". יש לציין במיוחד את אוסף הסליחות שחבר להודש אלול ולימי התשובה וכן גם את הסילוקים של הקרובות והמעמדים, שבהם מובעים רעיונות נשגבים ורגשות אמונה עמוקים בלשון צחה ונעימה המושכת את הלב, המיוסדת על שפת המקרא ומליצותיה ומשתמשת הרבה אף בפסוקים שלמים וחלקיהם אבל גם בניבים וצרופי מלים מחודשים ומוצלחים. והכל מכוון רק למטרה אחת להשרות רוח של קדושה ורוממות על קהל המתפללים לעודדם ולקרב את לבם אל אביהם שבשמים. מסתבר איפוא שהוא נקרא בפי תלמידו רמב״ע „מעין המליצה ומקור הצחות" ועל שיריו הוא מוסר שהם „נקראים ונמסרים מאיש לאיש", ובאמת כבשו להם תפלותיו ופיוטיו את רוב הקהלות שבספרד ובארצות המזרח ובעיקר בצפון אפריקה וכמה מהם גם בקהלות איטליה. במספר רב נכנסו בעיקר לקובץ סליחות ופיוטים לימי התשובה וליוה״כ על פי מנהג טריפולי בשם „שפתי רננות". אך ישנם גם בהרבה מחזורים אחרים של מנהג ספרד, ובזמננו נתוספו עוד כאלה שנתפרסמו בכתבי עת וספרי דפוס שונים. אולם רובם מחכים עדיין להוצאתם לאור.

אבן גיאת נפטר בקורטובה שהובא שמה לשם ריפוי והובל לקברות בלוסינה מקום קברות אבותיו. צ.

ר׳ יִצְחָק (בר׳ מֵאִיר) מִדּוּרָא

מגדולי חכמי ההוראה באשכנז בסוף המאה הראשונה לאלף השישי (בתחילת המאה הארבע עשרה למספרם). כנויו הוא על שם עיר מושבו Düren באשכנז. תלמידו של מהר״ם מרוטנברג וחברו של הרא״ש. ספרו „שערים באסור והיתר", המפורסם בשם „שערי דורא" (קראקא, רצ״ד), נתקבל על ידי האשכנזים כספר מוסמך להוראת איסור והיתר ועל פיו נהגו במשך כמה דורות עד שהופיע ספר שלחן ערוך לר׳ יוסף קארו. כמה מחכמי הדורות חיברו לו פירושים והגהות. מהן נזכיר את הגהות ר׳ ישראל איסרלין (וינציה, ש״ח) ואת פירושו של המהרש״ל (באסיליאה, שנ״ט) וכן את הגהות הרמ״א ופירושו של ר׳ נתן שפירא „מבוא שערים" (לובלין, שנ״ה). ונדפס עוד בכמה מהדורות.

ר׳ יִצְחָק (הַלֵּוִי) הוֹרוֹבִיץ

מכונה ר׳ איציק״ל מהאמבורג, היה מצאצאיהם של רבנים גדולים ומפורסמים, דור אחר דור. בנו השני של ר׳ יעקב יוקל הלוי הורוביץ, רבה של קהילת גלוגא, ואחיו הצעיר של ר׳ מנחם מאנס, ריש מתיבתא בלבוב, שהיה גיסו של בעל ה„נודע ביהודה".

בעודנו צעיר לימים נתפרסם כעלוי ור׳ יעקב באב״ד מברודי לקחו לחתן בתו. שנים אחדות ישב סמוך על שלחן חותנו עד שנתקבל כרב בקהילת הארחוב. אחר פטירת אביו נקרא למלא את מקומו ברבנות גלוגא ובשנת תקי״ד (1754) נתקבל לרב ואב״ד בברודי. כשתים עשרה שנה ניהל את עדת ישורון המהוללה בברודי, אהוב ומקובל על כל חוגי העיר ונערץ על למדניה המרובים. אגדות־עם מתארות אותו כצדיק

מופלא ומספרות על עסקנותו הצבורית המסורה וחכמתו הרבה. ידועה התנגדותו לחסידות, שלא החלישה את הערצת הבעש"ט כלפיו.

עם הסתלקותו של ר' יהונתן אייבשיץ נבחר מתוך שורה של מועמדים גדולים והוזמן לשמש ממלא מקומו כרב ואב"ד בקהילות אלטונא, האמבורג, וואנדסבעק. לבחירה זו הסכים גם ר' יעקב עמדין, שפרנסי הקהילות שאלו לדעתו. בקיץ שנת תקכ"ה הגיע להאמבורג ונתקבל בכבוד ובשמחה. בחכמתו הרבה הצליח לעקור משרשם ולבטל את שרידי המחלוקת הגדולה והממושכת בקהילה, לקרב רחוקים ולהשלים בין יריבים. הוא אישר את כל התקנות שתיקן ר' יהונתן אייבשיץ, הפסיק את רדיפות מצדדיו ואף נתן תואר מורנו לאחד מנכדיו ר' ישראל אייבשיץ, שהיה מנכבדי הקהילה ומנהיגיה. בכך עורר על עצמו את רוגזו של ר' יעקב עמדין, שעד סוף ימיו לא שקט מזעפו.

בשנת תקכ"ו תפס עמדה מרכזית בסערה הגדולה שהתחוללה אז בין רבני גרמניה מסביב לגט מקליווא הנודע. יחד עם ר' יחזקאל לנדא עמד ר' יצחק לימין הרב מקליווא, ר' ישראל ליפשיץ, ויצא בתקיפות נגד מחרימיו, דייני פראנקפורט. אף ר' יעקב עמדין, שלימד זכות על ר' ישראל, סמך בהרבה על דעת התורה של ר' יצחק.

ספרים לא הדפיס. הוא השאיר חידושים בכתב־יד. תשובותיו ודבריו מובאים בספרי בני דורו, בהם: הנודע־ביהודה, אור ישראל (בענין הגט מקליווא), דברי שאול, הפלאה והמקנה, מכתם לדוד, שו"ת חיים כהן, שו"ת יעבץ, פתחי תשובה, לקוטי צבי, שו"ת גור אריה יהודה, עטרת צבי על סנהדרין, שו"ת זכרון יוסף ועוד.

ר' יצחק לא האריך ימים ברבנותו החדשה. הוא נפטר ביום ג' י' אייר תקכ"ז (1767). השאיר שלשה בנים: ר' מרדכי צבי אב"ד הארחוב, ר' שמואל אב"ד אמשטרדם ור' אליעזר אב"ד זאלוזיץ וברודי. אף חמש בנותיו נישאו לרבנים ידועי־שם.

ו.

ר' יִצְחָק (בר' שְׁמוּאֵל) הַזָּקֵן מִדַּנְפִּיר

מכונה ר"י הזקן. מגדולי בעלי התוספות במחצית הראשונה של המאה העשירית לאלף החמישי (במאה הי"ב למספרם). בן אחותם של רשב"ם ורבינו תם ונכדו של ר' שמחה מויטרי. היה תלמידם של דודיו הרשב"ם ורבינו תם, ובפטירת רבינו תם עמד ר' יצחק בראש ישיבתו ברומרוג. אחרי רבו רבינו תם נחשב ר' יצחק לראש בעלי התוספות.

ר' מנחם בר' זרח בהקדמת ספרו „צידה לדרך" מספר עליו: „העידו לי רבותי הצרפתים בשם רבותיהם כי נודע ונתפרסם שהיו לומדים לפניו ששים רבנים שכל אחד מהם היה שומע ההלכה שהיה מגיד, גם היה לומד כל אחד לבדו מסכתא שלא היה לומד חברו והיו חוזרים על פה ולא היה מגיד רבינו יצחק הלכה שלא היה בפיהם בין כלם כל הגמרא בין עיניהם באותה הגדה עד שנתבררו להם כל ספיקות שבגמרא וכל הלכה ומאמר תנא או אמורא

שנראה הפך או סתירה במקום אחר ישב ותקן על אופנו, כאשר מבואר לכל מי שראה תוספותם ושאלותם ותשובתם ופירושם וההשגות שהשיגו על זקנם רבינו שלמה".

תוספותיו של ר"י הזקן שימשו יסוד לתלמידו ר' שמשון בר' אברהם משאנץ בחברו את תוספות שאנץ וכן שוקעו תוספותיו במרבית התוספות שלנו ושמו של ר"י הזקן מצוי ביותר בתוספות אחר שמו של רבינו תם. מתלמידיו הרבים נזכיר גם את ר' ברוך בר' יצחק מגרמיזא בעל ספר "התרומה" המרבה להביא את רבו וקורא לו "רבינו הקדוש" וכן היה תלמידו ר' יהודה בר' יצחק שיר ליאון מפאריז. חידושיו ותוספותיו הובאו הרבה גם בספר "אור זרוע" לר' יצחק בר' משה מווינא ואצל כמה מן הראשונים. כן הובאו הרבה מתשובותיו בהגהות מיימוניות, בשאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג, בספר המרדכי ועוד.

מלבד תוספותיו ותשובותיו חיבר גם פירוש על הלכות הרי"ף, שהיה לעיני הרא"ש והביאו בתשובותיו. כמו כן חיבר פירוש על התורה שהובא כמה פעמים אצל מפרשים שונים. ר"י הזקן הוערץ על ידי חכמי הדורות הבאים אחריו, שהעמידוהו בשורה אחת עם דודו רבינו תם. והעיד הרא"ש כי קבלה בידו שרבינו תם ור"י הזקן הם גדולים בחכמה ובמנין אף מן הרמב"ם...

בנו ותלמידו ר' אלחנן היה אף הוא מגדולי בעלי התוספות (ראה למעלה, עמ' 138).

ר' יִצְחָק חִזְקִיָּה (בר' שְׁמוּאֵל) לַאמְפְּרוֹנְטִי

רב מפורסם ורופא בפאדובה. נולד בשנת תל"ט (1679) במשפחת עשירים, שבאה בראשית המאה הי"ז מתורכיה לפירארה. עודנו בן שש נתיתם מאביו, אולם אמו דאגה כראוי לחנכו ולהקנות לו תורה והשכלה. בתחילה למד אצל רבני פירארה, ומשגדל נשלח לעיר לוגו הסמוכה ללמוד אצל ר' מנוח פרובינצאלי. אחר ששהה בלוגו שנים אחדות הלך לפאדובה ללמוד את חכמת הרפואה באוניברסיטה המהוללה שבעיר זו, וכדוגמת כמה רופאים יהודים מפורסמים אחרים שלמדו בפאדובה, למד גם תורה בישיבה שבעיר זו, אשר בראשה עמד אז ר' יצחק כהן מהחזנים (יחכ"ם), גם הוא רופא ורב.

אחר גמרו את לימודיו ברפואה, יצא ר' יצחק לאמפרונטי למאנטובה ולמד תורה אצל ר' יהודה בריאל, גדול רבני איטליה בתקופתו. בגיל של עשרים ושתים שנה התישב ר' יצחק בקביעות בפירארה. תחילה עבד כרופא אולם בשנת ת"ע בערך נסמך לרב, ובשנת תק"ג נתמנה לרב ראשי בקהילת פירארה ולראש הישיבה הכללית.

מאז התישבו בקביעות בפירארה ועד יום פטירתו רבה דאגתו של ר' יצחק לאמפרונטו להרבצת תורה ברבים. הוא דאג לשכלול ההוראה בבתי התלמוד תורה ויסד בביתו הפרטי "מדרש" מיוחד, שהיה מיועד לאנשים מבוגרים, שאין התורה אומנותם. ערב ערב היו מתאספים בביתו סוחרים ובעלי מלאכה, ור' יצחק היה מרצה

בפניהם תורה והלכה. הוא היה פופולארי מאוד בתור רופא בין אצל היהודים ובין אצל הנוצרים. והיה נוהג להשכים ולבקר את החולים עם שחר, ודמות הרב והרופא ההולך ונרו בידו ברחובות העיר המתעוררת, נשארה זמן רב בזכרם של בני פירארה, כיהודים כנוצרים. בעבודתו כרופא ובמשרתו כרב וראש הישיבה, הוא עמד עד יומו האחרון, ואף בהתקרבו לגיל הגבורות, המשיך בעבודתו בלי לאות, בהיותו נתמך ונסמך על ידי בנו ר' שלמה לאמפרונטי ועל ידי תלמידיו.

בימיו היתה הישיבה הכללית בפירארה אחת החשובות ביותר באיטליה. בקרבה ומסביבה התרכז מספר רב של חכמים, שעמדו בשורה הראשונה של עולם הרבנות, החכמה והשירה באיטליה במאה השמונה עשרה. הצלחה זו של ישיבת פירארה יש לזקוף בחלקה הגדול לזכות מידותיו האישיות הטובות של ר' יצחק לאמפרונטי, שתמיד נהג לקרב צעירים בעלי כשרונות, לתמוך בהם ולעזור להם. הוא הנהיג בישיבתו דבר חדש: הוא פירסם בדפוס סדרה של מחקרים בהלכה מעטם של תלמידיו המוכשרים ביותר, שהופיעו בזה אחר זה. אפשר לראות במחקרים אלה כעין „עבודת־גמר", או אולי גם הוצאה פריודית המוקדשת לבעיות ההלכה. הסידרה נקראת „ביכורי קציר" והיא כוללת שלשה מחקרים: ראשית ביכורי קציר, שנתחבר על ידי המשורר ר' יעקב דניאל אולמו, תוספת ביכורי קציר מר' פנחס חי ענו ועיטור ביכורי קציר מאת ר' יצחק חי נורצי.

עבודתו הספרותית של ר' יצחק לאמפרונטי מתרכזת בספרו הענקי „פחד יצחק", האנציקלופדיה המפורסמת ביותר בשטח ההלכה. הוא מסדר את חומר ההלכה לפי הא"ב ומביא בכל ערך את החומר המתאים מהמשנה, התלמוד ונושאי כליו, הפוסקים וספרות התשובות. הוא השתמש במובן הרחב ביותר בספרות התשובות באיטליה, גם בהרבה חומר שנמצא בכתבי יד ושלא נתפרסם עד היום במקום אחר (רשימת התשובות הכלולות ב„פחד יצחק" ומחבריהן נתפרסמה בספר היובל לכבוד פרופ' מרכס). הוא התחיל להדפיס את הספר הענקי הזה בשנותיו האחרונות וראה בחייו רק חלק ממנו. אחר כך נתעוררו בתקופות שונות חכמים שונים להמשיך בהוצאת הספר, והוצאתו הושלמה על ידי חברת „מקיצי נרדמים" 138 שנים אחרי הופעת הכרך הראשון. באיטליה אמרו, כי ה„פחד יצחק" הוא אחת מארבע היצירות הספרותיות הגדולות ביותר של היהדות האיטלקית. ובפירארה היו כה משוכנעים שכל תורת המקום קשורה בר' יצחק לאמפרונטי, עד שהאנשים היו רגילים לומר: כל תורתנו באה לנו מפי „יצחק אבינו".

מלבד „פחד יצחק" ידועים עוד כמה תשובות של ר' יצחק לאמפרונטי שהובאו בספרי רבני דורו (כגון „שמש צדקה" לר' שמשון מורפורגו) ובחלקן עודן בכתבי יד. אחד מכותבי תולדותיו של ר' יצחק לאמפרונטי מספר גם, שראה כתב יד המכיל שנים עשר כרכים דרשות ממנו, ביניהן הרבה בלשון האיטלקית, שהיו מיועדות

בעיקר לצורך הקהל שהיה בא יום יום ל„מדרש" הפרטי שסודר בביתו של המחבר.

ר' יצחק לאמפרונטי נפטר זקן ושבע ימים ומעשים בעיר מולדתו פירארה בשנת תקי"ז (סוף 1756). מקום קבורתו אינו ידוע לרגל האיסור שבעלי האינקוויזיציה בפירארה גזרו כחצי שנה לפני פטירתו, לא להעמיד מצבות על קברות היהודים. אולם כמאה וחמש עשרה שנה אחרי פטירתו (בשנת 1872) הדביקה עירית פירארה לוח־זכרון לכבודו על הבית שבו חי ופעל.

ש.

ר' יִצְחָק חַיִים (בר' יַעֲקֹב) הַכֹּהֵן מֵהַחַזָּנִים (קַאנְטַרִינִי)

מכונה יחכ"ם. רב ורופא. נולד בפאדובה בשנת ת"ד (1644). למד תורה אצל חכמי עירו וחכמת הרפואה בפקולטה המדיצינית המפורסמת שבעיר מולדתו. הוא נתפרסם במהירות כרופא וכן כתלמיד חכם, ובגיל צעיר מאוד כבר עמד בחליפת מכתבים עם גדולי הרבנים באיטליה. על תלמידיו נמנו כמה אנשים מפורסמים בדור שלאחריו וביניהם גם ר' משה חיים לוצאטו. בתור עסקן ציבורי הוא נתפרסם ביחוד לרגל מלחמתו בתוך קהילת פאדובה לשם ריפורמה של שיטת המסים, ובקשר לזה הוא פרסם כתב־פולמוס „עקב רב" (ויניציה, 1711), המשמש מקור חשוב לתולדות סדרי קהילת פאדובה בימיו. כן התערב גם במחלוקת הידועה בענין כתביו השבתאיים של נחמיה חייא חיון וכתב נגדו פסק ארוך.

היה סופר פורה מאוד. ספרו המעניין ביותר הוא הספר „עת קץ" (אמשטרדם, ת"ע), בו הוא מנסה לקבוע את תנאי הגאולה ואף את מועד בואה, אגב התנגדות לשבתאות. הוא ניסה להוכיח באריכות, ששנת ת"ק (1740) היא שנת הגאולה. יחד עם זה בא אצלו לידי ביטוי יחס שלילי חזק לגלות, שבה הוא רואה את סיבת כל אי־הנורמאליות שבחיי עם ישראל. הוא מראה בספרו זה בקיאות רבה בכל ספרות הגאולה שקדמה לו וידיעה היסטורית בתנועות המשיחיות של הדורות שעברו. הספר כתוב, ככל חיבוריו, בצורה מליצית קיצונית ובאריכות מפליאה, ונראה ששום סופר מבין הסופרים העברים באיטליה בימיו לא הרחיק לכת בקישוט מופרז של לשונו כר' יצחק חיים כהן מהחזנים.

כמה עשרות שנים לפני הופעת ספר זה פרסם ספר היסטורי הנקרא „פחד יצחק". בספר זה תאר את המאורעות האנטי־יהודיים שקרו בפאדובה בשנת 1684, כתוצאה מתעמולה אנטישמית מלאכותית, שנתעוררה לרגל מלחמת העמים הנוצרים בתורכים שהתנהלה אז. הגיטו בפאדובה היה בסכנה מרובה, אולם בסוף חלפה הסכנה וקהל פאדובה קבע „פורים" מיוחד לזכר הנס.

מלבד אלה חיבר יחכ"ם ספר מיוחד נגד עלילת הדם וכמה מאמרים בעניני רפואה ואסטרונומיה ומספר די גדול של תשובות. רוב התשובות נמצאות עדיין בכתב יד וחלק מהן נדפס ב„פחד יצחק" לר' יצחק לאמפרונטי וב„שמש צדקה" לר' שמשון מורפורגו. אוסף גדול של דרשות

באיטלקית, מותאמות לפרשת השבוע, שדרש בשנים תל"ד—תמ"ב, נמצא בכתב־יד. כדוגמת בני זמנו חיבר גם הוא שירים לעת מצוא. ולבסוף ראויה לציון מיוחד אגרתו העברית הגדולה שכתב אל החכם הנוצרי כריסטיאן תיאופיל אונגר (נתפרסמה על ידי שד"ל ב„אוצר נחמד" כרך שלישי). שבה מסר לו פרטים מעניינים ביותר על חכמי איטליה הקדומים ועל חיבוריהם.

נפטר בעיר מולדתו פאדובה בשנת תפ"ג (1723), ותלמידו ר' משה חיים לוצאטו כתב שיר אבל לזכרו. ש.

ר' יִצְחָק בר' יְהוּדָה

מגדולי חכמי התורה בצרפת ובאשכנז בסוף המאה השמינית ובתחילת המאה התשיעית לאלף החמישי (במאה האחת עשרה למספרם). נמנה בין „גאוני לותיר". היה מתלמידיו של רבינו גרשום מאור הגולה ולמד גם לפני ר' אליעזר הגדול בר' יצחק ואחרי פטירתו של זה ישב במקומו בראש ישיבת מגנצא.

בין תלמידיו שישבו לפניו נמנה גם רש"י שהיה קרובו, הקורא לו „רבינו הגדול" או „מורה צדק". הוא גם עמד בחליפת שאלות ותשובות עם רש"י וחיבב מאוד את תלמידו הגדול שקרא לו „חביבי קרובי", ופעם אף ביקשו שיבקש רחמים עליו.

בפירוש רש"י לתלמוד שקוע הרבה מתורת מורו ר' יצחק בר' יהודה. נראה ש„קונטרוס מגנצא", ששימש אחד המקורות העיקריים לפירוש רש"י, נערך על ידי ר' יצחק בר' יהודה ועל ידי תלמידיו. רש"י מזכיר את פירוש בבא קמא של רבנו יצחק בר' יהודה וכן את „באורי ברכות" שלו. כמו כן הוא מזכיר את „יסוד (=חיבור) של מורי ר' יצחק בר' יהודה" ואף את מה שמצא בשמו ובשם תלמידיו. הרבה מתשובותיו ומהוראותיו הובאו בספרי הפוסקים הראשונים, וביחוד בספרים מדבי רש"י, כגון „ספר הפרדס", „מעשה הגאונים" ועוד. בנו ר' יהודה ונכדו ר' יצחק היו בין קדושי מגנצא במסע הצלב הראשון בשנת תתנ"ו (1096).

ר' יִצְחָק בר' יְהוּדָה הַשְּׁנִירִי

פייטן מפרובינציה בסוף האלף החמישי (בתחילת המאה השלש עשרה למספרם). כנויו השנירי על שם מקומו לא הוברר כל צרכו. ר' יהודה החריזי משבח בספרו תחכמני (שער מ"ו) את אביו ר' יהודה וחמשת בניו. ר' אברהם בדרשי בשירו „חרב המתהפכת" קורא על ר' יצחק: „ועין שירות ומביע זמירות ואשד הנחלים השנירי". ידועים לנו כארבעים פיוטים שלו שנכנסו למחזורי צרפת הדרומית ואפריקה הצפונית.

ר' יִצְחָק בר' יִשְׂרָאֵל

מכונה בערבית אבו אל־פתח אסחאק ן' אלשויך. חי בבבל בסוף האלף החמישי (בסוף המאה הי"ב ובמחצית הראשונה של המאה הי"ג). עמד בראש ישיבת בגדאד החל מלפני אלול אתקל"ב לשטרות (1221). מלבד גדולתו בתורה היה גם פיטן חשוב וחיבר כמה פיוטים ותפלות שנתקבלו

בסידורים של קהלות ספרד ואפריקה הצפונית. לפי עדותו של ההיסטוריון הערבי אבן אל־פוטי היה גם בקי בחכמת התכונה. ר' יהודה החריזי המזכירו בספרו תחכמוני מבקר את שיריו אולם מהלל את מדותיו התרומיות. אף ר' אברהם בן הרמב"ם במכתבו לר' יצחק בר' ישראל מרבה להפליג בתאריו וקורא לו "חכם דורנו, יחיד זמננו, עטרת ראשנו, צניף תפארתנו, ראש ישיבתנו, פרשנו ורכבנו, כבוד השם בקרבנו... דבריו מעידים על רוב חכמתו, ורואיו מספרים עוצם בינתו..." נפטר בשנת ה"א ז' (1247) בהיותו בן יותר משמונים שנה והובל לקבורה על הר הזיתים. ב"קינה" אשר כתב עליו המשורר ר' אלעזר הבבלי, בן דורו, נאמר: "יחיד דור תחכמוני, אשר היה כקהלת בחכמות, ובמוסר ועצות כעדינו, אשר היה כמו בעז ויכין, לבית חכמה ולמדע מכונו; גביר היה כלב ימים לבבו, בתורת אל וכשאונו לשונו; גביר שכלו עלי ראשו עטרות, והחכמות ענק על צוארונו". ב. י.

ר' יִצְחָק (בר' שְׁלֹמֹה) הַיִּשְׂרְאֵלִי

מחכמי ישראל הקדמונים באפריקה הצפונית. רופא, פילוסוף ומחבר פירוש למקרא במאה השביעית לאלף החמישי (מאמצע המאה התשיעית עד אמצע המאה העשירית למספרם). נולד במצרים בשנת ד"א תר"י (850) בערך, ועבר לגור בקירואן בה שימש רופא בחצרות הכליפים. לבקשת אחד הכליפים חיבר את ספריו הרפואיים בערבית שהקנו לו פרסום רב ותורגמו עברית, לטינית וספרדית. מהם הצטיין חיבורו על הקדחת שמחברו החשיבו מאוד.

גדול היה שמו של הישראלי כפילוסוף. כפי שמספר תלמידו ר' דונש בן תמים (ראה בערכו) היה רב סעדיה גאון פונה אליו מפאיום בשאלות בעניני חכמה. רק שרידים דלים נשארו מחיבוריו הרבים בנושא זה וקשה לדון על פיהם על שיטתו הפילוסופית. אם כי לא הגיע במקצוע זה למעמדו של רב סעדיה גאון בן דורו ברור שחשיבותו היתה רבה לדורו ואף השפיע על הפילוסופיה היהודית והכללית בדורות אחריו. מכתביו הפילוסופיים נתפרסם בדפוס ספרו על היסודות, שתורגם מערבית לעברית על ידי ר' אברהם אבן חסדאי לבקשתו של הרד"ק (דרוהוביץ, תר"ס). פירושו לספר יצירה (מהדורת גרוסברג, לונדון תרס"ב) עובד כנראה על ידי תלמידו ר' דונש בן תמים ולא הגיע אלינו במקורו. כן כתב פירוש ארוך לתורה, שבגלל אריכותו המופרזת לא היה מקובל על החכמים. ר' אברהם אבן עזרא מזכירו בראש הקדמתו לפירוש התורה ומבקר בחריפות את דרכו בפרשנות המקרא "שחבר שני ספרים מבראשית עד ויכלו ועוד לא כלה מרוב דברים, ובפסוק יהי אור אמונת בעלי האור והחשך הזכיר... ובפירוש תוצא הארץ מלבו הוציא מלים וידבר על העצים והצמחים גדולים וקטנים, ובפירוש נפשות החיות הביא חכמות נכריות"...

הוא האריך ימים רבים וחי כמאה שנה. מסופר עליו שלא נשא אשה ולא הוליד בנים ונתנחם בזה שספריו יעמידו לו שם עולם טוב מבנים ובנות. נפטר בשנת ד"א תש"י (950) בערך.

ר׳ יִצְחָק (בר׳ יוֹסֵף) הַיִּשְׂרְאֵלִי

מחכמי ספרד. חי בטולידו בסוף המאה הראשונה לאלף השישי. חכם תורני ומדעי ובקי בתכונה. לבקשת רבו ר׳ אשר בר׳ יחיאל (הרא״ש) חיבר ספר „יסוד עולם״ על ענייני תכונה ועיבור השנים והביא בו גם את סדר החכמים על פי ספר הקבלה לראב״ד ומקורות אחרים שהיו לפניו. הספר נדפס בברלין תקל״ז, ובמהדורה מתוקנת שם תר״ו — תר״ח. חיבר עוד ספרים בתכונה שלא ראו אור. נפטר אחרי שנת ה״א צ׳ (1330).

ר׳ יִצְחָק (בר׳ יַעֲקֹב) הַכֹּהֵן

מגדולי המקובלים הראשונים במאה הראשונה לאלף השישי (בסוף המאה הי״ג ובתחילת המאה הי״ד למספרם). אחיו של ר׳ יעקב הכהן (ראה בערכו). נולד בשוריא שבקסטיליא והתגורר בפרובינציה: בנרבונא, ארלס ובדרש. בן דורו ר׳ יצחק אלבלג מונהו בין שלשת המקובלים המפורסמים שבדור. המקובל ר׳ משה מבורגוש היה תלמידו. הוא חיבר כתבים רבים בקבלה שיש להם חשיבות מרובה לחקר תולדות הקבלה הקדומה. חלק מהם נדפס על ידי פרופ׳ שלום במדעי היהדות ספר ב׳ וברבעון „תרביץ״ שנה ב׳ וד׳.

ר׳ יִצְחָק (בר׳ יְהוּדָה) הַכֹּהֵן רַפָּאפוֹרְט

ראש חכמי ירושלים וראשון לציון בתחילת המאה השישית לאלף השישי. נכדו של ר׳ דוד הכהן רפאפורט (ראה למעלה, עמ׳ 386). תלמידו של ר׳ חזקיה די סילוה וחבירו של ר׳ שלמה אלגאזי. הלך כשד״ר לחו״ל ובדרכו נתקבל לרב באזמיר ושימש שם ברבנות כארבעים שנה. לעת זקנתו חזר לירושלים ונתמנה בה לרב ראשי וראשון לציון בשנת תק״ט בערך, ונפטר בשנת תקט״ו (1755) בערך. חיבר ספר „בתי כהונה״ (אזמיר, תצ״ו) שני חלקים, כולל שאלות ותשובות, חידושים ודרשות. כפי שמעיד אזולאי „שהיה עומד ומשמש לפניו״ היו בידו עוד הרבה חיבורים כתבי יד. הוא העמיד תלמידים רבים גדולי תורה ובמותו נספד בארץ ובחו״ל.

ר׳ יִצְחָק (בר׳ יַעֲקֹב) הַלָּבָן

מגדולי בעלי התוספות במאה העשירית לאלף החמישי (בסוף המאה הי״ב למספרם). נולד בפראג והיה הראשון בחכמי התורה הנודעים לנו שיצא מארצות הסלאבים. היה תלמידו של רבינו תם ואחיו הוא הנוסע המפורסם ר׳ פתחיה. ר׳ יצחק חיבר פירוש או תוספות למסכת כתובות, ואולי גם למסכתות אחרות, ונזכר כמה פעמים בתוספות, במרדכי, אור זרוע ואצל פוסקים שונים. חי גם בווירמיישא וברגנשבורג ונמנה בין דייני רגנשבורג ומשם עמד בקשרים עם ר׳ יואל הלוי.

ר׳ יִצְחָק (בר׳ אֶלְעָזָר) הַלֵּוִי

מכונה „סגן לויה״. מגדולי חכמי התורה בצרפת בתחילת המאה התשיעית לאלף החמישי (במאה האחת עשרה למספרם). תלמידו של רבינו גרשם מאור הגולה ושל ר׳ אליעזר הגדול. אחרי פטירת

ר' יעקב בר' יקר עמד בראש ישיבת וירמיישא ורש"י ישב לפניו וקיבל תורה מפיו. הוא הצטיין בענוה ובחסידות מופלגת ומסופר עליו שהיה צם גם למחרת יום הכיפורים משום ספיקא דיומא. רש"י תלמידו העריצו מאד וקראו "רבינו הקדוש" והרבה פעמים הזכירו בפירושיו למקרא ולתלמוד. במקום אחד הוא אומר: "רבנו הלוי שם לבו לפזר בשעת המכנסים שהיה דבר ומנהיג לדור ועל פיו יצאו ויבואו". נפטר בשנת ד"א תת"ל (1070).

ר' יִצְחָק (בר' שְׁלֹמֹה) לוּרְיָא אַשְׁכְּנַזִי (האר"י)

ראש המקובלים האחרונים ויוצר שיטת הקבלה הנקראת על שמו, "שיטת האר"י". נולד בירושלים לאביו ר' שלמה לוריא אשכנזי, קרובו של המהרש"ל, בשנת רצ"ד (1534) ונפטר בצפת בשנת של"ב (1572). הוא נתיתם מאביו בהיותו ילד קטן, ואמו נסעה אתו למצרים אל אחיה, ר' מרדכי פרנסיס, שהיה עשיר גדול, שנתעשר מחכירת־המכס של הממשלה המצרית. בבית דודו זה גודל האר"י ונתחנך בבית מדרשו של ר' דוד בן זמרא (הרדב"ז), שהיה רבו בנגלה ובנסתר. כמו כן היה לומד תורה אצל ר' בצלאל אשכנזי, בעל הספר שיטה מקובצת על הש"ס, שהיה גם הוא תלמידו של הרדב"ז, אלא שהיה קשיש מהאר"י, והיה להאר"י בבחינת רב וחבר כאחד והאר"י השתתף אתו בחיבור "שיטות" על מסכתות שונות. האר"י הצטיין עוד בילדותו בהתמדתו הרבה ובחריפות שכלו, והיה אהוב וחביב על דודו, ר' מרדכי פרנסיס, ובהיותו בן חמש עשרה נתן לו דודו את בתו לאשה.

האר"י היה נוטה מטבעו להתבודדות וחיי טהרה ופרישות. ומיד אחרי חתונתו ישב שש שנים רצופות אצל רבו ר' בצלאל אשכנזי, ושש שנים נוספות התבודד ביחידות, ונוסף לזה חי עוד שתי שנים בבית בודד השייך לחותנו על חוף הנהר נילוס, כשהוא פרוש מחיי העולם הזה ולא היה בא לביתו ולמשפחתו אשר בעיר אלא לשבתות ולא היה מדבר אפילו עם אשתו, אלא בלשון הקודש בלבד. בגלל אורח חייו בטהרה ופרישות החל ההמון להתיחס אליו בהערצה וארג מסביב לו מעין הילה של שבחים אגדתיים, שלא ניתנו אלא ליחידי סגולה מן הקדמונים, כר' שמעון בן יוחאי ור' אלעזר בנו. לפי אגדות אלו זכה ר' יצחק לוריא לגילוי אליהו פעמים רבות עוד בהיותו במצרים, ואליהו הנביא הוא הוא שציוה עליו בסוף ימיו, בשנת ש"ל (1570), בהיותו כבן שלשים ושש שנים, לעלות לארץ־ישראל ולהשתקע בצפת ולמסור את סודותיו בתורת הנסתר ורזיה הכמוסים לר' חיים ויטאל, שנמצא באותו זמן בדמשק, שהרי הגיעה שעתו "להתגלות", לפני הסתלקותו הקרובה, וכשהאר"י יתגלה ותורתו תתפרסם יתקרב ע"י כך קץ הגלות ותבוא הגאולה לישראל.

לפי דברי אגדה אחרת היה האר"י יודע עתידות ומגידם עוד בילדותו, ובזה הפליא את רבותיו, שראו בזה אות, שהוא נוצר לגדולות. ידע האר"י להכיר בפרצופו של כל אדם מהו שרש נשמתו, מה הם החטאים אשר חטא ב"גלגול" זה ובגלגולים

שקדמו לו, וכיצד יכול הוא לתקן את הפגימות אשר פגם בנשמתו ומהי דרך תשובתו. לכן היו רבים פונים אליו בשאלות אלו והוא היה מדריכם ומחזירם למוטב.

כשבא האר"י לצפת, התכוון, כפי הנראה בימים הראשונים, לשמוע תורה בכל מה שנוגע לעניני הקבלה מפי גדול המקובלים של אותה תקופה, ר' משה קורדובירו (הרמ"ק), ובעיקר רצה להכיר את פירושו של הרמ"ק לספר הזהר, כי אין כל ספק בזה, שבספר זה שם האר"י את כל מעייניו עוד בימי התבודדותו במצרים, והוא הוא שמילא את כל חדרי לבבו. בעיקר השפיע עליו ספר הזהר בשל החידוש בו, כי רק בימיו זכה ספר זה לראות את אור הדפוס, ומיד בצאתו לאור הניח האר"י את יתר ספרי הקבלה ולא עסק אלא בספר עיקרי זה. ומכיון ששמע על גדולתו של ר' משה קורדוביורו בתורת הסוד ועל הפירוש הגדול והמקיף שחיבר זה האחרון על ספר הזהר בשם "אור יקר", החליט ללכת אליו ולשמוע מפיו את תורתו ולראות את פירושו הגדול. ואמנם נפגש האר"י עם הרמ"ק אולם פגישתם היתה קצרה מאד, משום שהרמ"ק נפטר זמן קצר אחרי בואו של האר"י לצפת.

אחרי מותו של הרמ"ק התחיל האר"י לדרוש בעניני קבלה בבית הכנסת של האשכנזים. האגדה מספרת כי כאשר נודע הדבר לרבו המובהק של האר"י בקבלה, הרדב"ז, שבינתים העתיק גם הוא את משכנו לצפת, קרא אותו אליו ופקד עליו לחדול ולהמנע מלדרוש ברבים בעניני קבלה, משום שחשב שעדיין לא הגיע זמנו של האר"י "להתגלות". אולם, מוסיפה האגדה, כאשר רמזו מן השמים להרדב"ז, שלא טוב עשה בזה, קרא לו שוב והרשה לו לגלות ברבים את סתרי התורה הידועים לו. מיד נתקבץ מסביב להאר"י, שלא נהג ברבנות, אלא מצא את פרנסתו ממסחרו, מסחר האריגים, קהל תלמידים מבחירי המקובלים שבצפת.

אעפ"י שהאר"י התחיל שוב דורש ברבים, ברשות מורו ורבו הנערץ, הרדב"ז, בעניני הקבלה, היה בכל זאת משתדל להמנע מפומביות מרובה ומפרסום־יתר, והיה ממעט בדרשות ונחבא אל הכלים. ענוותנותו של האר"י והתרחקותו מן הפרסום גרמו לכך ששמו יהיה נערץ בין ההמון שהתחיל לחשוב אותו ליחיד בדורו בנגלה ובנסתר ולקדוש, ואפילו גדול הדור באותו זמן, ר' יוסף קארו, בעל ה"שולחן־ערוך", היה בא אליו לשמוע ממנו לקח ב"תורת־הסוד", אלא שלפי דברי האגדה, לא היה ר' יוסף קארו מסוגל לקבל את "תורת הסוד" של האר"י בשלמותה והיה רגיל להתנמנם, בכל פעם כשהאר"י היה מתחיל לדרוש, והאר"י היה אומר עליו, "שנשמתו אינה מסוגלת לקבל חכמה יותר, אלא על פי הדרך של הרמ"ק ז"ל".

האגדה קושרת לראשו של האר"י ז"ל לא רק כתר של קדושה מופלגת וידיעת נסתרות הקבלה, אלא גם כתר של חכמה יוצאת מן הכלל ומיחסת לו ידיעת שיחת דקלים ובהמות חיות ועופות. כן ידע עתידות ונעלמות ואף ידע את ה"קץ" והיה באפשרותו לקרב את הגאולה אלא שהדור לא היה ראוי לכך, ואפילו תלמידיו לא היתה

בהם האמונה השלמה והחזקה הנחוצה לכך. וגדולה מזו אומרת האגדה, שהאר"י בעצמו היה משיח בן יוסף אלא שלא גילה את הדבר אפילו לתלמידיו ורק פעם אחת רמז להם על הסוד הזה, מבלי שיבינו את דבריו. באחד הימים הלך האר"י עם תלמידיו לגוש־חלב להשתטח על קברם של שמעיה ואבטליון, וכשגמר את תפילתו אמר לתלמידיו, שיתפללו שלא ימות משיח בן יוסף בימיהם ודבר זה קרה, לפי האגדה, ימים אחדים לפני פטירתו...

האר"י היה נוהג לשנן את לקחו לתלמידיו על פה ולא מתוך הכתב. משום כך לא נשארו מהאר"י חבורים בקבלה הכתובים בכתב ידו. תלמידיו היו רושמים רשימות מתוך דבריו, ואחרי מותו של האר"י אסף תלמידו הותיק ביותר, ר' חיים ויטאל, את כל כתבי היד שמצא אצל חבריו, שהכילו רשימות מדברי האר"י, ולא נשארו אלא רשימותיו של ר' חיים ויטאל בלבד. בכתב ידו של האר"י לא נשאר לנו אלא מעט. הוא כתב מספר מצומצם של זמירות לשבת, שיש בהן רמזים מהקבלה, הכתובות ארמית („אזמר בשבחין", „אסדר לסעודתא" ו„בני היכלא") ויש מיחסים לו גם את הפיוט „יום זה לישראל אורה ושמחה". לזמירות אלו נכתבו פירושים ע"י תלמידיו, וביחוד על ידי ר' ישראל סרוק, שפרסמם בקונטרס מיוחד בשם „נעים זמירות ישראל". ב„נגלה" ישנה ממנו שאלה ששאל מר' יוסף קארו ורשום עליה: „שאלה ששאל החכם השלם המקובל כמה"ר יצחק אשכנזי". כמו כן ישנם ממנו חדושים שחידש האר"י במסכתות זבחים וביצה ונכללו בשיטה המקובצת של רבו וחברו ר' בצלאל אשכנזי. נשארו לנו גם המנהגים של האר"י שנאספו על ידי תלמידיו בספר שלחן ערוך של האר"י, בצירוף הביאורים למנהגים השונים עפ"י דרך הסוד (וינציה, ת"מ).

בקבלה כתב האר"י בכתב־ידו מעט מאד. את הדברים המעטים האלה מביא ר"ח ויטאל בספר „עץ חיים" ומוסיף עליהם את המלים האלה: „מ"כ מכת"י (מצאתי כתוב מכתב־יד) מורי זלה"ה בעצמו וז"ל (וזה לשונו) לשון הזהב". ומענין הדבר שבאותם הדברים מזכיר האר"י את הרמ"ק שלש פעמים, בשם „מורנו נר"ו". מכאן משמע, שהדברים האלה נכתבו בשעה שהרמ"ק היה עוד בחיים ושהאר"י התיחס להרמ"ק כתלמיד לרבו.

את שיטתו של האר"י בקבלה אנו מוצאים בהרחבה בספרים השונים שתלמידיו יחסו לו ופרסמו בשמו, ובעיקר בספר היסודי של קבלתו, ספר „עץ חיים", שערך תלמידו הותיק ר' חיים ויטאל מתוך רשימותיו ורשימות חבריו.

השיטה שהורה האר"י לתלמידיו, כפי שהיא נראית מתוך ספריהם מורכבת משני חלקים יסודיים: א) קבלה עיונית וב) קבלה מעשית. בקבלה העיונית בונה האר"י את שיטתו על יסוד ספרי הזהר. החידושים ששיטתו מכניסה לתוך עולם הקבלה העיונית, למען אשר יובנו על ידיהם המקומות הקשים בספר הזהר, הם: א) סוד הצמצום. כשעלה ברצונו של הבורא לברוא את עולמו צמצם, כביכול, את עצמו ויצר במקום שנתהוה על ידי

צמצום את ה"כלים" או את ה"ספירות".
ב) ש ב י ר ת - ה כ ל י ם. שפע האור שהיה שופע מהא"ס (אין סוף) דרך ה"צינורות" היה עובר את כל ה"ספירות" עד המרכז. אולם רק שלש הספירות הראשונות יכלו להכיל את האור הגדול והחזק השופע מהא"ס והעובר בתוכן. אבל הספירות האחרות בהיותן פשוטות יותר לרגלי מרחקן מהא"ס לא יכלו לקבל את רוב השפע ונשברו. נחוץ היה, אפוא, לשנות את מקומם והויתם של הכלים האלה למען יוכלו למלא את תפקידם כהוגן. ג) פ ר צ ו פ י ם. לשם כך עשה הקב"ה מהספירות פרצופים: הספירה הראשונה, "כתר" נהיתה לא"א (אריך אנפין). הספירה השניה, "חכמה" נהיתה לפרצוף אבא (יסוד הזכר) והספירה השלישית, "בינה" לפרצוף אמא (יסוד הנקבה, היסוד הסביל, המקבל את ההשפעה). הספירה בינה, שממנה נתהוו שבע הספירות האחרות, הבאות אחריה, נקראת ג"כ בשם "אם-הבנים" ומכיון שהספירה האחרונה "מלכות" היא בבחינת בת, אפשר לקרוא לספירה "בינה" בלשון הקבלה המליצית גם בשם "לאה", שהרי גם ללאה אמנו היו ששה בנים ובת אחת. שש הספירות הבאות אחרי "בינה" חג"ת נה"י (חסד, גבורה, תפארת, נצח, הוד, יסוד), הכלים שנשברו, היוו את הפרצוף הנקרא בשם זעיר אנפין (ז"א), פרצוף זה נחשב מעין סינתיזה בין היסוד המשפיע (פרצוף אבא) והיסוד המושפע, או המקבל את ההשפעה (פרצוף אמא) ותוצאה משניהם. הספירה מלכות ממלאת תפקיד כללי, היא מקבלת את השפע ומעבירה אותו לעולמות הנמוכים ולכן היא נחשבת שוב להיסוד המקבל את ההשפעה, או יסוד דנוקבא (יסוד הנקבה), ולכן היא נקראת בשם "בת" או, בבטוי קבלי-מליצי, "רחל". ענין שבירת הכלים לא נעשה בלי כוונה תחילה. שבירת הכלים באה לשם תקון העולם ושלימותו. בלי זה, כלומר אילו נשארו הכלים שלמים והשפע היה יורד לעולם כסדרו, היה העולם — עולם שכולו טוב והאנשים היו דומים למלאכים ולא היה מקום לחטא, לעבירות ומצוות, לגמול ועונש, והאדם לא היה יכול להגיע לידי שלמות, ע"י התגברותו על תאוותיו, ולא היה יכול, אפוא, לעבור את כור המבחן שבחיים ולעלות מהדרג הנמוך ביותר שבחייו המוסריים ולהגיע לדרג העליון של השלמות, והרי זוהי תכלית החיים ומטרת בריאת האדם בפרט והעולם בכלל. הדבר הזה נעשה ע"י שבירת הכלים. כשנשברו הכלים, כך מסבירה שיטת האר"י בקבלה, נתערבו הרע והטוב ונתלבשו ונכללו האחד בשני. הילכך אין לנו בעולמנו טוב בלי רע ורע בלי טוב. תפקידנו, תפקיד האדם בחייו, הוא לברר את הניצוצות הטובים שב"רע" שבעולם ולהעלותם למדרגתם. את הדבר הזה אנו עושים על ידי זה שאנו מקיימים את המצוות וחיים חיים של טהרה ופרישות ומידות טובות, ובעיקר ע"י זה שאנו מצטערים על החטאים שחטאנו ושבים בתשובה שלמה, ומשתדלים להשיב גם אחרים מחטאיהם ולהביאם לידי תשובה שלמה. ד) ע ו ל מ ו ת. היסוד הרביעי של שיטת האר"י בקבלה העיונית הוא ענין העולמות ויחס הפרצופים להם. חמשת

הפרצופים (אריך אנפין, אבא, אמא, זעיר אנפין, בת) פועלים את פעולתם בכל אחד מארבעה העולמות אבי"ע (אצילות, בריאה, יצירה, עשיה). ה) הקשר שבין הפרצופים ונשמת האדם. לפי שיטת האר"י קשורות הנשמות שבאדם עם ה"פרצופים" קשר אמיץ ומהודק. חמשת מיני הנשמות שהאדם יכול לזכות בהן לפי מידותיו, צדקתו ופרישותו, "נר"ן ח"י" (נשמה, רוח, נפש, חיה, יחידה) נאצלות לפי מדרגתן מחמשת ה"פרצופים" השונים זה מזה, אף הם, במדרגה ובמעלה. ע"י האצלת השפע שנשמת האדם מקבלת מהפרצופים, לפי מדרגתה, היא נעשית ממילא חוליא מקשרת בין עולמנו השפל והמוגבל לבין העולמות הנאצלים הקשורים בבלתי מוגבל, ב"אין סוף". כל הנשמות השונות שבאנשים השונים נבראו בתקופה אחת ובמקום אחד, ב"אדם הקדמון", אלא שהן שונות זו מזו בדרגתן, כשם שאברי האדם אינם שוים זה לזה ויש להבדיל לפי זה בין הנשמות השונות, בין נשמות פשוטות ובין נשמות מעולות הכל לפי האבר של ה"אדם הקדמון" אשר ממנו באה הנשמה לאדם ואשר שם מצאה את משכנה לפני רדתה אל העולם השפל. כשחטא אדם הראשון ונכשל בעץ־הדעת גרם חטאו ל"שידוד מערכות" בעולם הנשמות ונתערבבו הנשמות המעולות בנשמות הפחותות ולהיפך, ממש כמו שהיה בעולם הספירות בשעת "שבירת הכלים", ולא זו בלבד אלא שכל נשמה ונשמה, ואפילו הטובה ביותר והמעולה ביותר, נדבק בה משהו מנשמה גרועה, שפלה או אפילו רעה. החלק הרע או הגרוע של הנשמה הטובה שנתקבל אחרי ה"חטא" נקרא בקבלת האר"י בשם קליפה.

ע"י התערבות הנשמות העליונות בנמוכות והנמוכות בעליונות נתקבלו כמה ניצוצות של נשמות הגויים לתוך נשמות ישראל, ולהיפך. בזה מתבארים תופעות הגרים מבני אומות העולם והמומרים מבני ישראל, שבעצם אינם אלא ניצוצות השואפים לשוב למקורם, וכשיתלקטו כל ניצוצות הקדושה מבין האומות, שלשם זה בעצם פיזר הקב"ה את בני ישראל בארצות גלותם, וישוב הטוב אל מקור מחצבתו והרע יתעלה ויהי לטוב ע"י התשובה, יבוא משיח לישראל, וכך נאמר בשם האר"י: "מפוזרים ישראל בכל הרוחות ובכל שבעים אומות והשכינה עמהם, שאם תהיינה איזו נשמות קדושות מעורבות באותה קליפה של אותה אומה שגלו לשם, הנה כח קדושת השכינה אשר גלתה לשם, שהיא אש אוכלת, מושכת אותן הנשמות ומתדבקת עמהן ומטהרתן"... ו"כאשר נגמרו כולן להיתקן ונסתלק הטוב מן הרע, יבוא משיח" (ספר הגלגולים).

לפי שיטת האר"י אפשר להכיר אצל כל אדם, מהי נשמתו ומהי דרגת גלגולה ואיזו נשמה יכולה להועיל לו ובאיזה אופן אפשר לתקן את נשמתו ע"י תפילות מיוחדות והשבעות מתאימות, ובזה עוסק החלק המעשי שבקבלת האר"י, החלק של "הקבלה המעשית". תפקידה של קבלה מעשית זו שבשיטת האר"י שונה לגמרי מתפקידה של הקבלה המעשית הנמצאת

בספרי המקובלים שלפני האר"י. כרגיל מכנים בשם "קבלה מעשית" השבעת מלאכים טובים שיעשו דברים המביאים טובה למשביע ואילו ה"קבלה המעשית" שבשיטת האר"י באה בעיקרה לשם תיקון הכלל, לשם מטרה כללית, לשים קץ לגלות ולקרב את הגאולה ואת ביאת המשיח ע"י זה שישתדלו לתקן את הנשמות הפגומות ויוציאו את ניצוצות הקדושה מבין סביבתן הטמאה, וע"י כך לא יהא צורך יותר בגלגול נשמות ותבוא הגאולה.

תלמידי האר"י מיחסים לו, מלבד הספרים עץ חיים ופרי עץ חיים שחיבר תלמידו הותיק ר' חיים ויטאל מפי האר"י ז"ל רבו גם את הספרים הרשומים להלן: "מרפא נפש" (וינציה, שנ"ה); תיקוני־התשובה (וינציה, ש"ס); "סדר ותיקון קריאת שמע" (פראג, שע"ה); "ספר הכוונות" (וינציה, ש"פ), ספר זה נתקצר ע"י ר' אברהם חזקוני בשם "זאת חוקת התורה" (וינציה, תי"ט); "תיקוני שבת" (שם, שפ"ד); "מעין החכמה" (אמשטרדם, תי"ב); "דרך־אמת", פירוש על ספר הזהר והתיקונים, ג' חלקים (וינציה, תכ"ג); "שולחן־ערוך" באורים בדרך הסוד למנהגים שונים (וינציה, ת"מ); "הערות לזהר־חדש" (וינציה, תכ"ג); "מובחר שבאבות" פירוש לפרקי אבות (וינציה, תמ"ד); "הערות לזהר" עם ספר הזהר (אמשטרדם, תע"ה); "רעמים ורעשים" (קושטא, ת"ע); "פירוש ספר יצירה" (אמשטרדם, תע"ט); "תיקון־אשמורות". (תפ"ח); "גולל־אור", בענין הגלגולים (איזמיר, תצ"ז); "הדרת־מלך", פירוש על הזהר" (אמשטרדם, תקכ"ז); "סדר התפילה" (זולקווא, תקמ"א); "לקוטי־ש"ס", דרשות על אגדות חז"ל (קוריץ, תקמ"ה); "זהר הרקיע", פירוש על הזהר (קוריץ, תקמ"ה); "כללות תיקונים לעליות העולמות" (למברג, תקמ"ח); "מאור ושמש", מאמרים קבליים (ליוורנו, תקצ"ט). פ.

ר' יִצְחָק (בר' אַבְרָהָם) אִבֶּן לַטִּיף

מראשוני המקובלים הספרדים. פילוסוף ומקובל. נולד בעיר טולידו בשנת ד"א תתק"פ (1220). היה בן דורם של ר' אברהם אבולעפיה, ר' יוסף גיקאטיליא ור' טודרוס אבולעפיה. את האחרון כיבד ביותר והקדיש לכבודו את ספרו "צרור המור".

הוא היה בעל שיטה מיוחדת בקבלה שהשתדל לבררה ולפרשה ולקרבה אל השכל ועל ידי כך העטה עליה מעטה פילוסופי, בגלל כן חשבוהו כמה מקובלים, לפילוסוף יותר מאשר למקובל. וכך יאמר עליו ר' יהודה חייט מחבר פירוש "מנחת יהודה" על הספר "מערכת אלהות": "החכם האלהי, ר' יצחק לטיף אשר חיבר "השמים והעולם" (מרמז לספריו "שער השמים" ו"צורת העולם") ו"צרור המור"... "גנזי המלך", דבריו בהם יקרים מפנינים אבל בדברים הנוגעים בחכמת הקבלה רגלו אחת בפנים ורגלו אחת מבחוץ (כלומר בפילוסופיה), לכן קצהו תראה וכלו לא תראה".

כאמור השתדל ר' יצחק אבן לאטיף ללכת בקבלה ובכל ענייניה בדרך חדשה המיוחדת רק לו, הילכך התרחק מהמושגים הקבועים בקבלה ומהבטויים הרגילים בה

והשגורים בפי כל המקובלים. הדבר הגיע לידי כך שאפילו את הספירות ושמותיהם לא רצה להזכיר ובמקום הביטוי „עשר ספירות" הוא אומר „עשר המעלות של השכלים הנבדלים". כמו כן הוא משתמש בהסברתו במושגים ובטויים הלקוחים מחכמת ההנדסה. הוא מבאר שיחס הקב"ה לעולמו הוא כיחס הנקודה אל הקו והקו אל השטח והשטח אל הגוף. הוא התכוון, כנראה, בזה אל הנקודה המתמטית, שאין לה ממדים כלל ואינה נתפסת משום זה בשכלנו, ובכל זאת היא יוצרת את הקו, משום שהמושג „קו" אינו אלא מושג של נקודה מתנועעת או המרחק שבין נקודה לנקודה. וכך מהוה הנקודה את הקו והקו את השטח והשטח את הגוף והגוף הוא לבסוף הדבר המורגש ע"י חושינו אעפ"י שהוא נוצר מדבר שאינו נתפס אפילו ע"י השכל. כמו כן מבטא ר' יצחק את הרעיון הקבלי שהקב"ה כבודו מלא עולם, בזה, שהוא בכל והכל בו, במלים קצרות הוא אומר: „פשיטות הבורא יתברך וידיעתו השלמה מחייבת היותו בכל והכל בו, בהכרח" (צרור המור פרק ו'). בניגוד לחבריו המקובלים, בני דורו, שהיו ממתנגדי הרמב"ם מעריץ הוא את הרמב"ם, ומרבה לספר בשבחו. הוא אומר: „בני־הכת השלישית (היינו: מפרשי התורה על פי הדברים המתקבלים על הדעת) היו מעט מהרבה עד שעמד הגאון רבנו משה בן הגאון רבנו מימון ז"ל לסוף שבע מאות ושמונה שנים אחר חתימת התלמוד הבבלי ויצא כצאת השמש בגבורתו ועמד ורעה בעם ה', והכין ופעל חבור כללי אחד ושם כוונתו הראשונה לבאר כל עקרי היחוד ושרשי האמונה... וזאת הכוונה היתה גם כוונת התלמוד הראשונה, אלא שהתלמוד הלך על דרך המשל וההסתר וחבור זה הולך על דרך בעלי העיון והמחקר" ועל מתנגדי הרמב"ם הוא אומר: „ועכשיו בדורנו קמו פתאים בתכלית פתיות וחסרון הבנה ולא שמעו אל משה מקוצר רוח השגתם... והאמונים על תולעי הגשמות וחסרון השכל לא האמינו בחייהם ולא יכלו להבין המושכלות".

ר' יצחק אבן לאטיף חיבר ספרים רבים, אולם כמה מהם אבדו לגמרי או בחלקם. מהם נזכיר: „שער־השמים" (נדפס בהשחר שנה ב' על ידי ר"א ילינק); ספר „צרור המור" (נדפס ב„כרם חמד" ח"ט ע"י ילינק); „גנזי המלך" (נדפס בכוכבי יצחק מחוברת כ"ח והלאה), תוכנו מעשה בראשית עפי חכמת הטבע; „אגרת התשובה" (חלק ממנו נדפס בכרם חמד ח"ד), תוכנו שאלות ותשובות בחקירה ובפילוסופיה. „צורת־עולם" (וינה, 1862); „רב־פעלים" (נדפס בכוכבי יצחק, שם). כן פירש את ספר קהלת על דרך הפשט. פירושו על ספר איוב טמון עדיין בכתב יד. בסוף ימיו עלה לארץ ישראל ונפטר בירושלים בשנת ה"א נ' (1290) בערך.

ס.

ר' יִצְחָק דִּי לֵיאוֹן

מגדולי חכמי התורה וראשי הישיבות בדור שלפני הגירוש. תלמידו המובהק של ר' יצחק קנפטון וחברו של ר' יצחק אבוהב (השני). עמד בראש ישיבה גדולה של תלמידים שיצאו ממנה חכמים גדולים.

כפי שמוסר בעל ספר יוחסין היה ר' יצחק מלומד בנסים ונלחם מלחמת ה' נגד אויבי התורה ומנאציה ונפטר זקן מאד ולא הניח אחריו בנים. חכמי הדורות הבאים ר' יעקב ן' חביב ור' יוסף קארו מביאים דבריו וקוראים לו „הארי הגדול", „רבינו הגדול". נפטר סמוך לפני שנת הגירוש רנ"ב (1492).

ר' יִצְחָק לֵיאוֹן (בר' אֶלְיעֶזֶר) ן' צוּר

מחכמי איטליה בסוף המאה השלישית ותחילת הרביעית לאלף השישי (במאה הששׁ עשׂרה למספרם). מצאצאי מגורשי ספרד שישב באנקונה. חיבר ספר „מגילת אסתר", הוא פירוש על ספר המצות לרמב"ם, בו גולל מעליו את כל השגות הרמב"ן (וינציה, שנ"ב). ונמצא ממנו פסק משנת ש"ו (1546).

ר' יִצְחָק בר' מַלְכִּי צֶדֶק מִסִּיפּוֹנְטוֹ

מחכמי איטליה הדרומית בתחילת המאה העשירית לאלף החמישי (במאה הי"ב למספרם). אף אביו ר' מלכי צדק היה מחכמי העיר סיפונטו (ראה בספרי הלכות קצובות, עמ' 49). ר' יצחק חיבר פירוש חשוב למשנה, לפחות לשני הסדרים זרעים וטהרות שאין עליהם תלמוד בבלי. הפירוש לזרעים נדפס בתלמוד דפוס ווילנא, ואילו מפירושו לטהרות הובאו רק קטעים אצל מפרשים ופוסקים שונים. פירושו מצטיין במקוריות ובו מתגלה ר' יצחק כאחד מגדולי חכמי דורו.

ר' יִצְחָק בר' מֹשֶׁה מִוִּינָא

מגדולי הפוסקים והראשונים. מחבר הספר „אור זרוע". נקרא גם על שם ספרו ר' יצחק אור זרוע, ובקיצור ריא"ז. נולד באמצע המאה העשירית לאלף החמישי במדינת ביהם ולמד שם תורה מפי ר' אברהם בר' עזריאל. כרבו זה נדד אף הוא לישיבות הגדולות לתורה שבצרפת הצפונית ובאשכנז. תחילה התגורר ברגנשבורג ולמד תורה מפי ר' יהודה בר' שמואל החסיד אשר הכניסו לעולם הסוד. אחרי כן ביקר בבית מדרשו של ר' יהודה בר' יצחק שיר ליאון בפאריז והוא היה רבו המובהק בהלכה. משם עבר לארץ הריינוס ולמד אצל ר' אלעזר בר' יהודה מגרמיזא בעל הרוקח ואצל ר' שמחה בר' שמואל משפירא ואחרון אחרון אצל ר' אליעזר בר' יואל הלוי (הראבי"ה) בווירצבורג. כאן למד אצלו ר' מאיר בר' ברוך מרוטנברג שהיה אז בימי עלומיו. בסוף ימיו ישב בווינא ושם נפטר בשנת ה"א כ' (1260) בערך.

ספרו הגדול „אור זרוע" הוא ספר הלכה המסודר בסדר התלמוד וכולל פירושים ותוספות על סוגיות התלמוד, פסקים ותשובות מאת חכמי הדורות שלפניו ושל חכמי דורו ואף משלו עצמו. דומה הוא הרבה בתכנו ובסידורו לספרי הראב"ן והראבי"ה, ואמנם שימש ספר הראבי"ה יסוד לספרו שכן שיקע בחיבורו הרבה מתורת רבו ויותר משליש הספר „אור זרוע" הוא מתורת הראבי"ה. בראש הספר באה הקדמה בדרשות ורמזים על אותיות האלף בית.

מלבד חשיבותו ההלכית יש לספר אור זרוע ערך רב לידיעת תולדות התרבות בימי הבינים. רבינו עבר בארצות רבות

ועמד בקשר אמיץ עם חכמי ארצות שונות, ביחוד עם חכמי אשכנז, צרפת ואיטליה. את המלים הקשות הוא מפרש בלועזים של שפות שונות, ביחוד בלשון „כנען", היא צ'כית שפת מולדתו. מחמת הקיפו העצום של הספר לא נדפס במשך דורות רבים. שני החלקים הראשונים נדפסו על פי כתב יד ישן בזיטומיר תרכ"ב, ועוד שני חלקים נוספים בירושלים תרמ"ז.

החלק על מסכת שבועות נדפס בספר „תפארת ישראל" (ברסלוי, תרע"א). בנו ר' חיים (ראה למעלה בעמ' 514) קיצר את ספרו וקרא לו „אור זרוע קטן" או „הקצר", ונדפס בחלקו בכמה הוצאות של התלמוד. כמה מתשובותיו הובאו אצל פוסקים שונים, וחלק מהם יצאו לאור על ידי ד"ר י. ז. כהנא ב„סיני" שנה ד', ואף בהוצאה מיוחדת (ירושלים, תש"ד).

ר' יִצְחָק (בר' משֶׁה) נוּנְיס בִּילְמוֹנְטִי

מחכמי טורקיא בתחילת המאה השישית לאלף הששי (במאה השמונה עשרה למספרם). חיבר חידושים על שני החלקים הראשונים של משנה תורה לרמב"ם בשם „שער המלך" (שאלוניקי, תקל"א). ספר זה המצטיין בחריפות רבה נתקבל על הלומדים באשכנז ופולין וזכה למהדורות אחדות עם תוספות חידושים והערות. כמו כן חיבר ספר דרשות בשם „דרך השער" (שאלוניקי, תק"ע).

אחרי השריפה הגדולה באיזמיר בשנת תקל"ב אשר בה נשרפו כל בתי הכנסיות ובתי המדרשות שבעיר נסע כשד"ר לערי איטליה לאסוף כספים לבנין בתי הכנסיות באיזמיר. בהיותו בעיר ליוורנו הדפיס שם את הספר „אסיפת זקנים" (שיטה מקובצת) של ר' בצלאל אשכנזי למסכת בבא בתרא. אולם המות הקדימו ולא זכה לראות בצאת הספר לאור (ליוורנו, תקל"ד).

ר' יִצְחָק נוּנְיס וַאיס

מחכמי איטליה בתחילת המאה השישית לאלף הששי (במאה השמונה עשרה למספרם). שימש רב בליוורנו. חיבר חידושים על מסכת יומא ועל תוספות ישנים למסכת זו בשם „שיח יצחק" (ליוורנו, תקכ"ו), ועל מסכת חגיגה, בתוספת עניינים שונים (שם, תקנ"ד). הניח אחריו בכתב יד ספר „בית יצחק" על שלחן ערוך ארח חיים. מלבד ידיעותיו בהלכה היה גם בעל ידיעות בקבלה. נפטר לפני שנת תקל"ד (1774).

ר' יִצְחָק (בר' קָלוֹנִימוֹס) נָתָן

מחכמי פרובינציה בסוף המאה השניה ותחילת השלישית לאלף הששי (במאה החמש עשרה למספרם). מצאצאי משפחה רמה מספרד שנתיחסה לגזע מלכות בית דוד. חיבר את הקונקורדנציה למקרא בדוגמת ספרו של החכם הנוצרי ארלוטו על התרגום הלטיני למקרא. נדפס בשם „מאיר נתיב" (וינציה, רפ"ד). בהקדמתו הוא מספר על מטרתו במלאכתו זו: בהיותו יום יום יוצא ובא בין חכמי הנוצרים ועם היותו בורח מהויכוח בדת ובעניני האמונות הכוהו בשוט לשונם ובהלצותיהם בהביאם מקראות שחשבום מופתים מופלאים לאמתת אמונתם בדברים מרבים

הבל. מהם נוכח כי הבקיאות במקרא והבנתו כפשוטו מועילים להשיב על טענותיהם, לכן עמל במשך שמונה שנים (קצ"ח — ר"ן) בחיבור הספר הגדול, המסדר את המקראות על כל שם ופועל. אין ערוך לתועלתו של הספר הזה לידיעת הלשון, ומאז יצא ראשונה נדפס כמה וכמה פעמים בהוספות והשלמות שונות.

מלבד ספרו העיקרי חיבר עוד כמה ספרי ויכוח וספרי חינוך שנשארו גנוזים בכתב יד. מהם ידועים „מבצר יצחק", בחזוק אמונת ישראל נגד הטוענים עליה; „תוכחת מתעה", נגד טענות אחד המומרים; „מאמץ כח", על המדות הטובות והרעות. קטעים מספר חשוב זה נדפסו באגרות יש"ר.

ר' יִצְחָק (בר' אַבְרָהָם) סַגִי־נָהוֹר

מקובל במאה העשירית לאלף החמישי (בסוף המאה הי"ב ותחלת המאה הי"ג למספרם). בנו של הראב"ד בעל ההשגות. חי בפרובינציה ונחשב אצל רבים מהחוקרים לראשון המקובלים אצל יהודי פרובינציה וספרד. המקובלים בני הדורות המאוחרים יותר מכבדים אותו מאד ומכנים אותו בשם „אבי־הקבלה" (כך קורא לו, רבינו בחיי בפירושו לתורה, פרשת וישב). הוא חי חיי טהרה ופרישות ותלמידיו ר' עזרא ור' עזריאל וכן ר' יהושע אבן שועיב קוראים לו בשם „החסיד". את שיטתו מסר לתלמידיו בעל פה ומעטים מאד הם הדברים שנשארו ממנו בכתב. חיבר פירוש לספר יצירה שנשאר בכת"י. כמו כן נשאר ממנו פירוש קבלי לתפילות בכת"י. סגנון כתביו קשה הוא מאד להבנה.

שיטתו הקבלית של ר"י סגי נהור הופצה בספרד ע"י תלמידיו ר' עזרא ור' עזריאל ור' מנחם מגירונא. פ.

ר' יִצְחָק בֶּן סִיד

מחכמי התכונה בספרד בתחילת האלף השישי (באמצע המאה השלש עשרה). כפי עדות ר' אברהם זכות בספר יוחסין שימש ר' יצחק חזן בטולידו, ועל פי פקודת המלך אלפונסו העשירי סידר ר' יצחק לוחות אסטרונומיים שהצטיינו בדיוקם, וכל חכמי התכונה בדורות שלאחריו השתמשו בלוחותיו הנקראים בשם לוחות אלפונסו ושברו את כל הלוחות הראשונים והחזיקו בלוחות אלו, כי לא מצאו בהם שום טעות ועליו נאמר כי היא חכמתכם ובינתכם וכו'.

ר' יִצְחָק (בר' אַבְרָהָם) עֲזִיאֵל

מחכמי פאס במאה הרביעית לאלף השישי. מצאצאי משפחת חכמים ממגורשי קסטיליה. אביו ר' אברהם עוזיאל היה מחשובי חכמי פאס בדור שלאחר גירוש ספרד. בשנת שס"ו הלך ר' יצחק לאמשטרדם ובדרשותיו הנלהבות עורר שם את קהל הפורטוגיזים לייסד בית מדרש וקהלה בשם „נוה שלום" ויהי להם לרב ולמורה. בין תלמידיו נמנה גם ר' מנשה בן ישראל. היה גם פייטן ומשורר וחיבר ספר מענה לשון בדקדוק הלשון העברית (אמשטרדם, שפ"ז). כמו כן תרגם את הספר „משלי אירסטו" מהדורת אלמאליח, ספרית מקורות, ירושלים תש"ה). כותב תולדותיו

החכם די ברריוס מתארו כחכם ומשורר גדול. נפטר בשנת ש״פ (1620) בערך.

ר׳ יִצְחָק (בר׳ אַבְרָהָם) אִבְּן־עֶזְרָא

מגדולי המשוררים בספרד בימי־הבינים. ר׳ יהודה אלחריזי כתב עליו „ויצחק בנו (של ר״א אבן עזרא) גם הוא ממקור השיר שאב / ועל שירי הבן מזיו האב״. נולד כנראה בקורדובה. עזב את ספרד יחד עם אביו או יחד עם ר׳ יהודה הלוי (בשנים תתצ״ח — תת״ק). אנו פוגשים אותו אחר־כך בקהיר בירת מצרים. הגיעו אלינו שנים משיריו ששר לכבוד הרופא ר׳ שמואל בן־חנניה „נגיד כל הנגידים / רצוי אחיו וגדול ליהודים״ ושיר אחד ששר לכבוד ר׳ יהושע בן דוסא, בעל משרה גבוהה ומקורב למלכות, ביום שנשתחרר ממאסרו ושב לגדולתו. שניהם מגדולי קהיר. העובדה שאף ר׳ יהודה הלוי נפגש כמעט באותו זמן עם אישים אלה בקהיר ושר לכבודם מעוררת השערה, שהוא שימש בן־לוויה לר׳ יהודה הלוי ביציאתו מספרד לארץ הקודש. בשנת תתק״ג הננו פוגשים אותו בבגדאד בבית רבו הרופא נתנאל בן עלי, הנקרא בפי הערבים „הבת אללה אבן מלכא״, והוא מעתיק בשבילו את פירושו על קוהלת ושר לכבודו את השיר „הממך הזמן יפליא סתריו״. לפי עדותו של ר׳ יהודה אלחריזי פשט יצחק בארצות המזרח את בגדיו ולבש בגדים אחרים. הוא המיר את דתו. באחד משיריו של יצחק „יריבוני עלי עזבי ברית אל״ אנו רואים באמת, שאמנם המיר את דתו, אלא שהוא שב אחר־כך לדת ישראל. אין אנו יודעים מה היתה סיבת ההמרה; אפשר שרבו נתנאל, שאף הוא המיר את דתו, השפיע עליו לרעה, אולם ברור לנו היום, שעניין ההמרה לא היה אלא כלפי חוץ וכלפי פנים נשאר יהודי נאמן לעמו ולאמונתו. בשירו „יריבוני עלי עזבי ברית אל״ הוא אומר:

טָרַפָה לֹא אֲכַלְתִּיהָ בְעַדִי.
חֻשַּׁכְתִּיהָ בְּשַׂר־פִּגּוּל נְבֵלָה
וְאִם אוֹמַר מְשֻׁגָּע הוּא נְבִיא־אֵל
וְאוֹדֵנוּ בְּרֹאשִׁית כָּל־תְּפִלָּה,
בְּפִי אוֹמַר וְלִבִּי יְעַנֵּנִי:
מְכַזֵּב אַתָּ וְעֵדוּתְךָ פְּסוּלָה
כְּבָר שָׁבְתִּי לְצֵל כַּנְפֵי־שְׁכִינָה
אֲבַקֵּשׁ מִמְּךָ הָאֵל מְחִילָה.

היה אחד המשוררים המעולים בימיו. דיואנו לא נתפרסם עדיין. שריד מדיואנו נמצא בידים פרטיות ואין תקוה שיגיע בקרוב לידי חוקרים. עד היום לא נתפרסמו אלא שנים עשר משיריו ובהם חומר מענין וחשוב לחוקרי הספרות וההיסטוריה.

נפטר בבגדד בשנת תתקכ״ג (1163) בערך ואביו שר עליו שני שירי הספד („תוחלתי נכזבה״ ו„אבי הבן קרב לספוד״).

ב.

ר׳ יִצְחָק (בר׳ שְׁמוּאֵל) דְּמִן עַכּוֹ

מקובל ארץ ישראלי במאה הראשונה לאלף הששי. נולד בא״י בשנת ה״א י׳ (1250). תלמידו של ר׳ שלמה הקטן (פטיט), הידוע בהתנגדותו לרמב״ם ולספריו. גודל וחונך בארץ ישראל ונחשב לאחד מגדולי החכמים שבעכו, שבאותה תקופה נחשבה לעיר החוף החשובה ביותר

בארץ־ישראל והיתה בה קהילה יהודית חשובה. כשנכבשה עכו ע"י אלמלך אלאשרף מלך מצרים, בשנת ה"א נ"א (1291) ורוב תושביה היהודים והנוצרים נהרגו ונלקחו בשבי, היה ר' יצחק בין השבויים. כשנפדה מהשבי נשאר כנראה בארץ ישראל או בסביבה הקרובה לה. בשנת ה"א ס"ה אנו מוצאים אותו באיטליה ומשם הוא עובר באותה שנה לארץ ספרד ומתישב בעיר טולידו. מטולידו הוא נוסע לולדוליד בכדי להפגש עם ר' משה די ליאון. אדיר חפצו של ר' יצחק הוא לברר את ענין ספר הזהר, שר' משה די ליאון, בן דורו, היה מעתיקו ומפיצו ברבים. בעיקר רצה ר' יצחק דמן עכו לראות את האוריגינל שממנו היה ר' משה מעתיק את העתקותיו. כשנפגש ר' יצחק עם ר' משה די ליאון נשבע זה האחרון לפניו, כי ספר הזהר, שהוא מפרסם ברבים הוא הספר שהוא מעתיק מתוך כתב יד קדמון, אלא שכתב־יד זה אינו כעת אתו והוא נמצא בביתו בעיר אוילה. אולם בינתים מת ר' משה די ליאון, וכשבא ר' יצחק לעיר אוילה אמרה אשת ר' משה די ליאון שמעולם לא ראתה כתב־יד שממנו יעתיק בעלה את העתקותיו של ספר הזהר, וגם בתה אשרה את דבריה. הדבר הזה הטיל ספק בלבו של ר' יצחק דמן עכו בנוגע למקוריותו של ספר הזהר אך כפי הנראה נתברר לו לר' יצחק לבסוף שדברי ר' משה דברי אמת היו, משום שאנו רואים אח"כ שר' יצחק דמן עכו מרבה להביא את דברי הזהר כדברים עתיקים. אחרי זה שב ר' יצחק דמן עכו לטולידו וכפי הנראה נשאר בעיר זו עד סוף ימיו. הוא נפטר בשנת ה"א ק' (1340) זקן ושבע ימים.

ר' יצחק דמן עכו חיבר ספרים, אולם אף אחד מהם לא ראה את אור הדפוס. הספר החשוב ביותר מבין ספריו הוא ספר „מאירת־עינים", פירוש סודות הקבלה של הרמב"ן בפירושו על התורה. הספר הזה חשוב לנו גם בשל ההבאות המרובות שר' יצחק מביא מדבריהם של מקובלים רבים בני דורו, שספריהם לא הגיעו אלינו ודבריהם אינם ידועים לנו ממקורות אחרים. מספר זה נמצא בכת"י גם קיצור בשם „לקט שושנים". בספריה הלאומית שבירושלם נמצא בכת"י פירושו של ר' יצחק דמן עכו לספר יצירה, וחלקים רבים וחשובים מהפירוש הזה הובאו בספר „אבני זכרון". „ספר־הסודות" לר' יצחק דמן עכו נזכר בספר נובלות חכמה ליש"ר מקנדיה.

כמו כן חיבר ר' יצחק דמן עכו ספר מוסר אחד, לפי עדותו של ר' אליהו די וידאש המזכירו בספרו ראשית חכמה. אולם גם הוא אבד ואפילו שמו אינו ידוע. חשוב מאד הוא ספרו „ספר־הימים" המכיל זכרונות ורשמים מחיי ר' יצחק דמן עכו. בספר זה נמצאת חקירתו של ר' יצחק בנוגע לספר הזהר ומחברו לכל פרטיה, אולם גם ספר זה טמון עדיין בכתב יד.

פ.

ר' יִצְחָק (כר' אַבְרָהָם) עֶקְרִישׁ

נולד כנראה בנאפולי בשנת רנ"ט (1499) לאביו ר' אברהם שהיה ממגורשי ספרד. כל ימיו היה ר' יצחק נודד ממקום

למקום אף־על־פי שהיה צולע בשתי רגליו. ועל כך הוא כותב בלעג «לבטח, נולדתי בשעה שכוכב יופיטר נמצא במזל דגים», כי לדעת האיצטגנינים הנולד במזל זה יהיה נע ונד כל ימיו. בהקדמתו לפירושו על שיר השירים, הוא מספר על ההרפתקאות שעברו על המגורשים ועליו. בדרך נדודיו בא למצרים וראש רבני מצרים ר' דוד אבן זמרא (הרדב"ז) אכסנו בביתו ויהי מורה לבניו ולנכדיו עשר שנים, עד אשר עלה הרדב"ז לא"י בשנת שי"ד. אז נסע ר' יצחק לקושטא. הוא עבר דרך האי קנדיאה, אשר היה תחת שלטונו של האפיפיור. באותה שנה נגזרה ע"י האפיפיור הגזירה של שריפת התלמוד, והרבה מספריו נשרפו. בקושטא התאכסן בביתו של דון יוסף נשיא, והנדיבה המפורסמת אסתר קיירה עזרה לו בנדבתה ובמתנת ידיה. בשנת שכ"ט פרצה שריפה גדולה בעיר וחלק גדול של ספריו נשרפו. בקושי רב יכלה אשתו להציל את נפשה, נפש בתה היחידה ואיזה ספרים וכתבי־יד יקרים.

ר' יצחק עקריש היה חובב היסטוריה, ספרות ושירה. במסעותיו השונים רכש לו ספריה מפוארה וכתבי־יד יקרי־ערך ביותר. הוא אסף במיוחד דברי זכרונות וספרות והצילם מכליה. המאורעות של שנת שי"ד ושכ"ט הראו לו לדעת שיש לפרסם את מבחר כתבי היד שברשותו. הוא הדפיס אז את הספר «קול מבשר», על הסמבטיון, בקובץ זה נתפרסמו גם חליפת המכתבים של מלך כוזר עם חסדאי ן' שפרוט והמעשה של «בוסתנאי» ראש־הגולה (קושטא, חש"ד)). אח"כ הוציא אוסף אחר של מסמכים רב־ערך, בלי שם (שם ש"ל — של"ח), שנקרא ע"י החוקרים בשם «אגרת אל תהי כאבותיך» על שם הקטע הראשון שבתשובת ר' פרופיט דוראן, שנדפסה בראש הקובץ. מלבד זה נדפסו בו כמה ספרי ווכוחים מעניינים בענייני האמונה, תוכחות, שירים וקינות בעלי ערך היסטורי וספרותי. מלבד הקובץ הזה הוציא את פירושו על שיר השירים עם פירושיהם של פרשנים אחרים.

הוא האריך ימים עד אחר שנת של"ח כי בקולופון שבסוף הספר «אבן בחן» (כ"י) כותב הסופר יעקב קטאלאנו: «כתבתי הס'... לנבון וחכם מהר"ר יצחק עאקריש, ותכל עבודתי בד' לחדש טבת השל"ח, פה בבית השר הדוכס יוסף נשיא». בנ.

ר' יִצְחָק (בר' משֶׁה) עַרַאמָה

מחכמי ספרד בדור הגירוש. תלמודי ודרשן פילוסופי. מפורסם על שם ספרו «עקידת יצחק». נולד בסוף המאה השניה לאלף השישי ושימש רב וראש ישיבה בסמורה אשר בצפון ספרד. משם הוזמן לרבנות בעיר טרגונה וברגה אשר בארגוניה. מחמת מצבם הכלכלי הירוד וכובד המסים שהעיק עליהם לא יכלו בני קהלתו להחזיק לו ישיבה ובית תלמוד אולם הפצירו בו לדרוש לפניהם בתורה ובפירושיה בשבתות ובמועדים. בהיות ויהודי ספרד הוכרחו אז לבקר בכנסיות הנוצרים להאזין לדרשות הכמרים שהיו מדברים גדולות בסגנון פילוסופי בענייני אמונתם ראה רבינו צורך

בדרשותיו לסדר דבריו ורעיונותיו על פי הקדמות פילוסופיות, כדי לסעוד בהן את אמונת היהדות. מדרשותיו אלה לפני בני קהלתו ערך אחר כך את ספרו המפורסם "עקידת יצחק", שיצאו לו מוניטין וזכה למהדורות מרובות ושימש דוגמא להרבה מן הדרשנים שבאו אחריו.

לבסוף הוזמן לרבנות בקהלת קלעת איוב, בה ישב עד שנת הגירוש. משם יצא בשנת הגירוש עם בנו החכם ר' מאיר לאיטליה ונתיישב בניאפול ונפטר שם בשנת רנ"ד (1494).

הספר "עקידת יצחק" (שאלוניקי, רפ"ב) כולל דרשות על פרשיות התורה ומסודר במאה וחמשה שערים. כל דרשה מיוסדת על פסוק מהפרשה ומקשר אליה מאמר מהמדרש או מהזוהר שהוא מבארו בדרך פילוסופית מושכלת. בדרשותיו הוא מביא מדברי חכמי ישראל שקדמוהו וכן ממאמרי הפילוסופים. הוא דן בעניני האמונה וטעמי המצוות, ואף כי הוא מחשיב את המחקר הפילוסופי הוא נותן את היתרון לאמונה בתורה האלהית. את הרמב"ם הוא מעריץ מאוד, אולם את מפרשיו הנרבוני והרלב"ג הוא מאשים שהכניסו בדבריו כוונות קיצוניות שלא שיערם הרמב"ם. רבה היתה השפעתו של "בעל העקידה" על ספרות הדרש בדורות שלאחריו, ולפי עדות אזולאי "כל ספרי הדרשנים בדורות שלפנינו שותי מימיו הנאמנים".

מלבד "עקידת יצחק" לתורה חיבר פירוש גם על חמש המגילות, שנדפס יחד עם העקידה לתורה, בדפוס וינציה של"ג. כן חיבר ספר "חזות קשה", בו דן על עניני האמונה ועל יחס הפילוסופיה לתורה, וכן ביקר בו גם את עיקרי הנצרות (סביוניטה, שי"ב). נדפס גם פירושו על משלי בשם "יד אבשלום" (קושטא, חש"ד). על מצבתו חרתו: "אב בתורה, אב בחכמה, ולא הניח כמותו בקרב כל עמו".

ר' יִצְחָק (בר' יוֹסֵף) פּוֹלְקַאר

חכם ומליץ בספרד בסוף המאה הראשונה ותחילת המאה השניה לאלף הששי (במאה הי"ד למספרם). בספרו "עזר הדת" בא לפשר בין האמונה התמימה לבין הפילוסופיה. מספר זה נדפס רק קטע (במאסף "טעם זקנים") בשם "ויכוח התורני עם הפילוסוף", והוא כתוב בסגנון ה"מחברות", בפרוזה מחורזת ובין העניינים שירים שקולים. כן כתב את "אגרת החרפות" בו נלחם עם המומר אבנר מבורגוש על כתב הפלסתר שלו נגד היהדות בשם "מנחת קנאות". אף השלים את ספרו של ר' יצחק אלבלג "כוונות הפילוסופים" ותרגם מספרי אלגזאלי מערבית לעברית. מרבית כתביו של ר' יצחק פולקאר טמונים עדיין בכתב יד.

ר' יִצְחָק (בר' יוֹסֵף) קַארוֹ

מחכמי ספרד בדור הגירוש. תלמידו של ר' יצחק קנפנטון ודודו של מרן ר' יוסף קארו. עוד לפני הגירוש עבר לגור בליסבון ובשנת הגירוש נדד למזרח והתישב בקושטא. אחרי מות אחיו ר' אפרים אימץ את בנו יוסף לו לבן (ראה למעלה, עמ' 799). חיבר פירוש על התורה בשם "תולדות יצחק" (קושטא, רע"ח). אחדות מתשובותיו בהלכה נדפסו עם תשובות

ר' יוסף קארו. ספר דרשותיו «חסדי דוד» וכן פירושו לאבות לא נדפסו.

ר' יִצְחָק (בר' יוֹסֵף) מִקּוֹרְבִיל

מחכמי צרפת בתחילת האלף השישי (במאה השלש עשרה למספרם). מחבר הספר «עמודי גולה», או «ספר מצות קטן», המפורסם בקיצורו «סמ"ק». תלמידו וחתנו של ר' יחיאל בר' יוסף מפאריש. מכונה גם ר' יצחק «בעל החוטם». בראותו כי התורה הולכת ומשתכחת מישראל בימיו והמוני־העם אינם יודעים הלכה פסוקה לנהוג על פיה בחיי יום יום, ראה צורך לחבר ספר הכולל את ההלכה הנוהגת בזמן הזה בדרך קצרה ובלשון ברורה. את ספרו «עמודי גולה» חילק לשבעה חלקים, כנגד שבעת ימי השבוע, ללמוד בכל יום חלק אחד. בניגוד ל«ספר מצות גדול» (סמ"ג) של ר' משה מקוצי בן דורו, המאריך בהבאת כל הדעות ובבירור הטעמים והראיות, הרי «ספר מצות קטן» פוסק הלכה במלים קצרות, מעין קיצור שלחן ערוך. בשעתו היה הספר מקובל מאד, בהיותו «קב ונקי», וסמכו עליו בהלכה למעשה. הספר נתחבר בשנת ד"א ל"ז, ומחברו שלח את הספר לכל הקהלות על ידי שליח מיוחד על הוצאותיו וביקש להעתיק את הספר. ואמנם נמצאות העתקות מרובות מספר זה בכתב יד וחכמי הדורות הוסיפו בו הגהות, שכמה מהן אף נכנסו לפנים הספר. המחבר לא האריך עוד ימים אחרי חיבורו ונפטר בכ"ח אייר שנת ה"א מ' (1280).

הספר זכה למהדורות רבות מאז נדפס ראשונה בקושטא (חש"ד) ועם הגהות רבינו פרץ בר' אליהו ותלמידיו (קרימונא, שט"ז). נדפסו גם פסקים קצרים משמו שנאספו על ידי תלמידו (בספר השנה של החברה הספרותית בפרנקפורט, חלק ט). נתייחס לו גם קונטרס «חקי התורה», הדן בסידור ענייני החינוך ודרכי הלימוד שיש לו ערך רב לידיעת דרכי החינוך בימי הבינים (ראה גידמן, התורה והחיים, ח"א).

ר' יִצְחָק (בר' יַעֲקֹב) קַנְפַּנְטוֹן

מגדולי חכמי התורה בספרד בדור שלפני הגירוש. מכונה הגאון מקסטיליא. עמד בראש ישיבה גדולה לתורה והרביץ תורה בתלמידים רבים. בין תלמידיו נמנו ר' יצחק די ליאון, ר' יצחק אבוהב (השני) ור' שמואל ולנסי. חיבר ספר «דרכי הגמרא», כולל כללים מתודילוגיים ללימוד התלמוד, שנדפס כמה פעמים. נפטר בזקנה מופלגת כבן מאה ושלש שנים, בשנת רכ"ג (1463). ר' אברהם זכות מספר בספר יוחסין שזכה לראותו כשהיה בן שש או שבע «ומי שרואה פניו כמקבל פני שכינה».

ר' יִצְחָק אִבְּן קִרְשְׁפִּין

משורר מליץ ומתרגם, חי בספרד במאה הי"ב. עליו המליץ ר' יהודה אלחריזי: «ומאצילי ספרד היה השר הגדול רבי יצחק בן קרשפין בעל ספר המוסר והוא ספר, אשר כל שיריו חמודים, ביד השכל צמודים והיו לאחדים» (תחכמוני שער ג), וכבר הכירו חכמים כי אלחריזי נתכוון לספר «משלי ערב», הנקרא גם «משלי אנשים חכמים» וגם «ספר המוסר», ובקצת מן

השירים שבאותו ספר חתום "יצחק" או "אסחק". "משלי־ערב" מכיל בחמישים שערים משלים, סיפורים ושירים, וכפי ששמו מעיד עליו מקורו ערבי. אמנם אין כאן תרגום מדוייק של ספר ערבי, אלא עיבוד מתוך מקור ערבי, ומשום כך קשה למצוא את הספר המקורי. ואפשר שאבד במרוצת הזמנים. על פירסום ספר זה בקהל ורב ענינו בתוכו מעידה העובדה, כי לכל המאוחר במאה החמש עשרה תורגם הספר חזרה מעברית לערבית. וראוי לציין כי חיבור זה לא יצא עדיין בצורת ספר ונדפס בהמשכים מרובים בעתון "הלבנון", ירושלים־פאריס תרכ"ה — תרכ"ט. יש לשער, כי קצת מן הפיוטים שחתום בהם יצחק סתם הם שלו. ה.

ר' יִצְחָק בר' רְאוּבֵן אַלְבַּרְצְלוֹנִי

מגדולי חכמי ישראל בספרד בדור השני לרבנות במאה התשיעית לאלף החמישי (במאה הי"א למספרם). אחד מחמשת החכמים בשם יצחק שהפיצו את התורה בספרד. נולד בשנת ד"א תת"ג (1043) בברצלונה ולמד תורה בקורדובה מפי ר' חנוך בר' משה. שימש דיין בקהילת דאניה שבדרום ספרד. בהיותו בן שלשים וחמש תרגם את ספר "המקח והממכר" של רב האיי גאון מערבית לעברית, כפי שהוא מעיד בהקדמתו, לצורך היהודים בארצות הנוצרים שאינם מבינים ערבית. כן חיבר את הספר "שערי שבועות" שנדפס בסוף הלכות ר' יצחק אלפסי (הרי"ף). כפי שמוסר הראב"ד בספר הקבלה חיבר גם פירוש על פרקים ממסכת כתובות, המעיד על חכמתו הרבה. ולא הגיע אלינו. בין תלמידיו נמנה הנשיא ר' יהודה בר' ברזילי הברצלוני.

מלבד היותו גדול בהלכה היה גם פייטן גדול וחיבר הרבה פיוטים וסליחות. מהן מפורסמות ה"אזהרות", המונות את תרי"ג מצוות, שחיבר לאמרן בחג השבועות והן נמצאות במחזורים כמנהג אפריקה הצפונית. פיוטיו נשתבחו על ידי ר' משה אבן עזרא בספרו "שירת ישראל" ועל ידי ר' יהודה אלחריזי בספרו "תחכמוני".

ר' יִצְחָק בר' שֵׁשֶׁת ברפת (ריב"ש)

מגדולי חכמי ספרד במאה השניה לאלף השישי (במאה הי"ד למספרם). נולד בברצלונה (ולדעה אחרת בולנסיה) בשנת פ"ו (1326) ולמד תורה מפי ר' פרץ הכהן ור' נסים גירונדי (הר"ן) ומפי ר' חסדאי בר' יהודה קרשקש (ראה למעלה, עמ' 549). מהרה יצא טבעו בעולם כאחד מחכמי הדור ועוד בחיי רבותיו פנו אליו מקרוב ומרחוק בשאלות בדבר הלכה. אולם הריב"ש לא חפץ לקבל עליו משרת רבנות ועסק במסחר. מחמת עלילה ומלשינות נאסר יחד עם רבותיו ר' נסים ור' חסדאי ועוד אחדים מנכבדי קהילת ברצלונה וביניהם גם אחיו (תשובות הריב"ש, סימן שע"ו). אחרי זמן מה נעתר לקבל רבנות בסרגוסה, אולם מחמת מחלוקת שנתעוררה בקהלתו החליט לעבור משם לקהלת קלעת איוב, וכבר שלח לשם את ספריו. אז נתנחמו אלה שהיו מקטרגים עליו וכל הקהל כלו הפציר בו להשאר אצלם (סי' קצב). ואף על פי כן עבר לאחר זמן מה

לולנסיה, ושם כיהן ברבנות עד בוא הרדיפות האיומות של שנת קנ״א, שבגללן נאלץ רבינו לעזוב את ספרד ארץ הדמים וימלט לאפריקה הצפונית, ושם נתקבל על ידי קהילת אלג׳יר ויהי להם לרב ומורה.

גם בשבתו באלג׳יר חירחר עליו מדנים אחד מפליטי ספרד אשר חפץ להשתרר על העדה והיה חותר תחת כבודו של הריב״ש. הרבה פעמים חפצו גדולי הקהל לנדותו והיה הריב״ש מונע בעדם ואומר להם ״אחרי שעבר עלינו מה שעבר אין לנו להתנהג בשררה זו אבל ראוי לנו לתת גוינו למכים ולחיינו למורטים״. עד כי פעם אחת באה ספינה ממיורקה ובה ארבעים וחמש נפשות מאנוסי מיורקה, ולנסיה וברצלונה והיה אותו האיש משתדל אצל השר שלא יניחם לרדת למען ישובו למיורקה וימנעו אחרים מלבוא לכאן... אז לא יכול עוד הריב״ש להתאפק ונידה אותו. כדי להציל את הריב״ש מחתירותיו של אותו זד השיג בשבילו אחד הנכבדים כתב דיינות מאושר מאת המלך ומאז לא יכלו עוד משנאיו להרע לו. אולם גם אז לא הונח לו כי ר׳ שמעון בר׳ צמח דוראן (הרשב״ץ) אם כי הכיר בגדולת תורתו של הריב״ש ערער על המנוי שקיבל מצד המלכות ולא מן הקהל, ודבר זה מרר את רוחו של ריב״ש. הוא נפטר בשנת קס״ח (1407) ורבים מיהודי אפריקה הצפונית עולים ביום פטירתו לקברו עד היום הזה.

הריב״ש הוכר בדורו כבר סמכא בענייני ההלכה ואליו פנו בשאלות אף ממדינות רחוקות. ר׳ יוסף קארו מעיד בשם מורו ר׳ יעקב בירב שהיה סומך על תשובות הריב״ש יותר מאשר על פוסקים אחרים. הריב״ש מתגלה בתשובותיו כבעל שכל צלול וחריף המקיף תמיד את הענין הנידון מכל צד. הוא היה בעל הלכה בלבד. לפילוסופיה היה מתנגד, שכן היא עומדת בניגוד לעיקרי היהדות: האמונה בחידוש העולם ובהשגחת הבורא. ואף את הקבלה היה מרחיק. מוסר הוא בשם רבו ר׳ פרץ הכהן שהרב ר׳ שמשון מקינון היה אומר: ״אני מתפלל לדעת זה התינוק״, כלומר בניגוד לדעת המקובלים שמתפללים פעם לספירה זו ופעם לספירה אחרת כפי ענינה של התפלה...

קובץ תשובות הריב״ש נדפס לראשונה בקושטא בשנת ש״ז ומכיל תקי״ז תשובות. ועוד נדפס קובץ קטן תשובות הריב״ש החדשות (מונקץ׳, תרס״א). חיבר עוד פירוש על התורה וחידושים לכמה מסכתות התלמוד.

רַבֵּנוּ יְרוּחָם בר׳ מְשֻׁלָּם

מחשובי הפוסקים ומחבר ספרי הלכה. חי בסוף המאה הראשונה לאלף השישי (במאה הארבע עשרה למספרם). נולד בפרובינציה ולמד שם תורה מפי אביו ואחי אביו וחכמים אחרים. עודו בימי שחרותו גורש ממולדתו בגרוש צרפת בשנת ה״א ס״ו, וילך לספרד ושם קיבל תורה מפי ר׳ אשר בר׳ יחיאל (הרא״ש) בטולידו. אולם רק זמן מועט ישב לפניו והרבה יותר ממה שלמד מפיו למד מפי ספריו. רבו המובהק היה ר׳ אברהם בר׳ אסמעאל (ראה למעלה, עמ׳ 21).

בשנת ה"א צ"ד חיבר רבינו ירוחם את ספרו הראשון, הוא ספר "מישרים", העוסק בדיני ממונות, בו סידר בשלשים ושנים נתיבות את כל הדינים השייכים לסדר נזיקין. בהקדמתו לספרו הוא מודיע בענוותנותו שלא חידש בספרו שום דבר מלבו, כי אם סידר את הספר על פי תורת רבותיו וחכמי הדורות הקודמים. בספרו הביא הרבה דעות ושיטות מגדולי חכמי פרובינציה וספרד. אחרי שראו חבריו את ספרו זה הפצירו בו לחבר להם ספר דומה לו בענייני איסור והיתר. אז כתב רבינו ירוחם את ספרו "תולדות אדם וחוה" המסדר את כל ענייני ההלכה בסדר מקורי: מיום לידתו של האדם עד פטירתו. הספר מחולק לשני חלקים; בחלק הראשון הקרוי "אדם" נתבארו כל החובות המוטלים על האדם בישראל מיום לידתו עד יום חתונתו. ובחלק השני הנקרא "חוה" באו שאר הדינים הנהוגים מיום חתונתו של אדם עד יומו האחרון. את ספרו זה חיבר בשנת ה"א ק'. והביא בו הרבה מדעות רבותיו וחכמי הדורות שקדמוהו. כן הרבה להביא בו את מנהגי קהלות פרובינציה בענייניים שונים.

ספרי רבינו ירוחם היו חשובים בעיני חכמי הדורות שבאו אחריו והובאו על ידי חכמים שונים. ר' שמואל די מדינה ראה את רבינו ירוחם לבר סמכא בענייני הלכה אפילו יותר מן הריב"ש. ביחוד מרבה להביאו ר' יוסף קארו, בספרו "בית יוסף", שהחשיבו ביותר וקרא לו בספרו "מגיד מישרים" בשם "ירוחם חביבי" וגם "ירוחם טמירי". הכינוי האחרון מתבאר כנראה בזה שהספר נשתבש מאוד על ידי המעתיקים, עד כי דבריו מוקשים ובלתי מובנים בכמה מקומות. לפי אגדה ידועה אף ספרי רבינו ירוחם, בדומה לספר "העיטור", הם בבחינת סוד עלמא דאתכסיא, וכמה חכמים שניסו לכתוב להם פירוש נפטרו בקוצר ימים או שנאבדו חיבוריהם... זכה לראות אור רק ספר "נתיבות משפט" לר' חיים אלגאזי, הוא ביאור על חלק מספר "מישרים" (קושטא, תכ"ט). ספר "תולדות אדם וחוה" נדפס יחד עם ספר "מישרים" בפעם הראשונה בקושטא בשנת רע"ו ומאז עוד פעמים אחדות. בידי אזולאי היה כתב יד מספר "מישרים" ועל פיו ראה כמה טעיות והשמטות יש בדפוס.

ר' יְשׁוּעָה (בר' יוֹסֵף) הַלֵּוִי

חכם תלמודי ומחבר ספר מתודילוגי ללימוד התלמוד בתחילת המאה השלישית לאלף הששי (במאה החמש עשרה למספרם). יליד העיר תלמסאן אשר באלג'יר. שם למד תורה מפי חכם בשם ר' יעקב הכהן אשכנזי. בשנת רכ"ז עזב, מחמת הרדיפות שהתחוללו שם, את עיר מולדתו וילך לספרד למדינת קסטיליא ונתקבל בכבוד על ידי הנשיא דון וידאל בן לביא בטולידו. להפצרתו של הנשיא שתמך בו ביד נדיבה חיבר את ספרו "הליכות עולם" (ליסבון, ר"נ), הוא ספר כללים בדרכי התלמוד. הספר מיוסד על ספר "הכריתות" לר' שמשון מקינון ועל ספרי מחברים אחרים. ספר זה זכה לכמה מהדורות ואף ניתרגם ללטינית ונתחברו לו ביאורים על ידי גדולי ישראל: מרן ר' יוסף קארו חיבר עליו את ביאורו "כללי הגמרא" (שאלוניקי,

שנ"ח) ור' שלמה אלגאזי הוסיף עליו את ביאורו הגדול „יבין שמועה" (וינציה, שצ"ט).

מלבד ספרו „הליכות עולם" חיבר גם שיטות על התלמוד, מהן שאב הרבה ר' בצלאל אשכנזי, בעל שיטה מקובצת, אם כי לא ידע מי היה מחברן. כפי שהוכיח פינקלשטיין (בקרית ספר, שנה יב) היה ר' ישועה מחברה של שיטה לבבא קמא שהובאה הרבה פעמים בשיטה מקובצת.

ר' יִשְׁמָעֵאל הַכֹּהֵן טַנוּגִ'י

מגדולי רבני מצרים בראשית המאה הרביעית לאלף השישי (במאה השש עשרה למספרם). מוצאו מטוניס ועזב את מולדתו מחמת הרדיפות והתישב במצרים בעיר קהיר, בה כיהן כרב ראשי. חיבר ספר דינים על סדר מסכתות התלמוד בדרך קצרה בשם „ספר הזכרון". נתחבר במצרים בשנת ש"ג ונדפס בפירארה בשנת שט"ו. עד היום הזה נמצא ברחוב היהודים בית כנסת יפה הנקרא על שמו בית הכנסת ר' ישמעאל.

ר' יְשַׁעְיָה (בר' יִשְׂרָאֵל חִזְקִיָּהוּ) בַּאסַאן

מחכמי איטליה בסוף המאה החמישית לאלף הששי (בתחלת המאה השמונה עשרה). תלמידו של ר' יהודה בריאל וחתנו של המקובל ר' בנימין ויטאלי. שימש ברבנות בכמה מקהלות איטליה, ולאחרונה מילא את מקומו של חותנו ברבנות קהלת ריגיו. מלבד גדולתו בתורה היה גם פייטן ומשורר חשוב ותלמידו הגדול ר' משה חיים לוצאטו מזכירו לשבח בספרו „לשון למודים".

השיב הרבה תשובות בהלכה לקהלות שונות באיטליה. כמה מהן נדפסו בספר „תודת שלמים" (וינציה, תק"א) וכמה מהן מפוזרות בספרי חכמי דורו „פחד יצחק" „שמש צדקה" ואחרים. הניח אחריו בכתב יד הרבה חיבורים ביניהם דרשות רבות וחידושים על הש"ס ואף השגות ובקורת על ספרי האבנגליון. כן חיבר באיטלקית ספר הגנה על היהדות בו הוא מוכיח שלפי תורת ישראל אסור לעשוק את הגוי. כשנתעוררה המחלוקת על תלמידו ר' משה חיים לוצאטו עמד ר' ישעיה לימינו בכל כוחו. נפטר בריגייו בשנת תצ"ט (1739).

ר' יְשַׁעְיָה (בר' אַבְרָהָם הַלֵּוִי) הוֹרְוִויץ

רב ומקובל. מפורסם בשם „של"ה הקדוש", על שם ספרו „שני לוחות הברית". נולד בשנת ש"כ (1560) בערך. למד תורה בישיבות פראג, לובלין וקראקא, והיה תלמיד מובהק לאביו ר' אברהם הלוי הורוויץ וכן למד תורה מפי ר' יהושע פאלק בעל ה„סמ"ע" (ספר מאירת עינים). עוד בהיותו צעיר לימים יצא לו שם בין הרבנים כאחד הגדולים ובשנת ש"נ כבר השתתף בישיבת גדולי הדור של „ועד ארבע־ארצות". שימש ברבנות בערים שונות בפולין, ליטה, וואהלין ורוסיה הקטנה. משם עבר לארץ אשכנז ושימש ברבנות בפרנקפורט דמיין, ואחר כך בקהילות פוזנא ומיץ. בשנת שע"ה שב לפראג, ושימש בה דיין וראש

ישיבה כאחד. בשנת שפ"א, כשמתה עליו אשתו, עלה לארץ ישראל. הוא עבר דרך טורקיה לסוריה ומשם נסע לא"י. בהיותו בחלב ובדמשק שם את לבו לחקור ולחפש אחר ספרי קבלה ולשמחתו הרבה מצא בדמשק בבית ר' שמואל ויטאל, בנו של ר' חיים ויטאל, את הספר „עץ חיים", כתוב בכתב ידו של ר' חיים ויטאל. שם התיצבו לפניו שתי משלחות, האחת מצפת והשניה מירושלים, שכל אחת מהן בקשה ממנו להתישב בעירה ולקבל בה את ה„רבנות" והוא החליט לבכר את ירושלים בשל קדושתה המרובה וקבל את כתב הרבנות של המשלחת הירושלמית. ובשנת שפ"ב ביום ו', ב' כסלו הגיע לירושלים. בהיותו בירושלים עסק, בעיקר, בחיבור ספרו החשוב ביותר „שני לוחות הברית" (אמ"ד, ת"ח). ספר זה זכה למהדורות רבות ונדפסו גם קיצורים ממנו בשם „קיצור־של־ה" ונתחבב על העם במידה כזאת, שנחשב לאחד הספרים הקדושים ביותר ולכן צורף לשם הספר התואר „הקדוש", תואר שלא זכו לו אלא ספרים מעטים בלבד (הזוהר הקדוש, אור־החיים הקדוש וספר אלשיך הקדוש). בעיקר מתכוון המחבר ברוב דבריו שבספרו ה„של־ה" לבניו ולבני משפחתו, שהוא דורש מהם להנזר מתענוגות העולם הזה. הספר כתוב בסגנון המליצה ויש אשר הוא מתבל את דבריו בחריזות יפות. הוא אומר: „אין יובל בלא הרבות אבל, אין שמיטה בלא ירידת מטה מטה, אין שנה בלא רוש ולענה, אין תקופה בלא מכה ואין תרופה, אין חודש בלא תמורת קדש. אין שבוע בלא קול תרועה, אין יום בלא רתת ואיום, אין לילה בלא יללה, אין שעה בלא רעה, אין רגע בלי פגע, כל הצלחה לצוחה וכל שמחה לאנחה, כל מילה ליללה, כל מעלה לשפלה, כל שאון לסאון"... הדברים האלה משקפים כנראה את מצב היהודים בא"י באותו זמן. ואמנם תקופה קשה מאד עברה אז על יהודי ירושלים, זוהי תקופת העריץ אבן פארוך, הידוע ברדיפותיו שרדף את יהודי ירושלים ור' ישעיה בתוכם. ביום השבת י"א אלול שפ"ה תפס העריץ חמשה עשר איש מרבני ירושלים ומנכבדיה וביניהם ר"י הורוויץ וישימם בכלא על לא עוול בכפם. אחרי שנפדו בסכום כסף רב ברח ר"י הורוויץ לצפת וגר שם כשלש שנים. מצפת עבר לטבריה, בה גמר את חיבורו הגדול „שני לוחות הברית" (השל"ה), ושלח אותו לעיר פראג, לבניו. הוא נפטר בטבריה בשנת ה"א ש"ץ (1630) ונקבר על יד קברו של הרמב"ם.

הספר של"ה הקדוש (שני לוחות הברית) מקיף כמעט את כל חוקי היהדות, המנהגים, יסודי הדת ועיקרי האמונה. הוא נחלק לשני חלקים: א) „דרך חיים", המכיל דינים לפי סדר המועדים; ב) „לוחות־הברית", הדן בתרי"ג המצוות לפי סדרן שבתורה. הספר מחולק גם לפי חלוקה מהותית, בשלשה מדורים: א) „נר־מצוה", הוא גוף הספר; ב) „תורה־אור", הוא באור, המבאר את טעמי המצוות על פי הקבלה; ג) „תוכחת־מוסר", הדן במידה המוסרית שאפשר ליחד לכל מצוה. על אלה הוסיף המחבר דרשות, הערות ובאורים שונים ומעניינים, אשר השכיל לשזור אותם בין

הדברים ובצידי הענינים ולארוג אותם למסכת שלמה, ומכאן סוד הצלחת הספר הזה והשפעתו הגדולה על העם במשך כמה דורות.

ר"י הורוויץ התנגד לשיטת הלימוד שהיתה נהוגה ברוב ישיבות פולין וליטה, שיטת הפלפול. מעדיף הוא את הלימוד הפשוט בדרך הפשט לשם בקיאות ופסק הלכה. הוא מדגיש את הצורך לדעת כללי הלימוד שבתלמוד ומייעץ ללמוד את הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות שלו. נוסף לזה יש לדעתו ללמד את הנערים ספרי הנביאים לפני שיתחילו בלימוד התלמוד. ואף את יסודות הדקדוק של השפה העברית, למען אשר יוכלו להבין בנקל את ספרי הנביאים ומליצותיהם.

מלבד ספרי השל"ה חיבר עוד כמה ספרים. מהם נזכיר „שער השמים", פירוש לסידור התפילה (אמ"ד, תע"ז); „שמות־גיטין" לתועלת הרבנים וסופרי הגיטין, שידעו לכתב את השמות כהוגן, וספר „מצות תפילין", על הלכות־תפילין. כמו כן חיבר הערות ופירושים קצרים למקומות רבים בספר הזהר, שנדפסו יחד עם ספר הזהר בוילנה בשנת תרמ"ב. וספר „בגדי־ישע", הערות לספר מרדכי על סדר מועד (אמשטרדם, תקי"ז). ש.

ר' יְשַׁעְיָה (בר' מַאלִי) דְּטְרַאנִי (ריי"ד)

מכונה גם ר' ישעיה ראשון (ריי"ר), או ר' ישעיה הזקן, להבדילו מנכדו ר' ישעיה בר' אליהו מטראני (ראה בערך הסמוך). גדול התלמודיים באיטליה בסוף המאה האחרונה לאלף החמישי ותחילת האלף השישי (במאה השלש עשרה למספרם). בן העיר טראני שבאיטליה הדרומית. עמד בחליפת שאלות ותשובות עם ר' יצחק בר' משה מוינא, בעל „אור זרוע", ועם ר' שמואל משפירא. זמן מה התגורר בקהלות שונות באיטליה (וינציה, ווירונה) ונדד גם ליון וכנראה ביקר גם בארץ־ישראל. מעט מאד ידוע מתולדות ימי חייו, אולם גדולה ועשירה היא הנחלה הספרותית שהשאיר אחריו. הוא היה אחד המחדשים הפוריים ביותר ובחידושיו על התלמוד הנקראים „תוספות ריי"ד" הקיף את רוב מסכתות הש"ס ולרוב המסכתות חיבר את תוספותיו בכמה מהדורות. בחיבוריו מתגלה ר' ישעיה כאחד מגדולי המבארים והמחדשים בתלמוד, שהיה כמעין הנובע חידושים בכל יום תמיד. בהבנה חודרת וישרה הוא חותר לגלות את הגירסאות הנכונות, ועפ"י ידיעת דרכי התלמוד הוא סולל לו דרך בפירושו ואינו נרתע מלחלוק על חכמים קדמונים ואף על הגאונים ורש"י ז"ל ומפליאנו תדיר באהבת האמת ובהודאתו על טעויותיו. יש שהוא מבטל דבריו שכתב במהדורות קודמות בדברים חריפים, כגון „כל מה שכתבתי במהדורה תנינא אינו כלום ודברי המורה (=רש"י) הן עיקר", או „ומה שתירצתי שם הכל הבלים".

תוספות ריי"ד נדפסו למסכתות שונות בתוך חיבורים שונים, ומהן אף נכנסו להוצאות התלמוד (למסכת קידושין בדפוס וינציה שי"ג, ולמסכתות כתובות וגיטין בש"ס דפוס וילנא). לשבע עשרה מסכתות נדפסו תוספות ריי"ד בשני כרכים

(בדפוס למברג, תרנ"א) ועוד לכמה מסכתות פזורות בכתבי־יד.

מלבד "תוספות" חיבר ר"ד גם "פסקים" לרוב מסכתות התלמוד, ואף מהן לא נדפס אלא למסכתות בודדות בתוך ספרים שונים (כגון לברכות בספר "בית נתן"; להלכות קטנות וסוכה בספר "סם חיים". לאחרונה נדפס גם על יבמות), אולם ברובם גנוזים עדיין פסקיו בכתבי־יד בכמה ספריות.

מספריו התלמודיים זכה לראות אור ספר "המכריע" (ליוורנו, תקל"ט), על תשעים ושתים הלכות שונות, ובסופו קטעים מחידושיו למסכת תענית. בספריו הנדפסים הוא מזכיר כמה חיבורים שלא הגיעו לידינו, רובם בתוכן הלכי, כגון מגילת סתרים, קונטרס הזכרונות, ספר הלקט, תיקון הגט, פירוש על הספרא, ועוד. כן כתב תשובות רבות בהלכה ולא זכו עדיין לראות אור.

חיבר גם פירושים על התורה בשם "נימוקים", שהם מעין הערות והשלמות לרש"י. נדפסו בחלקן בספר "פני דוד" לאזולאי. לעומת זה הפירוש על כמה ספרי המקרא לר' ישעיה, הוא כנראה לנכדו (ראה בערך הסמוך). כן חיבר פיוטים, מהם הגיעו אלינו פיוט פתיחה לשליח ציבור וסליחה.

שנת פטירתו אינה ידועה, אולם בשנת ה"א ל"ב (1372) כבר לא היה בחיים, כי באותה שנה מכר בנו ר' דוד את פסקי ר' ישעיה אביו לסדר מועד ונשים, ובשטר המכירה הוא מזכיר את אביו בברכת הנפטרים "זכר צדיק וקדוש לברכה".

ר' יְשַׁעְיָה (בר' אֱלִיָּהוּ) מִטְרַאנִי

מכונה ריא"ז (=ר' ישעיה אחרון ז"ל), מחכמי איטליה במאה הראשונה לאלף השישי (בסוף המאה השלש עשרה למספרם). בן בתו של ר' ישעיה בר' מאלי דטראני (ראה בערך הקודם). האגדה מספרת שלפני פטירתו קרא עליו אבי אמו: "והנה בן בתי יורש אותי" (שלשלת הקבלה). ואמנם היה יורשו הנאמן של סבו הגדול בידיעת התלמוד ואף הוא חיבר ספר הלכות המקיף את רוב התלמוד. חבורו "פסקי הלכות" כתוב בלשון קצרה וברורה ודן בהלכה הנהגת בזמן הזה כדרך הרי"ף. הוא מסתמך יותר על המשנה מאשר על התלמוד. לפני כל מסכת הוא מציע בקיצור את תכנה ומביא את הפסוקים מהמקרא שעליהם מתבססות ההלכות. קטעים מספר זה מובאים תדיר ב"שלטי הגבורים" שעל הרי"ף, ומקצתו נדפס על ידי ר' דוד ששון בספר "מעט דבש" (אוקספורד, תרפ"ח).

במקומות רבים בספרו מסתמך ריא"ז על חיבורו "קונטרס הראיות", בו אמר לבסס כמה מן ההלכות שהביא בספרו "פסקי הלכות". חלק מספר זה למסכתות אחדות נמצא אף בספריה הלאומית בירושלים.

"פירוש רבינו ישעיה" שנדפס במקראות גדולות (וינציה ש"ח ואילך) לספר שופטים ושמואל שייך כנראה לו ולא לסבו ריי"ד. כמו כן נדפסו במקומות שונים ספרי פירושיו ליהושע ואיוב, ובכתב יד נמצא מפירוש זה גם לכמה ספרים אחרים מספרי המקרא.

ר׳ יִשְׂרָאֵל (בר׳ פְּתַחְיָה) אִיסֶרְלַין

מכונה מהרי״א או מהרא״י. מגדולי הפוסקים וגדול הדור באשכנז בסוף המאה השניה ותחילת המאה השלישית לאלף השישי (במאה החמש עשרה למספרם). בן נכדו של ר׳ ישראל מקרימז בעל הגהות אשר״י. נולד סמוך לשנת ק״נ (1390). אביו מת עליו בעודו נער והוא נתחנך בבית דודו ר׳ אהרן פלומל (ראה למעלה, עמ׳ 122) ולמד תורה מפיו. כן קיבל תורה מפי ר׳ עוזר משלזיא שהיה תלמיד תלמידו של מהר״ם מרוטנבורג. בדרכי נדודיו ללמוד תורה הגיע עד איטליה. אחרי שלמד תורה הרבה נתיישב במרבורג שבמדינת שטייר־מרק ושימש שם ברבנות ועל שמה נקרא גם ר׳ ישראל מרבורג. משם עבר לנוישטט שעל ידווינה, בה הרביץ תורה וניהל ישיבה גדולה ונהג רבנות עד פטירתו, בשנת ר״כ (1460) בערך. הוא הוכר על ידי כל חכמי דורו לבר סמכא בכל ענייני דת ודין ואליו פנו בכל ענין חשוב הנוגע לכלל ואחרי דבריו לא ישנו. בגדולתו בתורה ובדרכי חייו הנעלים היה למופת בדורו. התנהג בחסידות ופרישות והחמיר על עצמו ביותר ומימיו לא נטל שכר רבנות מעדתו. אחד מתלמידיו, ר׳ יוסף בר׳ משה, אשר שימשו במשך שנים רבות, רשם את מנהגיו והוראותיו של ר׳ ישראל רבו כפי שראהו נוהג בחיי יום יום וכפי שמצא בכתביו והעלם על הכתב בספרו „לקט יושר״ (שני חלקים, ברלין תרס״ג — תרס״ד).

היה אוהב שלום ורודף שלום ושונא ריב ומחלוקת. והדריך את רבני דורו לנהל את צאן מרעיתם בנתיבות השלום והתנגד לאותם הרבנים שבחפצם להשתרר על בני קהלתם השתמשו בנשק החרם והנידוי שלא לשם שמים, או שראו במשרת הרבנות שררה ושלטון וניסו למנוע רבנים אחרים מבוא בגבולם לדון ולהורות בקהלתם. לדעתו כתר תורה מונחת לכל מי שרוצה לזכות בה. כן התנגד לרבנים שרצו להטיל את מרותם על בני קהלות אחרות ולכוף עליהם תקנות וגזרות שלא בטובתם.

ספרו העיקרי שיצאו לו מוניטין הוא „תרומת הדשן״, ועל שמו נקרא איסרלין סתם „בעל תרומת הדשן״. ספר זה כולל שלש מאות חמשים וארבע תשובות בענייני הלכה (כמנין „דשן״), על פי רוב בעניינים שלא טיפלו בהם הפוסקים שלפניו. בספר זה מתגלים בקיאותו בכל חדרי תורה וחריפותו בניתוח העניינים ובירורם. לספר זה נספח כחלק שני „פסקים וכתבים״, המכיל רס״ז תשובות ופסקים שנסדרו על ידי אחד מתלמידיו. שני הספרים נדפסו ביחד בוינציה בשנת רע״ט ועוד כמה פעמים. גדולי הפוסקים במדינות שונות החשיבו מאד ספרי ר״י איסרלין. ר׳ שלמה לוריא (מהרש״ל) מעיד עליו כי היה גדול ומופלא בימיו ואין לסור מדבריו ימין ושמאל. ור׳ יוסף טאיטאצק מגדולי טורקיה מעמיד את ספר „תרומת הדשן״ בשורה אחת עם תשובות הרא״ש. בני דורו ותלמידיו עיטרוהו בתארי כבוד מופלגים המביעים הערצה לגדולת תורתו ומעשיו. מהר״ם מינץ קורא לו „נשיא הנשיאים״. רגילים לפנות אליו בתאר „גאון מופת דורנו״ וכו׳.

הרבה מתשובותיו בהלכה נכנסו לספרי תלמידיו, ביחוד בשו״ת מהר״י ברונא ובספר ״לקט יושר״. חיבר גם ספר הלכה בשם שערים בדיני איסור והיתר (כ״י), שממנו נעתקו הגהותיו של ר״י איסרלין בספר ״שערי דורא״ לר׳ יצחק מדורא. כן חיבר סדר גיטין ו״חרוזות ארוכות בסדר הפסח״ עם ביאור. אף כתבים אלה לא הגיעו אלינו. לעומת זה נדפס ספרו ״באורים״, הכולל הערות על פירוש רש״י לתורה (וינציה, רע״ט).

האגדה מייחסת לו גם ידיעה בנסתרות ושימוש בקבלה מעשית למטרות נעלות, להגן על ישראל מפני אויביו ש״בעת צרה וצוקה הפליא לעשות והציל ישראל בחכמתו״. בענוותנותו כי רבה היה חותם על תשובותיו ״הקטן והצעיר שבישראל״ ואף פקד לקראו בעלותו לתורה בשמו ושם אביו בלבד (ישראל בר׳ פתחיה) בלא כל כנוי ״מורינו הרב״. לעומתו היה בנו ר׳ פתחיה חותם על תשובותיו ״בן הגדול שבישראל״.

ר׳ יִשְׂרָאֵל (בר׳ יוֹסֵף) אַלְנַקָּאוָה

חכם ספרדי במחצית הראשונה של המאה השניה לאלף השישי (במאה הארבע עשרה למספרם). מחבר ספר מוסר בשם ״מנורת המאור״, ששימש דוגמא ל״מנורת המאור״ של ר׳ יצחק אבוהב. מעט מאד ידוע מקורות ימי חייו. בהקדמתו לספרו הוא מתאונן על נדודיו ותלאותיו ואומר ״רוב ימי הייתי מתנועע ומתנודד, כצפור בודד, כעוף נודד... כי יד הזמן הנידתני, וטלטלה גבר טלטלתני וצנוף צנפתני, ולכל קצוות נפזרתי, וכארבה ננערתי, ולא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי״. בפיוטיו הוא חותם בכינוי בן ״טולטילי״, כלומר מעיר טוליטולה, ושם נהרג על קידוש השם ברדיפות שנת קנ״א (1931). ועל כן הוא מכונה ״הקדוש״.

הספר ״מנורת המאור״ של אלנקאוה יצא לאור על ידי ה. ג. ענעלאו (ניו־יורק, תרפ״ט). הוא ספר רב כמות ואיכות הדן בכל ענייני מוסר ויראת שמים בעשרים פרקים, שכל פרק דן בנושא מיוחד. ואלה הם ענייני הספר לפי סדר פרקיו: הצדקה, התפילה, התשובה, הענוה, קביעת עתים לתורה, קיום המצוות, גמילות חסד, כבוד שבתות ומועדות, כבוד אב ואם, נשואי אשה וגידול בנים, משא ומתן באמונה, משפט צדק, הסתפקות, כעס וחנופה, אהבת הבריות, נבול פה ולשון הרע, שמירת סוד ודרך ארץ. קטעים ממנו נכנסו בספר המוסר לר׳ יהודה כלץ. ופרקים שלמים ממנו נעתקו בספר ״ראשית חכמה״ לר׳ אליהו די וידאש (ובמהדורה מיוחדת בשם ״מנורת זהב כולה״). אולם יותר מכולם השתמש בספרו של אלנקאוה ר׳ יצחק אבוהב, אשר ב״מנורת המאור״ שלו סידר את ספרו של אלנקאוה בסדר שונה והעתיק כמעט את כולו.

״הכל תלוי במזל אפילו ספר תורה שבהיכל״ אמרו חכמים. פתגם זה נתאמת בשני ספרי ״מנורת המאור״, של אלנקאוה ושל אבוהב. בעוד שהאחרון זכה לפרסום עצום ויצא במהדורות רבות הנה הספר המקורי של אלנקאוה נשכח ורק לפני זמן קצר זכינו לאורו והוחזרה העטרה לבעלה.

בנו ר' אפרים נמלט מחמת הרדיפות מספרד לאפריקה הצפונית ונתפרסם שם כאחד קדוש (ראה למעלה, עמ' 218 ואילך).

ר' יִשְׂרָאֵל (בר' אֱלִיעֶזֶר) בַּעַל שֵׁם טוֹב (בעש"ט)

מיסדה של תנועת החסידות. נולד בשנת ת"ס (1700) בערך באקופ בפודוליה. חיי נעוריו עטופים סוד ואין בידינו נתונים ביוגרפיים מוסמכים. לפי האגדה נטה בימי ילדותו להתבודדות והיה מתיחד בשדות וביערות. שנים רבות שימש שומר בית המדרש ועוזר למלמד דרדקי. בהיותו כבן עשרים נשא אשה את אחותו של ר' אברהם גרשון מקוטוב (ראה למעלה, עמ' 29). למד תורה בסתר וקנה לעצמו ידיעות רבות בנגלה ובנסתר. עד "התגלותו" התאמץ להסתיר את ידיעותיו ולהסוות את הליכותיו.

זמן מה היה מסובב בערי פודוליה, ווהלין וגליציה ובכפריהן והיה מרפא חולים ועוזר לנזקקים לו בתפילות ובקמיעות, מה שפירסם את שמו לתהילה ביחוד בין המוני העם. בשנת ת"ק בערך השתקע במז'יבוז', בה קבע את בית מדרשו, אליו נהרו מעריציו הרבים מקרוב ומרחוק, ובה ייסד יחד עם תלמידיו הגדולים את תנועת החסידות, שעיקרי רעיונותיה ודרכיה נקבעו על ידו. עם פטירתו כבר הגיע מספר החסידים לעשרת אלפים בערך.

תורת הבעש"ט התבססה בעיקר על תורת האר"י ותלמידיו, אבל הוסיפה חידושים חשובים משלה שהכניסו תוכן חשוב ונתנו לתנועה גם גון וברק חיצוני. התנועה החסידית ריחקה את חבריה ושומעי לקחה מן הסגפנות, בהבינה כי העינויים והסיגופים מתנקמים קשה בגוף האומה. אַל לו לאדם להצטער בבוא עליו צרה פרטית, כי בצערו הוא גורם גם צער לשכינה, כביכול, כי "האדם הוא אבר מאברי השכינה". גם בעבודת אלהים יש להתרחק מעצבות, כי "היא מטרידה את דעת האדם ומפריעה בכוונות וביחודים". את ה' יש לעבוד מתוך שמחת הלב וחדות הנפש. "אל ירבה אדם בדקדוקים יתרים בכל מה שעושה שזה הוא גם כן מתחבולות היצר לאַיים ולהפחיד את האדם כאלו אינו יוצא תמיד ידי חובתו ואפילו אם נכשל בעבירה חלילה לא ירבה להתעצב רק יתחרט בחרטה גמורה על מה שעשה ויקבל על עצמו בקבלה שלמה שלא ישוב עוד לכסלה ויחזיק במעוז שמחתו בבוראו יתברך שהוא בוחן לבבות וכליות ויודע שרצונו לעשות מן המובחר רק שאינו יכול".

ההמון נמשך אחרי הצדיק שלימדו דרך בעבודת השם לפי שכלו הוא. אם לא זכה האדם ל"נשמה יתרה של תלמיד חכם" ולכח המיוחד של בר אורין ליחד שם קודשא בריך הוא בלימוד התורה — ידע ליחדו "בכל מדרגותיו הן במעשה הן בדבור כגון תפלה". הוא הדגיש את ערך התפילה בדבקות ובהתלהבות, שעל ידה מתעוררים העולמות העליונים והיא פועלת פעולות גדולות במרומים. כן הדגיש את מעלת הצדיק "כי כל העליות של האדם אי אפשר להיות כי אם על ידי ראשי צדיקי הדור". בחצרו הסתופפו חסידים רבים

שבאו לקבל ממנו הדרכה בעבודת ה', או באו להתברך מפיו ולבקשו כי יתפלל על מילוי צרכיהם הגשמיים והרוחניים. ואמנם דאג הבעש"ט לחסידיו והיה מפרנס את העניים שבהם. מסופר עליו כי מעולם לא הלין כסף בביתו וכל כסף שהיה בידו היה מחלק בערב לפני לכתו לישון.

את הכל העמיד הבעש"ט על האהבה. אהבת ה', אהבת התורה, אהבת ישראל ואהבת ארץ ישראל. באהבתו לישראל לא יכול היה לשמוע שום קיטרוג על כלל ישראל. בשמעו פעם דברי תוכחה קשים של אחד הדרשנים, פנה אליו הבעש"ט ועיניו זולגות דמעות: „אתה תדבר רעות על בני ישראל! תדע שבר ישראל שהולך כל היום על יומא דשוקא ולעת ערב נתחרד ואמר אוי לי שאעבור זמן מנחה והלך בבית אחד והתפלל מנחה ואינו יודע מה שמדבר ואף על פי כן נזדעזעו שרפים ואופנים מזה"!

גדולים היו געגועיו וכסופיו של הבעש"ט לארץ הקדושה וכל ימיו היה מצטער על ישיבתו מחוצה לה. הוא העריך מאד את גודל המצוה של ישיבה בא"י וסייע בידי אלה המקיימים אותה. כל ימיו השתדל לעלות לא"י אך בכל פעם שניגש להגשים את תשוקתו זו היו סבות שעיכבוהו. רבים הם הסיפורים על נסיעותיו של הבעש"ט לא"י. פעמים אחדות הגיע בדרכו עד לקונסטנטינופול וכבר ירד באניה לנסוע לא"י אולם מסבות שונות הוכרח לחזור „כי מן השמים עכבוהו". כיון שלא עלתה בידי הבעש"ט עצמו לנסוע לא"י משאת נפשו מהר לשלוח אליה את גיסו תלמידו הרב ר' אברהם גרשון מקוטוב. במכתבו לגיסו הוא כותב: „השם יודע שאין אני מיאש עצמי מנסיעה לא"י אם יהיה רצון השם להיות עמך ביחד אך אין הזמן מסכים לזה". בשבתו בירושלים השתדל ר' אברהם גרשון מקוטוב לפרסם את תורת הבעש"ט ושיטתו בארץ ישראל ועלה בידו לרכוש לה חסידים רבים והוא מודיע על כך וכותב לבעש"ט: „שמך כבר נודע בשערי ירושלים והחכמים שבכאן בקשו ממני שאכתוב לך ואזרוז שתבוא לכאן לקבוע דירה ותאבים לראות פניך". אך אם על הבעש"ט נגזר להשאר בחוץ לארץ — אבל את אהבתו העזה לארץ הקודש הנחיל לתלמידיו המרובים. וכמה וכמה מהם זכו לעלות לארץ ישראל ועזרו לא מעט להגדלת והרחבת הישוב בארצנו הקדושה.

הבעש"ט לא כתב בעצמו את תורתו. ידיעותינו על השקפותיו והלך רוחו אינן באות לנו ממקור ראשון, מכתביו הוא, אלא מתורתו שבעל פה, שנרשמה ונמסרה בספרי תלמידיו ותלמידי תלמידיו. אפילו צוואתו הידועה „צוואת ריב"ש" לא נכתבה על ידו אלא נרשמה ע"י ר' ישעיה מיאנוב. היא כוללת כדברי בעל התניא „לקוטי אמרותיו הטהורות" של הבעש"ט ולא נמסרה בלשונה המדויקת, אף כי תכנה נכון ואמיתי. את דעות הבעש"ט ושיטתו אנו מכירים מתוך ארבעת הספרים של תלמידו הגדול, סופר החסידות, ר' יעקב יוסף הכהן מפולנאה (ראה למעלה, עמ' 867) וגם מתוך „מגיד דבריו ליעקב" לר' דוב בר ממזריטש; „דגל מחנה אפרים" לר' משה חיים אפרים, נכד הבעש"ט; „אור המאיר" לר' זאב וולף מזיטומיר, ועוד רבים

מתלמידי הבעש"ט ששמעו תורה מפיו ומאחרים שרשמו מפי השמועה מפה לפה. נעשו גם ליקוטים מיוחדים של תורת הבעש"ט כמו „כתר שם טוב" (זולקווא, תקמ"ד), על ידי ר' אהרן בר' צבי הירש הכהן מאפטא, ולאחרונה כונסו תורות הבעש"ט בשלמותם מתוך כל מקורותיהם, מסודרים לפי ענייניהם בספר גדול בן שני כרכים „ספר בעל שם טוב" (לודז, תרצ"ח), על ידי ר' שמעון מנחם מנדיל, שו"ב מגאוואַרטשאוו. מכתביו הרבים שנדפסו בקבצים ובעתונים לא הוכחו לאוטנטיים, פרט לאיגרתו לגיסו ר' אברהם גרשון מקוטוב, שנדפסה בסוף הספר „בן פורת יוסף", שחתומה בחותם המקוריות. באגרת חשובה זו הוא מספר לגיסו על המראות שראה בר"ה שנת תק"ז בשעת „עליית נשמה". בין הדברים הוא מספר שנכנס להיכל משיח ושאל את פיו „אימתי אתי מר"? והשיב לו: „בזאת תדע בעת שיתפרסם למודך ויתגלה בעולם ויפוצו מעיינותיך חוצה מה שלמדתי אותך והשגת ויוכלו גם המה לעשות יחודים ועליות כמוך ואז יכלו כל הקליפות ויהי עת רצון וישועה"...

בשנת תקי"ט שנה אחת לפני פטירתו נתקיים בפקודת הבישוף מלמברג ויכוח בין רבני פולין וראשי הפרנקיסטים, ומתוך ארבעים מגדולי הרבנים שנתאספו בלמברג נבחרו שלשה וביניהם הבעש"ט. ואמנם הצליח במשלחתו והתלמוד לא נשרף כחפץ הצוררים והפרנקיסטים המנוצחים בויכוח הוכרחו להתנצר. בעוד ששאר הרבנים שמחו לאידם של האחים הנפשעים הללו, התעצב הבעש"ט אל לבו ואמר שהשכינה מיללת ואומרת כל זמן שהאבר מחובר אל הגוף יש תקוה שתהיה לו איזו רפואה וכשחותכין את האבר אין לו תקנה עולמית וכל אחד מישראל הוא אבר מן השכינה.

הבעש"ט נפטר במז'יבוז' ביום ב' דשבועות שנת תק"כ (1760) והניח אחריו בן יחיד, ר' צבי, ובת אחת היא אדל, אמם של ר' משה חיים אפרים מסדילקוב ור' ברוך ממז'יבוז'. בית מדרשו של הבעש"ט במז'יבוז' והאוהל שעל קברו שימשו מרכז עליה במשך כמה דורות.

האגדה רקמה מסביב לדמותו מעטה הוד ופלאים ותיארה את כל חייו, מבשורת לידתו ועד פטירתו, כשלשלת של נסים ונפלאות. אליהו הנביא בישר להוריו את לידתו. נשמתו היתה ניצוץ מנשמת משיח בן יוסף. עודו בימי עלומיו נפלו בידו כתבים בחכמת הקבלה והיה מתבודד במשך שנים והוגה בהם בסתר בשדות וביערים. אליהו הנביא ואחיה השילוני היו באים ללמדו תורה. הכל חשבוהו לבור ועם ארץ עד שהגיע זמנו להתגלות. מאז ואילך נמצא הבעש"ט בלוית תלמידיו הגדולים ואין קץ לנסים ונפלאות שנעשו על ידו. אוסף של אגדות על חייו סודר על ידי ר' דוב בר בר', שמואל שוחט, חתנו של ר' אלכסנדר סופר הבעש"ט, בשם „שבחי הבעש"ט". ספר זה הופיע בשנת תקע"ה בקאפוסט ובברדיטשוב, ואחר כך במהדורות מרובות והיה לספר עם חביב ונפוץ מאד.

הופעת אישיותו הגדולה והמקסימה של ר' ישראל בעל שם טוב היתה מאורע גדול

שהפנה את תשומת לב הכל ונתן תוכן להמוני העם ושינה בכוח כביר את פני העניינים מיסודם והכניסם למסלול חדש לגמרי. הוא הצליח במשך זמן קצר בערך להחיות את העצמות היבשות לרכז סביבו מאות ואלפי עניים ועשירים, עמי הארץ ותלמידי חכמים, מדלת העם וממעמד האצילים, לארגנם בתנועה אחת גדולה, מפכה חיים וכובשת לבבות. בתחילה חשבו את יוצר התנועה החסידית לאחד מ"בעלי השם" הרגילים, שסבבו אז בערים ובכפרים ו"עזרו" לחולים ולסובלים בלחשיהם ובברכותיהם, אולם לא עבר זמן רב עד שהכירו שר' ישראל איננו "בעל שם" רגיל, וגם למדני מז'יבוז', ר' זאב קוצעס ור' דוד פורקס, שלא החשיבו בתחילה את ר' ישראל, נהפכו אחר כך לתלמידיו שותי מימיו. התלמידים שנתלקטו סביב הבעש"ט שמעו מפיו תורה הקרובה לרוח העם, תורה הנותנת ערך לחייהם ומוסיפה ענין לסבלו־תיהם, המלמדת כי "גם על ידי דברים קטנים אפשר לעתים להביא תועלת גדולה". היו אלה רעיונות שנתקבלו על לב ההמונים ונקלטו יפה במוחותיהם. דברי המורה נישאו מפה לפה ובמהירות נפלאה התפשטו בכל רחבי המדינה. הדברים משכו את לב השומעים והשפיעו השפעה עצומה על בני ההמון ואף על תלמידי חכמים. בין הבאים אל הבעש"ט היו גם אנשים בעלי שאר רוח, גדולים בנגלה ובנסתר, חריפים ובקיאים, כר' יעקב יוסף הכהן מפולנאה, ר' דוב בר ממזריטש, ר' פנחס מקוריץ, ועוד רבים, שיחד עם המורה הצליחו להקים תנועה עממית גדולה, עם מנגנון ארגוני עצום, הנושאת את הרעיון הבעשט"י כאידיאולוגיה שלמה, השקפת עולם מסוימת ומיוחדת במינה. ולמרות כל המכשולים והרדיפות מצד מתנגדיה המרובים נעשתה החסידות לכוח משפיע ומכריע בעולם היהדות עד היום הזה. ו.

ר' יִשְׂרָאֵל (בר' חַיִּים) בְּרוּנָא

מחשובי חכמי אשכנז בתחילת המאה השלישית לאלף הששי (במאה החמש עשרה למספרם), נולד לערך שנת ק"ס (1400). תחילת רבנותו היתה בעיר ברון (Brünn) אשר במהרין. משם עבר לרגנשבורג ושימש בה ברבנות. הוא היה בן דורם הצעיר של ר' יעקב וויל (מהרי"ו) ור' ישראל איסרלין, ועמהם עמד במשא ומתן של הלכה. אחרי פטירתם נחשב ר' ישראל ברונא לגדול הדור באשכנז.

קורות ימיו היו שלשלת בלתי פוסקת של צרות ופגעים. בבואו לרגנשבורג נמצא שם אחד מלמדני העיר ור' אנשיל שמו שהחזיק ישיבה והנהיג עצמו ברבנות. הלה ראה את ר' ישראל כבא להסיג את גבולו. תלמידיו של ר' אנשיל זה הציקו לר' ישראל מאוד והעליבוהו בכל מיני עלבונות, אולם ר"י וויל ור"י איסרלין עמדו לימינו של ר' ישראל והגנו עליו מפני מציקיו. לאחר זמן נאסר ר' ישראל על ידי הקיסר פרידריך השלישי, שדרש ממנו להחרים את בני הקהילה אם לא יביאו שליש מרכושם מתנה לאוצר המלך. בשנת רל"ד העליל עליו מומר אחד עלילת דם, שרצח נער נוצרי בן שבע לצרכי דת, וכמעט עמד ר' ישראל להשרף, אלא שהמומר הודה לבסוף שהעליל על הרב

הישיש עלילת שקר וכך ניצל ר' ישראל והמומר נשרף תחתיו. אז עזב את רגנשבורג ויבלה את שנותיו האחרונות בפראג. שם מצאנוהו עוד בשנת רל"ו. שנת פטירתו אינה ידועה.

תשובותיו שהשיב לשואליו הרבים אשר באשכנז ובמדינות שונות נאספו על ידי בנו ר' מנשה, שהיה מחכמי פראג, ונדפסו בשאלוניקי תקנ"ח.

ר' (חַיִּים אַבְרָהָם) יִשְׂרָאֵל (בר' בִּנְיָמִין) זְאֵבִי

מחכמי חברון במאה החמישית לאלף הששי. בן בתו של ר' אברהם (בר' מרדכי) אזולאי, וחותנו של ר' אברהם יצחקי. שימש כשלשים שנה רב בחברון ונפטר שם זקן ושבע ימים, באייר שנת תצ"א (1731). חיבר ספר „אורים גדולים", כולל שאלות ותשובות, דרושים וחידושים, יצא לאור על ידי בנו בשני חלקים (אזמיר, תקי"ח — תקכ"ו). כן חיבר פירוש על הלכות שחיטה „ימין משה" לר' משה וולינטורא, וקראו בשם „באר מים חיים" (האג, תקל"ז). אזולאי קרובו מעיד עליו ש„חכמתו וקדושתו נודע ביהודה ובישראל גדול שמו".

ר' יִשְׂרָאֵל יַעֲקֹב (בר' יוֹם טוֹב) אַלְגַּאזִי

רב ומקובל. נולד באיזמיר סמוך לשנת ת"מ (1680). נכדו של ר' שלמה אלגאזי (הראשון). בשנת תצ"ז חלה מחלה מסוכנת ונדר כי אם יקום מחוליו יוציא לאור אחד מספריו. אז הוסיפו לו את השם ישראל. באותה שנה ערך וסדר לדפוס את הספר „חמדת ימים". בשנת ת"ק בערך עלה לארץ ישראל, תחלה שהה זמן מה בצפת ואח"כ התישב בירושלים, בה עמד בראש בית מדרש לקבלה. לאחר מות רבה של ירושלים ר' נסים חיים משה מזרחי (ד' תמוז תק"ט) נתמנה ר' יעקב במקומו, וכיהן בתפקיד זה עד יום פטירתו. הוא חתום ראשון על „שטר ההתקשרות" שעשו חסידי „בית־אל" בשנת תקי"ד. שמו נודע כתלמודי גדול וכקדוש ונתפרסם מאד בארץ ישראל ובתורכיה.

חיבר ספרים במקצועות שונים: „אמת ליעקב", דיני ספר־תורה (קושטא, תקכ"ד). תמצית ופירוש עליו כתב הרב אזולאי בספרו „לדוד אמת"; „שלמי צבור", דינים השייכים לימות החול ו„שלמי חגיגה", לשבתות וחגים (שאלוניקי, תק"נ); „חוג הארץ", „דיני מועדים לבני ארץ־ישראל" רובו בכ"י ונדפס על דיני פורים בלבד (ירושלים, תר"ע; עם הוספות — שם תרפ"ז); „חזון למועד", כנ"ל, לבני חוץ־לארץ (כ"י); „ארעא דרבנן", בענייני התלמוד, על סדר א"ב (קושטא, תק"ה); „קהלת יעקב" (שאלוניקי, תקמ"ו); „דעת להשאל", שאלות ותשובות (בסוף הספר „קדושת יום טוב" לבנו, ירושלים תר"ג). „נאות יעקב", דרשות ועניינים שונים (איזמיר, תקכ"ז); „שמע יעקב", על בראשית ושמות (קושטא, תק"ה); „שארית יעקב", על ויקרא—דברים (קושטא, תקי"א).

נפטר בירושלים ו' תמוז תקי"ז (1751). דרשות הספד עליו נדפסו בספרי דרשותיהם של כמה מחברי דורו.

בנ.

ר' יִשְׂרָאֵל (בר' יוֹסֵף) הַיִּשְׂרְאֵלִי

מחכמי ספרד במאה הראשונה לאלף השישי (בסוף המאה הי"ג ותחילת המאה הי"ד למספרם). אחיו של ר' יצחק הישראלי, בעל ספר „יסוד עולם", וחבר בית דינו של ר' אשר בר' יחיאל (הרא"ש). לבקשת הרא"ש תרגם ר' ישראל את תקנות טולידו מערבית לעברית. כן תירגם לפניו את פירוש המשנה לרמב"ם בנוסח שונה מן ההעתק שבידינו. הוא נשתבח על ידי אחיו (בספרו „יסוד עולם", סוף מאמר ד') שהיה מופלא בדקדוק הלשון ובפירוש ספרי המקרא. ואמנם הובאו פירושיו למקרא על ידי ר' יוסף ן' נחמיאש. כן חיבר פירוש רחב למסכת אבות בערבית. בכמה ספריות נמצא בכתב־יד ספרו הערבי על התפילה, שתורגם על ידי ר' יצחק ן' ארדוטיאל בשנת ק"ה בשם „מצות זמניות". נפטר בטולידו במרחשון שנת ע"ז (1316).

ר' יִשְׂרָאֵל מֵאִיר (בר' יוֹסֵף) מִזְרָחִי

מחכמי ירושלים במאה החמישית ותחילת המאה השישית לאלף השישי (במחצית הראשונה של המאה הי"ח למספרם). תלמידו של ר' יהודה הכהן טנוגי (ראה למעלה, עמ' 647). בשנת תפ"ג הלך כשד"ר לקושטא. שם הדפיס בשנת תפ"ז את ספר תשובותיו בשם „פרי הארץ". בשובו לירושלים נחשב לאחד מחכמיה המובהקים. שמו חתום על כמה תקנות והסכמותיו באו בראש כמה ספרים. אחרי פטירתו נדפסו עוד שני חלקים מספרו „פרי הארץ" (שאלוניקי, תקט"ו; ירושלים, תרפ"ה). הניח אחריו בכתב יד ספד דרשות בשם „תפארת ישראל", וביאור לתוספות הרא"ם על הסמ"ג בשם „נר המזרחי". נפטר בירושלים אחר שנת תק"ט (1749).

ר' יִשְׂרָאֵל בר' מֹשֶׁה הַלֵּוִי מְזַמּוֹשְׁטְש

רב תורני וחכם מדעי. נולד בשנת ת"ס (1700) בערך. עסק הרבה בתורה ובמדעים ושימש ראש ישיבה בזמושטש. בשנת ת"ק נסע לאשכנז להדפיס את ספרו „נצח ישראל". מאז ישב כמה שנים בברלין ושימש מורה בתורה ובמדעים לר' אהרן עמריך ולר' משה מנדלסון והתפרסם בחוגי המשכילים הראשונים ואף גדולי חכמי הנוצרים, ביניהם לסטינג, הכירוהו והוקירוהו. בשבתו בברלין חיבר פירושים לכמה מספרי המוסר והמחקר של חכמי ימי הבינים. בסוף ימיו ישב בבראדי ושם נפטר בשנת תקל"ב (1772).

חיבר ספר „נצח ישראל" (פפד"א, תק"א), כולל חידושים בתלמוד וביאור כמה מאמרים על פי חכמת ההנדסה והתכונה. בהקדמת ספרו זה הוא מתנגד בדברים חריפים לדרכי הלימוד הנהוגים בימיו, לפלפולי סרק שאינם מכוונים לאמתה של תורה.

חשיבות רבה לפירושיו לכמה מספרי המחקר. מהם נדפסו ביאוריו ל„רוח חן" לר' יהודה אבן תיבון (יסניץ, תק"ד); ביאורו ל„כוזרי" בשם „אוצר נחמד" (ווין, תקנ"ו); ל„חובות הלבבות" בשם „טוב הלבנון" (שם, תקס"ט). כן חיבר ספר מוסר במליצה חרוזית בשם „נזד הדמע" (דיהרנפורט, תקל"ג), בו העביר תחת שבט

בקרתו את נגעי בני דורו, וביחוד ביקר בקרת קשה את תנועת החסידות שהחלה מתפשטת בימיו. עוד השאיר אחריו בכתב יד ספר „ארובות השמים", בחכמת התכונה, וספר „אבן ישראל", שאלות ותשובות בהלכה.

ר׳ יִשְׂרָאֵל (בר׳ מֹשֶׁה) נַג׳ארָה

מגדולי המשוררים העברים בארץ ישראל בתקופה המאוחרת. נולד בדמשק במאה הרביעית לאלף השישי. אביו ר׳ משה היה נצר למשפחה ספרדית ונולד בצפת. הוא היה חכם גדול ובשנותיו האחרונות היה ראש הרבנים בדמשק. ר׳ ישראל למד תורה מפי אביו ורוח השירה עוררה את כינורו עוד בשחר ילדותו. הוא היה חבר וריע למשוררי ישראל בתוגרמה שהשפיעו השפעה ניכרת על טובי הצעירים העברים בימים ההם. הוא שלח שירים אליהם ואף קיבל שירים מהם. מלבד שירי קודש הנמצאים בידינו למאות, ומהם שלא נדפסו עדיין, חיבר גם שירי חול ועוד שירים לעת מצוא. והוא עצמו מעיד ואומר: „וכתבתי בימי נעורים, שירים ברורים, על אוינטאדור (=מניפה) משני עברים, ברקום כסף וזהב מחוטבים, מזה ומזה הם כתובים" („זמירות ישראל"). בהיותו נודע כמשורר וכמליץ ביקשוהו לפרקים גם בני עירו לחבר להם שירים לעת מצוא. מחמת סיבות בלתי ידועות לנו עזב את דמשק ונדד בערים שונות בתורכיה. ואם נניח, כי רוחו הסוערת לא מצאה לה רווחה וסיפוק במקומו, או כי רוח השירה שנוססה בו חיפשה לה מרחבים — נתקרב לאמת. אמנם עיר מולדתו ועיר נעוריו משכה אותו בקסמיה, וחזר אליה למוד נסיון חיים וספוג שירה ונגינה. שירה חדשה נשמעה בבתי היהודים שבדמשק, והיא שקירבה אותו אל הלבבות, היא היא שהרחיקה אותו מלב חכמיה. רוח שירי החול שחופפה על שיריו יחד עם הניגונים הערבים עוררה עליו קיטרוג מצד קצת מחכמי דמשק ובעיקר המקובלים שבה. ר׳ מנחם די לונזאנו הוכיחו על „שהתיר לעצמו לומר לשם יתברך מצד כנסת ישראל או מצד כנסת ישראל לשם יתברך כל מה שהנואפים אומרים זה לזה". וב„מאורעות עולם", למחבר עלום שם נאמר, כי הפיוטים שחיבר הם טובים מצד עצמם, אבל „פיו דובר נבלה וכל ימיו שכור". ונראה, כי גם ר׳ חיים ויטאל לא היתה דעתו נוחה ממנו ומשירתו, אם כי הדברים הנאמרים בעניין זה ב„שבחי ר׳ חיים ויטאל" במהדורות שלפנינו אינם מחוורים. שוב עזב ר׳ ישראל את דמשק ויבוא לצפת עיר מולדת אביו, ושם נשא לו אשה, וישב שם. אף בצפת חיבר שירים ושם גם הוציא לראשונה את ספרו „זמירות ישראל" (בשנת שמ״ו). מחמת מגפה שפרצה בצפת יצא את העיר, בא לעזה, נתמנה לרבה ושם נפטר בסוף המאה הרביעית לאלף השישי בערך.

מלבד ספר „זמירות ישראל" שנדפס שנית בויניציאה ש״ס, חיבר ר׳ ישראל גם ספר „משחקת בתבל" (צפת, שמ״ז); „שוחטי הילדים", דיני שחיטה בחרוזים ובשפה קלה שגם ילדים ידעו לשחוט (קושטא, תע״ח); „פזמונים",

מהדורת פרידלנדר (ווין, תרי"ח). ואלה מספריו ידועים ולא נדפסו עד היום: „שארית ישראל", שירים ופיוטים; „מערכות ישראל", פירוש על התורה; „מקוה ישראל", ארבעים דרושים; „פצעי אוהב", פירוש על איוב.

שירתו של ר' ישראל נג'ארה הרבה מקלות הלשון והסגנון בה ומהשפעת הסביבה הנכרית, אבל רוח שירת אמת המשובבת את הנפש מרחפת עליה. שיריו יצאו מן הלב ונכנסים אל הלב. ועד היום הם מושרים בפי אנשים מישראל. בעיקר נודע שירו בארמית „יה ריבון עלם ועלמיא" המושר בבתי ישראל בערבי שבתות. והיטיב אשר המליץ עליו ר' יהודה אריה די מודינה: „לא קם בישראל כישראל". ה.

ר' יְשַׂרְאֵל סְרוּק (סְרוּג)

מקובל במאה הרביעית לאלף השישי. אחד המפיצים את תורת הקבלה באירופא, בעיקר באיטליה, גרמניה והולנד. לפי אוולאי היה מורו של המהרש"ל בתורת הנסתר. השפעתו של ר' ישראל סרוק היתה גדולה בעיקר על ר' מנחם עזריה מפאנו שבאיטליה. בעיר אמשטרדם למד אצלו ר' אברהם הכהן אירירה. בין תלמידיו של ר"י סרוק בתורת הסוד נחשב גם ר' אהרן ברכיה בר' משה ממודינא, מחבר ספר „מעבר־יבוק".

מכתביו בקבלה ידועים: החוברת „קבלה לר' ישראל סרוג" המצורפת לספר „מצרף לחכמה" לישר מקאנדיא ו„קונטרס הנהגות יושר" שנדפס בשאלוניקי בשנת תקי"א ו„קונטרס נעים זמירות ישראל" המכיל פירוש עפ"י הקבלה ל„זמירות" שחיבר האר"י ז"ל. פ.

ר' יְשַׂרְאֵל מְקְרִימְז

מחכמי אשכנז בתחילת המאה השניה לאלף השישי (במאה הי"ד למספרם). בן העיר קרימז אשר באוסטריה. כפי שמעיד בן נכדו, ר' ישראל איסרלין, חיבר ר' ישראל מקרימז את ההגהות על הרא"ש, הנקראות הגהות אשר"י בו הביא הערות שונות מאור זרוע, תוספות וספרים אחרים.

ר' יְשַׁשכָר בר' יְקוּתִיאֵל הַלֵּוִי

מחכמי אשכנז במאה הראשונה לאלף השישי (בתחילת המאה הי"ד למספרם). היה תלמידו של הרא"ש ובא כנראה ביחד עם הרא"ש לספרד ושימש דיין בבית דינו של הרא"ש בטולידו. חיבר קיצור ספר התרומה (או התרומות) ונפטר בטולידו בשנת ה"א צ"ב (1232).

ר' יְשַׁשכָר בר' נַפְתָּלִי הַכֹּהֵן

מכונה ברמן אשכנזי. יליד העיר שרבשין ברוסיה. חי במאה הרביעית לאלף השישי (בסוף המאה השש עשרה). בעל הפירוש „מתנות כהונה" על מדרש רבה לחמשה חומשי תורה ולחמש מגילות. כפי שמוסר קונפורטי עלה ר' יששכר לארץ־ישראל והיה מתלמידי ר' משה קורדובירו (הרמ"ק) ומנוחתו כבוד בחברון בצד קברו של ר' אליהו די וידאש בעל „ראשית חכמה". אולם יש מפקפקים בעדותו זו. הפירוש „מתנות כהונה" הוא פירוש קצר המיוסד על פשטי המאמרים. פעמים רבות

הגיה את הנוסח על פי כתבי יד שהיו בידו. את פירושו גמר בשנת שמ״ד ונדפס בקראקא בשנת שנ״ו, ומאז חזר ונדפס פעמים רבות כמעט בכל מהדורות המדרש. עוד חיבר ספר בשם „מראה כהן״, הוא מפתח הפסוקים ומראי מקומות לספר הזהר ובסופו י״ז שערים לעניינים וערכים. נדפס ראשונה בקראקא שמ״ט.

ר׳ יִשָּׂשכָר (בר׳ מָרְדְּכַי) סוּסַאן (מַעֲרָבִי)

נולד בפאס בשנת ר״ע (1510) בערך. למד תורה בעיר מולדתו אצל אביו, שהיה תלמיד־חכם גדול בתורה, ובישיבות העיר. בשנת ר״צ בערך עלה ללמוד תורה בא״י ונכנס לישיבתו של ר׳ לוי אבן חביב (הרלב״ח) בירושלים. בשנת ש״ה יצא מא״י וסיבב בהרבה מערי תורכיה. בדרך נדודיו נתבקש לחבר ספר „עבור שנים״, כי בכל המקומות שעבר היו מתקשים חכמיהם לקבוע את לוח השנה עפ״י הספרים שבידיהם, שאינם דנים בנושא זה במיוחד ואינם כתובים בצורה ברורה. בשאלוניקי התאכסן בביתו של אחד מגדולי העיר שהרבה להיטיב עמו ואף הוא זירזו על חיבור ספרו בנושא זה. אז כתב את המהדורה הראשונה של ספרו והשאיר אצל ידידיו העתקות ממנה. לאחר זמן מה חזר לצפת ועמד שם בראש ישיבה גדולה. ושם שכלל את חיבורו והוסיף עליו. אולם הספר נדפס בשנת שכ״ד בשאלוניקי על פי המהדורה הראשונה, דבר שהיה למורת רוחו של המחבר שהתאונן על כך במהדורה המתוקנת שנדפסה בוינציה שנת של״ט בשם „עיבור שנים ותקופות, משנת רצ״ט ועד סוף העולם״. הספר כתוב בצורה יפה ובסגנון קל ושוטף. החלק הראשון מכיל גם „מנהגות הקריאות בכל הזמנים והפטרות כל שנה״ ונקרא גם בשם „תקון יששכר״. החלק השני, שבו מדובר על התקופות נקרא „פעולת יששכר״. בספר יש הרבה ידיעת מעניינות על מנהגי יהודי א״י והמזרח. נפטר בצפת לאחר שנת ש״מ (1580).

בנ.

ר׳ לֵוִי (בר׳ יַעֲקֹב) אִבְּן אַלְתַּבַּאן

מדקדק, משורר ופייטן מפורסם בסרקוסטה שבספרד במאה התשיעית לאלף החמישי. ר׳ משה אבן עזרא אומר עליו ב״שירת ישראל״: ״המורה המפורסם והחכם הגדול אבו אלפהם בן אלתבאן היה מן המחברים שכתבו דברי שיר ומליצה״ (עמ׳ ע״ה). הוא נמנה על חוג ידידיהם של ר׳ משה אבן עזרא ור׳ יהודה הלוי, והיה כנראה זקן מהם. למעלה מששים פיוטים נודעים לנו ממנו, מהם שחתום בהם ״לוי״ סתם ומהם ״לוי בן יעקב״. הרבה מהם נדפסו בין שירי ר׳ יהודה הלוי מהדורת ר״ח בראדי. מלבד שירים ופיוטים נודעים גם קצת שרידים מדבריו בדקדוק העברי ו״ספר המפתח״ הנזכר בהקדמתו של ראב״ע ל״מאזנים״ (דף קצ״ז, ב). בצלילי שירתו נשמעים צלילים משיריהם של שאר המשוררים המהוללים בני זמנו. אש דת, רחשי לב רַגָּש וידיעה עמוקה בלשון מהווים יסוד לפיוטיו. אף סבל בני דורו בגלותם מצא לו הד בפיוטיו. והרי הוא מבקש מאת הקב״ה:

אַל תְּבִיאֵנוּ בְּמִבְחָן
כְּכָסֶף בְּיַד צוֹרֵף
וְאַל תְּמַכּוֹר לְעַם לוֹעֵז
אֲשֶׁר מָגֵנּוּ וּמָחֳרָף
כְּאֲרִיֵה אָדָם אָכַל
וְלָמַד לִטְרֹף־טָרָף.
בּוֹר כָּרָה — בּוֹ יִפֹּל.
וְלֹא יֵצֵא מִמַּהֲמוֹרוֹת

(לובש צדקה כשרין).

שירה חדשה מתובלת במיטב השירה העברית הקדומה — זו היא שירתו של ר׳ לוי אבן אלתבאן. ה.

ר׳ לֵוִי בֶּן גֵּרְשׁוֹן (רלב״ג)

נודע גם בשם הגרשוני ובכנויו הלועזי: מגיסטר ליאו הבריאוס. פילוסוף, מפרש המקרא, מהנדס ורופא. נולד בעיר באניולש (Bagnols) אשר בצרפת בשנת ה״א מ״ח (1288) ונפטר בשנת ק״ד (1344).

אביו ר׳ גרשון בר׳ שלמה נזכר כמה פעמים בפירושיו ויש סבורים שהוא ר׳ גרשון בר׳ שלמה מחבר ספר ״שער השמים״, אבל יש לפקפק ביחוס זה. כמעט ברור הוא שר׳ לוי בן גרשון היה נכדו של ר׳ לוי בן חיים מחבר ספר ״לוית חן״. הרלב״ג התגורר בערים שונות בפרובינציה: אביניון, אורנזש ופירפינין. הוא היה אחד מגדולי החוקרים בתורה ובחכמה בימי הבינים. נושאי חקירותיו היו: כתבי הקודש, תורה שבעל פה, פילוסופיה דתית וכמה מן המקצועות המדעיים: חשבון, תכונה וידיעת הטבע. ר׳ לוי רכש

לו בקיאות עצומה בספרות הפילוסופית ובטרם הגיע לשנת השלושים היה מוכן לחבר את ספרו הפילוסופי הגדול „מלחמות השם". את ספרו בתורת החשבון שקרא „מעשה חושב", חיבר בשנת פ"א, בהיותו בן שלשים ושלש. הוא חיבר גם שני ספרים על הנדסה ונמנה על אחד מהראשונים שעסקו בטריגונומטריה. חשיבות גדולה נודעה לרלב"ג בתור מומחה בחכמת התכונה. חבורו במקצוע זה שנכתב בעברית לא נתפרסם עדיין. כשהופיע בפעם הראשונה ספרו „מלחמות השם" (ריווא די טרינטו, ש"כ) השמיט המו"ל את החלק הראשון של המאמר החמישי בקבעו שהחלק הזה הוא מחכמת התכונה „וזה החלק הוא ספר גדול בפני עצמו אין זה מקומו". בחלק הבלתי נדפס של „מלחמות" נמצאו ג"כ לוחות התכונה שעשה הרלב"ג „לבקשת רבים ונכבדים מגדולי הנוצרים". החלק האסטרונומי הזה שהכיל 136 פרקים נתכבד מאד בעולם המדעי והחכם קפלר השתדל לקבל את חבורו זה. ר' לוי המציא כלי אסטרונומי חשוב, נודע בשם „מקל" למדידת מרחבי הרקיע. הוא כנה את תגליתו זו בשם „מגלה עמוקות" ועל ידי הכלי הזה חיבר „לוחות התכונה". על תגליתו זו חיבר ר' לוי שיר „על המקל" המסיים במלים: „איש הביט בי ככבי מרום דלתי שמים פותח, ידע תבנית גלגליהם ונתיבות שמש ירח, בי ימדו הנמדדים וימיני שחק טפח". השקפותיו של הרלב"ג על תכונת הגרמים השמימיים ותקופתם שמשו יסוד לחקירותיהם של האסטרונומים שבאו אחריו, כגון קופרניקוס. בפקודת האפיפיור קלמנט הששי תורגם בשנת 1342 חלק של ספרו האסטרונומי ללטינית.

חשובים מאד פירושיו לתורה ולשאר כתבי הקודש. תפקיד התורה להדריך את האדם להגיע להשתלמות שכלית ומוסרית. התורה נתנת להתפרש לפי עקרי ההגיון. ובמקום שיתגלה נגוד בין דרך העיון ופשוטי התורה, מחליט הרלב"ג, „לא היינו נמנעים מלפני התורה מלהגיד בהם האמת כי אין זה חולק על התורה לפי האמת". בפירושו לתנ"ך נכללו רעיונותיו הפילוסופיים ובאוריו משלימים את השקפותיו ב„מלחמות". חשוב מאד החלק בפירושיו לתנ"ך שמכונה בשם „תועליות": בסוף כל פרשה ופרק סכם הרלב"ג את התועליות שיש להוציא ממנו, מה שיוכל לעזור לאדם בחייו החברתיים והמשפחתיים ומה שנוגע בדעות, במדות, בעיוניות ובהנהגה. הערותיו אלה עזרו הרבה לפרסום דעותיו של הרלב"ג.

נשארו לנו מהרלב"ג גם ספרים חשובים בספרות התלמודית: „שערי צדק", פירוש לי"ג מדות של ר' ישמעאל (נדפס בספר „ברית יעקב" לר' יעקב בר' אברהם פייתוסי). ספר „יסוד משנה" המיוחס לו מכיל מבוא ללמוד המשנה. „מחוקק צפון", פירוש על האגדות בפרק ה' של מסכת בבא בתרא. פירוש למסכת ברכות וגם שתי תשובות מיוחסות לו.

חשיבותו העיקרית של הרלב"ג היא בשיטתו הפילוסופית ובפירושיו לתנ"ך. סגנונו ברור ולשונו צחה והשקפותיו מובעות באופן מדויק. מכל חבוריו

הפילוסופיים מפורסם ביותר ספרו „מלחמות ה'" (התחיל בחבורו בשנת ע"ז וסיימו בשנת פ"ט). בספר זה עוסק הרלב"ג בשאלות שלא מצאו את פתרונן בספרי הפילוסופים שקדמו לו. הוא התאמץ בכל עוז להגן על שיטת אריסטו בשלמותה וגישר על התהום המפריד בין שיטת אריסטו לבין עקרי היהדות. לפי דבריו „ראוי שנאמין מה שיתבאר אמתו מצד העיון ואם היה שתחלוק עליו התורה לפי מה שיראה מפשוטי דבריה הנה ראוי שיפורשו הדברים ההם בדרך שיאותו אל העיון" (מאמר ג' פרק ו'). מטרה אחת היתה לנגד עיניו והיא: השגת האמת. בהקדמת ספרו מבאר הרלב"ג את שם חבורו: „מלחמות ה'", כי „מלחמות ה' נלחמנו בדעות הבלתי צודקות אשר נמצאו לקודמים בהם". הספר מתחלק לששה מאמרים וכל אחד מהם לחלקים שונים. המאמר הראשון דן בהשארת הנפש ופותח בסקירה על דעות הפילוסופים בענין שיטת אריסטו על הנפש. ומביע את דעתו כי הנפש הניתנת בכל אדם, השכל ההיולאני, הוא רק הכנה וע"י העיון והשקידה בלמודים ובמושכלות מקבלת ההכנה השפעה משכל הפועל. ה„שכל הנקנה" מתהוה ע"י השפעת השכל הפועל על השכל ההיולאני שבאדם לקבל שלמות ולכן הוא רוחני ונצחי. הצלחת המין האנושי היא בזה שאדם יוסיף דעת ונשמתו תשתלם; הנפש הנקנית תשאר במות הגוף. המאמר השני עוסק „בהודעת העתידות". בו דן הרלב"ג בשתי שאלות: אם נבואה בכלל אפשרית היא ואם ידיעת העתידות אינה שוללת את בחירת האדם לפעול כרצונו. הוא אינו מטיל ספק בכשרונם של כמה אנשים לדעת את העתיד. בה במדה שאדם משתלם בחכמתו יעלה גם בהצלחתו להכריע את גורלו. לפי דעתו חונן האדם „בכח נבואי להסיר המסך הפרוש לענן על כל העתידות וכי בהתרומם נפש האדם למרום ונשגב וכו' תדבק נפשו בשכל העולם או אז תשרה עליו שכינה ויזכה למעלת הנבואה". במאמר השלישי עוסק הרלב"ג בידיעת ה' ובפתרון השאלה של „ידיעה ובחירה". והמאמר הרביעי על השגחת השם בנמצאות. הוא מתנגד לשיטת אריסטו שההשגחה היא רק במין האנושי בכללו, לפי דעתו אין ההשגחה חלה בכל אדם באופן שוה. רוב בני אדם „משולחים ונעזבים אל המקרים", כי אינם ראויים שתחול עליהם השגחת ה'. האיש שהשתלם בהשגתו „ויותר קרוב במדרגה אל השכל הפועל" יזכה להשגחת השם והאיש שמחשבתו תפנה מה' לא יחונן מה' בהשגחתו. התכלית האחרונה בשלמות האדם היא התקדמותו הרוחנית גם בהשתלמות המדעים וגם במדות ומוסר. הרלב"ג מראה אופטימיות רבה בהניחו כי התקדמות המין האנושי הולכת ומתמדת. את ההתקדמות בשלמות המדות הוא מוכיח „מענין התורה האלקית אשר נמצאה מתפשטת כיום בכל האומות". התורה היא „הנמוס האלקי היותר שלם שאפשר". המאמר החמישי דן בחלקו השני והשלישי „בגרמים השמימיים ובמניעיהם ובמדרגתם קצתם עם קצתם ובמדרגת השם יתברך מהם. בניגוד לרמב"ם סובר הרלב"ג

שמותר לייחס לבורא תארים חיוביים והתארים השונים שניחסם מתאחדים בעצמיותו לאחדות גמורה ומוחלטת. במאמרו האחרון הדן בחדוש העולם מפשר הרלב"ג בין דעת הקדמות של הפילוסופים לאמונת החידוש של חכמי ישראל בהניחו מציאות חומר קדמון בלי צורה.

עם כל הרציונליזם אשר בשיטתו הפילוסופית לא עורר הרלב"ג נגדו התנגדות מוחלטת, באשר האמין בכל עיקרי התורה והיה אמון על התלמוד וספרותו. אף החכמים שהתנגדו לדעותיו הפילוסופיות שבחוהו בתור "חכם גדול בתלמוד". אמנם היו חוגים שדחו את השקפותיו ונלחמו נגד דעותיו, כגון ר' שם טוב אבן שם טוב שקרא את שם ספרו "מלחמות ה'" "מלחמות עם ה'". בכנוי זה מכנהו גם ר' יצחק עראמה בספר העקדה. גם ר' יצחק בר' ששת, ר"ח קרשקש ואחרים התנגדו לדעותיו בחריפות. לעומתם הגנו עליו חכמים אחרים ובטלו את ההשגות נגדו.

מטרתו של הרלב"ג היתה לכונן יסוד פילוסופי מוצק לעקרי האמונה ולהתאים בין התורה והמדע. במשך כל ימי חייו שאף לקראת המזיגה המוחלטת של תורת ישראל עם המחשבה הרציונליסטית. לכן כנוהו בצדק "הפילוסוף המובהק האחרון שבתלמידי אריסטו" ו"סוף הפילוסופים של חכמי ישראל". אבל "בכל התפלספו בערה בו להבת שלהבת יה ובפרשו ידיו לשחות בים החכמה ובמים אדירים דלה דלה פניני המדות ממעמקיהם וישימם כתר לבית ישראל כלו". הו.

ר' לֵוִי (בר' יַעֲקֹב) אִבְּן חָבִיב (רלב"ח)

גדול חכמי ירושלים בסוף המאה השלישית לאלף השישי (במאה השש עשרה למספרם). נולד בספרד לפני שנת ר"מ (1480) לאביו ר' יעקב ן' חביב, מחבר ספר "עין יעקב". בימי נעוריו, כנראה בשנת הגירוש (רנ"ב), נאנס הנער להסתיר זמן מה את יהדותו ולהחליף את שמו בשם נוצרי, אולם מהרה עלה בידו להחלץ מארץ השמד והלך עם אביו לשאלוניקי (ראה בערך ר' יעקב ן' חביב). למד תורה מפי אביו הגדול ואצל חכמי העיר שאלוניקי, עד כי עלה במעלות התורה ונחל כבוד רב על חכמתו, ואף זכה לשני שלחנות, לתורה וגדולה כאחד. היה מרביץ תורה בישיבה גדולה ואליו פנו בשאלות בדבר הלכה. כשנפטר אביו הגדול (בשנת רע"ו) באמצע הדפסת ספרו "עין יעקב" השלימו ר' לוי בנו. במשך כל זמן שבתו בשאלוניקי התרועע עם ר' יוסף טאיטאצק. הרבה תלמידים גדולי תורה ישבו לפניו, מהם יש להזכיר את ר' שמואל די מדינה (מהרשד"ם). מלבד גדולתו בתורה היה גם בקי במדעים, ביחוד בחכמת התכונה. חיבורו על הלכות קידוש החודש לרמב"ם נדפס תחילה בתשובותיו, ונכנס גם למהדורות האחרונות של ספרי הרמב"ם.

שנים אחדות אחרי פטירת אביו החליט הרלב"ח לעלות לארץ ישראל. הוא עבר דרך סוריא ונתעכב בחלב ומשם הלך לצפת ולירושלים. אחרי שעזב לזמן מה את ירושלים חזר אליה בשנת רפ"ה

ושימש בה כרב וראש העדה. בחכמתו עלה בידו לחזק את מעמדה של העדה שהיה אז רופף ביותר. על מצבה החמרי הקשה של קהלת ירושלים בימיו הוא מספר ש"כל מי שזוכה להשיג במה לקנות ראש בהמה דקה ובני מעיה, אפילו מעז, בשבתות ובחגים ובמועדים, הרי הוא בעיני עצמו כאלו יצא לחירות מבית עבדים וישב על כסא הסגנים"... המעמד המדיני אף הוא היה ברע והוא מעיד על עצמו שרק הודות להשתדלותו החזיק הישוב מעמד בירושלים ואילולא הוא "כבר היתה עתה ריקה מכל היהודים היושבים בה עד בלי השאיר אפילו מנין"... קטנה ודלה היתה אז קהלת ירושלים לעומת צפת, שעמדה אז בעצם פריחתה. לכן לא יפלא שחכמי צפת ובראשם ר' יעקב בירב לא נועצו תחילה בחכמי ירושלים בענין הגדול של חידוש הסמיכה, דבר שגרם להכשלת הענין כולו. פרטי המחלוקת בין הרלב"ח ור"י בירב בענין הסמיכה נתבררו ב"קונטרס הסמיכה" שבסוף תשובות הרלב"ח (וינציה, שכ"ה) וכבר סוכמו למעלה בערך ר' יעקב בירב. נפטר בירושלים אחרי שנת ש"א (1541).

ר' לֵוִי (בר' אַבְרָהָם) בֶּן חַיִּים

חכם מדעי בצרפת הדרומית בתחילת האלף השישי (בסוף המאה השלש עשרה ותחילת הארבע עשרה למספרם). היה בעל השקפות רציונליסטיות ופירש את המקראות בדרך משל ואליגוריה. רוב ימיו חי בעוני ונדודים ועסק בהוראת מדעים ולשונות זרות והרבה פעמים נרדף בגלל דעותיו. חיבר ספר "לוית חן" שהנהו מעין אנציקלופדיה של המדעים הידועים בימיו. הספר לא זכה לראות אור ואף לא נשתמר בשלימותו בכתבי היד, אבל גם מהשרידים שנשארו נראה שהיה ספר רב הכמות שהקיף את כל ענייני המדע. ספר זה כתוב בפרוזה לעומת זה ספרו "בתי הנפש והלחשים" שחיברו בשנת ל"ו כתוב בחרוזים, ואף הוא ספר דידקטי המרצה בעשרת פרקיו את כל החכמות והמדעים. ספר זה זכה לפירושים שונים ואף הוא לא נדפס. בגלל פירושו למקראות בדרך רציונליסטית־קיצונית עורר עליו פולמוס גדול הקנאי ר' אבא מרי בר' משה הירחי (ראה בערכו), שהניע את הרשב"א לכתוב נגד ר' לוי מרורות ולא הועילו לו דברי התנצלותו במכתבו אל הרשב"א, בו הגן על עצמו מפני התקפות שוטניו. ואמנם כפי שמעידים עליו יודעיו ומכיריו הפריזו בדברי שטנה נגדו, כי באמת היה שומר תורה ומצוה, מדקדק בקלה כבחמורה, משכים ומעריב לבית המדרש ונוהג כיהודי בשר בכל דבר ואף בחיבוריו אין למצוא כל און, כי ברוב דבריו הוא דורך בעקבות הרמב"ם והראב"ע.

ר' לֵיב

ראה בערך ר' אַרְיֵה לֵיב.

ר' לִיוָוא

ראה בערך ר' יְהוּדָה לִיוָא בר' בְּצַלְאֵל (מהר"ל מִפְּרָאג).

ספריית אגודת חסידי חב"ד
אהל יצחק
ליובאוויטש
U.S.A. – ארה"ב

אנציקלופדיה
לתולדות גדולי ישראל

כרך רביעי

ר' מאיר אבולעפיה – ר' תנחום ירושלמי

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"ט

הוצאת יהושע צ'צ'יק, תל-אביב / בסיוע מוסד הרב קוק" שעל יד המזרחי העולמי
ירושלים, תש"י

אנציקלופדיה
לתולדות גדולי ישראל

בעריכת

ד"ר מרדכי מרגליות

בהשתתפות חכמים ומלומדים

הוצאת יהושע צ'צ'יק, תל-אביב / בסיוע מוסד הרב קוק' שעל יד המזרחי העולמי

ENCYCLOPEDIA
OF GREAT MEN IN ISRAEL

being

A BIOGRAPHICAL DICTIONARY OF JEWISH SAGES AND SCHOLARS FROM THE 9th TO THE END OF THE 18th CENTURY

WITH THE COLLABORATION OF PROMINENT SCHOLARS

Edited by

MORDECHAI MARGALIOTH, M.A., Ph.D.

Volume Four

R. Meir Abulafia -- R. Tanchum Jerushalmi

All rights reserved by Joshua Chachik Publishing House, Tel-Aviv, Israel
Printed in Israel

כל הזכויות שמורות ליהושע צ'צ'יק
הוצאת ספרים, תל-אביב
נדפס בארץ-ישראל

דפוס ווייס, ירושלים.

נר זכרון

לנשמת שני גדולי חכמי ישראל
מטובי המשתתפים בספר זה:
ד"ר א. ח. פריימן וד"ר ב. קלאר
הי"ד
אשר נספו בדמי ימיהם בעלותם
להר הצופים בד' בניסן תש"ח
זכר קדושים לברכה!

המשתתפים בכרך הרביעי וסימני חתימותיהם

הרב פרופ׳ שמחה אסף	א.
הרב שמחה בונם אורבאך	אור.
ד״ר נחמיה אלוני	אלו.
מר שמואל אשכנזי	אש.
מר נפתלי בן־מנחם	ב.
מר אברהם בן יעקב	ב.י.
מר זאב בלומנצויג	בל.
מר מאיר בניהו	בנ.
מר אברהם מאיר הברמן	ה.
ד״ר יהושע הורוויץ	הו.
ד״ר מנחם הרטום	הרט.
ד״ר מנחם הרטוב	הרש.
מר יצחק רפאל	ו.
מר שלמה טל	ט.
הרב ד״ר יצחק זאב כהנא	כ.
מר שלום פושינסקי	פ.
הרב יהודה ליב הכהן מימון	פי.
ד״ר יחיאל צימלס	צ.

כל ערך חתום בסימן קיצור של שם מחברו. הערכים שאינם חתומים נכתבו בידי העורך.

ר׳ מֵאִיר (בר׳ טוֹדְרוֹס הַלֵּוִי) אַבּוּלְעָפְיָה (רמ״ה)

מגדולי חכמי התורה בספרד בסוף האלף החמישי (בראשית המאה הי״ג למספרם). נולד בעיר בורגוס בשנת ד׳ אלפים תתק״ל (1170) בערך. עוד בהיותו צעיר לימים עבר עם אביו ומשפחתו לגור בעיר טולידו, שבה נתמנה אביו ר׳ טודרוס הלוי לרב ואף ניתן לו תואר „נשיא״. כשגדל ר׳ מאיר והצטיין בבקיאותו בתלמוד ובספרי הפוסקים ובחריפות בענייני ההלכה נתמנה לדיין בבית דינו של אביו, ביחד עם חבירו ר׳ אברהם בן נתן הירחי, בעל ספר „המנהיג״, ואחרי פטירת אביו הנשיא נתמנה ר׳ מאיר לרב בטולידו ואף הוא הוכתר בתואר נשיא. הרמ״ה עמד בראש ישיבה גדולה והעמיד תלמידים הרבה והיה בקשר של מכתבי שאלות ותשובות עם גדולי דורו אשר החשיבוהו הרבה. אף הרמב״ן פנה אליו בשאלות בענייני ההלכה. שמע גדולתו וכבודו הגיע עד מרחקי ארץ וגם באשכנז וצרפת כיבדוהו כנשיא.

עוד בימי נעוריו חיבר ספר חידושים על התלמוד בשם „פרטי פרטין״ שהקיף לפי מסורת אחת את כל מסכתות הש״ס. מחיבור זה הגיע לידינו רק על שתי מסכתות בלבד, שנדפסו בשם „יד רמ״ה״: למסכת בבא בתרא (שאלוניקי, תק״ן) ולמסכת סנהדרין (שם תקנ״ח). בידי אזולאי היה כתב יד על קלף ישן למסכתות הוריות ואבות, וכתוב בהם שחיברם באייר וסיון שנת ד״א תתקס״ו. הספר פרטי פרטין כשמו כן הוא, שדרכו לנתח כל ענין בתלמוד לפרטי פרטיו בחריפות רבה. כל הספר כתוב בארמית של התלמוד הבבלי וחיבורי הגאונים והיסודות העבריים שבו מועטים. הספר הזה היה נכבד מאוד בעיני המחברים והפוסקים שלאחריו והביאו אותו הרבה וסמכו עליו להלכה. ביחוד מרבה ר׳ בצלאל אשכנזי להביא את פריטי הרמ״ה בספרו שיטה מקובצת. נראה שהמחבר עצמו עשה שתי מהדורות לספר זה, ארוכה וקצרה.

אם כי היה בעצמו בעל השכלה רחבה ומשורר חשוב ראה סכנה ליהדות בהתפשטות לימודי המחקר והפילוסופיה בעקבות הופעת ספרי הרמב״ם. עודו בגיל צעיר (בשנת תתק״ס) ערך מכתב לחכמי לוניל נגד דעותיו של הרמב״ם והשתדל להשפיע עליהם לאסור את הקריאה בספרי הרמב״ם לפחות עד גיל ידוע, אולם ר׳ אהרן בר׳ משולם מלוניל השיב לו בתוכחה קשה והגן בעוז על כבוד הרמב״ם וספריו (ראה למעלה, עמ׳ 120). אמנם כשנפטר הרמב״ם קונן עליו הרמ״ה והתייחס בכבוד רב לרמב״ם ולספריו.

כמה ממכתביו שכתב לחכמי צרפת בענין הפולמוס על ספרי הרמב״ם

ותשובותיהם נתפרסמו בקובץ „כתאב ארסאייל" (פאריס, תרל"א).

הרמ"ה היה גדול גם במסורת המקרא וחיבר ספר „מסורת סיג לתורה" (פיריצי תק"י), הדן על ענייני המסורת, מלאות וחסרות וכיוצא באלה.

מעט מאוד היה ידוע עד הזמן האחרון על הרמ"ה כפייטן, והנה פרסם פרופ' חיים בראדי (בידיעות המכון לחקר השירה העברית, חלק שני) קבוצת שירים ומכתבים מר' מאיר הלוי שמציגים אותו, לדעת בראדי, כאחד המשוררים המעולים בדורו.

חלק מתשובותיו כשבעים במספר נדפס בקובץ „אור צדיקים" (שאלוניקי, תקנ"ט). מיוחסים לו גם כמה ספרים בקבלה, מהם בטעות. בן אחיו ר' טודרוס בר' יוסף אבולעפיה מעיד עליו על הרמ"ה שהיה גם מקובל. בכתב יד אוקספורד נמצא ספרו „גינת ביתן", הוא פירוש לספר בראשית על דרך הקבלה. הרמ"ה נפטר בטולידו בחג הפסח בשנת ה' אלפים וארבעה (1244). פ.

ר' מֵאִיר (בר' יִצְחָק) אַייזֶנְשְׁטָט (מהר"ם א"ש)

רב ומחבר מפורסם. נולד בשנת ת"ל (1670) בערך. נצר ממשפחה רבנית מיוחסת. קרובו של הש"ך. בבית חותנו ר' משה סוכטשובר, פרנס ומנהיג גליל פוזנא, ישב עשר שנים רצופות ועסק בתורה. אך אחרי שחותנו ירד ממעמדו נעתר ר' מאיר לקבל משרת רבנות בקהילת שידלובצי בפלך ראדום. בעזרת ידידו השר ר' שמשון וורטהיימר נתמנה ראש ישיבה בוורמש (בשנת ת"ס) ולאחר זמן קצר נבחר לרב בקהילת פרוסניץ שבמורביה. כאן נתגדל בביתו ר' יהונתן אייבשיץ שנתייתם מאביו בעודו נער. בשנת תע"ז נתמנה ר' מאיר לרב בקהילת אייזנשטאט, שהיתה הראשונה ב„שבע הקהילות" ובמשרה חשובה זו עמד עד יום פטירתו, כ"ז סיון תק"ד (1744).

מהר"ם א"ש היה מגדולי חכמי דורו. תלמידים רבים נתלקטו לישיבתו, בה הרביץ תורה ברוב חריפות ופלפול עד יומו האחרון. פרסומו הגיע למרחקים ומקהילות רחוקות מטורקיה ואיטליה פנו אליו בשאלות של הלכה. תשובותיו בהלכה וכן חידושיו על כמה מסכתות הש"ס נדפסו בספרו „פנים מאירות" (ח"א — אמשטרדם, ת"ע; ח"ב — זולצבאך, תצ"ג; ח"ג — שם תצ"ח). ספרו זה נתקבל על חוגי הלומדים בעין יפה ועשה למהברו שם כאחד הגדולים ואף זכה למהדורה שניה (סדילקאוו, תקצ"ג) ובשעתו אף עורר פולמוס וזכה לקונטרס השגות בסגנון חריף בשם „פנים מסבירות" (ברלי תע"ב).

מחיבוריו נדפסו עוד: חידושים למסכת בבא קמא (זולצבאך, תפ"ט); „אור הגנוז", חידושים לכתובות וליורה דעה הלכות יין נסך (פיורדה, תקכ"ו); „כתנות אור", כולל חידושים על התורה בדרך פלפול, יצאו לאור על ידי בן בתו ר' אלעזר קאליר, בצירוף חידושיו הוא, בשם משותף „מאורי אש" (פיורדה, תסכ"ו). הסכמותיו באו בראש כמה מחיבורי בני דורו.

בעטיה של מלשינות ועלילת שקר נרדף על ידי השררה והוכרח לברוח מקהילתו בקיץ שנת תפ"ג לארץ פולין, אך לאחר זמן קצר נתבררה צדקתו והורשה לחזור למקומו. בפטירתו הספידו תלמידו ר' יהונתן אייבשיץ, אשר זכר לו חסד נעוריו. מצבת קברו הנאה נשתמרה עד הזמן האחרון.

ר' מֵאִיר (בר' יִצְחָק) אַלְדַּבִּי

מחבר ספר "שבילי אמונה". נכדו של הרא"ש. נולד בטולידו במחצית השניה של המאה הראשונה לאלף השישי (בתחילה המאה הי"ד למספרם). לדעת כמה חכמים עלה לא"י ונתיישב בירושלים ובה גמר בשנת ק"כ (1360) את ספרו "שבילי אמונה", הדן בענייני האמונה בדרך חקירה, וכולל תמצית הפילוסופיה, ידיעות הטבע, התלמוד והקבלה. בספר זה הוא מרבה להשתמש ואף להעתיק עניינים שלמים מספרי הרמב"ם, הרמב"ן, הרשב"א, ובפרט מספר „שער השמים" לר' גרשון בר' שלמה. ספר „שבילי אמונה" היה נפוץ מאוד, ומאז נדפס ראשונה (ריווא די טרינטו, שי"ט) זכה למהדורות מרובות.

ר' מֵאִיר בר' בָּרוּךְ

ראה בערך ר' מֵאִיר מֵרוֹטֶנְבּוּרְג.

ר' מֵאִיר (בר' יְחֶזְקֵאל) בֶּן גַּבַּאי

מגדולי המקובלים במאה השלישית לאלף השישי. נולד בספרד בשנת ר"מ (1480) והיה בין מגורשי ספרד בשנת רנ"ב בשנת השלש עשרה לימי חייו. בסוף נדודיו הגיע עם משפחתו למצרים ונשאר בה, כפי הנראה, לכל ימי חייו, אולם יש חושבים שהיה גם בארץ ישראל וישב בצפת. זמן פטירתו והמקום אשר בו נפטר אינם ידועים, כשם שכל תולדות חייו והמאורעות אשר עברו עליו אינם ברורים למדי. עניו גדול היה ולא הרבה לדבר על עצמו, ורק פעם אחת אנו מוצאים אותו מתאונן על העוני ועל החיים הקשים, ועל העבודה הקשה והמיגעת שעליו לעבוד ולעמול כדי לפרנס את עצמו ואת משפחתו והוא עודנו צעיר לימים, בן עשרים ושש שנים (בספרו "תולעת־יעקב", בחתימת הספר).

ר' מאיר בן גבאי יכול להחשב כחותם התקופה של הקבלה המחקרית, כלומר התקופה שבה היו המקובלים עוסקים גם בחקירה פילוסופית דתית, והיו מתוכחים עם החוקרים בספריהם ומשתדלים להשיב על דבריהם. ברוב ענותנותו, הוא חושב את עצמו רק כמלקט בשדה הקבלה ומאסף דברי אחרים. ואף על פי כן, הוא חידש הרבה ופעל גדולות בספרות הקבלה. בספריו הוא דן בכל ענפי הקבלה ולא השאיר אף בעיה אחת מבעיותיה החשובות, מבלי לברר ולבארה בסדר הגון ובשיטה מצוינת ובשפה פשוטה וברורה, ומשום כך נתחבבו ספרי ר"מ בן גבאי כל כך על המקובלים וזכו לתפוצה רבה.

את ספרו הראשון „תולעת יעקב" (קושטא, ש"כ) על התפילות והברכות ובאורן בדרך הסוד, חיבר בהיותו בן כ"ו—כ"ז שנים, הספר זכה למהדורות רבות.

הספר החשוב ביותר מבין ספרי ר' מאיר בן גבאי הוא ספר „עבודת הקודש"

או "מראות אלהים" (מנטובה, ש"ה), שכתבו במשך שמונה שנים (רפ"ב—רצ"א) וגדולה היתה השפעתו בעולם הקבלה, עד שנחשב לספר יסודי, כמבוא ל"תורת הסוד", ועדיין חשיבותו מרובה בין המקובלים.

בספר זה מתוכח ר"מ בן גבאי, לעתים תכופות, עם רבים מראשי המחקר הישראלי, כגון הראב"ע, הרמב"ם, ר' יוסף אלבו ור' יצחק עראמה ועוד, והוא משתדל להוכיח שבדרכי המחקר אי אפשר להשיג את תעלומות התורה בכלל ואת טעמי המצוות בפרט. דבר זה אפשר להשיג לדעתו רק בדרך הקבלה בלבד. ביחוד מרבה הוא להתוכח עם הרלב"ג ולהשיב על דבריו.

ספרו השלישי הוא "דרך אמונה", שחברו בשנת רצ"ט ונדפס לראשונה בפדובה בשנת שכ"ב. הספר הזה נתחבר כתשובה על שאלותיו של תלמידו ר' יוסף הלוי, בענין עשר הספירות. השאלות הן עשר במספר ותשע מהן נמצאות בפירושו של ר' עזריאל על עשר הספירות. כנראה שתשובותיו של ר' עזריאל לא הספיקו לו לר' יוסף הלוי ולכן פנה אל רבו ר' מאיר בן גבאי, שיואיל להשיב לו ארוכות וברורות, ור' מאיר בן גבאי מלא את חפצו זה, אלא שהדפיס בראש הספר גם את השאלות והתשובות של ר' עזריאל בלשונן למען הראות לתלמידו זה ולכל קורא שבעצם אין הוא מחדש ולא כלום, אלא רק מפרש את דברי ר' עזריאל, אחד מעמודי הקבלה הותיקים ורבו של הרמב"ן בקבלה.

ר' מֵאִיר (בר' גְּדַלְיָה) מִלּוּבְּלִין (מהר"ם)

מגדולי חכמי התורה בפולין במאה הרביעית לאלף השישי. נולד בלובלין בשנת שי"ח (1558) במשפחה רבנית חשובה. אבי אביו היה המקובל ר' אשר מקראקא (ראה למעלה, עמ' 252). קיבל תורה מפי ר' יצחק שפירא, ראש ישיבת קראקא, שבחר בו לחתן לבתו אסתר. עודו בגיל צעיר נתמנה ראש ישיבה בלובלין (בשנים שמ"ב—שמ"ז). משם נקרא לקראקא לשמש בה רב וראש ישיבה. אחר כמה שנים נתקבל לרבנות בעיר לבוב, וגם בה עמד בראש ישיבה גדולה במשך קרוב לעשרים שנה, אולם בגלל המחלוקת הוכרח ע"י המלכות לעזוב את לבוב (בשנת שע"ג). אז חזר ללובלין עיר מולדתו ושימש בה ברבנות עד פטירתו, בחודש איר שנת שע"ו (1616).

כל ימיו הרביץ תורה בישראל ועמד בראש הישיבות המפורסמות לתורה בלובלין, קראקא ולבוב. מאות תלמידים הסתופפו בצלו ושאבו מי תורתו, מהם שימשו אח"כ מורי הוראה וראשי ישיבות וחיברו ספרים חשובים, כגון ר' ישעיה הורוויץ, בעל "שני לוחות הברית"; ר' נתן שפירא בעל "מגלה עמוקות", ור' יהושע בר' יוסף מקראקא, בעל "מגיני שלמה". שמו נתפרסם בעולם כאחד מחכמי התורה המובהקים ביותר ומקהילות קרובות ורחוקות, אף מאיטליה וטורקיה, פנו אליו בשאלות בדבר הלכה. מאה וארבעים מתשובותיו נאספו ע"י בניו אחרי פטירתו ונדפסו בשם "מנהיר עיני חכמים" (וינציה,

שע"ח). ספרו הגדול „מאיר עיני חכמים" (שם, שע"ט) כולל חידושים וביאורים על כל התלמוד, ונחשב לאחד הספרים התלמודיים החשובים ביותר, וזכה למהדורות מרובות ונספח לכל מהדורות התלמוד בדורות האחרונים, בצד ספרי חכמי זמנו מהרש"ל ומהרש"א.

מהר"ם היה בעל אופי תקיף ולא נשא פנים בתורה. בחריפות רבה הוא מבקר את ספרי בני דורו ומעמיד על דעתו. כדרך המהרש"ל רגיל גם הוא להגיה את התלמוד, אולם לגדולי הראשונים הוא מתייחס בהערצה. לעומת זאת לא נמנע מלהשיג על האחרונים. בימיו נתפרסם ספר „שלחן ערוך" לר' יוסף קארו, שנתקבל כפוסק מוסמך בכל ישראל, ביחוד אחרי שר' משה איסרלש (הרמ"א) צירף לו את הגהותיו. אולם לדעת מהר"ם אין לפסוק הלכה על פי השלחן ערוך, משום שדבריו „הם כראשי פרקים ואינם מובנים ורבים נכשלים בדבריהם". לדעתו אין לפסוק הלכה אלא מתוך עיון במקורות התלמוד והפוסקים הראשונים. „אין ממנהגי ומדרכי להיות עסקי בדברי בעל שלחן ערוך, וקל וחומר לבנות יסוד באיזו הוראה על דקדוק סודות דבריהם, כי לא נתנו מרועה אחד, רק הם דברים נלקטים מחוברים מדברים נלקטים נפרדים שכמה פעמים לא יוצדק חבורם".

בהקדמתם לספר תשובותיו מספרים בניו על עזבונו הספרותי, שלא זכה לראות אור: „מאור הגדול", חידושים על ארבעה טורים; „מאור הקטן", על ספר „שערי דורא"; „נר מצוה" על סמ"ג; "תורה אור", דרושים על התורה; „אור שבעת הימים", חיבור הלכי שלא נשלם.

מכתובת מצבתו: משיח ה', אבי רכב ישראל ופרשיו, מאיר לארץ וקדושיו ...יחיד בדורנו בכל עברים, ...הרבין תורה והעמידה בהדורים, ...יסופר לדור אחרון, שקול כמשה ואהרן.

ר' מֵאִיר (בר' צְבִי הִירְש) מַרְגָּלִיוֹת

רב וצדיק מתלמידי הבעש"ט. אביו ר' צבי הירש מרגליות היה רבה של יאזלוביץ. עוד בילדותו נטה יחד עם אחיו הגדול ממנו בשנים, ר' יצחק דוב, אחר החסידות והיה תלמיד מובהק לבעש"ט שכיבד אותו וקירבו מאוד. התנועה החסידית הצעירה התפארה מאוד בר' מאיר שהיה מפורסם כגדול בתורה. שמו יצא לתהלה בשל חיבוריו התורניים החשובים: „מאיר נתיבים" בשני חלקים, חלק ראשון שאלות ותשובות, וחלק שני חידושי תורה (פולנאה, תקנ"א); „אור עולם", על דיני ארבעת הטורים בסדר א"ב בחרוזים (שם תקנ"ה); „דרך הטוב והישר", על דיני ארבעת חלקי השלחן ערוך (שם תקנ"ט). ספרו הקבלי־חסידי הוא „סוד יכין ובועז" (שם חש"ד).

ר' מאיר היה אב"ד בלבוב, ובסוף ימיו באוסטראה, בה נפטר בעשרה באייר תק"נ (1790). ו.

ר' מֵאִיר (בר' שִׁמְעוֹן הַכֹּהֵן) מִנַּרְבּוֹנָא

מחכמי פרובינציה בסוף האלף החמישי ותחילת השישי (במאה הי"ג למספרם).

היה בן אחותו של ר' משולם בר' משה מבדריש, בעל ספר „ההשלמה", וקיבל תורה מפיו. וכן היה תלמידו של אביו הרב ושל ר' נתן מטרנקטלייש, רבו של הרמב"ן. הוא היה חברו של הרמב"ן ועמד עמו בחליפת מכתבים.

חיבר ספר הלכה בשם ספר „המאורות", המכיל הלכות מסכת ברכות וכל סדר מועד ומסכת חולין והלכות ספר תורה, תפילין ומזוזה. הרבה הוא מזכיר בספרו את דודו בעל ספר ההשלמה ואף מביא מספריהם של שאר חכמי פרובינציה.

חיבר ספר ויכוחים בשם „מלחמת מצוה", בו מוסר תוכן ויכוח דתי משנת ה"א ה' (1245) עם כמרים נוצריים, ופירושי מקראות ומאמרי הגדה שהנוצרים מבקשים בהם סיוע לאמונתם.

חיבר גם ספר דרשות, שהוא מזכירו בספר המאורות, וכן כתב חיבור על המסורת, שנשתבח על ידי ר' מנחם המאירי. כל כתביו גנוזים עדיין בכתבי יד ולא זכו לראות אור.

לעת זקנתו עזב את צרפת והתיישב בספרד בעיר טולידה, ונפטר שם בח' מרחשון שנת ה' אלפים כ"ד (1263).

ר' מֵאִיר (בר' יְהוּדָה לֵיב הַכֹּהֵן) פַּאפִּירְש (פאפרוש)

מחשובי המקובלים גורי האר"י, חי בירושלים בסוף המאה הרביעית ובתחילת המאה החמישית של האלף השישי. הוא היה תלמיד מובהק לר' ישראל אשכנזי ולהמקובל המפורסם ר' יעקב צמח הרופא. קנה לו שם בזמנו בחבוריו הרבים שחיבר, הדנים בעניני קבלה, דרוש ומוסר, שברובם נשארו בכת"י ורק חלק מהם זכה לראות אור. כמעט בכל אחד משמות ספריו המרובים נמצאת המלה „אור", רמז לשמו „מאיר". ויש אומרים שחיבר שלשים ותשעה ספרים כמספר „ט"ל אורות" (אזולאי) ואמנם אחד מספריו נקרא בשם „טל אורות" (ווארשא, תרע"א), כולל דרושים על פרשיות התורה.

את מקומו החשוב בין המקובלים שבתקופה שאחרי האר"י, קנה לו, בעיקר, על ידי זה שעסק בסדור כתבי האריז"ל ובהכנתם לדפוס. למפעל הזה הקדיש את רוב ימי חייו. את הדחיפה וההתלהבות למפעל זה קיבל מרבו ר' יעקב צמח, שגם הוא עסק בדבר זה. לרגלי נסיעותיו בענין הפצת ספריו הגיע ר' מאיר פאפירש לדמשק וביקר שם בביתו של ר' שמואל ויטאל, בנו של ר' חיים ויטאל, ושם מצא דף אחד מכתב ידו של ר' חיים ויטאל ששימש לו מפתח לסדור כתבי האר"י שנכתבו בידי ר' חיים ויטאל, שהיו עד אז במצב של ערבוביה. הדף הזה הכיל בקרבו רמזים לסדור כתבי היד הנ"ל. על פיו חילק ר' מאיר פאפירש את כל כתבי היד של ר' חיים ויטאל, שהכילו בתוכם את תורת האר"י בקבלה, לשלשה ספרים: א) „דרך עץ־החיים", כולל את עיקרי קבלת האר"י, ב) ספר „פרי עץ חיים", מכיל עניני ה„כוונות" וטעמי המצוות ועוד, ג) ספר „נוף עץ חיים", דן בענייני הגלגולים ומכיל בתוכו פירושים לספר הזוהר והתקונים ובאורים על דרך הסוד לפסוקים שונים מהתנ"ך ולאגדות חז"ל.

מספרי הר"מ פאפירש ידועים לנו: „אור רב", פירוש על ספר הזוהר; „אור פני מלך", על כוונות התפלה עפ"י האר"י. את הספר הזה כתב בהיותו בקונסטנטינופול; „אור זרוע", פירוש על הספר עץ חיים; „אור נר", על ענין הגלגולים; „אור צח", בענין השתלשלות הספירות; „מתוק־האור", פירוש על ספר „עין־יעקב", עפ"י הקבלה; „אור האבוקה", על יסודות הקבלה; „אור צדיקים", דינים, הנהגות ודברי מוסר (וארשא, תרמ"ט).

נפטר בחדש אדר תכ"ב (1662), ומנוחתו כבוד במורד הר הזיתים. ף

ר' מֵאִיר (בר' יִצְחָק) קַצֶּנֶלְנְבּוֹיגֶן (מהר"ם מִפַּדּוֹבָה)

מגדולי רבני איטליה. נולד בשנת רמ"ב (1482) בקצנלנבויגן אשר בגרמניה ולמד תורה בישיבתו של ר' יעקב פולאק בפראג (או בקראקא), ומשם הלך לפאדובה לישיבתו של ר' יהודה מינץ, אשר נתן לו את נכדתו לאשה. כשנפטר חותנו, ר' אברהם מינץ, ששימש אחרי אביו הגדול רב וראש ישיבה בפאדובה, מילא ר' מאיר את משרתו עד יום פטירתו בפדובה, י' בשבט שכ"ה (1565).

מהר"ם מפדובה נחשב לאחד מגדולי התלמודיים בדורו, וכמה מגדולי זמנו עמדו אתו בחליפת שאלות ותשובות ביניהם גם קרובו ר' משה איסרלש (הרמ"א). את תשובותיו הדפיס מהר"ם יחד עם תשובות אבי חותנו ר' יהודה מינץ (וינציה, שי"ג). כמה מתשובותיו נכנסו בין תשובות הרמ"א. מהר"ם נחשב לאבי משפחת קצנלנבוגן. הגיח אחריו בן גדול בתורה, הוא ר' שמואל יהודה קצנלנבוגן.

ר' מֵאִיר (בר' בָּרוּךְ) מֶרוֹטֶנְבּוּרְג (מהר"ם מרוטנבורג)

מאחרוני בעלי התוספות. נולד בוורמיזא בשנת ד"א תתקע"ה (1215) בערך, במשפחה של חכמים גדולי תורה. אביו ר' ברוך היה חכם חשוב ושימש ברבנות בוורמיזא, והמהר"ם מזכירו בחיבוריו בירא הכבוד. על מצבת קברו נחרת: „בני דורו היה מכלכל, בדעו מוסר השכל, בשפתי חן היקרים, פרי צדיק מקור חיים, פרץ מעיין לכל איים, מפיק נפך וספירים". אף אחיו ר' אברהם היה חכם חשוב (ראה למעלה, עמ' 27).

ראשית חינוכו קיבל אצל אביו הרב, ויחד עם זה שימש את חכמי התורה שבדור. מוריו העיקריים היו ר' יצחק בר' משה מווינא, בעל אור זרוע, ור' שמואל בר' מנחם מווירצבורג. עודו בגיל צעיר נסע לישיבות צרפת ויצק מים על ידי חכמי צרפת בעלי התוספות: ר' יחיאל בר' יוסף מפאריש, ר' שמואל בר' שלמה מפלייזא ור' שמואל מאייברא.

עטור כתר תורה הוא שב מצרפת למקום מולדתו וכוכוב מאיר הוא מופיע על שמי היהדות באשכנז. כאן הוא מפתח את פעולתו הענפה והפוריה, החל בכהונתו כרב בקהילות שונות וסיים כמורה לעם ומנהיג הדור כולו. הוא כיהן פאר כרב בקהילות: קוסטניץ, אויגסבורג, ווירצבורג, רוטנבורג, וורמיזא, נירנבורג, מגנצא. אין לקבוע בדיוק את הזמן ששהה בכל

המקומות הנ"ל, אולם נראה שרוב ימיו ישב ברוטנבורג. כאן יסד ישיבה גדולה, שהפכה למרכז תורה חשוב באשכנז, אליה נהרו כל בחור וטוב, ממנה יצאו תלמידיו הגדולים ומשם שלח את רוב תשובותיו המגיעות לאלפים. לפי דעת אחדים הוכתר המהר"ם באופן רשמי כרב ראשי לכל קהילות אשכנז. אין לאשר את וודאות דעה זו אולם למעשה מילא תפקיד של רב ראשי במלוא משמעותו. שמו כגדול הדור הלך לפניו והיה לאישיות תורנית מרכזית בכל רחבי אשכנז וצרפת, ואף למרחקים הגיעה השפעתו. ראשי קהילות גדולות ומפוארות פנו אליו בשאלות שונות בכל שטחי החיים, בעל פה ובכתב, כל הדבר הקשה הביאו אליו ופסקיו היו נר לרגליהם.

את רבנותו נהג ביד רמה ובהשפעתו כי רבה הוא עומד בפרץ, גודר גדרים ועושה סייגים לתורה ומוציא את פסקיו ללא חת כדי לשמור על ערכי היהדות ולקיים ולהסדיר את חיי הקהילות.

ימי מגוריו של המהר"ם באשכנז עברו עליו תוך פעולה מתמידה ומאומצת בשדה הספרות, וכרועה נאמן הנהיג את קהילות ישראל על מבועי התורה. בסוף ימיו הלך מצב היהודים באשכנז הלך ורע. מיום ליום אכפו הצרות, הגזירות והרדיפות עד ללא נשוא. אז גמר מהר"ם אומר לעזוב את עמק הבכא, ולחוש לו מפלט בארץ אחרת. בימים ההם נתעוררה באשכנז תנועה לעליה לארץ ישראל, וכנראה אף המהר"ם הצטרף אליה. הוא לקח את מקל הנדודים בידו ואחרי תלאות מרובות הגיע ביחד עם בני משפחתו ללומברדיה ויתעכב שם עד שיתלקטו אליו כל בני חבורתו, שכפי שסבורים מגמת פניהם היתה ארץ ישראל. בשהותו שם הכיר אותו מומר אחד שהלשין עליו והודיע על בריחתו לשלטון ונאסר מיד והוחזר לאשכנז, ולפי פקודת הקיסר רודולף הושם בכלא אנזיסהים שבאלזאס. הקיסר דרש סכום עצום דמי פדיונו. אולם כשנודע זאת למהר"ם אסר על הקהילות לפדותו, כדין התלמוד „אין פודין את השבויים יותר על כדי דמיהן", כדי שלא להגדיל את יצר החמסנות של המושלים לאסור כל גדול בישראל למען קבל כופר נפשו. הוא קיבל על עצמו את היסורים מרצון ונשאר כלוא במבצר אנזיסהים ושם בילה את שארית ימיו. במעשהו זה קידש מהר"ם שם שמים ושימש דוגמא להקרבה עצמית לתקנת הרבים.

כשבע שנים היה תפוס במבצר, אולם אף בשנים אלו המשיך ללמוד ולהורות והשיב את תשובותיו לכל שואליו. הרבה מחידושיו ותוספותיו נכתבו על ידו בימי שבתו במבצר. שם סידר לפניו תלמידו ר' שמשון בר' צדוק שקיבל רשות לבקרו תכופות, את ספר ה„תשב"ץ", הדן בענייני הלכה ומנהגים. כמו"כ עמד בקשר מכתבים הדוק עם תלמידיו האחרים שלא הורשו לבקרו, באחת מתשובותיו שכתב בימי מאסרו במבצר הוא כותב: „תופסי גיטין אין בידי ולא ספרי פסקים... ואם ימצא שהתוספות וספרי הפוסקים חולקים עלי בשום דבר דעתי מבוטלת להם כי מה לעני יודע שיושב חושך צלמות ולא סדרים זה ג' שנים ומחצה העני הנשכח מכל טובה

אסקופה הנדרסת הנקרא בשכבר מאיר בר' ברוך זלה"ה"...

שבע ימים ורוגז נפטר ר' מאיר בבית הכלא, בי"ט באייר שנת נ"ג לאלף הששי (1293), אך גם המוות לא פדהו מידי הטמאים, המלכות הרשעה לא נתנה להביאו לקבר ישראל. כדי לנקום בו על שבחר להי־ענות ימים רבים בבית־הכלא, מאשר לסייע בידי עריצים, חמסנים וסחטנים לבוא על בצעם, מנעו ממנו את החסד האחרון. רק כעבור 14 שנה אחרי פטירתו עלה בידי נדיב אחד, ר' אלכסנדר בן שלמה ווימפן, לפדות את עצמותיו לאחר שפיזר על זה כמעט כל הונו. את שכרו בקש רק זאת — שלאחר מותו יקברוהו על יד קברו של המהר"ם. בקשתו נתמלאה. המהר"ם הובא לוורמיזא ושם נקבר בכבוד רב, בד' לחודש אדר ס"ז לאלף הששי.

ירושה רוחנית רבה השאיר אחריו המהר"ם בכתבים. מקום בראש תופסות תשובותיו, המגיעות לאלפים והנוגעות בכל שטחי החיים של הפרט והכלל, והן ששימשו אבני יסוד לפוסקים שקמו אחריו. הרבה מתשובותיו מפוזרות ומובאות בשמו בספריהם של תלמידיו. כיום יש בידינו ארבעה קבצים של תשובות מהר"ם, הקובץ הראשון נדפס בקרימונא בשנת שי"ז, השני בפראג בשנת שס"ח, השלישי יצא בלבוב בשנת תר"כ, והרביעי בברלין בשנת תרנ"א. יש ותשובה אחת מופיעה בשני קבצים גם יחד או אפילו בשלשה מהם. ארבעת הקבצים הללו לא דלו את כל המקורות. בזמן האחרון נתגלה קובץ נוסף בשם „תשובות ר' יצחק בר' משה אור זרוע ור' מאיר בר' ברוך", ובו כמה תשובות של מהר"ם שלא נתפרסמו בשום מקום (נדפס ע"י ד"ר י. ז. כהנא בשנת תש"ג).

דרכו של המהר"ם בתשובותיו הוא דרך הקיצור. עפי"ר הוא מרצה את השאלה לפי הצורך ומוציא את פסק הדין מנומק בקצרה ובציון מקורות. ויש שבתשובתו הוא קובע את פסק הדין מבלי כל הנמקה ומבלי לציין את המקור לדבריו. רק לעתים רחוקות הוא מעדיף את האריכות ונכנס במשא ומתן של הלכה כדי לבאר את שיטתו.

ערך רב לתשובות המהר"ם גם מבחינה היסטורית, חומר היסטורי חשוב גנוז בהן ומבחינה זו יש לציין במיוחד את תקנותיו.

מהר"ם חיבר תוספות לכמה וכמה מסכתות. מהן נדפסו בהוצאות התלמוד תוספותיו למסכת יומא בלבד. כן חיבר חידושים על כמה מסכתות, שהיו לפני אזולאי. מפירושיו למשנה נדפסו לנגעים ואהלות, עפ"י כת"י, וקטעים ממסכתות אחרות של סדר טהרות. כמה מחיבוריו ההלכיים כמו הלכות ברכות, פסקי ערובין, ועוד, נשארו בכת"י, או נאבדו במרוצת הי־מים ולא זכו לראות אור. הלכות שמחות שלו נדפסו בשם „מחנה לויה" (ליוורנו, תקע"ט). „ספר „על הכל" כולל פסקי דינים והלכות ומנהגים של ר' מאיר בר' ברוך וקבצם תלמידו ר' משה שניאור מאיברוא", נדפס ב„הגורן" שנת תרס"ח.

מן הראוי להזכיר שני ספרים המכילים אוסף של מנהגים ופסקי דינים שנכתבו בידי אחרים על פיו: א. „ספר התשבץ מן

רבנו שמשון בר' צדוק זצ"ל כולל חמש מאות ותשעים מנהגים פסקים ודינים של רבנו הגאון מאור ישראל מהר"ם מרוטנבורג זצלה"ה". ב. „ספר הפרנס מהרב רבנו משה פרנס מרוטנבורג אשר כתבו עפ"י מהר"ם מרוטנבורג".

גדול היה כוחו של המהר"ם גם בשירה. כעשרים פיוטים וקינות חיבר. בפיוטיו הוא נותן ביטוי לפלאי הבריאה והדר הטבע וגאונו. בקינותיו הוא מביע את צער האומה וזעמה ומבקש את עלבון התורה. מפורסמת ביותר היא קינתו על שריפת עשרים וארבע עגלות מלאות ספרי תלמוד וספרים אחרים בפריז, בשנת חמשת אלפים וארבע לבריאת העולם, שנכנסה לקינות של תשעה באב. במלים נוגעות עד הלב הוא פונה אל התורה הקדושה: „שאלי שרופה באש לשלום אבליך"... הקינה בנויה על משקל „ציון הלא תשאלי לשלום אסיריך" לרבי יהודה הלוי. בקינה אחרת הוא מתנה את גורל ישראל ותוך כדי הבעת כאב האומה הוא מסיים את קינתו בתביעה כלפי מעלה ואקורדים חזקים של נקמה נשמעים בה.

אֵל נְקָמוֹת הוֹפִיעַ נְקֻמָתְךָ לַהֲשִׁיבָה
וְלָאֵכֹל שָׁמִיר וְשִׁית מִמַּדְהֲבָה...
רְוֵה סַרְבָּךְ מִדַּם חֲלָלַי
הַכֶּרֶת עֵר וְעֵנָה מִמֶּנִּי מְחֻלְלַי
הָאֵל הַנּוֹתֵן נְקָמוֹת לִי
וְבָא לְצִיּוֹן גּוֹאֵל וְיֶחֱזוּ וְיֵבוֹשׁוּ שׁוֹרְרָיו
בְּרָצוֹת ה' דְּרָכֵינוּ וְיִרְאֶה עֶדְרָיו
וְנָקָם יָשִׁיב לְצָרָיו.

תלמידים רבים העמיד המהר"ם, מהם שהיו לאחר פטירתו לנושאי דגל התורה וההוראה באשכנז. המצוינים שבהם הם: רבינו אשר בר' יחיאל (הרא"ש); ר' מרדכי בר' הלל (בעל המרדכי); ר' שמשון בר' צדוק (בעל התשב"ץ); ר' חיים אליעזר בר' יצחק אור זרוע (בעל תשובות מהר"ח או"ז); ר' יצחק מדורא (בעל „שערי דורא").

בל.

ר' מֵאִיר (בר' יַעֲקֹב הַכֹּהֵן) שִׁיף (מהר"ם שיף)

מגדולי התלמודיים באשכנז בסוף המאה הרביעית לאלף השישי. נולד בשנת שס"ח (1608) בפרנקפורט דמיין, במשפחה מפורסמת שהעמידה כמה רבנים ובנקאים עשירים. אביו היה ראש ישיבה בפרנקפורט. עודו בגיל צעיר, כבן שבע עשרה, הוזמן לרבנות בקהילת פולדא, שם עמד גם בראש ישיבה חשובה שבה הרביץ תורה בשקידה רבה. את תמצית שיעוריו שהרצה לפני תלמידיו, חידושיו וביאוריו לתלמוד ומפרשיו, רש"י ותוספות, רשם בספר שהשתרע על פני כל התלמוד. כפי שמעיד נכדו בן בתו שהוציא לאור את ספרו כמאה שנה לאחר פטירתו כתב מהר"ם חידושים על כל הש"ס וארבעה טורים ופירוש על התורה וגם ספרי קבלה, אולם מרבית ספריו נאבדו לאחר פטירתו ולא נדפסו אלא חידושיו לחמש מסכתות שלמות ומקצת קטעים, שיצאו לאור ע"י נכדו בשני חלקים בשם „חידושי הלכות" (ח"א הומבורג תק"א, וח"ב שם תק"ז). ספר זה נתחבב מאוד על הלומדים וזכה למהדורות רבות, ואף נכנס להוצאות התלמוד ומקומו נקבע אחרי המהרש"א.

בספרו הוא מתרחק מדרך הפלפול

ומתאמץ לחדור לפשטי הסוגיות של התלמוד. בסיום כל מסכת בא דרוש המקשר את המסכת עם המסכת שעומדים להתחיל בישיבתו. בר"ח ניסן שפ"ז סיים את מסכת ביצה; בחשון שצ"א סיים מסכת בבא קמא; באלול שצ"ב — כתובות; בתמוז שצ"ה — גיטין. סגנון הספר קשה ועמוס ולקה בשיבושים על כן נעשה לו פירוש על ידי ר' מרדכי מארדוש (פאריצק, תק"ע). כפי שנראה מכמה מקומות בספרו היה מהר"ם שיף נושא בעול הנהגת עדתו והיה מוכיחם בדברים קשים. מקצת מדרשותיו נספחו לספרו זה, אולם ספרו על התורה ושאר חיבוריו אבדו.

בשנת ת"ד (1644) נתמנה אב"ד וריש מתיבתא בפראג ונפטר שם בדמי ימיו בן שלשים ושש.

ר' מֵאִיר בר' שְׁמוּאֵל מֵרוֹמְרוֹג

חתן רש"י. מגדולי חכמי התורה בצרפת במאה התשיעית לאלף החמישי. נולד בערך שנת תת"כ (1060) וקיבל תורה מפי "גאוני לותיר" ומפי ר' יצחק בר' אשר הלוי, וכן קיבל תורה מפי רש"י, שנתן לו את בתו השניה יוכבד לאשה, ונולדו לו שלשה בנים שהאירו לישראל בתורתם וחכמתם, והם ר' שמואל (רשב"ם), ר' יעקב (רבינו תם) ור' יצחק. ר' מאיר כתב פירושים לתלמוד, מעין פירושי רש"י חותנו ורשב"ם בנו הבכור. קטע מפירושו למנחות שנכתב על ידו ועל ידי בנו הרשב"ם נדפס במנחות יג, א. היה מראשוני בעלי התוספות, ובניו ותלמידיו רשב"ם ורבינו תם מזכירים אותו כמה פעמים, וכן הובא שמו בתוספות שלפנינו. אף הוא תיקן את נוסח "כל נדרי" כדי להתאימו להלכה.

ר' מַיְמוֹן הַדַּיָּן, אֲבִי הרמב"ם

דיין בקורדובה בתחילת המאה העשירית לאלף החמישי (במאה הי"ב למספרם). תלמידו של רבינו יוסף הלוי אבן מיגאש, זה הגאון התלמודי אשר הרמב"ם כתב עליו כי היה "לב האיש ההוא מבעית בתלמוד" ואשר נוסף על תורתו וחכמתו היה מוכתר במעלות ובמדות "עד מאד מכל האדם והיה עובר על מדותיו ועובר על פשע", והוא שהאציל מהוד חכמתו ומדותיו גם על תלמידו רבינו מיימון, שהיה גם הוא אחד מגדולי התורה והיראה בימיו ויחד עם זה היה גם חכם במדעים. הוא חיבר פירוש על התורה שקטעים ממנו נדפסו ברבעון האנגלי JQR. (סריה ראשונה, חלק ב'), וכן חיבר פירושים לתלמוד וספרים שונים בהלכה. הרמב"ם בנו השתמש בספריו, כמו שהוא כותב בעצמו בהקדמתו לפירוש המשניות "וקבצתי כל אשר בא לידי מפירושי אדוני אבי ז"ל", ובאחת מתשובותיו מביא הרמב"ם מה שמצא בקונטרס אביו מורו בשם רבינו יוסף הלוי רבו. גם התשב"ץ מביא ספר אחד בלשון הגרי (= ערבי) בדיני תפילה ומועד שחברו רבינו מיימון אביו של הרמב"ם, והוא מעתיק ומתרגם ממנו קטע אחד בענין הלכי, בו הוא מזכיר את רבו ר"י אבן מיגאש. כן נדפסו אילו תשובות בהלכה ממנו על ידי ד"ר פריימן (בתרביץ, שנה

ו). מכל ספריו זכה לראות אור בשלימותו בתרגום עברי רק חיבורו הקטן בשם „אגרת הנחמה", שיצא בהוצאת מוסד הרב קוק, בתרגומו החדש של ד"ר בנימין קלאר, עם הערותיו של כותב הטורים האלה (ירושלים, תש"ה).

ימי חייו של רבינו מיימון היו קשים ורעים מלאי צער ומכאובים. אנוס היה לנדוד ממקום למקום לרגל הגזירה של האלמוחדין ובראשם בן תמורה: או המרת דת, או מות או גלות. ורבינו מיימון בחר בגזירה האחרונה, ויהי הוא ובני ביתו נעים ונדים מעיר לעיר וממדינה למדינה, עד שהתיישב בעיר פאס אשר באפריקה הצפונית, במארוקו, אבל גם שם לא הונח לו כי גם המלכות הרשעה באפריקה הצפונית הכבידה את ידה על היהודים והכריחה אותם לקבל עליהם את הדת המושלימית. יהודי ספרד ומארוקו נשארו אמנם נאמנים בסתר ובחדרי חדרים לדת ישראל ולמסורת אבותם אבל ללב רבים מהם חדר הספק והיאוש. אלה שהיו אנוסים לקבל למראית עין את דת האיסלאם החלו לאט לאט לפסוח על שתי הסעיפים, ובמשך הזמן נתעו רבים מהם להאמין כי עזב ה' את עמו והחליפם באומה אחרת. כאשר רבינו מיימון בא לשם ושמע את הדברים האלה קינא קנאת עמו ודתו ויקם ויכתוב בלשון ערב את אגרת הנחמה שלו, לנחם ולעודד את אחיו המדוכדכים ולחזק לבם באמונתם ובתקוותם לגאולה.

אחר פרסום אגרת זו אנוס היה ר' מיימון עוד הפעם לעשות לו כלי גולה והוא ומשפחתו עזבו את מארוקו (בשנת ד"א תתקכ"ה) ושמו את פעמיהם לארץ ישראל. אבל בימים ההם היו העניינים יגעים בארץ הקודש. הימים היו כיובל שנים אחר מסע הצלב השני. עשו וישמעאל נלחמו זה עם זה על אדמת הקודש ומשפחת רבינו מיימון לא מצאה כל אפשרות להשאר בארץ ישראל, ורק רבינו מיימון שכבר היה אז זקן בא בימים החליט כנראה לבלות שארית ימי חייו בתוך ירושלים עיר הקודש וכאן מנוחתו כבוד.

פ'.

ר' מָכִיר בר' אַבָּא מָרִי

מחבר ילקוט המכירי. חי כנראה בצרפת הדרומית (פרובינציה) במאה השניה לאלף השישי (במאה הי"ד למספרם). בהקדמתו לספרו הוא רושם שלשלת ייחוסו: „ר' מכיר בר' אבא מרי בר' מכיר בר' טודרוס בר' מכיר בן הרב ר' יוסף בר' אבא מרי". השמות מכיר, טודרוס ואבא מרי, היו מצויים בפרובינציה, וקרוב לשער שהוא התייחס למשפחת ר' מכיר מנרבונא, שלפי האגדה הידועה שלחו מבבל הכליף הרון אל רשיד לבקשתו של קרל הגדול והוא שתל את התורה על אדמת צרפת.

בדומה לילקוט שמעוני אף הוא מכנס את האגדות המפוזרות בספרות התלמוד והמדרש על סדר פסוקי המקראות. מקורותיו היו: משנה, תוספתא, מכילתא, ספרא וספרי, בבלי וירושלמי, מדרש רבה ותנחומא, פסיקתא דרב כהנא, פרקי ר' אליעזר ומסכתות קטנות. הספר הקיף את ספרי ישעיה, ירמיה, יחזקאל ותרי עשר,

תהלים, משלי ואיוב. אולם לידינו הגיע ילקוטו רק לישעיה, תרי עשר, תהלים ומשלי, ואף אלה לא בשלמותם.

מהקדמתו, הכתובה ברוח ענוותנות מופלגת, יוצא שחיבר את ספרו סמוך לימי זקנתו.

ר' מָכִיר בר' יְהוּדָה

מחכמי מגנצא במאה השמינית לאלף החמישי (בתחילת המאה הי"א למספרם). אחיו של רבינו גרשום מאור הגולה.

ר' מכיר חיבר מילון ללשון העברית, מסודר בסדר א"ב, שנקרא "אלפא ביתא דר' מכיר". ספר זה הובא כמה פעמים בפירוש רש"י למקרא ולתלמוד, וכן אצל רשב"ם, רבינו תם ואחרים.

דרכו לפרש את המלים הקשות שבמקרא ותלמוד ואף לתרגמן לצרפתית המדוברת בימיו. ספר זה לא הגיע לידינו. היה גם פייטן ואחדים מפיוטיו נכנסו למחזור.

ארבעה בנים תלמידי חכמים היו לו, ושמותיהם: מנחם, נתן, נחמיה ויקר. הם הם שאספו את ההוראות והתשובות של חכמי דורם בקובץ שנקרא בשם "מעשה המכירי". ראה בערך ר' מנחם בר' מכיר.

ר' מַלְאָכִי (בר' יַעֲקֹב) הַכֹּהֵן

מחכמי איטליה המובהקים בסוף המאה החמישית ותחילת המאה השישית לאלף השישי (במאה הי"ח למספרם). היה תלמידו המובהק של ר' יוסף אירגאס (ראה בערכו) וישב על כסאו אחריו ברבנות בקהילת ליוורנו. הוא ערך לדפוס את ספרו של רבו "דברי יוסף" (ליוורנו, תק"ב). בשנת תק"ג הדפיס שם ספר "שבחי תודה", הוא סדר תפילות לתענית כ"ב בשבט, שנקבע שם לזכר הצלה מרעש. במחלוקת עמדן — אייבשיץ עמד לצדו של האחרון. הוא נחשב לבר סמכא בדורו ורבים פנו אליו בשאלות הלכיות. כמה מתשובותיו נדפסו בספרי בני דורו, כגון בספר "פחד יצחק" לר' יצחק חזקיה לאמפרונטי, ובספר "בני יהודה" לר' יהודה עייאש, ובספר "תודת שלמים" לר' ישעיה באסאן.

חשיבות מרובה ביותר לספרו "יד מלאכי" (ליוורנו, תקכ"ז), העוסק במתודולוגיה של התלמוד והפוסקים. בחלק הראשון סידר את כללי התלמוד בסדר אלפא ביתי; בחלק שני—את כללי הפוסקים לפי סדר זמנם, ובחלק שלישי נתן כללים בדינים שונים בסדר א"ב. המחבר השתמש בכל ספרות הכללים שלפניו והוסיף עליהם הרבה. בסדרו הטוב והשימושי עשה אזנים לתורה והספר נחשב לאחד הספרים המעולים ביותר במתודולוגיה התלמודית וזכה לכמה מהדורות.

ר' מָנוֹחַ בר' יַעֲקֹב

מחכמי פרובינציה בראשית האלף השישי (בסוף המאה הי"ג למספרם). חי בלוניל ובנרבונא ולמד תורה מפי ר' מאיר בר' שמעון ור' ראובן בר' חיים. אף אביו ר' יעקב היה חכם חשוב ור' מנוח מזכירו כמה פעמים בספרו. חיבר פירוש על ספר משנה תורה להרמב"ם, הנקרא בשם ספר "המנוחה", שלא הגיע לידינו ממנו אלא חלק בלבד, על הלכות חמץ ומצה, שופר,

שביתת עשור, סוכה ולולב (קושטא, תע״ח); בידי אזולאי היה חלק נוסף בכתב יד, על הלכות קריאת שמע ותפילה וברכות.

בספרו הוא מביא פסקאות מלשון הרמב״ם „כתב הרב״, ומסמיך את ביאורו לכל קטע בפתיחה „אמר המפרש״. דרכו בחיבורו להעיר על מקורותיו של הרמב״ם ולברר סתומות שבו, והרבה פעמים הוא מיישב דברי הרמב״ם על ידי בירור הנוסחאות שהיו לפניו. בדרך ביאורו הוא מביא מספרי כמה מחברים, ביחוד מחכמי פרובינציה. הראב״ד, העיטור, בעל ההשלמה ואחרים. הוא מעריץ את הרמב״ם ומדקדק מאד בדבריו ואינו מרהיב עוז לחלוק עליו. בראש הלכות חמץ ומצה הוא נושא דברו:

עיני לאור יפקח נאור
אור מגידי חזיון משא.
כי לחלוק לא העיר שכלו
ולחרחר ריב מדון מצה.
תורה יגדיל עבדך הואיל
באר הלכות חמץ מצה.

ביראת כבוד הוא עומד מול ספרו של הרמב״ם, שהוא עמל בפירושו, ואינו שואף אלא להבינו ולבארו. בראש הלכות שופר הוא שופך נפשו בתפילה:

אל מנוח, און וכוח
אלי תן, הפק משאליו.
הורהו צור, דרך באור
הלכות שופר, סוכה לולב.

על חייו הפרטיים ומאורעותיו לא הגיעו לידינו ידיעות. כן אין בידינו תאריכי לידתו ופטירתו.

ר׳ מְנַחֵם מֶנְדֶל (בר׳ מְשֻׁלָּם זַלְמָן) אוּיְעֶרְבַּךְ

רב ומחבר. נולד בווינה בשנת ש״פ (1620) לאביו שהיה ראש ומנהיג בווינה. למד תורה מפי ר׳ יואל סירקיס (הב״ח) בישיבתו בקראקא, ושם נתמנה לדיין. משנת תכ״ה שימש ברבנות בקהילת רויזניץ במורביה, ומשנת תל״א היה רב בקרוטושין, עד יום פטירתו בכ׳ תמוז תמ״ט (1689).

חיבר ספר „עטרת זקנים״, כולל תוספת דינים והגהות על כל ארבעת חלקי השלחן ערוך מלוקט מן הפוסקים האחרונים. נדפס ממנו רק על חלק אורח חיים בלבד בשלחן ערוך דפוס דיהרנפורט שנת תס״ב, ואחריו במרבית המהדורות הגדולות של השלחן ערוך. הניח אחריו גם חידושים על התלמוד ותשובות בהלכה, שלא ראו אור.

ר׳ מְנַחֵם (בר׳ מֹשֶׁה) הַבַּבְלִי (הַחָבְרוֹנִי)

מחכמי א״י בתחילת המאה הרביעית לאלף הששי (במאה הש עשרה למספרם). נראה שנולד בבגדאד ועלה ארצה עם אביו ואחיו. בשנת רצ״ז ישבו בני משפחתו בצפת ועסקו במסחר צמר וצבעים. ר׳ מנחם היה מחכמי העיר ומרן ר׳ יוסף קארו מאשר בתשובותיו את אחד מפסקיו ודן עליו ברוב כבוד.

חיבר ספר „טעמי המצוות״ (לובלין, של״א), שנתחבב מאוד וזכה לכמה מהדורות. ר׳ ישעיה הלוי הורוויץ מזכיר את הספר כמה פעמים בספר של״ה. בהקדמתו

כותב ר' מנחם כי חיבר עוד ספר גדול בשם „טעמי המצוות הארוכות", אבל הספר הזה נאבד. נראה שר' מנחם נפטר סמוך לשנת של"א (1571).

חיבה יתירה חיבב ר' מנחם את חברון עיר האבות ולמענה עזב את צפת, שבה היה מרוכז הישוב היהודי בימים ההם, והתישב בחברון. בהקדמתו לספרו הנ"ל הוא מנדב את הכנסת ספרו לטובת בנין חומות עיר חברון, כדי להבטיח את הישוב היהודי בתוכה. ב. י.

ר' מְנַחֵם מֶנְדֶל מְוִיטֶבְּסְק

צדיק, נולד בויטבסק בשנת ת"ץ (1730) בערך. אביו ר' משה היה ממקורביו של הבעש"ט, ואף ר' מנחם מנדל ביקר בביתו של הבעש"ט בהיותו בן תשע. את רובי תורתו למד מפי המגיד ממזריטש. האגדה החסידית מתארת את רמ"מ כילד בעל כשרונות בלתי מצויים שמורי התנועה בישרו לו עתיד גדול.

בימי המגיד התגורר במינסק. לאחר פטירתו חזר לויטבסק, והשתקע בהורודוקי הסמוכה. כאן ריכז סביבו אלפי חסידים בניהם מגדולי תלמידי המגיד: ר' אברהם מקאליסק, ר' ישראל מפולוצק, ר' שניאור זלמן מלאדי, ר' ברוך מקוסוב ואחרים. רבה היתה השפעתו של מרכז חסידי זה על יהדות ליטא ורוסיה הלבנה ובימיו גדלה בהן התנועה החסידית. המתנגדים לא ראו התפתחות זו בעין יפה והגבירו את מלחמתם בחסידות. בשנת תקל"ז נסע רמ"מ עם ר' שניאור זלמן מלאדי לוילנא כדי להסביר לגאון את דבר החסידות ולהסיר חששות מלבו. אולם הגאון סירב לקבל את הבאים. רמ"מ ברצותו להמנע ממריבות ומלחמות החליט לעזוב את שדה המערכה הקשה בליטא ובחודש אדר של אותה שנה יצא לארץ ישראל בראש קבוצת חסידים בת שלוש מאות איש, ועל ידו תלמידיו־עוזריו ר' אברהם מקאליסק ור' ישראל מפולוצק. הם הגיעו ארצה בה' אלול תקל"ז והתישבו בצפת ובטבריה. קבוצה זו הניחה יסוד לישוב חסידי בא"י ותרמה לא מעט להחיאת הגליל.

אף בימי שבתו בארץ ישראל עמד רמ"מ בקשרים מהודקים עם חסידיו בגולה ע"י שדרי"ם ואגרות. נפטר ביום ב', ר"ח אייר תקמ"ח (1788), בהשאירו את בנו יחידו ר' משה.

מאמריו, אגרותיו ודברי תורתו מכונסים בספרים: „פרי הארץ" (קאפוסט, תקע"ד); „פרי העץ" (זיטומיר, תרל"ד), ו„לקוטי אמרים" (לבוב, תרע"א). ו.

ר' מְנַחֵם (בר' אַהֲרֹן) בֶּן זֶרַח

מחכמי ספרד במאה השניה לאלף השישי (במאה הי"ד למספרם). מחבר ספר הפסקים „צדה לדרך" (פירארה, שי"ד). בהקדמתו לספרו זה הוא מעביר לפנינו את תולדות ימי חייו, המהווים שלשלת של צרות ופגעים, האפייניים לחיי ישראל בגולה בימי הבינים. אביו היה ממגורשי צרפת בשנת ה"א ס"ו (1306) שהתיישב באיסטלא אשר במדינת נבארא. שם נולד ר' מנחם שנים אחדות אחר כך, ובהיותו בגיל צעיר נהרגו הוריו וארבעת אחיו הקטנים בפרעות שפרצו שם בשנת

ה' אלפים פ"ח, ורק הוא נשאר מכל בית אביו נגוע מוכה ומעונה, כי הרשעים הכוהו פצעוהו והיה מוטל ערום בין המתים מבין הערבים עד חצות לילה, עד שבא פרש אחד מיודעי בית אביו והוציאו מבין המתים והביאו אל ביתו וגמל עמו חסד. כאשר העלה ארוכה למכתו קיבל עליו לילך ללמוד תורה בטוליטולה. אז למד כשנתיים אצל ר' יהושע בן שועיב ואח"כ נתעכב באלקלעה ולמד שם אצל ר' יוסף אבן אלעיש. כמו כן למד תורה מפי ר' יהודה בן הרא"ש בטוליטולה. כאשר נפטר מורו ר' יוסף אבן אלעיש בשנת ק"י נתבקש ר' מנחם למלא את מקומו כרב ומרביץ תורה בקהילתו. אולם בשנת קכ"ט במלחמת האחים המלכים בני דון אלפונסו בקשטיליה נשדד שוב מכל עמלו ונעזב בחוסר כל. אז בא השר דון שמואל אברבנאל לעזרתו ויהי לו למשיב נפש לכלכל את שיבתו. בהשפעתו נקרא ר' מנחם להיות רב וראש ישיבה בטולידו. לכבוד השר הזה — שהיה מרואי פני המלך ומחמת טרדותיו המרובות לא היה פנוי לעסוק בתלמוד ובספרי ההלכה הגדולים — חיבר ר' מנחם את ספרו, הכולל את רוב ענייני ההלכה בדרך קצרה ותמציתית, וקרא לו "זוודין דאורחא" (= צדה לדרך). ספר זה מתחלק לחמשה מאמרים: המאמר הראשון בהלכות תפילות וברכות; השני באיסור והיתר; השלישי בהלכות נשים; הרביעי בהלכות שבת ומועדים, והחמישי בצומות, ומסיים בענין המשיח. למרות ניסוחו הקצר והתמציתי מוצא לו המחבר מקום להרחיב את היריעה ולהקיף גם עניינים שונים מתחום המדע, הפילוסופיה והמוסר. כגון בדברו בענין שמירת הבריאות הוא מביא הרבה מספרי הרופאים, ובדברו בענין המועדות מביא הרבה מענייני התכונה. בהקדמתו הוא דן בהשתלשלות התורה שבעל פה עד זמנו ונלחם בנטיית בני דורו המתפלספים לזלזל בתורת ההלכה. לדעת בעל ספר יוחסין נפטר ר' מנחם בשנת קל"ד (1374), אולם כפי שנראה מן הפרט שעל מצבת קברו בטוליטולה נפטר בחודש אב שנת קמ"ה (1385).

ר' מְנַחֵם בר' חֶלְבּוֹ

מראשוני מפרשי המקרא בצרפת במאה התשיעית לאלף החמישי (במאה הי"א למספרם). על שם בקיאותו הרבה בספרי המקרא וטיפולו בפירושם על דרך הפשט נתכנה ר' מנחם בתואר "הקרא". הוא היה אחד מזקני דורו של רש"י. תלמידו ובן אחיו, ר' יוסף קרא, הרצה את "פתרוניו" של ר' מנחם רבו לפני רש"י, אשר הביאם כמה פעמים בפירושו למקרא, ביחוד בספר יחזקאל. ר' מנחם התגורר זמן מה בפרובינציה וקיבל שם תורה מפי ר' יהודה בנו של ר' משה הדרשן. מקורות ימי חייו לא ידוע דבר.

ר' יוסף קרא היה תלמידו המובהק, הוא מעיד על עצמו: "כל ימי למדני ר' מנחם בר' חלבו אחי אבא". הרבה מתורתו של רבו שיקע ר' יוסף קרא בפירושו למקרא. עצם ספרו של ר' מנחם בר' חלבו שנקרא בשם "פתרונים" לא הגיע לידינו, ומלבד ההבאות אצל ר' יוסף קרא ורש"י,

הוא נזכר רק מעט אצל פרשנים אחדים. מלבד פירושו למקרא חיבר גם פירושים לפיוטים. את כל השרידים מתורתו הוציא לאור רש"א פוזננסקי במחברתו פתרוני ר' מנחם בר' חלבו (ווארשא, תרס"ד).

ר' מְנַחֵם (דָּוִד בר' יִצְחָק) מִטִּיקְטִין (מהר"ם טיקטין)

רב ומחבר בפולין במאה הרביעית לאלף השישי (במאה השש עשרה למספרם), תלמיד ר' משה איסרלש (הרמ"א). חיבר הגהות על הרי"ף והמרדכי שנדפסו אחרי פטירתו על ידי בנו ר' אשר בקראקא שנ"ח בשם הגהות מהר"ם טיקטין, ומאז חזרו ונדפסו בכמה מהדורות של האלפס. לפי הקדמת בנו הניח אחריו מהר"ם טיקטין פירושים והערות על התרגום, פירושי רש"י ורמב"ן, פירושים לתפילות ופיוטים, באור לזוהר וספרי קבלה.

ר' מְנַחֵם (בר' פֶּרֶץ) מִיוֹאֲנִי

מבעלי התוספות בצרפת במאה העשירית לאלף החמישי (במאה הי"ב למספרם). בן העיר יואני היא Joigny. היה חבירו של רבינו תם שעמד עמו במשא ומתן של הלכה. שמו של ר' מנחם מיואני הובא כמה פעמים בתוספות, וקובץ תוספותיו היה לפני הרא"ש. היה מראשי המדברים, אחר רבינו תם, בכינוס הרבנים בטרוייש בו נתקנו תקנות חשובות לסידור ענייני הקהילות ולתקנת המשפחה. במקור אחד נמסר על ויכוח שהיה לו עם אחד מכהני הנוצרים בעניין האמונות. נפטר סמוך לשנת תתק"מ (1180).

ר' מְנַחֵם (בר' יְהוּדָה) דִּי לוֹנְזַאנוֹ

מחכמי ירושלים במאה הרביעית לאלף השישי. מקובל ובעל מסורת, משורר ומדקדק. נראה שנולד בחוץ לארץ, באיטליה או בטורקיה, ובהיותו ילד בא לארץ ישראל עם הוריו אשר התיישבו בירושלים, וכאן ישב עד סוף ימיו, אלא שיצא מפעם לפעם לתור אחרי פרנסתו, והתגורר בערי טורקיה ואיטליה. כל ימיו היו שרשרת של פגעים עוני ומכאובים. היה חלש וידוע חולי מילדותו. ביחוד סבל מראייתו הלקויה, ולבסוף נתעוור באחת מעיניו ואף חלה את רגליו. ולמרות חולשת גופו היה אמיץ ברוחו ולא חת מפני כל, וברדיפתו אחרי האמת לא נרתע מלבקר רבים מחכמי זמנו ואפילו את הקדמונים. דבר זה גרם לו צרות ומכאובים עד שהוכרח פעמים לעזוב את מקומו ולהניח אשתו ובניו בחוסר כל, ואף זה לא השפיע עליו לכבוש את דברי בקורתו, ועוד הוסיף לפרסם את דעותיו באומץ לב שאין דוגמתו. הוא היה אומר: „אף על פי שאני חייב בכבוד מי שחלקתי עליהם, מכל מקום אני והם חייבים בכבוד האמת". בענייני קבלה לא נמנע מלחלוק אף על בני הסמכא הגדולים ביותר בזמנו: הרמ"ק, האר"י, וביחוד על ר' חיים ויטאל, שנגדו כתב בספרו „אמרי אמת". הוא ביקר קשות את המשורר ר' ישראל נג'ארה, בעל „זמירות ישראל", על שהוא מחקה בשיריו שירי נכרים: „מה שראוי למאס הוא קצת שירים שמתחילים במלות דומות ללשון הלעז, כאותו שחיבר שיר לנעם „מירומי אי אלמא אי מוארו מי"

(שיר אהבה איטלקי), ואומר: „מרומי על מה עם רב הומה?" והוא לא ידע ששיר זה פיגול הוא, כי האומרו זוכר דברי הנואף והנואפת... ואולם ראיתי לבעל „זמירות ישראל" שאינו חושש כלל. ואני בהיותי בדמשק הוכחתיו („שתי ידות").

בדרכי נדודיו בערי סוריא, טורקיה ואיטליה, ראה הרבה כתבי יד, ואסף לו כמה מדרשים שלא נדפסו עוד והשתדל בהוצאתם לאור. הוא בדק הרבה כתבי יד עתיקים של התורה ועל פיהם כתב את ספרו „אור תורה", על נוסח המסורה, ספר שימושי לסופרים כותבי ספרי תורה. חשיבות רבה היתה לספרו „המעריך", מעין השלמה לספר הערוך, בו הוא מפרש מלים זרות שבתלמוד ומדרשים עפ"י ידיעותיו שרכש לו בלשונות שונות. הוא כותב: „ולפי שאין רע שאין בו טוב מעט לכן גם אני בטלטולי טלטולא דגברא קשה, הרוחתי שלמדתי לשונות הגויים, ובפרט ערבי ויוני שהם היותר צריכים להבין המלות הקשות והזרות שבאו במדרשי ז"ל, ולבארם ביאור ודאי לא ביאור מסופק, ביאור מדעי ולא ביאור סברי ודמיוני".

את ספריו החשובים ביותר סידר בקובץ „שתי ידות" (וינציה, שע"ח), שצריך היה להכיל לפי תכניתו עשרה חיבורים שונים, כמנין אצבעות שתי ידיו. בחלק הראשון שנקרא „יד עני", באו חמשה ספרים: 1) „אור תורה" הנ"ל; 2) ספר „המעריך"; 3) „עבודת מקדש", תיאור עבודת המקדש בשירים ופזמונים; 4) „דרך חיים", שירים בענייני הלכה; 5) „טובה תוכחת", שירים בענייני מוסר. מהחלק השני הספיק להדפיס רק „אצבע" אחד, את המדרש „אגדת בראשית", שיצא לאור על ידו פעם ראשונה. מחוסר אמצעים הפסיק את הדפסת ספרו זה באמצע. בתכניתו היה להדפיס את מדרש „אגור" (הוא ספר משנת ר' אליעזר) ועוד כמה ספרים.

חיבר עוד ספרים שונים, ביניהם הגהות על הירושלמי ועל ספר ה„לבושים" לר' מרדכי יפה; ספר „עומר מן", פירוש על ה„אידרות" וה„תקונים" ופיוטים רבים.

נפטר בירושלים ונטמן במורד הר הזיתים.

פ.

ר' מְנַחֵם (בר' שְׁלֹמֹה) הַמְּאִירִי

מגדולי מפרשי התלמוד בפרובינצה. בעל ספר „בית הבחירה", המפורסם בכנוי „המאירי". נולד בסוף שנת ה' אלפים ט' (1249). עיר מולדתו היא לפי ההשערה קרקשונה, שהוא קורא לה „עיר קברות אבותי". בנעוריו למד תורה מפי רבו המובהק ר' ראובן בר' חיים בנרבונה, אשר הוא מעיד עליו, כי „היה בקי בכל התלמוד בקיאות מופלגת וחכם ברוב החכמות". אח"כ התיישב בעיר פירפיניאן, בה הרביץ תורה ואולי גם שימש ברבנות רוב ימיו. משם נשא ונתן עם גדולי הרבנים מתלמידי הרמב"ן וביחוד עם הרשב"א. כן אנו מוצאים אותו עומד בקשרים עם חכמי צרפת ואשכנז.

בן עירו, ר' יצחק בר' יעקב די לאטאש, שחי כחמישים שנה לאחריו, מעיד עליו כי „האיר בחכמתו הנוראה כל הגולה בחידושין

ובפירושין ובפסקים גדולים ונוראים". ואמנם נתפרסם המאירי ע"י חיבורו הגדול „בית הבחירה", שהחל בכתיבתו בשנת ה"א מ"ו, והשלימו בשנת ה"א ס'. ספר זה חובר לשלושים ושבע מסכתות, והם, לפי הסדר שנלמדו בישיבתו: ברכות, תענית, מגילה, חגיגה, יום טוב (= ביצה), מועד קטן, ראש השנה, יומא, סוכה, פסח ראשון, חלה, פסח שני, שקלים, תמיד, מדות, שבת, ערובין, חולין, קידושין, כתובות, גיטין, יבמות, סוטה, נזיר, נדרים, נדה, מקוואות, סנהדרין, מכות, שבועות, עבודה זרה, הוריות, אבות, עדיות ושלש הבבות. מהן נדפסו כבר שלשים וארבע מסכתות שיצאו לאור על ידי מהדירים שונים בזמנים ובמקומות שונים. רק ארבע מסכתות, ביצה ושלשת הבבות, לא נדפסו עדיין.

לחיבורו זה הקדים פתיחה כוללת (רובה הגדול נדפס בראש מסכת נדרים וחלקה האחרון בראש תענית), בה הוא מבאר את שיטתו ומגמתו בספרו זה, להביא את מסקנות סוגיות התלמוד בדרך פסק הלכה, בהשמטת כל שקלא וטריא. דרכו לכנס יחד את כל המאמרים המפוזרים במקומות שונים השייכים לענין הסוגיא שעומד בה, ומביא את המקבילות שבירושלמי, תוספתא וחיבורי הגאונים. בדרכו הוא מבאר כל מבטא ומאמר קשה. יסוד לימודו היתה המשנה, שאותה הוא מברר בהרחבה ואחריה הוא מביא את מה ששייך לה בתלמוד, ורק לבסוף הוא מברר גם את כל העניינים הצדדיים שהובאו בדרך אגב. המאירי לקח לו לדוגמא את הרמב"ם

בספרו משנה תורה. כמוהו כתב את ספרו בעברית צחה בלשון המשנה, בלא כל תערובת של ארמית תלמודית. אף הוא אינו מזכיר שמות חכמים שקדמוהו, אלא רגיל הוא לכנותם בכינויים מיוחדים. את הרי"ף הוא מכנה „גדולי הפוסקים"; את רש"י „גדולי הרבנים", או „גדולי הצרפתים"; את הרמב"ם „גדולי המחברים", וכיוצא באלה.

ספרי המאירי שהיו מונחים ברובם בכתב יד כשש מאות שנה ולא נדפסו מהם אלא למסכתות בודדות עוררו ענין רב אצל הלומדים בדורנו. בסדרו הנפלא ובהסברתו המיוחדת הוא מושך את הלבבות וכיום נחשב ספר „בית הבחירה" למפרש התלמוד הפופולארי ביותר.

בסוף בית הבחירה למסכת ברכות ערך המאירי קונטרס מיוחד בשם „בית יד" הכולל בארבעה עשר שערים כל דיני נטילת ידים (נדפס גם בפני עצמו: ירושלים, תרע"ב). ובראש מסכת אבות הקדים רבינו פתיחה גדולה ויקרה, בה הוא מסדר את סדר הקבלה, ורושם את חכמי הדורות עד לזמנו. פתיחה זו היתה לעיגים לחכמי הדורות שלאחריו. ר' יצחק די לאטאש הנזכר עיבדה והוסיף בה עד לזמנו (ה"א קל"ב — 1372) וקרא לה בשם „שערי ציון" (פורסם ע"י ברלינר והופמן, אוצר טוב, ברלין 1878), וממנו שאבו מלוא חפניהם כל הכרונולוגים מר' אברהם זכות בספר יוחסין ועד אזולאי ב„שם הגדולים".

מלבד ספרו „בית הבחירה" כתב המאירי גם פירושים וחידושים לתלמוד. דרכו בספרי חידושיו „לבאר הסוגיא

בשלימות ובלא שום חיסרון ולהאריך בה באריכות כל מה שנאמר בה, ולברור אחרי כן דרך פסק מה שראוי לברור ממנה". מספרי חידושיו לא נשתמרו בידינו רק שתי המסכתות: ביצה (ברלין, תרי"ט); ועירובין (כתב־יד באוצר ספריו של הרב י. ל. הכהן מימון בירושלים).

כפי עדותו של ר' יצחק די לאטאש ביאר רבינו גם את כל התנ"ך. המאירי עצמו מביא בספריו את פירושיו לבמדבר ודברים, יחזקאל וירמיה. קטעים מפירושו לספר בראשית ולספר ישעיה מובאים בספרי מחברים אחרים. אולם בידינו נשתמרו רק הפירושים לשני הספרים: תהלים (ירושלים, תרצ"ו) ומשלי (לאיריא, רנ"ב).

את המקרא הוא מפרש בשני דרכים: "דרך הנגלה", הוא דרך הפשט, ו"דרך הנסתר", הוא דרך רמז פילוסופי. גם בספר זה אין הוא מזכיר את קודמיו בשמותיהם אלא בכינויים כלליים, כמו: "חכמי המוסר", "גדולי הפילוסופים" "המדקדקים הראשונים", וכיוצא באלה, סיגנונו מושפע הרבה מסיגנונם של התיבונים, שתרגומיהם היו שגורים בפיו והוא מביאם תכופות. וכן הוא משתמש הרבה בספרי ר' יוסף קמחי ובניו ר' משה ור' דוד (רד"ק).

בשנות שחרותו חיבר את "חיבור התשובה", אחרי שחכם נוצרי העיר את אזנו, שלא ראה בישראל נטיה לתשובה כמו שהיא מצויה אצל בני דתו. הספר נחלק לשני חלקים. הראשון נקרא בשם "משיב נפש" והוא מחולק לשני מאמרים הכוללים חמשה פרקים בדרכי התשובה, ערכה ותכליתה, והחלק השני נקרא "שבר גאון" ונחלק אף הוא לשני מאמרים הכוללים תשעה עשר פרקים בעניינים השייכים והמעוררים לתשובה, כגון דיני אבילות ומנהגי הימים הנוראים. רק המאמר הראשון של "שבר גאון" הכולל שבעה פרקים נדפס בתוך ספר "חמדת הימים" המיוחס לנתן העותי. בשנת תרצ"ט החלו בהדפסת כל הספר בוורשה, אולם בפרוץ מלחמת העולם השנייה הופסקה ההדפסה.

חיבוריו האחרים הם: "מגן אבות" (לונדון, תרס"ט), הכולל ויכוח עם תלמידי הרמב"ן שבאו לפרובינצה ורצו לבטל את המנהגים העתיקים שהונהגו שם על פי חכמי הדורות הקודמים, ולהנהיג במקומם מנהגים חדשים כפי שקיבלו מרבם; "קרית ספר" (שני חלקים: אזמיר, תרכ"ג, תרמ"א), כולל כל דיני ספר תורה, החל מעיבוד הקלף לכתיבתה ועד הקריאה בה. גם כל התיבות הצריכות להכתב מליאות או חסירות על פי המסורה.

המאירי מזכיר עוד בספרו "בית הבחירה" שני קונטרסים שחיבר: האחד "בסדר הפסוקים והסליחות" הנאמרים בימים מיוחדים. והשני בשם "כתב הדת", כולל "רוב ענייני האמונות התוריות הראוי לחנך בהם את בניו". ושניהם נאבדו. כן חיבר פיוטים שונים, שרק אחדים מהם הגיעו לידינו.

יחסו של המאירי למחקר הפילוסופי מתבטא בפירושו לפסוק: עדות ה' נאמנה מחכימת פתי. "כלומר: עדות השם

יתברך נאמנה, ראוי להאמין בה באין חקירות ובדיקות אבל אחר האמונה ראוי להתחכם בענייניה". אבל הוא מדגיש: "שאין ראוי להיכנס בחכמות הטבעיות והאלהיות עד שימלא כריסו בשר ויין, ר"ל חכמת התורה והתלמוד". את התורה הוא מחלק לשלושה חלקים: "האחד, שאין ראוי בהאמנתם רק הנסתר לא הנגלה כלל... כסיפורי הנמנעות הנאמרות בלא שום צד מופתי... השני, שאין ראוי בהאמנתם רק הנגלה לבד... כרציחה וגניבה... ומזה המין קצת סיפורי התורה כמו ותמנע היתה פלגש. והמצייר בזה נסתר או תוך הוא מבהיל ופתי וסכל, כל שכן במה שיצורף עם פתיותו וסכלותו צד כפירה... השלישי, שעם היות הנגלה עצם המצוה מכל מקום היא מכוונת לדבר הנסתר היוצא ממנה שהוא נכבד יותר ממנה... כמו במצות הקפת הפיאות, שמניעת ההקפה היא המצוה ומכל מקום טעם האיסור, לדעת קצת חכמינו, להיות העניין חוק לכומר לעבודה זרה". כהרמב"ם כן המאירי אינו מאמין במציאות השדים והמזיקים והוא משתדל להוציא מפשטן את האגדות הבאות עליהם בתלמוד. כשהירושלמי נתן טעם לקריאת שמע שעל המיטה, כדי "להבריח את המזיקין" מבאר המאירי שהכוונה לאותם "המזיקים הידועים והם הדעות הכוזבות. והזקיקוהו בעיתות הפנאי לייחד את השם, שלא יטעה באמונת השניות. וכשיקרא על הכוונה הראויה תהא מיטתו בטוחה מהם" ("בית הבחירה" לברכות, עמ' 15).

כאשר עורר ר' אבא מארי בר' משה הירחי את הפולמוס נגד ההשכלה בפרובינצה, פנה גם להמאירי בבקשה להצטרף אליו במלחמתו הקנאית. בתשובתו כותב המאירי בין השאר: "רבים עוררו חנית שכלך והניעו כוונתך עם כוונת אדוננו הרב (הרשב"א) לבטל עניין החכמה ולגרשה מהסתפח בנחלתנו. והוסיפו על דבריהם פשע לאמר, כי מיום התפשט החכמה בארץ בטלה חסידות ויראת חטא עד שלא נמצא אחד מיודעיה ירא את ה' מנעוריו. אכן יש ה' במקום הזה ואתה ידעת. באמת החכמה יקרה בעינינו ורבת התועלת בפרטיה ובכלליה בכל מה שחיברו בה חכמי ישראל... ולא נניח ספר מלא כמה מרגליות בשביל דבר אחד או שנים או שלושה... כבוד גדול לאומה בהמצא בתוכנו קצת בני אדם, ואם הם מעט, שלימים בחכמה עד שלא ימצאו כל בני עמנו משוללים ממנה עד שיאמרו רק עם פתי וסכל תחת אמרם רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה. ואם פעם ופעמיים יכשל האחד בעיונו, הוא בעוונו יהיה נכרת ונצמת, והחכמה למה תומת? הננעלו שערי הפרדס, בצאת ממנו אלישע בן אבויה מפסג ויורד יוצא והורס?... מפני ששוטה זה עשה שלא כהוגן, אנו נאבד אמונתנו?" והוא מזהיר את ר' אבא מארי שלא יגרים למחלוקת חדשה בישראל דוגמת "התגר הראשון אשר ידענו ושמענו בהגיע הנה ספרי הרב מורה צדק (הרמב"ם), אשר מי שיער הנזק והצער והבושת אשר יצאו משם".

ר' אבא מארי מילא את ידי חבירו ובן עירו ר' שמעון בר' יוסף להשיב

להמאירי על מכתבו. הלה ערך איגרת בשם „חושן משפט", בה הוא מתנצל לפני „הגבר הוקם על, עמוד הימיני, ארי שבחבורה" ומשתדל להצדיק את מעשי הקנאות של ר' אבא מארי (פורסמה בספר היובל „תפארת שיבה" לכבוד צונץ עמ' 142—174).

נפטר בפירפיניאן בשנת ה' אלפים ע"ה (1315). פטירתו של המאירי עוררה אבל כבד ואף ר' אבא מארי שלח מכתב תנחומים לקהילת פירפיניאן והמשורר ר' אברהם בדרשי, שעמד בקשרי ידידות עם המאירי, כתב שיר קינה למות ידידו. אש.

ר' מְנַחֵם (בר' פְּנְחָס) מִמִּירְזְבּוּרְק (רמ"מ)

מגדולי חכמי אשכנז בתחילת המאה השניה לאלף השישי (במאה הי"ד למספרם). ר' יעקב ווייל כותב עליו באחת מתשובותיו שהיה מגדולי דורו ודירתו היתה במדינת זכסן וחיבר שם ספר גדול בהלכה שכל מנהגי מדינת זכסן על פיו. קטעים מספרו נספחו לתשובות מהר"י ווייל בסופו, בשם נימוקי ר' מנחם מירזבורק. נראה ששם ספרו היה „מעיל צדק" ועל שמו נתכנה ר' מנחם מעיל צדק (מ"ץ), או ר' מנחם המעילי. ספרו עסק בכל ענייני ההלכה וכלל אף תשובות. אחת מתקנותיו החשובות היתה לבטל את דין המיאון בזמן הזה, שלפי דין התלמוד יתומה שהשיאוה אמה ואחיה יכולה למאן בבעלה כל זמן שהיא קטנה ואינה זקוקה לגט. ראה ר' מנחם את התקלה היוצאת מזה שמלמדים אותה בני אדם למאן והתקין שאין אשה יוצאת מבעלה אלא בגט. תקנה זו שהיה לה תוקף בשעתה הובאה גם ע"י ר' יהודה מינץ ור' שלמה לוי"א בתשובותיהם.

ר' מְנַחֵם בר' מָכִיר

מחכמי אשכנז במאה התשיעית לאלף החמישי (בסוף המאה הי"א למספרם). היה בן אחיו של רבינו גרשום מאור הגולה ובן דודו של ר' יצחק בר' יהודה, מורו של רש"י. אף הוא היה כנראה תלמידו של ר' יצחק בר' יהודה וממנו שאל שאלותיו בהלכה. וכן עמד בחליפת שאלות ותשובות עם אחיו הבכור ר' נתן. ידועים גם שמותיהם של עוד שני אחיו: ר' נחמיה ור' יקר, שאף הם היו חכמים חשובים. נראה שר' מנחם ערך קובץ של תשובות ופסקים של חכמי דורו בשם „מעשה המכירי". בקובץ זה השתמשו הרבה ילקוטי הספרים מבית מדרשו של רש"י, כגון ספר הפרדס והאורה, וביחוד הועתק ממנו הרבה מה שנוגע לתורתם של חכמי מגנצא ווירמיישא בספר מעשה הגאונים.

ר' מנחם בר' מכיר היה גם פייטן חשוב, וכמה מסליחותיו ופיוטיו נשתמרו עד היום בסדר תפילתם של האשכנזים. הוא היה עֵד לרדיפות האיומות של מסעי הצלב בשנת תתנ"ו והוא מתארן בקינתו „אבל אעורר". ראוי להזכיר גם את ההושענא לשבת חוה"מ סוכות „כהושעת אלים" והרשות לחתן תורה החתומים בשמו.

ר' מְנַחֵם מְנָדֵל...

ראה בערך מְנַחֵם...

ר' מְנַחֵם (בר' יַעֲקֹב) בֶּן סְרוּק

מראשוני חכמי ישראל בספרד. מליץ, משורר ומדקדק. נולד בטורטוסה, בצפון ספרד, בסוף המאה השביעית לאלף החמישי (בראשית המאה העשירית למספרם). ר' חסדאי אבן שפרוט הזמינו אליו לקורטובה, מרכז התרבות הערבית בספרד הדרומית, לשמש לו מזכיר. הוא מילא תפקיד משורר החצר, כתב את מכתביו ואף את האיגרות הדיפלומטיות למלכים ושרים ולקהילות ישראל הרחוקות, חיבר שירי תהילה לכבודו של חסדאי ולכבוד אביו, וקונן שירי קינה במות הוריו. כן הטיל עליו ר' חסדאי תפקיד מדעי, לחבר מילון למקרא. בשנת תשט"ו בערך כתב מנחם את המילון העברי הראשון למקרא וכינהו "מחברת", על שהוא מחבר פסוק לפסוק כדי למצוא את הוראת המלה. במחברתו מיעט בהשוואות ללשון הארמית, והתנגד להשוואת הלשון העברית ללשון הערבית, שהיתה מקובלת בין חכמי ישראל בבבל ובאפריקה הצפונית. ה"מחברת" היתה המפעל הספרותי החשוב הראשון של יהודי ספרד. שיטת מנחם היתה כשיטת החכמים שקדמו לו: אות שרשית היא האות הקבועה בכל הצורות ובכל הנטיות של אותו שורש, ויש איפוא שרשים אחדים, שניים, שלשים, רבעיים וחמשיים. בביקורת על ה"מחברת" יצא דונש בן לבראט (ראה בערכו), שכתב שירי תהילה לכבוד חסדאי על פי הטעם החדש של בני דורו במשקל ערבי ובחרוז, כנהוג בשירה הערבית בימיו. בבקורתו, שנכתבה בשנת תש"כ בערך, מצביע דונש על שרשים שונים שלא הוכנסו במקומם, אולם שיטתו בשרשים העבריים היתה בעיקרה כשיטת מנחם ושאר בני דורם. דונש עירער גם על הוראות שונות שיוחסו למלים בפסוקים ידועים של המקרא, והשתמש בביאור הוראותיהן בהשוואה ללשון הערבית כדרך רבותיו במקומות חינוכו, בגדאד ופאס.

בגלל דיבה שהפיצו עליו אויביו סר חינו של מנחם בעיני חסדאי, ולפי פקודתו פגעו במנחם והחריבו את ביתו. על מכתב תוכחתו של מנחם השיבו חסדאי: "אם העוית — כבר הביאותיך למוסר, ואם לא העוית — כבר הביאותיך לחיי עולם הבא". אז כתב לו מנחם איגרת שנייה, ובדברי תוכחה נמרצים התלונן על עיוות הדין שנעשה לו. אין לנו ידיעות על ימי חייו האחרונים של מנחם. נראה שנפטר בקורטובה במחצית השנייה של המאה העשירית למספרם.

משיריו נשארו לנו רק שרידים מעטים מהם אנו יכולים לשפוט על דרכו בשירה שהיתה הדרך המסרתית בין פייטני ימי־הבינים לפניו, אלא שביקש לצור בהם תוכן חילוני של דברי תהילה לבני דורו. אין בהם מדרכי האמנות של השירה הערבית, אולם לשונו היא מקראית וצחה, אם כי נעדרת צמצום ושגב. במבואו ל"מחברת" ובאיגרותיו, ובייחוד באיגרתו השנייה לחסדאי אבן שפרוט, מופיע מנחם כמליץ גדול בפרוזה, שהיא בחלקה פרוזה חרוזה. מנחם נחשב גם בדורות שבאו

אחריו בין משוררי ספרד החשובים אף כי מנו את בן דורו הצעיר ממנו, דונש בן לבראט, כראשון במעלה.

לעומת זאת היתה ל„מחברת" השפעה עצומה על בני דורו ודורות רבים אחריו, בייחוד בין בני ישראל בארצות הנוצריים, שלא יכלו להשתמש ביצירות החשובות בשדה הלשון הכתובות ערבית. רש"י, רשב"ם, רבינו תם ורבים אחרים השתמשו ב„מחברת" בפירושיהם למקרא, והעידו עליה כי היתה חביבה מאוד על החכמים. מבחינה מדעית היתה ה„מחברת" נסיגה אחורנית כלפי עבודותיהם של רס"ג ויהודה אבן קריש בשדה הדקדוק והבלשנות המשווה, אולם ב„מחברת" נוסד המילון העברי למקרא, ששימש גם פירוש לספר הספרים. בתוך ה„מחברת" שיקע מנחם הרבה מן ה„אגרון" לרס"ג, והשתמש ביצירות קודמיו שרבות מהן אבדו ונעלמו. גם חכמי ישראל בארצות האסלאם המשיכו להשתמש ב„מחברת", ונתגלו בדורנו קטעים ממנה בגניזת קהירה. בספרד נתעורר ויכוח עליה בין תלמידי מנחם ודונש, והמשיכו בויכוח זה רבינו תם ב„הכרעות" ויוסף קמחי ב„ספר הגלוי". מבין תלמידי מנחם קם „ראש המדקדקים", יהודה בן דוד חיוג'. כך שימש איפוא מנחם אבן פינה לבלשנות העברית המדעית בארץ ספרד. ה„מחברת" יצאה לאור בפעם הראשונה לפני מאה שנה בערך, והיא מצפה למהדורה מדעית חדשה, כדי שתתפוס את מקומה ליד מילוני ימי הבינים החשובים, שיש להם ערך רב גם בימינו להבנת ספרותנו. אלו.

ר' מְנַחֵם עֲזַרְיָה דִי פַּאנוֹ
(הרמ"ע מפאנו)

מגדולי המקובלים באיטליה במאה הרביעית לאלף השישי. נולד בשנת ש"ח (1548). נתאחדו אצלו תורה וגדולה במקום אחד. הוא ירש מהוריו הון רב והוציאו לצרכי צדקה, וביחוד לתמיכה בתלמידי חכמים, להדפסת ספרים ורכישת כתבי יד. עודו בגיל צעיר וכבר יצא שמע חכמתו ונדיבות רוחו למרחקים. כשגמר ר' משה קורדובירו את ספרו „פרדס רמונים" שלחו לרמ"ע אשר תמך בו ביד נדיבה, וכשנפטר הרמ"ק שילם רמ"ע לאלמנתו אלף דינרים על הרשותה לו להעתיק ספר „אור יקר" שהשאיר אחריו רמ"ק בכתובים. עודו עלם רך שלח לו מרן ר' יוסף קארו את ספרו „כסף משנה", הוא פירושו ליד החזקה לרמב"ם, ורמ"ע טרח להדפיסו על חשבונו (וינציה, של"ד — ו').

הרמ"ע שם את מעייניו בתורת הקבלה בשיטת רמ"ק וחיבר פירוש לספרו „פרדס רמונים" בשם „פלח הרמון" (וינציה, ש"ס). אולם לא מעט הושפע גם מתורתו של ר' ישראל סרוק, שמפיו שמע לקח בעברו באיטליה. רמ"ע מתמכר להפצת תורת הקבלה בקהילות פיררה, וינציה, רג'יו ומנטובה. הרבה תלמידים נתלקטו אליו ממקומות שונים באיטליה ואשכנז. תלמידיו העריצוהו וראו בו איש אלהים קדוש. אחד מבני דורו הצעירים מוסר שמראה דמות פניו היה דומה למלאך ה'. סיפרו עליו שהיה לו „מגיד" שמסר לו סתרי תורה. ענוותנותו ומידת טובו היו למופת. נגד קונטרסו „ימין ה' רוממה"

(וינציה, שס"ה), בענין נענוע והקפת הלולב, יצא ר' יוסף סאמיגה בבקורת חריפה בספרו „דרך ימין" (ויניציה, חש"ד). אולם רמ"ע לא השיב חורפו דבר. לאחד משואליו בענין זה משיב רמ"ע כדברים האלה: „שאלת מה אני משיב על לשון מדברת גדולות וכו' כנגד מה שנתפרסם בשמי על הקפת הלולב. תשובה: אני אני הוא דחתים בי רבנן מ"ע (= מנחם עזריה). זה שמי מעביר עון וזה זכרי מוחל עלבון. וזו תשובה נצחת לכל מה שנכתב ולכל מה שעתיד ליכתב נגד ימין רוממה דידן. כי לא מראש לכבודי דברתי ובמקום קנטוריא עת לחשות. כי האמת יורה דרכו לירא ה' ולחושבי שמו. אני שלום וכי אדבר לעשות רצון אבינו שבשמים כל הנשמה תהלל יה הללויה".

הרמ"ע היה סופר פורה מאוד וחיבר עשרות ספרים בקבלה. כמה מהם נתרקמו כנראה מדרשותיו במועדות ובשבתות. עשרה חיבורים ריכז בספרו „עשרה מאמרות", שכמה חלקים מהם נדפסו במהדורות שונות, ויש מהם שזכו אף לפירושים. שלשת הראשונים: „חקור דין" (על ענייני ר"ה ויו"כ ימי הדין), „אם כל חי" (על פסוק וה' פקד את שרה), „המדות" (על י"ג מדות הרחמים) — נדפסו בויניציה שנ"ז. שלשת אלה בתוספת המאמרים „עולם קטן" ו„העתים" נדפסו עם פירוש „אמרות טהורות" (פרנקפורט דמיין, תנ"ח). מחיבוריו הקבליים נזכיר עוד: „יונת אלם" (אמשטרדם, ת"ח); „צבאות ה'" (המבורג, תכ"ג); „כנפי יונה" (קאריץ, תקמ"ו); „גלגולי נשמות" (פראג, תמ"ח), ועוד הרבה חיבורים שברובם עדיין טמונים בכת"י.

הרמ"ע היה גדול גם בהלכה. במקצוע זה חיבר ספר „אלפסי זוטא", הוא קיצור הלכות הרי"ף, בו הביא את תמצית ההלכה הברורה בלא כל נופך של משא ומתן. ספר זה היה בכתב יד לפני אזולאי המשבחו מאוד. נדפס בירושלים תרמ"ו. קובץ תשובותיו, המכיל מאה ושלשים שו"ת בהלכה, זכה לכמה מהדורות.

נפטר בשנת ש"פ (1620) במנטובה.

פ.

ר' מְנַחֵם (בר' מֵאִיר) צִיוֹנִי

מקובל אשכנזי במאה השלישית לאלף הששי (במאה הט"ו למספרם). חי בשפירא. חיבר ביאור על התורה בדרך הקבלה, שמביא בו את הזוהר וספר הבהיר וחיבורי קבלה אחרים, וכן הוא מרבה להביא את פירושי רש"י ורמב"ן. נדפס בשם ספר „ציוני" בקרימונה בשנת שי"ט, אולם כל המהדורה נשרפה, לכן נדפס שם הספר בשנה שלאחריה במהדורה שניה וזכה עוד לכמה מהדורות.

ר' מְנַחֵם מֶנְדֶל (בר' אַבְרָהָם) קְרוֹכְמַל

נולד בערך בשנת ש"ס (1600) בקראקא. שם למד תורה ביחד עם ר' דוד הלוי, בעל „טורי זהב", מפיו של ר' יואל סירקיש, בעל הב"ח. בעודו צעיר לימים נתמנה לאחד מדייני העיר בקראקא ורבו הב"ח נתן לו רשות לנהג ישיבה. מהרבנים הגדולים שבאו לשמוע לקח מפיו

יש להזכיר את ר' גרשון אשכנזי, בעל „עבודת הגרשוני", ור' מנחם מנדל אויערבך, בעל „עטרת זקנים". בעקבות המאורעות והתקוממות הקוזקים בפולין עזב ר' מנחם מנדל את עיר מולדתו ובא בשנת שצ"ו למורביא ונתקבל לאב"ד ור"מ בקהילת קרמזיר. אחרי כן שימש ברבנות בפרוסניץ, בגלל „הרעש שהיה במדינה ממלחמה ומגיפה" נמלט לארץ אחרת. בשנת ת"ח אנו מוצאים אותו אב"ד בקהילת ניקולסבורג ורב מדינת מורביא. בכהונתו זו עמד עד פטירתו.

הוא היה אחד מגדולי הרבנים בדורו, מכל קצוי ארץ פנו אליו בשאלות. החליף תשובות עם ר' יום טוב ליפמן העליר, בעל „תוספות יום טוב"; ר' אהרן שמעון שפירא אב"ד דק"ק פראג ומדינת בוהמיא; ר' יהושע העשיל, בעל שו"ת פני יהושע ומגיני שלמה. כמו כן באו אתו בחליפת מכתבים גם שאר הרבנים שמצאו בשנות ת"ח — ת"ט מקום מפלט במורביא, בראש וראשונה יש להזכיר את ר' אפרים כהן, בעל „שער אפרים", שכיהן בתור אב"ד ור"מ בקהלת מעזריטש. ביחוד רבות השאלות והתשובות שהריץ אליו תלמידו וחתנו ר' גרשון אשכנזי. בפולמוס שקם מסביב היתר־הנישואין שר' דוד הלוי, בעל טורי זהב, נתן לתלמיד חכם אחד שנמלט בשנות מאורעות ת"ח — ת"ט למורביא, היה ר' מנחם מנדל „ראש המדברים" כנגד פסק דין זה. לבסוף הסכימו גם שאר רבני הדור עם פסק דינו של ר' מנחם מנדל. בסכסוך בעניני תשלומי המסים שנתהוה בין ראשי הקהלה בווינה ובין ר' יצחק, חתנו של ר' מנחם מן רבה של ווינא, בחרו שני הצדדים בר' מנחם מנדל ליושב ראש הבוררות.

רבות עשה ופעל לטובת היהדות במורביא, ביחוד על ידי התקנות הרבות שהתקין שם. הוא ישב ראש באספת ועד המדינה בדרעזניץ בשנת תי"ט. התקנון של יהודי מורביא „שי"א תקנות" סודר ונגמר בשנת תכ"א, במשך זמן פעולתו בתור רב מדינה במורביא. בפעולתו ניכרת הנטיה, להגן על העניים כנגד התקיפות והאלמות של עשירי ותוקפני הקהילה. בתקציבי הקהילות היתה מגמה בולטת להעמיס חלק מן הנטל על העניים ור' מנחם מנדל עומד בפסקו לצדם של העניים. לפירסום רב זכתה התקנה שנעשתה בניקולסבורג כנגד מפקיעי השער. הגויים, מוכרי הדגים בניקולסבורג, מכיון שראו שהיהודים קונים דגים לכבוד השבת בכל מחיר, התחילו להפקיע את השער. פרנסי הקהילה בראשותו של ר' מנחם מנדל עשו תקנה שיהודי ניקולסבורג, ימנעו זמן מה מלקנות דגים לכבוד השבת, „כדי שיוזילו ויוכלו אחר כך אפילו עניים לכבד את השבת". פסק־דין זה של ר' מנחם מנדל נתקבל להלכה ברוב תפוצות ישראל.

הרבה השתדל ר' מנחם מנדל להקל על סבלן של הנשים־העגונות שנמלטו בשנות ת"ח — ת"ט למורביא ושקדו על פתחו, כדי למצוא היתר מכבלי העיגון. בשעת חירום הקפיד שלא להשתמש בשליח, כדי שלא לסכן את חייו.

הספרים שכתב נרשמו בהקדמה לספרו

שו"ת „צמח צדק". ברם רוב כתביו שהיו בידי בנו ר' אריה יהודה ליב נאבדו בזמן הגירוש מווינא (שנת ת"ל) וחלק מכתביו שהיו בידי נכדו ר' מנחם מנדל מפרוסטיץ עלו באש בשרפה הגדולה בניקולסבורג בשנת תע"ט. הספרים שראו אור הדפוס הם: שאלות ותשובות „צמח צדק" (אמשטרדם, תל"ה), על ארבעת חלקי השלחן ערוך עם הגהות מבן המחבר. מלבד חשיבותו של הספר הזה בשביל ההלכה הריהו משמש מקור חשוב לתולדות היהודים במורביה במאה הי"ז; תשובה בעניני גיטין פירסם דוד קויפמן ב„הגרן" שנת תר"ס. יש מיחסים לו גם את הספר „פרי צדיק" על התורה. בשו"ת „צמח צדקה" מנכדו של המחבר ר' מנחם מנדל מפרוסטיץ כת"י (ברשותו של כותב הטורים האלה) נשארה לנו ממנו דרשה לפרשת האזינו. בין הכתבים שנאבדו ישנם גם ספרי־קבלה. נפטר בניקולסבורג ב' שבט שנת תכ"א (1661). כ.

ר' מְנַחֵם (בר' בְּנָיָמִין) מֵרִיקַנַטִי

מראשוני המקובלים באיטליה במאה הראשונה לאלף השישי (בסוף המאה הי"ג ובתחילת המאה הי"ד למספרם). מחבר כמה ספרים בקבלה. ניכרת בו השפעתם של חסידי אשכנז: ר' יהודה החסיד מרגינשבורג בעל „ספר חסידים" ור' אלעזר מגרמיזא בעל ספר „הרוקח", ומאידך הוא מושפע מאוד גם מן הרמב"ן שהוא קורא לו תמיד „הרב" סתם, או הרב „הגדול", ומרבה להביאו בספריו. הריקנטי ידע גם את חכמת ההגיון והפילוסופיה, שראה בהן אמצעי עזר בלימוד הקבלה, והחשיב מאוד את הרמב"ם וספריו.

ספרו העיקרי בקבלה הוא פירושו על התורה. נדפס לראשונה בוינציה שפ"ג ועוד כמה פעמים. הפירוש הזה שהוא מלא מיסתורין וחזיונות ניתרגם ללטינית על ידי ההומניסט האיטלקי פיקו די מירנדולה. ר' מרדכי יפה חיבר פירוש לספר זה בשם „לבוש אבן היקרה" (לובלין, שנ"ה). פירוש הריקנטי לתורה, שלא נשתמר כנראה בשלימותו, השפיע לא מעט על המקובלים בדורות שלאחריו.

כן חיבר פירוש על התפילות בדרך הקבלה וספר טעמי המצוות (קושטא, ש"ד). חיבר גם ספר הלכות, הכולל אוסף פסקים בדרך קצרה. נדפס בשם פסקי הריקנטי (בולוניא, רצ"ח). פ.

ר' מְנַחֵם בר' שְׁלֹמֹה

מחכמי איטליה הקדמונים. מחבר מדרש „שכל טוב". חי בסוף המאה התשיעית ותחילת העשירית לאלף החמישי (במאה הי"ב למספרם). שכל טוב הוא ילקוט מדרשי על התורה, המסדר מדרשות חז"ל על סדר פסוקי התורה ומוסיף עליהן פשטים שונים, בדוגמת הספר „לקח טוב" לר' טוביה בר' אליעזר (ראה למעלה, עמ' 565), שאף בו השתמש ר' מנחם הרבה. יש גם שמפרש את המקראות על פי הדקדוק, וכמה פעמים אף מוסיף לפרש את התיבות בלע"ז איטלקי. להרבה פרשיות סיפח גם פרקי הלכה, שאספם מן התלמוד וספרי הגאונים. ספר זה

נתחבר על כל התורה וחמש מגילות, אולם הגיע לידינו ממנו רק חלק מבראשית טו, יב, עד שמות יט, י, שנדפס על ידי ר' שלמה בובר, בהוצאת מקיצי נרדמים (ברלין, תר"ס).

ספרו השני „אבן בחן" דן בענייני הלשון, הדקדוק והמידות לפירוש המקרא. בספר זה הוא הולך בשיטת מנחם בן סרוק, הבונה את השרשים משתי אותיות, או אף מאות אחת. את הספר הזה חיבר בשנת ד' תתק"ג כספר לימוד בשביל שלשת בניו הקטנים: ידידיה, שאלתיאל ויצחק.

ר' מְנַשֶּׁה (בר' יוֹסֵף) בֶּן יִשְׂרָאֵל

מחכמי הספרדים באמשטרדם. נולד בשנת שס"ד (1604) במשפחת אנוסים בפורטוגאל ובעודו תינוק עזבו הוריו את ארץ האינקויזיציה והתישבו באמשטרדם. כאן התחנך מנשה בבית מדרשו של ר' יצחק עזיאל (ראה למעלה, עמ' 952) ורכש לו על ידו השכלה רחבה, יהודית וכללית, וידיעות בלשונות רבות. הוא חונן בכשרון הטפה ונעשה לאחד הנואמים המוהירים בדורו. כשנפטר מורו הדגול בשנת ש"פ מילא ר' מנשה העלם את משרתו כחכם בקהילת „נוה שלום" באמשטרדם. שם ייסד את בית הדפוס הראשון במדינת הולנד, בו הדפיס סדור תפילה, תנ"ך, משנה, ועוד כמה ספרים. בשנת ת"א נסע למדינת בראזיל, שם הועמד בראש ישיבה בעיר פרנמבוקא, אולם אחרי שנתים עזב את בראזיל וחזר לאמשטרדם.

חיבר כמה ספרים בשאלות הנוגעות לישראל ואמונתו בכמה לשונות: בספרדית, פורטוגאלית, לטינית ואנגלית. עמד בחליפת מכתבים עם כמה מגדולי חכמי דורו, יהודים ונוצרים, וקנה לו שם עולם, ביחוד בפעולתו למען החזרת היהודים לאנגליה, אשר מאז הגירוש בשנת ה' אלפים נ' (1290) לא חזרו אליה במשך שלש מאות שנה ומעלה. ר' מנשה בן ישראל הביע דעתו בכתביו הרבים בענין זה כי רק אחרי שישלם פיזורם של היהודים בארבע כנפות הארץ רק אז תוכל לבוא הגאולה. תעמולתו זו מצאה לה אוזן קשבת אצל כמה מטובי האומה הבריטית, ואפילו אוליבר קרומוול עצמו הטה לו אוזן וכיבדו מאוד. אם כי הרשיון הרשמי לשיבת היהודים לאנגליה לא ניתן על ידו הנה בעצם הדיונים בשאלה זו נתברר שאין לאיסור שיבת היהודים לאנגליה שום תוקף חוקי, ומאז החלו יהודים רבים להתיישב בבריטניה. ואמנם אין לפקפק בדבר שהתהוות הישוב היהודי החשוב באנגליה היא תוצאה מפעולתו של ר' מנשה בן ישראל.

מן החיבורים שפירסם בלועזית נזכיר את ספרו „מקוה ישראל" הדן בענין עשרת השבטים. ספר זה חובר על ידו בספרדית (אמשטרדם, ת"י) וניתרגם לשפות שונות, וזכה לתרגומים אחדים באידיש (שם, תנ"א), ואף לעברית (שם, תנ"ח), מספריו העבריים חשוב ביותר „נשמת חיים" (שם, תי"ב), המכיל חקירות עיוניות על הנשמה בארבעה מאמרים.

נפטר בתחילת שנת תי"ח (1557).

ר' מָרְדְכַי בר' הִלֵּל הַכֹּהֵן

מגדולי הפוסקים באשכנז בתחילת האלף השישי (במאה הי"ג למספרם). מפורסם על שם ספרו הנושא את שמו, ספר „המרדכי". מעטות הן הידיעות על תולדותיו. שנת הולדתו אינה ידועה. נראה שנולד בתחילת האלף הששי (מסביב לשנת 1240). אבי אביו של ר' מרדכי היה בן בתו של ר' אליעזר בר' יואל הלוי (הראבי"ה). ר' מרדכי היה תלמידו המובהק של ר' מאיר בר' ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג, שמפיו קיבל רוב תורתו ואותו הוא מזכיר בספרו בכל דף. כמו כן שימש את ר' פרץ בר' אליהו מקוּרביל וחכמי תורה אחרים. לפי ידיעה בלתי ברורה ישב ר' מרדכי בשנת נ"א (1291) בעיר גסלר, ואחד התושבים היהודים שם עירער על זכות ישיבתו של ר' מרדכי באותו מקום. אמנם בדין תורה שהתקיים לפני ר' חיים פלטיאל זכה ר' מרדכי, אף על פי כן החליט לעקור משם ועבר לגור בנירנברג. כאן מצא את מותו מות קדושים ביחד עם אשתו מרת זלדה וחמשת ילדיו בשנת נ"ח (1298), כנראה ברדיפות הצורר רינדפלייש. מכאן התואר „הקדוש" שמוסיפים לשמו של ר' מרדכי.

ספרו העיקרי שעשה לו שם גדול בעולם ההלכה הוא ספר המרדכי שחיברו על ספר הלכות הרי"ף. תכניתו היתה לאסוף חומר הלכה מקביל ומשלים להלכות הרי"ף מספרי ההלכה ושאלות ותשובות של רבותיו ושל חכמי הדורות שלפניו, ביחוד של חכמי אשכנז וצרפת. ספר זה הנהו אוצר בלום לחומר הלכי של הרבה מחברים. הקשר שבין החומר הזה לרי"ף הוא חיצוני בלבד: דברי הרי"ף משמשים רק נקודת אחיזה, לשם סידור החומר ההלכי המקביל. ר' מרדכי הקפיד להביא את המאמרים והדעות בשם אומרם ודייק בציון מקורותיו, במראי מקומות שלמים ומדויקים, אך באשמת ה„מסדרים" והמעתיקים לא הגיע הספר לידינו בצביונו המקורי השלם ונתקטעו רוב מראי המקומות. כנראה לא זכה ר' מרדכי להשלים את חיבורו בעצמו ולא קרא לו שם, ותלמידיו — ביניהם כנראה גם אחד מבניו שנשאר בחיים — השלימוהו. כבר בתקופה קדומה נסדר הספר בשתי מהדורות שונות זו מזו, אחת ארוכה של בני אוסטריך ואחת קצרה של בני ריינוס. המהדורה הנדפסת היא הקצרה.

מאז נתחבר הספר במשך מאות בשנים הרבו חכמי ההלכה בדור ודור לטפל בספר הגדול הזה, מישמשו בו והעתיקו אותו בפנים שונות ועשו בו כבתוך שלהם, הוסיפו וגרעו, השלימו והשמיטו, הרחיבו וקיצרו, ושינו בו לפי מגמתם וצרכם. בעוד שר' מרדכי הביא את דעות המחברים ושיטותיהם מבלי לחוות דעתו הוא ומבלי להכריע הלכה בין החולקים, הנה במרדכי שלפנינו בולטת מגמה פסקנית השואפת לקבוע הלכה על פי רוב לחומרא. בגלל השינויים וההשמטות נעשה הספר משובש ומגומגם. מתוך שנשמטו מראי המקומות ושמות בעלי הדעות השונות הועמדו שתי דעות סותרות זו בצד זו בלא שום ציון. אף על פי כן נתחבב הספר על הלומדים שמאז חיבורו לא חדלו מלטפל בו, ויש

אף שקבעוהו כחומר הלימוד העיקרי בישיבותיהם ונתחברו עליו פירושים וחידושים. כבר בדור הסמוך לחיבורו קיצר את הספר ר' שמואל שליצשטט בחיבורו „מרדכי קטן", והגהות של חיבור זה נספחו למרדכי שלנו. ועדיין הספר מחכה למהדורה מדעית עפ"י כתבי יד.

מלבד ספר המרדכי חיבר עוד כמה חיבורים קטנים כגון הלכות שחיטה ובדיקה בחרוזים, וכן שיר לימודי על הנקודות, וסליחה על אחת הגזירות שבימיו. לדעה אחת נטל ר' מרדכי חבל גם בחיבור ספר הגהות מיימוני על הרמב"ם. אף חוקרי חכמת ישראל בדורות האחרונים הרבו לטפל בספר זה, אשר שימש להם מעין לא אכזב של חומר לידיעת קורות הימים ותולדות החכמים. מאמר גדול וחשוב מאוד על ר' מרדכי וספרו כתב ד"ר שמואל כהן בגרמנית, ונדפס המאמר בתרגום עברי ב„סיני" משנה שישית ואילך.

ר' מָרְדְּכַי (בר' אַבְרָהָם) יָפֶה

מגדולי הרבנים במאה הרביעית לאלף השישי (בסוף המאה הט"ז ובתחילת המאה הי"ז למספרם). נולד בפראג בשנת ר"ץ (1530) ולמד תורה בישיבות פולין המפורסמות מפי ר' שלמה לוריא ור' משה איסרלש (הרש"ל והרמ"א). בשובו לפראג ייסד לו שם ישיבה, אולם מחמת גירוש יהודי פראג בשנת שכ"א נאלץ לעזוב את עיר מולדתו ולנדוד לאיטליה, שם ישב כעשר שנים והשתלם במדעים שונים, ביחוד בחכמת התכונה. בשנת של"ב נתקבל לרב בהורודנה, ומשם עבר לרבנות בעיר לובלין ועמד שם בראש הישיבה הגדולה ונעשה לאחד מראשי המדברים בועד שלש ארצות. מלובלין עבר לרבנות בעיר קרמניץ, ובאייר שנת שנ"ב, כשיצא מהר"ל מפראג לפוזן, נקרא ר' מרדכי יפה למלא את מקומו ברבנות פראג. בשנת שנ"ט שב המהר"ל לפראג ור' מרדכי יפה מילא שוב את מקומו ברבנות עיר פוזן. בכהונה זו נשאר עד יומו האחרון. נפטר בג' באדר שני שע"ב (1612).

מלבד שהיה מגדולי חכמי התורה והמדע בדורו והרביץ תורה בתלמידים רבים בישיבתו הגדולה והאיר עיני ישראל בספריו המרובים עוד הגדיל לעשות בהיותו מנהיג לדורו ועוסק בצרכי הרבים עד יומו האחרון. ר' דוד גאנז, שכתב את ספרו „צמח דוד" בזמן שר"מ יפה שימש רב בפראג עירו, כותב עליו: „הוא הרב הגדול המופלג בחכמה ובזקנה הנושא דגל מחנה ישראל וכו' וכו', והעמיד תלמידים הרבה והוא ראש ועיקר מגדולי ראשי ישיבות ודייני דשלש ארצות". רב צדדי היה בידיעותיו בתורת ישראל, בנגלה ובנסתר, וכן הצטיין במדעים כלליים: במתימתיקה, אסטרונומיה ופילוסופיה. בחכמת הנסתר היה תלמידו של ר' מתתיהו דלקראט וחיבר ספר בפירוש הרקנאטי. ואפילו בספריו ההלכיים הוא נותן מקום לענייני קבלה ומבסס טעמי ההלכות עפ"י הסוד. ידיעותיו המרובות באסטרונומיה ומתימתיקה עמדו לו לפרש את הלכות קידוש החודש לרמב"ם ואת ספר „צורת

הארץ" לר' אברהם בר' חייא הנשיא. כן פירש את ספר מורה נבוכים לרמב"ם. הוא אהב את המדעים ועסק בהם הרבה יהוא פוסק בספרו להתיר את העיון בחכמות. דרך לימודו בתלמוד הוא פשטני והוא מתרחק מן הפלפול. כחברו המהר"ל מפראג יוצא גם הוא בדברים קשים נגד פלפולי התוהו שפשו מאד בימיו בישיבות פולין, אשר לדעתו רובם דברי התולים ותעתועים.

עשרה ספרים חיבר וקראם בשם הכללי "לבוש מלכות" (או בקיצור "לבושים"), על שם הכתוב ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות וגו' (אסתר ח, טו), ועוד הוסיף לכל אחד שם לווי. חמשת הכרכים הראשונים של ה"לבושים" מהווים את ספרו ההלכי הגדול על ארבעת הטורים, המקיף את כל ענייני ההלכה: "לבוש התכלת", על טור אורח חיים, עד הלכות שבת; "לבוש החור" — עד סוף אורח חיים (לובלין, ש"נ); "לבוש עטרת זהב", על טור יורה דעה (קראקא, שנ"ד); "לבוש הבוץ והארגמן", על טור אבן העזר; "לבוש עיר שושן", על טור חושן משפט (שני האחרונים נדפסו בקראקא שנ"ח — ט').

בספרו זה הוא מציע את ההלכה הברורה בקיצור ומברר את טעמי ההלכה ונימוקי ההכרעה בין החולקים בדרך קצרה, שלא כבית יוסף המאריך ביותר בהבאת כל הדעות, ומאידך אף לא כשלחן ערוך המקצר ביותר ואינו מנמק את ההלכה כלל. ובעוד שר' יוסף קארו בשלחן ערוך מכריע הלכה על פי רוב כדעת הספרדים, הנה הלבוש מביע בעיקר את דעותיהם של חכמי אשכנז וחכמי פולין. בהקדמתו הוא מספר שנתעורר לחבר חיבור זה עוד בימי נעוריו, אחרי שהופיע ספר "בית יוסף", שמצאו כבד ועמוס ביותר, אולם כששמע עוד בהיותו באיטליה שר' יוסף קארו עצמו עוסק בקיצור לספרו, הוא ה"שלחן ערוך", נרתע לאחוריו. אבל כאשר הופיע השלחן ערוך נוכח ר"מ יפה שאינו ממלא את הצורך, באשר הוא משמיט את טעמי ההכרעה לגמרי ומקצר ביותר ואינו מביע את דעת חכמי אשכנז. אז ניגש ביתר שאת לחיבור ספרו. אולם בפעם השניה רפו ידיו כששמע שרבו הרמ"א עוסק בחיבור המפה שלו להשלמת השלחן ערוך. רק כאשר הופיע ספרו של הרמ"א ונוכח שאף הוא מקצר ביותר נתברר לו שיש עוד מקום לחיבורו.

ספר ה"לבושים" נתקבל כספר הלכה מוסמך בחוגים שונים. והיו מקומות שביכרו את ה"לבושים" על השלחן ערוך, ורק עליו סמכו בהוראותיהם ובו היה עיקר עיונם. לכן נתחברו לו פירושים על ידי כמה מחכמי ישראל (כגון "אליהו רבה וזוטא" לר' אליהו שפירא; "חגורת שמואל" לר' שמואל מלנצבורג, ועוד). אולם מאידך היו לו גם מתנגדים ומשיגים, ביניהם ר' יום טוב ליפמן הלויר, בעל תוספות יו"ט, שיצא נגד ספר ה"לבושים" בחיבורו "מלבושי יום טוב". התפשטותו העצומה של ספר שלחן ערוך דחקה את רגלי כל חיבורי ההלכה האחרים, וכך נדחה גם ספר ה"לבושים" מפני השלחן ערוך, שנתקבל לספר החוקים המוסמך

לכל בית ישראל.

שאר ספרי ה„לבושים": „לבוש האורה", ביאור על פירוש רש"י לתורה ועל פירוש הרא"ם לרש"י (פראג, שס"ד); „לבוש פנת יקרת", פירוש על מורה נבוכים לרמב"ם; „לבוש אדר היקר", פירוש על הלכות קידוש החודש לרמב"ם ועל ספר „צורת הארץ" לר' אברהם בר' חייא הנשיא; „לבוש אבן היקרה", פירוש על הריקנאטי לתורה (שלשת הספרים האחרונים נדפסו יחד בלובלין שנ"ה). ספר „לבוש שמחה וששון", דרשות, לא נדפס. כן חיבר עוד פירושים לתלמוד ולספר „שערי דורא".

ר' מֹשֶׁה (בר' יִשְׂרָאֵל) אִיסֶרְלֵשׁ (הרמ"א)

מגדולי ההוראה ויוצר השלחן ערוך. נולד בקראקא בערך בשנים רפ"ה — ר"צ (1525 — 1530) לאביו ר' ישראל, ומכאן השם: איסרלש, כלומר בנו של ר' איסר'ל (= ישראל). בן למשפחה מיוחסת ועשירה. אביו היה מפרנסי הקהילה וכן אבי אמו, ר' אלעזר. עם מות אמו בנה בעלה מנכסי הנפטרת בית כנסת לזכרה, שהיה נקרא על שם הרמ"א והתקיים עד החורבן האחרון של יהדות פולין. רבו המובהק של הרמ"א היה ר' שלום שכנא, המאור הגדול של היהדות הפולנית בתקופה זו, והוא היה גם חותנו, אך עם מות אשתו הראשונה בנעוריה, נשא הרמ"א אשה אחרת, את אחותו של בעל „שארית יוסף". הרמ"א הוא מהאישים המאושרים, שזכו לתורה וגדולה במקום אחד, ויכול היה להתמסר לתורה ולחכמה מתוך הרחבת הדעת ושלוה נפשית. עוד בצעירותו הצטיין כעילוי, ולא ארך הזמן, ויצא טיבו בעולם והוא נעשה לתלפיות של יהדות אירופא ואף מקהלות רחוקות אשר בבוהימיא, אשכנז ואיטליא, פנו אליו בשאלות שונות. הרמ"א עמד בחלופי מכתבים עם חכמי הדור, ביניהם מהר"ם מפאדובא ור' יוסף קארו בעל הש"ע; זה האחרון אשר בהגיע אליו המכתב הראשון של הרמ"א לא העריכו כראוי, הפך אחרי זמן קצר, עם הדוק הקשרים שבכתב ביניהם, לידיד נאמן לו ואף שלח לו כתב יד עם נוסח מסורתי עתיק, על פיו כתב הרמ"א ספר תורה במו ידיו, שהיה שמור בבית הכנסת שלו והועבר בזמן האחרון ירושלימה. הרמ"א היה גם עסקן ציבורי פעיל, ביחוד בשטח הפצת התורה. הוא הקים ישיבה וכלכל בכספו את תלמידיה שזרמו אליו מפולין ומחוצה לה. כן היה חבר בית הדין המקומי, ומשנת שי"ג ואילך אף ראש בית דין. אך פעולתו העיקרית היתה בשדה הספרות.

הרמ"א הוא האישיות הספרותית הראשונה של יהדות פולין. הישוב היהודי בפולין עתיק ימים הוא אך ההיסטוריה התרבותית שלו מתחילה רק במאה השש עשרה. עוד במאה החמש עשרה מתייחסים ליהודי פולין כלאלו ש„אינם בני תורה" (ר' ישראל מברונא), אך בדורו של הרמ"א נעשתה פולין לאכסניא הגדולה לתורת ישראל. עם שקיעת יהדות המערב, בעקבות השמדות והרדיפות והגירת שרידיה לפולין, נודדת אף התרבות

הישראלית לגולה החדשה. שני אישים תלמודיים גדולים, ר' יעקב פולאק ור' שלום שכנא, הם ראשוני בוני המדע התלמודי בפולין והם שהקימו בה, בעריה הגדולות של מדינה זו, בקראקא ובלובלין, את ישיבותיה הראשונות שאליהן נהרו אלפי תלמידים מארצות רחוקות, אך כל פעולתם נשארה ללא רושם ספרותי. הרמ"א הוא הראשון שביסס בתעודות ספרותיות ולדורות את ההגמוניא הרוחנית של יהדות פולין, על הרמ"א, כמו על הרמב"ם, כתבו: "ממשה ועד משה לא קם כמשה" (הרש"ל, מנוסח המצבה). באמת אמרו: הרמ"א הוא הרמב"ם של יהדות פולין, הוא דומה אליו מהרבה בחינות: באוניברסליזם, בזיקתו הרחבה ליהדות ולחכמה; בדרך הלמוד, בגישה הסדורית־שיטתית, בנטייתו לפסקנות ולמשנה ברורה; באופיו, בענוותנותו הרבה. עבודתו הספרותית של הרמ"א רבת ענפים היא, אך שרשה ועיקרה בשטח ההלכה. הרמ"א חי בדור של סיכום ההלכה, של קודיפיקציא תלמודית; מכל ספרי האוסף של החוקים התורניים־תלמודיים, מצאו הד רחב אלו של ר' יוסף קארו שעוררו גם אהדה רבה וגם בקורת חריפה. הרמ"א שייך למעריצי ר' יוסף קארו ומתנגדיו כאחד; עם פרסום פירושו של ר' יוסף קארו ל"טורים": "בית יוסף", פרסם אף הוא פרוש מקביל: "דרכי משה", בו הוסיף דינים מכמה פוסקים שלא הובאו בבית יוסף והוא מכיל גם בקורת על ה"בית יוסף". אך עם הופעת הש"ע של ר' יוסף קארו הכיר הרמ"א במשקלו הקודיפיקציוני הרב, ומתוך כך ויתר על כל תכניותיו העצמיות והסתפק רק בהגהות לספר, שאותם כינו בשם האופייני: מפה, לסמן שהתוספת של הרמ"א היא רק משנה יצירה ויחסה ליצירה העיקרית כמפה לשולחן. הרמ"א הוא גם מפרשו של הש"ע וגם מבקרו; הוא מסביר את המלים, מנתח את הסוגיות, ואף עומד על סתירותיו. אך המקור הראשי להתנגדותו של הרמ"א לש"ע הוא בתחום יצירתם השונה: ר' יוסף קארו מייצג את הגורם הספרדי בהלכה והוא שם לו לקו לפסוק כרי"ף וכרמב"ם מתוך התעלמות מדעותיהם של גדולי אשכנז וצרפת, ביניהם בעלי התוספות. זה עורר פולמוס חריף מצד גדולי ההוראה בפולין היהודית, שראתה את עצמה בתקופה זו כנושאת הדגל של היהדות האשכנזית. הרמ"א הצטרף למקהלה זו, אך הוא נהג במתינות־יתר. הוא קיים וקיבל את הש"ע, אך שינה את מראהו על ידי הכנסת הוראותיהם של חכמי אשכנז. לשם זה חיבר את הגהותיו בו הביא דיני ומנהגי כל גלילות אשכנז שלא נזכרו בשלחן ערוך. בהגהותיו אלו פרש את ה"מפה" על השלחן הערוך ועל ידי צירוף זה הפך השלחן ערוך להיות הקודקס המשפטי־דתי של האומה.

תחום־משנה לו, לרמ"א, הוא הפילוסופיה. הרמ"א היה בעל השכלה פילוסופית והיה בקי בכל ספרי המחקר של ימי הביניים. הוא יצר סינתיזה חדשה מגושי רעיונות עתיקים. בשלהי התנועה הפילוסופית בישראל כבר ניסו חכמי ישראל בספרד, כגון אלבו, עראמה

ואחרים, לווג את הפילוסופיה עם הקבלה, אך חכמי ישראל מהארצות הסלביות כגון המהר"ל והרמ"א הביאו למזיגה שלמה ביניהם, ואף צרפו לאלו אלמנט שלישי, שהיה עיקר התעסקותם בחיים, והוא: ההלכה. הרמ"א הוא בעל הצרוף הגדול של שלשת קניני הרוח הגדולים של היהדות, והם: הלכה, פילוסופיה וקבלה. את דעותיו, הגיונותיו והרהוריו הפילוסופיים סיכם הרמ"א בספרו "תורת העולה" (פראג, ש"ל). אופיינית כאן המסגרת ההלכותית, המכילה דיון מתוך פרשנות פילוסופית בגופי הלכות. כגון תבנית הבית, המזבח, כלי השרת והר הבית; הקרבנות והקטורת והנסכים ושאר ענינים המסתעפים מהם. הרמ"א משתמש בכל מערכת המושגים של הספרות הפילוסופית מימי הביניים לשם ביאור והסברה של המצוות והחוקים, סמליהם וטעמיהם. הוא מדגיש בהדגשת־יתר את הפרינציפ של חידוש העולם ורואה בו, בנגוד לרוב חכמי ימי הביניים, את שורש השרשים של היהדות ובאספקלריא שלה מבאר את רוב מצוות התורה כגון שבת, מילה, תפילין, קרבנות, איסור חמץ וכדומה. חדושו הגדול של הרמ"א הוא הצרוף שבין הפילוסופיה והקבלה. הרמ"א האמין בקדמות הקבלה ואלוקיותה והתמסר הרבה ללמודה ומחקרה ואף כתב ספרים בתחומה (רובם בכתב יד), אבל מתוך הערצתה התנגד לפרסומה בהמון. הרמ"א ראה זהות גמורה בין שני תחומי מחשבה אלו: חכמת הקבלה, לדעתו, היא היא חכמת הפילוסופיה. אלא שבשני לשונות ידברו. בעיקר זיהה את תורת הספירות, העומדת במרכז הקבלה, עם תורת התארים של הפילוסופיה. כיוצא בזה ראה באותו המאמר היסודי של הזהר (בפתיחתו): "אנת הוא חכים ולא בחכמה ידועה, אנת הוא מבין ולא בבינה ידועה", חזרה על תורת השלילה של הרמב"ם: "נמצא ולא במציאות, חי ולא בחיים, יודע ולא במדע"... הבא למנוע כל הכנסת רבוי לתוך המהות האלוקית...

הרמ"א התעניין גם במדעים שונים בתכונה ובדברי הימים. וכך חיבר הגהות לספר יוחסין ועורר את תלמידו ר' דוד גנז לחבר את הכרוניקה המפורסמת: "צמח דוד". רק חכמת הדקדוק היתה רחוקה ממנו, והרש"ל הוכיחו על זה, אך הרמ"א ראה בה רק דקדוקי עניות...

הרמ"א נשאר חי בתודעה העממית ועליו נתחברו הרבה אגדות. כך סיפרו (ללא דיוק היסטורי) שחי ל"ג שנים וחיבר ל"ג ספרים ומת בל"ג בעומר בשנת של"ג, ול"ג מעלות ומדות טובות ספרו לפני מטתו. הרמ"א נפטר בל"ג בעומר שנת של"ב (1572). עד תקופת השמד שבימינו נהגו רבים להתאסף ביום פטירתו ולהשתטח על קברו.

מספרי הרמ"א נזכיר עוד: "תורת חטאת", דינים באיסור והיתר, על פי ספר "שערי דורא" (קראקא, ש"ל). ספר זה נערך גם במהדורה מקוצרת ע"י המחבר עצמו; "שאלות ותשובות", קל"ב סימנים (קראקא ת'); "מחיר יין", פירוש פילוסופי דרשני על מגילת אסתר (קרימונה, שי"ט). כל אלה זכו למהדורות

מרובות. כמה חיבורים אחרים כגון פירושים למסכתות התלמוד ולאגדות וכן פירושו לספר הזהר לא ראו אור.

אור.

ר׳ מֹשֶׁה אַלְמוֹשְׁנִינוֹ

רב, דרשן נלהב, עסקן, פילוסוף ותוכן. נולד בשנת רע״ו (1516) בערך בשאלוניקי ונפטר לפני שנת שמ״ב (1582) בקושטא. בית אלמושנינו מוצאו מאראגון. דון אברהם אלמושנינו ודון אברהם קונומבריאל, אבות ר׳ משה אלמושנינו, עלו על מוקד האינקוויזיציה בספרד. אלמושנינו שימש רב בשאלוניקי: בשנים שי״ג — ש״ך בקהילת „נוה שלום״ ומשנת ש״ך עד פטירתו בקהילת „לוית חן״. בתשרי שכ״ו התיצב יחד עם שני חכמים אחרים לפני השולטן סלים השני וביקש ממנו כתב־חירות („מוסילימליק״) בשביל קהילת שאלוניקי, שהשלטונות ניצלוה עד אז על ידי מסים וארנוניות ודיכאוה. לשם השגת כתב־חירות זה השקיע אלמושנינו מאמצים כבירים. חמש פעמים התיצב לפני השולטן ולא הצליח לשכנעו בצדקת דרישתו. חברי המשלחת פרשו „בוכים ונאנחים״ על שכלו כוחותיהם לריק. בינתיים מתו בקושטא שנים מחברי המשלחת, אולם אלמושנינו לא הרפה מהשתדלויותיו. הוא המשיך לישב בקושטא ולפעול בדרכים שונות. הצליח להפעיל את דון יוסף נשיא, את הרופא יוסף המון ומדינאים יהודים אחרים בעלי השפעה לטובת קהילת שאלוניקי ובכ״ה בשבט שכ״ח נתקבל אלמושנינו בפעם הששית על ידי השולטן והפעם הצליח לקבל ממנו את כתב־החירות המבוקש ו„מהיום הזה והלאה — כותב אלמושנינו — לא נירא מרבבות עם העומדים עלינו בכל יום תמיד״. כתב־חירות זה שם קץ לכל הצרות שמהן סבלו יהודי שאלוניקי. אלמושנינו שב לעירו שמח וטוב־לב וביקש לשחררו מעסקנות ציבורית, שיוכל לישב בדל״ת אמות של הלכה.

אלמושנינו חיבר כמה ספרים חשובים (ביבליוגראפיה מפורטת של כתביו נתפרסמה על ידי נ. בן־מנחם ב„סיני״, כרך יט), מהם נדפסו בחייו וחלקם לאחר פטירתו. ורבים נשארו בכתב יד ונמצאים בספריות שונות. ויש מספריו שנזכרו על ידו, אולם לא הגיעו אלינו. מספריו נזכיר: „פרקי משה״, פירוש על פרקי אבות (שאלוניקי, שכ״ג); „תפלה למשה״, דרושים (שם); „ידי משה״, פירוש על חמש המגילות (שם של״ב); „מאמץ כח״, כ״ח דרושים בהזדמנויות שונות, ביניהם הדרוש שדרש עם שובו מקושטא, שבו סיפר על כל פרטי המשא והמתן עם השלטונות בקושטא (קושטא, שמ״ב); „הנהגת החיים״ (שאלוניקי, שכ״ד), נכתב בספרדית והוא מוקדש לדון יוסף נשיא; תוספת ביאור על דברי הראב״ע (סיני, כרך יט). ועוד. בכתב יד נשארו: „בית אלהים ושער השמים״. שני ספרים הבאים כאחד. הראשון „בית אלהים״ הוא פירוש על ספר „כדור העולם״ מאת התוכן האנגלי יוחנן שאקרובושקו, בן המאה הי״ג. השני „שער השמים״ הוא תרגום הספר „עיון הכוכבים המשרתים״ של התוכן האוסטרי גיאורג פורבאך, בן המאה הט״ו,

ופירושו. אלמושנינו הכין תרגום זה מרומית יחד עם בן עירו ר׳ אהרן עפיא; „מגדל עוז", פירוש על „תקון הפילוסופים" של אלגזאלי; „פני משה", ביאור על ספר המדות של אריסטו; פירוש על פירוש רש״י על התורה.

אלמושנינו הצטיין גם כפוסק. בנו שמעון מעיד, שחיבר שלושה חלקים שאלות ותשובות „להורות לבני ישורון הדרך ישכן אור בכל לבבו ובכל מאדו". רבים התשובות והפסקים השקועים בספריהם של חכמי הדור (מהרשד״ם; כנסת הגדולה לר׳ חיים בנבנשת; משפטי שמואל לר׳ שמואל לבית קלעי; דברי ריבות לר׳ יצחק אדרבי; עדות ביעקב לר׳ יעקב די בוטון, ועוד).

ספרי אלמושנינו היו נפוצים בזמנו והם הכניסו למחבר לפי עדות בן־זמנו 22500 לבנים. ב.

ר׳ מֹשֶׁה (בר׳ חַיִּים) אַלְשֵׁיך

רב, פוסק, דרשן ומקובל. נולד באדריאנופולי בשנת רס״ח (1508) בערך וחי רוב ימיו בצפת ונפטר בדמשק, לפני שנת ש״ס (1600) בערך. בנעוריו למד תורה בעיר מולדתו בישיבת מרן ר׳ יוסף קארו ובסלוניקי אצל ר׳ יוסף טאיטאצק המקובל (ראה בערכו). בהיותו צעיר לימים עלה לארץ ישראל והתישב בצפת. כאן נסמך על ידי ר׳ יוסף קארו בסמיכת חכמים ושימש דיין בבית דינו של רבו זה. הוא העמיד תלמידים רבים ואף ר׳ חיים ויטאל המפיץ העיקרי של קבלת האר״י היה תלמידו המובהק בנגלה ונסמך על ידו בשנת ש״נ. ר׳ חיים ויטאל חשב את רבו זה לגדול הדור בחכמת הנגלה כרבינא בשעתו והעיד עליו שנשמת רבינא נתגלגלה בו. הר״מ אלשיך נמנה בין המקובלים, אף כי לא היה בין תלמידי האר״י. האגדה אומרת שהוא השתוקק ללמוד קבלה מפי האר״י ז״ל אך האר״י עצמו מנעו מכך, באמרו שלא בא לעולם זה אלא „בבחינת דרוש". ואעפ״י כן הרבה הר״מ אלשיך לעסק בקבלה וביחוד לעת זקנה, אף כי לא חיבר ספר מיוחד בתורת הנסתר.

בשנת שמ״ז נאלץ הר״מ אלשיך לצאת את צפת, כנראה, בגלל המגפה שהרבתה להפיל חללים בשנה זו בא״י, בפרט בצפת, והוא גולה לדמשק. בשנים שנ״ד—שנ״ה הוא מדפיס בקושטא את ספרו החשוב ביותר „תורת משה" הנקרא בפי העם „האלשיך הקדוש". הפולקלור היהודי מדבר על שלשה ספרים שלא זכו להיקרא בשם שקרא להם המחבר, משום שהיה השם נועז יותר מדי, והם: ספר „משנה תורה" לרמב״ם; ספר „שני לוחות הברית" לר׳ ישעיה הלוי הורוויץ וספר „תורת משה" של האלשיך. מענין הוא הטעם שהוא נותן בהקדמת הספר על החלטתו להדפיסו: מכיון שנוכח לדעת שאנשים רבים חוזרים על דרשותיו, שהוא דורש ברבים מדי שבת בשבתו בענין פרשת השבוע, והמה מיחסים אותן לעצמם, ויש גם שהעזו להדפיס חלק מהן בשמם והם מוסרים את הדרשות, כשהן לקויות בחסר או ביתר, משום כן הוכרח להדפיס את הספר הזה בכדי לשים קץ למעשיהם. בשנה זו הדפיס

רק חלק מספרו „תורת משה", הפירוש לספר בראשית וספר שמות. שאר החלקים, יצאו לאור רק אחרי פטירתו, ע"י בנו ר' חיים (וינציה, שס"א). הספר הזה נעשה לספר הפופולרי ביותר בין מפרשי התורה המאוחרים ושימש ספר מופת לדרשנים וזכה למהדורות רבות. גם קיצורים שנעשו ממנו זכו למהדורות רבות.

ר"מ אלשיך היה מגדולי הדרשנים. רוב פירושיו למקרא הם תמצית של דרשותיו שדרש לפני הקהל. דרכו בדרשותיו להקדים לפני כל ענין שבא לפרשו כמה וכמה קושיות ותמיהות שיש להקשות ולתמוה באותו ענין ואח"כ הוא משתדל לתרץ את כל הקושיות והתמיהות בבת אחת. שיטה זו קיבל, כנראה, מפירושו של ר"י אברבנאל, אעפ"י שאופן פירושו ומהותו שונים לגמרי מאלה של פירוש אברבנאל. בעוד שפירושו של האלשיך מיוסד בעיקרו על הדרש ובמידה ידועה גם על תורת הסוד, הרי פירושו של אברבנאל מיוסד בעיקרו על הפשט, ההגיון והפילוסופיה, ורק לעתים רחוקות הוא נוטה לדרש.

עיקר מטרתו בדרשותיו היא למצא בפסוקים יסודות מוסריים או רעיונות שאפשר להוציא מהן מידה טובה: כגון בטחון, סבלנות או ענוה וכדומה, והוא מרבה בדברי תוכחה ומוסר. בשיטתו זו ובסגנונו הקל והפשוט מונח סוד השפעתו הרבה על ההמון, שהעריץ את הספר עד מאד וקרא לו „ספר אלשיך הקדוש".

יתר ספרי הר"מ אלשיך הם: „מראות הצובאות" על נביאים ראשונים (וינציה שס"א); ועל נביאים אחרונים (שם שנ"ה); „רוממות־אל", על תהלים (שם שס"ה); „רב פנינים" על משלי (שם שנ"ב); „חלקת־מחוקק" על איוב (שם שס"ג); „שושנת־העמקים" על שיר השירים (שם שנ"א); „עיני משה" על מגלת רות; „דברים נחומים" על איכה; „דברים טובים" על קהלת; „משאת משה" על אסתר (שם שס"א); „חבצלת השרון" על דניאל (צפת, שכ"ג). ספר שאלות ותשובות, מאה וארבעים במספר (ויניציה, שס"ה).

הר"מ אלשיך עסק גם בחבור פיוטים ונשאר ממנו פזמון בן עשרה בתים המתחיל: „הקבצו ושמעו בני יעקב כלכם" המתנה את צרות ישראל בגלות המרה. שירה־קינה זו נתקבלה בישראל בכמה קהילות ונאמרת ב„תיקון חצות".

ש.

ר' משֶׁה (בר' יִצְחָק) אַלְשֵׁקַר

מגדולי חכמי הספרדים בדור הגירוש. נולד לערך שנת ר"כ (1460) ולמד תורה מפי ר' שמואל וואלינסי בעיר זמורא שבספרד. בימי הגירוש בשנת רנ"ב נדד לתוניס, ומשם לפטרס שבארץ יון, ולבסוף התישב במצרים ושימש דיין בעיר קהיר. לעת זקנתו עלה לארץ ישראל וישב זמן מה בצפת ולאחרונה בירושלים, ושם נפטר סמוך לשנת ש"ב (1542).

בספר תשובותיו (סביוניטה, שי"ד) הוא מתגלה כאחד מגדולי הפוסקים ומורי ההוראה שבדורו. עמד בקשרים עם כמה מחכמי דורו שהעריכו אותו מאוד, ומקרוב ומרחוק פנו אליו בשאלות של הלכה.

תשובותיו נשלחו לקורפו, שלוניקי, קושטא, צפת, תוניס, קנדיה, פטרס, ועוד. הוא מצטיין בהגיונו הישר ובאהבתו לאמת. דבריו ברורים ונמרצים והוא מתרחק מן הפלפול. את הראשונים הוא מכבד ומוקיר, וביחוד הוא מעריץ את הרמב״ם, לעומתם אינו מחשיב את האחרונים. כמעט תמיד הוא מצדד לטובת האשה ולתקנתה ומשתדל בהתרת עגונות.

בסוף ספר תשובותיו נספחו כמה מפיוטיו החדורים רגש־דתיות עמוקה ומגלים חוש פיוטי נאמן. מתוכם משתקפת גם קרבתו לעולם המסתורין של הקבלה.

מלבד תשובותיו כתב גם פירוש לספר הטורים שקראו ״גאון יעקב״. ספר זה היה בכתב יד למראה עיני אזולאי וחכמים אחרים ולא נדפס. כן לא הגיע לידינו פירושו למסכת אבות ופירושו לרש״י על התורה.

ר׳ משֶׁה (בר׳ נִסִּים) בֶּנְבְּנִשְׁתִּי

מרבני קושטא המובהקים בתחילת המאה החמישית לאלף השישי. נולד בשנת שס״ו (1606) לאביו הרב בקושטא, ולמד בישיבת אביו. היה קרובם וחברם של האחים ר׳ חיים בנבנשת בעל ״כנסת הגדולה״ ור׳ יהושע בנבנשת בעל ״שדה יהושע״ על הירושלמי. היה מגדולי המשיבים בשעתו, ושלשה כרכים של תשובותיו נדפסו בשם ״פני משה״, שנים מהם בחייו (קושטא, תכ״ט — תל״א) והשלישי לאחר פטירתו (שם, תע״ט). כן חיבר ספר בשם ״ריב לשונות״, ולא הגיע אלינו. נפטר בקושטא בשנת תל״ז (1677).

ר׳ משֶׁה (בר׳ מָרְדְּכַי) גַּלַאנְטִי

מגדולי חכמי צפת במאה הרביעית לאלף השישי. תלמודי ומקובל. אחיו של המקובל הגדול ר׳ אברהם גלאנטי (ראה בערכו), ר׳ משה היה תלמידו של מרן ר׳ יוסף קארו ונסמך על ידו בהיותו בן עשרים ושתים. הוא נחשב לאחד מגדולי ההוראה והרבה פנו אליו בשאלות בדבר הלכה. משנת ש״מ ואילך שימש רב ראשי בקהילת צפת, כממלא מקומו של ר׳ משה מטראני (המבי״ט). לדעה אחת הפליג מאוד בזקנה וחי קרוב למאה שנה. נפטר סמוך לשנת שע״ב (1612).

מחיבוריו נדפסו ״מפתח הזהר״, הוא מפתח על פסוקי המקרא הנדרשים בספר הזוהר (וינציה, שכ״ו); ״קהלת יעקב״, פירוש על ספר קהלת על פי הקבלה (קושטא, ש״ל; צפת, של״ח). כמה מדרשותיו נדפסו בוינציה שנת שמ״ה. ספרו העיקרי הוא קובץ תשובותיו, שחלקו הראשון נדפס על ידי בנו ר׳ ידידיה (ראה בערכו), בוינציה שנת שס״ח, והחלק השני לא ראה אור.

ר׳ משֶׁה (בר׳ יְהוֹנָתָן) גַּלַאנְטִי (המג״ן)

ראש רבני ירושלים במאה החמישית לאלף השישי. נכדו של ר׳ משה גלאנטי בעל הערך הקודם. נולד בצפת בשנת ש״פ (1620) ולמד תורה מפי ר׳ ברוך ברזילי (ראה בערכו), משם עבר לירושלים ונמנה עם טובי חכמיה. הוא הרביץ תורה בתלמידים רבים וכמה מגדולי הדור היו תלמידיו, מהם נזכיר את ר׳ חזקיה די

סילוה בעל „פרי חדש" ואת ר' אברהם יצחקי, רבה של ירושלים. כמה פעמים יצא בשליחות לחוץ לארץ ומצאנוהו בשאלוניקי ובקושטא, והגיע אף לבודפסט ולבודון, והרבה עמל כדי לבסס את מוסדות התורה בירושלים.

בימיו היתה ירושלים מרכז גדול לתורה ומספר רב של חכמים מובהקים הסתופפו בישיבותיה, וביחוד בישיבת „בית יעקב" שעמדה תחת הנהלת חתנו ותלמידו ר' יעקב חאגיז. ר' משה גלאנטי היה נערץ ונקדש בעיני כל ישראל בארץ ובגולה. כל חכמי ירושלים היו כפופים לו והתקינו תקנה שאיש לא יטול שררה לעצמו ולא ייקרא בתואר רב מלבדו. בימיו היה הפרנס בעיר הקודש ר' אהרן פארדו, וכפי שמספר אזולאי היו קוראים על הרב והפרנס את המקרא: נחית כצאן עמך ביד משה ואהרן (תהלים עז, כא). נפטר בכ"א בשבט תמ"ט (1689) ונקבר סמוך למערת רבינו קלונימוס בדרך לכפר השילוח.

חיבורו הגדול והעיקרי הוא ספר „מגן האלף", כולל אלף תשובות וענייניים. ולא זכה לראות אור. כן לא הגיעו אלינו הגהותיו על הרמב"ם. מחיבוריו נדפסו: „זבח השלמים", פשטים על התורה (אמשטרדם, תנ"ח) ו„קרבן חגיגה", דרשות לרגלים וחידושים על מסכת חגיגה (וינציה, תס"ט). לפי דעה מסתברת אחת שייכות לו גם ההגהות לשלחן ערוך שנדפסו בקונטרס „זכרון לראשונים" בסוף ספר „ברך משה" לחכם מאוחר שנקרא על שמו.

ר' מֹשֶׁה הַדַּרְשָׁן מִנַּרְבּוֹנָה

מראשוני חכמי התורה בצרפת הדרומית. חי בנרבונא בראשית המאה התשיעית לאלף החמישי (במאה הי"א למספרם). היה ראש ישיבה בנרבונא ור' נתן בר' יחיאל היה תלמידו שקיבל תורה מפיו בישיבתו, והוא מביאו כמה פעמים בספר ה„ערוך" שלו. רש"י הכיר את מדרשו של ר' משה הדרשן והוא מביאו הרבה פעמים בפירושו לתורה. ר' משה הדרשן היה בן למשפחה מפורסמת בתורתה שהקימה במשך כמה דורות ראשי ישיבה בנרבונא. אביו מתואר: ר' יעקב הנביא גאון בר' משה בר' אבון. אף בנו של ר' משה הדרשן, ר' יהודה, היה חכם חשוב.

אם כי בתור ראש ישיבה הורה לתלמידיו הלכה ופירש לפניהם את התלמוד הנה עיקר התעניינותו ופעילותו הספרותית היתה בשטח המדרש והאגדה. הוא חיבר ספר מדרשי גדול על התורה, שבו סלל לו דרך מיוחדת המבדילה אותו מכל הדרשנים ומחברי ספרי פירושים שלפניו ושלאחריו. ספרו לא הגיע אלינו במקורו וידוע לנו רק מעיבודים וקיצורים, או מהבאות בספרי מחברים שונים, ואף על פי כן נוכל על פיהם לראות את תכונתו ודרכו המיוחדת ביצירתו. כבר הכירו כמה חוקרים שהמדרש רבה לפרשיות במדבר ונשא, וכן מדרש אגדה על התורה מהדורת ר"ש בובר, השתמשו הרבה בספרו של ר' משה הדרשן. בשנת ת"ש הוציא לאור פרופ' חנוך אלבק מדרש „בראשית רבתי" אשר נוסד על ספר „בראשית רבה גדולה" של ר"מ הדרשן. כפי שמברר פרופ' אלבק

במבואו לספרו הנ״ל היתה דרכו של ר״מ הדרשן בספרו ב״ר גדולה להביא תחילה את הבראשית רבה בלשונו או בשינוי, להרחיבו או לקצרו, הכל לפי הענין והחשיבות הרעיונית. הוא התעמק ברעיונות המדרש והרחיבם על ידי חיבור עם דרשות דומות שבמקומות אחרים, או שפיתח את הרעיונות בעקביות מיוחדת והראה שהמשך המקראות מתאים בכל פרטיו לרעיונות המדרש. בבקיאותו באגדה ובכוחו הכביר למצוא השוואות מפתיעות ורמזים במקראות סלל לו ר׳ משה הדרשן דרך בדרשותיו, שפרופ׳ אלבק קורא לה דרך ה״השוואה״. שרשה נעוץ במדרשים הקדומים שרגילים לומר שדבר זה הוא ״כנגד״ דבר זה, אלא שר׳ משה הדרשן שיכלל ופיתח אותה. לצורך זה השתמש בכל המדרשים ושאב גם מן הספרים הגנוזים והחיצונים, ביחוד השתמש בספרות מ״חוג חנוך״, כגון בספר היובלות וצוואות י״ב שבטים ועוד. הוא מרבה להביא את מדרש תדשא, שקוראו על שם ר׳ פינחס בן יאיר, משום שמתחיל במאמר ר׳ פינחס בן יאיר, כשם שקורא לכמה חיבורים אחרים על שם חכמים הנזכרים בראשם.

ר׳ משֶׁה (בר׳ מָרְדְּכַי) זַכּוּת

מגדולי המקובלים באיטליה. נולד בשנת שפ״ה (1625) באמשטרדם. היה תלמיד מובהק לר׳ שאול מורטירה וחבר נעוריו של ברוך שפינוזה. מורו בתורת הקבלה היה ר׳ בנימין הלוי (ראה בערכו). לשם השתלמות בלמודי התורה נסע לפולין ורוסיה ולמד בהתמדה רבה בישיבותיהן, וביחוד בישיבה שבפוזנן. בסיימו את חוק למודיו החליט לעלות לארץ ישראל, אולם כשעבר דרך איטליה עיכבוהו בני קהילת וינציה, והוא נעתר להזמנתם לקבל עליו משרת רב בעירם. במשרה זו שימש במשך עשרים ושמונה שנים (משנת ת״ה עד תל״ג). משם עבר למנטובה בה שימש ברבנות במשך עשרים וארבע שנים, עד יום פטירתו, ביום השני של חג הסוכות שנת תנ״ח (1697).

עוד בהיותו בוינציה התחיל ללמוד קבלה בשקידה רבה והתמסר לה בכל לבו ואף השתדל להפיצה ברבים. לשם כך ייסד ישיבה גדולה בעיר זו אשר נהרו אליה תלמידים מכל קצוי איטליה וגם מארצות אחרות, כי יצא שמו לכבוד ולתהילה והוא נחשב לאדם קדוש וצדיק שזכה לגילוי אליהו, וכן סיפרו עליו שיש לו ״מגיד״ (מעין מלאך) הבא אליו ללמדו תורה. אגדה אחת מספרת שכאשר התחיל בלימודי הקבלה התענה ארבעים תעניות שתשתכח ממנו השפה הלטינית והמדעים שלמד בנעוריו, כדי שלא יפריעו לו להשיג את רזי התורה. בין תלמידיו המובהקים בקבלה יחשבו ר׳ בנימין ויטאלי ור׳ אברהם רוויגו.

מספריו נדפסו: ״שודא דדייני״ בעניינים השייכים לדיני ממונות (מנטובה, תל״ח); ״קול הרמ״ז״, פירוש למשנה (אמשטרדם, תע״ט); ״שאלות ותשובות הרמ״ז (וינציה, תקכ״א); ״אגרות הרמ״ז״, שלשים ושבע אגרות בענייני קבלה שכתב לחבריו ותלמידיו (ליוורנו, תק״מ).

כמה מפיוטיו שתכנם דברי מוסר ותפילות עפ"י הקבלה נכנסו למחזורים שונים של עדות המזרח. מחבוריו הפיוטיים נודעת חשיבות מיוחדת לשנים: „תפתה ערוך", תיאור הגיהנם, בעקבות דנטה (וינציה, ת"ד); „יסוד עולם", שיר עלילה על חיי האבות, יצא לאור ע"י ר"א ברלינר (ברלין, תרל"ד).

כמה מחיבוריו לא זכו לראות אור, ביניהם פירושו על הירושלמי, ספר דרשותיו וכתבים קבליים שונים. בשנת תכ"ג הוציא לאור את ספר הזהר בוינציה בצירוף הערות משלו. פ.

ר' מֹשֶׁה חַיִים (בר' יַעֲקֹב חַי) לוּצַאטוֹ (רמח"ל)

מקובל ומשורר מפורסם, נולד בפאדובה בשנת תס"ז (1707) ומת בעכו בשנת תק"ז (1747). הוריו היו ממכובדי העיר ומעשיריה (אביו היה סוחר במשי ותבואות שדה) ולימדו את בנם לא רק לימודי קודש אלא גם לימודי חול, כמנהג בימים ההם באיטליה. הוא היה מוכשר ביותר, ילד פלאים ממש, והצטיין בכל לימודיו. מלבד איטלקית, עברית וארמית ידע גם רומאית, יוונית וצרפתית ובקיאותו היתה גדולה בספרות. ובעודנו נער מצא עניין רב בשירה ובמליצה, אמצעי הביטוי הנעלים ביותר, ונתעסק בהן בשקידה רבה. אף הקבלה, תורת סוד זו שיש בה גם מיסוד השירה, קסמה לו לנער מראשית לימודיו והגה בה. רבו המובהק היה ר' ישעיה באסאן בישיבת פאדובה ועל ידו נתקרב גם לחותן רבו, אל המקובל הידוע ר' בנימין הכהן מריגייו, שידיעותיו של הנער בחכמת הקבלה הפתיעוהו מאד. והגיעו הדברים לידי כך שהרב הזקן שאל את תלמידו הצעיר על שורש נשמתו. מקובלי איטליה זכרו עדיין את אישיותו האצילה והמקסימה של „ראש המשוררים המקובל האלהי הרמ"ז" (ר' משה זכות), וראו ברמח"ל את ממשיך דרכו. ואמנם אף הוא נפשו נאצלה מהיכל השירה ומהיכל הסוד גם יחד. ברכה של נשיאת חן, שזכה לה, הקנתה לו את הלבבות והשפיעה על כל רואיו. אבל ברכה זו לא רק שהביאה לו מקנאים צרי עין אלא שהביאתו גם לידי מידת גדלות ואמונה בעצמו, ותהי לו למוקש. ידוע כי „קודם כשהיה בן י"ד שנים היה יודע כל כתבי האר"י בעל פה" ולא ידע שכחה מה היא. בהיותו בן שש עשרה שנה פירסם בדפוס את שירו הראשון ל„יום הוכתר בכתר הפילוסופיאה והרפואה בחור מעם סגולה החכם הרופא כמ"ר אליהו בן הגביר שמואל קונצילייי יצ"ו" (וינציה, תפ"ג). ובהיותו בן שבע עשרה (בשנת תפ"ה) מסר לדפוס את ספרו הראשון „לשון למודים" (מנטובה, תפ"ז). וידועה לנו גם נוסחא שנייה של ספר זה בצירוף מחזה „מעשה שמשון" ואף היא נתחברה באותו זמן בערך. עיסוקו בקבלה הביאו לידי שימוש בשמות קדושים ובקלה מעשית. „מגיד" היה לו שמסר לו סודות קדושים וחידושים. דברים אלה כשנתגלו התמיהו את הבריות. דרכו היתה להתבודד, אבל למד גם עם חברים קרובים בחדר מיוחד שהוקצה לו בביתו. וידוע כי שלושה חברים,

ר' ישראל חזקיה טריוים, הרופא ר' משה דוד ואלי ור' יעקב חזק נאספו יחד מפרק לפרק ולמדו עם שאר בחורים מובחרים בחברת „מבקשי השם" או בבית אחד החברים דברי ח"ן. אף תקנות תיקנו לעצמם כדי להתכשר ולהתכונן ללימודים אלה ולחיי קדושה וטהרה.

וכאן קצת מן התיקונים הללו: „א)... כל שכר מצוותיהם ומעשים הטובים נתנו במתנה לכללות כל ישראל ולגמול חסד עם השכינה הקדושה... ב) עשו את עצמם כולם כאיש אחד להיות עובדים עבודה תמה ונקיה לפני בוראם, עד שכל איש מהם אשר יעשה מצוה אחת כאילו נעשית מיד כולם תחשב לתיקון השכינה הקדושה; אך לא שום חטא ועוון אשר יחטא אחד מהם ח"ו כי זה לא יחשב לחברתם כלל וכלל. ג) קבלו עליהם לאהוב איש את אחיו... ד) קבלו עליהם, להיות כל הדברים הנודעים להם מן המדרש הקדוש [הזוהר] הזה, חוץ מד"ת [מדברי תורה], כולם בתורת סוד חתום שלא לגלות כלל אלא ברשות כמוהר"ר [הכוונה לר' משה חיים לוצאטו] רבם..." וכדומה בדברים. מן התקנות וההנהגות יוצא ברור כי השפעתו של רמח"ל היתה עצומה על ה„חברים הקדושים" וגדול היה כבודו בעיניהם. ואין ספק כי כוח דמיונו הכביר, שלהבת רוחו והתפשטות הגשמיות שלו יעשוהו בעיניהם כאיש אלהים. והרי אנו קוראים בדבריו: „וכל הדברים האלה בנפלי על פני אני עושה, ורואה את הנשמות הקדושות כמתוך חלום ממש בצורת אדם" (אגרות א' עמ' לט). מלבד ההתעסקות

בלימודי ח"ן עסקו החברים, או על כל פנים אחדים מהם המקורבים לרבם ביותר, ב„תיקון השכינה הקדושה", ונתקרב לאמת אם נניח כי עסקו גם בעניין הקץ. גדולים היו כיסופי המשיח וערגת הגאולה בלב הצעירים הללו וספרי הקבלה והתעמקותם בהם היו מקור לא אכזב לגעגועים נאצלים אלה. ואמנם את הדברים האלה שמרו בסוד ולא יעבור, שכן ידעו כי הסודיות טובה לעניין וגם להם. רק קהל מצומצם ידע משהו מלימודי „הבחור מפאדובה" וחבריו ואותו קהל כיבד את רמח"ל כאיש קדוש והתלהב ממעשיו וממנהגו בקודש. ויש בידינו עדות מפורשת שהיה „נקרא בפי הכל הרב המגיד של ק"ק פאדובה" („תולדות גדולי ישראל" לנפי־גירונדי עמ' 227). אבל בשנת תפ"ט, כשהודיע אחד מחשובי חבריו־תלמידיו של רמח"ל, ר' יקותיאל מווילנא, על גדולתו וקדושתו גם לאנשים מחוץ לאיטליה התחילו להרהר אחריו. לכתחילה קמה ההתנגדות רק מחוץ לאיטליה, אבל היא נתפשטה והגיעה גם לאיטליה עצמה. עניין שבתי צבי ונביאיו רענן היה עדיין בזכרון בני הדור, וחששו להתעוררות משיחית חדשה עם כל התוצאות הכרוכות בה. מתנגדיו דיברו עליו קשות על שהוא משתמש בשמות הקדושים ובשאר סודות הקבלה בלי אות ומופת, שהוא ראוי לכך. ולא עוד אלא שהוא רמז דברים בעניין משיח שאפשר להבינם כאילו מתכוון לעצמו. ואגב אורחא השמיעו גם טענות על צעירותו, על היותו בלתי נשוי ועל ישיבתו בחוץ לארץ, שאין השכינה שורה

שם וכדומה בדברים. בין ראשי מתנגדיו נודע ר' משה חאגיז, לוחם בן לוחם. הוא ראה ברמח"ל מעין שבתי צבי חדש ועורר על כך בתקיפות רבה. וכיוון שניתנה רשות לקנאים הותרה הרצועה ולא הבחינו בין דבר אמת לדיבה. מלחמת דברים חריפה פרצה בין שני הצדדים, אנשיהם לחמו בחימה שפוכה, ומכתבי תלונה וכעס עפו מצד אל צד. ואף רבו של לוצאטו, ר' ישעיה באסאן, שהאמין בתומתו וב־צדקתו ואף לחם את מלחמתו — גם הוא התחיל לפקפק בדבר. צללי חשדות התחילו לבצבץ ולעלות במוחו. דברים רבים שמע, רבים ורעים, ואם כי לא נתפתה להאמין בהם, לא נמחו כליל מלבו. ובאחד ממכתביו אנו קוראים: „לא אוכל להתאפק מלומר כי נפלאו ממני הדברים מאד, יען עלו ובאו למדרגה עצומה, הגבה למעלה ממדרגת האר"י... טוב הוא לקיים הצנע לכת... הלא ידעת שהאר"י... נענש מפני הגילוי, והוסרה עטרתו מן הדור" („אגרות" א' עמ' כח—ל). לכתחילה השיב רמח"ל מלחמה שערה ועמד איתן על דעתו, שכן לא מצא עוול ואשמה במעשהו, אלא שגברו עליו מתנגדיו והכיר שאינו יכול להם. הוא רצה לשבת בשלווה ולעסוק בתורה ובחכמה, והמלחמה שפרצה בעטיו גרמה לו הפרעות ועיכובים בלימודיו ובעיסוקיו. החליט לקבל על עצמו בש־בועה לגנוז את כל חיבוריו שכתב מפי המגיד, וגם שלא לכתוב עוד חיבורים בלשון הזוהר או מפי מגידים ונשמות קדושים. אבל הדברים נעשו מאונס, ומסתבר שלא קיבל עליו מה שקיבל אלא מן השפה ולחוץ והמשיך במעשיו הקודמים בצנעה. בשנת תצ"ג בערך נשא רמח"ל את צפורה בת ר' דוד פינצי, תלמידו של ר' משה זכות וחסידו של לוצאטו מנעוריו, ואפשר שעשה זאת גם כדי לתקן אחד הפגמים שמתנגדיו מצאו בו. אבל לא הונח לו. מתנגדיו הכירו מיד כי אין הוא מקיים את שבועתו וירדפוהו נפש. והוא — תורתו שעשועיו, ואף בימי מצוקתו המרים ביותר עסק בתורה וכתב דבריו בספר. וידוע כי בשנים ת"צ—תצ"ה חיבר למעלה מארבעים ספר („אגרות" א' עמ' רס"ח). וכיוון שראה כי באיטליה אינו יכול לשבת במנוחה יצא ולבו מלא מרירות דרך בולזאן ופראנקפורט דמיין לאמשטרדם. שם למד מלאכת לטישת יהלומים, מלאכה נקיה וקלה, ורצה למצוא בה את לחמו. אבל גם באמשטרדם לא עזב את תורתו, ולא נתעסק במלאכתו אלא כמה שעות ביום וביתרן עסק בלימודיו. גם את ביתו הביא לאמשטרדם, ואף הוריו באו וישבו אתו זמן מה. והוא אף בביתו החדש לא שכח את ה„חברים" בפאדובה ויפקדם מפעם לפעם במכתבי ידידות והתעוררות. במכ־תבים אלה, שיש בהם משום בקשה להמשיך בדרכם מקדם, מדובר אפילו במ־פורש כי כל השבועות והחרמות מותרים ובטלים, ואינם חלים לא עליו ולא עליהם („אגרות" א' עמ' רפ"ב ושכ"ג). מכתבי התלמידים אליו כתובים במסירות ובהכנעה רבה. והם מעידים, שלא שכחו את רבם. גם באמשטרדם נודע שמו, וחינו שבה את הלבבות. תלמידים רבים היו באים אליו לשמוע תורה מפיו וביניהם המשורר

ר' דוד פרנקו (חפשי) מינדיס. שם גם הוציא את ספרו „מסילת ישרים" ה„כולל כל ענייני מוסר ויראת השם" (אמשטרדם, ת"ק), ספר שזכה לפרסום רב ויצא בהרבה מהדורות ואף תורגם לכמה לשונות. ומקובל שהגאון מווילנא אמר עליו „שאילו היה לוצאטו בחיים, כי אז היה הולך רגלי אליו ללמוד ממנו מוסר ומידות". ואף על פי כן לא גרמה לי ישיבתו באמשטרדם סיפוק ונחת רוח. נשמתו ערגה למקור תורת אמת, לארץ ישראל. אמשטרדם לא היתה אלא תחנה בדרכו. בשנת תק"ג בערך עלה הוא וביתו לארץ ישראל. מסתבר כי גם בארץ קנה לו את הלבבות ולמד ולימד כמנהגו תמיד. אבל איננו יודעים דברים של ממש על ימי ישיבתו בארץ. בכ"ו באייר שנת תק"ז מתו רמח"ל וכל נפשות ביתו במגפה שפרצה בעכו עיר מגוריו. ואיננו יודעים אם נקבר בכפר יסיף הסמוך לעכו או בטבריה, ודברי מסורת סותרים זה את זה. הרבה מספריו של לוצאטו נדפסו רק אחרי מותו, ומהם בהרבה מהדורות, אבל רובי ספריו נשארו בכתבי יד ואבדו במשך הזמן. מלבד ספריו בנגלה ובנסתר המצויינים בידיעה מרובה ובהסבר נאה ידועים שיריו המרובים ומחזותיו („מעשה שמשון", „מגדל עוז" ו„לישרים תהלה") והרי פתח בהם תקופה בתולדות ספרותנו, היינו תקופת הספרות העברית החדשה. ספרי רמח"ל על מהדורותיהם מנויים בספרו של שמעון גינצבורג: The life and woks of M. H. Luzzatto פילדלפיה 1931, עמ' 127—162. מאז נתפר־

סמה ביבליוגרפיה זו נדפסו ספרים אלה: א) „ר' משה חיים לוצאטו ובני דורו, אוסף אגרות ותעודות", על ידי שמעון גינצבורג, תל־אביב תרצ"ז (ב' כרכים). ב) „לשון למודים חלק שני וחלק שלישי", על ידי א. מ. הברמן, ירושלים תש"ה. ג) „ספר השירים" (שירי משה חיים לוצאטו; מהדורת ד"ר שמעון גינצבורג ז"ל וד"ר בנימין קלאר הי"ד, ירושלים תש"ה. מהדורה שלימה ומנוקדת של כל כתבי רמח"ל יוצאת כעת לאור ע"י „מוסד הרב קוק" ו„מחברת לספרות".

תיאור אישיותו של רמח"ל מפי עד ראייה נמסר בדברי ר' מרדכי שמואל גירונדי ב„כרם חמד" ב' (ווינה 1836) עמ' 67: „היה מתנהג בחסידות וקדושה גדולה ומראהו כמלאך האלהים נורא מאד. והחסיד זקני נ"ע היה בביתו ימים ושנים לשרתו בבית המסחר שלו [היינו של אביו]. וסיפר למוהר"ר אבי זצ"ל, כי באותו פרק שרעש העולם נגדו רצה להתבונן אם אמת היה כל מה שהעלילו עליו, ובחן ובדק את כל מהלכיו בגלוי ובסתר, ולא מצא בהם עוול ושמץ פיסול, אלא הכירו צדיק בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו, לומד תורה לשמה ומלמדה באמונה, עושה צדקה וקדושתו הפלא ופלא".

ה.

ר' מֹשֶׁה (בר' יַעֲקֹב) חַאגִיז

מחכמי ירושלים במאה החמישית לאלף הששי. מראשי הלוחמים בשבתאות. מכונה המניי"ח (= הרב משה ן' יעקב חאגיז). נולד בירושלים בשנת תל"ב (1672) לאביו הרב יעקב חאגיז (ראה

בערכו). בהיותו כבן שנתים מת עליו אביו ונתגדל בבית אבי אמו ר' משה בר' יהונתן גלאנטי ראש רבני ירושלים, וקיבל תורה מפיו ומפי ר' אברהם יצחקי. אחרי פטירת זקנו בשנת תמ"ט יצא לחוץ לארץ בשליחות כוללות ירושלים והציב לו למטרה לחדש בירושלים את ישיבת „בית יעקב", שהוחזקה על ידי משפחת וויגה מליוורנו, וכמעט עלה חפצו בידו, אלא שאויביו שלחו כתב פלסתר מא"י שהרס את האימון אליו מצד הנדיבים. מאז נדד מקהילה לקהילה באיטליה והולנד, ואח"כ ישב שנים רבות באשכנז בעיר המבורג. הוא שימש מורה ודרשן והדפיס ספרים רבים שלו ושל אחרים. למן שנת תע"ג עמד בראש הלוחמים בתנועה השבתאית והוקיע באומץ את תעלולי חיון וקורדוזו, ורבים אחרים מגרורי השבתאות לא נקו מידו. אחרי שנדד בגולה קרוב ליובל שנים חזר בשנת תצ"ח לארץ ישראל והתישב בצפת. שנת פטירתו אינה ידועה בדיוק. לדעת אזולאי האריך ימים והגיע לגיל תשעים. לדעה אחת נפטר בבירות והובל לקברות בצידון.

הוא היה גדול בתורה ובחכמה. הרבה ספרים חיבר בהלכה ובאגדה, בפירוש המקרא בדרוש ובמוסר. בספריו מתגלה נוסף על ידיעותיו הרחבות בתורה גם השכלתו הכללית בכמה מענפי החכמה והמדע. החכם הנוצרי וולף שהכיר את חאגיז בהמבורג מעיד עליו שהיה בקי בכמה שפות ומדעים. מחבוריו נדפסו: „לקט הקמח", ליקוט מתוך שאלות ותשובות על השלחן ערוך, כהשלמה לספר „פנים חדשות" לר' יצחק בר' אברהם חיים ישורון. נדפס על או"ח ויו"ד באמשטרדם תנ"ז, ועל אבן העזר בהמבורג תע"א (ועל חושן משפט לא נדפס); „לקט הקמח" על משניות נדפס בסוף ספר „זכרון לבני ישראל" לאביו (וואנזבעק, תפ"ו); „אלה המצות" על תרי"ג מצוות (אמשטרדם, תע"ג); „צרור החיים". הנהגות מוסר (וואנזבעק, תפ"ח); „שתי הלחם", שאלות ותשובות (שם, תצ"ג); „פרורי פת הקמח", פירוש על ספר דניאל, נדפס עם פירושים אחרים (שם, תפ"ז); „משנת חכמים" על מ"ח דברים שהתורה נקנית בהם (שם תצ"ג). מכתבי הפולמוס שכתב נגד חיון ושבתאים אחרים נדפסו: „מלחמה לה' וחרב לה'" (אמשטרדם, תע"ד); „שבר פושעים" (לונדון, תע"ד); „שופטים בארץ" (הענא, תפ"ו). חשיבות מרובה לידיעת תולדות הישוב היהודי בא"י בדור ההוא לספרו „שפת אמת", על מעלות א"י וקדושתה אף בזמן הזה (אמשטרדם, תנ"ז; שם תס"ז). בספרו זה הוא יוצא נגד אלה הממעטים בערכה וחשיבותה של א"י וישובה. בשפע של בקיאות מכל הספרות התלמודית והרבנית הוא מוכיח שקדושת א"י נצחית היא, ומעורר לב בני חו"ל לתמוך בישוב היהודי. בספר זה מתגלית אהבתו וחרדתו הרבה לישוב, אשר „לבו ועיניו שם כל הימים לדעת את שלום אחיו". מלבד הספרים שחיבר בעצמו עוד הדפיס כמה ספרים של אחרים ואף להם סיפח כמה הוספות משלו, וכמה מתשובותיו מפוזרות בספרי בני דורו.

ר' משֶׁה (בר' שֵׁם טוֹב) ן' חָבִיב

מדקדק ופילוסוף במאה השלישית לאלף השישי. יצא את ליסבון כמה שנים לפני הגירוש והתגורר כנראה באפריקה הצפונית, ולבסוף התישב באיטליה הדרומית וחי כמה שנים בנאפולי. נפטר כנראה לפני שנת רס"ה (1505). על בנו ר' חיים ראה למעלה, עמ' 509.

חיבר ספר בדקדוק בשם „פרח שושן" בנאפולי בשנת רמ"ה. ולא ראה אור. את שני ספריו „דרכי נעם" על דרכי השירה העברית ו„מרפא לשון" על הדקדוק חיבר בשנת רמ"ו, ונדפסו לראשונה בקושטא שנת ר"פ בערך ואף זכו למהדורות נוספות. לבקשת אחד מתלמידיו באוטרנטו כתב פירוש לספר „בחינת עולם" לר' ידעיה בדרשי, בו הראה ידיעות מרובות בפילוסופיה. אף ספר זה נדפס בקושטא שם, ועוד כמה פעמים. ספרו „מחנה אלהים" העוסק בפילוסופיה הדתית לא הגיע אלינו.

ר' משֶׁה (בר' שְׁלֹמֹה) ן' חָבִיב

ראש רבני ירושלים. נולד בשאלוניקי בשנת תי"ד (1654) לצאצאי מגורשי ספרד שנתייחסו לר' יוסף חביבא בעל „נמוקי יוסף" ולר' יעקב ן' חביב. זמן מה התגורר בקושטא ומשם עלה ארצה ולמד בירושלים בישיבתו של ר' יעקב חאגיז והיה לתלמידו המובהק ואף נשא את בתו. בשנת תמ"ח הועמד בראש ישיבה גדולה בירושלים, שהוחזקה על ידי הנדיב ר' משה ן' יעוש מקושטא. כשנפטר לאחר שנה רבה של ירושלים ר' משה גלאנטי מילא ר' משה ן' חביב את מקומו כראש רבני ירושלים. כרבו ר' יעקב חגיז היה אף הוא לוחם נמרץ בשרידי השבתאים שבארץ.

זכה לפרסום ספרו „גט פשוט" על שלחן ערוך הלכות גיטין, שיצא לאור על ידי בן בתו ר' יעקב כולי (אורטא קיוואוי, תע"ד), ונתחברו לו פירושים וקיצורים על ידי חכמי הדורות הבאים.

כמו כן חיבר ספר „עזרת נשים" בענין תקנת עגונות (קושטא, תצ"א); „שמות בארץ", חידושים על כמה מסכתות (שם, תפ"ז). בידי אזולאי נמצאו בכתב יד דרשותיו וחלק מתשובותיו. אזולאי מעיד כי עיקר ספר תשובותיו נטבע בים. אף על פי כן נמצאו סמוך לזמננו חמשה קבצים גדולים של תשובותיו, מהם נדפס חלק אחד בספר „קול גדול" (ירושלים, תרס"ז), ועוד כמה מתשובותיו בספר „דבר שאול" (שם, תרפ"ז). נפטר בירושלים כבן ארבעים ושתים, בשנת תנ"ו (1696).

ר' משֶׁה בר' חָנוֹךְ

מראשוני חכמי התורה בספרד במאה השמינית לאלף החמישי (במאה העשירית למספרם). אחד מ„ארבעת השבויים" שהפיצו את ידיעת התורה בעולם וגרמו להפקעת זיקתם של יהודי ארצות המערב לישיבות בבל. נוגע עד הלב הוא סיפור קורותיו בספר הקבלה לראב"ד: במלחמה שבין המושלימים בספרד לשכניהם הנוצרים לוקחה בשבי ספינה קטנה שיצאה מחוף בארי שבאיטליה ובה ארבעה חכמי תורה גדולים שהלכו לאסוף כסף בשביל

„הכנסת כלה" (לדעת כמה חוקרים כינוי הוא לישיבות בבל). ביניהם ר' משה בר' חנוך ועמו אשתו הצעירה ובנו הנער חנוך. כאשר החל השליש, מנהיג צי המלחמה, להציק לה לאשתו של ר' משה אשר היתה יפת תואר מאוד, צעקה אל ר' משה אישה בלשון הקודש ושאלה ממנו אם הנטבעים בים יעמדו בתחיית המתים? והוא השיב לה בלשון הכתוב: אמר אדני מבשן אשיב אשיב ממצולות ים (תהלים סח, כג). כששמעה דבריו הפילה עצמה לים וטבעה. כשהביא השליש את ר' משה ובנו לקורדובה נפדו שם על ידי קהילת יהודי קורדובה. ר' משה הלך לבית המדרש ומצא שם את הדיין ר' נתן יושב ומרצה שיעור בתלמוד לפני קהל מקשיבי לקחו. מעמדם של יהודי ספרד בידיעת התורה היה באותם הדורות נמוך למדי, כפי הערת הראב"ד „לא היו אנשי ספרד בקיאין בדברי רבותינו ז"ל ואף על פי כן באותו מעט שהיו יודעין היו עושין מדרש ומפרשים ועולים ויורדים". והנה נתלבט ר' נתן בפירוש סוגיא אחת בתלמוד במסכת יומא ולא ידע להשיב על השאלות שהוצגו לפניו. וכשנטל ר' משה רשות הדיבור ופתח לפרש את הסוגיא השתוממו כולם לחכמתו ולרוחב דעתו ושאלו ממנו כל שאלותיהם בכל הספיקות שהיו להם והוא השיב תשובות ברורות על הכל. כאשר סיימו את השיעור קם ר' נתן הדיין החסיד ופנה אל כל הקהל הרב שנתאסף שם ואמר להם: אני איני עוד דיין שלכם, זה האורח הלובש שק הוא רבי ואני תלמידו אהיה מהיום הזה ואילך. קהילת קורדובה מינתה את ר' משה לרב ולדיין וכבוד רב נעשה לו. כששמע השליש על הדבר רצה לחזור בו ותבע דמי פדיון מרובים יותר, אולם המלך, החליף עבדול רחמן, לא הניחו, כי שמח על הדבר שרב וחכם גדול יבוא לשכון במדינתו ולא יהיו עוד יהודי מלכותו כפופים לישיבות בבל. אז ייסד לו ר' משה ישיבה גדולה לתורה שיצא שמעה בכל ארץ ספרד וארץ המערב ותלמידים רבים באו ללמוד אצלו „וכל השאלות שהיו שואלים מן הישיבות שאלו ממנו". ואמנם נשתמרו כמה מתשובותיהם של ר' משה ושל ר' חנוך בנו שנאספו לתוך קבצי התשובות של גאוני בבל. לעומת זה אין ידוע אם עסק ר' משה גם בחיבור ספרי הלכה או פירושים לתלמוד. בין תלמידיו המרובים שישבו לפניו הצטיין ביותר ר' יוסף בר' יצחק ן' אביתור (ראה בערכו). בנו ר' חנוך מילא את מקומו אחרי פטירתו (ראה בעמ' 538).

ר' מֹשֶׁה (בר' יוֹסֵף) מִטְרַאנִי (המבי"ט)

מגדולי חכמי ארץ ישראל בתקופת צפת. בן למשפחת חכמים ממגורשי ספרד שנתייחסה לר' ישעיה די טראני. בשנת רנ"ז הגיע אביו בדרך נדודיו לשאלוניקי, ושם נולד לו לאחר שלש שנים משה בנו בשנת ר"ס (1500). בשחר נעוריו הלך ללמד תורה מפי דודו ר' אהרן מטראני (ראה בערכו) באדרינופולי. ובהיותו בן שמונה עשרה שנה עלה לצפת וישב לפני ר' יעקב בירב ונחשב לתלמידו המעולה ביותר.

בשנת רפ"ה נתמנה לחבר בית דינו של ר"י בירב בצפת, וזכה להיסמך על ידי מורו הנ"ל בסמיכת הכמים ביחד עם חבירו מרן ר' יוסף קארו. במשך חמשים וארבע שנים ישב המבי"ט בבית הדין בצפת (כמנין ד"ן ידין עמו) והרביץ תורה בתלמידים רבים והנהיג את העדה. אחר פטירת ר' יוסף קארו שימש המבי"ט ראש בית הדין במשך חמש שנים, ונפטר בן שמונים שנה ביום טוב האחרון של פסח בשנת ש"מ (1580). לדעה אחת עלה בשנת חייו האחרונה לירושלים ובה נפטר ושם מנוחתו כבוד.

המבי"ט היה חבירו ובר פלוגתיה של ר' יוסף קארו. כמה פעמים נחלקו בענייני הלכה כמובא בתשובותיהם. הרבה נשאו ונתנו יחד בתורה וכן נשא ונתן עם שאר חכמי דורם. הרדב"ז, ר' בצלאל אשכנזי, ר' משה אלשיך ורבים אחרים. הרבה נשאל המבי"ט בענייני הלכה ושני כרכי תשובותיו שנדפסו על ידי בניו כחמישים שנה לאחר פטירתו מכילים למעלה משמונה מאות תשובות. בחייו נדפסו ספריו: "קרית ספר" בירורים במקורות ההלכות אם הן מדאורייתא או מדרבנן, בסדר הרמב"ם (וינציה, שי"ג), ו"בית אלהים" בעניני מוסר, תפילה ותשובה ועיקרי האמונה (שם של"ו). הניח אחריו שני בנים: הבכור ר' שלמה היה רב במצרים, והצעיר ר' יוסף (מהרימ"ט) (ראה למעלה, עמ' 770).

ר' מֹשֶׁה בר' יוֹסֵף בר' מָרוֹן הַלֵּוִי

מגדולי חכמי התורה בנרבונא בסוף המאה התשיעית ותחילת המאה העשירית לאלף החמישי (במאה הי"ב למספרם). היה ראש ישיבה בנרבונא וכמה מתלמידיו נתפרסמו לגדולי הדור ובראשם ר' אברהם בר' דוד מפושקיירא (הראב"ד בעל ההשגות) ור' זכריה הלוי גירונדי (הרז"ה). זה האחרון מזכיר את ר' משה רבו כמה פעמים בספר "המאור" שלו, וקורא לו "הרב המובהק שלנו" "ששתינו מימי נחליו וישבנו בצלליו והסתופפנו באוהליו". אף ר' אברהם בר' יצחק אב"ד מנרבונא קורא לו "רבי המובהק", ונהג בו בר' משה בר' יוסף כבוד רב, ולא היה מורה הלכה ולא מוציא שום תשובה מתחת ידו עד שמתיעץ בר' משה תחילה. אם כי כמה מפירושיו לתלמוד ופסקי הלכותיו הובאו בספרי תלמידיו לא ידוע לנו על חיבור שכתב. כן לא ידוע דבר על קורות ימי חייו.

ר' מֹשֶׁה יִשְׂרָאֵל

רב ומחבר בסוף המאה החמישית לאלף השישי. אבי משפחת ישראל, שהקימה מתוכה במשך כמה דורות רבנים ששימשו ביחוד באי רודוס. היה כנראה יליד ירושלים ולמד תורה מפי ר' אברהם יצחקי, ונשא את בתו של ר' משה ן' חביב. הרבה שנים בילה בשליחות במדינות שונות. בשנים ת"ע—תע"ג היה בשליחות קהילת צפת בארצות האטלס. בשנת תע"ד בדרכו חזרה לא"י, עיכבוהו אנשי אי רודוס ומינוהו עליהם לרב, וישב שם שלש עשרה שנה. הוא היה חביב ורצוי על בני עדתו שלא הניחוהו לעזבם, עד שהשביעו אותו שלא ילך מאצלם. אולם

בשנת תפ״ז שלח תשובה לחכמי קושטא להוכיח שנקי הוא מאותה שבועה, וחזר לארץ ישראל. בשנת תפ״ח שוב יצא בשליחות כוללות ירושלים לערי איטליה לכמה שנים. בסוף ימיו נתקבל לרב באלכסנדריה של מצרים, ושם נפטר סמוך לשנת ת״ק (1740).

בכל המקומות שעבר בהם נשאל בדבר הלכה והשיב לכל שואל ברוחב דעתו וברוב בקיאותו, ונשא ונתן עם הרבה מחכמי דורו. השובותיו כונסו בשלשה כרכים גדולים שיצאו לאור בשם „משאת משה״ (קושטא, תצ״ד—תצ״ה). דרשותיו נדפסו על ידי נכדו בשם „אפי משה״ (ליוורנו, תקפ״ח). על בנו ר׳ חיים אברהם ראה למעלה עמ׳ 489.

ר׳ משֶׁה הַכֹּהֵן מִלוּנֶל (הרמ״ך)

מחכמי צרפת הדרומית בדורו של הרמב״ם. בדומה לראב״ד כתב גם רמ״ך השגות על ספר „משנה תורה״ לרמב״ם, וכפי שמוסר לנו בעל ספר יוחסין, אף השיב לו הרמב״ם עצמו על השגותיו. אמנם תשובות הרמב״ם להשגות רמ״ך לא הגיעו לידינו, אבל עצם ההשגות של הרמ״ך היו בידי מחברים שונים, וביחוד בידי מרן ר׳ יוסף קארו, המרבה להביאן בחיבורו „כסף משנה״ על הרמב״ם. אוולאי מספר שראה בכת״י השגות הרמ״ך על הרמב״ם למאות ולאלפים. ועד היום נמצא קובץ השגות הרמ״ך באוצר הספרים באוקספורד וכבר החלו פעם בהדפסתו, ולא יצא לאור עד היום. על תולדותיו של הרמ״ך לא ידוע מאומה.

ר׳ משֶׁה הַלֵּוִי הַגָּזִיר

מחכמי א״י בתחילת המאה החמישית לאלף השישי (במאה הי״ז למספרם). התגורר בירושלים ובחברון, ואף יצא לחו״ל כשד״ר בטורקיה וביון. היה חתנו של ר׳ אברהם אבן חנניה (ראה בערכו). הוא הצטיין בחסידותו ופרישותו וכמה מדרכי הנהגתו בקדושה ממה שקיבל על עצמו רשם לפניו ונכנסו בגליונות חיבוריו. חיבר ספר „ידי משה״ על שו״ע חושן משפט בפלפול ואריכות, ולא זכה לראות אור. כן היו לפני אזולאי עוד כמה ספרים וקונטרסים מכתב ידו ונאבדו. רק מקצת מתורתו נשתמרה בספר „מטה יוסף״ לבנו ר׳ יוסף (ראה למעלה, עמ׳ 792), וכן בספר „תורת חסד״ לר׳ חסדאי הכהן פרחית.

ר׳ משֶׁה (בר׳ שֵׁם טוֹב) דִי לֵיאוֹן

ממקובלי ספרד הראשונים בדור שאחרי הרמב״ן. נולד בעיר ליאון שבספרד בשנת ה״א י׳ (1250) ונפטר בשנת ה״א ס״ה (1305) בדרך בשובו אל ביתו אשר בעיר אבילה. פרנסתו היתה על העתקת ספרים והפצתם ולרגלי מלאכתו היה עובר מעיר לעיר. אף הוא עצמו חיבר כמה ספרים הדנים בענייני הקבלה. מהם ידועים ספר „הרמון״, נכתב בשנת מ״ה, עוסק בסודות המצוות וטעמיהן בדרך הקבלה. ספר זה מצוי בכת״י בכמה ספריות; „הנפש החכמה״ או ספר „המשקל״, בענין הנשמה ועונשה ותחיית המתים (באזל, שס״ח). בספר זה הוא מתווכח עם חכמי המחקר המנסים להתאים את הדת עם הפילוסופיה;

„שקל הקדש", נתחבר בשנת נ"ב והוקדש ע"י מחברו לר' טודרוס אבולעפיא, עודו בכת"י; „משכן העדות" על ענייני גן עדן וגיהנם, תשובה וכפרה. בספר זה ניכרת השפעת ספר חנוך.

ר' משה די ליאון היה המגלה הראשון של ספר הזוהר. סיפרו שספר זה שנתחבר ע"י ר' שמעון בן יוחאי ותלמידיו מצאו הרמב"ן טמון במערה אחת בא"י, והוא שלחו לקטלוניה ומשם נתגלגל לארגוניה, עד שנפל בידי ר' משה די ליאון. וכבר אז נתעורר פקפוק במוצאו הקדמון של הספר והיו חושדים בר' משה די ליאון שהוא עצמו הנהו מחבר הספר. כפי שמספר בעל ספר יוחסין ניסה ר' יצחק דמן עכו (ראה בערכו) לברר את מוצאו של הזוהר ובפגשו את ר' משה בדרכו שאלו על כך והלה הבטיחו נאמנה שכתב היד המקורי של הזוהר נמצא בביתו באבילה וכאשר יבוא לביתו יראהו לו. אולם ר' משה נפטר בסמוך לזמן זה וכשבא ר' יצחק דמן עכו לאבילה והציע לאלמנתו כי תמכור את כתב היד המקורי של הזוהר בדמים מרובים לא ידעה עליו כל מאומה. על סמך זה החליטו כמה חוקרים ובראשם גרץ כי ר' משה די ליאון היה מחבר הזוהר. אולם כבר הוכיח פרופ' ג. שלום ביטולה של סברה זו מתוך כתבי ר' משה עצמו, שמהן מוכח שפעמים לא עמד על כוונתו האמיתית של הזוהר, ובכלל שונה שיטתו הקבלית משיטת ספר הזוהר ואפילו המונחים הקבליים שמשתמש בהם ר' משה די ליאון שונים מן המונחים הרגילים בספר הזוהר.

ר' משה (בר' יצחק יהודה) לימא

מגדולי האחרונים מפרשי השולחן ערוך. מחבר ספר „חלקת מחוקק". נולד במחצית השניה של המאה הרביעית לאלף השישי. למד תורה מפי ר' יהושע בר' יוסף מקראקא, והיה חבירו של ר' יהושע השיל בר' יעקב, המכונה הרבי ר' השיל. בשנת שצ"ז מצאנוהו משמש ברבנות בקהילת סלונים, ומשם נתקבל לרבנות בקהילת ווילנא, בשנת ת"י בערך, שם ישבו לפניו תלמידים שנעשו לגדולי הוראה, כגון ר' אפרים הכהן בעל „שער אפרים" ור' אהרן שמואל קידנובר בעל „ברכת הזבח". ר' שבתי כהן (הש"ך) נמנה על חברי בית דינו. הוא נתפרסם כאחד מגדולי חכמי התורה שבדור, וכמה מראשי רבני דורו פנו אליו בשאלות. באחרית ימיו נתקבל לרב בבריסק דליטא, ושם נפטר בן חמשים ושלש, לפני שנת תי"ח (1658).

ספרו „חלקת מחוקק" הוא פירוש לשלחן ערוך אבן העזר כתוב ברוח פלפול ובקורת. הוא משוה את המקורות התלמודיים ודברי הפוסקים הראשונים עם השלחן ערוך בחריפות רבה, ספרו זכה להכרה מצד כל מורי ההוראה שקיבלו דבריו להלכה. ר' צבי אשכנזי ה„חכם צבי" מביא בתשובותיו בשם אבותיו שבעל ספר „חלקת מחוקק" גדול כוחו בהוראה ואין לזוז מדבריו. ר' משה לא זכה לסיים את ספרו על כל שלחן ערוך אבן העזר והגיע רק עד סימן קכ"ו. והוציאו לאור אחרי פטירתו בנו ר' רפאל, יחד עם השלחן ערוך (בשנת ת"ל). ומאז נדפס בכל המהדורות הגדולות של השלחן ערוך בצד מפרשו השני של

האבן העזר „בית שמואל", תחת השם המשותף „אפי רבבי".

ר' (נְפִּים חַיִּים) מֹשֶׁה (בר' יוֹסֵף) מִזְרָחִי

רב ראשי בירושלים ו„ראשון לציון" בתחילת המאה השישית לאלף השישי (במאה הי"ח למספרם). מחכמי ישיבת פירירה. אחיו של ר' ישראל מאיר מזרחי (ראה בערכו). שני האחים תוארו בתואר „הנרות המזרחיים". רוב ימיו עסק בתורה מתוך הדחק וחי חיי עוני וצער ולא מש מאהלה של תורה ולא הסכים מימיו לצאת כשד"ר חוצה לארץ. הרבה סבל גם מנגישות שעברו אז על העדה הירושלמית מצד השלטונות, וכמה פעמים נחבש בבית הסוהר ודרשו דמי פדיונו. את כל הפגעים הללו קיבל באהבה מתוך ענוותנות יתירה. במצבתו תיארוהו „ענוותן כהלל" ואגדת העם מספרת על טובו וענוותנותו המופלגת. בשנת תק"ה נתמנה רב ראשי בירושלים ונפטר בד' בתמוז תק"ט (1749).

חיבר ספר „אדמת קדש", שאלות ותשובות בסדר השלחן ערוך, חלק ראשון נדפס בקושטא בשנת תק"ב, וחלק שני אחרי פטירתו בשאלוניקי תקט"ז.

ר' מֹשֶׁה בר' מַיְמוֹן (הרמב"ם)

גדול חכמי ישראל בימי הבינים. נולד בקורדובה בי"ד בניסן שנת ד' אלפים תתצ"ה (1135) במשפחת רבנים ודיינים במשך כמה דורות. ראשית חינוכו קיבל מאת אביו ר' מימון הדיין בקורדובה (ראה בערכו), שהקנה לו ידיעות רחבות בתלמוד, ויחד עם זה רכש לו ידיעות יסודיות במתימטיקה ואסטרונומיה וביחוד בפילוסופיה. הנער משה נחן בכשרונות מפליאים, בתפיסה מהירה ובזכרון עצום, שעל ידיהם רכש לו שטחי מדע נרחבים ושונים. בן שלש עשרה שנה היה כאשר כבשו האלמוחדים הקנאים את קורדובה (בשנת תתק"ח) והכריחו את היהודים להתאסלם. בעוד שהרבה מיהודי קורדובה קיבלו מתוך אונס את האיסלאם למראית עין, בחרה משפחת ר' מימון בגלות, ובמשך שנים רבות נדדה ממקום למקום בספרד הנוצרית. אף בשנות נדודיו רכש לו העלם תורה ודעת והעמיק את ידיעותיו בכל מקצעות התורה והחכמה. בהיותו כבן שש עשרה חיבר את ספרו הקטן „ביאור מלות ההגיון", בו הוא מגדיר ומבאר את המונחים הפילוסופיים. כבר בעבודת נעורים זו מתגלה החוקר והפילוסוף לעתיד.

בשנת תתקי"ט עברה משפחת מימון לצפון אפריקה לעיר פאס. כאן נמצאו הרבה אנוסים שקיבלו את האיסלאם בשעת השמד ולא הורשו לחזור ליהדות. אליהם עורך ר' מימון את „אגרת הנחמה" שלו, לחזקם באמונתם ולעודד את רוחם בתקוה לגאולה. אז יצא אחד הרבנים הקנאים באגרת נגד האנוסים, בה טען שגם אלה מן האנוסים המקיימים את מצוות התורה בסתר נחשבים לכופרים ואין להם חלק באלהי ישראל, אלא חייבים הם למסור את נפשם על אמונתם. כאשר חש הרמב"ם בסכנה הצפויה ליהדותם של האנוסים מדברי אותו קנאי, שרבים אשר לא יוכלו לעמוד בנסיון יתיאשו ויעזבו את היהדות

לגמרי — קם הרמב"ם וכתב את „אגרת השמד" (או „אגרת קידוש השם"), בה הוא מעודד את רוח האנוסים לבל יראו עצמם מחוץ למחנה ישראל, והוא מיעץ להם לעזוב את ארץ הרדיפות ללכת למקום שיוכלו לחיות על פי דתם בפרהסיא „והעולם גדול ורחב"!

בגלל פעולת הרמב"ם בקרב האנוסים רחפה סכנה על משפחת ר' מימון. אז שמה כל המשפחה פעמיה לדרך ועזבה את ארץ השמד בדרכה לארץ ישראל. בד' אייר תתקכ"ה עלו לאניה, ואחרי נסיעה קשה מלאה חתחתים וסכנות הגיעו בג' בסיון לחוף עכו. אחר שישבו בה ששה חדשים עלו בד' מרחשון תתקכ"ו ירושלימה להתפלל על חרבותיה, ומשם יצאו להשתטח על קברי אבות בחברון. את יום צאתו מפאס והיום בו היה נתון בסכנה על הים קבע הרמב"ם לימי צום ותפילה בכל שנה לו ולזרעו, ואילו את יום הגיעו ארצה ואת ימי ביקורו בירושלים ובחברון קבע לימי שמחה הלל והודאה.

הימים ימי חירום בארץ והישוב היהודי היה שרוי בעוני ודלות ובחוסר כל בטחון. בתנאים אלה לא מצא הרמב"ם כל אפשרות להיאחז בארץ והוכרח לרדת מצרימה. זמן מה ישב באלכסנדריה ומשם עבר לפוסטאט שעל יד קהיר. סמוך לבואו מצרימה נפטר עליו אביו, ואחיו הצעיר של הרמב"ם, ר' דוד, עסק במסחר אבנים טובות ופירנס את כל המשפחה, והרמב"ם התמסר בכל לבו לתורה ולחכמה. והנה קרה לרמב"ם אסון גדול שהדהים אותו והפילו למשכב למשך שנה תמימה. באחת ממסעותיו לשם מסחר טבע ר' דוד אחיו בים הודו, ובידו אוצר גדול של אבנים טובות, כל רכוש המשפחה, וגם כסף רב שלוה מאחרים. מעתה הוטל על הרמב"ם לדאוג לפרנסת משפחתו, וכן לאלמנת אחיו וליתומה קטנה שהשאיר. אז החל לעסוק ברפואה כדי להתפרנס ממנה. אחרי זמן לא רב יצא טבעו כרופא מומחה ומהולל והוזמן לשמש רופאו הפרטי של אחד הויזירים, ולאחרונה אף נקרא לחצר השולטאן בקהיר. אם כי מקצוע זה גזל את רוב זמנו עוד מצא לו פנאי לכתוב את חיבוריו הגדולים וכן גם לעסוק בצרכי ציבור. לא עבר זמן מרובה והרמב"ם הועמד בראש יהודי מצרים, והוא נתגלה כמנהיג גדול, ברוך־כשרון, תקיף ורב מרץ. הוא הדיח את הנגיד הרשע זוטא ונלחם בהצלחה בקראים, שעד ימיו היתה השפעתם רבה על יהודי מצרים.

ענפה ופוריה היתה יצירתו של הרמב"ם בתחומים שונים: בשדה הפרשנות התלמודית, בהלכה, בפילוסופיה וברפואה. אולם מכל חיבוריו הקנו לו תהילת־עד שלשת ספריו המונומנטליים: ספר המאור, משנה תורה ומורה נבוכים.

ספר „המאור" (כתאב אלסראג') הוא פירושו לששה סדרי משנה. הרמב"ם החל בכתיבתו בשנת תתקי"ח, בהיותו בן עשרים ושלש, ולא חדל מעסוק בו בכל ימי נדודיו וגם בנסיעתו לארץ ישראל, בשבתו בספינה בלב ים סוער. אין זה פירוש מילולי אלא פירוש הענין. דרכו בפירושו הוא דרך הסיכום וההרצאה, הוא מנתח את תכנה של כל משנה ומברר

את כלליה ופרטיה, ואילו את המלים הקשות או את הענינים הצדדיים הוא משלים לבאר בסוף, וכן הוא מוסיף במקום שיש מחלוקת את מסקנת ההלכה. הרבה פעמים נמצא שאינו דורך בעקבות התלמוד הבבלי, אלא בוחר לו פירוש על פי הירושלמי או מקור אחר, ופעמים הוא מציע פירוש חדש על פי פשטה של משנה.

חשיבות מרובה להקדמותיו בראשי הסדרים זרעים וטהרות ולהקדמתו למסכת אבות, הנקראת „שמונה פרקים", ולפרק חלק. הקדמות אלו הן חטיבות ספרותיות־מדעיות הקובעות ענין לעצמן. בהקדמתו לזרעים סוקר הרמב"ם את מסורת התורה שבעל פה למן הנבואה עד חכמת התלמוד, ובהקדמת טהרות הוא מסכם את כל דיני טומאה וטהרה בסקירה מעמיקה ומקיפה. על הקדמותיו אלה אומר ר' מנחם בר' זרח בהקדמת ספרו „צידה לדרך": „ומי שלא ראה הקדמותיו בסדרים לא ראה מאורות מימיו". בהקדמת פרק חלק מסכם הרמב"ם את עיקרי האמונה ובשמונת הפרקים דן הרמב"ם על המידות המוסריות ומעלות הרוח, והוא קובע שהמידות המוסריות הן תנאי מוקדם להשגת המעלות השכליות, ומי שאין מידותיו שלימות לא יגיע למושכלות ולשלימות הרוח. כמרבית ספרי הרמב"ם (פרט למשנה תורה) נכתב גם ספר „המאור" ערבית, וניתרגם על ידי מתרגמים שונים, ביניהם גם כאלה שלא ירדו לסוף דעתו. ועדיין ספר זה מחכה למהדורה מדעית בתרגום עברי חדש.

ספרו העיקרי של הרמב"ם הוא ספר „משנה תורה" (הנקרא „יד החזקה", על שם ארבעה עשר חלקיו, ברמז לדברים לד, יב), בו כינס הרמב"ם את כל חומר ההלכה מכל מקורות התלמוד והגאונים וסידרו בסדר מקורי חדש לפי הענייניים. כאן מתגלה הרמב"ם כאדריכל גאוני שהקים בנין תפארה עצום־מדות על פי תכנית מופלאה ערוכה מראש. זהו „ספר מחוקק" המקיף את כל ענייני ההלכה, גם את ההלכות שאינן נוהגות בזמן הזה (כגון הלכות בית הבחירה והלכות קרבנות). הספר כתוב עברית צחה, בלשון פסוקה וברורה, בלא כל משא ומתן של ויכוחים ומבלי ציון המקורות, או שמות החכמים בעלי המאמרים. בהקדמתו מברר הרמב"ם את מטרת חיבורו „שתהא תורה שבעל פה כולה סדורה בפי הכל, בלא קושיא ולא פירוק, לא זה אומר בכה וזה בכה... עד שיהיו כל הדינין גלויין לקטן ולגדול בדין כל מצוה ומצוה ובדין כל הדברים שתיקנו חכמים ונביאים. כללו של דבר כדי שלא יהא אדם צריך לחיבור אחר בעולם בדין מדיני ישראל, אלא יהא חיבור זה מקבץ לתורה שבעל פה כולה, עם התקנות והמנהגות והגזירות שנעשו מימות משה רבינו ועד חבור הגמרא וכמו שפירשו לנו הגאונים בכל חיבוריהם שחיברו אחרי הגמרא. לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה, לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם".

בספר משנה תורה מסכם הרמב"ם את יצירת הדורות של האומה. אין זה

ספר הלכה במובן המצומצם. לדידיה הכל בכלל הלכה, גם אמונות ודעות גם מוסר ומדות. החלק הראשון, הוא „ספר המדע", כולל תמצית השקפותיו הפילוסופיות־הדתיות, והחלק האחרון מסיים בהלכות מלכים, בשאיפה לימות המשיח ומלכות שמים. הספר מסתיים במשפטים אלו: „לא נתאוו החכמים והנביאים ימות המשיח לא כדי שישלטו על כל העולם ולא כדי שירדו בגוים ולא כדי שינשאו אותם העמים ולא כדי לאכול ולשתות ולשמוח, אלא כדי שיהיו פנויין בתורה וחכמתה ולא יהיה להם נוגש ומבטל. — — — ובאותו הזמן לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה ולא קנאה ותחרות, שהטובה תהיה מושפעת הרבה וכל המעדנים מצויין כעפר ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד ולפיכך יהיו ישראל חכמים גדולים היודעים דברים הסתומים וישיגו דעת בוראם כפי כח האדם שנאמר כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים".

את חיבורו התחיל הרמב"ם לכתוב בשנת ד"א תתקל"ז ועסק בו עשר שנים. במכתבו לר' יהונתן הכהן מלוניל מספר הרמב"ם: „וכמה טרחתי יומם ולילה כמו עשר שנים רצופים בקבוץ חבור זה. ואנשים גדולים ככם הם ידעו מה שעשיתי שהרי קרבתי דברים מפוזרים ומפורדים בין הגבעות וההרים וקראתי אותם אחד מעיר ושנים ממשפחה".

אך יצא לאור ספר משנה תורה בחלקיו הראשונים, וכבר נודע טבעו בעולם ועורר התפעלות עצומה, וממזרח וממערב פנו אל הרמב"ם וביקשו ממנו את ההמשך. באחת מאגרותיו מספר הרמב"ם שהגיעו אליו אגרות חכמי צרפת ואחרים שהם מתפעלים מהמפעל ומבקשים לקבל את ההמשך „וכבר נפוץ החיבור עד לקצות הארץ הנושבת". אולם נמצאו לו לספר גם מבקרים ומשיגים שעוררו על הלכות שונות בספר, וביחוד התנגדו לדעותיו של הרמב"ם המובעות בספר המדע. הראש והראשון במתנגדי הרמב"ם הוא ר' אברהם בר' דוד מפושקיירא, הראב"ד (ראה בערכו), אבל גם הוא הכיר בערכו הרב של ספר זה, ופעמים לא יכול להתאפק מלהללו על סברותיו ועל סדרו. כאשר פנה ר' יהונתן הכהן מלוניל אל הרמב"ם בחבילת שאלות על מקומות קשים במשנה תורה השיב לו הרמב"ם בדברי ענוה וחן על כל שאלותיו, ויש גם שהרמב"ם הודה על שגגותיו וביקש להגיה בספרו. ברוח ענוה ואהבת אמת הוא כותב לתלמידו ר' יוסף בר' יהודה „כל מה שמתברר לי שאיננו נכון אני חוזר בי ממנו תמיד בכל דבר, בין מחיבורי בין מטבעי". אף על פי כן יודע הרמב"ם ומכיר בערך ספרו ובטוח הוא כי „לעתיד לבוא לכשתכלה הקנאה ותאוות השררה יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו ולא יהיו קופצים על כל ספר הלכה מלבדו בלי ספק, פרט למי שמבקש עניין לענות בי כל ימיו אף אם לא ישיג כל תכלית". ואמנם ספרו של הרמב"ם היה לספר החוקים המוסמך ביותר במשך דורות רבים, ביחוד במצרים ובתימן, ואף כמה קהילות ספרד קיבלו על עצמם שלא

להורות ולא לדון כי אם על פי ספר זה בלבד. ואף לאחר שהשלחן ערוך נתקבל לספר החוקים לא נעזב ספר משנה תורה, ולא פחתו הלומדים והמעיינים בו, ועד היום הזה ספר משנה תורה הנהו במרכז העיון התלמודי, ושיטת הלימודים העיקרית הנוהגת בכל הישיבות היא להשוות בין דברי התלמוד לרמב"ם. ההוצאות הראשונות של הספר נדפסו בספרד ובאיטליה, וכמעט בכל מרכז יהודי ובכל בית דפוס חשוב נדפס הספר הזה. ספר משנה תורה זכה לפירושים מרובים יותר מכל ספר הלכי אחר ורשימת מפרשי משנה תורה שנספחה למהדורה אחרונה (ניו־יורק, תש"ז) מונה 325 ספרים המוקדשים לפירוש ספר זה, ואין קץ לספרים שמביאים את דברי הרמב"ם או דנים בדבריו בדרך אגב.

מפעל חייו האחרון הוא ספרו הפילוסופי „מורה נבוכים" (דלאלה אל־חאירין), שהיה מגדל אור למחשבה הישראלית עד ימינו והשפעתו ניכרת על התפתחות המחשבה האנושית בכלל. את ספרו זה הקדיש הרמב"ם לתלמידו החביב ר' יוסף בר' יהודה ושלחו אליו חוברת חוברת. בפתיחתו מברר הרמב"ם שלא חיבר ספר זה להמון העם ולא למתחילים בעיון, אף לא למי שעסקו בחכמת התורה בלבד, כי אם למי שהרבה לעסוק בתורה והוא שלם בדתו ובמדותיו ועיין גם בחכמות הפילוסופים וידע עניניהם, והציקוהו פשטי התורה ונשאר במבוכה ובהלה משום שלא ידע להתאים את דברי התורה עם דעות הפילוסופים. מטרת הספר להוכיח שאין ניגוד בין התורה, כשתובן אל נכון, לבין הפילוסופיה. הניגוד המדומה שבין התורה לפילוסופיה מקורו באי הבנת המקראות המדברים במשלים ומליצות „כדי לשבר את האוזן". את כל החלק הראשון של ספר מורה נבוכים הוא מקדיש לביאור מקראות התורה המתארים את ה' בתמונות ובתוארים המתייחסים לבני אדם.

למרות הערצתו את אריסטו לא קיפח הרמב"ם את עצמאותו המחשבתית וחלק על דעתו של אריסטו בענין קדמות העולם והשתדל להוכיח שהעולם מחודש, וכן חלק עליו בענין השגחת ה' על היחיד שלדעת אריסטו אין ההשגחה האלהית חלה אלא על המינים ולא על הפרטים. הרמב"ם מדגיש בכל ספריו את עיקרון הבחירה החפשית. ידיעת ה' את העתידות אינה חוסמת את הדרך בפני בחירת האדם, משום שידיעת ה' אינה מסוג ידיעת האדם ואין ביניהם אלא שיתוף השם בלבד. הרמב"ם מרחיב את הדיבור על מהות הנבואה וטעמי המצוות ובעיות פילוסופיות שונות.

מלבד שלשת חיבוריו העיקריים פרסם הרמב"ם עוד הרבה ספרים במקצועות שונים. עוד בימי נעוריו חיבר פירוש לשלשה סדרים בתלמוד (מועד, נשים ונזיקין) וכן למסכת חולין, אולם נראה שלא הספיק לשכלל ספרו זה ולא הוציאו לאור. רק למסכת אחת נדפס פירוש הרמב"ם (למסכת ראש השנה, פאריז, תרכ"ה) ולא הוסכם בין החוקרים אמיתת יחוס הספר לרמב"ם. כן מספר הרמב"ם

על חיבור הלכות ירושלמי, שסיכם בו את החלק ההלכי של התלמוד הירושלמי, כעין הלכות הרי"ף לבבלי. קטעים מספר זה יצאו לאחרונה על ידי פרופ' שאול ליברמן (ניו־יורק, תש"ח).

כעבודה מוקדמת לספר משנה תורה חיבר הרמב"ם את „ספר המצות", בו בירר את הכללים שעל פיהם יש למנות את תרי"ג המצוות, בארבעה עשר שרשים שקבע. ספר זה נכתב ערבית וכבר הרמב"ם עצמו ניחם על שלא כתבו עברית. הספר ניתרגם על ידי שלשה מתרגמים קדמונים ויצא לאור במהדורה מדעית ע"י ר' חיים העליר (ירושלים — ניו־יורק, תש"ו).

חכמי הדור פנו אל הרמב"ם בשאלות וביקשו תורה מפיו והרמב"ם השיב לכל שואל לפי מעלתו בתורה. לתלמידי חכמים הסביר דעתו כראיות מן התלמוד ולשואלים סתם השיב בקיצור, ולפעמים נתן רק את המסקנה בקצרה, במשפט קצר או אף בתיבה אחת. את תשובותיו ההלכיות סידר במהדורה חדשה רא"ח פריימן הי"ד (ירושלים, תרצ"ד). יותר מאשר בספריו מתגלים בתשובותיו אופיו הנדיב, רוחב לבו ואהבתו הגדולה לעמו ולתורתו. לשאלת גר צדק אם רשאי הוא לומר את הנוסחאות הקבועות בתפילות וברכות: אלהינו ואלהי אבותינו, ואשר בחר בנו, ושהנחלת את אבותינו וכיוצא בהם, הוא משיב: „יש לך לומר הכל כתקנם ואל תשנה דבר אלא כמו שיתפלל ויברך כל אזרח מישראל... אברהם אבינו ע"ה הוא אב לזרעו הכשרים ההולכים בדרכיו ואב לתלמידיו וכל גר שיתגייר... שאברהם ע"ה הוא אביך... אין שום הפרש כלל בינינו ובינך לכל דבר... ואל יהא יחוסך קל בעיניך, אם אנו מתיחסים לאברהם יצחק ויעקב אתה מתיחס למי שאמר והיה העולם".

החשובה בין אגרותיו היא „אגרת תימן" שנכתבה בשנת תתקל"א. משבר קשה עבר אז על כנסת ישראל שבתימן שנגזרו עליה שמדות ורדיפות, אשר נעזרו על ידי אח נפשע מומר־מסית שהטיל מבוכה ואזלת יד במחנה ישראל. אז קם משיח שקר, תועה ומתעה, והעם הנבוך נגרר אחריו. באגרתו הרעיף הרמב"ם נטפי טל תחיה, ובדברי תנחומותיו חיזק את לבם באמונתם בתקוות ישראל והראה להם את הדרך במבוכת העתים.

עם צאת ספר מורה נבוכים הגיע פרסומו של הרמב"ם לשיאו. הספר נתקבל בהערצה מצד חוגי היהודים המשכילים בכל התפוצות ועורר סערה גדולה ואף התנגדות כבושה בחוגים שמרניים שונים. משכילי ישראל מארצות שונות נמשכו אחריו וביקשו לבוא אליו לקבל לקח מפיו, אולם הרמב"ם שנטל עבודתו כרופא המלך הכביד עליו הניאם מזה. פרסומו של הרמב"ם הגיעה למידה כזו שרופא ותיאולוג מושלמי מבגדד נסע למצרים כדי לראותו. באגרתו לר' יוסף בר' יהודה משנת תתקנ"ב כותב הרמב"ם: „והנני מודיעך שהגעתי לידי פרסום רב מאד במלאכת הרפואה בין גדולי המלכות, כגון ראש השופטים והאמירים ובית אלפאצל... דבר זה הביא לידי כך שאני מכלה את

היום תמיד באלקאהרה בביקור חולים וכשאני חוזר לפוסטאט לכל היותר אני מספיק בשארית היום והלילה לקרוא את הדרוש לי בספרי הרפואה"... עבודתו הרבה והמסורה בריפוי חולים השפיעה לרעה על בריאותו הוא. במכתבו לר' יהונתן הכהן מלוניל משנת תתקנ"ח הוא כותב „כמו שנה עמדתי בחליי ועכשיו שנתרפאתי הרי אני כחולה שאין בו סכנה. אני רב היום מסב על מטתי ועול הגוים על צווארי בדברי הרפואות שרפו את כחי ולא הניחו לי שעה אחת לא מן היום ולא מן הלילה. ומה אני יכול לעשות אחר שיצא טבעי ברוב הארצות. ועוד שאיני היום כמו שהייתי בימי הבחרות, אלא כחי כשל ולבי קץ ורוחי קצרה ולשוני כבדה וידי רעדה אפילו לכתוב אגרת קטנה אעצל"... את אורח חייו בשנותיו האחרונות מתאר הרמב"ם במכתבו לר' שמואל אבן תיבון, מתרגם ספרו מורה נבוכים, אשר חפץ לבוא אליו לבקרו, ואף כי הרמב"ם נכסף לראות פניו יעץ לו שלא לבוא, כי ידע שלא יהא לו פנאי להתבודד עמו אפילו שעה אחת. ואלה דבריו: „אני שוכן במצרים והמלך שוכן באלקאירה, ובין שני המקומות שני תחומי שבת. ולי על המלך מנהג כבד מאד אי אפשר לי מבלתי ראותו בכל יום בתחלת היום. אמנם כשימצאהו חולשה או יחלה אחד מבניו או אחת מפלגשיו לא אסור מאלקאירה ואני רוב היום בבית המלך... וכשלא יהיה שם שום מכשול ולא יתחדש שם שום חדוש אשוב למצרים אחר חצי היום, על כל פנים לא אגיע קודם, ואני מתרעב ואמצא האכסדראות כלם מלאות בני אדם גוים ויהודים בהם חשוב ובלתי חשוב ושופטים ושוטרים ואוהבים ושונאים ערב רב ידעו את עת שובי. ארד מעל הבהמה וארחץ ידי ואצא אליהם לפייסם ולרצות ולחלות פניהם כדי למחול על כבודם להמתין אותי עד כדי שאוכל אכילת עראי, והיא מעת לעת, ואצא לרפאתם ולכתוב להם פתקות ונוסחאות רפואות חלייהם, לא יסור הנכנס והיוצא עד הלילה ולפעמים, באמונת התורה, עד סוף שתי שעות מן הלילה או יותר אספר להם ואצום ואדבר עמהם ואני שוכב פרקדן מרוב העיפות ויכנס הלילה ואני בתכלית החולשה לא אוכל לדבר. סוף דבר לא יוכל אחד מישראל לדבר לי או להתחבר ולהתבודד עמי זולת יום השבת. אז יבואו כל הקהל או רובם אחר התפלה אנהיג הצבור במה שיעשה כל ימי השבוע. ויקראו קריאה חלושה עד הצהרים וילכו לדרכם וישובו קצתם ויקראו שנית אחר תפילת המנחה עד עת תפלת מעריב. זה תוכן ענייני היום".

כנגיד על יהודי מצרים פעל רבות לרומם את המעמד הרוחני בעדתו. הוא התקין תקנות להרחיק את בני קהלתו מהשפעת הקראים. הוא השתמש בעמדתו הרמה בחצר המלך כדי להבטיח את שלומם ושלוותם של היהודים לא רק במצרים אלא גם בארץ ישראל ואף לתימן הגיעה השפעתו. אחרי שכבש צלח אל דין את ירושלים התיר לבני ישראל להתישב בה (בשנת תתק"ן). וקרוב מאוד שהשפעת הרמב"ם היתה בדבר. אף הרמב"ן מעיד

על הרמב"ם שהיה אל המזרח ואל ארץ הצבי מושיע ורב. עטרת הנגידות שעיטרה את הרמב"ם עברה ממנו לבנו ר' אברהם (ראה בערכו) ולצאצאיו אחריו במשך כמה דורות.

כבן שבעים שנה נפטר הרמב"ם בכ' טבת ד' תתקס"ה (1204). פטירתו עוררה אבל כבד אצל יהודי כל העולם. במצרים התאבלו עליו גם המושלימים אבל שלשת ימים. כשהגיעה השמועה ירושלימה קראו לבכי ולמספד וקראו בתורה את פרשת התוכחה והפטירו בשמואל ויהי דבר שמואל אל כל ישראל, וסיימו בפסוק גלה כבוד מישראל כי נלקח ארון האלהים. את ארונו הביאו לקבורה לטבריה ורבים עלו להשתטח על קברו. אין קץ וגבול להערצת הדורות לאישיותו. ר' ידעיה הפניני בסוף בחינת עולם קורא עליו: «אחרון הגאונים בזמן ראשם בחשיבות אשר אין ערוך אליו בכל חכמי ישראל אחרי חתימת התלמוד». העם הביע את עומק הערצתו למורו הגדול באמרתו המפורסמת: «ממשה עד משה לא קם כמשה».

ר' משֶׁה (בר' יִצְחָק סגל) מִינְץ

רב חשוב באשכנז במאה השלישית לאלף הששי (במאה החמש עשרה למספרם). נולד במיינץ ולמד תורה מפי אביו תחילה, ואחר כך ישב לרגלי ר' יעקב וויל בארפורט וקיבל תורה מפיו. עודנו צעיר לימים וכבר נתפרסם כגדול בתורה וכאחד מגדולי ההוראה ונתקבל לרב בוירצבורג אולם לא ארכו הימים לשבתו בקהלה זו ובגירוש היהודים בשנת רי"ג (1453) הוא עוזב את העיר וחוזר לעיר מולדתו מיינץ. אף כאן הוא משמש ברבנות ונושא בעול הציבור והשפעתו גדלה והולכת, ועוברת מחוץ לתחום אשכנז ומגיעה עד אוסטריה ואיטליה. גדולי הרבנים פונים אליו בשאלות ומבקשים את חוות דעתו בענייני איסור והיתר כמו בענייני הנהגת הציבור והוא בהגיונו הישר מפשר בסכסוכי קהלות ובכל דבר דת ודין. באותם הימים היו רדיפות וגירושים מנת חלקם של יהודי אשכנז מעשה יום יום; וטרם הספיק להחליף כוח וגזירת גרוש נגזרה על מיינץ (בשנת רכ"ב, 1462) ואף שדדו את כל רכושו ובתוכו גם את ספריו וחיבוריו. כשבע שנים הוא נודד מקהלה לקהלה עד שנתיישב בבמברג בשנת רכ"ט. בשנים אלה שלאחר «ביזת מגנצא» היה מחוסר ספרים, ואף על פי כן הוא ממשיך בכתיבת תשובות ומצטט בהם ראשונים ואחרונים ואף תשובותיו אלה מצטיינות בעושר של מקורות כאילו היו ספרים פתוחים לפניו.

בסוף ימיו הוא עוזב את אשכנז ארץ הדמים ועובר לפוזן שבפולין, בה ישב עד יומו האחרון. לפני פטירתו רצה לעלות לארץ ישראל אך לא זכה להוציא מחשבתו זו לפועל.

הספר היחיד שהשאיר אחריו הוא קובץ תשובותיו: שאלות ותשובות מהר"מ מינץ (קראקא, שע"ז). ט.

ר' משֶׁה (בר' שִׁמְעוֹן) מַרְגָּלִית

גדול מפרשי הירושלמי. נולד בקיידן במדינת ליטא, בין השנים ת"ע — ת"פ

(1710 — 1720) לערך. ושימש ברבנות בכמה קהלות במדינת זאמוט. לפי דעה אחת למד הגר"א בנערותו תורה מפי ר' משה מרגלית וכאשר בא ר' משה מרגלית לווילנא כיבדו הגר"א ככבד תלמיד את רבו, ויש מסיקים גם ששקידתו של הגר"א על הירושלמי היא פרי השפעתו של רבו זה, אולם מתוך שהגר"א אינו מביאו אף פעם בשמו גם כשמפרש את הירושלמי כמותו מוכח שאפילו לא ראה את פירושו ויש להטיל ספק בכל המסורת הזאת.

מפעלו הגדול של ר' משה מרגלית הוא פירושו „פני משה" על הירושלמי כולו. פירוש זה מפיץ אור גדול על הירושלמי ואילולא הוא היה הירושלמי כספר החתום לפנינו. בקיאותו בשני התלמודים ובכל הספרות התלמודית עצומה היא, יחד עם זה נצטיין גם בחריפות וכח הבחנה דקה מן הדקה. לשם חיבור הפירוש השתמש גם בכתבי יד של התוספתא ושל ספרי הראשונים ואף השתדל להשיג את הידיעות הריאליות הנחוצות להבנת הירושלמי. הוא יצא מעירו וכיתת רגליו מעיר לעיר וממדינה למדינה ללמוד תורה. שמו של ר' משה מרגלית נמצא רשום בין תלמידי האוניברסיטה של פרנקפורט דאודר במחלקת הבוטניקה. ואין ספק שהתעניינותו במקצע זה היתה כדי לעמוד על פירוש הירושלמי בסדר זרעים. בעברו בערי אירופה נתעכב באמשטרדם ושם עלתה בידו בסיוע נדיבי העיר להוציא לאור את פירושו על הירושלמי סדר נשים (בשנת תקט"ו). פירושו זה הוא בעל שני פנים: האחד „פני משה" הוא מעין פירוש רש"י, והשני נקרא „מראה הפנים", הוא מעין תוספות על הירושלמי. בהקדמתו הוא מנמק מדוע התחיל בסדר נשים, משום ששני הסדרים הראשונים כבר נתפרשו ע"י אחרים (זרעים על ידי ר' אליהו פולדא ומועד על ידי ר' דוד פרנקל). חמש עשרה שנה אח"כ הוא מדפיס את ירושלמי סדר נזיקין (ליוורנו, תק"ל). הוא ניסה להדפיס שם גם את זרעים וכבר הספיק להדפיס על מסכת ברכות ודף ראשון ממסכת פאה, אבל כנראה יסרו לו האמצעים להשלמת ההדפסה, ושני הסדרים זרעים ומועד לא זכו לראות אור עד כמה שנים לאחר פטירתו.

במראה הפנים לשבועות פ"ז ה"ו הוא אומר: „מעיד אני עלי שמים וארץ כי הפירוש על ש"ס הזה שפירשתי הוא אחר החקירה והעיון והשקידה והיגיעה כי רבה, בערב היא באה ובבוקר היא שבה, לחקור ולעיין ולחפש בכל חדרי הש"ס הזה ובכל התוספתא ובכל חדרי הש"ס הבבלי עם שיטות הגאונים ז"ל ופירושיהן כפי אשר השיגה ידי וכחי, וב"ה אשר זכיתי ומצאתי כאן לפירושים ושיטות על הש"ס הבבלי והרבה כ"י מהגאונים הראשונים ז"ל אשר לא נמצאו במדינתנו וכן מצאתי התוספתא בכ"י על קלף ישן נושן יותר מאלף שנה" וכו'. את הקדמתו לסדר זה הוא מסיים: „המקום יזכני להוציא כולם לאורה ומחכה ומצפה לבוא אל ארץ הקדושה במהרה, אם כה יאמד השם המסייע להבאים לטהרה", אולם לא נסתיע הדבר ולא זכה להוציא את ספרו

בחייו ולעלות לא"י כי נפטר בדרך נדודיו בחיפושיו אחרי אמצעים להשלים את הדפסת ספרו, בעברו בעיר ברודי בי"ב בטבת תקמ"א (1781).

הוא מזכיר גם את חיבורו „פני המנורה" כולל חידושים על התורה, ואת ספר „באר מים חיים", חידושים על בבלי שבת ועירובין, ולא זכו לראות אור.

ר' משֶׁה בר' נַחְמָן (הרמב"ן)

גדול חכמי ישראל בספרד בדור שלאחר הרמב"ם. תלמודי ומקובל. נולד בשנת ד' אלפים תתקנ"ד (1194) בערך, בגירונה אשר במדינת קטלוניה. מצאצאי משפחה רבנית מפורסמת. נתייחס לר' יצחק בר' ראובן אלברצלוני והיה קרובו של ר' יונה גירונדי. קיבל תורה מפי ר' נתן בר' מאיר מטרינקטייל ומפי ר' יהודה בר' יקר. וכן למד לשונות ומדעים והשתלם ברפואה שבה נתעסק לפרנסתו. הוא קיפל בתוכו את כל תרבות הדור ויכול להיחשב כהתגלמות כל הנאה והנשגב שביהדות ספרד.

עודו בגיל צעיר, כבן שש עשרה, וכבר החל לחבר את חיבוריו התלמודיים, שהעמידוהו לאחר זמן קצר בראש חכמי הדור. הוא מחבר ספרי חידושים על רוב מסכתות התלמוד וספרי הלכה הבאים להשלים את הלכות הרי"ף במסכתות שהשמיטן (נדרים ובכורות) ויוצא בשורת ספרי סניגוריה הלכיים להגן על חיבורי הקדמונים בפני השגות חכמים מאוחרים: בספרו „מלחמת ה'" הגן על הרי"ף מפני השגותיו של ר' זרחיה הלוי גירונדי (הרז"ה) בספר ה„מאור", ובספר „הזכות" השיב על השגותיו של ר' אברהם בר' דוד מפושקיירא (הראב"ד) על הלכות הרי"ף. כמו כן יצא להגן על ר' שמעון קיירא בעל הלכות גדולות כנגד השגותיו של הרמב"ם בספר המצוות. בספריו אלה מתבלט יחסו אל הקדמונים, יחס מלא כבוד והערצה. חפצו וחשקו, הוא כותב „להיות לראשונים תלמיד, לקיים דבריהם ולהעמיד, לעשות אותם לצוארי רביד יעל ידי צמיד". ואף על פי כן אינו הולך אחריהם תמיד בעינים עצומות, אלא יודע להעריך דבריהם ובמקום שדעתו נוטה מדעתם הוא דן לפניהם ואינו נושא פנים בתורה.

בד בבד עם עסקו בהלכה הוא עוסק גם בקבלה, ואף עשאה אבן פינה בבנין עולמו הרוחני. אולם בניגוד לכמה ממקובלי זמנו ומקומו חשב הרמב"ן שאין ראוי לפרסם את תורת המיסתורין זרק הרשה לעצמו לרמוז לה. אבל כבר הוכיח פרופ' שלום שהרמב"ן היה מקובל שהתמסר לתורת הסוד בכל חום נפשו וראה בה בקבלה את גולת הכותרת של האמונה. ובכל פעולתו וביחוד כפרשן התורה וכדרשן מופיע תמיד הרמז לעולם הסוד.

בהתעורר בשנת תתקצ"ח המחלוקת על ספרי הרמב"ם פנו הצדדים אל הרמב"ן שנחשב לבר סמכא ומקובל על פני כל בני דורו. הרמב"ן נקט עמדה מתונה ובאגרתו לחכמי צרפת האומרים להחרים את הלומדים בספר מורה נבוכים ובספר המדע — הוא מוכיח את גדולת הרמב"ם

וצדקתו וממליץ עבור ספר המדע. לעומת זה דעתו שיש לאסור ללמד במורה נבוכים ברבים, שאף הרמב"ם עצמו לא כתבו אלא ליחידים. התערבותו של הרמב"ן הועילה רק מעט להרגיע את הקנאים ולהשקיט את הרוחות הסוערים.

רוב ימי חייו עברו עליו על הרמב"ן בשלווה בגירונה עיר מולדתו במסיבת בניו ובנותיו מוקף חוג גדול של תלמידים מעריצים ומוכר כבר סמכא הגדול של יהדות ספרד, לא רק בקהילה היהודית שבגירונה אלא גם על פני כל המלכות, ואף כלפי חוץ הוכר הרמב"ן כראשם הרוחני של יהודי ספרד. מתלמידיו המובהקים יש להזכיר ביחוד את ר' שלמה בן אדרת (הרשב"א) ור' אהרן הלוי (הרא"ה) שהיו למאורות הגדולים בתורת התלמוד. והנה סמוך לעת זקנתו של הרמב"ן נתגלגלו המסיבות שהפרו את שלומו והוציאוהו משלוותו ואף הכריחוהו לעזוב את ספרד.

בשנת ה"א כ"ג נדרש הרמב"ן לבוא לברצלונה להתווכח בפומבי עם המומר פבלו כריסטיאני בענייני האמונה במעמד המלך ג'יימס מארגון. דין וחשבון מלא ומדויק מויכוח זה כתב הרמב"ן עצמו בספר הויכוח, וכן נשתמרה תעודה לטינית על הויכוח שבעיקרי הדברים היא מתאימה עם דברי הרמב"ן. בעוז ובאומץ שאין דוגמתו נלחם הרמב"ן מלחמת עמו ודתו ויצא מן הויכוח בכבוד רב והמלך העניק לו מתנת כסף הגונה. אולם אחר שהרמב"ן רשם את דבר הויכוח בספר דרשו הכמרים מן המלך להעניש את הרמב"ן על העלבת הדת הנוצרית. וסכנת גירוש רחפה על הרמב"ן. אז החליט הרמב"ן לעזוב את ספרד ולעלות לארץ ישראל.

לפני עלותו ארצה הוא נפרד מבני קהל עדתו בדרשה. זוהי דרשתו על מגילת קהלת שנשא אותה בחג הסוכות שנת כ"ד בה הוא רומז לסיבת עלייתו ארצה. הוא מספר שאברהם אבינו נולד בכותא והמלך שפחד פן יסיר את לב יושבי הארץ מאמונתו גרשו מן הארץ ויאז הלך אברהם לארץ ישראל. בדרשה זו מאריך הרמב"ן לדבר בשבח א"י ומצות ישוב הארץ. וכן האריך בענין חשיבות מצות צדקה. ונראה שנתכוון לעורר את בני קהילתו לתמוך בישיבה שהוא עתיד לייסד בארץ ישראל. אחרי נדודים ארוכים הגיע לירושלים בט' באלול שנת ה"א כ"ז.

במכתבו שכתב מירושלים הוא מתאר את המצב שמצא בעיר הקודש: "ומה אגיד לך בענין הארץ כי רבה העזובה וגדל השממון וכללו של דבר כל המקודש מחבירו חרב יותר מחבירו: ירושלם יותר חרבה מן הכל, וארץ יהודה יותר מן הגליל. ועם כל חרבנה היא טובה מאד ויושביה (של ירושלים) קרוב לאלפים ונוצרים בתוכה כשלש מאות פליטים מחרב השולטן, ואין ישראל בתוכה, כי מעת באו התתרים ברחו משם ומהם שנהרגו בחרבם. רק שני אחים צבעים קונים צביעה מן המושל ואליהם יאספו עד מנין מתפללים בביתם בשבתות. והנה זרזנו אותם ומצאנו בית חרב בנוי בעמודי שיש וכיפה יפה ולקחנו אותו לבית הכנסת, כי העיר הפקר וכל הרוצה לזכות

בחרבות זוכה. והתנדבנו לתיקון הבית וכבר התחילו. ושלחו לעיר שכם להביא משם ספרי תורה אשר היו מירושלים והבריחום שם בבוא התתרים והנה יציבו בית הכנסת ושם יתפללו כי רבים באים לירושלם תדיר אנשים ונשים מדמשק וצובה (=חלב) וכל גלילות הארץ לראות בית המקדש ולבכות עליו". זוהי התמונה העגומה המצטיירת ממצב הישוב היהודי בירושלים בימיו. ואין ספק שפעולתו של הרמב"ן בבנין בית כנסת בירושלים וביסוס העדה היהודית בתוכה סייעה להתפתחות הישוב, שמאז החלה קהילת ירושלים גדלה ומתפתחת ולא נפסק הישוב היהודי בה מאז ועד היום. באותו מכתב הוא מודיע שפניו מועדות ללכת לחברון עיר קברות אבות להשתטח כנגדם ולחצוב לו שם קבר. משם חזר לעכו שהיתה הקהלה הראשית בארץ באותם הימים וייסד לו בה ישיבה לתורה ותלמידים רבים נתלקטו אליו. שם השלים הרמב"ן את ביאורו לתורה ובכמה מקומות בספרו זה הוא מזכיר את מה שראה בארץ ואת התנאים השוררים בה.

כשלש שנים ישב הרמב"ן בארץ והרביץ בה תורה והרבה עשה למען הגדלת הישוב והפצת התורה בארץ והרמת המעמד הרוחני בה. בשנת ה"א ל' (1270) בערך נפטר הרמב"ן בעכו והובא לקבורה בחיפה ליד קברו של ר' יחיאל מפאריש, אולם מסורת אחרת אומרת שקברו של הרמב"ן נמצא בחברון על יד המדרגות החיצוניות של מערת המכפלה. ויש אף שמציינים את מקום קברו של הרמב"ן בעכו או בירושלים.

באחת מדרשותיו שדרש בארץ בראש השנה הוא מעורר את קהל שומעיו לתשובה כי אלה הזוכים לישב לפני הקב"ה בארצו הם כרואים פני המלך שצריכים להיות זהירים בכבודו של מלך ביותר, ואם ממרים בו הם כאילו מכעיסים את המלך בפלטרין שלו, כי א"י היא נחלת ה' המיוחדת לו. והוא מגדיל את ערך מצוות ישוב ארץ ישראל השקולה כנגד כל המצוות ואומר: "וזה מה שהוציאני מארצי וטלטלני ממקומי, עזבתי את ביתי נטשתי את נחלתי נעשיתי כעורב על בני אכזרי על בנותי". המכתבים ששלח לבניו בספרד חיזקו את הקשר בין א"י לספרד ופרסמו את עניינה של א"י בין יהודי ספרד, מה שודאי פעל להגדלת הישוב באותם הימים ולאחר מכאן.

רב־צדדי היה הרמב"ן ביצירתו בתחומים שונים בשדה היהדות ובכל צד שפנה ניכרת גאונותו ועצמיותו. היה מחדש תלמודי כאשר לא קם כמוהו ולוחם מלחמתה של תורה בספרי פולמוס הלכיים; פוסק הכותב ספרי הלכה בסגנונות שונים ונבדלים זה מזה; מפרש גדול לתורה הסולל נתיבות חדשות; מקובל ואיש המיסתורין ויחד עם זה בעל הגיון פילוסופי מדעי; בעל חוש פיוטי עמוק ובעל הבנה לשונית מדויקת וברורה, וכל ידיעותיו וכשרונותיו הגאוניים נתאחדו בהרמוניה מופלאה על ידי אישיותו האצילה המעוררת יראת כבוד והערצה.

בחידושיו לתלמוד מתגלה הרמב"ן כגאון מופלא, בעל שכל ניתוחי החודר

למעמקי סוגיות התלמוד בצלילות ובהירות. חידושי הרמב"ן מקיפים את רוב מסכתות הש"ס, בהן דורך הרמב"ן בעקבות בעלי התוספות הצרפתים, ששימשו לו דוגמא והעריץ אותם מאוד. אולם שולטת בהם בחידושיו יותר מגמה פסקנית, והוא יורד להסיק את מסקנות ההלכה מתוך התלמוד. לחידושים אלה היתה השפעה מכרעת על דרכי הלימוד בספרד בדורות שלאחריו. כפי שמעיד בעל ספר היוחסין, היו נוהגים בארגוניה ובקשטיליה מימות הרמב"ן עד גירוש ספרד בלימוד התלמוד ללמוד רק עם פירוש רש"י וחידושי הרמב"ן, ורק מעט מזער היו לומדים תוספות. ר' יצחק קנפנטון הגאון מקשטיליה בדור שלפני הגירוש מיעץ בספרו "דרכי הגמרא": "ובחדושי הרמב"ן צריך אתה לעיין דק היטב ולהשתדל ולהוציא ולצמצם כל לשונו בענין שלא ישאר בו דבר מיותר אפילו אות אחת כי כל דבריו הם במספר ובמשקל ובמדה". תלמידו הגדול של הרמב"ן ר' שלמה בן אדרת (הרשב"א) הכניס לתוך חידושיו המפורסמים חלק הגון מחידושי רבו. חידושי הרמב"ן נדפסו חלקים חלקים בזמנים ומקומות שונים ונאספו לאחרונה במהדורה הגדולה שנדפסה בירושלים בשנת תרצ"ה.

בספר מלחמת ה' יוצא הרמב"ן להילחם מלחמתה של תורה בר' זרחיה הלוי (רז"ה) בעל המאור שהשיג בספרו על הלכות הרי"ף. הרמב"ן בהקדמתו מספר שקנא "לרבינו הגדול ר' יצחק אלפסי ז"ל קנאה גדולה מפני שראיתי לחולקים על דבריו שלא השאירו לו כפי רובי מחלקותיהם ענין נכון בכל מה שדבר, ולא דבר הגון בכל מה שפירש ולא פסק ראוי בכל מה שפסק"... בחריפות רבה הוא יוצא להשיב מלחמה שערה ועובר מהגנה להתקפה ומבקר את כל דברי הרז"ה אף במקום שאינו חולק עם הרי"ף. כן הוא נוהג בסדרים נשים ונזיקין שבהם עסק תחילה. לעומת זה בסדר מועד שעסק בו בסוף שקטה ריתחת הפולמוס ובו אינו יוצא אלא "לבקש את נרדף", היינו לתרץ דברי הרי"ף בלבד. בהקדמתו מודה הרמב"ן שלא כל תשובותיו הן תשובות נצחות ומכריחות, שכן יודע כל לומד תלמוד שאין בעניינים אלה ראיות גמורות כמו בחשבונות התשבורת ונסיונות התכונה, והוא משתדל רק להביא סברות מכריעות מפשטי ההלכות עם הסכמת השכל הנכון, ויש שהוא מלמד זכות על דברי הרי"ף עם היותם עדיין רחוקים מפשט הסוגיות מתוך הנטיה להצדיק את הראשונים. ספר זה נדפס במרבית מהדורות הרי"ף.

בספר "הזכות" אמר ליישב את השגות הראב"ד על הרי"ף. כאן נוהג הרמב"ן ביתר מתינות ומתייחס לראב"ד בכבוד. רק לשלש מסכתות (יבמות, כתובות וגיטין) נדפס מחיבור זה בספר "שבעה עינים" (ליוורנו תק"ה), ואלו נכנסו במהדורות מאוחרות של הרי"ף.

את ספר הלכות הרי"ף ראה כספר המוסמך ביותר לפסק הלכה. מכאן נובע עמלו להשיב על השגות מבקריו, וביחוד נשקפת דעתו זו מנסיונו להשלים את הרי"ף על ידי הלכות נדרים ובכורות, החסרות בהלכות הרי"ף, והלכותיהן באו

מקצתן מפוזרות במקומות שונים בחיבורו. הרמב"ן כתב את הספר במתכונת ספר הלכות הרי"ף ובו השתדל להשתמש בסגנונו של הרי"ף בארמית בבלית ולא הזכיר בו מחברים שחיו לאחר זמנו של הרי"ף. בראש הספר הקדים שיר בארמית, כשם שהקדים לספר מלחמת ה'. הלכות נדרים לרמב"ן זכו לפירוש ר' יום טוב בר' אברהם אשבילי (הריטב"א) והלכות בכורות שלו לפירוש ריי"ט אלגזי.

חיבור הלכי מאופי אחר הוא ספרו „תורת האדם", הדן בעניני מיתה, קבורה, אבל והספד, ומסיים בשער הגמול, בענייני עולם הבא ותחיית המתים. ספר זה שנתחבר כנראה בתקופה מאוחרת יותר ניכרים בו לבר רשמי השקפותיו המיסטיות ביחוד בשער הגמול. בהקדמת הספר הוא מעמיד נגד השקפות הפילוסופים היוונים — המתייהסים לכל ענייני העולם באדישות, שאין ענייניים אלה כדאים לדעתם לשמוח או להתעצב עליהם — את השקפת היהדות המעריכה באופן חיובי את חיי העולם הזה וציותה לשמוח ביום טובה ולהתאבל ביום רעה. ספר זה נדפס לראשונה בקושטא שנת רע"ט וזכה לכמה תוצאות.

הרמב"ן כגדול הדור השיב תשובות רבות לשואליו המרובים, אולם רק חלק מהן הגיע לידינו. מהן נכנסו בחיבורי תלמידיו, כגון בספר התרומות לר' שמואל הסרדי ובתשובות הרשב"א חלק חמישי. הקובץ בשם תשובות הרמב"ן שנדפס בוינציה רע"ט הוא ברובו המכריע לרשב"א תלמידו. והנה פירסם הרב אסף ב„ספרן של ראשונים" (ירושלים, תרצ"ה) חלק מתשובותיו שכתב לחכמי ספרד ופרובינציה ויש בהם ענין רב.

את פירושו לתורה כתב כנראה אחרי שעברו עליו רוב ימיו. אם בחיבוריו ההלכיים הוא עומד תמיד על בסיס הנגלה, ורק באופן יוצא מן הכלל הוא נותן לפעמים ביטוי לענייני מיסתורין בתוך ענייני ההלכה, הנה בפירושו לתורה הוא נותן מבע לעולמו הפנימי ביותר, לרמזי הסוד, אם כי הוא נזהר מלהרחיב את הדיבור ומלברר סודות הקבלה שהרמז בלבד יפה להם. בראש ספרו הוא אומר: „ועתה דע וראה מה אשיב שואלי דבר בכתיבת פירוש התורה אבל אתנהג כמנהג הראשונים להניח דעת התלמידים יגיעי הגלות והצרות הקוראים בסדרים בשבתות ובמועדים ולמשוך לבם בפשטים ובקצת דברים נעימים לשומעים וליודעים חן ואל חנון יחננו ויברכנו ונמצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם. ואני הנני מביא בברית נאמנה והיא הנותנת עצה הוגנת לכל מסתכל בספר הזה לבל יסבור סברה ואל יחשוב מחשבות בדבר מכל הרמזים אשר אני כותב בסתרי התורה כי אני מודיעו נאמנה שלא יושגו דברי ולא יודעו כלל בשום שכל ובינה זולתי מפי מקובל חכם לאוזן מקובל מבין והסברא בהן אולת מחשבה מועלת רבת הנזקין מונעת התועלת וכו' אבל יחזו בפירושינו חדושים בפשטים ובמדרשים יקחו מוסר מפי רבותינו הקדושים בגדול ממך אל תדרוש בחזק ממך בל תחקור במופלא ממך בל תדע במכוסה ממך בל תשאל במה שהורשית התבונן שאין לך עסק בנסתרות".

כפי שמברר הרמב"ן בהקדמתו אין התורה ספר תולדות וחוקים גרידא כי אם היא מכילה את כל תמצית החכמה והמדע. את התורה כולה כתב משה רבינו מפיו של הקב"ה „והנה משה כסופר המעתיק מספר קדמון" הודיענו תחלה ענין בריאת שמים וארץ וכל צבאם העליונים והתחתונים מעשה בראשית ומעשה מרכבה כח המחצבים וכח צמח האדמה ונפש התנועה מהותם ומעשיהם הכל נכתב בתורה בפירוש או ברמז. קבלה היא בידי הרמב"ן שכל התורה כולה שמותיו של הקב"ה. בהקדמתו הוא מתנצל על הרהיבו עוז לגשת לפרש את התורה „ונפשי יודעת מאד ידיעה ברורה שאין ביצת הנמלה כנגד גלגל העליון צעירה כאשר חכמתי קטנה ודעתי קצרה כנגד סתרי תורה הצפונים בביתה הטמונים בחדרה כי כל יקר וכל פלא כל סוד עמוק וכל חכמה מפוארה כמוס עמה חתום באוצרה ברמז בדבור בכתיבה ובאמירה". בפירושו הוא משתדל לבסס את פירושי חז"ל ומדרשיהם ומתייחס ברוב כבוד לפירוש רש"י, לעומתו את פירושי הראב"ע הוא דוחה, ומתווכח עמו לעתים קרובות. בפירוש זה יותר מאשר בכל ספר אחר מתגלית אישיותו הפנימית של מחברו, השקפותיו ושאיפותיו. ביאור הרמב"ן זכה למעריצים רבים ונתחברו לו פירושים. מהם נזכיר את ר' יצחק דמן עכו ר' יצחק אבוהב ומרן ר' יוסף קארו.

מלבד פירושו לתורה נמצא בידינו פירוש הרמב"ן לעוד ספר אחד מספרי המקרא הוא איוב. ספר זה המוקדש כולו לבעיית הנהגת אלהים בעולמו, לשאלת צדיק ורע לו, עורר את תשומת לב הרמב"ן והוא מפרש את הספר בדרך מקורית חדשה. פתרון לבעיית צדקת אלהים מוצא הוא במענה אליהוא הרומז בפסוק הן כל אלה יפעל אל פעמים שלש עם גבר לאמונת הגלגול: הצדיק הסובל בגלגול זה מכפר עוונותיו שחטא בגלגול הקודם. פירוש הרמב"ן לאיוב נדפס פעמים אחדות במקראות ואף נכנס ברובו לספר „כד הקמח" לר' בחיי בר' אשר בערך „השגחה".

כבר הוכיח פרופ' שלום כי כמה מן הספרים שנתייחסו לרמב"ן בקבלה אינם שלו. פירוש ספר יצירה המיוחס לרמב"ן הוא לר' עזריאל, והפירוש לשיה"ש הוא לר' עזרא. גם ספר האמונה והבטחון ואגרת הקודש שנתייחסו לרמב"ן אינם לו. ואעפי"כ אין ספק שמלבד פירושו לתורה כתב הרמב"ן עוד כתבים קבליים. פירושו האמתי של הרמב"ן לספר יצירה וכן קטעים קבליים אחרים שלו נדפסו על ידי פרופ' שלום בקרית ספר שנה ו'. על התעסקותו הרבה של הרמב"ן בקבלה כבר התאונן ר' נסים גירונדי (כפי שמסר הריב"ש בתשובתו סימן קנ"ז): „הרבה יותר מדי תקע עצמו הרמב"ן ז"ל להאמין בענין הקבלה ההיא". ולמרות זאת לא פחתה סמכותו ההלכית בעיני הדורות הבאים, כפי שמעיד הריב"ש עצמו בתשובתו סי' תט"ו: „ידעת כי היה סיני ועוקר הרים וכל דבריו כגחלי אש ועליו סומכין בכל גלילות קטלוניא כמשה מפי הגבורה".

נסיים בדברי הרמב"ן עצמו על ארץ ישראל ומצוות ירושתה ויישובה. את דברי הכתוב בתוכחה (ויקרא כו, לב) והשימותי אני את הארץ ושממו עליה אויביה, מפרש הרמב"ן: "היא בשורה טובה מבשרת בכל הגליות שאין ארצנו מקבלת את אויבינו. וגם זו ראיה גדולה והבטחה לנו כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה ואשר היתה נושבת מעולם והיא חרבה כמוה, כי מאז יצאנו ממנה לא קבלה אומה ולשון וכלם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם". למקרא (במדבר לג, נג) והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה, הוא מעיר "על דעתי זו מצות עשה היא, יצוה אותם שישבו בארץ וירשו אותה כי הוא נתנה להם ולא ימאסו בנחלת ה'. ואלו יעלה על דעתם ללכת ולכבוש ארץ שנער או ארץ אשור וזולתן ולהתישב שם — ועברו על מצות ה'". ובספר המצוות הוא משיג על הרמב"ם שלא מנה מצות ישוב א"י בין המצוות. והוא אומר: "ולא נעזבנה ביד זולתנו מן האומות או לשממה . . . הוראה שהיא מצוה לא יעוד והבטחה וזו היא שחכמים קורים אותה מלחמת מצוה... ואם רצו (שבע אומות) להשלים נשלים ונעזבם בתנאים ידועים א ב ל ה א ר ץ ל א נ נ י ח א ו ת ה ב י ד ם ו ל א ב י ד ז ו ל ת ם מ ן ה א ו מ ו ת ב ד ו ר מ ן ה ד ו ר ו ת".

ר' משה (בר' יעקב) אבן עזרא

(אבו הרון מוסה) מגרנאטה, מגדולי המשוררים והפייטנים העברים בספרד אחרי ר' שמואל הנגיד ור' שלמה אבן גבירול, ומשום סליחותיו המרובות והמצטיינות בעומק רגשן וביפיין נתכנה בתואר "הסלח". הוא נולד בשנת ד' תתמ"ה (1085) לערך ומת אחרי שנת תתצ"ה (1135). בן למשפחת בעלי משרות ממשלתיות עשירים ומשכילים היה ולמד תורה מפי ר' יצחק אבן גיאת ואחרים, וכן למד השכלה ולשונות מפי מורים שונים. עוד בנעוריו חשקה נפשו בשירה, והוא עצמו מעיד בספרו "שירת ישראל": "גם אני חשבתי את השירה בימי עלומי ובשנות שחרותי למעלה שיש לי להתפאר בה, ולפי דעתי ראויים השירים לפרסם את זכרי. אחר כך עזבתי ונטשתי את השירה כמו שהצבי עוזב את צלו, מפני שהשתוקקתי לבלות את ימי חיי בדברים יותר הגונים". בעל הון היה ואבד לו ולא בילה ימיו בנעימים. מסתבר כי ריב היה לו עם אחד מאחיו וזה שגרם לצאתו מעיר מולדתו. ודאי היו עוד דברים שמיררו את נפשו ומצאו להם ביטוי בשיריו, אלא שאיננו יודעים מה הם. על כל פנים ידוע כי בשבתו בספרד הנוצרית נאסר ושהה זמן מה במאסר. אבל השערת שד"ל, כי אכזבת־אהבה הרחיקה אותו מעירו, אין לה על מה שתסמוך אם כי נתקבלה כעובדה על ידי קצת חוקרים. לפי דבריהם חשקה נפשו בבת אחיו יצחק ואף היא השיבה לו אהבה. אבל אחיו וכן שאר בני משפחתו התנגדו לאהבה זו וסופו שעזב את ביתו והלך לפורטוגאל ולקאשטיליה. בהיותו בנכר נודע לו כי

אהובתו נישאה לאחיו הצעיר ממנו ולמרבה הצער הגיעתו גם הבשורה המרה כי מתה בלדתה. אמנם הוא קונן קינה על מות בת אחיו (דיואן סי' קע"ה) וכאבו היה חזק, אלא שאין להביא מכאן שום הוכחה שאותה בת היתה אהובתו. מתוך שיריו אנו יודעים כי נשא אשה והוליד בנים, אבל גם עליהם אין לנו ידיעות ברורות.

רמב"ע היה בקי בדקדוק הלשון ובפי־לוסופיה, ומלבד עברית, ארמית וערבית ידע גם לאטינית וכנראה גם יוונית. אבל עיקר עיסוקו היה בשירה. וכשהיה ר' יהודה הלוי בגרנאטה היה מבאי ביתו ואף השתתף במסיבות המשוררים שנתקיימו שם. וגם כשחזר ר' יהודה הלוי לביתו נמשכה ידידותם ושלחו שירים זה לזה ומפי רמב"ע עצמו אנו שומעים: „משירי השקולים ימצאו בידי הקהל יותר ממשת אלפים בתים בעניינים שונים וכוונות מתחלפות; רבים הם בצבעיהם כפי ריבוי צבעיהם של בני אדם, ומשתנים הם כפי השתנות הזמנים" (שירת ישראל). והוא מתאר אותם כשירי תהילה, קינות על קרובים וריעים ואף כשירים המבדחים את הדעת. בין קינותיו מפורסמת קינתו על מותו של ר' יצחק אלפסי שנחרתה על מצבת קברו בלוסינה (דיואן סי' ר"ט). היו לו גם ויכוחים ספרו־תיים עם חכמים מוסלימיים, ועל אחד מהם הוא מספר בספרו „שירת ישראל": אחד החכמים שלהם מידידיו ביקש ממנו שיקרא באזניו את עשרת הדיברות בתר־גום ערבי, ורצה בכך להראות לו את צחות הלשון וזערבית העולה לפי דעתו על העברית. רמב"ע ענה לו מניה וביה, שיקרא הוא באזניו תחילה את הפתיחה של הקוראן בתרגום לאטיני. ואמנם כאשר עשה זאת החכם המוסלימי, וראה עד כמה ירדה מליצת ערב בתרגום, הבין את רמזו של היהודי ולא חזר על בקשתו. מלבד דיואנו (גם שירי אזור, מכתבים וספר הענק) שיצא לאור על ידי ר' חיים בראדי בצירוף פירוש מפורט (ברלין תרצ"ה; ירושלים תש"ב) נתפרסם גם ספר „שירת ישראל" המתורגם לעברית על ידי בן ציון הלפרן (ליפסיה תרפ"ד). בספרו זה האחרון, שנכתב בערוב יומו, הראה המחבר את רוב בקיאותו בשירה הערבית על בקיאותו העצומה בשירה העברית. והוא מקיף בו בתשובות לשמונה שאלות שנשאל מפי צעיר אחד את כל סוגי השירה ועניניה. המשורר מתגלה כאן גם כמורה ותיק וכמבקר בקי. מלבד חיבוריו אלה ידוע גם ספרו הערבי „אל חדאיק פי מעאני אלעג'אז ואלחקיקה", שלא נתפרסם ורק ליקוטים ממנו בתרגום עברי בשם „ערוגת הבושם" נדפסו על ידי יעקב רייפמן ב„ציון" של קרייצנאך שנה ב. מספרו הערבי „פי פצ'איל אהל אלדאב" לא נדע דבר כי לא נשאר ממנו שום שיור. שירתו של רמב"ע מצטיינת בשמחת חיים ובצער עולם גם יחד. מצב הרוח שבאדם הוא המכריע ומעורר את הלב המתרונן. הפה אשר שר:

„וְגִיל בָּחוּר בְּאַיֶּלֶת אֲהָבִים
וְחַרְנִינוּ שְׁנֵיכֶם נֶעֱלָסִים:
וְהִתְעַדֵּן בְּקוֹמַת חֵן כְּתָמָר

אֲבָל תְּנַע כְּבֹדִי הַהֲדַסִּים״

הוא הפה אשר קונן:

עַל מִי אֱהִי מַלִּין וְנַפְשִׁי עוֹלְלָה
צוּקִי וּכְימֵינִי אֲנִי פָּצָעְתִּי,
כִּי לֹא נָבְנוֹתִי בְּמוֹסַר יוֹדְעִי
וַעֲצַת בְּנֵי אַהֲב מְאֹד פָּרַעְתִּי

והוא הפה אשר התפלל:

הֶקִיצוּנִי בְּלֵילֵי רַעְיוֹנָי
וַתַּדַּד שְׁנָתִי מֵעֵינָי.
מְשָׁכוּנִי בְּסַבְלֵי הָאֻמּוֹנִים
הֲרִיצוּנִי לַאֲדוֹן הָאֲדוֹנִים,
וְהוֹרוּנִי לְהַפִּיל תַּחְנוּנִים
וּלְבַקֵּשׁ מְנוּחוּ עַל עֲוֹנִי...

שירי החול של רמב״ע מצאו את תיקונם המדעי ויצאו לאור כשהם מכונסים יחד, אבל מאות מסליחותיו ושאר שירי קודש נמצאים עדיין בכתבי יד וספרי דפוס יקרים ומחכים לגאולתם ולכינוסם יחד.

ה.

ר' משה (בר' אַבְרָהָם) פְּרוֹבִינְצַאלִי

מחכמי איטליה במאה השש עשרה למספרם. נולד במנטובה בשנת רס״ד (1504) במשפחה מפורסמת שהעמידה כמה חכמי תורה ומדע (ראה למעלה, עמ' 414). הוא נחשב לאחד מבני הסמכא החשובים ביותר ואליו פנו בשאלות בענייני הלכה והיה משיב לכל דורש. מלבד עסקו בהלכה התעניין גם בדקדוק ומדעים שונים. בשנת רצ״ה חיבר ספר „בשם קדמון", כללי הדקדוק בדרך שיר, נדפס בוינציה שנ״ז על ידי נכדי המחבר. בשנת ש״י כתב מאמר על קוים מקבילים. הוא היה מהרבנים המסכימים על הדפסת הזוהר והסכמתו נדפסה בזוהר דפוס מנטובה, שנת שי״ח. כמו כן צירף השגות לספר „מאור עינים" לר' עזריה מן האדומים. ור' עזריה השיב על השגותיו והתייחס אליו ברוב כבוד. תשובותיו בהלכה היו מצויות בידי חכמים שונים ונשתבחו מאוד, ועד היום הן מצויות בספריות שונות באירופה ולא זכו לראות אור הדפוס. נפטר במנטובה בד' באלול שנת של״ו (1576).

ר' משֶׁה (בר' שְׁמָעוֹן) פְּרַנְקְפוּרְט

רב ומחבר. נולד בשנת תל״ב (1672) באמשטרדם ושימש בה כדיין. בשנת ת״פ בערך ייסד לו בית דפוס באמשטרדם והדפיס בו כמה ספרים משלו ומשל אחרים. הוא זכה להגיע לזקנה מופלגת וכשנפטר בן תשעים הניח אחריו כעדות אזולאי „שבעים נפש יוצאי יריכו". באחרית ימיו נדד לפרנקפורט ונפטר בה בשנת תקכ״ב (1762).

חיבר פירוש לספר מנורת המאור של ר' יצחק אבוהב בשם „נפש יהודה" (אמשטרדם, ת״ס), ואף תירגם את מנורת המאור לאידיש (שם תס״א). כמו כן חיבר פירוש למכילתא בשם „זה ינחמנו" (שם, תע״ב). וכן כתב ביאור קצר על שלחן ערוך, הלכות אבלות, בשם „טוב לכת" (שם תק״ו), ועל שלחן ערוך חשן משפט בשם „באר היטב" (שם תק״ט). בספרו האחרון נתכוון להשלים את ספרו של ר' יהודה אשכנזי שחיבר פירוש „באר היטב" על שלשת החלקים האחרים של השלחן ערוך. ראוי להזכיר גם את ספרו

„שבע פתילות", הוא קיצור מספר מנורת המאור (אמשטרדם, תפ"א) ו„שער שמעון". הוא קצור מספר „החיים" לאביו ר' שמעון (שם תע"ד). מרבית ספריו זכו לפרסום רב ונדפסו במהדורות מרובות.

החשוב ביותר מבין הספרים שנדפסו על ידו הוא התנ"ך עם מפרשים רבים שהדפיס בשם הכולל „קהלת משה" (אמ"ד, תפ"ד—תפ"ו). נוסף לפירושים שבאו במקראות שנדפסו לפניו הדפיס ששה עשר פירושים חשובים לספרים שונים של המקרא, ועוד הוסיף עליהם לקט ממפרשים רבים, בשם „קומץ מנחה" על התורה; „מנחה קטנה" על נביאים ראשונים; „מנחה גדולה" על נביאים אחרונים, ו„מנחת ערב" על הכתובים.

ר' משה (בר' יעקב) מקוצי

מגדולי חכמי צרפת בעלי התוספות בסוף האלף החמישי ותחילת האלף השישי (מסביב לשנת 1240 למספרם). בן העיר קוצי (Coucy) בצרפת. מפורסם על שם ספרו „ספר המצוות" המכונה „ספר מצוות גדול" (סמ"ג), להבדילו מספר מצוות קטן (סמ"ק). היה בן בתו של ר' חיים הכהן וגיסו של ר' שמשון משאנץ ותלמיד מובהק לר' יהודה בר' יצחק המכונה שיר ליאון מפאריש. ר' משה מקוצי היה תלמודי גדול וחיבר תוספות לתלמוד מהם הגיע לידינו הקובץ „תוספות ישנים" למסכת יומא, שנדפס במהדורות אחרונות של התלמוד. כמו כן כתב פשטים על התורה והובאו רבים מפירושיו בשמו בספר „מנחת יהודה" לר' יהודה בר' אליעזר, ויש שהביאוהו בכנוי ר' משה הדרשן.

הר"מ מקוצי היה דרשן ומוכיח ומשנת תתקצ"ה סיבב בערי פרובינצה וספרד והוכיח את העם על שהם מתרפים מקיום מצוות שונות, ביחוד על שהזניחו מצוות תפילין, ציצית ומזוזה. בשנת תתקצ"ו הוא מגיע לספרד ובראותו את המצב הדתי ברע, שרבים מבני ישראל נשואים נשים נכריות נוצריות ומוסלמיות, הוא מוכיחם בדרשות נלהבות שפעלו על השומעים עד שרבים הוציאו את הנשים הזרות. רושם דרשותיו היה חזק ביותר ורבים משומעיו אישרו את דבריו בחלומות שחלמו שהזהירום על חטאיהם.

בשובו לצרפת נחשב ר"מ מקוצי לאחד מראשי הדור וכשנקראו ארבעה חכמי ישראל על ידי מלך צרפת לודוויג התשיעי להתווכח עם המומר דונין ולהשיב על טענותיו נגד התלמוד היה ר' משה מקוצי אחד מהם. הויכוח נתקיים בשנת ה' אלפים (1240) ור' יחיאל מפאריש היה ראש המדברים בו. אולם למרות הגנתם האמיצה בחירוף נפש נגזרה על התלמוד שריפה ובערב שבת קודש פרשת חקת שנת ב' לאלף הששי נשרף התלמוד בחוצות פאריז. אז ניגש ר' משה לחבור ספרו הגדול ספר המצוות, ששימש לבני דורו כספר הפוסקים העיקרי שעסקו בלימודו במקום התלמוד הנאסר.

ספר המצוות (הסמ"ג) מסודר על תרי"ג המצוות בשני חלקים: חלק ראשון כולל שס"ה מצוות לא תעשה וחלק שני כולל רמ"ח מצוות עשה. אם כי הוא חולק

לפרקים על הרמב"ם במנין המצוות הריהו מושפע ממנו ביותר והרבה פעמים הוא דורך בעקבותיו.

ר"מ מקוצי מעריץ את הרמב"ם. בהקדמתו לסמ"ג הוא מוסר את תולדות התורה שבע"פ בדרך קצרה וכשמגיע לרמב"ם הוא אומר: "ועמד האיש הגדול רבינו משה בר' מימון... ועשה חיבור מכל התורה, חיבור נאה ומשובח, והאיר עיני ישראל ובכל החכמות היה רב מופלא לא נשמע בדורות אחרונים כמהו ורבים נתאמצו בתורה על ידי ספריו שפשטו בארץ אדום ובארץ ישמעאל". אולם בשתים אין ספרו של הרמב"ם ממלא את כל שאיפת לבו א) שפוסק את ההלכה בסתם ואינו מביא ראיה לדבריו וב) שעל כמה מפירושיו ופסקיו חולקים עמודי התורה חכמי צרפת רש"י ורבנו תם. את הפגימות הללו בא ר"מ מקוצי למלא בספרו סמ"ג, בו הוא מביא על כל מצוה ומצוה את פסוקי התורה ואחריהם את דברי חכמי התלמוד, הגאונים והפוסקים, וביחוד את חכמי צרפת בעלי התוספות.

כפי שהוא מרמז בהקדמתו נתרקם הספר מתוך דרשותיו שהיה דורש לפני ההמונים על תכן כל מצוה ומצוה כדי לזרזם לשמירת המצוות במעשה. ואמנם בהרבה מקומות בספרו הוא מזכיר את דרשותיו והוא מתבל את ענייני ההלכה במאמרי אגדה. הוא הטיף לקיים מצוות התורה ועל ידי דרשותיו שבו בתשובה אלפים ורבבות שהזניחו מצוות תפילין ציצית ומזוזה וקבלו עליהם לקיימם. במצוות לא תעשה סימן קי"ב בדברו על איסור חיתון עם הגוים הוא מסיים דבריו: "והארכתי בדרשות כאילו בגלות ירושלם אשר בספרד והוציאו נשים נכריות רבות בשנת תתקצ"ו לפרט, שבח לאדון הכל".

בדרשותיו היה מדריך את העם בדרכי הצדק והמישרים והיה מטיף לאמת ויושר ומשניא עליהם את הגאוה. במצוות עשה סימן ע"ד הוא כותב: "כבר דרשתי לגלות ירושלים אשר בספרד ולשאר גליות אדום כי עתה שהאריך הגלות יותר מדאי יש לישראל להבדיל מהבלי העולם ולאחוז בחותמו של הקב"ה שהוא אמת ושלא לשקר לא לישראל ולא לגנוב ולא להטעות בשום עניין ולקדש עצמם אף במותר להם, שנאמר שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב ולא ימצא בפיהם שום תרמית, כשיבא הקב"ה להושיעם יאמרו הגוים כדין עשה כי הם אנשי אמת ותורת אמת בפיהם, אבל אם יתנהגו עם הגוים ברמאות יאמרו ראו מה עשה הקב"ה שבחר לחלקו גנבים ורמאים, ועוד כתוב וזרעתיה לי בארץ. כלום זורע אדם כור אחד אלא למצא כמה כורים כך זורע הקב"ה ישראל בארצות כדי שתוסיפו עליהם גרים וכל זמן שהם מתנהגים בהן ברמאות מי ידבק בהם"... ובלאוין ס"ד הוא מביא קטעים מדרשתו מענין הענוה "שלא יתגאה האדם במה שחננו הבורא הן בממון הן ביופי הן בחכמה אלא יש לו להיות עניו ושפל ברך לפני ה' אלקים ואנשים ולהודות לבוראו שחננו זה המעלה"... הוא מספר

עוד: „תוכחת העניות דרשתי לרבים כך, אבל לחברה על לאו זה ולמנות זה הלאו לא היה דעתי, גם רבינו משה (הרמב״ם) לא חיברו ולא הזכירו בחשבון הלאוין. וכשהגעתי עד כאן להשלים הלאוין אמרו לי בחלום במראית הלילה הנה שכחת את העיקר השמר לך פן תשכח את ה׳״...

הסמ״ג נחשב בדורות שלאחריו לפוסק מוסמך וזכה למהדורות רבות ונתפרש על ידי כמה מגדולי ישראל (ר׳ אליהו מזרחי, ר׳ אייזיק שטיין ור׳ שלמה לוריא ואחרים) ונעשו לו קיצורים ועיבודים ואין קץ להבאות ממנו בספרי המחברים והפוסקים שלאחריו.

ר׳ משֶׁה (בר׳ יַעֲקֹב) קוֹרְדוֹבֵּירוֹ

גדול המקובלים בתקופת צפת שלפני האר״י, חי בסוף המאה השלישית ובתחילת המאה הרביעית לאלף השישי (במאה הט״ז למספרם). שמו מעיד עליו שהיה מצאצאי מגורשי ספרד מקורדובה. נולד בשנת רפ״ב (1522) בערך ונפטר בצפת בשנת ש״ל (1570). אף הוא היה בין מקבלי ה„סמיכה״, שנתחדשה על ידי הר״י בי רב ובשעה שנסמך היה עדיין צעיר לימים מאוד. מורו של הרמ״ק בנגלה היה ר׳ יוסף קארו ואת תורת הנסתר וסודותיה קיבל מפי גיסו המשורר והמקובל ר׳ שלמה הלוי אלקבץ (ראה בערכו) בעל שיר־התפילה המפורסם „לכה דודי״. עוד בהיותו צעיר לימים יסד בית מדרש ללימוד חכמת הקבלה בצפת והעמיד תלמידים רבים. בין החשובים שבהם יש למנות את המקובלים ר׳ אליהו די ווידאש, מחבר ספר „ראשית חכמה״, ר׳ אליהו גאלאנטי, בעל „ירח יקר״ ואף ר׳ חיים ויטאל למד תחילה לפני הרמ״ק.

אגדות רבות נתרקמו מסביב לאישיותו כדרך האגדות שהעם רגיל ליצור מסביב לאנשים הנערצים על ידו בגלל צדקתם המפורסמת, חסידותם, פרישותם וקדושתם. האגדה מספרת עליו שזכה ל„גלוי אליהו״, שהיה אליהו הנביא בא לבית מדרשו לגלות לו סודות מתורת הנסתר. כמו כן, מספרת האגדה שביום מותו ירד עמוד אש מן השמים והאיר בשעת הלויתו את ארונו, ורק האר״י הקדוש זכה להסתכל באור הבהיר שהפיץ עמוד האש על כל סביבתו.

בימי נעוריו חי חיי עוני ודוחק רב. אולם התמדתו בלמודים והתעמקותו בסודות הקבלה הוציאו אותו מדאגות העולם הזה והעבירוהו לעולם רוחני, עולם שכולו טוב. ביחוד עזרה לו בזה התחברותו עם גיסו המשורר ר׳ שלמה הלוי אלקבץ, שהוא מעריצו מאוד וקורא לו: „עיר וקדיש מן שמיא נחית מורי ורבי המקובל האלהי החכם הר׳ שלמה אלקבץ הלוי״... מלבד מה שהיו רגילים שני אלה ללמוד בספרי קבלה, ובעיקר בספר הזוהר, היו מרבים בעיון ובשיחה בעניני קבלה תוך כדי טיוליהם המרובים שערכו לשם התעמקות עיונית. הרמ״ק קורא לטיולים למודיים אלה שנערכו על פי רוב למקומות שהיו בהם „ציונים״ של תנאים קדמונים, כגון שמעיה ואבטליון, רשב״י ור׳ אלעזר בנו, בשם „גירושין״,

כלומר שגרשו את עצמם ממקום שלותם ומנוחתם, מביתם ומשפחתם. הרמ״ק מתאר את „הגירושין״ האלה שערך בצרוף התאריכים המדויקים שלהם ובמסירת דברי התורה וסודות הקבלה שנתחדשו בהם, בספרו המיוחד לכך „ספר הגירושין״ (וינציה, שס״א).

ברם לא רק בקבלה עסק הרמ״ק. בנעוריו הרבה להתעסק גם במחקר ובפילוסופיה ואותותיהם ניכרים אף בספרי הקבלה שלו. הוא מצטיין בסדר ובסגנון פשוט וקל, המובן גם למי שאינו בקי בספרי הקבלה של הראשונים, ואף דרך הויכוח וההוכחה אינה זרה לו. ואף על פי כן הוא נוטה לצד הקבלה ומבטל את ערכה של החקירה, אלא שאינו מקפח את שכרם של החוקרים. הוא אומר בענין זה: „ויש להחזיק להם (לחוקרים) טובה במה שהרחיקו עניני הגשמיות וכיוצא בו ממנו ואמתו הדברים מן השכל והטענות האמיתיות וקבעו אמונה כשרה בלב המשכילים, עם ד״״. אולם יחד עם זה הוא קובע כי „בשאר הענינים לא כוונו אל הדרך הנכון, מפני שנעלמה מהם חכמת הקבלה״.

אולם כשם שאין דעתו של הרמ״ק נוחה מהחוקרים והפילוסופים, כך אין הוא מרוצה גם מהחכמים ההולכים עם ההמון בענין הגשמת הבורא וסוברים שדברי התורה אין בהם אלא הפשט בלבד, שהרי האמונה בפשטות הדברים מובילה אל ההגשמה. ומכיון שהשמאל, בעלי המחקר והפילוסופיה, והימין, ההמון והחכמים הסוברים כמותו, שאין בתורה אלא הפשט בלבד, אינם צודקים, לא ימצא הצדק אלא באמצע, היינו בשביל הזהב שהוא מוצא אותו בקבלה בלבד, כי „רק העוסק בחכמה זו ידע לבאר כמה מעניני התורה הקשים אל בעלי הפשט״.

המקובלים האמתיים לדעת הרמ״ק הם רשב״י וחבריו ותלמידיו והספר העיקרי של הקבלה, ספר היסוד שלה, הוא ספר הזוהר, שלדעתו נתחבר ע״י רשב״י ותלמידיו, אלא שנוספו בו הוספות מאוחרות בזמנים שונים. ספר הזוהר היה בשביל הרמ״ק ספר הספרים של הקבלה ולו הקדיש את כל זמנו ומרצו כדי לפרשו ולבררו ועל פיו בנה את שיטתו בקבלה.

שיטת הרמ״ק. אחדותו של הקב״ה היא שלימה בתכלית השלמות ולפיכך אין להבדיל בינו ובין ההויה כולה הרוחנית והחומרית, עולמות אבי״ע (אצילות, בריאה, יצירה, עשיה) והעולם הפשוט. הקב״ה הוא מקור האחדות והוא נמצא בכל, מחוץ לכל דבר ובתוכו. „הוא מקומו של עולם ואין המושג מקום תופס בו כלל״. סוד הצמצום, שהוא העמוד התיכון של השיטה המאוחרת בקבלה, שיטת האר״י, ראשיתו נעוצה בשיטת הרמ״ק. סוד הצמצום בא בעיקרו לבאר את אופן האצלת הספירות והעולמות. הקב״ה צימצם, כביכול, את כבודו בכדי להמציא מקום לספירות ולעולמות כשעלה בדעתו להאצילם. עשר הספירות נמצאות בכל עולם מארבעת העולמות אבי״ע, ואפשר על כן לדבר על אודות הספירות שבעולם האצילות ועל הספירות שבעולם הבריאה וכו׳, ואעפ״י כן אין כאן אלא רק עשר ספירות

בלבד, משום שאותן הספירות שבעולם האצילות הן הן העוברות גם ביתר העולמות, אלא שצורתן משתנה שם ומתעבה יותר לפי מהותם של העולמות. כל ספירה מעשר הספירות מתחלקת מבפנים שוב לעשר ספירות, באופן שאפשר לדבר על אודות חסד שבחסד וגבורה שבגבורה וכו'. הרמ"ק קובע שלכל ספירה וספירה יש מקום מיוחד בכיוון מיוחד והן נמצאות זו על גבי זו, וזו אצל זו, ויש ספירות שמקומן באמצע, כלומר מול הנקודה האמצעית שבין שתי ספירות, ימנית ושמאלית. לספירה כזאת יש תפקיד סינתיטי, משום שהיא מקבלת שתי השפעות שונות ומנוגדות זו לזו מהספירות המתנגדות שבימין ושמאל הנמצאות למעלה ממנה. דוגמא: חסד, ספירה הנמצאת מצד ימין ומשפיעה שפע טוב לעולם: חמלה ורחמים וכל המדות הטובות. מאידך נמצאת הספירה גבורה, מצד שמאל, והיא משפיעה שפע שיש בו מן הרע, שאיפות למאבק ולמלחמה, לשפיכות דם ולכמה מדות רעות, אם כן שתי הספירות האלו הן בבחינות תיזה ואנטיתיזה, או דבר ונגודו, ובאה הספירה השלישית "תפארת" והיא מהווה את הכוח המפשר, או את הסינתיזה, בזה שהיא מקבלת את שתי השפעות המתנגדות זו לזו וממנה יוצא השפע הממוזג לשאר הספירות. הקשרים שבין ספירה לספירה מתקיימים בעזרת צנורות אור שתפקידם להעביר את השפע השופע מספירה אחת לחברתה ולאחד ע"י זה את כל הספירות על כל חלקיהן. יש ספירות הנקראות בשפת הקבלה המליצית והסמלית בשם זכר, משום שתפקידן להשפיע על ספירות אחרות את ה"שפע" השופע מהא"ס (אין-סוף) הנחוץ לקיום כל ההויה, וכנגד זה נקראות בקבלה ספירות אחרות בכנוי נקבה, משום שהן המקבלות את ה"שפע". כמו כן מהוות שלש הספירות הראשונות או העליונות: כתר חכמה בינה, קבוצה מיוחדת, ושבע הספירות האחרות חג"ת נהי"מ (חסד, גבורה, תפארת, נצח, הוד, יסוד, מלכות) מהוות קבוצה נמוכה יותר בחשיבותה. ספירות אלו נקראות בשם "ספירות הבנין".

חכמי הקבלה נחלקו בשאלת מהות הספירות. היו מקובלים שאמרו שהספירות אינם אלא "כלים" שדרכם עוברת ההארה האלהית אל העולמות השונים. לעומת זה סברו מקובלים אחרים שהספירות הן "עצמות", כלומר חלק מעצמותו של הקב"ה. הרמ"ק מביע דעה מפשרת: לדעתו הספירות אמנם אינן אלא כלים אבל בשרשיהן פועלת עצמות ה', ויחס השרשים לספירות דומה ליחס הנשמה לגוף. הספירות הן מלאכי ה' ובעזרתן הוציא הקב"ה לפועל את הבריאה ועל ידן ובאמצעותן הוא מנהיג את העולם, וכל השנויים המתהווים בעולם ובבריאה כולה עוברים דרך הספירות ושמות ה' ותואריו מכוונים להן.

כשם שקיים אור שופע מלמעלה למטה כך ישנו אור העולה מלמטה למעלה. האור הזה נקרא בשם "אור חוזר" או "אור מתהפך". כל מצוי עליון זקוק, לפי זה, לאור החוזר הבא מאותו המצוי

הנמצא למטה ממנה בדרגה, חוץ מהא״ס (אין סוף). לפי זה יוצא שה״איתערותא דלעילא״ (התעוררות העליונה) תלויה בהרבה, במדתה ובשפעה, ב״איתערותא דלתתא״ (ההתעוררות התחתונה), במלים אחרות: אין השפע יורד מלמעלה כהוגן מבלי שתהא קודמת לשפע התעוררות מלמטה, מהעולם התחתון. על ידי זה מתבררת חשיבותו של האדם בבריאה. האדם הוא בחיר הבריאה בהיותו מרגיש, מבין ומשיג את כל ההויה בנפשו, בעזרת השכל והתבונה המיוחדים לו. לפיכך גדולה גם השפעתו בעולם התחתון וגם בעולמות העליונים, ואפילו האור של ה״אין־סוף״ הפועל בספירות יכול להיפגם על ידי חטאיו של האדם. הלכך חייב האדם להתאמץ בכל יכלתו להיות בכל עת ובכל זמן טהור בנפשו ונקי בגופו ולהשתדל להרבות במעשים טובים, משום שמעשיו הטובים עלולים להיטיב לכל העולם כולו, ע״י הפעולה הטובה שהם פועלים בעולמות העליונים.

עד בואו של האר״י לצפת נחשב הרמ״ק לגדול המקובלים ודבריו נתקבלו אצל כל המקובלים כבעלי הסמכות הגדולה ביותר. אנשי צפת העריצו את הרמ״ק וחשבו אותו ליחיד בדורו, לא־ק בכל הנוגע לידיעות בנגלה ובנסתר אלא גם בעניני פרישות קדושה וטהרה. כשבא ר׳ יצחק לוריא, האר״י, לצפת שמע לקח מפי הרמ״ק וכיבד אותו מאד. וכן הוא מעריץ אותו בכתביו ומכנה אותו בתואר „מורנו ורבנו״. ברם אחרי פטירתו התחילה השפעתו של הרמ״ק בעולם המקובלים לפנות לאט לאט את מקומה לפני קבלת האר״י והשפעתה. תלמידי האר״י, ור׳ חיים ויטאל בראשם, הפיצו את הדעה שתורתו של הרמ״ק ושיטתו בקבלה אינם אלא בבחינת פרוזדור לשיטת האר״י, שהיא לדעתם השיטה הנכונה ביותר, בחינת הטרקלין גופו. ולדבריהם היה מתפקידו של הרמ״ק רק לסלול את הדרך לפני האר״י. ואמנם רבים מתלמידי הרמ״ק נהו אחרי שיטת האר״י בקבלה ואפילו הרמ״ע מפאנו, שהיה תלמיד נלהב לשיטת הרמ״ק, נהפך למפיץ שיטת האר״י בין מקובלי איטליה.

פעילותו של הרמ״ק בשדה ספרות הקבלה היתה מבורכת. בחיבוריו הוא מקיף את העניינים מכל הצדדים, מרחיב ומעמיק ומברר את משנתו. ספרו העקרי הוא „פרדס רמונים״ (שאלוניקי חש״ד ועוד). את ספרו זה גמר בשנת ש״ח. ספר זה המברר את שיטתו לכל עמקה והקיפה נחשב לספר הקלאסי להבנת הקבלה, ואף אחרי שנתפשטה קבלת האר״י בעולם עדיין נחשב ספר זה במדה ידועה לספר הלימודים העיקרי של הקבלה העיונית. ספר „אור יקר״, הוא פירוש לספר הזוהר, כלל ששה עשר כרכים וברובו נשאר בכתב יד, ורק חלקים בודדים נדפסו בספר „אור החמה״ לר׳ אברהם אזולאי (פשמישל, תרנ״ו). בספרו זה הוא מביא את פירושו לספר יצירה. שגם הוא טמון עדיין בכת״י. ספר „שיעור קומה״ (ורשה, תרמ״ג) העוסק בביאור המושגים הקבליים, נחשב כעין מבוא לספר „אור יקר״; „אילימה רבתי״ (ברודי,

תרמ"ט) עוסק בבעיות הקבלה; „תפילה למשה", פירוש ארוך לסידור התפילה (פשמישל, תרנ"ב). חלקים ממנו נדפסו כבר בוינציה שמ"ז; „אור נערב", קבלה (ויניציה, שמ"ז); תמר דבורה, מוסר (שם שמ"ט ועוד). בספריית ירושלים נמצא כתב יד של ביאורו על התורה עפ"י הקבלה וכן נשתמר קובץ דרשותיו בקבלה בספריית בריטיש מוזיאום בלונדון. פ.

ר' משֶׁה (בר' יוֹסֵף) קִמְחִי

מדקדק, מפרש המקרא ופייטן במאה העשירית לאלף החמישי (במאה הי"ב למספרם). אחיו הבכור של ר' דוד קמחי (רד"ק). הוא שימש מורה לאחיו הצעיר והרבה פעמים מזכירו הרד"ק בתואר „רבי אחי ר' משה ז"ל". כאחיו הצעיר חי גם הוא בנרבונא ויש לשער שנתפרנס ממקצוע ההוראה. חיבורו המפורסם ביותר הוא ספר הלימוד לדקדוק בשם „מהלך", או „מהלך שבילי הדעת" (בפתיחת הספר רומז לשמו משה קמחי). ספר זה נחשב בצדק לספר הלימוד העברי הראשון במקצוע הדקדוק. בספרו זה קבע סדר חדש לבנינים של הפעל העברי, סדר שנשאר עד היום הזה בכל ספרי הדקדוק: קל — נפעל, פיעל — פֻּעַל, הפעיל — הָפעל והתפעל. כדוגמא לנטיית הפעל בחר בשרש „פקד", וגם בזה הלכו אחריו כל המדקדקים עד היום. הספר מצטיין בקיצור ובבהירות, והודות לכך נתפשט מאוד וזכה לעשרים מהדורות לפחות. הספר יצא לאור ראשונה בשנת רס"ח בפיזרו, עם פירושו של ר' אליהו בחור וניתרגם לשפות רומית, איטלקית וגרמנית.

מספריו האחרים בדקדוק הלשון ידועים „שכל טוב" שנדפס על ידי החכם קאסטילי ברבעון הצרפתי R.E.J. ברכים כ"ח וכ"ט וספרו „תחבושת" העוסק ב„רפוי" הצורות הזרות הבלתי דקדוקיות של השם העברי. ספרו זה הובא על ידי רד"ק בספר המכלול.

ר' משה כתב פירושים למרבית ספרי המקרא והובאו פירושיו פעמים רבות בספרי אחיו הרד"ק. ביאוריו לעזרא נחמיה וכן לספר משלי נדפסו במקראות גדולות אולם נתייחסו בטעות לר' אברהם אבן עזרא, אבל כבר הוכיחו החוקרים שייכותם לר' משה קמחי. אף פירושו לאיוב כבר ראה אור בספר „תקות אנוש" (ברלין, תרכ"ח). פירושיו הם בדרך הפשט והדקדוק ומצטיינים בקיצורם.

ר' שם טוב בן פלקירה בספרו „המבקש" מונה את „החכם הרב משה אבן קמחי ז"ל" עם גאוני השירה הספרדיים מחברי פיוטים דתיים. ואמנם כמה מפיוטיו נתקבלו במחזורי קהלות שונות. מיוחס לו גם ספר מוסר בשם „תענוג הנפש", שלא הגיע אלינו.

תאריכי לידתו ופטירתו אינם ידועים, ונראה שנפטר הרבה שנים לפני אחיו הצעיר רד"ק, המזכירו תמיד בברכת המתים ז"ל.

ר' משֶׁה (בר' אֵלְיָהוּ) קַפְשָׁאלִי

ראש הרבנים הראשון בטורקיה. נולד בקנדיה במשפחת חכמים ופרנסים שעמדה במשך מאות בשנים בראש יהודי קנדיה.

אביו ר' אליהו היה מחכמי האי וממנו קיבל ר' משה ראשית תורתו וכן למד שם אצל חכמים אחרים. בימי עלומיו נסע ללמוד תורה בישיבות אשכנז ואיטליה. בשנת ר"י כבר שימש כרב בקושטא וכאשר נכבשה העיר על ידי הטורקים בשנת ריי"ג נתאשר ר' משה על ידי השולטן מוחמד השני כרב ראשי ליהודי טורקיה והשולטן כיבדו מאוד ושם את כסאו במושב הדיוואן לצדו של כסא המופתי המושלימי והאפטריארך הנוצרי.

ר' משה התנהג בחסידות ופרישות והיה מסתגף ויושב בתענית רוב ימיו, חי חיי צער וישן על הארץ. אך בעסקי הציבור היה נוהג נשיאותו ברמה וזורק מרה בקהלות ועונש קשה את העבריינים והכל נשמעו לו מתוך יראת הכבוד. בגלל תוקף שלטונו עורר עליו קנאת אלה שנפגעו על ידו, ועל ידי פעולת מחרחרי ריב נתעוררה מחלוקת קשה בינו לבין ר' יוסף קולון (מהרי"ק) שיצא נגד ר' משה בחרמות ודברים חריפים ביותר אולם כשהכיר ר' יוסף קולון בצדקתו של ר' משה שלח את בנו ר' פרץ לבקש סליחתו, ור' משה קיבלו ברוב אהבה ומחל על עלבונו.

בשנות חייו האחרונות גורשו היהודים מספרד והמוני הפליטים התדפקו על חופי תורקיה. אז אירגן ר' משה את פעולת העזרה וההצלה ועורר התנדבות שאין דוגמתה. היה סובב על הקהילות ובכוח השפעתו הרבה היה מעשה אותם לפדיון שבויים ולעבודת העזרה לאחים הגולים. רק מעט מתשובותיו המרובות שכתב במשך למעלה מיובל שנים הגיע אלינו. תשובות אחדות נתפרסמו על ידי הרב פרופ' אסף בסיני שנה שלישית. כתובות הן בסגנון עברי נעים ומעידות על אישיותו הזכה ורוחו הטהורה.

נפטר בקושטא בשנת רנ"ה (1495) ור' אליהו מזרחי מילא את מקומו.

ר' משֶׁה (בר' שְׁמוּאֵל) אִבְּן תִּבּוֹן

מגדולי חכמי המדע בפרובינצה בתחילת האלף השישי (במאה השלש עשרה למספרם). מתרגם, רופא ופילוסוף. כאביו ר' שמואל ואבי אביו ר' יהודה תרגם גם ר' משה כמה מספרי הרמב"ם, וכן גם הרבה מספרי אריסטו בביאור אבן רשד, ושל כמה מחברים אחרים יווניים וערביים במקצועות פילוסופיה, רפואה, הנדסה ותכונה. הוא היה רופא לפי מקצועו וכאשר נאסר על הרופאים היהודים בפרובינצה לעסוק בריפוי חולים בלתי יהודים (במאי שנת 1246) התמסר לתרגום ספרי חכמה מערבית לעברית, ועל ידי תרגומיו העשיר את הספרות העברית המדעית ואף שמר לדורות כמה יצירות מדע חשובות שנאבדו במקורן. כמו כן חיבר כמה ספרים מקוריים שרובם לא הגיעו לידינו ומקצתם טמונים עדיין בכתבי יד בספריות שונות. פירושו לשיר השירים על דרך האליגוריה הפילוסופית ברוח הרמב"ם נדפסה ע"י חברת מקיצי נרדמים (ליק, תרל"ד). פירושו על התורה לא הגיע לידינו. בכתבי יד נמצאים מחיבוריו ספר „פאה", הוא פירוש אלגורי

למאמרי אגדה, שהוא מפרשם בדרך האלגוריה, כדי להגן עליהם מטענות הנוצרים שחו"ל האמינו בהגשמה וכיוצא באלה. ספרו „עולם קטן" הוא בעל אופי פילוסופי הדן בנצחיות הנפש.

מספרי הרמב"ם תירגם ר' משה ן' תבון את מלות ההגיון. על פי תרגום זה נתאזרחו בספרות המדעית העברית מונחי ההגיון והפילוסופיה, ובזה הרחיב את גבולות הלשון העברית המדעית. ספר המצות להרמב"ם נדפס בקושטא בשנת רע"ז על פי תרגומו. בהקדמתו לתרגום הוא מתנצל על שתרגם ספר זה שכבר נעשה לו תרגום אחר על ידי ר' אברהם בר חסדאי. כמו כן תרגם כמה כתבים רפואיים קטנים משל הרמב"ם. מתרגומו לספרי אריסטו בביאורי אבן רשד ידועים לנו: קצור השמע הטבעי, כללי השמים והעולם, קצור ספר ההויה וההפסד; ספר אותיות עליונות; ספר הנפש; ספר החוש והמוחש; קצור מה שאחר הטבע. ארוכה היא שורת תרגומיו מספרי מחברים שונים יוונים וערביים במדעים שונים. מהם רק מעטים זכו לראות אור וברובם הם טמונים בספריות שונות.

הוא נהג לרשום בכל תרגום את שנת העתקתו. מהם אפשר לשער שהאריך ימים ושנפטר מסביב לשנת ה"א מ"ג (1283).

ר' מְשֻׁלָּם (בר' שְׁלֹמֹה) דַּאפִּיאִירָה

מגדולי המשוררים בסוף האלף החמישי ובתחילת האלף השישי (במאה הי"ג למספרם). כפי שהוכיח פרופ' ברודי היה ר' משולם בן העיר גירונה, ואמנם מצאנוהו עומד בקשרים מתמידים עם חכמי עיר זו והוא מקדיש שירים לר' יונה גירונדי ולרמב"ן, ובשיריו הוא מזכיר כמה מחכמי גירונה, ביניהם המקובלים ר' עזרא ור' עזריאל. למרות שהיה בעצמו בעל תרבות גבוהה התיצב כולו לצדם של השמרנים מתנגדי המחקר הפילוסופי ובשירתו הוא מבטא את הלך הרוח של קבוצת המקובלים מחוג גירונה.

ר' משולם היה משורר גדול וסולל נתיבות חדשות בשירת ספרד. אם כי היה בקי בכל דרכי השירה של משוררי ספרד לא קיבל עליו את מרותם. אמנם בדרך כלל הוא נשמע לכללי הדקדוק והסגנון, אבל הוא מזלזל בהם וממעט את ערכם וחשיבותם. משתמש הוא בכל מכמני הלשון ואינו פוסל את הלשון המאוחרת מלבוא בהיכל השירה. הוא היה אמן השירה וידע לצייר את יופי הטבע ולהביע את רגשות הנפש העמוקים ביותר, אך את עיקר שירתו הקדיש לענייני מחשבה, ושיתף עצמו באופן פעיל במלחמת התרבות שנערכה אז בעולם היהודי מסביב לתרגום ספר מורה הנבוכים לרמב"ם. אם כי ר' משולם ידע להעריך את גדלו של הרמב"ם והעריץ את ספריו ההלכיים, הרי התנגד באופן מוחלט לדעותיו המובעות בספר „מורה נבוכים". ברוב כשרון ושנינה יצא להלחם נגד חכמי פרובינצה, וביחוד נגד יושבי העיר בדרש, המפיצים את לימודי הפילוסופיה, וכן הוא שופך רגזו על מתרגמי ספר המורה. והרי קטעים משירו המתחיל „אנשי מינות":

עַל הַחֲרִיזִי / אֶשְׁפֹּךְ רִגְזִי

יִהְיֶה לַעַג / וּלְבָזָיוֹן
הוּא הַמַּפְתִּיק / רָפָה הַמְתִּיק
כָּתַב סִפְרוֹ / בְּרָעוּת רַעְיוֹן...
הָרָף מוֹרָה / מִן הַמּוֹרָה
הִמְנַע מִן / הַהֶגְיוֹן
אַף הִתְוַדַּע / אֶל הַמַּדַּע
מְשָׁם תַּשְׂכִּיל / דַּעַת עֶלְיוֹן...
עוֹרָה צַמִּי / עַל עַם חֲרָמִי
עוּרִי צָרָפַת / לְבָשִׁי שִׁרְיוֹן
בְּבֶרֶךְ הָעִיר / חֲמָה נַבְּיר
וּבְמִקְצָתָם / יֵקֵר פִּדְיוֹן...

אמנם לבסוף, כנראה עם התגלות התוצאות המרות של המחלוקת, החליט ר' משולם למשוך ידו הימנה וניער את חצנו מבעלי המחלוקת, בשאפו להיות ממוצע בין שתי הדיעות. מסתבר שהיתה עליו בזה השפעת הרמב"ן, שאותו כיבד ר' משולם מאוד והקדיש כמה שירים לכבודו.

ר' משולם היה נערץ אצל בני הדורות הסמוכים לו. אולם בהמשך הזמן כמעט נשכח שמו. שיריו שכונסו לאחרונה על ידי פרופ' חיים בראדי (בידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך רביעי) מעמידים אותו בשורת טובי משוררי ישראל בספרד.

ר' מְשֻׁלָּם בר' יַעֲקֹב מִלּוּנִיל

מגדולי חכמי פרובינצה בסוף המאה התשיעית ובתחילת המאה העשירית לאלף החמישי (במאה הי"ב למספרם). היה חברו של ר' אברהם בר' יצחק אב בית דין מנרבונה, ועמו עמד בחליפת שאלות ותשובות של הלכה. ר' בנימין מטודילה, בתחילת ספר מסעותיו, מונה את ר' משולם בראש חכמי לוניל, ומספר על חמשת בניו שכולם היו חכמים גדולים ועשירים. שנים מהם, ר' אהרן ור' אשר, הובאו בערכיהם, למעלה עמ' 119 ועמ' 250.

ר' משולם היה מאוהבי החכמה ושקד על תרגום ספרי חכמי ישראל שבספרד הכתובים ערבית לעברית. הוא הזמין את ר' יהודה ן' תיבון לתרגם את ספר "חובות הלבבות" לר' בחיי הדיין. זו היתה עבודת התרגום הראשונה של ר' יהודה ן' תיבון, ובפתיחתו לתרגום זה הוא מהלל מאוד את ר' משולם, ומכנהו בתוארים "המנורה הטהורה, נר מצוה ותורה", והוא מעיד עליו על ר' משולם שהוא "קבץ ורבץ והעתיק בין מחכמת התורה וחכמת הלשון וחכמת האמונה וספרי המליצות וחבורי המוסר ומשלי החכמים". ולא עוד אלא שאף חיבר בעצמו חיבורים במשלי החכמות ועניני המדות.

כמה מתשובותיו ההלכיות של ר' משולם מפוזרות בספרים שונים. לפי עדות בעל ספר "שבט יהודה" נפטר ר' משולם בשנת ד"א תתק"ל (1170).

ר' מְשֻׁלָּם בר' מֹשֶׁה מִבְּדַרְשׁ

מגדולי חכמי פרובינצה בסוף האלף החמישי (בתחילת המאה הי"ג למספרם). אביו ר' משה בר' יהודה מלוניל היה חתנו של ר' משולם בר' יעקב, ונחשב לאחד מחשובי התלמודיים בדורו, והיה חבירם של ר' אברהם בר' דוד מפושקיירא (הראב"ד בעל ההשגות) ור' זרחיה הלוי גירונדי (הרז"ה). ר' משולם למד תורה

מפי אביו הרב והרבה פעמים הוא מביאו בספרו. אולם במות עליו אמו, כאשר אביו נשא אשה שניה, נעזב ר' משולם לנפשו, ואז עבר כנראה לגור לבדריש ונעשה שם לאחד מחכמיה. כפי שמספר ר' יהודה אבן תיבון בצוואתו לר' שמואל בנו: "וכבר ידעת מה שסבלתי בעבור גדולך, וראית מה שעשה החכם ר' משה בר' יהודה שהיה לו ארבעה בנים ופזרם אצל כל פינה והלך והנחם לקחת אשה"...

ר' משולם זכה לשם גדול עבור ספרו שנקרא ספר "ההשלמה", בו אמר להשלים את ספר הלכות ר' יצחק אלפסי (הרי"ף), על ידי הוספת ההלכות שהשמיטן הרי"ף. לפעמים הוא יוצא להגן על הרי"ף בפני השגותיו של ר' זרחיה הלוי בספרו "המאור". אמנם כפי שר' משולם מודיע בהקדמתו לספר ההשלמה לא היתה כוונתו "למשכן עצמו" על דברי הרי"ף, ולא ראה עצמו קבלן להצדיק את כל דבריו, ובכמה מקומות אף חולק הוא על הרי"ף, או מכריע לצדו של בעל המאור. אבל גם כשהוא מבקר את דברי אחד המחברים הוא נוהג בו בכבוד וענווה.

ספר "ההשלמה" הובא הרבה על ידי הפוסקים שבאו אחריו, ביחוד על ידי חכמי פרובינצה. המאירי מחשיב מאוד את ספר ההשלמה וקורא לר' משולם "אבי כל יושבי אהל". מספר ההשלמה נדפס רק על מסכת ברכות (תרנ"ג), בבא קמא ובבא מציעא (פאריש, תרמ"ה).

ר' משולם נפטר בשנת ד' אלפים תתקצ"ח (1238).

ר' מְשֻׁלָּם בר' קְלוֹנִימוֹס מִלוּקָה

מגדולי חכמי ישראל שבאיטליה במאה השמינית לאלף החמישי (בסוף המאה העשירית למספרם). בנו של ר' קלונימוס בר' משה מלוקה (ראה בערכו). לפי האגדה הובאו אבות משפחת קלונימוס מאיטליה למגנצה על ידי המלך קארל הגדול. אולם ר' משולם חי כנראה רוב ימיו בלוקה שבמדינת איטליה, ומשם עמד בקשרים עם ר' שמעון בר' יצחק הגדול במגנצא והשיב לשאלות בית הדין אשר בארלדי ולחכמי נרבונה. כמו כן עמד בקשרים עם גאוני בבל, ונשתמרה רשימה של חמש עשרה שאלות ששאל מרב שרירא ורב האיי גאוני פומבדיתא, כולן בירורים בענייני גירסאות ופירושי מלים קשות בתלמוד. ואמנם אחדות מתשובות אלה מובאות על שמו של ר' משולם ברש"י ותוספות. רש"י (בזבחים מה, ב) מכנה את ר' משולם בתואר "גאון".

פייטן גדול היה ר' משולם וחיבר קרובות ופיוטים שונים שנכנסו למחזורי האשכנזים. רבינו גרשם מאור הגולה בתשובתו בענין הפיוטים מסתמך על הפייטנים הקדמונים יניי והקליר, וכן על ר' קלונימוס שפייט קרובות לכל הרגלים "ור' משלם בנו ידענו שחכם גדול היה ופייט קרובה ליום כפור... ויש ללמוד מהן שלא לבטל קרובות שהן שבח של הקב"ה" (שבלי הלקט, סימן כ"ח). ר' משולם חיבר גם פירוש למסכת אבות, שקטע ממנו נשתמר בערוך, ערך סעד. מקטע זה אפשר לראות שפירושו היה כעין מדרש, שכן הוא מביא לכל מאמר

מהמשנה ראיות מן המקרא. מסופר עליו שהיה מתווכח עם הקראים והיה מוכיח להם טעותם בראיות ממקראות, כגון בזה שמפרשים את הכתוב אל יצא איש ממקומו ביום השבת, כמשמעו, השיב להם מהמקרא בישעיה סו, כג: והיה מדי חדש בחדשו ומדי שבת בשבתו יבא כל בשר להשתחוות לפני. וביחזקאל מו, ג: והשתחוו עם הארץ פתח השער ההוא בשבתות ובחדשים, ואם היה אסור לזוז ממקומו איך יבוא כל בשר להשתחוות בבית המקדש? (סמ"ג, לאוין ס"ו). ועל פירושם לכתוב לא תבערו אש וגו', שאסור להדליק נר של שבת, השיב: כך כתוב ויברך אלהים את יום השביעי ואין אנו יודעים במה ברכו, אלא ממה שאנו רואים בקללות שקלל איוב את יומו בחשכה וכו', מכלל שברך הקב"ה שבת באורה (ספר חסידים, סימן תתשמ"ז).

תשובותיו המפוזרות בספרים קדמונים כונסו יחד ונדפסו על ידי ר' יואל הכהן מיללער (ברלין, 1893).

בסוף ימי חייו עבר ר' משולם לגור במגנצא ושם נפטר. בשנת 1859 מצאו את מצבת קבורתו במגנצא וחקוק עליה: „פה נקבר רבנא משולם בן רבנא רבי קלונימוס תנצב"ה".

ר' מַתִּתְיָהוּ (בר' שְׁלֹמֹה) דֶּלַקְרוֹט

מחכמי פולין בתחילת המאה הרביעית לאלף השישי (במאה הט"ז למספרם). בימי נעוריו, בשנת ש"י (1550), נסע ללמוד באיטליה, ושם קיבל לקח בתורת הקבלה ואף השתלם במדעים ובפילוסופיה באוניברסיטת בולוניה. בשובו לפולין עסק בחיבור פירושים לספרי קבלה שונים, וכן כתב הוספות וביאורים לחיבורים מדעיים מתורגמים מלועזית. כמו כן עסק בהוראת הקבלה לתלמידים, וביניהם נמנה גם ר' מרדכי יפה בעל „הלבושים", המזכיר את ר' מתתיהו מורו בספרו „לבוש אבן יקרה" בהערצה, וקורא לו: „איש אמונים, מגדולי מקובלים האחרונים, שמו בשערים נודע מהר"ר מתתיהו בן מהר"ר שלמה ז"ל ראש הרבנים".

הרבה כתבים בקבלה הניח אחריו ר' מתתיהו, מהם ראה אור פירושו לספר „שער אורה" לר' יוסף ז' גיקאטיליא (קראקא, שנ"ד). פירושיו לספר הריקנאטי ולמערכת אלהות שהיו בידי בנו שהתכונן להדפיסם לא הופיעו. מחיבוריו המדעיים נדפס „צל עולם", בענייני קוסמוגרפיה (אמשטרדם, תצ"ג), והערותיו לספר „מראה האופנים" הנספח לספר „צורת הארץ" (אופיבאך, ת"פ).

רַב נִסִּים בַּר רַב יַעֲקֹב מִקֵּירוּאָן

מגדולי חכמי ישראל באפריקה הצפונית בסוף המאה השמינית לאלף החמישי (במחצית הראשונה של המאה הי"א למספרם). אביו רב יעקב בר נסים (בר יאשיהו אבן שאהין) היה ראש חכמי קירואן בדורו ואליו נשלחה תשובת רב שרירא גאון על קורות התורה שבעל פה, המפורסמת בשם „אגרת רב שרירא". רב נסים למד תורה מפי אביו הרב וכן קיבל תורה מפי ר' חושיאל. אחרי פטירת שני רבותיו אלה נחשב רב נסים לגדול חכמי קירואן בצד חבירו הגדול ר' חננאל בר' חושיאל.

רב נסים היה גדול בתורה ובחכמה אף בקי היה בספרות הפילוסופית היוונית־ערבית והצטיין בהגיונו הזך. הוא עמד בקשר אמיץ עם ישיבות בבל וביחוד עם רב האיי גאון, שממנו קיבל תשובות על כל שאלותיו. מצד שני עמד רב נסים בקשר עם ר' שמואל הנגיד, אשר כפי עדות הראב"ד בספר הקבלה, שתה ר' שמואל הנגיד את מימי תורתו של רב האיי גאון דרך צינורו של רב נסים. ר' שמואל הנגיד העריץ את רב נסים מאוד וחיבר שירי תהילה לכבודו ותמך בישיבת רב נסים בכספו, ולבסוף אף נתחתן בנו ובנו ר' יהוסף נשא לו לאשה את בתו של רב נסים. לחג כלולות בתו נסע רב נסים לספרד, וכנראה נשתהה שם זמן מה והרביץ שם תורה, ובין תלמידיו שומעי לקחו נמנה לפי מקור אחד אף ר' שלמה בן גבירול. מחייו המשפחתיים ידוע עוד כי היה לו בן יחיד, שקרא לו יעקב על שם אביו הרב, אולם לא זכה לגדלו לתורה, כי נפטר על פני אביו בעודו נער ור' שמואל הנגיד כתב לו לרב נסים שיר תנחומין לנחמו על מות בנו (מתחיל „הכימים בחרתם במרדים"). לפי רשימה אחת נפטר רב נסים בשנת ד"א תת"י (1050).

שם גדול עשה לו ספרו „המפתח של מנעולי התלמוד", הנקרא בקיצור ספר „המפתח". בספר זה מאיר רב נסים את הסתומות שבתלמוד על ידי המפורשות שבמקומות המקבילים, על פי הכלל „דברי תורה עניים במקום זה ועשירים במקום אחר". יש שענין אחד מרומז בדרך קצרה במקום אחד ומפורש בהרחבה במקום אחר, בין באותה מסכת בין במסכת אחרת. ויש שהמפתח להבנת מקום סתום בתלמוד נמצא במקור מקביל בתוספתא, בירושלמי, או במדרשים. בבקיאותו העצומה בכל חדרי תורה פותח רב נסים את כל המנעולים ומפרש ומברר את כל הסתומות שהיו חתומים ונעלמים מראשונים ואחרונים. ספר המפתח נכתב במקורו ערבית וכמה קטעים מן המקור הערבי נתפרסמו בזמן האחרון, אולם כבר בזמן קדום נעשה לו תרגום עברי ושלש

המסכתות הראשונות מן התרגום העברי נתפרסמו על ידי יעקב גולדנטל (ויען 1847) ואף נכנסו בתלמוד דפוס וילנא, מהדורת ראם.

חשיבות מרובה גם לספרו השני הוא ספר „מגילת סתרים", שהיה מפורסם בשעתו והרבה השתמשו בו הקדמונים אך נאבד במרוצת הימים. הודות למפתח הספר שנעשה על ידי חכם שחי סמוך לזמנו של רב נסים (נתפרסם על ידי הרב אסף בתרביץ שנה יא) נתבררה מהותו של הספר ותכונתו. זהו ילקוט המאסף עניינים שונים בהלכה, אגדה, פרשנות המקרא ופילוסופיה, ונכנסו בו הרבה מתשובותיו ומחקריו בבירור הלכות ומנהגים, והכל בלא כל סדר אלא כפי שנזדמנו העניינים לפניו. כנראה נתהווה חיבורו זה מרשימות שרב נסים רשם לו לזכרון לעצמו ולא נתכוון כלל לפרסמו, ומכאן השם „מגילת סתרים", ואפשר גם שהספר לא נסתיים ואילו האריך רב נסים ימים עוד היה מוסיף עליו ומסדרו. הספר כתוב מקצתו עברית וארמית ומקצתו ערבית: בעוד שפירושים לתלמוד ועניני ההלכה כתובים בלישנא דרבנן, בארמית ובעברית, הרי מרבית תשובותיו כתובות ערבית. ספר זה היה נפוץ מאוד בתקופת הראשונים. הר"ף השתמש בו הרבה ואף השיג עליו, מבלי להזכיר את שמו. אף הרמב"ם הסתמך עליו וספר זה שימש לו מקור בכמה מפסקיו בספר משנה תורה.

ענין רב עורר ספרו האגדי „חבור יפה מהישועה" (או ספר המעשיות) ששלח לחותנו דונש לנחמו באבלו על מות בנו. ספר זה הוא אוסף של אגדות שונות מן התלמודים והמדרשים, המראים את ישועת ה' והשגחתו בעולמו ועל השכר הטוב הצפון לצדיקים. יחסו של רב נסים למקורותיו הוא חפשי ביותר והוא מרשה לעצמו לקשט את הסיפורים ולהתאימם לטעם הדור. הספר נכתב במקורו ערבית והתרגום שלפנינו מעובד במידה רבה. מאז נדפס הספר ראשונה (קושטא, רע"ט) נתחבב מאוד וזכה להרבה מהדורות.

בחיבורו זה הוא מזכיר את הלכות לולב שלו, שהיו בו ויכוחים עם הקראים. מסתבר שהלכות לולב אלו הם פרק מספר המצוות שלו, שלא נשתמרה ממנו אלא הבאה אחת, בספר המצרף לר' ברכיה הנקדן. נראה שאף ספר המצוות היה כתוב ערבית במקורו. כמו כן חיבר ספר „סדר מקבלי התורה" שכבר השתמש בו המאירי, ואף הוא לא הגיע לידינו. לכל ספריו של רב נסים חשיבות מרובה הקיימת עד היום וחכמי ישראל עוקבים אחרי שרידיהם בענין רב.

ר' נִסִּים בַּר' רְאוּבֵן גִּירוֹנְדִי (הר"ן)

מגדולי חכמי ישראל בספרד בתחילת המאה השניה לאלף השישי (במאה הי"ד למספרם). מפרש התלמוד והלכות הרי"ף ומחבר ספרי חידושים לתלמוד. היה גם בעל השכלה מדעית ופילוסופית, רופא מובהק ותוכן. את תורתו קיבל מפי אביו ר' ראובן בר' נסים, שהוא מזכירו בספריו, וכן למד מפי חכמי התורה שבדור ששמותיהם אינם ידועים לנו. אולם לא ארכו הימים ור' נסים עלה בידיעת התורה

על כל חכמי זמנו ונחשב ליחיד בדורו. הוא ישב על כסא ההוראה ושימש דיין ותופש ישיבה בקהילת ברצלונה, בה פעל הרשב"א בדור שלפניו, וכמוהו נחשב אף הוא לראש כנסת ישראל שבספרד, לא רק בין היהודים כי אם גם כלפי העולם הנכרי. מארצות רבות פנו אליו בשאלות של הלכה והוא השיב לכל דורשיו בטוב טעם ודעת. מתשובותיו המרובות שהגיעו לאלפים לא נשארו לפליטה אלא מועטות, ורק שבעים ושבע מתשובותיו נכנסו בקובץ תשובות הר"ן (רומא ש"ה ועוד). שמע תורתו וחכמתו הגיע עד אפסי ארץ ואליו פנו בשאלות גם מצרפת, איטליה ואפריקה הצפונית, ואף מקהילת צפת שבא"י דרשו תורה מפיו.

את פרסומו בעולם התורני קנה לו בראש וראשונה בפירושו להלכות הרי"ף, שנדפס כבר בהוצאה הראשונה של הרי"ף, לארבע עשרה מסכתות (שתים מהן, למועד קטן ומכות, נתייחסו לו בטעות). לפי דעה אחת חיבר הר"ן פירושו על כל הלכות הרי"ף, אלא שלא הגיע לידי המדפיסים בשלימותו. בפירושו זה הוא מגלה את כל כוחו בתורה ואנו רואים אותו כבעל עצמיות מיוחדת וכוח שיפוט מובהק שאינו נכנע לשום סמכות שהיא. יש מי שמשווה אותו לראב"ד בעל ההשגות, שכמותו אף הר"ן מעמיד על דעתו ואינו נרתע מלבחון ולשקול סברותיהם ודעותיהם של חכמי הדורות ומלבדוק אחרי דבריהם. מלבד פירושו לרי"ף חיבר גם פירוש לכמה מסכתות התלמוד. ביחוד מפורסם לשבח פירושו למסכת נדרים שנדפס במהדורת התלמוד בצד פירושו של רש"י. למסכת זו, שלימודה הוזנח בתקופת הגאונים, לא נמצאו פירושים מספיקים, ורש"י למסכת זו הוא ממהדורא קמא. ואמנם פירוש הר"ן הנהו מוסבר ומדוקדק ביותר ואלמלא הוא לא היינו מוצאים ידינו במסכת עמוקה זו. מחידושיו למרבית מסכתות התלמוד נדפסו רק למסכתות אחדות ורובם טמונים עדיין בכתב יד.

מלבד ספריו התלמודיים חיבר גם ספר דרשות (קושטא, רצ"ג ועוד), בהן הוא מתגלה כבעל השכלה פילוסופית. כפי שמעיד עליו תלמידו ר' יצחק בר ששת (הריב"ש) לא היה הר"ן נוהה אחר תורת המיסתורין, ואף התאונן על הרמב"ן "כי הרבה יותר מדאי תקע עצמו להאמין בענין הקבלה ההיא" (שו"ת ריב"ש, סימן קנז). הריב"ש היה תלמידו המובהק של הר"ן ובתשובותיו הוא מפליג בשבח גדולתו ותורתו ש"אין ערוך אליו בכל חכמי ישראל ואין להשוות כלם לפניו כקליפת השום וכגרגיר שומשום", ואף שבחיו אלה, הוא אומר, אינם אלא כטיפה מן הים "כי אם באנו לכתוב אין אנו מספיקין ולא מפסיקין" (שם סימן שעה — שעו). זמן פעולתו של הר"ן חלה בעשרות השנים הראשונות של המאה השניה. באחת מתשובותיו נזכר התאריך שנת ק"י (סימן ל), ובדרשתו סימן י הוא מזכיר את המגפה השחורה של שנת ק"ח כמאורע שאירע לפני שש עשרה שנה. את פירושו למסכת עבודה זרה השלים בשנת קל"א. תשובה אחרת כתב אחרי שנת קל"ד (סימן עז). נפטר בברצלונה בערך שנת ק"מ (1380).

ר' נַפְתָּלִי (בר' יִצְחָק) הַכֹּהֵן (כ"ץ)

רב מקובל במאה החמישית לאלף השישי. נולד באוסטראה במשפחת רבנים מפורסמת במשך כמה דורות. בנערותו לוקח בשבי התתרים, ואחרי שנמלט מידי שוביו חזר לעיר מולדתו אוסטראה ומילא בה את מקום אביו ברבנות. משם נקרא לכהן ברבנות בפוזנא ובפרנקפורט דמיין. ר' נפתלי הרבה להגות בתורת הסוד וחיבר ספר קבלה, על תיבה ראשונה שבתורה בשם „פי ישרים" (פרנקפורט, תס"ב). לאחר מכן הדפיס שם גם את ספרו „ברכת ה'" (תס"ד — ו') בשני חלקים: חלק ראשון בשם „סמיכת חכמים" בו הוא מקשר בדרכי הפלפול סיומה של כל מסכת לזו שלאחריה, והחלק השני בשם „קדושה וברכה", כולל חידושים למסכת ברכות.

לר' נפתלי יצאו מוניטין כמקובל גדול ובקי בקבלה מעשית ובשימוש בקמיעות. אמרו עליו שיש בידו סגולה בדוקה לכבות כל שריפה. והנה בחורף תע"א פרצה בביתו תבערה גדולה שאכלה את כל הרובע היהודי בפרנקפורט. מחמת העלילה שהעלילו על ר' נפתלי שהוא לא נתן לכבות את השריפה באמצעים טבעיים כי רצה לנסות את כוחן של הקמיעות, הושם במאסר, ואם כי צדקתו הוכחה מהרה ושוחרר ממאסרו נאלץ לוותר על משרתו ולצאת את העיר. משם הלך לפראג לישיבתו של ר' דוד אופינהיים. אח"כ התגורר בברסלוי ולאחרונה ישב אצל בנו ר' בצלאל ששימש רב באוסטראה. בסוף ימיו החליט לעלות לארץ ישראל ובדרכו אליה, כאשר עבר את קושטא, חלה את חליו האחרון, ונפטר בה בכ"ד בטבת תע"ט (1719).

ר' נפתלי היה מראשי הלוחמים בשבתאות וביחד עם ר' צבי אשכנזי מחותנו יצא נגד השבתאי נחמיה חיון. בניו וחתניו היו אף הם רבנים בקהילות חשובות. הניח אחריו חיבורים שונים בכתב יד, ביניהם ספרו „משך הזרע", הוא פירוש למשניות סדר זרעים. כמה תפילות ופיוטים שחיבר נדפסו בסידורים ובקונטרסים שונים ואף יצאו בקובץ בשם „שער נפתלי" (ברין, תקי"ז). צוואתו שנדפסה כמה פעמים כוללת דברי מוסר והנהגות טובות.

ר' נָתָן בר' מֵאִיר מִטְרַנְקְטַיילִישׁ

מחכמי התורה בצרפת בסוף האלף החמישי (בתחילת המאה הי"ג למספרם). בן העיר טרנקטיילישׁ, היא פרבר של ארלס בצרפת הדרומית. אביו ר' מאיר בר' יצחק מקרקסונה היה מחכמי דורו וחיבר ספר „העזר", בו יצא להגן על הלכות הרי"ף בפני משיגו ר' זרחיה הלוי בספר המאור (אולם יש המייחסים את ספר העזר לר' נתן עצמו). ר' אישתורי הפרחי בעל כפתור ופרח היה נכדו של ר' נתן והוא מזכיר את ר' נתן זקנו כמה פעמים בספרו, וכן מזכירו ר' מנחם בר' שלמה המאירי בתואר „הרב קרובנו". והרמב"ן מדבר עליו במקום אחד כעל מורו.

ר' נתן כתב חיבור הלכי בשם „שער התפיסה" ושלחו לר' שמואל הסרדי בעל

ספר התרומות. מסתבר שזהו אחד ה"שערים" של ספר הלכי מקיף. כמו כן חיבר פירוש לתורה. אולם מכל חיבוריו לא הגיעו לידינו אלא הבאות בודדות בספרי מחברים שונים.

ר' נָתָן בר' יְחִיאֵל

נודע לתהלה בספרות התלמודית כבעל "הערוך", ספר שנשאר יחיד במינו משעת הופעתו כמעט עד ימינו אנו. נולד ברומא בשנת ד"א תשצ"ה (1035) ונפטר שם בשנת ד"א תתס"ו (1106) בערך, ונקרא גם כן ר' נתן איש רומא.

על קורות חייו אין אנו יודעים הרבה, והמעט שאנו חושבים לדעת מיוסד בעיקר על שיר שנדפס בסוף ספרו והוא נכתב בסגנון קשה ועמום במקצת, וכן על מה שאפשר להסיק פה ושם מתוך ההבאות שבספרו. הוא התייחס כנראה למשפחת ה"ענוים" ברומא. אביו היה מחכמי הישיבה וגם פיטן שחיבר כמה קרובות. אחרי פטירתו של אביו נתמנה הוא במקומו בישיבת רומא ביחד עם שני אחיו ר' דניאל ור' אברהם ויחד עמהם ענה לשואליו בעניני הלכה. ופעם באה לפניהם שאלה מאת ר' שלמה יצחקי שהוגשה כבר מקודם לר' יחיאל אביהם, אולם קרוב לודאי שהשואל לא היה רש"י אלא חכם איטלקי בשם זה.

צרה ויגון פגעו בו ובחיי משפחתו ועל זה הוא מתאונן בשירו הנ"ל. מחמשת בניו מתו ארבעה בילדותם ורק אחד ששמו ראובן נשאר לו. אך הוא מצא לו תנחומים בתורתו ובמפעלי צדקה וחסד שעשה. הוא בנה בית מרחץ לקהלתו וכעבור כמה שנים הקים יחד עם אחיו גם בית כנסת מפואר. אך עיקר כוחו ומרצו השקיע בספרו "הערוך" שעסק בו הרבה שנים והשלימו סמוך למותו, בשנת תתס"א, ויסד לו בזה מזכרת נצח.

הערוך הוא מילון לתלמוד ולמדרש בסדר אלפא ביתא. אבל עיקר כונתו של המחבר היא לא רק לבאר את המלה ולתרגמה לאיזו שפה לועזית אלא לפרש ולהסביר את כל הענינים הקשורים באותה מלה ובפרט במלים שיש בהן קושי או שינוי גרסא. פעמים הוא מביא פירושים שונים מתוך ספרות הגאונים וכן גם מפירוש רבינו חננאל, רבינו נסים, רבינו גרשם ואחרים. משום כך הוא מביא גם הרבה מלים ידועות מן התנ"ך, כגון שמות המספרים, כדי לבאר את הענינים התלויים בהן. וכן הוא מביא מלים מתרגום המקרא ומבאר גם מלים מספרי הגאונים (כגון ספר השאילתות) הנוגעות בדבר הלכה. תחילת למודו היתה אצל אביו. אך הוא לא נשאר תמיד בעיר מולדתו, אלא הלך גם למקומות של תורה אחרים. הוא היה בנרבונה וקבל שם תורה מפי ר' משה הדרשן וכן הלך גם לסיציליה ולמד שם אצל הדיין ר' מצליח בן אלבצק שהיה תלמידו של רב האיי גאון. ממנו קיבל ר' נתן הרבה מן הפירושים שהוא מביא בספרו בשם רב האיי או בשם "הגאון" סתם. ויתכן שלמד לרגל מסעיו גם אצל ר' משה כלפו בבארי ואצל ר' משה מפאביאה. גם את אלה הוא מזכיר לפעמים בספרו באופן כזה שאפשר להניח

ששמע תורה מפיהם. אולם מלבד התורה שבעל פה שקיבל מרבותיו היו לפניו כמה וכמה ספרים, אשר רובם נאבדו לנו, ומתוכם שאב את רובי פירושיו והגרסאות השונות שמביא. ויתכן שביניהם היה גם „הערוך" של הגאון ר' צמח בר פלטוי, שהיה מונח עוד לפני בעל ספר היוחסין. מתוך אותם המקורות נובעים כמה מן התרגומים והביאורים על פי מוצאם הלועזי שהוא מרבה להביא משפות שונות וכן מה שהוא מוסר על ארצות רחוקות ודרכי העמים ונמוסיהם. הוא ידע את השפה האיטלקית וכן היתה לו ידיעה בשפה הלאטינית, שהיתה קרובה מאד לאיטלקית השגורה בימים ההם, ואולי גם בשפה היונית שהיתה ידועה עוד, ביחוד בדרום איטליה, מזמן קדום. אבל את יתר השפות הזרות שהוא משתמש בהן לשם תרגום וביאור, כגון פרסית, שפת כנען (סלאוונית), לא ידע ממקורן, אלא מצא את המלים הללו יחד עם הפירושים במקורות שהוא שאב מהם, או קיבל אותן מפי רבותיו וחבריו. וכן יש לדון כנראה על יחסו לשפה הערבית שהוא מציינה בשלשה שמות שונים. בכל אופן היה הערוך דוקא על ידי היסודות השונים המעורבים בו עלול לגשר גשרים בין מזרח למערב ובין שיטות הלמוד והלכי רוחות השונים והוא נעשה כעין פירוש לתלמוד בסדר אלפא ביתי ונשאר ספר שמושי ללומדי תורה במשך הרבה מאות שנה גם אחרי הופעתו של פירוש רש"י.

יש להניח שכבר רש"י בעצמו השתמש בו, אם אמנם הוא אינו מזכירו במפורש אלא במקום אחד בלבד (שבת יג, ב, ד"ה האוכל), הוא נודע לו (או לכל הפחות בחלקו הראשון) על ידי ר' קלונימוס בר' שבתי מרומא שבא בתור רב לוורמישא ונשאר בקשרי ידידות עם בעל הערוך. אבל ברור ומוסכם הוא שבדורות הבאים אחריו אין כמעט ספר למודי אחד בעל ערך שאינו מביא ומעריך את הערוך. החל מנכדיו ותלמידיו של רש"י, רשב"ם ורבינו תם, ויתר בעלי התוספות וכלה בדור הסופרים התורניים של ימינו אנו. ואין הבדל בזה בין מזרח למערב, בין חכמי אשכנז לספרד. ביניהם אנו מוצאים את הרמב"ם ואת הראב"ד, את הרא"ש ואת הר"ן, את האור זרוע, את המהרש"ל ואת המהרש"א וכן את התוספות יום טוב ור' עזריה מן האדומים ואת ספר הרוקח וספר התרומה ועוד ועוד.

מלבד זה היו גם רבים שהשתדלו להשלימו ולתקנו. הראשון היה ר' שמואל בר' יעקב ן' ג'אמע, שכבר במאה הי"ב פרסם הוספות ותקונים להערוך. בין אלה הבאים אחריו כדאי לציין במיוחד את הרופא והבלשן ר' בנימין מוספיא, אשר בספרו „מוסף הערוך" לא לבד שהוסיף כמה ערכים אלא תיקן וביאר בעיקר את הלעזים הלאטיניים והיוניים שבערוך. ועוד לפני כן פרסם ר' מנחם די לוזאנו חבור בשם „המעריך" כתשלום לספר הערוך, שבו הוא מבאר מלים זרות שבתלמוד וגם בזוהר שמוצאן ביחוד בערבית וביונית. במאה הי"ח כתב ר' ישעיה ברלין, שהשתמש בספר הערוך גם בפירושיו למשניות, הוספות והערות להערוך בשם „הפלאה

שבערכין". ועד כמה שנעשה הערוך במרוצת הימים כעין ספר עממי יש להסיק מזה שעוד במאה הקודמת מצא ר' שלמה באמבערגער לנכון לחבר בשם „למוד הערוך" פירוש לכמה מסכתות של התלמוד הבבלי על פי פירושו של ספר הערוך.

גם המילונים התלמודיים המיוחדים שהופיעו במשך הזמנים יסודם בערוך. לא לבד אלה שמציינים עצמם בפירוש בשם „קיצור הערוך" או „ערוך קצר" אלא גם כאלה שבחרו להם שם אחר או שמעלימים לגמרי את זיקתם לספר הערוך. ר' אליהו בחור מקדים לומר בעצמו שבספריו המתורגמן ותשבי הוא אוחז בדרכו של הערוך אלא שהוא מפריד בין ערכי המקרא לערכי התלמוד. אבל גם החכם והמלומד הנוצרי יוחנן בוקסטורף שחבר בלאטינית מילון לשפה הארמית והתלמודית השתמש ביסודו בספר הערוך.

הערוך נדפס בפעם הראשונה בשנת ר"מ בערך ומאז יצא במהדורות שונות. המהדורה החשובה ביותר היא של ר' חנוך יהודה קאהוט שהוציא את הערוך עם כל ההוספות והתקונים על פי כתבי יד שונים בשם הערוך השלם. צ.

ר' נָתָן נָטַע (בר' משֶׁה) הַנוֹבֶר

מחכמי פולין בתחילת המאה החמישית לאלף הששי. נולד באוסטרהא והתגורר בזסלב בפלך וחלין. נראה שהיה דרשן בקהלות שונות ודרשה אחת שדרש בחג הסוכות שנת ת"ו בקראקא נדפסה באמשטרדם בשנת תי"ב. הוא היה עד למאורעות הדמים שעברו על קהלות ישראל באוקריינה בשנות ת"ח ות"ט ותיאר את כל המאורעות בצבעים נאמנים בספרו „יון מצולה" (ויניציה, תי"ג). הוא היה מן הפליטים שנמלטו מתוך המהפכה ואחרי נדודים על פני ארצות אשכנז והולנד הגיע לאיטליה ונתקבל לרב בליוורנו. שם נתקרב לחוגי המקובלים והושפע מהם הרבה. גם באיטליה לא מצא מנוחה ונדד לרומניה ושימש ברבנות ביאסי ופוקשאני. לבסוף נתישב באונגריש-ברודי שבמורביה, ושם נפצע פצעי מות מכדור רובה בעמדו בתפילה בכ' תמוז תמ"ג (1683).

מלבד ידיעותיו בתלמוד ובקבלה היה גם בעל השכלה היסטורית ובלשנית. ספרו „יון מצולה", על קורות הגזירות, הוא המובחר מכל רשימות המאורעות של הימים ההם ומוכיח על חוש היסטורי מצוין ביחד עם טעם ספרותי מעודן. ספר זה יצא בהרבה מהדורות ואף תורגם לשפות שונות והוא משמש מקור היסטורי ממדרגה ראשונה לא רק לידיעת המאורעות שעברו על קהילות ישראל כי אם גם לידיעת קורות הימים בהיסטוריה הכללית.

ספרו „שפה ברורה" (פראג, ת"כ) הוא מילון הלשונות עברית, גרמנית, איטלקית ולטינית, לפי סדר אלף בית.

למהדורות רבות זכה קובץ תפילות שהוציא לאור בשם „שערי ציון" (פראג, תכ"ב). הניח אחריו אוסף דרשות בשם „נטע שעשועים", כמו כן כמה כתבים קבליים שלא זכו לראות אור.

ר' נָתָן נָטַע (בר' שְׁמְשׁוֹן) שַׁפִּירָא

רב ומחבר בתחילת המאה הרביעית לאלף השישי. שימש ברבנות בהורודנא והחזיק שם ישיבה. לבקשת תלמידיו חיבר את פירושו לספר „שערי דורא" (לובלין, שנ"ה). כמו כן חיבר ביאור על רש"י ורא"ם לתורה בשם „אמרי שפר" (שם, שנ"ז) ועוד כמה חיבורים. נפטר בשנת של"ז (1577).

ר' נָתָן נָטַע (בר' שְׁלֹמֹה) שַׁפִּירָא

רב ומקובל. נולד בשנת שמ"ה (1585) במשפחה רבנית מפורסמת. נכדו של בעל הערך הקודם. מילדותו הגה בש"ס ופוסקים, אבל לא הסתפק בכך אלא עסק גם במדעים שונים, וידע פרק בפילוסופיה, תכונה ודקדוק, וביחוד שם את מעייניו בתורת הסוד. משנת שע"ז שימש רב וראש ישיבה בקראקא ותלמידים רבים ישבו לפניו, ביניהם ר' שבתי הכהן (הש"ך). עיקר התעניינותו היתה בקבלה ורוב חיבוריו הם במקצוע זה. בספריו ובדרשותיו הפיץ את תורת האר"י והחדיר את רעיונות הקבלה בחוגים רחבים. העם ראה אותו כאחד קדוש. בנו ר' שלמה מספר עליו (בהקדמתו לספר „מגלה עמוקות") שפעם אחת, כאשר ר' נתן נטע ערך תיקון חצות „בכה ושר בקול עצוב תפלות להקים סוכת דוד הנופלת. ונגלה אליו אליהו ואמר לו שמלאכי השרת משתמשים בנגון זה ומקוננים בפמליה של מעלה על החורבן".

מחיבוריו ההלכיים נתפרסמו חידושיו על הרי"ף שנדפסו בשם „חדושי אנשי שם" בריי"ף דפוס אמשטרדם ת"פ, ומאז בכל מהדורות האלפס. לפרסומו הרב זכה בעיקר על ידי ספרו „מגלה עמוקות" הדורש את תיבת „ואתחנן" ברנ"ב אופנים (קראקא, שצ"ז), ובשם זה נקרא גם פירושו לתורה (לבוב, תקנ"ה). ועוד השאיר אחריו כתבים רבים בנגלה ובנסתר. נפטר בדמי ימיו ביי"ג אב שצ"ג (1633). על מצבת קברו נחרת: „פה נטמן איש אלהי קדוש מן הקדמונים, מגלה עמוקות רזין ומטמונים, הוא שאומרים עליו שדבר את אליהו פנים אל פנים".

ר' נָתָן נָטַע (בר' רְאוּבֵן דָּוִד) שַׁפִּירָא

רב לעדת האשכנזים בירושלים בתחילת המאה החמישית לאלף השישי. אביו ר' ראובן דוד היה דיין בקראקא, ואף ר' נתן נטע שהיה תלמודי ומקובל שימש כנראה ברבנות בפולין, ולעת זקנתו בבואו ירושלימה נתקבל לרב בקהילה האשכנזית שם. באותם הימים שלאחר מאורעות ת"ח ות"ט, כאשר נחרבו יישובי היהודים באירופה המזרחית, לא מצאה לה עדת האשכנזים בירושלים תומכים ומצבה של העדה היה בכל רע. אז נשלח ר' נתן שפירא לאירופה בשליחות הצלה ליהודים האשכנזים הגוועים ברעב בירושלים. בדרך מסעותיו נתעכב באיטליה והדפיס בה כמה מספריו. מענין ביחוד ספרו „טוב הארץ", המספר בשבח א"י ומפרש את המשנה עשר קדושות על פי הקבלה (וינציה, תט"ו); חיבר עוד „מצת שמורים" על מזוזה, ציצית ותפילין

(שם, ת"כ); "יין המשומר", באיסור יין נסך (שם), והניח אחריו כמה קבצים בקבלה. נפטר בריגייו בשנת תכ"ב (1662). שני חתניו שימשו ברבנות בעיר זו.

ר' נְתַנְאֵל (בר' נַפְתָּלִי צְבִי) וַוִיל

מגדולי חכמי אשכנז, דור שביעי לר' יעקב ווייל (ראה עמוד 859). נולד בשנת תמ"ז (1687) ונתייתם בגיל צעיר. אמו הביאה אותו לפראג ושם למד תורה בישיבתו של ר' אברהם ברודא, אשר השיאו את בת אחותו. ביחד עם מורו עבר אח"כ למיץ, אולם אחרי שנים אחדות חזר לפראג ונמנה עם חכמיה, ועמד בראש ישיבה גדולה ומאות תלמידים ישבו לפניו. בחורף תק"ד כשנגזר גירוש על כל יהודי בוהימיה נקרא ר' נתנאל לרבנות שוורצ־וואלד, ואחרי חמש שנים נתקבל לרב בקרלסרוהע. שם פירסם ר' נתנאל את ספרו "קרבן נתנאל", הוא ביאור על הרא"ש סדר מועד ונשים (בשנת תקט"ו). בספר זה הוא מפרש את דברי הרא"ש, מברר את גירסותיו ומציין למקורותיו בתלמוד ומדרשים. מאז נדפס הספר ראשונה נתקבל בהוצאות הגדולות של התלמוד ונדפס תמיד ביחד עם הרא"ש. עוד חיבר ספר "נתיב חיים", הגהות לשלחן ערוך אורח חיים (פיורדא, תקל"ט). ספרו זה נדפס כמה פעמים ונתקבל במהדורות הגדולות של השלחן ערוך. ספרו "תורת נתנאל" כולל את תשובותיו בהלכה ואת דרשותיו על התורה (פיורדא, תקנ"ה).

נפטר בשנת תקכ"ט (1769) ובנו ר' ידידיה ישב על כסא רבנות קרלסרוהע תחתיו.

ר' נְתַנְאֵל בר' יְשַׁעְיָהוּ

מחכמי תימן במאה הראשונה לאלף השישי (בתחילת המאה הי"ד למספרם). מחבר ה"מדרש" התימני נור אלצלאם (אור האפלה), הוא פירוש מדרשי לתורה מעורב עברית וערבית. קטעים ממנו נתפרסמו על ידי קוהוט בניו־יורק 1894. ספר זה נתחבר בשנת ה' אלפים פ"ח בערך. מחברו השתמש במקורות התלמוד והמדרש, וכן השתמש בספרי כמה מחכמי ימי הבינים ומרבה להעתיק מספרי הרמב"ם. ילקוטי מדרש תימניים מאוחרים משתמשים בו. לא ידועים פרטים על קורות חייו של המחבר או על ספרים אחרים ממנו.

ר' נְתַנְאֵל מִקִּינוֹן

מבעלי התוספות הצרפתים בסוף האלף החמישי (במאה הי"ג למספרם). תלמידו של ר' יצחק בר' שמואל הזקן מדנפיר (ר"י הזקן) וחברו של ר' יחיאל בר' יוסף מפאריש. הוא ניהל ישיבה גדולה בקינון ועמד בקשר עם כמה מחכמי זמנו. חיבר תוספות לכמה מסכתות ושמו הובא בתוספות שלנו (ביצה ג, א). פסקיו הובאו בספר "כלבו" ובמקומות אחרים. מן התואר "הקדוש" המתלווה לו יש לשער שנהרג על קידוש השם.

ר׳ סְלֵימַאן אוּחְנָא

מחכמי צפת במאה הרביעית לאלף הששי (במחציתה השניה של המאה הש עשרה). נולד כנראה במארוקו. בבואו לצפת נצטרף לחוג תלמידיו של האר״י והיה לאחד המקובלים המובהקים בדורו. הוא היה גדול גם בתלמוד וכתב חידושים על הש״ס. וכן חיבר פירוש חשוב על הספרי ור׳ דוד פארדו בפירושו על הספרי בשם „ספרי דבי רב״ מביא הרבה מדבריו. ר׳ סלימאן אוחנא החליף שאלות ותשובות עם חכמי זמנו, ור׳ יוסף מטראני (מהרימ״ט) נושא ונותן בדבריו. הוא היה סופר סת״ם מומחה והיה כותב את פרשיות התפילין בקדושה ובטהרה, ולכתיבתו היתה נודעת חשיבות מיוחדת אף הרבה דורות אחריו. נפטר בצפת ומצבת קבורתו היתה ידועה עד הזמן האחרון. בנ.

ר׳ סְעַדְיָה (בר׳ מֵימוֹן) אִבְּן דְּנַאן

מחכמי ספרד בדור הגירוש, תלמודי, פייטן ומדקדק. בשנת רמ״ה ישב עדיין בגראנטה ומשם השיב תשובות בהלכה (כמה מהם נדפסו בסוף הקובץ „פאר הדור״). בגירוש ספרד בשנת רנ״ב עבר לגור באוראן אשר באלגיר, בה ישב כנראה עד סוף ימיו.

ר׳ סעדיה חיבר ספרים ומאמרים רבים שכמה מהם הגיעו לידינו ואף זכו לראות אור. מהם נזכיר את מאמרו סדר הדורות מאדם הראשון עד הרמב״ם, נדפס בקובץ „חמדה גנוזה״ (קניגסברג, תרט״ז). ספר על דקדוק השפה העברית כתב בערבית, והוא בעצמו תירגם, לבקשת תלמידיו שלא הבינו ערבית, חלק ממנו לעברית. חלק זה הדן על דרכי השירה העברית נתפרסם על ידי נויבויאר בשם „מלאכת השיר״ (פרנקפורט, תרכ״ה). כמו כן הדפיס נויבויאר את ביאורו לפרק נ״ג בישעיה (אוקספורד 1877). גם שירו שחיבר בשבח ספר מורה הנבוכים לרמב״ם זכה לראות אור בקובץ „דברי חכמים״ (מיץ 1849). אולם כמה מחיבוריו עדיין גנוזים בכתבי יד, ביניהם מילון תלמודי בשם ספר הערוך.

ר׳ עוֹבַדְיָה יָרֵא מִבַּרְטְנוֹרָא

מפרש המשנה המפורסם. כינויו ברטנורא הוא על שם העיירה האיטלקית ברטינורו (במחוז פורלי), מקום הוולדו או מוצא משפחתו. נולד מסביב לשנות ר״ה — ר״י (1445 — 1450). היה מתלמידיו של ר׳ יוסף קולון. אין בידינו ידיעות ברורות על מקום מגוריו, ועל חייו באיטליה, אולם ברור שבשנת רמ״ה יצא מצ׳יטה די קאסטילו, באיטליה המרכזית, בדרכו לארץ ישראל. נסיעתו לארץ הקודש ארכה כשלוש שנים, כי התעכב זמן ממושך פחות או יותר בנאפולי, סאלירנו, פאלירמו (בשני המקומות האחרונים הרביץ תורה ברבים), מסינה, רודוס וארץ מצרים.

בהגיעו לירושלים מצא ר׳ עובדיה את העיר בכל רע: מספר התושבים היהודים היה קטן מאוד, כולם עניים מרודים, ואפילו ספרי תורה לא היו בידיהם. מיד ניגש לעבודת קימום הקהילה ומשנה מרץ השקיע בעמלו הקדוש לאחר שהנגיד ר׳ נתן שולל הפקידו על ביתו והעמידו בראש העדה. בתחילה לא ראה ר׳ עובדיה ברכה רבה במעשיו, אולם במשך הזמן הצליח להקים בעיר הקודש מרכז רוחני חשוב מאוד ולישיבתו יצאו מוניטין בכל הסביבה. בודאי היו לו לעזרה הפליטים הרבים שנהרו לארץ ישראל אחרי גרוש ספרד ומביניהם העמיד תלמידים. ר׳ עובדיה נפטר בירושלים, כנראה בין השנים ר״ס ור״ע (1500—1510), אולם יש מאחרים את תאריך מותו עד שנת ר״צ.

מעט מאד ידוע לנו איפוא על חייו של ר׳ עובדיה, אבל הודות לכתביו החשובים זכה למקום מכובד בין חכמי ישראל. ספרו הראשון הידוע לנו הוא פירושו על פירוש רש״י לתורה, בשם „עמר נקא״, חיברו בהיותו עוד באיטליה, ונדפס בפיסא בשנת תק״ע. כן הגיעו אלינו בכתב יד חידושיו על חידושי רבו ר׳ יוסף קולון; פירוש דרשני על מגילת רות (נדפס בוניציה, שמ״ה), וכמה פיוטים, שלא נדפסו. אולם על כל אלה עולים הרבה בחשיבותם פירושו על המשנה ואגרותיו.

אין לקבוע בדיוק מתי חיבר ר׳ עובדיה את פירושו על המשנה: בודאי שהשלימו בהיותו בארץ ישראל והוכחה לכך משמשות המלים הערביות שהכניס בו; אולם סימנים אחרים נותנים מקום להשערה שהתחיל בו בהיותו עוד באיטליה. פירושו למשנה אינו מצטיין במקוריות, והוא מעין לקט מפירושיהם של הרמב״ם ורש״י ותמצית המשא והמתן של הגמרא; אבל חשוב הוא עד מאד, כי הוא מבהיר בפשטות רבה את המשנה לפי מסקנות הגמרא ועל ידי כך הוא משמש עזר רב לכל לומד משניות. בהירותו ופשטותו הן שגרמו להפצתו הרבה בכל שבטי ישראל. פירושו של ר׳ עובדיה

נעשה כמעט בשר מבשרה של המשנה, כמו שפירושו של רש״י נעשה לחלק בל יינתק מהגמרא. הפירוש על המשנה נדפס לראשונה בווניציה בשנות ש״ח — ש״ט, ומאז נלווה כמעט בכל ההוצאות לטכסט של המשנה.

ידועות לנו עשרות אגרות מאת ר׳ עובדיה, ביניהן החשובות ביותר הן האגרות לאביו (רמ״ח), לאחיו (רמ״ט) ולאלמוני (ר״ן) המספרות על נסיעתו לארץ ישראל ועל השנתים הראשונות לישיבתו בה. טכסט מבוסס על חקירה שיטתית של כתבי היד של שלש האגרות, עבודת מ. הרטום, נתפרסם ב״אגרות ארץ ישראל״ ליערי תש״ג. שלש אגרות אלו מוסרות ידיעות על תולדותיהם, מנהגיהם וארחות חייהם של יהודי סיציליאה, רודוס, מצרים וארץ ישראל — ידיעות שהן לעתים קרובות המקור היחידי לדברי ימי יהודי הארצות האלה בימים ההם. חשיבות מיוחדת נודעת לפרטים בדבר המנהג הסיציליאני ומנהג ארץ ישראל הקדום — ששניהם נעלמו מן העולם לרגלי התפשטותו של המנהג הספרדי, וכן בדבר מצב קהלות ארץ ישראל בכלל וירושלים בפרט. האגרות מלאות ידיעות גיאוגרפיות, היסטוריות ומסחריות כלליות, מדויקות כולן — דבר הבא ללמד על אפיו של ר׳ עובדיה כחוקר שיש לסמוך עליו.

הרט.

ר׳ עוֹבַדְיָה (בר׳ יַעֲקֹב) סְפוֹרְנוֹ

מגדולי חכמי איטליה בתקופת הרניסנס. רופא, גדול בתורה ובמדעים. נולד בעיר ציזינה (Cesena) בין השנים ר״ל — רל״ה (1470 — 1475) בערך. אחרי שרכש לו השכלה תורנית ומדעית מקיפה הלך לרומי ללמוד את תורת הרפואה. שם שימש (בשנת ש״ס בערך) מורה לעברית להומניסט הנוצרי יוחנן רייכלין. אף בידיעת התלמוד וההלכה הגיע למעלה רמה, עד שנחשב לאחד מחכמי התורה החשובים בעיר. ר׳ מאיר קצנלנבויגן מביא את פסקיו של ר׳ עובדיה בתשובותיו, ומזכיר שמו בתארי הערצה מופלגים (שו״ת מהר״ם מפדובה, סימנים מח — מט). בבוא דוד הראובני לרומא (בשנת רפ״ד) מצא בה את ר׳ עובדיה, שהוא מציינו כאחד הנכבדים מראשי קהל רומא. אולם סמוך לכך עזב ר׳ עובדיה את רומא, ואחרי שנות נדודים אחדות התיישב בבולוניה ושימש שם רופא ועמד בראש בית מדרש לתורה עד סוף ימיו. נפטר בשנת ש״י (1550) בערך.

ר׳ עובדיה היה סופר פורה וחיבר כמה ספרים בפירוש המקרא, פילוסופיה ומתימטיקה. ספרו המפורסם ביותר הוא פירושו לתורה שנדפס בווניציה שנת שכ״ז וחזר ונדפס בתנ״ך ״קהלת משה״ (אמשטרדם, תפ״ד — תפ״ז) ואח״כ בהרבה מהדורות של המקראות. כמו כן חיבר פירושים לכמה מספרי הנביאים והכתובים ואלה נדפסו בשמות שונים בזמנים ומקומות שונים. ספרו ״אור עמים״ (בולוניה, רצ״ז) הוא בעל תוכן פילוסופי, בו הוא מתפלמס עם דעות אריסטו, המתנגדות לדעתו לעיקרי היהדות. את ספרו זה תרגם ללטינית והגישו למלך

צרפת הנרי השני. פירושו לפרקי אבות נדפס במחזור מנהג רומא (בולוניא, ש' — ש"א), וכן הניח אחריו כמה חיבורים שלא זכו לראות אור, ביניהם פירוש על אוקלידס, דרשות ודקדוק לשון עברית.

בדור שלאחריו חי חכם בשם ר' עובדיה (בר' ישראל) ספורנו, שהיה מחכמי בית מדרשו של ר' מנחם עזריה מפאנו. ואין להחליפו בר' עובדיה בעל ערך זה.

ר' עֶזְרָא בר' שְׁלֹמֹה מִגִּירוֹנָה

מגדולי המקובלים הראשונים בספרד בסוף האלף החמישי (בתחילת המאה השלש עשרה למספרם). הוא וחבירו הצעיר ר' עזריאל עמדו בראש החוג של מקובלי גירונה, שאליהם נשתייכו גם הרמב"ן, ר' יעקב בר' ששת, ר' אשר בן דוד ואחרים. ר' עזרא ור' עזריאל היו שניהם תלמידיו של ר' יצחק סגי נהור ובספריהם נשתקע הרבה מקבלתם של חכמי פרובינצה וביחוד מתורת רבם זה. יש שראו בר' עזרא את מורו של הרמב"ן בקבלה. ר' עזריאל היה לפי רשימה בכתבי יד חתנו של ר' עזרא. ולפי דעה אחרת היו ר' עזרא ור' עזריאל אחים, שכן מכנה אותם "אחים" המשורר ר' משולם בר' שלמה דאפיאירה, אולם מסתבר שזהו ביטוי מליצי במובן רֵעים וידידים.

מחיבוריו של ר' עזרא הגיעו לידינו פירושו על אגדות התלמוד שנדפס בחלקו ונמצא ביתר שלימות בכמה כתבי יד. בפירוש זה הרבה להשתמש חבירו ר' עזריאל. פירושו לשיר השירים נדפס על שמו של הרמב"ן (אלטונא, תקכ"ד), אולם כבר הוכיח ילינק את שייכותו לר' עזרא. לפירוש זה צירף ביאור מעשה בראשית וטעמי המצוות. כפי שר' עזרא מציין עיקר דבריו הם דברי קבלה מרבותיו ואינו מחדש דברים משלו.

ר' עזרא ור' עזריאל היו נערצים בחוגי המקובלים בדורם וכן בדורות הבאים. ר' משולם בר' שלמה דאפיאירה משורר החוג בגירונה בשירי הפולמוס נגד המתפלספים מציג לעומתם את ר' עזרא ור' עזריאל מורי הקבלה ומתגאה בתורתם וחכמתם הנאמנה:

וְלִי עֶזְרָא וְעַזְרִיאֵל לַעֲזָרָה
וְקַבָּלוֹת עֲלֵי יָדֵי מְרִיקִים
יְדָעוּנִי וְחָכְמָה לְמִדּוּנִי
וְאֹתִי מִשְׁדֵי אֵמֶן מְנִיקִים.

ובשיר אחר באותו ענין:

אֲפוֹד בְּקִרְבֵּנוּ וְאֵיךְ נִשְׁאַל בְּאוֹב
לוּחוֹת בְּיָדֵינוּ וְלֹא נִשְׁבָּרוּ...
עֶזְרָא וְעַזְרִיאֵל וְיֶתֶר אֹהֲבֵי
דֵּעוֹת הֶחֱלִיצֵנִי וְלֹא שִׁקְּרוּ
הֵם כַּהֲנֵי הֵמָּה יְאִירוּן מִזְבְּחִי
הֵם כּוֹכְבֵי נִשְׁפִּי וְלֹא קִדְּרוּ...

ר' עזרא נפטר סמוך לשנת ה' אלפים (1240) ור' משולם קונן עליו תמרורים.

ר' עַזְרִיאֵל מִגִּירוֹנָה

מגדולי המקובלים בחוג גירונה. ראה בערך הקודם. ממאורעות חייו ידוע רק מעט, אולם ספריו שהגיעו לידינו מציגים אותו כאחד המקובלים הפוריים והמקוריים ביותר, שתרם תרומה חשובה מאוד להתפתחות תורת הסוד. בניגוד לר' עזרא חבירו הקשיש, שהנהו בעל אופי שמרני

המסתפק במסירת תורת רבותיו בלבד, הריהו ר' עזריאל מחדש גדול בעל עצמיות בולטת, וכל ספריו חתומים בחותם אישי מיוחד.

מספריו הגיעו אלינו פירושו לעשר ספירות, נדפס בראש ספר „דרך אמונה" (ברלין, תר"י). חיבורו זה נקרא בכתבי יד בשם „שער השואל". כפי שהכירו החוקרים הפירוש לספר יצירה הנדפס על שמו של הרמב"ן שייך לר' עזריאל, ואף פירוש התפילות המיוחס בכמה כתבי יד לר' עזרא שייך לר' עזריאל. פירוש האגדות שלו יצא במהדורה מדעית על ידי הד"ר תשבי (ירושלים, תש"ג). ספר זה הוא אחד הספרים המרכזיים בספרות חוג גירונה. ר' עזריאל עיבד את פירוש האגדות של ר' עזרא, פיתח את רעיונותיו והסבירם הסברה רחבה בלשון ברורה. קטעים שונים מחיבוריו של ר' עזריאל וכן גם אחדות מאגרותיו נתפרסמו על ידי פרופ' ג. שלום.

ר' עֲזַרְיָה (בר' מֹשֶׁה) מִן הָאֲדוּמִים

מכונה בשם הלועזי: De Rossi. הסטוריון ומבקר. נולד במנטובה בשנת רע"ג (1513) בערך. מסורת היתה במשפחתו שהיא אחת מארבע המשפחות שהגלה טיטוס לרומי. ר' עזריה הצטיין במרצו הרב ותשוקתו העזה לתורה ולמחקר. בגיל צעיר „ירד במצולות החכמה ולא מש יומם ולילה מאהל התורה". דרך חנוכו מושפע מתנועת תחיית המדעים שנתעוררה באיטליה בימי נעוריו. הוא למד בשקידה את השפה העברית, הלטינית והאיטלקית, והשתלם בחכמת הרפואה, עתיקות היונים והרומיים ועסק גם בהסטוריה ותולדות הספרות העתיקה. על ידי עבודתו המיגעת במחקרים השונים נתרופפה בריאותו ורק אחר טפול רפואי הוטב מצבו. בהיותו בן שלשים נשא אשה והשתקע בעיר פיררה. בשנים הבאות נמצאהו גם באנקונה ובבולוניה. באותה תקופה (מיום ערב ראש השנה שנת שי"ד) חלה שריפת התלמוד בערים שונות באיטליה. משערים שבשנת שכ"ט בערך — בזמן גירוש היהודים ע"י האפיפיור פיוס החמישי — חזר ר' עזריה לפיררה לשכון תחת חסותם של הדוכסים לבית איסטי. ביום י"ז כסלו של"א התחוללה רעידת אדמה בפיררה ורק על פי נס ניצל ממות. בתקופת הזמן הסמוכה לרעש הנורא גר ר' עזריה עם משפחתו בכפר אחד סמוך לפיררה וכאן נשאל מאת אחד מחכמי הנוצרים אם נמצא תרגום עברי לאגרת אריסטיאס המספרת על תרגום התורה ליוונית. אז נתעורר ר' עזריה לתרגם את אגרת אריסטיאס לעברית, וצירף מחקר על תרגום התורה ליוונית בשם „הדרת זקנים", הוא החלק השני של ספרו מאור עינים.

בחבור הספר מאור עינים התחיל ר' עזריה בשנת של"א וגמרו בתשרי של"ג, ומיד עם גמר חיבורו ניגש להדפיסו (מנטובה, של"ג — ה'). ר' עזריה מספר כי ראה בחלום בשנת של"ה שניתן לו עוד לחיות שלש שנים. על חלום זה יסד ר' עזריה שיר בחרוזים האלה:

„על משכבי שוהה כסלו של"ה
נדמה לי אומר הא לך עוד שלש שנים

לכן כסלו של"ח רוחי אל על יצלח
אנא רב טוב סלח תשלג צלמון שנים".
ואמנם נראה שחלומו נתקיים ונפטר בשנת של"ח (1578).

ספרו חחשוב של ר' עזריה שעשה לו שם כאחד מחוקרי ישראל הגדולים בדורו הוא „מאור עינים" הכולל מחקרים בתולדות ישראל וספרותו. הוא דן על כתות היהודים בתקופת בית שני, על תולדות תרגום השבעים ועל מלחמות בר כוכבא; על שיטת פילון האלכסנדרוני בפירושיו האליגוריים לכתבי הקודש, ומטפל בפירוש מאמרי אגדה תמוהים שאין לפרשם כמשמעם. הוא חוקר בענין מספר הכהנים הגדולים בימי בית שני ובענין מנין השנים לשטרות וליצירה. נסיונו לערער את יסודות מנין היצירה עורר מהפכה שלמה. לפי חישובו יש להוסיף כמאה שנה למנין הקבוע של תאריך היצירה. בסוף ספרו עוסק הוא בעתיקות היהודים וחוקר על בגדי הכהונה, קדמות לשון הקודש וקדמות הנקודות והטעמים.

ר' עזריה היה הראשון שהכניס את החקירה הארכיאולוגית בספרות העברית. מלבד בקיאותו הגדולה הצטיין ר' עזריה בחריפות שחדרה לעומק הענין. מטרה אחת היתה תמיד לנגד עיניו: בקשת האמת המדעית; ובכדי להגיע למטרה זו השתמש בשיטת הבקורת והסתייע גם בדברי חכמי אומות העולם, אם מצאם מתאימים לאמת. לפי עדותו „לא דבר ריק הוא בעיני ללמוד הסתום לנו מן המפורש בספרי חכמי האומות במקום שאין בו כפירה לא לתורה שבכתב ולא לתורה שבעל פה". ספר מאור עינים עורר בשעתו ענין רב ואף יצאו עליו משיגים ועוררין. בין מבקרי הספר יש לציין את ר' משה פרובינצאלו ממנטובה ור' יצחק פינצי מפיזרו. להשגות ר' משה פרובינצאלו השיב ר' עזריה בסוף ספרו תשובות, ובחבורו „צדק עולמים" השיב ר' עזריה לשלש עשרה השגותיו של ר' יצחק פינצי, וב„מצרף לכסף" (שני מאמרים, השלימם בפיררה בפורים שנת של"ו) השתדל לקיים ולחזק את השקפותיו שהונחו בשני המאמרים האחרונים של ספרו מאור עינים, הנקראים „ימי עולם", שכן היתה עיקר התנגדותם של חכמים אלה לפרקיו „ימי עולם" אשר בהם הטיל ר' עזריה ספק באמיתת המנין ליצירה. מתנגדים קשים קמו לר' עזריה ביחוד מבין חכמי ארץ ישראל. אזולאי מביא בספרו מחזיק ברכה את אגרתו של ר' אלישע גאליקו שבו מסופר על פקודת ר' יוסף קארו לפני פטירתו להחרים ספר מאור עינים. ואמנם אסרו רבני איטליה על צעירים בגיל פחות מעשרים וחמשה לקרוא בספר זה. אולם אחרי שכתב ר' עזריה את התנצלותו במצרף לכסף נוכחו החכמים לדאות שאין בספר מאור עינים שום דופי וכונת המחבר היתה רצויה, לכן התחילו חכמים לשאוב ממקור חכמתו וגם הזכירוהו לשבח ולתהילה. ואף חכמי הנוצרים העריכו את חשיבותו הגדולה של „מאור עינים" והעתיקו קטעים ממנו ללשונם.

ר' עזריה ניסה את כוחו אף בשירה ופיוט. ב„מאור עינים" וב„מצרף לכסף" נמצאים שירי המחבר. נזכר גם זמר

שחיבר לכבוד שבת ועוד כמה פיוטים.

ר' עזריה מן האדומים היה „חוקר לכל תכלית, מבקר חרוץ, שופט מישרים, דורש את האמת בכל לבבו ומוקירה יותר מנפשו". ר' עזריה, אבי המבקרים, הניח בספרו את „היסוד ואבן הפנה לדרכי הבקורת האמתית, לשפוט על כל דבר וענין ביושר הגיון, ברוח בקשת האמת בלי משוא פנים ובלי דעה קדומה".

הו.

ר' עֻזִּרְיָה (בר' אֶפְרַיִם) פִּיגוֹ

מגדולי חכמי התורה באיטליה במאה הרביעית לאלף הששי. רב, פוסק ודרשן. נולד בוינציה בשנת של"ט (1579) במשפחה רבנית חשובה. אביו החכם לימדו תורה ואף דאג לחינוכו והשכלתו הכללית של בנו, וכמנהג הימים ההם באיטליה הרבה ללמדו שפות ומדעים. אחרי כן ביקר ר' עזריה שנים אחדות באוניברסיטה של וינציה, אולם עד מהרה הגיע לידי הכרה שכל הלימודים החיצוניים אינם שוים בנזק ביטול תורה ומאז הקדיש את כל כוחו ללימוד ההלכה. בשנת שס"ז נקרא לשמש ברבנות בקהילת פיסא, בה ישב כעשרים שנה ושם החל לכתוב את ספרו הגדול בהלכה, ספר „גידולי תרומה", בתנאים קשים מאוד. בגלל שריפת ספרי התלמוד בגזירת האפיפיור בשנת שי"ד היו ספרי תלמוד יקרי המציאות, ולא היו לפניו בשעת חיבור ספרו אלא שלש מסכתות: בבא קמא, שבועות ונזיר בלבד, והיה נאלץ „להזמין מזמן לזמן איזו מסכתא אם בהשאלה מן העיירות הקרובות אם באופן אחר". בשנת שפ"ז שב לוינציה עיר מולדתו ושימש בה דרשן בקהילת הספרדים שבעיר. שם גמר את כתיבת ספרו והדפיסו בשנת ת"ג. ספר זה הוא פירוש לספר התרומות לר' שמואל הסרדי, בו הוא מברר את דברי ספר התרומות ומגלה את מקורותיו ומשוה את שיטתו לשיטת הפוסקים האחרים ואף מכריע ביניהם להלכה. ספר זה זכה להערכה מצד גדולי האחרונים והש"ך מרבה להביאו ולדון בדבריו.

בדרשותיו שהיה נושא לפני הקהל בוינציה בשבתות ומועדים ובכל עת מצוא נתגלה ר' עזריה כאמן הדרשנים. דרשותיו משכו את לב השומעים בתכנן ובצורתן והלהיבו אותם לעבודת הבורא ולמעשים טובים. דרשותיו אלה כונסו בספרו „בינה לעתים" הכולל שבעים וחמש דרשות לשבתות ולימים מצוינים. ספר זה נתחבב מאוד וזכה להרבה מהדורות, ודורות רבים של רבנים שאבו ממקורו חומר לדרשותיהם. דרשות ר' עזריה שימשו אב טיפוס של הדרשה. כמה מתשובותיו נתפרסמו בספר „באר שבע" לר' ישכר בער איילנבורג (וינציה, שע"ד).

ר' עזריה נפטר בעיר רוויגו, כאשר נסע לשם להשכין שלום במחלוקת שפרצה שם, בר"ח אדר ראשון שנת ת"ז (1647) ושם מנוחתו כבוד.

ט.

ר' עַמָּנוּאֵל חַי (בר' אַבְרָהָם) רִיקִי

מגדולי המקובלים באיטליה. נולד בשנת תמ"ח (1688) בפיררה. חייו היו שלשלת של חליפות ותמורות והרבה סבל

ר' מנחם עזריה מפאנו

ר' מנשה בן ישראל

ופעל בימי חייו הקצרים, בהם הספיק לקנות לו שם גדול בחיבוריו במקצועות שונים. בהיותו תינוק כבן שנתים עברו הוריו לגור בעיר רוויגו וכבן שש שנים היה כאשר מת עליו אביו והוא נתגדל בבית אחי אמו ר׳ ידידיה מרוויגו. הוא למד תורה ש״ס ופוסקים מפי מורו ר׳ נתן פינקרלי ונסמך להוראה בשנת תע״ז על ידי ר׳ הלל אשכנזי בעיר טריסטי. אחרי כן נתקבל לרב בעיר גוריציה. מאז הרבה לעסוק בחכמת הקבלה והשאיפה להשתלמות בחכמה זו היתה גדולה אצלו במידה כזאת, שגמר אומר לעזוב את משרתו החשובה ואת הכבוד הרב, שכל בני עירו היו רוחשים לו, ולעלות לארץ ישראל, משאת נפשו, ערש הקבלה הלוריניט, שכה הרבה להגות בה. אחרי נדודים רבים ונסיעות הכרוכות בסכנות מרובות, הגיע לארץ־ישראל ונתישב בצפת עיר הקבלה והמקובלים, בשנת תע״ח. אולם ימי שלותו לא ארכו, כי כעבור שנתים פרצה מגפה אשר הפילה חללים רבים בצפת ובסביבותיה, ושוב היה ר׳ עמנואל אנוס לנדוד. הוא החליט, לשוב לאיטליה ולשהות בה עד יעבור זעם ולחזור לארץ ישראל. אולם בדרך נלקח בשבי על ידי שודדי־ים שהביאוהו לחוף אפריקה הצפונית. אחרי אשר נפדה בממון רב, התישב בעיר פלורנץ ושימש בה ברבנות עד שנת תפ״ב. בשנה זו החליט, להסתלק מן הרבנות ולעסוק בפרקמטיה. כנראה מחמת צדקתו וחסידותו חשש לעסוק ברבנות שמא יכשל בפסק דין שלא כהלכה, או אולי משום שלא רצה ליהנות מכתרה של תורה. הוא הצטיין בחסידותו והיה פרוש מכל תענוגות העולם הזה. אמרו עליו שבמשך עשרים ושתים שנה היה צם בכל ימות החול ולא היה אוכל אלא בשבתות ובמועדים בלבד. לרגלי עסקיו, הדפסת ספריו ומכירתם היה נודד מעיר לעיר וממדינה למדינה. בנסיעותיו אלו ביקר בערים: סלוניקי, קונסטנטינופול, אמשטרדם ולונדון ושוב נסע לארץ ישראל וישב שם שלש שנים ולבסוף חזר לאיטליה ועבר ממקום למקום כדי להפיץ את ספריו. באחת הנסיעות האלו בהיותו סמוך לעיר ריג׳יו נתקף על ידי חבורת שודדים, אשר רצחוהו נפש לאחר ששדדו את כל אשר היה לו, בר״ח אדר שנת תק״ג (1743). רוצחיו קברוהו על יד חוף הים בחפזון, למען הסתר את פשעם. ימים אחדים אחרי כן נודע הדבר ברבים ויהודי העיר מודינה הביאו את גופו לקבר ישראל ומספד רב עשו לו בכמה קהלות באיטליה.

חיבורו העקרי של ר׳ עמנואל חי ריקי הוא ספר „משנת חסידים״ (אמשטרדם, תפ״ז), בו סידר עניני הקבלה וביארם באופן פשוט ומובן, ביחוד הרבה לדון בכוונות התפילה לפי האר״י. בדומה למשנה חולק הספר למסכתות, פרקים ומשניות. ספר זה זכה למהדורות. ספר „יושר לבב״ (אמשטרדם, תצ״ז) הוא קיצורו של ספר „משנת חסידים״. גם את חמשת ספריו האחרים הדפיס בחייו, ואלה הם: „מעשה חושב״, על מלאכת המשכן (וינציה, תע״ו); „הון עשיר״, בביאור לשונות המשנה ועוד (אמשטרדם, תצ״א);

„חושב מחשבות", חידושים בתנ"ך ואגדה ועניינים שונים (שם תצ"ב); „אדרת אליהו", חידושים על התלמוד בשני חלקים, בצרוף שאלות ותשובות הלכיות (ליוורנו, תק"ב). את ספרו האחרון „חזה ציון", פירוש לתהלים, החל להדפיס בליוורנו תק"ב, אולם לא זכה לראותו כי קדמו המות, וכשיצא הספר באייר שנת תק"ג כבר לא היה בחיים. בו הוסיפו את תולדותיו והספד פיוטי. ר׳ עמנואל חי ריקי הוערץ כמקובל קדוש והרבה אגדות סופרו עליו. פ.

ר׳ עֶמָנוּאֵל אַבּוֹהַב

מחבר הלוחם ליהדות בקרב האנוסים. נולד בשנת שט"ו (1555) בערך במשפחת אנוסים בעיר פורטו אשר בפורטוגל. בילדותו נתייתם מאביו ואת חינוכו היהודי קיבל מאבי אביו, האנוס אברהם, בנו של ר׳ יצחק אבוהב השני (ראה בערכו). מלבד ידיעות יסודיות בתורה קיבל גם השכלה רחבה בלשונות ומדעים. בשנות שחרותו נמלט מפורטוגאל ושב אל היהדות בגלוי ומאז הקדיש את חייו להחזרת אחיו האנוסים לתורת ישראל, ובספרים ואגרות שכתב בספרדית ניהל תעמולה בין האנוסים לתשובה ליהדות. במשך כמה שנים נדד באיטליה ובקורפו ועמד בקשרים עם חכמי ישראל וגדולי האומות. הרבה שנים ישב בוינציה ובסוף ימיו עלה לארץ ישראל ונתיישב בירושלים ונפטר שם בשנת שפ"ח (1628).

ספרו העיקרי הוא ספר ויכוחים בספרדית Nomologia. בו הוא מוכיח את אמיתת התורה שבעל פה כלפי טענות מתנגדיה מקרב האנוסים, שנמלטו מאימת האינקוויזיציה מספרד ופורטוגאל והתגוררו באיטליה, צרפת והולנדיה, אולם גם בארצות אלה המשיכו לנהוג מתוך הרגל במנהגיהם, ויש מהם שטענו שרק התורה שבכתב מוצאה ממקור אלהי ורק היא מחייבת את כל ישראל, אבל לא התורה שבעל פה, אשר עולה העיק עליהם ביותר. ר׳ עמנואל מגלה בספרו ידיעות רחבות בתורה ובמדעים. הוא מוכיח את מוצאה האלהי של התורה שבעל פה, שהיא חלק בלתי נפרד ממסורת ישראל ובלעדיה לא תיכון גם התורה שבכתב. דברי תעמולתו עשו פרי להחזרת אחים נדחים אלה לחיק היהדות.

ר׳ עֶמָנוּאֵל (בר׳ דָּוִד) פְּרַאנְסִיס

מחכמי איטליה, רב ופייטן. נולד בשנת שע"ח (1618). הוא ואחיו ר׳ יעקב היו מראשי הלוחמים בתנועת שבתי צבי. צרות רבות מצאוהו בימי חייו הארוכים. אחרי מות אשתו הראשונה ושני ילדיו נשא אשה שניה שילדה לו בן, אולם גם אותם שיכל אחרי ימים לא רבים. מאז היה נודד במקומות שונים באיטליה ואף הלך לאלג׳יר באפריקה הצפונית. לבסוף חזר לאיטליה ונשתקע בליוורנו ונמנה שם עם רבני העיר. שם נפטר זקן ושבע ימים בשנת ת"ע (1710).

מתשובותיו בהלכה לא הגיעו לידינו אלא אחדות בלבד שנכנסו בחיבורי חכמים אחרים („פחד יצחק", „מים רבים"). קובץ שירי התולים שכתב ביחד עם אחיו

ר' יעקב נגד שבתי צבי ונתן העזתי בשם „צבי מודח" נדפס בקובץ על יד (ברלין, תרמ"ה). בהיותו באלג'יר בשנת תל"ז חיבר ספר „מתק שפתים", על דרכי השירה העברית. ספר זה נדפס על ידי ר"ח בראדי (ברלין, תרנ"ב). כמו כן נדפסו כמה משיריו ומליצותיו, אך רובם טמונים עדיין בכתבי יד.

ר' עֶמָנוּאֵל (בר' שְׁלֹמֹה) הָרוֹמִי

נודע גם בכינויו האיטלקי Manoello Giudes, נולד בשנת ה' אלפים ל' (1270) בערך ברומי. הוא ידוע כמליץ וכמשורר וכן כפרשן המקרא. אביו ר' שלמה בר' יקותיאל ממשפחת הצפרוני היה מחשובי העדה וגדול בתורה, ועמנואל בנו למד תורה אצלו ואצל חכמים אחרים בני דורו. כשהיה ר' קלונימוס בר' קלונימוס (ראה ערכו) ברומי נתקרב ר' עמנואל אליו והתרועע אתו (מחברות עמנואל כ"ג). הוא התעסק הרבה בדקדוק הלשון העברית ובמליצה, ולפי דבריו החלה רוח השירה לפעמו עוד בנעוריו. היו לו ידיעות גם בפילוסופיה ובתורת הסוד. אף היה מעורב עם המשוררים האיטלקיים ברומי וחיבר גם שירים (רובם סונטים) באיטלקית, אלא שלא נשארו בידינו כי אם מעטים מהם. מלבד עברית ואיטלקית ידע גם לאטינית, ערבית וקצת יוונית. הוא פירש את כל המקרא וחיבר גם ספרים בדקדוק הלשון. הוא היה בעל משרה חשובה ומכובדת ברומי, אם כי אין אנו יודעים עליה ברורות. מסתבר, שהיה סופר הקהילה, ואפשר שהיה גם דרשן ושליח ציבור. יש גם רמזים כי עסק בחכמת הרפואה, אבל אין ודאות בכך. הוא הגיע לשנות זקנה, ובהקדמה ל„מחברות"יו הוא מעיד ואומר: „אחרי אשר יומי לערוב פנה, ונסעתי מן העדנה אל הזקנה". ובמחברת כ"ח (מחברת התופת והעדן) הוא אומר: „אחרי אשר עברו משנותי ששים, וצירי התמותה היו באים לקראתי חשים". ר' עמנואל חיבר שירים הרבה, והוא עצמו אסף אותם והכניסם למסגרת „מחברות עמנואל" שחיבר גם לדברי עצמו כדוגמת המקאמות של ר' יהודה אלחריזי ב„תחכמוני". אף הוא מעיד כי אספה זו נעשתה על פי עצתו של ה„שר", נדיב שעמנואל שימש כנראה מורה בביתו והיטיב עמו אותו נדיב הרבה. מתוך שיריו יוצא ברור, כי היה מרבה לבקר את בני דורו בדברים חריפים, והם נהפכו לו לאויבים בנפש, שונאים נוטרי איבה. היא סבל הרבה ואם כי היה רגיל לחיי עושר ותענוגים ידע גם חיי צימצום ועוני וקרא לעצמו „הנלחץ מצרות הזמן". כ"ח מחברות בספר „מחברות עמנואל", והוא מכיל פרטים מחיי המחבר ובני דורו, פרקי־הווי עברי־איטלקי, דברי מדע, דברי מוסר ותוכחה, דברי צחוק והיתול, שירי קודש ושירי חול וכדומה בדברים. כל כוונתו בספרו זה היא לשעשע את הקורא בהברקות רעיון ובצעצועי לשון. חידוש גדול אנו מוצאים בשירתו של ר' עמנואל והוא הסונט, צורה שירית שהוא הכניסה לשירתנו וידע להשתמש בה בכשרון רב. עמנואל היה בן זמנו של המשורר האיטלקי הגדול, דאנטי, ואם כי אין ספק שהכיר

את חיבוריו אין לנו שום הוכחה, כי הבירו פנים אל פנים או שהיה גם ידידו, כפי ששיערו קצת חכמים בדור הקודם. מכל מקום ברור כי „מחברת התופת והעדן" (מחברת כ"ח) נתחברה בהשפעת „הקומדיה האלהית" של דאנטי. אף השפעות אחרות משלו ניכרות בשירתו של ר' עמנואל. הספר נתפרסם הרבה בכתב יד, ונדפס ראשונה ע"י גרשם שונצינו בברישה רנ"ב, ושנית ע"י אליעזר ב"ר גרשם שונצינו בקושטאנטינא רצ"ה. ומחמת „שיחת חולין ודברי חשק" שבו אסר בעל „שולחן ערוך" (אורח חיים סי' ש"ז סעיף ט"ז) לקרוא בו. הספר נדפס עוד כמה פעמים, ובימינו התחיל להוציאו לאור במהדורה מדעית הרב ד"ר חיים בראדי ז"ל, אבל לא הספיק לפרסם אלא שמונה מחברות. מהדורה מדעית שלימה ומנוקדת יצאה לאור ע"י א. מ. הברמן בהוצאת „מחברות לספרות" (תל־אביב, תש"י). מפירושיו של ר' עמנואל למקרא נדפסו: פירוש למשלי (נאפולי רמ"ז). פירוש למגילת אסתר (פארמא 1880). לאיכה (שם 1881). לרות (שם 1881). פרושו לשיר השירים נדפס בפרנקפורט דמין 1908. מפירושו לתורה ולתהלים לא נדפסו אלא חלקים ע"י מהדירים שונים. שני ספריו בדקדוק הלשון: „מגדל עוז" ו„אבן בוחן" נזכרים בספרו „מחברות עמנואל". אשתו של עמנואל, ששמה לא נמסר לנו, היתה בתם של ר' שמואל הצדיק שמת על קידוש השם בשנת פ"א (1321) וברוניטה החסידה. היא ילדה לו בנים, ואחד מהם מת בחיי אביו. שנת פטירתו של ר' עמנואל אינה ידועה, ואם נאמר כי מת אחרי שנת ה"א פ"ח (1328) נתקרב לאמת. ה.

פ

ר' פִּנְחָס שַׁפִּירָא מִקּוֹרִיץ

צדיק. נולד בשקלוב בשנת תפ"ו (1726) לאביו ר' אברהם אבא, נצר ממשפחת ר' נתן נטע שפירא בעל „מגלה עמוקות". כבן למשפחת למדנים ליטאים התחנך על ברכי התורה, למד הרבה תנ"ך, תלמוד ופוסקים, ועוד בימי שחרותו רשם לעצמו בדרך למודו הערות וחדושים, פלפולים וחלוקים (דוגמאות מהם נדפסו בספר „וצוה הכהן" לר' אהרן שמואל הכהן, ומחדש בשם „גבעת פנחס" בילגוריי תר"ץ). בשיפיטובקה היה שמור כתב יד של ר' פנחס, הערות על יורה דעה. הוא עסק גם בלמוד הדקדוק וקרא בספרי הפילוסופיה של ימי הבינים. לרגל עלילה שהעלילו על אביו בשקלוב נאלץ היה לעבור עם בני ביתו למירופול שבווהלין. לאחר שאביו המתנגד הכיר את החסידות מקרוב נעשה לתלמידו של הבעש"ט. הבן הלך בעקבות אביו ואף הוא דבק בתנועה

החסידית ובתורתה, ואם כי הושפע בהרבה מהבעש"ט ור' יעקב יוסף מפולנאה — נשאר עומד ברשות עצמו בהשקפותיו ובדרכו בחסידות.

ר' פנחס ישב זמן ממושך בקוריץ ואחר כך התישב באוסטראה, בה נהג נשיאותו ברמה והיה מכובד על פני כל. ספרים גדולים לא נשארו ממנו. לפי המסורה שרד ספר גדול שלו בכתב יד אולם קבלה היתה בידי צאצאי ר' פנחס, המדפיסים הנודעים מסלאוויטא, שלא להדפיס את הספר. אך קטעים ושברי רעיונות נודעו מתורתו שנדפסו כנספחים בספרים: לקוטים של ר' פנחס ב"נר ישראל" להמגיד מקוזניץ. נדפסו כקונטרס מיוחד "לקוטי שושנים" (טשרנוביץ, תרי"ח); בספר "נופת צופים" (לבוב תרכ"ה). נדפס כקונטרס מיוחד בשם "דברים נחמדים" (טשרנוביץ, תרי"ח); בקובץ "גאולת ישראל" (לבוב, תרכ"ד). עיקרי תורתו מכונסים בספר "מדרש פנחס" (ח"א וורשה תרל"ו; ח"ב לובלין תר"ס) ובספר "מדרש פנחס החדש" (וורשה, תר"ע).

בשנת תקנ"א עזב ר' פנחס את אוסטראה על מנת ללכת לארץ ישראל, אולם בדרכו התעכב בשיפיטובקה, בה חלה ונפטר בי' אלול באותה שנה. ו.

ר' פְּרוֹפְיֵיט דוּרַאן (הָאֲפוֹדִי)

שמו העברי ר' יצחק בר' משה הלוי. פילוסוף, מדקדק ולוחם מלחמת היהדות. חי בספרד במאה השניה לאלף השישי (מסביב לשנת 1400). מקום מולדתו אינו ידוע. יש סבורים שנולד בפרובינצה בעיר פרפיניאן. בימי נעוריו למד תלמוד בישיבות אשכנז, וכן רכש לו ידיעות רחבות במדעים שונים, ביחוד בפילוסופיה, תכונה ודקדוק הלשון העברית. ישב בברצלונה ושימש מורה בביתו של ר' חסדאי קרשקש. בימי השמדות והפורעניות שעברו על קהלות ישראל בספרד בשנת קנ"א (1391) נאנס גם ר' פרופייט לשים על פניו את מסוה הנצרות. אולם בהזדמנות הראשונה עזב את ספרד וישב בצרפת הדרומית, שם חיכה לחבירו האנוס דוד בוניט בן גורן שיבוא אחריו ויעלו יחד לארץ ישראל לחיות שם באמונת אבותיהם. אולם חברו הודיעו במכתב שנמלך בדעתו להישאר באמונתו החדשה ויעץ אף לו ללכת בעקבותיו. על כך השיב לו ר' פרופייט דוראן באגרת הידועה בשם "אל תהי כאבותיך", הכתובה במליצה שנונה, בסטירה חריפה וקולעת נגד הדת הנוצרית. לבקשת ר' חסדאי קרשקש חיבר עוד ספר ויכוח נגד עיקרי הנצרות, בשם "כלימת הגוים", הנחשב בצדק לאחד מספרי הפולמוס המעולים ביותר בספרות ישראל וכמה מחברי ספרי ויכוחים שחיו אחריו הלכו בעקבותיו. ספרו זה נדפס על ידי זאב פוזננסקי בהצופה מארץ הגר (בודפסט, תרע"ג — ד'). על כתבי הפולמוס חתם "אפד" (ראשי תיבות: אני פרופייט דוראן), ומאז שימש לו "האפודי" לכנוי ספרותי.

עוד הרבה ספרים כתב ר' פרופייט דוראן במקצעות שונים בחכמת ישראל, מהם ראו אור פירושו למורה נבוכים

לרמב"ם, שנדפס בכמה מהדורות המורה נבוכים עם פירושים אחרים בשם „האפודי". חשיבות רבה לספרו „מעשה אפוד" על דקדוק הלשון העברית שחיברו בשנת קס"ג ונדפס בווינה 1865. ספרו „חשב האפוד" בחכמת התכונה וסוד העיבור לא ראה אור. עוד חיבר ספר היסטורי בשם „זכרון השמדות שהיו בישראל אחרי החרבן", אולם ספר זה שהובא על ידי דון יצחק אברבנאל בספר „ישועות משיחו" לא הגיע אלינו.

ר' פֶּרֶץ (בר' אֵלְיָהוּ) מְקוֹרְבִיל

מאחרוני בעלי התוספות. חי בתחילת האלף השישי (בסוף המאה הי"ג). תלמידם של ר' יחיאל מפאריש ור' שמואל מאיברא. ר' פרץ היה ראש ישיבה בקורביל והרבה תלמידים גדולי תורה ישבו לפניו, ביניהם רבים שנתפרסמו בתורתם ובספריהם, כר' מרדכי בר' הלל הכהן, וכבעל ספר כלבו ורבים אחרים. תוספותיו על הרבה מסכתות של התלמוד מובאות אצל פוסקים שונים והיו מצויות בכתבי יד. חלק מהן נכנסו גם למהדורות התלמוד ויש שנערכו על ידי תלמידיו ונקראו תוספות תלמידי רבינו פרץ, ויש שמזכירים את תוספותיו בכנוי שיטה, או נימוקים, חידושים ועוד. תוספות רבינו פרץ היו מקובלים בחוגים רחבים, לא רק בצרפת ואשכנז אלא גם בספרד: ר' מנחם בר' זרח בהקדמתו לספרו „צידה לדרך" מודיע: „ורוב למודינו בשטת רבינו פרץ". מהן נדפסו לבבא קמא וסנהדרין בליוורנו תקע"ט. מלבד תוספותיו כתב רבינו פרץ (או תלמידיו בשמו) הגהות על ספר „עמודי גולה" (סמ"ק) לר' יצחק מקורביל ולספר תשב"ץ לר' שמשון בר' צדוק. שניהם נדפסו בקרימונה שנת שט"ז. עוד נתייחס לו חיבור על המסורת בשם „ספר פרץ" שלא הגיע לידינו. הוא נפטר בשנת ה' אלפים ס' (1300) בערך.

ר' פֶּרֶץ (בר' יִצְחָק) הַכֹּהֵן

מגדולי חכמי התורה בספרד בתחילת המאה השניה לאלף השישי (במאה הי"ד למספרם). חברו של ר' נסים בר' ראובן גירונדי (הר"ן) ורבו של ר' יצחק בר ששת (הריב"ש). נראה שהיה יליד צרפת הדרומית. כפי שמוסר ר' יצחק די לאטיש בספרו שערי ציון היה אביו ר' יצחק הכהן מחכמי דורו, „וגם הוא הרביץ את התורה והעמיד תלמידים רבים וביאר תורה שבעל פה", אולם מאומה לא נדע על דבר מאורעות חייו ועל חיבוריו. כפי שנתברר בשנים האחרונות (על פי מכתביו של הר"ן שנתפרסמו ע"י הרב אסף ב„חורב" שנת תרצ"ז) היה מקום מושבו של ר' פרץ במרשיליא, ומשם עמד בקשרי מכתבים עם הר"ן. ואחרי המגיפה של שנת ק"ט (1349) פנה אל הר"ן בבקשה שימצא עבורו משרת רבנות בספרד, שהוא עומד לבוא להתיישב בה. הר"ן הציע לפני ראשי קהילת ברצלונה למנות את ר' פרץ לרב בקהלתם והצעתו נתקבלה. אז בא ר' פרץ לשבת על כסא הרבנות בברצלונה ואף ניהל בה ישיבה. כאשר קהילת טוליטולה הזמינה את ר' פרץ לקבל את הרבנות בטוליטולה, ואף הבטיחה להגדיל את

שכרו, ביקש ממנו הר"ן לא לעזוב את ברצלונה „לבל תהיה עדת ה' אשר בברצלונה כצאן אשר אין להם רועה". מאידך השתדל הר"ן אצל פרנסי ברצלונה לזיטיב את התנאים ולהחזיק בר' פרץ בכבוד. מהרה רכש לו ר' פרץ עמדה רמה בקרב יהודי ספרד ואף הוכר מצד המלכות. בשנת קי"ז הטיל המלך פדרו הרביעי על הר"ן ועל ר' פרץ כאחד לפסוק בענין אחד של ירושה. שני חכמי הדור, הר"ן ור' פרץ, היו קרובים זה לזה ברוחם ואף תלמידים משותפים היו לשניהם. הריב"ש היה תלמידם של הר"ן ור' פרץ גם יחד, והוא מעריץ את שני רבותיו במידה שוה. שניהם היו גם בקיאים בחכמת הרפואה ושניהם התייחסו בשלילה, לפחות בהסתייגות, לחכמת הקבלה. הריב"ש מוסר בשם ר' פרץ כי „לא היה כלל מדבר ולא מחשיב באותן הספירות" (תשובה קנ"ז), ובדומה לזה היתה דעת הר"ן. מכאן שהדעה המייחסת את הספר „מערכת האלהות" לר' פרץ שלנו אין לה יסוד נכון.

כפי שמעיד ר' יצחק די לאטיש ביאר ר' פרץ את התלמוד בביאור טוב ונכבד וכתב הרבה מאד אולם „עדיין לא יצא טבעם בעולם". ספריו של ר' פרץ לא הגיעו לידינו ואפשר שחלק מן הביאורים והשיטות לתלמוד המובאים בשם רבינו פרץ בשיטה מקובצת ובכמה פוסקים, שמייחסים אותם ברגיל לר' פרץ בר' אליהו מקורביל, שייכים לר' פרץ בר' יצחק הכהן.

ר' פרץ נפטר בחיי הר"ן, סמוך לשנת ק"ל (1370) וכבוד רב עשו לו במותו.

ר' פְּתַחְיָה מֵרֵיגִינְשְׁבּוּרְג

נוסע במאה העשירית לאלף החמישי (במאה הי"ב למספרם). אין לנו ידיעות אחרות עליו מלבד מה שנמצא בספר המתאר את מסעותיו, הידוע בשם „סיבוב". מספר זה אנו למדים שר' פתחיה יצא מפראג לפולין ולקיוב; משם נסע דרומה לקרים ואסיה הקטנה, ארמיניאה ובבל; משם מערבה ודרך סוריה הגיע לארץ ישראל, בה התהלך לארכה ולרחבה כדי להכיר את כל מקומותיה הקדושים. אין בספר תאריכים על המסע, אולם מתוך רמז על מאורעות היסטוריים הידועים לנו ממקורות אחרים אפשר לקבוע שמסעות ר' פתחיה חלו בין השנים תתק"ל — תתקמ"ה (1170 — 1185).

לספר נודעת חשיבות בגלל הידיעות שבו על הקהלות היהודיות בהן ביקר ר' פתחיה. ברור מתוך הספר שר' פתחיה לא כתבו בעצמו: מי שהוא בלתי ידוע אסף ידיעות השאובות מספוריו או מרשימותיו של הנוסע. יש כנראה לקשור את נסיעתו של ר' פתחיה עם החפוש אחרי מקומות חדשים להתישבות יהודי אשכנז לאחר רדיפות הצלבנים.

ה„סבוב" נדפס לראשונה בשנת שנ"ה ואח"כ במהדורות רבות. הוצאה מדעית הוכנה בידי גרינהוט (ירושלים — פרנקפורט, תרס"ד — תרס"ה). הרט.

צ

ר׳ צְבִי (בר׳ יַעֲקֹב) אַשְׁכְּנַזִי

מכונה: „חֲכַם צְבִי״

מגדולי הרבנים במאה החמישית לאלף השישי (בסוף המאה הי״ז ותחילת המאה הי״ח למספרם). אביו ר׳ יעקב ז״ק היה גדול בתורה והיה נצר למשפחה רבנית מפוארת. כאשר פשטו הקוזקים על ווילנא בשנת תט״ו והרסו את העיר נמלט ר׳ יעקב מתוך ההפיכה אחרי שנחשב כבר בין המתים עד שעמדו להתיר את אשתו להינשא. תחילה התגורר עם משפחת אשתו במדינת מֶהרין ושם נולד לו בשנת ת״כ (1660) בערך בנו בכורו צבי, וכשנתמנה חותנו ר׳ אפרים הכהן לרב בקהילת אובין (ראה למעלה, עמ׳ 222) נלוה אליו גם ר׳ יעקב ומשפחתו. שם נתחנך הנער צבי וקיבל תורה מפי אביו ואף למד בישיבתו של ר׳ אפרים הכהן אבי אמו. כשנתבגר הנער נשלח ללמוד תורה מפי חכמי הספרדים אשר במדינות הבלקאן, ושנתים ימים ישב בבית מדרשו של ר׳ אליהו קובו בשאלוניקי. שם סיגל לו את נימוסי הספרדים והליכותיהם והיה בקי במנהגיהם ובלשונם, ומאז החזיק בתואר „חכם״ הנהוג אצל הספרדים. אחרי כמה שנות למודים ונדודים חזר לבית אביו לעיר אובין ונשא שם אשה בת אחד מחשובי העיר. אולם ימי שלוותו לא ארכו כי בשנת תמ״ו צר חיל קיסר אשכנז על אובין ובירית תותח נהרס ביתו ונהרגה אשתו הצעירה וילדתו הקטנה ורק הוא נמלט מן העיר לפני היכבשה והגיע עד סרייבו במדינת בוסניה ושם נתמנה על ידי העדה לרב. באותה שנה נכבשה אובין לפני חיל אשכנז והורי ר׳ צבי נפלו בשבי הגרמנים והובלו לברלין ונפדו שם על ידי נדיבי ישראל. אז יצא ר׳ צבי לחפש אחרי הוריו ובדרך נדודיו עבר בוינציה, פראג עד שהגיע לברלין. שם נשא אשה שניה את בתו של הרב ר׳ משולם זלמן נוימרק אב״ד דשלש קהילות אה״ו (= אלטונא, המבורג וונדסבק). מאז התיישב באלטונה, בה ישב שמונה עשרה שנה על התורה ועל העבודה והרביץ תורה בבית מדרש גדול שייסד לו ותלמידים חשובים נתלקטו אצלו. בשנת תנ״ב הדפיס בהמבורג את הספר טורי זהב על שולחן ערוך חושן משפט לר׳ דוד בר׳ שמואל הלוי בצירוף הגהות משלו. שמו נתפרסם בכל אפסי ארץ כגדול הדור וממדינות קרובות ורחוקות פנו אליו בשאלות בכל דבר דת ודין. כשנפטר חותנו הרב, בחשון תס״ו, נתמנה ר׳ צבי תחתיו לרב בשלש הקהילות אה״ו, אולם מקצת בעלי בתים בקהילת אלטונא נהו אחרי רב אחר, הוא ר׳ משה מרוטנבורג. אז נתפשרו הצדדים ששני הרבנים ישמשו יחד בכתר רבנות אלטונא אלא שיתחלפו כל ששה חדשים. אולם מחמת מחלוקת שנפלה בינו לבין חבירו לרבנות וויתר ר׳ צבי על משרתו וחזר ללמוד בבית מדרשו.

אך נודע הדבר וקהילת האשכנזים אשר באמשטרדם הזמינה את ר' צבי לשבת על כסא הרבנות החשובה של אמשטרדם וקבעה לו תנאים חמריים מיוחדים. גדול היה כבודו של ר' צבי אשכנזי באמשטרדם וזכה להוקרה גם מצד הקהילה הספרדית שבעיר. שם הדפיס את ספר תשובותיו „שאלות ותשובות וחדושים וביאורים" בשנת תע"ב, ספר זה הקנה לו פרסום רב בעולם הרבני. אולם גם כאן לא ארכו ימי שלוותו, כי בבוא השבתאי נחמיה חיון לאמשטרדם להפיץ שם את ספריו המלאים מינות שבתאית, יצא נגדו ר' צבי בחריפות וביחד עם ר' משה חאגיז החרים את חיון. דבר זה הרגיז את חברי הקהילה הספרדית שבעיר, שראו בעמדת ר' צבי הרב אשר לאשכנזים, התערבות של האשכנזים בענייניהם של הספרדים, והחלו לרדפו ברדיפות איומות שהיו מלוות מסירות לשלטונות ותביעות בערכאות. אז החליט ר' צבי לוותר על משרתו ולעזוב את אמשטרדם. אחרי שנדד לאנגליה ועבר בקהילות רבות באשכנז ופולין הוזמן לרבנות החשובה של לבוב והגליל, אולם לא האריך ימים על משמרתו זו כי נפטר בן נ"ח שנה בר"ח אייר תע"ח (1718).

ה„חכם צבי" היה בעל אופי תקיף ועצמאי, אוהב אמת ושונא בצע, רודף צדק ומגן על כל נרדף ועשוק. איש ריב ומדון היה כל ימיו. הוא נלחם בפרנסים תקיפים ועריצים הפוסעים על ראשי עם קודש ועמד לימין העניים המקופחים. הוא נלחם בשבתאים בקנאות עד כדי מסירות נפש ולא חת מפני כל. היה איש אמת המעמיד על דעתו בבחינת יקוב הדין את ההר. אכן בנו ר' יעקב עמדן היה ברא כרעיה דאבוה. כפי שמספר ר' יעקב עמדן בספר זכרונותיו „מגילת ספר" הגדיל אביו הרב לעשות בימי רבנותו הקצרים בקהלת לבוב „ותקן שם תקנות גדולות והרים קרן הקהלה לשם ולתפארת ועשה דין באנשי חמס ובעלי הזדון נכנעו מפניו והעביר גם פרנס אחד גבר אלם ממנויו על שנתברר עליו שגזל ממון הקהל ואכל שוד עניים והלך זה ומסר את הרב אצל השררה וההגמון שם ונתבע הרב לפניהם והיתה אימה גדולה בקהל וחרדה נפלה עליהם... אבל הרב ז"ל הלך אצלם ועמד לפניהם ודיבר עמהם בלשון איטלקית ועשו לו השררות כבוד גדול שלא נעשה כמוהו לרב מלפניו ונתנו לו רשות וכח כמעט לדון דיני נפשות בקהלו. אז נפלה אימתו על כל המוסרים ואנשי הבליעל... וכן בעניני לימוד התורה שם אל לבו לתקן המעוות, שנתקלקל סדר הלמוד, שעזבו למוד המקרא לגמרי, באופן שנעשו רבנים כאלה שאפילו מקרא לא קראו... לכן עמד והתקין שיתנהגו בפי דין המשנה בן חמש למקרא, והוא קרא אליו כל המלמדים שבקהל לבוב וסידר להם אופן למודם במקרא תחלה על פי הדקדוק" וכו'.

יהרי קטעים מתוך כתובת מצבתי הארוכה: „בחדש זיו נטל זיו התורה ויצא ממנה כל הדרה... נשאר הדור יתום ושמם כי לא הניח כמותו בתורה וחכמה באהבת ה' וביראת ה' טהורה... ממנו היתה הוראה יוצאה לכל העולם בהלכה ברורה... זהיר וזריז פרוש וקדוש לאלהיו מאד נורא...

אב לאביונים היה ולכל נפש מרה בו נמצא עזרה. מלחמות ה' הוא נלחם באויביו קנאה יעיר ולמשנאיו האביד שריד מעיר. רדפם ברוח בער בסופה וסערה להעמיד שרשי הדת על תלם נחלץ חושים ונפשו למות הערה"...

ר' צְבִי הִירְשׁ (בר' יְהוֹשֻׁעַ מֹשֶׁה אַהֲרֹן הַלֵּוִי) הוֹרוֹוִיץ

מרבני ליטא במאה החמישית לאלף השישי (באמצע המאה השבע עשרה למספרם). שימש ברבנות בשלש גלילות של מדינת זאמוט: קידאן, וויזון ובירז. מחמת טרדות הרבנות לא היה יכול להחזיק ישיבה ולעסוק בהרבצת תורה כחפצו, לכן עזב את משרתו בקהילות הגדולות וקיבל את הרבנות בעיירה זבלודובי, ושם ישב על התורה ועל העבודה. מלבד גדולתו בתלמוד ובהלכה היה גם עוסק בקבלה. שנים מספריו נדפסו לאחר פטירתו על ידי נכדו: "גאון צבי", חידושים על שש מסכתות בצירוף תשובות (פראג, תצ"ז); "אספקלריא המאירה", פירוש על הזהר (פיורדא, תקל"ו). בהקדמתו מספר עליו נכדו נוראות ונפלאות.

ר' צְבִי הִירְשׁ בר' נַפְתָּלִי הִירְץ אַשְׁכְּנַזִי

מגדולי הרבנים בפולין ואשכנז בסוף המאה החמישית ותחילת השישית לאלף השישי (במאה הי"ח למספרם). אביו ר' נפתלי הירץ בר' ישראל היה רב בקהילת קובלי במחוז וואהלין ובסוף ימיו שימש ברבנות לבוב והגליל. ר' צבי הירש שימש ברבנות ביאלא ואחר כך עמד בראש ישיבה בלבוב, ומשנת תע"ח עד יומו האחרון, במשך שלשים שנה רצופות, היה רב וראש ישיבה בהלברשטט, והעמיד תלמידים רבים גדולי תורה. עם כל חריפותו המפורסמת, עד שכינוהו בני דורו ר' הירש חריף, לא נהה ר' צבי הירש אחרי הפלפולים והחילוקים שהיו נהוגים כישיבות פולין, ודרך לימודו היה בבירור הסוגיות לפי פשוטן, על פי הנוסחאות הישנות והמדויקות. ברוח זו השפיע גם על תלמידיו ומסתבר שר' ישעיה ברלין תלמידו נתקרב לשיטה המדעית של הקבלת המקורות ובירור הנוסחאות בהשפעתו של ר' צבי הירש רבו. מכל כתביו וחיבוריו על כל הש"ס לא נדפסו אלא תשובותיו, בשם "עטרת צבי" (לבוב, תקס"ד), וכמה מתשובותיו וחידושיו מפוזרים בספרי בני דורו. הסכמותיו באו בראש ספרים רבים. נפטר בהלברשטט ד' בתשרי תק"ח (1747).

ר' צְדָקָה בר' סְעַדְיָה חוּצִין

רב ומחבר. נולד בארם צובא (חלב) בשנת תנ"ט (1699). בתחילת שנת תק"ג הוזמן על ידי קהילת בגדד לשמש שם ברבנות ובמשך שלשים שנה עמד במשמרתו החשובה, עד שנפטר במגפה שפרצה בבגדד בשנת תקל"ג (1773), בה נספו עמו שלשה מבניו.

ר' צדקה חוצין היה מפורסם בכל המזרח כאחד מגדולי רבני זמנו ורבים

פנו אליו בשאלותיהם. בשבתו על כסא הרבנות בבגדד הצליח לרומם את מעמדה הרוחני של קהלה זו ובימיו פרח לימוד התורה בעדתו, ועל ידי תקנותיו החשובות שהתקין ובהשפעתו נשתפר מצבם המוסרי של יהודי בבל.

הרבה ספרים גדולים חיבר ר' צדקה במקצעות שונים של ההלכה והאגדה, אולם רק חלק קטן מספריו זכה לראות אור הדפוס. כמה מתשובותיו וחידושיו נדפסו בספרי בני דורו. מספריו «צדקה ומשפט» על ארבעת חלקי השלחן ערוך נדפס רק החלק הראשון בלבד (ירושלים, תרפ"ו). חמשה כרכים של שאלות ותשובות ודרשות שלח עם שיירא מבגדד לארם־צובא, כדי להעבירם לוינציה ולהדפיסם שם, אולם בדרך נשללו ולא זכו לראות אור. מחיבוריו ידועים עוד: «מעיל צדקה» על ארבעה טורים; «עבודת הצדקה» דרשות על התורה; «מעשה הצדקה» שאלות ותשובות ועוד. ב. י.

ר' צָדְקִיָּה בר' אַבְרָהָם הָרוֹפֵא

פוסק איטלקי מחבר ספר «שבלי הלקט». חי ברומא בתחילת האלף השישי (במאה הי"ג למספרם). היה בן למשפחת הענוים, אחת המשפחות המיוחסות אשר לפי האגדה הגלה אותן טיטוס מירושלים לרומי. התואר הרופא מתייחס לאביו, שכן הוא חותם כמה פעמים: «אני צדקיה בר' אברהם הרופא». בן דודו ר' יהודה בר' בנימין היה אחד מרבותיו המובהקים. ר' צדקיה היה נוהג כמנהג זמנו לשמש לפני כמה חכמים וללמוד מכל אחד ואחד את שיטתו והוראותיו. כך הוא ביקר בישיבות רומא וכן נסע ללמוד לישיבות אשכנז. כנראה למד גם אצל ר' יעקב מוירצבורג, ואולי קבל תורה גם מר' אביגדור כהן צדק בוינא. ממהר"ם מרוטנבורג שאל שאלות והוא השיב לו בכבוד גדול.

ספרו «שבלי הלקט» מכיל «פסקי דינים והלכות, גם חדושים מגאונים קדמונים פירושים על מאמרי חז"ל» (החלק הראשון יצא לאור ע"י ר"ש בובר, וילנא, תרמ"ז). את ספרו קרא שבלי הלקט «כי לקטתים משדה תבונות הגאונים ז"ל וכו' ואכוין הלכותיו אחת אל אחת כערוגות הבושם". מתוך ענוה אומר המחבר שהגאונים «הניחו לנו מקום להתגדר בו וכו' כך אנו ננסים רוכבים על צוארי הענקים וכו' ומכח חכמתם חכמנו לומר כל מה שאנו אומרים".

הספר מתחלק לי"ב ערוגות ושע"ב שבלים, החלק השני של הספר (קע"ב סימנים) נמצא עוד רובו בכתב־יד ותכנו: הלכות אסור והיתר, קדושין, גטין, כתובות ותשובות הגאונים. בקובץ «הסגולה» מהדורת הרב חסידה (ירושלים תרצ"ד—צ"ה) נתפרסמו ל"ו סימנים מחלק השני של ספר שבה"ל המכילים הלכות אסור והיתר.

בספרו מביא ר' צדקיה את הגאונים, רש"י, רבינו תם, בעלי התוספות, ר' אליעזר בר' יואל הלוי (הראבי"ה), ר' גרשום מאור הגולה, האלפס, ר"י מטראני ושאר גדולי צרפת ואשכנז וחכמי איטליה. בחלק השני נזכרו בין השאר תשובות

חכמי צרפת ואשכנז לאנשי ספרד (פרסמן הרב אסף בתרביץ שנה ח') ותשובות גאוני בית ר' יחיאל מרומי. בבקיאותו הגדולה בספרות התלמוד וספרות הפוסקים הוא משפיע עלינו שפע רב מתורתם של גאונים ופוסקים קדמונים; ספרו משמש אוצר גדוש של מקורות ומסורות הראשונים.

הספר זכה בשעתו לשימוש מרובה, ואף נעשו לו קיצורים ועיבודים שונים. „שבלי הלקט הקצר" נדפס בוינציה ש"ו ועוד כמה פעמים. ספר „תניא רבתי" (מנטובה רע"ד, ועוד) אף הוא עיבוד מקוצר מספר שבלי הלקט. הו.

ר' צֶמַח בר' שְׁלֹמֹה דוּרָאן

מחכמי אלגיר בדור גירוש ספרד. אביו ר' שלמה בר' שמעון (הרשב"ש) ואבי אביו ר' שמעון בר' צמח (הרשב"ץ) היו מגדולי חכמי ישראל בדורם (ראה בערכיהם), שפעלו במאה האחרונה שלפני גירוש ספרד באלג'יר. ר' צמח ירש את כסא רבנות אביו, שנפטר בשנת רכ"ז (1467). אף הוא היה מחשובי חכמי דורו וכתב תשובות בהלכה שהובאו אצל כמה פוסקים, ביניהם בספר בית יוסף לר' יוסף קארו. מאה וחמשים מתשובותיו נדפסו ביחד עם תשובות אחיו ר' שמעון בקובץ „יכין ובעז" (ליוורנו, תקמ"ב).

ק

ר' קַלוֹנִימוֹס (בר' יִצְחָק) הַזָּקֵן

מגדולי חכמי התורה באשכנז במאה התשיעית לאלף החמישי (בסוף המאה האחת עשרה ותחילת המאה השתים עשרה למספרם). נכדו של ר' אליעזר הגדול בר' יצחק (ראה למעלה, עמ' 187) ואביו של ר' שמואל החסיד (ראה בערכו). פסקיו, הוראותיו ומנהגיו של ר' קלונימוס הזקן הובאו הרבה בספר הפרדס ובשאר ספרים מבית מדרשו של רש"י, וכן בתוספות ואצל פוסקים שונים. כמו כן מובאת אחת מתשובותיו בין תשובות מהר"ם מרוטנבורג. עד שנת תתנ"ו ישב ר' קלונימוס במגנצא והיה מן השרידים המעטים שניצולו בעיר זו. מאז התיישב בשפירא ונמנה עם טובי חכמיה.

מלבד גדולתו בתורה היה גם בעל מיסתורין והרבה מסודות הקבלה של חכמי אשכנז נמסרו בשמו. כפי שמעיד ר' אלעזר מגרמייזא בעל ספר הרקח בפירוש התפילה שלו, קיבל ר' קלונימוס הזקן את סוד התפילות מאבותיו ואבות אבותיו עד ר' אבזן זקינו של ר' שמעון הגדול ממגנצא. אולם בשעת פטירתו של ר' קלונימוס הזקן עדיין היה ר' שמואל החסיד בנו נער, לכן מסר ר' קלונימוס

את סוד התפלות לר׳ אלעזר חזן משפירא וציוהו למסור אותו לשמואל בנו לכשיגדל. ואמנם כשגדל ר׳ שמואל החסיד קבלו ממנו ומסרו לר׳ יהודה החסיד בנו, והלה מסרו לר׳ אלעזר בעל הרקח. ר׳ קלונימוס הזקן נפטר בשפירא בשנת תתפ״ו (1126) בערך. לפני מותו ציוה לקברו אצל אבותיו בעיר מגנצא, אולם הימים ההם היו ימי מלחמה ועיר שפירא הובאה במצור, לכן הניחוהו בארון ושמו אותו בבית מקוה הטהרה, ורק כאשר הוסר המצור מן העיר נתמלאה צוואתו והביאוהו למנוחת עולמים עם אבותיו במגנצא.

ר׳ קְלוֹנִימוֹס בר׳ יְהוּדָה

פייטן אשכנזי במאה התשיעית לאלף החמישי (בסוף המאה האחת עשרה למספרם). מכונה „הבחור״, להבדילו מר׳ קלונימוס (בר׳ יצחק) הזקן. ר׳ קלונימוס בר׳ יהודה חי במגנצא והיה עד ראיה לרדיפות מסע הצלב הראשון בשנת תתנ״ו (1096) ובקינותיו המזעזעות נתן בטוי נמרץ למאורעות האימים שעברו על כנסת ישראל בימיו:

מִי יִתֵּן לְרֹאשִׁי מַיִם וְעֵינַי מְקוֹר נוֹזְלֵי
וְאֶבְכֶּה כָּל יְמוֹתַי וְלֵילֵי
אֶת חַלְלֵי טַפֵּי וְעוֹלְלַי וִישִׁישֵׁי קְהָלַי
וְאַתֶּם עֲנוּ: אֲבוֹי, אוֹי וַאֲלָלַי
וּבְכוּ בְכֶה רַב וְהֶרֶב
עַל בֵּית יִשְׂרָאֵל וְעַל עַם ה׳ כִּי נָפְלוּ בֶּחָרֶב.

ר׳ קלונימוס העשיר את הפיוט הדתי במספר רב של פיוטים ליוצר, אופן, זולת, רשות, קדושה, קינות וסליחות, ואף חיבר פיוטים לחתונה ולמילה. כמה מפיוטיו נכנסו למחזורים שונים ורבים אחרים עודם בכתב יד.

ר׳ קְלוֹנִימוֹס בר׳ מֹשֶׁה מִלוּקָה

מגדולי חכמי ישראל הקדמונים בתחילת המאה השמינית לאלף החמישי (במאה העשירית למספרם). חי בעיר לוקה שבמדינת לומברדיה אשר באיטליה הצפונית. היה בן למשפחת קלונימוס המפורסמת, שהעמידה במשך הרבה דורות חכמים גדולי תורה ופייטנים באיטליה, צרפת ואשכנז (ראה בערכו של בנו ר׳ משלם בר׳ קלונימוס). ר׳ קלונימוס בר׳ משה היה מגדולי חכמי דורו והיו פונים אליו בשאלות בעניני הלכה או בפירוש מקומות בתלמוד ודבריו היו לבני דורו כדברי האורים והועתקו בתוך קבצי תשובות הגאונים ביחד עם תשובות גאוני בבל. פעמים שקוראים גם לר׳ קלונימוס בתואר „גאון״ או „הגדול״. בתשובותיו הוא מסתמך על מה שכתבו ממתיבה, כלומר מן הישיבות הבבליות. בתשובותיו הוא מגלה עצמיות וכוח הכרעה. אולם כמה פעמים הוא מודה „לא שמענו מרבותינו וגם לא ראינו פירושו״ והוא מוסר את דעתו כהשערה בלבד. תשובותיו נאספו יחד בקונטרסו של יואל הכהן מיללער: תשובות רבנו קלונימוס מלוקא (ברלין, 1891).

ר׳ קלונימוס נשתבח גם כפייטן גדול וכמה מפיוטיו למועדות נתקבלו במחזור אשכנז. רבינו גרשם מאור הגולה בתשובתו המפורסמת בענין הפיוטים מסתמך על הפייטנים הקדמונים יניאי והקליר ומוסיף

„וגם רבינו קלונימוס זצ"ל שחכם גדול היה ופייט קרובות לכל הרגלים והזכיר בם אגדה ועניינים הרבה. ור' משולם בנו ידענו שחכם גדול היה, ופייט קרובה לצום כפור וכו'. ויש ללמוד מהן ולא לבטל קרובות שהן שבח הקב"ה".

ר' קְלוֹנִימוֹס בר' קְלוֹנִימוֹס בר' מֵאִיר הַנָּשִׂיא

מכונה בלועזית Maestro Calo. נולד בארלי אשר בפרובינצה בשנת ה"א מ"ו (1286), והוא ידוע כמליץ וכמתרגם. חינוכו היה בדרך התורה והחכמה ומלבד עברית ופרובנצאלית ידע גם ערבית, לאטינית, „לשון גיפטי" ולשון יוון. מלבד השנים 1314 ו1318, בהן שהה באויגנון ובשלון הסמוכה, ישב בעיר מולדתו ארלי והשתלם בידיעותיו. סמוך לשנת 1318 שמע המלך רוברטו מאנייו, המכונה „החכם" (1278—1343), את שמעו וכי גדול כוחו במלאכת התרגום, והציע לו לתרגם כמה חיבורים מעברית ומערבית ללאטינית. מסתבר, כי דבר זה היה גורם בנסיעתו לקטלונייה, ורגלים לדבר כי מטרת נסיעתו היתה לרכוש כתבי יד מתאימים ואף להשתלם בערבית ובקטלונית. בשנת 1323 חזר לביתו ונקרא לחצרו של רוברטו בנאפולי, לשם עבודת תרגום. בימים ההם לא ישבו יהודים בנאפולי, ומסתבר כי ר' קלונימוס בילה את רוב הזמן ברומי, בה נתקיימה אז קהילה חשובה. חכמי רומי הכירו בגדולתו של ר' קלונימוס וכיבדוהו מאד. אף כשגמר את עבודתו והגיעה שעתו לחזור לפרובאנצה פנו בני רומי לר' שמואל אחיו, שיתנו לו עוד רשות להתמהמה באיטליה כי „אמרנו בצלו נחיה... משך ביפיו הלבבות, נפלא בעיני המחשבות" (מחברות עמנואל כ"ג). בכל זאת לא נשאר באיטליה זמן רב. אחרי שנות נדודים בנכר נתגברו געגועיו לארץ מולדתו. הוא מת בפרובינצה אחרי שנת ה' אלפים פ"ח (1328).

ספרו „אבן בוחן", בו יוכיח את נפשו ואת בני דורו על רוע מעלליהם ואף יודה יה על כל נפלאותיו, נדפס ראשונה בשנת רמ"ט בנאפולי. וכיוון שהספר מלא דברי מוסר ותוכחה „לזרע יעקב תהו ביקשו, לבני ישראל הישרה יעקשו, לעברים העורים המטים עקלקלותם, ליהודים האמלים ונלוזים בעקבותם" נדפס כמה פעמים גם לאחר כך.

ספרו „מסכת פורים" (פארודיה) נדפס ראשונה בפיזארו רע"ג. מפורסם הוא גם הספר „אגרת בעלי חיים", שתירגמו מערבית לעברית, והופיע החל משנת שי"ז, בה יצא לראשונה, ב 11 מהדורות עבריות וב 9 מהדורות בתרגום יידי. הספר תורגם גם ללאדינו וגם לגרמנית.

גם ה„תשובה" שהשיב לפילוסוף אנבונפוש אבן כספי, בה הוא קובל על ספריו יען כי מדובר בהם נגד אישי המקרא, נדפסה בשנת 1879 במינכן.

„אגרת מוסר" שלו נדפסה ב„קובץ על יד" ספר י"א (תרצ"ו). שאר כתביו, ובתוכם „אגרת ארחות" אחת, וכן למעלה משלושים תרגומים משלו גנוזים עדיין בכתבי יד.

ה.

ר' קַלוֹנִימוֹס (בר' שַׁבְּתַי) אִישׁ רוֹמִי

מגדולי חכמי איטליה במאה התשיעית לאלף החמישי (במאה האחת עשרה למספרם). אחרי פטירת ר' יעקב בר' יקר ראש ישיבת ווירמיישא נקרא ר' קלונימוס למלא את מקומו. רש"י בפירושו לביצה כד, ב, מספר "עתה בא אלי מכתב מגרמיישא שבא לשם אדם גדול זקן ויושב בישיבה מן רומא ושמו ר' קלונימוס ובקי בכל הש"ס". שם הרביץ תורה בתלמידים רבים והרבה מפירושיו במקרא ובתלמוד וכן תשובותיו, הוראותיו ופסקיו ההלכיים, מובאים בספרי דבי רש"י ואצל מחברים ופוסקים שונים, ביניהם רש"י, רשב"ם, רבינו תם, ר' יוסף קרא ורבים אחרים.

יש מן החוקרים שמייחסים לו לר' קלונימוס איש רומי את הפירוש לבראשית רבא הנקרא על שם רש"י, אולם דבר זה לא הוכח כל צרכו. מכל ספריו בהלכה ובפרשנות המקרא לא נשתמרו אצלנו אלא הקטעים המובאים בשמו בספרי מחברים שונים.

ר' קלונימוס איש רומי היה גם פייטן חשוב ובסליחתו "אזעק אליך מלכי וקרובי" הוא מתנה את תוקף הצרות והרדיפות על ישראל בימיו. ואמנם מצא את מותו בווירמיישא ברדיפות מסע הצלב הראשון בשנת תתנ"ו (1096).

ר' קַלְמָן וְוִירְמַיְיזָא

מחכמי התורה הראשונים במדינת פולין. שימש רב וראש ישיבה בלבוב. הרביץ תורה בישיבתו הגדולה במשך ארבעים ושתים שנה ונחשב עם גדולי רבני דורו. לא הניח אחריו ספרים בכתב ורק אחת מתשובותיו הובאה בשו"ת הרמ"א (סימן טז). נפטר ב' אייר ש"כ (1560).

ר' קַרְשְׁקַש וִידַל

חכם תלמודי במאה הראשונה לאלף השישי (מסביב לשנת 1300). נראה שהיה יליד ספרד ולמד תורה בבית מדרשו של ר' אהרן הלוי (הרא"ה) בברצלונה. מסיבה בלתי ידועה נדד ממקומו ובא לגור תחילה במרסיליה ומשם עבר לפרפיניאן, בה נחשב לאחד מגדולי וחשובי העיר. במחלוקת שנתעוררה על ידי ר' אבא מרי בר' משה הירחי כנגד המתפלספים המפרשים את מקראות התורה בדרך אליגורית פנה הרשב"א אל ר' קרשקש וידאל, וביקש הימנו שיתן את ידו למחנה מתנגדי הפילוסופיה. אולם ר' קרשקש נקט עמדה מתונה למדי.

ר' קרשקש חיבר חידושים על התלמוד. חידושיו למסכת כתובות היו בידי הריב"ש (תשובה תיג) וכן השתמש בהם ר' בצלאל אשכנזי בשיטה מקובצת לכתובות, ואזולאי ראה אותם בכתב יד.

ר

ר׳ רָאוּבֵן בר׳ חַיִּים

מגדולי חכמי פרובינצה, תלמודי ופילוסוף, חי בנרבונה בתחילת האלף הששי (במאה השלש עשרה למספרם). היה תלמידו של ר׳ יצחק הכהן, תלמיד הראב״ד, שחיבר פירוש על הירושלמי אשר הקיף רוב שלשה סדרים ממנו, אולם לא הגיע לידינו. ר׳ מנחם בר׳ שלמה המאירי ור׳ מנוח בר׳ יעקב תלמידיו היו. כפי שמעיד על עצמו המאירי בהקדמתו לאבות היה הוא ״קטון אצבעותיו ומשירי מעשה ידיו״, ועל רבו הוא מעיד ש״היה בקי בכל התלמוד בקיאות מופלגת וחכם ברוב החכמות וחדש סברות רבות בתלמוד מכח שכלו כי היה פלפולו מדלג על ההרים מקפץ על הגבעות״ ר׳ מנוח מביאו בספר ״המנוחה״ שלו, וכמה מביאוריו הפילוסופיים למאמרי הגדה הובאו בספר ״מאור עינים״ לר׳ עזריה מן האדומים. ספרו ההלכי ספר ״התמיד״ שהובא בספר ״ארחות חיים״ לא הגיע לידינו.

ר׳ רָאוּבֵן (בר׳ הָאשְׁקִי) כ״ץ

מחבר ספר ״ילקוט ראובני״. מקובל מחכמי פראג בתחילת המאה החמישית לאלף הששי (במאה השבע עשרה למספרם). שם אביו האשקי, הוא כינוי ליהושע. ר׳ ראובן סידר מאמרים מלוקטים מספרי קבלה בסדר ערכין על פי אלף בית בשם ״ילקוט ראובני״ (פראג, ת״כ), וכן סידר מאמרים קבליים בסדר פרשיות התורה ואף הם נדפסו בשם ״ילקוט ראובני״ (ווילמרשדארף, תמ״א). זה האחרון נקרא גם ילקוט ראובני הגדול, להבדילו מן הראשון ״הקטן״. עוד חיבר כמה ספרי ליקוטים בעלי אופי קבלי, כגון ״דברים שבקדושה״, כולל וידויים (זולצבאך, תמ״ג). נפטר בפראג בשנת תל״ג (1673).

ר׳ רָאוּבֵן (בר׳ חֲנַנְיָה) מְזָרְחִי

מחכמי תורכיה במאה החמישית לאלף הששי (בתחילת המאה השמונה עשרה למספרם). מצאצאיו של ר׳ אליהו מזרחי. הוא חיבר הרבה ספרים במקצועות שונים ביהדות, מהם נדפס רק ספרו ״מעין גנים״, הכולל פסקים, שאלות ותשובות, חידושים על הרמב״ם ודרשות (קושטא, תפ״א). בהקדמתו נזכרו שאר חיבוריו שלא זכו לראות אור, והם כוללים חידושים על התלמוד, מדרש רבה, רמב״ם, שלחן ערוך, זוהר ותיקונים.

ר׳ רָפָאֵל (בר׳ שְׁמוּאֵל) מִיוּחָס

ראש רבני ירושלים בתחילת המאה השישית לאלף הששי (במאה השמונה עשרה למספרם). נולד בירושלים בשנת תס״ה (1705) ולמד בבית המדרש פירירה. בשנת תפ״ג, כשעברו פורעניות קשות על קהילת ירושלים, נשלח ר׳ רפאל לקושטא

ר' צבי אשכנזי („חכם צבי")

ר׳ שבתי כהן (הש״ך)

להחיש ישע, ואמנם הצליח בשליחותו. בשנת תקט"ז נתמנה „ראשון לציון" ובכהונה זו שרת עד יום פטירתו, כ"ב מנחם אב תקל"א (1791).

חיבר ספר „פרי האדמה", חידושים על הרמב"ם, ארבעה חלקים (שאלוניקי, תקי"ב — י"ז); „מנחת בכורים", חידושי הלכות על כמה מסכתות (שם תקי"ב); „מזבח אדמה", חידושי דינים על כל חלקי שלחן ערוך (שם תקל"ז).

ש

ר' שָׁאוּל בר' אַרְיֵה לֵיב

מגדולי הרבנים במחצית הראשונה של המאה השישית לאלף השישי (במאה השמונה עשרה למספרם). בן למשפחת רבנים וגאונים מפורסמים. אביו ר' אריה ליב בר' שאול (ראה למעלה עמ' 232) היה נכדו של הגאון המפורסם הרבי ר' השיל (למעלה עמ' 704). ר' שאול נולד לאביו הרב בשנת תע"ז (1717), כאשר שימש ברבנות בעיר רישא. הוא נתגדל בתורה בבית אביו הרב, שהוזמן משם לרבנות בערים גלוגא, לבוב, ולאחרונה בקהילת האשכנזים באמשטרדם. עוד בימי שחרותו יצא שמו כגדול בתורה והוזמן לרבנות בקהילת לוקטש, וכשנפטר חותנו ר' אברהם כהנא, רבה של דובנא, בשנת תק"ט, מילא ר' שאול את מקומו ברבנות חשובה זו. עם פטירת אביו בשנת תקט"ו, נקרא ר' שאול למלא את משרתו החשובה כרבה של העדה האשכנזית באמשטרדם. בכהונה זו שימש עד יום פטירתו, ז' תמוז תק"ע (1790).

ספרו העיקרי של ר' שאול הוא „בנין אריאל", כולל חידושים וביאורים על התורה, חמש המגילות ומסכתות הש"ס, הדפיסו באמשטרדם בשנת תקל"ח. עוד חיבר פירושים וחידושים לתורה, משנה, תלמוד, שלחן ערוך, וכן כתב תשובות שנכנסו בקבצי תשובותיהם של חכמי זמנו (זכרון יוסף, נודע ביהודה, ועוד), אף ניסה לחבר שירים להזדמנויות שונות והרבה לכתוב הסכמות שנדפסו בראש ספרים שונים. נוסף על כך הרביץ תורה בבית מדרש גדול אשר הקים אביו באמשטרדם, ואף היה דורש לפני הציבור, וכן הרבה לפעול לטובת הכלל. כשבא הרב חיים יוסף דוד אזולאי בשליחות כוללות ארץ ישראל לאמשטרדם ביקר את הרב האשכנזי ואישיותו המצויינת של ר' שאול עשתה עליו רושם רב עד שציין זאת ביומנו „מעגל טוב", וכן הוא כותב עליו בספרו שם הגדולים: „זכיתי לקבל פני שכינה בשנת תקל"ח מדי עברי בשליחות מצוה וזכיתי להתבסם מתורתו ומענותנותו ושלמותו".

ר׳ שָׁאוּל לֵוִי מוֹרְטֵירָא

מחכמי הספרדים באמשטרדם בסוף המאה הרביעית ותחילת המאה החמישית לאלף השישי (במאה השבע עשרה למספרם). נולד בוינציה בשנת שנ״ו (1596) בערך, ובהיותו כבן עשרים נלוה לר׳ אליהו מונטולאטו, רופא חצר המלכות בצרפת, בלכתו ללוות את יורשת העצר במסעה לספרד להנשא למלך פיליפ הרביעי (ראה למעלה, עמ׳ 166). כשנפטר ר׳ אליהו בדרך הוליך ר׳ שאול מורטירא את ארונו לקבורה באמשטרדם, ומאז נתעכב שם והעדה הספרדית שבעיר בחרה בו לדרשן ולחכם. כשנוסד בית המדרש ״כתר תורה״ שימש בו מורה, ובין תלמידיו נמנו ר׳ משה זכות והפילוסוף ברוך שפינוזה.

ר׳ שאול מורטירה היה בעל השכלה פילוסופית, ובדרשותיו המרובות החדורות רוח פילוסופית הרבה לדון בנצחיות עם ישראל ותורתו, ועמל לבצר את רוח ישראל ולהגן עליה מפני השפעת הנצרות שהיתה מנשבת בקהילה זו המאוכלסת ברובה אנוסים שחזרו לחיק היהדות. מחמש מאות דרשותיו שהעלה על הכתב הדפיסו תלמידיו את המעשר, חמשים דרשות, על נושאים שונים, מסודרות בסדר התורה, בשם ״גבעת שאול״ (אמשטרדם, ת״ה). הוא היה בין הרבנים שהחרימו את שפינוזה, משום שראו בהפצת דעותיו סכנה לאמונת היהדות. מלבד דרשותיו חיבר כמה ספרים בעלי תוכן פילוסופי־דתי, וכן ספר ויכוחים להגן על תורת ישראל. נפטר באמשטרדם בשנת ת״כ (1660).

ר׳ שַׁבְּתַי (בר׳ יוֹסֵף) (מְשׁוֹרֵר) בַּס

אבי הביבליוגרפיה העברית. נולד בקאליש בשנת ת״א (1641). במלחמת השוודים בשנת תט״ז, בהיותו כבן חמש עשרה שנה, נהרגו שני הוריו ביחד עם רוב בני הקהילה. אז עזב שבתי הצעיר את עיר מולדתו והלך לפראג, עיר חכמים וסופרים, ושם למד תורה מפי מורים שונים, ואף רכש לו ידיעות בלשונות ומדעים. בהיותו בעל כשרון מוסיקלי ובעל קול נעים למד פרק בשיר ואף שימש משורר בבית הכנסת הראשי בעיר, ומכאן כנויו ״משורר בַּס״. זמן מה שימש כנראה גם מורה לתלמידים. החיבה לספרים היתה טבועה במעמקי נפשו עוד מימי נעוריו, ומתוך התבוננות במצב החינוך הירוד במקומו — שנהגו בימים ההם להכניס את הילד ללימוד הגמרא עוד לפני שרכש לו ידיעה מספיקה במקרא ובלשון העברית ודקדוקה — ניגש ר׳ שבתי להוציא לאור מהדורה חדשה מספר ״באר משה״, לר׳ משה שערטילש, הכולל פירוש באידיש על התורה וחמש מגילות, ולספר זה סיפח את הקדמתו, המכילה את כללי הדקדוק בקצרה (פראג, תכ״ט). אחרי שנים אחדות יצא ר׳ שבתי מפראג ועבר על פני מרבית מרכזי התורה בארצות פולין, אשכנז והולנד, עד אשר הגיע בשנת תל״ט לאמשטרדם, שם נתעכב להדפיס את ספריו.

שלשה ספרים חשובים הדפיס ר׳ שבתי בשנה אחת (אמשטרדם, ת״מ). ספרו התורני החשוב ביותר הוא ״שפתי חכמים״, הכולל פירוש על רש״י לתורה. ספר זה,

המלוקט מספרים שונים, מצטיין בקיצור ובבהירות, ומלבד ביאורים לדברי רש"י הוא מכיל גם מראי מקומות לפסוקים המובאים ברש"י וציון למקורותיו. מאז נדפס הספר הזה נתקבל בחיבה וזכה לתפוצה עצומה, ואף נעשה לו קיצור בשם „עיקר שפתי חכמים", ועד היום מלווה ספר „שפתי חכמים" את פירוש רש"י לתורה במרבית המהדורות.

אם בספר זה דרך בעקבות מפרשים שקדמוהו, הרי בספרו השני, הוא ספר „שפתי ישנים", סלל נתיבות חדשות במקצוע שלא קדמו איש בספרות העברית. זהו הספר הביבליוגרפי הראשון בעברית, בו רשם את כל הספרים העבריים שהיו ידועים לו וציין את שמות הספרים, המחברים, זמן ומקום הדפוס, תוכן הספר וגדלו. אף חילק את כל הספרים למקצועותיהם וסיפח לספר מפתח של שמות המחברים בסדר א"ב ועניינים שונים. בספרו זה הניח ר' שבתי את היסוד למדע הביבליוגרפיה העברית, וכל הבאים אחריו לעסוק במקצוע זה השתמשו בו, וביחוד שאבו ממנו חכמי הנוצרים שהתעניינו בספרות העברית.

לנגד עיני ר' שבתי היו תמיד צרכי השעה והמקום ובספריו שאף למלא מחסור המורגש בשטחי החיים והיצירה. ספר שימושי ומועיל ממין מיוחד הוא ספרו השלישי „דרך ארץ", המיועד לנוסעי דרכים וביחוד לסוחרים. ספר זה הכתוב אידיש מתחלק לשלשה חלקים: בחלק הראשון הנקרא „דרך צדיקים" באו תפילות לעוברי דרכים; בחלק השני „דרך התגרים" נרשמו המידות, המשקלות והמטבעות של כל המדינות; ובחלק השלישי „דרך המלך" נרשמו הדרכים המוליכות לכל הערים הגדולות והמרחקים מעיר אחת לחברתה.

ר' שבתי שאף לכונן בית דפוס עברי משוכלל ולהדפיס ולהפיץ ספרים עבריים. אחרי שנכשל נסיונו להקים דפוס באמשטרדם פנה לברסלאו. ואחרי השתדלות מרובה קיבל רשיון להקים את דפוסו בדיהרנפורט הסמוכה. בשנת תמ"ט ייסד את הדפוס בעיירה זו, שלא היה בה עדיין יישוב יהודי, והוא וחבורתו כוננו בה את הקהילה היהודית הראשונה וייסדו בה בית כנסת ושאר מוסדות של קהילה יהודית מסודרת. הרבה ספרים חשובים הדפיס ר' שבתי בבית דפוסו זה והפיצם בעצמו בישראל. מפעלו זה עורר עליו את קנאת הכנסיה הנוצרית, ולא אחת העלילו עליו הנזירים הישועים את העלילה שבספרים הנדפסים בבית דפוסו נמצאים דברי חירוף וגידוף על הדת הנוצרית ועל חוקי המדינה, ופעם אף החרימו את ספריו ואסרו את ר' שבתי ואת בנו בבית האסורים, אולם כאשר הוכחה צדקתם שוחררו ממאסרם. בית הדפוס אשר ייסד בדיהרנפורט נתקיים קרוב למאה וחמישים שנה ומאות ספרים חשובים ומועילים נדפסו בו. ר' שבתי נפטר בקרוטושין בשנת תע"ח (1718).

ר' שַׁבְּתַי (בר' אַבְרָהָם) דּוֹנוֹלוֹ

מחכמי ישראל הקדמונים באיטליה הדרומית. רופא ואיצטגנין. נולד בעיר אוריה שבאיטליה הדרומית בשנת ד' אלפ"ם

תרע״ג (913), ובהיותו בן שתים עשרה שנה נשבה על ידי הערבים שפלשו לעיר מולדתו. הוא נפדה בעיר טרנטו, אבל אבותיו הובאו לפלירמו ולאפריקה הצפונית. למרות היותו בודד ועזוב לא נח ולא שקט, אלא התמסר בכל חום נפשו לשקידה בתורה ובמדע והעתיק לו מספרי חכמי ישראל הקדמונים, אולם לא מצא לו במקומו מורה שיבאר לו ספרים אלה. אז יצא למסע על פני ארצות ומדינות לבקש חכמה ודעת. בהקדמתו לספרו „חכמוני״ הוא מספר: „על זה סבותי אני בלבי לדעת ולתור ולבקש חכמת היונים וחכמת הישמעאלים וחכמת בני בבל והודו, ולא שלותי עד אשר כתבתי ספרי חכמת יון ומוקדון בכתבם ובלשונם ופירושם וגם מספרי חכמי בבל והודו וחקרתי אותם ומצאתים שוים בכל דבר חכמת הכוכבים והמזלות עם ספרי ישראל ודעת כולם שוה ונכונה... ולאחר שכתבתי את הספרים סבבתי בארצות למצוא חכמי העמים היודעים חכמת המזלות והכוכבים להתלמד מהם ומצאתי אחד ושנים, ואחרי כן מצאתי מהם אחד חכם מבבל ושמו בגדש, והיה יודע חכמת הכוכבים והמזלות לרוב מאוד... ואחרי ראותי נסיונות רבות בחכמת אותו האיש, כי היה אומר מכח חשבון הכוכבים והתלי והמזלות דברים שנעשו כבר והעתידים להעשות, אז רציתיו בהון רב ומתנות גדולות ללמדני מסורת הכוכבים וחשבונות של מזלות וכו׳. ואחרי למדי מן החכם ההוא ונסיתי בחכמה והבנתי בחון את הרשום בכתב אמת שמתי שכלי לפרש את הספרים כולם שבאו לידי ואגרתי כל חכמתם עם חכמת החכם הבבלי ההוא ולמודו וכתבתים בבאור בספר הנקרא חכמוני״.

ר׳ שבתי היה מפורסם בדורו כרופא מומחה ומובהק ונקרא לחצרו של המושל הביצנטיני של קלבריה. לפי מקור נוצרי אחד המספר קורות אחד מנזיריהם הוערך ר׳ שבתי כמלומד וחכם גדול ביותר אף בחוגי הכמורה הנוצרית, ואנו שומעים שם הד ויכוחיו עם הנוצרים על ענייני האמונה. לפי אותו מקור עוד היה ר׳ שבתי בחיים בשנת 982.

ספריו של דונולו עמדו בשעתם על פסגת המדע במקצועות הרפואה והתכונה, והובאו על ידי כמה מחכמי ימי הבינים, כמו רש״י, ר׳ יוסף קרא, ר׳ אלעזר מגרמיזא ורבים אחרים.

בספרו „חכמוני״, שכתבו בשנת ד״א תש״ו, הוא פותח בפירוש נעשה אדם בצלמנו כדמותנו והוא מפתח את ההשקפה כי האדם הנהו עולם קטן, ובנסיונות מדעיים שונים הוא משתדל להוכיח דמיון זה שבין האדם, העולם הקטן (מיקרו קוסמוס) לבין העולם הגדול (מקרו קוסמוס). אחר כך הוא פונה לפרש את ספר יצירה. אפשר גם שפירושו לברייתא דשמואל שלא הגיע אלינו ממנו אלא קטעים היה לכתחילה חלק מספר זה. מלבד זה נמצא בידינו חיבורו הנקרא ספר „היקר״, הוא אחד מספרי הרפואה הקדמונים ביותר שהגיעו לידינו, בו נרשמו תרופות וסממנים למחלות שונות. הוא פותח במלים אלו „זה הוא ספר היקר, זה ספר מרקחות והמשקיות והאבקים והתחבושות והתמרוקים והמסיכות של

רפואה שתיקן הרופא המכונה דונולו בר' אברהם, שהוגלה מעיר אורייס, ללמדו לרופאי ישראל ולהודיעם לרקח המרקחת כחכמת ישראל ומקדון ומנסיון מלאכת ידיו שניסה בחכמת הרפואה לחקור ולדרוש עומק הרפואה מ' שנה כדבר השם".

ר' שַׁבְּתַי יוֹנָה

מחכמי שאלוניקי במאה הרביעית לאלף החמישי. תלמידם של ר' אברהם די בוטון ור' אהרן ששון. חיבר פירוש על ספרי רבינו ירוחם בשני חלקים: "מגיד לאדם" על ספר אדם וחוה, ו"מגיד מישרים" על ספר מישרים. ספר זה לא הגיע אלינו. אחרי פטירתו הדפיס בנו ר' דוד (ראה בערכו) את ספרו "שי למורא" (שאלוניקי, תי"ג), הכולל קל"ב תשובות וחידושים על טור חושן משפט.

ר' שַׁבְּתַי (בר' מֵאִיר) הַכֹּהֵן (הש"ך)

מגדולי ההוראה מפרשי השלחן ערוך. נולד בשנת שפ"ב (1621) באמסטיביו, בה כיהן אביו ברבנות. בעודו ילד הפליא את כל יודעיו בזכרונו ובתפיסתו המהירה, ואביו התחיל ללמדו תלמוד ומפרשיו. עוד טרם הגיע לימי הנערות רכש לו ידיעה עמוקה בתלמוד ובפוסקים. אביו שלח אותו לטיקטין, אל ר' יהושע העשל בר' יוסף, בעל "מגיני שלמה", ללמוד תורה מפיו, וכאשר עבר רבו זה לקראקא כראש ישיבה, לקח אתו גם את תלמידו החביב עליו. בקראקא למד גם אצל ר' יהושע העשל בר' יעקב. הוא רכש לו ידיעות בכל מקצועות התורה והפליא את הכל בשכלו החריף והעמוק, בבינתו הישרה ובבקיאתו העצומה. ר' וואלף, נכדו של הרמ"א, בחר בו לחתן לבתו וסיפק לו את כל צרכיו ור' שבתי ישב בווילנא והקדיש את מיטב כשרונותיו לתורה. רבני וילנא צרפוהו לבית דינו של ר' משה לימא, בעל "חלקת מחוקק", אע"פ שהיה עוד צעיר לימים.

אז הגיעו ימים רעים על יהודי פולין וליטא, ימי ת"ח ות"ט, כאשר קהלות שלמות הושמדו ונעקרו ממקומן. עוד טרם עבר גל הצרות על וילנא עצמה וכבר הגיעו השמועות על אודות ההריגות והאכזריות מערי השדה. בשורות־בלהות אלה דכדכו את נפשו של הש"ך והוציאו אותו משלותו. את כל מרי שיחו שפך הש"ך בקינותיו שחיבר לכ' סיון, ועדות היסטורית על כל התלאות והצרות שעברו על היהודים מידי חמיל וכנופיתו השאיר ב"מגלת עפה".

כעבור שנים מועטות שתתה גם ווילנא עצמה מכוס התרעלה ויהודי ווילנא נאלצו גם הם להימלט על נפשם. בין שאר הבורחים ביום ד' כ"ג תמוז תט"ו היה גם הש"ך, שחש לו מפלט בלובלין. לא עברו שלשה חדשים מיום בואו לובלינה והגיעו ההיידמקים לשערי לובלין. וביום הראשון לחג הסכות תט"ז התנפלו על העיר ועשו בה הרג רב. הש"ך ברח מן העיר והלך לביתם. בראשונה התעכב בפראג זמן מה. מפראג עבר הש"ך לדרזניץ אשר במדינת מהרין ומשם נתקבל לרב בהלישויא. לא ארכו לו שם הימים ובשנת תכ"ג בר"ח אדר יצאה נשמתו בטהרה ונקבר שם למחרתו, והוא עוד טרם הגיע לגיל של ארבעים ושתים שנה.

בימי חייו הקצרים הספיק הש"ך לכתוב הרבה ספרים גדולי הכמות ורבי האיכות. חלק מחיבוריו יצאו לאור עוד בחיי המחבר, והקנו לו פרסום עצום והעמידוהו בשורה אחת עם כל גדולי ההוראה.

בהיות הש"ך בן עשרים וארבע שנים הוציא לאור את ספרו הראשון „שפתי כהן" על שלחן ערוך יורה דעה. בחבור זה מבאר הש"ך את השו"ע ומכריע בין דעת המחבר והרמ"א ומשתדל להשוות את דעותיהם עד כמה שאפשר. במקום שבולט ההבדל בשיטותיהם מכריע הש"ך על־פי דעות האחרונים אולם הוא דוחה גם את דבריהם שאינם נראים בעיניו, כשם שהוא מכריע לפעמים אפילו נגד דעת המחבר והרמ"א. „שפתי כהן" על יורה דעה מצטיין בסגנונו הקל ובסדורו היפה והברור. ואלה דבריו בהקדמתו: „באמת ובתמים טרחתי טרחות הרבה, וכמה יגיעות יגעתי, לא עסקתי בשום עסק אחר, לא נתתי שינה לעיני ותנומה לעפעפי שנים רבות עד אשר הוצאתי מכח אל הפעל מחשבתי וברורתי ושקלתי הכל בכף מאזנים, וחזרתי על כל צדדים וצדי צדדים לא פעם אחת ושתים כי אם מאה פעמים ואחת, עם חברים חשובים אהובים חביבים וערבים המקשיבים לקולי. ומי שלא היה אתי עמי במחיצתי לא יאמין כי יסופר לו מגדל התלאה שהיתה עלי בחפוש בים התלמוד והפוסקים עד כי העמדתי הכל על בוריו".

בה בשנה, שיצא לאור הש"ך על יו"ד (ת"ו) נדפס ג"כ ה„טורי זהב" על יו"ד לר' דוד בר' שמואל הלוי שהיה מפורסם ומקובל כפוסק שסומכין עליו. כשראה הש"ך את ה„טורי זהב" כתב מיד השגות עליו, בשם „נקודות הכסף". ספר זה נגמר בכ"ז טבת ת"ח, אך נדפס אחרי מותו בפרנקפורט ענ"מ בשנת תל"ז. אולם כמה מן ההשגות הגיעו מיד לידיעתו של הט"ז, שהשיב על השגות הש"ך ב„דף אחרון" שנדפס בסוף הספר „טורי זהב" לחלק יורה דעה, מבלי שיפרש את שמו של הש"ך. אולם הש"ך סתר את כל התשובות של הט"ז בחיבור מיוחד בשם „קונטרס אחרון".

בספרו „נקודות הכסף" כמו בכל ספריו חתר הש"ך לקראת האמת בלי משוא פנים, לא לקנטר ח"ו אלא כדי לברר את ההלכה. בהקדמתו לספר „נקודות הכסף" כותב הש"ך: „אל יעלה על לב הקורא בספרי זה שמפני שהיה לי ח"ו איזה מחלקת עם הבעל ט"ז או יש לי בלבי טינא עליו חברתי השגות על ספרו. כי הלא נודע לכלם נתקיים בנו את והב בסופה, והתורה מחזרת על אכסניא שלה, שנעשיתי אכסניא להבעל ט"ז והיה אצלי שלשה ימים וכבדתיו כבוד גדול אשר לא יאמן כי יספר, וגם הוא נתכבד בי הרבה עד שנשקני על ראשי ושמח בי ממש כשמחת בית השאבה. ואל אלקי' הוא יודע ועד שלא חברתי את ספרי נה"כ הלז רק לשם שמים לברר וללבן האמת. ואני מחלה את פני בעלי התורה, כל מי שיודע איזו השגות או תפיסות או קושיות עלי ילקטם לאחד אחד ויחבר מהם ספר רשום בכתב אמת. ואם אפשר להודיעני יודיעני וכו'". ואע"פ שועד ד' ארצות נתן את הסכמתו על הספר „נקודות הכסף" החליט בכל זאת לא

לדחות את הט"ז מן ההלכה אלא הבוחר בין שניהם יבחר. אחרי שנכד הט"ז חבר ספר «מגיני זהב», להגן על הט"ז בפני השגות הש"ך בנה"כ, נשארו שתי הדעות שקולות. על פי רוב פסקו רבני פולין וליטא כש"ך ורבני אשכנז כט"ז.

ספרו הגדול השני והמפורסם ביותר הוא ספר «שפתי כהן» על ש"ע חשן משפט. בחיבור הזה מפרש הש"ך בעיקר את הש"ע ובו בזמן הוא אוסף שיטות כל הראשונים והאחרונים ומעביר אותם תחת שבט הבקורת, בחריפות יתירה, בבטחון ועוז ובתקף הדעת ואינו חת מפני כל. הוא סותר ובונה וסולל לו דרכים חדשות. לפעמים הוא סותר את כל השיטות שהביא ויוצר לו שיטה חדשה, וקובע סעיפים חדשים לכללי הדינים שיצאו לפי חידושיו. הרבה פעמים הוא סותר גם את דעתם של המחבר והרמ"א ואפילו במקום שדבריהם בנויים על הרמב"ם והרא"ש וראשונים אחרים. בחיבור הזה מאריך הש"ך עד מאד וניכרים בו סימני עריכה ראשונה וכתיבת חפזון, בשנות התלאות והנדודים, ולא הספיק המחבר לעבור עליו עד שנקטף בדמי עלומיו. חתנו ר' מנחם מאנוס הוציאו לאור אחרי פטירתו. יחסו של הש"ך לשלחן ערוך כיחסו של רש"י לחומש. בחדר ובישיבה למדו חומש עם רש"י וחשן משפט עם הש"ך. זאת היא אחת המלאכות הנפלאות והמרהיבות שיצרה הספרות התלמודית בתקופה האחרונה.

הש"ך על חו"מ כהש"ך על יו"ד הוליד ספרות פולמוסית שלמה. בין שאר המתוכחים היה גם ה«חכם צבי» בהגהותיו לט"ז על חשן משפט, ובעיקר ר' חיים יונה תאומים פרנקל מברסלוי ב«קונטרס ר' חיים יונה». עד שבא ר' יהונתן אייבשיץ ודחה את השגותיו.

הש"ך על חו"מ נדפס מיד מסביב לש"ע, בנגוד לש"ך על יורה דעה שיצא בראשונה כספר בפני עצמו. זכו הט"ז והש"ך וכן הסמ"ע להיות עוטרים את השלחן ערוך והמפה (הגהות הרמ"א).

שני הפירושים, הט"ז והש"ך על יורה דעה נדפסו עם הש"ע והרמ"א בשנת תל"ד, בשם הכולל «אשלי רברבי», והסמ"ע והש"ך על חו"מ בשנת תנ"א בשם הכולל "תורת הכהנים", על שם שני המחברים שהיו כהנים. ומאז עד היום הם נדפסים מסביב לש"ע כרש"י ותוספות מסביב לגמרא.

על שני חלקי «שפתי כהן» ליורה דעה וחשן משפט, נכתבו פירושים וספרים רבים. בין המפורסמים ביותר הם: «פרי מגדים» לר' יוסף תאומים («משבצות זהב» על הט"ז ו«שפתי דעת» על הש"ך); «חוות דעת» לר' יעקב מליסא. שניהם על הש"ך ליורה דעה. «קצות החשן» לר' אריה ליב בר' יוסף הכהן ו«נתיבות המשפט» לר' יעקב מליסא.

יתר ספריו: «הארוך», פירוש על טור יו"ד, ומזכירו בהש"ך בשם «ספרי" סתם. את ספרו זה התחיל הש"ך לכתוב עוד טרם כתב פירושו לש"ע יו"ד, והשתמש בחמר המרוכז בו כבאבני בנין לפירושו הגדול. כתב אותו במשך שנים רבות, כי נמצא בו תאריך י"ד אייר תי"ז. נדפס ע"י נינו ר' אהרן מגזע צבי בברלין, בשנת תקכ"ז, עם הערות מאת המו"ל.

במשך חדש אחד, חדש טבת ובשנת טב"ת (תי"א) כתב את ספרו „תקפו כהן" על דיני תפיסה. ר' יהונתן אייבשיץ קצרו ב„קצור תקפו כהן" והוסיף עליו פירוש משלו.

על סימן קנ"ד בש"ע אבן עזר כתב ספר „גבורות אנשים" ובסוף הספר מביא הש"ך חידושים ותשובות מאביו ר' מאיר.

מלבד ספריו בהלכה כתב „מגלת עפה" שנדפסה בראשונה כתוספת ל„שבט יהודה", באמשטרדם תט"ו, בה מתאר המחבר את הרדיפות הנוראות וההרג הרב שעשו אנשי חמיל ביהודים בשנות התלאות.

כמו כן כתב קינות לכ' סיון, יום הריגת קדושי נמירוב, שהוכרז ע"י ועד ד' ארצות כיום צום. נדפסו באמשטרדם תי"א. וכן כתב פיוטים ושירים בקצב שירי, במשקל של פיטני ימי הבינים. בין השאר כתב הקדמות פיוטיות לש"ך יו"ד וחו"מ; שיר לכבוד אביו ביום שזכה להדפיס את פירושו ליו"ד; „פועל צדק", מנין המצות לרמב"ם, מחולק לז' ימי השבוע, בסגנון „אזהרות". הש"ך כתב גם פירוש על הגדה של פסח. עוד מיסמך חשוב נשאר מן הש"ך, המעיד על עומק בינתו ורחב לבבו, בו אפשר להכיר את יחסו של הש"ך לזולת וביחוד לשאינו בן ברית: מכתב בכתב ידו של הש"ך נמצא בספרית האקדימיה בלייפציג. המכתב כתוב עברית אל „אהובי כלבבי, הפילוסוף מאגיסטער וואלענטיני ווידריך". הוא מודיע לו, כי שלח לו ספרו של אליהו בחור ומוכן לשלוח לו ספרים אחרים כבקשתו, ומבקש מן המגיסטר שישמח אותו „עוד במעשי אצבעותיו ובשושני שפתותיו ואמרותיו הנעימים והתמימים, יהא לי למשיב נפש ולכלכל שבתי". תאריך המכתב: הלישויא ביום ג' פברואר 1660.

האגדות שנוצרו מסביב לאישיותו של הש"ך מעידות על ההערצה הגדולה שהעריץ אותו העם. אחת האגדות מספרת: פעם טייל הש"ך, תפוס מחשבות, ועסק בפלפולי דאורייתא, ולא הרגיש שמתקרב הוא לקצה הר תלול ולרגליו פעורה תהום עמוקה ואך כפשע בינו ובין המות. ברגע שעמד על עברי פי פחת ורצה להמשיך את דרכו, נעשה נס ונתקרב ההר שממולו והש"ך עבר בלי כל תקלה ומכשול...

ט.

ר' שַׁבְּתַי שֶׁפְּטִיל (בר' יְשַׁעְיָה הַלֵּוִי) הוֹרְוִויץ

מחשובי רבני דורו. בנו של בעל השל"ה הקדוש (ראה למעלה, עמ' 970). נולד בשנת שנ"ב (1592) ולמד תורה מפי אביו הגדול ומפי ר' שלמה אפרים איש לונטשיץ, רבה של פראג. אחרי שאביו עלה בשנת שפ"א לארץ ישראל נתמנה ר' שעפטיל דרשן בפראג, ומשם נקרא לשמש ברבנות בקהילות חשובות: פיורדא, פרנקפורט דמיין, פוזן, ולאחרונה בווינא, ושם נפטר בשנת ת"כ (1660).

גדול בתורה, בנגלה ובנסתר. חידושיו למסכת ברכות נדפסו עם ספרו של אבי אביו „עמק ברכה" (אמשטרדם, תפ"ט), וכן נדפסו מקצת מחידושיו למסכתות שונות בחידושי הריטב"א על חמש שיטות, שנדפסו באמשטרדם באותה שנה. ברם כדעת

אביו הגדול, השל"ה הקדוש, כן לא היתה גם דעתו של ר' שפטיל בנו נוחה מפלפולי דאורייתא, אלא החשיב יותר את לימודי המוסר ועבודת השם. לנושאים אלה הקדיש את חיבורו החשוב „ווי העמודים" שבענוותנותו הרבה סיפחו לספרו של אביו „שני לוחות הברית", שהדפיסו באמש־טרדם בשנת ת"ח. ספר „ווי העמודים" מיוסד על ששת ה„עמודים": תורה, עבודה, גמילות חסדים, דין, אמת ושלום. אף בצוואה שהשאיר לבניו הוא מדריכם בדרכי התורה והמוסר. עוד חיבר סליחה לתענית כ' סיון על גזירות ת"ח ותפילת אל מלא רחמים לקדושי נמירוב, שנתקבלו בסידורים שונים.

ר' שַׁבְּתַי שֶׁפְּטִיל (בר' עֲקִיבָא הַלֵּוִי) הוֹרְוִויץ

רופא ומקובל בפראג במאה הרביעית לאלף השישי. דודו של השל"ה הקדוש. נולד בשנת שכ"ה (1565). עסק הרבה בקבלה בדרכו של ר' משה קורדובירו, שאותו ראה כמורו. בהיותו בן ארבעים ושש שנים חיבר את ספרו „שפע טל" (הענא, שע"ב), הכולל פירוש לספר „אגרת הטעמים" לר' אהרן מקרדינא. כמו כן חיבר ספר „נשמת שבתי הלוי" (פראג, שע"ו). חיבר גם פירוש למורה נבוכים שלא נדפס. נפטר בפראג בשנת שע"ט (1619).

ר' שָׁלוֹם (בר' יִצְחָק זֶקִיל) מִנְוּוישְׁטַאט וִוינָה

מחכמי אוסטריה בתחילת המאה השניה לאלף השישי (במאה הארבע עשרה למספרם). רבו המובהק של ר' יעקב הלוי מולין (המהרי"ל). מנהגיו והוראותיו היו כדברי האורים לתלמידו מהרי"ל ולחכמי הדורות הבאים, והרבה פעמים הובא שמו בתשובות מהרי"ל, ר' ישראל ברונא ובני דורם. מסדר ספר מנהגי מהרי"ל הוסיף בו הרבה מדבריו של „ר' שלום מאושטריך", והוא מעיד שרוב מנהגי מהרי"ל הם על פי ר' שלום רבו. ספריו שחיבר לא הגיעו אלינו, אולם ר' שלמה לוריא (המהרש"ל) עוד היה בידו קובץ כתבים של ר' שלום.

ר' שָׁלוֹם (שָׁלֵם) (בר' יוֹסֵף) שַׁבְזִי

גדול המשוררים התימנים. חי בתימן בתחילת המאה החמישית לאלף השישי (במאה השבע עשרה למספרם). מקורות חייו ידוע רק מעט. הוא היה אורג לפי מקצועו, כמנהג חכמי תימן להתפרנס מן המלאכה ולא לעשות תורתם קרדום לחפור בו. שני בנים היו לו, שמעון ויהודה, ובת אחת שמעה. ופעמים הוא חותם בראשי החרוזות על שמם: אבי שמעון ואבי יהודה. הכנוי שבזי הוא על שם מקומו, ויש שהוא חותם גם בכנוי משפחתו „משתא". לפי מסורת אגדה תימנית קיבל את הכנוי „משתא" על ידי מעשה שהיה, שפעם אחת גזר עליו המושל שימיר את דתו ושלח אחריו חיילים להביאו לפניו, וכאשר באו השליחים אצלו נכנס למטבח והחביא עצמו בתוך משארת המלאה עיסה, הנקראת אצל התימנים „משתא"... כנוי זה נתקבל אצל כל בני משפחת המשורר.

זמן מה חי המשורר בעיר צנעא, עיר

מלאה תורה בימים ההם, וכאשר נפרד ממנה נמשך לבו אליה ובשיריו הוא מביע געגועים לחבורת החכמים בעיר זו. אף הוא היה בין המגורשים ב"גלות מוזע", שפגעה ביהודי צנעא וסביבותיה שגורשו בשנת תל"ט לתימן הדרומית למקום שומם קרוב לחוף ים סוף. המשורר שאף עליו עברה הכוס קונן תמרורים על גירוש זה.

שבזי היה משורר פורה ואלפי שירים בעלי תוכן וצורה מגוונים נשתמרו בדיוואנים התימניים, ועד היום הם מושרים בפי גאולי תימן. כמה משיריו הם שירי הזדמנות: שירי חתונה ומילה, ידידות וחידות, אולם ברובם שירי קודש: סליחות ובקשות שנושאן שיחות בין כנסת ישראל לקדוש ברוך הוא, התאוננות על הגלות המרה ושאיפה לגאולה ולשיבת ציון במהרה. מספר שיריו מגיע לאלפים, ורק חלק קטן מהם ראה אור וברובם הם מפוזרים בכתב יד בדיואנים שונים בידי יהודי תימן.

הרבה משיריו כתובים ערבית, ויש גם שכתב בשתי השפות, עברית וערבית כאחת. פעמים שורה אחת עברית ואחת ערבית. כמה משיריו הם שירת אהבה בתכנם, אולם כבר הזהיר המשורר עצמו בהקדמתו לדיוואנו את הקוראים שלא יעלה על דעתם לחשוב שהם דברי חשק של חול, אלא דרך משל וחידה, כעין שיר השירים וכולם בנויים על דרך הסוד...

נתייחס לו למשורר המדרש "חמדת ימים" (ירושלים תרמ"ג—מ"ה), הכולל פירוש לתורה בדרכי הקבלה של הראשונים, אולם כפי שהוכח שייך ספר זה למקובל, שנשא אותו השם והכנוי, שהיה קשיש במקצת מן המשורר.

שבזי הוחזק לקדוש ובעל מופת והרבה אגדות מסופרות עליו. מקום קבורתו בעיר תעז שימש דורות רבים מרכז לחוגגים שבאו להשתטח על קברו והאמינו שכל חולה הזוכה לנגוע בעפרו מתרפא מיד מחליו.

ר' שָׁלוֹם שַׁכְנָא בר' יוֹסֵף

מגדולי התלמודיים בפולין במאה השש עשרה למספרם. תלמידו הגדול של ר' יעקב פולאק, מחדש שיטת הלימוד הפלפולי, שיטת ה"חילוקים" (ראה למעלה, עמ' 878). ר' שלום שכנא נתמנה רב בלובלין ועמד בראש הישיבה הגדולה שם. עד מהרה יצא שמו לתהלה כגדול התלמודיים בדורו ותלמידים רבים נתלקטו אליו מכל רחבי ארץ פולין ומחוצה לה. בישיבתו הרחיב והעמיק את ידיעת התלמוד בדרך החריפות שקיבל מרבו ר' יעקב פולאק. המפורסם ביותר בין תלמידיו הוא ר' משה איסרליש (הרמ"א), שאף נשא את בתו של רבו אשר מתה עליו בנעוריה. הרמ"א מדבר על ר' שכנא רבו ברוב הערצה. באחת מתשובותיו הוא כותב עליו: "הוא גולת הכותרת, עטרת תפארת, נחלת הנשארת, נר ישראל ואורו יזהיר כזוהר השמים" וכו'. ובהוספותיו לספר יוחסין הוא מעיד עליו "אשר כל גדולי ארץ הזאת הם תלמידיו". וכן מעיד גם ר' בנימין אהרן בעל "משאת בנימין" באחת מתשובותיו: "וכל רבותינו ושאר גדולי

הדור היו כולם תלמידי הגאון" (ר' שכנא). ור' דוד גאנז בעל "צמח דוד" כותב עליו: "הוא הרב הגדול ראש גולת אריאל, מופלג על כל אנשי דורו ושמעו יצא ממזרח שמש עד מבואו".

כדרכו של רבו ר' יעקב פולאק לא פירסם גם ר' שלום שכנא ספרים. תורתו היתה תורה שבעל פה ונשארה חיה בלב תלמידיו ותלמידי תלמידיו, וכל תורתם של חכמי פולין מכוחו היא. בנו ר' ישראל מודיע את הטעם מדוע נמנע אביו מלחבר ספר. בתשובה שכתב סמוך לפטירת אביו (נדפסה בשו"ת הרמ"א, סימן כ"ה) הוא מספר: "אבי הגאון רבן ומאורן של כל בני הגולה מהר"ר שלום שכנא... אשר העמיד תלמידים הרבה מסוף עולם ועד סופו מפיו חיים ומימיו שותים". כמה פעמים — הוא מוסיף לספר — ביקשתי ממנו שיכתוב איזה ספר פוסקים והוא מחמת רוב חסידותו וענותנותו לא הסכים לכך ואמר שאין רצונו שיסמכו העולם על הוראותיו. מטעם זה לא כתב גם רבו הגאון ר' יעקב פולאק שום ספר ואפילו את התשובות ששלחו למרחקים לא הניחו להעתיק להם.

דרך הלימוד שהנהיגו ר' יעקב פולאק ור' שלום שכנא נתחבב מאוד בישיבות פולין ונהג במשך מאות בשנים. פעולתם של חכמים אלה פתחה תקופה מזהירה של עליה רוחנית רבה בחיי יהדות פולין. אחרי שבני הישיבות טעמו טעם לימוד חריף ומפולפל מפי ר' שלום שכנא כבר לא מצאו סיפוק בתלמודם של אחרים, ואף ר' שלמה לוריא (המהרש"ל) מתאונן מרה על "מרידת התלמידים", שמרדו ופשעו בו, בהיותם סמוכים ובטוחים "על גבורת הזקן" (ר' שלום שכנא) ובנו הגאון.

ר' שלום שכנא נפטר בלובלין בחשון שנת שי"ט (1558) ובנו ר' ישראל מילא את מקומו כראש ישיבת לובלין.

ר' שָׁלוֹם שַׁרְעַבִּי (הרש"ש)

מגדולי המקובלים בתחילת המאה השישית לאלף הששי (במאה השמונה עשרה למספרם). נולד בתימן בעיר שרעב וחי בעיר צנעא. בימי שחרותו עלה לארץ ישראל ונתקבל לחבורת המקובלים בישיבת "בית אל" בירושלים. האגדה מספרת שבתחילה לא גילה הרש"ש את כוחו בתורה ואת ידיעותיו המרובות בחכמת הנסתר ונתקבל לחבורתם כשמש בלבד, אולם כאשר על פי מקרה נודע לחבריו גודל כוחו בתורה וחכמת הקבלה קיבלו אותו כחבר לחבורה הקדושה. שמו נתפרסם מהרה כמקובל מופלא וכאשר נפטר ר' גדליה חיון ראש הישיבה בשנת תקי"א נתמנה רש"ש תחתיו לראש ישיבת בית אל. בשנת תקי"ד כבר יצא שמו כאחד מגדולי החכמים בירושלים ושמו חתום על שטר התקשרות של חברת "אהבת שלום" ביחד עם ר' חיים יוסף דוד אזולאי ועם מהרי"ט אלגאזי וחכמים אחרים. רש"ש כונן מחדש את ישיבת "בית אל", בה עסקו החברים בעיקר בלימוד הקבלה ובתפילה על פי כוונות האר"י. שמו של ר' שלום שרעבי נתפרסם בכל ארץ ישראל כאחד קדוש ובעל מופת והרבה אגדות מופלאות סופרו עליו.

לשואליו עד יומו האחרון. הגיעה אלינו תשובה שנכתבה ימים אחדים לפני פטירתו, ובנו יהודה שהיה תלמיד חכם חשוב חתם עליה בשמו.

תשובותיו משמשות מקור ראשון במעלה לתולדות ישראל באותו הזמן ובמקצת גם להיסטוריה הכללית. הן מפיצות אור רב על מצבם המדיני של יהודי ספרד, על סדרי הקהילות ובתי הדין, המסים ומוסדות הציבור, החיים החברתיים והכלכליים, מלחמת הזרמים השונים ביהדות ועוד. ואשר לחשיבותן ההלכית, הן הושקעו כאבני בניין יקרות בספר הטורים ושולחן ערוך ובכל ספרות הפוסקים והתשובות שאחריו, והשפיעו השפעה עצומה על התפתחות המשפט העברי. התאחדו בו בקיאות מופלגת, שאין דומה לה, בכל חדרי תורה, עם חריפות ועמקות רבה. אגב, יש להוסיף, כי רכש לו ידיעה והבנה במשפט הרומי ובחוקי ספרד. רב חלקו בהנחת היסודות המשפטיים לאירגון הקהילה ומוסדותיה, ורבות מתשובותיו מוקדשות לענייני הקהילות ובתי הדין. הוא הגן בכל כוחו על זכויות הקהילות ונלחם בתקיפים שרצו להשתלט עליהן, הוא נלחם בתוקף רב גם נגד ההליכה לערכאות של גויים ועל ייפוי כוחו של המשפט העברי ובית הדין.

בענייני ציבוריים חשובים פנו אליו גם מארצות אחרות. כשבאה צרה גדולה על ר' דוד נכד הרמב"ם, כי הלשינו עליו לפני מלך מצרים, והיה צורך לאסוף סכום עצום כופר נפשו, שלח הרשב"א שליח מיוחד לקהילות ספרד, ובזמן קצר נאסף סך עשרים וחמשת אלפים דינרים. כשהתעוררה קהילת רומי לתרגם עברית את פירוש הרמב"ם למשנה, שלחה שליח אל הרשב"א בבקשת סיועו; ואמנם רק בזכותו נמצאו כתבי היד והמתרגמים; ואחד המתרגמים כותב: „ומפני מוראת רבינו המוטלת עלינו החזקנו במלאכה".

היתה לו לרשב"א גם השכלה פילוסופית ניכרת, ובקי היה בספרות המדעית של זמנו. בקיאות זו בולטת מתוך כמה מתשובותיו ומפתביו. אף הוא כותב לאחד המתנגדים לחרם על לימוד החכמות: „עלה בדעתכם שאין לנו חלק בבינה... לא כן הדבר... וידענו אותן החכמות הרמות וידענו מה טיבן" (מנחת קנאות מג). הוא הגן על כבוד הרמב"ם בפולמוס השני שנתעורר על כתביו בצרפת ובארץ ישראל. מצד אחד התנגד בתוקף לאליגוריה הרציונליסטית, שהיתה מקובלת בין המשכילים בצרפת הדרומית ובספרד, ומצד שני התנגד לזרם המיסטי הקיצוני, שהתחיל אז מתגבר בספרד, ורדף את ר' אברהם אבולעפיה. ללימודי הטבע והפילוסופיה לא התנגד, אבל סבר כי יש לעמוד בפרץ נגד המפריזים על המדה, נגד הכופרים בתורה מן השמים ונגד הדוחים את לימוד התורה מפני לימוד המדעים. בפולמוס שנתעורר בכל חריפותו בקהילות צרפת הדרומית הכריע הרשב"א לצד נאמני המסורת; הוא שופך כל חמתו על הממירים כבודם בהבלי הגויים: „יבטלו הם ואלף כיוצא בהם, וקוצו של יו"ד לא יבטלו". היו קנאים שביקשו לאסור לימוד החכמות לגמרי, ואף המתונים הציעו,

בנוסח החרם ששלחו להרשב"א, לאסור לימודם עד גיל שלושים. ואילו הרשב"א בחרם המפורסם שהכריז בשנת ס"ה (1305) בברצלונה, תפס דרך ממוצעת: התיר לימוד חכמת הטבע והפילוסופיה מגיל עשרים וחמש ומעלה. לא הגביל כלל את לימוד חכמת התכונה והרפואה, והוסיף חיזוק לעיון בכתבי הרמב"ם: "ובפירוש הוצאנו מכלל התקנה... כל ספרי הרב המורה וכל שאר ספריו הנחמדים מזהב ומפז רב".

כאן מקום להזכיר גם את ויכוחי הרשב"א בעל פה ובכתב עם ריימונדוס מרטיני, שחיבר אותה שעה את ספרו Pugio fidei (פגיון האמונה), המלא שטנה על היהודים והיהדות, ועם אחרים שכמותו. הרשב"א השיב על טענותיו בחיבור מיוחד, בו הוא מוכיח נצחיות התורה וערך המצוות המעשיות, והדברים כתובים בהגיון רב, בלבביות ובסגנון יפה. גם בתשובותיו (ד', קפז) הוא מוסר פרטי ויכוח שהיה לו עם אחד מחשובי חכמי הנוצרים. כן חיבר ספר להשיב על קטרוגיו של אבן חזם, מלומד מוסלימי מפורסם בן זמנו של ר' שמואל הנגיד.

הרשב"א עמד בראש ישיבה גדולה שנהרו אליה גם תלמידים מאשכנז ומארצות אחרות. מגדולי תלמידיו: הריטב"א, ר' שם טוב גאון בעל "מגדל עוז", ר' בחיי בר' אשר בעל הפירוש הידוע לתורה. בישיבתו נמצאו כתבי יד יקרים של התלמוד שמוצאם מן הישיבות הבבליות או שהוגהו בישיבת ר' חושיאל ור' חננאל בקירואן. ונראה כי לרגל ההוראה לתלמידים חיבר חידושיו המפורסמים לתלמוד. עד היום נדפסו חידושיו לחמש עשרה מסכתות. שמורים עוד בכתב יד חידושיו לכתובות (אלו שבדפוס אינם שלו, כי אם של הרמב"ן), נזיר, בבא בתרא, וידענו כי חיבר חידושים גם למסכתות סוטה, סנהדרין, מכות ועבודה זרה. בחידושיו הושפע הרבה מדרכו של הרמב"ן, שחידושיו הם מזיגה נאה מדרך לימודם של חכמי צרפת בעלי התוספות ומשל חכמי ספרד הקדמונים, כר' יוסף ן' מיגאש וחבריו. אך הוא הרחיק לכת מן הרמב"ן רבו והתקרב עוד יותר לדרך הלימוד של חכמי צרפת. אף החידושים שלו משמשים לא רק להבנת התלמוד כי אם גם להגדיל ולהאדיר את המשפט העברי ויתר סעיפי ההוראה. החידושים זכו להתפשטות מרובה, ויש מסכתות שחידושי הרשב"א עליהן זכו לעשר מהדורות, ועד היום מרבים להגות בהם לומדי התלמוד.

הוא גם עסק הרבה בפירוש האגדות שבתלמוד וחיבר בענין זה ספר מיוחד השמור עדיין בכתב יד. ר' יצחק אברבנאל מציין ביחוד את פעולתו זו של הרשב"א: "מפרשי התלמוד כמו שידעת לא פירשו האגדות... אבל ישלם ה' פעלו להרשב"א וגם לאנבאנט ז"ל (הוא ר' ידעיה הפניני) כי התחילו מלאכת ה' זאת לבאר הגדות" (בהקדמה לספר "ישועות משיחו"). ר' יעקב בן חביב בעל "עין יעקב" מרבה להעתיק מפירושי האגדות של הרשב"א. בפירושיו הוא הולך בדרך החקירה של חכמי ספרד המתונים, וניכרת בהם גם השפעת ספר מורה הנבוכים להרמב"ם.

מלבד תשובותיו וחידושיו חיבר' גם

ספרי פסקים. החשוב בהם הוא ספר „תורת הבית" (ה„ארוך", ויניציה, שס"ח) המקיף רוב הלכות איסור והיתר. הספר מחולק לשבעה בתים וכל בית לכמה שערים והוא כתוב בעמקות ובחריפות רבה ובמשא ומתן הלכי רחב. הוא נושא ונותן בכל שיטות הקודמים לו, מקשה ומתרץ, סותר ובונה, מכריע בין החולקים ומחווה דעתו הוא. הספר מיועד לתלמידי חכמים מופלגים, ולומדים רגילים לא ימצאו בו ידיהם ורגליהם. לשם המטרה המעשית של ההוראה חיבר קיצור לספר בשם „תורת הבית הקצר" (קרימונה, שכ"ו). ספר זה מצא לו מבקר חריף בר' אהרן הלוי, בן עירו וחברו מנוער. הוא כתב עליו השגות רבות וקראן בשם „בדק הבית". ואף כי הקדמתו והשגותיו כתובות בדרך כבוד, נפגע מהן הרשב"א וחיבר ספר „משמרת הבית", כדי להשיב עליהן. הספר נתפרסם בעילום שם, ואין בו שום רמז מי מחברו, ונראה כאילו כתבו אחד הגדולים שקינא לכבוד הרשב"א, אבל באחת מתשובותיו גילה הרשב"א כי הוא המחבר (ח"א, סימן רסא). התשובות כתובות בסגנון חריף מעין זה שבהשגות הראב"ד על הרמב"ם, והרשב"א מתגלה בספרו זה כפולמסן חריף. ויכוח זה בין שני גדולי הדור מעמידנו על דרכי הלימוד בזמן ההוא בבתי מדרש שונים.

גם את ספרו „עבודת הקודש" בדיני שבת ומועד חיבר בשני נוסחאות, מהן נדפס הקצר בלבד, בויניציה שס"ב. כן ראוי להזכיר את „פסקי חלה" (קושטא, רע"ח) ו„שער המים" (בודפשט, תרצ"ג).

תשובותיו נדפסו בקבצים שונים בזמנים שונים. קובץ אחד נדפס לפני שנת ר"מ וקובץ שני בקושטא רע"ג. הכרך הגדול ביותר נדפס בבולוניא רצ"ט והוא הנקרא חלק ראשון; חלק שני — ליוורנו תי"ז; השלישי שם תקל"ח; הרביעי שאלוניקי תקס"ג; החמישי ליוורנו תקפ"ה, השישי והשביעי וארשה תרכ"ה. עליהם יש להוסיף את השו"ת המיוחסות להרמב"ן ואינן אלא לרשב"א (ויניציה, רע"ט). בסך הכל נדפסו כשלשת אלפים מתשובותיו.

א.

ר' שְׁלֹמֹה (בר' דָּוִד) דִּי אוֹלִיוֵוירָה

מחכמי הספרדים באמשטרדם במאה החמישית לאלף השישי. מחבר ספרים בעלי תוכן מגוון, ביחוד ספרי שירה, דקדוק ומילונים, ומתרגם ספרים שונים מערבית ומעברית לפורטוגיזית. תחילה שימש דרשן ומורה בעדתו וכשנפטר ר' יעקב ששפורטס, בשנת תנ"ח, מילא ר' שלמה את מקומו כרב הראשי לעדת הספרדים באמשטרדם. מחיבוריו יש להזכיר: „אילת אהבים", סיפור עקידת יצחק בדרך שיר (אמשטרדם, תכ"ה); „שרשות גבלות", בענייני השירה (שם); „עץ חיים", מילון השרשים העבריים (שם תמ"ב); „זית רענן", מילון הלשון המאוחרת (שם תמ"ג); „יד לשון", דקדוק (שם תמ"ט); „טעמי הטעמים", על טעמי המקרא (שם תכ"ה); „דרכי נועם", כללי התלמוד (שם תמ"ח). כן תירגם לפורטוגיזית את ספר הקנון לאבן סינה, וחלקים מספר „שני לוחות הברית" לר' ישעיה הורוויץ.

נפטר באמשטרדם, ד' סיון תס"ח (1708).

ר' שְׁלֹמֹה (בר' יוֹסֵף) אִבְּן אַיּוּב

חכם מדעי, פילוסוף, רופא ומתרגם. נולד בגראנטה בדרום ספרד ועבר לגור בבדרש אשר בפרובינצה במאה השלש עשרה למספרם. בשנת ה' אלפים (1240) תירגם לבקשת חכמי בדרש את „ספר המצות" לרמב"ם. בהקדמתו הוא מספר שתירגם את הספר „אות באות תיבה בתיבה", והוא מתנצל על שניגש לתרגם ספר זה שכבר תורגם על ידי חכמים אחרים (ר' משה אבן תיבון ור' אברהם אבן חסדאי). כפי שמוכיח ר' חיים העליר נכנסו קטעים מתרגומו של אבן איוב למהדורה הנדפסת של ספר זה, שהיא בעיקרה מתרגומו של אבן תיבון. מלבד זה תירגם כמה ספרים פילוסופיים ורפואיים, כגון ספר „ההגיון" לאבונצר אל פראבי, והבאור האמצעי של אבן רשד לספר „השמים והעולם" לאריסטו (תרגמו בשנת ה"א י"ט); „ספר החרוזים", הוא תרגום ספר עיקרי חכמת הרפואה לאבן סינא בדרך שיר עם ביאור (תרגמו בתחילת שנת ה"א כ"ב). וכן תירגם שני חיבורים קטנים של ר' יונה אבן ג'נאח (בשנת ה' אלפים כ"ד).

מלבד תרגומים כתב אבן איוב כמה חיבורים רפואיים. מהם ידועים לנו ספר „שר המשקים", רשימה של משקים, משיחות, תחבושות, מרקחות ובשמים. נמצא בכתב יד. ספר ה„טחורים" של אבן איוב נדפס בניו־יורק תר"ץ.

ר' שְׁלֹמֹה (בר' אַבְרָהָם) אַלְגַּאזִי

נולד בברוסה בשנת ש"ע (1610) בערך. ראשית חנוכו קבל מאביו ובכמה מקומות בספריו מזכיר דברי הלכה ששמע מפיו. אח"כ למד בישיבתו של המשורר ר' יוסף גאנסו. בבחרותו הלך ללמוד תורה אצל ר' יוסף ששון ור' מאיר די בוטון בגליפולי. בהיותו כבן עשרים וחמש עלה לירושלים. בשנת ת"ו בערך חזר לתורכיה, כנראה לשם הדפסת ספריו, ונשאר זמן ממושך באזמיר. שם ייסד ר' שלמה בית מדרש שהעמיד רבנים גדולים בתורה.

ר' שלמה אלגאזי שימש ברבנות באזמיר בימי הופעתו של שבתי צבי והוא היה אחד מהמעטים שנלחמו בתנועת שבתי צבי. הוא פנה באגרות לכל קהלות תורכיה בהן הוקיע את תעלוליו של משיח השקר. השבתאים ראו בו את מתנגדם הקשה, הרימו עליו את ידיהם והעיזו פניהם כנגדו. כשביטל שבתי צבי את הצומות נתקל בהתנגדותו הנמרצת של ר"ש שהראה אומץ לב בלתי מצוי, אולם השבתאים עוררו נגדו את ההמון עד שהוכרח לברוח מן העיר.

בשנת ת"ל בערך חזר לירושלים ונמנה עם חכמי בית המדרש „בית יעקב" שיסד ר' יעקב חאגיז. בשנת תל"ג היה אב־בית־דין בירושלים. הרב אזולאי מפליג מאוד בשבחו ומעיד עליו שהיה מלומד בנסים: „ושמעתי מזקני שער נוראות על הרב ז"ל... לפי שלמד תורה לשמה ולא נהנה בכבוד תורה".

הוא חיבר ארבעה עשר ספרים חשובים ואזולאי נתן בהם סימן, ראשי תיבות של שמו: שלמ"ה אלגאז"י זלה"ה. רוב ספריו

הם כללים ופירושים על הש"ס, דרשות ומוסר. מהם נזכיר: „יבין שמועה", כללי התלמוד (ויניציה, שצ"ט); „אהבת עולם" מוסר (קושטא, ת"ג); „הליכות אלי", כללי התלמוד (אזמיר, תכ"ג); „לחם סתרים", שיטה על עבודה זרה (ויניציה, תכ"ד); „זקנת שלמה", פירוש על ספר העיטור (אבד בכת"י), ועוד. הוא גם השיב תשובות רבות בהלכה שחלק מהן נדפס בספרי חכמי דורו. נפטר בירושלים סמוך לשנת תמ"ג (1683).

בנ.

ר' שְׁלֹמֹה (בר' יַעֲקֹב) אַלְמוֹלִי

חכם מדעי, רופא, חוקר ובלשן, חי בקושטא בדור שלאחר גירוש ספרד. נראה שנולד לפני שנת ר"נ (1490) בספרד, או בפורטוגאל, ובהיותו ילד הובא על ידי הוריו לטורקיה. הוא קיבל השכלה רחבה ביותר, תורנית ומדעית. היה רופא מובהק ויחד עם זה שימש רב באחת הקהילות בקושטא. בחיבוריו במקצועות שונים הוא מתגלה כחכם גדול בעל ידיעות רחבות בלשון העברית ודקדוקה, בפילוסופיה עברית, וכן בכמה מקצועות אחרים.

ספרו המפורסם ביותר הוא „פתרון חלומות" (במהדורה ראשונה, שאלוניקי רע"ה, נקרא „מפשר חלמין"), שנדפס הרבה פעמים. בספר זה הוא דן בענין החלום, תכונתו ודרכי פתרונו, ומקיף את נושאו גם מצד הרפואה, המחקר וההלכה. ספר זה מעורר ענין רב ומשמש דוגמא למחקר רציני מתוך בקיאות והעמקה.

במקצע חקירת הלשון העברית ודקדוקה פירסם אלמולי את הספר „הליכות שבא", שנתחבר בשנת ר"פ ונדפס סמוך לחיבורו בקושטא. ספר זה הוא יקר המציאות מאוד (מהדורה מדעית מספר זה הוציא ר' חנוך ילון, ירושלים תש"ה). „הליכות שבא" מהווה חלק מספר גדול שיזם להוציא „בחכמה הכוללת ידיעת לשוננו", הוא מטפל בענין שימושו של ניקוד השוא. גם בספר זה מתגלה ר"ש אלמולי „כאחד מגדולי חכמי הלשון שקמו לישראל" (ילון).

ידיעותיו המרובות בפילוסופיה נשקפות בספרו „שער ד' החדש" (קושטא, רצ"ג), שאף הוא אינו אלא חלק מספר גדול בשם „שומר אמונים", הדן בכל ענייני האמונה. החלק הנדפס עוסק במציאות ה', תאריו ומהותו.

אלמולי יזם גם את הוצאתה של אנצי־קלופדיה כללית לכל המדעים. וכבר פירסם תכנית בשם „מאסף לכל המחנות" (קושטא, רצ"א). אולם כשאר התחלותיו של ר"ש אלמולי לא זכתה אף תכנית זו לבוא לכלל הגשמה.

ר' שְׁלֹמֹה אַלְעַמִּי (אִבְּן לַחְמִישׁ)

מחכמי ספרד במאה השניה לאלף השישי (בסוף המאה הארבע עשרה ובתחילת המאה החמש עשרה למספרם). מחבר „אגרת מוסר", או „אגרת התוכחה והאמונה", הכוללת דברי מוסר נעלים וצרופים המעמידים את מחברה בשורת גדולי המוסר בישראל. הוא היה עד ראיה למאורעות הגזירות והשמדות שעברו על

כנסת ישראל בקשטיליה ובקטלוניה בשנת קנ״א (1391). ר׳ שלמה אלעמי ראה רדיפות איומות אלו כעונש מן השמים על פריעת גדרי המוסר ועל חטאי הדור. את אגרתו שלח לאחד מידידיו, בשנת קע״ה, ובה הוא מעביר לפנינו את דמותו המוסרית הפרועה של הדור ומתאר את מראות הנגעים בחיים היהודיים, בכל שכבות העם, למן ההמונים הדלים עד העשירים התקיפים היושבים בחצרות מלכים ושרים, ועל כולם הוא מניף את שבט בקרתו המוכיחה והמדריכה. הוא מצביע על השחיתות והרקבון שפשו ביהודי ספרד שערערו את יסודות המוסר של בית ישראל, והוא מציג לראוה את הרדיפה אחרי העושר והשררה, את חיי התפנוקים וההוללות של העשירים, את קשיחות לבם לאחיהם הדלים, את יחסם המעליב לחכמים ותלמידיהם, את הקנאה והשנאה השולטים בין איש לאחיו ואת יחסם אל שכניהם הנכרים. לדעתו באה הרעה ״מידה כנגד מידה: תחת היותנו לבושים מלבושיהם הלבישונו בגדים שונים להיות ניכרים בחרפה ובוז וכל העם רואים... ותחת בנותנו בגלות על חורבן בית קדשנו בתי מידות ועליות מרווחות ויפות גורשנו והשלכנו על פני השדה ובשער האשפות״... אסור לו ליהודי בגולה לשכוח כי גר הוא בארץ נכריה ומקומו לא יכירנו בארצות העמים...

אגרת המוסר כתובה במליצה חרוזה בסגנון נעלה ונשקפת בה נפשו הטהורה והאצילית של מחברה, איש המוסר המוכיח בשער. לא פחות מחמש עשרה פעמים נדפסה האגרת, מאז הופיעה לראשונה בקושטא שנת ר״ע בערך. מהדורה מדעית עם מבוא והערות יצאה לאור על ידי א. ט. הברמן (ירושלים, תש״ו).

ר׳ שְׁלֹמֹה (בר׳ משֶׁה) הַלֵּוִי אַלְקַבֵּץ

מגדולי המקובלים בצפת. בעל הפיוט ״לכה דודי״. נולד כנראה בשאלוניקי בשנת רס״ה (1505) לערך. למד תורה בבית מדרשו של רבי יוסף טאיטאצק. בשנת רפ״ט נשא את בתו של ר׳ יצחק הכהן, אחד העשירים הגדולים בשאלוניקי. במקום מתנה שלח לכלתו את ספרו ״מנות הלוי״ שגמר את חיבורו באותה שנה. ״וחמיו וגיסו קבלו מנחת הספר הזה בשמחה ובטוב לב יותר כפלי כפלים משהיה שולח להם תכשיטי זהב ואבנים טובות יקרות הערך״ (״קורא הדורות״). זמן מועט אח״כ אנו מוצאים אותו באנדריאנופולי. כאן חיבר את ספריו ״בית ה׳״, ״עבותות אהבה״, התחלת ״אילת אהבים״ ו״ברית הלוי״. את הספר האחרון הקדיש לכבוד ידידיו באנדריאנופולי. סמוך לשנת רצ״ה עלה ארצה והשתקע בצפת, בה עסק בשקידה בלימוד הקבלה. לדעתו ארץ־ישראל רק היא מסוגלת לגילוי סודות הקבלה. היושב בה ״יושב באויר טהור, יום ולילה יסובבוהו דברים קדושים״. מהרה נתפרסם לגדול בחבורת מקובלי צפת, ואף ר׳ משה קורדובירו בעל אחותו וכן ר׳ יוסף קארו היו בין שומעי לקחו. ר״ש נהג לצאת לשדות להשטתח על קברות הצדיקים. ר״י קארו שאל ממנו לפרש לו על פי הקבלה עניין ״שני

המאורות הגדולים״ ור״ש אלקבץ ענה לו בתשובה ארוכה.

ר״ש אלקבץ חש בשפלות הגלות וצפה לגאולת ישראל. כסופיו לגאולה וכמיהתו לציון מובעים בכל ספריו. בפיוטו ״לכה דודי״ הוא מבטא את סבל העם, תקוותיו וגעגועיו העזים לגאולה. פיוטו זה זכה להתפשטות גדולה ששום פיוט אחר לא זכה לה. הוא מושר ע״י כל קהלות ישראל בכל ערב שבת. פיוט זה תורגם לגרמנית ע״י הרדר והיינה, שיחסו אותו בטעות לר׳ יהודה הלוי.

ספריו הם ברובם פירושים למקרא ודרשות על דרך הקבלה. מהם נדפסו ״אילת אהבים״, על שיר השירים (נשלם בשנת רצ״ו, נדפס בויניציה, שי״ב); ״מנות הלוי״, על מגלת אסתר (שם, שמ״ה); ״שרש ישי״, על מגלת רות (נשלם בשנת שי״ב, נדפס ויניציה שכ״א); ״ברית הלוי״, על הגדה של פסח (למברג, תרכ״ג). שאר חיבוריו הם: ״דברי שלמה״ פירוש על תרי־עשר; ״נעים זמירות״, על תהלים; ״סכת שלום״ ״עבותות אהבה״, פירוש על התורה; ״פצעי אוהב״, על איוב; ״אפריון שלמה״, ״בית ה׳״, קבלה; ״בית תפלה״, על התפלות; ״לחם שלמה״, תקוני סעודה; ״מטתו של שלמה״, סוד הזיווג; ״שומר אמונים״, על יסודות הדת. נפטר בצפת סמוך לשנת שמ״ד (1584). בנ.

ר׳ שְׁלֹמֹה (בר׳ יוֹסֵף) אַמַארִילְיוֹ

מחכמי שאלוניקי במאה החמישית לאלף השישי. נולד בשנת ת״י (1650) בערך, במשפחת חכמים בשאלוניקי, ולמד תורה בישיבתו של ר׳ אליהו קובו ביחד עם חבירו ר׳ יוסף קובו. בהיותו כבן עשרים ואחת נתמנה לרב באחת הקהילות בשאלוניקי, ושמו יצא לתהילה כאחד החכמים החשובים, והיו פונים אליו בשאלות גם מחוץ לארץ. הוא היה גם דרשן מופלא ובמשך שלשים שנה היה דורש בכל ליל שבת לפני קהל גדול שהיה שותה בצמא את דבריו. לעת זקנתו כשגברה עליו חולשתו היה בנו החכם ר׳ משה דורש במקומו. דרשותיו אלה, שאף אוזלאי משבחן מאוד, נדפסו בספרו ״פני שלמה״ (שאלוניקי, תע״ז). אף תשובותיו בהלכה סודרו בסדר הטורים ונדפסו עוד בחייו בשם ״כרם שלמה״ (שם תע״ט). וכמה מתשובותיו שלא כונסו בספרו זה נספחו בסוף ספר ״תורת חיים״ חלק ג׳ לר׳ חיים שבתי (שם תפ״ב).

ר׳ שלמה נפטר בערב ראש השנה שנת תפ״א (1721) והניח אחריו כמה בנים חכמים. ביחוד הצטיין בתורתו בנו ר׳ משה, ששימש רב בשאלוניקי וחיבר כמה ספרים חשובים.

ר׳ שְׁלֹמֹה אֶפְרַיִם (בר׳ אַהֲרֹן) אִישׁ לוּנְטְשִׁיץ

רב ומחבר בפראג במאה הרביעית לאלף הששי. נולד בפולין בעיר לונטשיץ ולמד תורה מפי המהרש״ל. שימש ראש ישיבה בלבוב, ומשנת שס״ד הוזמן לרבנות בפראג, ועמד שם בראש ישיבה. הוא הצטיין ביחוד כדרשן והיה לוקח לבבות בדרשותיו לפני הציבור ובחיבוריו הרבים, שרובם ככולם עוסקים בענייני דרוש

ומוסר, לקרב לבם של ישראל לאביהם שבשמים. ספריו היו חביבים על שכבות העם הרחבות ונדפסו במהדורות רבות. ואלה הם ספריו: „עיר גבורים", דרשות על התורה ומוסר (באסיל, ש"מ); „עוללות אפרים", כנ"ל (לובלין, ש"נ); „ארח לחיים", דרשות (שם שנ"ה); „כלי יקר", ביאור על התורה (שם שס"ב); „שפתי דעת" (פראג, ש"ע); „עמודי שש" (שם שע"ח); „רבבות אפרים" לא נדפס. נפטר ז' אדר שני שע"ט (1619).

ר' שְׁלֹמֹה (בר' יְהוּדָה) הַבַּבְלִי

פייטן קדמון במאה השמינית לאלף החמישי (במאה העשירית למספרם). חי כנראה באיטליה. לדעתו של שי"ר היה בן העיר רומי ושמו „הבבלי" הוא כנוי לעיר רומי. ר' שלמה היה פייטן גדול שהרבה לשאוב ממעיינות ההגדה והמשיך במסורת הפייטנית של הקליר. לשונו מוצקה וקשה ביותר מעין לשון חידות. כבר רש"י הביא קטעים מפיוטיו ופירש את דבריו. ויש שהזכירו שמו ביחד עם הקליר ומכנים את שניהם „קדושי עליון".

היה פייטן פורה והרבה מפיוטיו נתקבלו למחזורי האשכנזים והאיטלקים. עבודת יום הכפורים „אדרת תלבושת" שחיבר נמצאת במחזור מנהג רומי ונאמרת ברומא עד היום. מפורסם ביחוד פיוטו „אור ישע מאושרים", יוצר ליום ראשון של פסח שהובא על ידי רש"י ורבינו תם ונתפרש כבר על ידי קדמונים. ר' שלמה הבבלי חיבר גם הרבה סליחות בהן הוא מתנה צערה של כנסת ישראל בגלותה המרה. סליחותיו בנויות במבנה מיוחד, בבתים בני ארבעה ארבעה טורים, ושימשו דוגמא לכל הבאים אחריו. על כן נקרא סוג סליחות זה על שמו סליחות „שלמוניות".

ר' שְׁלֹמֹה (בר' יְהוּדָה) אִבְּן גַּבִּירוֹל

מגדולי המשוררים והפילוסופים העברים בספרד, נולד במאלקה בשנת ה' תשפ"א (1021) לערך. על אביו אין אנו יודעים אלא שמוצאו מקורדובה, ומסתבר כי מת עליו בעודנו נער; ואמו מתה עליו עוד קודם. כשרונותיו המרובים, שנתנו אותותיהם בו בעודנו צעיר ביותר, משכו עליו עיני „שרים" ונדיבים שרצו להתכבד בו. גדול היה כוחו בלשון ובשירה ונמצאים בידינו שירים שחיברם בהיותו בן שש עשרה שנה. נטייתו לעיון קירבתהו לפילוסופיה והשיג בה מעמד חשוב. בעל נפש עדינה שאינה יודעת משא פנים היה. מבט חודר גילה לו את האמת הערומה. ותסיסה תמידית לא נתנה לו מנוח. הוא שיבח את מטיביו וגינה את אלה הראויים לגינוי. אבל לפרקים הפך את רוחו ומקל נועם היה למקל חובלים, וידידיו נעשו לו לאויבים. עוד בימי נעוריו בא לסרקוסטה, וכנראה ללמוד וללמד אבל רוחו הסוערת ליוותה אותו גם לשם, וסיכסוכים שונים וריבות עם מתנגדים אילצוהו לצאת משם. רוח דיכאון פרש את כנפיו על המשורר ומחלה קשה (כנראה שחפת) טבעה בו את חותמה. הוא מת ערירי ומר נפש בשנת ה' אלפים תת"י (1050) לערך.

חייו הקשים מצאו להם ביטוי בשיריו.

תבל מלאה „פתאים חשבו, כי הם מבינים", „ערירי לב ורעיון", ולכן „אוי לתבונה ואוי לי, כי גוי כמו זה שכני" ו„יום ששוני אסוני, וביום אסוני ששוני". תקיף היה בדעתו ולא חס על שום איש, ואפילו אם זקוק היה לחסדו. ואף בר׳ שמואל הנגיד פגע בחיציו השנונים. מתוך גנותם של בני דורו בא להורות באצבע על מעלתו הוא, שכן ידע את ערך עצמו. והרי הוא אומר: „אני מלאך והם אנשי עמורה", „ארום ואנשא על כל מתי דורי ועל כל הזמנים", „ולי שיר, שיפוצץ צור בעוזו" וכדומה. ולא מצא לו נחמה אלא באלהים ובתיקון מידות הנפש, המקרב את האדם לבוראו. ואכן גם שירי הקודש שבשירתו מרובים הם, והרבה מהם זכו אף ליכנס למחזורים. וגולת הכותרת שלהם היא שירתו „כתר מלכות", הימנון נעלה שקנה לו את הלבבות מאז ועד היום; ואף יהודי אשכנז נוהגים לאמרו מעין „שיר היחוד" בליל יום הכיפורים". שירי ר׳ שלמה אבן גבירול יצאו לאור בשלושה כרכים שהם שבעה ספרים ע״י ח. נ. ביאליק וי. ח. רבניצקי, בהוצאת „דביר" תרפ״ד — תרצ״ב. אבל רבים משיריו נמצאים עדיין בכתבי יד. ספר „תיקון מידות הנפש" נתחבר על ידי ר׳ שלמה אבן גבירול בערבית (כתאב אצלאח אל אח׳לאק), ובו מיחס המחבר את המידות לתכונות הגשמיות שבאדם ויש לתקן אותן ולעדנן. הספר תורגם לעברית ע״י ר׳ יהודה אבן תבון ונדפס ראשונה בריווא די טרינטו שכ״ב. ספרו הפילוסופי של אבן גבירול הוא „מקור חיים". ספר זה הוא פילוסופי־כללי ואין בו זכר ליהדות. קרוב לזמנו יצאו עליו עוררין, ובעיקר דיבר עליו קשות ר׳ אברהם אבן דאוד בעל „האמונה הרמה". הספר נשכח יחד עם שם מחברו, עד שבא החוקר שלמה מונק והכיר ע״פ ציטאטין עברים, בספר הלאטיני Fons vitae לאביצברון (Avicebron) את ספרו של אבן גבירול. ספר זה (מקור חייב) יצא בתרגום עברי ע״י ד״ר יעקב בלוב־שטיין עם מבוא מפורט בירושלים תרפ״ו. ספר „מבחר הפנינים" (נדפס הרבה פעמים) המיוחס לו — אין בו שום דבר המצדיק יחוס זה, וקרוב לוודאי שאינו שלו. החכמים המזכירים את אבן גבירול מזכירים אותו ואת שירתו בכבוד גדול. וראוי להביא כאן את דבריו של ר׳ משה אבן עזרא עליו בספרו „שירת ישראל", והרי הם מחזיקים את המרובה: „בימים האלה חי אבו איוב שלמה בן יהודה בן גבירול הקורטובי, שנולד במאלקה וגדל בסרקסטה. הוא תיקן את מידות נפשו וחינך את טבעו והניס את התאוות הארציות, והכין את נפשו לדברים העליונים, שניקה אותם מחלאת התשוקות... בן גבירול, ירחמהו האל, היה הצעיר בשנים שבקבוצת המשוררים שבדורו, אבל עלה עליהם במליצותיו... הוא היה אמן נפלא ומליץ נשגב. הוא הגדיל לעשות ברוחו הפיוטי וקלע אל המטרה היותר גבוהה... הוא נקרא פרש המליצה ואמן השיר. יש עדינות ורוך לדבריו ונעימות לכוונותיהם... הצעיר הזה ז״ל כתב שירי תהילה וקינות, להשיג את תכלית השלימות ברעיונותיו; הוא חיבר גם שירי התפארות ואהבים נעימים ושירי מוסר שהצטיין בהם; גם כתב שירי

התנצלות עדינים ושירי מהתלות שנונים... הצעיר הזה ז"ל נפטר... אחרי שהגיע לשנתו השלושים" (עמ' ס"ט — ע"א). העם מצא באישיותו של אבן גבירול מקום להתגדר בו ולקשור לראשו כתרי אגדה. מסופר, כי תוגר אחד נתקנא בחכמתו של גבירול, והרג אותו וקבר את גופתו בגנו סמוך לתאנה. חנטה התאנה פגיה קודם זמנה והבשילה תאנים שלא ראתה עין כמותן ליופי. תמה העולם על כך והדבר הגיע גם לאזני המלך. שאלו את התוגר, מה עניין תאנה זו ולמה נשתנתה מכל תאנה, ולא הגיד. ורק אחרי עינויים, שעינהו המלך, גילה את הסוד כי החכם אבן גבירול הקבור בגנו הוא הוא המבכר את הפירות וחכמתו מיפה אותם. בכתב יד תימני מסופרת אגדה זו, מעין האגדה המסופרת על ר' אברהם אבן עזרא: אבן גבירול היה בן י"ח שנה והיה עוסק בתורה בישיבה אחת. היתה לרבו בת יפה שהגיעה לפרקה, ואביה לא רצה לתתה לאיש. פעם אחת אמר: מי שיתן לי "פרי חדש" אני נותנה לו. והיה אותו יום ג' באייר, ורשב"ג שמע את הדברים. ישב בליל ד' באייר ותיקן וכתב מצוות עשה ומצוות לא תעשה (אזהרות) והשליך את הניירות דרך הארובה שבגג לתוך בית רבו. בבוקר השכים הרב לבית התפילה והנה הוא רואה ניירות מפוזרים בבית. ראה בהם כתיבה נאה ומיושרת, הכניסם לתוך מטפחת והלך לבית הכנסת. אחרי התפילה הוציא את הניירות וקרא בהם והכיר, כי של אבן גבירול הם. קם ואמר בתוך הקהל, כי בניירות אלה מקודשת בתו לאבן גבירול. ובערב שבועות עשה שבע ברכות ונישואין. דמיון העם עשה את גבירול גם לבעל מופת, ומסופר כי יצר גולם אשה. על כל פנים משורר גדול היה האיש והוגה דעות נכבד, מאין רבים כמותו. ה.

ר' (רָפָאֵל) שְׁלֹמֹה הַבְדָּלָה (עבדלה)

מחכמי ירושלים. יליד מוריאה ביוון. היה תלמידו של ר' שלמה אמארילין בשאלוניקי. עלה לירושלים ונתמנה בה חבר בית דינו של ר' אברהם יצחקי. בסוף ימיו שימש רב ראשי בירושלים. חיבר פירוש לשולחן ערוך וכתב תשובות, ולא זכו לראות אור, פרט לפסקים בודדים שבאו בספרי מחברים שונים. נפטר בשנת ת"ץ (1730) בירושלים.

ר' שְׁלֹמֹה אִבְּן וִירְגָה

מחבר ספר "שבט יהודה". חי בדור גירוש ספרד. היה בן למשפחת חכמים ונכבדים. חמש שנים לפני הגירוש, בשנת 1487, כאשר נכבשה העיר מאלאגה על ידי המלכים הקתוליים מידי המאורים, נשלח ר' שלמה מטעם קהילות ישראל בספרד לקבץ ממון לפדיון שבויי מאלאגה, ואף הוכר לכך על ידי המלכות. אף הוא היה בין מגורשי ספרד והלך לפורטוגאל, שם הוכרח זמן מה לחיות חיי אנוס, וכאשר הורשו האנוסים לצאת את פורטוגאל (בשנת 1506) פנה לאיטליה. כעשרים שנה אחרי גירוש ספרד כתב את ספרו "שבט יהודה".

בספר זה הוא מונה את הפורעניות והשמדות שעברו על היהודים מימי בית

שני עד זמנו, משולבים בדברי וויכוחים ושיחות בענייני הדתות. בעיקר הוא דן במעמדו של עם ישראל בגולה והוא חוקר לסיבותיה של שנאת ישראל בכלל ושל גירוש ספרד בפרט. ספר „שבט יהודה" נחשב לאחד הספרים ההיסטוריוגרפיים המצויינים גם מבחינה ספרותית, והיה חביב מאוד במשך הדורות וזכה למהדורות רבות. לאחרונה יצא במהדורה מדעית על ידי מר עזריאל שוחט, עם מבואו של פרופ' י. בער (ירושלים, תש"ז).

ר' שְׁלֹמֹה (בר' אַהֲרֹן) אִבְּן חָסוֹן

מחכמי שאלוניקי במאה הרביעית לאלף השישי. מכונה „הבחור", להבדילו מזקנו ר' שלמה ן' חסון, שהיה בן דורם של מהריב"ל ומהרשד"ם. ר' שלמה הבחור היה תלמידו של אביו ר' אהרן (ראה למעלה, עמ' 113), ואף נחשב לאחד החכמים המובהקים בדורו. תשובותיו נאספו בסדר ארבעה טורים בספר „בית שלמה" (שאלוניקי, ת"פ) ובקובץ „משפטים ישרים" (שם תצ"ב). כפי עדות בעל „קורא הדורות" לא האריך ר' שלמה ימים ולא הגיע לכלל זקנה.

ר' שְׁלֹמֹה יִצְחָקִי (רש"י)

גדול הפרשנים למקרא ולתלמוד. נולד בעיר טרוייש בצרפת הצפונית בשנת ד' אלפים ת"ת (1040), בה בשנה שנפטר רבינו גרשום מאור הגולה, ונתקיים בו וזרח השמש ובא השמש. אביו ר' יצחק היה תלמיד חכם ורש"י מביא פעם דבר תורה בשמו, ואחי אמו היה החכם התלמודי והפייטן ר' שמעון בר' יצחק (ראה בערכו). לפי המסורת היתה משפחת רש"י מהמשפחות המיוחסות בישראל שנתיחסה לתנא ר' יוחנן הסנדלר ולמשפחת בית דוד. אגדות שונות מספרות על בשורת לידתו של רש"י ונס שנעשה לאמו בשעת הריונה. בעל „שלשלת הקבלה" מביא בשם „קונטרס ישן" שאביו של רש"י, ר' יצחק, היתה לו אבן חן, מרגלית יקרה שהיתה שוה הון רב, והיו הנוצרים שבעיר מחזרים אחריה לקנותה בדמים מרובים, כדי לשימה בעינה של „האם הקדושה" שלהם, אבל ר' יצחק השתמט מידיהם בכל כוחו ולא חפץ למכרה להם בכל מחיר. פעם אחת באו עליו בעקיפין והביאו אותו בערמה לתוך ספינה והפליגו עמו ללב ים ושם עמדו עליו להכריחו למכור להם את המרגלית. מה עשה ר' יצחק? השמיט את המרגלית מידו לתוך הים... אז נשמעה בת קול קוראת ממרומים: אתה איבדת את האבן המאירה כדי שלא יתחלל שם שמים על ידך, הנה בן ניתן לך שיאיר עיני ישראל בתורה ושם שמים יתקדש על ידו. ולתקופת הימים נולד לו בנו שלמה, הוא רש"י.

מעטות הן הידיעות על חיי רש"י בימי נעוריו. כנראה למד תורה תחילה מפי אביו ומפי דודו הגדול וכאשר גדל במקצת נשלח למקום תורה לישיבת וירמיזא, וקיבל שם תורה מפי ר' יעקב בר' יקר, שהיה מתלמידיו הראשונים של רבינו גרשום מאור הגולה. הרבה השפיעה על רש"י אישיותו של מורו זה, שהיה אחד מענווי עולם. כאשר נפטר ר' יעקב בר'

יקר ישב תחתיו בראש ישיבת וירמיזא ר' יצחק הלוי „סגן לויה", ורש"י נשאר בישיבה לומד לפניו, ואף כמה שנים לאחר שעזב את ישיבתו עמד עמו בקשרי מכתבים ומשא ומתן של הלכה. ברית אהבה נאמנה היתה כרותה ביניהם ורבה היתה הערצתם זה לזה.

כשגדל בתורתו, לאחר שמיצה את תורת שני רבותיו אלה, משכו לבו לישיבת מגנצא בה הרביץ תורה בדור הקודם רבינו גרשום מאור הגולה ורוחו חפפה על בית מדרשו. בבוא רש"י לישיבת מגנצא עמד אז בראשה ר' יצחק בר' יהודה שהיה מקרובי משפחתו של רש"י. אף רבו זה היה מתלמידי רבינו גרשום. כפי שנרמז בתשובותיו של רש"י נשא אשה בעודו יושב כתלמיד לפני רבותיו ומצבו החמרי היה דחוק ביותר. הוא מספר „כי חסר לחם ועדי לבוש ורחיים בצוואר" היה בשבתו לפניו רבותיו. כך ישב רש"י בישיבות של תורה עד הגיעו לגיל עשרים וחמש שנים. מפי רבותיו למד רש"י את המקרא והתלמוד. כדרך הימים ההם היו התלמידים רושמים בקונטרס את פירושי מורם לתלמוד. רש"י רשם את פירושי מורו ר' יעקב בר' יקר לכמה מסכתות, כפי שקיבלו מפי רבינו גרשום. בישיבות התהלך קונטרס שביסודו הונח פירושו של רבינו גרשום וכל תלמיד הוסיף בו דברים מפי רבו. אף רש"י העתיק לו קונטרס זה, ובבואו לישיבת מגנצא צירף אליו את קונטרס מגנצא, וכל מעייניו השקיע בקונטרסים אלה להשלימם ולסדרם. עבודה זו לא הזניח עוד כל ימי חייו וקונטרסים אלה הפכו להיות פירוש רש"י לתלמוד.

בשובו לעיר מולדתו טרויש המשיך רש"י להגות בתורה, ואף כי לא עמדה לו שעה — כפי שהוא מתאונן — להקביל פניהם של רבותיו עוד, הרי עמד עמהם בחליפת מכתבים ערה והוסיף לברר מפיהם פירושי מקומות עמומים בתלמוד ולשאוב מימי תורתם. מוריו הכירו במעלת תלמידם הגדול. ר' יצחק הלוי כותב לרש"י באחת מתשובותיו: „אין הדור יתום שאתה שרוי בו וכמוך ירבו בישראל". אף הוא היה „שואל לכל עובר ושב שלותו וחניתו ושש על טובתו". רבו וקרובו ר' יצחק בר' יהודה מפציר ברש"י באחת מתשובותיו „שיבקש רחמים עליו"... מהרה יצא שמו לתהילה כגדול חכמי התורה שבדור ומכל עבר ופינה החלו מריצים אליו שאלות בדבר הלכה ורבה היתה השפעתו. בענוותנותו היה בורח מן הכבוד ולא חפץ לקחת לו שררה ושלטון ולא תפס שום עמדה רשמית — ואף על פי כן כפפו הכל ראשם לעומתו ובאהבה ורצון קיבלו את סמכותו בכל דבר דת ודין. רש"י לא עשה תורתו קרדום לחפור בו, אלא נתפרנס מעבודת שדה וכרם והיה עסוק בבצירה ובדריכת גיתות ובממכר יין ומזה פירנס את בני ביתו. כל ימיו ישב רש"י בעירו בחוג משפחתו, מוקף המון תלמידים ומעריצים שנתלקטו אליו מכל פינות צרפת ואשכנז ואף מארצות הסלאבים. את המובהקים בתלמידיו בחר לו לחתנים לבנותיו. את בתו הבכירה מרים נתן לתלמידו ר' יהודה בר' נתן (ריב"ן) ואת בתו יוכבד לתלמידו ר' מאיר בר' שמואל מרומרוג. לפי

המסורת היתה לו לרש״י בת שלישית, אולם יש מפקפקים בדבר. חתניו של רש״י המשיכו אף הם במפעלו של רש״י. ובניהם, הם נכדי רש״י, היו גדולי בעלי התוספות: רבינו תם ורשב״ם. בית מדרשו של רש״י נעשה למרכז היצירה התורנית והתלמודית ליהדות כולה. תלמידי רש״י היו במחיצתו וליוותהו בכל דרכיו וראו בכל מנהגיו תורה שלימה, בהיותם בטוחים ש״רבנו הקדוש נוהג כל מעשיו לשם שמים״.

כגודל תורתו כן היה גדול במעשיו ובמידותיו. טהרת נפשו וחוך לבבו בולטים מכל שורה בכתביו. ענוותנותו היתה אמתית וטבעית: הוא לא ידע כלל גאווה מהי. תמימותו ופשטותו לוקחות לב. זוהי תמימות קדושה שלא מצינו דוגמתה. ורבה היתה אהבתו את האמת. רגיל הוא להכריז בפירושו „לא ידעתי״, וכמה פעמים הוא מודה כי בתחילה שגה וטעה והוא מקבל דעות תלמידיו החולקים על דעתו. גדולה היא אהבתו לשלום ומרבה להזהיר עליה ואין גבול לאהבתו לכלל ישראל ולכל יחיד ויחיד מישראל. לכל שואליו הוא משיב בשפת ענוה וחן וקורא לתלמידיו הפונים אליו בכנויי חיבה: אחי ורעי, חביבי. והיה דואג לתלמידיו כאם אוהבת הדואגת לילדיה. אכן באישיותו של רש״י התגשמו כל האידיאלים המוסריים של היהדות.

מפעלו הראשון והעיקרי הוא פירושו על רוב התלמוד הבבלי. לא ידוע עוד מקרה בתרבות האנושית שהשפעתו של פירוש תהא גדולה ומכריעה במידה כזו כהשפעת פירוש רש״י לתלמוד על מעמדו הרוחני של עם ישראל לדורות. פירוש רש״י עשה את התלמוד לספר החיים של עם ישראל. בלי פירוש רש״י היה התלמוד כספר החתום להמוני ישראל, ובשום פנים לא היה עלול לחדור לשכבות הרחבות של האומה. בלא עזרת פירוש רש״י לא יהין איש להפליג בים התלמוד. כל הפירושים שנכתבו לפניו נעשו כולם טפלים לגביו ואחרי שנפוץ פירוש רש״י לתלמוד לא ניסה עוד איש לכתוב פירוש אחר, שכן ראו הכל בפירושו של רש״י את השיא שאפשר להגיע אליו במקצוע זה. פירוש רש״י לתלמוד זכה להתפשטות שאין דוגמתה. מאז נדפס התלמוד מלוה אותו תמיד פירוש רש״י, והתלמוד ורש״י נעשו אחים תאומים לא יפרדו.

פירוש רש״י לתלמוד הוא יצירה גאונית שנתאחדו בה מחשבה מעמיקה החודרת עד תכלית והרגשה אינטואיטיבית, פדגוגית אמנותית, למזיגה וצרוף בלתי מצוי. כל מלה בפירושו היא אבן סלע שאין להזיזו ממקומו. כבר אמרו ראשונים שרש״י הרגיש כבר בכל הקושיות שיקשו על פירושו ובדיוק דבריו נמצאת תשובתו לכל הקושיות „ובמלה אחת יכלול לפעמים תירוצים של חבילי קושיות״. הוא זיקק וצירף את הקונטרסים שמצא לפניו בישיבות וירמיזא ומגנצא, שכללם וערכם עד שניתן להם פנים חדשות והוטבע בהם חותמו האישי של רש״י. הוא הוסיף והניף ידו על פירושו מפעם לפעם, בצירוף אחר צירוף וזיקוק אחר זיקוק, עד שהפכו זהב טהור. פירוש רש״י נערך מהדורות מהדורות. שלש מהדורות עשה רש״י וזו השלישית המונחת לפנינו לרובו של

התלמוד הנה המבוררת והמנופה, כליל השלימות.

רש"י היה המורה הגדול לדורי ולדורות. הוא היה אמן פדגוג. המתודה הפרשנית של רש"י היא המכוונת להקניית המקצע ולהדרכת התלמידים לכל דרגותיהם, למן המתחיל לגשש בראשית צעדיו בשדה התלמוד עד הלמדן המובהק הבקי בסוגיות התלמוד, שאף הוא ימצא בדברי רש"י הארה והדרכה לכיוון דרכו לאמתה של תורה. דרכו של רש"י בפירושו שונה תכלית שינוי מפירושיהם של חכמי הדורות שלפניו במרכזי התורה במזרח ובמערב. כבר גאוני בבל החלו בחיבור פירושים לתלמוד. כאשר נשאלו לפירוש מקומות קשים בתלמוד, או נתבקשו לחבר פירוש למסכתות, נענו לדורשיהם בעין יפה וכתבו פירושים לסוגיות, למסכתות ואף לסדרים. אולם פירושי הגאונים הבבלים לא היה בהם כדי לספק את צרכיהם של לומדי התורה בארצות המערב, משום שגאוני בבל אף על פי שהיו נאמני בית התלמוד וידעו את כל מוצאיו ומובאיו עד שידעוהו בגירסא בעל פה -- לא היו מסוגלים לדעת במה מתקשים יהודי התפוצות הרחוקות. לגבי דידם הרי היה התלמוד פשוט כל כך ומובן כל כך עד שלא היו יכולים לרדת למצבם של השואלים להבין את צרכיהם ומחסורם של אחיהם הרחוקים, שכל עצם הוויות התלמוד היו זרים להם מצד התוכן והצורה כאחת. לכן בבואם לפרש את התלמוד אינם יודעים את המדה הראויה, ופירושיהם הם או פירושי מלים בלבד או פירושים ארוכים ורחבים ביותר המכבידים על הלומד. רק אחד מהם, מיהודי המערב עצמם, היה מסוגל לתת את הפירוש שיהלום בדיוק את דרישותיהם וימלא את צרכיהם.

שונה היא דרכו של רש"י בפירושו אף מדרכם של המפרשים הספרדים, כגון הרמב"ם בפירושו למשנה. בעוד שפירושי הספרדים הם אנליטיים, הם מנתחים את החומר, מסכמים את הענין ומסיקים ממנו כללים ופרטים, מרצים לפנינו על הענין הנידון, הנה פירוש רש"י הוא סינטטי. הוא מרכיב את דברי פירושו ומבליעם בדברי התלמוד עצמו. הוא מפרש כל דיבור ודיבור מן התלמוד, עד שדברי רש"י מתלכדים עם דברי התלמוד ומתחברים יחד. בעוד שפירושי הספרדים יכולים להדריך רק את אלה שכבר יש להם מידה ידועה של הכנה, ופעמים הפירוש עצמו זקוק לפירושים, הנה פירוש רש"י הוא דבר השוה לכל נפש וימצאו בו עזר בני כל הדרגות, ואף מתחיל ממש ימצא בו יד מסייעת ומדריכה. משל למי שמושיט ידו לסייע לכושל ותומך בו ומנחהו בדרכו ומעבירו על כל מכשול ומסקל מלפניו כל אבן נגף. יד אמונה זו הוא פירוש רש"י לכל הוגה בתלמוד, וכל הבא להעזר בו יקבל ממנו לפי מה שהוא מסוגל לקבל. ואמנם בערכו הפדגוגי עולה פירוש רש"י על כל המפרשים.

סגנונו של רש"י מצטיין בדיוק ובהירות, מלא חן ונועם. פשטות סגנונו נובעת מפשטותו הנפשית. אין אצל רש"י צעצועי לשון ומליצות ריקות. הגדרותיו מדויקות וקולעות ופירושיו קצרים

וברורים. רש"י מושל בכל מכמני הלשון המקראית והתלמודית וסגנונו מהווה מזיגה מופלאה של שניהם. רבה היתה השפעת סגנונו של רש"י על הסגנון הרבני ואף על השפה העברית החדשה.

בדרך פירושו בירר רש"י את הגירסאות והרבה פעמים הגיה את הנוסח וקבע את הגירסא שנראית בעיניו בתוך הפירוש בציון "הכי גרסינן", אולם לא שלח ידו להגיה בפנים הטקסט של התלמוד, שכן רצה להניח פתח למעיינים שיבואו אחריו לחקור עוד שמא יוכלו לקיים את הנוסחא הישנה. אולם תלמידיו ותלמידי תלמידיו קיבלו את הגהותיו של רש"י כהלכה למשה מסיני ועל פיהן תיקנו בתוך התלמוד, עד שהרבה פעמים אין לברר עוד מה היתה הגירסא העתיקה. באופן שהתלמוד שבידינו מוגה על פי פירוש רש"י.

לא הספיק רש"י לסיים את המהדורה השלישית של פירושו, וכמה מן המסכתות הגיעו אלינו במהדורה ראשונה או שניה. במסכתות אחדות נפסק פירושו של רש"י באמצע והמשיכוהו תלמידיו, ביחוד ר' יהודה בר' נתן (ריב"ן) חתנו ור' שמואל בר' מאיר (רשב"ם) נכדו. ברש"י למכות דף יט, עמוד ב, נרשם: "רבינו (רש"י) גופו טהור ויצאה נשמתו בטהרה לא פירש יותר, מכאן ואילך לשון תלמידו ר' יהודה בר' נתן". ובמסכת בבא בתרא דף כט, עמוד א, נרשם בדפוס פיזרו: "כאן מת רש"י". ולפנינו רשום: "עד כאן פירוש רש"י זצ"ל מכאן ואילך פירוש רבינו שמואל ב"ר מאיר". בפסחים פרק עשירי רש"י שלפנינו הוא ממהדורה ראשונה ועל כן נתפרש גם על ידי רשב"ם. וכן רש"י לנדרים, נזיר ומעילה, הוא ממהדורות ראשונות של רש"י, ובכמה מסכתות אחרות נכנסו לתוך פירוש רש"י תוספות של תלמידיו.

פירוש רש"י לתלמוד שימש דחיפה להתפתחות חדשה בספרות התלמודית, ליצירת התוספות. רש"י הטביע את חותמו האישי על הקונטרס שמצא בישיבות והביאו לידי חיתום. מכאן ואילך נחתם הקונטרס ופרט להשלמות של תלמידיו, שהמשיכו במקום שלא הספיק רש"י לסיים, לא הניח עוד מקום להתגדר. מכאן ואילך כוונה כל היצירה לאפיקים חדשים, לביקורת פירושו של רש"י לתלמוד ולהשוואת שיטת התלמוד במקומות שונים. כן שימש פירוש רש"י יסוד למשא ומתן של התוספות. ואמנם ראשוני בעלי התוספות הם מבני ביתו של רש"י, ובראשם נכדו ר' יעקב בר' מאיר (רבינו תם).

לא פחות מאשר פירוש רש"י לתלמוד נתפרסם באומה פירושו של רש"י לתורה. פירוש התורה חדר לכל שכבות העם ונעשה לספר היסודי להשכלה תורנית בישראל וזכה לתפוצה ולהשפעה שלא היתה לשום ספר אחר. חומש ורש"י למד כל ילד בשחר נעוריו בבית הספר וחומש ורש"י למד כל יהודי בפרשת השבוע בכל שבת ושבת. מי שלא ידע ללמוד חומש ורש"י היה בכלל עמי הארץ. אולם גם הלמדנים לא פסחו עליו ואפילו גדולי ישראל השקיעו עצמם בלימוד רש"י. עשרות ספרים נתחברו על רש"י לתורה

ביניהם של גדולי ישראל, כגון פירוש המזרחי של ר' אליהו מזרחי. רש"י לתורה היה מן הספרים הראשונים שזכו להידפס (רגיו, שנת רל"ה), ולא היתה כמעט הוצאה של החומש עם פירושים שחסר בה פירוש רש"י.

פירוש רש"י לתורה מהווה מזיגה נאה בין הפשט והדרש. עיקר מטרתו של רש"י הוא הפשט, היינו פירוש המקראות שיתיישבו לפי עניינם והמשכם, ואף על פי כן אינו נמנע מלהביא אגדות הקרובות אל הפשט, היינו שאינן מתנגדות להמשך המקראות. עם כל פרסומו של רש"י לתורה לא השיג כאן עמדת מפרש יחיד כשם שהשיג פירושו לתלמוד, ובצד פירושו של רש"י ניתן מקום למפרשים אחרים לתורה שכמה מהם דנים בפירושי רש"י ורגילים להשיב עליו, כגון אבן עזרא ורמב"ן. בסוף ימיו של רש"י נתגברה הנטיה לפשוטו של מקרא אף בצרפת ונכדו הרשב"ם מעיד שהרבה פעמים נתווכח עם רש"י זקנו בפירוש מקראות, ורש"י עצמו הודה לו שאילו היה לו פנאי היה עושה פירושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום (רשב"ם בראשית לז, ב). את הצורך הזה בא למלא הרשב"ם עצמו בפירושו שנוטה באופן קיצוני לפשוטו של מקרא.

פירוש רש"י לתורה זכה גם למהדורה מדעית על פי כתבי יד, מעשה ידי החכם ר' אברהם ברלינר. מן הפירושים לפירוש רש"י מפורסם ביותר "שפתי חכמים" לר' שבתי בס, שנכנס במרבית המהדורות של החומש. לימוד חומש ורש"י זכה להכרה גם מצד ההלכה, שלימוד זה נחשב במקום קריאת שנים מקרא ואחד תרגום ואף עולה עליו. השפעת פירוש רש"י על נפש הילדים ועל שכבות העם הרחבות היא לאין ערוך ממש.

אף פירוש רש"י לנביאים וכתובים זכה לתפוצה ולהשפעה, אולם בשום פנים לא באותה מדה שזכו פירושיו לתלמוד ולחומש. כאן נדחק פירוש רש"י מפני פירושיהם של ראב"ע, רד"ק ולאחרונה המצודות.

עיקר חשיבותו של רש"י הוא במפעליו הפרשניים הגדולים, פירושיו לתלמוד ולתורה שהועלו על ידי כל העם. כנוי הכבוד "פרשן דתא" ניתן לו על ידי ר' אברהם אבן עזרא (בשירו "כוכב דרך מצרפתה"). כלל מקובל הוא שרש"י מפרש הוא ולא פוסק. נתכוונו בזה לומר שבפירושיו לא היתה בדעתו של רש"י להכריע הלכה, אלא לפרש את הסוגיא בלבד, ועל כן אין לדייק בדברי רש"י לענייני הלכה. ואף על פי כן רב היה חלקו של רש"י ובית מדרשו גם בעיצוב ההלכה והמנהג ליהדות צרפת ואשכנז. נמצאים בידינו כמה וכמה חיבורים הלכיים שיצאו מבית מדרשו של רש"י, הכוללים פסקי הלכה, תשובות, הוראות ומנהגים של רש"י, שנרשמו על ידי תלמידיו בני בית מדרשו. מחיבורים אלה ראוי להזכיר את ספר "הפרדס" (קושטא תקס"ז ועוד כ"פ); "האורה" (לבוב, תרס"ה); "סדור רש"י" (ברלין, תרע"ב); "מעשה הגאונים" (שם תר"ע). ספר "איסור והתיר" לא ראה עדיין אור. לבית מדרשו של רש"י שייך גם

„מחזור ויטרי", שערכו ר׳ שמחה מויטרי תלמיד רש״י (יצא לאור בהוצאת מקיצי נרדמים). בכל הספרים הללו מצויים פסקים, הוראות ותשובות של רש״י שנמסרו על ידי תלמידיו. תשובות רש״י נמצאות גם בקובץ „תשובות חכמי צרפת ולותיר" (ווין, תרמ״ז) ובמקורות שונים. לאחרונה נאספו יחד על ידי אלפנביין בקובץ „תשובות רש״י" (ניו־יורק, תש״ג).

בסוף ימיו ראה רש״י ענות עמו במסע הצלב הראשון של שנת תתנ״ו (1096) ונפשו העדינה נזדעזעה וצרות הכלל והפרט הכבידו על לבו והפרו את שלותו. בקינותיו וסליחותיו הוא נותן מבע לכאב ועלבון עמו מיד רשעי גוים, בני בלי שם, שבאו לרשת את הארץ הקדושה. הוא פונה אל התורה הקדושה.

תּוֹרָה תַּתְמִימָה / אַלְפַּיִם קְדוּמָה
חֲלִי נָא פְּנֵי אֵל / בְּעַד יוֹנָה תַּמָּה...
בַּקְשִׁי עֶלְבּוֹן חֲסִידַיִךְ / וּשְׁפִיכַת דַּם לְמוּדַיִךְ
מִיַּד בְּנֵי זְנוּנִים / מַכְרִיתֵי תַלְמִידַיִךְ
אֲשֶׁר קָרְעוּ יְרִיעוֹתַיִךְ / וְרָמְסוּ אוֹתִיּוֹתַיִךְ
וּבְשָׁצָף קֶצֶף / הֶחֱרִיבוּ מִשְׁכְּנוֹתַיִךְ
שְׁאֲלִי מֵאֵת הַנּוֹרָא / לְהַתְעִיל מַטֵּךְ וּמוֹסָרָה
מִבֵּין מַכְפִּיסָיו / יְקַבֵּץ עַם מְפֻזָּרָה
הָשֵׁב שְׁבוּת אָהֳלֵךְ / בִּישֻׁרוּן מְלֹךְ מֶלֶךְ
רֵעַיִךְ וַאֲחַיִךְ / בְּתוֹכָם לְהִתְהַלֵּךְ
בְּאֶרֶץ הַקְּדוֹשָׁה / יְפֵי אֲמָרַיִךְ לְפָרְשָׁה
יְהִירִים בְּנֵי בְלִי שֵׁם / בְּאֵשׁ וְחֹמָה לְעָרְשָׁה...

בימיו האחרונים חש רפיון בגופו והרבה היה שוכב על ערש דוי. אבל גם אז לא נתבטל מתורתו. נכדיו היו מקיפים את מיטתו וקוראים לפניו מספר או כותבים תשובות מפיו. כך הפיץ אור תורתו, עד כי כבה נרו ביום כ״ט בתמוז שנת ד׳ אלפים תתס״ה (1105).

הרבה טיפלו החוקרים בחיי רש״י ובמחקר יצירותיו. על תולדות רש״י כתבו צונץ, בלוך, וויס, ולאחרונה ר׳ אליעזר מאיר ליפשיץ במונוגרפיה המצוינת שלו „רש״י". ראוי לציון גם ספרו של מר יצחק אבינרי „היכל רש״י", הכולל בין השאר מלון פירושי רש״י למקרא ולתלמוד, (תל אביב, תש״ט). מרבית „פיוטי רש״י" כונסו על ידי מר א. מ. הברמן (ירושלים, תש״א).

אישיותו של רש״י שימשה נושא לרומן היסטורי של יוחנן טברסקי, בו מתוארת דמותו האצילה של רש״י מתוך אהבה והערצה. בהערת הסיום של המחבר הוא אומר: „בקרב מחשלי היהדות בימי הבינים ויוצקי הדפוסים לקיומה, רש״י הוא דמות מרכזית. סגולותיו הנפשיות ושליחותו ההיסטורית בעם, שהקדיש לה כל חייו הגדולים, פורצות גדרי הדורות ומדברות ללב כל יהודי חפץ חיים לאומיים".

רש״י הוא הטיפוס האידיאלי המושלם ביותר שיצרה יהדות התורה והתלמוד בלא כל השפעת חוץ. אישיותו המזהירה ראויה לשמש מופת ודוגמא ליהדות טהורה. לאור תורתו וצדקתו נתחנכו דורות רבים בישראל ולאורו נכון את דרכנו אף לעתיד. זכה רש״י להיות „רבן של ישראל".

ר׳ שְׁלֹמֹה בֶּן הַיָּתוֹם

מפרש התלמוד. חי באיטליה הדרומית במאה התשיעית או העשירית לאלף החמישי (במאות האחת עשרה או השתים

עשרה למספרם). נראה שהיה יליד ארץ ישראל, ואולי בן העיר חברון, שכן הוא יודע לספר על מנהגי עיר חברון וסביבותיה, וכן הוא מספר על מנהגי ארץ ישראל בימיו. אבל אפשר שרק ביקר בארץ ישראל. פעם הוא מספר גם על מה שראה בהיותו בעיר רומי.

פירושו של ר׳ שלמה בן היתום לתלמוד השתרע כנראה על כל מסכתות הש״ס, או על רובו, אולם לא הגיע אלינו אלא למסכת מועד קטן בלבד. נדפס על ידי רצ״פ חיות בשם פירוש מסכת משקין לר״ש בן היתום (ברלין, תר״ע). בפירושו הוא רגיל לתרגם כמה תיבות לאיטלקית ולערבית. מן המחברים שלפניו הוא מזכיר את רבינו גרשם מאור הגולה. מאידך הביאו את פירושיו של ר״ש בן היתום חכמי איטליה ר׳ ישעיה דטראני הראשון ור׳ צדקיהו בר׳ אברהם הרופא.

ר׳ שְׁלֹמֹה (בר׳ אַבְרָהָם) הַכֹּהֵן (מהרש״ך)

מגדולי הרבנים בעלי ההלכה במדינת טורקיה במאה הרביעית לאלף השישי (בסוף המאה השש עשרה). נולד בעיר שירון (סירוס) ולמד שם תורה מפי ר׳ יוסף פירמון. אחר כן שימש ברבנות בקהילת מוניסטיר ומשם נתקבל לרב בקהילת הקסטיליאנים בשאלוניקי. שמו יצא לתהלה כאחד מגדולי ההוראה בדורו ובכל דבר דת ודין פנו אליו מקרוב ומרחוק. תשובותיו מצטיינות בטוב טעם ודעת ודבריו נתקבלו להלכה. אחד החכמים מביע דעתו ששלשת הפוסקים: ר׳ יוסף אבן לב, ר׳ שמואל די מדינה ור׳ שלמה הכהן, נחשבים לעמודי ההוראה בדורות האחרונים כהרי״ף, הרמב״ם והרא״ש בזמנם. בתשובותיו הוא מתגלה כרחב דעה ובעל מידות תרומיות. את הפונים אליו הוא מבקש לבל ירבו לתארו בתארי כבוד מופלגים. מאחד משואליו הוא מבקש: „שתשית לבך לבלתי תעלני על במותי בתי התהלות באותותיך, כי לא חפצתי באלה ונפשי בחלה בם, ואם לא תעשה זאת גם אני אהפוך עורף לא פנים״... אף לא היה מן המחמירים בהוראותיו, כי לדעתו „אין לחזור אחר חומרות רחוקות״.

ארבעה כרכים של תשובותיו נאספו ונדפסו בשם שאלות ותשובות מהרש״ך, מהם שלשה בחייו והרביעי לאחר פטירתו. לכרך הראשון נספחו גם ביאוריו וחידושיו לרמב״ם (שאלוניקי, שמ״ו); הכרך השני נדפס בוינציה שנ״ב, עם קונטרס אחרון שנדפס בשאלוניקי באותה שנה; הכרך השלישי נדפס בשאלוניקי שנ״ד, והרביעי שם תי״ב. מהרש״ך נפטר בשנת שס״ב (1602).

ר׳ שְׁלֹמֹה (בר׳ יְחִיאֵל) לוּרְיָא (מהרש״ל)

מגדולי חכמי ישראל בפולין בתחילת המאה הרביעית לאלף השישי (במאה השש עשרה למספרם). נולד במשפחה מיוחסת ששלשלת יחוסה מגיע עד רש״י. מקום הולדתו הוא לדעה אחת בפוזנא, ויש סבורים שנולד בבריסק דליטא. אף שנת הולדתו אינה ידועה אלא בקירוב, מסביב לשנת ר״ע (1510). בילדותו המוקדמת

קיבל תורה מפי אביו הרב ובשנות בחרותו נתגדל ונתחנך בבית אבי אמו ר' יצחק קלויבר שהיה גדול בתורה ואף מפיו קיבל תורה והזכירו בספריו. על שמו של זקנו זה נקרא בכנוי „שלמה ר' יצחק'ס", וכן הוא חתום על כמה מתשובותיו (ש"ר יצחק). היה חתנו של ר' קלונימוס הרב באוסטרהא ובבריסק שעלה בסוף ימיו לירושלים ונודע שם לאיש מופת. אף מפיו קיבל מהרש"ל תורה והזכיר שמו בספריו.

כבר בימי נעוריו יצא שמו כאחד מגדולי התורה שבדור והחלו פונים אליו בשאלות של הלכה אף ממדינות רחוקות. הוא נקרא לרבנות בקהילות שונות בפולין ובליטא ובכל מקום הרביץ תורה בישיבה. נראה שתחילה שימש ברבנות בקהילת בריסק, שם סידר גט בשנת רצ"ט, טרם מלאו לו שלשים שנה. בשנת שי"ד פעל כרב באוסטרהא. על שם מקום רבנותו נקרא על ידי בני דורו ר' שלמה מאוסטרהא או ר' שלמה מליטא. לסוף שימש ברבנות לובלין, בה עמד בראש ישיבה גדולה ונפטר שם בי"ב כסליו של"ד (1573).

מהרש"ל היה טיפוס מופלא ובלתי מצוי בין רבני פולין. בעל אישיות תקיפה ועצמאית, כוח יצירה פורה וחוש בקורת מפותח ביותר. בספריו הגדולים הוא מביע דעתו בתוקף נגד כל הפוסקים ואין משא פנים בדינו. בהקדמת ספרו „ים של שלמה" הוא מברר דעתו שמאז חתימת התלמוד נתקבל התלמוד בישראל למקור יחידי לדבר הלכה ואין לשום גאון או פוסק סמכות להכריע הלכה על פי דעתו, אם היא בניגוד למבואר לפנינו בתלמוד. על כן הוא מברר בכל דין ודין את שיטת התלמוד עצמו ומשוה את שיטת כל הפוסקים ומעבירם תחת שבט בקרתו ומכריע הלכה על פי התלמוד עצמו. חשיבות עצומה לספר זה לידיעת תולדות ההלכה והתפתחותה מדור דור. מקורות רבים ועשירים היו מונחים לפני מהרש"ל. ספרייתו כללה לא רק ספרי דפוס, כי אם גם הרבה כתבי יד של פוסקים ראשונים, ביחוד מחכמי צרפת ואשכנז. כמו כן היו בידו ספרי המקורות בנוסחאות קדומות ומדויקות.

בניגוד לדרך הלימוד הנוהג בזמנו בפולין, הוא דרך הפילפול והחריפות, היתה שיטת לימודו של מהרש"ל פשטנית. תשומת לבו הראשונה היתה לקביעת הנוסחא הנכונה של הסוגיא בתלמוד ובמפרשיו, רש"י ותוספות, וכן בפוסקים רי"ף, רמב"ם ורא"ש. אכן אף בשטח זה של בקורת הטקסט עשה מהרש"ל גדולות ונצורות.

בהקדמתו החשובה לים של שלמה לבבא קמא וחולין הוא מבקר קשות את נטיית בני דורו להיגרר אחרי הפוסקים, מבלי לבחון את פסקיהם אם הם מתאימים עם המקורות. בחריפות רבה הוא יוצא ביחוד נגד סמכותו המיוחדת של הרמב"ם, וכן הוא מבקר בחריפות כמה פוסקים אחרים. שיטתו — הוא אומר — להביא כל הדיעות, קדמאי אמצעי ובתראי, פוסקים ומחברים ומנהגי הלכה, בעלי תשובות, איגרות, קובצים וליקוטים, ולברר את דעות כולם לאור דברי התלמוד עצמו.

את עבודתו הגדולה התחיל בכ"ד תשרי שנת ש"ו. המסכת הראשונה שהחל בה היתה בבא קמא ואחריה מסכת יבמות. על מסכת יבמות, הוא מודיע, עמל שנתים ולא הגיע אלא לחצי המסכתא, ובמסכת כתובות יגע שנה תמימה ולא הגיע אלא לשני פרקים. אז נוכח בדבר שהאריכות הרבה היא חסרון, שכן יהיה זה למעלה מיכלתו להשלים את הספר בהיקף כזה וילאו בו גם הקוראים. לכן נמלך בדעתו לצמצם ולקצר ככל האפשר ולא להביא עוד את כל הדעות כי אם להביע דעתו בקיצור.

אולם סמוך לכך הופיע ספר „בית יוסף" לר' יוסף קארו על הטורים, ואם כי הספר הזה זכה לתהלה אצלו בשל החומר העצום המשוקע בו ש„כמעט שלא הניח מקום להתגדר בו", עורר גם את מורת רוחו של מהרש"ל על אשר „עשה פשרות בענייני פסקי הלכות", שכן הוא מכריע בין הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש, על פי רוב דעות, מבלי לשים לב לדעות אחרות, ביחוד של בעלי התוספות, „ולא ירד לעומק ההלכה לגודל המלאכה הרבה שהיתה עליו"... „זאת ועוד אחרת לא היו לפניו ספרים מוגהים והעתיקם בטעות כאשר ימצאו בדפוס ולפעמים בנה יסוד על הטעות ההיא"... כל זה הביאו לחזור למנהגו הראשון, להאריך בכל דין ולהביא כל הדעות למען לא יגררו התלמידים אחרי ספר „בית יוסף".

את ספרו זה חיבר לשש עשרה מסכתות, כפי שמעיד תלמידו ר' אלעזר אלטשול בשער „ים של שלמה" למסכת בבא קמא בדפוס הראשון (פראג, שע"ה), אולם לידינו הגיעו רק שבע מסכתות שנדפסו בזמנים ומקומות שונים, והן: ביצה, יבמות, כתובות, גיטין, קידושין, בבא קמא וחולין. יש מהם שזכו להרבה מהדורות.

חשיבות מרובה גם לספרו השני, הוא ספר „חכמת שלמה", המכיל הגהות לתלמוד ולמפרשים רש"י ותוספות. בספר זה מתגלה מהרש"ל כחכם חוקר בעל חוש בקורת מופלא. בדייקנות מופתית השוה מהרש"ל את נוסח דפוס וינציה שהיה לפניו עם נוסח כתבי יד עתיקים של התלמוד, רש"י ותוספות. וכן הציע הרבה הגהות מסברה על פי חדירתו למעמקי הסוגיות. כפי שמעידים בניו לא חשב כלל להדפיס ספר זה, והגהותיו שימשו לו רק „ציונים ומעברות לילך אל מחוז ספרי הגדול ים של שלמה", אולם לאחר פטירתו נאותו בניו להפצרת הרבים להדפיסו (קראקא, שמ"ב). הרבה מהגהותיו נכנסו לתוך התלמוד גופו, לכן נתקצר הספר הרבה, שהשמיטו ממנו כל ההגהות במקומות שכבר תוקנו על פיו. הספר נדפס הרבה פעמים בפני עצמו ולבסוף נכנס לתוך כל מהדורות התלמוד הגדולות.

כמעשהו בספרו „חכמת שלמה" בהגהת התלמוד והמפרשים עשה גם בספרים אחרים. הוא הגיה את הרי"ף, הרמב"ם, הסמ"ג, הרא"ש, הטור וספרים אחרים. אף את סידור התפילות הגיה והעתיק לו נוסח מדויק מכתבי יד ישנים.

אף בתשובותיו (לובלין, של"ה) הוא מתגלה בכל חריפותו ובקיאותו. היה עומד

בפולמוס חריף עם כמה מחכמי דורו. תכונתו התקיפה להעמיד על דעתו נגד דעת הרבים לא הביאה לו ידידים. בשבתו בלובלין סבל הרבה מתלמידי הגאון ר' שכנא ור' ישראל בנו, ואף תלמידיו הוא נהו כנראה אחרי החילוקים והפלפולים, מה שגרם למהרש"ל צער רב. באחת מתשובותיו הוא מתאונן מרה על "מרידת התלמידים המורדים ופושעים בי סומכין ובוטחין על גבורת הזקן ובנו הגאון". והוא מתפלל לה' שיתן לו "חיל ואומץ כח להציל את נפשי ונפש התלמידים הכשרים מידיהם". ואמנם היו לו הרבה תלמידים הגונים וכשרים, שהיו מחשובי הרבנים בדור שלאחריו. תלמידו ר' משה מת כותב בהקדמת ספרו «מטה משה»: "שמשתי תלמידי חכמים בפרט להרב הגדול מאור הגולה תפארת גאון ישראל מוהר"ר שלמה לוריא אשר העמיד תלמידים לאלפים ולרבבות". בהכרזה שהכריזו רבני פראג בשנת שע"ו על הדפסת ספר "ים של שלמה" הם מעידים "אשר כמעט כל הגדולים בזמנינו הם תלמידיו ומימיו שותים".

מעניין הוא יחסו של מהרש"ל אל קרובו הרמ"א, שאליו נתקרב באהבה יותר מאשר לכל חכמי זמנו, ועמד עמו בחליפת שאלות ותשובות הלכיות. אף ממנו לא מנע מהרש"ל דברי תוכחתו ובקרתו בעניינים שונים, ולמרות ידידותם והערצתם זה לזה לא נמנעו מלבקר זה את זה בספריהם בלא משא פנים.

משאר ספריו נזכיר עוד "יריעות שלמה", הגהות ובאורים על רש"י והשגות על ר' אליהו מזרחי (פראג, שס"ט); "עמודי שלמה", ביאורים על סמ"ג (באזיל, ש"ס); "עטרת שלמה", פירוש על ספר שערי דורא (שם, שנ"ט).

האגדה מספרת על חסידותו. כפי שמוסר אזולאי בשם הגדולים היה מנהגו של מהרש"ל כאשר ישב על כסא ההוראה צוה למוכיח אחד שיבוא בכל יום שעה אחת ויוכיחנו ויזהירנו כאילו הוא אחד מן ההמון. וכשהיה בא המוכיח היה מהרש"ל מתעטף ויושב לשמוע תוכחות. מוסר ביראה ורעד. בהקדמת מהרש"ל לחולין נמצא רמז מה לנס ומופת שאירע לו, שרמזו לו מן השמים לחבר ספרו: "וגם פעם אחת בא לידי ע"י נר מצוה ותורה אור כאילו הראוני מן השמים... ופתחו לי שערי אורה לומר עסוק בתורה"... רמז זה מפרשו המגיה לים של שלמה בהערתו בסוף הכרך:

"ואני שמעתי ממגידי אמת שהמעשה שהיה כך היה. פעם אחת לאחר שנשרף ק"ק לובלין יע"א חיבר הגאון ז"ל הספר וכתב בלילה ספרו ולא היה לו כי אם נר קטן של חלב כמו חצי אצבע להשתמש לאורה ולא היה לו להדליק כי אם חצי שעה והצטער הגאון על זה מאד ונעשה לו נס ודלק הנר הקטן כל הלילה עד אור היום".

על מצבתו נחקק:

פה מונח אביר הרועים
מלך על כל חכמי המורים
סיני ועוקר הרים
מאור הגדול שהאיר לישראל
לדור דורים...

ר׳ שְׁלֹמֹה מוֹלְכּוֹ

מקובל וחוזה משיחי. נולד בפורטוגאל במשפחת אנוסים שנים אחדות לאחר הגירוש. הוא גדל כאחד האנוסים בשם דייגו פירס, והיה משמש פקיד בחצר המלך יוחנן השלישי בליסבון. בבוא דוד הראובני לפורטוגאל בשנת רפ״ה נתעורר האנוס הצעיר לשוב אל היהדות ומל את עצמו בסתר. הראובני ראה בכך סכנה ושילח את מולכו לטורקיה. בשאלוניקי נתוודע ר׳ שלמה מולכו לר׳ יוסף טאיטאצק ולר׳ יוסף קארו והרבה להגות בקבלה ובחזונו ראה את הגאולה קרובה. יש סבורים ששהה גם בארץ ישראל בעיר צפת, ששם אירס לו אשה. לאחר שנים מצאנו את ר׳ שלמה במונסטיר אשר בהרצוגובינה ומשם שלח כתבים לר׳ יוסף טאיטאצק בשאלוניקי.

בשנת ר״צ בערך בא לאיטליה והיה עובר מעיר לעיר ודורש על הגאולה הקרובה. בדרכו עבר את הערים: אנקונה, פיזרו ורומי. בין קהל שומעיו היו גם כמרים נוצרים שאף הם נתרשמו מאוד מחזיונותיו. הוא צפה מראש את השטפון ברומי, בשנת ר״צ, ואת רעידת האדמה בפורטוגאל, ב־31 ינואר 1531. אף האפיפיור קלימינט השביעי היה ממעריציו ונתן בידו כתב בטחון, בו הרשהו לחזור ליהדות בגלוי ולהדפיס ספרים שהיה בדעתו להדפיס. דרשותיו עשו רושם עצום על בני דורו ועוררו תנועה משיחית נלהבת, אולם נמצאו רבים אשר חששו לתוצאות התנועה הזאת, והתנגדו לו בחריפות ואף חתרו תחתיו. בגלל מלשינות הועמד מולכו למשפט האינקוויזיציה, אולם האפיפיור עצמו הסתירו ושלחו בסתר מרומי. לבסוף הוא מתוועד שוב עם דוד הראובני ושניהם הולכים לרגינשבורג לפגוש שם את הקיסר קרלוס ולהציע לו תכנית מיסתורית. יש סבורים שתכניתם היתה לגייס את היהודים (או את אנוסי ספרד ופורטוגאל) למלחמה נגד הטורקים, ויש סבורים שמולכו אף הציע לקיסר לעבור לדת ישראל. אז נאסרו שניהם ומולכו נשלח למנטובה ושם נשרף על קידוש השם (בשנת רצ״ב).

מחיבוריו של מולכו נדפסו „ספר המפואר״ (שאלוניקי, רפ״ט) ו„חית קנה״ (אמשטרדם, תי״ח), שניהם מכילים דרשות וחזיונות על הגאולה.

דמותו המופלאה עשתה רושם עצום על בני דורו. הוא היה מופת למקובלי דורו באישיותו הטהורה מלאת החזון ובשאיפתו העצומה להקריב את נפשו על קידוש השם וגאולת ישראל, וכבר נתקנא בו ר׳ יוסף קארו שהתברך בגורלו. חיי שלמה מולכו שימשו נושא לרומאן הגדול של א. א. קבק „שלמה מולכו״ בשלשה כרכים (לונדון, תרפ״ט).

ר׳ שְׁלֹמֹה בר׳ מֹשֶׁה מְחַלְמָא

מגדולי רבני פולין במאה השמונה עשרה למספרם. מחבר ספר „מרכבת המשנה״ על הרמב״ם. נולד בשנת תע״ז בערך (1717) לאביו הרב בזאמושטש. את תורתו קיבל מפי אביו הרב, וכפי שהוא עצמו מספר בהקדמת ספרו עסק הרבה גם בלימוד חכמות, ואמנם הגיע למעלה

רמה בתורה ובמדעים. עיר רבנותו הראשונה היתה חלמא, בה ישב על התורה ועל העבודה בשקידה רבה. בהיותו בן שלשים ושלש השלים את החלק הראשון מספרו „מרכבת המשנה", שהדפיסו בפרנקפורט דאודר בשנת תקי"א. בספרו זה הוא מפלפל בדברי הרמב"ם ומשתדל להגן עליו בפני השגות הראב"ד ומברר את דברי הרמב"ם ומפרשיו בחריפות רבה. ואמנם ספר זה נחשב לאחד הספרים החשובים שנתחברו על הרמב"ם.

בהקדמת ספרו הוא מבקר את דרכי הלימוד בדורו ומתווכח עם המתנגדים ללימוד המדעים. הוא מעיד על עצמו כדברים האלה: „ומיום עמדי על דעתי על ברכי אבי הרב המנוח ז"ל נתגדלתי ובנתיב הישר הדריכני תמיד ובלימודי הייתי מתמיד ומאהלו של תורה לא משתי לא התמהמהתי וחשתי, לא הוצאתי זמני לבטלה ולא עבר עלי חצות לילה, צללתי במים אדירים ומלאתי לי ארבעה טורים בלמודי הש"ס והפוסקים". בהמשך דבריו הוא מספר שעסק אף בחכמות ומדעים, ולמד חכמת החשבון והאלגברה, ההנדסה והתכונה, הטבע והפילוסופיה, הדקדוק וההגיון.

אחרי הדפסת החלק הראשון מספרו יצא שמו כאחד מגדולי דורו והחלו פונים אליו בשאלות ממרחקים ואף ביקשו את הסכמותיו לספרים רבים. מחלם נקרא לרבנות בעיר מולדתו זאמושטש והמחוז, ובשנת תקל"א נמנה לרב בלבוב והגליל. אולם רק שש שנים עמד על משמרתו בעיר זו, כי בשנת תקל"ז החליט להתפטר מן הרבנות ולעלות לארץ ישראל. אחרי שנסע להיפרד ממשפחתו בזאמושטש הוא יוצא לדרכו לארץ הקדושה ועובר במדינת טורקיה בעיר איזמיר ומתרועע עם חכמיה. משם בא לשאלוניקי ומתעכב בה להדפיס את החלק השני והשלישי של ספרו „מרכבת המשנה", אבל לא הספיק לסיים את ההדפסה, כי פתאום באמצע מלאכתו, מלאכת הסידור וההגהה, נפטר לבית עולמו ביום ו' כ"ז בתמוז תקמ"א (1781), ואחד מגבירי שאלוניקי, ר' יוסף צלמונא, נתנדב להשלמת הספר שיצא לאור בשאלוניקי בשנה שלאחריה.

לדעת אחד החכמים הגיע ר' שלמה לארץ ישראל וישב זמן מה בטבריה ומשם נשלח בשליחות לטורקיה ונפטר בדרכו בשאלוניקי. אולם לא מצאתי לדעה זו סמוכים במקורות.

מלבד ספרו העיקרי „מרכבת המשנה" חיבר ר' שלמה עוד הרבה ספרים בתורה ובחכמה, אולם רק מעטים זכו לראות אור. מהם ראוי להזכיר את ספרו „שלחן עצי שטים" (ברלין, תקי"ז), על הלכות שבת ומועד; „שערי נעימה", על טעמי הנגינות בספרי אמ"ת (איוב משלי ותהלים), נדפס בפרנקפורט דאודר תקכ"ו. לחלק הראשון של „מרכבת המשנה" סיפח קונטרס בשם „ברכות בחשבון", על כל ענייני החשבונות ומדידות שבתלמוד; מביאורו לשלחן ערוך אבן העזר נדפסו רק סימנים אחדים בספר „חכם לב" (ירושלים, תרפ"ז) והשאר עודו שמור בכתב ידו של ר' שלמה ממש. מחיבוריו שלא זכו לראות אור יש להזכיר את תשובותיו בשם „לב שלמה".

ר׳ שְׁלֹמֹה (בר׳ יוֹסֵף) סִירִילְיוֹ

מפרש הירושלמי. ממגורשי ספרד. בזמן הגירוש בשנת רנ״ב היה עדיין ילד קטן ויחד עם הוריו יצא מספרד בדרך נדודים אל המזרח ונתיישב בשאלוניקי. עוד בהיותו במדינת טורקיה הגיע למעלה רמה בתורה ועמד בחליפת שאלות ותשובות עם גדולי דורו שהחשיבוהו הרבה. זמן מה ישב כנראה גם באדרינופולי. בשנת רצ״ב בערך עלה לארץ ישראל ונתיישב בצפת ונמנה שם עם חשובי החכמים. כפי שמספר ר׳ שמואל די מדינה (מהרשד״ם) בתשובותיו רצה ר׳ שלמה להנהיג בצפת אחת הקולות בענייני טריפות שנהגו בשאלוניקי, אולם ר׳ יעקב בירב מיחה בו. לאחר זמן עלה לירושלים ועסק בה בהרבצת תורה בתלמידים רבים. שם סיים את פירושו המהולל על הירושלמי. לפי מסורת אחת מילא את מקומו של ר׳ לוי אבן חביב ברבנות ירושלים. נפטר בשנת שי״ח (1558) בערך.

פירושו על הירושלמי הוא הפירוש הראשון שהגיע לידינו מתלמוד ירושלמי, והוא מצטיין בקיצורו ובהירותו. פירוש זה יש בו כדי לעורר את השתוממותנו על גאוניותו של ר״ש סיריליו, שידע לסלול לו דרך בהבנת הירושלמי בשעה שלא היה לפניו שום פירוש רצוף, פרט להבאות בספרי הראשונים שנתפרשו בדרך אגב. הרבה מגדולי ישראל שבאו אחריו נאותו לאורו ושתו מימי תורתו, ולאור פירושו מצאו ידיהם בתלמוד הירושלמי. מרבים להביא את פירושו לירושלמי ר׳ יוסף קארו ב״בית יוסף״ ובשאר ספריו; ר׳ בצלאל אשכנזי בתשובותיו ורבים אחרים. ר׳ יהושע בנבנשת בעל ״שדה יהושע״ על הירושלמי מעיד עליו ״כי איש גדול היה למאד וחריף ובקי בחדרי תורה... והוא הורה לי דרך ישר בשבילי תלמוד זה ובנתיבות לא ידעתי הדריכני במעגלי יושר ובתוך נתיבות משפט״.

הפירוש לירושלמי מקיף את כל סדר זרעים ומסכת שקלים. מלבד זה סידר וערך מעין תלמוד למשניות מסכת עדיות, שליקטו מתוך שני התלמודים ושאר מקורות. אזולאי נתפעל מאוד מחיבור זה ובירך עליו ברוך שחלק מחכמתו ליריאיו. ועוד חיבר קונטרס בענין ביעור ושמיטה. הפירוש לירושלמי גנוז עדיין ברובו בכתב יד ולא נדפסו ממנו אלא מסכתות ברכות (מגנצא, תרל״ה); תרומות (ירושלים, תרצ״ד) ושביעית (שם תרצ״ה).

ר׳ שְׁלֹמֹה (בר׳ יְשׁוּעָה) עַדֶנִי

מחכמי תימן בארץ ישראל. נולד בצנעא בירת תימן בשנת שכ״ז (1567). בהיותו בן ארבע עלה אביו וכל משפחתו לארץ. בדרך מתה עליו אמו. בשנים הראשונות לבואם ארצה ישבו בצפת. שם מתו אחיו ואחיותיו ורק הוא לבדו נשאר לאביו. הרבה ייסורי עוני ומחלות עברו עליו מילדותו המוקדמת עד סוף ימיו. במשך כל ימי חייו סבל רעב ומחסור ואף על פי כן לא בטל מן התורה ועסק בה בשקידה עצומה מתוך הדוחק והצער. לאחר שנים מועטות עבר אביו לגור בירושלים, בה מצא לו הנער שלמה

מורים דגולים גדולי ישראל: ר׳ בצלאל אשכנזי שלימדו לקח בתלמוד, ור׳ חיים ויטאל שלימדו קבלה. בהיותו כבן חמש עשרה מת עליו אביו והוא נשאר גלמוד ועזוב בעירום ובחוסר כל. בהקדמתו לספרו הוא מתאר את עניו ורישו, שלא היה לו בגד ללבוש ופינה להניח בה ראשו, עד שמחמת הבושה שלא להיראות ערום היה הולך להיטמן מחוץ לעיר. לסוף ריחם עליו אחד הנדיבים אשר תמך בידו במשך שנים ואף השיאו אשה. אז יצא לגור בחברון ושם התחיל, בהיותו כבן עשרים ושתים שנה, לחבר את ספרו הגדול „מלאכת שלמה״.

בהשפעת רבו הגדול ר׳ בצלאל אשכנזי, בעל שיטה מקובצת, שהיה רושם הגהותיו על גליונות ספריו, החל ר׳ שלמה אף הוא לרשום על גליונות המשניות שלו הגהות על פי ספרים שונים, ביחוד על פי גירסאותיו והגהותיו של ר׳ יהוסף אשכנזי. כמו כן רשם לו ציונים ופירושים. כאשר נתרבו מאוד ניגש — בעצת אחד מידידיו אשר נתנדב לתת לו נייר וכל צרכי הכתיבה — להעתיק לו את הערותיו על ספר. שלשים שנה עמל על ספרו ושלש שנים עסק בהעתקתו. ואמנם הספר הגדול הזה הנהו אחד הפירושים המעולים ביותר למשנה, ועד היום הזה יש לו ערך מדעי קיים. במשך הזמן שחיבר את ספרו נולדו לו שבעה בנים וכלם מתו עליו בזה אחר זה ממחלות ומגפות, ואף אשתו מתה עליו, ושוב נשאר ערירי וגלמוד. את ספרו גמר בשנת שפ״ד ונראה שנפטר שנים מועטות אחר כן. את כל הצרות והפורעניות שעברו עליו הוא מתנה בהקדמת ספרו.

על פי ספר „מלאכת שלמה״ הוגהה המשנה שנדפסה בדפוס אמשטרדם בשנת תל״ו. קצת מהגהותיו לאבות נכנסו בבית הבחירה לאבות (ווין 1854). לאחרונה נדפסו מספר „מלאכת שלמה״ שני הסדרים זרעים וטהרות בווילנא תרמ״ו, בדפוס האלמנה והאחים ראם, ואף הציונים שנדפסו בדפוס ווילנא הם ברובם שאובים מספרו. כפי שמוסר אזולאי חיבר גם ספר כולל הגהות לנוסח המקרא, בשם „דברי אמת״, מעין הספר „מנחת שי״. ולא נדפס.

ר׳ שְׁלֹמֹה בר׳ צֶמַח דּוּרָן

מכונה רשב״ץ האחרון. מחכמי אלגיר במאה הרביעית לאלף הששי (בסוף המאה הששׁ עשרה למספרם). היה דור שישי לר׳ שמעון בר׳ צמח דוראן (הרשב״ץ). כמה מתשובותיו של ר׳ שלמה נספחו לספר התשב״ץ חלק רביעי בשם „חוט המשולש״. בשנת שנ״א חיבר את ספרו „תפארת ישראל״, הוא קובץ המכיל דרשות שונות ופירוש לספר אסתר בצרוף מאמר סעודת מצוה בענייני סעודה ועוד. ספר זה נדפס בוינציה בשנת שנ״ו. בשנת שנ״ג חיבר את ספרו „חשק שלמה״, הוא פירוש לספר משלי. הספר נדפס לאחר פטירתו בוינציה שפ״ג.

ר׳ שְׁלֹמֹה (בר׳ יְחִיאֵל הַכֹּהֵן) שָׁלֵם

מחכמי הספרדים במאה השמונה עשרה למספרם. שימש תחילה ברבנות בקהלות אדרינופול, בולוניה וסופיא. בשנת תקי״ג שימש דיין בסופיה ושם חיבר את ספרו

„דברי שלמה", פירוש דרשני על התורה, נדפס בפרנקפורט דאודר בשנת תקי"ג. לאחר מכאן נתקבל לרב הראשי בקהלה הספרדית באמשטרדם. ובשנת תקכ"ב הדפיס שם את ספרו „שונה הלכות", הוא ביאור על ספר „הלכות גדולות", בשני חלקים. כמו כן הדפיס שם בשנת תקל"ג את ספרו „לב שלם", המכיל חידושים והגהות על הרמב"ם. בבוא אזולאי בשנת תקל"ח לאמשטרדם התרועע עמו ר' שלמה הרבה. נפטר בשנת תקמ"א (1781).

ר' שְׁלֹמֹה בר' שִׁמְשׁוֹן

מגדולי חכמי וירמיזא במאה התשיעית לאלף החמישי (במאה האחת עשרה למספרם). היה תלמידם של ר' יעקב בר' יקר ושל ר' יצחק הלוי, וחברו הקשיש של רש"י. רש"י הביא כמה מפירושיו במהדורא קמא שלו וקרא לו מורנו ששו"ן (קיצור משלמה בר' שמשון), אבל ברש"י שלפנינו לא הוזכר שמו. כמה מתשובותיו נכנסו לקובץ „תשובות חכמי צרפת ולותיר" בעמודים מג — נו. שמו מובא כמה פעמים בתואר „הגאון", והיו פונים אליו בשאלות ממרחקים (אף מקהילת פרגא). כמה מהוראותיו ומנהגיו הובאו בספר „הפרדס" ובשאר ספרים מבית מדרשו של רש"י.

ר' שְׁלֹמֹה (בר' אֱלִיָּהוּ) שַׁרְבִּיט הַזָּהָב

מחכמי ארץ יוון בסוף המאה השניה ובתחילת המאה השלישית לאלף הששי (במאה החמש עשרה למספרם). אין לקבוע בדיוק תאריך הולדתו ופטירתו. ידוע שאחרי כיבוש מולדתו בידי הטורקים עבר לגור באפסוס שבאסיה הקטנה בשנת קפ"ו (1526). הוא חיבר כמה פיוטים וכתב ספר בדקדוק בשם „חשק שלמה". כמו כן חיבר פירוש על התורה בו התווכח עם הקראים, וכן כתב ביאור על „ספר השם" לר' אברהם אבן עזרא. היה גם חכם במדעים ותירגם מיוונית לעברית ספר בחכמת התכונה בצרוף לוחות אסטרונומיים וספרים אחרים. מרבית כתביו נמצאים בספריות שונות בכתב יד.

ר' שֵׁם טוֹב (בר' אַבְרָהָם) אִבְּן גָּאוֹן

מחכמי ספרד במאה הראשונה לאלף השישי (במאה הארבע עשרה למספרם). תלמודי ומקובל. נולד בשנת ה' אלפים מ"ז (1287) בערך, ולמד תורה בבית מדרשו של הרשב"א בברצלונה, ובחכמת הקבלה הוא מזכיר כרבו את ר' יצחק בר' טודרוס. גם אחרי גמרו את חוק לימודיו אצל רבותיו עמד בקשר עם מורו הרשב"א, ששלח לו תשובות לטולידו. ר' שם טוב התפרנס מכתיבת ספרי תורה ועיטורים, ובזה עסק יחד עם אחיו הבכור יהושע. עד היום נמצאים בספריות שונות ספרי תנ"ך עטורים ומקושטים בקישוטים אמנותיים מעשה ידי שני אחים אלה. תנ"ך מעוטר אחד שיצא מתחת ידי ר' שם טוב בסוריה שבקשטיליה בשנת ה' אלפים ע"ב נמצא באוסף ששון בלונדון.

ספרו הראשון הוא „כתר שם טוב", פירוש קבלי על סודות הרמב"ן בפירושו לתורה (נדפס בספר „מאור ושמש" ליוורנו תקצ"ט). את ספרו זה השלים ר' ש"ט בשנת ה' אלפים ע"ח, בהיותו בן

עשרים ושמונה שנים. אולם ספרו העיקרי הוא ספר „מגדל עוז" על ספר משנה תורה לרמב"ם, שהחל לחברו בספרד והמשיכו בארץ ישראל, וסיימו אחרי שובו לספרד. בימי שבתו בארץ ישראל בעיר צפת השלים שם באייר שנת פ"ח את ספרו „בדי הארון ומגדל חננאל", הוא הספר הקבלי הראשון שנתחבר בצפת. ספר „מגדל עוז" הוא אחד מנושאי כליו הראשונים של הרמב"ם. מטרתו בספרו זה היתה להגן על הרמב"ם בפני השגותיו של הראב"ד. כנראה הקיף הספר את כל ארבעה עשר ספרי משנה תורה להרמב"ם, אולם לידינו הגיע רק לששת הספרים הראשונים בלבד.

ר' שם טוב הנהו מגינו הנלהב ביותר של הרמב"ם, שנלחם את מלחמתו במבקרו החריף הראב"ד. אולם צריך להודות שכוחו של הראב"ד בתורה היה יפה מכוחו של ר' שם טוב. מכיוון שקיבל על עצמו את התפקיד להצדיק את הרמב"ם בכל מקום — נכנס ממילא בדיחוקים רבים. שיטתו היא שהרמב"ם הנהו מחבר בלבד ולא מפרש; שדרכו של הרמב"ם לסדר את הפסקים שמצא לפניו במקורות מבלי להוסיף מסברתו, פרט למקומות מעטים שהעיר על כך בעצמו. על כן אין לדקדק עמו בסברות, אלא לחפש אחרי מקורותיו. ר' ש"ט היה הראשון שציין את המקורות לדברי הרמב"ם וכן הביא הרבה מתשובות הרמב"ם לחכמי לוניל. כמה מן ההשגות הוא מסלק על ידי בירור הנוסחא המקורית המדויקת בדברי הרמב"ם. ואמנם בהיותו בארץ ישראל מצא ספר מוגה ומדויק בחתימתו של הרמב"ם עצמו, והוא מביאו כמה פעמים. ספר „מגדל עוז" האיר עיני כל הבאים אחריו, שהמשיכו את מפעלו בבירור מקורות הרמב"ם, ואין לזלזל בערכו כלל, אם כי כמה מן האחרונים — ביחוד מהרש"ל — ביקרוהו קשות ומיעטו את דמותו שלא בצדק.

רש"ט חיבר גם חידושים לכמה מסכתות, ובמגדל עוז הביא במקומות שונים את חידושיו למסכתות סוכה, גיטין, בבא בתרא ועבודה זרה.

בתור מקובל היה ר' ש"ט כוח יוצר ופורה שחיבר ספרים שונים בעלי תוכן עשיר ומגוון. בספרו הראשון „כתר שם טוב" הוא עומד עדיין תחת השפעת רבותיו, אולם בספריו המאוחרים יותר הוא מתוודע אל ספרות הסוד הקדומה ומעמיק בה. בקרית ספר שנה ח' ואילך פירסם פרופ' שלום שרידים מספרו של ר' ש"ט על יסודות תורת הספירות. חיבור זה שימש מקור למקובלים שבאו אחריו ויש בו ענין רב לחקר תולדות הקבלה.

ר' שֵׁם טוֹב (בר' יוֹסֵף) אִבְּן פַּלְקֵירָא

מחכמי ספרד, פילוסוף ומשורר. נולד בשנת ד' אלפים תתקפ"ה (1225) בערך בעיר Palquera . בימי נעוריו הרבה לכתוב שירים ופיוטים, אבל כאשר נתבגר יותר החליט לעזוב את השירה ולעסוק בפילוסופיה ומדעים. בפולמוס שנתעורר בדורו על כתביו הפילוסופיים של הרמב"ם עמד בכל חום נפשו לצד המיימונים, והוא כתב אגרת להגנת ה„מורה" נגד התקפותיהם

של רבני צרפת. בהרבה מקומות בחיבוריו מתריע רש"ט נגד „חסרי לב" שאמרו „כי הפילוסופיה שהיא החכמה המופתית סותרת תורתנו". הוא רצה לגשר בין התורה והמחקר ע"י השיטה שהיתה אז מקובלת גם אצל חוקרים אחרים: מקור הפילוסופיה נמצא בתורה ובחכמת ישראל הקדומה והן לפי זה אחיות תאומות.

ידועים לנו לא פחות משבעה עשר ספרים שחיבר ר' ש"ט. מהם עוסקים ששה בנושאים פילוסופיים ודנים על יחס הפילוסופיה לדת, ושלשה אחרים עוסקים בתורת המוסר, והשאר מכילים מחקרים על פסיכולוגיה, רפואה, רשימות דברי הימים ופירושים לתנ"ך. כמה מספריו אבדו וכמה נמצאים עדיין בכת"י. את עיקרי דעותיו הפילוסופיות סיכם רש"ט בספר „המבקש" (האג, תקל"ח), המתאר שיחת ויכוח בין „המבקש", הוא תלמיד המתעניין בחכמות ומדעים, לבין הרבה אנשים בעלי תכונות ומקצועות שונים, והוא חוקר מפיהם על דבר האמת המוחלטת כדי שידע לבור לו הדרך ילך בה. את ספרו זה כתב בשנת ה' אלפים כ"ד, בהתקרבו לגיל הארבעים. בחבורו זה מתבטאת התלהבותו ותשוקתו העזה ללמוד ולמחקר. חשוב מאד הוא פירושו ל„מורה נבוכים" של הרמב"ם בשם: „מורה המורה" (פרעסבורג, 1837). את שיטתו בתורת המוסר בירר רש"ט בספר המעלות (כת"י), הדן בדרגות השונות של השתלמות האדם. חבור זה נחשב לאחד הנסיונות הראשונים לתאור שיטתי ומקיף בתורת המוסר. בספרו „צרי היגון" (קרימונה, שי"ז) שלב רש"ט דברי חז"ל עם משלי פילוסופיה. אוסף גדול של משלי מוסר מספרות ישראל ומספרות הערבים בצורת המקאמה נכלל בספר „אגרת המוסר" (מהדורת הברמן בקבץ על יד, ירושלים תרצ"ו). ואת בקיאותו בחכמת הרפואה מוכיח רש"ט באגרתו: „בתי הנהגת גוף הבריא ובתי הנהגת הנפש" (נדפס ב„הרופא העברי", ניו־יורק תרצ"ח). שיטה פסיכולוגית בצורתה המקובלת בימי הבינים נמצאת בספר „הנפש" (למברג, תקצ"ה).

והרי שורות אחדות משירו המתאר את מצב ישראל בגולה:

הֵישְׁמַח הַיְהוּדִי הָאֻמְלָל
וְחֶלְקוֹ בֵּין בְּנֵי אָדָם מְקֻלָּל
וְאִם הַיּוֹם יְהִי עָשְׁרוֹ כְּחוֹל יָם
לְמָחָר יַהֲלֹךְ עָרוֹם וְשׁוֹלָל...
וְאֵיךְ יָרִים לְרֹאשׁוֹ יִשְׂרָאֵל
וְהִנֵּה הוּא בְּדָם מַכּוֹת מְגוֹלָל?

הו.

ר' שֵׁם טוֹב אִבְּן שֵׁם טוֹב

מקובל וראש ישיבה בספרד במאה השניה לאלף השישי (בתחילת המאה החמש עשרה למספרם. מחבר ספר „האמונות" (פירארה, שי"ז), בו יצא למלחמת תנופה נגד חכמי המחקר והמתפלספים, האומדים לבסס את האמונה הישראלית על המחקר הפילוסופי. לדעתו הם נוטעים זמורת זר בכרם היהדות. לעומת הפילוסופיה הבוגדה הוא מציג את האמונה התמימה ואת הקבלה. נטיית בני דורו אחרי הפילוסופיה היא היא שגרמה, לדעתו, שמרבית אנוסי דורו לא יכלו לעמוד בגזירות השמד והמירו דתם, שכן

ההתפלספות החלישה את אמונתם. בשעה שהיהודים התמימים בכל הדורות היו מקדשים את השם ומוסרים את נפשם על אמונתם. בבקרתו הנועזה אינו נמנע מלהתקיף בחריפות אף את הרמב"ם, הראב"ע והרלב"ג. מלבד ספר האמונות כתב עוד חיבורים קבליים, ביניהם ספר על תורת הספירות שפרק ארוך ממנו נשתמר בכתב יד.

להתקפותיו על הרמב"ם השיב באופן נמרץ לאחר מאה שנה ר' משה אלשקר בתשובותיו סימן קי"ז. תשובה זו הופיעה אף בקונטרס מיוחד בפירארה שי"ז.

ר' שם טוב נפטר בשנת ק"ץ (1430).

ר' שֵׁם טוֹב (בר' יוֹסֵף) אִבְּן שֵׁם טוֹב

מחכמי ספרד בדור הסמוך לגירוש. פילוסוף ודרשן. היה בנו של ר' יוסף ן' שם טוב (ראה למעלה, עמ' 820) ונכדו של ר' שם טוב ן' שם טוב (ראה בערך הקודם). בניגוד לאבי אביו, שהיה מתנגד נמרץ לפילוסופיה ובספר האמונות שלו התקיף את הרמב"ם, היה ר' שם טוב שלנו מן הנוהים אחרי הפילוסופיה והעריץ מאוד את הרמב"ם. הוא חיבר כמה חיבורים בפילוסופיה ואף תירגם כמה מפירושי אבן רשד לספרי אריסטו. רוב חיבוריו ותרגומיו נמצאים עד היום בכתב יד בספריות שונות.

מחיבוריו שהגיעו לידינו ידועים ביחוד: פירוש שם טוב לספר מורה הנבוכים לרמב"ם. נדפס ראשונה בוינציה שי"א, ומאז הוא נדפס והולך במרבית המהדורות של ספר מורה הנבוכים. ספרו השני הוא „דרשות התורה". השלימו בניסן שנת רמ"ט (1489) ונדפס בשאלוניקי רפ"ה ועוד. אף דרשותיו הן ברוח הפילוסופיה ומרבה להביא בהן את ספרי אריסטו ומפרש את המקראות בדרך האליגוריה. מלבד דרשות על הפרשיות נמצאות כאן גם דרשה לחופה, לראש השנה ויום הכיפורים, וכמה דרשות לתשובה שחיברן למעיינים המבקשים לדרוש ברבים לעורר לב האנשים לתשובה.

ר' שְׁמוּאֵל (בר' אַבְרָהָם) אַבּוֹהַב

מגדולי רבני איטליה. נולד בהמבורג בשנת ש"ע (1610) לאביו שהיה עשיר ונדבן שייסד ישיבה בצפת. בהיותו כבן שלש עשרה שנה שלחו אביו לוינציה ללמוד תורה. הוא גדל בתורה ובחכמה והיה בקי בלשונות ומדעים. אחרי שנפטר רבו, ר' דוד פראנקו, נשא ר' שמואל את בת רבו לאשה ואף אביו וביתו באו אליו לאיטליה. הוא נתפרסם מאוד בתורתו ובחכמתו והיו פונים אליו בשאלות בדבר הלכה ועיטרוהו בתואר הכבוד הרשב"א (ר' שמואל בר' אברהם). נוסף על תורתו וחכמתו הצטיין במידותיו התרומיות ובמעשיו הטובים. עטוותנותו הרבה, מעשי צדקתו ופעולותיו לטובת העניים והשבויים הרבו לו מעריצים. בדרכי חייו התנהג בפרישות וחסידות והיה מרבה בצומות ונוטה אחר החומרא. תחילה שימש ברבנות וירונה ואף ייסד שם ישיבה ומשנת ת"י ואילך עד פטירתו שימש ברבנות וינציה ועמד שם בראש ישיבה גדולה ובית דינו עלה בימיו למעלת בית דין מרכזי. הוא יצא בחריפות רבה נגד השבתאים,

ובבית דינו התוודה נתן העזתי נביאו של שבתי צבי.

הרבה תלאות ומכאובים עברו עליו בימי חייו הארוכים, במיתת בניו הקטנים ובמחלות שונות. בהיותו כבר כבן שמונים גזר על עצמו דין גלות והיה עובר מעיר לעיר וממדינה למדינה במשך שנים אחדות עד שחזר לוינציה סמוך לפטירתו. נפטר בר"ח אלול שנת תנ"ד (1694), ופטירתו עוררה אבל כבד בעירו ובכל המדינה. בנו ר' יעקב הוציא לאור את ספר תשובותיו בשם „דבר שמואל" (וינציה, תס"ב), וסיפח לו תולדות חיי אביו. מיחסים לר' שמואל את ספר „הזכרונות", שנדפס בעילום שם המחבר ומקום ההדפסה. תוכן הספר אזהרת מוסר על כמה עניינים שהעם נכשל בהם. חיבר עוד קיצור ספר משנה תורה לרמב"ם ודרשות, ולא ראו אור. שנים מבניו מילאו מקומו ברבנות בקהילת וינציה.

ר' שְׁמוּאֵל (בר' יִצְחָק) אוֹזִידָה

נולד בצפת בשנת ש' (1540) בערך. למד קבלה מפי האר"י הקדוש, ולאחר פטירתו מפי תלמידו ר' חיים ויטאל (מהרח"ו). יסד ישיבה גדולה בצפת שעסקו בה בהלכה ובקבלה. בשנת שנ"ז נסע ר' שמואל לקושטא לבסס את המצב הכספי של הישיבה. באותה שנה הביא לדפוס את ספרו „אגרת שמואל", פירוש על מגילת רות, בקורוג'ישמי הסמוכה לקושטא. ר"ש אוזידה חיבר פירושו על כל המגילות, אולם לא נדפס ממנו אלא על רות הנ"ל, ועל איכה בשם „לחם דמעה" (וינציה, שס"ו). מפורסם ביותר פירושו על פרקי אבות „מדרש שמואל" (וינציה, של"ט), שזכה לתפוצה גדולה ועוד בחייו נדפס שלש פעמים.

בא.

ר' שְׁמוּאֵל בר' אוּרִי שְׂרָגָא פַּיְיבּוּשׁ

מגדולי האחרונים מפרשי השלחן ערוך. נולד בווידיסלאב במדינת פולין בתחילת המאה החמישית לאלף השישי (באמצע המאה השבע עשרה). בבחרותו למד תורה בישיבת קראקא, מפי ר' יהושע השיל בר' יעקב (הרבי ר' השיל), ואחרי פטירת רבו המשיך את למודיו אצל רבה של קראקא, ר' אריה ליב בר' זכריה מנדל, שנתן לו את בתו לאשה. תחילה שימש ברבנות בעיר שידלוב בפולין, שם ישב על התורה וחיבר את ספרו „בית שמואל" (דיהרנפורט, תמ"ט). כפי שהוא מספר בהקדמתו לא היה עמו במלאכתו זו לא חבר ולא תלמיד. באלול תנ"א נתקבל לרבנות בקהילת פיורדא באשכנז, ושם עבר על ספרו בעיון עם תלמידים מובהקים, וסידרו מחדש במהדורה בתרא, שנדפסה שם בשנת תנ"ד.

ספר „בית שמואל" הוא אחד הפירושים המעולים לשלחן ערוך אבן העזר. דרכו לציין את המקורות ולהביא את דעות הפוסקים בסגנון קצר וברור ולהכריע הלכה על פי המקורות בסברה ישרה ובחדירה עמוקה. ספר „בית שמואל" נתקבל בישראל ונדפס פעמים רבות במהדורות השלחן ערוך אבן העזר, ביחד עם פירוש „חלקת מחוקק" לר' משה לימא, בשם המשותף „אפי רברבי".

ר׳ שְׁמוּאֵל (בר׳ שְׁנִיאוּר) מֵאֵיבְרָא

מבעלי התוספות הצרפתים בסוף האלף החמישי (במאה השלש עשרה למספרם). בן העיר אייברא (Evreux). שם עמד בראש ישיבה גדולה ובין תלמידיו נמנים ר׳ יצחק מקורביל (בעל סמ״ק), ר׳ פרץ מקורביל ור׳ יונה גירונדי. הוא ואחיו ר׳ משה מכונים בתואר גדולי אייברא. שני אחים אלה חיברו תוספות להרבה מסכתות מן התלמוד, ושמותיהם נזכרים כמה פעמים בתוספות שלנו. התוספות שיצאו מבית מדרשם נקראים תוספות אייברא, או גם שיטה מאייברא.

ר׳ שְׁמוּאֵל (בר׳ יִצְחָק) אַלְגַאזִי

מחכמי האי קַנְדִיה במאה הרביעית לאלף השישי (במאה השש עשרה למספרם). חיבר ספרים במקצועות שונים, ומכולם לא זכה לראות אור אלא קונטרסו הקטן „תולדות אדם״, הוא קיצור דברי הימים מאדם הראשון עד ימיו. חיברו בשנת שמ״ג ונדפס בוינציה לאחר פטירתו ע״י נכדו (מהדורה חדשה יצאה לאור ע״י א. מ. הברמן, ירושלים תש״ד). לספר „תולדות אדם״ נספחו במהדורה ראשונה פסקים אחדים.

נכדו בהקדמתו לתולדות אדם מונה שאר חיבוריו. ואלה הם: „תנחומות אל״, ביאור לספר יראים; „קבוצת כסף״ כולל מראי מקומות למאמרי התלמוד הבבלי, הירושלמי, ספרא, ספרי, מכילתא ומדרשי רבה. כמו כן הניח אחריו ספר דרשות וחידושים על שמנה עשרה מסכתות.

ר׳ שְׁמוּאֵל אֱלִיעֶזֶר (בר׳ יְהוּדָה הַלֵּוִי) אֵידֶל׳ס (מהרש״א)

מגדולי מפרשי התלמוד. נולד בקראקא בשנת שט״ו (1555). בבחרותו הלך לפוזנה, ושם נשא את בת ר׳ משה אשכנזי היילפרן. חותנתו הגבירה מרת איידל (שעל שמה הוא מכונה: איידל׳ס) תמכה בידו ובידי תלמידיו המרובים במשך עשרים שנה (שמ״ה—שס״ה). לאחר פטירתה הוכרח מהרש״א לקבל את הרבנות בעיר חלם. בשע״ד נתקבל לרב בלובלין ובשפ״ה — באוסטרהא. שם יסד ישיבה גדולה. על משקוף ביתו (נשרף בשנת תרמ״ט) היה חרות הפסוק: „בחוץ לא ילין גר, דלתי לארח אפתח״ (איוב לא, לב). נפטר ה׳ בכסלו שצ״ב (1631).

בספרו „חידושי הלכות״ — אחד מן הספרים המפורסמים בישראל, שנספח כמעט לכל מהדורות התלמוד — הוא מפרש ומסביר את דברי התלמוד בעמקות ובחריפות יתרה. בהקדמתו הוא מודיע, שמ„אהבת הקיצור״ לא יאריך בדברים, ואמנם לשונו קצרה מאד, ופעמים גם יותר מדי, עד שקשה להבין את כוונתו, ברוב המקומות הוא מסיים: „ודוק״ או „וק״ל״ (= וקל להבין), אע״פ שבאמת אינו קל כל־כך, והאחרונים מתייגעים להבין את דבריו. לעתים קרובות הוא מקשה איזו קושיה ואומר: „ויש ליישב״, והלומדים עמלים למצוא את התירוץ. אגב פירושו לתלמוד הוא מבאר גם דברי רש״י ובעלי־התוספות. אע״פ שאהב את הפילפול התלמודי והיה אומר: „לא יבוא אדם

לשורש ועומק עיון בלי רב המלמדו פילפול״, היה מתנגד בתוקף לאותם הפילפולים, שהיו ידועים בדורו בשם „חילוקים״, ש„כל מי שיודע לכוון על צד היותר בפילפול של הבל הרי זה משובח, וכל אחד מכוון לדחות דברי חברו״, מפני ש„פילפול כזה מטריד את האדם מן האמת ואינו מגיע לתכליתו המבוקש״. בדרך כלל הוא מבאר ב„חידושי־הלכות״ את סוגיות הש״ס, לפי רש״י ותוספות, ומפני כן דוקה נתפשט ספרו בישראל באופן שהבנת התלמוד וראשוני־מפרשיו בצירוף פירושי מהרש״א נחשבו במשך דורות לסימן מובהק של תלמיד־חכם רגיל. בספרו „חידושי אגדות״ משתדל מהרש״א לפרש את האגדות התמוהות בדרך ההיגיון, ופעמים שהוא מוציאן מידי פשוטן ואומר שהן משלים הבאים להורות על הנמשל, והוא משתדל לגלות את הרמז הצפון בהן. אע״פ שהוא מתרעם על „אותם האנשים שבדור הזה המבלים כל ימיהם בחכמת הקבלה״, הוא מביא הרבה מספרות־הסוד. גם את הפילוסופיה העברית ידע, ובשתיהן השתמש לפרש כמה אגדות בתלמוד. פעמים מרחפת על דבריו רוח הביקורת. הוא מחליט, שהתרגום לתורה המיוחס ליונתן בן עוזיאל אינו שלו. הוא מרגיש, שהתוספות למסכת יומא סיגנונן שונה משאר מסכתות. כמו־כן הוא קובע, שלתוך פירושי רש״י ולתוך התוספות הוכנסו כמה דברים, שנוספו בגיליון, והם הערות של תלמידים טועים, שבמשך־הזמן נשתרבבו לתוך הטכסט, ויש שבדרך זו הוכנסו גם לתוך התלמוד פירושי רש״י והתוספות.

מהרש״א מוכיח את בני דורו על שהם מזלזלים במצוות שונות: יש שמשתכרים במוצאי־שבת בסעודת „מלוה מלכה״ ומבטלים ע״י כך את „קריאת־שמע שעל המיטה״ ולמחר הם מאחרים וקמים לאחר שכבר עבר זמן קריאת־שמע ותפילה. את רבני־דורו הוא מאשים, שהם משתררים על הציבור שלא לשם שמים, והוא מתרעם על „דורות הללו, שמי שיש לו עושר הוא מתמנה בכסף ורודף אחר הכבוד״. השתתף בשנת ש״נ גם באסיפת ה„ועד של ארבע ארצות״, שהכריזה חרם על הקונים את רבנותם בכסף. גדול היה כבוד המהרש״א בעיני חכמי־דורו. ר׳ יואל סירקיס פונה אל ראשי „ועד ארבע הארצות״ בלובלין ואומר: „הנה עמכם גדול הדור... להמתיק סוד ועצה עמו״. על מצבתו הוא מתואר כ„איש קדוש... מופת הדור... שמעו יצא ממזרח שמש עד מבואו. האיר עיני חכמי ישראל בחיבורו הגדול״. אף הבאים אחריו העריצוהו מאד. הגאון ר׳ יונה לאנדסופר מצווה לבניו לדייק בדברי המהרש״א, „כי דבריו הם בקיצור מופלג ועמוקים לאמיתה של תורה... רוח אלוהים דיבר בו, כי מבלעדי השגת רוח־הקודש אי אפשר שיעשה אדם ספר בדומה לזה״. חיבוריו הם: „זכרון דברים, חידושים שנתחדשו בחבורה קדושה שבק״ק פוזנה״ (שנ״ח, בהוצאת חותנתו); „חידושי־הלכות״ (ח״א: שע״ב; ח״ב: שפ״א; למסכת נידה: שס״ב; לביצה וליבמות: חש״ד; מהדורה בתרא, לשבע מסכתות: ת״ל); „חידושי אגדות״ (ח״א: לזרעים, לנשים, לנזיקין ולקדשים, שפ״ז; ח״ב: למועד, שצ״א;

לנידה ולנדרים, שס"ב); "סליחה", שמתחלת: "אל אלוהי דלפה עיני". אף חיבר "סליחה" לזכרון קדושי־וארשה (שנ"ז). אש.

ר' שְׁמוּאֵל (בר' יַעֲקֹב) אִבְּן גַ'אמַע

מחכמי עיר קאבס במדינת תוניס בסוף המאה התשיעית לאלף החמישי (במאה השתים עשרה למספרם). בן למשפחת חכמים בעיר קאבס מכמה דורות. אחד מאבותיו, ר' אברהם בר רב משה בר ג'אמע ממדינת קאבס, עמד בקשר שאלות ותשובות עם רב האיי גאון. ר' שמואל היה חכם תלמודי, פייטן ומדקדק. כאשר עבר ר' אברהם אבן עזרא באפריקה הצפונית נפגש בר' שמואל והתקשר עמו בקשרי ידידות (ראה למעלה עמ' 84) ואף החליפו ביניהם שירי ידידות ואהבה.

ר' שמואל היה הראשון בין משלימי ספר הערוך לר' נתן בר' יחיאל. זמן לא רב אחרי פרסום ספר הערוך חיבר לו ר' שמואל השלמה, בשם "אגור" (כמשמע שמו בערבית ג'אמע). נדפס על ידי ר' שלמה באבר בספר היובל לכבוד גרץ. כן חיבר ר' שמואל ספרי הלכה שונים שנאבדו. ידוע היה ספר הלכות שחיטה שלו בערבית, וכן ספר בענייני מוסר ומידות. פסקיו מובאים בספר העיטור ועוד. תאריכי לידתו ופטירתו אינם ידועים.

ר' שְׁמוּאֵל גַּרְמִיזַאן

מגדולי חכמי טורקיה במאה השבע עשרה למספרם. פוסק, פרשן התלמוד, דרשן ומקובל. נולד בשאלוניקי בשנת שס"ה (1605) בערך. עלה לארץ ישראל לפני שנת ת"ו ובאותה שנה נחשב בין חכמי ירושלים וחתם על ההסכמה שאין להטיל מסים על תלמידי חכמים. בשנת ת"ז יצא כנראה בשליחות ירושלים. היה במאלטה, וכאשר מצא שם מצב רוחני ירוד הקדיש עצמו לגדור את הפרצות, ונראה ששהה שם עשר שנים כרבה של הקהלה. בשובו לירושלים היה מגדולי המורים בישיבת "בית יעקב" שיסד ר' יעקב חאגיז. והעמיד תלמידים הרבה ובין תלמידיו נמנה החכם המפורסם ר' משה אבן חביב.

עבודתו הספרותית היתה ענפה ביותר. כתב שיטות על כל מסכתות התלמוד שנקראו בשם "אמרי בינה" ולכמה מן המסכתות חיבר גם מהדורא בתרא. כל השיטות נשארו בכת"י. שלשה כרכים גדולים על מסכתות קידושין, כתובות, בבא קמא ובבא מציעא נמצאים בספרית הבודליאנה באוכספורד. על מסכת חולין נמצא בכת"י בירושלים. הוא חיבר גם פירוש קצר לתלמוד בשם "פת לחם" ו"תורת אמת". נשתמר בידינו גם שריד מפירושו על ירושלמי ברכות. על פעולתו הספרותית כותב אזולאי: "הפליא לעשות שיטות... וביאורים לד' טורים ופוסקים ראשונים ואחרונים כל הגליונות מלאים מכתיבותיו דבר פלא אשר פעל ועשה...". ואלה יתר ספריו הידועים לנו: "אמרי קדוש", פירוש על ארבעה טורים; "אמרי תבונה", הלכה; "כבוד חכמים", "דברי חכמים", "לשון חכמים" — באורים למאמרי רז"ל; "אמרי נועם" ו"מדי שבת"

— דרושים לפי סדר התורה; „אמרי מישרים", „מאמרי אמת", „אמרי יושר". „אמרות נעימות" — פירושים ודרושים לתנ"ך; „דרכי נעם", דרשות בקבלה; פירוש מסכת ברכות עפ"י הקבלה. מכל ספריו לא נדפס אלא ספר תשובותיו „משפטי צדק", ירושלים תש"ה, ע"י מ. בניהו.

נפטר בירושלים סמוך לשנת תל"ה (1675). בנ.

ר׳ שְׁמוּאֵל בר׳ דָּוִד הַלֵּוִי

רב ומחבר. נולד בפולין בעיר מזריטש אחרי שנת שפ"ד (1524) ולמד תורה בבית מדרשו של ר׳ דוד בר׳ שמואל הלוי בעל טורי זהב (הט"ז). סמוך לשנות העמידה מצאנוהו נודד על פני כמה קהלות במדינת אשכנז. זמן מה ישב בהלברשטט, ומשם נתקבל לרב בבמברג, אבל לא שהה בה זמן רב, כי מחמת מחלוקת הוכרח לעזוב את רבנותו בעיר זו. לאחרונה נתקבל לרב בקהילת שטייגבאך במדינת באירן, ושם נפטר בשנת תמ"א (1681).

חיבר ספר „נחלת שבעה" (אמשטרדם, תכ"ז), הוא קובץ השטרות החשוב ביותר, בו נאספו מרבית השטרות הנהוגים בישראל, וסיפח להם דינים השייכים להם מכל הפוסקים. ספר זה נתקבל באומה ונעשה ספר שימושי נפוץ מאוד. סמוך לפטירתו הדפיס בפרנקפורט מהדורה שניה מספרו זה, בו השיב על השגות שנתעוררו עליו. לאחר פטירתו אסף בנו ר׳ אברהם את תשובותיו והדפיסו בשם נחלת שבעה חלק שני (פיורדא, תנ"ב).

ר׳ שְׁמוּאֵל (בר׳ חַיִּים) וִיטַאל

רב ומקובל בסוף המאה הרביעית ותחילת המאה החמישית לאלף השישי (במאה השבע עשרה למספרם). בנו של ר׳ חיים ויטאל. נולד בדמשק ולמד את תורת הקבלה מפי אביו הגדול ונשא לאשה את בתו של ר׳ יאשיה פינטו, רבה של דמשק. עם פטירת אביו בשנת ש"פ ירש ר׳ שמואל הרבה מן הכתבים הקבליים שחיבר אביו על פי רבו האר"י ז"ל. ר׳ שמואל היה דורש לפני הקהל בשבתות והיה מרביץ תורת הקבלה ומפיץ את לימודיה בין תלמידים שנתלקטו אליו. בין אלה שקיבלו לקח מפיו בקבלה ידועים גם המקובלים ר׳ יעקב צמח ור׳ מאיר פאפריש, שסידרו הרבה מכתבי האר"י על פי מה שקיבלו מר׳ שמואל. אף ר׳ שמואל עצמו העתיק וסידר הרבה מתורת אביו ר׳ חיים ויטאל על פי האר"י ז"ל בספרו „שמונה שערים" ובשאר חיבורים.

לעת זקנתו ירד ר׳ שמואל לגור במצרים והתגורר בקהיר עד פטירתו. היה מבני חבורתו של השר רפאל יוסף צלבי, ונתמנה משגיח על הנהגת ביתו, שתיקוני התשובה יהיו נעשים על פי האר"י. מחיבוריו בקבלה ידועים עוד: „מקור חיים", דרשות; „חמדת ישראל", כוונות התפילות; „תעלומות חכמה", בעניינים שונים. מלבד כתביו בקבלה הניח אחריו כמה חיבורים בתורת הנגלה: „חכמת נשים", על דיני גיטין; „באר מים חיים" שאלות ותשובות; חידושים על התלמוד והגהות על ספר הלבושים. מרבית ספריו טמונים בכתב יד ולא זכו לראות אור.

ר' שְׁמוּאֵל הֶחָסִיד

מראשוני חכמי הסוד באשכנז בתחילת המאה העשירית לאלף החמישי (במאה הי"ב למספרם). נולד בשפירא לאביו ר' קלונימוס הזקן ממשפחת הקלונימוסים המפורסמת שהקימה חכמי תורה במשך הרבה דורות ליהדות אירופה. כפי שמספר ר' אלעזר מגרמיזא, בעל ספר רקח, בשעת פטירתו של ר' קלונימוס הזקן היה עדיין ר' שמואל בנו נער, על כן מסר ר' קלונימוס את סוד תקון התפלות שקיבל מאבותיו לר' אלעזר חזן משפירא וציווהו למסרו לשמואל בנו כשיגדיל. ר' שמואל גדל בתורה ובחכמה אך עיקר גדולתו לא היתה בשדה הפלפול התלמודי, כבני דורו בעלי התוספות, אלא השתקע בראשו ורובו בתורת הרזים והכוונות ועסק בעבודת השם מתוך אהבה ויראה, עד כי נעשה לעמוד הגדול שעליו נשענה החסידות האשכנזית, זו התנועה הדתית שעיצבה את דמות היהדות האשכנזית לדורות והכשירה אותה למסירות נפש על קידוש השם.

ר' שמואל הרביץ תורה בבית מדרשו בשפירא ותלמידים רבים קיבלו תורה מפיו. משני בניו היה ר' אברהם בכורו תלמידו בתורת הנגלה ור' יהודה קיבל מפיו את תורת הרזים והמשיך את דרכו בחסידות. ר' שמואל נקדש מאוד בעיני בני דורו והבאים אחריו והרבו לספר עליו אגדות מופלאות והכתירוהו בתארים: חסיד, קדוש, ואף נביא קראו לו. הוא חי חיי עוני וסיגופים ועבד את קונו בשמחה ודבקות. לפי אגדה אחת יצא למסע נדודים לערוך גלות, ובמשך שבע או תשע שנים נדד מעיר לעיר וממדינה למדינה ולא גילה לאיש מי הוא, כדי שלא להתכבד בכבוד תורתו. כנראה עבר בפרובינצא ונתעכב בעיר נרבונא. שכן הוא מוסר על מנהגי בני עיר זו. שנת פטירתו אינה ידועה.

ר' שמואל הניח את היסוד לספר חסידים שסידר בנו ר' יהודה החסיד. הפרקים על היראה ועל התשובה שבראש ספר חסידים (מהדורת מקיצי נרדמים, עד סימן כו) נכתבו על ידי ר' שמואל החסיד. ואמנם שמו רשום בראש הספר, ובתחילת סימן א' ובסופו רשם "סוד יראי אלהים", שהוא בגימטריא שמואל. הוא פותח בדברים אלה: "לירא השם ולחושבי שמו אכתוב זה ספר זכרון לפניהם, למען ילמדו ליראה את ה' ואת בניהם ילמדון. ולא שאני חכם מבני דורי, כי קטן אני במעשים טובים ובתורה, כי יש בדורי חכמים בתורה ובכל חכמה ומעשים ובעלי יראה יותר ממני, אלא מרב חכמתם מפלפלים בתלמוד אשר אין קץ לחכמתה"...

הוא לא הלך בדרך הסלולה למרבית חכמי דורו ולא חיבר תוספות ופלפולים על התלמוד, אלא שם לבו לעסוק במקצועות שהוזנחו על ידי בני דורו. כמאמרו שם: "אהוב לך את המצוה הדומה למת מצוה שאין לה עוסקים. כאשר תראה מצוה בזוייה שאין לה עוסקים, כגון שתראה שבני עירך לומדים סדר מועד וסדר נזיקים (ו)אתה תלמוד סדר קדשים". ואמנם חיבר פירוש על מסכת תמיד מסדר קדשים, וכן חיבר פירוש על מדרשי

ההלכה: המכילתא והספרא, שהוזנחו על ידי בני דורו. הוא חיבר גם פירוש על התורה בדרך הרמז, גימטריא ונוטריקון, בדברי מוסר ויראת שמים. כן חיבר תיקון ופירוש התפילות בדרך הסוד. הרבה ממאמריו בספריו אלה הובאו בספרי מחברים שונים, אולם לא זכינו לאורם וכמה מהם טמונים עדיין בכתבי יד. כפי שגילה הפרופ׳ גרשם שלום חיבר ר׳ שמואל החסיד ספר „שקוד", הדן בתורת הרזים ובדעות המיסתוריות של חסידי אשכנז.

רבה היתה השפעתם של ר׳ שמואל החסיד ור׳ יהודה החסיד בנו על יהדות אשכנז. רק בכוחה של האמונה התמימה שהורו חסידים אלה יכלו יהודי אשכנז להחזיק מעמד ברדיפות האיומות שעברו עליהם דורות רבים.

ר׳ שְׁמוּאֵל יְהוּדָה (בר׳ מֵאִיר) קַצֶנֶלֶנְבּוֹיְגֶן (מהרשי״ק)

מגדולי רבני איטליה במאה הרביעית לאלף השישי (במאה השש עשרה למספרם). נולד בפדובה בשנת רפ״א (1521) לאביו הרב הגדול מהר״ם מפדובה. כבר בימי שחרותו הוכר כגדול בתורה ונתמנה לחבר בית הדין בוינציה. שמו יצא לתהלה כאחד מגדולי התורה במדינה והוא עמד בחליפת שאלות ותשובות בענייני הלכה עם גדולי חכמי הדור בפולין, הרמ״א והמהרש״ל, וכמה מתשובותיו נכנסו בקובצי תשובות תיהם. משנת שכ״ו ואילך שימש רב ראשי בוינציה, ואף עמד שם בראש ישיבה גדולה, שהעמידה תלמידים חשובים שהעריצוהו מאד. אחד מתלמידיו, ר׳ אבטליון מקונסיליי, הציב את תמונתו של מהרשי״ק רבו בבית מדרשו, לקיים מה שנאמר והיו עיניך רואות את מוריך. על מראהו ויפי תוארו מעיד ר׳ יהודה אריה די מודינה, בהספדו עליו, כדברים האלה: „כל יודעו ומכירו יודע כי היה תוארו ומראהו כמראה איש האלהים נורא מאד, וכל מי שלא ראהו מימיו היה אומר בפגעו בו כי הוא זה״.

מלבד תשובותיו הפזורות בחיבורים שונים נדפסו ממנו י״ב דרשות (וינציה, שנ״ד), הכוללות גם הספדים על חכמי ישראל, וביניהן הספד על קרובו הרמ״א. מהרשי״ק נפטר ו׳ ניסן שנ״ז (1597).

את בנו ר׳ שאול שלח מהרשי״ק ללמוד תורה בישיבות פולין ושם נשא לאשה את בתו של פרנס ומנהיג בבריסק דליטא ונשתקע שם. ר׳ שאול עשה לו שם בתורתו ובחכמתו והיה נכבד מאוד אף בעיני שרי ארץ פולין, ולפי האגדה המפורסמת נבחר על ידיהם לשמש יום אחד מלך על מדינת פולין, ומכאן כנויו ר׳ שאול וואהל.

ר׳ שְׁמוּאֵל (בר׳ יִצְחָק) יָפֶה אַשְׁכְּנַזִי

מחכמי קושטא במאה הרביעית לאלף השישי (במאה השש עשרה למספרם). מחבר פירוש „יפה תואר" על מדרשי רבה. היה תלמידו של ר׳ יוסף ן׳ לב ונתמנה רב בקהילת האשכנזים בקושטא. במשך שנים רבות היה דורש בקהילתו בכל שבת ומועד, ודרשותיו הפנו את

תשומת לבו למדרשי רבה על התורה והמגילות שלא מצא להם פירוש שישביע את נפשו. לכן נטל על עצמו עבודה גדולה זו ובמשך שנים מרובות פירש את כל מדרשי רבה לחמשת חומשי תורה ולחמש המגילות. זהו פירוש נפלא החודר למעמקים באינטואיציה גאונית ופותח לפנינו את כל מטמוני האגדה. בבקיאותו העצומה בכל הספרות המדרשית והדרשנית וביושר הגיונו עלה בידו לתת לנו פירוש שלם המקיף את כל מדרשי הרבות, שאינו מניח כמעט מאמר במדרש שאינו מפרשו, וכמעט שלא הניח פירוש אפשרי למאמרי המדרש שלא הביאו. אמנם אף הוא נוהה אחר הדרשנות, ופעמים הוא נמשך אחרי השקפות בני דורו ומכניס לתוך פירושו מדרכי הביאורים הדרשניים ודוחק אל תוך דברי המדרש התמימים כוונות שלא שיערון הקדמונים, ואף על פי כן ימצא בפירושו כדי סיפוקו גם השואף להבין את דברי המדרש לפי פשוטם. ואמנם זהו הפירוש החשוב ביותר למדרש.

מחמת ההוצאה המרובה בהדפסת ספר גדול זה החליט להדפיס תחילה את ספרו „יפה מראה", הוא פירוש לאגדת התלמוד הירושלמי. ספרו זה הושלם בשנת שמ״ז ונדפס בוינציה בשנת ש״נ. בשנת שנ״ז החל להדפיס בוינציה את „יפה תואר" לבראשית רבה. אולם כנראה נפטר ר׳ שמואל בו בפרק. לכן נמשכה ההדפסה קרוב לעשר שנים ונשלמה באלול שס״ו. פירושו לשמות רבה נדפס על ידי נכדו בוינציה תי״ז, ולויקרא רבה עוד לפני כן בקושטא ת״ח, אולם לבמדבר ודברים לא נדפס עד היום. מן המגילות הופיע פירושו לרות, אסתר ואיכה, בשם „יפה ענף" (פפד״א, תנ״ו), ולשיר השירים בשם „יפה קול" (אזמיר, תצ״ט), ולקהלת עודו בכתב יד, וכן טמון בכ״י פירושו למדרש שמואל. החלק הראשון מדרשותיו בשם „יפה עינים" נדפס בוינציה שצ״א. עוד חיבר שאלות ותשובות בשם „בית דין יפה", ולא נדפסו.

ר׳ שְׁמוּאֵל הַלֵּוִי חַכִּים

מחכמי מצרים בסוף המאה השלישית לאלף השישי (בתחילת המאה השש עשרה למספרם). נראה שהיה ממגורשי ספרד שנדד למצרים. הוא היה מגדולי חכמי דורו ועמד במשא ומתן של הלכה עם ר׳ אליהו מזרחי, ר׳ יעקב בי רב ור׳ לוי בן חביב, והיה מחברי בית דינו של הרדב״ז ונמצא חתום עמו על תעודה משנת רפ״ז, ואף הזכירו הרדב״ז כמה פעמים בתשובותיו. הוא היה אחד מ„שלושת עמודי תבל" שהתירו את הקראים לבוא בקהל. היה חולק בענייני הלכה עם מהר״י בירב. כמה מתשובותיו הובאו בקבצי תשובותיהם של בני דורו. קובץ שלם של שאלות ותשובות שלו היה מונח בכתב יד ולא נדפס. כפי שנראה מתשובות הרדב״ז סי׳ קע״ז נפטר לפני שנת רצ״ו (1536).

יש מזהים אותו כנראה ללא יסוד עם ר׳ שמואל הלוי חאקאן, שהיה מחכמי קושטא והדפיס שם בשנת ש״ז את תשובות הריב״ש.

ר׳ שְׁמוּאֵל (בר׳ אַבְרָהָם) לַנְיַאדוֹ

מחכמי ארם צובה, היא חלב במדינת

סוריא, במאה הרביעית לאלף השישי. אבי אביו שנקרא אף הוא בשמו ר׳ שמואל לניאדו היה מגולי ספרד שנדד לאנדרי־נופולי ומשם עמד בקשרים עם ר׳ אליהו מזרחי. ר׳ שמואל שלנו היה רב ודרשן בחלב וחיבר כמה ספרים בדרך דרוש על ספרי המקרא, וכלם נקראו בשם „כלי״. מכאן כנויו של ר׳ שמואל „בעל הכלים״. ואלה נדפסו: „כלי חמדה״, דרושים ופשטים על התורה (וינציה, שנ״ו); „כלי יקר״ על נביאים ראשונים (שם שס״ג); „כלי פז״ על ישעיה (שם תי״ז). ועוד הניח בכתב יד על שאר ספרי המקרא מירמיה עד דברי הימים „כלים מכלים שונים״...

נפטר בחלב בשנת ש״ע (1610) בערך, ובנו ר׳ אברהם ישב על כסאו ברבנות חלב. בניו ובני בניו במשך כמה דורות שמשו ברבנות בקהילות שונות במזרח.

ר׳ שְׁמוּאֵל בר׳ מֵאִיר (רשב״ם)

מפרש המקרא והתלמוד, מראשוני בעלי התוספות. בן בתו של רש״י ואחיו הבכור של ר׳ יעקב תם. נולד בעיר רומרוג (Rameru) בצרפת, בין השנים ד׳ אלפים תת״מ—תתמ״ה (1080—1085). למד תורה מפי חכמי לותיר, וביחוד אצל אביו ר׳ מאיר, חתנו של רש״י, ואף אצל רש״י אבי אמו. עוד בחיי רש״י הגיע רשב״ם למעלה רמה בתורה והיה מתווכח עם רש״י זקנו על פירושי מקראות ובענייני הלכה, ורש״י הכיר את כוחו בתורה והודה לדבריו. מקום מגוריו היה בטרוייש, ויש שהתגורר במקומות שונים בצרפת. פעם דרש בעיר פאריש, וזמן מה ישב בעיר קאם, שם נולד לו בן בנו ר׳ יוסף מקאם. שנת פטירתו אינה ידועה בבירור ונראה שנפטר לאחר שנת תתקי״ח (1158).

הרשב״ם הוא הגדול במפרשי המקרא לפי פשוטו. הוא עלה על כל פרשני דורו הצרפתים בחדירה לעומק פשוטו של מקרא. אמנם גם רש״י חתר בפירושו למקרא אחר הפשט, ואף הוא נקט בידו את הכלל התלמודי שאין המקרא יוצא מידי פשוטו, וכמה פעמים הדגיש שלא בא אלא ליישב את המקראות לפי פשוטן, ואף על פי כן הביא על פי רוב יחד עם פירושו של המקרא גם את מדרשו, והרבה מקראות פירש רש״י על פי מדרש ההלכה בלבד. מחכמי צרפת פרשני המקרא שימשו לו לרשב״ם דוגמא ביחוד ר׳ מנחם בר׳ חלבו ור׳ יוסף קרא, שנטו ביותר אחרי הפשט, אבל הרשב״ם עוד עלה עליהם ברדיפתו אחרי הפשט, ולא הביא את מדרשי ההלכה והאגדה כלל. לדעתו הפשט והדרש הם שני דברים שונים ונבדלים שאין כל יחס ביניהם. בעוד שהפשט מבאר את הכתוב לפי חוקי הלשון וההגיון, הרי הדרש נאחז בייתורי לשון, תיבות ואותיות, ומשתמש במידות שהתורה נדרשת בהן כדי להוציא מהן הלכות או לימודי מוסר, אבל כבר חז״ל עצמם ידעו שאין זה פשוטו של מקרא. ואם כי ההלכה היא עיקר ואין לזוז ממנה בקיום התורה והמצוות, הנה בפירושי המקראות אין לנו אלא פשוט־של מקרא. בפירושו לבראשית לז, ב, הוא כותב: „ישכילו ויבינו אוהבי שכל שכל מה שלימדונו רבותינו כי אין מקרא יוצא

מידי פשוטו אף כי עיקרה של תורה באה ללמדנו ולהודיענו ברמיזת הפשט ההגדות וההלכות והדינין עַל ידי אריכות הלשון ועל ידי שלשים ושתים מידות של ר׳ אליעזר בנו של יוסי הגלילי ועל ידי שלש עשרה מידות של ר׳ ישמעאל והראשונים מתוך חסידותם נתעסקו לנטות אחרי הדרשות שהן עיקר ומתוך כך לא הורגלו בעומק פשוטו של מקרא... וגם רבנו שלמה אבי אמי מאיר עיני גולה שפירש תורה נביאים וכתובים נתן לב לפרש פשוטו של מקרא, ואף אני שמואל בר׳ מאיר חתנו זצ״ל נתווכחתי עמו ולפניו והודה לי שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פרושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום״.

פירוש הרשב״ם לתורה הוא מעין השלמה לפירוש רש״י, והרבה פעמים הוא מסתמך על פירוש רש״י או מוסיף עליו, אבל הרבה פעמים הוא חולק עליו בפירוש, ויש שהוא יוצא נגדו בחריפות רבה, אם כי במקרים אלה אינו פורש בשמו. מצטיין הוא באומץ רוחו ובאהבתו את האמת ולא חת מפני כל. בנטייתו אחרי פשוטו של מקרא הגיע לפעמים לקיצוניות נפרזה. והרי שתי דוגמאות בולטות ביותר: בבראשית א, ה, הוא מפרש: ״ויהי ערב ויהי בקר, אין כתיב כאן ויהי לילה ויהי יום, אלא ויהי ערב, שהעריב יום ראשון ושיקע האור, ויהי בקר, בוקרו של לילה, שעלה עמוד השחר, הרי הושלם יום א׳ מן הו׳ ימים שאמר הק׳ בעשרת הדברות, ואח״כ התחיל יום שיני״... ידוע כמה הרעיש ר׳ אברהם אבן עזרא באגרת השבת שלו על פירוש זה. בשמות יג, ט: ״לאות על ידך, לפי עומק פשוטו: יהיה לך לזכרון תמיד כאילו כתוב על ידך, כעין שימני כחותם על לבך״ (שיה״ש ח, ו). לפי פירוש זה אין כאן מצוה להניח תפילין, ואף על פי כן לא עלה על דעתו חלילה לפקפק בדבר שהשבת מתחילה מיום ששי לפנות ערב ושכל ישראל מצווים על מצוות תפילין. בתמימותו וחסידותו לא היה שום ניגוד פנימי בנפשו. פשוטו של מקרא לחוד וההלכה לפי המדרש לחוד.

לשונו של הרשב״ם בפירושו לתורה קצרה וברורה גם במקום שמבאר ענייני לשון ודקדוק. הוא משתמש בספריהם של מנחם בן סרוק ודונש בן לברט. מתוך פירושו אנו רואים את רוחב דעתו וידיעותיו המרובות גם בשטחי התרבות הכלליים של זמנו, שבקי הוא במנהגי ונימוסי האזרחים, ואף הוא בדומה לרש״י מתאר מלאכות ומכשירים בתיאורים מפורטים, ואף משתמש בלועזים צרפתיים, וכן ידע גם שפת לאטין ומביא אף את התרגום הנהוג בכנסיה ומשיג עליו. נראה גם שהיו לו ויכוחים עם חכמי הנוצרים בפירוש המקראות וכמה פעמים פירש את המקרא באופן שיש בדבריו תשובה למינים.

פרשנות כזו, שאין עמה דברי אגדה המושכים את הלב ולא דברי הלכה הנוהגים למעשה, לא נתחבבה על הדורות שלאחריו, ולא רבים היו המעתיקים את פירושי, ולבסוף כמעט אבד מן העולם ולא נשתמר הימנו אלא כתב יד יחידי, ואף הוא קטוע בראש ובסוף וחסר גם באמצעו. על פי כתב יד יחיד זה נדפס פירוש הרשב״ם לתורה בחומש עם פירושים אחרים שנדפס

בברלין בשנת תס"ה. מאז נתעורר ענין מה בפירוש הרשב"ם ואף זכה לפירושים, מהם הופיע בדפוס „קרן שמואל" לר' שלמה זלמן אשכנזי (פפד"א, תפ"ז). לבסוף זכה פירוש הרשב"ם לתורה למהדורה מדעית נאה של דוד ראזין (ברעסלויא, תרמ"ב). חכם זה חיבר גם ספר מיוחד על הרשב"ם בתור פרשן המקרא, בגרמנית (שם 1880).

הרשב"ם חיבר פירושו גם לנביאים ראשונים ואחרונים ולספר תהלים, איוב וחמש מגילות, ואולי פירש את כל המקרא כולו, אולם מלבד הבאות בספרים שונים לא נדפס מפירושו לנביאים וכתובים מאומה. הפירושים שנדפסו על שמו לתהלים וכן לקהלת ושיר השירים אינם לרשב"ם. פירושיו לכמה מספרי המקרא נמצאים עדיין בכתב יד.

הרשב"ם היה מגדולי התלמודיים בדורו. כעדות אחיו הצעיר רבינו תם הצטיין הרשב"ם „בעומק שכלו בתורה". הוא חיבר פירושים להרבה מסכתות בתלמוד, מקצתם נדפסו במהדורות התלמוד שבידינו כהשלמה לפירוש רש"י: פרק האחרון של מסכת פסחים (ביחד עם פירושו הקצר של רש"י מהדורא קמא), וכן למסכת בבא בתרא מדף כט, א, עד סוף המסכת. פירושו המשלים את רש"י למסכת מכות מדף יט, ב, נכנס למהדורות האלפס.

כפי שאנו למדים מהבאות מרובות בספרי הפוסקים והמחברים כתב רשב"ם פירושו לתלמוד על מרבית המסכתות, ולפי עדות אחת אף על כל התלמוד כולו, ולא הגיע לידינו. פירושו של הרשב"ם לתלמוד הוא ארוך יותר מפירוש רש"י, וחסר הרבה מן הבהירות וההבעה הנמרצת והקולעת של פירושי רש"י, וכבר ניכרו בו עקבות פלפולם של בעלי התוספות. בעל שלשלת הקבלה מספר שרש"י הזקן שקל את פירושי הרשב"ם בכפיו ואמר שידיו כבדו מלהרימם...

הרשב"ם חיבר תוספות לפני רש"י, ותלמידיו של הרשב"ם חיברו תוספות לפניו. כמה מתוספות הרשב"ם נכנסו לתוך מהדורת התוספות שלנו ושמו מצוי מאוד בתוספות שלפנינו. תשובותיו, פסקיו והוראותיו, הובאו אצל כמה פוסקים. ידוע עוד שחיבר ספר הלכות שחיטה ובדיקה ומאמר על חשבון העיבור, ולא נדפסו. מאידך נתייחס לו — בטעות — פירוש להגדה של פסח.

צ.

ר' שְׁמוּאֵל (בר' משֶׁה) דִי מְדִינָה (הרשד"ם)

מגדולי חכמי ישראל במדינת טורקיה במאה השש עשרה למספרם. נולד בשנת רס"ו (1506) בערך בשאלוניקי במשפחה של מגורשי ספרד. למד תורה מפי ר' יוסף טאיטאצק ור' לוי אבן חביב. נמנה בין הרבנים בשאלוניקי עירו, ושמו נתפרסם כאחד התלמודיים החשובים שבדור והרבו לפנות אליו בשאלות בדבר הלכה והוא היה משיב לכל שואל. בתקופות שונות בחייו עבר לשמש ברבנות בקהלות אחרות במדינת טורקיה, ולאחרונה חזר לשאלוניקי עיר מולדתו ובה שימש ברבנות והרביץ תורה בת"ת הגדול. בין תלמידיו יש להזכיר

את ר' אברהם די בוטון, בעל ספר «לחם משנה» על הרמב"ם.

הרשד"ם היה מגדולי המשיבים ואלפי תשובות כתב לשואליו מקרוב ומרחוק. בתשובותיו אנו רואים את כוחו הגדול בתורה, ויחד עם זה משתקפת בהן דמותו האצילה. היה צנוע וענוותן, אוהב שלום ורודף שלום, ועמל להשכין שלום בין הקהילות והעדות השונות אשר בשאלוניקי עירו. הוא הורה לבני כל עדה ועדה להחזיק במנהגיהם המקודשים שקיבלו מאבותיהם מדור דור והתנגד במרץ לכל כפייה מצד עדה תקיפה, ששאפה להשליט את מנהגיה על חברתה. רשד"ם עמד במשא ומתן של הלכה עם חביריו גדולי דורו ר' יוסף אבן לב ור' יוסף קארו ולא נשא פנים בתורה.

תלאות רבות עברו עליו בימי חייו הארוכים, והאחרון הכביד פטירת שני חתניו, ובנותיו האלמנות ועולליהן הוטלו על צווארו לעת זקנתו. אבל גם נסיון זה לא דיכא את רוחו והמשיך לעמוד על משמרתו ולהרביץ תורה עד יומו האחרון. נפטר בשאלוניקי בתחילת שנת ש"נ (1589). על מצבת קברו נחרת פסוק זה בלבד: «שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול».

שני חלקים מתשובותיו נדפסו סמוך לפני פטירתו בשאלוניקי בשם «פסקי הרשד"ם», אולם מחמת הדפוס הגרוע והטעויות המרובות חזרו והדפיסום מחדש. כל תשובותיו, במספר קרוב לאלף תשובות, סודרו על ידי בנו ר' משה בסדר ארבע טורים ונדפסו בשאלוניקי שנת שנ"ו.

מלבד תשובותיו הופיעו גם שלשים מדרשותיו על נושאים שונים בשם «בן שמואל», על ידי נכדו ר' שמעיה במנטובה שנת שפ"ב. חידושיו על כמה מסכתות התלמוד לא זכו לראות אור.

ר' שְׁמוּאֵל (בר' סְעַדְיָה) מוֹטוֹט

מחכמי ספרד במאה השניה לאלף הששי (במאה הארבע עשרה למספרם). בן העיר גודאלחגארה (Guadalajara). מפרש ומתרגם, פילוסוף ומקובל. מכל ספריו, פירושיו ותרגומיו, לא זכה לראות אור אלא פירושו לפירוש אבן עזרא על התורה שנדפס בשם «מגילת סתרים» (וינציה, שי"ד), ואף נתקצר ונכנס לתוך קובץ פירושים על הראב"ע «מרגליות טובה» (אמשטרדם, תפ"ב). מספרו זה אנו רואים את בקיאותו הרבה בספרות המדע של ישראל והעמים. בכתבי יד נשתמר חיבורו «משובב נתיבות», הוא פירוש לספר יצירה בדרך הפילוסופיה והקבלה, כמו כן קטעים מפירושיו הקבליים על התורה והתפילות. לבקשת הריב"ש תירגם את ספרו הפילוסופי של ר' אברהם אבן דאוד «אלעקידה אלרפיעה» בשם «אמונה נשאה». אולם תרגומו זה נדחה מפני תרגומו של ר' שלמה בן לביא «האמונה הרמה» (פרנקפורט, תרי"ג). על תולדות חייו לא ידוע מאומה.

ר' שְׁמוּאֵל (בר' יוֹסֵף) הַנָּגִיד

(מכונה אבן נגדילה).

ראש וראשון למשוררי ספרד הגדולים, נולד בקורטובה, בשנת ד'תשנ"ג (993). אביו היה איש מארצה, אבל אין בידינו פרטים עליו ועל ביתו. ר' שמואל למד

תורה מפי ר' חנוך בר' משה השבוי, וחכמת הדקדוק העברי קיבל מפי ר' יהודה אבן חיוג'. את השפה הערבית, דקדוקה ושירתה, ידע על בוריה, ואף ידע כמה לשונות אחרות. על עלייתו לגדולה בהיותו בן עשרים ושש שנה מספר ר' אברהם בר' דוד (הראב"ד) בספר הקבלה שלו: ר' שמואל היה רוכל וישב בחנותו שהיתה סמוכה לחצר אבן אלעריף, סופר המלך חבוס בן מכסאן מלך הברברים בגראנאטה. באה שפחתו של סופר המלך וביקשה מר' שמואל, שיכתוב מכתבים לאדוניה המשנה אבו אלקאסם אבן אלעריף. ראה אבן אלעריף את המכתבים והתפעל מחכמתו של כותבם. לימים חזר אבן אלעריף לביתו ושאל, מי כתב לו את המכתבים שקיבל. אמרו לו: יהודי איש קורטובה כתב אותם, והוא גר סמוך לביתך. קרא לר' שמואל והזמינו להיות סופרו ויועצו. וההצלחה האירה פנים מאז ליועץ ולשומעי עצתו. ויהי כאשר חלה אבן אלעריף ונטה למות, בא המלך חבוס לבקרו ואף הביע באזניו את דאגתו: מי ינחהו בעצתו. אז גילה לו אבן אלעריף, כי היועץ האמיתי היה ר' שמואל. ואמנם אחרי מותו מילא ר' שמואל את מקומו. ואם נלמד מן האגדה הזאת, כי כשרונות יוצאים מן הכלל העלו את ר' שמואל לגדולה — דיינו. ידוע כי היה משנה למלך ומצביא לחיילותיו של חבוס בימי מלחמה ונחל הרבה נצחונות. אבל עורר קנאה בין שאר השרים באשר הוא יהודי, ואף פקחותו וזהירותו לא עמדו לו בקנאתם. ריבות ומלשינות לקחו את מקום השלום והשלווה, ואם ראה עושר לא ראה אושר. אלא שתמיד הצליח וידו היתה על העליונה. כשרונותיו וקסמו האישי קירבוהו למלך ואטם את אזניו ולא שמע לקול אויביו. על רקע יחסים אלה נרקמו אגדות שונות, ואחת מהן מספרת: פעם אחת טייל המלך בחברתו של ר' שמואל בגראנאטה. עברו על יד חנותו של ישמעאלי אחד אדוק בדתו והחנווני יצא וקילל את ר' שמואל בקללה נמרצת. כעס המלך מאד וציווה לר' שמואל שיכרות את לשונו של המקלל. מה עשה הנגיד? נתן לו למקלל מתנה הגונה ועל ידי כך הפך את הקללה אשר בפיו לברכה. לימים עבר שוב המלך יחד עם ר' שמואל לפני חנותו של אותו ישמעאלי. בירך החנווני את ר' שמואל והילל אותו ביותר. התפלא המלך ושאל מדוע לא מילא ר' שמואל את פקודתו. ענה לו: אמנם מילאתי את פקודתך, כי חתכתי את לשונו הרעה ונתתי לו לשון טובה במקומה. אבל גם את עמו ואת תורתו לא שכח, ולא רק נגיד ושר היה להם אלא גם מורה ותורה ביקשו מפיהו. הראב"ד מספר עליו: „כל בני תורה... היה מהנה מנכסיו, וקנה ספרים הרבה מכתבי הקודש והמשנה והתלמוד... וכל מי שהיה רוצה להיות תורתו אומנותו, בכל ארץ ספרד ובכל ארצות שזכרנו הוא היה מוציא עליהם ממונו... ועוד היה מספיק שמן זית לבתי כנסיות שבירושלים בכל שנה, והרביץ תורה הרבה". הנגיד חיבר ספרים בדקדוק הלשון, פסקי הלכה ושירים ומכתמים לאלפים. אף קידש את השם בוויכוחים דתיים, וידוע וויכוחו עם אבן חייאם, אחד מגדולי החכמים הישמעאליים בימיו בענייני

דת. לר׳ שמואל היו שלושה בנים ובת אחת, אבל אחד הבנים (יהודה) ובתו מתו בילדותם. שני בניו, יהוסף ואליסף, העתיקו את שיריו שהיה שולח להם משדות הקרב והכניסום לספרים. יהוסף היה אז בן שמונה שנים וששה חדשים ואליסף — בן שש ומחצה. השירה היתה בימים ההם סמל ההשכלה ואנשים ראו בהעתקת שירים וקריאתם משום חינוך ולימוד. כדי לחבב את העבודה על הנערים היה משלם להם שכר לכל קונטרס וקונטרס שהעתיקו לו, ואף הילל את מלאכתם כשהיו ראויים לכך. את שיריו חילק לשלושה סוגים: א) דיואן ובתוכו „בן תהלים". ב) „בן משלי". ג) „בן קהלת". והרי השמות מעידים על תוכן הספרים. אפשר לומר, כי שירי הנגיד מהווים מעין יומן אבטוביוגרפי ורק מהם אנו לומדים פרטים מחייו העשירים, כנגיד לעמו, כמצביא לְחֵילות מַלְכּוֹ וכאָב לבניו. שירתו של הנגיד היתה ידועה בדורו ושיריו היו נקראים במסיבות המשוררים שנתקיימו בימים ההם. אף יש שהתאוננו שמצאו כביכול שגיאות דקדוקיות בשיריו וכדומה בדברים של קיטרוג. והיו שתי מחנות: מתנגדים וחסידים. גם יש שגנבו משיריו ושמו בכליהם, מנהג לא נדיר בימי הביניים. מאות בשנים היו שירי הנגיד טמונים בכתבי יד, ואם כי ידוע היה, כי משורר גדול היה לא זכו חובבי השירה ליהנות מהם. זכה א. א. הרכבי להוציא ראשונה חלק משיריו ב„זכרון רב שמואל הנגיד" (פטרבורג, תרל״ט), וחכמים אחרים, כגון חיים בראדי ויוסף מרכוס, מילאו אחריו. זכות יתירה נתגלגלה לידי דוד ששון שזכה להוציא את כל שירי הנגיד (בלי ניקוד ובלי פירושים) ב„דיואן שמואל הנגיד" (אוקספורד, תרצ״ד) וצירף לו מבוא מדעי מקיף. הדיואן („בן תהלים") יצא בניקוד ובצירוף הערות וביאורים על ידי א. מ. הברמן (תל־אביב, תש״ז) ובו: „שירי מלחמה" (תש״ה). „שירי ידידות ואחווה" (תש״ו). „שירי צער ושעשועים" (תש״ו). ו„בן משלי" יצא בצירוף מבוא והערות — על ידי מר ש. אברמסון (תל־אביב, תש״ט). אף „בן קהלת" עומד לצאת לאור על ידי ש. אברמסון.

המשורר ר׳ משה אבן עזרא, המבקר הראשון לשירת ישראל, אומר בספרו „שירת ישראל": „שיריו (של הנגיד) הם כמעיין הנובע, מיוסדים במלים נעימות, מרובי גוונים, חזקים בתכנם, יפים בבנייתם, מקוריים ברעיונותיהם ובהירים במליצותיהם". ואמנם ניתן לומר, כי משוררנו מצטיין בכשרונו האפי והוא הפליא לעשות בו. אף בולט ומפתיע בשירתו הפסימיזם החריף הממוזג גם בכוס שירי התענוגים שלו. הוא, שידע את מנעמי החיים ואת הבליהם גם יחד, שר על כל דבר שבחיים, והרבה דברים עוררו את כינורו.

משאר חיבוריו של ר׳ שמואל הנגיד ידועים ספרים אלה: א) מבוא התלמוד, דפוס ראשון: קושטא ר״ע, ואחרי כן נדפס הרבה פעמים, ויש חולקים על בעלותו של הנגיד לחיבור זה. ב) הלכאתא גברואתא, נשארו ממנו רק קטעים. ג) אלאסתג׳נא, הוא ספר העושר בן כ״ב שערים בפירוש המקרא ובדקדוק הלשון, נזכר אצל

המפרשים הקדמונים ואבד במשך הזמן. ד) אלחג׳ה, ויכוחים, רק נזכר. ה) רסאיל אלרפ׳אק, אגרות המחברים, רק נזכר. ו) ויכוח, בעניין דת הישמעאלים והקראן, רק נזכר. ז) מכ׳תצר אלתלמוד, רק נזכר ומיוחס לנגיד. על כל פנים אפשר לומר בוודאות, כי רוב חיבוריו של הנגיד נתחברו בערבית.

הנגיד נפטר שבע ימים ושבע רוגז בשנת ד׳תתי״ו (1056) ועל כסאו ישב בנו יהוסף כנגיד ואף הוא ידוע כמשורר, אבל לא האריך ימים ונהרג על ידי אויביו ביום השבת ט׳ בטבת שנת ד׳תתכ״ז (1067). מה שלא הצליחו האויבים לעשות לאב עשו לבן. עוד נכד, של הנגיד, בנו של יהוסף, ידוע לנו בשמו, עזריה, ונמסר עליו, כי גם הוא חיבר שירים, ובו נסתיימה פרשת ר׳ שמואל הנגיד ומשפחתו. ה.

ר׳ שְׁמוּאֵל בר׳ נָטְרוֹנַאי (רשב״ט)

מחכמי אשכנז בסוף המאה התשיעית ותחילת העשירית לאלף החמישי (במאה השתים עשרה למספרם). חתנו של ר׳ אליעזר בר׳ נתן (הראב״ן). נולד לאחר שנת ד׳ אלפים תת״ס (1100). את שם רבותיו לא נדע. לאחר נישואיו היה יושב לפני חותנו הראב״ן במגנצא ודן לפניו בהלכה, ובעודו צעיר לימים היה מתנצח עם חותנו במלחמתה של תורה והוכר לגדול בתורה. ר׳ יואל הלוי, חתנו השני של הראב״ן, קוראו מורי וקיבל תורה מפיו. התגורר בערים בונא וקולוניא ועמד בחליפת שאלות ותשובות עם חותנו. על תשובותיו היה חותם שב״ט, והובא אצל הפוסקים בכנוי רשב״ט (שבלי הלקט, ראבי״ה, ואחרים).

היה מחשובי בעלי התוספות האשכנזים וחיבר תוספות למסכתות: עירובין, עבודה זרה ונדה. וכן נזכר „ספר של רבינו שב״ט״. הרבה הובא משמו בספר הראבי״ה. נפטר לפי הנראה לפני שנת ד׳תתקל״ה (1175). מסתבר שר׳ שמואל בר׳ נטרונאי, שנהרג בגזירת ניישא בשנת תתקנ״ז (1197), היה נכדו של רשב״ט.

ר׳ שְׁמוּאֵל (בר׳ יִצְחָק) הַסַּרְדִי

פוסק חשוב בספרד בדורו של הרמב״ן. מחבר ספר התרומות. נולד מסביב לשנת ד׳ אלפים תתק״ג (1190). כנראה היה מוצאו מן האי סרדיניה, ועל שם מקום מולדתו נקרא בכנוי הסרדי (ונשתבש לפעמים: הספרדי). בשנת תתקע״ה כבר ישב בברצלונה והיה עשיר ובעל נכסים מרובים והיה עוסק בתורה מתוך הרווחה ועושר. בשנת 1927 נתפרסמו על ידי חכם ספרדי תעודות הנוגעות ליהודי ספרד במאה השלש עשרה וביניהן כמה תעודות הדנים בר״ש הסרדי. אנו רואים אותו בעל בתים ונחלאות המחכיר את שדותיו ליהודים וגוים המעלים לו מס. בפטירתו השאיר אחריו בת אחת יורשת. את ביתו הקדיש לצרכי ציבור ועד היום קיים ביתו בברצלונה וטבלא קבועה בו: „הקדש ר׳ שמואל הסרדי״.

ר״ש הסרדי היה תלמיד חבר לרמב״ן, ומן הרמב״ן היה שואל את שאלותיו. אף כי היה קשיש בשנים אחדות מהרמב״ן אין ספק שהרמב״ן עלה עליו בתורה.

הרמב"ן משבח אותו על שאלותיו העמוקות וקורא לו בתוארים „השר הנכבד החכם הנעלה". חבילה שלמה של תשובות הרמב"ן לשאלות ר"ש הסרדי פירסם הרב אסף ב„ספרן של ראשונים", מעמ' 66 ואילך. כל השאלות כולן נוגעות לענייני ממונות בלבד, שכן התעניין ר"ש הסרדי בנושא זה לרגל חיבור ספרו ספר התרומות העוסק בדיני ממונות. מתוך התשובות אנו רואים שהיה ביניהם גם משא ומתן של הלכה בעל פה.

את ספר התרומות החל ר"ש הסרדי לכתוב בהיותו כבן שלושים וסיימו בשנת תתקפ"ה. הספר מחולק לשבעים שערים יכל שער לפרקים. דרכו להביא את הסוגיא התלמודית ואת דברי הפוסקים ואף את תשובות הרמב"ן, ולדון בכל דין בפרוטרוט ובאריכות. ספר התרומות נדפס לראשונה בשאלוניקי בשנת שנ"ו, וזכה לפירוש רחב של ר' עזריה פיגו, בשם „גידולי תרומה".

כפי שהזכיר בהקדמתו לספר התרומות חיבר גם ספר על מסכתות התלמוד, אף הוא בענייני ממונות, בשם „ספר הזכרונות", ולא הגיע אלינו. ר"ש הסרדי נפטר בשנת ה' אלפים ט"ז (1256) בערך.

ר' שְׁמוּאֵל בר' עֲלִי הַלֵּוִי

ראש ישיבת בגדאד במאה האחרונה לאלף החמישי (בסוף המאה הי"ב למספרם). היה בן דורו ובר פלוגתיה של הרמב"ם. אביו ר' עלי הלוי, אף הוא גאון ישיבת בגדאד, היה רבו של משיח השקר דוד אלרואי. ר' שמואל נהג ישיבתו ברמה במשך שלשים שנה בערך. במרחשון שנת ד' אלפים תתקכ"ה כבר מצאנוהו מכהן במשרתו. שני הנוסעים המפורסמים ר' בנימין מטודילה ור' פתחיה מריגנשבורג ביקרו בבגדאד בשנות כהונתו ושניהם מתארים את גדולתו בתורה ובמעשים. ר' שמואל היה בעל אישיות תקיפה ואמיצה והוא העלה את ישיבת בגדאד לשיא פריחתה. ר' פתחיה מספר על גדולתו בתורה שבכתב ושבעל פה, שיודע כל התלמוד בגירסא בעל פה ובקי גם בכל „חכמות מצרים" (לימודי חול). „ויש לראש הישיבה כאלפים תלמידים בפעם אחת וסביביו כחמש מאות ויותר"... הוא מרבה לפאר את כבודו ועשרו ואת מנהגי ישיבתו, ומעניין לשמוע שעוד בימיו נהגו בישיבת בגדאד במנהגי הישיבות הבבליות בתקופת התלמוד והגאונים, ויש איפוא לראות בישיבת בגדאד המשך לישיבות בבל הקדומות סורא ופומבדיתא.

ר' שמואל היה מנהיגה של יהדות המזרח כולה והשפעתו היתה עצומה. כפי שמעיד ר' פתחיה: „בכל ארץ אשור ובדמשק ובערי פרס ומדי ובארץ בבל אין להם דיין אלא מי שמוסר רבי שמואל ראש ישיבה. ונותן רשות בכל עיר לדון ולהורות וחותמו הולך בכל הארצות ובארץ ישראל והכל יראים ממנו ויש לו כששים עבדים משרתים שרודים את העם במקלות... והוא צדיק ועניו ומלא תורה"...

הרבה ממכתביו שכתב לקהילות שונות בבבל, סוריא ופרס, נתפרסמו מכתב יד יחיד בעולם על ידי הפרופ' הרב אסף, מהם אנו למדים שלמרות הפאר ששיוה למשרתו הרמה והעושר והברק החיצוני,

התלבט הרבה בכלכלת ישיבתו הגדולה ועמל בגיוס האמצעים הכספיים לקיום מוסד התורה החשוב ביותר בזמנו. מכתביו אלה משמשים תעודה חשובה ביותר לידיעת תולדות קהילות ישראל בארצות המזרח בדור ההוא.

רק מעט נשתמר מתורתו. הוא עמד במחלוקת בענייני הלכה עם הרמב"ם. על הוראה אחת של הרמב"ם, בתשובה לאחד משואליו מבגדאד, שהתיר את הנסיעה בנהרות בשבת, השיב ר' שמואל תשובה לאיסור. שוב כתב הרמב"ם תשובה, בה הוכיח צדקת דעתו, ואף על פי כן הוא מדבר על ר' שמואל בכבוד רב ומשבח את תורתו ומידותיו הטובות (ראה תשובות הרמב"ם, סימנים סז—סט). במקורות שונים נמצאות עוד כמה תשובות של ר' שמואל, ביניהן שתי תשובות שכתב לר' משה מקיוב.

כפי שמספר ר' פתחיה לא היו לו לר' שמואל בנים אלא בת אחת שהיתה בקיאה במקרא ובתלמוד והיתה מלמדת לבחורים דרך חלון אחד. היא ישבה לפני החלון והתלמידים בחוץ למטה ולא היו רואים אותה...

ר' שמואל נפטר לאחר שנת תתקנ"ה (1195) בערך. הוא ובתו נפטרו ביום אחד, והמשורר ר' אלעזר בר' יעקב הבבלי קונן עליהם תמרורים.

ר' שְׁמוּאֵל (בר' יוֹסֵף) שאטין הַכֹּהֵן (מהרשש"ך)

מחשובי חכמי אשכנז במאה החמישית לאלף השישי. נולד בעיר שוטין (Schotten) במדינת הסן. משנת תמ"ח עד פטירתו, במשך שלשים ואחת שנה, עמד בראש בית מדרש גדול בפרנקפורט דמיין, והעמיד תלמידים גדולי תורה למאות ולאלפים. יחד עם זה שימש ברבנות במדינת דרמשטט. נוסף על גדולתו המופלגת בתורה ובחכמת הקבלה היה בקי אף במדעים שונים, ביחוד בחכמת התכונה, ההנדסה והחשבון, וכפי עדות חכם נוצרי בן דורו היה בקי להפליא אף בספרות התיאולוגית הנוצרית. בישיבתו למדו, כעדות תלמידיו, לא רק את תורת ההלכה אלא גם מדעים שונים, ביחוד דקדוק וחכמת השיעורים, והרבה מתלמידיו נעשו אף הם רבנים, ראשי ישיבות ודייני ישראל.

חיבר ספר „כוס הישועות", חידושים על מסכתות מסדר נזיקין (פרנקפורט דמיין, תע"א), והניח אחריו בכתב יד אף על סדרי מועד ונשים. בספרו הוא מזכיר את כתביו בחכמת המידות והשיעורים ודן בענייני סוד העיבור והתכונה הנמצאים בתלמוד. אף הזכיר קובץ של דרשות שחיבר. כמה מחידושיו ותשובותיו הובאו בחיבורי בני דורו.

התנהג בדרכי חסידות וענווה. בפנקס הקהילה נרשם עליו: „ענותן כהלל, לא עבר בשינה חצות לילי" וכו'. נפטר י"ד בתמוז תע"ט (1719). חתנו ר' משה סופר הוא אבי אביו של בעל חתם סופר. מצאצאיו הסתעפה משפחה ענפה שהעמידה כמה רבנים, ראשי ישיבה וגדולי תורה (ראה במאמרו של ד"ר צובל „משפחת סופרים", בסיני כרך שמיני).

ר׳ שְׁמוּאֵל (בר אַהֲרֹן) שְׁלִיצְשָׁטַט

רב ומחבר במאה השניה לאלף השישי (במאה הארבע עשרה למספרם). הרבה שנים שימש ר׳ שמואל ברבנות שטרסבורג במדינת עלזאס, עד שנתרגשו עליו מאורעות שהוציאוהו משלוותו והגלוהו מעירו. תעודות מספרות את קורותיו המעניינות: בסביבת שטרסבורג ישבו פרשים שודדים שהיו מתנפלים על סוחרים עוברי אורח, ולשרותם עמדו שני יהודים מרגלים־מלשינים, שהיו אורבים לאחיהם ומוסרים אותם בידי השודדים. ר׳ שמואל לא נרתע מלדון אותם בכל חומר הדין כמוסרים ורוצחים והתיר את דמם. את האחד מהם הטביעו בנהר והשני נמלט אל ידידיו השודדים ונשתמד ועוד הוסיף להרע לאחיו בהסיתו את הפרשים השודדים ביהודי שטרסבורג ובר׳ שמואל רבם. כאשר ר׳ שמואל חש עצמו בסכנה התחבא במצודה אחת בעלזאס, בה ישב במשך כמה שנים וחיבר שם את ספרו „מרדכי הקטן", הוא קיצור מספר המרדכי לר׳ מרדכי בר׳ הלל הכהן (חיברו בשנת קל״ו, 1376). אחרי שהשלים את ספרו יצא ממחבואו ועבר דרך ארץ אשכנז לארצות המזרח, ובכל מקום שעבר עורר את הרבנים ומנהיגי הקהילות לצאת לעזרתו בכתביהם ולדרוש מיהודי שטרסבורג לפצות את רודפיו, למען יוכל לשוב לעירו ולשבת בשלום בקהילתו. בבבל קיבל כתבי חרם מאת הנשיא דוד בן הודייה ובארץ ישראל מחכמי ירושלים ומצפה. כנראה הועילו תעודות אלה — שנשתמרו עד היום — והוא שב אל ביתו אשר בשטרסבורג.

ספר „מרדכי הקטן", או „קיצור מרדכי", מובא אצל מחברים שונים, ולא נדפס, אולם הגהות שנעשו לספר קיצור מרדכי ניספחו למהדורות הנדפסות של ספר מרדכי שבידינו.

ר׳ שְׁמוּאֵל בר׳ שְׁלֹמֹה מִפַּלַיְיזָא

מכונה סיר מורֶל. מבעלי התוספות הצרפתיים בסוף האלף החמישי ובתחילת האלף השישי (במאה השלש עשרה למספרם). בן העיר פלייזא (Falaise) במדינת נורמנדיה. היה תלמידו של ר׳ יהודה בר׳ יצחק שיר ליאון מפאריז. הוא היה אחד מארבעת החכמים שהוזמנו על ידי מלך צרפת לויכוח עם המומר ניקולי דונין, בשנת ה׳ אלפים, שכתוצאה מויכוח זה נגזר על שריפת התלמוד (ראה למעלה, עמ׳ 844). בעצם ימי הרעה הללו חיבר ר׳ שמואל את תוספותיו לכמה מסכתות, בשעה שלא היו ספרי תלמוד בידו. באחת מתשובותיו הוא מתאונן: „אזל רוחי ותש כחי ואור עיני אין אתי, מחמת המציק אשר גברה ידו עלינו ומחמד עינינו לקח ואין בידינו ספר להשכיל ולהבין". התוספות הנדפסות למסכת עבודה זרה שלו הן, שחיברן לאחר שנת ה׳ אלפים י״ב. בין תלמידיו יש להזכיר את מהר״ם מרוטנבורג.

ר׳ שְׁמוּאֵל (בר׳ יְהוּדָה) אִבֶּן תִּבּוֹן

גדול המתרגמים העבריים בימי הביניים. נולד בעיר לוניל בצרפת הדרומית בשנת ד׳ אלפים תתק״כ (1160) בערך,

לאביו החכם הגדול ר' יהודה אבן תבון (ראה בערכו). מפי אביו למד תורה וחכמה והרבה עמל השקיע אביו בחינוכו. ר' שמואל גדל בחכמות ובמדעים, ובידיעותיו בלשון הערבית לא נמצא דומה לו בכל חכמי ישראל שבארצות אירופה. מצוואתו שהניח לו אביו אנו רואים את כל דאגתו לחינוכו בדרכי החכמה והמוסר. אחרי פטירת אביו התמסר ר' שמואל למדעים והמשיך במפעלו של אביו בתרגום ספרי המופת של חכמי ישראל הכתובים ערבית ואף חיבר כמה ספרים בפילוסופיה ובפירוש המקרא. ר' שמואל התגורר בכמה מקומות בדרום צרפת, בבדרש ובארלס, ואף הרבה לנדוד בארצות שונות וביקר בספרד, בברצלונה ובטולידו, ועד אלכסנדריה הגיע. לבסוף נתיישב במרסיל ושם נפטר בשנת ד' אלפים תתק"ץ (1230) בערך.

מפעלו העיקרי שהקנה לו שם עולם הוא תרגומו לספר מורה נבוכים לרמב"ם. כאשר הגיע ספר מורה נבוכים לצרפת הדרומית פנו אל ר' שמואל חכמי לוניל, ובראשם ר' יהונתן הכהן, והפצירו בו לתרגם את הספר. אחרי היסוסים ופקפוקים מצדו, אם יעלה בידו לתרגם ספר עמוק זה כהוגן, הוא ניגש לעבודה זו מתוך תקוה כי הרמב"ם עצמו יעזור לו לתקן את הפגימות בתרגומו. ואמנם אחרי שתירגם חלק הגון מן הספר פנה באגרת אל הרמב"ם והציע לפניו את ספקותיו במקומות הקשים או הנראים לו להיות משובשים. הוא אף הביע את משאלתו לבוא למצרים לראות את פני הרמב"ם ולקבל הדרכה מפיו. בתשובתו מיום ח' תשרי תתק"ס מביע הרמב"ם את קורת רוחו מתרגומו, ומהללו על חכמתו וידיעותיו, ואף משיב לו על כל שאלותיו, אולם הוא מיעצו לבלי לבוא, כי מחמת טרדותיו המרובות לא יוכל להיפנות אליו. במכתבו זה מביע הרמב"ם את דעתו על מלאכת התרגום, שאין ראוי למתרגם להשתעבד יותר מדי אל המקור ולתרגם מלה במלה אלא יש לתרגם את הענין ברוח הלשון שאליה הוא מתרגם. אולם למרות דברי ההדרכה של הרמב"ם הרי תרגומו של ר' שמואל למורה נבוכים, כיתר כל תרגומי התיבונים, משועבד יותר מדי ללשון המקור. התרגום מצטיין בדיוקו ונאמנותו וחודר לכוונת המחבר, אבל בגלל שאיפתו לדיוק הוא מוותר על יופי המליצה וסגנונו נעדר גמישות וחן. אולם למרות הפגם הזה שבתרגומו אין ערוך לערכו בתולדות התרבות והלשון העברית. חידושיו המרובים בלשון ואוצר המלים והמונחים המדעיים שהכניס בתרגומו מעשירים את השפה העברית, וכמעט לא תתואר האפשרות לדון בעניינים עיוניים בלעדיהם. במלאכת התרגום עלה ר' שמואל אף על אביו ועל שאר המתרגמים בני דורו, ובתרגום ספר מורה הנבוכים תרם תרומה חשובה להחדרת ההשכלה והחכמה בעמנו בימי הביניים.

אחרי שהשלים, בשנת ד' תתקס"ד בערך, את תרגום ספר מורה הנבוכים, ניתרגם אותו ספר פעם שניה על ידי המשורר ר' יהודה אלחריזי, בתרגום חפשי במקצת, בשפה צחה וקלה. אולם תרגומו של אלחריזי נופל בהרבה מזה של אבן

תיבון בנוגע למסירת התוכן הרעיוני ובחדירה לעומק הענין. ואמנם העם ביכר את תרגומו של אבן תיבון והחשיב יותר את הדיוק והנאמנות על פני צחות הלשון שבתרגום אלחריזי, ובעוד שתרגום אבן תיבון זכה להידפס עשרות פעמים לא נדפס תרגומו של אלחריזי אלא פעם אחת בלבד.

אלחריזי סיפח לתרגומו „שער בפירוש כל מלה זרה" שבספר המורה. דבר זה הביא אף את ר' שמואל להוסיף גם הוא את „פירוש המלים הזרות", בו ביאר את המונחים הפילוסופיים והמלים הקשות והבלתי שכיחות שהשתמש בהם בתרגומו לספר המורה. חיבור קטן זה הוא בעל חשיבות מרובה, שכן הובאו בו הגדרות למונחים פילוסופיים והוא משמש איפוא מעין מילון קצר לספר המורה ולספרות הפילוסופית בכלל. בחיבור זה הוא מתפלמס בחריפות עם אלחריזי, אשר לא קלע בתרגומו לכיונת המחבר וטעה בהגדרותיו. כפי שהוא מודיע חיבר ספר זה בספינה בדרכו מאלכסנדריה בחודש תמוז שנת ד' תתקע"ג.

עוד תרגם ר' שמואל כתבים משל הרמב"ם, לגון מאמר תחיית המתים ואגרת תימן. ומפירוש המשניות לרמב"ם את פרק חלק במסכת סנהדרין ואת מסכת אבות עם הקדמתה הידועה בשם שמונה פרקים להרמב"ם. וכן תירגם עוד כמה מאמרים משל אריסטו וגדולי מפרשיו.

מרבית חיבוריו הפילוסופיים של ר' שמואל נסמכים אל המקרא. מאמרו „יקוו המים" הוא פירוש על פסוק זה בפרשת בראשית, וכולל חקירות מתחום הפיסיקה והמטפיסיקה, נדפס בפרעשבורג 1837. עוד חיבר פירוש פילוסופי־אליגורי על קהלת ושיר השירים. לפי מסורת אחת הקיפו פירושיו את המקרא כולו. במאמרו „יקוו המים" הוא מזכיר את חיבורו „נר החופש", הוא פירוש אליגורי על כמה מקראות.

בנו ר' משה אבן תבון וחתנו ר' יעקב אנטולי היו אף הם מתרגמים ספרי החכמות ועמודי התנועה המיימונית שהמשיכו את מפעלו של ר' שמואל בהפצת חכמה ומדעים בעמנו.

ר' שִׂמְחָה (בר' שְׁמוּאֵל) מִוִּיטְרִי

מחכמי צרפת במאה התשיעית לאלף החמישי (במאה האחת עשרה ותחילת השתים עשרה למספרם). תלמידו של רש"י ומחבר מחזור ויטרי. ר' שמחה נשתדך בר' מאיר חתנו של רש"י: בנו ר' שמואל נשא את מרים בתו של ר' מאיר חתן רש"י. מזיווג זה נולד ר' יצחק הזקן מדנפיר, הוא ר"י הזקן גדול בעלי התוספות.

ר' שמחה סידר את „מחזור ויטרי" הכולל סדור תפילות, בצירוף פירושים, מנהגים והוראות בשם רש"י וחכמים אחרים ועניינים שונים. הרבה דברים קיבל ישר מפי רש"י, והרבה שאב מקביצהם של תלמידי רש"י האחרים, ביחוד משל ר' שמעיה חבירו. הוא מרבה להביא גם מקורות מתקופת הגאונים, ביחוד את סדר רב עמרם גאון, וקטעים מהלכות גדולות, הלכות קצובות ועוד. רבינו תם היטיב לציין את תכונתו ואפיו של מחזור ויטרי, שקורא

לו «מחזור שתיקן הנדיב ר' שמחה, שיש בו רוב דברים מסדר רב עמרם והלכות גדולות ורבינו שלמה (רש"י) ושאר גאונים ומצוי ברוב מקומות". אף ר"י הזקן מציין למחזור ויטרי «שיסד זקני הר' שמחה שהיה מתלמידי רש"י".

מחמת פרסומו של הספר, שהיה ספר שימושי במשך כמה דורות, חלו בו ידים והכניסו בו תוספות מרובות על העיקר ונתנסח בכמה מהדורות בכתבי יד שונים. המהדורה שנדפסה בהוצאת מקיצי נרדמים (ברלין, תרנ"ג) על פי כת"י בריטיש מוזיאום נכנסו בה תוספות שונות, יש מהן חתומות בשם ר' יצחק בר דורבלו ומצוינות בסימן ת' (תוספת), ויש שנמצאת בהן חתימתו של ר' אברהם בר' נתן הירחי, בסימן «אב"ן", וגם הוספות סתמיות מספרים שונים, ואף חיבורים שלמים, כמו פירוש אבות, שהוא בעיקרו לר' יעקב בר' שמשון, וכן מספר התרומה וחיבורים אחרים. לפי הודעת ספר היוחסין נפטר ר' שמחה בעל המחזור ויטרי בשנה אחת עם רש"י, בשנת ד"א תתס"ה (1105), אבל מסתבר שטעות יש בדבר, ור' שמחה האריך ימים אחרי פטירת רש"י כמה שנים.

ר' שִׂמְחָה (בר' גֵּרְשׁוֹן) הַכֹּהֵן

רב ומחבר. נולד בבלגרד בשנת שפ"ב (1622). למד תורה מפי ר' יהודה לירמא, רבה של בלגרד, ואחרי פטירתו של רבו ירש את מקומו ברבנות עיר זו, ואף הדפיס את תשובותיו של רבו, שהניח אחריו, בשם «פליטת בית יהודה" (וינציה, ת"ז).

ר' שמחה חיבר ספר «שמות", הוא אוסף שמות אנשים ונשים, עיירות ונהרות, לצורך כתיבתם בגטין. נדפס בוינציה תי"ז. בשנת ת"כ נקרא לרבנות בקהילת אופין, וכבר נסע לשם ושהה שם חדשים אחדים, עד שנודע לו על חרם שהחרימו כל רב שיש לו קרובים בעירו. מטעם זה עזב רבנות חשובה זו וחזר לבלגרד ושימש בה ברבנות עד פטירתו בשנת תכ"ט (1669).

ר' שִׂמְחָה (בר' יִצְחָק) לוּצַאטוֹ

מחכמי איטליה במאה השש עשרה למספרם. נולד בוינציה בשנת ש"מ (1580) בערך, וכיהן בה ברבנות יחד עם ר' יהודה אריה די מודינא. בשנת שס"ו כבר נחשב בין חשובי הרבנים והביע דעתו בענין הלכי חשוב בתשובה שנדפסה בקובץ «משבית מלחמות" (וינציה, שס"ו). הוא היה חכם בתורה ובמדעים, ידע פרק בספרות הקלסית והיה בקי בחכמות הלימודיות. עוד בימי נעוריו חיבר ספר באיטלקית, הכולל משל מוסרי על השכל והאמונה, שרק בשיתופם של שניהם יגיע האדם אל השלימות האנושית. חשיבות מרובה יותר היתה לספרו השני באיטלקית שקראו בשם מאמר על מצב היהודים, הכולל סנגוריה על היהודים והיהדות, בו הוא מוכיח מה רבה התועלת שמביאים היהודים לריפוי בליקה הוינציאנית. ספרו זה עשה רושם בשעתו והועיל לבסס את זכויותיהם של היהודים באיטליה. עוד כתב ספר על מנהגי ישראל בשפה האיטלקית, ולא ראה אור.

הניח אחריו בכתב יד קובץ דרשות, וכמה מתשובותיו נדפסו בחיבורי בני דורו. נפטר בשנת תכ"ג (1663).

ר' שִׂמְחָה בר' שְׁמוּאֵל מִשְׁפִּירָא

מגדולי חכמי אשכנז במאה האחרונה לאלף החמישי (בסוף המאה השתים עשרה ותחילת המאה השלש עשרה למספרם). מצאצאי ר' יהודה הכהן מחבר „ספר הדינים". למד תורה מפי ר' אליעזר ממיץ ואצל ר' יהודה בר' קלונימוס משפירא והיה חבירו של ר' אליעזר בר' יואל הלוי (הראבי"ה). שני חכמים אלה עמדו בקשר חליפת איגרות ותשובות. מתלמידי ר' שמחה ידועים ר' אביגדור כהן צדק ור' יצחק בר' משה מווינא בעל אור זרוע. שמו של ר' שמחה נמצא חתום על התקנות שנתקנו באסיפת הרבנים במגנצא בשנת ד"א תתק"פ, שהובאו בסוף תשובות מהר"ם מרוטנבורג. תשובותיו של ר' שמחה מפוזרות בראבי"ה, אור זרוע, שבלי הלקט, מרדכי, תשובות מהר"ם מרוטנבורג ועוד.

הרבה חיבורים כתב ר' שמחה ולא הגיעו לידינו. מהם נזכיר את פירושיו לספרא ולמסכת הוריות, תוספותיו לכמה מסכתות ופירושיו על התורה. והחשוב ביותר ספרו ההלכי „סדר עולם", שדן בענייני איסור והיתר ודיני ממונות והיה מחולק להלכות. ספר זה הובא אצל כמה פוסקים ונאבד.

ר' שִׁמְעוֹן בר' יִצְחָק בר' אָבוּן (הגדול)

מגדולי הפייטנים באשכנז ומחבר „קרובות". נולד כנראה במגנצא בשנת ד' תש"י (950) בערך והיה חברו הקשיש של רבינו גרשם בר יהודה מאור הגולה. ועל פי מסורת אחת למדו תורה ביחד והביאו דברים לפניהם בבית המדרש. אגדה מוסרת, כי ר' שמעון „בא מבית דוד" כי היה „מראהו כמלאך ה' צבאות" ואף נשא „אשה מגדולי המלכות". זקנו, ר' אבון המכונה גם אבונא, בא למגנצא ממנש שבצרפת. מסתבר, כי ר' שמעון היה עובר לפני התיבה כשליח ציבור וחיבה יתירה היתה נודעת לו מקהילתו. הוא מכונה דרך כבוד „רבנא שמעון" ואף הוסיפו לשמו את הכינויים „הגדול", „הצדיק", „המלומד בנסים" וגם קראו אותו „השמעוני" כאחד המפורסמים אשר בארץ. שמו נזכר בפנקסי הקהילות לברכה, ונאמר עליו „שטרח בעבור הקהילות והאיר עיני הגולה בתורתו", ואף „ביטל גזירות".

כפייטן היה ר' שמעון מְחַדֵּשׁ באשכנז והוא אחד המעטים שם שהרהיבו עוז בנפשם לחבר „קרובות" (סדרי פיוטים לשמונה עשרה ברכות). גם היה אחד ממחברי הסליחות הראשונים. הוא השתמש בסממני הפיוט הקדמון וקישוטיו, ששלט בהם כהלכה, אבל נהג גם חירות מסויימת בלשונו. בדרך כלל אפשר לומר, כי שפתו פשוטה וקלה. בפיוטיו ניכרת בעיקר השפעתם של הקלירי, ר' שלמה הבבלי ור' משה בר' קלונימוס, אבל מסתבר שהכיר גם את פיוטיו של יניי. בפשטות ובעניוות גדולה מצטיינים פיוטיו, והפייטן ידע לפני מי הוא עומד ועל מי הוא מתחנן. אף צרות הזמן משמיעות את הדן בסליחותיו המרובות. הפה שידע לשבח:

אֲשֶׁר מִי יַעֲשֶׂה כְמַעֲשֶׂיךָ וְכִגְבוּרוֹתֶיךָ
וּמִי יְהַרְהֵר אַחַר מִדּוֹתֶיךָ
וּמִי יְמַלֵּל קְצַת תִּפְאַרְתֶּךָ

וּמִי יַשְׁמִיעַ כָּל תְּהִלָּתֶךָ
וּמִי יְעָרִיץ הוֹד קְדֻשָּׁתֶךָ

ידע גם לצעוק מרה:

נִבְרָה עָלַי גָּלוּת
חָסֶר כֹּל וְדַלּוּת
פְּרָאוּתִי כְּרֶם זָלוּת
דְּכָאוּנִי אוֹיְבֵי שֶׁקֶר
זְכָרְךָ מִפִּי לְעַקֶּר
בְּהֵיכָלְךָ בְּלִי לְבַקֵּר

ולבטא תקוות הדורות:

קַנֵּא לְצִיּוֹן קִנְאָה קְדוֹשֵׁי וְאָבִי
קְרָא לָהּ מֵעָפָר קוּמִי שְׁבִי
הִנֵּה אָנֹכִי שֹׁלֵחַ לָכֶם אֵת אֵלִיָּה הַנָּבִיא

כל פיוטיו של ר' שמעון נאספו ויצאו לאור יחד גם על פי כתבי יד על ידי א. מ. הברמן בספר „פיוטי ר' שמעון ב"ר יצחק" (ברלין־ירושלים, תחר"ץ).

מסתבר כי ר' שמעון לא רק שהיה גדול בתורה ובפיוט אלא שגם עסק בצרכי ציבור ועמד בפרץ, וזהו מה שנאמר עליו בפנקסאות: „שטרח בעבור הקהילות" „וביטל גזירות". גם אגדה הנמצאת בידינו בשתי נוסחאות („בית המדרש" לילינק ה' עמ' 148 וו' עמ' 137) מעידה על כך: בימי גזירות נשבה אלחנן בנו של ר' שמעון, חונך אצל הגויים והיה לאפיפיור. ובעת צרה שנייה נשלח ר' שמעון לרומא כדי לבקש את האפיפיור, שלא ידע מי הוא, על עמו. האפיפיור הכיר את אביו (בנוסחה אחת מסופר, כי ר' שמעון הכיר את בנו במשחק האשקוקי ששחקו בפקודת האפיפיור), ומפגישה זו יצאה ישועה גדולה לישראל. כהוקרה לבנו חתם את שמו באחד מפיוטיו. עוד בן אחד חתום בפיוטיו, והוא יצחק. ושניהם אין דבר נוסף ידוע עליהם. ר' שמעון נפטר במגנצא. ואגדה מספרת, כי „אחרי מותו יצא מעיין נובע ממראשותי קברו". מקום קברו ידוע במגנצא ושתי מצבות נמצאו שם. האחת עתיקה, כנראה מן המאה השלש עשרה, ועליה חרותות המלים: „זה קבר רבנא שמעון ב"ר יצחק נשמתו לחיי עד". והשנייה הועמדה מחדש בשנת תקכ"ב וזה נוסחה: „האבן הזאת תהי לעד למען ידעו דורות הבאים למצוא פתח מן המערה מן המאה"ג (המאור הגדול) מהור"ר שמעון הגדיל זצ"ל תנצב"ה..."

זכה ר' שמעון ונתקבלו פיוטיו בכל קהילות אשכנז וצרפת והם נדפסים במחזורינו עד היום הזה. ה.

ר' שִׁמְעוֹן בר' צֶמַח דּוּרַאן (רשב"ץ)

מגדולי חכמי ספרד באלג'יר. נולד באדר שנת קכ"א (1361) בעיר פאלמא אשר באי מיורקה, ולדעה אחת נולד בעיר ברצלונה ובילדותו בא לגור באי מיורקה. מוצאו ממשפחה נכבדה מפרובינצה שהתגוררה בספרד והתיחסה אל הרמב"ן. במיורקה למד תורה אצל הקדוש ר' וידאל אפרים (ראה למעלה, עמ' 451), מפיו קיבל לא רק את לימודי התלמוד וההלכה כי אם גם את חכמת התשבורת ומדעים שונים. הוא רכש לו השכלה רחבה, יהודית וכללית, ומלבד ידעותיו העצומות בתורה היו לו ידיעות רבות בשטחי מדע שונים, כגון פילוסופיה, תכונה וביחוד ברפואה, מקצוע

שלמדו כדי להתפרנס הימנו. בשנת ק"נ מצאנוהו עובר בספרד במדינת ארגוניה, שם דרש בשבת הגדול במעמד חכמים רבים. בשנת קנ"א כאשר עברו הרדיפות האיומות על יהודי ספרד, נאלץ לברוח עם כל משפחתו לאלג'יר כדי להינצל מן השמד. באלג'יר ישב אז ר' יצחק בר ששת (ריב"ש), שנתמנה לרב ודיין בקהילה ונתאשר אף על ידי המלכות (ראה למעלה, עמ' 965). הריב"ש כיבד מאוד את החכם הצעיר הרשב"ץ ושיתף אותו ברבנות ומסר לידו את חיבור שתים עשרה התקנות של הקהילה, ואף על פי כן נתעוררו חיכוכים בין הריב"ש, החכם הזקן, לבין הרשב"ץ הצעיר, שעירער על כמה מהוראותיו, וביחוד טען עליו על הריב"ש על שהשכים לקבל את המינוי מצד המלכות. ואמנם הרשב"ץ עצמו הודה לבסוף «ילדות היתה בי והעוזי פנים בפני מי שקטנו עבה ממתני»... לאחר שנפטר הריב"ש בשנת קס"ח נבחר הרשב"ץ לרבנות אלג'יר, ובמשרה חשובה זו שימש עד יום פטירתו. הוא האריך ימים והגיע לגבורות ועד יומו האחרון עסק בתורה ובהנהגת הציבור ובחיבור ספריו החשובים, והרבה עשה לרומם את קרן היהדות באפריקה הצפונית. נפטר בשנת ר"ד (1444) ובנו ר' שלמה (רשב"ש) מילא את מקומו. במשך דורות רבים הזכירוהו לברכה בקהילות אפריקה בכל ליל יום הכיפורים.

רבה ומבורכת היתה פעולתו של הרשב"ץ בשטחים שונים: בהנהגת העדה ובהוראה לכל שואל, בהרבצת תורה, וביחוד בחיבור ספרים גדולים וחשובים במקצועות שונים. בניגוד לדעתו של הרמב"ם שאין רב או דיין רשאי לקבל פרס מן העדה שהוא משמש בה, משום שאסור לאדם ליהנות מן התורה, התיר הרשב"ץ לחכמים ליטול משכורת מקופת העדה, כדי שיוכלו להתמסר לעבודתם עבודת הקודש, ואף הוא עצמו נהג כן. את דעתו ביסס הרשב"ץ בחיבור מיוחד, שאת תמציתו מסר ב«מגן אבות», הוא פירושו למשנת אבות. נביא כאן מקצת מדבריו, שיש בהם ענין רב לידיעת תולדותיו של הרשב"ץ:

«וידוע הוא כי תכלית תשמישנו לפני החכמים לא היה כדי לישב בראש, כי נכסים היו לנו ומלאכת הרפואה למדנו, אשר החכמה ההיא תחיה בעליה דרך כבוד בארץ אדום (בספרד), אבל בעון הדור נגזרה שמד בכל אותן ארצות והיתה לנו נפשנו לשלל והנחנו כל נכסינו שם והגיצול בידינו נתננו אותו לעכו"ם כדי שיעמוד טעמנו בידינו ולא נבא לידי אונס. ודי לנו בזה פתח היתר במה שנהגנו בו, כדי שתהיה תורתינו אומנותינו ויום ולילה לא נשבות. ואלו היתה מלאכת הרפואה מספקת בארץ הזאת אשר נשתקענו בה, לא באנו לידי מדה זו, אבל היא גרועה מאד, ולשוב לארץ אדום לא רצינו מפני בלבול אותן מקומות, ובכל יום נתחדשו שם גזירות ושמד»...

הרשב"ץ היה מגדולי המשיבים. הוא היה משיב תשובות בדבר הלכה לכל שואליו המרובים מארצות אפריקה הצפונית ומחוצה להן. בתשובותיו הוא מקיף את נושא השאלה מכל צדדיו וחודר למעמקים. תחילה הוא מציע את כל החומר הנוגע

לבעיה מתוך המקורות הראשונים, והוא דולה וממצה את הכל, ואחרי כן הוא מסיק מסקנות ברורות ושקולות ומוציא לאור משפטו. תשובותיו הן העודות משפטיות נפלאות וערכן רב ביותר גם מהצד ההיסטורי והתרבותי. למעלה מתשע מאות תשובות נאספו בספר התשב"ץ על שלשת חלקיו (אמשטרדם, תצ"ח), ומלבד תשובות נאספו בו גם עניינים ובירורים הלכיים שונים.

חשיבות מרובה גם לספרו על המצוות בשם „זהר הרקיע", פירוש על האזהרות של ר' שלמה אבן גבירול. בחיבור זה הוא מברר את תרי"ג המצוות לפי שיטות הרמב"ם והרמב"ן, ומגן על הרמב"ם מפני השגותיו של הרמב"ן. את ספרו זה חיבר באלג'יר בשנת קע"ז ונדפס בקושטא רע"ה. ראוי להזכיר משאר ספריו ההלכיים את „יבין שמועה", על הלכות שחיטה וטריפות, „מאמר חמץ" על הלכות הפסח, עם פירוש ההגדה של פסח ועוד עניינים (ליוורנו תק"ד); חידושי הרשב"ץ, כולל רמזי פרקי מסכת נדה וחידושים על מסכת ראש השנה ופירוש על מסכת קנים (שם תק"ה); חידושיו למסכת בבא מציעא הובאו בשיטה מקובצת. את פירושו להלכות הרי"ף למסכת ברכות הזכיר בספרו יבין שמועה.

ידיעותיו הרחבות של הרשב"ץ בפילוסופיה הדתית וכל עולמו הרוחני נשקפים לנו בספרו הגדול „מגן אבות", המתחלק לארבעה חלקים. בחלק הראשון הוא דן במציאות ה', אחדותו, קדמותו ותאריו. בחלק שני על הנבואה, תורה מן השמים ונצחיות התורה (פרק אחד הדן בסתירת דעות הנצרות והאיסלאם נשמט מטעמי צנזורה ונדפס לחוד בשם „קשת ומגן"); בחלק השלישי בידיעת ה', השגחתו, אמונת המשיח ותחית המתים. שלשה חלקים אלה נדפסו בליוורנו תקמ"ה. החלק הרביעי, הוא פירוש מסכת אבות, נדפס בליוורנו תקכ"ג. מחיבוריו הפילוסופיים נזכיר עוד „אור החיים", פולמוס נגד ספר „אור ה'" לר' חסדאי קרשקש; „לויית חן", על התורה, מתווכח בו נגד הרלב"ג קרובו; „אוהב משפט", פירוש לספר איוב, דן בהשגחת ה' (וינציה, ש"נ).

היה גם פייטן וחיבר הרבה פיוטים דתיים ואף פירוש לפיוטי קדמונים. זו מצבת קברו אשר כתב לעצמו:

הִנֵּה שָׁבָה רוּחַ סַיָּה
לְאֵל הָיָה לָנוּ מָעוֹן
אִם גּוּף נִקְבָּר זֶכֶר נִשְׁאָר
כִּי לֹא נֶעְדָּר שֵׁם מִשְׁמְעוֹן.

ר' שְׁמַעְיָה

מחכמי צרפת במאה התשיעית לאלף החמישי (במאה האחת עשרה ותחילת השתים עשרה למספרם). תלמידו המובהק של רש"י שהשתתף עמו במפעלו הפרשני למקרא ולתלמוד. כפי שמוסר רבינו תם היה ר' שמעיה חותנו של אחיו, וכנראה של הרשב"ם. הרבה זמן ישב ר' שמעיה בטרוייש בבית מדרשו של רש"י, ואף לאחר שעזב את טרוייש עמד בקשר חליפת שאלות ותשובות עם רש"י רבו. רש"י קורא לו „אחינו שמעיה".

ר' שמעיה לקח חלק פעיל בהגהת פירוש המקרא והתלמוד לפני רש"י. רש"י

עצמו מספר כי הוא עבר עם ר' שמעיה על פרקים אחדים בספר יחזקאל ועמד על ידי כן על טעות אחת בפירושו. בשולי כתב יד אחד של פירוש רש"י לתורה נרשמו בדייקנות תוספותיו של ר' שמעיה לפירוש רש"י, מרשימה זו אפשר לראות שברש"י שלנו נכנסו הרבה תוספות של ר' שמעיה, באופן שרש"י שלפנינו למקרא הוא מהדורה שניה מוגהת על ידי ר' שמעיה. בהדרכתו של רש"י חיבר ר' שמעיה פירושים לכמה מסכתות של התלמוד. ביחוד ידוע פירושו של ר' שמעיה למסכת מדות שנדפס בכל מהדורות התלמוד. בשער נאמר „פרוש הר' שמעיה אשר פתר לפני רבו", ואמנם רוחו של רש"י חופפת על פירושיו הן למקרא הן לתלמוד.

החוקר ר' אברהם עפשטיין קורא לר' שמעיה „מזכירו" של רש"י. ואמנם אין ספק שר' שמעיה הוא שסידר וערך את פסקי רש"י ותשובותיו, בקובץ שהיה כבר לפני רבינו תם, שקרא לו „כרך הרב ר' שמעיה". בכרך זה אסף ר' שמעיה את פסקי רש"י, הוראותיו ותשובותיו, ואף רשם את מנהגיו. קובץ זה שימש יסוד לכמה מן המאספים ההלכיים שיצאו מבית מדרשו של רש"י, כמו ספר הפרדס, סדור רש"י, תשובות חכמי צרפת ולותיר. ואף מחזור ויטרי השתמש בו והעתיק ממנו הרבה. ונראית ההשערה ש„ספר האורה של ר' משה בר' שמעיה" שמצא ר' אברהם בר' יצחק אב"ד בנרבונא (ר"ש אסף, בספרן של ראשונים, עמ' 11) סידרו בנו של ר' שמעיה על פיו.

ר' שְׁמַרְיָה (בר' אֵלְיָהוּ) הָאִיקְרִיטִי (מְנִיגְרִיפוֹנְטוֹ)

מחכמי אי כרתים (קנדיה) במאה הראשונה ותחילת השניה לאלף הששי (במאה הי"ד למספרם). נולד ברומי לאביו ר' אליהו הפרנס שהוזמן אח"כ לרבנות באי כרתים. ר' שמריה הרבה לעסוק בתורה ובחכמה, וביחוד בפילוסופיה. משנת ה' אלפים ס"ה עסק במשך עשרים וחמש שנים בחיבור פירוש רחב למקרא בדרך הפילוסופיה, והמלך רוברטו מנאפולי, שהיה חובב הספרות העברית, תמך בידו. מחיבורו זה נשתמר פירושו לשיר השירים.

מלבד פירושו למקרא חיבר עוד כמה חיבורים בפילוסופיה ובפירוש האגדה, אולם מרבית חיבוריו נאבדו. בשנת קי"ב (1352) נסע לספרד ושם אמר להטיל שלום בין היהדות הרבנית והקראות. בגלל זה נרדף קשות על ידי קנאים ואף נחבש בבית האסורים.

ר' שְׁמַרְיָה בר' אֶלְחָנָן

מחכמי ישראל הקדמונים. חי במצרים בסוף תקופת הגאונים. אביו ר' אלחנן היה „הרב הראש" בפוסטאט (קהיר). ר' שמריה נשלח ללמוד תורה לישיבת רב שרירא גאון בפומבדיתא. הוא הצטיין מאוד בתורתו ורבו הגאון מהללו מאוד במכתביו אליו ועיטרו בתואר החשוב „ראש שורת נהרדעא".

לפי האגדה הידועה היה ר' שמריה אחד מארבעת החכמים שיצאו לאסוף כסף ל„הכנסת כלה" (כנוי לישיבות בבל) ונפלו

בשבי, ונפדו במקומות שונים, והם שהפיצו את ידיעת התורה במקומותיהם (ראה למעלה, עמ' 473). לפי אותה אגדה נפדה ר' שמריה באלכסנדריה ומשם עלה לפוסטאט והיה לראש. הרבה עשה ופעל ר' שמריה להפצת התורה במצרים, ואף תמך הרבה במרכזי התורה העתיקים בבל וארץ־ישראל. הוא עמד בקשר אמיץ עם ישיבת פומבדיתא וגאוניה רב שרירא ורב האיי, וכן גם עם ישיבת ארץ ישראל. ר' שמריה מכונה בתואר „אב בית דין שלכל ישראל", תואר שהיה בלתי מצוי כלל באותה תקופה לחכמים שמחוץ לא"י ובבל. שמע תהלתו הגיע עד ספרד, ודונש בן לבראט פנה אליו בשיר תהלה, אולם מתורתו של ר' שמריה שכה הרבו להללה לא הגיע אלינו מאומה.

נפטר בחורף שנת ד' אלפים תשע"ב (1011) וקוננו עליו הרבה. אף בנו ר' אלחנן היה חכם חשוב.

ר' שִׁמְשׁוֹן (בר' פֶּסַח) מֵאוֹסְטְרוֹפּוֹלִי

מקובל מפורסם ומחבר כמה ספרים בקבלה. שימש ברבנות בפודוליה לפני גזירות שנת ת"ח. ר"ש נתפרסם כאיש אלהים קדוש וסיפרו עליו שיש לו מלאך „מגיד", המבשר לו עתידות. כאשר צרו גייסות חמילניצקי על עיר פולנאה בשנת ת"ח (1648) נמצא בה ר' שמשון ובידעו שאין מפלט מחרב הקוזקים אסף את כל בני עדתו, שלש מאות איש במספר, לבית הכנסת וכשהם מלובשים תכריכין ומוכנים למוות התעטפו בטליתות ושפכו שיח בתפילה עד צאת נפשם על קידוש השם.

חיבר פירוש לספר הקבלי „קרנים" בשם „דן ידין" (זאלקווא, תס"ט). בהקדמתו הוא מונה את שאר חיבוריו: „מחנה דן", פירוש על הזוהר; „בן מנוח", פירוש על האידרות; „שמש נגה", פירוש על שערי אורה, ועוד כמה חיבורים. ליקוטים וקטעים מתורתו נדפסו בספרים שונים. פירושיו על התורה ברוח הקבלה הובאו בספר „נפלאות חדשות" (הוראדנא, תקנ"ז).

ר' שִׁמְשׁוֹן (בר' יְהוֹשֻׁעַ מֹשֶׁה) מוֹרְפּוֹרְגוֹ

מחכמי איטליה במאה החמישית לאלף השישי (בתחילת המאה השמונה עשרה למספרם). נולד בשנת תמ"ב (1681) באוסטריה, ובהיותו כבן שש או שבע הובא על ידי הוריו לווינציה. כאן קיבל השכלה רחבה תורנית ומדעית, ואף למד את חכמת הרפואה באוניברסיטת פאדובה. בשנות בחרותו כבר חיבר פירוש לספר „בחינת עולם" לר' ידעיה הפניני (נדפס בשם „עץ הדעת" בוינציה תס"ד). אחרי שהשלים את חוק לימודיו באוניברסיטה והוכתר בתואר ד"ר לרפואה התמסר ללימודי התלמוד וההלכה, ובשנת תס"ט נסמך להוראה על ידי ר' יהודה בריאל ממנטובה. סמוך לכך נקרא לאנקונה ושימש בה כחבר בית דינו של ר' יוסף פיאמיטה ונשא את בתו לאשה, וכשנפטר חותנו בשנת תפ"א מילא ר' שמשון את מקומו כרב באנקונה, ובמשרה זו שימש עד יום פטירתו, בראשון של פסח שנת ת"ק (1740).

ר׳ שמשון מורפורגו נחשב בדורו לאחד הרבנים החשובים ביותר בארץ איטליה. הרבה שאלות בדבר הלכה נשלחו אליו מקהילות שונות באיטליה והשיב לכל שואל. כאשר פרצה המחלוקת על כתבי רמח״ל דרש ר׳ משה חאגיז כי שלשה רבנים ובראשם ר׳ שמשון ידונו בענין, ואמנם נכנס ר״ש בעובי הקורה והשתדל בכל כוחו להשקיט את המריבה וניסה לעכב את שריפת הכתבים. כמה מאגרותיו בענין זה נדפסו בספר ״רמח״ל ובני דורו״ לד״ר גינצבורג (תל־אביב, תרצ״ז). היה רב פעלים בהנהגת עדתו ועזר לכל שואל בגופו ובממונו. כאשר פרצה בשנת ת״ץ מגפה באנקונה עירו נתגייס ר״ש מורפורגו להצלת נפשות והיה פעיל כרופא מתנדב ועל פעולתו זו קיבל אות הוקרה גם מאת השלטונות.

תשובותיו המרובות נאספו וסודרו על ידי בנו וממלא מקומו ברבנות אנקונה, הרב משה חיים שבתי מורפורגו, ונדפסו בשם ״שמש צדקה״ (וינציה, תק״ג), והרבה מתשובותיו נדפסו בספר ״פחד יצחק״.

ר׳ שְׁמְשׁוֹן (בר׳ יִצְחָק) מִקִּינוֹן

מחכמי צרפת במאה הראשונה לאלף השישי (בסוף המאה הי״ג ובתחילת הי״ד למספרם). נולד בעיר קינון (Chinon) בצרפת, ומזמן גירוש היהודים מצרפת בשנת ס״ו (1306) התגורר במרשיליא. הוא היה מגדולי חכמי דורו, ומלבד ידיעותיו התלמודיות סלל לו דרך מיוחדת בחיבורו החשוב ספר ״הכריתות״ (קושטא, רע״ה), הוא ספר מתודולוגי לידיעת דרכי המשנה והתלמוד. בספר זה הוא דן על המדות שהתורה נדרשת בהן, על סדר התנאים האמוראים והסבוראים, דרכי המדרש וכללי התלמוד. ספר זה היה יחיד במינו בדורו ובמולדתו, ויש לו ערך מדעי רב. ר״ש מקינון הרבה להשתמש במקורות קדומים והעתיק ממדרש ל״ב מדות, מסדר תנאים ואמוראים ואגרת רב שרירא גאון. כל מחברי ספרי הכללים שבאו אחריו שאבו ממנו והלכו בדרך שסלל להם.

ר״ש מקינון עמד בקשר שאלות ותשובות עם הרשב״א. ר׳ פרץ הכהן, שישב עמו בעיר מרשיליא, מעיד עליו ״שהיה רב גדול מכל בני דורו״, וכפי שמוסר הריב״ש (בתשובותיו סימן קנ״ז) לא היה ר״ש מקינון נוהה אחרי הקבלה, והתנגד לכוונות שהיו המקובלים מכוונים בתפילת שמונה עשרה, פעם לספירה זו ופעם לספירה אחרת, והיה אומר ״אני מתפלל לדעת זה התינוק״, כלומר בתמימות ופשטות לשמו יתברך בלבד.

חיבר עוד כמה חיבורים: קונטרס בפירוש מסכתות התלמוד, וביאור הגט על הלכות גירושין ופירוש על אבן עזרא. נפטר מסביב לשנת ק״י (1350).

ר׳ שִׁמְשׁוֹן (בר׳ אַבְרָהָם) מִשַּׁאנְץ (הר״ש מִשַּׁאנְץ)

מגדולי בעלי התוספות הצרפתים במאה העשירית לאלף החמישי. נכדו של ר׳ שמשון בר׳ יוסף, הוא הר״ש מפלייזא הזקן, שהיה חבירו של רבינו תם. הר״ש משאנץ זכה עוד לקבל תורה מפי רבינו תם והיה

תלמידו המובהק של ר' יצחק בר' שמואל הזקן מדנפיר (הר"י הזקן). מרבו זה קיבל את רוב תורתו, ותוספות ר"י הזקן הונחו ליסוד תוספותיו של הר"ש משאנץ, אשר לימדן לתלמידיו בישיבתו בשאנץ ואף ערכן מחדש בקובץ הנקרא "תוספות שאנץ". התוספות שבידינו למסכתות שונות (כגון שבת, מנחות, כתובות מפרק עשירי ואילך, ועוד) הן תוספות שאנץ שסודרו על ידי הר"ש משאנץ, ואף מרבית התוספות למסכתות אחרות, שהן תוספות טוך, נתקצרו על ידי ר' אליעזר מטוך מתוספות שאנץ (ראה למעלה, עמ' 189 ועמ' 921).

הר"ש חיבר פירוש לשני סדרי המשנה שאין עליהם תלמוד בבלי, לזרעים וטהרות (פרט למסכתות ברכות ונידה). פירושו של הר"ש הוא בדרכו של רש"י, שמפרש כל דיבור, ויש שהוא מאריך בדבריו ומקשה ומפרק מעין התוספות. בפירושו לזרעים הוא מרבה להביא קטעים מן הירושלמי ומפרשם, ובפירושיו לטהרות מביא מן התוספתא. פירוש הר"ש למשנה נכנס לכל מהדורות התלמוד הבבלי. לפי מסורת אחת חיבר פירושו למשנה גם על שאר מסכתות שאין עליהן בבלי: שקלים, עדיות, מדות וקנים, אולם לא הגיעו אלינו. את פירושו חיבר בשתי מהדורות, וזו הנדפסת היא מהדורה בתרא, מקוצרת. מלבד פירושו למשנה חיבר עוד פירוש על הספרא, שאף הוא הגיע לידינו (נדפס בוורשא תרכ"ן).

ר"ש משאנץ היה ממתנגדי הפילוסופיה, ועמד בקשר חליפת אגרות עם ר' מאיר הלוי אבולעפיה. שני חכמים אלה היו תמימי דעים בבקרתם על כמה מדעותיו של הרמב"ם בספר המדע ובמורה נבוכים. אגרותיהם זה לזה נדפסו על ידי החכם בריל ב"כתאב אלרסאייל" (פאריש, תרל"א).

בהתגבר הגזירות והרדיפות על יהודי צרפת עלה ארצה יחד עם שיירה גדולה של שלש מאות רבנים מצרפת ואנגליה, בשנת תתקע"א. הוא ישב זמן מה בירושלים ומכאן כנויו "איש ירושלים". הר"ש נפטר בארץ, סמוך לשנת ד' אלפים תתק"ץ (1230), ונקבר בעכו למרגלות הר הכרמל.

ת

רַבֵּנוּ תַּם

ראה בערך רַבֵּנוּ יַעֲקֹב (בר' מֵאִיר) תַּם.

ר' תַּם (ר' יַעֲקֹב בר' דָּוִד) אִבֶּן יַחְיָא

מגדולי רבני קושטא הספרדים בדור שלאחר גירוש ספרד. בנו של ר' דוד ן' יחייא (ראה למעלה, עמ' 381). נולד בליסבון סביב לשנת ר"ל (1470) בערך. קיבל השכלה תורנית ומדעית והשתלם ביחוד בחכמת הרפואה, בה הגיע לפרסום ולהצלחה. ר' תם נתלווה לאביו בכל דרך נדודיו מפורטוגאל עד טורקיה. בקושטא נתפרסם ר' תם בתורתו ובחכמתו ונתמנה

לרב בקהילה הספרדית, ויחד עם זה שימש כרופא בחצר השולטאן סולימן הראשון. אחרי פטירת ר' אליה מזרחי (סמוך לשנת רפ"ה) נחשב ר' תם לחשוב ברבני קושטא. הוא היה מפורסם בחכמתו גם בקרב האוכ־ לוסיה המושלימית, וספרו עליו שהיה בקי במשפט האיסלאם, עד כי שופטיהם היו באים להתיעץ עמו בענין החוק הדתי שלהם.

הרבה ספרים כתב ר' תם במקצועות שונים בתורה, מהם ספרי פירושים וחידושים לתלמוד, להלכות הרי"ף והר"ן, אולם מרבית כתביו היו למאכולת אש בשריפה הגדולה שפרצה בקושטא בשנת ש"א. מרוב צערו על אבדן כתביו נפל למשכב ולא האריך עוד ימים. נפטר בשנת ש"ב (1542). מאתים ושלש עשרה מתשובותיו נאספו בקובץ „אהלי תם", ונדפסו בספר „תמת ישרים" (ויניציה, שפ"ב)

ר' תַּנְחוּם (בר' יוֹסֵף) יְרוּשַׁלְמִי

מגדולי חכמי ארץ ישראל בתחילת האלף השישי (במאה השלש עשרה למספרם). מפרש המקרא, בלשן ומדקדק. מעט מאוד ידוע על מאורעות חייו. כנראה מחמת המצב הקשה בארץ ישראל, בימי פלישת המונגולים (בשנת ה' אלפים כ'), ירד למצרים ושם נולד לו בנו יוסף (ראה למעלה, עמ' 825). שם חיבר את ספריו החשובים, ונפטר בקהיר בכ"א בתמוז ה' אלפים נ"א (1291).

ר' תנחום היה חכם כולל במדעים שונים. מלבד ידיעותיו היסודיות בלשונות העברית והערבית, ידע גם יוונית והיה בעל השכלה רחבה בפילוסופיה, מדעי הטבע והרפואה. הוא פירש את כל ספרי המקרא בביאור ערבי, על פי הפשט והדקדוק. פירושו הוא מעין פירוש אבן עזרא, ויש מן החוקרים שכינו את ר' תנחום „אבן עזרא של המזרח". במשך דורות רבים היה פירוש חשוב זה טמון בכתבי יד, עד שנתגלה במאה השמונה עשרה ועורר ענין רב אצל החוקרים, שהדפיסו חלקים שונים ממנו (לספרי הנביאים הראשונים, חבקוק, יונה, קהלת ואיכה) בזמנים ומקומות שונים.

מלבד פירושו למקרא חיבר גם מילון עברי־ערבי בשם „כאתב אלמרשד אלכאפי" (ספר המספיק), בו אמר לפרש את לשון ספר משנה תורה להרמב"ם. ר' תנחום היה מעריצו הנלהב של הרמב"ם, והוא ראה את ספרו משנה תורה כספר החוקים של האומה, ולפירוש לשונו הקדיש את ספרו, אולם לאמיתו של דבר זהו מילון ללשון העברית המאוחרת בכלל. בספר זה סידר את המלים העבריות לפי שרשיהן ובאר כל תיבה מבחינת הדקדוק והענין. כמקורות לביאוריו שימשו לו: ספר הערוך, פירוש המשניות להרמב"ם, וספרי המדקדקים ר' יהודה אבן חיוג, ר' יונה אבן גנאח, ר' אברהם אבן עזרא ואחרים. דרך אגב הביא כמה ידיעות מעניינות על מנהגי החיים בארץ ישראל ובמצרים בימיו. ספר זה מצוי בכתב יד בספריות שונות ואצל יהודי תימן. קטעים הגונים ממנו נדפסו על ידי ד"ר ב. ז. באכר (בודפסט 1903).

מפתח השמות והכנויים

(בסדר הא"ב לא הובאו בחשבון התיבות : אבן, בן, איש, דה, די, לבית, מן, וכיוצא בהם).

א

אבודרהם, דוד
אבוהב, יצחק
" עמנואל
" שמואל
אבולעפיה, אברהם
" חיים
" טודרוס
" יעקב
" מאיר
אביגדור, חיים
די אבילא, אליעזר
אבן אביתור, יוסף
אברבנאל, דון יהודה
" דון יצחק
מן האדומים, עזריה
אדרבי, יצחק
בן אדרת, שלמה
אוזידא, שמואל
אותנא, סלימאן
אויערבך, מנחם מנדל
די אוליוירה, שלמה
אוליף, גרשון אשכנזי
מאוסטרופולי, שמשון
אופנהיים, דוד
אזולאי, אברהם
אזכרי, אלעזר
מאיברא, שמואל
אידל"ס, שמואל אליעזר
אבן איוב, שלמה
האיזובי, יוסף
מאיזמיר, אליהו הכהן
אינשטט, מאיר
אייבשיץ, יהונתן
איידליץ, זרח
איספינוזה, בנימין
איסרל, דוד
איסרלין, ישראל
האיקריטי, שמריה מניגרופונטו
אירגס, יוסף
אירירה, אברהם
אישטרושה, דניאל
אישפיריאל, חנניה
אישקפה, יוסף
אכסילרד, בנדיט
אל... ראה גם בהשמטת „אל"
אלבאליה, ברוך
" יצחק
אלבו, יוסף
אלבוטיני, יהודה
אלבלג, יצחק
אלברצלוני, יצחק בר' ראובן
אלגאזי, חיים
" ישראל יעקב
" שלמה
" שמואל
אלדאודי, חייא
אלדבי, מאיר
אלוף מאספמיא, אלעזר
אלטארס, דוד
אלטשולר, דוד
" יהודה אהרן משה
" יחיאל הלל
אליגרי, אברהם
אלימאן, יוחנן
אלכרסאני, יהודה
אבן אלמדארי, יהודה
אלמולי, שלמה
אלמושנינו, משה
אלמקמץ, דוד
אלנקאוה, אפרים
" ישראל
אלעמי, שלמה
אלפאסי, יצחק
אלפכאר, יהודה
אלפנדארי, אהרן
" אליהו
" חיים
אלקבץ, שלמה הלוי
אלקונסנטיני, חנוך
אבו אלרבי, אהרן
אלשיך, משה
אלשקר, משה
אבן אלתבאן, לוי
אמארילייו, שלמה
מאמדור, חיים חייקל
אמיגו, אברהם
אנגייל, ברוך
" חיים וידאל בר' שבתי
אנטולי, יעקב
אסכנדרי, אברהם
אספרנסה, גבריאל
האפודי, פרופייט דוראן
אפטרוד, דוד
אפרים, וידאל
אבן ארדוט, אשר
מארם צובה, חיים הכהן
מארץ יון, ברוך
אבן אשבילי, יום טוב
האשורי, חפץ בן יצליח
אשכנזי, אליעזר
" בצלאל
" גרשון אוליף
" דוד
" דן
" זכריה
" יהודה
" יוסף
" יעקב בר' יצחק
" צבי
" צבי הירש בר' נפתלי הירץ
בן אשר, אברהם
אבן אשר, חיים רפאל אברהם

ב

באזילה, אביעד שר שלום
באסאן, ישעיה

מפתח השמות והכינויים

הבבלי, אלעזר
" אלעזר בר' נתן
" דניאל בר' סעדיה
" מנחם
" שלמה
בדרשי, אברהם
מבדרש, משלם בר' משה
בואינו, יצחק
די בוטון, אברהם
" חייא אברהם
בוכנר, חיים
אבן בולאט, יהודה
מבונא, אפרים
" הלל בר' יעקב
בונפיד, דוד
מבורגוניא, אליעזר
די בושאל, חיים עובדיה
בחור, אליהו
ביבאגו, אברהם
אבן בילא, דוד
בילמונטי, יצחק נוניס
בירב, יעקב
בכור שור, יוסף
בכר דוד, יצחק
בכרך, אברהם שמואל
" יאיר חיים
מבלגנצי, אליעזר
בלומלין, אהרן פלומל
ד'בלמש אברהם
אבן בלעם, יהודה
בנבנטו, ברוך
בנבנשת, דוד
" וידאל
" חיים
" יהושע
" משה
בס, שבתי (משורר)
בסאן, חזקיה מרדכי
" יחיאל
בעל שם טוב, ישראל
אבן בקודה, דוד
ברודא, אברהם
ברודו, אברהם
אבן ברוך, ברוך
לבית ברוך, יהושע בעז
ברונא, ישראל
ברזלי, ברוך
מברסנורא, עובדיה ירא
בריאל, יהודה
ברלין, דוד
ברמן אשכנזי, ישששכר בר' נפתלי הכהן
ברפת, יצחק בר' ששת
מברצלונה, זרחיה בר' יצחק הברצלוני, יהודה בר' ברזילי
בשירי, יחיא

ג

אבן גאון, שם טוב
גאטיניו, אליקים
גאליקו, אברהם יגל
אבן ג'אמע, שמואל
גאנז, דוד
גאנסו, יוסף
בן גבאי, מאיר
אבן גבירול, שלמה
גבישון, אברהם
הגדול, אליעזר
גדיליא, יהודה
הגוזר, גרשום
גוטה, זרחיה
גוטליב, ידידיה
גומבינר, אברהם אבלי
גומפרץ, אהרן עמריך
גיאת, יהודה
אבן גיאת, יצחק
גינצבורג, דוד
ג'יקאטיליא, יוסף
גיראסי, דניאל
גירונדי, ברכיה
" זרחיה הלוי
" יונה
" נסים בר' ראובן
מגירונה, עזרא בר' שלמה
" עזריאל
גלאנטי, אברהם
" ידידיה
" משה
מגלויגא, יחיאל מיכל
גליספא, אליהו
אבן גליספא, חיים
אבן ג'נאח, יונה
מגנזן, ברוך בר' דוד
מגניזן, חנוך בר' אברהם
גענ, אליקים
גראציאנו, אברהם יוסף שלמה
גרין הוט, דוד
מגרמיזא, אלעזר
" ברוך
גרמיזאן, שמואל
גרשון, דוד

ד

דאפיאירה, משלם
בן דוד, חיים
דוד, יוסף
דונולו, שבתי
מדורא, יצחק
דוראן, פרופייט
" צמח בר' שלמה
" שלמה בר' צמח
" שמעון בר' צמח
דיאס בראנדין, בנימין רפאל
דילמדיגו, אליהו
" יוסף שלמה
דישבק, דוד
דלקרוט, מתתיהו
אבן דנאן, סעדיה
מדנפיר, אלחנן
" יצחק הזקן
דרשן, בנימין זאב וולף
" דוד
הדרשן, משה

ה

האן, יוסף יוזפא
הבדלה, שלמה
אבן הג'ר, דוד הדיין
הורוויץ, אברהם
" חיים סג"ל
" יצחק
" ישעיה
" צבי הירש
" שבתי שפטיל
היילפרון, אליעזר
היילפרין, יחיאל
הלר, יום טוב ליפמן
מהמלן, מרת גליקל
הנובר, נתן נטע
הקשיר, אפרים

מפתח השמות והכינויים

ו

די וידאש, אליהו
וידל, קרשקש
ויזל, ברוך בנדיט
ויטאל, דוד
" חיים
" שמואל
ויטאלי, בנימין הכהן
מויטבסק, מנחם מנדל
ויטירבו, אברהם חיים
מויטרי, שמחה
ויל, יעקב
" נתנאל
וילנא, חיים ירוחם
מוינא, חיים בר' יצחק
" יצחק בר' משה
אבן וירגה, יהודה
" שלמה
מוירונה, אליעזר
" הלל בר' שמואל
וירמייזא, קלמן
וירמישא, אשר אנשיל
וראנק, דוד

ז

זאבי, ישראל
מזאלוויץ, בנימין
בן זבארה, יוסף
מז'ולקווא, אהרן זליג
זכות, אברהם
" משה
מזמושטש, אברהם
" חיים חייקל
" ישראל בר' משה הלוי
אבי זמרה, אברהם
אבן זמרה, דוד
הזקן, אליהו
" קלונימוס
בן זרח, מנחם
זרקו, יהודה

ח

חאגיז, יעקב
" משה
אבן חאלאוה, בחיי
אבן חביב, חיים
" יעקב
" לוי
" משה
חביבא, יוסף
חבילו, דוד
" יהודה
החבר, חיים
חבריא, חיים
חוצין, צדקה
חזן, דוד
" חיים
" יוסף
מן החזנים, חיים משה
" יהודה
מהחזנים, יצחק חיים הכהן
חזקוני, אברהם
חזקיטו, ברוך עזיאל
אבן חיוג', יהודה
חיון, דון אברהם
" יוסף
חייט, יהודה
אבן חיים, אהרן
חכים, שמואל הלוי
חכם צבי, צבי אשכנזי
מחלם, אפרים
מחלמא, שלמה בר' משה
חסאן, דוד חיים שמואל
אבן חסדאי, אברהם
" יוסף
אבן חסון, אהרן
" שלמה
החסיד, דוד בר' יהודה
" דניאל בר' אלעזר
" יהודה
חסיד סג"ל, יהודה
החסיד, שמואל
חסין, דוד
חפץ, גרשום
חפץ זהב, חיים
חריזי, יהודה

ט

טאיטאצק, יוסף
מהטוב, יהודה עשהאל
טוב עלם, יוסף
טוב עלם הספרדי, יוסף
מטווילא, בנימין
טודרוסי, טודרוס
מטוך, אליעזר
מטול, אליעזר
די טולושא, וידאל
טייקיס, גדליה
מטיקטין, מנחם
טירנא, אייזיק
טנוגי, יהודה הכהן
" ישמעאל הכהן
מטראני, אהרן
" יוסף
" ישעיה
דטראני, ישעיה
מטראני, משה
טריויש, אליעזר
" יוחנן
טרילינגן, אפרים
מטריר, דוד טביל בר' יצחק
מטרנקטיליש, נתן בר' מאיר

י

יגל, חנניה ממונסיליצי
היהודי, אסף
מיואני, מנחם
יונה, דוד
" שבתי
היוני, זרחיה
מיורק, אליהו
אבן יחייא, גדליה
" דוד
" יהודה
" יוסף
" תם (יעקב בר' דוד)
יידליש, גרשון
יעבץ, ברזלאי
" יוסף
אבן יעיש, אברהם
יעיש, ברוך
יפה, מרדכי
יפה אשכנזי, שמואל
יצחקי, אברהם
" דוד
" שלמה
אבן יקר, חנניה
ירא, עובדיה מברטנורא
הירחי, אבא מרי
" אברהם בר' נתן
ירושלמי, תנחום

מפתח השמות והכינויים

ישראל, אליהו
〃 חיים אברהם
בן ישראל, מנשה
ישראל, משה
הישראלי, יצחק
〃 ישראל
בן היתום, שלמה

כ

הכהן, אביגדור
〃 אלכסנדר זוסלין
〃 אפרים
〃 דוד
〃 דוד בר׳ יוסף
〃 דוד בר׳ יעקב
〃 דניאל בר׳ פרחיה
〃 חיים
〃 חיים מארם צובה
〃 חיים מפראג
〃 יהודה
〃 יהודה מליסא
〃 יוסף
〃 יעקב
〃 יצחק
〃 ישששכר בר׳ נפתלי
〃 מלאכי
〃 מרדכי בר׳ הלל
〃 משה מלוניל
〃 נפתלי
〃 פרץ
〃 שבתי
〃 שלמה
〃 שמחה
כוכבי, דוד
כלץ, יהודה
כספי, יוסף
כפוסי, חיים
כ״ץ, יהושע סלך
〃 יוסף
〃 נפתלי
〃 ראובן

ל

לאטיש, יהודה בר׳ יעקב
לאמפרונטי, יצחק חזקיה
די לארא, דוד
〃 חייא הכהן
אבן לב, יוסף
הלבן, דוד
〃 יצחק
לואנץ, אליהו
מלובלין, מאיר
מלודמיר, יצחק בר׳ בצלאל
הלוי, אהרן
〃 אליהו
〃 אליעזר בר׳ יצחק
〃 אשר למיל
〃 בנימין
〃 בנימין בר׳ מאיר
〃 דוד
〃 דונש בן לבראט
〃 הלל בר׳ יונה
〃 טוביה
〃 יהודה
〃 יואל
〃 יוסף
〃 יעקב
〃 יצחק
〃 יצחק בר׳ אשר
〃 ישועה
〃 ישששכר בר׳ יקותיאל
〃 משה בר׳ יוסף בר׳ מרון
〃 משה הנזיר
〃 שמואל בר׳ דוד
מלונדון, אליהו מנחם
די לונזאנו, מנחם
איש לונטשיץ, שלמה אפרים
מלוניל, אהרן הכהן
〃 אהרן בר׳ משלם
〃 אשר בר׳ משלם
〃 אשר בר׳ שאול
〃 יהונתן
〃 משלם בר׳ יעקב
מלוניץ, גדליה
לוצאטו, אפרים
〃 משה חיים
〃 שמחה
מלוקה, משלם בר׳ קלונימוס
〃 קלונימוס בר׳ משה
לוריא, יצחק
〃 שלמה
לחמי, דוד
אבן לחייש, שלמה אלעמי
אבן לטיף, יצחק
די ליאון, יצחק
די ליאון, משה
לידא, דוד
מליז׳נסק, אלימלך
לימא, משה
ליפשיץ, אליעזר
איש ליפשיץ, גדליה בר׳ שלמה זלמן
ליפשיץ, חיים
לירמא, יהודה
למלין, אשר
לנדא, יחזקאל
〃 יעקב
לנדסופר, יונה
לניאדו, שמואל
לספא, אהרן

מ

המאירי, מנחם
ממגנצא, אליקים בר׳ יוסף
〃 ברוך
די מדינה, שמואל
ממודינא, אבטליון
〃 אהרן ברכיה
מודינא, דוד
〃 יהודה אריה
מודעי, חיים
מוטאל, אברהם
מוטוט, שמואל
מוכיח, אריה ליב
מולין, יעקב הלוי
מולכו, שלמה
ממונטאלצ׳ינו, דניאל בר׳ יחיאל
מונטולאטו, אליהו
ממונטפליר, שלמה בר׳ אברהם
מונסון, אברהם
ממונסיליצי, חנניה יגל
אבן מוסא, אברהם
〃 חיים
מוספיא, בנימין
מוסקאטו, יהודה
מורטירא, שאול לוי
מורפורגו, שמשון
מזיא, גרשון
מזרחי, אליהו
〃 ישראל מאיר
〃 משה
〃 ראובן

מפתח השמות והכינויים

אבן מיגאש, יוסף
מיוחס, רפאל
מילדולה, דוד
מילהויזן, יום טוב ליפמן
מימוני, אברהם
מינץ, אברהם
" יהודה
" משה
מיסיר ליאון, דוד בר' יהודה
" יהודה בר' יחיאל
ממירזבורק, מנחם
המלאך, אברהם
מלמד, בנימין
מנוא, דוד בר' גדליה
המקנא, יוסף
מרגליות, מאיר
" משה
ממרוש, יעקב
ממרשיליא, יצחק בר' אבא מרי
אבן מתקה, יהודה בר' שלמה

נ

נבון, אפרים
" חנון
" יונה
נביו, אשר בר' חיים
נג'ארה, ישראל
הנגיד, דוד
" יהוסף
" שמואל
מנוישטט וינה, שלום
נוניס, יצחק
נוניס ואיס, יצחק
מנורצי, ידידיה שלמה רפאל
נזיר, יוסף
נחום, אליעזר
ניטו, דוד
מנירנבורק, ידידיה בר' ישראל
מנמירוב, יחיאל מיכל
הנקדן, ברכיה
מנרבונא, מאיר
הנשיא, אברהם בר' חייא
נשיא, דוד
נתן, יצחק

ס

סבע, אברהם
סגי נהור, יצחק
סג"ל, גדליה בר' אליעזר
סגרי, חיים
אבן סהל, יוסף
סומו, יהודה
סוסאן, יששכר
בן סיד, יצחק
די סילוה, חזקיה
מסיפונטו, יצחק בר' מלכי צדק
סיריליו, שלמה
סירקיס, יואל
סלניק, בנימין אהרן
סמברי, יוסף
מסמיאטיץ, גדליה
סנדורי, חיים הלוי
ספורנו, עובדיה
סקילי, יעקב
הסרדי, שמואל
אבן סרוק, זכריה
סרוק (סרוג), ישראל
בן סרוק, מנחם

ע

אבן עבאס, יהודה
(אל)עדני, דוד בר' עמרם
עדני, שלמה
עזיאל, יצחק
אבן עזרא, אברהם
" יצחק
" משה
אבן עטר, חיים
עייאש, יהודה
דמן עכו, יצחק
עמדין יעקב
עמריך, אהרן
מן הענוים, בנימין
" יהודה הרופא
" יחיאל בר' יקותיאל
ענשכין, אשר
עפיא, אהרן
אבן עקנין, יוסף בר' יהודה
עקרא, אברהם
עקריש, יצחק
עראמה, דוד
" יצחק
מערפורט, הלל
עשאל, חיים
עשקלס, גבריאל

פ

די פאנו, מנחם עזריה
פאסי, יוסף
פאפירש, מאיר
פארדו, דוד
פאריצול, אברהם
מפאריש, אליהו
" יחיאל
פואה, אליעזר נחמן
מפודהייץ, זכריה מנדל
פוזנר, דוד טבלי
מפולנאה, יעקב יוסף
פולק, יעקב
פולקאר, יצחק
דה פומיס, דוד
פונטרימולי, גבריאל
פורטו, זכריה
פורטליאונה, אברהם משער אריה
פיגו, עזריה
פינטו, יאשיהו
מפינטשוב, אליעזר בר' יהודה
פינצי, דוד
" חזקיה
פינקרלי, חזקיה אהרן חיים
מפיסארו, אהרן
" אליהו
מפיררה, אליהו
אבן פלאת, יוסף
פלומל, אהרן
פלטיאל, חיים
מפלייזא, שמואל בר' שלמה
פלק, יהושע
" יעקב יהושע
אבן פלקירא, שם טוב
הפניני, ידעיה
פפירש, יעקב הכהן
אבן פקודה, בחיי
מפראג, אברהם
" אליהו
" חיים הכהן
פראגי מהמה, יעקב
פראנסיס, עמנואל
פראנקו מנדס, דוד
פרובינצאלי, אברהם
" דוד
" משה
הפרחי, אישתורי

מפתח השמות והכינויים

פרחיה, חסדאי הכהן
פרנקל, דוד
פרנקפורט, משה

צ

מצאנו, חיים
צאניו(דאני), ברוך
אבן צדיק, יוסף
צהלון, יום טוב
" יעקב
אבן צור, יצחק ליאון
ציוני, מנחם
צייאח, יוסף
צמח, אברהם
" יעקב
מצפת, חיים יעקב
צרפתי, אלכסנדר זיסקינד
" בן ציון
הצרפתי, וידאל

ק

קאוים, בנימין
" חנניה
קארו, יוסף
" יצחק
קובו, אליהו
" יוסף
מקוברין, בצלאל בר' שלמה
מקוסוב, אברהם גרשון
קולון, יוסף
קונפורטי, דוד
מקוסוב, ברוך
מקוצי, משה
מקורביל, יעקב
" יצחק
" פרץ
קורדובירו, גדליה
" משה
קורינאלדי, דוד חיים
בן קוריש, יהודה
קורקוס, חזקיה מנוח
" חזקיה מנוח חיים
" יוסף
קידנובר, אהרן שמואל
מקינון, אליעזר
" נתנאל
" שמשון
מקירואן, נסים בר רב יעקב
קירימי, אברהם
מקלן, אברהם
קלעי, ברוך
קמחי, דוד
" יוסף
" משה
קנפנטון, יצחק
מקסטוריה, דוד בר' אליעזר
קפשאלי, אליהו
" משה
קצנלנבויגן, אברהם אשכנזי
" בנימין
" יחזקאל
" מאיר
" שמואל יהודה
קרא, אביגדור
" יוסף
מקראקא, אשר
" יהושע השיל
" יהושע בר' יוסף
" יוסף שמואל
מקרדינא, אהרן
קרוכמל, חיים
" מנחם מנדל
מקרימו, ישראל
מקרלין, אהרן
אבן קרשפין, יצחק
קרשקש, חסדאי
מקרקשונה, אליהו
קשטרו, יעקב

ר

מרגנסבורג, אברהם בר' משה
" אפרים
" ברוך
" פתחיה
רוזיגו, אברהם
רוזאניס, אברהם
" יהודה
די לה רוזה, חיים
מרוטנבורג, אליקים גטשליק
" מאיר
מרומא, דניאל בר' יחיאל
הרומי, עמנואל
איש רומי, קלונימוס
מרומרוג, מאיר בר' שמואל
הרופא, זכריה
רופא, חייא
הרופא, טוביה
רוקח, אלעזר מברודי
מריאיטי, חנניה אליקים
ריקי, עמנואל חי
ריקיטי, יוסף שליט
מריקנטי, מנחם
רישר, יעקב
מרמון ספרד, אברהם
רפא מפורט, אברהם מנחם
רפאפורט, אברהם
" ברוך
" דוד הכהן
" חיים
" יצחק הכהן

ש

שאטין, שמואל הכהן
אבן שאנגו, אליעזר
" אסטרוק
משאנץ, ר' שמשון
שבזי, שלום (שלם)
משברשין, דוד בר' יעקב
שבתי, חיים
אבן שבתי, יהודה
שונצין, יהושע
שוסבורג, גבריאל
אבן שועיב, יהושע
אבן שועיב, יואל
שור, אלכסנדר סנדר
אבן שושן, דוד
שטיין, אייזיק
שטיינהרט, יוסף
השטיפאני, אליהו
שיף, דוד סבלי
" מאיר
שלום, אברהם
שליצשטט, שמואל
שלם, אשר
" שלמה
אבן שם טוב, יוסף
" שם טוב
שמואל, דניאל
שמריה, דוד
השנירי, יצחק בר' יהודה
שער אריה, אברהם

משער אריה, יהודה סומו
שפירא, אהרן שמעון
" אליהו
" נתן נטע
" פנחס מקוריץ
משפירא, אברהם בר׳ שמואל
" אליקים הלוי
" שמחה בר׳ שמואל
משפירא, שמחה בר׳ שמואל

אבן שפרוט, חסדאי
שרביט הזהב, שלמה
שרה״ס, אריה ליב
שרירו, חיים דוד
שרנציל, אברהם רפאפורט
שרעבי, שלום
ששון, אהרן
ששפורטס, יעקב

ת
תאומים, אהרן
" חיים יונה
" יוסף
אבן תבון, יהודה
" יעקב
" משה
" שמואל
תם, יעקב

כנויים בראשי תיבות

(בסדר הא״ב לא הובאו בחשבון הקיצורים הרגילים:
ר׳ = רבי; ה״ר = הרב ר׳; מה״ר = מורנו הרב ר׳)

הראב״ד — ר׳ אברהם בר׳ דוד
ראב״ח — ר׳ אברהם בר׳ חייא
ראב״י — ר׳ אברהם בר׳ יצחק
ראבי״ה — ר׳ אליעזר בר׳ יואל הלוי
ראב״ן — ר׳ אליעזר בר׳ נתן
ראב״ע — ר׳ אברהם אבן עזרא
הרא״ה — ר׳ אהרן הלוי
רא״ם — ר׳ אליהו מזרחי
רא״ם — ר׳ אליעזר ממיץ
מהראנ״ח — ר׳ אליהו בר׳ חיים
רא״ף — ר׳ אליהו מפולדא
הארי״ו — ר׳ יצחק לוריא
הרא״ש — ר׳ אשר בר׳ יחיאל
ב״ח—בית חדש (ר׳ יואל סירקיס)
בעש״ט — בעל שם טוב
גא״ל — ר׳ גור אריה הלוי
רגמ״ה—רבנו גרשם מאור הגולה
הגר״א — הגאון ר׳ אליהו מווילנא
רד״א — ר׳ דוד אופנהיים
רדב״ז — ר׳ דוד אבן זמרא
דב״ש — ר׳ דוד (בר׳ שלמה) אלטארס
מהרד״ך — ר׳ דוד הכהן
רד״ק — ר׳ דוד קמחי
רז״ה — ר׳ זרחיה הלוי גירונדי
רז״ה — ר׳ זרחיה היוני
מהרח״ו — ר׳ חיים ויטאל
מהרח״ש — ר׳ חיים שבתי
ט״ז — טורי זהב (ר׳ דוד הלוי)
ר״י הזקן—ר׳ יצחק הזקן מדנפיר
מהרי״א — ר׳ ישראל איסרלין
ריב״א — ר׳ יצחק בר׳ אשר
מהריב״ל — ר׳ יוסף אבן לב

ריב״ם — ר׳ יצחק בר׳ מרדכי
ריב״ן — ר׳ יהודה בר׳ נתן
ריב״ק — ר׳ יהודה בר׳ קלונימוס
ריב״ש — ר׳ יצחק בר׳ ששת
ריי״ד — ר׳ ישעיה דטראני
ריה״ל — ר׳ יהודה הלוי
מהרי״ו — ר׳ יעקב ויל
ריטב״א—ר׳ יום טוב אבן אשבילי
ריט״ע — ר׳ יוסף טוב עלם
מהריט״ץ — ר׳ יום טוב צהלון
מהרי״ל — ר׳ יעקב הלוי מולין
מהרימ״ט — ר׳ יוסף מטראני
רי״ף — ר׳ יאשיהו פינטו
רי״ף — ר׳ יצחק אלפאסי
ריצ״ג — ר׳ יצחק אבן גיאת
מהרי״ק — ר׳ יוסף קולון
ריק״ם — ר׳ יוסף קמחי
מהריק״ש — ר׳ יעקב קשטרו
יש״ר — ר׳ יוסף שלמה רופא
מהר״ל — ר׳ (יהודה) ליוא בר׳ בצלאל
רלב״ג — ר׳ לוי בן גרשון
רלב״ח — ר׳ לוי אבן חביב
מהר״ם — ר׳ מאיר...
מהר״ם טיקטין — ר׳ מנחם מטיקטין
הרמ״א — ר׳ משה איסרלש
המבי״ט — ר׳ משה (בר׳ יוסף) מטראני
הרמב״ם — ר׳ משה בר׳ מימון
הרמב״ן — ר׳ משה בר׳ נחמן
רמב״ע — ר׳ משה אבן עזרא
המג״ן — ר׳ משה גלאנטי
רמ״ה — ר׳ מאיר הלוי אבולעפיא

רמח״ל — ר׳ משה חיים לוצאטו
הרמ״ך — ר׳ משה הכהן מלוניל
רמ״ם — ר׳ מנחם ממירזבורק
הרמ״ע — ר׳ מנחם עזריה
רמ״ק — ר׳ משה קורדובירו
הר״ן—ר׳ נסים בר׳ ראובן גירונדי
סמ״ע — ספר מאירת עינים (ר׳ יהושע פלק כ״ץ)
הר״ש משאנץ—ר׳ שמשון משאנץ
מהרש״א — ר׳ שמואל אליעזר איידלס
הרשב״א — ר׳ שלמה בן אדרת
רשב״ג — ר׳ שלמה אבן גבירול
רשב״ט—ר׳ שמואל בר׳ נטרונאי
רשב״ם — ר׳ שמואל בר׳ מאיר
רשב״ץ — ר׳ שמעון בר׳ צמח דוראן
רשב״ץ — ר׳ שלמה בר׳ צמח דוראן
רשד״ם — ר׳ שמואל די מדינה
רש״י — ר׳ שלמה יצחקי
מהרשי״ק — ר׳ שמואל יהודה קצנלנבויגן
ש״ך—שפתי כהן (ר׳ שבתי כהן)
מהרש״ך — ר׳ שלמה הכהן
מהרש״ל — ר׳ שלמה לוריא
של״ה — שני לוחות הברית (ר׳ ישעיה הורוויץ)
מהרש״ק — ר׳ (אהרן) שמואל קידנובר
הרש״ש — ר׳ שלום שרעבי
מהרשש״ך — ר׳ שמואל שאטין הכהן
ר״ת — רבנו (יעקב) תם.